АСКАРИДОПОДІ́БНІ (Ascaridida) — ряд *круглих червів*. Тіло видовжене, загострене на хвостовому кінці. Паразитують у кишечнику людини і тварин. Небезпечним паразитом людини є аскарида людська (Ascaris lumbricoides) до 40 *см* завдовжки, що спричинює *аскаридоз*. Самка може відкласти за добу до 250 тис. яєць, в яких у зовн. середовищі за 10—12 днів формуються личинки. У кишечнику вони звільняються від яйцевих оболонок, проникають у стінку кишечника і з кров'ю через судини малого кола кровообігу заносяться до легень, а звідти через бронхи і трахею знову проникають у ротову порожнину, в кишечник, де через 2—2,5 міс. стають статевозрілими. До А. належить гострик дитячий (Enterobius vermicularis), до 13 *мм* завдовжки, паразитує переважно у дітей. Тваринництву завдають шкоди аскарида свиняча (Ascaris suum), аскарида кінська (Parascaris equorum), гострик кінський (Oxyuris equi), аскаридія (Ascaridia galli) — збудник аскаридіозу птиці.

Літ.: Шульц Р. С., Гвоздев Е. В. Основы общей гельминтологии, т. 1—3. М., 1970—77.

Б. М. Мазурмович.

А́СКВІТ (Asquith), лорд Оксфорд і Асквіт Герберт-Генрі (12.IX 1852, Морлі, Ланкашір — 15.II 1928, Саттон-Кортні, Беркшір) — англійський держ. діяч, один з лідерів ліберальної партії, юрист. В 1908—16 — прем'єр-міністр Великобританії. Уряд А. сприяв розв'язанню *першої світової війни 1914—18*, жорстоко придушив *Ірландське повстання 1916*.

АСКЕТИ́ЗМ (від грец. ἄσκητής — навчений вправам; пустельник, чернець) — самозречення, крайнє обмеження людиною своїх природних потреб, відмова від життєвих благ і насолод для досягнення релігійного чи етичного ідеалу. А. проповідує більшість релігій. В експлуататорському суспільстві правлячі класи використовують проповідь А. як засіб ідеологічного впливу на трудящих. А. чужий комуністичній ідеології, ідеям *гуманізму*.

АСКЛЕ́ПІЙ (Ἀσκληπιός) — у грец. міфології бог лікування, син *Аполлона*. При храмах А. існували мед. школи, де медицина досягла значного, як на той час, рівня розвитку. В Старод. Римі А. називали *Ескулапом*.

А́СКОЛІ (Ascoli) Граціадіо-Ісая (16.VII 1829, Горіція — 21.I 1907, Мілан) — італійський мовознавець. Розробляв питання порівняльної фонетики індоєвроп. мов, створив теорію *субстрату*. Осн. праці: «Лекції з порівняльної фонології санскритської, грецької й латинської мов» (1870), «Глотологічні листи» (1886).

АСКО́ЛЬД І ДІР — за літописними даними, бояри Рюрика, потім київські князі (2-а пол. 9 ст.). Бл. 860 очолили руську військ. дружину під час першого походу на Константинополь. За літописом, А. і Д. бл. 882 були вбиті в Києві кн. *Олегом*.

АСКО́ЛЬДОВА МОГИ́ЛА — частина мальовничого природно-архіт. парку в Києві, на правому березі Дніпра. За літописом, на місці А. м. в кін. 9 ст. князь *Олег* вбив київ. князів *Аскольда і Діра* (першого з них нібито поховано на місці загибелі). До 1809 над А. м. стояла дерев'яна церква. У 1810 архі. А. *Меленський* спорудив тут цегляну церкву-ротонду, перебудовану згодом на парковий павільйон. Будівлю зобразив на своєму малюнку «Аскольдова могила» Т. Шевченко (1846). За літописними

Т. Г. Шевченко. Аскольдова могила. Сепія, акварель. 1846.
Павільйон-ротонда. 1936. Архітектор П. Г. Юрченко. Сучасне фото

мотивами й нар. переказами про Аскольда і Діра М. *Загоскін* написав роман «Аскольдова могила» (1833). За цим твором О. *Верстовський* створив однойменну оперу (1835).

АСКОМІЦЕ́ТИ (Ascomycetes) — клас вищих грибів; те саме, що й *сумчасті гриби*.

АСКОРБІ́НОВА КИСЛОТА́, вітамін С, $C_6H_8O_6$ — протицинготний *вітамін*. Безбарвні кристали, добре розчинні у воді; мол. м. 176,1. Міститься в усіх рослинах, особливо в їхніх зелених частинах і плодах. Найбільше А. к. в чорній смородині, недостиглих волоських горіхах, шипшині, червоному перці, цвітній капусті, кропі. З тваринних продуктів помітну кількість її містить лише молоко. А. к. синтезується в організмі всіх рослин і більшості тварин. Позбавлені цієї властивості організми людини, мавп і деяких дрібних тварин. Одержують А. к. переважно синтетично з *глюкози*. Застосовують для лікування і профілактики *цинги*, гіповітамінозів (див. *Вітамінна недостатність*). Добова норма для дорослої людини 70—100 *мг*.

АСКОХІТО́ЗИ — хвороби рослин, спричинювані грибами роду Ascochyta. Завдають великої шкоди льону, бобовим та плодово-ягідним культурам. На надземних органах з'являються плямистості з темними облямівками і спороношенням гриба. Уражені А. листки засихають, стебла стають ламкими (у бобів), інколи розтріскуються (у льону), насіння не дозріває. Заходи боротьби: протруювання насіння, застосування правильних сівозмін, підбір стійких скоростиглих сортів, своєчасне збирання врожаїв, знищування післязбиральних решток, глибока зяблева оранка.

В. М. Лопатін.

АСКОЧЕ́НСЬКИЙ Віктор Іпатійович [1 (13). X 1813, Воронеж — 18 (30).V 1879, Петербург] — російський історик, письменник і журналіст. У 1839 закінчив Київ. духовну академію. До 1846 — її професор. Видавав у Києві, а потім у Петербурзі реакційно-монархічний щотижневик «Домашняя беседа» (1856—77). Серед праць: «Київ з найдавнішим його училищем — Академією» (1856), «Історія Київської духовної академії по перетворенні її в 1819 році» (1863) та ін. Реакційні погляди А. висміяв Т. Г. Шевченко в сатирі «Умре муж велій в власяниці».

АСМЕ́РА, Асмара — місто на Пн. Ефіопії, адм. центр провінції Еритрея. Вузол автошляхів, міжнар. аеропорт. 296 тис. ж. (1974). Другий після Аддіс-Абеби пром., торг. і культ. центр країни. Гол. галузі пром-сті: гірничодобувна (мідна руда, калійна і кухонна солі), текст., металообр., харчова. Виробн. буд. матеріалів. Університет.

АСНИК (Asnyk) Адам (11.IX 1838, Каліш — 2.VIII 1897, Краків) — польський письменник. Учасник *польського повстання 1863—64*. Рання лірика пройнята смутком, викликаним поразкою визвольного руху. В творах пізнішого часу засуджував загарбницькі війни (цикл сонетів «Із світової сцени», 1870), висловлював віру в соціальний прогрес («Етюд до сучасної картини», 1895, та ін.). Розвивав жанри громадян., філософ. (цикл сонетів «Над глибинами», 1883—94), інтимної і пейзажної лірики. Автор істор. драм («Кола Рієнці», 1873; «Кейстут», 1878), побутових комедій («Друзі Іова», 1879; «Комедія для конкурсу», 1888) тощо. Деякі поезії А. переклав І. Франко.

А́СНІС Аркадій Юхимович [н. 31.VII (12.VIII) 1908, Одеса] — український рад. вчений у галузі електрозварювання, доктор технічних наук, професор. Член КПРС з 1938. Після закінчення Ленінгр. ін-ту інженерів залізничного транспорту (1934) працював на Київ. паровозоремонтному з-ді. З 1938 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Автор праць і винаходів з проблем зварювання конструкцій та їхньої міцності. Держ. премія УРСР, 1972.

АСОНА́НС (франц. assonance, від лат. assono — відгукуюсь) — 1) Повторення однорідних голосних звуків у поетичній мові з метою музичного увиразнення образу. Напр.: «Сонце гріє, вітер віє...» (Т. Шевченко). 2) Неточна рима, побудована на збігові наголо-

Асклепій. Фрагмент диптиха з слонової кістки. 4—5 ст. н. е. Музей у Ліверпулі.

Аскаридоподібні. Аскарида людська. Яйце, самець (ліворуч), самка (праворуч).

шених складів або голосних звуків (напр., «ворон — воїн»).

АСОРТИМЕ́НТ (франц. assortiment — набір, комплект) — 1) Склад і співвідношення окремих видів продукції підприємства, галузі виробництва або в групі товарів. А. продукції характеризує її склад і щодо сортності та якості. 2) Набір різних видів і сортів товарів у торгівлі.

«АСОФО́ТО» — міжнародна господарська організація. Засн. 1973 СРСР та НДР для повнішого задоволення потреб країн — членів РЕВ у високоякісній кіно- і магнітній плівці та фотоматеріалах. Учасниками «А.» є рад. об'єднання «Союзхімфото» і фотохім. комбінат у м. Вольфені (НДР). Важливими елементами співробітництва в рамках «А.» є спільне планування в масштабах усієї фотохім. галузі країн-учасниць. Воно охоплює дослідну роботу, виробн. та збут продукції, а також будівництво спільними зусиллями нових виробничих потужностей. «А.» відкрите для вступу інших заінтересованих країн. Керівний орган — Бюро, що міститься в Москві.

В. І. Дудчак.

АСОЦІАТИ́ВНА ПСИХОЛО́ГІЯ, асоціанізм — один з головних напрямів психології 17—19 ст., що зводив усі складні психічні процеси до комбінації елементарних *асоціацій* — відчуттів, уявлень і найпростіших почуттів. Філософи-матеріалісти Ф. *Бекон*, Т. *Гоббс*, Дж. *Локк*, один із засн. А. п. Д. *Гартлі* застосовували ідеї механістичного природознавства до розуміння психічних процесів. Філософи-ідеалісти Дж. *Берклі*, Д. *Юм*, У. *Джемс*, Дж.-С. *Мілль* захищали суб'єктивістське розуміння асоціацій як незалежних від об'єктивної дійсності та анатомо-фізіол. основи суто психологічних зв'язків. А. п. кінця 19 ст. (Г. *Еббінгауз*, Т. Циген, Т.-А. *Рібо*) відзначалась *еклектизмом*. Представники її, допускаючи в своїх теоретико-методологічних поглядах елементи *ідеалізму*, під впливом експериментальних фактів часто ставали на позиції стихійного матеріалізму. А. п. відкрила деякі найзагальніші закономірності набуття організмом досвіду, експериментально показала значення частоти повторень та ін. А. п. високо оцінював І. П. *Павлов*. Обмеженість А. п. зумовлювалась нерозумінням діалектики загального і специфічного в психічних явищах і процесах. На поч. 20 ст. традиційна А. п. виявила свою наук. неспроможність.

АСОЦІАТИ́ВНІСТЬ, сполучність — властивість математичної дії, яка виражається формулою $(a \cdot b) \cdot c = a \cdot (b \cdot c)$. Так, додавання і множення чисел, додавання і множення *матриць*, *підстановок* — асоціативні; векторне множення *векторів* (див. *Векторне числення*) — не асоціативне.

АСОЦІА́ЦІЯ (від лат. associo — з'єдную, зв'язую) — об'єднання, союз, спілка, угруповання для досягнення спільної мети.

АСОЦІА́ЦІЯ в психології — зв'язок між елементами психіки, за якого поява одного елемента за певних умов викликає появу іншого, з ним пов'язаного; суб'єктивний образ об'єктивного зв'язку між предметами і явищами. Фізіол. основою А. є тимчасові нервові зв'язки, які утворюються в центр. нервовій системі під впливом об'єктивно діючих подразників. Ідея зв'язку уявлень була відома в антич. філософії (Арістотель). Термін «А.» запровадив 1698 Дж. *Локк* для позначення зв'язку між уявленнями, викликаними випадковим збігом подій у часі. Подібне тлумачення А. поширене в бурж. психології. В рад. психології здобуло визнання сєченовсько-павловське розуміння А. як універсального психічного явища, що грунтується на *умовному рефлексі*. А. є основою всіх складніших утворень психіки людини. На Україні проблеми А. розробляли Г. С. *Костюк*, Д. Г. *Елькін* та ін.

АСОЦІА́ЦІЯ в хімії — сполучення молекул або іонів у групи під впливом сил міжмолекулярної взаємодії електрич. природи. Якщо до складу молекул входить водень, зв'язаний з електронегативним атомом (F^-, O^{2-}, N^{3-}), то А. відбувається за рахунок *воднєвого зв'язку* (напр., А. у воді, спиртах, карбонових к-тах, амідах). У розчинах електролітів А. виникає за рахунок кулонівської взаємодії між іонами.

О. З. Голик.

АСОЦІА́ЦІЯ рослинна — основна одиниця класифікації рослинних угруповань. Являє собою сукупність однорідних *фітоценозів*. Характеризується певним властивим їй видовим складом, наявністю домінантних і компонентних видів та певними кількісними співвідношеннями між ними, а також *ярусністю*, продуктивністю рослинної маси, відповідними послідовними змінами аспектів протягом вегетаційного періоду. А. формується під впливом умов навколишнього середовища. У сформованій А. відбувається внутр. процес розвитку, що веде до заміни однієї А. іншою (див. *Сукцесія*). Назву А. дають за *домінантними видами* і їхнім ярусним розташуванням, напр.: бір зелено-моховий — у лісах, типчаково-келерієва А. — на заплавних луках.

АСОЦІА́ЦІЯ ДЕРЖА́В ПІВДЕ́ННО-СХІ́ДНОЇ А́ЗІЇ — регіональна організація ряду капіталістичних держав. Див. *АСЕАН*.

АСОЦІА́ЦІЯ КРАЇ́Н — ВИРОБНИКІ́В БОКСИ́ТІВ, ІБА (англ. IBA; International Bauxite Association) — міжнародна організація країн, що добувають боксити. Створена 1974. До складу її входять (1975): Австралія, Гайана, Гвінея, Сурінам, Сьєрра-Леоне, Югославія, Ямайка, Гана, Гаїті, Домініканська Республіка та Індонезія. Спостерігачі — Індія, Тринідад і Тобаго, Греція. Осн. завдання асоціації — раціональніше використання бокситових родовищ, створення власної алюмінієвої промисловості, обмеження впливу *алюмінієвих монополій* у цих країнах, встановлення відносин між виробниками і споживачами на основі повної рівності і взаємної вигоди. Між країнами — членами асоціації існує домовленість про єдину політику щодо встановлення цін на боксити та оподаткування. Керівний орган — Рада міністрів у складі представників країн — членів організації. Місцеперебування — м. Кінгстон (Ямайка).

Г. М. Биков.

АСОЦІА́ЦІЯ КРАЇ́Н — ЕКСПОРТЕ́РІВ МІ́ДІ, СІПЕК (франц. CIPEC; Conseil intergouvernemental des pays exportateurs de cuivre — Міжурядова рада країн — експортерів міді) — міжнародна організація країн — експортерів міді. Заснована 1967. До її складу входять Замбія, Чілі, Заїр, Перу, з жовтня 1975 — Індонезія та як асоційовані члени — Австралія і Папуа — Нова Гвінея.

Осн. завдання СІПЕК — координація дій країн-членів щодо виробн. і збуту міді та встановлення цін на неї для захисту інтересів цих країн, обмеження впливу монополістичних об'єднань. На країни — члени СІПЕК припадає бл. 45% виробн. і 72% експорту міді в капіталістичному світі. Керівний орган СІПЕК — Рада міністрів, у складі представників країн — членів організації. Місцеперебування — Париж.

Г. М. Биков.

АСОЦІА́ЦІЯ МІЖНАРО́ДНОГО ПРА́ВА (до 1895 — Асоціація для реформи і кодифікації міжнародного права) — створена 1873 в Брюсселі під впливом пацифістських рухів, що висували вимоги встановлення законності в міжнар. відносинах (для чого вважалось достатнім кодифікувати норми *міжнародного права*) і організації постійного (обов'язкового) *Арбітражу міжнародного* для розв'язання спорів між державами. А. м. п. об'єднує як окремих осіб (не тільки юристів), які «незалежно від їхніх поглядів заінтересовані в поліпшенні міжнар. відносин», так і регіональні асоціації, що входять до А. м. п. як її відгалуження. Офіційне місцеперебування А. м. п. та її керівного органу — Лондон. У 1957 створено Рад. асоціацію міжнар. права, що визнала себе відгалуженням А. м. п. Рад. асоціація проголосила своєю метою «сприяння розвитку міжнародного права в напрямі зміцнення його принципів і норм, які б допомагали мирному співіснуванню і співробітництву держав незалежно від їхнього суспільного й державного ладу; вивчення міжнародного права і сприяння розвитку науки міжнародного права; ознайомлення через публікації, доповіді, конференції тощо громадськості Рад. Союзу з міжнародним правом; ознайомлення наукових кіл за кордоном з розвитком науки міжнародного права в СРСР». Радянська асоціація скликає щороку загальні збори своїх членів — юристів-міжнародників і видає «Советский ежегодник международного права».

В. М. Корецький.

АСОЦІА́ЦІЯ ПРОЛЕТА́РСЬКИХ МУЗИКА́НТІВ УКРАЇ́НИ (АПМУ) — музично-громадська організація, що існувала 1928—32. Ідеологічно й організаційно пов'язана з *Російською асоціацією пролетарських музикантів* (РАПМ). У своїй діяльності апмівці запере-

чували значення муз. класичної спадщини, культивували адміністрування й групівщину. АПМУ ліквідовано в зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) від 23.IV 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій».

АСОЦІА́ЦІЯ РЕВОЛЮЦІ́ЙНОГО МИСТЕ́ЦТВА УКРАЇ́НИ (АРМУ) — творче угруповання українських рад. художників. Заснована 1925. Декларувала боротьбу за революц. мистецтво, довершену художню форму, за органічне вростання мистецтва в побут трудящих, поєднання його з життям, а в зв'язку з цим і за рівноцінність ужиткового та образотворчого, зокрема станкового, мистецтва. Практична діяльність АРМУ була багато в чому непослідовною. Вона, по суті, обстоювала перевагу монументального живопису над станковим, заперечувала значення реалістичних традицій рос. та укр. мистецтва 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., виступала проти *Асоціації художників революційної Росії* і *Асоціації художників Червоної України*. АРМУ мала філії в багатьох містах України, влаштовувала художні виставки. Представниками АРМУ були М. *Бойчук*, К. Гвоздик, В. *Седляр*, І. *Падалка*, О. *Павленко*, М. *Рокицький* та ін. Деякий час до складу АРМУ входили М. *Бурачек*, В. *Касіян*, С. *Прохоров*. Членами АРМУ були деякі художники-українці, які жили тоді в Парижі (зокрема, М. *Глущенко*). В 1927 році група художників вийшла з АРМУ і заснувала *Об'єднання сучасних митців України*. В 1930 ін. група створила об'єднання «Жовтень». У 1931 деякі члени «Жовтня» і АРМУ заснували Всеукраїнську асоціацію пролетарських художників (ВУАПХ).

АСОЦІА́ЦІЯ ХУДО́ЖНИКІВ РЕВОЛЮЦІ́ЙНОЇ РОСІЇ (АХРР, з 1928 — Асоціація художників Революції, АХР) — творче художнє об'єднання. Засн. 1922. Розвиваючи традиції *передвижників*, АХРР прагнула творити зрозуміле народові мистецтво, яке правдиво відображує рад. дійсність, активно виступала проти *модернізму*. Висунула гасла «художнього документалізму» та «героїчного реалізму». Провідними майстрами АХРР були: Ф. *Богородський*, І. *Бродський*, О. *Герасимов*, М. *Греков*, Б. *Йогансон*, Г. *Ряжський*, Ю. Чепцов та ін. АХРР мала 40 філій в РРФСР та ін. республіках (на Україні — в Полтаві). Творчо й організаційно була зв'язана з *Асоціацією художників Червоної України* (АХЧУ). Влаштовувала художні виставки; в деяких брали участь укр. майстри С. *Прохоров*, М. *Самокиш* та ін. АХРР відіграла важливу роль у формуванні методу *соціалістичного реалізму* та поширенні мистецтва в масах. Існувала до 1932.

Літ.: Князева В. П. АХРР. Л., 1967; Ассоциация художников революционной России «АХРР». Сборник воспоминаний, статей, документов. М., 1973.

АСОЦІА́ЦІЯ ХУДО́ЖНИКІВ ЧЕРВО́НОЇ УКРАЇ́НИ (АХЧУ) — творче об'єднання радянських майстрів українського образотворчого мистецтва. Заснована 1926. Ставила завданням, спираючись на реалістичні, демократичні традиції вітчизн. мистецтва, насамперед *передвижників*, правдиво відображати рад. дійсність. Творчо й організаційно була пов'язана з *Асоціацією художників революційної Росії* (АХРР). Мала філії в багатьох містах УРСР, своє видавництво. Влаштовувала художні виставки своїх філій, зокрема пересувні та республіканську (1927). Провідними майстрами АХЧУ були І. *Їжакевич*, В. *Коровчинський*, Ф. *Кричевський*, Г. *Світлицький*, К. *Трохименко* та ін. У 1929 група членів АХЧУ вийшла з асоціації і заснувала *Українське мистецьке об'єднання* (УМО). В 1930 АХЧУ перетворилася на Всеукраїнську асоціацію пролетарських митців (ВУАПМИТ), яка проіснувала до 1932.

«АСПАНФУ́Т» («Асоціація панфутуристів») — літературне угруповання на Україні (1922—23; пізніше — *Комункульт*, «*Нова генерація*»). Маніфести й художні твори «панфутуристів» опубліковані в збірниках «Семафор у майбутнє» (1922), «Жовтневий збірник панфутуристів» (1923) та ін. Програмні настанови «А.» (сформулював їх гол. чином поет М. *Семенко*) типові для певних груп дрібнобурж. інтелігенції, які хоч і приймали Велику Жовтн. соціалістичну революцію, але не розуміли її соціалістичного характеру, були відірвані від прагнень народу. Гол. завданням вони вважали «деструкцію» (руйнування) мистецтва, заміну його «метамистецтвом» (синтез мистецтва зі ... спортом). Учасники «А.» вдавалися до формалістичних вправ, заперечували значення класичної спадщини. В процесі ідейного розвитку частина членів «А.» згодом перейшла на позиції мистецтва соц. реалізму (Г. Шкурупій, О. Полторацький, Ю. Яновський та ін.).

АСПАРАГІ́НОВА КИСЛОТА́, аміноянтарна кислота, $COOHCH_2CHNH_2COOH$ — моноамінодикарбонова *амінокислота*. А. к. має слабокислі властивості; мол. м. 133, 10. Належить до замінних амінокислот — може синтезуватися в організмі. Поряд з ін. амінокислотами є найважливішою складовою частиною білків тваринних і рослинних організмів. Поширена у вільному стані, а також у вигляді аспарагіну та ін. похідних. Відіграє важливу роль в азотистому обміні, бере участь в утворенні піримідинових основ і в синтезі сечовини, знешкоджує аміак. Важливе значення має участь А. к., поряд з глютаміновою кислотою, в реакціях *переамінування*.

АСПАРУ́Х (Ісперіх, Іспор; р. н. невід.— п. бл. 701) — протоболгарський хан (бл. 643 — бл. 701). В серед. 7 ст. під натиском *хозарів* перейшов з частиною племен протоболгар (див. *Булгари*) з Приазов'я в залежні від Візантії землі в пониззі Дунаю. В Добруджі й прилеглих районах протоболгари підкорили союз слов. племен та ін. племена й утворили об'єднану слов'яно-болгарську д-ву — Перше Болг. царство (681—1018).

АСПА́СІЯ (Аспазія, Ἀσπασία; н. бл. 470 до н. е., Мілет — р. см. невід.) — одна з найвидатніших жінок Старод. Греції, дружина *Перікла*. Відзначалася розумом, освіченістю і красою. В домі А. збиралися художники, поети й філософи (Фідій, Анаксагор, Сократ, Платон, Ксенофонт та ін.).

АСПЕ́КТ (лат. aspectus — погляд, вигляд) — 1) Точка зору, з якої сприймається або оцінюється те чи інше явище, предмет, подія; перспектива, в якій виступає явище, сторона предмета, що його вивчає певна наука (напр., філософський А., економічний А.). 2) Зовнішній вигляд рослинного угруповання (див. *Фітоценоз*). Залежить від видового складу угруповання, його ярусної будови (див. *Ярусність*), трапляння видів і їхньої сезонної фази розвитку.

Види рослин, що визначають А., наз. аспективними. Розрізняють постійні А. (напр., А. темнохвойних лісів) і тимчасові (напр., А. степових і лучних угруповань, що протягом року змінюється 5—6, іноді до 12 разів). 3) В геогр. л-рі А. наз. іноді ландшафти (краєвиди).

АСПЕРГІ́Л (Aspergillus) — назва, що її вживали як родову для певної групи видів *сумчастих грибів* та властивих їм (як конідійна, нестатева, стадія) *незавершених грибів*. Тепер А. наз. рід лише незавершених грибів, властивих як конідійна стадія видам сумчастих грибів з родів Eurotium, Emericella, Sartorya. А. переважно *сапрофіти*, рідше паразити — збудники захворювань *(мікозів)* людини і тварин. Див., зокрема, *Аспергільоз*.

М. Я. Зерова.

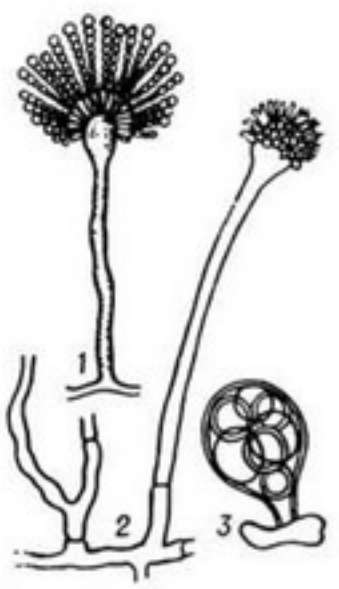

Аспергіл:
1 — конідієносець з ланцюжками конідій; *2* — частина міцелію з конідієносцем (конідії відпали); *3* — сумка зі спорами

АСПЕРГІЛЬО́З — інфекційна хвороба птахів, бджіл, зрідка людини, спричинювана плісеневими грибами роду *аспергіл*. Джерелом інфекції є уражені грибом корми, гнізда, інкубатори. Хворі тварини сонливі, дихання у них утруднене, пір'я скуйовджене. Спостерігається чхання, нежить, пронос, виснаження. Перебіг А. гострий (у молодняка) та хронічний. Захворювання птиці закінчується смертю. Спори гриба уражають також яйця птиці, проникаючи в них крізь пори шкаралупи. Заходи боротьби. Хвору птицю ізолюють і лікують препаратами йоду. Стежать за якістю кормів і чистотою пташників. Люди заражаються при обробці птахопродуктів зі спорами гриба, догляді хворої птиці тощо.

«АСПИ́С», «Асоціація письменників» — літературне угруповання (1923—24) київських письменників правопопутницького і бурж. спрямування (сюди входила і літературна група «*Неокласики*»).

АСПІ́ДОВІ (Elapidae) — родина отруйних *змій*. Налічує 41 рід, що об'єднує 181 вид. Поширені переважно в тропічних і субтропічних областях усіх материків, крім Європи. Найбільше видів А. в Австралії та Африці. Найвідоміші представники: аспід, або гая (Naja haje), *кобра*, найбільша серед отруйних змій — королівська кобра (N. hannah, або N. bungarus), австралійські аспіди, аме-

риканські коралові змії. В СРСР (Пд. Туркменія, Узбекистан, Пд.-Зх. Таджикистан) поширена сіра, або сліпа, кобра (N. naja oxiana). Живляться мишовидними гризунами, жабами, ін. зміями. Більшість А. живородні. Укус великих А. дуже небезпечний. Отрута А. діє переважно на нервову систему; застосовується в медицині. У викопному стані А. відомі, починаючи з міоцену (Франція).

В. І. Таращук.

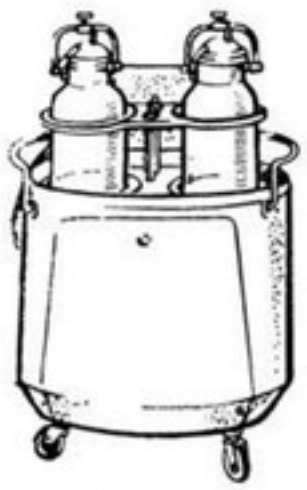

Аспіратор універсальний «Унівак».

АСПІРАНТУ́РА (від лат. aspiro, тут — прагну) — в СРСР основна форма підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів. Організована 1925. Існує очна (3 роки) з забезпеченням аспірантів держ. стипендією і заочна А. (4 роки). Аспіранти-заочники користуються рядом пільг, передбачених законодавством. В очну А. приймають осіб з вищою освітою віком до 35 років, у заочну — до 45 років. Аспірант працює під керівництвом свого наукового керівника, складає екзамени кандидатського мінімуму, готує *дисертацію* на здобуття вченого ступеня *кандидата наук*. В СРСР 1975 в А. навчалося 95 675 чол., з них — 12 955 на Україні. У відповідних вузах і н.-д. ін-тах є цільова А.— одна з форм підготовки наук. і пед. кадрів для вузів, н.-д. ін-тів і підприємств, які не мають можливості забезпечити підготовку наук. кадрів на місцях.

АСПІРА́ТОР (від лат. aspiro — вдихаю, видихаю) — 1) В медицині — апарати для відсмоктування рідких і напіврідких субстратів із ран, пухлин і порожнин тіла. Розрізняють А.: хірургічні, що їх використовують при операціях, спеціальні — призначені для відсмоктування слизу з бронхів або рідини з плевральної порожнини, урологічні, отоларингологічні, для відсмоктування пухлин мозку, шлунково-черевного вмісту, гінекологічні тощо. Деякі типи А. використовують також для нагнітання рідин, для пульверизації та *анестезії*. 2) У техніці — пристрій, яким відбирають проби повітря або іншого газу, щоб визначити його склад і запиленість. А. являє собою спеціальну посудину, в якій створюють розрідження і в яку засмоктують досліджуване повітря (газ). Запиленість визначають, засмоктуючи повітря або газ (*ежектором*, пилососом або повітродувкою) крізь фільтр, закладений у пилоприймач (водночас вимірюють об'єм повітря, що пройшло крізь фільтр). А. використовують переважно в гірничій, металург. і харч. промисловості.

АСПІРА́ЦІЯ (лат. aspiratio — вдихання) — 1) Потрапляння в дихальні шляхи під час вдиху рідких або твердих речовин чи предметів (залишків їжі, слини, крові, штучних зубів тощо). 2) Відсмоктування різними приладами *(аспіраторами)* з порожнин їх вмісту, що утворився внаслідок захворювань. 3) Інтенсивне відсмоктування повітря безпосередньо з місць утворення пилу (переважно у виробничих приміщеннях).

АСПІРИ́Н — медичний препарат. Те саме, що й *ацетилсаліцилова кислота*.

АССА́М — штат на Пн. Сх. Індії. Пл. 100 тис. км². Нас. 14,9 млн. чол. (1971), гол. чин. *ассамці* і *бенгальці*. Адм. центр — м. Шіллонг. Із складу штату 1972 виділено союзну територію Мізорам. Значна частина А.— долина річки Брахмапутри, на Пд.— нагір'я Шіллонг і Ассамські гори. А.— найвологіший район світу — в населеному пункті Черапунджі випадає понад 12 000 *мм* опадів на рік. Вічнозелена тропічна рослинність. Часто бувають землетруси. Гол. галузі промисловості — нафтодобувна й нафтопереробна. Розвинута також харч. (виробн. чаю, олії; очищення рису тощо), деревообр. і цем. пром-сть. Кустарне шовківництво і ткацтво. На родючих грунтах річкових долин здавна вирощують чай, рис, джут, тютюн, бавовник, рапс, гірчицю тощо. Шовківництво, заготівля цінних порід деревини. Бенгальсько-Ассамська залізниця. Судноплавство по Брахмапутрі та деяких її притоках.

АССА́МСЬКА МО́ВА — мова *ассамців*. Належить до індійської групи *індоєвропейських мов*. Говорять нею понад 10 млн. чол. (1975, оцінка). В А. м. є 2 осн. діалекти: західний і східний (його покладено в основу літ. мови). Для фонетики характерний *сингармонізм*. Іменник має 4 роди. Порядок слів сталий. Алфавіт А. м. базується на *брахмі*.

Література А. м. з'явилася в кін. 13 — на поч. 14 ст. У творах 15—16 ст. переважали релігійні мотиви. В 17—18 ст. поширилися істор. хроніки (буранджі) і біографії релігійних діячів (чаритапутхи). В 2-й пол. 19 ст. зародилась національна преса, виникли нові літ. жанри (оповідання, істор. і соціальний роман). Для періоду боротьби проти англ. колоніалізму характерні патріотичні ідеї («Полум'яні пісні» П. Чаудхурі). Соціальна спрямованість властива творам письменників 2-ї пол. 20 ст.: С. А. Маліка, Ч. К. Гогоя, Дінанатха Шарми, П. Пхукана та ін.

Літ.: Баруа Б. К. Ассамская литература. М., 1968.

АССА́МЦІ (самоназва — ахомійа, ассамійа) — народ, який живе в штаті *Ассам* (пн.-сх. Індія). Чисельність — 10,2 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять *ассамською мовою*. Релігія — *індуїзм*. У формуванні А. брали участь арійомовні переселенці з Пн. Зх., тібето-бір-

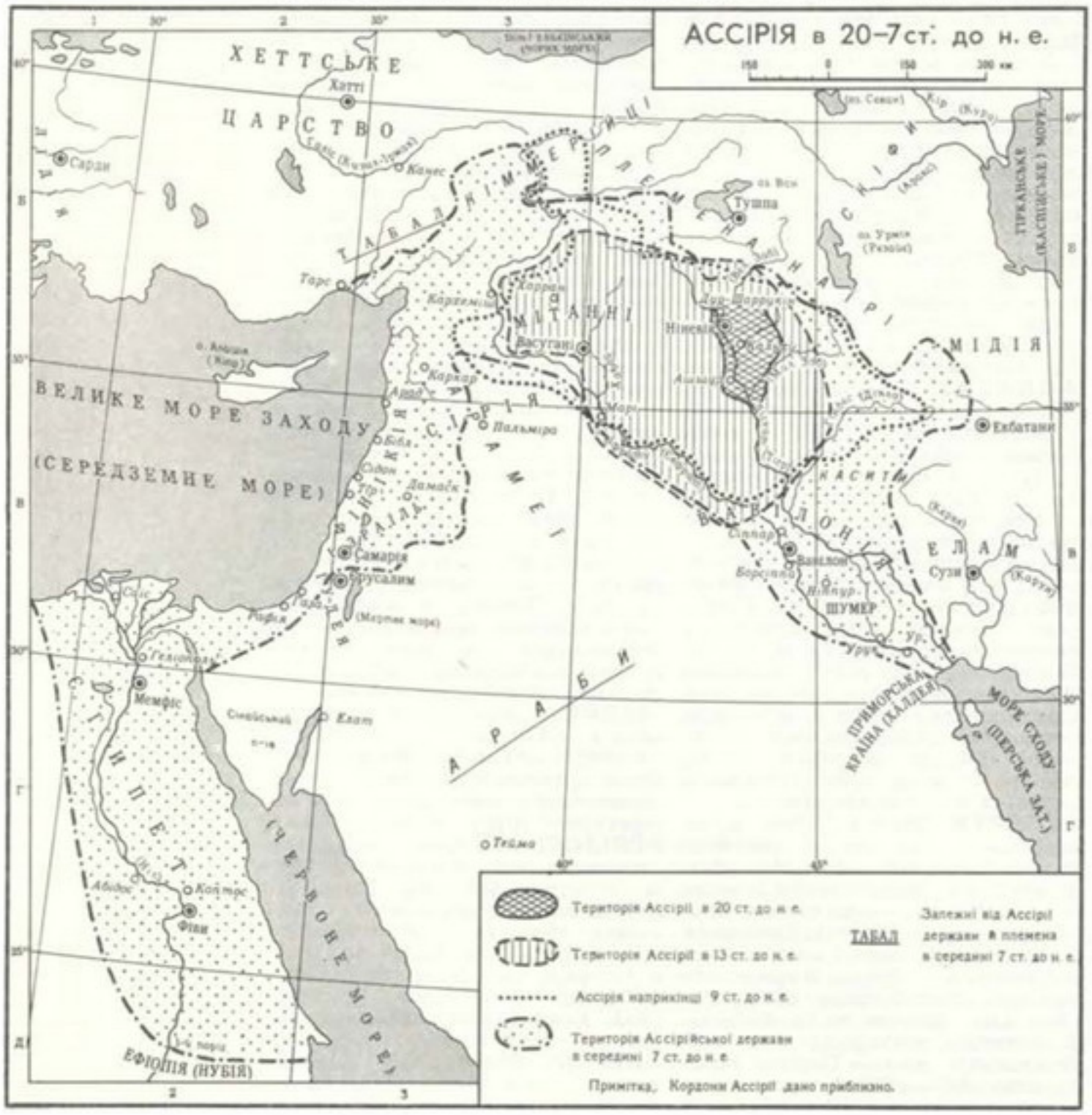

манські й тайські племена. В 13 ст. тер. Ассаму захопили ахоми (тайський народ з Бірми) і створили тут свою д-ву. Згодом ахоми змішалися з місц. населенням. Осн. заняття А.— землеробство, працюють також на чайних плантаціях і нафт. промислах. У А. розвинуті різні ремесла: ткацтво, гончарство тощо.

АССІРІЙЦІ, айсори (самоназва — атураї) — народ; живуть в Ірані, Іраку, Туреччині, Сірії, Йорданії, Лівані, США, в СРСР і деяких інших країнах Європи. Заг. чисельність А., за різними джерелами,— 250—500 тис. чол. (в СРСР — 24,3 тис. чол., 1970, перепис). Мова — ассірійська (новосірійська), належить до семітохамітської мовної сім'ї. Віруючі А.— християни-несторіанці, якобіти і православні. Предками А. були *арамеї*. А. в своєму побуті зберігають давні звичаї, традиції та елементи культури. Більшість А. зайнята в с. г. В СРСР А.— переважно міські жителі.

АССІРІОЛОГІЯ — наука про мову, писемність, культуру, історію *Вавілонії* та *Ассирії*; в широкому розумінні — весь комплекс наук, які вивчають цивілізації, що користувалися *клинописом* (крім угаритської і давньоперської). Базу А. закладено в серед. 19 ст. археол. дослідженнями англ. вченого О.-Г. Лейарда і французького — П.-Е. Ботта, а також відкриттям Г.-К. *Роулінсоном* тримовного Бегістунського напису (Іран). В 19 ст. А. розвивалася як допоміжна галузь у вивченні Біблії, з 20 ст.— як наука, що в комплексі вивчає мову, культуру та історію Бл. Сходу. В Росії початок ассіріологічним дослідженням покладено єгиптологами В. С. Голенищевим і Б. О. *Тураєвим*. Першим рос. ассіріологом був М. В. *Нікольський*. Рад. А. розробляє соціально-екон. і правові проблеми, питання мов, літератури, мистецтва і фольклору народів Бл. Сходу (праці В. В. *Струве*, О. І. *Тюменєва*, І. І. *Мещанинова* та ін.). Рад. вчені успішно вивчають історію *хеттів*, *Еламу*. Провідне місце в світовій науці посідають рад. дослідження з історії *Урарту* (Б. Б. *Піотровський*). Центрами дослідження з А. є ун-ти та н.-д. ін-ти в Москві, Ленінграді, Тбілісі, Єревані, Баку, Мінську, Вільнюсі.

АССІРІЯ — стародавня рабовласницька держава, що існувала в Пн. *Месопотамії*. Ядром А. було місто-держава Ашшур. Найдавніше населення його, ймовірно,— субарейці, або хурити. З поч. 20 ст. до н. е. осн. масу жителів становили семіти-аккадці. З кін. 20 ст. до н. е. в А. замість бронзи використовували залізо, що сприяло розвиткові ремесел і землеробства. На поч. 18 ст. до н. е. Ашшур став центром великої д-ви царя Шамшіада I, яка охоплювала Пн. Месопотамію і частину *Аккаду*. Ця територія пізніше почала називатися Ассірією. З серед. 18 ст. до н. е. А. перебувала під владою вавілон. царя *Хаммурапі*, з 16—15 ст.— д-ви *Мітанні*. Правителю Ашшура Ашшурбалліту I (кін. 15 — поч. 14 ст. до н. е.) вдалося створити сильну д-ву. Його нащадки прийняли титул «царів Ассирії». На той час в А. панувала патріархальна сім'я, в громадах посилювалася майнова диференціація, все більшого значення набувало рабство. Йшов процес закабалення осн. маси землеробів верхівкою суспільства. В 14—13 ст. до н. е. царі А. підкорили Пн. Месопотамію і захопили всі шляхи підвозу до Вавілонії.

Ассірія. Здобуття фортеці. Рельєф часів Тіглатпаласара III (вгорі). Сцена полювання. Рельєф з палацу Ашшурнасірпала. Кальху (внизу).

За Тіглатпаласара I (1116—1090 до н. е.) військо А. через Сірію дійшло до *Фінікії*. Однак внаслідок натиску *арамеїв* А. виявилась ослабленою і розчленованою. Нове піднесення А. пов'язане з ім'ям Ашшурнасірпала II (883—859 до н. е.). Він здійснив завойовницькі походи на Сірію та Фінікію, що супроводилися винищенням місц. населення. Тіглатпаласар III (745—727 до н. е.) зміцнив військо А., перевівши його на держ. утримання. Розорених рядових землеробів наділяли землею і зобов'язали виконувати військ. повинність. Політику знищення підкорених народів було замінено заходами по переселенню їх з одних районів в інші. З часу правління Тіглатпаласара III А. знову перейшла до завойовницької політики. Протягом 100 років було завойовано всю Передню Азію (крім *Урарту* і деяких окраїнних областей). За *Асаргаддона* (680—669 до н. е.) А. на короткий час завоювала Єгипет. У 679—672 до н. е. А. вела війни на Пн. і Сх. з *кіммерійцями*, *скіфами* і мідянами. З кін. 8 ст. до н. е. противники А. намагалися протиставити їй коаліції ряду д-в і племен. Війна А. проти коаліції, очоленої Вавілоном, що тривала за царя Ашшурбаніпала (669 — бл. 633 до н. е.), остаточно підірвала сили країни.

В кін. 7 ст. коаліція Вавілонії і Мідії завдала А. нищівного удару. В 605 до н. е. А. перестала існувати, осн. міста її було зруйновано. Ассірійську знать під час війни винищено. Решта населення змішалася з арамеями Месопотамії. Про культуру А. див. *Вавілоно-ассірійська культура*.

Г. І. Підлуцький.

АССОШІЄЙТЕД ПРЕСС (Associated Press) — інформаційне агентство США. Засновано 1848. Є кооп. об'єднанням газетних видавців. Обслуговує понад 1200 амер. газет, 3 тис. радіо- і телестанцій у США, а також видання, радіо і телебачення більш як у 100 ін. країнах. Разом з агентством *ЮПІ* практично контролює в інтересах правлячих кіл усю інформаційну справу в США. Центр — у Нью-Йорку.

АСТАМАТІЙ Остафій (Остаматенко; р. н. невід.— п. 1678) — посол П. *Дорошенка* і Ю. *Хмельницького* в Туреччині 1675—78. Був безпринципним політ. авантюристом. Після поразки тур. війська в *Чигиринських походах 1677 і 1678* його запідозрили в зраді і за наказом Ю. Хмельницького стратили.

АСТАНГОВ Михайло Федорович [справж. прізв.— Ружников; 21.X (3.XI) 1900, Варшава — 20. IV 1965, Москва] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1955). Сценічну діяльність почав 1920. З 1925— (з перервою) працював у Моск. театрі Революції, 1943—45 — в Театрі ім. Мосради. В 1927 грав в Одес. театрі ім. А. В. Іванова. В 1945—65 — в Театрі ім. Є. Вахтангова. Ролі: Гай («Мій друг» Погодіна), Гамлет і Ромео в трагедіях Шекспіра, Керенський («Правда» Корнійчука), Маттіас Клаузен («Перед заходом сонця» Гауптмана). А. знімався в кіно («Мрія», «Сталінградська битва», «Російське питання» та ін.). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1948, 1950, 1951.

М. Ф. Астангов.

АСТАТ (Astatium; від грец. ἄστατος — нестійкий), At — хімічний елемент VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 85. Відомі ізотопи з масовими числами 200—219, найдовше існує ^{218}At (період піврозпаду 8, 3 *год*). А. штучно одержали 1940 амер. вчені Д. Корсон, К. Маккензі та Е. Сегре. Вміст А. в земній корі дуже малий (продукт радіоактивного розпаду актинію). Фіз. властивості: $t_{пл}$ прибл. 450° С, $t_{кип}$ прибл. 600° С. Проявляє хім. властивості як металу, так і неметалу. Деякими властивостями схожий на *йод* (розчиняється у воді та органічних розчинниках). Штучний А. застосовують для лікування щитовидної залози.

Ю. Я. Фіалков.

АСТАУРОВ Борис Львович [14 (27).X 1904, Москва — 21.VI 1974, там же] — російський радянський цитогенетик, ембріолог, академік АН СРСР (з 1966). З 1938 — співробітник інститутів АН СРСР, директор організованого ним Ін-ту біології розвитку. З 1966 — президент Всесоюзного т-ва генетиків і селекціонерів. Наук. праці А. присвячені питанням спадковості й розвитку дрозофіли та шовковичного шовкопряда. А. довів провідну роль ядра (а не цитоплазми) в пере-

Б. Л. Астауров.

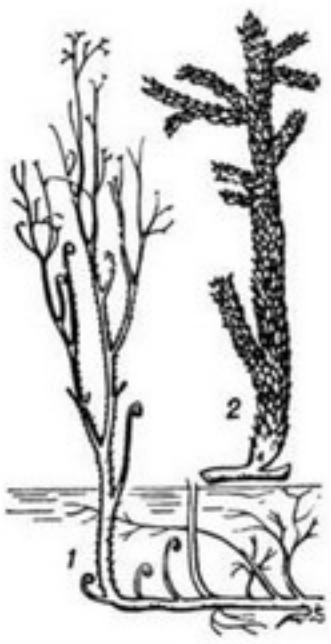

Астероксилон:
1 — загальний вигляд;
2 — гілка з листкоподібними лусочками.

Астрагал понтійський:
1 — загальний вигляд;
2 — квітка; *3* — плід.

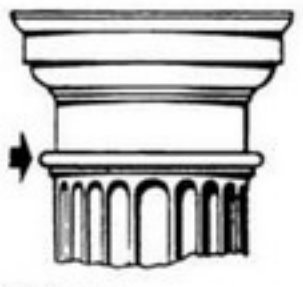

Астрагал.

дачі спадкових властивостей організмів, розробив метод штучного *партеногенезу*, відкрив спосіб одержання повного міжвидового *андрогенезу*, розв'язав питання регуляції статі в шовкопряда тощо. Нагороджений 2 орденами, медалями.

АСТА́ХОВ Федір Олексійович [27.I (8.II) 1892, с. Дєдовські Виселки, тепер Каширського р-ну Московської області — 9.X 1966, Москва] — рад. військовий діяч, маршал авіації (1944). Член КПРС з 1931. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Закінчив Вищі академічні курси (1923) та курси вдосконалення вищого комскладу (1929). В 1937—39 — команд. ВПС Київ. особливого військ. округу. В 1941—42 — команд. ВПС Пд.-Зх. фронту, 1942—47 — нач. Гол. управління Цивільного повітр. флоту; одночасно був заступником команд. ВПС РСЧА (1942—43), заст. команд. далекосяжною авіацією (1943—44). З 1947 — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. З 1950 — у відставці. Депутат Верховної Ради УРСР 2-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора та ін. орденами, медалями.

АСТА́ХОВА Поліна Григорівна (н. 30.X 1936, Донецьк) — українська рад. гімнастка, засл. майстер спорту (з 1960), олімпійська чемпіонка (1960, 1964) у вправах на брусах. Чемпіонка Європи 1959 з окремих видів гімнастичного багатоборства, абсолютна чемпіонка СРСР 1959. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

АСТЕНІ́Я (грец. ἀσθένεια — безсилля, кволість) — стан, який характеризується підвищеною стомлюваністю і виснаженістю, ослабленням чи втратою здатності до тривалого фізичного й розумового напруження. При А. нерідко спостерігається головний біль, розлади сну, вегетативні порушення. А. розвивається внаслідок виснажливих захворювань внутрішніх органів, інфекцій, інтоксикацій, емоційних, розумових і фізичних перенапружень, а також при неправильно організованих праці, відпочинку, харчуванні, при нервових і психічних захворюваннях. Лікування: усунення причин А., зміцнюючі та заспокійливі засоби; посилене харчування, правильна організація праці.

АСТЕНОСФЕ́РА (від грец. ἀσθενής — слабкий і σφαῖρα, тут — верства), Гутенберга шар — шар порід зниженої твердості і в'язкості у верхній частині *мантії* Землі, на якому лежить *літосфера*. Середня глиб залягання А.— бл. 100—120 *км* під континентами і бл. 50—60 *км* під океанами. Товщина А. 100—170 *км*. Речовина А. перебуває у в'язко-пластичному стані. Наявність А. підтверджується даними сейсмічних досліджень: швидкість поширення поперечних пружних хвиль у цьому шарі зменшується. Цю особливість астеносфери виявив 1926 амер. геофізик Б. Гутенберг і назвав її хвилеводом. А. разом з літосферою становлять *тектоносферу* — верхню активну оболонку земної кулі, в межах якої відбуваються осн. *тектонічні рухи* і геол. процеси. Внаслідок низької в'язкості речовини А. блоки літосфери мають можливість поступово рухатися в ній у вертикальному й горизонтальному напрямах, створюючи структури та рельєф земної кори. Термін «астеносфера» запровадив амер. геолог Дж. Баррелл 1914.

Літ.: Магницкий В. А. Внутреннее строение и физика Земли. М., 1965; Хаин В. Е. Общая геотектоника. М., 1973. *І. І. Чебаненко.*

АСТЕРО́ЇДИ (від грец. ἀστήρ — зоря та εἶδος — вигляд) — те саме, що й *малі планети*.

АСТЕРОКСИЛО́Н (Asteroxylon) — рід найдавніших суходільних викопних рослин — *псилофітів*. А. мали не справжній корінь, а дихотомічно розгалужений горизонтальний ризомоїд і так само розгалужені стебла завтовшки до 1 *см*, вкриті листкоподібними лусочками (філоїдами). Рештки А. відомі з серед. девону Азіат. частини СРСР, Китаю, деяких країн Зх. Європи.

АСТИГМАТИ́ЗМ [від *а*... і грец. στίγμα (στίγματος) — крапка] — одна з *аберацій оптичних систем*, яка проявляється в тому, що точки, які містяться не на головній осі системи, зображуються

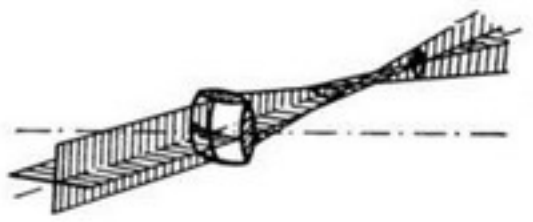

Астигматизм у сфероциліндричній лінзі.

двома взаємно перпендикулярними відрізками, розміщеними на деякій віддалі один від одного (мал.); внаслідок А. зображення нечітке. Виправляють А. спец. розрахунком і підбором лінз різної кривизни і з різними показниками заломлення (оптичні системи з усуненням астигматизму називають анастигматами). *Літ.* див. до ст. *Аберації оптичних систем*. *С. П. Паринков.*

АСТИГМАТИ́ЗМ О́КА — один із недоліків заломного апарата ока, зумовлений нерівномірною кривизною *рогівки*, іноді — неправильною формою *кришталика*. Можливе поєднання в одному оці рогівкового й кришталикового А. о. Клінічне значення має рогівковий А. о.; розрізняють 2 його форми: правильний і неправильний А. о. При неправильному А. о. (звичайно набутому), зумовленому помутніннями і рубцевими змінами рогівки, не лише різні меридіани її мають неоднакову заломну силу, а й кожний меридіан зокрема. Корекції не піддається. При правильному А. о. (звичайно природженому, мало змінюється протягом життя, нерідко успадковується) рогівка має форму відрізка еліпсоїда обертання. Промені світла заломлюються на різних меридіанах по-різному. Коригується. При А. о. використовують окуляри з циліндричними скельцями або контактні лінзи.

А́СТМА БРОНХІА́ЛЬНА (грец. ἄσθμα — ядуха) — алергічне захворювання, що характеризується повторюваними приступами ядухи і кашлю, спричиненими гострим порушенням бронхіальної прохідності в зв'язку з набряком слизової оболонки бронхів і рефлекторним порушенням рухової функції (дискінезії) бронхіол. А. б. може бути атопічною (на грунті спадкової схильності), що виникає внаслідок дії гол. чином пилкових, епідермальних, харчових, деяких хім. і бактеріальних алергенів, та неатопічною (при гіперчутливості сповільненого типу), що її спричинюють бактеріальні алергени. Від А. б. слід відрізняти бронхоастмоїдний синдром, який виникає при гострих неалергічних захворюваннях бронхів і легень (здебільшого інфекційних). А. б. звичайно перебігає хронічно і часто ускладнюється емфіземою легень, пневмосклерозом і змінами в м'язі правого шлуночка серця з наступним розвитком серцевої недостатності. Лікування: гострий приступ знімають адреналіном і його похідними. На ранній стадії захворювання при виявленні алергена, який спричинює А. б., доцільне лікування цим алергеном (специфічна *імунотерапія*); при тяжкому перебігу хвороби показане застосування кортикостероїдних гормонів і їхніх аналогів.

Літ.: Булатов П. К., Федосеев Г. Б. Бронхиальная астма. Л., 1975; Юренев П. Н., Семенович Н. И., Чучалин А. Г. Бронхиальная астма М., 1976. *Є. С. Брусиловський.*

А́СТМА СЕРЦЕ́ВА — приступ ядухи у людей з захворюваннями серця (міокардіосклероз, аортальні пороки та інші). А. с. виникає в зв'язку з ослабленням діяльності лівого шлуночка серця, що призводить до застою крові в малому колі кровообігу (в легенях), іноді до набряку легень. Приступи А. с. настають після фіз. навантаження, хвилювань, але особливо часто раптово виникають вночі, коли звужуються вінцеві судини, що живлять серцевий м'яз кров'ю. При приступах А. с., що тривають від кількох хвилин до кількох годин, крім задишки, звичайно спостерігається біль у ділянці серця, синюшність обличчя, холодний піт. Лікування приступу А. с. невідкладне, полягає в застосуванні *серцево-судинних засобів* тощо.

А́СТОН (Aston) Френсіс-Уїльям (1.IX 1877, Гарборн — 20.XI 1945, Кембрідж) — англійський фізик, член Лондонського королівського товариства, іноземний чл.-кор. АН СРСР (з 1924). А. сконструював перший мас-спектрограф і за його допомогою відкрив 213 стійких *ізотопів* хім. елементів. Передбачив можливість використання термоядерної енергії (1922) і синтезу елементів (1936), відкрив (1931) ізотоп ^{238}U. Нобелівська премія, 1922.

АСТРАГА́Л (Astragalus) — рід одно- або багаторічних трав'янис-

тих рослин, рідше півкущів і кущів родини *бобових*. Листки непарноперисті; квітки зібрані в китиці, плід — біб. Понад 2000 видів, поширених у Пн. і Пд. півкулі. В СРСР — бл. 700 видів, з них в УРСР — понад 30. Серед А. є багаті на *протеїн* цінні кормові рослини — А. нутовий, або А. хлопунець (A. cicer), А. еспарцетний (A. onobrychis) та ін. Деякі види (А. серповидний) запроваджено в культуру. Настій А. шерстистоквіткового використовують у медицині при серцево-судинних захворюваннях і нефритах. З деяких А. добувають камедь (трагакант), що її застосовують у текстильній, паперовій і фарм. пром-сті. Серед А. є *ендеміки* та рідкісні види, що потребують охорони, напр. А. щетинистий (ендемік Криму), А. білоповстистий (ендемік долини р. Іртиша в Сх.-Казахстанській обл.), А. шерстистоквітковий.

АСТРАГА́Л (грец. *ἀστράγαλος* — хребець, кістка) — деталь у класичній архітектурі у формі валика (іноді оздобленого разком стилізованого намиста) з поличкою (див. *Архітектурні обломи*). А. з'єднує стовп колони з *капітеллю* або *базою*.

АСТРАХА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Лежить у пониззі Волги, з Пд. омивається Каспійським м. Утворена 27.XII 1943. Пл. 44,1 тис. км². Нас. 910 тис. чол. (1976), переважають росіяни, живуть казахи, татари, українці; міськ. нас.— 68%. Поділяється на 10 районів, має 4 міста і 15 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Астрахань*.

А. о. розміщена на Прикаспійській низовині, більша частина її території лежить нижче від рівня океану. Поширені солянокупольні підняття (найвища точка — г. Велике Богдо, 150 м) та пологі западини, в яких утворилися прісні й солоні озера (найбільше — оз. Баскунчак). Корисні копалини: нафта, газ, сіль, гіпс. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня — 7, —9°, липня +25°. Річна кількість опадів бл. 200 мм. Головна ріка — Волга, яка в межах області поділяється на багато рукавів (найбільший — *Ахтуба*). Переважають малогумусні пустельно-степові ґрунти, в дельті Волги — родючі алювіальні; поширені солонці, солончаки й рухомі піски. Рослинність трав'яниста, полиново-солонцева і злакова; в заплаві й дельті Волги — деревна, зарості тростини та індійського лотосу. В А. о. — *Астраханський заповідник*.

Випуск валової промислової продукції області 1975 зріс проти 1965 у 2 рази. Провідна галузь пром-сті — рибна. З рибною промстю тісно пов'язані рибоконсервна, холодильна галузі, механізоване видобування солі, бондарне виробн., суднобудування та судноремонт. Тепловозоремонтні підприємства, виробн. ковальсько-пресового і технологічного устаткування. На сплавній деревині — лісопильна та паперово-целюлозна пром-сть. З-ди гумотех. виробів, скловолокна, кормових дріжджів. Легка пром-сть представлена трикотажною, шкіряно-взут., хутровою та ін. галузями. Виробництво буд. матеріалів, комишитових плит, цегли. Більшість пром. підприємств зосереджено в Астрахані та Ахтубинську.

С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, овочівництві, баштанництві, м'ясо-вовновому вівчарстві та м'ясо-молочному скотарстві. Посівна площа 1975 становила 354 тис. *га* (в т. ч. під зерновими — 202 тис. *га*), зрошувалось 175,4 тис. *га* с.-г. угідь. Осн. культури: рис, помідори, кавуни (на зрошуваних землях Волго-Ахтубинської заплави). Поголів'я (тис., 1976): овець і кіз — 1576, великої рогатої худоби — 370. Найважливіше значення в області має водний транспорт (річковий і морський). В А. о. — 4 вузи, 20 серед. спец. навч. закладів; 2 театри, філармонія, історико-архітект. музей і картинна галерея в Астрахані.

Астраханський заповідник. Колонія бакланів. Зарості лотосу.

АСТРАХА́НСЬКА ОБОРО́НА 1919 — оборонні дії рад. військ у районі Астрахані влітку і восени 1919 проти денікінців та Уральської білокозачої армії. Керівництво А. о. очолював член Реввійськради 11-ї рад. армії С. М. Кіров. Незважаючи на тяжкі умови, частини 11-ї армії успішно відбивали атаки білих і з переходом у наступ військ Пд. фронту разом з 10-ю армією 3.I 1920 оволоділи Царицином А. о. мала важливе значення для наслідків громадян. війни, позбавивши війська Денікіна і Колчака можливості об'єднатися і взаємодіяти.

АСТРАХА́НСЬКЕ ХА́НСТВО — татарська феодальна держава з столицею в Астрахані, що існувала на Нижньому Поволжі й у передкавказьких степах у 15—16 ст Утворилось в результаті розпаду *Золотої орди*. В 1556 А. х. приєднано до Росії.

АСТРАХА́НСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — заповідник в Астраханській обл. РРФСР. Засн. 1919 за пропозицією В. І. Леніна. Пл. 62,4 тис. *га*. Рослинність представлена лісами з верби, заростями тростини, лотосу та ін. водяних рослин. В А. з. гніздяться качки, казарки, лебеді, пелікани, баклани, чаплі та ін. На піщаних косах — стада диких свиней. Є лисиці, горностаї. З риб характерні сазан, сом, щука, жерех, окунь та ін. Основний напрям наук. роботи — комплексне вивчення природи дельти Волги в умовах коливання рівня Каспійського м., змін гідрологічного режиму (в зв'язку з госп. освоєнням). Вивчаються шляхи й методи охорони, раціонального використання й збагачення природи дельти Волги (прибережних лісів, заростей тростини, рибних запасів, водоплавних та ін. птахів).

А́СТРАХАНЬ — місто, обласний центр РРФСР, у дельті р. Волги. Річковий і морський порт, залізничний вузол. 458 тис. ж. (1976). Поділяється на 4 міські райони. Перші відомості про А. належать до 13 ст. З 60-х рр. 15 ст. А.— столиця *Астраханського ханства*. З 1556 А.— в складі Росії. В 17—18 ст. А.— центр антифеод. виступів. З 1717 Астрахань — губернське місто. В 1903 у місті створено комітет РСДРП, який 1905 керував заг. страйком. 25.I (7.II) 1918 в А. встановлено Рад. владу. Під час громадян. війни за А. точилися запеклі бої (див. *Астраханська оборона 1919*). З 1943 А.— обласний центр. Нагороджена орденом Жовтневої Революції (1977). Осн. галузі пром-сті:

Ф.-У. Астон.

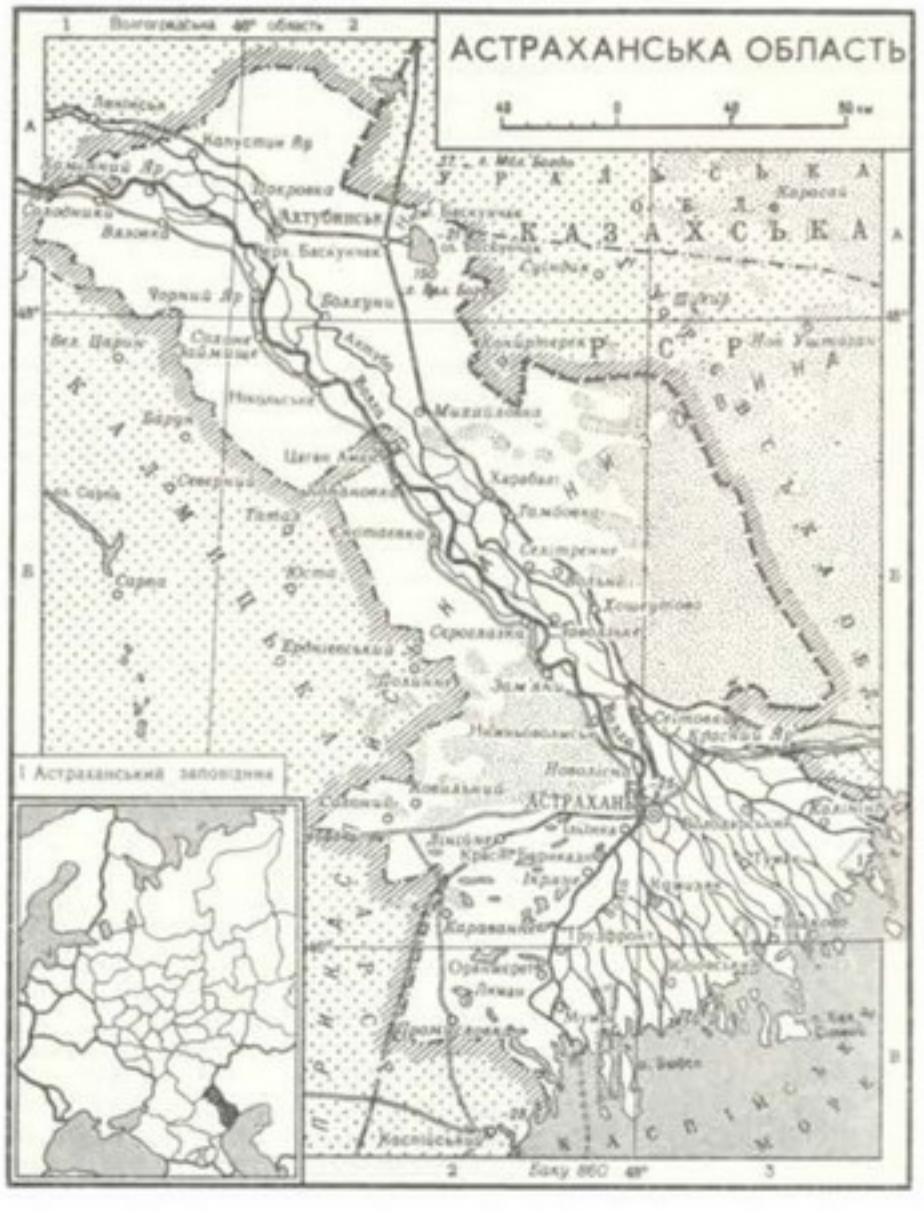

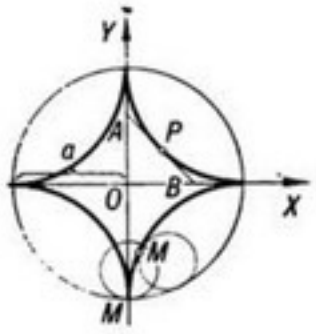

Астроїда.
Графік астроїди $x^{2/3} + y^{2/3} = a^{2/3}$.

харчова (рибоконсервно-холодильний комбінат, рибні з-ди, м'ясокомбінат), маш.-буд. та металообробна (суднобуд., судноремонтні й тепловозоремонтний з-ди), хім. (з-ди: скловолокна, гумового взуття, гумотех. виробів). Розвинуті також деревообр. промисловість (виробн. меблів, целюлози, паперу), легка (трикотажний комбінат, виробниче швейне об'єднання та ін.). В А. здійснюється перевалювання вантажів (гол. чин. лісу й нафти) з залізничного на морський і річковий транспорт і навпаки. Каспійський н.-д. ін-т рибного г-ва, Центральний н.-д. ін-т осетрового г-ва. Технічний ін-т рибної пром-сті та г-ва, мед. і пед. ін-ти, консерваторія, вечірньо-заочний ф-т Горьковського інституту інженерів водного транспорту, 19 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм. та юного глядача, філармонія. Краєзнавчий музей, Будинок-музей Ульянових, Будинок-музей С. М. Кірова. Картинна галерея ім. Б. М. Кустодієва, телецентр. Пам'ятники: С. М. Кірову (скульптор Н. В. Томський, арх. І. А. Руденко, 1939), О. С. Пушкіну, В. І. Леніну (обидва — скульптор З. І. Азгур, 1947, 1958). З архіт. пам'яток відомий кремль (1580—1620), собори 18 ст. Одну з вулиць А. названо ім'ям Т. Г. Шевченка, який перебував тут деякий час 1857, повертаючись з заслання.

АСТРО... (від грец. ἄστρον — зоря) — частина складних слів, що відповідає поняттям «зоряний», «пов'язаний з небесними тілами, з космічним простором» (*астродинаміка, астронавт*).

АСТРОБЛЕ́МА (від *астро...* і грец. βλῆμα — рана) — форма рельєфу, що утворилась внаслідок падіння великого космічного тіла на поверхню Землі. Являє собою *кратер*, дуже змінений під впливом процесів *вивітрювання* і *денудації* або перекритий товщею осадочних порід. Характерною особливістю А. є прояви ударного *метаморфізму*. Потужний удар і висока т-ра, що виникають у результаті падіння на Землю космічного тіла, зумовлюють зміни в кристалічних гратках мінералів і утворення нових мінеральних модифікацій, напр., кварцу — коуситу і стишовіту, які відрізняються від звичайного кварцу більшою *густиною*. На поверхні Землі виявлено кратери метеоритного і астероїдного походження розміром до кількох десятків і сотень кілометрів. Утворення А. відбувалося в різні геол. епохи. Вік їх становить десятки — сотні мільйонів років. На тер. СРСР встановлено 13 А. Найбільші з них — Попігайська (бас. р. *Хатанги*) діаметром бл. 100 *км* і Карська (Пн. Урал) — 50 *км*. На Україні виявлено три А.— Болтиську, діаметром 25 *км* (Черкас. обл.) і значно менші — Ротмістрівську (Черкас. обл.) та Ілінецьку (Вінн. область).

О. А. Рубашевський.

АСТРО́ГРАФ (від *астро...* і грец. γράφω — пишу) — астрономічний пристрій для фотографування окремих ділянок неба і фотографічних спостережень. Зображення небесного світила або ділянки неба за допомогою об'єктива А. фіксується на фотопластинці, розміщеній у його фокальній площині. Щоб швидкість обертання труби А. навколо годинної осі збігалася з швидкістю обертання небесної сфери, А. оснащено годинниковим механізмом. За фокусною віддаллю розрізняють короткофокусні та довгофокусні А. За допомогою короткофокусних фотографують великі ділянки зоряного неба, метеори, комети, малі планети тощо; довгофокусні застосовують для точних вимірювань положень зір, планет та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

АСТРОДИНА́МІКА (від *астро...* і *динаміка*) — розділ *небесної механіки*, що вивчає рух штучних небесних тіл. Розвиток А. почався після запуску в СРСР першого *штучного супутника Землі* (1957). Здійснення космічних польотів тісно пов'язане з *космічною навігацією*, зокрема з вивченням руху штучних небесних тіл, проектуванням *орбіт* штучних космічних об'єктів, вибором траєкторій та режиму роботи двигунів, визначенням положення й швидкості космічного апарата, його корекцією й керуванням. У рівняннях А. на відміну від рівнянь небесної механіки враховують опір земної атмосфери, магнітне поле Землі, тиск сонячного випромінювання. Див. також *Орієнтація космічного апарата*.

Літ.: Балк М. Б. Элементы динамики космического полета. М., 1965.

Я. С. Яцків.

АСТРО́ЇДА (від *астро...* і грец. εἶδος — вигляд) — плоска алгебраїчна крива, яку описує точка *M кола*, що котиться без ковзання по колу вчетверо більшого радіуса, дотикаючись до нього зсередини. А. є гіпоциклоїдою (див. *Гіпоциклоїди та епіциклоїди*). Якщо осі *координат* проходять через вершини А. (мал.), то її рівняння має вигляд $x^{2/3} + y^{2/3} = a^{2/3}$. Дотична до А. в довільній її точці P утворює в перетині з осями координат відрізок $AB = a$.

АСТРОЛО́ГІЯ (від *астро...* і грец. λόγος — вчення) — псевдовчення, яке грунтується на визнанні безпосереднього зв'язку між розташуванням і рухом небесних тіл (головним чином планет) та явищами суспільного життя. А. намагається довести наявність впливу світил та їхнього руху на «долю» людей, передбачати майбутнє, погоду тощо. Зародилася в стародавніх країнах. За середньовіччя розвинулася в країнах Європи. Серед відомих представників А. 16—17 ст. франц. астрологи Нострадамус та Ж.-Б. Морен.

На певному етапі А. сприяла розвиткові спостережної астрономії. Антинауковість А. доведена відкриттями М. *Коперника* і дальшим прогресом науки. Проте й тепер А. поширена в багатьох капіталістичних країнах.

АСТРОЛЯ́БІЯ ПРИ́ЗМОВА (від *астро...* і грец. λαβή — хапання) — астрономо-геодезичний прилад для спостереження зір. Гол. частинами А. п. є тригранна призма і ртутний горизонт, які відбивають світло від зір на об'єктив. За допомогою А. п. визначають широту і час або екваторіальні координати.

АСТРОМЕ́ТРІЯ (від *астро...* і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ астрономії, що вивчає взаємне розташування та рух небесних тіл. Осн. завданням А. є встановлення опорної системи координат, закріпленої фундаментальним зоряним каталогом, складеним на основі багаторічних спостережень зір у різних *астрономічних обсерваторіях*. В результаті складних обчислень усі спостереження об'єднують в єдину узгоджену систему. При цьому розв'язується друге важливе завдання А.— уточнення числових значень фундаментальних сталих астрономії. Вивчення законів руху Землі, визначення часу у зв'язку з обертанням Землі є також завданнями А. (*служба широти*, рух полюсів, *служба часу*). Гол. методом астрометричних досліджень є спостереження небесних світил за допомогою приладів, встановлених у площині меридіана (*меридіанний круг, пасажний інструмент, вертикальний круг*) і приладів для спостережень у польових умовах (*теодоліт*, універсальний інструмент та ін.). Координати світила — *пряме піднесення* та схилення — обчислюють, визначаючи час, коли світило перетинає меридіан, і його кутову віддаль від горизонту. З серед. 19 ст. в А. застосовують також *астрографи*, які дають змогу спостерігати значно слабші об'єкти. В 2-й пол. 20 ст. почали застосовувати *радіотелескопи* і лазерну техніку. Методи А. використовують також у *картографії, геодезії, навігації*.

Я. Ю. Гордон.

АСТРОНА́ВТ (від *астро...* і грец. ναύτης — мореплавець) — те саме, що й *космонавт*. Термін «астронавт» поширений у США та деяких ін. країнах.

АСТРОНА́ВТИКА — те саме, що й *космонавтика*.

АСТРОНОМІ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ — науково-дослідна установа, в якій проводять спостереження і дослідження небесних тіл і явищ (у т. ч. штучних космічних об'єктів). Див. *Обсерваторії та інститути астрономічні*.

АСТРОНОМІ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ ГОЛОВНА́ АН СРСР, Пулковська обсерваторія — науково-дослідна установа. Заснована 1839. Розміщена за 19 *км* на Пд. від Ленінграда. Організатором і першим директором її був В. Я. *Струве*. Обсерваторію обладнано 65-*см* рефрактором, горизонтальним меридіанним інструментом, фотографічною полярною трубою тощо. З кінця 19 ст. в обсерваторії розвиваються також астрофізичні дослідження (А. А. *Бєлопольський*, Г. А. *Тихов*, О. П. *Ганський*). Осн. напрями наук. роботи обсерваторії — *астрометрія*, фізика Сонця та ін. Філіали Пулковської обсерваторії — Кисловодська гірська сонячна станція, *Миколаївська астрономічна обсерваторія*

рія, Благовєщенська широтна лабораторія, а також довгострокові діючі експедиції. В 1966 створено найбільшу в світі сонячну *стратосферну астрономічну станцію*. Обсерваторія видає «Труды», «Известия», бюлетені та ін.

В. О. Крат.

АСТРОНОМІ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ ГОЛОВНА́ АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1944 за ініціативою акад. АН УРСР О. Я. *Орлова*. Розміщена

Головна астрономічна обсерваторія АН УРСР.

за 10 *км* на Пд. від Києва (в Голосіївському лісі). Обладнання: вертикальний круг Ваншафа з об'єктивом діаметром 19 *см*, подвійні астрографи з об'єктивами діаметром 40 *см*, рефлектор діаметром 70 *см*, сонячні та ін. телескопи. Осн. напрями досліджень — *астрометрія*, фізика планетних атмосфер, фізика зірок, Сонця та ін. Щорічно видає збірник «Астрометрия и астрофизика», «Короткий астрономічний календар» (з 1955).

Я. С. Яцків.

АСТРОНОМІ́ЧНА ОДИНИ́ЦЯ — позасистемна одиниця довжини в астрономії. Дорівнює серед. відстані від Землі до Сонця — 149,6 млн. *км* (значення прийнято *Міжнародним астрономічним союзом* 1964).

АСТРОНОМІ́ЧНІ ІНСТРУМЕ́НТИ — оптико-механічні й електронні прилади для спостереження космічних тіл. За допомогою їх визначають положення тіл на *небесній сфері*, їхні розміри, швидкість і напрям руху в просторі, хім. склад і фіз. стан. За принципом утворення зображення спостережуваного світила А. і. поділяють на *рефлектори* і *рефрактори*, за метою спостереження — на астрометричні і астрофізичні, за способом спостереження — на візуальні, фотографічні і фотоелектричні, за розмірами — на переносні (експедиційні) і фундаментальні, за способом монтажу — на альтазимутальні, паралактичні (екваторіальні) та з нерухомою трубою. А. і. на альтазимутальній установці (осн. вісь розміщена вертикально) це здебільшого астрометричні прилади: *вертикальний круг, пасажний інструмент, зеніт-телескоп, астролябія призмова* тощо, а також прилади, що обертаються навколо трьох-чотирьох осей,— камери для спостережень *штучних супутників Землі*. На паралактичних установках (осн. годинна вісь паралельна осі обертання Землі) монтують *астрографи*, більшість астрофіз. А. і., в т. ч. всі рефлектори. Паралактичні установки зручні для тривалих спостережень (експозицій) об'єкта. Найбільший у світі рефлектор з діаметром дзеркала 6 *м* встановлено на Спеціальній астрофізичній обсерваторії АН СРСР (Пн. Кавказ). Через велику вагу складових вузлів він змонтований на альтазимутальній установці, а ведення його за небесним об'єктом здійснюється за допомогою спец. *електронної обчислювальної машини*. На паралактичних установках монтують сонячні телескопи для спостережень і фотографування явищ, що відбуваються на Сонці. А. і. з нерухомими трубами мають різні конструкції відповідно до призначення. В Пулковській обсерваторії розроблено конструкцію горизонтального *меридіанного круга*, труба якого нерухомо лежить на фундаменті, а світло від зір спрямовується до неї допоміжним плоским дзеркалом. Там же встановлено полярну трубу (оптична вісь якої паралельна осі обертання Землі) для одержання на фотопластинці дугових слідів добового руху зір, близьких до полюса світу. За цими слідами визначають фундаментальні сталі *прецесії, нутації* та аберації. Із спостережень зір поблизу зеніту фотографічною зенітною трубою знаходять геогр. широту і час. А. і. з нерухомими (вертикальними або горизонтальними) трубами використовують також для вивчення Сонця. Світло від Сонця спрямовується допоміжними рухомими дзеркалами.

Розробляються радіотехнічні А. і. для вивчення небесних тіл за їхнім радіовипромінюванням. Роздільна здатність *радіотелескопа* менша, ніж оптичного телескопа, але в радіоінтерферометрів (див. також *Інтерферометр*) з великою базою вона значно збільшується. В астрономії використовують телевізійну техніку; для фотографування штучних супутників Землі — супутникові фотокамери. Для позаатмосферних спостережень застосовують також ракети, невеликі супутники Землі (серії «Космос»), *космічні зонди* («Електрон», «Зонд»), на яких встановлено астр. інструменти. За допомогою апаратури, встановленої на автом. місячних і міжпланетних станціях, досліджують фіз. умови на Місяці та планетах. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Курс астрофизики и звездной астрономии, т. 1. М., 1973; Михельсон Н. Н. Оптические телескопы. Теория и конструкция. М., 1976.

О. К. Король.

АСТРОНО́МІЯ (грец. ἀστρονομία, від ἄστρον — зоря і νόμος — закон) — наука про будову і розвиток космічних тіл, їхніх систем і Всесвіту в цілому. А. вивчає різні форми космічної матерії — *планети* з їхніми супутниками, *комети* й метеорну речовину, зірки (зокрема, найближчу до Землі — Сонце), зоряні системи (див. також *Галактика, Галактики*), міжзоряний газ та дифузну речовину, розсіяну в космічному просторі. А. тісно пов'язана з багатьма науками; вона значною мірою сприяла розвиткові фізики, хімії, математики і сама використовує добуті ними результати. Сучасна А. поділяється на окремі розділи. *Астрометрія* створює системи координат у космічному просторі, вивчає обертання Землі навколо осі й визначає фундаментальні астр. сталі. *Теоретична астрономія* вивчає методи визначення орбіт комет, планет та ін. небесних тіл і методи обчислення їхніх положень у просторі.

Небесна механіка визначає закони руху небесних тіл від дії сил всесвітнього тяжіння. *Астрофізика* досліджує фіз. стан і хім. склад небесних тіл, джерела зоряної і сонячної енергії та дифузну матерію в міжзоряному просторі. Завдання *радіоастрономії* — вивчати властивості й розподіл космічних джерел радіовипромінювання. *Зоряна астрономія* досліджує розподіл і рухи зір у Галактиці; *позагалактична астрономія* — будову ін. галактик. *Космогонія* вивчає питання походження і розвитку небесних тіл та їхніх систем. *Космологія* досліджує Всесвіт як єдине ціле, вивчає осн. закономірності його будови і розвитку.

Астрономія виникла в давнину з практичних потреб людини. Видимий рух планет і сузір'їв допомагав встановлювати час с.-г. робіт, вести *календар*, орієнтуватися в просторі. Люди спостерігали затемнення Сонця і Місяця й навчилися передбачати їх. Успішно розвивалась А. в Старод. Греції, Вавілоні, Єгипті, Індії та Китаї. Зокрема, в Старод. Греції прогресові А. сприяли праці *Демокріта, Епікура, Піфагора, Арістарха* Самоського. Пізніше *Птолемей* в «*Альмагесті*» розробив *геоцентричну систему світу*, яка була загальноприйнятою протягом майже півтори тисячі років. У серед. віки А. досягла значного розвитку в країнах Сходу. В 15 ст. *Улугбек* спорудив поблизу Самарканда астр. обсерваторію з точними на той час інструментами. В Європі розвиток А. практично починається з 16 ст., коли М. *Коперник* у творі «Про обертання небесних сфер» виклав і довів *геліоцентричну систему світу*. Дальший розвиток А. пов'язаний з працями Дж. *Бруно*, Г. *Галілея*, Й. *Кеплера*, Т. *Браге* та ін. Зокрема, Г. Галілей 1609

Головний корпус Пулковської обсерваторії.

вперше застосував для астр. спостережень *телескоп*. У кінці 17 ст. І. *Ньютон* відкрив закон всесвітнього тяжіння (див. *Ньютона закон тяжіння*). З'ясування будови Сонячної системи і руху Землі сприяло визначенню віддалей до ін. планет і зір, вивченню особливостей їхнього руху. В подальшому розвиток А. пов'язаний з працями англ. астронома В. *Гершеля*, франц. астрономів У.-Ж.-Ж. *Левер'є* і Ж. Жансена, італ. астронома А. *Секкі*, австрійського фізика К. *Доплера*, американського астронома Е.-П. *Хаббла* та ін.

З 19 ст. в астр. дослідженнях починають використовувати методи спектроскопії, фотометрії й фотографії; створюються нові *астрономічні інструменти*. Велике значення для розвитку А. має складання зоряних каталогів, що містять точні координати зір. У цій галузі відомий доробок вчених *Грінвічської астрономічної обсерваторії* (засн. 1675), обсерваторії в Кейптауні (1820), Вашінгтонської (1842) та ін. В Росії 1839 організовано Пулковську астр. обсерваторію, потім було створено обсерваторії в Москві, Києві та ін. містах. Розвиток вітчизняної А. пов'язаний з іменами М. В. *Ломоносова*, В. Я. *Струве*, Ф. О. *Бредіхіна* та ін. Особливо інтенсивно розвивається А. в СРСР після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Створено ряд нових астр. обсерваторій та ін-тів. Рад. астрономи провели дослідження Сонця, планет, комет, малих тіл Сонячної системи, зірок та ін. віддалених космічних об'єктів, зокрема *квазарів* і *пульсарів*. В СРСР 1957 запущено перший у світі *штучний супутник Землі*, 1961 — космічний корабель з людиною на борту. Запуски штучних супутників Землі, космічні польоти людини створюють нові можливості для астр. досліджень і висувають перед А. нові завдання. Сама А. стає наукою експериментальною, здатною безпосередньо досліджувати космічний простір і вивчати небесні тіла, насамперед Місяць і найближчі планети, за допомогою космічних апаратів (див. «*Венера*», «*Марс*», «*Меркурій*», «*Рейнджер*», «*Сервейєр*» та ін.). Поєднання позаатмосферних спостережень з наземними дає змогу одержати найповніші результати в пізнанні Всесвіту. А. сприяє утвердженню і розвиткові матеріалістичного світогляду, зокрема обгрунтовує ідеї про матеріальну єдність світу, про безмежність світу у просторі і часі. Значних успіхів у розвитку А. досягли вітчизняні вчені В. А. *Амбарцумян*, А. А. *Бєлопольський*, С. В. *Орлов*, Г. А. *Тихов*, Є. К. Харадзе та ін. На Україні розвиток А. почався створенням 1821 *Миколаївської астрономічної обсерваторії*. В 1845 збудовано *Київську астрономічну обсерваторію*, 1871 — *Одеську астрономічну обсерваторію*, 1888 — *Харківську астрономічну обсерваторію*, 1900 — *Львівську астрономічну обсерваторію*. В 1908 в Сімеїзі (Крим) організовано астрофіз. відділ Пулковської обсерваторії, який входить до складу *Кримської астрофізичної обсерваторії* АН СРСР, 1926 — *Полтавську гравіметричну обсерваторію*, 1944 в Голосієві (під Києвом) створено *Астрономічну обсерваторію головну АН УРСР*. Укр. астрономи зробили значний внесок у розвиток вітчизн. і світової А. Серед них — І. Є. Кортацці, Б. П. *Остащенко-Кудрявцев*, Л. І. Семенов (Миколаїв), В. І. Фабріціус, М. П. *Диченко* (Київ), М. В. Ціммерман, Б. В. Новопашенний (Одеса), Г. В. *Левицький*, Л. О. *Струве*, М. М. *Євдокимов* (Харків), О. Я. *Орлов*, Є. П. *Федоров* (Полтава), А. О. *Яковкін* (Київ). Організатором київ. школи теоретичної А. був М. Ф. *Хандриков*, його продовжувачем став С. Д. *Чорний*. У галузі астрофізики значних успіхів досягли О. Ф. *Богородський*, С. К. *Всехсвятський* (Київ), О. К. *Кононович* і В. П. *Цесевич* (Одеса), В. Г. *Фесенков*, М. П. *Барабашов* (Харків), Г. М. Неуймін, А. Б. *Северний*, Г. А. *Шайн*, Е. Р. Мустель (Крим), В. Є. Степанов, М. С. Ейгенсон (Львів) та багато ін.

Див. також *Обсерваторії та інститути астрономічні*.

Літ.: Развитие астрономии в СССР. М., 1967; Селешников С. І. Астрономія і космонавтика. К., 1968; Амбарцумян В. А. [та ін.]. Проблемы современной космогонии. М., 1972; Астрономія. К., 1972; Бакулин П. И., Кононович Э. В., Мороз В. И. Курс общей астрономии. М., 1974; Подобед В. В., Нестеров В. В. Общая астрометрия. М., 1975; Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. Астрономы. Биографический справочник. К., 1977.

С. К. Всехсвятський.

Найважливіші події в історії астрономії

Дата	Подія
6 ст. до н. е.	Перше передбачення сонячного затемнення (Греція)
3—2 ст. до н. е.	Визначення розмірів земної кулі (Гіппарх)
3 ст. до н. е.	Перші ідеї про геліоцентричну систему світу (Фалес Мілетський)
2 ст. н. е.	Розробка геоцентричної системи світу (К. Птолемей)
1543	Доведення геліоцентричної системи світу (М. Коперник)
бл. 1610	Застосування зорової труби для астрономічних спостережень (Г. Галілей)
бл. 1620	Встановлення законів руху планет (Й. Кеплер)
1682	Встановлення закону тяжіння (І. Ньютон)
1761	Відкриття атмосфери у Венери (М. В. Ломоносов)
1781	Відкриття Урана (В. Гершель)
1835—40	Перше визначення віддалі до зір (В. Я. Струве)
1846	Відкриття Нептуна (У.-Ж.-Ж. Левер'є)
1860	Початок спектроскопії зір
1877	Розробка теорії будови комет (Ф. О. Бредіхін)
1903	Теоретичне обгрунтування можливості космічних польотів (К. Е. Ціолковський)
1930	Відкриття Плутона (К. Томбо)
1947	Відкриття зоряних асоціацій (В. А. Амбарцумян)
1957	Початок космічної ери. Перший політ штучного супутника Землі (СРСР)
1961	Перший політ людини в Космос (Ю. О. Гагарін)
1965—77	Дослідження Місяця, Венери, Марса, Меркурія, Юпітера за допомогою космічних апаратів (СРСР, США)

АСТРООРІЄНТА́ЦІЯ (від *астро...* і франц. orientation, букв. — напрям на схід) — орієнтація *космічних літальних апаратів* за допомогою астродатчиків відносно «нерухомих» зір. А. застосовують в астрофіз. дослідженнях, при виконанні апаратом точних маневрів, коли припустимі похибки орієнтації становлять кутові мінути або секунди.

АСТРОСПЕКТРО́ГРАФ — прилад для фотографування спектрів небесних світил. Вхідну щілину А. встановлюють у фокусі *телескопа*. Спектральне розкладання світла здійснюється за допомогою призми (скляної чи кварцової) або дифракційних граток. Зображення спектра фотографують і одержують спектрограму. Іноді замість фотопластинки застосовують електронну апаратуру і вивчають розподіл енергії випромінювання в різних ділянках спектра (залежно від довжини хвилі світла).

А. для фотографування сонячного диска в монохроматичному світлі наз. спектрогеліографом. На вхідну щілину спектрогеліографа телескоп проектує зображення *Сонця*, а позаду вихідної щілини, яка виділяє з сонячного спектра потрібну спектральну лінію, встановлюють фотопластинку. Переміщуючи синхронно зображення сонячного диска й фотопластинку, одержують монохроматичний знімок усього диска Сонця.

О. К. Король.

АСТРОСПЕКТРОСКОПІ́Я — галузь *астрофізики*, що досліджує спектри небесних тіл для встановлення їхнього руху у просторі. В широкому розумінні А. — дослідження спектрів небесних тіл з метою вивчення їхньої фіз. природи з використанням гол. чин. методів астроспектрофотометрії. В основі методів А. лежить формула К. *Доплера*, за якою, знаючи зміщення довжини хвилі у спектрі певного об'єкта, можна знайти швидкість його руху щодо спостерігача (променеву швидкість). Завданням А. є одержання спектра об'єкта за допомогою щілинного астроспектрографа чи об'єктивної призми і визначення точних значень довжин хвиль окремих спектральних ліній. Точні значення довжин хвиль встановлюють, вимірюючи положення окремих спектральних ліній щодо ліній спектра порівняння (спектра лабораторного джерела або відомого небесного об'єкта, який фотографується поруч). Методи А. сприяють встановленню основних характеристик подвійних зоряних систем, руху і місця *Сонця* в *Галактиці*, її будови в цілому.

Літ.: Мартынов Д. Я. Курс практической астрофизики. М., 1967.

І. А. Климишин.

АСТРОСФЕ́РА (від *астро...* і грец. *σφαῖρα* — куля) — промениста зона цитоплазми навколо *центросоми*, що виникає під час *мітозу*; частина *центросфери*

АСТРОФІ́ЗИКА (від *астро...* і *фізика*) — розділ *астрономії*, який вивчає фізичний стан і хімічний склад небесних тіл, міжзоряного та міжгалактичного середовища, а також процеси, що від-

буваються в них. А. виникла в серед. 19 ст. Осн. розділи А.: фізика Сонця, фізика зоряних атмосфер і газових туманностей, теорія внутр. будови та еволюції зір, фізика планет та ін. Інтенсивно розвивається плазмова та релятивістська астрофізика. А. поділяють на практичну й теоретичну. Завданням практичної А. є розробка інструментів, приладів і методів досліджень. В основі практичної А. лежать дослідження світлових потоків від небесних об'єктів у цілому (*астрофотометрія*) і в окремих спектральних діапазонах (колориметрія), розподілу енергії за довжинами хвиль і в окремих спектральних лініях (див. *Астроспектроскопія*), а також вимірювання поляризації світла цих об'єктів (поляриметрія). Важливі для А. висновки одержано методами радіоастрономії, інфрачервоної астрономії, рентгенівської і *гамма-астрономії*, а також при вивченні космічного проміння і в перших дослідах *нейтринної астрономії*. Теоретична А. аналізує результати спостережень небесних тіл для з'ясування їхньої фізичної природи. В астрофіз. дослідженнях застосовують закони теплового випромінювання, встановлені для *абсолютно чорного тіла* (*Кірхгофа закон випромінювання, Планка закон випромінювання, Віна закон випромінювання* тощо), теорію атомних спектрів, формули Л. *Больцмана* і М. *Саха* для визначення кількості атомів, що перебувають відповідно у збудженому та іонізованому станах, і формулу Дж.-К. *Максвелла* для опису розподілу атомів за швидкостями. Великий вклад у розвиток А. внесли вітчизн. вчені В. А. *Амбарцумян*, М. П. *Барабашов*, Ф. О. *Бредіхін*, А. А. *Бєлопольський*, В. О. Крат, С. В. *Орлов*, А. Б. *Северний*, Г. А. *Тихов*, В. Г. *Фесенков*, І. С. Шкловський та ін. Провідними н.-д. установами СРСР в галузі А. є *Кримська астрофізична обсерваторія* АН СРСР і *Астрономічна обсерваторія головна АН СРСР*, *Спеціальна астрофізична обсерваторія* АН СРСР, Ін-т космічних досліджень АН СРСР, *Астрономічна обсерваторія головна АН УРСР* та астрономічні обсерваторії багатьох університетів.

Літ.: Мартынов Д. Я. Курс общей астрофизики. М., 1971; Соболев В. В. Курс теоретической астрофизики. М., 1975. *І. А. Климишин.*

АСТРОФІЛІ́Т (від *астро...* і грец. φύλλον — листок) — мінерал класу силікатів. $(K, Na, Ca)_3 (Fe, Mn)_7 [(Ti, Zr)_2 O_2 (OH)_5 (Si_4O_{12})_2]$. *Сингонія* триклінна. Густ. 3,28—3,35. Твердість 3—4. Колір бронзово-бурий, золотисто-жовтий. Блиск скляний. Утворює пластинчасті або голчасті, іноді зірчасті агрегати. В СРСР родовища А. є на Кольському п-ові, в Казахстані та Примор'ї.

Н. А. Безпалько.

АСТРОФОТОГРА́ФІЯ — галузь *астрономії*, що вивчає небесні світила фотографічним методом. А. застосовують з серед. 19 ст. Здатність фотоемульсії нагромаджувати енергію світла дає змогу за допомогою *астрографів* з тривалою експозицією одержувати знімки дуже слабких зір, туманностей тощо. Документальність, об'єктивність, а також велика точність у визначенні положення сфотографованих об'єктів призводять до того, що А. поступово витісняє візуальні спостереження. Одне з завдань А.— визначати точні положення небесних світил, *власні рухи зір* та річні *паралакси*. Порівнюючи між собою знімки, виявляють зміни на *зоряному небі*. За цими змінами відкривають *комети, малі планети, змінні зорі* тощо.

В. П. Цесевич.

АСТРОФОТО́МЕТР — прилад для вимірювання блиску або яскравості небесних об'єктів. Розрізняють візуальні і фотоелектричні А. Застосовують А. безпосередньо на *телескопі*. У візуальних А. порівнюють блиск двох об'єктів, змінюючи світловий потік від одного з них (за допомогою фотометричного клина, поляризаційного пристрою) або вхідний отвір телескопа. Фотоелектричні А. (електрофотометри) дають змогу визначати яскравість об'єктів, вимірюючи струм, збуджуваний їхнім світловим потоком у фотопомножувачі. Компонуючи кілька електрофотометрів у систему, одержують багатоканальний електрофотометр, який дає можливість швидко і точно вимірювати одночасно *блиск світила* і яскравість фону (неба), порівнювати блиск двох зір. За допомогою світлофільтрів, увімкнених до різних каналів, одержують результати в різних довжинах хвиль.

О. К. Король.

АСТРОФОТОМЕ́ТРІЯ — галузь *астрофізики*, що вивчає інтенсивність випромінювання небесних об'єктів (яскравість, блиск, колір). Залежно від приймачів променистої енергії (око, фотопластинка, фотоелектричні прилади) розрізняють візуальну, фотографічну й фотоелектричну А. Приймачі радіації мають максимум чутливості до різних ділянок спектра, тому системи фотометричних величин (візуальні, фотографічні та ін.) не збігаються. За певних умов можна перераховувати ці системи одну на одну. Одне з осн. завдань А.— розробка точної системи *зоряних величин* (міри *блиску світила*) й складання каталогів зоряних величин. За допомогою оптичних світлофільтрів, встановлених перед приймачем випромінювання, вимірюють зоряні величини, що відповідають окремим ділянкам спектра (ультрафіолетовим, синім, візуальним, червоним, інфрачервоним та ін.). Різницю між виміряними зоряними величинами наз. показником кольору. Він дає уявлення про т-ру випромінюючого шару зорі. Каталоги з оцінками блиску зір дають змогу виявляти зорі з несталим блиском — *змінні зорі*. Методами фотоелектричної А. вимірюють швидкі зміни блиску *пульсарів*, що відбуваються за період від кількох секунд до сотих часток секунди.

Літ.: Курс астрофизики и звездной астрономии, т. 1. М., 1973.

О. К. Король.

АСТРЯ́Б Олександр Матвійович [22.VIII (3.IX) 1879, м. Лубни, тепер Полтавської обл.— 18.XI 1962, Київ] — український рад. методист-математик, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1944). Член КПРС з 1945. Закінчив Київський ун-т. З 1904 викладав математику й методику математики в гімназіях і вищих навч. закладах. У 1930—57 працював у Київ. держ. пед. ін-ті ім. О. М. Горького, 1932—57 очолював сектор методики математики Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР. Праці з питань викладання математики в загальноосвітній школі. Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Арифметична задача. К., 1941; Наочна геометрія в IV—V класах. К., 1953; Методика викладання математики в Українській РСР. В кн.: Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. К., 1957.

О. М. Астряб.

АСТУ́РІАС (Asturias) Мігель-Анхель (19.X 1899, м. Гватемала — 9.VI 1974, Париж) — гватемальський письменник. В 1925—33 і з 1954 — в еміграції в Європі. За мотивами фольклору створив кн. «Легенди Гватемали» (1930). Реалістичні романи «Сеньйор Президент» (1946), «Маїсові люди» (1949). Широку популярність А. принесла трилогія про долю гватемальського народу в 20 ст.: романи «Великий вітер» (1950), «Зелений Папа» (1954) і «Очі похованих» (1960). Автор зб. оповідань «Уїк-енд у Гватемалі» (1956), роману «Мулатка як мулатка» (1964) і кн. легенд «Дзеркало Ліда Соль» (1967). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1966. Нобелівська премія, 1967.

М.-А. Астуріас.

Тв.: Укр. перекл. — Скорбна п'ятниця. «Всесвіт», 1977, № 2—4; Рос. перекл.— Сеньор Президент. М., 1970.

Літ.: Певцов Ю. А. Мигель Анхель Астуриас. Биобиблиографический указатель. М., 1960.

АСТУ́РІЯ — історична область у Пн. Іспанії. Гол. місто — Ов'єдо. В давнину була заселена племенем астурів. У 1 ст. до н. е. завойована Старод. Римом, 414 — *вестготами*. Центр опору (7 ст.) араб. завойовникам. В А. було покладено початок *Реконкісті*. Після поразки араб. війська 718 біля Ковадонги А. стала незалежним королівством (з 924 — королівство Леон, після об'єднання 1230 з Кастілією — королівство Леон і Кастілія). В 1808—14 населення А. вело широку партизанську боротьбу проти військ Наполеона I. Під час *Іспанської революції 1931—39* — один з центрів революційного руху, 1937—48 — антифашист. партизанського руху, в 60-х рр. 20 ст.— страйкової боротьби проти франкістського режиму.

АСУА́Н (давня назва — Сієна) — місто на Пд. Сх. Арабської Республіки Єгипет, адміністративний центр мухафази (губернаторства) Асуан. Порт на р. Нілі, залізнична станція, вузол автошляхів. 201,5 тис. ж. (1970). З допомогою СРСР в А. збудовано гідроенергетичний комплекс (висотну греблю, ГЕС, лінію електропередач). Виробн. азотних добрив; підприєм-

М. К. Ататюрк.

ства текст. і шкіряно-взуттєвої пром-сті, добування буд. матеріалів. Кліматичний курорт. Центр туризму. Філіал Каїрського музею старожитностей. Бот. сад.

АСУЕ́ЛА (Azuela) Маріано (1.I 1873, Лагос-де-Морено — 1.III 1952, Мехіко) — мексіканський письменник. Учасник бурж.-демократичної революції 1910—17. Літ. діяльність почав 1896. У романах «Невдахи» (1908) і «Бур'ян» (1909) відтворив сусп. життя Мексіки періоду диктаторського режиму. Автор першого в мекс. л-рі роману про революцію — «Ті, хто внизу» (1916). Твори 20-х рр. позначені впливом сюрреалізму. Реалістичні романи «Товариш Пантоха» (1937), «Нова буржуазія» (1941), «Прокляття» (1955, посмертно) мають гостре соціальне спрямування.

Тв.: Укр. перекл.— Прокляття. К., 1959; Рос. перекл.— Те, кто внизу. М., 1970.
Літ.: Винниченко И. В. Мариано Асуэла. М., 1972.

АСУНСЬЙО́Н — столиця Парагваю, політичний, економічний і культурний центр країни. Порт на р. Парагваї, вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Бл. 500 тис. ж. (1974). А. засн. 1537. До поч. 17 ст. — гол. місто ісп. колоній у районі Ла-Плати. В 1811 в А. проголошено незалежність Парагваю. А.— центр робітн. руху країни (найбільші виступи — 1941, 1944, 1959). Гол. галузі пром-сті: легка (особливо текст. і взуттєва) та харчова, яка представлена виробн. дубильного екстракту — таніну, чаю-мате, олії, цукру, борошна та різних напоїв. Судноверф. Цем. і нафтопереробний з-ди. Виробн. сірників, меблів. Нац. пантеон, Музей мистецтв, ун-т, Нац. б-ка, Бот. сад.

АСФА́ЛЬТ (грец. ἄσφαλτος — гірська смола) — будівельний в'яжучий матеріал. Розрізняють А. природний і штучний. А. природний — продукт фіз.-хімічної зміни бітумів. Утворюється з *нафти* внаслідок випаровування летких речовин і окислення. Поширений у районах неглибокого залягання або виходів на поверхню Землі нафтоносних порід. Іноді утворює асфальтові озера. Великі його родовища в СРСР є в Куйбишевській і Оренбурзькій областях, Комі АРСР. А. штучний — суміш бітуму з тонкоподрібненими мінеральними наповнювачами, гол. чин. вапняками. Відрізняється від природного А. наявністю *парафіну* (до кількох процентів) і підвищеним вмістом нафт. масел. Штучний А. застосовують у вигляді асфальтової мастики (13 ÷ 60% бітуму). Природний і штучний А. використовують для виготовлення асфальтобетонних сумішей і литого *асфальтобетону*, для заливання швів дорожніх покриттів та в гідротехнічному будівництві. З штучного А. роблять також асфальтові лаки, клеї, покрівельні матеріали тощо.

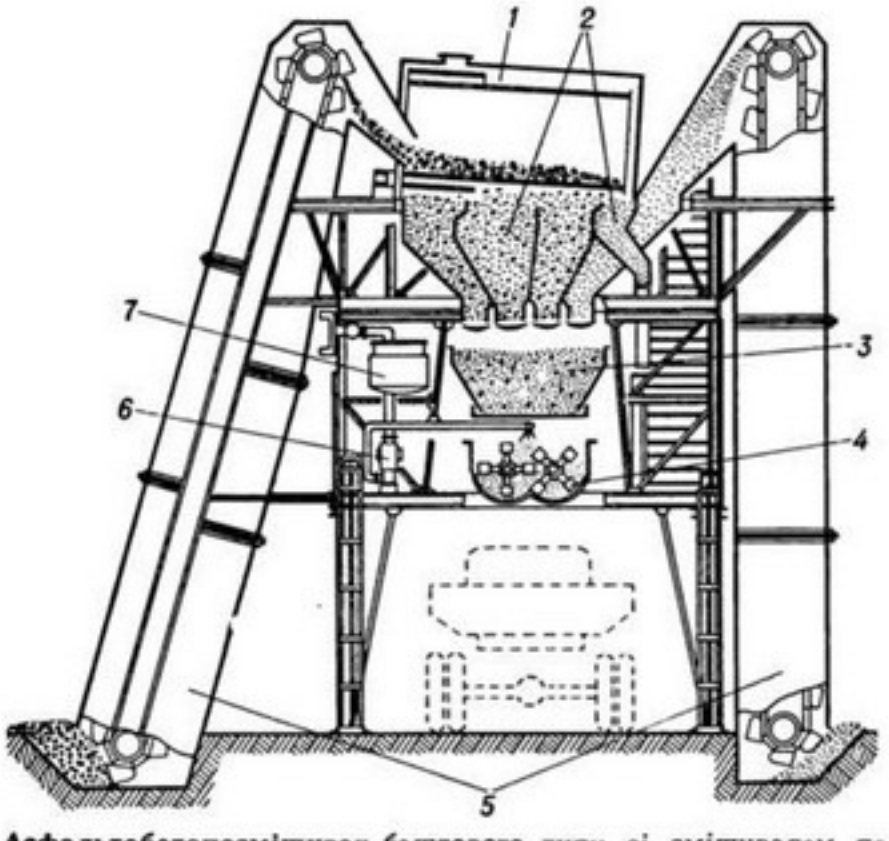

Асфальтобетонозмішувач баштового типу зі змішувачем періодичної дії: *1* — грохот; *2* — бункер для піску, щебеню та мінеральних наповнювачів; *3* — ваговий бункер; *4* — лопатевий змішувач; *5* — багатоківшовий елеватор; *6* — бітумний насос; *7* — дозатор бітуму.

АСФА́ЛЬТОБЕТО́Н — бетон, компонентами якого є *бітум*, щебінь (або гравій), пісок і мінеральний наповнювач. Розрізняють А. піщаний, дрібно-, середньо- і крупнозернистий; гарячий, теплий і холодний. Виготовляють А. в *асфальтобетонозмішувачах*: гарячий — з твердих бітумів при т-рі 140 ÷ 180° С, теплий — з бітумів зниженої в'язкості при т-рі 90 ÷ 160° С, холодний — з рідких бітумів при т-рі 80 ÷ 120° С. Застосовують А. у дорожньому, пром. та гідротехнічному будівництві.

АСФАЛЬТОБЕТОНОЗМІ́ШУВАЧ — установка, в якій виготовляють асфальтобетонну суміш. Розрізняють А. стаціонарні, напівстаціонарні та пересувні; вертикального (баштового) і горизонтального (партерного) типів із змішувачами періодичної або безперервної дії (мал.). За продуктивністю А. бувають малі (до 15 *т/год*), середні (до 60 *т/год*) і великі (до 250 *т/год*). З А. суміш вивантажують у самоскиди або ін. автотранспортні засоби. В А. виготовляють також дьогтебетонну (на дьогтевих *в'яжучих речовинах*) суміш.

АСФАЛЬТОБЕТОНОУКЛАДА́Ч — машина, якою укладають та попередньо ущільнюють асфальтобетонну (або дьогтебетонну) суміш. За продуктивністю розрізняють А. (мал.) важкого (до 100 *т/год*) і легкого (25—50 *т/год*) типів; за механізмом переміщення — гусеничні та колісні. А. застосовують у дорожньому будівництві.

АСФАЛЬТУВА́ННЯ — створення асфальтобетонних покриттів автомобільних шляхів, вулиць, тротуарів тощо. Асфальтобетонну суміш (див. *Асфальтобетон*) укладають (в 1—2, іноді 3—4 шари) на очищену, вирівняну й змащену бітумом основу з щебеню, гравію (нетверда основа) або бетону (тверда основа). Нижній шар завтовшки 4—5 *см* роблять із середньо- і крупнозернистих сумішей, верхній шар завтовшки 3—4 *см* — з дрібно- й середньозернистих. Для А. застосовують *асфальтобетоноукладачі* й *котки дорожні*. Остаточно ущільнюють покриття автомобілями, рух яких протягом кількох днів спеціально регулюється.

АСФІ́КСІЯ (від *а*... і грец. σφύξις — пульс), ядуха — патологічний стан, зумовлений гострою нестачею кисню і нагромадженням двоокису вуглецю в крові й тканинах. Виявляється у втраті свідомості, припиненні дихання і роботи серця. Причини А.: задушення при повішенні, утопленні, вдихання бідних на кисень газових сумішей, закупорка дихальних шляхів сторонніми предметами; отруєння отрутою, що пригнічує дихальну мускулатуру (кураре), дихальний центр (барбітурати, морфін та ін.); параліч дихального центра при крововиливах у мозок, стискуванні його пухлинами. А. у новонароджених виникає при перегині й стискуванні пуповини. Найчутливіші до нестачі кисню мозок і серце. Лікування: ліквідація причини А., тобто забезпечення доступу свіжого повітря, звільнення рота і дихальних шляхів від сторонніх предметів (у новонароджених — від слизу і навколоплідних вод), відновлення дихання (штучне дихання) і кровообігу (зовн. масаж серця, застосування серцево-судинних засобів).

О. О. Циганій.

АСЦИ́ДІЇ (Ascidia) — клас хордових тварин підтипу *покривників*. Понад 1000 видів. А.— поодинокі або колоніальні прикріплені тварини, поширені в морях усієї земної кулі. Тіло дорослої одиночної А. мішковидне, зовні вкрите оболонкою — тунікою; має два отвори (сифони): ввідний (ротовий) на передньому кінці та вивідний (клоакальний) збоку. Стінки глотки пронизані зябровими отворами (стигмами), через які вода просочується в колозяброві порожнини. Живляться дрібними морськими організмами. Гермафродити. Розмножуються статевим шляхом і пупкуванням. У вільноплаваючої личинки А. є *хорда*, нервовий стовбур, органи чуття, які зникають, коли личинка перетворюється на дорослу особину. Ці особливості будови личинки дали підставу О. О. *Ковалевському* віднести А. до типу хордових.

АСЦИ́Т (грец. ἀσκίτης, від ἀσκός — шкіряний міх), черевна водянка — нагромадження рідини в черевній порожнині. Причини А.: порушення кровообігу в результаті хвороб серця, нирок, ураження очеревини пухлинним або туберкульозним процесом тощо. Лікування: усунення осн. захворювання, сечогінні засоби, в тяжких випадках — пункція черевної порожнини.

АТ — розмінна монета Лаосу, дорівнює 1/100 *кіпа*.

АТА́ САЛІ́Х [19.V (1.VI) 1908, с. Шорден, поблизу м. Мари — 26.XII 1964] — туркменський рад. народний поет. Член КПРС з 1941. Сліпий з 3-х років. Творчість А. С. пройнята оптимізмом. У своїх віршах оспівував Комуністичну партію («Більшовик непереможний, друзі!», 1920), соціалістичну працю («Колгоспи», 1932: «Не втрачу

ані грама», 1936), осуджував пережитки минулого («Перестаньте!», 1935). В роки Великої Вітчизн. війни писав вірші — накази молодим бійцям («Мій наказ», «Ви хотіли», 1942). Твори післявоєнних років — про мирну працю, дружбу народів. А. С.— основоположник жанру байки в туркм. л-рі. У вірші «Народе мій» (1939) оспівав шану туркм. народу до великого укр. Кобзаря, присвятив йому вірш «Тарас Шевченко» (1951).

Тв.: Укр. перекл.— Над могилою Шевченка. В кн.: Т. Г. Шевченко в художній літературі. К., 1964; Рос. перекл.— Избранные стихи. Ашхабад, 1954.

АТАБА́СКА — 1) Річка на Зх. Канади (система р. Маккензі). Бере початок у Скелястих горах, впадає в оз. Атабаска. Довж. 1231 *км*, пл. бас. 153 тис. *км²*. В ниж. течії судноплавна. 2) Озеро льодовиково-тектонічного походження на Зх. Канади. Пл. 7900 *км²*, глиб. до 60 *м*. Замерзає в кінці жовтня, скресає в червні. Судноплавне. Рибальство.

АТАВІ́ЗМ (від лат. atavus — предок) — поява в окремих організмів ознак, що були властиві їхнім далеким предкам. А. найчастіше виникає при порушенні ембріонального розвитку, при *регенерації* органів, іноді — при гібридизації. Приклади А.: трипалість коней, полімастія (наявність більше пари грудних залоз) у людини, розвиток складнопірчастих листків замість *філодіїв* у австралійської акації.

АТА́КА (франц. attaque — напад) — поєднання вогню і навального руху війська, літаків, танків, кораблів та ін. з метою завдати противникові удару і знищити його в близькому бою. Розрізняють А. мотострілецьких військ (стрілецьких, піхотних, мотопіхотних), кінну, танкову, повітряну і морську. А. за часом дій буває денна і нічна, за напрямом — фронтальна, флангова, а також з тилу. В сучас. загальновійськовому бою А. проводиться танковими і мотострілецькими військами при підтримці вогню артилерії, ударів авіації і забезпеченні інженерними та ін. спеціальними військами. В мор. бою А. здійснюється всіма родами ВМС, а найчастіше — авіацією, підводними човнами та швидкохідними надводними кораблями.

АТАКА́МА — пустеля на Пд. Зх. Південної Америки, в Чілі. Простягається на 1000 *км* уздовж узбережжя Тихого ок. Поверхня — плато, вкрите рухомими пісками, щебенем та солончаками з окремими гірськими масивами заввишки 2000—3000 *м*. Середньорічна сума опадів — бл. 50 *мм*, іноді по кілька років опадів не буває зовсім. Рослинність пустельна (зрідка — кактуси, мімози). На берегових скелях — «пташині базари». Унікальні поклади *селітри*, що розробляються. Родовища бури, йоду, міді, золота, срібла.

АТАКСІ́Я (грец. ἀταξία — безладдя) — розлад координації довільних рухів. При А. рухи стають неточними, непогодженими, часто не досягають мети, порушується хо-

діння, іноді — мова. Зумовлюється порушенням діяльності периферичних нервів спинного мозку, відповідних ділянок центральної нервової системи на грунті склерозу судин, травми, при пухлинах, певних інфекційних захворюваннях тощо. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинило А.; лікувальна фізкультура.

АТАМАНЮ́К Василь Іванович (літ. псевд.— В. Яблуненко; 14.III 1887, м. Яблунів, тепер Івано-Франківської обл.— 1940) — український рад. письменник. Належав до літ. орг-ції «*Західна Україна*». Автор поетичних збірок «Чари кохання» (1921), «Хвиля життя», «Василько» (обидві — 1922), «Жовтень» (1924), «Галичина» (1925). Виступав як перекладач і критик.

АТАНА́СОВ Петко Калушев (10.X 1922 — 16.VI 1975) — болгарський літературознавець і перекладач. Популяризатор укр. літератури в Болгарії. Перекладав твори укр. письменників дожовтневого (М. Коцюбинського, І. Франка) і рад. (О. Іваненко, В. Собка, О. Полторацького та ін.) періодів. У дослідженнях про укр. л-ру одне з центр. місць займала творчість Т. Шевченка. А. належить літ.-критичний нарис болг. мовою «Тарас Шевченко» (Софія, 1964) та кілька статей про поета. Автор праць про І. Франка, О. Кобилянську, О. Корнійчука, М. Стельмаха та ін. Упорядкував збірки укр. класичних та рад. оповідань.

АТАПА́СКИ, атабаски (самоназва — дене) — група споріднених за мовою індіанських племен, нащадків іммігрантів з Азії в Пн. Америку. Існує дві відокремлені групи А.: землероби-скотарі (навахи, ліпан, апачі та ін.; заг. чисельність — 320 тис. чол., 1970), які живуть у *резерваціях* штатів Арізона і Нью-Мексіко в США, і тайгові рибалки, мисливці, звіролови (чайпеваї, кучини, кенайці та ін.; загальна чисельність — 110 тис. чол.), що поступово осідають у поселеннях канадської півночі.

АТАТЮ́РК (Atatürk) Мустафа Кемаль (1881, Салоніки — 10.XI 1938, Стамбул) — державний і політ. діяч Туреччини. Н. в сім'ї лісоторговця. В 1905 закінчив Академію Генштабу в Стамбулі. У 1919 очолив нац.-визвольний рух в Анатолії (див. *Кемалістська революція*). Під керівництвом А. 1920 було сформовано Великі нац. збори Туреччини, які оголосили себе верховним органом влади. За ініціативою А. в Туреччині було скасовано султанат (1922), проголошено республіку (1923), проведено ряд реформ бурж.-нац. характеру. Був ініціатором укладення Туреччиною договорів з Рад. Росією (див. *Радянсько-турецькі договори 1921, 1925*), договору про дружбу з закавказькими рад. республіками (1921), договору про дружбу і братерство з УРСР (1922).

АТАУА́ЛЬПА (Atahualpa; бл. 1500 — 29.VIII 1533, Кахамарка) — правитель *інків*. У 1530—32 вів збройну боротьбу проти свого брата Уаскара за владу. В 1532 А. був захоплений у полон ісп. конкістадорами, яких очолював Ф. *Пісарро*. За величезний викуп йому пообіцяли звільнення. Коли викуп було зібрано і передано іспанцям, вони порушили свою обіцянку, інсценували суд над А. і стратили його.

АТАШЕ́ (франц. attaché, букв.— прикріплений) — посада або ранг дипломатичного співробітника. В міжнар. практиці розрізняють такі посади А.: військові, військово-мор., військово-повітряні А., які є представниками військ. відомства своєї країни при військ. відомстві країни перебування і одночасно радниками дипломатичного представника з військ. питань; А. спеціальні — представники різних відомств: по пром-сті, фінансах, торгівлі тощо. Прес-аташе — особа, що відає питаннями преси та інформації. А. входять до *дипломатичного корпусу* і користуються всіма дипломатичними привілеями.

АТЕЇ́ЗМ (від *а...* і грец. θεός — бог) — система ідей, поглядів, переконань, що заперечують існування бога, надприродного (істот, сил, властивостей) взагалі і відкидають будь-яку релігію. А., як і його філос. основа — *матеріалізм*, розвивається і збагачується разом з розвитком матеріального виробн., сусп. відносин і наук. пізнання. А. на противагу релігії виступає виразником ідеології передових сусп. сил. А. виник одночасно з релігією. Початкові елементи А. були ще в первісному суспільстві. Вони виявлялися в стихійному ігноруванні реліг. традицій, порушенні культових заборон тощо. Першою істор. формою відвертої критики релігії був античний А., що спирався на зачатки природничих знань і елементи наївноматеріалістичних поглядів (*Демокріт, Епікур, Лукрецій* та ін.).

За середньовіччя, в умовах жорстокого переслідування А. церквою, критика релігії здебільшого набуває прихованих форм (*двоїста істина, вільнодумство, скептицизм, єресі*). Значного розвитку набув А. у творчості гуманістів епохи *Відродження*, франц. філософів-матеріалістів 18 ст. Найвищий ступінь розвитку домарксистського атеїзму пов'язаний з діяльністю революційних демократів,

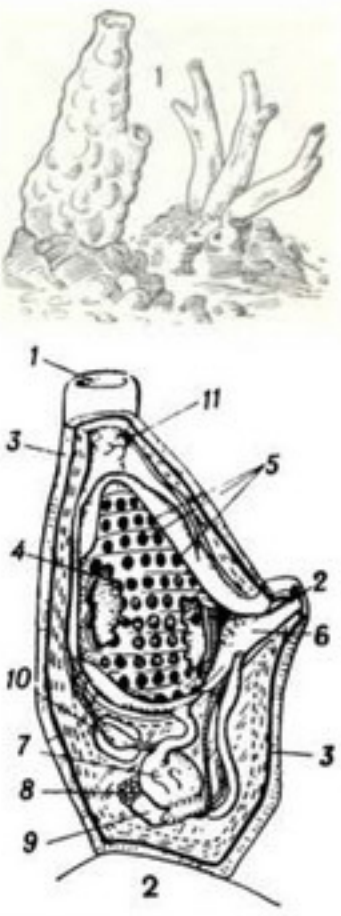

Асцидії:
1 — загальний вигляд одиночних асцидій; **2** — розріз одиночної асцидії: *1* — ротовий отвір; *2* — клоакальний отвір; *3* — туніка; *4* — глоткова порожнина; *5* — зяброві щілини; *6* — колозяброва порожнина; *7* — шлунок; *8* — сім'яник; *9* — яєчник; *10* — серце; *11* — нервовий вузол.

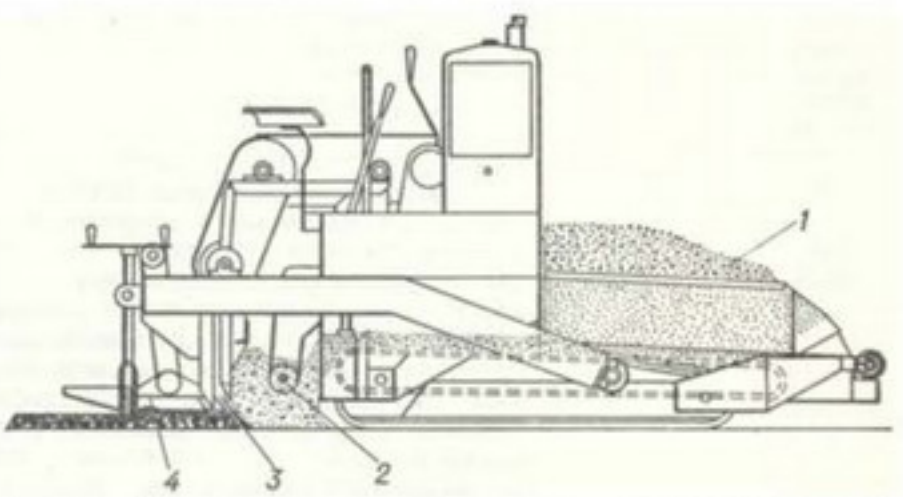

Асфальтобетоноукладач важкого типу на гусеничному ходу: *1* — бункер; *2* — розподільчий шнек; *3* — трамбувальний брус; *4* — вигладжувальна плита.

зокрема російських — В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського та інших, і українських — Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, П. А. Грабовського. Однак усі форми домарксистського А. не були до кінця послідовними, науковими, оскільки обмежувалися конкретно-істор. рівнем знань, метафізично механістичною й ідеалістичною (в поглядах на суспільство) методологією, просвітницьким характером боротьби з релігією. Єдино науковим, до кінця послідовним, цілісним, непримиренним з будь-якою формою релігійності є марксистсько-ленінський А. Він грунтується на найновіших досягненнях усіх природничих і сусп. наук, діалектико-матеріалістичній філософії і виражає ідеологію робітн. класу. Марксистсько-ленінський А.— невід'ємна риса комуністичного світогляду. *Атеїстичне виховання* є складовою частиною *комуністичного виховання* трудящих.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про релігію. К., 1975; КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів). К., 1962; Деятели Октября о религии и церкви. М., 1968; Танчер В. К. Основи наукового атеїзму. К., 1974; Научный атеизм. М., 1976; Атеїзм і культурний прогрес. К., 1977.

О. С. Онищенко.

АТЕЇСТИ́ЧНЕ ВИХОВА́ННЯ — систематичне, цілеспрямоване подолання релігійних пережитків і формування у трудящих науково матеріалістичного світогляду; складова частина *комуністичного виховання*. А. в. побудоване на засадах наук. *атеїзму*, на взаємодії об'єктивних умов, що склалися в *розвинутому соціалістичному суспільстві*, і суб'єктивного фактора — ідеологічної роботи КПРС. Гол. елементом А. в. є його ідейно-теоретичний зміст, тобто наук. основа, на якій відбувається критика релігії й обгрунтування атеїзму. Осн. форми А. в.: *науково-атеїстична пропаганда* з використанням *масової інформації засобів*, л-ри і мистецтва, культ.-осв. робота, впровадження нової, рад. обрядовості, мережа політ. освіти, виховний вплив громад. орг-цій, індивідуальна робота з віруючими, виховання дітей у сім'ї і школі тощо.

Основні методичні принципи атеїстичного виховання: наук. підхід, системність, конкретність, диференційованість і організаційна цілеспрямованість.

Зміст, форми і методика А. в. визначаються сучас. рівнем сусп. і природничих наук. Значне місце в А. в. посідає критика антинаук. бурж.-клерикальних положень, розкриття тісного зв'язку між реліг. і націоналістичними пережитками. А. в. тісно пов'язане з ідейно-політ., моральним, інтернаціоналістським, патріотичним, естетичним вихованням і є необхідною умовою формування всебічно розвиненої особи, людини нового, комуністичного суспільства. Конституція СРСР поряд з свободою віросповідання визнає право ведення атеїстичної пропаганди. *В. П. Зоц.*

АТЕНЮА́ТОР (від франц. atténuer — пом'якшувати, зменшувати) — пристрій, що зменшує напругу, струм або потужність електричних чи електромагнітних коливань. Розрізняють А. вбирні й граничні. Дія вбирних А. грунтується на вбиранні енергії електромагнітних хвиль у *провіднику* чи *діелектрику*. Граничні А. діють за принципом згасання електромагнітних хвиль у *радіохвилеводі*. Крім того, А. бувають розв'язувальні (некалібровані або з низькою точністю ослаблення) і вимірювальні (в них ослаблення здійснюється з високою точністю). Найпростіший А. являє собою подільник напруги із змінним *резистором*, вихідну напругу якого знімають з рухомого контакта (повзуна) і одного з виводів. А. застосовують в електро- і радіовимірювальній апаратурі, для зменшення впливу навантаження на *генератор* тощо.

АТЕРИ́НА, атеринка (Atherina) — рід риб родини атеринових. Тіло (довж. більшості А. до 15 *см*) веретеновидне, сплюснуте з боків. Нересться все літо, ікру відкладає на водорості. Живиться планктонними ракоподібними. Сама А. є кормом для судака, ставриди та ін. хижих риб. Поширена в прибережних ділянках морів тропічної, субтропічної і помірної зон.

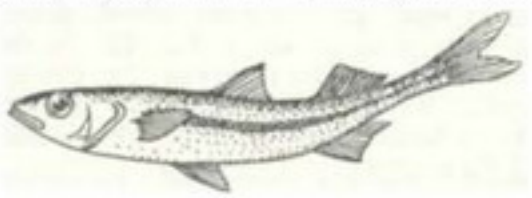

Атерина чорноморська.

В СРСР 3 види — у Чорному, Азовському, Каспійському й Аральському морях; заходить і в пониззя Дніпра, Пд. Бугу й Дністра та в дельту Дунаю. Деякі види мають пром. значення (з них одержують технічний жир і кормове борошно). У викопному стані А. відомі з сармату Молдавської РСР, Хорватії тощо.

К. О. Виноградов.

АТЕРО́МА (від грец. ἀθήρ — полóва і ὄγκωμα — пухлина) — доброякісний пухлиноподібний утвір, який виникає в шкірі або підшкірній клітковині внаслідок закупорки протоки сальної залози. Утворюється найчастіше в шкірі голови та обличчя. Видаляють А. оперативно.

АТЕРОСКЛЕРО́З (від грец. ἀθήρ — полóва і σκλήρωσις — ущільнення) — хронічне захворювання, що характеризується ущільненням стінок артерій, звуженням їхнього просвіту й частим утворенням *тромбів*. В основі А. лежить порушення жирового (ліпідного) обміну з відкладенням *ліпідів* у внутр. оболонці артерій і наступним розвитком вогнищевих сполучнотканинних потовщень (бляшок). Причинами виникнення А. є також гіпертонічна хвороба, цукровий діабет, ожиріння, нервово-психічні перевантаження і спадкова схильність А.— самостійне захворювання, особливо властиве людям літнього віку. Найчастіше вражає аорту, вінцеві артерії серця, артерії мозку, нирок, нижніх кінцівок, кишок та ін., внаслідок чого порушується кровопостачання їх. А. вінцевих артерій серця спричинює стенокардію, інфаркт міокарда, атеросклеротичний кардіосклероз (див. *Ішемічна хвороба серця*). Під впливом А. артерій мозку можуть виникнути атрофічні процеси (порушення кровопостачання й іннервації), що проявляються в занепаді розумової діяльності — слабоумстві, тромбозах та крововиливах у мозок. А. ниркових артерій спричинює атрофію тканини з наступним склерозом.

При атеросклерозі артерій нижніх кінцівок розвивається *ендартеріїт облітеруючий* із симптомами переміжної кульгавості. В тяжких і прогресуючих випадках настає закупорка артерій та змертвіння кінцівки, яке починається з пальців і поступово поширюється вгору (атеросклеротична гангрена). А. артерій кишок призводить до розвитку тромбозу зі змертвінням ділянок кишечника. Лікування: усунення факторів, що сприяють розвиткові А.; боротьба з гіпертонічною хворобою та цукровим діабетом; застосування препаратів, які нормалізують вміст холестерину та ліпідних речовин у крові.

Літ.: Голиков А. П. Атеросклероз и его лечение. Л., 1971; Ганджа И. М., Фуркало Н. К. Атеросклероз. К., 1973

О. Й. Грицюк.

АТЕСТА́Т (від лат. attestor — посвідчую) — 1) Офіційний документ, що видається державними органами й засвідчує який-небудь *факт юридичний*, здебільшого про закінчення загальноосвітнього середнього навчального закладу (див. *Атестат про середню освіту*). 2) Посвідчення, що видається військовослужбовцеві при переводі або відрядженні про різні види його забезпечення (грошове, продовольче тощо). 3) Посвідчення членові сім'ї військовослужбовця, який перебуває в діючій армії, на одержання щомісячного забезпечення.

АТЕСТА́Т ПРО СЕРЕ́ДНЮ ОСВІ́ТУ — документ про закінчення середньої загальноосвітньої школи СРСР, у т. ч. вечірньої (змінної) і заочної; видається й особам, які склали екзамени за курс середньої школи *екстерном*. Запроваджений 1962 постановами Рад Міністрів союзних республік. У 1918 — 34 учням, які закінчили серед. загальноосв. школу, видавали свідоцтво, у 1935—44 — А. про с. о., в 1944—62 — атестат зрілості. Спочатку А. був трьох зразків: без відзнаки; для тих, хто закінчив серед. школу з золотою медаллю; і для тих, хто закінчив середню школу з срібною медаллю; з 1968/69 навч. р.— двох: звичайний і з золотою медаллю «За відмінні успіхи в навчанні, праці і за зразкову поведінку». А. про с. о. надає право вступу до вузів СРСР, якщо *абітурієнт* успішно складе конкурсні екзамени. Документами про загальну серед. освіту також є: диплом про закінчення серед. спец. навчального закладу; диплом про

присвоєння кваліфікації з професії і здобуття середньої освіти, що видається особам, які закінчили середні проф.-тех. училища. В дореволюц. Росії документом про одержання заг. серед. освіти був атестат зрілості (вперше запроваджено 1872).

АТЕСТА́ЦІЯ (лат. attestatio — свідчення, підтвердження) — визначення кваліфікації спеціаліста, обсягу його професійно-технічних знань, практичного досвіду, необхідних для виконання конкретних службових обов'язків. В СРСР провадиться з метою раціонального використання спеціалістів, підвищення ефективності їхньої праці, ділової кваліфікації та ідейно-політ. рівня, відповідальності за доручену справу. Розрізняють наукову і службову А. Формою наукової А. є переобрання у вищих навч. закладах і н.-д. установах професорсько-викладацького складу і ст. наук. працівників кожні 5 років та молодших наук. працівників кожні 3 роки та заміщення тих посад, на які вони обрані за конкурсом. А. вважається й присудження у встановленому порядку наук. ступенів і присвоєння наук. звань. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 18.X 1974 проведено дальше вдосконалення системи атестації наукових та науково-педагогічних кадрів. Службовій А. з 1973 підлягають кожні 3—5 років керівні, інж.-тех. та ін. спеціалісти в галузі пром-сті, будівництва, с. г., транспорту і зв'язку. З квітня 1974 запроваджено раз на 5 років А. вчителів заг.-осв. шкіл, а також викладачів і керівних працівників середніх спец. навчальних закладів.

А. Р. Мацюк.

АТЛА́НТ (''Ατλας) — у грецькій міфології титан, що за наказом Зевса тримав на плечах небосхил як кару за участь у боротьбі титанів проти богів. В архітектурі — опора у вигляді чоловічої постаті, що підтримує перекриття будівлі, портик, балкон тощо. Цей архіт. елемент відомий з античних часів. Поширився в архітектурі 17 — поч. 20 ст. (А. портика Нового Ермітажу в Ленінграді, 1844—49, скульптор О. І. Теребеньов).

АТЛА́НТ, атлас — перший шийний хребець; має форму кільця й забезпечує рухливе зчленування хребта з черепом. Вперше з'явився у земноводних; у плазунів А. складається з 3 окремих кісток; у птахів і ссавців являє собою суцільне кільце. А. з'єднується зв'язками (у більшості плазунів) або зростається (у змій, птахів і ссавців) з тілом другого шийного хребця — *епістрофея*.

АТЛА́НТА — місто на Пд. Сх. США, адм. центр штату Джорджія. Вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт. 1390 тис. ж. (1970, з передмістями). Пром. і торг.-фінансовий центр. Підприємства машинобудівної, зокрема авіаційної, металообр., електротех., хім. і поліграф. промисловості. Виробн. електросталі. Легка і харч. пром-сть. Ун-ти. Місто засн. в 1-й пол. 19 ст.

АТЛАНТИ́ДА — за давньогрецькою легендою, яку записав *Платон* у 4 ст. до н. е., — великий острів в Атлантиці або Середземномор'ї, який зник під водою внаслідок землетрусу. На А. начебто існувала могутня держава, яка підкорила народи Середземномор'я, крім греків. В основі легенди про А., можливо, лежить реальний факт. Відносно місця розташування її існує кілька гіпотез. На підставі досліджень, проведених у Середземномор'ї в 70-х рр., деякі вчені вважають, що А. була в Егейському морі.

АТЛАНТИ́ЧНА ХА́РТІЯ — спільна декларація президента США Ф.-Д. *Рузвельта* і прем'єр-міністра Великобританії У. *Черчілля*, підписана 14.VIII 1941. Проголошувала в заг. формі їхні цілі в *другій світовій війні 1939—45* і післявоєн. устрій світу. Включала ряд положень: право народів вільно обирати форму правління, рівноправне післявоєнне співробітництво, відмову від застосування сили в міжнародних відносинах та ін. Рад. уряд 24.IX 1941 заявив про приєднання до А. х. Хартія відіграла позитивну роль у створенні *антигітлерівської коаліції* (див. також *Декларація 26 держав 1942*). Проте вже в ході 2-ї світової війни Великобританія і США стали на шлях порушення принципів Атлантичної хартії.

АТЛАНТИ́ЧНИЙ ОКЕА́Н — другий за величиною океан на Землі. Витягнутий в меридіональному напрямі майже на 15 тис. *км* між Америкою на Зх. та Європою й Африкою на Сх. З Пн. обмежований о-вами *Гренландією* та *Ісландією*, з Пд.— *Антарктидою*. Площа 91,6 млн. *км*², з островами — 92,7 млн. *км*². Об'єм водної маси 330,1 · 10^6 *км*³. Середня глибина океану 3602 *м*, максимальна — 9207 *м*. Берегова лінія найбільше розчленована в Пн. півкулі, де в основному зосереджені моря А. о. та великі затоки (Біскайська, Гвінейська, Мексіканська та ін.). Найбільше море у Пд. півкулі — Уедделла біля берегів Антарктиди. Внутрішні та окраїнні моря займають бл. 15 млн. *км*² (16% поверхні А. о.). Островів у А. о. небагато. Основні з них мають материкове походження (Великобританія, Ірландія, Ньюфаундленд, Антільські) і лежать поблизу берегів. Острови відкритої частини океану переважно вулканічні — Азорські, Трістан-да-Кунья, Св. Єлени, Буве та ін.

Атлантичний океан. Моря

	Площа, тис. *км*²	Найбільша глибина, *м*
Азовське	40	14
Балтійське	423	459
Ірландське	•	272
Карибське	2777	7680
Лазарєва	335	4500
Мармурове	12	1261
Північне	565	809
Саргасове	6—7 млн.	6995
Середземне	2505	5121
Скоша	1,3 млн	5000
Уедделла	2910	5007
Чорне	413	2211

• Точно не встановлена

Характерна особливість рельєфу дна А. о.— розвинута материкова обмілина (шельф), що займає 8,6% заг. площі океану. З Пн. на Пд. А. о. простягається *Серединно-Атлантичний хребет*. Пересічні глибини над хребтом 3000 *м*, він розчленований рифтовою долиною, глибина якої відносно суміжних зон досягає 2000 *м*. Хребет поділяє А. о. на два великі басейни. В межах кожного з них виділяються глибоководні западини (бл. 6000 *м*), розділені підводними підняттями й хребтами. Найбільшими западинами є Пн.-Американська, Зеленого Мису, Канарська, Бразільська, Аргентінська, Атлантико-Антарктична.

Бл. 0,8% всієї площі А. о. припадає на глибоководні жолоби з глибинами понад 6000 *м*.

Підводні хребти і підняття (Бермудське, Ріу-Гранді, Пара та ін.) мають пересічні глибини бл. 1000 *м*. Вершини підводних хребтів подекуди виступають на поверхню, утворюючи острови. Більшу частину дна западин і схилів хребтів (65%) вкривають карбонатні осадки — глобігериновий і птероподовий мули. Кремнисті осадки (діатомовий мул) займають 10% площі дна, осадки полігенного походження, гол чин. червоні глини — 25%. Товщина осадочного шару становить бл. 1 *км* в зоні шельфу, 2—3 *км* на материковому схилі та 1—1,5 *км* на рівнинних ділянках глибоководних западин.

Клімат А. о. визначається його положенням в усіх кліматичних поясах — від екваторіального до арктичного на Пн. й антарктичного на Пд. та дією осн. областей низького й високого тиску — Азорського і Пд.-Атлантичного барометричних максимумів та Ісландського і Антарктичного мінімумів. Пересічна температура повітря у серпні змінюється від +28° біля Антільських о-вів до +7° у Датській протоці і —28° в районі моря Уедделла; у лютому — від 27° на екваторі до —8° біля берегів Гренландії і —12° в районі моря Уедделла. У приекваторіальних широтах розташована смуга низького тиску, тут переважають штиль і *пасати*. У тропічних широтах Пн. півкулі влітку та восени виникають т. з. вест-індські урагани (в західній частині океану). У помірних широтах, зокрема Пд. півкулі («ревучі сорокові» широти), розвиваються сильні шторми, особливо взимку.

Гідрологічний режим А. о. зумовлюється в основному кліматичними умовами та водообміном з прилеглими океанами. Т-ра поверхневого шару води залежить гол. чин. від широти місцевості і системи течій. Пересічно вона становить бл. +17°, найбільша +28, +29°, найменша — 1,4—1,8°. Солоність вод А. о. змінюється від 32‰ до 37,5‰ у відкритих районах тропічних зон. Припливи в А. о. мають характер поступальної хвилі півдобового циклу, яка поширюється з Пд. на Пн. У відкри-

Атлант.

Атлантичний океан. Глибоководні жолоби

	Максимальна глибина, *м*
Пуерто-Ріко	9207
Південно-Сандвічевий	8428
Кайман	7680
Романш	7370

В. А. Атлантов.

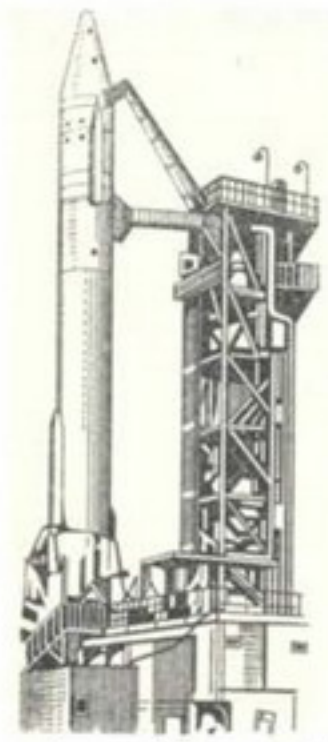

«Атлас». Ракета-носій «Атлас-Центавр».

тій частині океану висота їх бл. 1 *м*, в затоці Фанді відомі припливи до 18 *м* (макс. висота для Світового ок.). Лід у вигляді берегового припаю відомий в Антарктиці; в пн. частині А. о. він утворюється у внутр. морях помірних широт. У відкритому океані поширені плавуча крига і *айсберги*, що виносяться течіями у середні широти. У Пн. частині А. о. переважає циркуляція поверхневих вод за стрілкою годинника. Осн. течія — *Гольфстрім* та його продовження — *Північно-Атлантична течія*, пд. частину круговороту становлять Пн. Пасатна, зх.— Антільська течії. На Пд. від 10° пн. ш. проходить Міжпасатна (Екваторіальна) протитечія, на Пд. від 5° пн. ш.— Пд. Пасатна течія, яка разом з Бразільською, Бенгельською та Зх. Вітрів течіями становлять пд.-атлантичний круговорот, спрямований проти стрілки годинника. Під водами Пн. Пасатної течії існує потужна течія, спрямована з Зх. на Сх.— підповерхнева протитечія Ломоносова.

Рослинність і тваринний світ у тропічній зоні відзначається різноманітністю видів, але обмеженою кількістю особин, у помірній і холодній зонах — навпаки. Донна рослинність, поширена у прибережній зоні до глиб. 100 *м*, представлена бурими, зеленими, червоними водоростями, а також квітковими рослинами (філоспадикс, зостера, посейдонія). Найбільшого розвитку донна рослинність досягає в холодно-помірній і помірній зонах А. о. Фітопланктон складається з одноклітинних водоростей (понад 200 видів) і розвивається до глиб. 100 *м* на всій площі океану. Зоопланктон (гол. чин. веслоногі ракоподібні і крилоногі молюски) населяє всю товщу води. В помірних і холодних широтах водяться кити і ластоногі, з риб — оселедці, тріскові, камбалові та ін., у теплих водах — медузи, краби, різні акули, літаючі риби, морські черепахи, кит кашалот тощо. Найбільший розвиток життя спостерігається в суміжних з полярними і помірними областями зонах, які є осн. пром. районами. Глибоководна фауна А. о. представлена губками, коралами, голкошкірими, ракоподібними, рибами тощо.

Історія дослідження. У перший період дослідження А. о. (до 1749) внаслідок плавань стародавніх народів (фінікійців, карфагенян, греків, римлян), а згодом іспанців, португальців, англійців (Б. Діаш, Х. Колумб, Дж. Кабот, Васко да Гама та ін.) було зібрано матеріал про розподіл суходолу і моря в цій частині земної кулі. Протягом 1749—1872 проведено перші вимірювання т-ри води на різних глибинах (Г. Елліс, Дж. Кук, І. Ф. Крузенштерн), складено карту Гольфстріму (Б. Франклін), карту глибин пн. частини А. о. тощо. Третій період вивчення А. о. пов'язаний з організацією комплексних океанографічних досліджень на спеціально обладнаних кораблях «Челленджер» (Великобританія; 1872—76), «Витязь» (Росія; 1886—89), «Метеор» (Німеччина; 1925 — 38), «Дискавері — II» (Великобританія; з 1931). Велике значення мають океанографічні дослідження рад. вчених (на суднах «М. Ломоносов», «Сєдов», «Екватор», «Академік Вернадський», «Академік Курчатов», «Дмитро Менделєєв» та ін). У вивченні А. о. беруть участь н.-д. установи АН УРСР (Морський гідрофізичний ін-т, Ін-т біології південних морів ім. О. О. Ковалевського, Ін-т геологічних наук та ін.). Розвивається міжнародне співробітництво в справі дослідження природи А. о.— експедиції «Еквалант» (1963—64), «Полімоде» (з 1976).

А. о.— важливий вузол економічних і стратегічних морських сполучень. На А. о. припадає понад 65% вантажообороту світового судноплавства і бл. 40% світового вилову риби. Через А. о. проходять судна каботажного плавання між портами СРСР та морські і повітряні шляхи з СРСР у країни усіх континентів.

А. о. має значні запаси мінеральних ресурсів. На материкових шельфах Мексіканської та Біскайської заток, Північного, Середземного і Карибського морів добувають нафту, в Мексіканській зат.— сірку, поблизу о. Ньюфаундленд — заліз. руду, біля узбережжя Пд. Африки — алмази тощо. Відклади, що вкривають дно океанічних западин, містять залізо-марганцеві конкреції. Карту див. на окремому аркуші, с. 296—297.

Літ.: Открытие, экспериментальное исследование и разработка теории течения Ломоносова. Севастополь, 1968; Океанографическая энциклопедия. Л., 1974; Хлыстов Н. З. Структура и динамика вод тропической Атлантики. К., 1976; Циргоффер А. Атлантический океан и его моря. Пер. с польс. М., 1975. *П. П. Гансон.*

АТЛАНТИ́ЧНИЙ ХРЕБЕ́Т — див. *Серединно-Атлантичний хребет.*

АТЛА́НТОВ Володимир Андрійович (н. 19.II 1939, Ленінград) — російський рад. співак (лірико-драм. тенор). Нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1966. У 1963 закінчив Ленінгр. консерваторію. З 1963 — соліст Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, з 1967— Великого театру. Партії: Герман, Ленський («Пікова дама», «Євгеній Онєгін» П. Чайковського), Альфред («Травіата» Дж. Верді) та ін. Концертна діяльність.

АТЛА́НТРОП (від *Атлас* і грец. ἄνθρωπος — людина) — викопна людина з групи *архантропів*. Рештки її виявлено 1954—55 в Алжірі в районі гір Атласу (звідси й назва). Разом з кістками А. знайдено викопну фауну, характерну для афр. саван, кам'яні знаряддя — відщепи й ручні рубила шельсько-ашельського типу. А. мав масивні щелепи без підборідного виступу. Зуби досить великі, але побудовані так само, як у людини. Антропологічно А. найближчий до пн.-африканського роду *пітекантропів*. Жив А. прибл. 600 тис. років тому. *Г. П. Зіневич.*

А́ТЛАС, Атлаські гори — гірська система на Пн. Зх. Африки, в межах Марокко, Алжіру і Тунісу. Довж. понад 2000 *км*. Складається з складчасто-брилових гірських хребтів і масивів, розділених платоподібними рівнинами. Найвища вершина — г. Тубкаль, 4165 *м*. Хребти А. мають альпійські форми рельєфу. Родовища заліз., кобальтових, свинцево-цинкових, молібденових та ін. руд, є фосфорити, боксити, кам. сіль і нафта. Пн. схили до вис. 800 *м* вкриті вічнозеленими чагарниками, вище — лісами з коркового та кам'яного дуба, алепської сосни й атласького кедра. На високих плато — злаки. Культивують оливки, цитрусові, виноград і фінікову пальму.

А́ТЛАС — 1) Систематизований збірник карт (див. *Атлас географічний*). 2) Назва спеціальних альбомів з різних галузей знань — Анатомічний атлас, Атлас креслеників з машинобудування тощо.

АТЛА́С (араб., букв.— гладенький) — шовкова або напівшовкова тканина з блискучою лицьовою поверхнею. Використовується для пошиття одягу і взуття, оббивки меблів тощо.

«А́ТЛАС» — назва серії американських ракет-носіїв, у яких 2 перші ступені становлять міжконтинентальну балістичну ракету «А.». У варіанті «Атлас-Аджена» третій ступінь — ракета «Аджена», у варіанті «Атлас-Центавр» — «Центавр» (мал.). Стартова маса ракети серії «А.» — 125—135 *т*, заг. довж.— 31—36 *м*. Маса корисного вантажу, що його виводить «А.» на низьку орбіту *штучного супутника Землі*,— 2,2—4,5 *т*. «А.» використовують для запуску штучних супутників Землі, *автоматичних міжпланетних станцій* («Марінер», «Рейнджер» та ін.).

А́ТЛАС ГЕОГРАФІ́ЧНИЙ — систематизований збірник географічних карт, оформлення і зміст яких підпорядковано єдиній програмі. А. г. розрізняють за охоплюваною територією (атласи світу, країн, областей тощо), за змістом (загальногеографічні, тематичні, ком-

---

Підпис до ілюстрації до статті «Атмосфера». **Схема будови атмосфери.** **1.** Рівень моря. **2.** Вершина найвищої гори земної кулі Джомолунгми (8848 *м*). **3.** Купчасті хмари доброї погоди. **4.** Потужні купчасті хмари. **5.** Зливові (грозові) хмари. **6.** Шарувато-дощові хмари. **7.** Пір'ясті хмари. **8.** Тропопауза. **9.** Шар максимальної концентрації озону (23—25 *км*). **10.** Перламутрові хмари. **11.** Максимальна висота, досягнута стратостатом «Осоавиахим» (22 *км*). **12.** Радіозонд. **13.** Стратопауза. **14.** Звуковий промінь, що відбивається від теплого шару (стратопаузи) й вертається на Землю. **15.** Метеори. **16.** Срібляcті хмари. **17.** Шар *D* іоносфери. **18.** Шар E іоносфери. **19.** Шар F_1 іоносфери. **20.** Шар F_2 іоносфери. **21.** Полярні сяйва. **22.** Мезопауза. **23.** Радіопроміння, що відбивається від іонізованих шарів і вертається на Землю. **24.** Радіопромінь, що пронизує іонізовані шари й виходить з атмосфери. **25.** Максимальна висота, досягнута першим радянським штучним супутником Землі, запущеним 4 жовтня 1957 (947 *км*). **26.** Радянська міжконтинентальна балістична ракета. **27—28.** Рух космічних ракет: **27** — запущеної в бік Місяця 2 січня 1959, що стала супутником Сонця; **28** — запущеної 12 вересня 1959, що досягла поверхні Місяця. **29.** Космічні кораблі «Союз-4» і «Союз-5».

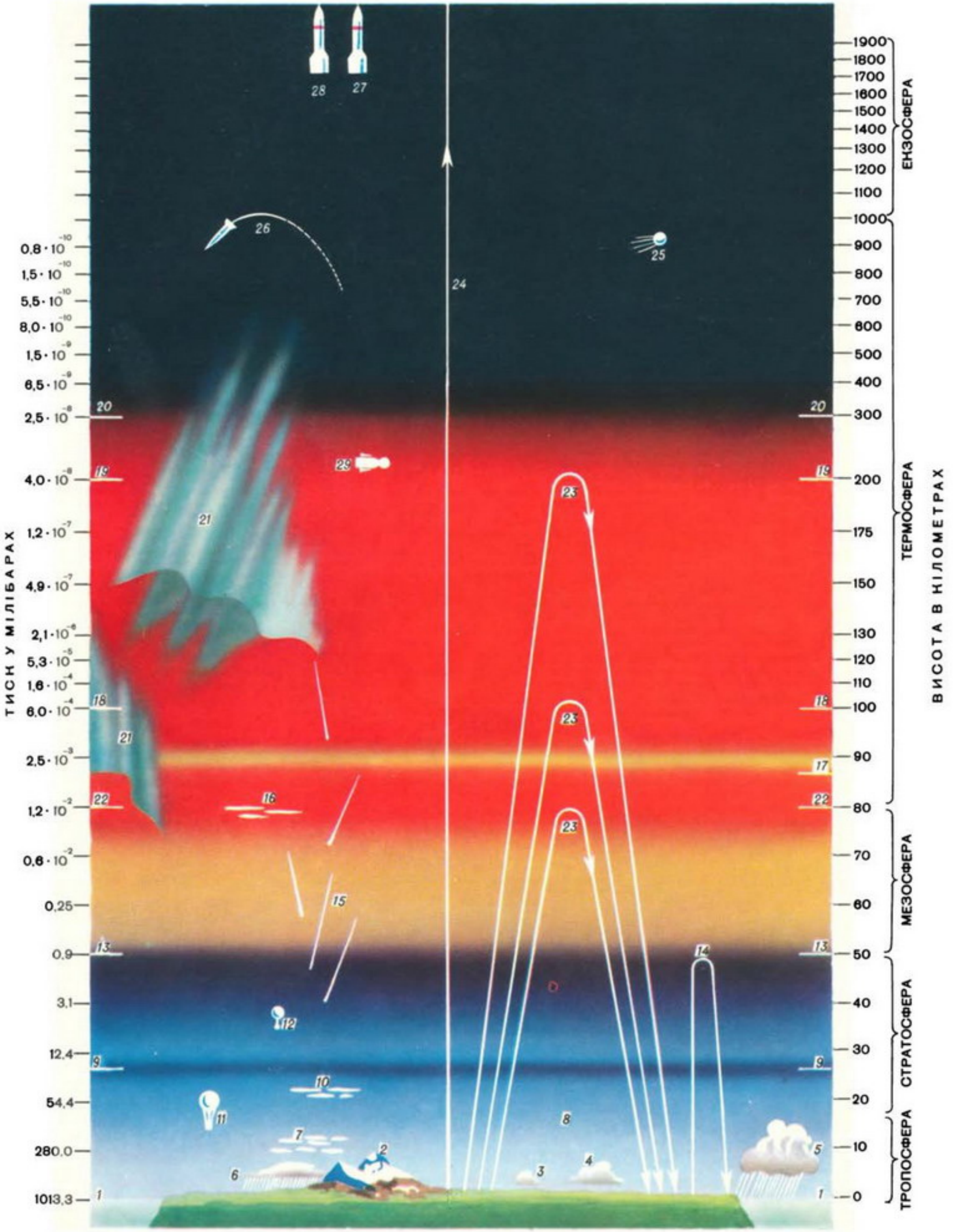

До ст. **Атмосфера.**

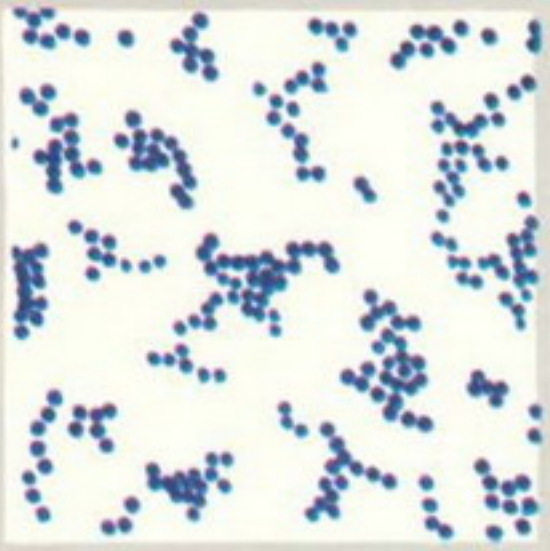

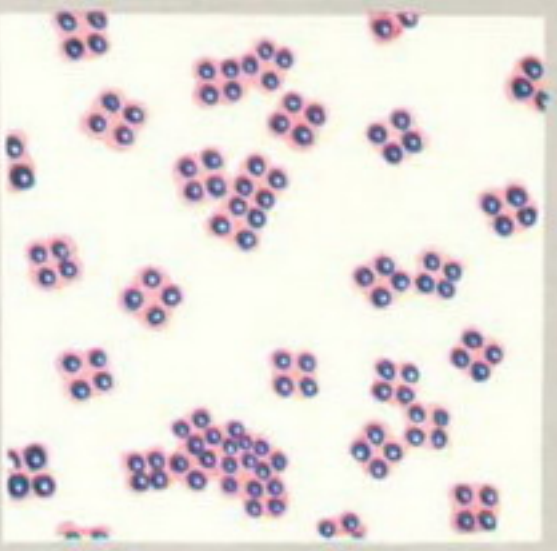

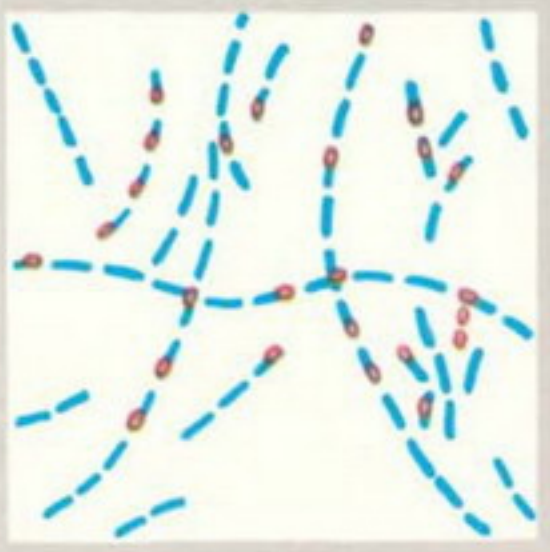

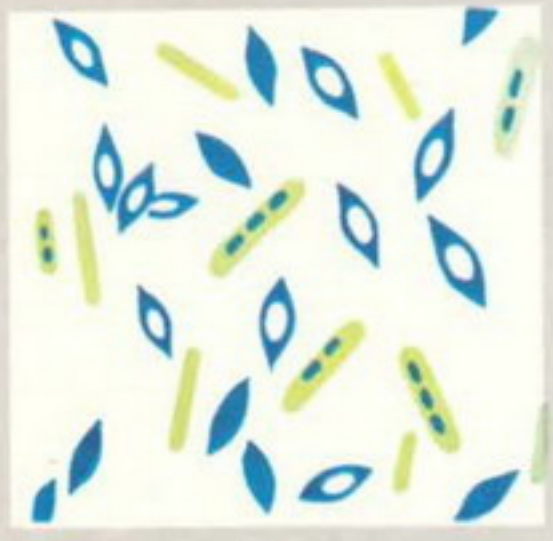

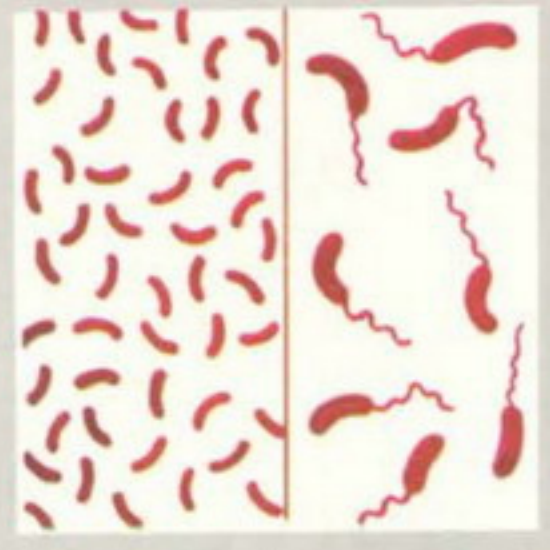

До ст. **Бактерії.**

1. Стафілокок. **2.** Стрептокок. **3.** Сарцина. **4.** Черевнотифозна паличка. **5.** Картопляна паличка. **6.** Азотобактер. **7.** Бацила правця. **8.** Сибіркова паличка. **9.** Дифтерійна паличка. **10.** Клостридій ацетоно-бутиловий. **11.** Холерний вібріон. **12.** Спірохета поворотного тифу.

плексні) та за призначенням (науково-довідкові, краєзнавчі, туристичні, навчальні). Вперше збірник рукописних карт склав у 2 ст. н. е. Клавдій *Птолемей*. Назву «атлас» запровадив фламандський картограф Меркатор 1595. А. г. почали поширюватися у 16—17 ст. Першим рос. А. г. вважають «Чертежную книгу Сибири», яку склав 1701 С. Ремезов. Перший збірник карт України склав 1648—60 франц. інженер Г.-Л. *Боплан*. Збірником істор. карт для території сучас. України є праця В. О. Кордта «Матеріали до історії картографії України», К., 1931. Пропозиції В. І. Леніна щодо створення першого рад. атласу (див. Повне зібр. тв., т. 52, с. 165—167) стали методологічною основою атласного картографування в СРСР. Рад. атласи відзначаються глибиною змісту, широтою охоплення матеріалу, об'єктивністю оцінки відображуваних явищ і процесів. Фундаментальними є «Великий радянський атлас світу» (т. 1—2, 1937—39), «Морський атлас» (т. 1—3, 1950—63), «Атлас світу» (1954), «Атлас Антарктики» (т. 1—2, 1966—69), серія комплексних атласів союзних республік.

На Україні першим за рад. часу видано атлас карт електрифікації України (1922). Комплексний атлас республіки («Географічний атлас Української Радянської Соціалістичної Республіки») вийшов 1929. У 1958 створено екон. «Атлас сільського господарства Української РСР». Усього з 1917 по 1975 на Україні видано 19 атласів. Серед них є тематичні — «Атлас палеогеографічних карт Української РСР і Молдавської РСР (з елементами літофацій)» (1960), «Агрокліматичний атлас Української РСР» (1964), «Сільськогосподарський атлас західних районів УРСР» (1965), «Атлас особливо загрозливих для сільського господарства гідрометеорологічних явищ на території Української РСР» (1968) та ін., а також комплексні — «Атлас Української РСР і Молдавської РСР» (1962), «Географія Київської області. Атлас» (1962) та ін.

Літ.: Национальные атласы. История, анализ, пути совершенствования и унификации. М., 1960; Чуркин В. Г. Атласная картография. Л., 1974; Комплексные региональные атласы. М., 1976.

М. О. Корольова.

АТЛА́СОВ (Отласов) Володимир Васильович (н. бл. 1661—64 — п. 1711) — російський мандрівник, сибірський козак. У 1697—99 зробив ряд походів по Камчатці. В описах («скасках») А. містяться перші геогр. і етногр. відомості про Камчатку, а також Курильські острови.

АТМОСФЕ́РА (від грец. ἀτμός — пара і σφαῖρα — куля) — 1) Одиниця *тиску*. Технічна А. (*am*, *at*): 1 *am* = 98066,5 Па (1 *кгс/см*²). Фізична, або нормальна А. (*атм*, *atm*): 1 *атм* = = 101325 Па (тиск 760 *мм рт. ст.* при 273,15 К і прискоренні сили тяжіння 9,80665 *м/сек*²). 2) Надлишкова А., надлишковий тиск — тиск у посудині, вимірюваний без урахування атм. тиску навколишнього середовища. Суму надлишкового й атмосферного тисків називають абсолютним тиском.

АТМОСФЕ́РА Землі — газова оболонка, що оточує нашу планету. А. називають той простір навколо Землі, в якому газове середовище обертається разом з Землею як одне ціле. Маса А. становить $5{,}15 \cdot 10^{15}$ *т*, тобто бл. 0,000001 частини маси Землі.

Будова А. Атмосфера має добре виявлену шарувату структуру. В основу прийнятого 1960 Міжнародним союзом геодезії і картографії поділу А. на шари покладено вертикальний розподіл т-ри. Найнижча частина А.— *тропосфера* розміщена над поверхнею Землі на вис. до 8—10 *км* у полярних районах і до 16—18 *км* поблизу екватора й характеризується зниженням т-ри з висотою пересічно на 6° на 1 *км*. Вище лежить *стратосфера*, в нижній частині якої т-ра залишається постійною, а з висоти бл. 25 *км* зростає. Перехідний шар між тропосферою і стратосферою наз. *тропопаузою*, він характеризується низькими значеннями т-ри (190—220 К). У верхній частині стратосфери і в *стратопаузі*, що лежить на вис. бл. 50 *км*, т-ра досягає бл. 273 К. У *мезосфері* (50—80 *км*) т-ра з висотою знижується й у верхній частині становить 180 К. Над мезосферою лежить термосфера, між ними — *мезопауза*. В термосфері, яка простягається до вис. 1000 *км*, т-ра інтенсивно зростає з висотою і досягає 1000 К і більше. Вище лежить екзосфера, в якій відбувається поступовий перехід від А. до міжпланетного простору. Добре виявленої верхньої межі атмосфера не має, ознаки наявності атмосферних газів виявлено на висоті понад 1000 *км*.

Тиск і густина в А. з висотою знижуються, бл. половини всієї маси А. міститься в нижньому шарі (до 5 *км*), 90% її маси — в шарі до 20 *км*. Нижні 500—1500 *м* тропосфери наз. пограничним шаром, або планетарним пограничним шаром. У цьому шарі турбулентний обмін справляє помітний вплив на розподіл вітру й добовий хід метеорологічних елементів. Кілька десятків метрів А., прилеглих до Землі, наз. приземним шаром А., в ньому найбільше проявляється безпосередній вплив *підстилаючої поверхні*.

Склад і властивості А. Осн. складовими частинами А. Землі є азот і кисень. До складу атмосферного повітря входять також аргон, неон, гелій, криптон та ін. постійні компоненти, а також деякі змінні складові (водяна пара, озон, вуглекислий газ та ін.).

Водяна пара надходить до А. внаслідок випаровування з поверхні води і грунту, а також *транспірації* рослин. Вміст її в повітрі змінюється: біля поверхні Землі — від 0,2% за об'ємом у полярних широтах до 3% біля екватора. Осн. маса водяної пари зосереджена в тропосфері; з висотою кількість її значно зменшується (на висоті бл. 1,5—2 *км* — на 50%). За відповідних умов водяна пара конденсується, утворюючи тумани і *хмари*, з яких можуть випадати атмосферні опади. Процеси фазових переходів води відбуваються переважно в тропосфері, де в основному й утворюються хмари; у вищих шарах хмари спостерігаються рідко — перламутрові у нижній стратосфері і сріблясті — в мезосфері. Густина водяної пари відносно повітря становить 0,623. Великий вплив на тепловий режим А. справляє *озон*. Шар між 10 і 50 *км*, що характеризується підвищеною концентрацією озону, наз. о з о н о с ф е р о ю. Найбільша концентрація озону припадає на вис. 23—25 *км*, біля земної поверхні його небагато. Заг. вміст озону в А. змінюється з широтою пересічно від 2 *мм* зведеного до нормальних умов (т-ра 0°, тиск 1000 *мб*) шару біля екватора до 4—4,5 *мм* у високих широтах. Максимум вмісту озону в А. припадає на весну, мінімум — на осінь. Озон інтенсивно вбирає ультрафіолетову частину сонячної радіації й завдяки цьому захищає все живе на Землі від її впливу.

Важливою змінною складовою А. є *вуглекислий газ*. За останні 100 років кількість його в повітрі в результаті пром. діяльності зросла приблизно на 10%. Вуглекислий газ має здатність вбирати довгопроменеву радіацію Землі, створюючи т. з. *парниковий ефект атмосфери*. В А. є й завислі в повітрі часточки різних домішок розміром від 10^{-7}, 10^{-6} *см* до сотих часток сантиметра — атмосферний аерозоль, що утворюється при конденсації водяної пари, а також в результаті вулканічних вивержень, пром. діяльності, вітрової ерозії та надходжень з космосу. Відносний склад постійних компонентів А. повітря до вис. 90 *км* практично незмінний. Вище відбувається дисоціація молекул атмосферних газів під впливом ультрафіолетового випромінювання Сонця. В шарі 100—210 *км* поряд з молекулярним азотом і молекулярним киснем основною складовою А. стає атомарний кисень. У термосфері під впливом ультрафіолетового, корпускулярного і рентгенівського сонячного випромінювання відбувається значна іонізація повітря. Тому цей шар наз. *іоносферою*. В ньому виділяється кілька шарів максимальної іонізації: *E* — на вис. 90—120 *км*, F_1 та F_2 — на вис. 200—300 *км* та менше виявлений шар D — на вис. 70—90 *км*. Іоносфера внаслідок великої електропровідності має великий вплив на поширення радіохвиль, які в ній заломлюються, відбиваються і поглинаються. На висоті 500 *км* молекулярного кисню практично немає, вище 600 *км* переважає гелій, на вис. 2—20 тис. *км* розміщена т. з. воднева корона Землі. На цих висотах Земля оточена оболонкою, що складається з заряджених частинок з т-рою до десятків тисяч градусів. Тут лежать радіаційні пояси Землі — внутрішній на висоті 500—1600 *км* (на широті від екватора до 35—40°) і зовнішній, що складається з електронів з енергією до сотень *кев*, над ним — ще один пояс з електронами більшої енергії. Під впливом сонячно-

Хімічний склад сухого атмосферного повітря біля земної поверхні

Газ	Об'ємна концентрація в %
Азот	78.084
Кисень	20.9476
Аргон	0.934
Вуглекислий газ	0.0315
Неон	0.001818
Гелій	0.000524
Метан	0.0002
Криптон	0.000114
Водень	0.00005
Закис азоту	0.00005
Ксенон	0.0000087

го корпускулярного випромінювання у верхніх шарах А. утворюються *полярні сяйва* і спостерігається власне світіння атмосфери. Важливе місце в атмосферних процесах належить електричному полю А., яке утворюється під впливом негативного заряду Землі.

Повітряні течії. Основним джерелом енергії для всіх фіз. процесів, що відбуваються в А., є *сонячна радіація*. Внаслідок неоднакового нагрівання полярних і екваторіальних районів Землі та поглинання сонячної радіації суходолом і морем в А. існує система великомасштабних атмосферних процесів — загальна *циркуляція атмосфери*. В нижній частині тропосфери утворюються постійні повітряні течії — *пасати* та вітри сезонного характеру — *мусони*; переважає зх.-сх. перенос, розвиваються *циклони* й *антициклони*.

В стратосфері влітку переважають вітри сх. напряму, взимку — зх., в мезосфері — навпаки. Швидкість вітру у верх. стратосфері досягає 100—150 *м/сек*. У термосфері вона зростає, важливу роль тут відіграють припливні рухи, що утворюються під впливом Місяця і Сонця.

Вивчення А. почалося ще з античного часу. Наука про А.— *метеорологія* сформувалась у 19 ст. Для спостережень за А. створено мережу наземних і суднових метеорологічних станцій і постів, у важкодоступних районах встановлюють *автоматичні метеорологічні станції*. Великого значення набули *радіолокація* та пеленгація, організовано мережу станцій вертикального *зондування атмосфери*. Для вивчення А. використовують літаки, автоматичні аеростати, спеціально обладнані судна. В період Міжнародного геофізичного року (1957—58) почали широко використовувати метеорологічні ракети для вимірювань т-ри й атмосферного тиску у верх. шарах А. Важливим засобом одержання метеорологічної інформації стали метеорологічні супутники.

Велике наукове значення має проблема активного впливу на атмосферні процеси з метою раціональної зміни *погоди* і *клімату*. Роботи в цьому напрямі, вперше розпочаті в 50-х роках в СРСР, зумовили створення методів, які набули практичного застосування в нар. г-ві. Більшість із них базується на можливості управляти нестійкими процесами атмосфери. Зокрема, введенням у хмару деяких реагентів можна змінити розвиток грозових хмар і запобігти випаданню граду, який завдає великих збитків с. г. Розроблено методи розсіювання переохолоджених хмар і туманів, проводяться роботи щодо впливу на хмари з метою штучного утворення й регулювання опадів тощо. Поряд з активним цілеспрямованим впливом, помітні зміни в метеорологічних умовах зумовлює госп. діяльність людини (див. *Антропогенні зміни клімату*). В СРСР проводяться масштабні роботи щодо охорони природи, зокрема запобігання і зменшення забруднень А.: вдосконалюється технологія виробн., підприємства оснащуються спеціальними газо- та пилозахисними установками, створено постійно діючу мережу для вимірювань різних домішок у повітрі. Розвивається міжнародне співробітництво Рад. Союзу в питаннях охорони навколишнього середовища, зокрема атмосфери. Рад. Союз виступає проти спроб деяких д-в використати досліди в А. у воєнних та ін. цілях, несумісних з інтересами гарантування міжнар. безпеки і здоров'я людей. За пропозицією СРСР XXXI сесія Генеральної Асамблеї ООН 1976 прийняла конвенцію «Про заборону воєнного чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище». Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289.

Літ.: Колобков М. В. Повітряний океан і його життя. К., 1958; Хргиан А. Х. Физика атмосферы. М., 1958; Тверской П. Н. Курс метеорологии. Л., 1962; Хвостиков И. А. Высокие слои атмосферы. Л., 1964; Логвинов К. Т. Метеорологические параметры стратосферы. Л., 1970.

К. Т. Логвинов.

АТМОСФЕ́РНИЙ ТИСК — тиск, що його справляє атмосфера на всі предмети, які в ній перебувають. А. т. у кожній точці дорівнює вазі атм. стовпа, що простягається від цієї точки до верхньої межі атмосфери. На рівні моря А. т. близький до тиску стовпчика ртуті 760 *мм* заввишки, що дорівнює 1013,25 *мб*. З висотою А. т. знижується й на висоті 5 *км* становить бл. половини А. т., що існує на поверхні Землі. У тісній залежності від розподілу А. т. перебувають швидкість і напрям вітру. А. т. не є сталою величиною. З її змінами пов'язаний розвиток *циклонів* і *антициклонів*, що спричинює несталість погодних умов. Зміни А. т. позначаються й на стані організму людини, її самопочутті, *кров'яному тиску* тощо. Прогноз розподілу А. т. в атмосфері — одна з важливих проблем сучасної метеорології Вимірюють А. т. *барометром*

АТО́Л (мальдівське atolu) — низовинний кораловий острів кільцеподібної форми з мілководною *лагуною* всередині. А. поширені

в тропічних і субтропічних широтах, зокрема в Тихому та Індійському океанах (див. *Коралові поліпи*).

А́ТОМ (грец ἄτομος, букв.— неподільний) — найдрібніша частина хімічного елемента (за визначенням, прийнятим 1860 на 1-му Міжнар з'їздові хіміків у Карлсруе). До кінця минулого століття А. вважали неподільним. Відкриття *електронів*, природної *радіоактивності*, вивчення спектрів, *електролізу* та ін. показали, що А.— складний і може ділитися, розкладатися й перетворюватися. Велике значення для з'ясування структури атома мали досліди Е. *Резерфорда*, на основі яких було підтверджено (1911) ядерну (планетарну) модель А. Ще раніше В. І. Ленін писав, що «атом удається пояснити як подобу безконечно малої сонячної системи» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 254), і вказував на необхідність поглиблювати і вдосконалювати знання про нього. Будова і стан атома стали змістом *атомної фізики*.

За сучас. уявленнями, до складу А. входять *нуклони* (*протони* і *нейтрони*) та електрони. З нуклонів складається *атомне ядро*, навколо якого рухаються електрони, утворюючи електронні оболонки А. Хоч лінійні розміри ядра ($10^{-14} \div 10^{-13}$ *м*) менші за розміри А. в десятки тисяч разів, проте саме в ядрі зосереджена майже вся маса А. Позитивний заряд ядра визначається як $+Ze$, де Z відповідає порядковому *атомному номеру* елемента в періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва, а e за абс. величиною дорівнює зарядові електрона. Число електронів також відповідає порядковому номерові, тому в цілому А. є електрично нейтральним. А. характеризується певними магнітним і мех. моментами. Найпростіша будова — в А. водню: він складається з одного протона й одного електрона. Маса А. водню дорівнює $1{,}6733\ 10^{-27}$ *кг*. Заг. маса ядра будь-якого А. залежить від кількості в ньому протонів і нейтронів. Напр., ядро А. гелію складається з двох протонів і двох нейтронів, тому його маса майже в 4 рази більша за масу А. водню. (Електронів в А. гелію — два). Забудова електронних оболонок із зростанням порядкового номера хім. елементів відбувається у вигляді шарів за *Паулі принципом*. Електрони поряд з корпускулярними, мають і хвильові властивості; їхній рух в атомних системах описується законами *квантової механіки*. Такі поняття, як траєкторія, кількість руху та інші, тільки з певними обмеженнями можна застосувати до атомних процесів. Напр., електрон в основному (не збудженому) стані А. водню не має орбітального мех. імпульсу, а існуючі мех. і магнітний моменти А. в цілому зумовлені існуванням *спіна* електрона За квантовомех. уявленнями, можна лише вказати на ймовірність того, що електрон перебуває на певній віддалі від ядра, причому віддаль, що відповідає максимальному значенню ймовірності, визначає т. з. *Бора радіус* (атома водню) першої дозволеної орбіти електрона ($\sim 5 \times 10^{-11}$ *м*). Стани А. не можуть бути довільними, а тільки певними, їх розраховують на основі квантової механіки й характеризують *квантовими числами*. Переходи електронів з одного енерг. стану до іншого спричинюють появу рентгенівських та оптичних спектрів. А., які мають однаковий порядковий номер, але різні маси (внаслідок різної кількості нейтронів у ядрах), наз. *ізотопами*. Відносну атомну масу всіх елементів та їхніх ізотопів виражають

в *атомних одиницях маси*. Від діяння різних факторів А. можуть або втрачати, або набувати один чи кілька електронів, при цьому створюються позитивні і негативні *іони*. А., в якому електрон заміщено *мезоном*, наз. мезоатомом. Внаслідок взаємодії А. утворюються *молекули*. Хім. властивості А., валентність і типи *хімічних зв'язків* знаходять фіз. тлумачення в *квантовій хімії*. Вчення про атомну структуру речовини є одним з найбільших надбань світової науки. Див. також *Елементарні частинки*.

Літ.: Давидов О. С. Атоми. Ядра. Частинки. К., 1973; Білий М. У. Атомна фізика. К., 1973; Шпольский Э. В. Атомная физика, т. 1—2. М., 1974.

І. І. Кондиленко.

АТОМИ МІЧЕНІ — атоми одного й того самого хімічного елемента, які різняться *радіоактивністю* (радіоактивні *ізотопи*) або масою (стабільні ізотопи). Випромінювання радіоактивних ізотопів фіксують за допомогою лічильників заряджених частинок або *авторадіографії*. Стабільні ізотопи виявляють за допомогою *мас-спектрометрії* або за густиною їхніх сполук. Можливість стежити за невеликими групами А. м. у середовищі, в якому міститься багато ін. атомів та молекул, визначати швидкість проникання їх у різні сполуки, системи і живі організми відкриває широкі перспективи дослідження фіз., хім., біол. та ін. процесів. Так, А. м. використовують в *аналітичній хімії, археології* і *палеонтології*, в медицині, в с. г. та в багатьох ін. галузях нар. г-ва. В СРСР налагоджено виробництво бл. 3,3 тис. найменувань сполук на основі 156 радіоактивних і 240 стабільних ізотопів, що використовуються як ізотопні індикатори.

Літ.: Метод изотопных индикаторов в научных исследованиях и в промышленном производстве. М., 1971; Использование радиоизотопных методов в промышленности. М., 1975.

О. З. Жмудський.

АТОМІСТИКА — вчення, згідно з яким матерія в своїй будові дискретна, тобто складається з найдрібніших частинок *(молекул, атомів, елементарних частинок)*. А. майже завжди виступала природничо-науковою основою матеріалістичного світогляду. Конкретно-істор. форми А. змінювалися відповідно до наявної сусп.-істор практики й досягнутого рівня знань. Вони виявлялися в пошуках першоречовини (*Демокріт, Лукрецій* та ін.), вічних і незмінних первинних якостей (І. *Ньютон*, М. В. *Ломоносов*, хорватський фізик Р.-Й. Бошкович), абс. неподільних фундаментальних конструктивних частинок *Всесвіту* в дусі атомізму нового часу (Дж. *Дальтон*, Д. І. *Менделєєв* та ін.). Особливості сучас. А. визначаються принципами *квантової механіки*, яка визнає не тільки атомізм матерії (речовини), а й атомізм дії, пов'язаний з квантуванням руху, властивостей і станів мікрооб'єктів — елементарних частинок, тобто з можливістю теоретичного зображення їх через дискретні величини та відношення. Підтверджуючи ленінське положення про те, що «електрон є так само невичерпний, як і атом...» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 256), що він, як і кожна інша елементарна частинка може складатися з фундаментальніших об'єктів (зокрема, *кварків*), А. підкреслює здатність елементарних частинок до перетворень і розглядає властивості кожної частинки як взаємопов'язані з властивостями ін. частинок і з їхніми взаємодіями. Розвиток сучас. А. показує, що структура будь-якого об'єкта чи процесу є єдністю *перервності і безперервності*.

Літ.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Марков М. А. О природе материи. М., 1976.

В. І. Кузнецов.

«АТОМНА ДИПЛОМАТІЯ» — методи зовнішньої політики імперіалізму США після 2-ї світової війни, що характеризувалися політичним шантажем і тиском на інші держави. Грунтувалася спочатку на монопольному володінні США атомною зброєю (див *Ядерна зброя*), а потім на збереженні переваги США в галузі виробн. засобів масового винищення та на невразливості амер. території. Термін «атомна дипломатія» почали вживати після того, як у серпні 1945 на япон. міста Хіросіму й Нагасакі США скинули атомні бомби. Зміцнення екон. і оборонної могутності СРСР та ін. соціалістичних країн, їхня мирна зовн. політика привели в 50-х рр. до краху «атомної дипломатії».

АТОМНА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ, АЕС — промислове підприємство, де *атомну енергію* перетворюють на електричну. Перша в світі А. е. (потужністю 5 *МВт*) стала до ладу 27 червня 1954 в СРСР (м. Обнінськ Калузької обл.) У 1956 почала діяти перша черга А. е. (42 *МВт*) в Колдер-Холлі (Англія), у 1957 — А. е. (60 *МВт*) в Шиппінгпорті (США). В наступні роки в СРСР дали струм А. е. Белоярська (0,3 *ГВт*), Нововоронезька (1,455 *ГВт*), Ленінградська (2 *ГВт*), Кольська (0,88 *ГВт*) та ін. На Україні першою стала до ладу *Чорнобильська АЕС* (див. також *Південно-Українська АЕС, Ровенська АЕС*). Осн. частиною А. е. є *ядерний реактор*, де міститься джерело атомної енергії — *ядерне пальне*, що звичайно являє собою двоокис урану (UO_2), збагачений ізотопом урану $^{235}U_{92}$ (1,8—5,0%). В *активній зоні* реактора відбуваються ланцюгові *ядерні реакції* поділу, що супроводяться виділенням тепла, яке переноситься *теплоносієм* з реактора в *парогенератор*, де внаслідок нагрівання робочого тіла (напр., води) утворюється насичена пара. Далі пара надходить у *турбіну*, яка приводить у рух електрогенератор, що й перетворює мех. енергію на електричну. З турбіни відпрацьована пара потрапляє в конденсатор, де перетворюється на воду (конденсат), що вертається в парогенератор і знову використовується для утворення пари. Така (найпоширеніша) теплова схема А. е. наз. двоконтурною (перший контур — перенесення тепла від реактора до парогенератора, другий контур — переміщення пари з парогенератора в турбіну). Для А. е. з такою схемою використовують корпусні *водо-водяні реактори, графіто-газові реактори* або *важководні реактори*. Теплова схема А. е., за якою нагріте в реакторі робоче тіло (напр., насичена або перегріта водяна пара) безпосередньо (через відсутність парогенератора) потрапляє в турбіну, наз. одноконтурною. Для А. е. з такою схемою застосовують киплячі *корпусні реактори* і *канальні реактори*. Якщо в А. е. теплоносієм є радіоактивний натрій, створюють і проміжний контур (перенесення тепла від проміжного теплообмінника до парогенератора), що запобігає контактові радіоактивного натрію з водою і парою (триконтурна теплова схема). На кожній А. е. є циркуляційні та живильні насоси, водопідігрівни-

Найважливіші події в розвитку фізики атома (19—20 сторіччя)

Дата	Подія
1869	Відкриття періодичного закону хімічних елементів (Д. І. Менделєєв).
1895	Відкриття рентгенівського випромінювання (В. Рентген).
1896	Відкриття природної радіоактивності урану (А. Беккерель).
1897	Відкриття електрона (Дж.-Дж. Томпсон).
1911	Відкриття атомного ядра і створення планетарної моделі атома (Е. Резерфорд).
1913	Перша квантова теорія атома водню (Н. Бор).
1919	Відкриття протона (Е. Резерфорд). Здійснення першої штучної ядерної реакції (Е. Резерфорд).
1923—28	Створення квантової механіки (Л. де Бройль, В. Гейзенберг, Е. Шредінгер, М. Борн, П. Дірак).
1930—31	Збудовано перші прискорювачі заряджених частинок — циклотрон і генератор Ван де Граафа.
1932	Відкриття нейтрона (Дж. Чедвік). Створення протонно-нейтронної моделі атома (Д. Д. Іваненко та ін.). Здійснено першу ядерну реакцію зі штучно прискореними протонами (Дж. Кокрофт, Е. Уолтон), через кілька місяців — в СРСР (А. К. Вальтер, К. Д. Синельников, О. І. Лейпунський, Г. Д. Латишев).
1933	Відкриття штучної радіоактивності (Ф. та І. Жоліо-Кюрі).
1938	Відкрито явище поділу ядер урану (О. Ган, Ф. Штрассман).
1940	Відкриття в СРСР явища спонтанного поділу ядер урану - 235 (Г. М. Фльоров, К. А. Петржак).
1942	Здійснено ланцюгову ядерну реакцію поділу урану в 1-му ядерному реакторі (Е. Фермі та ін.).
1951	Розпочато розробку і створення перших термоядерних установок (І. В. Курчатов, Л. А. Арцимович, І. Є. Тамм, М. О. Леонтович, К. Д. Синельников).
1954	Стала до ладу перша в світі атомна електростанція в Обнінську (Д. І. Блохінцев та ін.).
1955	Експерименти по взаємодії електронів високих енергій з нуклонами; з'ясовано розподіл в них електричного заряду, їхній розмір (Р. Гофштадтер)
1956—57	Став до ладу синхрофазотрон Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень в Дубні на 10 *Гев* (В. Й. Векслер та ін.).
1959	Спущено на воду перший атомний криголам «Ленін» (А. П. Александров та ін.).
1964	Висунуто гіпотезу про існування кварків (М. Гелл-Ман, Г. Цвейг)
1966—70	Синтезовано ядра антиречовини.
1967	Став до ладу синхрофазотрон на 76 *Гев* (Серпухов). Збудовано радянську термоядерну установку «Ураган» (Харків; І. В. Курчатов, К. Д. Синельников, Т. В. Толок).
1974—75	Стали до ладу експериментальні установки для лазерного термоядерного синтезу (США, СРСР). Пущено в дію термоядерну установку Токамак-10 (СРСР).

ки, деаератори (для видаляння розчинених у живильній воді газів), системи очищення теплоносія та ін. устаткування. Значну увагу приділяють *радіаційній безпеці*, зокрема біологічному захистові, застосовуючи шари бетону, графіту, сталі, свинцю тощо (див. *Захист організму від іонізуючих випромінювань*). Широко застосовують засоби *телемеханіки* й автоматики з використанням автоматизованих систем керування. Крім стаціонарних А. е. (звичайно великої потужності), які будують у районах з обмеженими або дорогими ресурсами органічного палива або гідроенергії, створено пересувні А. е. (невеликої потужності), що їх використовують у місцях, віддалених від постійних джерел енергії. Розрізняють і атомні теплоелектроцентралі, де, крім електричної, виробляють ще й теплову енергію, та атомні водоелектричні станції, на яких тепло використовують для опріснювання мор. води. Осн. переваги А. е. над *тепловими електростанціями*: менша паливна складова собівартості електроенергії; можливість заощаджувати кам'яне вугілля та ін. види палива, запаси яких у природі поступово зменшуються; менші затрати на транспортування палива. На початку 1976 в 19 країнах світу діяло 40 А. е. з 166 енергетичними блоками заг. встановленою потужністю 72,2 *ГВт*. В СРСР здійснюється програма спорудження А. е. з реакторами одиничною потужністю 1—1,5 *ГВт*. Див. також *Атомна енергетика*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Маргулова Т. Х. Атомные электрические станции. М., 1974; Стерман Л. С., Шарков А. Т., Тевлин С. А. Тепловые и атомные электростанции. М., 1975; Гохштейн Д. П., Верхивкер Г. П. Анализ тепловых схем атомных электростанций. К., 1977.

В. Б. Климентов.

А́ТОМНА ЕНЕРГЕ́ТИКА, ядерна енергетика — енергетика, пов'язана з проблемами вироблення й використання *атомної енергії*. Перевагами А. е. перед енергетикою ін. видів є велика енергоємність *ядерного пального* (у 2 млн. раз більша, ніж нафти, і в 3 млн. раз більша, ніж вугілля), кращі екон. показники, менше забруднення навколишнього середовища. До того ж відпадає потреба використовувати кисень, якого на енергетичні потреби спалюється в 5 раз більше, ніж його споживають усі живі істоти. Крім того, запаси ядерного пального (якщо їх повністю використати) прибл. в 20 раз перевищують запаси органічного палива всіх видів. А. е. розвивається швидше за паливну. Так, 1970 на *атомні електростанції* припадало бл. 1% електроенергії, виробленої всіма електростанціями світу, 1976 — бл. 4,5%. Виробіток електроенергії на атомних електростанціях, за даними Міжнародного агентства по атомній енергії *(МАГАТЕ)*, становитиме у 1985 15—20%, а до 2000 А. е. має задовольнити не менше як 50% потреб людства в електроенергії. В СРСР за п'ять років (1976—80) на атомних електростанціях буде введено в дію потужності в розмірі 13—15 *ГВт*. Передбачається випереджаючий розвиток А. е. в Європ. частині СРСР. Перспективною є А. е. на базі термоядерних електростанцій. Крім атомних електростанцій, дедалі ширше застосовують *ядерні силові установки*, що їх встановлюють, напр., на *атомних криголамах*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Атомной энергетике XX лет. М., 1974; Петросьянц А. М. Атомная энергетика. М., 1976.

О. Ф. Нємець.

А́ТОМНА ЕНЕ́РГІЯ, ядерна енергія — внутрішня енергія *атомного ядра*, зумовлена *ядерними силами*, які діють між *нуклонами* ядра. А. е. може виділятись в результаті *ядерних реакцій* або радіоактивного розпаду ядер (див. *Радіоактивність*), за умови, що в утворених ядрах *енергія зв'язку*, яка припадає на один нуклон, більша, ніж у початкових ядер. Зокрема, такими ядерними реакціями можуть бути поділ важких і синтез легких ядер. Енергія, що при цьому виділяється, в кілька мільйонів разів перевищує енергію хімічних реакцій (напр., при горінні). Щодо використання А. е. мають значення ланцюгові ядерні реакції. У спец. умовах реакція набуває характеру *вибуху*. Керування інтенсивністю протікання ланцюгової реакції поділу важких ядер і використання теплової енергії, що при цьому виділяється, здійснюють у *ядерних реакторах* (див. *Атомна електростанція, Атомна енергетика*). Реакції синтезу легких ядер можуть бути ланцюговими при дуже високих т-рах — у десятки і сотні мільйонів градусів (див. *Термоядерні реакції*). Речовина в таких умовах існує у вигляді *плазми*. Є різні проекти й моделі термоядерних реакторів (напр., «*Токамак*»). Керований термоядерний синтез у перспективі стане новим, практично невичерпним джерелом енергії для задоволення потреб людства. В СРСР вагомий внесок у розвиток атомної науки і техніки зробили І. В. *Курчатов*, А. П. *Александров*, Л. А. *Арцимович*, Д. І. *Блохінцев*, В. Й. *Векслер*, А. К. *Вальтер*, О. І. *Лейпунський*, К. Д. *Синельников* та ін. Іл. див. на окремому арк. між с. 224—225.

Літ.: Петросьянц А. М. Современные проблемы атомной науки и техники в СССР. М., 1976.

О. Ф. Нємець.

А́ТОМНА ЗБРО́Я — див. *Ядерна зброя*.

А́ТОМНА МА́СА — відносна маса атома, виражена в *атомних одиницях маси*. Поняття А. м. («атомна вага») вперше запровадив англ. хімік Дж. *Дальтон* на початку 19 ст. За одиницю А. м. хім. елементів він прийняв тоді масу атома водню. В 1860 бельг. хімік Ж. Стас запропонував міжнародну кисневу одиницю атомної маси, яка становила 1/16 маси атома кисню. В 1960 Міжнародний союз чистої та прикладної фізики, а 1961 Міжнар. союз чистої та прикладної хімії прийняли міжнар. вуглецеву одиницю А. м.— 1/12 маси атома ізотопу ^{12}C, що дорівнює $\sim 1{,}6605 \times \times 10^{-27}$ *кг*. А. м.— важлива характеристика хім. елемента. Нею, зокрема, користуються при розрахунках молекулярних мас хім. сполук за їхніми хім. формулами.

А. М. Голуб.

А́ТОМНА ОДИНИ́ЦЯ МА́СИ (а. о. м.) — одиниця вимірювання маси атомів, молекул та елементарних частинок. Прийнята 1961 А. о. м. визначається як 1/12 маси ізотопу вуглецю ^{12}C: $1{,}66053 \times \times 10^{-27}$ *кг*. Коли визначають масу елементарної частинки, меншу за масу атома (*нуклона, мезона* тощо), то за одиницю маси беруть масу *електрона* — $9{,}10955 \cdot 10^{-31}$ *кг*.

А́ТОМНА СПЕКТРОСКОПІ́Я — галузь фізики, що вивчає оптичні спектри випускання (або поглинання) одноатомних газів чи іонізованої атомарної *плазми*. Спектри видимої області світла та сусідніх довжин хвиль виникають внаслідок переходів зовн. (валентних) електронів в атомах або іонах між дискретними енерг. рівнями; вони мають лінійчасту структуру у вигляді сукупностей *спектральних ліній*, розташованих певними групами, які наз. *спектральними серіями*. Найпростіші серії — в атома водню й воднеподібних іонів. Атомам чи іонам кожного *елемента хімічного* відповідає свій спектр. Розшифровуючи його, з'ясовують будову атома та зміни, що в ньому відбуваються під впливом зовн. магнітних і електричних полів, навколишнього середовища тощо, оскільки спектр адекватно відображує стан атома. Досягнення А. с. створили експериментальну основу *квантової механіки*. Великого значення А. с. набула в останні роки в зв'язку з застосуванням *лазерів* і *мазерів*, де елементарними випромінювачами є атоми чи іони як у вільному, так і в зв'язаному стані (Ne, He, Cr^{3+} та ін.). А. с. є основою емісійного *спектрального аналізу*.

Літ.: Атомная спектроскопия, спектральный анализ. К., 1975; Кондиленко И. И., Коротков П. А. Введение в атомную спектроскопию. К., 1976.

І. І. Кондиленко.

А́ТОМНА ФІ́ЗИКА — розділ фізики, що вивчає будову і стан *атомів*. Як наука А. ф. виділилась наприкінці 19 ст. Її становлення й розвиток пов'язані з визначними відкриттями таких вчених, як В. *Вебер*, М. *Фарадей*, Дж. *Томсон*, В. *Рентген*, О. Г. *Столєтов*, А. *Беккерель*, М. *Склодовська-Кюрі*, П. *Кюрі* та ін. Важливим кроком у розвитку А. ф. стала планетарна модель атома Е. *Резерфорда* (1911). В дослідах по розсіюванню α-частинок він встановив, що будова атома схожа на будову сонячної системи: в центрі його —позитивно заряджене *атомне ядро*, розміри якого ($\sim 10^{-15}$ *м*) дуже малі порівняно з розмірами атома ($\sim 10^{-11}$ *м*), навколо ядра по орбітах рухаються електрони. Кількість електронів у нейтральному атомі така, що їхній сумарний заряд компенсує позитивний заряд ядра. Проте планетарна модель виявилась суперечливою; труднощі, які постали перед нею, можна було подолати, лише відмовившись від звичних уявлень класичної фізики. Для того, щоб поясни-

ги стійкість атома й наявність *спектрів лінійчастих* його випромінювання, Н. *Бор* (1913) припустив, що *електрони* в атомах можуть рухатись навколо атомного ядра лише по певних орбітах, підпорядкованих особливим квантовим умовам, а випромінювання та поглинання світла відбуваються при переході електрона з однієї орбіти на іншу. Удосконалена А. *Зоммерфельдом*, теорія Бора пояснила спектри атома водню й закономірності спектрів лужних металів і, крім того, пролила світло на структуру т. з. характеристичних спектрів рентгенівського випромінювання. На основі теорії Бора і *Паулі принципу* було доведено, що структура зовн. електронних оболонок атома періодично повторюється, внаслідок чого періодично повторюються і його хімічні та фізичні властивості (див. *Періодична система елементів Д. І. Менделєєва*). Однак модельна теорія Бора не змогла пояснити рух електронів у складніших атомах та сполучення атомів у *молекули*. Для дальшого розвитку теорії атома необхідно було критично переглянути основні уявлення про рух і взаємодію мікрочастинок. Це зроблено у працях фізиків-теоретиків Л. де *Бройля*, Н. Бора, М. *Борна*, В. *Гейзенберга*, Е. *Шредінгера*, П. *Дірака* та ін. Створена ними *квантова механіка* стала теоретичною основою сучас. А. ф. На першому етапі свого розвитку А. ф. охоплювала й питання, пов'язані з будовою атомного ядра. В 30-х рр. 20 ст. було з'ясовано, що природа взаємодій в атомному ядрі інша, ніж у зовн. оболонці атома, і це привело до виділення самостійної галузі науки — *ядерної фізики*. У 50-х рр. від неї відокремилася *фізика елементарних частинок*, або фізика високих енергій. Осн. розділами А. ф. є теорія атома, рентгенівська та *атомна спектроскопія*, фізика атомних та іонних зіткнень. Теорія атома детально вивчає рівні енергії атомів, значення моментів кількості руху та ін. характеристики станів атомів. Оптична спектроскопія вивчає сукупність *спектральних ліній*, визначає характеристики рівнів енергії атома, тонку структуру рівнів енергії, зміщення їх і розщеплення в електричних і магнітних полях. Рентгенівська спектроскопія (див. *Рентгенівські спектри*), вивчаючи випромінювання та поглинання рентгенівського проміння, визначає енергію зв'язку внутр. електронів з ядром атома (енергію іонізації, розподіл електричного поля всередині атома тощо). Вивчення зіткнень швидких електронів та іонів з атомами дає змогу охарактеризувати розподіл густини електронного заряду всередині атома, енергію збудження та іонізації. А. ф. тісно пов'язана з різними розділами фізики та ін. науками. Так, вивчення розширення та зсуву спектральних ліній дає змогу характеризувати локальні магнітні та електричні поля в середовищі (рідині, кристалі), яке зумовлює ці зміни; розподіл густини електронного заряду атома та її зміна при зовн. впливах дозволяє передбачити тип хім. зв'язку, що його може утворити атом, поведінку іона в кристалічній гратці тощо. Відомості про структуру й характеристику рівнів енергії атомів та іонів важливі для квантової *електроніки*. Поведінка атомів та іонів при зіткненнях (іонізація, збудження) істотні для фізики *плазми*. Знання детальної структури рівнів атомів, особливо іонізованих багато разів, широко використовують в *астрофізиці*. Уявлення про атом, обґрунтовані в А. ф., мають важливе значення і для теорії пізнання.

Літ.: Гайда Р. П. Атомна фізика. Львів, 1965; Білий М. У. Атомна фізика. К., 1973; Шпольский Э. В. Атомная физика, т. 1—2. М., 1974; Бор Н. Атомная физика и человеческое познание. Пер. с англ. М., 1961; Бройль де Л. Революция в физике. Пер. с франц. М., 1965; Борн М. Атомная физика. Пер. с англ. М., 1970.

М. У. Білий.

АТОМНЕ ЯДРО́ — позитивно заряджена центральна частина *атома*, в якій зосереджена майже вся його маса. За сучас. уявленнями А. я. складається з *протонів* і *нейтронів*, які є різними станами однієї частинки — *нуклона*. Заг. число нуклонів в А. я. дорівнює цілочисловому, округленому значенню атомної маси A, яке наз. *масовим числом*. Число протонів в А. я. дорівнює порядковому номеру хім. елемента Z, а число нейтронів $A - Z$. Ядра *ізотопів* мають різне число нейтронів при однакових Z, а ізобар — різне число Z при однакових A. Ізотопи кисню, напр., позначають $^{16}_{8}O$, $^{17}_{8}O$, $^{18}_{8}O$, урану $^{234}_{92}U$, $^{235}_{92}U$, $^{238}_{92}U$ і т. д. Для деяких легких А. я. прийнято спец. назви й позначення, напр., ядро водню $^{1}_{1}H$ названо протоном (p), ядро важкого водню (дейтерію) $^{2}_{1}H$ — дейтоном, або дейтроном (d, D), ядро тритію $^{3}_{1}H$ — тритоном (t, T), ядро гелію $^{4}_{2}He$ — *альфа-частинкою* (α). Маса і енергія А. я.— осн. характеристики А. я. Масу визначають різними методами, найчастіше — за допомогою *мас-спектроскопії*. Маса ядра завжди менша за суму мас нейтронів і протонів, з яких утворено А. я. Це зумовлено тим, що при утворенні ядра виділяється певна кількість *енергії зв'язку*, яка пов'язана зі зміною маси. Порівняння енергії зв'язку для легких і важких ядер показує, що для одержання ядерної (атомної) енергії доцільні синтез легких і поділ важких А. я. Електричний заряд А. я.— також його осн. характеристика. Величина заряду дорівнює Ze, де e — заряд одного протона. Складнішими електричними характеристиками ядра є дипольний і квадрупольний моменти (див. *Мультиполь*), які є мірою відхилення форми заряду від сферично симетричної.

Розмір і форма А. я. Мікрочастинки не ототожнюють з макроскопічними тілами, проте для наочності вважають, що А. я. мають форму кулі (сферичні ядра), радіусом якої є та віддаль, на якій починає проявлятись дія *ядерних сил*; кінець такого радіуса-вектора може описати в просторі еліпсоїд обертання чи навіть неаксіальне тіло (деформовані ядра). Різними дослідами (розсіювання електронів, α-частинок, швидких нуклонів, α- і β-розпади) встановлено, що радіуси А. я. порядку $(1{,}2 \div 1{,}3) \cdot 10^{-15} A^{1/3}$ *м*. Об'єм А. я. пропорційний числу нуклонів у ньому, а об'єм одного нуклона постійний; отже, густина ядерної речовини в усіх А. я. приблизно однакова ($1{,}4 \times \times 10^{17}$ *кг/м*^{3}). Перетворювання А. я. Окрім стабільних ядер у природі існують і радіоактивні ядра (див. *Радіоактивність*). Багато їх утворюється в процесі поділу важких ядер у *ядерних реакторах*. Радіоактивні перетворювання відбуваються відповідно до трьох осн. законів: збереження і перетворювання енергії, збереження заряду та збереження імпульсу. Основна величина, яка характеризує стійкість А. я.,— *півроспаду період*. Деякі стабільні й радіоактивні ядра мають кілька ізомерів — ядер з однаковим складом, але з різною енергією зв'язку й періодом півроспаду. Всі А. я. під дією нейтронів, протонів, дейтронів, α-частинок, *фотонів*, *мезонів* і *електронів*, а також під дією ін. ядер, прискорених важких *іонів* відповідної енергії, внаслідок *ядерних реакцій* можуть перетворюватись на ін. А. я. При цьому виділяється (екзотермічні реакції) або поглинається (ендотермічні реакції) енергія. Найбільше енергії виділяється в процесі поділу важких і синтезу легких ядер (див. *Термоядерні реакції*). Ці реакції використовують для здійснення ланцюгових ядерних реакцій, які є джерелом *атомної енергії* (див. *Атомна енергетика*, *Атомна електростанція*). В результаті використання ядерних реакцій було одержано велике число нових ізотопів, а також відкрито нові хімічні елементи — технецій, прометій, астат, францій і трансуранові елементи (від 93-го до 104-го). Розпочато пошуки далеких трансуранових елементів в експериментах по вивченню взаємодії важких іонів з важкими ядрами, а також нейтронних і надщільних ядер. Будова А. я. За сучасними уявленнями атомне ядро — це квантова система, що існує в осн. в збуджених станах. Її характеризують *квантовими числами*: *спіном* S, парністю стану π, магнітним m і квадрупольним Q_0 моментами тощо. Центральною проблемою фізики А. я. є питання про сили, які діють між ядерними частинками. Те, що однойменно заряджені протони не розлітаються, означає, що в ядрі, крім кулонівських сил відштовхування, діють і сили притягання — ядерні сили, величина яких значно більша за величину кулонівських, магнітних чи гравітаційних сил. Закон дії ядерних сил ще остаточно не встановлено. Але відомо, що ці

Атрагена альпійська:
1 — пагін з квіткою;
2 — плід;
3 — квітка без оцвітини;
4 — квітка.

сили діють тільки між сусідніми частинками на віддалях, сумірних з розмірами ядра, і мають здатність насичуватись. Сучас. мезонна теорія ядерних сил вважає, що ці сили являють собою віртуальний (див. *Віртуальні переходи*) обмін мезонами, маса яких близька до маси 200 електронів. Крім ядерних, у ядрі діють і електромагнітні сили та мають місце *слабкі взаємодії*. В зв'язку з відсутністю теорії поля ядерних сил доводиться вдаватись до ядерних моделей, за допомогою яких розв'язуються окремі задачі. Так, за допомогою краплинної моделі А. я. вдалося завбачити закономірності поділу ядер, з'ясувати процеси взаємодії повільних нейтронів з А. я. і створити термодинаміку ядерної речовини. Модель ядерних оболонок було створено на основі встановлених періодичностей у властивостях ядер, багато в чому подібних до періодичностей у властивостях атомів. Синтезом краплинної та оболонкової моделей є узагальнена модель ядра, яка дає змогу систематизувати й завбачати енергетичні рівні ядер. Надплинна модель перебуває в стані свого розвитку. Вивчення процесів взаємодії частинок з А. я. привело до створення статистичної, оптичної й дифракційної моделей ядерних реакцій. Але всі ці моделі тільки приблизно відображують властивості А. я. Створення теорії А. я., яка б охоплювала всі властивості й закономірності ядерних перетворень, є черговим завданням сучас. науки, насамперед *ядерної фізики*. Розвиток фізики А. я. показує, що кожна форма матерії, в тому числі А. я. й *елементарні частинки*, які не є останньою «цеглиною світу», змінюється, перетворюючись на ін. форми матерії. Повністю підтвердилось положення В. І. Леніна про те, що «зруйновність атома, невичерпність його, мінливість всіх форм матерії і її руху завжди були опорою діалектичного матеріалізму» (В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 18, с. 275).

Літ.: Широков Ю. М., Юдин Н. П. Ядерная физика. М., 1972; Давидов О. С. Атомн. Ядра. Частинки. К., 1973; Вальтер А. К., Залюбовский И. И. Ядерная физика. Х., 1974.

М. В. Пасічник.

А́ТОМНИЙ ГОДИ́ННИК — те саме, що й *квантовий годинник*.

А́ТОМНИЙ КРИГОЛА́М — криголам з *ядерною силовою установкою*. Перший у світі А. к. «Ленін» (мал.) став до ладу (1959) в СРСР. Його водотоннажність (без *балласту*) 16 тис. *т*, потужність гол. турбін 32,4 *МВт* (44 тис. *к. с.*), найбільша довжина 134 *м*, ширина 27,6 *м*, висота борту 16,1 *м*, швидкість ходу на чистій воді 33,3 *км/год*. Діють дві автономні допоміжні електростанції. На криголамі — повна *радіаційна безпека* для особового складу й навколишнього середовища. В 1976 став до ладу А. к. «Арктика», який уперше за всю історію мореплавства подолав потужний льодовий покрив Центрального арктичного басейну і 17.VIII 1977 досяг Північного полюса. Див. також *Арктика*.

А́ТОМНИЙ НО́МЕР — порядковий номер хімічного елемента в періодичній системі елементів Д. І. Менделєєва. Дорівнює кількості протонів в атомному ядрі, або кількості електронів на електронній оболонці відповідного нейтрального атома. А н. позначають буквою Z.

А́ТОМНИЙ РЕА́КТОР — установка, де здійснюється керована ланцюгова *ядерна реакція* поділу. Див. *Ядерний реактор*.

АТОМОХІ́Д — судно з *ядерною силовою установкою*. Розрізняють атомоходи цивільні і військові. В Радянському Союзі став до ладу (1959) перший у світі цивільний А.— атомний криголам «Ленін».

АТО́Н — бог Сонця в давньоєгипетській релігії Зображувався у вигляді сонячного диска. Фараон *Аменхотеп IV* (Ехнатон) у 15 ст. до н. е. проголосив А. єдиним верховним богом замість *Амона*.

АТОНА́ЛЬНА МУ́ЗИКА (від *а...* і грец. τόνος — тон) — музика, яка не має тональної організації звуків. Виникла на поч. 20 ст. (композитори А. *Шенберг*, А. *Берг*, А. *Веберн*). Осн. ознаки А. м.— відсутність об'єднуючого співвідношення тонів з гол. центром *ладу — тонікою*; аморфність муз. мови, розпад структурних функцій *гармонії*, дисонантний рівень звучання тощо. Естетич. принципи А. м. тісно пов'язані з *експресіонізмом*. Їх покладено в основу муз. *авангардизму* Метод, прийоми й елементи А. м. використовували композитори Б. *Бріттен*, Б. *Барток*, А. *Онеггер*, І. *Стравинський* та ін.

АТОНІ́Я (грец. ἀτονία — розслаблення) — відсутність нормального тонусу м'язів скелета і внутрішніх органів, втрата м'язовими елементами здатності енергійно скорочуватись. А. розвивається внаслідок розладів нервової системи, загального виснаження, при інфекційних захворюваннях, порушенні діяльності залоз внутр. секреції; буває і природженою. Найчастіше спостерігається А. шлунка, кишок, матки. Лікування — усунення осн. хвороби, що спричинила атонію

АТОНІ́Я ПЕРЕДШЛУ́НКІВ — припинення скорочень камер шлунка (рубця, сітки, книжки) у жуйних тварин. А. п. найчастіше виникає у великої рогатої худоби від згодовування недоброякісних кормів, одноманітної годівлі, малорухливості тварин, внаслідок запалення сичуга, кишечника, печінки тощо. Перебіг — гострий і хронічний. Ознаки: припиняється ремигання і скорочення рубця, зменшується апетит. Заходи боротьби. Вилучення недоброякісних кормів, масаж рубця, застосування лікувальних засобів, які поліпшують травлення, згодовування соковитих кормів, щоденний моціон.

Атомний криголам «Ленін»

АТО́РНЕЙ (англ. attorney) — в англосаксонських країнах особа, що веде справи довірителя, виступає замість нього під час укладання різних угод. Крім того, в США А. виконує функції по веденню судової справи. Аторней-генерал — одна з найвищих службових осіб відомства юстиції (напр., у США — міністр юстиції, який одночасно є юрисконсультом федерального уряду). До 1873 в Англії А. називали також *адвокатів*, що вели дрібні справи.

АТРАГЕ́НА (Atragene) — рід рослин родини *жовтецевих*. Кущі з плетними гілками й супротивними листками. Понад 15 видів, поширених у помірному поясі Пн. півкулі; в СРСР — 4 види, з них в УРСР —1: А. альпійська (A. alpina), з голубими великими квітками на довгих квітконіжках у пазухах листків. Росте в карпатських лісах.

АТРАКТА́НТИ (від лат. attraho — притягую) — речовини, що приваблюють тварин. Найкраще вивчені А. комах. Розрізняють 2 основні групи А.: статеві А., або статеві *феромони*, і поживні А., або принади. Статеві А. виробляються спец. залозами дорослих особин і виділяються в навколишнє середовище для приваблення або збудження особин протилежної статі свого виду. Статеві А.— це ефіри ненасичених аліфатичних спиртів, вуглеводи і спирти. Фізіологічно дуже активні сполуки, завдяки чому самки комах здатні приваблювати самців з віддалі кількох кілометрів. Промисловість випускає штучні статеві А. непарного шовкопряда (диспалюр), яблуневої плодожерки (кодлемон), гронової листовійки (грапомон) та ін. шкідників сільського і лісового господарства. Ці штучні атрактанти використовують для вивчення динаміки льоту і встановлення строків хім. боротьби, для обліку чисельності шкідників і виявлення карантинних видів Поживні А. менш активні, вони приваблюють комах багатьох видів, у т. ч. корисних. Як принади використовують розчини патоки, меляси, білкові гідролізати, розчини цукрів, що бродять, з добавкою ароматичних сполук. Принади використовують для сигналізації льоту лучного метелика, озимої совки, плодових мух та ін. шкідників.

Літ.: Приставко В. П. Привлекающие ловушки в защите растений от вредных насекомых. М., 1974; Джекобсон М. Половые феромоны насекомых. Пер. с англ. М., 1976.

В. П. Приставко

АТРЕЗІ́Я (від *а*... і грец. τρῆσις — отвір) — відсутність просвіту чи природного отвору в трубчастому органі. А. розвивається там, де процеси формування особливо складні (травна, сечостатева й судинна системи). А. буває природженою і набутою (внаслідок запальних і рубцьових змін). Наявність А. у людини робить її нежиттєздатною (напр., при А. аорти, трахеї, кишечника та ін.) або спричинює їй тяжкі страждання. Лікування хірургічне.

АТРЕ́К — річка в Ірані та на кордоні СРСР (Туркм. РСР) з Іраном. Довж. 669 *км*, пл. басейну бл. 27 тис. *км*². Бере початок на схилах Копет-Дагу, впадає в Каспійське м. Живлення снігове і дощове. Зливи спричинюють різкі коливання рівнів і селєві паводки. В пониззі А. в межах Туркменської РСР — риборозвідний комплекс.

АТРИБУ́Т (від лат. attribuo — надаю, наділяю) — необхідна, невід'ємна властивість предмета або явища. У філософії А. матерії — *рух, простір і час*. Термін запровадив *Арістотель*. В образотворчому мистецтві А.— невід'ємна речова ознака героя, алегоричної чи символічної постаті. А. у граматиці — те саме, що й *означення*.

АТРИБУ́ТИКА І СИМВО́ЛІКА ПІОНЕ́РСЬКІ — характерні для піонерської організації предмети, символи та ритуали. Ідейну цілеспрямованість дитячої комуністичної орг-ції визначають Закони юних піонерів, Урочиста обіцянка, девіз, революц. символи: червоний піонерський прапор, піонерський галстук, значок «Завжди напоготові»; атрибути: горн, барабан, піонерська форма; ритуали: салют, лінійки, підняття прапора. Червоний прапор — символ вірності Комуністичній партії, Рад. Батьківщині, честі і згуртованості піонерів; червоний галстук — частина Червоного прапора — символ єдності трьох поколінь. На заклик: «До боротьби за справу Комуністичної партії Рад. Союзу будь напоготові» піонер відповідає «Завжди напоготові» і віддає піонерський салют, символічне значення якого полягає в тому, що інтереси Батьківщини, справи Комуністичної партії піонер ставить над усе. Піонер віддає салют при піднятті Держ. прапора СРСР, прапорів союзних республік, при виконанні Гімну Радянського Союзу, гімнів союзних республік, партійного гімну «Інтернаціонал», біля мавзолею В. І. Леніна, пам'ятників борцям за свободу і незалежність Рад. Батьківщини. Піонер вітає салютом вожатого, піонерські і військ. загони.

АТРИБУ́ЦІЯ (лат. attributio — приписування) — визначення достовірності художнього твору, його автора, місця й часу створення. В мистецтвознавстві засн. гол. чин. на аналізі стилістичних і технологічних особливостей твору, в літературознавстві — на основі аналізу ідейно-образного змісту, своєрідності мови і стилю.

АТРОПІ́Н — *алкалоїд*, що міститься в рослинах родини пасльонових (блекоті, беладонні, дурмані, скополії); одержують синтетично. Використовують у медицині для зменшення спазму гладенької мускулатури при виразковій хворобі, деяких захворюваннях кишечника, жовчних шляхів, при бронхіальній астмі, стенокардії, інфаркті міокарда та ін., для розширення зіниць при дослідженні рефракції ока, як протиотруту при деяких отруєннях.

АТРОФІ́ЧНИЙ РИНІ́Т СВИНЕ́Й — інфекційна хвороба переважно молодняка свиней, що спричинює у тварин деформацію голови (криворилість, мопсовидність). Збудниками хвороби є бактерії: Pasteurella multocida та Bordetella bronchiseptica. Хвороба характеризується катарально-гнійним запаленням слизової оболонки носової порожнини, атрофією носових раковин і кісток черепа. Найчастіше поросята заражаються до 4—8-тижневого віку. Інкубаційний період до 30 днів. Перебіг хвороби хронічний, хворі поросята відстають у рості, часто чхають, що супроводиться серозно-гнійними та кров'янистими виділеннями з ніздрів, порушується нормальне приймання корму та води. Профілактика: виконання комплексу ветеринарно-сан. і зоогігієнічних умов утримання, повноцінний раціон, збалансований щодо білка, вітамінів і мінеральних речовин, профілактична обробка поросят антибіотиками (дибіоміцином, біоміцином). Свинарники регулярно дезинфікують.

Т. В. Пашов.

АТРОФІ́Я (грец. ἀτροφία — голодування, в'янення) — прижиттєве зменшення в розмірі органа або тканини у тварин і людини, що супроводиться ослабленням чи втратою їхньої функції. Фізіологічна А. залежить від вікових змін організму (напр., А. вилочкової залози при статевому дозріванні). Патологічна А. спричинюється порушенням діяльності нервової системи, ендокринних залоз, розладами живлення, недостатністю кровопостачання, впливом мех., фіз., хім. та інших факторів, зокрема інфекцією, дією променевої енергії, бездіяльністю (дисфункцією) тканини чи органа тощо. А. може бути загальною (виснаження, *кахексія* при недостатньому живленні тощо) або місцевою (напр., А. кори головного мозку при *атеросклерозі*). Патологічна А. до певної стадії — оборотний (виліковний) процес

АТРО́ЩЕНКО Василь Іванович [н. 21.VI (3.VII) 1906, Юзівка, тепер Донецьк] — український радянський хімік, акад. АН УРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1971), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1958). Член КПРС з 1925. Закінчив (1931) Одеський хіміко-технологічний інститут. З 1935 працює в Харків. політех. ін-ті. Осн. праці — в галузі кінетики каталітичних і абсорбційних процесів та розробки теоретичних основ хім. технології, зокрема технології зв'язаного азоту. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1969.

Тв.: Проблема зв'язаного азоту. К., 1969.

В. І. Атрощенко.

АТС — скорочена назва *автоматичної телефонної станції*.

А́ТТІК (від грец. Ἀττικός — аттічний, афінський) — стінка, розташована над карнизом, що завершує споруду, елемент *арки тріумфальної*. Часто прикрашується рельєфами й написами

А́ТТІКА — область Стародавньої Греції, населена *іонійцями*, з центром в Афінах. За легендою, об'єднання родоплемінних територій А. навколо Афін (*синойкізм*) сталося за царя Тесея (13 ст. до н. е.). Насправді цей процес відбувався протягом кількох століть. Афіни здобули політ. і екон. зверхність в А. до поч. 6 ст. до н. е. (див. *Афіни* Стародавні).

АТТІ́ЛА (Attila) (р. н. невід.— п. 453) — вождь гуннського союзу племен з 434 (до 445 разом з братом Бледою). Поширив свою владу на Сх.— до Волги, на Зх.— до Рейну, на Пн.— до о-вів Датського архіпелагу, на Пд.— за Дунай. У 443, 447—48 *гунни*, очолені А., здійснили спустошливі походи на тер. Сх. Римської імперії. В 451 вдерлися до *Галлії*, але в битві на Каталаунських полях (сучас. Шампань) були розбиті. В 452 гунни на чолі з А. дійшли до Риму, спустошили Пн. Італію. Після смерті А. союз гуннських племен розпався.

А́ТТІС (Ἄττης, Ἄττις) — у міфології фрігійців (Мала Азія) бог природи. За міфами, красень-юнак, коханий «матері богів» *Кібели*, чудом народжений «непорочною дівою». Фрігійці відзначали смерть і воскресіння А. З культу А. християнство запозичило багато обрядів.

АТФ — скорочена назва аденозинтрифосфорної кислоти. Див. *Аденозинфосфорні кислоти*.

А́УГСБУРГ — місто на Пд. ФРН, у землі Баварія. Розташований у передгір'ях Альп. Залізнич. вузол. 210 тис. ж. (1968). Текст. пром-сть, підприємства металург., машинобудівної (в т. ч. авіабудівної), металообробної і хімічної промисловості. Поблизу А.— потужні ГЕС. Засн. у 1 ст. н. е. В 15—16 ст.— один з торг. і фін. центрів Європи (банкірські доми Фуггерів, Вельзерів). Осередок нім. Відродження. Архітектурні пам'ятки 11—16 ст.: музеї, консерваторія.

АУДІЄ́НЦІЯ (лат. audientia — вислухування) — офіційний особистий прийом у високопоставленої особи; в міжнар. дипломатичній практиці прийом главою д-ви, главою або членами уряду дипломатичного представника, що вручає свої *вірчі грамоти*, або особи, яка обіймає високу держ. посаду.

АУДІОЛО́ГІЯ (від лат. audio— чую і грец. λόγος — вчення) — вчення про *слух*. Предметом і змістом А. є вивчення нормальної й патологічно зміненої слухової функції в експериментах на тваринах (експериментальна А.) та у здорової

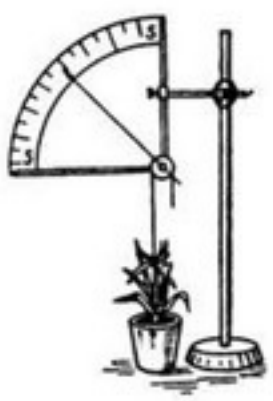

1

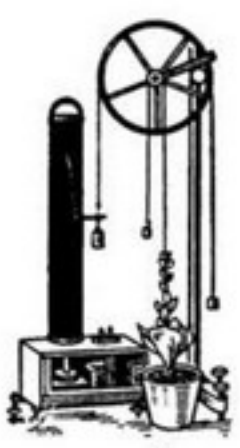

2

Ауксанометри:
1 — дуговий;
2 — ауксанограф.

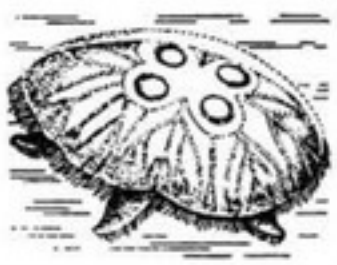

Аурелія.

Аустеніт. Мікроструктура. Збільшено в 450 раз

й хворої людини (клінічна А.), допомога при порушенні слуху. А. набула значного розвитку лише в 1-й пол. 20 ст. в зв'язку з широким запровадженням у медицину досягнень електроніки, електроакустики та оптики, з відкриттям антибіотиків, які дали змогу здійснювати операції, що поліпшують слух, проникати в зони вушного лабіринту. Велику роль відіграла й можливість ефективного слухопротезування за допомогою малогабаритних слухових апаратів. Питання А. в СРСР розробляються в мед. і пед. закладах Москви, Ленінграда, Києва та ін. міст. У кожному обл. центрі створено сурдологічні (для боротьби з глухотою) кабінети. Значний вклад в розвиток А. на Україні внесли О. С. *Коломійченко*, Л. А. Зарицький. Є. М. Харшак та ін.

Літ.: Ермолаев В. Г., Левин А. Л. Практическая аудиология. Л., 1969.

О. І. Циганов.

АУДІОМЕ́ТРІЯ (від лат. audio — чую і грец. μετρέω — вимірюю), акуметрія — вимірювання гостроти слуху, тобто визначення найменшої сили звуку, при якій він сприймається. Застосовуються три основні методи А.: дослідження слуху мовою; камертонами; аудіометрами (спец. електроакустичні прилади). Результати А. записують у вигляді аудіограми — кривої на спец. аудіометричній сітці і по шкалі визначають ступінь зниження слуху.

АУЄ́ЗОВ Мухтар Омарханович [16 (28).IX 1897, урочище Чингістау, тепер Абайського р-ну Семипалатинської обл.— 27.VI 1961, Москва] — казахський радянський письменник. Академік АН Казах. РСР (1946). Закінчив 1928 Ленінгр. ун-т. Перша п'єса «Енлік-Кебек» (1917). Оповідання і повісті 30-х рр.: «Пліч-о-пліч», «Крутизна», «Мисливець з беркутом» та ін.— про колгоспне будівництво. Написав понад 20 п'єс: «Каракоз» (1926), «Айман-шолпан» (1934), «На кордоні» (1937), «В час випробувань» (1942) та ін. Роман-епопея «Шлях Абая» (1942—56; Держ. премія СРСР, 1949; Ленінська премія, 1959) присвячений *Абаю Кунанбаєву*. Незакінч. епопея на сучасну тему «Плем'я молоде» (вид. 1962). Перекладач творів У. Шекспіра, М. Гоголя. Праці в галузі літературознавства; публіцист [«Так народився Туркестан» (1956), «Нариси про Індію» (1958)]. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора і орденом «Знак Пошани».

Тв.: Укр. перекл.— Шлях Абая. К., 1972; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1973—75.

Літ.: Библиографический указатель по творчеству М. О. Ауэзова. т. 1. Алма-Ата, 1972.

АУЄ́СКІ ХВОРО́БА — гостре інфекційне захворювання свійських і деяких диких тварин, спричинюване фільтрівним вірусом. До А. х. сприйнятлива і людина. Інкубаційний період 1—20 днів. А. х. уражає центр. нервову та серцевосудинну системи. У свійських тварин (рогатої худоби і коней) хвороба проявляється спорадично, супроводиться гарячкою, свербежем, парезами, паралічем, нервовим збудженням, ураженням органів дихання (у свиней). Хворі тварини незабаром гинуть. Хворобу переносять гризуни, бродячі собаки, хворі і недавно перехворілі с.-г. тварини. Заходи боротьби: ізоляція і лікування хворих тварин гамма-глобуліном, вакцинація клінічно здорових, знищення гризунів, дезинфекція приміщення, карантин. Хворобу названо за прізвищем угор. лікаря А. Ауєскі.

Літ.: Нікітін М. Г. Хвороба Ауєскі. К., 1953; Лукашов І. І. Загальна і спеціальна епізоотологія. К., 1969.

М. І. Горбань.

АУКСАНО́МЕТР (від грец. αὔξάνω — росту і μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання приросту рослин у довжину. А. простої конструкції складається з укріпленої на горизонтальній осі стрілки, що за допомогою коліщатка з перекинутою через нього ниткою з тягарцем в міру росту рослини пересувається по градуйованій дузі. А. з пристроєм для графічного записування росту наз. ауксанографом.

АУКСИ́НИ (від грец. αὔξω — вирощую, збільшую) — фізіологічно активні речовини, що утворюються в клітинах рослин і стимулюють їхні ростові процеси. Належать до *фітогормонів* і взаємодіють з ними. За хім. будовою А.— одноосновні оксикислоти. Утворюються в точках росту стебел і коренів, в молодих листках, бруньках, де активують надходження поживних речовин до ростучих тканин. У великих концентраціях А. пригнічують ріст рослин. Синтетичні аналоги А. (β-індолілмасляна кислота та інші) використовують у рослинництві та садівництві.

АУКСОТРО́ФИ (від грец. αὔξω — вирощую, збільшую і τροφή — живлення) — бактерії, гриби або водорості, які внаслідок *мутації* втратили здатність синтезувати з простіших речовин-попередників одну з речовин (якусь амінокислоту, вітамін чи азотисту сполуку), необхідних для їхнього росту. Таким чином А. набувають рис ауксогетеротрофів — організмів, не здатних синтезувати ростові речовини внаслідок своєї генетичної структури. На відміну від *прототрофів*, які синтезують усі необхідні їм речовини, і ауксоавтотрофів, які синтезують ростові речовини, А. не можуть рости на живильних середовищах, що не містять необхідних їм речовин, яких вони самі не синтезують.

АУКЦІО́Н [від лат. auctio (auctionis) — збільшення] — продаж товарів, майна з публічного торгу покупцеві, який запропонував найвищу ціну. В капіталістичних країнах розрізняють примусові й добровільні А. Примусові А. влаштовують відповідні органи з метою стягнення боргів, реалізації конфіскованих товарів, незапитаних і неоплачених вантажів тощо. Добровільні А. організовують для найвигіднішого продажу товарів. Існують міжнар. товарні А. В СРСР, зокрема, з 1931 щороку влаштовують міжнар. хутрові А. в Ленінграді. У формі А. проводять також *торги прилюдні*.

АУ́Л — в СРСР сільське поселення (село) у деяких народів Середньої Азії, Казахстану та Пн. Кавказу. Органами держ. влади в А. є аульні Ради народних депутатів.

АУ́ЛИ — селище міського типу Криничанського р-ну Дніпропетровської обл. УРСР, на правому березі Дніпра, за 2 *км* від залізнич. ст. Воскобійня.

Населення селища працює гол. чин. на підприємствах Дніпродзержинська. З загальноосв. школи, лікарня. Будинок культури, 3 бібліотеки.

АУЛІЄ-АТА́ — колишня (до 1936) назва м. *Джамбула*.

АУ́Н САН (13.II 1915, Намау — 19.VII 1947, Рангун) — політичний діяч Бірми. Закінчив 1937 ун-т у Рангуні. З 1938 — ген. секретар нац.-патріотичної орг-ції Добама асіайон. Брав участь у створенні Компартії Бірми (1939), був її першим ген. секретарем (1939—40). У 1942 очолив Рух Опору проти япон. окупантів. У 1944—47 — президент Антифашист. ліги нар. свободи. В 1945 очолив антияпон. повстання Нац. армії. В січні 1947 вів переговори з англ. урядом про надання Бірмі незалежності, фактично став главою перехідного уряду. Вбитий реакціонерами.

АУРАНГЗЕ́Б (1618—1707) — правитель імперії *Великих Моголів* з 1658. Вів загарбницькі війни, зокрема за Кандагар, Балх, Ахмаднагар, Біджапур, Голконду. З позицій мусульманської нетерпимості А. переслідував *індуїзм*. Постійні війни, феод. гніт і реліг. переслідування викликали внутр. кризу в країні, повстання *маратхів* і *сикхів*. За А. в Індії зміцніли європ. торг. компанії. Після смерті А. почався розпад імперії.

АУРЕ́ЛІЯ (Aurelia aurita) — безхребетна морська тварина класу *сцифомедуз*. Тіло прозоре, драглисте, зонтикоподібної форми, зонтик плескатий, до 20—40 *см* у діаметрі. По краях зонтика розміщені органи рівноваги та щупальця, за допомогою яких А. спрямовує їжу (дрібних тварин) у рот. Розмноження з чергуванням статевих і безстатевих поколінь. Поширена в морях і океанах помірної і тропіч. зон, заходить в арктич. р-ни; в СРСР — майже у всіх морях.

АУРИКУЛЯ́РІЯ — личинка морських тварин *голотурій*. Істотно відрізняється від дорослих форм. Тіло овальне, рот — на черевному боці в оточенні війками заглибині з численними виступами. Живе А. у глибинах вод.

АУРИПІГМЕ́НТ (від лат. aurum — золото і pigmentum — фарба) — мінерал класу сульфідів. As_2S_3. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,49. Твердість 1,5. Колір лимонно-жовтий різних відтінків, блиск алмазний. В СРСР родовища А. є в Груз. РСР, РРФСР (Рудний Алтай, Якутія), Азерб. РСР і УРСР (Закарп. обл.). Руда миш'яку. Використовують і як фарбу.

АУСЕ́КЛІС [справж. прізв.—Кроземіс Мікеліс Єкобович; 6 (18).II 1850, Алоя, тепер Валмієрського району Латвійської РСР — 25.I

АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

МАСШТАБ 1:70 000 000

АФГАНІСТАН

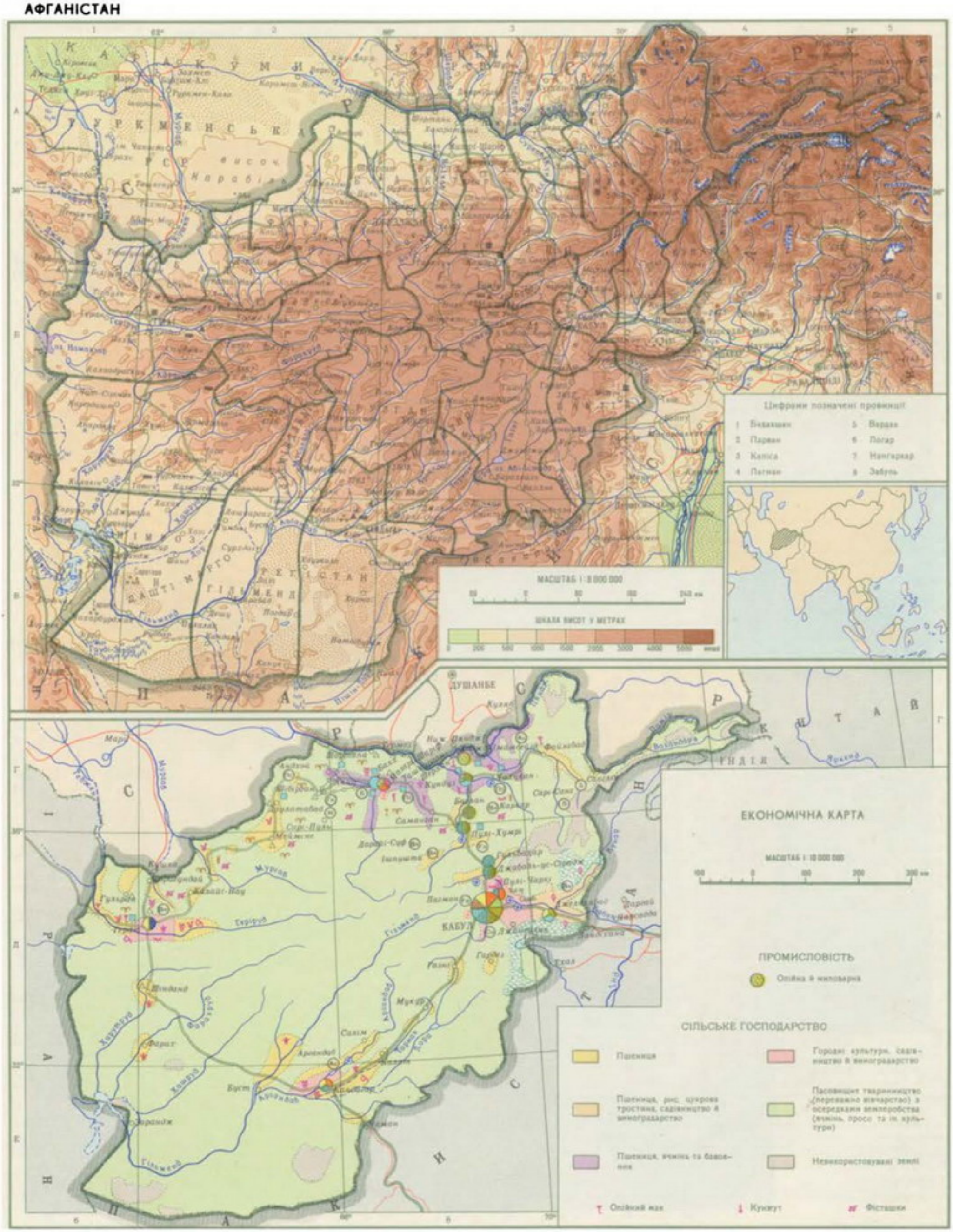
Цифрами позначені провінції:
1 Бадахшан
2 Парван
3 Каписа
4 Лагман
5 Вардак
6 Логар
7 Нангархар
8 Забуль
МАСШТАБ 1:8 000 000
ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:10 000 000
ПРОМИСЛОВІСТЬ
Опійна й миловарня
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Пшениця
Городні культури, садівництво й виноградарство
Пшениця, рис, цукрова тростина, садівництво й виноградарство
Пасовищне тваринництво (переважно вівчарство) з осередками землеробства (ячмінь, просо та ін. культури)
Пшениця, ячмінь та бавовник
Невикористовувані землі
Опійний мак
Кунжут
Фісташки
КАБУЛ
ДУШАНБЕ

(6.II) 1879, Петербург] — латиський поет. Був нар. учителем. Зазнавав утисків за вільнодумство. Надав латис. поезії яскравого нац. колориту. За життя А. вийшла зб. «Вірші» (1873). Волелюбна поезія А. спрямована проти нім. баронів і латис. духівництва.

АУСКУЛЬТА́ЦІЯ (лат. auscultatio — вислухування) — один з основних методів дослідження внутрішніх органів, що полягає у вислухуванні звукових явищ (поштовхів серця та ін.), які виникають в організмі людини й тварин. Для А. використовують *стетоскоп* і *стетофонендоскоп*.

АУСПІ́ЦІЇ (лат. auspicia, від avis — птах і specio — дивлюсь) — у Стародавньому Римі ворожіння на основі спостережень за польотом і криком птахів, за небесними явищами тощо. Тлумачила А. жрецька колегія *авгурів*. Переносно — види на майбутнє.

АУСТЕНІ́Т — структурна складова *залізовуглецевих сплавів*, що є твердим розчином вуглецю й *легуючих елементів* у γ-залізі. Макс. вміст вуглецю в А. 2,03%. У вуглецевих сталях і чавуні А. (мал.) стійкий при т-рі понад 723° С. А. відзначається високою *в'язкістю, пластичністю*, порівняно низькими (якщо немає легуючих елементів) міцнісними характеристиками; немагнітний. Густина А. більша за густину ін. структурних складових залізовуглецевих сплавів. При охолодженні А. перетворюється на *бейніт, мартенсит* або *перліт*.

А́УСТЕРЛІЦЬКА БИ́ТВА 1805 — вирішальна битва між російсько-австр. і франц. військами *Наполеона I* (73 тис. чол.) 20.XI (2.XII) в районі Аустерліца (тепер м. Славков, ЧССР). Відбулася під час війни 1805 Росії і Австрії з Францією. А. б. закінчилась поразкою союзних армій, а з нею — і всієї антифранц. коаліції у складі Англії, Росії, Австрії.

АУТБРИ́ДИНГ (від англ. out — поза і breeding — розведення), неспоріднене розведення — спаровування не споріднених між собою організмів різних с.-г. тварин (або схрещування різних рослин), які в 4—6 поколіннях *родоводу сільськогосподарських тварин* не мають спільних предків, на відміну від *інбридингу* (спорідненого розведення), щоб уникнути виродження потомства, зниження його продуктивності і життєвості. В результаті А. значно підвищується витривалість та продуктивність користувальних тварин.

АУТЕКОЛО́ГІЯ, аутоекологія (від грец. αὐτός — сам, один) — розділ *екології*, що вивчає видові особливості реагування живих організмів на фактори середовища та спосіб життя виду. Включає екологію індивідів, що вивчає *норми реакції* на діяння середовища, та *популяційну екологію*. Найважливішою проблемою А. є вивчення динаміки чисельності тварин та *біомаси* організмів даного виду. А. протиставляється *синекології*.

АУТИГЕ́ННІ МІНЕРА́ЛИ (грец. αὐθιγενής — місцевого походження, місцевий) — мінерали або мінеральні комплекси, що містяться там, де вони утворилися внаслідок осідання з розчинів чи перекристалізації (напр., кристали *гіпсу* в глині осадочного походження).

АУТОДАФЕ́ (португ. auto da fé, букв.— акт віри) — публічне оголошення і виконання вироків *інквізиції*, зокрема спалення засуджених на вогнищі. Особливо було поширене за часів середньовіччя в Іспанії і Португалії. Було засобом жорстокої розправи з тими, хто виступав проти католицької церкви і феод. ладу (Дж. *Бруно*, Дж.-Ч. *Ваніні* та ін.). До спалення обвинувачених в *єресі* вдавалася іноді й Руська православна церква. Так, на поч. 16 ст. було спалено деяких ватажків т. з. Моск.-Новгородської єресі. Останнє А. відбулося 1826 в Іспанії.

АУТОСО́МИ (від грец. αὐτός — сам, один і σῶμα — тіло) — нестатеві *хромосоми* в клітинах різностатевих рослин і тварин.

АУТСА́ЙДЕРИ (англ. outsider — сторонній) — 1) Капіталістичні підприємства, що не входять до монополістичних об'єднань і ведуть з ними конкурентну боротьбу. До А. поряд з великими підприємствами належать дрібні й середні. 2) Біржові спекулянти-непрофесіонали. 3) Спортсмени або команда, що посідають останні місця в змаганнях.

АФА́ЗІЯ (грец. ἀφασία — онімінння) — розлад мови внаслідок ураження певних зон кори головного мозку. Полягає у втраті або зміні здатності користуватися реченнями й словами, щоб висловити думки. Розрізняють осн. види А.: сенсорну (нерозуміння мови людей), моторну (порушення усної мови), амнестичну (при втраті словникового запасу внаслідок розладу пам'яті) та ін. А. спостерігається при захворюваннях головного мозку різного походження; судинних, запальних, пухлинних і травматичних ураженнях тощо. Лікування спрямовано на усунення осн. хвороби; при показаннях — відновне логопедичне навчання (див. *Логопедія*).

АФАЛІ́НА (Tursiops) — рід ссавців родини *дельфінових* ряду *китоподібних*. У роді 1 вид Т. truncatus з кількома підвидами, поширеними в Атлантичному, Тихому, почасти Пн. Льодовитому ок. і прилеглих морях. Довж. тіла до 3,9 *м*, маса до 400 *кг*. Тримаються групами з 6—8 особин. Живляться рибою. В Чорному м. водиться підвид А. чорноморська (Т. t. ponticus). У водах СРСР з 1965 перебуває під охороною. А. тримають в *океанаріумах* для вивчення їхньої поведінки, морфології, фізіол. функцій та ін. Вони легко приживаються в неволі, піддаються дресируванню, невибагливі.

АФАНА́СІЙ К. (Атаназій К.; рр. н. і см. невід.) — український гравер 2-ї пол. 17 ст. Працював у Львові (1663—65) та Києві (1674—87). Виконав ілюстрації й заставки до «Тріоді» (1663) та «Акафіста» (1674); гравюри «Києво-Печерська лавра» (1677) і «Страшний суд». Відомо бл. 200 гравюр у львів. і київ. стародруках. Монограми майстра: А., А.А., А.К., К.А

АФАНА́СЬЄВ Василь Андрійович (н. 1.I 1922, с. Копиченське Федоровського р-ну Кустанайської обл. Каз. РСР) — укр. рад. мистецтвознавець. Член КПРС з 1965. В 1949 закінчив Ленінгр. університет. Автор праць «Становлення соціалістичного реалізму в українському образотворчому мистецтві» (1967), «Риси сучасності. Українське образотворче мистецтво сьогодні» (1973), монографій про художників К. К. Костанді, П. О. Нілуса, Г. О. Ладиженського, С. О. Григор'єва та ін. Брав участь у колективній праці «Історія українського мистецтва» (т. 1—6. К., 1966—70). Держ. премія УРСР, 1971.

АФАНА́СЬЄВ Віктор Андрійович [20.XII 1916 (2.I 1917), м. Актюбінськ] — український рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1944. Сценічну діяльність почав 1934 у Харкові. У 1937—39 — організатор і художній керівник Алтайського, 1939—40 — гол. режисер Карагандинського театрів ляльок. З 1952 — гол. режисер Харків. театру ляльок ім. Н. К. Крупської. Постановки: «Горбоконик» за Єршовим (1953), «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1956), «Український вертеп» (1976). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

М. О. Ауезов.

АФАНА́СЬЄВ Федір Опанасович [8 (20).II 1859, Петербурзька губ.— 22.X (4.XI) 1905] — російський робітник-революціонер, більшовик. Н. в сім'ї кріпака. Революц. діяльність почав у 80-х рр. у Петербурзі. А.— один з організаторів першої в Росії маївки (1891). Член групи М. І. *Бруснєва* в Москві. В 1894 вів нелегальну роботу в Петербурзі, відвідував гурток робітників, яким керував В. І. Ленін. Не раз зазнавав ув'язнень, заслань. А.— один з керівників Іваново-Вознесенської більшовицької орг-ції, яка очолила страйк 1905. Під час мітингу на р. Талці був убитий чорносотенцями.

Віктор А. Афанасьєв.

АФАНА́СЬЄВА Софія Миколаївна (1876, Київ — 1933) — соціал-демократка. В 1898 заарештована в справі петербурзького «*Союзу боротьби за визволення робітничого класу*» і вислана в Харків під нагляд поліції. В 1901 емігрувала до Німеччини. Чл. Берлін. групи сприяння «*Искре*». В 1902 повернулася до Росії і ввійшла до складу Київ. к-ту РСДРП, була пропагандистом, кореспондентом «Искры» від Київ. орг-ції. В 1902 заарештована. Втекла з заслання; емігрувала до Швейцарії (1904). Після II з'їзду РСДРП — більшовик. Під час революції 1905—07 працювала в Петерб. орг-ції РСДРП. Незабаром тяжко захворіла і відійшла від активної парт. роботи.

О. С. Афанасьєв-Чужбинський.

АФАНА́СЬЄВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура часів *мідного віку* (серед. 3 — поч. 2-го тис. до н. е.) в Мінусінській улоговині і на Алтаї. Назва походить від г. Афанасьєвської на тер. Хакас. а. о., де виявлено могильник цієї культури. Збереглися поселення А. к., а також могильники і кургани з характерними колами з кам'яних плит на поверхні. Носії А. к. займалися скотар-

Афаліна.

ством і, можливо, землеробством. Знаряддя праці вони виготовляли з каменю, але вже вміли обробляти мідь, срібло, золото. Характерна кераміка — яйцеподібні, сферично-круглодонні, плоскодонні посудини тощо.

Літ.: История Сибири, т. 1. Л., 1968.

АФАНА́СЬЄВ-ЧУЖБИ́НСЬКИЙ Олександр Степанович [28.II (11.III) 1816, село Ісківці, тепер Лубенського району Полтавської обл.—6 (18). IX 1875, Петербург] — український і російський письменник, історик, мовознавець, етнограф. Освіту здобув у Ніжинському ліцеї. Автор зб. віршів «Що було на серці» (1855). Деякі поезії близькі до нар. пісень («Скажи мені правду, мій добрий козаче», «Ой у полі на роздоллі», «Прощання»). Написав «Спогади про Т. Г. Шевченка», етногр. праці «Нариси полювання в Малоросії», «Подорож у Південну Росію» (в 2 т., 1861—63). Склав укр.-рос. словник (не закінчений друком, 1855). Роман «Петербурзькі картярі» (1872) присвячений темі провінційного та військового життя. Перекладав з польс. і франц. мов. Портрет с. 297.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. СПБ, 1890—93; Поезії. К., 1972.

Літ.: Франко І. Я. Александр Степанович Афанасьєв-Чужбинський. В кн.: Франко І. Я. Твори, т. 17. К., 1955.

Герб Афганістану.

АФГАНІСТАН

Площа — 655 тис. км²

Населення — 18,7 млн. чол. (1974, оцінка)

Столиця — м. Кабул

АФГА́Н, — грошова одиниця Афганістану, поділяється на 100 *пулів*. За курсом Держбанку СРСР, на вересень 1977 100 А. дорівнювали 1,66 крб.

АФГАНІСТА́Н, Республіка Афганістан — держава на Пд. Зх. Азії. В адм відношенні поділяється на 28 провінцій (вілаєтів). Карти див. на окремому аркуші, с. 296—297.

Державний лад. А.— республіка (з 1973). Глава д-ви і уряду — президент, який є головою Центрального комітету Республіки Афганістан (ЦКРА) — найвищого керівного органу країни.

Природа. Бл. 80% території А. займають гори й високі плоскогір'я. В пн.-сх. частині підноситься одна з найбільших гірських систем світу — *Гіндукуш* (максимальна вис. в межах А.— 6729 *м*, г. Тіргаран), у пн.-зх.— хребти Паропаміз, Банді-Туркестан. На Пд. від них — нагір'я Хазараджат і Газні-Кандагарське. На Пд. Зх. й крайньому Пд.— рівнини, зайняті пустелями Регістан, Гармсір і Дашті-Марго. В межах А. виявлено поклади кам. вугілля, нафти, горючого газу, заліз., свинцево-цинкових та берилієвих руд, золота, дорогоцінного каміння, гіпсу, кухонної солі. Клімат більшості районів сухий, субтропічний, різко континентальний. Пересічна т-ра липня від +24° до +32° (в горах +10°), січня від 0° до +8° (бувають морози до —30°). Річна кількість опадів у внутр. районах 200—250 *мм*, у пустелях —40—50 *мм*, на схилах гір — подекуди до 800 *мм*. Найбільші ріки — Геріруд, Гільменд, Мургаб, на кордоні з СРСР — Пяндж (верхів'я Амудар'ї). Ріки використовують для зрошення. Переважають гірські сіроземи та сіро-бурі грунти. Значні площі займають піски. Рослинність гол. чин. пустельна й степова, в горах — невеликі площі лісів (вічнозелений дуб, сосна, смерека тощо).

Населення. В А. налічується понад 20 народностей, які належать до різних мовних груп. Більшість населення становлять афганці (бл. 10 млн. чол., 1975, оцінка). Живуть також таджики, узбеки, хазарейці, туркмени, чаар-аймаки, нуристанці, белуджі, пашаї та ін. Державні мови — *пушту* і дарі (афг. діалект перс. мови). Пересічна густота населення — 29 чол. на 1 *км²*. Бл. 15% населення живе в містах (1973). Найбільші міста: *Кабул, Кандагар,* Баглан, *Герат*.

Історія. Давня історія А. тісно пов'язана з історією народів Серед. Азії, Ірану та Індії (див. *Бактрія, Ахеменіди, Селевкіди, Греко-Бактрійське царство, Сасаніди*). В 1-й пол. 18 ст. у афган. племен склався феод. лад. У 1747 виникла незалежна афг. д-ва, яку очолив *Ахмад-шах Дуррані*. Він завоював Хорасан, Сінд, Пенджаб, Кашмір, Сірхінд, Белуджистан, а також Балх і деякі інші райони лівобережжя Амудар'ї. Проте 1818 А. розпався на ряд князівств. У 1825 правитель Кабульського князівства Дост-Мухаммед почав об'єднання А. На заваді цьому процесові стала англ. агресія (війни 1838—42, 1878—80). В 1879 Великобританія встановила контроль над зовн. політикою А. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в А. завершився процес складання відносно централізованої феод. д-ви. Під впливом рос. революції 1905—07 в А. виник рух *молодоафганців* за повну незалежність і внутр. реформи в країні. Під час 1-ї світової війни А. дотримувався нейтралітету. В сприятливих міжнар. умовах, створених Великою Жовтн соціалістич. революцією, емір *Аманулла-хан* проголосив 28.II 1919 незалежність А. На звернення афг. народу Рад. Росія подала дружню підтримку А. і першою визнала його держ. суверенітет (березень 1919). Цей акт Рад. Росії та революційне піднесення в Індії змусили Великобританію визнати незалежність А. Між СРСР і А. 1921 укладено договір про дружбу, 1926 — договір про нейтралітет і ненапад (див. *Радянсько-афганські договори*). Аманулла-хан 1919—28 здійснив ряд реформ, що сприяли подоланню феод. відсталості й розвитку капіталістичних відносин. У 1923 проголошено першу конституцію А. В 1929 внаслідок інспірованого Великобританією заколоту Аманулла-хан зрікся престолу. Владу в країні захопив один з керівників опозиції Бачаї Сакао (під ім'ям еміра Хабібулли), який скасував усі реформи. Того ж року Бачаї Сакао було скинуто. Уряд *Надір-шаха* (з 1929 — король) продовжив курс на прискорення розвитку А. В 1933—73 королем А. був його син Мухаммед Захір-шах. Під час 2-ї світової війни А. зберігав нейтралітет. З 1946 А.—член ООН. У післявоєнний час посилився опозиційний рух за демократизацію держ. системи, прискорення екон. розвитку країни (виступи 1947, 1950—51, демонстрації в Кабулі 1965—66). 17.VII 1973 внаслідок держ. перевороту монархію було повалено, країну проголошено рес-

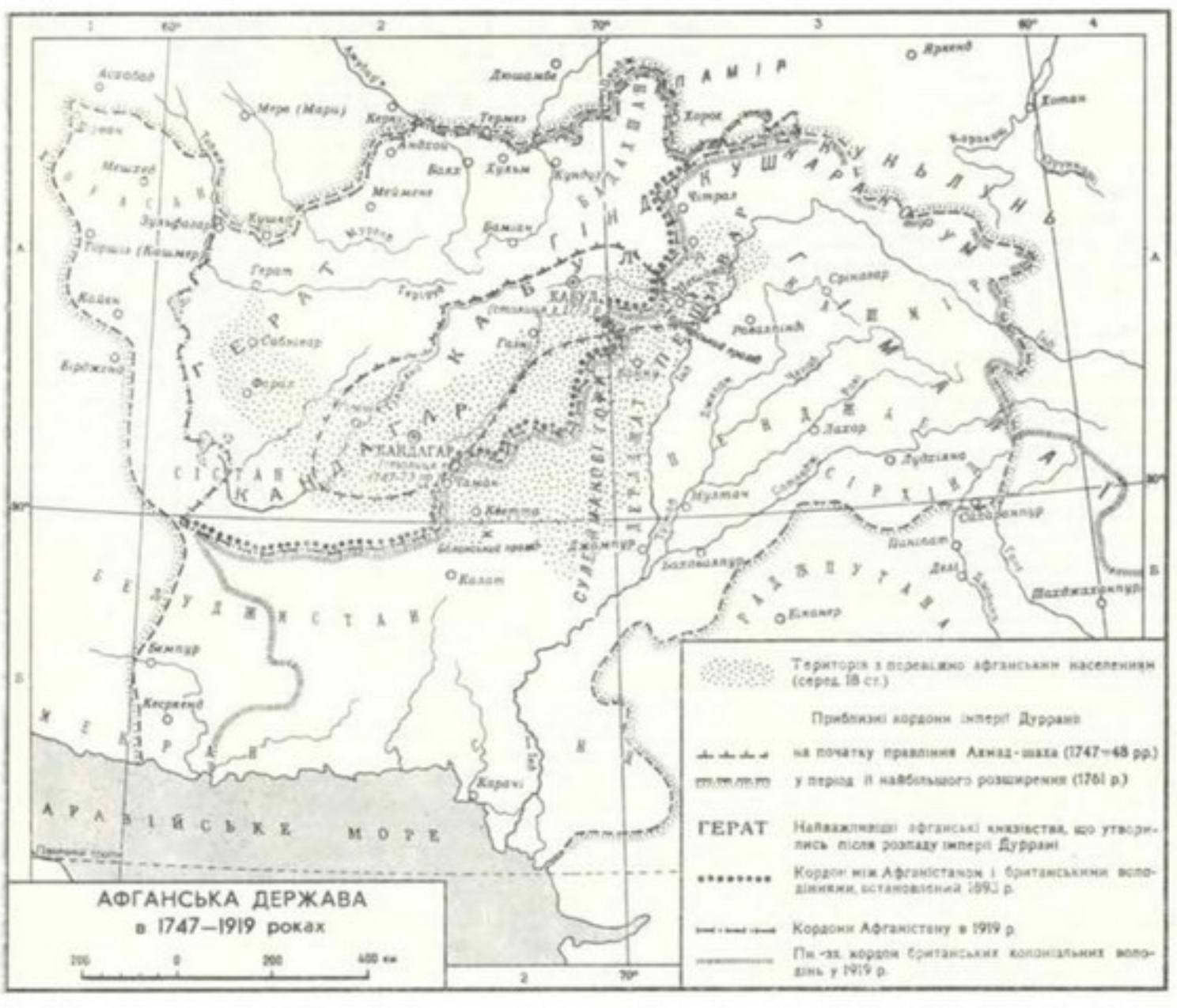

публікою. Республіканський уряд А. націоналізував банки, взяв під контроль систему освіти, розробив ряд заходів в галузі агр. реформ, провів чистку держ. апарату. А. дотримується політики позитивного нейтралітету. Між А. і СРСР підписано ряд угод, зокрема 1973—75, про екон., тех. і культ. співробітництво. Добросусідські відносини між СРСР і А., всебічна допомога з боку країн соціалістичної співдружності сприяють зміцненню екон. і політ. незалежності Афганістану. *В. М. Зайцев.*

Господарство. А.— аграрна країна. В економіці її збереглися феод. і напівфеод. пережитки, проте дедалі більшого розвитку набувають капіталістичні виробничі відносини. Уряд А. здійснює заходи для розвитку нац. економіки, створення держ. сектора в нар. г-ві. В 1975 прийнято закон про агр. реформу, в результаті якої безземельні селяни одержали держ. землю, створюються кооперативи, спеціалізовані держ. ферми. При екон. і тех. сприянні СРСР в А. споруджено ряд підприємств і об'єктів (ГЕС Наглу та Пулі-Хумрі-2, газопромисли, Джангалакський авторемонтний з-д, хлібокомбінат у Кабулі, з-д азотних добрив у Мазарі-Шаріфі, порт Шерхан на Пянджі, Джелалабадський іригаційний комплекс, ряд автомагістралей та ін.), на яких 1975 вироблено понад 60% продукції держ. сектора.

У с. г. створюється бл. 80% валового нац. продукту. В ньому зайнято 67% самодіяльного населення (без кочовиків). Більша частина земель перебуває в руках поміщиків і заможних селян. С. г. малопродуктивне. Основа економіки А.— поливне землеробство й пасовищне тваринництво. Обсяг валової продукції землеробства в 2 рази більший, ніж тваринництва, але питома вага товарної продукції тваринництва вища. 70% орної землі — на Пн. країни. В басейнах рік — поливне землеробство. Переважають зернові: пшениця (збір 1974 — 2750 тис. *т*), рис (420 тис. *т*), кукурудза (770 тис. *т*), ячмінь. Вирощують також бавовник, цукр. буряки, виноград, гранати, мигдаль, цитрусові, оливки. Осн. галузь тваринництва — вівчарство (1974, оцінка) — 14 млн. овець, у т. ч. 4 млн. каракульських, розводять кіз, велику рогату худобу, ослів, мулів, коней, верблюдів і домашню птицю. За виходом каракулю (2—2,5 млн. шкурок на рік) А. посідає 3-є місце в світі (після СРСР та Південно-Африканської Республіки). В оазисах — шовківництво.

Фабрично-заводська пром-сть почала створюватися лише в 30-х рр. 20 ст. Провідні її галузі — легка, зокрема текст. (бавовняна, вовноткацька) і харчова (фруктоконсервна, цукр. та ін.). Гірничодобувна галузь представлена видобуванням кам. вугілля, газу, кам. солі. Виробн. електроенергії 1975 становило 527,2 млн. *квт · год*. Підприємства металообр. пром-сті; виробн. азотних добрив, буд. матеріалів. Розвинуте кустарно-ремісниче виробн. (виготовлення посуду й одягу, килимарство, ткацтво). Пром. центри: Кабул, Гульбахар, Кандагар, Баглан, *Мазарі-Шаріф*, Герат. З-ць немає. Осн. вид транспорту — автомобільний. Автошляхів — 7,8 тис. *км*, у т. ч. 2,6 тис. *км* асфальтованих. Розвинутий в'ючний транспорт. Міжнар. аеропорти в Кабулі й Кандагарі. Гол. статті експорту: природний газ (газопровід від Шібіргана до кордону з СРСР), каракуль, вовна, бавовна, килими, фрукти, виноград, ізюм, горіхи; імпорту — машини, устаткування, нафтопродукти, прод. і текст. товари. Значна частина зовн. торгівлі А. припадає на СРСР (1975 —38% експорту і бл. 25% імпорту) та ЧССР; серед торг. партнерів А.— Індія, США, ФРН, Японія, Великобританія, Пакистан.

Грош. одиниця — афгані. За курсом Держбанку СРСР, 100 афгані = 1,66 крб. (1977). *Н. А. Войлошникова.*

Медичне обслуговування. В 1972 в А. налічувалось 2479 лікарняних ліжок (1,5 ліжка на 10 тис. ж.), було 640 лікарів (1 лікар на 27,93 тис. ж.). Лікарів готують мед. ф-т Кабульського ун-ту та мед. школа в Джелалабаді. Мед. допомогу подають держ. заклади та приватні лікарі. СРСР допомагає А. в боротьбі з епідеміями та в підготовці мед. кадрів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Понад 90% населення неписьменні (1973). Після повалення монархії розгорнуто кампанію ліквнепу, навчання стало безплатним на всіх ступенях. З 1975 здійснюється обов'язкова поч. освіта дітей віком від 7 до 13 років. У 1973 в поч. держ. школах (6-річних міських і 3-річних сільських) налічувалось 622 тис. учнів, у 13 реліг. школах — 4,2 тис., у серед. навч. закладах (ліцеях, профес. школах, пед. училищах тощо) — 170 тис., у вузах — понад 8 тис. студентів. Вузи: Кабульський та Нангархарський ун-ти, Політех. ін-т у Кабулі, збудований за допомогою СРСР. Публічна б-ка, істор.-етногр. музей у Кабулі. Наук. центри — Афганська академія, ряд наук. т-в і установ. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення. В 1975 в А. виходило 15 щоденних газет та 11 ін. періодичних видань заг. тиражем бл. 500 тис. примірників. Найважливіші газети — «Джумхуріят» («Республіка», з 1973), «Аніс» («Дружба», з 1927), «Хівад» («Вітчизна», з 1949); «Кабул таймс» («Кабульські часи» — англ. мовою, з 1962); журнали — «Жвандун» («Життя», з 1948); «Кабул» (з 1931), «Ерфан» («Освіта», з 1937). Урядове інформаційне агентство Бахтар (засн. 1939). Радіомовлення в А. почалося в 20-х рр. 20 ст. Урядова служба «Радіо Афганістану» контролює роботу 6 радіостанцій

Література Афганістану розвивається двома мовами — пушту і дарі. Великий вплив на літературу мають фольклорні традиції. Творчість поетів-класиків 10—15 ст. А. А. *Рудакі*, А. *Фірдоусі*, *Сааді* та ін. є спільною культ. спадщиною сучас. л-р Ірану, Таджикистану та Афганістану. Видатні поети 17—18 ст.: Хушхальхан Хаттак, Абдурахман, Абдулхамід, Ахмад-шах Дуррані. Героїчна боротьба афганців з англ. колонізаторами в 19 ст. знайшла відображення в творчості Нур Сахіба, Нуруддіна, Хаміда Кашмірі та ін. Видатним просвітителем поч. 20 ст. був Махмуд Тарзі. Важливі соціальні проблеми порушували в той час письменники Саліх Мухаммед, Гулям Мухіддін Афган та ін. Після 1919 осн. темою л-ри А. є ідеї патріотизму, служіння народові. Визначні письменники 20 ст.: Абдуррауф *Бенава*, Гуль-Пача Ульфат, Нур Мухаммед Таракі, Кіамуддін Хадім, Садікулла Ріштін, Абдулхак Бетаб, Халілулла Халілі.

Архітектура. На тер. А. збереглися рештки поселення Мундігак (4—3 тис. до н. е.). Архітектура і мистецтво періоду *Греко-Бактрійського царства* зазнали елліністичних впливів. Збереглися руїни буддійських монастирів (поблизу Бактри; в долині р. Баміану, 1—8 ст., та ін.). В середні віки будуються укріплені міста, споруджуються палаци, мечеті, усипальниці (палац Лашкаргах у Бусті, 11 ст.; Соборна мечеть у Гераті, поч. 13—14 ст.; мавзолей-мечеть Ходжа Абу в Балху, 15 ст.). Пам'ятка 20 ст.— мавзолей Мухаммеда Надір-шаха в Кабулі. В сучас. А. ведеться інтенсивне будівництво (архітектори Ісматулла, Серадж, Абдулла Брешна). Впорядковується столиця Кабул (генеральний план розробив 1965 арх. Серадж за участю рад. спеціалістів).

Образотворче мистецтво. В А. збереглися наскельні зображення 4—3 тис. до н. е. У спорудах часів Греко-Бактрійського царства широко застосовувалися скульптура, живопис і різьблення на стуку — сухій штукатурці (статуї Будди в печерному монастирі в долині р. Баміану, скульптура й розпис буддійського монастиря у Фундукистані, 6—7 ст.). В 15 ст. значного розквіту досягла *гератська школа мініатюри* (представники — Кемаледдін *Бехзад*, *Касім Алі*). Розвивається декоративно-ужиткове мистецтво (килимарство, карбування, кераміка). Серед сучас. живописців — Абдулгафур Брешна, Абдулазіз Тарзі; скульпторів — Мухаммед Хайдар, Мухаммед Реза Кандагарі та ін.

Музика. Нар. музика одноголоса, поширені пісні-двовірші, здебільшого весільні, танцювальні, а також історичні. Муз. інструменти: струнні (тамбур, рубаб), духові (сурнай), ударні (накара) та ін. Після завоювання А. незалежності розвивається профес. музика. Серед відомих музикантів — Касім Афган, Мухаммед Омар, Мухаммедін Захейль.

Театр. З 10—12 ст. в А. влаштовувалися театралізовані масові видовища при дворі газневідських шахів. Серед народу здавна були поширені вистави мандрівних комедіантів-ляльководів, приборкувачів звірів. Сучас. театр. мистецтво виникло після 1919. З'явилися самодіяльні театр. трупи, на основі яких потім створено профес. колективи. В Кабулі — театри «Похині ниндаре» (засн. в серед. 40-х рр.) та «Ди Кабул ниндаре» (1947).

Афганістан.
Мечеть Абу Наср Парса в Балху. 2-а половина 15 ст.

Виробництво деяких видів промислової продукції (тис. *т*)

	1970	1975
Природний газ (млрд. $м^3$)	2,6	2,9
Кам'яне вугілля	170,0	182,8
Сіль	37,6	48,7
Цемент	94,3	144,2
Цукор	8,6	8,9
Рослинна олія і маргарин	4,1	6,3

які ставлять п'єси нац. драматургів (Рашіда Латіфі, Мухаммеда Алі Раунака, Абдулкаюма Бесета та ін.), твори зх.-європ. та рос. класики (Ж.-Б. Мольєра, У. Шекспіра, М. Гоголя, А. Чехова, О. Островського). Театральна школа (з 1956). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Ковалевська Т. М. Дружній Афганістан. К., 1961; Массон В. М., Ромодин В. А. История Афганистана, т. 1—2. М., 1964—65; Гуревич Н. М. Экономическое развитие Афганистана. М., 1972; Краткая история литератур Ирана, Афганистана и Турции. Л., 1971; Пугаченкова Г. А. Искусство Афганистана. М., 1963; Давыдов А. Д., Черняховская Н. И. Афганистан. М., 1973.

АФГА́НСЬКА МО́ВА — див. *Пушту*.

АФГА́НЦІ (самоназва — паштани, однина — пуштун; у сх. А.— пахтани і пухтун) — нація, що становить понад половину населення *Афганістану*. Живуть також у Пакистані. Заг. чисельність — 21 млн. чол. (1975, оцінка); прибл. однакова кількість А. в Афганістані і Пакистані. Говорять афг. мовою (*пушту*). За релігією більшість А.— мусульмани-сунніти. У формуванні А. брали участь індійські, таджицькі і, можливо, тюркські елементи. В 16—17 ст. в основному сформувалась афг. народність. Осн. заняття осілих А.— переважно землеробство, лісові промисли; кочових і напівкочових — скотарство; працюють також у пром-сті та будівництві. В А. зберігаються патріархально-феод. пережитки; ще існують племінні об'єднання, серед яких найбільшими є *дурані* й *гільзаї*.

Афелінус відкладає яйця в кров'яну попелицю.

Афіни. Панорама міста.

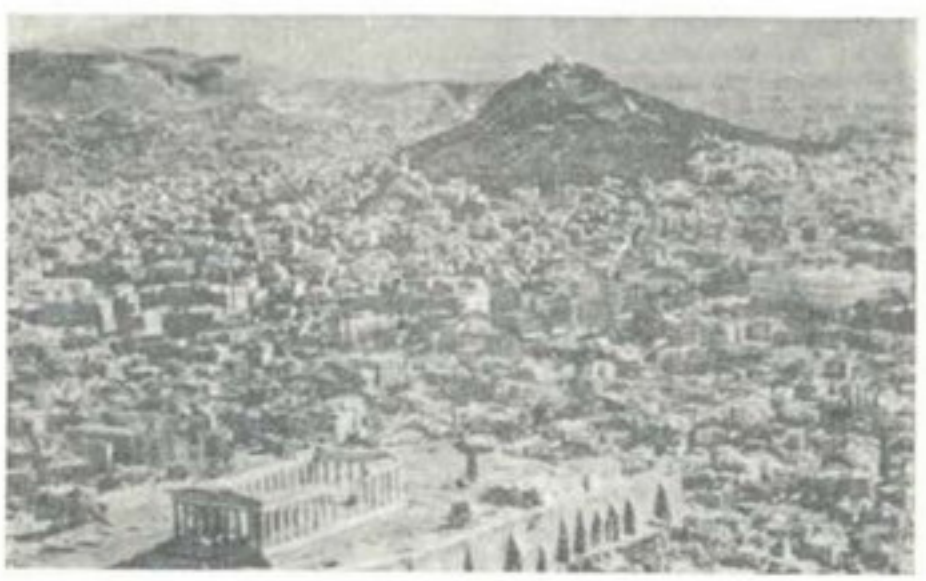

АФЕ́КТ (лат. affectus) — короткочасна бурхлива емоційна реакція людини (гнів, лють, жах, відчай, раптова велика радість та ін.) на сильний вплив зовнішніх чинників. Супроводиться значними змінами в діяльності внутр. органів та різкими виразними рухами, іноді потьмаренням свідомості. Фізіологічно А. пояснюється виникненням у корі головного мозку осередку домінуючого збудження, яке викликає глибоке гальмування решти кори з одночасним інтенсивним збудженням підкірки, отже, і відповідних безумовнорефлекторних актів, емоцій тощо. У стані А. ослаблюється контроль людини над своєю поведінкою.

АФЕ́ЛІЙ (від грец. ἀπό — вдалині від і ἥλιος — Сонце) — див. *Апоцентр*.

АФЕЛІ́НУС (Aphelinus mali) — паразитична комаха надродини *хальцид* ряду перетинчастокрилих. Походить з Пн. Америки, звідки завезена майже в усі країни світу. Довж. тіла 1,2 *мм*. Корисна як знищувач шкідника яблунь — *кров'яної попелиці*.

Самка А. відкладає яйця в тіло кров'яних попелиць або їхніх личинок. Заражені А. попелиці чорніють. Личинки А. живляться внутрішніми органами попелиці. Плодючість самки А. до 120 яєць; за рік дає 8—10 поколінь. В СРСР завезено 1926 та 1930. Акліматизований в усіх місцях поширення кров'яної попелиці, в т. ч. на Україні, в результаті чого шкідника майже цілком знищено.

АФЕРЕНТА́ЦІЯ (від лат. affero — приношу) — в біосистемах одна з ланок універсального процесу випереджаючого відображення (див. *Випереджаючого відображення принцип*) зовнішнього світу; механізм адекватної, цілеспрямованої пристосувальної поведінки. Нейрофізіологічно А.— передавання аферентних (доцентрових) нервових імпульсів від *рецепторів* до нейронів кори головного мозку і частковий аналіз їх. До системи А. належать первинні аферентні збудження (передавання всієї інформації з зовн. і внутр. середовища організму), аферентний синтез (процес аналітико-синтетичної інтеграції всієї одержаної інформації до стадії прийняття рішення й визначення мети), зворотна А., яка дає можливість зіставляти реальні результати дії з її програмою, оцінювати ці результати для відповідної корекції. Механізм А. в біосистемі надає їй здатності високої самоорганізації на основі внутр. планування дій.

Л. А. Лепихова.

АФЕРЕ́НТНІ НЕРВО́ВІ ВОЛО́КНА — те саме, що й *доцентрові нервові волокна*.

А́ФІКС (від лат. affixus — прикріплений) — частина слова, яка має граматичне значення і вносить зміну в значення *кореня слова*. Розрізняють словотворчі А., за допомогою яких утворюють нові слова («слов-**ник**»), і словозмінні, які виражають відношення слова до інших слів у реченні («Щебече соловейко»). Серед словотворчих А. розрізняють *префікси, суфікси* й *інфікси*.

АФІ́НА, Афіна Паллада (Ἀθηνᾶ Παλλάς) — у грецькій міфології одна з головних богинь. За міфами, народилася з голови Зевса. Спочатку її вважали богинею хліборобства, війни й перемоги, охоронницею міст. Пізніше А.— богиня мудрості, покровителька наук, музики й ремесел, зокрема ткацтва й кораблебудування. В рим. міфології їй відповідає *Мінерва*.

АФІНА́Ж (франц. affinage, від affiner — очищати) — очищення *благородних металів* від домішок; вид *рафінування* металів. Розрізняють очищення сухе, мокре і електрохімічне. В процесі сухого очищення золота розплавлений метал насичується хлором, неблагородні метали утворюють хлориди, що стають леткими, а хлориди срібла спливають на поверхню чистого золота. За методом мокрого очищення, що застосовується до платини й металів платинової групи, метали розчинюють у мінеральних к-тах (напр., у киплячій сірчаній), а потім послідовно виділяють їх з розчину хлористим амонієм, аміаком та ін. реагентами. При електрохімічному А. (в основному золота і срібла) анодом є метал, що його піддають очищенню, а на катоді осаджується чистий метал з одночасним виділенням домішок у вигляді шламу. Електрохім. методи А. відзначаються більшою економічністю, високим ступенем очищення (проба золота 999,8—999,9) і кращими сан.-гіг. умовами для працюючих. Такими методами можна попутно одержувати метали платинової групи, якщо у використаний електроліт ввести хім. реагенти.

О. Г. Щукін.

АФІ́НИ — столиця Греції, основний політичний, економічний і культурний центр країни. Лежать на Пд. п-ова Аттіка, поблизу узбережжя Середземного м. Важливий вузол з-ць і автошляхів міжнар. значення. Аеропорт. За 8 *км* від А. розташований Пірей — найбільший мор. порт країни. Населення Великих Афін (разом з Піреєм та передмістями) 2,5 млн. ж. (1975). За переказом, перші поселення на місці сучас. А. з'явилися в 16—13 ст. до н. е. А.— одне з найдавніших міст Греції, яке відіграло визначну роль в історії світової культури (див. *Афіни* Стародавні). З 146 до н. е. А.— під владою Риму. З 4 ст. до 1204 входили до складу *Візантії*. В 1204—1458 А.— столиця Афінського герцогства, 1458—1829 — під владою *Османської імперії*. З часу *грецької національно-визвольної революції 1821—29* А.— адм. і культурно-політ. центр країни, з 1834 — її столиця. 27.IV 1941 А. були окуповані нім.-фашист. військами. Населення А. чинило опір окупантам (заг. страйк 1943). 13.X 1944 визволені патріотами *ЕЛАС*. У 1967—74 — осн.

центр боротьби демократичних сил проти військ.-фашист. диктатури. На А. припадає бл. 70% всієї пром. продукції країни. В передмістях осн. галузі пром-сті — металообр., металургійна, нафтопереробна, хім. і суднобудівна, в центр. районах — підприємства текст., швейної, шкіряно-взуттєвої, поліграфічної, харч. та ін. галузей. Виготовлення килимів, худож. виробів. А.— великий торг. і фін. центр. Академія наук, ун-т, політех. ін-т та ін. вузи, численні музеї, Нац. б-ка.

Планування античного міста склалося в кін. 7 ст. до н. е. Істор. ядро А.— *Акрополь* на скелі заввишки 156 *м*; Агора, пагорби Ареопаг і Пнікс — центри громад. і політ. життя. Гол. споруди Акрополя: *Пропілеї* (437—432 до н. е., арх. Мнесікл), храм Ніке Аптерос (420 до н. е., арх. Каллікрат), *Парфенон* (447—438 до н. е., архітектори Іктін і Каллікрат), *Ерехтейон* (421—406 до н. е.). В А. збереглися також храм Зевса Олімпійського (2 ст. до н. е.— 2 ст. н. е.), пам'ятник Лісікрата (бл. 335 до н. е.), «Башта вітрів» (серед. 1 ст. до н. е.) та ін. Серед пам'яток середньовічної візант. архітектури — церкви Айос-Елефтеріос (11 ст.), Аї-Апостолі на Агорі (11 ст.). В 19 ст. А. інтенсивно забудовувалися за проектом арх. Л. Кленце. Будівлі в стилі неокласицизму: Королівський палац, тепер парламент (1834—38, нім. арх. Ф. Гертнер), Нац. б-ка (1832) та ун-т (1837) — обидва дат. арх. Г.-К. Гансен; Академія наук (1859, дат. арх. Т.-Е. Гансен). Сучас. місто забудовується від центр. вулиць за геом. планом. Визначні споруди — театр «Олімпія» (1951, арх. Р.-П. Цолакіс), Хілтон-отель (1959—63, архітектори П. Васіліадіс, Е. Вурекас, С. Стойкос).

АФІ́НИ Стародавні — рабовласницьке місто-держава, один з найважливіших торговельно-ремісничих і культурних центрів Стародавньої Греції. Виникли на поч. 1-го тис. до н. е. внаслідок *синойкізму* — об'єднання навколо афінського акрополя племен (філ), що населяли *Аттіку*. Розклад родових відносин, формування класового суспільства і створення афінської д-ви супроводила гостра соціально-політ. боротьба між родовою аристократією (*евпатридами*) і *демосом*. Під тиском демосу 621 до н. е. були прийняті *Драконта закони* (перші писані закони А.). Велику роль у ліквідації залишків родового ладу відіграли *Солона реформи* (594—593 до н. е.), тиранія *Пісістрата* (560—527 до н. е.). Законодавство *Клісфена* (509 до н. е.) довершило формування рабовласницького *полісу*. Населення А. за класовою ознакою поділялося на рабовласників, вільних дрібних виробників і рабів; а всі вільні, незалежно від їхньої класової належності,— на повноправних афінських громадян і людей, позбавлених права брати участь в управлінні д-вою,— *метехів*. А. були рабовласницькою демократичною республікою. Держ. справи розв'язували народні збори, велике значення мали виборні органи — рада 500 (буле), суд присяжних з 6000 членів (геліея) та колегія 10 *стратегів*. А. відіграли провідну роль у розгромі Персії під час *греко-перських воєн* (500—449 до н. е.). В 478 А. очолили *Делоський союз* (поступово перетворений на т. з. афінську морську д-ву — Афінську архе). В 5 ст. до н. е. А. досягли найвищого екон., політ. і культ. розквіту. Визначним діячем афінської демократії того часу був *Перікл*. На цей період припадає діяльність відомих представників науки і культури А.— історика *Геродота*, скульптора *Фідія*, поетів *Есхіла*, *Софокла*, *Евріпіда*, комедіографа *Арістофана*. Було створено ряд архіт. шедеврів (див. *Акрополь*, *Парфенон*). В 5—4 ст. до н. е. А. були одним з гол. центрів філософської думки Стародавньої Греції (діяльність *Анаксагора*, *Сократа*, *Платона*, *Ксенофонта*, *Арістотеля* та ін.).

Значну роль у розвитку античної філософії відіграла *Академія платонівська*, заснована бл. 387 до н. е. в А. Суперечності, що породжувалися рабовласницьким способом виробн., загострювали класову й політ. боротьбу, спричинили кризу рабовласницького полісу. Особливо вона поглибилася після *Пелопоннеської війни* (431—404 до н. е.) А. зі *Спартою*. Після поразки в битві біля Херонеї 338 до н. е. антимакедонської коаліції, очолюваної афінським політ. діячем *Демосфеном*, А., як і ін. грец. поліси, змушені були підкоритися македонській гегемонії. Поневолення грец. полісів Македонія закріпила 337 до н. е. постановами Коринфського конгресу. В 146 до н. е. А., як і вся Греція, підпали під владу Риму.

Літ.: Колобова К. М. Древний город Афины и его памятники. Л., 1961.

В. С. Шиловцева.

АФІНОГЕ́НОВ Олександр Миколайович [22.III (4.IV) 1904, м. Скопін, тепер Рязанської обл.— 29.X 1941, Москва] — російський рад. драматург. Член Комуністичної партії з 1922. Ранні твори позначені впливом «Пролеткульту». Автор п'єс «Дивак» (1929), «Страх» (1930), присвячених формуванню рад. інтелігенції; романтичної драми «Салют, Іспаніє!» (1936), психологічної п'єси «Мати своїх дітей» (1939), ліричної комедії «Машенька» (1940) та ін. П'єси А. поставлені на сцені багатьох театрів України. Портрет с. 306.

Тв.: Укр. перекл.— Машенька. К., 1953; Далеке. К., 1955.

АФО́НІН Михайло Кузьмич (н. 1888) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1905. Працював робітником Луганського паровозобудівного з-ду, де проводив активну революц. роботу, не раз обирався членом міськ. к-ту РСДРП. У 1915—16 разом з О. Я. *Пархоменком*, Ю. Х. *Лутовиновим* та ін. провів значну роботу по відновленню розгромленого охранкою Луганського к-ту РСДРП(б). У 1917 — секретар к-ту партії, член Луганської Ради робітн. і солдатських депутатів. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. Після громадян. війни — на рад. і госп. роботі.

АФОНІ́Я (грец. *áφωνία* — німота, безмовність) — втрата звучності голосу при збереженні шепітної мови. Розрізняють с п р а в ж н ю (гортанну) А., яка може бути наслідком гострих і хронічних захворювань гортані (запальні процеси, параліч гортанних м'язів тощо), та ф у н к ц і о н а л ь н у, що настає при професіональній втомі голосу (у лекторів, педагогів, артистів), від сильного хвилювання, а також при *істеріях* та ін. *неврозах*. Безпосередня причина А.— незмикання або неповне змикання голосових зв'язок, внаслідок чого вони не вібрують і мова стає беззвучною.

АФОРИ́ЗМ (грец. *áφορισμός* — визначення) — вислів, який у стислій відшліфованій формі влучно передає узагальнену глибоку думку. А. можуть бути *прислів'я*, *крилаті слова*, вислови з літ., наук. творів тощо («Знання — сила», Ф. Бекон; «Борітеся — поборете», Т. Шевченко).

АФРАСІА́Б — городище стародавнього Самарканда (Мараканда в античних авторів, центр *Согдіани*) на околиці сучасного м. Самарканда Узб. РСР. Розкопки провадяться (з перервами) з 1874. Місто виникло в 6 ст. до н. е. В 1220 його зруйнували монголи. При розкопках виявлено житл. і ремісничі квартали, мечеть, залишки палацу 7—8 ст., в якому 1965 відкрито багатокольоровий настінний розпис.

А́ФРИКА — другий за розмірами після Євразії материк. Пл. 29,2 млн. *км²* (з островами — 30,3 млн. *км²*). Лежить в основному в екваторіально-тропічних широтах. Протяжність А. з Пн. на Пд.— 8000 *км*, з Зх. на Сх. у пн. частині — 7500 *км*, у південній — 3100 *км*. На Зх. А. омивається Атлантичним ок., на Пн.— Середземним м., на Сх.— Червоним м. та Індійським ок. Сполучається з Азією *Суецьким перешийком*, прорізаним *Суецьким каналом*. Від Європи відокремлюється *Гібралтарською протокою*. Береги А. розчленовані мало, переважно високі, важкодоступні. Найбільший п-ів — *Сомалі*. Затоки мало врізані і широко відкриті до океану. Найбільші з них — *Гвінейська затока* і Сідра. Зручних бухт мало. До А. належать о-ви *Мадагаскар*, *Мадейра*, *Канарські острови*, Зеленого Мису, Сан-Томе, Прінсіпі, Вознесіння, Святої Єлени, *Тристан-да-Кунья*, *Сокотра*, *Пемба*, *Занзібар*, Мафія, *Коморські острови*, Амірантські о-ви, *Сейшельські острови*, *Маскаренські острови* та ін.

Рельєф і геологічна будова. Більша частина території материка лежить на висоті 200—1000 *м*. Низовини простягаються уздовж узбережжя і займають бл. 10% площі материка. На гірські масиви припадає понад 23% території. Пн.-зх. частину А. займають рівнини і плато Сахари й Судану з переважними висотами 200—1000 *м*. Лише подекуди підносяться гірські масиви — *Атлас* (г. Тубкаль, 4165 *м*), нагір'я Ахаггар і Тібесті, Пн.-Гвінейська височина, плато Дарфур та ін. Є тут і глибокі

Афіна. Мармурова римська копія постаті Афіни з бронзового оригіналу середини 5 ст. до н. е. групи «Афіна і Марсій» скульптора Мірона. Лібіггауз. Франкфурт-на-Майні.

АФРИКА

Крайні точки:
пн. — мис Ель-Аб'яд (37° 20′ пн. ш.)
пд. — мис Голковий (34° 52′ пд. ш.)
зх. — мис Альмаді (17° 32′ зх. д.)
сх. — мис Хафун (51° 23′ сх. д.)

Найбільші вулкани Африки

	Висота над рівнем моря, *м*
Кіліманджаро	5895
Меру	4567
Карісімбі	4507
Камерун	4070
Тейде	3718

улоговини, напр., озеро Ассаль (—150 *м*). Пд. та пд.-сх. частини А. вищі, тут переважають плоскогір'я і брилові гори — Пд.-Гвінейські гори, *Ефіопське нагір'я*, плоскогір'я Лунда-Катанга, Сх.-Африканське, *Драконові гори, Капські гори*.

Найвищі вершини А. являють собою вулканічні конуси (*Кіліманджаро*, Меру та ін.). Великим уступом гори обриваються до Мозамбіцької низовини. Посушливі (аридні) умови, що переважають на значній площі А., сприяли формуванню великих пустель — *Сахари, Калахарі* та ін.

Більшу частину А. займає докембрійська Африканська платформа, що складається з кристалічних сланців, гнейсів, гранітів, базальтів та ін. У пн. частині А. (Сахарська плита) фундамент платформи залягає на значній глибині, він перекритий палеозойсько-кайнозойськими відкладами (в т. ч. і морськими). Найбільшої потужності вони досягають у тектонічних улоговинах. У пд. частині А. (Пд.-Африканський щит) докембрійський фундамент в цілому трохи піднятий. Осадочні відклади трапляються лише в окремих улоговинах і мають континентальний характер. На Пн. Зх. А.— герцинсько-альпійські гори Атлас, на Пд.— герцинські Капські гори. В кайнозої в Сх. А. відбулися інтенсивні підняття, що зумовили утворення гірського рельєфу та Сх.-Африканської зони розломів, що простяглася від гирла р. Замбезі до Суецької зат. На місці цих розломів утворились Червоне м. й більша частина озер Сх. А. Вздовж ліній розломів лежить багато діючих і згаслих вулканів. Тут часто бувають землетруси. А. багата на корисні копалини: кам. вугілля, уран, алмази, нафту, природний газ, руди заліза, марганцю, хрому, кобальту, поліметалів, боксити, а також золото, платину, має значні запаси фосфоритів, азбесту, графіту та ін.

Найбільші ріки Африки

	Довжина, км	Площа басейну, тис. км²
Ніл (з Кагерою)	6671	2870
Конго	4320	3690
Нігер	4160	2092
Замбезі	2660	1330
Оранжева	1860	1020

Клімат. Положення А. в низьких широтах зумовлює значну величину радіаційного балансу. А.— найтепліший материк. Пересічна т-ра січня на Пн. +10°, на Пд. до +30°, липня відповідно до +25°, +30° і +12°. Абс. мінімум т-ри повітря —4°, максимум +58°. Розподіл опадів дуже нерівномірний. В улоговині Конго, на Пн.-Гвінейській височині — до 2000—3000 *мм* опадів на рік з рівномірним розподілом їх протягом року. Абс. максимум — 9650 *мм* (біля підніжжя г. Камерун). У Судані і Сх. А. випадає до 500—1000 *мм* опадів, переважно влітку, в Калахарі — 200—300 *мм*, у Сомалі — до 100 *мм*, у Сахарі — 50 *мм* і менше. Великої шкоди ряду районів А., зокрема на Зх. материка, завдають посухи (напр., у 70-х рр.).

Гідрографія. Річкова сітка А. розділяється між басейнами Атлантичного ок. (ріки *Ніл, Нігер, Конго, Оранжева*) та Індійського ок. (ріки *Замбезі, Лімпопо, Вебі-Шебелі*). Басейн внутр. стоку займає понад 30% території А. Живлення рік переважно дощове.

По околицях пустель — тимчасові водотоки — *ваді*. Заг. сума річкового стоку дорівнює 5390 *км*³ на рік. Трансп. значення рік обмежене в зв'язку з великою кількістю порогів і водоспадів (Вікторія, Тугела, Стенлі та інші). Найбільші озера (*Вікторія, Танганьїка, Ньяса*) зосереджені в Сх. А. На Пн. Зх. Сахари і в Атлаських горах є тимчасові солоні озера — шоти. В аридних районах велике значення мають підземні води, які утворюють великі артезіанські басейни. *М. М. Рибін.*

Рослинність. В А. чітко виявлена зональність рослинного покриву. Флора А. дуже своєрідна: понад 1/4 всіх родів квіткових рослин — *ендеміки*. В зоні вологих тропічних лісів (на пн. узбережжі Гвінейської зат. та в бас. серед. Конго) ростуть фікуси, макарани, оливкова і винна пальми, дерево кока, червоне та ебенове дерева. В зоні саван, що утворилися на місці лісів і являють собою перехід від вічнозелених лісів до пустель, поширені баобаби, акації, пальми, молочаї та різні трави. Рослинність пустель дуже розріджена, представлена *ксерофітами*. Для пн. частини Сахари характерна злаково-чагарникова, для пд.— чагарникова рослинність; в оазисах культивують фінікову пальму. На Пн. Зх. Калахарі багато *сукулентів;* у пустелі Наміб росте унікальна *вельвічія*. На субтропічних окраїнах А. поширені вічнозелені чагарники. В гірських районах збереглися мішані та хвойні ліси.

Тваринний світ А. різноманітний, багатий на види. У Пн. А. водяться безхвості мавпи маго, шакали, гієни, вівери, антилопи, дамани, страуси, кобри. Сахара є центром розведення одногорбого верблюда. В саванах і напівпустелях на Пд. від Сахари живуть антилопи, зебри, жирафи, носороги, бегемоти, буйволи, слони, леви, леопарди, гепарди, гієни, гамадрили і павіани, грифи, страуси, цесарки, турачі, рябки та ін. У зоні тропічних лісів є людиноподібні мавпи — горили і шимпанзе; багато птахів (дятли, одуди, сірі папуги) і комах. В А.— бл. 100 заповідників і нац. парків. Найбільший заповідник — *Етоша-Пан*, найзначніші нац. парки: *Аддо, Крюгер, Серенгеті*, а також Порту-Алешандрі (Ангола), Цаво (Кенія), Кафуе (Замбія).

Історія дослідження. Береги Пн. А. були відомі єгиптянам з 2-го тис.

Африка. 1. Масив Кіліманджаро. 2. Водоспад на річці Луфірі. 3. Озеро Вікторія. 4. В долині Нілу. 5. У пісках Сахари. 6. Поселення в Центральній Африці. 7. У заповіднику Цаво (Сх. Африка).

до н. е. В 6 ст. до н. е. всю А. обігнули морем фінікійці. На поч. нашої ери сх. узбережжя материка було відоме індонезійцям, які відкрили о. Мадагаскар. У середні віки, після завоювання Пн. А., араби поклали початок дослідженню цієї частини материка. Європейцям зх. узбережжя А. відоме з часу пошуків португальцями мор. шляху в Індію. В 1443—44 Н. Тріштан відкрив узбережжя Мавританії. З цього часу бере початок работоргівля. В 15 ст. відомі плавання Д. Діаша, *Васко да Гами*. В 16 ст. встановлено обриси материка. Внутр. райони А. в 16—18 ст. досліджували португальці, англійці, французи. Дослідження А., що їх проводили зх.-європ. капіталістичні країни наприкінці 18 — на поч. 20 ст., були пов'язані з колоніальними загарбаннями. Особливо інтенсивні дослідження внутр. районів материка припадають на 19 ст. (експедиції Д. *Лівінгстона*, Г. Барта, Дж. Спіка, Г.-М. *Стенлі*, Р. Кайє та ін.). У дослідженні природи А. брали участь і рос. мандрівники — Є. П. *Ковалевський*, В. В. *Юнкер* та інші.

Населення. А.— один з центрів *антропогенезу*. Про це свідчать знахідки 50—70-х рр. 20 ст. в різних місцях тер. материка решток *архантропів* (див. *Зинджантроп, Презинджантроп*) разом з примітивними знаряддями праці. Протягом багатьох тисячоліть в А. склалися різні етнічні групи населення. Тепер у А. живе понад десята частина людства. На серед. 1975 чисельність населення А. становила 401 млн. чол. У расовому відношенні населення А. дуже строкате. Різні типи негроїдної гілки великої негроавстралоїдної раси (215 млн. чол.) населяють територію А. на Пд. від Сахари. На Пд. А. в окрему расову групу виділяють бушменів і готтентотів (бл. 250 тис. чол.; для них характерні поряд з негроїдними й монголоїдні риси). Пн. частину А. населяють народи пд. гілки *європеоїдної раси* (107 млн. чол., переважно середземноморські типи). На Пн. Сх. А. ще в давнину в зоні контактів між негроїдами і європеоїдами сформувався ефіопський расовий тип; мішані форми характерні й для деяких народів Зх. А. (фульбе, тубу, канурі та ін.). В результаті змішання в 17—19 ст. прийшлого бурського населення (див. *Африканери*) з корінними африканцями виникли т. з. «кольорові» (2,3 млн. чол.).

Малагасійці о. Мадагаскар належать переважно до *монголоїдної раси* (з наявністю негроїдних елементів). Населення А. складається з численних племен, народностей і націй. Колоніальний режим загальмував розвиток народів А. Багато з них (напр., фульбе, малінке, бамбара та ін.) опинилися в різних колоніальних володіннях. Нац.-визвольна боротьба в колоніальних і залежних країнах, здобуття ними держ. незалежності, створення незалежної від іноз. капіталу нац. економіки, соціально-екон. реформи, зростання пром. і культурних центрів, перебудування г-ва і побуту — все це сприяє прискоренню етнічної консолідації і зростанню нац. самосвідомості. В результаті цього в А. формуються нові народності й нації з родоплемінних і локальних етнічних груп (напр., хауса, йоруба, ібо, сомалі та ін.). Багато народів А. ще мало вивчені. Існує кілька класифікацій мов і народів А. За останні роки особливо поширилася класифікація, в основі якої лежить об'єднання мов народів А. у 4 лінгвістич. надсім'ї: афро-азіатську, або семіто-хамітську, конго-кордофанську, нілосахарську і койсанську. Народи, які говорять мовами а ф р о - а з і а т с ь к о ї с і м' ї (145 млн. чол.), живуть у Пн. і Пн.-Сх. А. (див. *Семіто-хамітські мови*). До них належать *араби, бербери* та ін. Ця мовна сім'я об'єднує семітську, кушитську, берберську і чадську групи. Араб. мовами говорять понад 80 млн. чол. У ряді країн (АРЄ, Лівія, Туніс, Алжір, Марокко) сформувались араб. нації (єгиптяни, лівійці, тунісці, алжірці, марокканці). До складу семітської групи входить також численний народ амхара, який разом із спорідненими тиграї і тигре становлять ядро ефіопської нації, що формується. До кушитської групи належать гала, народи сидамо, які живуть на Пд. Ефіопії, а також сомалійці. Чадська група включає народи Пн. Нігерії, Нігеру і сусідніх країн — хауса, близьких до них баде та ін. Ареал поширення народів к о н г о - к о р д о ф а н с ь к о ї с і м' ї (212 млн. чол.) охоплює велику частину території А. на Пд. від Сахари. Конго-кордофанська сім'я поділяється на 2 групи: нігер-конго і кордофанську. До групи нігер-конго належать народи бенуе-конго (126 млн. чол.), які населяють тропічну і Пд. А. До їхнього складу входять і народи банту, східнобантоїдні народи. В усіх країнах Сх. А. поширена одна з мов банту — суахілі. Мовою суахілі, як другою мовою, користується 40—50 млн. чол. Східнобантоїдні народи живуть у Нігерії і Камеруні. Західноатлантичні народи (фульбе, волоф та ін.) населяють країни Зх. А. Окремі групи найчисленнішого з цих народів — фульбе — живуть у країнах півдня Зх. А. Народи манде населяють верхів'я річок Сенегалу й Нігеру, народи вольти (група гур) — басейн верх. і серед. Нігеру. Народи ква (або гвінейські) — акан, еве, йоруба, ібо та ін.— становлять дві третини населення Гани і Беніну й половину населення Нігерії, Того, Ліберії і Берега Слонової Кості. Народи н і л о - с а х а р с ь к о ї с і м' ї (23 млн. чол.; див. *Нілосахарські мови*) заселяють райони річок Нігеру та Нілу й оз. Чад. У пд.-зх. частині А. (Намібія, Ботсвана, Ангола), крім народів групи бенуе-конго, живуть народи, які належать до к о й с а н с ь к о ї м о в н о ї с і м' ї (250 тис. чол., бушмени, готтентоти, гірські дамара). Острів Мадагаскар населяють малагасійці (8 млн. чол.), які за мовою (належить до австронезійської сім'ї) і культурою дуже відрізняються від ін. народів А. Населення європ. походження — англійці, африканери (бури), французи, іспанці, італійці, португальці та ін.— становлять менше як 3% населення А. В Південно-Африканській Республіці, Кенії, Танзанії, на о. Маврікій живе багато вихідців з Азії (таміли, гіндустанці, раджастханці та ін.). В А. бл. 42% віруючого населення сповідає *іслам*, 22% — *християнство* (католики, протестанти, монофісити та ін.), 36% додержується місц. традиційних релігій. *С. І. Брук.*

Політичний поділ. Сучас. вигляду політ. карта А. набула внаслідок краху *колоніальної системи імперіалізму*, докорінних соціально-політ. змін, що сталися на афр. континенті після 2-ї світової війни під впливом всесвітньо-істор. перемоги СРСР у Великій Вітчизн. війні 1941—45, розгрому нім. фашизму та япон. мілітаризму, утворення *світової системи соціалізму* та успіхів нац.-визвольного руху. На поч. 1947 в А. існувало 3 формально незалежні д-ви (Єгипет, Ефіопія, Ліберія). Вся ін. територія (26,8 млн. км²) була поділена між імперіалістичними державами — Бельгією, Велико-

Найбільші озера Африки

	Площа, тис. км²	Найбільша глибина, м
Вікторія	68.8	80
Танганьїка	32.9	1470
Ньяса	30.9	678
Чад	22.0—11.0	7—4
Рудольф	8.6	73

Політичний поділ Африки

Держави	Площа, тис. км²	Населення, млн. чол.	Столиці
Алжір (Алжірська Народна Демократична Республіка)	2382.0	15.8 (1975) •	Алжір
Ангола (Народна Республіка Ангола)	1246.7	5.9 (1973)	Луанда
Арабська Республіка Єгипет (включаючи Сінайський п-ів)	1001.0	38.0 (1976) •	Каїр
Бенін (Народна Республіка Бенін)	112.6	3.0 (1974) •	Порто-Ново
Берег Слонової Кості (Республіка Берег Слонової Кості)	322.5	6.1 (1975)	Абіджан
Ботсвана (Республіка Ботсвана)	600.4	0,7 (1974) •	Габороне
Бурунді (Республіка Бурунді)	27.8	3.5 (1974) •	Бужумбура
Верхня Вольта (Республіка Верхня Вольта)	275.0	5.6 (1974) •	Уагадугу
Габон (Габонська Республіка)	267.7	0.7 (1974) •	Лібревіль
Гамбія (Республіка Гамбія)	11.3	0.5 (1974) •	Банджул
Гана (Республіка Гана)	238.5	10.3 (1975) •	Аккра
Гвінея (Гвінейська Республіка)	245.8	5.2 (1974)	Конакрі
Гвінея-Бісау (Республіка Гвінея-Бісау)	36.1	0.8 (1975) •	Бісау
Джібуті (Республіка Джібуті)	22.0	0.1 (1973) •	Джібуті
Екваторіальна Гвінея (Республіка Екваторіальна Гвінея)	28.0	0.3 (1973) •	Малабо
Ефіопія	1222.0	27.6 (1975) •	Аддіс-Абеба
Заїр (Республіка Заїр)	2345.4	24.8 (1975) •	Кіншаса
Замбія (Республіка Замбія)	752.6	4.7 (1974)	Лусака
Камерун (Об'єднана Республіка Камерун)	475.0	6.5 (1974) •	Яунде
Кенія (Республіка Кенія)	582.6	12.9 (1974) •	Найробі
Коморські Острови (Коморська Держава)	2.2	0.3 (1975) •	Морони
Конго (Народна Республіка Конго)	342.0	1.3 (1975) •	Браззавіль
Лесото (Королівство Лесото)	30.3	1.1 (1974) •	Масеру

В дужках вказано рік перепису.
• Оціночні дані.

британією, Іспанією, Португалією, Францією та Італією. На серед. 1977 в А. було 49 незалежних д-в. У 1951 незалежність здобула Лівія, 1956 — Судан, Марокко і Туніс, 1957 — Гана, 1958 — Гвінея, 1960 — Берег Слонової Кості, Верхня Вольта, Габон, Дагомея (з 1975 — Бенін), Камерун, Конго (з 1971 — Республіка Заїр), Конго (з 1969 — Народна Республіка Конго), Мавританія, Малагасійська Республіка (з 1975 — Демократична Республіка Мадагаскар), Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сомалі, Того, Центральноафриканська Республіка (з 1976 — Центральноафриканська Імперія), Чад, 1961 — Сьєрра-Леоне, 1962 — Алжір, Бурунді, Руанда, Уганда, 1963 — Кенія, 1964 — Замбія, Малаві, Танзанія (утворилася в результаті об'єднання Республіки Танганьїки, що стала незалежною 1961, та Республіки Занзібару і Пемби, проголошеної 1964), 1965 — Гамбія, 1966 — Ботсвана, Лесото, 1968 — Маврікій, Свазіленд, Екваторіальна Гвінея. Повалення фашист. режиму в Португалії в квітні 1974 і крах португ. колоніальної імперії фактично ознаменували собою перемогу народів А. в боротьбі проти колоніалізму. В 1973 було проголошено незалежність Гвінеї-Бісау, 1975 — Анголи, Мозамбіку, Островів Зеленого Мису, Сан-Томе і Прінсіпі. В 1975 здобули незалежність Коморські Острови, 1976 — Сейшельські Острови. В 1977 стала незалежною Республіка Джібуті (колишня колонія — Французька Територія Афарів та Іса). В 1975 Іспанія деколонізувала територію Західної Сахари. Колоніальні володіння в А. залишилися на незначній території. В Південно-Африканській Республіці (ПАР, утворена 1961) проводиться політика *апартеїду*, корінне населення позбавлене всіх політ. прав. ПАР продовжує незаконну окупацію Намібії. В Південній Родезії расистський режим білої меншості 1965 в односторонньому порядку проголосив «незалежність» і проводить політику расової дискримінації корінного населення. В Намібії і Зімбабве (Південна Родезія) розгорнувся масовий нац.-визвольний рух проти колонізаторів-расистів. Країни А. відстоюють свій держ. суверенітет, добиваються справжньої екон. незалежності в боротьбі проти імперіалістичних монополій і *неоколоніалізму*. Ряд країн А. став на шлях демократичних соціально-екон. перетворень, активного співробітництва з СРСР та ін. соціалістичними державами. Карту див. на окремому аркуші.

М. Д. Несук.

Держави	Площа, тис. км²	Населення, млн. чол.	Столиця
Ліберія (Республіка Ліберія)	111.4	1.5 (1974)	Монровія
Лівія (Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія)	1759.5	2.3 (1974) •	Тріполі
Маврікій	2.0	0.8 (1975) •	Порт-Луї
Мавританія (Ісламська Республіка Мавританія)	1031.0	1.5 (1973) •	Нуакшот
Мадагаскар (Демократична Республіка Мадагаскар)	596.0	8.0 (1975) •	Антананаріве
Малаві (Республіка Малаві)	125.0	4.9 (1974) •	Лілонгве
Малі (Республіка Малі)	1240	5.2 (1970) •	Бамако
Марокко (Королівство Марокко)	444.0	16.8 (1974) •	Рабат
Мозамбік (Народна Республіка Мозамбік)	783.0	9.0 (1974) •	Мапуту
Нігер (Республіка Нігер)	1189.0	4.5 (1974) •	Ніамей
Нігерія (Федеративна Республіка Нігерія)	923.8	79.7 (1973)	Лагос
Острови Зеленого Мису (Республіка Острови Зеленого Мису)	4.0	0.29 (1974)	Прая
Південно-Африканська Республіка	1223.4	25.4 (1975) •	Преторія
Руанда (Руандійська Республіка)	26.4	4.0 (1974) •	Кігалі
Сан-Томе і Прінсіпі (Демократична Республіка Сан-Томе і Прінсіпі)	0.9	0.08 (1974)	Сан-Томе
Свазіленд (Королівство Свазіленд)	17.4	0.5 (1973) •	Мбабане
Сейшельські Острови (Республіка Сейшельські Острови)	0.4	0.06 (1976) •	Вікторія
Сенегал (Республіка Сенегал)	196.2	4.3 (1974) •	Дакар
Сомалі (Сомалійська Демократична Республіка)	637.6	3.0 (1974) •	Могадішо
Судан (Демократична Республіка Судан)	2506.0	17.0 (1974) •	Хартум
Сьєрра-Леоне (Республіка Сьєрра-Леоне)	72.3	3.0 (1974)	Фрітаун
Танзанія (Об'єднана Республіка Танзанія)	941.6	14.9 (1975) •	Дар-ес-Салам
Того (Тоголезька Республіка)	56.6	2.2 (1974) •	Ломе
Туніс (Туніська Республіка)	164.0	5.6 (1975)	Туніс
Уганда (Республіка Уганда)	236.0	11.1 (1974) •	Кампала
Центральноафриканська Імперія	617.0	2.8 (1974)	Банґі
Чад (Республіка Чад)	1284.0	4.0 (1971)	Нджамена
Західна Сахара (деколонізована територія)	266.0	0.05 (1974)	
Намібія (територія, окупована ПАР)	824.3	0.8 (1975) •	Віндгук
Південна Родезія (брит.)	389.4	6.2 (1974) •	Солсбері
Реюньйон (франц.)	2.5	0.5 (1975)	Сен-Дені
Святої Єлени Острів (брит.)	0.4	0.006 (1973)	Джеймстаун

В дужках вказано рік перепису.
• Оціночні дані.

Літ.: Белозоров С. Т. Природа Африки. К., 1972; Власова Т. В. Физическая география материков. Евразия. Африка. М., 1976; Африка. Энциклопедический справочник, т. 1—2. М., 1963; Андрианов Б. В. Население Африки. М., 1964; Косухін М. Д. Нові рубежі Африки. К., 1974; За освобождение юга Африки. К., 1976; Африка в новое и новейшее время. М., 1976; История национально-освободительной борьбы народов Африки в новое время. М., 1976; СССР и страны Африки. М., 1977.

АФРИКА́АНС, бурська мова — мова *африканерів*. Належить до германської групи *індоєвропейських мов*. Говорять нею понад 4,5 млн. чол. (1975, оцінка). Одна з держ. мов ПАР. Виникла в 17 ст. у процесі інтеграції і змішування нідерландських діалектів з німецькою й англійською, а також мовами місцевого афр. населення та ін.

Літ.: Миронов С. А. Язык африкаанс. М., 1969.

АФРИКА́НЕРИ, бури — народність у Пд. Африці. Живуть переважно в провінціях ПАР (Трансвааль, Капська і Оранжева), а також у Намібії і Пд. Родезії. Заг. чисельність А. (включаючи т. з. «кольорових») — 4,8 млн. чоловік (1975, оцінка). Мова — *африкаанс*. Більшість А. належить до голл. реформатської церкви. А.— переважно нащадки голл. поселенців 17 ст., а також франц. і нім. колоністів. Осн. заняття — фермерське землеробство і тваринництво. В містах сформувалася африканерська пром. і торг. буржуазія. Правлячі кола ПАР, спираючись переважно на африканерську буржуазію, проводять політику расової дискримінації і сегрегації щодо африканців, індійців, метисів.

АФРИКАНІ́СТИКА — комплекс наук, що вивчають історію, економіку, право, етнографію, мови, літературу, мистецтво народів Африки. В період колоніалізму А. звичайно розглядалася як частина *сходознавства*. В цей час бурж. А. проголошувала народи Африки неісторичними, позбавленими власної цивілізації, виправдовувала імперіалістичні загарбання і колоніалізм. У сучас. А. існують два напрями — марксистський і буржуазний. Бурж. вчені зх. країн спрямовують свої зусилля на те, щоб довести безперспективність прагнення афр. країн до повної політ. і екон. незалежності. Після 2-ї світової війни на Зх. з'явилися перші в галузі А. праці (Р.-П. *Датта*, У. *Дюбуа* та ін.), побудовані на основі марксистської методології. Почали досліджувати афр. історію, економіку і культуру вчені-африканці.

Значного розвитку А. досягла в СРСР та ін. соціалістичних країнах. Основи рад. А. заклали І. Ю. *Крачковський*, В. В. *Струве*, Д. О. *Ольдерогге*, І. З. *Потєхін*. У працях учених-африканістів соціалістичних країн досліджуються минула і сучасна історія, проблеми антиколоніальної боротьби проти імперіалізму, нац.-визвольних революцій, особливості і перспективи некапіталістич. розвитку, форми класової боротьби в афр. країнах, культура їхніх народів. Разом з тим дається обгрунтування безпідставності й неспроможності концепцій про особливий шлях розвитку афр. країн, що поширені серед частини афр. учених. Проблеми А. в СРСР розробляють в Ін-ті Африки, ін-тах сходознавства, етнографії, світової економіки і міжнар. відносин, заг. історії, д-ви і права, мовознавства, філософії, світової літератури АН СРСР, Ін-ті країн Азії та Африки при МДУ, на Східному ф-ті ЛДУ, багатьох відповідних кафедрах вузів, у наук. установах респ. академій наук, зокрема в Ін-ті історії АН УРСР. Проблеми А. висвітлюються в журналах «Народы Азии и Африки», «Азия и Африка сегодня» та ін.

АФРИКА́НСЬКА ПА́РТІЯ НЕЗАЛЕ́ЖНОСТІ СЕНЕГА́ЛУ (АПНС) — утворена 1957 внаслідок об'єднання марксистських груп країни. Виражає інтереси робітн. класу, біднішого селянства, широких трудящих мас. З 1960 — в підпіллі. І з'їзд АПНС (1962) прийняв її програму і статут. Про-

АФРИКА, ФІЗИЧНА КАРТА

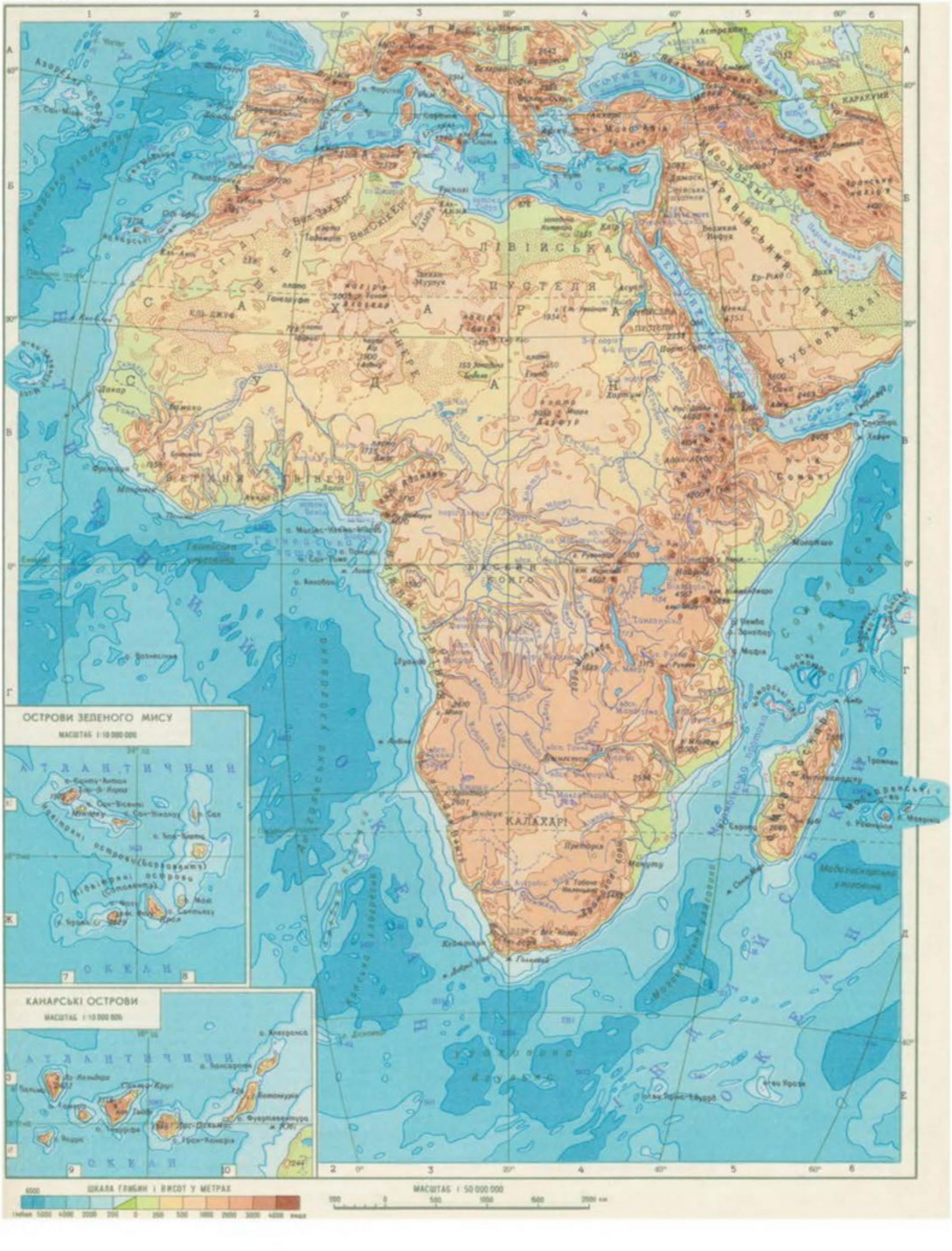

АФРИКА, ПОЛІТИЧНА КАРТА

грамна мета АПНС — досягнення справжньої політ. і екон. незалежності Сенегалу, побудова соціалістичного суспільства. II з'їзд АПНС (1972) висунув завдання створення єдиного фронту всіх нац.-патріотичних сил для боротьби проти неоколоніалізму. АПНС підписала документи міжнар. Наради комуністичних і робітничих партій 1969. Центр. орган — газ. «Момсарев» («Незалежність»). *І. Ф. Черников.*

АФРИКА́НСЬКИЙ БАНК РО́ЗВИТКУ (АБР) — перша міжнародна фінансова організація незалежних країн Африки. Рішення про створення АБР прийнято 1962 на сесії *Економічної комісії ООН для Африки* представниками 32 афр. д-в. Засн. 1964. На 1.VII 1976 об'єднував 46 країн Африки. Осн. завдання банку: фінансування проектів і програм, спрямованих на прискорення екон. і соціального розвитку країн-учасниць, сприяння держ. і приватним капіталовкладенням в Африці. Найвищий керівний орган — Рада керуючих у складі представників усіх країн — членів АБР. Виконавчий орган — Рада директорів. Місцеперебування — Абіджан (Берег Слонової Кості).

АФРИКА́НСЬКИЙ ФОНД РО́ЗВИТКУ (АФР) — кредитно-фінансова установа. Засн. 1973 за рішенням сесії Ради керуючих *Африканського банку розвитку* (АБР). Учасниками фонду (1976) є 46 афр. країн — членів АБР, 20 країн Зх. Європи та Близького Сходу, а також США, Японія, Аргентіна, Бразілія, Югославія. Осн. завдання фонду: допомагати АБР у фінансуванні його операцій, а також ширше залучати капітали для цієї мети. Керівний орган — Виконавча рада на чолі з головою. Місцеперебування — Абіджан (Берег Слонової Кості). *А. Б. Головко.*

АФРИКА́НСЬКО-АНТАРКТИ́ЧНА УЛОГО́ВИНА — велике зниження дна в пд. частині Атлантичного ок., між Антарктидою та Африкою. Довж. 6200 *км*, шир. 1500 *км*. Найбільша глиб. 6972 *м*. Донні відклади представлені червоними глибоководними глинами та діатомовим мулом.

АФРИКА́НТРОП (від *Африка* і грец. ἄνθρωπος — людина) — викопна людина з групи *палеоантропів*. Рештки її знайдено 1935 і 1938 в Сх. Африці у відкладах оз. Еясі (Ньяраса), в Танзанії. Час існування А.— 70—10 тис. років тому. Разом з кістками А. знайдено рештки викопних тварин і кам'яні знаряддя. *Г. П. Зіневич.*

АФРИКА́ТИ (від лат. affrico — притираю) — приголосні, утворені від злиття змичного приголосного з наступним щілинним (фрикативним). В укр. літ. мові А. є «ц», «ч», «дз», «дж» («дзвін», «джміль»).

АФРОДІ́ТА (Ἀφροδίτη) — у грецькій міфології богиня кохання і вроди. За одними міфами, народилася з морської піни (поблизу о. Кіпр, звідси прізвисько — Кіприда), за іншими, А.— дочка Зевса й океаніди Діони. Спочатку її вважали богинею мореплавства, родючості. Під впливом східних міфів, зокрема культу Астарти, А. стала богинею кохання і вроди. Культ А. був дуже поширений. У Римі її ототожнювали з *Венерою*. Образ А.-Венери як ідеал вроди широко відображено в мистецтві. Збереглося чимало античних скульптур А.-Венера Мілоська (Лувр, Париж), А. Кнідська Праксітеля, А. Медічійська (Флоренція), Венера Таврійська (Ермітаж, Ленінград) та ін. Образ А. відтворено і в живопису (*С. Боттічеллі, Тіціан, Джорджоне, Веласкес,* Ф. *Буше* та ін.).

А́ФТИ (грец. ἄφθαι) — дрібні поверхневі виразки слизової оболонки рота, рідше — носа, очей, статевих органів. Виникають як самостійне захворювання або як ускладнення ін. захворювань: стоматиту, шлунково-кишкових, печінки, грипу тощо. Лікування: дієта, місцево в'яжучі й припікальні засоби.

«АХАЛГОРІЙСЬКИЙ СКАРБ» — багате поховання представника знаті з конем, відкрите 1908 біля с. Ахалгорі (тепер смт Ленінгорі Південно-Осетинської а. о. Груз. РСР). До складу «А. с.» входять численні золоті, срібні й бронзові вироби тощо. Більшість виробів виготовлена місц. ремісниками. Датується 5 ст. до н. е.

АХАЛТЕКІ́НСЬКА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — одна з найдавніших культурних порід верхових коней. Виведена в р-нах теперішньої Туркменії. А. п. к. добре пристосована до клімату пустель, легко витримує спрагу, енергійна. Рекорд

Жеребець ахалтекінської породи.

жвавості на 1000 *м* — 1 *хв* 6 *сек*. Основні масті: гніда, сіра, булана, ворона і руда.

Розводять А. п. к. у Туркм. РСР, Узб. РСР і Кирг. РСР. Використовують для поліпшення порід верхових коней у пд. степових районах СРСР.

АХВЕ́РДОВ Абдуррагім Асадбекогли [16 (28).V 1870, Шуша, тепер Нагірно-Карабахської а. о.— 12.XII 1933, Баку] — азербайджанський рад. письменник, засл. діяч мист. Аз. РСР. Автор п'єс «Зруйноване гніздо» (1896), «Нещасливий юнак» (1900). З 1906 у журн. «Молла Насреддін» друкував сатиричні оповідання і фейлетони. П'єси, написані в роки Рад. влади, присвячені актуальним проблемам життя народу («Старе покоління», «В тіні дерева», «Свято жінок»). Перекладач творів У. Шекспіра, Ф. Шіллера, М. Горького, А. Чехова та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Письма из ада. М., 1960; Луна-свидетельница. Баку, 1967.

АХЕ́ЙСЬКИЙ СОЮЗ — федерація давньогрецьких міст у Пелопоннесі. Спочатку був об'єднанням 12 поселень Ахайї (Ахейї — звідси назва) — приморської частини Пелопоннесу. В кін. 4 ст. до н. е. розпався. Бл. 280 до н. е. відродився як федеративне об'єднання *полісів*, спрямоване проти агресії Македонії. Рим, занепокоєний посиленням А. с., 146 до н. е. ліквідував його. Тер. А. с. було включено до складу рим. провінції (дістала назву Ахайя).

АХЕ́ЙЦІ — одне з основних давньогрецьких племен. Заселяли спочатку Фессалію (Пн. Греція), на поч. 2-го тис. до н. е. також Пелопоннес і деякі острови Егейського м. В 17—16 ст. до н. е. в А. склалися ранньокласові д-ви. В 12 ст. до н. е. *дорійці* та ін. грец. племена витіснили А. до Малої Азії, на Кіпр та ін. острови, на узбережжя Корінфської зат. (тут вони утворили обл. Ахайю). Значення А. зросло знову після відновлення бл. 280 до н. е. *Ахейського союзу*.

АХЕМЕНІ́ДИ — династія царів давньоперської держави (558—330 до н. е.). Веде свій початок від вождя союзу перс. племен Ахемена. Осн. представники: *Кір II* (558—530 до н. е.), *Дарій I* (522—486 до н. е.), *Ксеркс* (486—465 до н. е.), *Артаксеркси*. Влада А. поширювалася на більшість країн Близького і Серед. Сходу й частину Індії. В 330 до н. е. під ударами армії *Александра Македонського* д-ва А. припинила своє існування.

АХІЄ́ЗЕР Наум Ілліч [н. 21.II (6.III) 1901, м. Чериков, тепер Могильовської обл.] — український рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1934). Закінчив (1924) Київ. ін-т нар. освіти і викладав у ньому, з 1933 — в Харків. ун-ті. Наук. праці в галузі конструктивної теорії функцій (теорія *апроксимації*, екстремальні властивості *аналітичних функцій, ортогональні функції*, проблема моментів). А. продовжує дослідження П. Л. *Чебишова* і С. Н. *Бернштейна* в теорії найкращих наближень функцій. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

Тв.: Теория линейных операторов в гильбертовом пространстве, т. 1. Х., 1977 [у співавт.].

АХІЄ́ЗЕР Олександр Ілліч [н. 18 (31).X 1911, м. Чериков, тепер Могильовської області] — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1964). Учень Л. Д. *Ландау*. В 1934 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1938 — зав. відділом Харків. фізико-тех. ін-ту АН УРСР. Праці А. присвячені ядерній фізиці, елементарним частинкам, плазмі, прискорювачам заряджених частинок, фіз. кінетиці, теорії твердого тіла та ін. З ім'ям А. пов'язаний розвиток нових наук. напрямів: фізики магнітоакустичних явищ, дифракційних явищ у ядерній фізиці та ін. Створив школу фізиків-теоретиків. Портрет с. 306.

Афродіта-Венера Таврійська. Римська копія з грецького оригіналу 3 ст. до н. е. Мармур. Ермітаж, Ленінград.

Ахалгорійський скарб. Золоті вискові підвіски.

О. М. Афіногенов.

О. І. Ахієзер.

Ахілл. Амфора «Ахілл», із Вульчі. Деталь розпису. Так званий Майстер Ахілла. Близько 445—440 рр. до н. е. Ватікан.

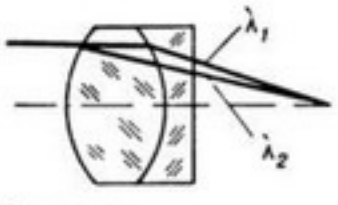

Ахромат. Жирними лініями показано хід променів.

Тв.: Спиновые волны. М., 1967 [у співавт.]; Квантовая электродинамика. М., 1969 [у співавт.]; Еволюція фізичної картини світу. К., 1973; Электродинамика плазмы. М., 1974 [у співавт.]; Электродинамика адронов. К., 1977 [у співавт.].

АХІЛІ́Я (від *а*... і грец. χυλός — сік) — відсутність соляної кислоти та *ферментів,* зокрема пепсину, в шлунковому соці, зумовлена пригніченням діяльності залоз стінки шлунка або недостатністю зовнішньосекреторної функції *підшлункової залози*. А. шлунка розвивається як самостійна хвороба слизової оболонки шлунка (атрофія залоз) або ж найчастіше є виявом ін. захворювань (рак шлунка, туберкульоз, злоякісне недокрів'я, функціональні захворювання нервової системи тощо). Підшлункова А. виникає при недостатньому надходженні до кишечника травних ферментів, які виробляє підшлункова залоза. Це буває при раку залози, закупорці вивідної протоки, її запаленні. Відсутність соляної к-ти може зумовлювати процеси гниття в кишечнику, внаслідок чого виникають пронос, здуття живота, швидке виснаження організму. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинило А.; препарати підшлункової залози, шлункового соку, дієта.

АХІ́ЛЛ, Ахіллес [’Αχιλ(λ)εύς] — у грецькій міфології найхоробріший герой Троянської війни, головний персонаж «*Іліади*». За міфами, мати А., морська богиня Фетіда, щоб зробити сина невразливим, скупала його в водах *Стіксу*. Вразливою залишилася тільки п'ята, за яку Фетіда тримала А. *Паріс* убив А., влучивши стрілою саме в п'яту. Переносно «ахіллесова п'ята» — найвразливіше місце. За одним із міфів, обожнений після смерті А. перебував на о. Білому (тепер Зміїний) у гирлі Дунаю; за іншим — на Тендрівській косі, біля гирла Дніпра.

АХІ́ЛЛІВ СУХОЖИ́ЛОК, п'ятковий сухожилок — сухожилок триголового м'яза гомілки. Утворюється сполученням сухожилків медіальної та латеральної головок литкового й камбалоподібного м'язів, прикріплюється до п'яткового горба.

АХМА́Д МАХДУ́М ДО́НІШ (1827—97) — таджицький письменник і філософ. Див. *Доніш* А. М.

АХМАДАБА́Д — місто на Зх. Індії, адм. центр штату Гуджарат. Вузол з-ць і автошляхів. 1741 тис. ж. (1971). Центр текст. пром-сті (бавовняні й шовкові тканини). Підприємства металообр., електромашинобудівної, хім., шкіряної і харч. пром-сті. Ручне виготовлення парчі, килимів, ювелірних виробів, різьблення на дереві та слоновій кістці. Значний торг. центр. Ун-т (з 1949). Пам'ятки архітектури 15—16 ст.; музеї. А. засн.1411.

АХМАДУ́ЛІНА Белла (Ізабелла) Ахатівна (н. 10.IV 1937, Москва)— російська рад. поетеса. Друкується з 1955. Збірки: «Струна» (1962), «Уроки музики» (1970), «Вірші» (1975). Поема «Мій родовід» (1964). Автор нарисів, кіносценаріїв. Перекладає з грузинської та ін. мов

АХМА́Д-ШАХ ДУРРАНІ́ (бл. 1721—1773) — засновник незалежної афганської держави. Об'єднав під своєю владою всі афг. племена. В 1747 проголошений шахом Афганістану. В 1748—57 завоював Пенджаб, Кашмір, Сірхінд, Сінд, Сейстан, Хорасан, Балх, Белуджистан. За А.-ш. Д. Афганістан 1764 вперше встановив дружні контакти з Росією.

АХМА́ТОВА Анна Андріївна [справж. прізв.— Горенко; 11 (23).VI 1889, Одеса — 5.III 1966, м. Домодєдово Московської обл.; похована в Ленінграді] — російська рад. поетеса. Навчалась у Києві на юрид. ф-ті Вищих жіночих курсів. Перша зб. «Вечір» (1912). Ранні вірші А. пройняті переважно індивідуалістичними, занепадницькими мотивами. Належала до акмеїстів (див. *Акмеїзм*). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції А. засудила білу еміграцію («Не з тими я, хто кинув землю...» та ін.). Протягом тривалого часу важко й суперечливо формувалися нові риси її творчості (цикл «Верба», 1940, та ін.). У роки Великої Вітчизн. війни писала патріотичні вірші («Клятва», 1941; «Мужність», 1942, та ін.). Ліроепічна «Поема без героя» (1940—62). А. перекладала з європ. мов, мов народів СРСР, зокрема зб. «Зів'яле листя» І. Франка (1958). Поетичний стиль А. характеризується класичною ясністю, високою культурою віршування.

Тв.: Стихотворения и поэмы. Л., 1976.
Літ.: Жирмунский В. М. Творчество Анны Ахматовой. Л., 1973.

А. В. Куліпич.

АХМЕТЕ́ЛІ Олександр (Сандро) Васильович [1 (13). IV 1886, с. Анага, тепер Груз. РСР — 29.VI 1937] — грузинський рад. режисер, нар. арт. Груз. РСР (з 1933). Один з основоположників рад. груз. театру. В 1922—26 — режисер, 1926—35 — гол. режисер і худож. керівник театру ім. Ш. Руставелі. Очолений А. колектив гастролював 1930 в Москві та Харкові. Постановки: «Анзор» Шаншіашвілі, «Розлом» Лавреньова (обидві — 1928), «Місто вітрів» Кіршона (1929), «Тетнулд» Дадіані (1931), «Розбійники» Шіллера (1933). Діяльність А. утвердила героїко-романтичну спрямованість груз. театру

АХРОМА́Т (від грец. ἀχρώματος — безбарвний) — об'єктив, у якого виправлена сферична і (частково, лише для двох довжин хвиль λ_1 і λ_2) *хроматична аберація*. Залежно від призначення А. хроматичну абсрацію виправляють для певних пар λ_1 і λ_2, напр., у візуальних приладах — для жовтого й зеленого проміння, у фотографічних — для блакитного й фіолетового. А. застосовують у далекомірах, біноклях, фотоапаратах, мікроскопах тощо.

АХРОМАТИ́НОВЕ ВЕРЕТЕ́НО — те саме, що й *веретено поділу клітини*.

АХРР — див. *Асоціація художників революційної Росії*.

А́ХТУБА — лівий рукав Волги, що відокремлюється від неї вище м. Волгограда. Довж. 537 *км*. Старий вхід в А. перекрито. Нижче від нього від Волги до А. прорито новий канал завдовжки 6.5 *км*, який входить до гідровузла *Волзької ГЕС* ім. XXII з'їзду КПРС. Судноплавна під час повені.

АХУНБА́ЄВ Іса Конойович [12 (25).IX 1908, с. Тур-Айгир Баликчинського р-ну Кирг. РСР — 5.I 1975, Ташкент] — киргизький рад. хірург, акад. АН Кирг. РСР (з 1954), перший її президент (з 1954), чл.-кор. АМН СРСР (з 1948), засл. діяч науки Кирг. РСР (з 1972). Член КПРС з 1943. Закінчив Середньоазіатський мед. ін-т (1935). З 1948 — директор Кирг. мед. ін-ту. Праці А. присвячені вивченню ендемічного зоба, проблемі тиреотоксикозу і ехінококозу, шоку, хірургії серця і магістральних судин. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 ін. орденами, а також медалями.

АХУ́НДОВ Мірза Фаталі [30.VI (12.VII) 1812, Нуха, тепер Шекі Аз. РСР — 26.II (10.III) 1878, Тифліс] — азербайджанський письменник-просвітитель, філософ-матеріаліст. Основоположник азерб. драматургії, прози і літ. критики, реформатор араб. алфавіту. Світогляд А. формувався під впливом прогресивних ідей філософії Бл. Сходу, а також рос. революціонерів-демократів, передових письменників та франц. матеріалістів 18 ст. Літ. діяльність почав у 30-х рр. 19 ст. Перший значний твір — поема «На смерть Пушкіна» (1837). Протягом 1850—56 написав шість комедій («Візир ленкоранського ханства», «Ведмідь, переможець розбійника», «Пригоди скнари» та ін., поставлені в рос. перекладі самого А.— в 1851, азерб. мовою — 1873). Виступав проти безідейності й формалізму в л-рі, боровся за реалістичне мистецтво. За філос. поглядами — матеріаліст. У теорії пізнання відстоював *сенсуалізм,* піддавав критиці ідеалістично-містичну ідеологію. Підкреслював непримиренність науки і релігії, реакц. роль останньої (зокрема, ісламу) в історії суспільства, в т. ч. народів Сходу. Проте, в розумінні суспільних явищ залишався на позиціях ідеалізму. Автор філософсько-політ. трактату «Три листи...» — першого азербайджанського твору, спрямованого проти феод. гніту, фанатизму й мракобісся на Сході. Виступав за повалення влади гнобителів, пропагував нові прогресивні ідеї. Твори А. в 3 томах видані в Баку 1949—55.

Тв.: Укр. перекл.— На смерть Пушкіна. «Вітчизна», 1962, № 7; Рос. перекл.— Избранное. М., 1956; Избранные философское произведения. М., 1962: Комедии. Баку. 1973.
Літ.: Лерман А. Н. Мирза Фатали Ахундов в русской печати. 1837—1962 гг. Биобиблиография. Баку, 1962.

АХУ́НДОВ Сулейман Сані [21.IX (3.X) 1875, Шуша, тепер Нагірно-Карабахської а. о.— 29.III 1939, Баку] — азербайджанський рад. письменник. Перший твір — сатирична комедія «Скнара» (1899). В оповіданнях «Зоря свободи» (1905), «Чорнушка» (1913), «Собака містера Грея» (1927) та ін. викривав бурж.-поміщицький лад. Автор п'єс «Колесо фортуни», «Соколи-

не гніздо» (обидві — 1921) — про боротьбу за встановлення Рад. влади в Азербайджані; драми «Любов і помста» (1922).

Д. М. Косарик-Коваленко.

АХЧУ́ — див. *Асоціація художників Червоної України.*

АХШАРУ́МОВ Дмитро Володимирович [8 (20). IX 1864, Одеса — 3.I 1938, Ашхабад] — український рад. диригент, скрипаль і музично-громадський діяч. З 1897 жив у Полтаві. За ініціативою А. 1904 в місті відкрито муз. уч-ще, директором якого він став. У 1898 заснував Полтавський симф. оркестр (керував ним 1903—14), 1919 — симф. оркестр у Феодосії (керував до 1926), 1926—29 був диригентом симф. оркестру у Воронежі. З 1929 викладав у Ашхабадському муз. уч-щі. Автор оркестрової сюїти на укр. теми та скрипкових п'єс

АЦЕТАЛЬДЕГІ́Д, оцтовий альдегід, CH_3CHO — органічна сполука; безбарвна рідина з різким запахом, $t_{кип}$ 20,8° С, змішується у всіх співвідношеннях з водою, спиртом, ефіром. А. має всі властивості *альдегідів*. Одержують А. *гідратацією* ацетилену при наявності каталізаторів (метод Кучерова), каталітичним відщепленням водню від *етилового спирту*. Застосовують для виробн. оцтової к-ти, оцтового ангідриду, бутадієну, синтетичних смол, фарм. препаратів тощо.

АЦЕТАМІ́Д, CH_3CONH_2 — органічна сполука, амід оцтової кислоти; безбарвні кристали, $t_{пл}$ 83° С, добре розчинні у воді, спирті. Одержують, нагріваючи ацетат амонію з льодяною оцтовою к-тою або діючи аміаком на оцтовий ангідрид чи ацетилхлорид. Застосовують як розчинник, у виробн. шкіри, паперу; ртутну сіль — для протруювання зерна.

АЦЕТА́ТИ — солі й ефіри *оцтової кислоти*. Солі — кристалічні речовини, здебільшого розчинні у воді. Ефіри — леткі рідини з фруктовим і квітковим запахом. А. металів одержують розчиненням оксидів, гідроксидів або карбонатів металів у розведеній оцтовій к-ті. Солі застосовують у фарбуванні тканин, у медицині, для виготовлення *каталізаторів*; ефіри — як розчинники, у виробн. кіноплівки, в парфюмерії, харчовій пром-сті, для виготовлення полімерних матеріалів.

АЦЕТИЛЕ́Н, $CH \equiv CH$ — найпростіший ненасичений вуглеводень з потрійним зв'язком. А. відкрив 1836 англ. хімік Е. Деві. Безбарвний газ, $t_{пл}$ — 83,8° С, густ. 1,172 *кг/м*³; розчинний у воді, спирті, найкраще в ацетоні. Суміші А. з повітрям вибухонебезпечні. А.— надзвичайно реакційноздатна сполука. Для неї характерні реакції приєднання, напр. галогенів, води, спиртів, кислот, водню тощо. Атоми водню в молекулі А. можна замістити на метал (мідь, срібло, ртуть та ін.). В промисловості А. одержують розкладом карбіду кальцію водою, термоокислювальним крекінгом або електрокрекінгом з метану. Застосовують у синтезі деяких *каучуків, оцтової кислоти* та ін. речовин, а також для зварювання і різання металів.

АЦЕТИЛСАЛІЦИ́ЛОВА КИСЛОТА́, аспірин — жарознижуючий, болезаспокійливий і протизапальний засіб. Застосовують при невралгіях, головному болю, гарячкових станах, ревматизмі.

АЦЕТИЛХОЛІ́Н — оцтовокислий ефір *холіну*. Мол. м. 163,2. $(CH_3)_3 N(CH_2)_2 O_2CCH_3$. Синтезується з холіну та оцтової кислоти. Як біологічно активна сполука виявляє різноманітні дії на організм, з яких основною вважають передавання *імпульсів нервових*. Утворюється в *синапсах*, може тимчасово запасатися і звільнюватися в момент збудження нервового волокна. Вільний А. спричинює зміну проникності мембрани нервових закінчень, зміщення іонів і зміну електр. потенціалу мембран. Швидко руйнується ферментом *холінестеразою*. Введення А. спричинює падіння кров'яного тиску, уповільнення серцебиття, посилення перистальтики кишечника, скорочення мускулатури бронхів і матки, звуження зіниць, посилення потоутворення. Ці прояви нагадують отруєння *нікотином* (нікотиноподібне діяння) та отрутою грибів мускарином (мускариноподібне діяння). Недостача А. порушує передачу нервового імпульсу в синапсах і призводить до розвитку захворювань, зокрема міастенії. Підвищення чутливості до А. спричинює ін. захворювання — міотонію. Гальмування синтезу і розпаду А. забезпечує лікувальне діяння ряду препаратів (напр., езерину і карбохоліну), які широко використовують у медицині. Надмірне нагромадження А. лежить в основі ефекту діяння *інсектицидів* хлорофосу і карбофосу, а також фосфорорганічних отруйних речовин зарину й зоману.

О. С. Мікоша.

АЦЕТИЛЦЕЛЮЛО́ЗА, ацетати целюлози — складні ефіри *целюлози* та *оцтової кислоти*, заг. ф-ла $[C_6H_7O_2(OH)_{3-x}(OCOCH_3)_x]_n$. А. одержують гомогенним методом, діючи на целюлозу ангідридом оцтової к-ти при наявності каталізатора та розчинника (метиленхлориду), або гетерогенним, коли реакцію проводять у бензолі, толуолі, які не розчиняють А. Внаслідок цих реакцій утворюється первинна А., або триацетат целюлози ($x = 3$) — біла аморфна маса густ. 1300 *кг/м*³, нестійка до дії лугів і мінеральних к-т; через відсутність гідроксильних груп — малогігроскопічна. Число розчинників первинної А. дуже обмежене, тому в пром-сті часто використовують і вторинну А. ($x = 2$). Одержують її частковим омиленням первинної А. Вторинна А. розчиняється в багатьох розчинниках (етилацетаті, ацетоні) і нагадує за властивостями первинну А. Вироби з А. практично негорючі і досить міцні. Застосовують для виробн. кіноплівки та ацетатного волокна. Завдяки здатності плівок з А. пропускати ультрафіолетове проміння їх використовують для покриття парників. З підвищенням т-ри (до 180—220° С) А. набуває плинності, що має значення у виробн. *пластичних мас*.

Літ.: Роговин З. А. Химия целлюлозы. М., 1972.

Ю. П. Гетьманчук.

АЦЕТО́Н, диметилкетон — найпростіший *кетон*, CH_3COCH_3. Безбарвна горюча рідина, $t_{пл}$ — 95,35° С, $t_{кип}$ 56,24° С, змішується з водою, спиртом, бензином та іншими органічними розчинниками. В пром-сті А. добувають окисленням або дегідруванням ізопропілового спирту, а також з кумолу; при цьому, крім А., одержують *фенол*. А. застосовують як розчинник лаків, ацетатного шовку, кіноплівки, у хіміко-фарм. пром-сті та косметиці. А. використовують як сировину для синтезу кетену, *ізопрену* та ін. органічних сполук.

Л. К. Мушкало.

АЦЕТО́НО - БУТИ́ЛОВЕ БРОДІ́ННЯ — тип *бродіння*, кінцевими продуктами якого в кислому середовищі є переважно *ацетон* і *бутиловий спирт*. Збудником А.-б. б. є анаеробні бактерії з роду *клостридій* (Clostridium acetobutilicum та ін.), що спричинюють розкладання вуглеводів. А.-б. б. широко використовувалося в пром-сті до освоєння хім. синтезу ацетону і бутилового спирту.

АЦЕТО́НОВІ ТІЛА́, кетонові тіла — група проміжних продуктів обміну речовин, до яких належать *ацетон*, ацетооцтова та β-оксимасляна кислоти. Вміст А. т. у крові здорової людини не перевищує 1 *мг* %. А. т. у великій кількості утворюються при порушенні процесів синтезу та окислення жирних кислот, що значною мірою зумовлюється станом перебігу реакцій *трикарбонованих кислот циклу*, вуглеводного та азотистого обміну. А. т. нагромаджуються в тканинах при цукровому *діабеті*, голодуванні, порушенні нервової і ендокринної систем та ін.

АЦИДО́З (від лат. acidus — кислий) — порушення *кислотно-лужної рівноваги* в організмі, що характеризується надмірним вмістом аніонів летких і нелетких кислот. Розрізняють компенсований А., коли спостерігається лише зменшення лужної реакції крові й тканин без помітного підвищення їхньої кислотності, і некомпенсований, при якому кислотність значно збільшується. Найчастіше виявляється обмінний, або негазовий, А., який настає внаслідок скупчення в організмі нелетких кислот (при деяких захворюваннях печінки, нирок, діабеті) або при втраті лужних сполук (при тривалому блюванні, проносах). При затримці вуглекислого газу легенями (приступ астми, тяжка задишка) виникає дихальний, або газовий, А. Лікування: усунення причин виникнення А., а також приймання соди і лужної мінеральної води.

АЦИДОФІЛІ́Я (від лат. acidus — кислий і грец. φιλέω — люблю) — здатність клітинних структур забарвлюватися кислими барвниками. Ними забарвлюються елементи, що мають лужні властивості. А., як і *базофілію*, використовують для розрізнення окремих клітин

А. А. Ахматова.

О. В. Ахметелі.

І. К. Ахунбаєв.

М. Ф. Ахундов.

І. А. Ашимов.

. Ашмар.

(напр., клітин крові), гістологічних структур та ін.

АЦИДОФІ́ЛЬНІ ОРГАНІ́ЗМИ — організми, для розвитку яких потрібна значна кислотність середовища. До А. о. належать оцтовокислі, молочнокислі та хемоавтотрофні бактерії (див. *Хемосинтез, Сіркобактерії*). Відповідні ацидофільні бактерії використовують у виробництві оцтової к-ти, в молочній пром-сті, при силосуванні кормів тощо. До А. о. належать також деякі рослини (братки, верес, чорниця, багно, сфагнові мохи та ін. *кальцефоби*).

АЦИДОФО́БНІ ОРГАНІ́ЗМИ (від лат. acidus — кислий і грец. φόβος — страх), базифільні організми — організми, які не витримують великої кислотності й розвиваються лише в лужному середовищі. До А. о. належать деякі бактерії (напр., уробактерії) і вищі рослини — *кальцефіли* (біла акація, скумпія, бавовник, виноград).

АЦИКЛІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ, аліфатичні сполуки, сполуки жирного ряду — органічні сполуки, в молекулах яких атоми вуглецю утворюють відкриті ланцюги нормальної або розгалуженої будови. А. с. поділяють на *вуглеводні, спирти, альдегіди, кетони, карбонові кислоти*, складні і прості *ефіри, аміни* тощо. А. с. є в природі, їх одержують також синтетично. Вуглеводні входять до складу нафти і природного газу. Спирти містяться в сивушних маслах. До ефірів належать рослинні і тваринні жири та окремі складові частини *воску*. А.с. є деякі природні полімери (*каучук* і *гутаперча*, окремі поліпептиди тощо). Синтетичні А. с. широко застосовують у промисловості. *І. В. Смирнов-Замков.*

АЦИЛЮВА́ННЯ — заміщення водню в органічних сполуках залишком *карбонової кислоти*.

АЦТЕ́КИ (самоназва — астека) — найчисленніша індіанська народність Мексіки. Чисельність — 1,1 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять *ацтекською мовою*. В 12 ст. А. прийшли в долину Мехіко з Пн., заснувавши поселення *Теночтітлан* (сучас. м. Мехіко). В 15 ст. створили свою д-ву; 1519—21 її завоювали ісп. *конкістадори*. До ісп. колонізації культура А. досягла високого рівня розвитку. А. мали піктографічне письмо, користувалися сонячним календарем. У А. були розвинуті медицина, архітектура і мистецтво. В наш час більшість А.— с.-г. і пром. робітники.

АЦТЕ́КСЬКА МО́ВА, науатль — мова *ацтеків*. Належить до індіанських мов. Говорять нею понад 1 млн. чол. (1975, оцінка). Поширена в Мексіці, очевидно, з 6 ст. Писемні пам'ятки А. м. (*піктографічне письмо* з елементами ієрогліфіки) відомі з 14—16 ст. У 16—18 ст. цією мовою розвивалася л-ра на лат. графічній основі. Сюжети й мотиви давньої л-ри ацтеків, зокрема істор. хронік, використовують письменники (насамперед т. з. індіаністського напряму) сучасної Латинської Америки.

цтеки.
цтекська зо-
ота прикраса.

А́ЧЕ — султанат на Пн. о. Суматри з 16 — до поч. 20 ст. Був одним з центрів поширення *ісламу* в Індонезії. Розквіт А. припадає на 1-у пол. 17 ст. А. мав сильний флот. У 16 — на поч. 17 ст. успішно боровся проти португальців. Після загарбання 1641 Малакки Нідерландами значення А. занепало. З 1873 Нідерланди вели війну за загарбання А., 1904 встановили тут своє панування. Партизанські дії проти колонізаторів тривали до 1913. В Республіці Індонезія А.— провінція (з 1956).

А́ЧИНСЬК — місто крайового підпорядкування Красноярського краю РРФСР, райцентр, на р. Чулимі (бас. Обі). Залізничний вузол, аеропорт, пристань. 114 тис. ж. (1976). Глиноземний комбінат, електроремонтний і мех. заводи, слюдообробна ф-ка, підприємства харч. (м'ясокомбінат, комбінат хлібопродуктів та інші) та легкої (швейна, взут., меблева ф-ки, комбінат хутряних виробів) пром-сті. Підприємства будіндустрії. В районі А. формується нафтогазохім. тер.-виробничий комплекс. 8 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр., краєзнавчий музей. А. засн. 1682.

А́ЧИНЦІ — народ в Індонезії, який живе на Пн. о. Суматра, в районі колишнього султанату *Аче*. Чисельність — 2,1 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять ачинською мовою, що належить до індонезійської групи мов. Релігія — *іслам*. Осн. заняття — землеробство, ремесло. А. мають багату самобутню літературу — як усну народну з характерними індонез. сюжетами, так і писемну (героїко-фантастичні повісті). В наш час А. поступово прилучаються до загальноіндонез. культури.

АЧКА́НОВИ — брати, рад. державні і партійні діячі. Н. в Одесі в сім'ї моряка. Григорій Павлович А. [8(20).I 1887 — 3.XII 1939]. Член Комуністичної партії з 1904. В 1906 — член Одеського к-ту РСДРП. У 1917 — член к-ту РСДРП(б) і президії Ради робітн. депутатів Одеси, один з організаторів Всерос. спілки моряків і річників. У 1918 — член ревкому при *Румчероді*. В наступні роки — переважно на профспілковій роботі. З 1926 — генеральний секретар Міжнар. к-ту пропаганди і дій транспортників, член Центр. ради Профінтерну. З 1931 — заступник нач. Радторгфлоту, потім директор мор. Регістру СРСР. Федір Павлович А. (6.II 1881 — 26.XI 1957). Член Комуністичної партії з 1903. Учасник революції 1905—07, член Одес. к-ту РСДРП. У травні 1917 обраний членом Румчероду. Один з організаторів Червоної гвардії в Одесі, учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді. На 2-му Всерос. з'їзді Рад обраний членом ВЦВК. Під час австро-нім. окупації України 1918 — на підпільній парт. роботі в Харкові, Києві, Одесі. В 1919 — член ревкому в Києві, Одесі, заст. голови Всеукр. залізнич. ревкому. З 1920 — на парт., держ. і госп. роботі. Нагороджений орденом Леніна.

АША́НТІ — народ у Гані, який входить у групу *акан*.

АША́НТІ, Федерація Ашанті — держава ранньофеодального типу, що існувала в кін. 17—у 19 ст. на території сучасної Гани. На чолі д-ви стояв верховний вождь (ашантіхене), резиденцією якого було м. Кумасі (тепер — адм. центр обл. Ашанті, Гана). В 1896 А. захопила Великобританія, яка, придушивши 1900 антибрит. повстання народу ашанті, включила 1901 тер. А. до складу колонії Золотий Берег. У 1935 Великобританія формально відновила д-ву А., але влада в країні залишилася в руках англ. губернатора. З 1957 тер. А.— область у складі д-ви Гана.

АШЕ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура (епоха) раннього *палеоліту*, що змінює *шельську культуру* і передує *мустьєрській культурі*. Поширена в Африці, Азії і Пд. Європі. Назва походить від Сент-Ашель — околиці м. Ам'єна на Пн. Франції. Носії А. к. перебували на початковому етапі розвитку *первіснообщинного ладу*. Вони жили в печерах та ін. захищених місцях, займалися мисливством і збиральництвом, користувалися вогнем. Для А. к. характерні кам'яні двобічно-оброблені ручні рубила, сокировидні знаряддя, масивні *відщепи* й *нуклеуси*. Час А. к.— бл. 400—100 тис. років тому. На тер. СРСР пам'ятки А. к. відомі в Азербайджані, Вірменії, Грузії, Молдавії, на Україні (Королеве і Рокосів на Закарпатті, Житомирська стоянка та *Лука-Врубловецька*).

І. Г. Шовкопляс.

АШЕНБРЕ́ННЕР Михайло Юлійович [9 (21).IX 1842, Москва — 11.XI 1926, там же] — революційний народник. Н. в сім'ї військ. інженера. Закінчив кадетський корпус (1860). В 1870—82 служив у Миколаєві, де організував офіцерські гуртки, які 1881 приєдналися до «*Народної волі*». Активно працював у її військовій орг-ції. Був заарештований у Смоленську (1883). За «процесом 14-ти» (1884) А. засуджено до смертної кари, заміненої довічною каторгою, яку він відбував у Шліссельбурзькій фортеці. Звільнено 1904. До 1917 жив у Смоленську.

АШИ́МОВ Байкен Ашимович [н. 28.VII (10.VIII) 1917, аул Шабакбай, тепер радгосп «Шарикський» Рузаєвського р-ну Кокчетавської обл.] — державний і партійний діяч Каз. РСР, Герой Соціалістич. Праці (1977). Член КПРС з 1940. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Ленінгр. ін-т прикладної зоології та фітопатології (1957), Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1969, заочно). В 1938—45 — у Рад. Армії. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1945—55, 1957—70 — на рад. і парт. роботі. В 1959—61 — другий секретар Кокчетавського обкому, 1963—64 — перший секретар Карагандинського сільс. обкому, 1968—70 — перший секретар Талди-Курганського обкому Компартії Казахстану. В 1961—63 і 1964—68 — голова Карагандинського облвиконкому. З квітня 1970 — Голова Ради Міністрів Каз. РСР. З 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

А́ШКЕРЦ (Aškerc) Антон (9.I 1856, с. Глобоко — 10.VI 1912, Любля-

на) — словенський поет. Почав друкуватися 1880. Подорожував по слов. країнах, зокрема по Росії. Видав антологію рос. поезії. В 90-х рр. першим у словенській поезії створив образ робітника. Автор циклу балад «Стара правда» (1888), збірок «Балади й романси» (1890) і «Нові вірші» (1900), п'єси «Ізмайлов» (1906). Твори А. «Українська балада», «Тече Дніпро» та ін. присвячено укр. тематиці. Листувався з С. *Яричевським*, надрукував (1902) рецензію на його книгу про Ф. К. Прешерна. Деякі вірші А. перекладено рос. мовою.

А́ШМАР Мухаммед (1880 — 3.III 1960) — громадський діяч Сирії, шейх. Брав активну участь у боротьбі арабів проти тур. гніту, сирійському нац. повстанні 1925—27 проти франц. колонізаторів, у визвольному русі народів Йорданії та Палестини проти англ. імперіалістів. Учасник 2-го Всесвітнього конгресу прихильників миру (1950). З 1953 — член *Всесвітньої Ради Миру*, з 1956 — голова Нац. к-ту прихильників миру Сирії. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1955.

АШО́КА (рр. н. і см. невід.) — давньоіндійський цар (268—232 до н. е.) з династії Маур'я. Проводив політику створення і зміцнення об'єднаної інд. д-ви. За А. вона включала майже всю Індію, Афганістан, Пакистан. Ідеологічною основою д-ви А. був *буддизм*. Правління А. позначилося розвитком інд. культури, архітектури, поширенням писемності. Від часів правління А. залишилися написи, вирізьблені на скелях, колонах, стінах печер.

АШРАФІ Мухтар Ашрафович [29.V (11.VI) 1912, Бухара — 19.XII 1975, Ташкент] — узбецький рад. композитор і диригент, нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1941. У 1934—36 навчався в Моск. консерваторії, 1948 закінчив диригентський ф-т Ленінгр. консерваторії. Автор опер «Буран» (1939), «Великий канал» (1941, обидві у співавторстві з С. Н. Василенком), «Серце поета» (поставлено 1962), балету «Амулет кохання» (поставлено 1969), «Героїчної симфонії» (1942), кантат, оркестрових творів. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943, 1952.

АШУ́Г, ашик — народний співець-поет у азербайджанців, вірмен і сусідніх з ними народів. Вірогідні дані про А.— з 16 ст. А. складали ліричні й епічні пісні і виконували їх, акомпануючи собі на *сазі*, *тарі* або кеманчі. Традиції поезії А. живуть і досі, створено ансамблі ашугів.

АШХАБА́Д — місто, столиця Туркм РСР. Лежить біля підніжжя хр. Копетдаг, в Ахальському оазисі. Залізнична станція, вузол автомоб. і повітряних шляхів. Поблизу А. прокладено *Каракумський канал* імені В. І. Леніна. 297 тис. ж. (1976). Поділяється на 3 міські райони. Засн. 1881 як військ. укріплення на місці поселення Асхабад з давньою фортецею. Був адм. центром Закаспійської обл. В 1905 в А. створено с.-д. орг-цію, проходили страйки, відбулася перша закаспійська конференція РСДРП. У 1906 відбулося повстання місцевого гарнізону. Рад. владу встановлено в грудні 1917. 17.VII 1919 Асхабад перейменовано на Полторацьк — у пам'ять П. Г. Полторацького — одного з організаторів боротьби за Рад. владу в Туркестані. До 1924 — обласний центр Туркестанської АРСР. З 1924 — столиця Туркм. РСР. В 1927 місту дано назву Ашхабад.

А.— найбільший пром., адм. і культ. центр республіки. Гол. галузі пром-сті — машинобудування і металообробка (виробн. газових плит, нафт. насосів та ін., ремонт автомобілів, тепловозів). Розвинута також електротех., буд. матеріалів, скляна пром-сть. Легка пром-сть представлена бавовняною, шовковою (союзного значення), прядильно-ткацькою, трикотажною, швейною, взут. галузями, виробн. килимів. Підприємства м'ясної, винобробної, борошномельної, тютюнової промисловості. Будинок друку, кінофабрика. А.— важливий культурний центр. У 1976/77 навч. р. було 65 загально-осв. шкіл (51,7 тис. учнів), 7 профес.-тех. шкіл і училищ, 13 серед. спец. навч. закладів; 5 вузів, серед яких *Туркменський університет* імені О. М. Горького, політех., мед. ін-ти. В А. міститься *Академія наук Туркменської РСР* (в системі якої єдиний в СРСР Ін-т пустель), Ін-т сейсмостійкого будівництва Держбуду Туркм. РСР та ін.

В А. працюють 38 масових б-к, 7 клубних закладів, 4 театри (опери та балету ім. Махтумкулі, Академ. театр драми ім. Молланепеса, рос. драм. ім. О. С. Пушкіна, театр юного глядача), 3 музеї (істор., краєзнавчий, образотворчих мистецтв), 25 кінотеатрів і кіноустановок; палац піонерів та ін. позашкільні заклади. Виходить 7 респ., дві обласні і одна міська газети, журнали туркм. і рос. мовами. Респ. радіомовлення і телебачення. До Великої Жовтн. соціалістич. революції А. був забудований переважно одноповерховими будинками з сирцевої цегли, з плоскими земляними дахами. За роки Рад. влади місто реконструйовано і впорядковано. Після землетрусу 1948 А. відбудовано заново. Серед споруд 50 — 70-х рр.: будинок Ради Міністрів Туркм. РСР (арх. В. Новосадов), комплекс АН Туркм. РСР (арх. Л. Ратінов), Держ. бібліотека, готель «Ашхабад» (обидві — арх. А. Ахмедов). Пам'ятники: В. І. Леніну (1927, скульптори А. Карелін і Є. Трипольська), воїнам, які загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (1970, арх. А. Курбанлієв, Ф. Багіров, скульптор Д. Джумадурди).

Літ.: Клычев А. М. Ашхабад, 1974.

АШХАБА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Туркм. РСР. Утворена 27.XII 1973. Площа 95,4 тис. *км²*. Нас. 657 тис. чол. (на 1.I 1976, без м. Ашхабада — 360 тис. чол.); переважають туркмени, живуть також росіяни, узбеки, українці, белуджі та ін.; міськ. населення — 32% (без м. Ашхабада). Поділяється на 9 районів, має 3 міста й 13 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Ашхабад*. Більшу частину області займає пустеля *Каракуми* (більше як 90% території), на Пд.— гори *Копетдаг*. Корисні копалини: природний газ (Центрально-Каракумський газоносний район) і мінеральні буд. матеріали (цементна сировина, вапняки, суглинки, доломіти, буд. пісок і камінь). Клімат різко континентальний. Середня т-ра січня — 0,2°, липня +30,9°. Опадів від 140 *мм* (у Каракумах) до 250 *мм* (у горах Копетдагу) на рік. Гол. річка — Теджен, є також маловодні невеликі річки, що використовуються для зрошування. Територією області проходить *Каракумський канал* імені В. І. Леніна, є 6 водосховищ, з яких найбільші — Перше Теджене, Друге Теджене, Хор-Хорське та Копетдагське. Поширені сіроземні, такировидні, лучні й пустельно-піщані грунти. В А. о. переважає чагарниково-ефемерова рослинність. Ліси займають 0,04% території області (гол. чин. у горах Копетдагу та в долині р. Теджену). В єдиному нар.-госп. комплексі республіки А. о. виділяється обробною пром-стю, овочівництвом, баштанництвом і виноградарством. Енергетика базується на природному газі та енергії, що надходить з Марийської ДРЕС і Безмеїнської

М. А. Ашрафі.

Ашхабад. Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Скульптор М. Г. Лисенко, архітектори А. Ф. Ігнащенко і А. Ахметов.

Ашхабад. Площа імені Карла Маркса.

Системи письма	Буква Б і знаки, з яких вона походить
Давньо-семітська	𐤁 ℓ ь
Єгипетська	𓃀 𓉔 𓃀 𓉔
Фінікійська	𐤁 𐤎 𐤁 𐤎 ך
Давньо-грецька	Β < Ꞵ Ꞵ Β
Візантійська	Β Β Β
Латинська	B B ɑ b
Романська	B b B b
Готична	𝔅 𝔅 b 𝔅 b
Кирилиця	Б Б Б Б
Глаголиця	ⰁⰑ
Російська Українська	Б б Б б

Баальбек.
Круглий храм.

ДРЕС ім. В. І. Леніна. Гол. галузь пром-сті — легка (бавовноочисна й бавовняна). В 1976 вироблено 35 тис. *т* бавовни (волокна) та 18,9 млн. *м²* бавовняних тканин. Ф-ки: взут., швейна, килимова, шовкомотальна й трикотажна. Розвинуті харч. та буд. матеріалів пром-сть (виробн. цегли, цементу, залізобетонних виробів, скла та ін.), машинобудування (в т. ч. нафтове та електротехнічне) і металообробка. Осн. пром. центри: Ашхабад, Теджен, Безмеїн. С. г. спеціалізується на бавовництві, овочівництві, баштанництві, виноградарстві та садівництві. Заг. площа с.-г. угідь 1976 становила 9030,5 тис. *га*, з них пасовищ — 8593,5 тис. *га*, орної землі та перелогів — 414,1 тис. *га*, багаторічних насаджень — 14,0 тис. *га*. Площа зрошуваних земель становила 261,4 тис. *га*, в т. ч. з Каракумського каналу — 155,8 тис. *га*. Під бавовником 1976 було 75,6 тис. *га*, зібрано 112,8 тис. *т* бавовни. Тваринництво молочно-м'ясного напряму. Поголів'я (тис., на 1.I 1977): великої рогатої худоби — 90,0, овець і кіз — 1045,8 (в т. ч. каракульських овець — 516,0), свиней — 44,4, верблюдів — 20,6, коней — 2,7.

Територію області перетинає Середньоазіатська з-ця, є автомоб. шляхи. В Ашхабаді — аеропорт. В А. о.— 5 вузів, 15 серед. спец. навч. закладів; 4 театри, 3 музеї.

Літ.: Советский Союз. Туркменистан. М., 1969. *Н. О. Ораєв.*

АШШУ́Р — в ассірійській міфології спочатку бог-покровитель м. Ашшура, пізніше — верховний бог, покровитель ассірійських царів. Зображували його у вигляді крилатого сонячного диска чи озброєного царя.

АЮДА́Г, Ведмідь-гора — гора на Пд. березі Криму, за 2,5 *км* від Гурзуфа. Вис. 572 *м*. Являє собою *лаколіт*, що вдається в море, утворюючи мис. Вкритий лісом і чагарниками. Біля підніжжя А. міститься Всесоюзний піонерський табір ім. В. І. Леніна — *Артек*.

А́ЮШІ (1858—1939) — діяч монгольського національно-визвольного руху. Був кріпаком. У 1903 очолив виступ *аратів* у маєтку свого князя. В 1911—18 керував антифеод. і антиколоніальною боротьбою аратів пд.-зх. частини Кобдоського округу Зовнішньої Монголії (див. *Монгольська Народна Республіка*). Пізніше брав активну участь у революції 1921 і будівництві МНР.

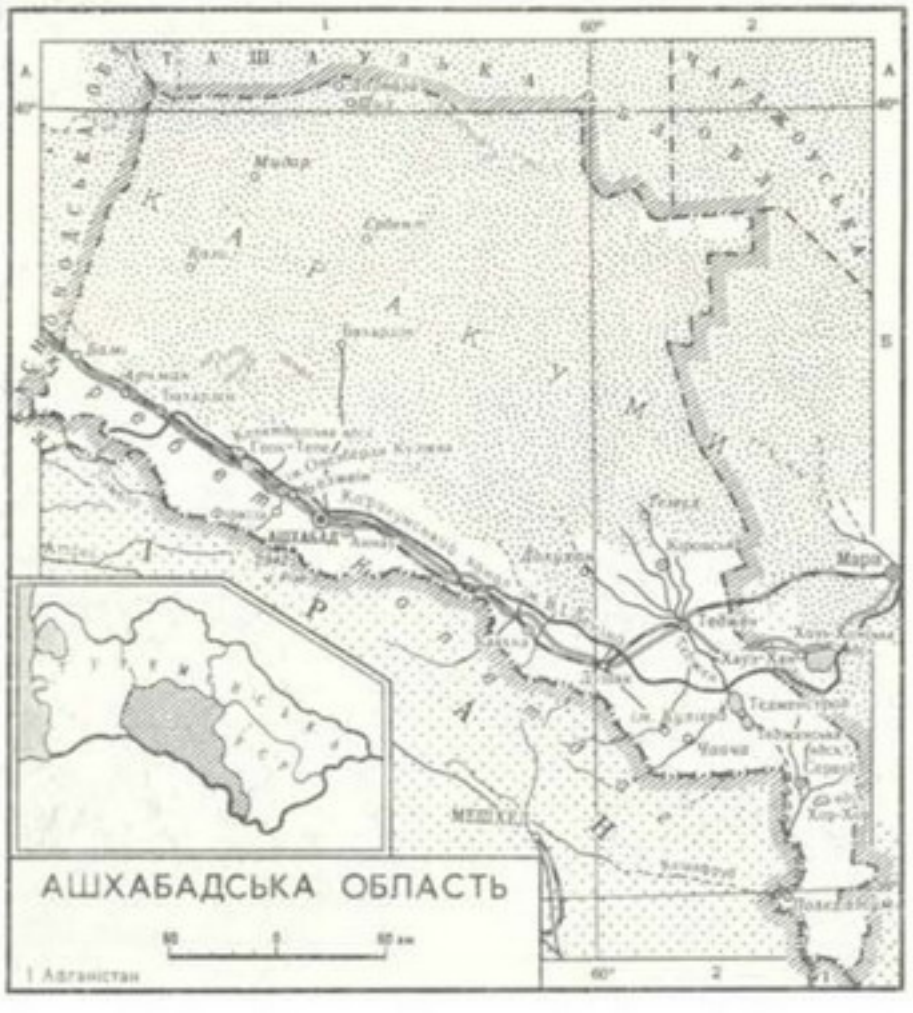

Б

Б — друга буква українського алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить з грецької β. Різне написання лат. «B» і слов. «Б» пояснюється тим, що римляни запозичили алфавіт у греків ще до н. е., коли буквою β позначали звук «б». У 9 ст., в період створення слов. кириличного алфавіту, греки вимовляли β як «в». У такому значенні ця буква й узвичаїлась у слов. алфавіті. У сучас. укр. мові буквою «Б» позначають дзвінкий проривний губно-губний приголосний звук.

БА́АДЕ (Baade) Уолтер (Вальтер) (24.III 1893, Шреттінггаузен, Німеччина,— 25.VI 1960, Геттінген, ФРН) — німецький астроном. У 1919—31 працював у Німеччині, 1931—58 — в США. В 1943—44 виявив, що центр. частини спіральної галактики *Андромеди* та її супутника — еліптичної галактики складаються із зір зниженої світності на відміну від зір, що входять до складу спіральних гілок. Одночасно з рад. астрономами (Б. В. Кукаркіним і П. П. Паренаго) Б. довів, що зорі зниженої світності значно старіші за зорі спіральних гілок. *В. П. Цесевич.*

БААЛЬБЕ́К (давній Геліополь) — місто в Лівані. Вперше згадується в написах 14 ст. до н. е., знайдених у *Ель-Амарні*. В кінці 1 ст. до н. е.— на поч. 1 ст. н. е. став рим. колонією. З 7 ст. Б.— володіння арабів. У Б. збереглися руїни храмового ансамблю рим. часу (1—3 ст.), який складається з Великого храму (т. з. храму Юпітера), Малого храму (т. з. храму Вакха або Меркурія) і круглого храму (т. з. храму Венери) з портиком та ін. споруд. В 13 ст. тер. ансамблю була перетворена на фортецю (збереглися залишки стін, веж). Археол. дослідження в Б. проводились у кін. 19 — на поч. 20 ст.

БА́АС (араб. — відродження) — 1) До 1954 назва *Партії арабського соціалістичного відродження*, заснованої 1947 в Сирії. 2) Скорочена назва *Партії арабського соціалістичного відродження* Іраку.

БА́БА (Baba) Корнеліу (н. 18.XI 1906, Крайова, Румунія) — румунський живописець, нар. художник СРР (з 1962), чл.-кор. Румунської АН (з 1963) та Німецької АМ (НДР, 1964), почесний член АМ СРСР (з 1958). В 1934—38 навчався в Школі красних мистецтв у Яссах. Полотна, присвячені життю румун. селян («Відпочинок у полі», 1954; «Селяни», 1958; «Сім'я», 1963), портрети (письменника М. Садовяну та ін.), пейзажі, натюрморти.

БА́БА — у давніх слов'ян — жіноче божество. Спочатку Б. вважали втіленням хмар, а пізніше — світла взагалі або світла Місяця. Божества-Б. нібито жили на високих горбах або гірських вершинах, звідси — багато назв «Бабина гора» у слов'ян, зокрема на Україні.

БАБАДЖАНЯ́Н Амазасп Хачатурович [н. 5(18).II 1906, с. Чардахли, тепер Шамхорського р-ну Аз. РСР] — рад. військовий діяч, Головний маршал бронетанкових військ (1975), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1928. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1925. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир полку, бригади, корпусу на Калінінському, Пн.-Зх., Степовому, Воронезькому та 1-му Укр. фронтах. У 1942 закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе, 1948 — Академію Генштабу. Після війни Б.— команд. армією, заст. команд. військами Прикарпатського військового округу (1950—59), команд. військами Одес. військ. округу (1959—67). З травня 1969 — нач. танкових військ Рад. Армії. На XXI з'їзді Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

БА́БАДЖАНЯ́Н Арно Арутюнович (н. 22.I 1921, Ерівань, тепер Єреван) — вірменський рад. композитор і піаніст, нар. арт. СРСР (з 1971). Член КПРС з 1956. В 1947 закінчив Єреван., 1948 — Московську консерваторії. Твори: Героїчна балада для фп. з оркестром (1950), поема-рапсодія для симф. оркестру (1954), камерно-інструм. твори, музика до кінофільмів, популярні пісні («Пісня першого кохання», «Не поспішай» та ін.). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

БАБА́ЄВ Агаджан Гельдійович (н. 10.V 1929, м. Мари Туркм. РСР)— рад. фізико-географ, чл.-кор. АН СРСР (з 1976). Акад. АН Туркм. РСР (з 1975; чл.-кор. з 1965), президент АН Туркм. РСР (з 1975). Член КПРС з 1954. В 1949 закінчив Ашхабад. пед. ін-т. Працював у Туркм. держ. ун-ті (1950—60). В 1960—75 — директор Ін-ту пустель АН Туркм. РСР. Праці з питань освоєння пустель СРСР, фізико-геогр. районування Туркм. РСР та ін. Депутат Верховної Ради Туркм. РСР 9-го скликання. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллю АН СРСР ім. М. І. Вавилова (1970). *О. П. Лавров.*

БАБАЄ́ВСЬКИЙ Семен Петрович [н. 24.V (6.VI) 1909, с. Куньє,

тепер Ізюмського району Харків. обл.] — російський радянський письменник. Член КПРС з 1939. Перша збірка оповідань — «Гордість» (1936). Б.— автор романів «Кавалер Золотої Зірки» (кн. 1—2, 1947—48, Держ. премія СРСР, 1949), «Світло над землею» (кн. 1—2, 1949—50, Держ. премія СРСР, 1950 і 1951), «Бунт синів» (1961), «Рідний край» (1964), «Білий світ» (1967—68), «Сучасники» (1972), «Станиця» (1975—76). Депутат Верховної Ради СРСР 4-го скликання.
Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Укр. перекл.— Кавалер Золотої Зірки. К., 1949; Світло над землею. К., 1952; Рідний край. К., 1967. *І. Т. Крук.*

БАБАЇ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Удах (бас. Дону), за 4 *км* від залізничної ст. Покотилівка, на автостраді Москва — Сімферополь. В селищі працюють авторемонтний з-д, взут. цех Харків. виробничого об'єднання взут. підприємств, радгосп. Середня школа, поліклініка. Будинок культури, 5 б-к. У Б. зберігся будинок, у якому 1774 жив Г. С. *Сковорода*. Засн. 1643.

К. Баба. Селяни. 1958. Музей мистецтв СРР у Бухаресті.

БАБА́К, байбак (Marmota bobak) — гризун родини білячих роду *сурок*. Довж. тіла до 61 *см*, маса до 9,3 *кг*. Хутро коротке, сіруватосолом'яного кольору з рудуватим відтінком. Живиться степовою рослинністю, живе в норах. Самки після 40—42 днів вагітності народжують 2—6 малят. У 18—19 ст. був поширений у степовій зоні Європи і Азії. Тепер у зв'язку з переорюванням цілинних земель його ареал представлений окремими ділянками між Сіверським Дінцем та Волгою і далі на схід до Пн. Казахстану. В УРСР збереглися в Міловському р-ні Ворошиловгр. обл. у заповіднику «Стрілецький степ» і в Великобурлуцькому р-ні Харків. обл. Б.— цінний мисливсько-промисловий звір. Охороняється законом. Іл. с. 320.

БАБАКО́В Іван Михайлович [6 (18).X 1890, м. Алексєєвка, тепер Бєлгород. обл.— 8.II 1974, Харків] — український рад. вчений у галузі механіки, засл. діяч н. УРСР (з 1961). Член КПРС з 1938. Закінчив (1916) Харківський університет.
З 1917 працював у вузах Харкова. З 1923 — професор. Наук. дослідження Б. стосуються гол. чин. теорії коливань і стійкості мех. систем. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

БАБА́НОВА Марія Іванівна [н. 29.X (11.XI) 1900, Москва] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1954). В 1920—27 працювала в Театрі РРФСР 1-му (з 1926 — Театр ім. В. Мейєрхольда). З 1927 — актриса моск. Театру Революції (тепер — Моск. театр драми ім. В. Маяковського). Ролі: Гога («Людина з портфелем» Файка), Таня (однойменна п'єса Арбузова), Діана («Собака на сіні» Лопе де Вега), Лариса («Безприданниця» О. Островського). Нагороджена орденом Леніна та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941.

БАБАХА́НОВ Абдулла Бабаханович [н. 27.I (8.II) 1910, м. Такмак Киргиз. РСР] — узбецький рад. архітектор, нар. архітектор СРСР (з 1970). Член КПРС з 1943. В 1933 закінчив Середньоазіат. буд. ін-т. За проектами Б. споруджено бл. 100 громад. і житл. будівель. Серед них: Тадж. драматичний театр ім. Л. Лахуті в Душанбе (1954), кінотеатр ім. С. Рахімова в Ташкенті (1955), музей ім. Улугбека в Самарканді (1958), мавзолей Хамзи Хакім-заде Ніязі в Хамза-абаді (скульптор Ф. Грищенко, 1967). Б.— автор наук. праць. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

БАБЕЗІО́З — інвазійна хвороба вел. рогатої худоби, овець і кіз, що її спричинюють *найпростіші* роду Babesia. Збудники у вел. рог. худоби — B. bovis, у овець і кіз — B. ovis. Переносниками Б. є пасовищні кліщі. Інкубаційний період 8—14 днів. Перебіг хвороби гострий. У хворих тварин т-ра підвищується до 40—41°. Слизові оболонки в них жовтяничні, сеча червоного кольору, заг. стан тварин пригнічений, надої зменшуються, у корів молоко гірке, жовтуватого кольору, іноді з кров'ю. Хвороба триває бл. 10 днів. Смертність у вел. рог. худоби до 40%, у овець і кіз — до 80%.
Профілактика. Періодична обробка тварин розчином хлорофосу, меліорація пасовищ, знищення мишовидних гризунів, які є переносниками кліщів.

БАБЕ́КА ПОВСТА́ННЯ — народне антифеод. повстання в Зх. Ірані, Азербайджані, Сх. Вірменії бл. 816—837 під проводом Бабека — вихідця з міських низів. Спрямоване проти влади арабського *Халіфату*. Найбільшого розмаху досягло в 30-х рр. 9 ст., набравши характеру визвольної війни. Гол. рушійною силою Б. п. були селяни і ремісники, до яких приєдналися дрібні землевласники. В 837 після запеклих боїв за допомогою місц. феодалів повстання було придушено, Бабека страчено. Б. п. ослабило Халіфат і прискорило його розпад.

БА́БЕЛЬ Ісак Еммануїлович [1(13).VII 1894, Одеса — 17.III 1941] — російський рад. письменник. Друкуватися почав 1916. В численних оповіданнях показав життя дореволюц. Одеси. Автор п'єс «Занепад» (1928), «Марія» (1935), кіносценарію «Мандрівні зірки» (1926). У зб. оповідань «Конармія» (1926) зображено окремі події громадянської війни на Україні. Портрет с. 312.
Тв.: Избранное. М., 1966.
Літ.: Левин Ф. М. И. Бабель. М., 1972.

БАБ-ЕЛЬ-МАНДЕ́БСЬКА ПРОТО́КА — протока між *Аравійським півостровом* і Африкою. З'єднує Червоне м. з Індійським ок. Довж. бл. 50 *км*, найменша шир. 26,5 *км*, глиб. на фарватері 182 *м*. Має велике екон. і стратегічне значення. На аравійському березі протоки — д-ви Йеменська Арабська Республіка, Народна Демократична Республіка Йемен; на африканському — Ефіопія та Республіка Джібуті.

БАБЕ́НКО Георгій Гаврилович [19.II (4.III) 1909, Одеса — 13.V 1977, Київ] — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1946. З 1929 працював в Одес. держ. драмі (з 1930 — театр ім. Жовтневої революції). З 1954 — актор Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Ролі: Сава («Земля» Кобилянської), Гайдай, Роман («Загибель ескадри», «Крила» Корнійчука), Єгор («Єгор Буличов та інші» Горького), Сафонов («Російські люди» Симонова), Карл Моор («Розбійники» Шіллера). Портрет с. 312.

БАБЕ́НКО Георгій Овксентійович (н. 2.VIII 1921, с. Новоселиця, тепер Черкаської обл.) — український рад біохімік, засл. діяч науки УРСР (1968). Член КПРС з 1943. Закінчив Донецький мед. ін-т (1951). З 1954 — ректор Івано-Франківського мед. ін-ту. Праці присвячені виявленню біол. ролі мікроелементів в організмі людини за різних фізіол. і патологічних умов. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 ін. орденами, медалями.

БАБЕ́НКО Олександр Калістратович (25.V 1881, Ясинуватка, тепер Олександрівського р-ну Кіровоград. обл.— 30.IX 1959, Київ) — український рад. фізик-методист. Член КПРС з 1946. Закінчив Київ. ун-т (1907). В 1907—29 — викладач фізики в серед. навч. закладах Вінниці та Вінн. обл., з 1930 — у вузах Києва. З 1932 — зав. кафедрою Київ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького. Автор праць: «Електромагнітна індукція», «Звук», «Коливання і хвилі» та ін., співавтор «Нарисів з методики викладання фізики» в середній школі (ч. 1—3). Нагороджений орденом Леніна.

БАБЕ́Ф (Babeuf) Гракх (справж. ім'я — Франсуа-Ноель; 23.XI 1760, Сен-Кантен — 27.V 1797, Вандом) — французький революціонер, комуніст-утопіст. Учасник *Великої французької революції*. Видавав друковані органи — «Газета вільної преси» і «Народний трибун», у яких різко критикував уряд великої буржуазії — *Директорію*, що стала при владі після реакційного *термідоріанського перевороту*. Не раз зазнавав арештів. У 1796 разом з Ф. *Буонарроті*, О.-А. *Дарте* та ін. створив таємне т-во «В ім'я рівності» (див. «*Змова рівних*»), що готувало нар. виступ. Виказаних зрадником керівників руху було заарештовано, Б. і Дарте — гільйотиновано. Б. і його со-

А. А. Бабаджанян.

А. Г. Бабаєв.

М. І. Бабанова.

А. Б. Бабаханов.

І. Е. Бабель.

Г. Г. Бабенко.

Г. Бабеф.

Ф. С. Бабичев.

ратники (бабувісти) — видатні попередники наук. соціалізму. Оснриса ідейної спадщини бабувістів — визнання необхідності революційної диктатури в перехідний період від старого суспільства до комуністичного, скасування приватної власності. Вказуючи на недоліки програми Б., зокрема на її положення про дрібнобурж. зрівняльність, К. Маркс і Ф. Енгельс в цілому високо оцінювали діяльність Б., характеризували його твори як такі, що відображали вимоги пролетаріату. Портрет с. 321.
Тв.: Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—3. М., 1975—77.
Літ.: Далин В. М. Гракх Бабеф накануне и во время Великой французской революции (1785—1794). М., 1963.

БА́БИ КАМ'ЯНІ — стародавні кам'яні статуї (до 4 *м* заввишки), що ставились у кочових народів на могилах і були пов'язані з культом предків. Поширені в степовій частині Європи й Азії від Прикарпаття до Монголії. Зображають чоловічі й жіночі постаті. Належать до бронзового віку, раннього залізного віку й часів середньовіччя. Б. к. на тер. України залишені скіфо-сарматськими племенами (7 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.) і тюркомовними народами (6—13 ст.), зокрема *половцями*. Іл. с. 315.

БА́БИН — село Кельменецького р-ну Чернівецької обл., біля якого виявлено різночасні археологічні пам'ятки (від епохи *палеоліту* до часів *Київської Русі*). Найвідомішою з них є багатошарова пізньопалеолітична стоянка Бабин I, досліджена 1949—51 і 1953. Виявлено залишки трьох стійбищ; знайдено скребки, вістря, наконечники, молоткоподібне знаряддя з рогу пн. оленя, кістки мамонта, вовка, коня, шерстистих носорогів, пн. оленів, зубрів тощо. Біля Б. досліджено ще 9 поселень кам'яного віку. В 1951 відкрито залишки поселення *комарівської культури*.

БА́БИН ЯР — урочище на пн.-зх. околиці Києва, місце масової страти 1941—43 німецько-фашистськими окупантами мирного рад. населення і військовополонених. У Б. я. загинуло понад 100 тис. рад. людей. Для увічнення пам'яті загиблих у Б. я. в Києві 1976 встановлено монумент. Автори: скульптори — М. Г. Лисенко, В. В Сухенко, О. П. Вітрик і Б. М. Лисенко; архітектори — А. Ф. Ігнащенко, М. К. Іванченко і В. М. Іванченков

БА́БИНЕ — село Верхньорогачицького району Херсон. обл., біля якого відкрито поселення середнього етапу *бронзового віку* Бабине III. Досліджено 1954. Виявлено залишки двох жител, знайдено кераміку з багатоваликовою орнаментацією, уламки кам'яних бойових сокир, крем'яні наконечники стріл, кістяні рибальські гачки тощо. Поселення належало до *багатоваликової кераміки культури*.

БАБИНЕ́ЦЬ Андрій Євтихійович [н. 30.XI (13.XII) 1911, Київ] — український рад. гідрогеолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1964). Член КПРС з 1939. В 1935 закінчив Київ. гірничо-геол. ін-т. З 1950 працює в Ін-ті геол наук АН УРСР. Наукові праці у галузі теоретичної та регіональної гідрогеології і морської геології. Досліджує умови формування підземних вод, їхній хімічний, газовий та ізотопний склад, воднофізичні та фізико-механічні властивості морських донних відкладів.

БА́БИНЦІ — селище міського типу Бородянського р-ну Київ. обл. УРСР, на р. Здвижі (бас. Дніпра), за 7 *км* від залізнич. ст. Клавдієве. В селищі працюють склозавод, будинок побуту. Заг.-освітня школа, лікарня. Клуб, б-ка. Відомі з 1552.

БА́БИЧЕВ Федір Семенович [н. 15 (28).II 1917, с. Бобрикове, тепер Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл.] — український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1956. Після закінчення (1944) Київського університету працює в ньому. Основні дослідження присвячені хімії *гетероциклічних сполук*. Відкрив і досліджував (разом з А. І. *Кіпріановим*) реакцію алкілування метиленових основ ряду тіазолу, бензтіазолу та бензселеназолу галогеналкілами. Розробив методи синтезу бензтіазолілалкілкарбонових кислот, бензтіазолілалкілкарбінолів, 2,3-поліметиленбензтіазолієвих солей.
Працює й у галузі хімії ізоелектронних аналогів індолізину, хінолізинію та ізоіндолу. Синтезував і дослідив багато нових гетероциклічних систем з вузловим атомом азоту. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора.

БАБИ́ШКІН Олег Кіндратович (н. 4.XI 1918, Переяслав, тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) — український рад. літературознавець і мистецтвознавець. Член КПРС з 1944. Закінчив Київський ун-т (1941). Автор літ.-критичних нарисів про творчість О. Гончара, М. Стельмаха, М. Яцкова. Окремими виданнями вийшли праці Б. «Ольга Кобилянська» (1952), «Ю. Яновський» (1957), «Володимир Самійленко» (1963), «Українська література на екрані» (1966), «У мандрівку століть. Слово про Лесю Українку» (1971), «Радянське багатонаціональне кіномистецтво» (1974) та ін.

БАБІ́ДСЬКІ ПОВСТА́ННЯ — народні виступи 1848—52 в Ірані, спрямовані проти феод. ладу і, об'єктивно, проти закабалення країни іноземним капіталом. Рушійними силами Б. п. були селяни, ремісники, міська біднота й дрібні торговці. Б. п. мали реліг. забарвлення, що зумовлювалося суспільно-екон. і політ. відсталістю Ірану. Очолювала їх реліг. секта, заснована Бабом. Бабіди закликали до реформи релігії, скасування приватної власності, створення д-ви, заснованої на рівності людей і спільності майна. Відбулося 3 повстання: в Мазендерані (вересень 1848 — травень 1849), у Зенджані (червень — грудень 1850) і Нейрізі (червень 1850 — серпень 1852). Б. п. жорстоко придушили шахські війська.

БАБІЙ Борис Мусійович (н. 25.VII 1914, с. Гурівці, тепер Козятинського р-ну Вінницької обл.) — український рад. вчений-юрист, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1939. Н. у бідняцькій сім'ї. В 1940 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. В 1940—47 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизняної війни. В 1947—49 — на викладацькій і адміністративній роботі в Київському ун-ті. З 1949 — ст. наук. співробітник, з 1966— заступник директора, з 1974—директор Інституту держави і права АН УРСР.
З 1968 — одночасно акад.-секретар Відділення історії, філософії та права АН УРСР. Очолював делегації УРСР на конференціях ООН з питань дослідження і використання космосу в мирних цілях (1968), боротьби проти расизму (1971), з питань представництва держав у їхніх взаємовідносинах з міжнар. орг-ціями (1975). Автор наук. праць з теорії та історії д-ви і права, державного права. Нагороджений 2 орденами Вітчизн. війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.
Тв.: Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1961; Союз РСР і роль України в його утворенні. К., 1972; Правовые исследования в Академии наук Украинской ССР. 1919—1973. К., 1974.

БАБІРУ́СА (Babyrousa babyrussa) — один з диких представників родини свинячих. Поширена на Сулавесі та деяких ін. о-вах Індонезійського архіпелагу. Довж. тіла 1 *м*, вис. 0,8 *м*, маса бл. 70 *кг*. Товста шкіра на голові й шиї утворює глибокі складки. Верхні ікла у самців, ростучи догори, закручуються назад і іноді впинаються кінцями в шкіру лоба. Б.— нічна стадна тварина, живе в болотистих місцевостях. Після 5 міс. вагітності самка народжує 2 поросят. Цінний мисливський звір. Добре приручається; місцеве населення часто тримає бабірус як свійських свиней. У зв'язку зі зменшенням кількості бабірусу взято під охорону. Іл. с. 320

Бабин Яр. Пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим Радянської Армії, що загинули від рук німецько-фашистських окупантів у 1941—43. Фрагмент.

БАБІ́Т — сплав на основі олова або свинцю; вид *антифрикційного матеріалу*. Антифрикційні властивості Б. зумовлені гетерогенною (неоднорідною) структурою — наявністю твердих кристалів у м'якій основі. Б. відзначається порівняно низькою т-рою плавлення (320—430° С), високою *пластичністю*. Твердість сплаву за Брінеллем 15—32, границя міцності на розтяг 80—130 *МПа* (8—13 *кгс/мм²*), коеф. тертя 0,004—0,006, густина 7,4—10,8 *г/см³*. Розрізняють Б. олов'янисті, свинцевосурм'янисті і свинцевисті. Олов'янисті Б. застосовують для підшипників, що їх експлуатують при великих ударних навантаженнях. Свинцевосурм'янистими Б. заливають вкладиші підшипників автом. і тракторних двигунів, свинцевистими — вкладиші підшипників пасажирських і товарних вагонів, тендерів.

Г. Ю. Шпичинецький.

БА́БКИ (Odonata) — ряд хижих комах. Мають 2 пари крил (розмах до 15 *см*) з густою сіткою жилок. Черевце довге, голова з великими *фасетковими очима*; вусики двочленикові; ротові органи гризучі. Яйця відкладають у воду, вологий грунт, деякі — в тканини водяних рослин. *Постембріональний розвиток* з неповним перетворенням. Личинки й німфи живуть у прісних водоймах. Дорослі Б. живляться дрібними комахами (комарами, мухами, мошками), личинки іноді поїдають мальків риб. Личинки деяких видів Б. є проміж. хазяями збудників *трематодозів* водоплавної птиці. Б. поділяють на 3 підряди: рівнокрилі (Zygoptera), різнокрилі (Anisoptera) і стародавні Б. (Anisozygoptera). Бл. 5000 видів, більшість з яких поширена в теплих країнах. У фауні СРСР 170 видів, зокрема в УРСР бл. 100. Викопні Б. відомі з карбону. Іл. с. 320.

О. П. Кришталь.

БАБКО́ Анатолій Кирилович [2 (15).X 1905, с. Судженське, тепер Яйського р-ну Кемеровської обл.— 7. I 1968, Київ] — український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1957). Засл. діяч н. УРСР (з 1966). Член КПРС з 1940. Осн. праці присвячено фіз. хімії комплексних сполук і застосуванню їх в аналітичній хімії, а також фотометричним та люмінесцентним методам аналізу. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Физико-химический анализ комплексных соединений в растворах. К., 1955; Кількісний аналіз. К., 1974 [у співавт.]; Фотометрический анализ. М., 1974 [у співавт.].

БАБЛЯ́К Володимир Самійлович [5 (18). IV 1916, с. Великий Жванчик, тепер Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.— 20.XI 1970, Київ (похований у Чернівцях)] — український рад. письменник. Першу книгу оповідань опублікував 1958. Окремими виданнями вийшли роман-трилогія «Вишневий сад» (кн. 1—3. К., 1958—62), роман «Жванчик» (кн. 1—2. Ужгород, 1967—69). Створив образи трудівників колгоспного села, показав боротьбу за соціалістичні перетворення на Поділлі і на Буковині.

Тв.: Рос. перекл. — Вишневый сад. М., 1962; Жванчик. М., 1975.

БА́БОЧКІН Борис Андрійович [5 (18).I 1904, Саратов — 17.VII 1975, Москва] — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1963). Герой Соціалістич. Праці (1974). Член КПРС з 1948. Сценічну діяльність почав 1921. В 1931—40 працював у Ленінграді (Театр ім. О. Пушкіна, Великий драм. театр ім. М. Горького). В 1948—51 і 1955—75 — у Малому театрі. Ролі: Самозванець («Борис Годунов» Пушкіна), Клавєров («Тіні» Салтикова-Щедріна) та інші; в Театрі імені Є. Вахтангова — Огнєв («Фронт» Корнійчука, 1942—43). Поставив спектаклі «Дачники» Горького (1964), «Іванов» Чехова (1960) і грав у них головні ролі. Знімався в кіно. Образ Чапаєва в однойменному фільмі (1934) приніс Б. широку популярність. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1951.

Б. А. Бабочкін у ролі Чапаєва в однойменному фільмі.

БА́БСЬКИЙ Євген Борисович [15 (28).I 1902, м. Горіс, тепер Вірм. РСР — 10.IX 1973, Москва] — рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1932. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1924). У 1932—49 — професор Моск. пед. ін-ту ім. Леніна, 1949—50 працював в Ін-ті фізіології АН УРСР і з 1952 — в системі АМН СРСР. Осн. праці Б. присвячено вивченню утворення і функціонального значення хім. агентів у центральній нервовій системі, периферичних нервах і в м'язах. В останні роки життя працював у галузі експериментальної *кардіології*. Розробив і вдосконалив ряд методів дослідження серцевої діяльності, шлунково-кишкового тракту та ін. Б.— автор підручника з фізіології людини, який видавався в Українській РСР (1937, 1938).

БАБУГА́Н-ЯЙЛА́ — найвищий масив *Головного пасма Кримських гір*, між Гурзуфом і Алуштою. Пересічна вис. 1000—1400 *м*, найбільша — 1545 *м* (г. *Роман-Кош*). Поверхня платоподібна, багато карстових печер і шахт. На схилах — ліси (бук, граб, сосна та ін.). На вис. понад 1000 *м* — унікальний гай берези бородавчастої. Біля підніжжя — *Кримське заповідно-мисливське господарство*.

БАБУ́ІН, жовтий павіан (Papio cynocephalus) — мавпа роду *павіан*. Довж. тіла до 1 *м*, хвоста — 0,6 *м*; осн. забарвлення жовтувато-сіре, сідничні нарости червоні. Поширений в Центр. і Сх. Африці в напіввідкритих гірських і рівнинних місцевостях. Живиться плодами, зерном, цибулинами, пагонами рослин, комахами, дрібними ссавцями; тримається поблизу дерев, на яких іноді ночує. Місцями завдає шкоди с.-г. культурам. Іл. с. 316.

БАБУ́К Володимир Борисович [н. 23.I (5.II) 1910, с. Кроти, тепер Пирятинського р-ну Полт. обл.] — український рад. вчений у галузі механізації с. г. Чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1943. Закінчив Київ. політех. ін-т (1931). Працював в МТС і РТС. З 1943 на наук. роботі в Укр. н.-д. ін-ті механізації й електрифікації с. г. Опублікував ряд праць з питань механізації рільництва, зокрема з проблем механізації вирощування та збирання кукурудзи. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

БАБУ́Р Захіреддін Мухаммед (14.II 1483 — 26.XII 1530) — узбецький та індійський правитель, полководець, засновник д-ви *Великих Моголів* в Індії. Походив з роду *Тімуридів*. З 1495 — правитель Фергани. В 1504 захопив Кабул, звідки здійснив ряд походів (з 1519) до Індії. До 1529 володіння Б. включали Сх. Афганістан, Пенджаб, долину Гангу до кордонів Бенгалії. Б. відомий також як автор автобіографії «Бабур-наме» (розповідає про події за 1493—1529) та збірки ліричних віршів — «Дивану» (окремі вірші перекладено укр. мовою).

Тв.: Рос. перекл. — Лирика. М., 1957; Бабур-наме. Ташкент, 1958.

БА́БУШКІН Іван Васильович [3 (15).I 1873, с. Леденьке, тепер село ім. Бабушкіна Волог. обл.— 18 (31).I 1906] — професіональний революціонер, більшовик. Н. в сел. сім'ї. У 1894 вступив до робітн. марксистського гуртка, яким керував В. І. Ленін, з 1895 — чл. *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В грудні 1896 заарештований і 1897 висланий до Катеринослава, де став одним з організаторів *катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* (1897). Один з засновників газ. *«Южный рабочий»* (1900), чл. Катеринослав. к-ту РСДРП (1898). Був у числі перших агентів і кореспондентів *«Искры»*. У 1901 заарештований і ув'язнений до Катеринославської тюрми, звідки в липні 1902 втік і емігрував за кордон. У жовтні 1902 повернувся до Росії, був чл. Петерб. к-ту РСДРП. У січні 1903 Б. заарештовано і заслано до Верхоянська. Звільнений 1905, брав активну участь у революц. подіях. Член Іркутського і Читин. к-тів РСДРП. Один з керівників Читин. збройного повстання. Під час перевезення зброї Б. і його товариші були схоплені на ст. Слюдянка каральним загоном і розстріляні без суду на ст. Мисовій. В. І. Ленін назвав Б. нар. героєм, гордістю більшовицької партії (див. Повне зібр. тв., т. 20, с. 73—77). На честь Б. місто Мисовськ перейменовано (1941) на Бабушкін (тепер Бурят. АРСР)

Б. М. Бабій.

А. К. Бабко.

Є. Б. Бабський.

І. В. Бабушкін.

Герб Багамських Островів.

БАГАМСЬКІ ОСТРОВИ

Площа — 13,6 тис. км²

Населення — 203,9 тис. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Нассау

Валовий збір бавовни по основних бавовникосіючих країнах світу (1974)

Країни	Тис. *т*
СРСР	8410
США	2513
Індія	1200
Бразілія	499 *
Пакистан	658
АРЄ	438
Мексіка	567 *
Туреччина	598
Судан	248

*Оціночні дані

Літ.: Новоселов М. А. Иван Васильевич Бабушкин. 1873—1906. М., 1954; Рашев П., Яременко Е. Революционная деятельность И. В. Бабушкина на Украине. К., 1955.

БАБЦЬО́ВІ (Cottidae) — родина кісткових риб ряду скорпеноподібних. Тіло (довж. від 5 до 75 *см*) веретеноподібне, голе або лише частково вкрите лускою, кістковими пластинками чи шипиками. Голова велика, сплющена, часто з шипами чи щитками. На щелепах, іноді на піднебінних кістках є невеликі зуби. Б.— прибережні, придонні риби, поширені в помірних та холодних морях і в прісних водах Пн., частково Пд. півкулі. В родині понад 70 родів, бл. 200 видів, з яких в СРСР близько 100 видів, в УРСР 2 прісноводні види: бабець барвистоногий (Cottus poecilopus) і бабець-головач (C. gobio). Деякі Б. мають невелике промислове значення.

А. Я. Щербуха.

БАВА́РІЯ — історична область у Німеччині. З 6 ст. Б.— герцогство. З 788 тер. Б.— в складі Франкської д-ви, з 843 — Східнофранкського королівства. З 9 ст. Б.— удільне королівство, з поч. 10 ст.— герцогство в складі Нім. королівства. З 1648 Б.— курфюрство. З кін. 18 ст. Б. брала участь у війнах проти Франції. В 1801—13 виступала на боці Наполеона I. З 1806 Б.— королівство. З 1871 Б.— в складі Нім. імперії. Внаслідок *Листопадової революції 1918* в Німеччині в Б. утворено респ. уряд. У 1919 утворено *Баварську Радянську республіку*, яку придушив уряд *Веймарської республіки*. В 1919 у Б. засновано Націонал-соціалістську (фашистську) партію; Б. була вогнищем *фашизму*. Після розгрому фашист. Німеччини (1945) Б. включено до амер. зони окупації. З 1949 Б.— земля (адм. одиниця) в складі ФРН. Гол. місто — *Мюнхен*.

БАВА́РСЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА. Існувала 13.IV — 1.V 1919. Утворилася в Баварії в умовах заг. революц. піднесення в Німеччині, викликаного впливом Великої Жовтн. соціалістич революції. Уряд Б. Р. р. (Виконавча рада), очолюваний комуністом Е. *Левіне*, запровадив робітничий контроль на підприємствах, націоналізував банки, сформував Червону армію, створив надзвичайну комісію для боротьби проти контрреволюції. Проте баварські комуністи не встановили союзу робітників з трудовим селянством, виявили нерішучість у боротьбі проти внутр. контрреволюції. Б. Р. р. розгромив с.-д. уряд Німеччини.

Літ.: Ленін В. І. Привітання Баварській Радянській республіці. Повне зібрання творів, т. 38; Полтавский М. А. Баварская советская республика. М., 1959.

БАВО́ВНИК (Gossypium) — рід багаторічних рослин родини мальвових. Одна з найважливіших технічних культур. Деякі з Б. вирощують як однорічні. Кущ з прямим гілчастим стеблом 1—1,5 *м* і більше заввишки. Листки чергові, довгочерешкові, 3—7-лопатеві. Квітки поодинокі, кремові, жовті або білі з червонувато-пурпуровим відтінком. Плід — 3—5-гнізда коробочка з 20—40 насінинами, вкритими волосками (волокном). При дозріванні коробочка розкривається, оголюючи волокно. Збирають волокно разом з насінням (бавовна-сирець). З бавовни-сирцю одержують бавовняне волокно (29—40%), насіння (60—70%) і підпушок (лінтер). За класифікацією рад. вченого Ф. М. Мадера, рід Б. включає 30 дикорослих видів, поширених у тропічних областях, і 5 культурних. З культурних видів найпоширеніший Б. шорсткий (G. hirsutum), або мексіканський, що його вирощують в СРСР, США, Пд. Америці, Африці, Китаї, Індії, Австралії та ін. країнах. Найкраще за якістю волокно дає Б. барбадоський, або перуанський (G. barbadense), до якого належать сорти єгип. і рад. тонковолокнистого Б. Вирощують його переважно в Єгипті та СРСР (у республіках Серед. Азії і Закавказзя). З волокна виготовляють тканини. Насіння містить 24—26% олії. Макуха — цінний корм для с.-г. тварин. Б.— добрий медонос. Науково-дослідну роботу з селекції, агротехніки, вирощування Б. проводять Всесоюзний н.-д. інститут бавовництва (Ташкент. область), обласні дослідні станції. Питаннями бавовництва займаються також н.-д. ін-т захисту рослин (Ташкент), Каракалп. н.-д. ін-т землеробства, Азерб. н.-д. ін-т бавовництва (Кіровабад), Н.-д. ін-т селекції та насінництва бавовнику, Туркменський н.-д. ін-т селекції і насінництва тонковолокнистого бавовнику та ін. В СРСР районовано понад 20 сортів Б. вітчизняної селекції. Серед них екстрадовговолокнисті (149-Ф, 133, 138-Ф) й довговолокнисті (С-4727, 108-Ф, Ташкент-1 та ін.) з різним типом волокна. Світове виробництво бавовни у 1970-х рр. перевищило 15 млн. *т*.

БАВОВНЯ́НА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, що виготовляє ситці, сатини, бязі, платтяні, меблево-декоративні, ворсові, рушникові й технічні тканини, нитки, корд тощо. Основною сировиною для Б. п. є бавовна. Б. п. об'єднує прядильне, ткацьке, крутильнониткове і фарбувально-обробне виробництво. Див. *Текстильна промисловість*

БАВОВНЯ́НА ТКАНИ́НА — тканина з бавовняної *пряжі*. Виробляють її здебільшого головними *переплетеннями ниток*. Розрізняють Б. т. білизняні, платтяні, одягові, підкладкові і меблево-декоративні. До білизняних і платтяних Б. т. належать, зокрема, *ситці, міткалі, бязі* та *сатини*. Б. т. використовують гол. чин. для пошиття одягу, оббивки меблів.

БАГАЛІ́Й Дмитро Іванович [26.X (7.XI) 1857, Київ — 9.II 1932, Харків] — український історик і громадський діяч, акад. АН УРСР (з 1919). Н. в сім'ї ремісника. В 1880 закінчив Харків. ун-т. З 1883 — приват-доцент, з 1887 — професор кафедри рос. історії, 1906—10 — ректор Харків. ун-ту. В його суспільно-політ. поглядах дореволюц. часу проявлялися ліберально-бурж. і ліберально-народницькі концепції. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції очолював Укрцентрархів, працював в управлінні науки Наркомату освіти УРСР. Викладав історію в Харків. і Полтав. ін-тах нар. освіти. В 20-х рр. керував н.-д. кафедрою історії України в Харкові, очолював Інститут історії укр. культури та Ін-т ім. Т. Г. Шевченка. З 1919 очолював істор.-філологічний відділ, згодом — член президії, віце-президент АН УРСР. Автор праць з багатьох питань вітчизн. історії, зокрема з історії Слобідської, Лівобережної і Пд. України 14—18 ст. З праць дореволюц. часу найвідоміші «Нариси з історії колонізації степової окраїни Московської держави» (1887), «Нарис історії Харківського університету» (1893—1904), «Історія міста Харкова за 250 років його існування» (1905—12, у співавторстві з Д. П. Міллером). За рад. часу опублікував праці «Історія Слобідської України» (Х., 1918), «Декабристи на Україні» (Х., 1926), «Нарис української історіографії», т. 1, в. 1—2 (К., 1923—25), «Український мандрований філософ Г. С. Сковорода» (1923), «Т. Г. Шевченко — поет пригноблених мас» (Х., 1931) та ін. На іст. поглядах Б. позначився вплив концепцій укр. бурж.-ліберальної школи В. Б. *Антоновича*. Б. ввів у наук. обіг багато архівних джерел, зробив помітний внесок у розвиток історіографії, джерелознавства, архівознавства, літературознавства. Наук. діяльність Б. після революції характеризувалася прагненням оволодіти марксистсько-ленінською методологією. На відміну від укр. бурж. націоналістів Б. в своїх дослідженнях показував взаємозв'язки укр. і рос. народів в економіці і культурі. В березні 1918 обраний членом ВУЦВК.

Літ.: Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969.

Н. В. Комаренко.

БАГА́МСЬКІ ОСТРОВИ́, Співдружність Багамських Островів — держава в Центр. Америці. Займає більшу частину арх. Багамських о-вів у Карибському м. (частина островів залишається колонією Великобританії). Осн. населення — негри й мулати (85%; нащадки африканців, вивезених колонізаторами). Офіційна мова — англійська.

Державний лад. Б. О.— конституційна монархія. Входять до складу Співдружності, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. король (королева), якого представляє генерал-губернатор. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент у складі сенату (призначається генерал-губернатором) і палати зборів (обирається населенням строком на 5 років); виконавчу — уряд (кабінет міністрів), очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Архіпелаг Багамських о-вів складається майже з 700 островів переважно коралового походження. Поверхня рівнинна, поширені карстові форми рельєфу. Клімат тропічний, пасатний. Пересічна т-ра січня +20, +22°, липня +28°. Опадів 1100—1600 *мм* на рік. Часто бувають урагани. Значних річок немає. Багато солоних озер. Грунти латеритного типу. Зарості колючих вічнозелених чагарників, соснові ліси, на узбережжях — гаї кокосової пальми.

Історія. Корінним населенням Багамських о-вів були індіанці, які належали до аравакськӧї мовної сім'ї (див. *Аравакські мови*). Багамські острови відкрив Х. Колумб 1492. З 1629 (з невеликою перервою) вони — колонія Великобританії. В 1964 Великобританія була змушена надати їм внутр. самоврядування. 10.VII 1973 проголошено незалежність Б. О. З 1973 Б. О.— член ООН, з 1974 Карибського співтовариства. З 1975—член *Комітету з питань розвитку і співробітництва країн Карибського басейну*.

Політичні партії, профспілки. Прогресивна ліберальна партія, засн. 1953. Правляча. Вільний національний рух, засн. 1971. Профспілки об'єднують Багамська федерація профспілок і Багамський конгрес профспілок.

Господарство. Б.О.—слаборозвинута агр. країна. Основа економіки — плантаційне землеробство. С. г. задовольняє потреби в прод. товарах лише на 25%. Вирощують фрукти (апельсини, банани, ананаси, манго), овочі (томати, огірки), гол. чин. на експорт, а також цукр. тростину, сизаль. Розводять овець, велику рогату худобу, кіз, свиней, домашню птицю. Рибальство, мор. промисли. Підприємства цем. та харч. пром-сті, нафтопереробний з-д, виробн. фарм. засобів, зокрема гормонів. Б. О.— значний вузол авіац. і мор. сполучень. Гол. мор. порт — *Нассау*. Асфальтованих шляхів 2,3 тис. *км* (1974). Важлива стаття доходів — іноз. туризм та ігорні будинки. З Б О. вивозять нафту й нафтопродукти, цемент, ром, сіль; ввозять нафту для *реекспорту* й переробки, устаткування, трансп. засоби, прод. товари тощо. Осн. зовнішньоторг. зв'язки — зі США, Великобританією, Канадою. Грош. одиниця — багамський долар=1 доларові США.

БАГА́МЦІ — населення *Багамських Островів*. Чисельність — 204 тис. чол. (1975, оцінка), 85% — негри і мулати (нащадки негрів, вивезених англ. колонізаторами в 17 —на поч. 19 ст. з Африки). Решта населення — англійці (переважно нащадки переселенців 17—18 ст.), греки (переселились у зв'язку з початком добування губок на островах) та ін. Мова — англійська. За релігією Б.— англіканці, баптисти, католики; греки — православні.

БАГА́НДА — колишня назва народу *ганда*, який живе в Пд. Уганді.

БАГА́ТА — річка в Харківській обл. УРСР, права притока Орелі. Довж. 70 *км*, пл. бас. 563 *км²*. Влітку міліє, іноді пересихає.

БАГАТОБО́РСТВО — вид спортивних змагань. Б. складається з комплексу вправ, що належать до одного (Б. важкоатлетичне, лижне, гімнастичне) або кількох видів спорту (Б. ГПО, сучасне п'ятиборство). Найпоширеніше Б. в легкій атлетиці. Відповідно до числа вправ Б. наз. двоборством, триборством, десятиборством. Змагання з Б. проводяться за певною програмою в короткі строки (1—2 дні). Переможець визначається за кількістю очок, набраних у всіх вправах. Вперше змагання з Б. (пентатлон) були включені до програми давньогрецьких Олімпійських ігор 708 до н. е. Світову славу здобули багатоборці СРСР, серед них укр. спортсмени: М. Авілов (десятиборець, олімпійський чемпіон 1972), Л. Литвиненко (десятиборець, срібний призер Олімпійських ігор 1972), Ю. Кутенко (десятиборець, рекордсмен Європи 1961), Н. Ткаченко (п'ятиборка, чемпіонка Європи 1973) та інші.

БАГАТОВА́ЛИКОВОЇ КЕРА́МІКИ КУЛЬТУ́РА, бабинська культура — археологічна культура середнього етапу *бронзового віку* (16—15 ст. до н. е.), поширена в степовій і лісостеповій частинах України. Для пам'яток Б. к.к. характерні поселення (див. *Бабине*) і поодинокі поховання в курганах. При розкопках поселень виявлено залишки напівземлянкових і наземних глинобитних жител; в курганах відкрито похувальні ями, зруби, зрідка — кам'яні скрині. Померлих хували в скорченому положенні на боці. В могили ставили посуд, клали крем'яні і металеві (переважно бронзові) знаряддя, кістяні вироби. Для посуду типові високі горщики біконічної форми, оздоблені наліпним валиковим (звідси й назва культури) і прокресленим орнаментом. Осн. заняття племен Б. к. к.— скотарство, землеробство, рибальство.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971. *С. Н. Братченко.*

БАГАТОВИМІРНИЙ ПРО́СТІР — простір, розмірність якого більша за три. Б. п. можна одержати за аналогією із звичайним тривимірним простором R^3, точки якого ототожнюють з наборами дійсних чисел (x_1, x_2, x_3) — *координат* точок. Узагальнюючи це, під n-вимірним простором R^n розуміють сукупність усіх наборів $(x_1, \ldots, x_n)$ дійсних чисел. Кожний такий набір наз. точкою x простору R^n. В R^n за аналогією з R^3 запроваджують поняття віддалі $\rho(x, y)$ між точками x і y, вважаючи, що

$$\rho(x, y) = \sqrt{\sum_{i=1}^{n} (x_i - y_i)^2};$$

використовуючи цю віддаль, вводять поняття збіжності точок R^n, різні геом. поняття тощо. В простір R^n можна ввести структуру лінійного простору. Точки $x = (x_1, \ldots, x_n)$ наз. *векторами* і запроваджують поняття суми векторів і множення їх на *скаляр*, вважаючи, що $x + y = (x_1 + y_1, \ldots, x_n + y_n)$; $\lambda x = (\lambda x_1, \ldots, \lambda x_n)$; вводять і скалярний добуток векторів з R^n, кут між ними тощо. Інтерпретація R^n як *векторного простору* дає змогу ввести широкі узагальнення цих понять і запровадити поняття заг. векторного (як скінченновимірного, так і нескінченновимірного) простору. Ці поняття є основними в математиці, зокрема в *функціональному аналізі*. В математиці дуже важливу роль відіграють не тільки векторні Б. п., але й загальні Б. п., які узагальнюють поняття кривої і поверхні в звичайному тривимірному просторі. Поняття Б. п. виникає в багатьох задачах фізики і техніки (хоч, зрозуміло, простір, у якому ми живемо,— тривимірний). Так, якщо точка $x = (x_1, x_2, x_3)$ тривимірного простору рухається зі швидкістю $v(x) = [v_1(x), v_2(x), v_3(x)]$, то для опису руху запроваджують т. з. фазовий простір, тобто простір R^6 точок $(x_1, x_2, x_3, v_1, v_2, v_3)$; еволюція цієї системи в часі буде зображуватись кривою в R^6. Інший приклад — «простір — час» у *відносності теорії*; його точки (x_1, x_2, x_3, t), де t — час, утворюють простір R^4.

Літ.: Рашевский П. К. Риманова геометрия и тензорный анализ. М., 1967; Шилов Г. Е. Математический анализ. Конечномерные линейные пространства. М., 1969. *Ю. М. Березанський.*

БАГАТОГОЛО́ССЯ — гармонічний склад музики, оснований на поєднанні кількох самостійних голосів (див. *Поліфонія*) або на поєднанні мелодії з акомпанементом чи акордовим супроводом (див. *Гомофонія*).

БАГАТОДІ́ТНА МА́ТИ — мати, яка має більше як дві дитини. Для Б. м. рад. законодавством встановлено ряд пільг, відповідно до яких їм надається держ. допомога у вихованні і утриманні дітей. Правове становище Б. м. визначено, зокрема, Указами Президії Верховної Ради СРСР від 8.VII 1944, 25.XI 1947 і 28.V 1973. Державну грошову допомогу Б. м. одержують при народженні третьої і кожної наступної дитини. Крім того, при народженні четвертої та кожної наступної дитини їм надається щомісячна допомога до досягнення дитиною 5-річного віку. Б. м. мають пільги в оплаті за утримання дітей в яслах і дитсадках (знижка до 50%). Б. м. може бути звільнена від оплати за утримання дітей у школах-інтернатах (або цю оплату може бути знижено); користуються пільгами в галузі пенсійного забезпечення. Жінка, яка народила 5 і більше дітей та виховала їх до 8-річного віку, має право на пенсію за віком по досягненню 50 років при стажі роботи не менше як 15 років. Мати, що народила і виховала 5 і 6 дітей, нагороджується «Медаллю материнства» 2-го і 1-го ступеня; 7, 8 і 9 дітей — орде-

Д. І. Багалій.

Баба кам'яна.

Бавовник:
1 — гілка з листками і квітками; *2*—коробочка; *3* — плід і насіння.

ном «*Материнська слава*» 3-го, 2-го і 1-го ступеня. Почесне звання «*Мати-героїня*» присвоюється матері, яка народила і виховала 10 і більше дітей.

Я. М. Шевченко.

БАГАТОДО́МНІ РОСЛИ́НИ, полігами — квіткові рослини, у яких поряд з двостатевими квітками є і одностатеві. Квітки на Б. р. розподіляються по-різному і у різних видів зустрічаються ті чи інші комбінації: на одних рослинах можуть бути двостатеві й чоловічі квітки, на других — двостатеві й жіночі, на третіх — двостатеві, чоловічі й жіночі тощо. Б. р. є багато видів клена, ясен, кінський каштан, соняшник та ін. Багатодомність у рослин сприяє *перехресному запиленню*.

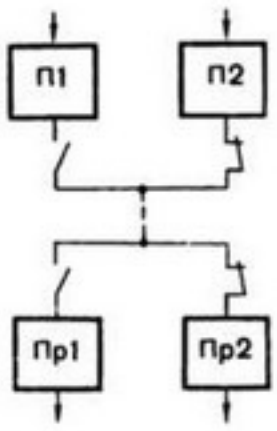

Багатоканальний зв'язок з часовим ущільненням: П1 і П2 — передавачі; Пр1 і Пр2 — приймачі.

БАГАТОКАНА́ЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗО́К — зв'язок, що забезпечує одночасне і незалежне передавання телефонної, телеграфної, телевізійної та ін. інформації по багатьох каналах однієї *лінії зв'язку*. Грунтується на частотному й часовому ущільненні цієї лінії (див. *Лінії зв'язку ущільнення*). В разі частотного ущільнення кожному сигналові, що надходить по відповідному каналу, відводиться певний спектр частот у заг. *смузі пропускання* ліній. На приймальному боці з заг. спектра частот виділяються *фільтрами електричними* спектри частот окремих сигналів, що перетворюються на вихідне повідомлення (напр., телевізійне зображення). В разі часового ущільнення для відокремлення повідомлень використовують методи імпульсної модуляції (див. *Модуляція*). Спеціальні перемикаючі пристрої періодично вмикають лінію зв'язку на короткий час до передавача і приймача кожного каналу (мал.). Б. з. застосовують для передавання повідомлень по повітряних, кабельних, хвилеводних, світловодних, радіорелейних і супутникових лініях зв'язку.

Л. І. Ярославський.

Багно:
1 — пагін з квітками і плодами; *2* — квітка; *3* — нерозкритий плід; *4* — розкритий плід.

БАГАТОКЛІТИ́ННІ ОРГАНІ́ЗМИ — тварини і рослини, тіло яких складається (на відміну від *одноклітинних організмів*) з багатьох клітин і їхніх похідних (різні види *міжклітинної речовини*). Клітини, що складають Б. о., якісно нерівноцінні, диференційовані і об'єднані в комплекси — тканини, органи. Б. о. виникли з одноклітинних організмів і в своєму індивідуальному розвитку (за винятком *вегетативного розмноження*) проходять одноклітинну стадію. Найдавніші Б. о. відомі з протерозою.

Бабуїн.

БАГАТОНІ́ЖКИ (Myriapoda) — клас наземних членистоногих тварин. Поділяються на 4 підкласи: *симфіли, пауроподи, двопарноногі, губоногі*. Тіло (довж. від 0,38 *мм* до 27 *см*) червоподібне, сегментоване. На кожному сегменті — пара ніг (у двопарноногих на деяких сегментах по дві пари). Розмножуються, відкладаючи яйця. Активні вночі, вдень ховаються під корою, камінням тощо. Живляться рослинними рештками *(хвощі)*, міцелієм грибів (пауроподи) або дрібними тваринами (губоногі). Бл 10 тис. видів, з них в СРСР — бл. 1500. Деякі види Б. можуть завдавати шкоди їстівним грибам, городнім і оранжерейним рослинам.

О. П. Криштальський.

БАГАТОПЕ́Р (Polypterus) — рід риб родини багатоперових. Об'єднує 10 видів, поширених у прісних водоймах тропічної Африки. Тіло (довж. до 120 *см*) стиснуте з боків, вкрите ромбовидною ганоїдною лускою. Грудні плавці мають в основі м'ясисту лопать, що зовні наближує Б. до *кистеперих;* спинний — складається з багатьох (до 18) переподібних плавців (звідси й назва). Плавальний міхур відіграє роль додаткового органа дихання. Живляться Б. дрібною рибою, безхребетними. Пром. значення невелике. Деякі види тримають в акваріумах.

Багатопер сенегальський.

БАГАТОРІ́ЧНА МЕРЗЛОТА́, вічна мерзлота, багаторічномерзлі породи — товща гірських порід, температура яких протягом ряду років не піднімається вище за 0°. Розрізняють багаторічномерзлі (зцементовані льодом), морозні (без включень льоду) й охолоджені (насичені розсолами) гірські породи. Особливістю Б. м. є велика льодистість відкладів (на лід припадає подекуди до 80% об'єму гірської маси). Під час танення відбувається осідання земної поверхні — термокарст. Б. м. — природний фактор, який зумовлює характер ландшафтів Арктики й Сибіру та впливає на госп. діяльність людини. Б. м. поширена в СРСР на площі бл. 11 млн. *км*² (41% тер. країни). В Пн. півкулі Б. м. займає бл. 25% суходолу. Максимальна потужність Б. м. досягає 1500 *м* (Середньосибірське плоскогір'я), середня річна т-ра її змінюється від 0° до —15, —16° на вершинах високих гір і до —12° на арктичних низовинах. Під час будівництва в районі Б. м. бувають несприятливі явища (просідання та спучування грунту та ін.), які спричинюють деформації споруд. В СРСР розроблено заходи для боротьби з цими явищами (глибоке вморожування **паль,** створення термо- та повітряноізоляційних систем та ін.).

Літ.: Основы геокриологии (мерзлотоведения), ч. 1—2. М., 1959; Общее мерзлотоведение. Новосибирск, 1974.

І. О. Некрасов.

БАГАТОРІ́ЧНІ КОРМОВІ́ ТРА́ВИ — група бобових і злакових трав'янистих рослин (напр., конюшина, еспарцет, люцерна), тривалість життя яких перевищує 2 роки. У Б. к. т. перезимовують коренева система, вузол кущення і частина пагонів. У перший рік життя повного укосу Б. к. т. не дають. На лучних і степових кормових угіддях Б. к. т. створюють основу травостою. Мають велике кормове й агротехнічне значення. Див. *Кормові культури*.

БАГАТОРІ́ЧНІ РОСЛИ́НИ, багаторічники — рослини, що живуть більш як два вегетаційні періоди. Одні з них живуть кілька років, інші — до 20—30 і навіть до кількох тисяч років (напр., баобаб). Б. р. є більшість насінних і багато спорових рослин. Трав'янисті Б. р. переживають несприятливу для них пору року у вигляді бульб, цибулин, кореневищ, сланких і повзучих пагонів; дерева і кущі в цей час скидають листя (виняток становлять *вічнозелені рослини*). Переважна кількість Б. р. у перший рік життя не плодоносить, деякі з них (бавовник, рицина) можуть цвісти й плодоносити, що дає можливість вирощувати їх як однорічники в пн. районах.

БАГАТОУ́СТКИ — клас плоских червів. Те саме, що й *моногенетичні присисні*.

БАГАТОЩЕТИ́НКОВІ ЧЕ́РВИ, поліхети (Polychaeta) — клас *кільчастих червів*. Тіло (довж. від 1 *мм* до 3 *м*) видовжене, почленоване. Передній відділ з багатьма щупальцеподібними виростами. На сегментах тулуба є по парі недорозвинених кінцівок — параподій з вусиками й численними щетинками (звідси й назва). У більшості Б. ч. параподії, крім локомоторної (рухової), виконують функцію дихання. Б. ч. звичайно роздільностатеві. Розвиток з метаморфозом. Личинка — *трохофора*. Деякі види розмножуються *пупкуванням*. Б. ч. поширені в морях Світового океану, окремі види — в прісних водоймах. Переважна кількість Б. ч. живе на дні, риючись у грунті, деякі — сидячі форми, тіло яких оточене трубочкою; частина видів вільно плаває в товщі води; інші (напр., мізостоміди) живуть на голкошкірих як коменсали (див. *Коменсалізм*) або *паразити*. Б. ч. живляться органічним детритом, дрібними без-

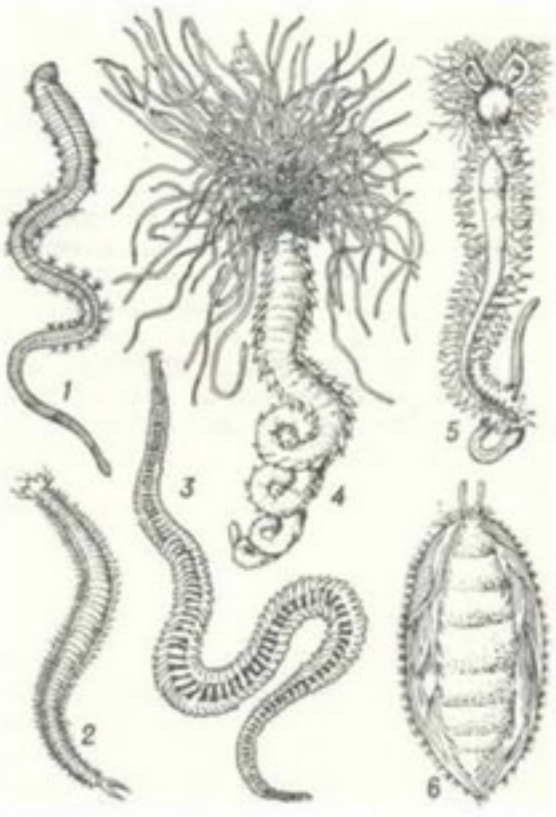

Багатощетинкові черви:
1 — піскожил (Arenicola marina); 2 — нереїс (Nereis pelagica); 3 — філодоце (Phyllodoce paretti); 4 — амфітрита (Amphitrite edwardsi); 5 — сабелярія (Sabellaria alveolata); 6 — афродита (Aphrodite aculeata).

хребетними й мікроскопічними рослинними організмами; самі Б. ч. є кормом для риб та водоплавних птахів. Багатощетинкових червів поділяють на підкласи: бродячі Б. ч. (Errantia), сидячі Б. ч. (Sedentaria), мізостоміди (Myzostomida). Об'єднують 5300 видів, з них понад 600 видів трапляється у водоймах СРСР, у т. ч. бл. 130 видів — на Україні. У викопному стані відомі з докембрійських відкладів.

Літ.: Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975; Натали В. Ф. Зоология беспозвоночных. М., 1975.

О. П. Маркевич.

«БАГА́ТТЯ» — український літературно-художній альманах. Вийшов 1905 в Одесі. В «Б.» вміщено твори понад 30 авторів, зокрема І. Франка, Панаса Мирного, О. Кобилянської, О. Маковея, Б. Грінченка.

БАГДА́Д — столиця Іраку, основний політичний, економічний і культурний центр країни. Порт на р. Тігрі. Важливий вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт. Бл. 3 млн. ж. (1975). Б. засн. 762. Був столицею халіфату *Аббасидів*. У 9 ст.— один з найбільших осередків ремесла і транзитної торгівлі, важливий центр араб. середньовічної культури. В 945 Б. перейшов під владу Буїдів, 1055 — *Сельджуків*, 1258 завойований монголами. В кін. 14 — на поч. 15 ст. його двічі пограбував *Тімур*. У 16—17 ст. Б. володіли турки і перси. В 1638—1917 Б. — у складі *Османської імперії*. В 1917 зайнятий англ. військами, з 1920 — адм. центр брит. підмандатної території. З 1921 — столиця Іраку. В 1948—54 в Б. відбувся ряд масових антиімперіалістичних виступів. 14.VII 1958 після повалення монархії в Б. проголошено Іракську Республіку. В Б. зосереджено бл. 25% пром. підприємств Іраку, гол. чин. легкої (текст., швейної, шкіряної) та харч. галузей. Підприємства металообр., хім., цементної пром-сті тощо. Розвивається нафтопереробка. Електротех. з-д (збудований за допомогою СРСР). Кустарне виробн. (килими, ювелірні вироби та інші). Значний торг.-фін. центр. Ун-т, Академія наук, 6 музеїв (у т. ч. араб. старожитностей, сучас. мистецтва, етнографічний, природничий, історії). Публічна б-ка. Архіт. пам'ятки в Б.: т. з. палац Аббасидів (кін. 12 — поч. 13 ст.), мавзолей Зубайди (поч. 13 ст.), мінарет Сук аль-Газаль (1279), мавзолей Муси аль-Кадіма (т. з. Золота мечеть, 1515) та ін. Сучас. Б. реконструйовано. В центрі міста встановлено монументальне панно-рельєф «Революція 14 липня» (1959—60, скульптор Дж. Салім) та пам'ятник Невідомому солдатові (1959, арх. Р. аль-Чадерчі).

БАГДА́ДСЬКИЙ ХАЛІФА́Т — арабська феодальна держава 8—10 ст. з центром у Багдаді. Засн. *Аббасидами*. В період розквіту Б. х. (8—9 ст.) до його складу входили країни Близького і Серед. Сходу, Пн. Африки, пд. частини Серед. Азії. Різний рівень екон. і соціального розвитку окремих частин Б. х., численні нар. повстання проти екон. і політ. гноблення зумовили в 10 ст. розпад халіфату.

БАГДА́Ш Халед (н. 15.XI 1912, Дамаск) — діяч сірійського робітничого руху. Член Сірійської компартії (СКП) з 1930. З 1933 — секретар, з 1937 — ген. секретар ЦК СКП. Брав участь у роботі VII конгресу Комінтерну. Зазнавав переслідувань колоніальної (франц.) і місцевої влади. В 1954—58 — депутат сірійського парламенту. З 1972 — у складі центр. керівництва Прогресивного нац. фронту; з 1973 — член нар. ради (парламенту Сірії). Автор праць з проблем робітн., комуністичного руху і нац.-визвольної боротьби народів араб. країн. Переклав араб. мовою «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса.

БАГЕ́РОВЕ — селище міського типу Ленінського р-ну Кримської обл. УРСР. Залізнична станція. В селищі працюють виноробний з-д, цех Приморського з-ду буд. матеріалів, будинок побуту, комбінат комунальних підприємств. 2 заг.-освітні школи, лікарня. Будинок культури, б-ка. Виникло наприкінці 19 ст.

БАГЛА́НОВА Роза Тажибаївна (н. 1.I 1922, Казалінськ, тепер Кзил-Ординської обл.) — казахська рад. співачка (сопрано), нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1962. У 1939—41 навчалась у Кзил-Ординському пед. ін-ті. В 1941—47 — солістка ансамблю пісні і танцю Узб. філармонії, 1947—49 — Казах. театру опери та балету, 1949—60 — Казах. філармонії, з 1960 — Казахконцерту. Виконує пісні народів СРСР та естрадні твори. Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

БАГЛІ́Й Гаврило Миколайович (1887, Катеринослав — 1920) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, робітник-залізничник. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в робітн. сім'ї. В 1912—16 вів нелегальну парт. роботу серед робітників Катеринослава. В 1917 — член Виконкому Катеринінської залізниці, 1918 — голова її Військ. революц. штабу. В 1919 — голова Військово-революц. к-ту, комісар Пд.-Зх. з-ці (з червня 1919). Ім'ям Б. названо одну з станцій Придніпровської з-ці і один з районів м. Дніпродзержинська.

БА́ГМУТ Іван Адріанович [25.V (7.VI) 1903, с. Бабайківка, тепер Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.— 20.VII 1975, Харків] — український рад. письменник. Навчався в Харків. с.-г. ін-ті. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 30-х рр. виступив з книгами подорожніх нарисів, у яких змалював життя і побут народів Середньої Азії, Охотського узбережжя, Карелії, Кольського п-ова. Автор книг для дітей «Гарячі джерела» (1947), «Злидні» (1958), «Знак на стіні» (1961); повістей «Щасливий день суворовця Криничного» (1948), «Блакитне плесо» (1959), «Записки солдата» (1961); п'єси «Степи цвітуть» (1959).

Тв.: Вибране. Х., 1964; Записки солдата. К., 1975.

БАГНО́ — 1) Багульник, багонник (Ledum) — рід рослин родини вересових. Невеликі вічнозелені кущі або півкущі. 10 видів, поширених у холодних та помірних широтах Пн. півкулі, на болотах, у вогких лісах і чагарникових тундрах. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — один: Б. звичайне, або болотяне (L. palustre). Гілки і знизу листки вкриті рудуватою повстю; квітки білі, зібрані в зонтикоподібні щитки. Має різкий запах; отруйне. Настій Б. використовують здебільшого як відхаркувальний засіб, а олійну витяжку — при лікуванні деяких шкірних захворювань, листя —як інсектицид. 2) Непролазна грязюка, дряговина.

БАГРАМЯ́Н Іван Христофорович [н. 20.XI (2.XII) 1897, Єлисаветполь, тепер м. Кіровабад Аз. РСР] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1941. Н. в сім'ї залізничника. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1938 — Академію Генштабу. З 1940 служив у Києві. Особливому військ. окрузі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. нач. і нач. штабу Пд.-Зх. фронту (брав участь в організації оборони Києва), команд. армією, військами 1-го Прибалт. фронту. Після вій-

Р. Т. Багланова.

І. Х. Баграмян.

Багдад. На одній з вулиць міста.

П. І. Багратіон.

Є. Г. Багрицький.

П. І. Багрій.

Є. Багряна.

ни — команд. військами Прибалт. військ. округу. В 1956—58 — нач. Академії Генштабу; 1958 — 68 — заст. міністра оборони СРСР. З 1968 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1952, член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 2—9-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

Тв.: Так начиналась война. К., 1975; Укр. перекл.— Фронтовими дорогами. К., 1971.

Літ.: Мержанов М. И. Солдат, генерал, маршал. М., 1974.

БАГРАТИ́ДИ вірменські, Багратуні — давній князівський рід у Вірменії. Перші відомості про Б. сягають 1 ст. до н. е. З 9—11 ст.— царська династія.

В 961 столицею царства Б. стало м. *Ані*. Б. добилися незалежності Вірменії від *Багдадського халіфату*. В 1045 після захоплення Вірменії Візантією втратили царську владу.

БАГРАТІО́Н Петро Іванович [1765, Кізляр, тепер Даг. АРСР — 12 (24). IX 1812, с. Сіми, тепер Владимирської обл.] — російський полководець, герой *Вітчизняної війни 1812*. Н. в сім'ї груз. князя. Учасник рос.-тур. воєн 1787—91, 1806—12, Польської кампанії 1793—94, Суворовських походів, кампанії 1805—07, рос.-швед. війни 1808—09. Під час Вітчизн. війни 1812 командував 2-ю Західною армією. В *Бородінській битві 1812* Б. командував лівим флангом рос. армії на Семеновських флешах, куди Наполеон I спрямував свій гол. удар. Б. організував героїчну оборону укріплень. У цьому бою Б. був смертельно поранений. У 1839 прах Б. перенесено на Бородінське поле.

БАГРАТІО́НИ грузинські — царська династія в Грузії з 9 ст. до 1801. Видатними представниками Б. були *Давид Будівник* (1089—1125), Георгій III (1156 — 84), *Тамар* (1184—1213), за правління якої розвинулися політ. зв'язки з Руссю. Під час царювання Б. завершено об'єднання Грузії і розширено її кордони. Навала монголів в 13 ст. спустошила країну і зруйнувала її держ. єдність. З кін. 15 ст. Б. очолювали окремі царства. Після приєднання Грузії до Росії 1801 царську владу Б. скасовано. Одне з відгалужень Б. було внесено до рос. князівських родів. Серед його представників полководець П. І. *Багратіон*.

БАГРИ́ЦЬКИЙ Едуард Георгійович [справж. прізв.— Дзюбін; 22.X (3.XI) 1895, Одеса — 16.II 1934, Москва] — російський рад. поет. Учасник громадян. війни на Україні; співробітничав в «ЮгРОСТА». Перша зб. віршів — «Південний Захід» (1928). У книгах «Переможці» та «Остання ніч» (1932) відтворював зростання революц. свідомості нар. мас, таврував міщанство. В поемі «Смерть піонерки» (1932) опоетизовано героїку громадян. війни, наступництво революц. поколінь. Твори на укр. тематику — «Україна», «Одеса» (1924), «Дума про Опанаса», 1926 (однойменне лібретто опери, 1932), «Пісня про Устину» (1926), радіокомпозиція «Тарас Шевченко» (1933). Переклади творів укр. поетів (М. Бажан, В. Сосюра) та ін.

Тв.: Стихотворения и поэмы. М.— Л., 1964; Стихи и поэмы. М., 1976; Укр. перекл.— Дума про Опанаса. В кн.: Бажан М. П. Твори, т. 2. К., 1947; Смерть піонерки. В кн.: Слава Жовтню. К., 1948.

Літ.: Любарева Е. П. Эдуард Багрицкий. М., 1964. *І. Т. Крук.*

БАГРІ́Й Олександр Васильович [11 (23).IV 1891, Летичів, тепер смт Хмельницької обл.— 22.VI 1949, Баку] — український рад. літературознавець і бібліограф. Закінчив істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. Викладав літературу в багатьох вузах країни, зокрема Азерб. ун-ті. Досліджував укр. л-ру і її зв'язки з л-рами братніх народів, вивчав життєвий і творчий шлях Т. Шевченка.

БАГРІ́Й Петро Іларіонович (н. 5.XI 1925, село Тополівка, тепер Теплицького району, Вінницької обл.) — український рад. економіст, акад. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1952. У 1954 закінчив Одеський інститут нар. г-ва. З 1957 працює в Ін-ті економіки АН УРСР (1971—76 — директор цього ін-ту). В 1961—65 — співробітник статистичного відділу Соціально-екон. департаменту ООН (Нью-Йорк). Праці з питань політ. економії соціалізму, розвитку нар. г-ва СРСР та ін. соціалістичних країн, екон. статистики. Премія ім. О. Г. Шліхтера АН УРСР, 1973.

Тв.: Динамика и структура общественного производства при социализме. К., 1971; Экономические проблемы развитого социалистического общества. К., 1977 [у співавт.].

БАГРЯ́НА Єлисавета (справж. прізв.— Белчева; н. 29.IV 1893, Софія) — болгарська поетеса, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967). Друкуватися почала 1915. Збірки «Вічна і свята» (1927), «Зірка моряка» (1932), «Серце людське» (1936) пройняті протестом проти бурж. суспільства. Збірки «П'ять зірок» (1953), «Від берега до берега» (1963), «Контрапункти» (1972) присвячені будівникам нового життя в країні, болгаро-рад. дружбі, боротьбі за мир. Перекладає твори російських радянських поетів. Вірші Б. в перекладі укр. мовою П. Тичини, Н. Забіли, Д. Білоуса, Р. Лубківського надруковано в «Антології болгарської поезії» (т. 2. К., 1974).

БАГРЯ́НКИ (Rhodophyta) — відділ (тип) водоростей. Те саме, що й *червоні водорості*.

БАГРЯНО́ВСЬКИЙ Корнелій Феліксович [бл. 1860, с. Чичелівка Волинської губ.— 31.VII (12. VIII) 1896] — революційний народник. Н. в дворянській сім'ї. В 1879 — член революц.-демократичного гуртка І. І. *Басова* в Києві. В тому ж році Б. заарештовано і засуджено до каторжних робіт, які він відбував на Карі. В 1884 Б. відправлено на поселення до Якутського краю. За спробу втечі (1891) засуджено до тюремного ув'язнення, після відбуття якого Б. відправлено на поселення до Верхоянська. Покінчив життя самогубством.

БАДА́ЄВ Олексій Єгорович [4 (16).II 1883, с. Юр'єво, тепер Карачевського р-ну Брянської обл. — 3.XI 1951, Москва] — професіональний революціонер, рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сел. сім'ї. В 1912—14 співробітничав у газеті «Правда», входив до *більшовицької фракції 4-ї Державної думи*, був членом Петерб. к-ту і Рос. бюро ЦК РСДРП. У 1914 заарештований і засланий до Туруханського краю. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції на керівній парт. і рад. роботі. У 1938—43 — голова Президії Верховної Ради РРФСР. У 1922—25 — кандидат у члени ЦК РКП(б), з 1925 — член ЦК ВКП(б). Автор книги «Більшовики в Державній думі. Спогади» (1929). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

БА́ДАЛИЧ (Badalić) Йосип (н. 7.VI 1888, Деановець, Чазма) — хорватський літературознавець-славіст. Праці про зв'язки російської л-ри з хорватською і сербською. Досліджував і популяризував творчість Т. Шевченка в л-рах народів Югославії. Автор кількох розвідок про укр. поета.

БА́ДАН (Bergenia) — рід рослин родини ломикаменевих. Багаторічні трав'янисті рослини з товстим кореневищем, безлистим стеблом і великими шкірястими листками в прикореневій розетці. Квітки лілово-червоні, дзвоникоподібні, зібрані в щитковидні суцвіття на верхівці стебла. 11 видів, поширених переважно в Азії. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР 1 — Б. товстолистий — тільки в культурі. Кореневища і листки Б. містять *дубильні речовини*. Використовують для дублення шкур, одержання таніну, галової к-ти й арбутину. Вирощують також як декоративну рослину. Іл. с. 320.

БАДА́НОВ Василь Михайлович [14(26).XII 1895, село Верхня Якушка, тепер Новомаликлинського р-ну Ульяновської обл.— 1.IV 1971, Москва] — генерал-лейтенант танкових військ (1942). Член КПРС з 1919. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У Рад. Армії з 1919. У 1934 закінчив курси при Військ. академії механізації і моторизації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танковими дивізією, бригадою, корпусом, 4-ю танковою армією (1943—44), яка брала участь у боях за визволення Правобережної України і у Львівсько-Сандомирській операції. З 1944 — на відповідальній військ. роботі. В 1950 закінчив курси при Академії Генштабу. З 1953 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора та ін. орденами і медалями.

БАДЕЛЕЇ́Т — мінерал класу окисів і гідроокисів. ZrO_2. *Сингонія* моноклінна. Густ. 5,4—6,02. Твердість 6,75. Безбарвний, жовтий, зелений, червоний. Блиск жирний до скляного. Дуже рідкісний. Є в

Бразілії, на острові Шрі Ланка, в СРСР (Карелія, Кольський п-ів, Український щит). Сировина для одержання препаратів цирконію.

БА́ДЕН — історична область у Німеччині. З 11 ст. Б.— маркграфство, з 1803 — курфюрство. В 1806 перетворений Наполеоном I на Велике герцогство. Під час *революції 1848—49 в Німеччині* в Б. у квітні і вересні 1848, травні — липні 1849 відбулися масові повстання. З 1871 Б.— в складі Нім. імперії. Під час *Листопадової революції 1918* в Німеччині в Б. проголошено республіку. В 1919—33 Б.— в складі *Веймарської республіки*. Після розгрому фашист. Німеччини (1945) пд. частину Б. включено до французької, північну — до амер. окупаційної зони. З 1949 Б.— у складі ФРН (земля Баден-Вюртемберг).

БА́ДЕН-БА́ДЕН — місто на Пд. Зх. ФРН, у землі Баден-Вюртемберг. 39 тис. ж. (1968). Підприємства харч., швейної, деревообр., паперової і поліграф. пром-сті. Відомий бальнеологічний і кліматичний курорт. Основні лікувальні засоби — джерела, воду яких використовують для пиття, ванн, інгаляцій тощо. Показання: хвороби органів руху і периферичної нервової системи, порушення обміну речовин, захворювання органів травлення, гінекологічні та деякі ін. хвороби.

БАДЕ́НІ (Badeni) Казимир (14.X 1846 — 9.VII 1909) — австрійський держ. діяч. У 1888—95 — намісник Галичини. В 1890 уклав угоду з *«народовцями»*, пообіцявши їм за підтримку політики австр. уряду кілька депутатських місць у парламенті, збільшення укр. кафедр у Львів. ун-ті і дозвіл викладати укр. мову в школах. Проте, будучи 1895—97 міністром-президентом Австро-Угорщини, Б. жорстоко розправився з радикально-демократичним рухом у Галичині.

БА́ДЕНСЬКА ШКО́ЛА, фрейбурзька школа — ідеалістичний напрям у німецькій буржуазній філософії кінця 19 — початку 20 ст., одна з шкіл *неокантіанства*. Засновники Б. ш.— В. *Віндельбанд* і Г. *Ріккерт*. Розглядаючи сусп. явища з позицій *суб'єктивного ідеалізму*, представники Б. ш. намагалися довести відсутність закономірностей у розвитку суспільства і неможливість передбачити хід істор. подій. При цьому вони виходили з протиставлення наук про природу, як узагальнюючих і законоположних, сусп. наукам, що нібито вивчають і описують тільки індивідуальні факти і не можуть розкривати й досліджувати заг. закони. В сучас. соціології ФРН концепції Б. ш розвиваються в дусі крайнього *суб'єктивізму* і *волюнтаризму*, використовуються реакційними колами в боротьбі проти наук. комунізму.

БАДМІНТО́Н (від назви англ. містечка Бадмінтон), волан — спортивна гра з опереним м'ячем і ракеткою. Б. виник у Старод. Малайї. В 1872 його продемонстровано в Англії. В СРСР культивується з 1954. Грають через сітку, натягнену на вис. 1,55 *м* на прямокутному (13,4 × 6,1 *м* — для парної гри і 13,4 × 5,2 *м* — для одиночної) майданчику. Ракетка — типу тенісної (вагою 135—190 *г*), м'яч (волан) — корок (вагою 4,5—7,0 *г*), обтягнений шкірою або її замінником, з вінцем із пір'я. Мета гри — не допустити падіння волана на свій майданчик і приземлити його на боці противника. За технікою і

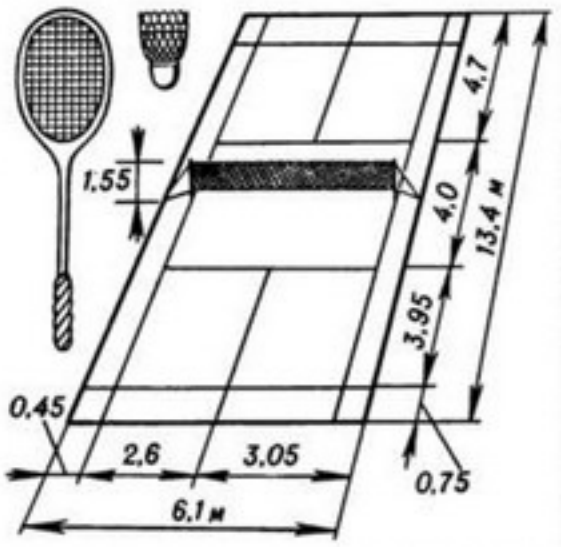

Бадмінтон: майданчик для гри, сітка, ракетка, волан.

тактикою Б. схожий з *тенісом*. Рахунок ведеться до 15 очок (жінки і діти грають до 11). Гра складається з 3 або 5 партій. Діє Федерація бадмінтону СРСР. Б.— також один з найпоширеніших засобів активного відпочинку.

БАДУ́ЄВ Саїд Сулейманович (14. IX 1905, Грозний — 20.XII 1943) — чеченський рад. письменник. Почав друкуватися в 1926. Повісті «Голод», «Огненна гора», зб. оповідань і повістей «Адати» (всі — 1930). Відобразив соціальний і нац. гніт в минулому, закликав боротися проти реліг. пережитків. П'єси «Червона фортеця» (1930; про героїчну боротьбу народів Пн. Кавказу за Рад. владу в роки громадян. війни), «Золоте озеро», «Політвідділ» (1934). Роман «Петімат» (1930). Зб. віршів «Наш сад» (1935).

Тв.: Рос. перекл.— Огненная гора. Грозный, 1972.

БАДХИ́ЗЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — заповідник на Пд. Туркм. РСР. Лежить у межиріччі Теджену і Мургабу, в передгір'ї хр. Паропаміз. Засн. 1941. Пл. 87,7 тис. *га*. Рельєф — хвиляста передгірна рівнина. Охороняються 697 видів рослин (фісташка, саксаул, астрагал та ін.), 37 — звірів (зокрема, кулан, гепард, гієна), 250 — птахів (гриф та ін.). Розмножено куланів, джейранів, дикого копетдагського барана — уріала. Вивчаються властивості змій (кобри, гюрзи, ефи, різних полозів, стріли-змії). *О. К. Ющенко.*

БА́ЄВ Олександр Олександрович [н. 28.XII 1903 (10.I 1904), Чита] — російський рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1964. Учень В. О. *Енгельгардта*. Закінчив мед. ф-т Казанського ун-ту (1927). Працював у Казанському мед. ін-ті (1930—35), в Ін-ті біохімії ім. О. М. Баха (1935—59), з 1959 — в Ін-ті молекулярної біології АН СРСР. Академік-секретар Відділення біохімії, біофізики і фізіологічно активних сполук АН СРСР (з 1971). Основні праці Б. присвячені клітинному диханню, вивченню хім будови і функції транспортних *рибонуклеїнових кислот* (тРНК). Розшифрував первинну структуру дріжджової тРНК, специфічної до валіну. Держ. премія СРСР, 1969.

БАЖА́Н Микола Платонович [н.26.IX (9.X) 1904, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельницької обл.] — український рад. поет, громадський діяч, академік АН УРСР (з 1951), засл. діяч мистецтв Груз. РСР (з 1964), нар. поет Узб. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1940. Почав друкуватися 1923. Першу зб. поезій Б. «17-й патруль» (1926) присвячено героїці громадян. війни. Соціальною і філософською проблематикою позначені зб. «Будівлі» (1929), поеми і памфлети «Розмова сердець» (1928), «Гофманова ніч» (1929) і «Смерть Гамлета» (1932). В поемі-трилогії Б. «Безсмертя» (1935—37) змальовано образ С. М. Кірова. Ідеєю ленінської дружби соціалістичних націй наснажені цикли «Грузинські поезії», «Узбекистанські поезії» (1938—39). В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 Б. — в діючій армії, редагував газету *«За Радянську Україну!»*. Широкої популярності набув його вірш «Клятва» (1941). В 1942—43 Б. створив книгу «Сталінградський зошит» (1943; Держ. премія СРСР, 1946). В післявоєнні роки видав цикл «Англійські враження» (1948; Держ. премія СРСР, 1949). В книзі «Біля Спаської вежі» (1952) оспівав віковічну дружбу рос. і укр. народів Тематичною широтою відзначаються зб. «Італійські зустрічі» (1961), «Чотири оповідання про надію» (1967) й «Уманські спогади» (1972), поеми «Політ крізь бурю» (1964; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1965) й «Нічні роздуми старого майстра» (1976). Б. належать переклади поем Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» (1937; Держ. премія Груз. РСР, 1937), Алішера Навої «Фархад і Ширін» (1947) й Давида Гурамішвілі «Давитіані» (1949), віршів О. Пушкіна, В. Маяковського, С. Чиковані, Ю. Словацького, Ц. Норвіда, Я. Івашкевича, Р.-М. Рільке та ін. Б. є автором літ.-критичних праць: «Дружба народів — дружба літератур» (1954), «Люди, книги, дати» (1962) та ін. За участь у створенні «Історії українського мистецтва» (т. 1—6, 1966—68) удостоєний Держ. премії УРСР, 1971.

В 1943—48 Б.— заступник Голови Ради Міністрів УРСР. На XVII—XIX і XXI—XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 6—9-го скликань. Головний редактор Укр. Рад. Енциклопедії (з 1958). Секретар правління Спілки письменників СРСР (з 1959). Нагороджe-

О. Є. Бадаєв.

О. О. Баєв.

М. П. Бажан.

В. І. Баженов.

Бабак.

Бабіруса.

Бабки.
Бабка чотириплямиста:
1 — доросла комаха;
2— личинка.

Бадан товстолистий.

ний 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1974—75; Рос. перекл.— Люди, книги, даты. М., 1968; Избранное. М., 1974.
Літ.: Суровцев Ю. Поэзия Миколы Бажана. М., 1970; Костенко Н. В. Поетика Миколи Бажана. К., 1971; Адельгейм Є. Микола Бажан. К., 1974.

Л. М. Новиченко.

БАЖА́НСЬКИЙ Іван Миколайович (26.II 1863 — 20.V 1933) — український письменник і педагог. У кін. 19 — на поч. 20 ст. виступив з поезіями, оповіданнями, нарисами на педагогічні й морально-етичні теми. Друкувався в чернівецьких періодичних виданнях і календарях («*Буковина*», «Руська рада», «Ластівка»). Автор поеми «Пропасть» (1903).

Ф. П. Погребенник.

БАЖЕ́НОВ Анатолій Іванович (н. 2.XII 1945, м. Дніпропетровськ) — український рад. скрипаль, засл. артист УРСР (з 1973). У 1968 закінчив Моск. консерваторію. У 1968—69 працював у Держ. симф. оркестрі УРСР, з 1970 — у складі струнного квартету ім. М. В. Лисенка (1-а скрипка). В сольному та квартетному репертуарі Б. твори класичної музики, а також рад. російських і укр. композиторів — Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, Б. Лятошинського, А. Філіпенка. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка. 1977.

БАЖЕ́НОВ Василь Іванович [1 (12).III 1737 або 1738, с. Дольське, поблизу Малоярославця (за ін. даними — Москва) — 2 (13). VIII 1799, Петербург] — російський архітектор, теоретик архітектури і педагог, представник *класицизму*. В 1858—60 навчався в петерб. АМ у О. П. *Кокорінова* і Ж.-Б. *Валлен-Деламота*, 1760—62 — в Школі красних мистецтв у Парижі. З 1765 — академік, 1799 — віце-президент петерб. АМ. Серед архіт. творів: проект палацу для Московського Кремля (1767—75, нездійснений), старе приміщення Бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (кол. будинок Пашкова в Москві, 1784—86), садово-парковий ансамбль Царицино в Підмосков'ї (1775—85), проект Михайлівського замку в Петербурзі (1792—96, збудували 1797—1800 В. Ф. Бренна і Є. Т. Соколов), ряд культових споруд і приватних будинків у Москві. Б.— автор ряду праць з теорії архітектури. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225. Портрет с. 319.
Літ.: Снегирев В. Л. Зодчий Баженов. М., 1962.

БАЖО́В Павло Петрович [15(27). I 1879, поблизу Єкатеринбурга (тепер Свердловськ) — 3.XII 1950, Москва, похований у Свердловську] — російський радянський письменник. Член Комуністичної партії з 1918. Автор зб. «Уральські бувальщини» (1924), автобіографічної повісті «Зелена кобилка» (1939) і книги мемуарів «Далеке — близьке» (1949). Осн. твір — книга оповідей «Малахітова шкатулка» (1939), пізніше доповнена новими оповідями. За мотивами його оповідей створено кінофільм «Кам'яна квітка», оперу (композитор К. Молчанов) і балет (С. Прокоф'єв) — «Оповідь про кам'яну квітку». Б. нагороджений орденом Леніна. Державна премія СРСР, 1943.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1976; Укр. перекл. — Вибране. К., 1958.
Літ.: Батин М. А. П. Бажов. Жизнь и творчество. М., 1976; Кузнецова Н. В. Павел Петрович Бажов. Биобиблиографический указатель. Свердловск, 1960.

БА́ЗА (грец. βάσις — основа) — 1) Основа або опора чого-небудь, опорний пункт. 2) В архітектурі — основа колони чи пілястри іонічного, корінфського, тосканського та римськодоричного ордерів (мал.). Див. *Архітектурні ордери.* 3) Склади, майстерні або частина території з приміщеннями й запасами для постачання армії, флоту (див. також *База військова*), експедицій, підприємств. 4) Віддаль між осями колісних транспортних засобів (автомобілів, тракторів, вагонів тощо). 5) Б. технологічна — підготовлена вихідна поверхня виробу (деталі), яка визначає положення його при обробці.

БА́ЗА ВІЙСЬКО́ВА — спеціально обладнана територія, важлива в стратегічному відношенні, з усіма військовими спорудами та контингентом збройних сил і необхідними для забезпечення бойових дій війська матеріально-технічними засобами. За обладнанням і призначенням поділяються на Б. в. сухопутних військ, ракетні, авіаційні, військ.-морські та заг. призначення. Б. в. виникли за капіталізму. Особливо поширилися в епоху імперіалізму. США та ін. імперіалістичні країни після 2-ї світової війни створили розгалужену мережу Б. в., зокрема на чужих територіях Більшість їх сконцентрована в Зх. Європі та Японії, гол. чин. навколо кордонів СРСР та ін. д-в соціалістичної співдружності. В 70-х рр. США форсували будівництво острівних Б. в. в Індійському і Тихому океанах. В 2-й пол. 70-х рр. в більш як 30 країнах налічується понад 300 великих амер. Б. в. Оснащені ракетною і атомною зброєю, Б. в. США є плацдармом для підготовки агресивних воєн, засобом підтримки антинар. режимів і боротьби проти революц. руху. Ліквідація Б. в. імперіалістичних д-в на чужих територіях є одним з осн. положень рад. *Програми миру*, що здобула підтримку всіх прогресивних сил світу.

М. А. Мартишевський.

БАЗАВЛУ́К, Бузулук — річка в Дніпропетровській обл. УРСР, права притока Дніпра (впадає в Каховське водосховище). Довжина 157 *км*, пл. бас. 4200 *км*². Маловодна, в посушливі роки іноді пересихає. Частково використовується для водопостачання і зрошування.

БАЗАВЛУ́ЦЬКА СІЧ — Запорізька Січ, яка в кін. 16 — на поч. 18 ст. перебувала на о. Чортомлик, або Базавлук. Див. *Чортомлицька Січ.*

БАЗАЛІ́Я — селище міського типу Теофіпольського р-ну Хмельницької обл. УРСР, на р. Случі (бас. Дніпра), за 30 *км* від залізничної ст. Війтівці.

Цегельний, хлібний з-ди; комбінати: побутового обслуговування та комунальних підприємств; міжколгоспна племінна птахоінкубаторна станція. Тваринницький комплекс, відділення районного об'єднання «Сільгосптехніка». 2 заг.-освітні школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки. Б. засн. бл 1570.

БАЗА́ЛЬНИЙ (від грец. βάσις — основа) — основний, той, що належить до основи, розташований біля основи, повернутий до неї.

БАЗА́ЛЬТ — виливна гірська порода. Складається з дрібних зерен *плагіоклазу, піроксену, магнетиту* й *авгіту*, рідше *олівіну*. *Текстура* пориста.

Колір чорний або темно-сірий. Утворюється внаслідок кристалізації основної *магми*, яка піднімається з глибини по розломах і жерлах вулканів. Залягає у вигляді великих за площею покривів і різних пластових тіл. В СРСР поширений у Закавказзі, на Україні (в Ровен., Закарп., Донец. областях). Використовують як облицьовувальний матеріал, для виготовлення скульптур; плавлений Б.— як кислототривкий матеріал.

БАЗА́РСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1921 — бойові дії 9-ї Кримської кавалерійської дивізії під командуванням Г. І. *Котовського* по ліквідації банди Ю. Тютюнника, що на початку листопада 1921 вдерлася з Польщі на територію Рад. України з метою підняти контрреволюційний заколот. 17.XI поблизу с. Базара на Житомирщині банда, що налічувала до 1 тис. шабель, була оточена і ліквідована рад. військами (вбито 250 і взято в полон понад 500 бандитів). Невеликій групі недобитків і Тютюннику вдалося втекти за кордон.

БА́ЗЕДОВ (Basedow) Йоганн-Бернгард (11.IX 1724, Гамбург — 25.VII 1790, Магдебург) — німецький бурж. педагог, засновник *філантропінізму*. В 1774 у м. Дессау відкрив «школу людинолюбства та добрих звичаїв» — філантропін, який зберігав риси станових навч. закладів. У своїй практиці втілював деякі ідеї Я.-А. *Коменського*, Дж. *Локка*, Ж.-Ж. *Руссо*. Однак, погляди Б. були позбавлені демократизму, властивого Коменському і Руссо. Критика філантропінізму Б. подана у праці Н. К. Крупської «Народна освіта й демократія» (1915). З пед. творів Б. відомі: «Звернення до друзів людства і заможних людей» (1768) та «Методичний посібник для батьків і матерів родин і народів» (1770).

БАЗЕ́ДОВА ХВОРО́БА — захворювання, що виникає в зв'язку з підвищенням функції щитовидної залози. Описана нім. лікарем К. Базедовим (1799—1854). Те саме, що й *тиреотоксикоз*.

БА́ЗЕЛЬ — місто на Пн. Швейцарії. Вузол з-ць і автошляхів, порт на Рейні та каналі Рейн — Рона. 207,7 тис. ж. (1972). Вперше згадується 374 як рим. укріплення Базілія. В 1501 ввійшов до Швейцарської конфедерації. В 1869 в Б. відбувся IV конгрес 1-го Інтернаціо-

налу. Торг.-фінансовий центр міжнар. значення. Гол. галузі пром-сті: хім., текст. (особливо шовкова), деревообр., електротех., харч., машинобудівна. Виробн. годинників і ліків. Численні банки (в т. ч. Банк міжнар. розрахунків). Щорічні пром. ярмарки. Ун-т (з 1460). Худож., істор. та етногр. музеї, зоол. і бот. сади. Архіт. пам'ятки серед. віків, зокрема собор (1019—15 ст.), ратуша (16 ст.).

БА́ЗЕЛЬСЬКИЙ МАНІФЕ́СТ 1912 — маніфест, прийнятий на конгресі *Інтернаціоналу 2-го* в Базелі 24—25.XI в обстановці, створеній вибухом *Балканських воєн 1912—13*, в умовах загрози світової війни. Б. м. закликав міжнар. пролетаріат до рішучої боротьби проти війни та сил, що її породжують, визначив тактику соціалістів у ставленні до війни. З початком 1-ї світової війни опортуністичні лідери 2-го Інтернаціоналу зрадили ідеї Б. м. і стали на захист імперіалістичної політики своїх бурж. урядів.

БАЗИДІОМІЦЕ́ТИ (Basidiomycetes) — клас вищих грибів, у яких органом спороношення є *базидія*. Статевий процес у Б. переважно *псевдоміксис* (соматогамія). Серед Б. є види гомоталічні (двостатеві, або «однодомні») та гетероталічні (різностатеві, або «дводомні»). Багатьом Б. властиве конідіальне спороношення (див. *Конідії*). Б. здебільшого поділяють на 2 підкласи: голобазидіоміцети (Holobasidiomycetidae) і фрагмобазидіоміцети (Phragmobasidiomycetidae). До Б. належить бл. 15 000 видів, поширених на всіх континентах, крім Антарктиди. Серед видів Б.: мікоризні (див. *Мікориза*) гриби, що забезпечують нормальний розвиток більшості дерев; їстівні гриби (*білий гриб, маслюки, підберезовик, рижик* та ін.), отруйні гриби (*бліда поганка, мухомор* пантерний та ін.); руйнівники деревини в лісонасадженнях і в будівлях, збудники хвороб (сажкові та *іржасті гриби*) рослин.

М. Я. Зерова.

БАЗИ́ДІЯ (від грец. βασίδιον — невелика основа) — спороносний орган *базидіоміцетів*, на поверхні якого розвиваються базидіоспори.

БАЗИЛЕ́ВИЧ Анатолій Дмитрович (н. 7.VI 1926, м. Жмеринка, тепер Вінницької обл.) — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1947—53 навчався в Харків. худож. ін-ті. Працює в галузі книжкової графіки. Автор ілюстрацій до книжок «Пан Халявський» Г. Квітки-Основ'яненка (1961), «Енеїда» І. Котляревського (1968), «Співомовки» С. Руданського (1974), збірок укр. нар. казок (1970, 1974), творів М. Шолохова, Я. Гашека.

БАЗИЛЕ́ВИЧ Георгій Дмитрович [26.I (7.II) 1889 — 3.III 1939] — радян. військовий діяч, комкор (1936). Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Крисках (тепер Коропського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни (підполковник). У Червоній Армії з травня 1918. В 1918—20 — член Реввійськради 8-ї армії, команд. військами Донської обл., Пн.-Кавк. військ. округу, Укр. запасною армією. Після громадян. війни — на відповідальній роботі в Рад. Армії, команд. військами Моск. і Приволзького військ. округів (1925—30), секретар К-ту оборони при РНК СРСР (1931—38). З 1926 — член ЦВК, ВЦВК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки.

БАЗИЛЕ́ВСЬКІ — українські поміщики на Лівобережній Україні. Протягом 2-ї пол. 17 — 1-ї пол. 18 ст. обіймали посади сотників Білоцерківської сотні *Миргородського полку*. У 80-х рр. 18 ст. їм належали в Київ., Харків. і Катеринославському намісництвах 12 сіл і понад 10 тис. кріпаків. У відповідь на феод.-кріпосницьке гноблення селян і козаків поміщиками Б. вибухнуло *Турбаївське повстання 1789—93*.

БАЗИЛІА́НИ — ченці католицького ордену. Див. *Василіани*.

БАЗИ́ЛІК (Ocimum) — рід рослин родини *губоцвітих*. Те саме, що й *василькн*.

БАЗИ́ЛІКА (грец. βασιλική — царський будинок) — витягнута в плані прямокутна споруда, розділена по довжині колонами на 3—5 частин — *нефів*; середній неф закінчується півкруглим виступом — *абсидою*. Перед входом до Б. є поперечне в плані приміщення — *нартекс*. Рим. та ранні християнські Б. мали відкриті дерев'яні кроквяні перекриття; пізніші — склепінчасті. В Стародавньому Римі Б. призначалися для судів та укладання торг. угод тощо. Згодом стали осн. типом християнських храмів. Б. зустрічаються у візант. і готичній архітектурі, а також в архітектурі *Відродження* і *бароко*.

БАЗИЛО́ВИЧ Іоаникій (1742—1821) — український церковний історик. Протоігумен Мукачівського монастиря. Автор тритомних «Коротких відомостей про монастир св. Миколая на Чернечій горі в Мукачевому...» (лат. мовою). Твір був виданий з метою обгрунтувати на підставі давніх грамот і привілеїв право власності монастиря на його зем. маєтності для захисту їх від зазіхань вищого католицького духівництва Угорщини. У праці Б. вперше в укр. історіографії порушено питання автохтонності укр. населення Закарпатської України.

БА́ЗИС (грец. βάσις) — основа, *база*. 1) У математиці — лінійно незалежна (див. *Лінійна залежність*) система *векторів*, в якій кожний вектор *векторного простору* можна подати у вигляді лінійної комбінації векторів цієї системи. Так, у тривимірному просторі Б. буде, напр., система трьох векторів $\vec{i}$, $\vec{j}$, $\vec{k}$, кожен з яких перпендикулярний до двох інших: $\vec{OA} = x\vec{i} + y\vec{j} + z\vec{k}$, де $x = |\vec{OB}| / |\vec{i}|$; $y = |\vec{OC}| / |\vec{j}|$; $z = |\vec{ON}| / |\vec{k}|$ (мал.). 2) У геодезії — основна, точно виміряна на місцевості пряма лінія, за якою визначають довжину інших ліній і роблять обчислення. Застосовують у *тріангуляції*. 3) У геології — див. *Базис ерозії*. 4) У філософії — див. *Базис і надбудова*.

БА́ЗИС ЕРО́ЗІЇ — горизонтальна поверхня, нижче рівня якої водний потік (річка, струмок) не може поглиблювати своє ложе. Розрізняють головний і місцевий Б. е. Головний Б. е.— рівень водного басейну (моря, озера), в який впадає потік; місцевий — рівень річки в місці впадіння в неї притоки.

БА́ЗИС І НАДБУДО́ВА — категорії *історичного матеріалізму*, що відображають взаємовідношення між економічним ладом суспільства — базисом і суспільними явищами, що ним породжуються і зумовлюються,— надбудовою, тобто між властивими даному суспільству формами ідеологіч. і політ. життя, його держ. устроєм, поширеними в ньому правовими, моральними, художніми, філософ. та релігійними поглядами, а також організаціями й установами, в яких реалізується політ. і громадська діяльність людей. У процесі сусп. життя вирішальну роль відіграють *виробничі відносини*, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва. «Сукупність цих виробничих відносин,— писав К. Маркс,— становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 13, с. 6). Хоч у діалектичному взаємозв'язку Б. і н. визначальну роль відіграє базис, проте надбудова відносно самостійна і справляє зворотний вплив на базис.

Базис антагоністичної суспільно-економічної формації, що грунтується на тій чи ін. формі приватної власності, породжує однотипні надбудови, які характеризуються відносинами політ. та ідеологічного панування одних класів над іншими. З виникненням *держави* як знаряддя політ. панування експлуататорських класів в умовах антагоністичних формацій юридично оформлюються й закріплюються у нормах *права* експлуататорські відносини, формуються відповідні моральні норми та ідеологічні (реліг., філософські тощо) концепції, що виправдовують і освячують такі відносини. На цій основі історично складалася політ. і ідеологічна надбудова класового суспільства. Осн. функція її — зміцнювати і захищати той базис, який її породив. Однак, відображаючи розкол суспільства на класи та їхню боротьбу, надбудова сама внутрішньо суперечлива; в ній поряд з ідеологією пануючих класів є елементи ідеології класів, які борються за повалення існуючого екон. ладу. Ця суперечність зростає з загостренням *класової боротьби* і, особливо, з назріванням *революції соціальної*. Зміна одного експлуататорського екон. базису іншим, хоч і здійснюється через соціальну революцію, однак не зачіпає основ експлуатації людини людиною, тому формування нової надбудови

А. Д. Базилевич. Ілюстрація до поеми І. П. Котляревського «Енеїда». 1968.

База колони.

Базиліка.

Базис тривимірного простору.

гут відбувається без докорінної ломки політ. апарату насильства (зокрема, держ. машини), а, навпаки, вдосконалює його. На відміну від експлуататорських базисів соціалістичний базис, грунтуючись на сусп. власності на засоби виробн., породжує принципово нові політ. та ідеологічні відносини, новий тип сусп.-політ. ладу — *соціалістичну демократію*, утверджує принципово нову ідеологію — *марксизм-ленінізм*. Соціалістичний базис не зароджується в надрах старого суспільства, як це було з попередніми базисами. Революц. захоплення влади робітн. класом і встановлення його диктатури над поваленими експлуататорськими класами кладе початок *перехідному періодові від капіталізму до соціалізму*, протягом якого трудящі маси на чолі з Комуністичною партією в класовій боротьбі перетворюють суспільство на соціалістичних засадах, створюють екон. базис соціалістичного суспільства і відповідну йому соціалістичну надбудову. Будівництво соціалізму і комунізму передбачає наук. керівництво діяльністю мас, суспільними процесами взагалі, тому роль суб'єктивного фактора в житті суспільства, а отже і надбудови, незрівнянно зростає. Підвищується роль Комуністичної партії як керівної й спрямовуючої сили рад. суспільства, ядра його політ. системи, всіх держ. і громад. орг-цій. Вона визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутр. і зовн. політики СРСР, керує великою творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Грунтуючись на соціалістичних виробничих відносинах, надбудова соціалістичного суспільства сама активно впливає на свій базис, зміцнює, вдосконалює і спрямовує його розвиток у напрямі від соціалізму до комунізму. З свого боку, вдосконалення соціалістичних виробничих відносин, зміни в їхній структурі викликають відповідні зміни в соціалістичній надбудові. В цьому полягає діалектика Б. і н. соціалістичного суспільства.

В. І. Шинкарук.

БА́ЗИСНА СІ́ТКА — сітка трикутників, яку прокладають на місцевості для вимірювань під час геодезичних робіт. Див. *Тріангуляція*.

БА́ЗИСНА ЦІНА́ — в рад. економіці ціна, що її беруть за основу в плануванні та статистичному обліку при обчисленні *індексів*, які характеризують динаміку обсягу виробництва, собівартості та інших показників розвитку народного господарства. Див. також *Незмінні ціни, Порівнянні ціни*.

Байдак.

БА́ЗИСНІ ЛІ́НІЇ в міжнародному праві — лінії, від яких обчислюється ширина *територіальних вод* у бік моря. Як правило, Б. л. мають відповідати заг. напрямові берега. Прибережна д-ва зобов'язана визначати Б. л. на мор. картах, які вона публікує. У зв'язку з прийняттям Женевської конвенції про територіальне море і прилеглу зону від 29.IV 1958, яку ратифікував СРСР, метод обчислення ширини тер. вод на основі Б. л. є загальновизнаним у міжнар. праві.

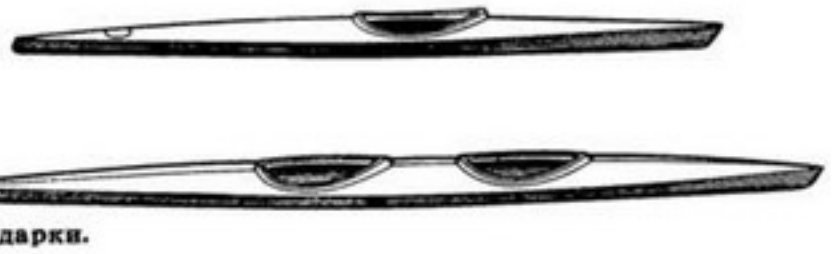

Байдарки.

БАЗИФІКА́ЦІЯ (від грец. *βάσις* — основа і лат. facio — роблю) — гіпотетичний процес збагачення гірських порід на магній, залізо, меншою мірою на манган і кальцій з одночасним виносом силіцію. Вважають, що Б. відбувалась у земній корі в *докембрії* на значних глибинах (10—15 *км*) під впливом речовин, що виносилися з *мантії* Землі в умовах високих т-р. Б пов'язана з *гранітизацією* і передувала їй. Внаслідок Б. виникли гірські породи, що складаються здебільшого з темноколірних мінералів — *піроксенів, амфіболів* тощо.

І. Б. Щербаков.

БАЗИФІ́ЛЬНІ ОРГАНІ́ЗМИ (від грец. *βάσις* — основа і *φιλέω* — люблю) — організми, які добре розвиваються в лужному середовищі. Те саме, що й *ацидофобні організми*.

БАЗОФІ́ЛИ — клітини, в *цитоплазмі* яких містяться зернисті структури, що забарвлюються основними (лужними) барвниками. Терміном «базофіли» позначають одну з форм *лейкоцитів* крові хребетних, а також один з видів клітин передньої частки *гіпофіза*.

БАЗОФІ́ЛІЯ — здатність клітинних структур забарвлюватися основними (лужними) барвниками. Б зумовлена кислими компонентами клітин, гол. чин. *рибонуклеїновою кислотою* (РНК). Б. властива клітинам, які активно синтезують білок і тому містять багато РНК (напр., клітини, що ростуть і діляться, утворюють білковий секрет). За зміною Б. дізнаються про зміну інтенсивності синтезу білка в клітині.

БАЇ́Я-БЛА́НКА — місто на Сх. Аргентіни, в провінції Буенос-Айрес. Важливий порт на Атлантичному ок. Вузол з-ць і автошляхів. 175 тис. ж. (1970). Гол. галузі пром-сті — нафтопереробна і харчова (борошномельна, шкіряна, м'ясо-молочна тощо). Торг. центр району Пампи. Університет.

БАЙБАКО́В Микола Костянтинович [н. 22.II (7.III) 1911, с. Сабунчі, тепер у складі м. Баку] — рад. державний і парт. діяч, доктор технічних наук (з 1966). Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї робітника. Після закінчення 1932 Азерб. нафт. ін-ту працював на нафтопромислах у Баку. В 1935—37 — в Рад. Армії. З 1937 — на керівній роботі в нафт. пром-сті. В 1944—46 — нарком нафт. пром-сті СРСР, 1946—48 — міністр нафт. пром-сті пд. і зх. районів СРСР, 1948—55 — міністр нафт. пром-сті СРСР. В 1955—57 — голова Держ. комісії Ради Міністрів СРСР по перспективному плануванню нар. г-ва, 1957—58 — голова Держплану РРФСР, перший заст. голови Ради Міністрів РРФСР. У 1958—63 — голова раднаргоспу Краснодарського, потім Пн.-Кавк. екон. районів. У 1963—64 — голова Держ. к-ту з хімії при Держплані СРСР — міністр СРСР. У 1964—65 — голова Держ. к-ту нафтодобувної пром-сті при Держплані СРСР — міністр СРСР. З 1965 — заст. голови Ради Міністрів СРСР, голова Держплану СРСР. В 1952—61 і з 1966 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2,4, 5 і 7—9-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна та ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1963.

БА́ЙДА Григорій Іванович [н. 3 (16).XII 1902, с. Леськи, тепер Черкаського р-ну Черкаської обл.] — новатор с.-г. виробн., комбайнер, винахідник, двічі Герой Соціалістичної Праці (1951, 1958), засл. механізатор с. г. УРСР. Член КПРС з 1959. З 1932 працював на різних роботах у Новомосковській МТС, з 1958 — комбайнер колгоспу «Україна» Новомосковського р-ну Дніпроп. обл. У 1951 створив новий тип віндроуера для збирання зернових колосових культур, 1956 сконструював тирядний кукурудзозбиральний комбайн ККСБ-3. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Депутат Верховної Ради УРСР 5-го скликання.

БА́ЙДА — головний герой української народної пісні «В Цареграді, на риночку» («Пісня про Байду»). Б.— узагальнений образ патріота рідної землі, борця проти тур.-тат. гніту. Записано понад 40 варіантів пісні про Б. В укр. нар. переказах образ Б. іноді пов'язується з Д. *Вишневецьким*, якого теж прозивали Байдою.

«БАЙДА́Й-ТУГА́Й» — заповідник на Зх. Узб. РСР, у межах Каракалпацької АРСР. Пл. 6,5 тис. *га*. Засн. 1971 для збереження й відтворення заплавних лісів (тугаїв), а також комплексного вивчення природи цих *екосистем* і прилеглих пустель. Охороняються 131 вид рослин, 15 — звірів, 91 — птахів. У заповіднику водяться дика свиня, піщаний заєць - толай, з рідкісних — степовий і очеретяний кіт та ін. Відтворюється популяція фазанів.

О. К. Ющенко.

БА́ЙДАК — річкове плоскодонне однощоглове дерев'яне судно зі стерном, вантажопідйомністю до 200 *т*. У 16—18 ст. запорізькі козаки використовували Б. як військове судно. В 17—19 ст. на Б. перевозили вантажі по Дніпру, Дону, Сіверському Дінцю.

БАЙДА́КІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1905 — виступ селян с. Байдаківки (тепер с. Байдакове Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.) в листопаді 1905. Доведені до відчаю злиденним життям і утисками поміщиків, байдаківці разом з селянами Петрополя, Попельнастого, Федорівки, Михайлівки та сусідніх сіл напали на поміщицьку економію, розібрали худобу й продукти харчування, а маєток спалили. Царська влада направила в Байдаківку каральний загін. Між селянами і солдатами сталася збройна сутичка, під час якої було вбито 10 і поранено 9 учасни-

ків заворушення. 103 учасників віддано до суду.

БАЙДА́РКА — вузький легкий човен без кочетів. Весляр сидить обличчям до напряму руху, діє дволопатевим веслом, стерно повертає (користуючись тросами) ногами. Розрізняють Б. (мал.) спортивні, навчальні, слаломні (без стерна) і туристські; на одного, двох, чотирьох і вісьмох веслярів. Виготовляють Б. з водостійкої фанери, шпону і пластичних матеріалів; туристські (розбірні) — з водонепроникної тканини, якою обтягують каркас. *І. Ф. Ємчук.*

БАЙДА́РСЬКА ДОЛИ́НА — замкнена улоговина на Кримському п-ові, на Пд. Сх. від Севастополя. Довж. бл. 17 *км*, шир. 8 *км*. Зрошується р. Чорною. Густо населена. В долині — сади, виноградники, плантації тютюну. Б. д. проходить автошлях Ялта — Севастополь.

БАЙДА́РСЬКА ЯЙЛА́ — платоподібний масив на Пд. Зх. *Головного пасма Кримських гір*. Вис. бл. 740 *м*. На Пд. обривається уступом заввишки 150—200 *м*. Поширені карстові форми рельєфу. Дубові й соснові ліси, чагарники.

БАЙДА́РСЬКІ ВОРО́ТА — перевал через Головне пасмо Кримських гір на вис. 527 *м*. Сполучає *Байдарську долину* з узбережжям Чорного м. (автошлях Ялта — Севастополь). Місце туризму.

БАЙДЕБУ́РА Павло Андрійович [н. 16.II (1.III) 1901, с. Нерубайка, тепер Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1926. В 1930 закінчив Харків. комуністичний ун-т ім. Артема. Під час Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. У книгах оповідань «Вугільні дні» (1933), «Гобелен» (1940), «Рідні горизонти» (1947), «Вогонь землі» (1967) змалював життя і працю донецьких шахтарів. Автор збірок для дітей: «Перші пригоди» (1954), «Таємниця степового шурфу» (1956), «Як ми шахту будували» (1960). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Були у Леніна. Х., 1969; Зелене полум'я. Донецьк, 1970; На степовому розгоні. Донецьк, 1976.

БАЙДУКО́В Георгій Пилипович [н. 13 (26).V 1907, роз'їзд Тариштa Омської з-ці] — рад. льотчик, генерал-полковник авіації (1961), Герой Рад. Союзу (1936). Член КПРС з 1936. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1926. З 1931 — льотчик-випробувач. У 1936 разом з В. П. *Чкаловим* і О. В. *Бєляковим* здійснив безпосадочний переліт з Москви на о. Удд (тепер о. Чкалов), а 1937 — з Москви до Портленда (США) через Пн. полюс. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіадивізією, авіакорпусом. У 1947—49 — нач. Гол. управління ЦПФ. Закінчив (1951) Академію Генштабу. З 1951 — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами й медалями. Автор книг «Наш політ до Америки» (1937), «Записки пілота» (1938), «Про Чкалова» (1939).

БА́ЙЄР (Baeyer) Адольф (31.X 1835, Берлін — 20.VIII 1917, Штарнберг, поблизу Мюнхена) — німецький хімік. Здійснив повний синтез *індиго* і визначив його структуру, вивчав пірольні та піридинові основи, сполуки групи сечової к-ти, дослідив реакції *конденсації*, зокрема *фталевого ангідриду* з *фенолами*. Дослідження Б. в галузі ацетиленових, ароматичних та аліциклічних вуглеводнів привели до створення теорії напруження. Нобелівська премія, 1905.

БАЙЗА́ — розмінна монета Оману, дорівнює 1/1000 оманського *ріала*.

БАЙІ́ (Bailly) Жан-Сільвен (15.IX 1736, Париж — 11.XI 1793, Шанде-Мар) — діяч *Великої французької революції*, астроном, член Паризької Академії наук (з 1763). Один з лідерів великої буржуазії. Голова перших Нац. зборів (1789) і мер Парижа (1789—91). Прихильник компромісу з королем. Один з організаторів розстрілу нар. демонстрації в Парижі на Марсовому полі 17.VII 1791. В період *якобінської диктатури* страчений за ухвалою революц. трибуналу.

БА́ЙКА — невеликий алегоричний епічний твір, що має повчальну спрямованість. За жанровими ознаками Б. близька до *притчі* й *апологa*. До глибокої давнини належать байки *Езопа* (6—5 ст. до н. е.), збірник індійських байок «Панчатантра» («П'ятикнижжя», 3 ст.). Широко відомі Б. франц. поета Ж. *Лафонтена* (17. ст.), рос. байкаря І. *Крилова*. Значний вклад у розвиток Б. внесли укр. байкарі: у 18 ст.— Г. *Сковорода*, в 19 ст.— Л. *Боровиковський*, Є. *Гребінка*, Л. *Глібов*. До жанру Б. зверталися рад. рос. і укр. поети Д. *Бєдний*, В. *Блакитний* (Еллан), С. *Пилипенко*, М. *Годованець*, в повоєнні роки — С. *Михалков*, А. *Косматенко*, П. Ключина, В. *Лагода* та ін.

Видання: Байки в українській літературі XVII—XVIII ст. К., 1963; Українська радянська байка. К., 1966; Байки зарубіжних байкарів. К., 1973.

П. К. Волинський.

БА́ЙКА (голл. baai) — 1) М'яка бавовняна тканина з густим начісаним ворсом з обох боків. З Б. шиють білизну, спортивні костюми, жіночий і дитячий одяг тощо. 2) Густа, важка, грубосуконна тканина з начісаним ворсом на лицьовому боці. Використовується для пошиття взуття.

БАЙКА́Л — озеро в пд. частині Сх. Сибіру (в Бурятській АРСР і Іркутській обл. РРФСР), найбільше серед прісних озер Азії й найглибше на Землі. Пл. 31,5 тис. *км*². Довж. 636 *км*, середня шир. 48 *км*, середня глиб. 730 *м*, максимальна — 1620 *м*. Об'єм 23 тис. *км*³. Б. лежить у глибокій тектонічній западині, оточеній гірськими хребтами. Середній рівень води в озері 456 *м* над р. м. Западина Б. має стрімкі надводні і підводні схили. Найб. затоки: Баргузинська, Чивиркуйська, Провал. На Б. багато о-вів, найбільші з них — Ольхон, Великий Ушканій. В Б. впадає 300 річок (великі — Селенга, Баргузин, Верхня Ангара та ін.), витікає одна річка *Ангара*. Пересічна т-ра води на поверхні бл. +4,5°, максимальна в серпні (9—12° біля берегів і до 20—22° — в затоках). Сезонні коливання т-ри простежуються до глиб. 250—300 *м*. Б. замерзає в грудні — січні, скресає в травні. Товщина льоду від 70 до 115 *см*. У зв'язку зі значним розвитком місцевих вітрів на Б. виникають вітрові хвилі заввишки 1—3 *м*, іноді до 4—5 *м* і більше. Прозорість води досягає 35 — 40 *м*, вода мало мінералізована, багата на кисень. Рослинний і тваринний світ Б. налічує понад 2000 видів, 75% з яких — *ендеміки* (тюлень - нерпа, живородна риба голом'янка та ін.). Пром. значення мають омуль, харіус, окунь та ін. Озеро судноплавне, провадиться сплав лісу. На берегах Б. міста: Слюдянка, Байкальськ, Бабушкін; будується м. Сєверобайкальськ — вузловий пункт Байкало-Амурської залізничної магістралі. В с. Листвянці — Лімнологічний ін-т Сибірського відділення АН СРСР, у с. Великих Котах — гідробіологічна станція Іркутського ун-ту. На узбережжі Б.— *Баргузинський заповідник*. Турбази. В 1969 прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи для збереження й раціонального використання природних комплексів басейну озера Байкал». Постановою встановлюється водоохоронна зона озера з особливим режимом користування природними ресурсами в цій зоні, який має забезпечувати комплексний захист грунтів від ерозії, значне зростання водоохоронної та грунтозахисної ролі лісів, запобігання скидові в Б. та його притоки неочищених пром. і госп.-побутових стоків, збільшення й раціональне використання рибних запасів озера.

Літ.: Атлас Байкала. Иркутск — М., 1969; Россолимо Л. Л. Байкал. Иркутск, 1971. *Г. І. Галазій.*

Байкал.

БАЙКА́ЛО-АМУ́РСЬКА МАГІСТРА́ЛЬ (БАМ) — залізниця, що будується в Сх. Сибіру та на Далекому Сході СРСР від м. Тайшета до м. Совєтської Гавані. Довж. 4333 *км*. Включає існуючі лінії Тайшет — Усть-Кут (Лена) і Комсомольськ-на-Амурі — Совєтська Гавань (1188 *км*) та дільницю, що будується, Усть-Кут (Лена) — Тинда — Ургал — Комсомольськ-на-Амурі (3145 *км*). До складу магістралі входять і відгалуження Тинда — БАМ (180 *км*) і Тинда — Беркакіт (220 *км*). БАМ призначається для перевезення нар.-госп. вантажів, утворення другого прямого виходу до портів Тихого океану, для освоєння зони магістралі,

М. К. Байбаков.

Г. І. Байда.

Г. П. Байдуков.

дуже багатої на корисні копалини, лісові ресурси, де створюються великі *територіально-виробничі комплекси*. Будівництво БАМу почато 1937. До 1950 було збудовано сполучні лінії та окремі дільниці магістралі заг. протяжністю 2302 *км*. Інтенсивне будівництво БАМу розгорнулося 1974. Для прокладання осн. залізничної траси передбачено збудувати бл. 3200 штучних споруд, 142 великі мости, 4 тунелі — Пн.-Байкальський (6,7 *км*), Пн.-Муйський (15 *км*), Кодарський (2 *км*), Нагорний (1,8 *км*); виконати понад 350 млн. $м^3$ земляних робіт. Має бути споруджено бл. 200 залізнич. станцій та роз'їздів, найбільші з них: Усть-Кут (Лена), Нижньоангарськ, Чара, Тинда, Ургал. На поч. 1977 введено в дію понад 700 штучних споруд, серед яких мости через ріки Лену, Таюру, Тинду, Бурею, Амур, укладено понад 600 *км* гол. колії, виконано бл. 100 млн. $м^3$ земл. робіт. БАМ оснащується автоблокуванням і найновішою системою диспетчерської централізації, станції залізниці обладнуються устаткуванням електричної централізації стрілок та сигналів.

Магістраль обслуговуватиметься тепловозною тягою, а на дільниці Усть-Кут (Лена) — Муякан (660 *км*) електровозною. Вздовж усієї траси магістралі будуються благоустроєні селища для будівельників та експлуатаційників. БАМ — всенародна будова. В ній беруть участь усі союзні республіки, в т. ч. й УРСР. Представники України будують селище при найбільшому на магістралі вузлі — Ургал. Створено спеціалізований будівельно-монтажний поїзд «Укрбуд», який складається з 5 буд. загонів. За масштабами робіт, екон. та соціально-політ. значенням БАМ є однією з найважливіших будов десятої п'ятирічки (1976—80).

М. Ф. Богатирьов.

Байкало-Амурська магістраль.
Дільниця траси Тинда — Беркакіт.
1. Укладання колії. 2. Вантажний поїзд до Якутії.

БАЙКА́ЛЬСЬКІ НЕОЛІТИ́ЧНІ КУЛЬТУ́РИ — археологічні культури 5 — поч. 2-го тис. до н. е. на території Прибайкалля. Б. н. к. поділяють на 4 етапи: Хінський (перехідний від *мезоліту*, 5-е тис. до н. е.), Ісаковський (4-е тис. до н. е.), Серовський (1-а пол. 3-го тис. до н. е.) і Кітойський (2-а пол. 3-го тис. до н. е.). При розкопках пам'яток Б. н. к. знайдено сланцеві наконечники стріл, тесла, кістяні знаряддя, гостродонний глиняний посуд з відбитками плетеної сітки, скульптурні зображення риб, лосів, антропоморфні фігурки. Інтерес становлять наскельні зображення (1-а пол. 3-го тис. до н.е.). Носіями Б. н. к. були племена лісових мисливців і рибалок.

Літ.: История Сибири, т. 1. Л., 1968.

БА́ЙКО — сестри, українські рад. співачки (вокальне тріо), засл. артистки УРСР (з 1969). Даниїла Яківна (н. 20.VIII 1929), Марія Яківна (н. 2.III 1931) і Ніна Яківна (н. 25.VIII 1933). Народилися в с. Яблуниці на Львівщині. У 1958 закінчили Львів. консерваторію. Разом виступають з 1953. В репертуарі — укр. нар. пісні, твори вітчизн. і зарубіжних класиків та рад. композиторів. Нагороджені орденом «Знак пошани». Держ. премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1976.

БАЙКО́В Олександр Олександрович [25.VII (6.VIII) 1870, м. Фатеж, тепер Курської обл.— 6.IV 1946, Москва] — російський рад. металург, засновник класичної теорії металургійних процесів, акад. АН СРСР (1932), віце-президент АН СРСР (1942). Герой Соціалістичної Праці (1945). Закінчив (1893) Петерб. ун-т. Працював в Ленінгр. політех. ін-ті, Ін-ті металургії АН СРСР. Осн. праці присвячено створенню теорії окислювання та відновлювання металів і дисоціації хім. сполук при високій т-рі; розробленню основ металургії кольорових металів; безпосередньому одержуванню заліза з руд; комплексному використанню сировини; одержуванню рейкового металу. Під керівництвом Б. досліджено вплив неметалевих включень на властивості сталі, розроблено технологію одержування високоякісної малолегованої хромомідистої сталі, теорію твердіння цементу і бетону. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Ім'я Б. присвоєно Ін-ту металургії АН СРСР.

БАЙКОНУ́Р — *космодром* у Рад. Союзі, в Карагандинській обл. Каз. РСР. З Б. запущено перший у світі *штучний супутник Землі*, звідси стартували в космос Ю. О. *Гагарін*, В. В. *Ніколаєва-Терешкова* та ін. рад. космонавти. З Б.

здійснюють запуск *космічних літальних апаратів*.

БА́ЙМЛЕР (Beimler) Ганс (2.VII 1895 — 1.XII 1936) — діяч революц. руху в Німеччині. Робітник. У 1918 вступив до «*Спартака союзу*». В 1919 брав участь у збройному захисті *Баварської Радянської республіки*. Обирався депутатом баварського ландтагу і нім. рейхстагу. В 1933 ув'язнений у концтаборі *Дахау*, звідки здійснив втечу. В 1936 — член ЦК Компартії Німеччини. Під час нац.-революц. війни іспанського народу 1936—39 був політ. комісаром батальйону ім. Тельмана (див. *Інтернаціональні бригади*). Загинув у бою під Мадрідом.

БАЙО́ННА — місто на Пд. Зх. Франції, в департаменті Нижні Піренеї, поблизу Біскайської зат. Порт на р. Адурі, залізнична станція. Бл. 110 тис. ж. (1968). Підприємства металург., хім., авіабудівної і легкої (переважно шкіряно-взут.) пром-сті. Відома з 3 ст. (Лапурдум). Залишки фортифікац. споруд часів рим. панування, середньовіччя. З Б. пов'язаний ряд подій періоду наполеонівських воєн. Баскський і художній музеї. Архіт. пам'ятки 13—16 ст. Поблизу Б.— курорт Біарріц.

БА́ЙОР (Bajor) Гізі (19.V 1893, Будапешт — 12.II 1951, там же) — угорська актриса, нар. арт. УНР (з 1950). В 1914 закінчила Театр. академію в Будапешті, того ж року дебютувала на сцені Нац. театру. Ролі: Марта («Бабуся» Чікі), Зілія («Німий лицар» Гелтаї), Нора (в однойм. п'єсі Ібсена), Клеопатра («Антоній і Клеопатра» Шекспіра), Анна Кареніна (інсценізація за романом Л. Толстого), леді Мільфорд («Підступність і кохання» Шіллера).

БАЙО́СЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від м. Байє у Франції) — середній вік середньоюрської епохи юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади цього ярусу (глини, алевроліти, піски, пісковики, вапняки, конгломерати, туфи та ін.) поширені в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, на Передкарпатті, в Карпатах і на Закарпатті та Кримському п-ові. Потужність їх до 1300 *м*. З ними пов'язані поклади нафти й природних газів, вугілля, буд. матеріалів тощо.

Див. також *Юрський період і юрська система*.

БАЙРА́К — сухий яр з деревною та чагарниковою рослинністю, переважно дубовими лісами (байрачна діброва). Б. поширені в Донбасі, на Подільській, Придніпровській, Середньоросійській та Приволзькій височинах.

БАЙРА́М-АЛІ́ — кліматичний курорт у Туркм. РСР. Розташований на віддалі 370 *км* від Ашхабада. Осн. лікувальний фактор — клімат; застосовуються повітряні ванни, сон на повітрі. Показання: в теплі місяці — запальні захворювання нирок (хронічні нефрити), в інші — захворювання органів кровообігу.

БА́ЙРОН (Byron) Джордж-Ноел-Гордон (22.I 1788, Лондон — 19.IV 1824, Міссолунгі, Греція) — англійський поет, представник революційного романтизму. Походив з аристократичного роду, лорд. Перша зб. віршів «Години дозвілля» з'явилася 1807. Світову славу принесли Б. перші дві пісні поеми «Паломництво Чайльд - Гарольда» (1812), написані під враженням подорожі до Португалії, Іспанії, Греції й Туреччини. Поема знаменувала собою народження революц. течії в англ. романтизмі. Тут Б. уперше заявив про свої симпатії до нац.-визвольної боротьби поневолених народів. Повернувшись до Англії, брав активну участь у політ. житті країни, своє обурення реакційною політикою уряду висловлював у сатиричних віршах і епіграмах 1811—16 рр. У циклі т. з. східних поем («Гяур», «Абідоська наречена», 1813; «Корсар», «Лара», 1814; «Мазепа», 1818) помітні суперечності світогляду Б.— протест поета проти світу соціальної нерівності поєднується з мотивами індивідуалізму й песимізму. Ці мотиви особливо виявились у філософській поемі «Манфред» (1817) та в деяких ін. творах. У поемі «Шільйонський в'язень» (1816) Б. оспівав мужність швейцарського республіканця 16 ст. Боннівара, 1816 створив «Пісню для луддитів». У 1817—23 Б. жив в Італії, брав участь у русі *карбонаріїв*. Серед творів цього періоду особливе місце належить містерії «Каїн» (1821), пройнятій ідеями богоборства й гуманізму. Це критичний огляд суспільного життя тогочасної Європи. Тема боротьби проти соціальних і нац. утисків, загарбницьких воєн, реакційних урядів лежить в основі політичних сатир «Видіння суду» (1822) і «Бронзовий вік» (1823) та незакінченого роману в віршах «Дон-Жуан» (1819—24). Останні місяці життя Б. перебував у Греції, де боровся за визволення країни з-під тур. ярма. Творчість Б. справила вплив на літературу багатьох країн. Укр. мовою твори Б. перекладали І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, П. Куліш та М. Костомаров, у рад. час — Д. Загул, Є. Тимченко, Ю. Корецький та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Чайльд-Гарольдова мандрівка. Львів, 1905; Каїн. К., 1925; Мазепа. Х.— К., 1929; Манфред. Х.—К., 1931; Трагедії. К., 1939; Дон-Жуан. Пісня перша. «Всесвіт», 1974, № 4; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—3. М., 1974.

Літ.: Елистратова А. А. Байрон. М., 1956; Дьяконова Н. Я. Лирическая поэзия Байрона. Л., 1975.

Т. К. Якимович.

БА́ЙРОН — мис в Австралії, крайня сх. точка материка (28° 38′ пд. ш. і 153° 39′ сх.д.).

БАЙСЕЇ́ТОВА Куляш Жасимівна [справжнє ім'я — Гульбахрам; 19.IV (2.V) 1912, Вєрний, тепер Алма-Ата — 6.VI 1957, Москва, похована в Алма-Аті] — казахська радянська співачка (лірико-колоратурне сопрано). Нар. арт. СРСР (з 1936). Член КПРС з 1943. Одна з основоположників казах. оперного мист. З 1934 — солістка муз. театру, з 1937 — Казах. театру опери та балету. Перша виконавиця гол. партій у казах. операх «Киз-Жибек», «Ер-Таргин» Брусиловського, «Біржан і Сара» Тлебаєва. В класичному репертуарі Б. були Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Тамара («Демон» Рубінштейна), Чіо-Чіо-сан («Чіо-Чіо-сан» Пуччіні). Нагороджена орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1948, 1949.

БАЙТ (англ. byte) — одиниця кількості інформації, якою *електронна обчислювальна машина* може оперувати як єдиним цілим; звичайно складається з 8 (іноді 6) сусідніх двійкових розрядів (*бітів*); частина машинного слова. Застосовують для кодування в ЕОМ букв, символів, а також десяткових цифр.

БАК (Buck) Тім (6.I 1891 — 11.III 1973) — діяч канадського комуністичного і робітничого руху. Один із засновників *Комуністичної партії Канади* (КПК). Н. у Великобританії. З 1910 жив у Канаді. В 1921—29 — секретар Ліги профспілкової єдності Канади; з 1929 — ген. секретар, з 1962 — голова ЦК КПК. Делегат V і VII конгресів Комінтерну; в 1935—43 — член ВККІ. Автор ряду праць з історії робітн. руху в Канаді. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

БАКАЛА́ВР (лат. baccalarius) — у багатьох країнах перший вчений ступінь. Відомий з 13 ст. У Великобританії та США звання Б. надається особам по завершенні ними вищої освіти після складання спец. іспитів, а іноді й захисту реферативної дисертації. У Франції (з 1808) та деяких ін. країнах ступінь Б. свідчить про завершення серед. освіти і дає право вступу до ун-ту. В Росії Б. називали викладачів духовних академій; ступінь Б. надавався випускникам Учит. ін-ту при Моск. ун-ті. Від Б. походить укр. назва бакаляр — учень серед. школи в 17—серед. 19 століття.

БАКА́ЛОВ Георгі Іванов (27.XI 1873, Стара Загора — 14.VII 1939, Софія) — болгарський публіцист, історик, пропагандист марксизму. Чл.-кор. АН СРСР (з 1932). З 1891 — член Болгарської с.-д. партії. Під час навчання в Женеві (1891 — 93) зблизився з *групою «Визволення праці»*. Після повернення в Болгарію брав участь у робітн. русі. З 1920 — член Болгарської комуністичної партії. Переслідуваний фашист. урядом, 1925 емігрував до СРСР. Повернувшись 1932 на батьківщину, редагував прогресивні журнали. Автор збірки поезій «Пісні революціонера» (1895), «До свободи» (1902); книг про революц. рух у Болгарії, про рос.-болгарські зв'язки: «Христо Ботев» (1934), «Російські друзі Христо Ботева» (1937), «Нариси болгарського національно-революційного руху» (1937); літературознавчих праць, зокрема «Від Пушкіна до Смирненського» (1937), «Сучасна болгарська література» (1938) та ін. Перекладав болг. мовою твори К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Плеханова, а також — М. Горького, І. Франка. В 30-х роках написав кілька статей про Т. Шевченка. Портрет с. 327.

БАКА́ЛЬСЬКЕ О́ЗЕРО, Бакал — солоне озеро в Крим. обл. УРСР, на п-ові *Тарханкут*. Відокремлене від моря пересипом. Довж.

О. О. Байков.

Дж.-Н.-Г. Байрон.

К. Ж. Байсеїтова.

Т. Бак.

Баклажан:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — *8* — плоди різної форми.

Баклан великий.

4 *км*, макс. шир. 3,5 *км*, пл. 7,1 *км*², глиб. до 0,8 *м*. Рівень озера на 0,8 *м* нижчий від рівня моря. Живиться морською водою.

БАКАРА́ (франц. baccarat) — виробництво декоративного посуду з кришталю, що виникло 1816 в майстернях Сент-Анн у франц. м. Баккарі. Так часто називають і самі вироби.

БАКА́СІР Алі Ахмед (1910, Сурабая, Індонезія — 1969) — єгипетський письменник. Друкуватися почав 1934 (соціальна драма «Лицар, або В столиці пісків»). Написав більше як 30 п'єс, переважно на істор. теми — «Ехнатон і Нефертіті» (1940), «Трагедія Едіпа» (1949) та ін. Автор істор. роману «Життя Шуджаа», соціальної комедії «Цвяшок Гохи» (1952), антисіоністської п'єси «Новий Шейлок» (1945).

БА́КЕН, бакан (голл. baken) — плавучий навігаційний знак. Б. (конічної, циліндричної або кулястої форми) встановлюють на якорі, щоб позначити *фарватер* або небезпечні місця на річках, каналах і мор. шляхах. Вночі на Б. запалюють сигнальний вогонь червоного (правий берег) або білого (лівий берег) кольору. Освітлення переважно електричне. Іноді Б. обладнують звуковими сигнальними пристроями.

БАКЕ́У — місто на Сх. Румунії, на р. Бистриці, адм. центр повіту Бакеу. Вузол з-ць і автошляхів. 114 тис. ж. (1970, з передмістями). Центр нафтового району країни. Нафтопереробна, хім. пром-сть. Виробн. устаткування для нафтової пром-сті. Підприємства целюлозно-паперової, швейної, шкіряно-взут. і харч. (виробн. м'яса, сухого молока, пива тощо) промисловості. Деревообробний комбінат.

БАКИ́НСЬКИЙ НАФТОГАЗОНО́СНИЙ РАЙО́Н — група родовищ нафти і газу в Аз. РСР. Міститься на Апшеронському півострові, прилеглих ділянках акваторії Каспійського м., Апшеронському і Бакинському архіпелагах. Пл. 8500 *км*². У Б. н. р. пробурено бл. 20 тис. свердловин, з яких видобуто понад 1 млрд. *т* нафти. Поклади нафти пов'язані з відкладами середньопліоценового віку, які представлені пісками, пісковиками і глинами, заг. потужність їх до 4 *км*. Осн. родовища: Балахани-Сабунчі-Раманинське, Сураханське, Карачухурське, Бахар, о. Піщаного, Бібіейбатське, Бакинське, Калинське, Бузовни-Маштагинське, Локбатанське, Карадагське, Бінагадинське, Нафтові Камені та ін. Переважають нафтові родовища, деякі — нафтогазові; відкрито газоконденсатні й газоконденсатно-нафтові. Нафта родовищ Б. н. р. належить до метан-нафтенового типу. Густ. її 849.0—920,5 *кг/м*³, вміст сірки 0,13—0,39%, парафіну — 0,61—6,0%. Газ містить 90—96% метану, 1,7—5,3 етану, 0,5—1,5 пропану, 0,3—1,5 бутану і 0,3—1,5% пентану та ін. Нафтові родовища в межах Б. н. р. відомі з давніх часів. З експлуатації перших нафтових свердловин 1869 почався розвиток вітчизн. нафтової пром-сті В Б. н. р. вперше застосовано буріння свердловин у морі. На базі нафти і газу Б. н. р. в Аз. РСР створено комплекс нафтохім. та ін. виробництв.

Літ.: Алиханов Э. Н. Нефтяные и газовые месторождения Каспийского моря. Баку, 1964; Али-заде А. А. [та ін.]. Геология нефтяных и газовых месторождений Азербайджана. М., 1966. *Б. М. Лістенгартен.*

БАКИ́НСЬКІ КОМІСА́РИ — 26 революційних діячів Закавказзя, розстріляних 20.IX 1918 есерами та англійськими інтервентами. 25.IV 1918 було створено перший держ. орган Рад. влади Азербайджану — Бакинський Раднарком, головою його став С. Г. *Шаумян,* комісаром внутр. справ — П. А. *Джапарідзе,* комісаром у справах нар. г-ва — І. Т. *Фіолетов,* губернським комісаром — М. А. *Азізбеков,* комісаром праці — Я. Д. *Зевін*. Б. к. відіграли визначну роль у здійсненні на місцях націоналізації пром-сті, конфіскації земель великих феодалів, створенні частин Червоної Армії. Після тимчас. захоплення влади в Баку есерами та меншовиками (31.VII 1918) комісарів було ув'язнено, проте у вересні 1918 їм вдалося звільнитися. На пароплаві «Туркмен» вони спробували виїхати до Астрахані, але контрреволюц. командування судна доставило їх у Красноводський порт, окупований англ. інтервентами. Англ. військ. командування кинуло Б. к. до тюрми і разом з есерівським «урядом» Закаспію підготувало над ними криваву розправу. Вночі 20.IX 1918 26 Б. к.— С. Шаумяна, І. Фіолетова, П. Джапарідзе, М. Азізбекова, Я. Зевіна, І. Малигіна, А. Аміряна, М.-Г. Везірова, Г. Корганова, Г. Петрова, С. Осепяна, М. Басіна, Ф. Солнцева, А. Константдяна, А. Боряна, І. Метаксу, І. Ніколашвілі, Б. Авакяна, А. Богданова, С. Богданова, В. Полухіна, Е. Берга, М. Коганова, І. Габишева, І. Мішне і Т. Амірова — вивезли з Красноводська і в глухих пісках між станціями Ахча-Куйма і Перевал розстріляли. *А. М. Васильков.*

БАКИ́НСЬКІ СТРА́ЙКИ (1903, 1904, 1913, 1914) — масові страйки пролетарів Баку, які проходили під керівництвом Бакинського комітету РСДРП. Страйк 1903, що тривав з 1 (14). VII по 22.VII (4.VIII), став початком *загального страйку на Півдні Росії 1903*. Страйк 1904 почався 13 (26).XII. Стійка боротьба робітників закінчилася підписанням 30.XII (12.I 1905) колективного договору з нафтопромисловцями. Страйк 1913 відбувався 25.VII (7.VIII) — 17 (30).X. Страйковий комітет висунув широку програму екон і політ. вимог (8-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, поліпшення житл. умов і мед. обслуговування, створення страхових кас тощо). Підприємці змушені були задовольнити частину екон. вимог. Страйк 1914 тривав з 28.V (10.VI) майже до поч. 1-ї світової війни. Крім вимог, висунутих 1913, страйкарі добивалися визнання права Ради уповноважених від робітників укладати колективний договір з підприємцями. Вимоги робітників було відхилено. В місті запроваджено воєнний стан. Страйки протесту і солідарності з робітниками Баку відбулися на багатьох підприємствах Петербурга, Києва, Харкова, Одеси, Миколаєва та ін. міст.

О. А. Парасунько.

БАКІХА́НОВ Аббас Кулі-ага (псевд.— Гудсі; 21.VI 1794, с. Аміраджани, поблизу Баку — 31.V 1847, м. Куба, Азербайджан) — азербайджанський вчений, письменник. Сприяв поширенню рос. культури серед свого народу. Був знайомий з О. Пушкіним, близький з О. Грибоєдовим, О. Бестужевим (Марлінським), В. Кюхельбекером, М. Ахундовим, Х. Абовяном, О. Чавчавадзе. Писав ліричні поезії, твори, спрямовані проти феод. гніту («Книга про Аскера», «Звернення до таврізців»). За філос. поглядами — ідеаліст. Автор наук. праць з історії, філософії, л-ри, мови, педагогіки.

БАКЛАЖА́Н (Solanum melongena) — одно- або багаторічна трав'яниста овочева рослина родини *пасльонових*. Походить з Індії та Індокитаю. Стебло стояче, розгалужене. Листки зелені або синьо-фіолетові. Квітки поодинокі, рідше в китицях (по 2—5), фіолетові, іноді білі. Плоди — ягоди вагою від 30 *г* до 2 *кг*, м'ясисті, здебільшого фіолетові, різноманітної форми; є цінною сировиною для консервної промисловості.

В СРСР найбільше вирощують на Україні, в Молдавії, на Пн. Кавказі, в Серед. Азії й на Закавказзі. Б.— рослина тепло- і вологолюбна, вибаглива щодо грунту. Розмножують насінням (спочатку вирощують розсаду). Середній урожай 180—300 *ц/га*. Найпоширеніші на Україні сорти: Донський 14, Напівдовгий, Довгий фіолетовий, Сімферопольський 105, Кримський 7/14, Ранній 6, Делікатес.

О. І. Фільов.

БАКЛА́Н (Phalacrocorax) — рід птахів ряду *пеліканоподібних*. Довжина тіла до 91 *см*, маса до 4 *кг*. Відомо 25 видів, поширених майже в усьому світі по берегах морів, озер, рік, на океанічних о-вах. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР (у пониззі Дніпра, Дністра, Дунаю і в Криму) — три: великий Б. (Ph. carbo), малий Б. (Ph. pygmaeus) і чубатий Б. (Ph. aristotelis). Б. літають, добре пірнають (на глибину до 10 *м*) і плавають під водою. Живляться переважно рибою. Гніздяться колоніями на деревах або на скелях. У кладці 3—4 яєць, насиджують 4—7 тижнів. Пташенята вилуплюються сліпими й голими, через 7—8 тижнів вилітають з гнізда і починають самостійно здобувати їжу. У викопному стані Б. відомі з пліоцену.

М. А. Воїнственський.

БА́КЛУНД Оскар Андрійович [16.IV 1846, біля Карльстада, Швеція — 16.VIII 1916, Пулково (тепер в межах Ленінграда)] — російський астроном, акад. Петерб. АН (з 1883). Закінчив ун-т в Упсалі (1872). В 1876 переїхав у Росію. В 1895—1916 — директор Пулковської обсерваторії. Автор праць з *небесної механіки*. Дослідив рух

комети Енке (див. *Енке — Баклунда комета*). Б. належать і праці з геодезії.

БАКО́ВІЯ (Bacovia; справж. прізв.— Васіліу) Джордже (4.IX 1881, Бакеу — 22.V 1957, Бухарест) — румунський поет-символіст. Перша зб. віршів — «Свинець» (1916). У поезії Б. відбився бунт особистості проти капіталістичного ладу. У віршах Б. зображення тяжкого життя в бурж. місті досягло вершин ліричного узагальнення. Автор зб. «Жовті іскри» (1926), «З вами» (1930), «По суті — комедія» (1936), «Буржуазні станси» (1946).

БАКО́ТСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1431 — 34 — антифеодальне повстання селян Бакотської волості на Поділлі (тепер на тер. Хмельн. області). Скориставшися з перемир'я між шляхет. Польщею і феод. Литвою, за умовами якого Бакотська волость була визнана нейтральною прикордонною зоною між обома д-вами, бакотські селяни 1431 вигнали з маєтків укр., польс. і лит. феодалів, оголосили себе вільними людьми. Лише 1434 переважаючим силам польсько-шляхет. військ після запеклого опору повсталих удалося придушити Б. п. й загарбати майже все Поділля.

БАКРА́ДЗЕ Давид Ілліч [н. 8 (21).I 1912, с. Борі, тепер Орджонікідзевського р-ну Груз. РСР] — учасник партизанського руху на Україні і в Польщі під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1938. Н. в сім'ї робітника. В 1938 закінчив Тбіліський лісотех. ін-т. З 1940 — в Рад. Армії. У вересні 1942 вступив до Путивльського партизанського загону з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака*. З лютого 1944 командував стріл. полком 1-ї укр. партизанської д-зії. З 1945 — на госп. і рад. роботі. Автор книги «Кров'ю героїв» (1956). Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Кров'ю героїв. К., 1968.

БАКТЕРИЦИ́ДНИЙ ОПРОМІ́НЮВАЧ (від *бактерії* та лат. caedo — вбиваю) — апарат для знезаражування повітря в приміщеннях (операційних, перев'язочних тощо) і опромінювання різних предметів з метою *стерилізації* їх. Основний елемент — бактерицидна лампа БУВ (бактерицидна увіолева) або ДБ (дугова бактерицидна).

БАКТЕРИЦИ́ДНІ РЕЧОВИ́НИ — речовини, здатні вбивати бактерії та ін. мікроорганізми, тобто такі, яким притаманна *бактерицидність*. До Б. р. належать різні хім. сполуки: фенол, сулема, спирт, формалін, перекис водню, гази (окис етилену, бромистий метил та ін.), а також *антибіотики* і *фітонциди*. До Б. р. можна віднести цитолітичні ферменти (*лізоцим*, або мурамідазу). Бактерицидні властивості мають і імунні *антитіла*, що утворюються в організмі людини і тварин. Механізм дії Б. р. різний: *денатурація білків*, блокування активних центрів *ферментів* тощо. Б. р. застосовують для стерилізації, як дезинфікуючі або *антисептичні засоби* та для *хіміотерапії*.

БАКТЕРИЦИ́ДНІСТЬ — здатність фізичних, хімічних та біологічних факторів убивати мікроорганізми. Стосовно певних груп мікроорганізмів цю властивість називають амебоцидністю (здатність вбивати амеби), фунгіцидністю (здатність діяти на гриби) тощо. З фіз. факторів найбільшу Б. мають теплові і променеві види енергії, зокрема ультрафіолетове випромінювання. Хім. речовини, яким притаманна Б., наз. *бактерицидними речовинами*. Б. властива сироватці крові людини і тварин, шлунковому соку, слині, деяким рослинам тощо.

БАКТЕРІА́ЛЬНА КУЛЬТУ́РА — сукупність *бактерій* одного виду, що розмножуються і зберігаються на (або в) рідкому чи твердому живильному середовищі. Див. також *Культура мікроорганізмів*.

БАКТЕРІА́ЛЬНІ ВІ́РУСИ — див. *Бактеріофаги*.

БАКТЕРІА́ЛЬНІ ДО́БРИВА — препарати, що містять корисні для с.-г. рослин грунтові мікроорганізми. До Б. д. відносять азотобактерин, нітрагін, фосфоробактерин та АМБ (аутохтонна мікрофлора групи Б.). Механізми дії Б. д. і мін. добрив — різні. З мін. добривами в грунт вносять готові елементи мінерального живлення, з Б. д.— мікроорганізми, здатні синтезувати і нагромаджувати доступні для рослин сполуки. З ростом виробництва мін. добрив застосування Б. д. різко скоротилося як економічно невигідне.

БАКТЕ́РІЇ (грец. βακτήριον — паличка) — мікроскопічні, переважно одноклітинні, організми, для яких характерна наявність клітинної стінки, цитоплазми, примітивного ядра (без оболонки), різних включень, відсутність *мітохондрій* і *хлоропластів*. За формою розрізняють Б. кулясті (*коки, диплококи, сарцини, стрептококи*), нитчасті (див. *Нитчасті бактерії*), звивисті (спірили — форми зі спіральними завитками, *вібріони, спірохети*) та паличковидні. Останні об'єднують Б., що не утворюють *спор* (власне Б.), та спороутворюючі Б. (*бацили*). Розмір бактеріальних клітин звичайно не перевищує кількох мікрометрів, зрідка (напр., Thiophysa macrophysa) досягає 20 *мкм*. Деякі Б. (напр., *мікоплазми*) настільки дрібні, що можуть проходити крізь бактеріальні фільтри. Багато Б. здатні до самостійного руху. У більшості з них є джгутики. Залежно від місця розташування джгутиків на клітині Б. поділяють на монотрихи (з одним джгутиком на кінці), лофотрихи (з жмутком джгутиків на кінці) та перитрихи (з багатьма джгутиками по всій поверхні). *Міксобактерії* пересуваються за принципом реактивного руху. Розмножуються Б. поперечним поділом, іноді *брунькуванням*; деяким Б. властивий примітивний статевий процес. Б., як і ін. організмам, властиві явища *мінливості* й *спадковості*. Досліджує ці явища у Б. *генетика мікроорганізмів*, а вивченням Б. в цілому займається *бактеріологія*. У бактеріальній клітині багато (від 10 до 22%) *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК). Виділяючи ДНК з клітини одного штаму й додаючи її до культури іншого, можна викликати утворення мутантів (див. *Мутація*) з новими спадково закріпленими властивостями (див. *Трансформація* в генетиці). За фізіологією живлення серед Б. розрізняють *гетеротрофів* та *автотрофів*; за здатністю синтезувати необхідні для їхньої нормальної життєдіяльності ростові речовини — ауксоавтотрофів і ауксогетеротрофів (див. *Ауксотрофи*); за типом дихання — *аеробів* та *анаеробів*. Б. не становлять єдиної групи за походженням; вони виникли різними шляхами. Деякі з них (напр., нитчасті бактерії, *азотобактер*) близькі до *синьо-зелених водоростей*; ін. споріднені з *актиноміцетами*; спірохети подібні до *найпростіших*. Цим пояснюється існування ряду систематичних поділів Б. До Б. (у широкому розумінні) належать такі порядки: Rhodospirillales, Myxobacteriales, Cytophagales, Spirochaetales, Rickettsiales, Chlamydiales і Mycoplasmatales. Бактерії дуже поширені в природі: вони завжди є в грунті, водоймах, повітрі; з ін. компонентами *біоценозів*, до складу яких вони входять, Б. вступають у різноманітні взаємовідношення (симбіотичні, метабіотичні, антагоністичні). Значна роль Б. у кругообігу речовин, у різних геохім. процесах, в очищенні навколишнього середовища; Б. підвищують родючість грунтів, впливають на врожайність с.-г. культур, застосовуються при силосуванні; у мікробіологічній пром-сті Б. використовуються для одержання вітамінів, амінокислот, антибіотиків, ферментних препаратів, певних харчових і бродильних продуктів тощо. Багато видів Б. спричинюють захворювання людини, тварин і рослин (див. також *Бактеріози*). Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289.

Літ.: Красильников Н. А. Определитель бактерий и актиномицетов. М.— Л., 1949; Исаченко Б. Л. Избранные труды, т. 1—2. М., 1951; Осмелянский В. Л. Избранные труды, т. 1—2. М., 1953; Холодний М. Г. Вибрані праці. К., 1970; Рубенчик Л. И. Микроорганизмы — биологические индикаторы. К., 1972; Заварзин Г. А. Литотрофные микроорганизмы. М., 1972.

Л. І. Рубенчик.

БАКТЕРІОВЛО́ВЛЮВАЧІ — прилади, які застосовуються для уловлювання завислих у повітрі мікроорганізмів, щоб встановити характер і ступінь бактеріального забруднення повітря в приміщеннях. Існують Б. кількох систем, принцип дії яких грунтується на просмоктуванні повітря через рідкі (вода, живильний бульйон) та сухі (вата) вбирачі або на спрямуванні струменя повітря на тверді живильні середовища. В Б. системи С. С. Речменського бактерії вбираються дрібними краплями розпилюваної рідини і осідають на стінках приладу. Для дальшого визначення забруднення уловлені Б. мікроорганізми висівають на живильні середовища.

Г. І. Бакалов.

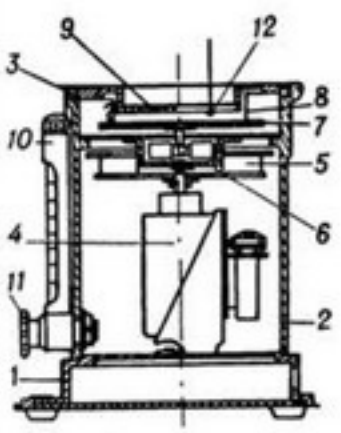

Бактеріовловлювачі. Схема бактеріовловлювача Кротова: *1* — основа апарата; *2* — корпус; *3* — кришка; *4* — електродвигун; *5* — відцентровий вентилятор; *6* — крильчатка; *7* — столик; *8* — бактеріологічна чашка для твердого поживного середовища; *9* — диск із плексигласу; *10* — ротаметр; *11* — вентиль ротаметра; *12* — клиновидна щілина.

Балабан.

БАКТЕРІО́ЗИ — бактеріальні хвороби рослин, спричинювані *бактеріями*. Б. проявляються у вигляді гнилей, плямистостей, наростів, в'янення, усихання частини або всієї рослини тощо. Особливо небезпечні *гомоз* бавовнику, Б. помідорів, багаторічних бобових трав, огірків, квасолі, кісточкових плодових дерев, мокра гниль картоплі тощо. Заходи боротьби: добір стійких сортів, знезаражування насіння, садивного матеріалу, грунту у парниках і теплицях; знищення решток хворих рослин; обприскування й обпилювання рослин хім. речовинами тощо.

В. Ф. Пересипкін.

БАКТЕРІО́ЛІЗ (від *бактерії* та грец. λύσις — розпад) — руйнування оболонки бактеріальної клітини і вихід *цитоплазми* цієї клітини в навколишнє середовище. Б. може бути специфічним (спричиняється *бактеріофагами, бактеріолізинами,* цитолітичними ферментами, зокрема *лізоцимом*) і неспецифічним (зумовлюється дією деяких гідролітичних *ферментів,* фіз. і хім. факторів).

БАКТЕРІОЛІЗИ́НИ — речовини біологічного походження, що спричинюють руйнування (*бактеріоліз*) бактеріальних клітин. В організмі людини й тварин Б. являють собою *антитіла* (специфічні Б.), що містяться в імунній сироватці (див. *Імунітет*) і діють лише на певні мікроорганізми, та *комплементи* (неспецифічні Б.), які є в нормальній і в імунній сироватці. Див. також *Лізис мікроорганізмів.*

БАКТЕРІОЛОГІ́ЧНА ЗБРО́Я, біологічна зброя — зброя масового ураження, дія якої основана на використанні біологічних засобів (хвороботворних мікроорганізмів: *вірусів, бактерій, рикетсій,* грибків і токсичних продуктів їхньої життєдіяльності), що спричинюють масові захворювання людей, тварин і рослин. Ефективність Б. з. визначається її бойовими властивостями: високою уражаючою здатністю, наявністю *інкубаційного періоду,* вибірковістю дії, складністю своєчасного виявлення. Біологічні засоби можуть застосовуватися у рідкому і сухому вигляді, поширенням заражених переносників (комах, гризунів). Засоби доставки Б. з. до місця застосування: ракети, пілотовані і безпілотні апарати, аеростати, надводні й підводні кораблі, артилерія та ін. Загроза застосування агресором Б. з. вимагає підготовки ефективних заходів санітарного й протиепідеміологічного захисту військ і населення (див. *Захист від зброї масового ураження*). Спроби використати Б. з. під час 1-ї і 2-ї світових воєн робили Німеччина і Японія. Б. з. заборонена міжнар. правом (Женевський протокол 1925). Проте після 2-ї світової війни імперіалістичні д-ви розгорнули роботи в цій галузі, 1966—68 амер. війська застосовували окремі види Б. з. під час *агресії США у В'єтнамі.* Рад. Союз виступав і виступає за заборону застосування зброї масового ураження, в т. ч. Б. з. Перемогою світової прогресивної громадськості є прийняття ООН 1972 Конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення, яку підписали понад 110 держав (1975).

Літ.: Химическое и бактериологическое (биологическое) оружие и последствия его возможного применения. М., 1970.

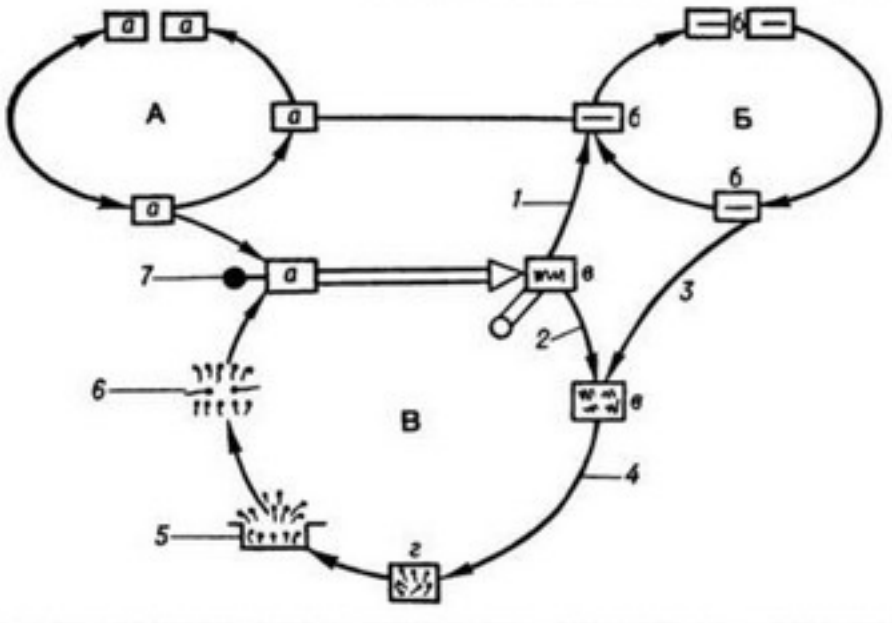

Бактеріофаги. Життєвий цикл фаг — бактерія: *А* — незаразна бактерія, *Б* — лізогенна бактерія, *В* — літичний процес; *1* — перетворення вегетативного фага на профаг, *2* — розмноження вегетативного фага, *3* — спонтанне або індуковане перетворення профага на вегетативний фаг, *4* — дозрівання фага, *5* — лізис клітини бактерії-хазяїна, *6* — вільні фаги, *7* — адсорбція вільного фага; *а* — бактеріальна клітина, *б* — профаг, *в* — вегетативний фаг, *г* — зрілий фаг.

БАКТЕРІОЛО́ГІЯ (від *бактерії* та грец. λόγος — вчення) — наука про бактерії, розділ *мікробіології.* Всебічно вивчає бактерії та їхню роль у природі й житті людини. Б. поділяється на загальну, медичну, ветеринарну, сільськогосподарську і технічну. Б. виникла в 19 ст. в результаті відкриттів Л. *Пастера,* який довів, що бродіння й інфекційні хвороби спричинюються бактеріями.

БАКТЕРІОСТА́З (від *бактерії* та грец. στάσις — стояння на місці) — цілковите припинення росту і розмноження бактерій, спричинюване несприятливими фізичними та хімічними факторами або відсутністю умов, необхідних для росту їх. Під час Б. бактерії перестають також виробляти токсичні речовини, на чому базується застосування хіміотерапевтичних засобів. Явище Б. спричинюють різні *бактеріостатичні речовини,* ряд фіз. факторів (високий осмотичний тиск, випромінювання тощо). Після припинення діяння бактеріостатичних факторів ріст і розмноження бактерій звичайно відновлюються; при тривалому діянні цих факторів бактерії гинуть.

БАКТЕРІОСТАТИ́ЧНІ РЕЧОВИ́НИ (від *бактерії* та грец. στατικός — той, що зупиняє) — речовини, здатні припиняти ріст і розмноження бактерій (див. *Бактеріостаз*), а також інших мікроорганізмів. До Б. р. належать *антибіотики,* іони важких металів (Ag^+, Au^{3+}, Hg^{2+}, Cu^{2+}), хіміотерапевтичні засоби (*сульфаніламідні препарати,* препарати миш'яку) тощо. Характер діяння Б. р. залежить від концентрації діючої речовини. При припиненні діяння Б. р. ріст і розмноження бактерій відновлюються. Бактеріостатично діють і *бактерицидні речовини* в малих концентраціях. Б. р. широко застосовуються в медицині, ветеринарії та харч. промисловості.

БАКТЕРІОФА́ГИ (від *бактерії* та грец. φάγος — пожирач), фаги — бактеріальні віруси, що спричинюють лізис (розчинення) бактерій та інших мікроорганізмів. У 1917 франц. учений Ф. Д'Ерелль назвав літичний агент, що проходить через бактеріальні фільтри, «бактеріофагом», а вперше спостерігав його М. Ф. *Гамалія* 1898. Б. поширені скрізь, де є мікроорганізми. Б. мають округлу або гексагональної форми голівку діаметром 45—140 *нм* та хвостовий відросток завдовжки 100—600 *нм.* Вміст голівки становлять дезоксирибонуклеїнова к-та (ДНК) або рибонуклеїнова к-та (РНК) і незначна кількість білків. Відросток має вигляд порожнистої трубки, обгорненої чохлом. Оболонки голівки та відростка складаються з білків. Б. відрізняються один від одного хім. складом та антигенною специфічністю (див. *Антигени*). Б. розмножуються лише в живих бактеріальних клітинах, що перебувають у стадії росту. Б. прикріплюється відростком до бактеріальної клітини (адсорбція), вміст голівки проникає всередину, де відбувається утворення нових фагових частинок, потім настає лізис клітини, який супроводиться виходом потомства Б. (мал.). Б. поділяють на вірулентні, які спричинюють лізис клітини з утворенням нових часток, та помірні (симбіотичні), що адсорбуються клітиною, проникають у неї і залишаються там у латентній неінфекційній формі (профаг), не викликаючи лізису. Бактерії, які містять у собі помірний фаг, наз. лізогенними. Одні Б. строго специфічні, тобто діють лише на певний вид мікроорганізмів (моно-фаги), інші лізують клітини різних видів (полі-фаги). Б. відіграють велику роль у мінливості та еволюції мікробів і широко використовуються в дослідженнях з генетики й молекулярної біології. Б. використовують у діагностиці інфекційних захворювань, визначенні бактерій; препарати Б. застосовують для профілактики та лікування деяких інфекційних хвороб (дизентерії, холери, чуми тощо).

В. І. Самойленко.

БА́КТРІЯ, Бактріана — стародавня область у верхів'ях і середній течії Амудар'ї. До складу Б. в різні часи входив ряд районів сучас. Тадж. РСР і Узб. РСР. Вважають, що вже в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. в Б. склалася рабовласницька д-ва, в якій суспільство поділялося на касти (жерці, воїни, землероби, раби). Основою г-ва Б. були зрошуване землеробство в долині та скотарство в передгір'ях. Гол. місто — Бактра (руїни його поблизу сучас. м. Балха, Пн. Афганістан). В 6—4 ст. до н. е. Б. входила до д-ви *Ахеменідів,* потім її завоював *Александр Македонський.* Після розпаду його імперії на тер. Б. та деяких сусідніх областей виникло *Греко-Бактрійське царство;* згодом Б. разом із

Согдіаною стала центром формування *Кушанського царства*, створеного *тохарами* та ін. племенами. Від тохарів походить пізніша назва області — Тохаристан. Б.— один із стародавніх центрів розвитку художньої культури в Азії. На тер. кол. Б. відкрито *Амудар'їнський скарб*. Одним з осередків культури Б. на сучас. тер. СРСР була Мараканда (тепер Самарканд).

Літ.: Древняя Бактрия. М., 1976.

БАКУ́ — місто, столиця Аз. РСР. Розташоване в пд. частині Апшеронського п-ова, на узбережжі Бакинської бухти Каспійського м. Значний морський, залізничний та повітряний трансп. вузол. 943 тис. ж., з передмістями — 1406 тис. ж. (1976). Поділяється на 10 міських районів. Вперше згадується в джерелах 5 ст. В 2-й пол. 12 ст. Б. деякий час був політ. центром д-ви *Ширван*. У 1540 Б. захопили війська *Сефевідів*; у 80-х рр. 16 ст.— Туреччина. В 1747 Б. став центром Бакинського ханства. В 1806 місто приєднано до Росії. В 1898—99 в Б. виникли перші с.-д. гуртки. 1901 — група «*Искры*», створено Бакинський к-т РСДРП, який керував масовими політ. страйками (див. *Бакинські страйки*). Трудящі Б. брали активну участь у революції 1905—07. Рад. владу проголошено 31.X (13.XI) 1917. 25.IV 1918 створено Бакинський раднарком. 31.VII 1918 під натиском внутр. і зовн. контрреволюції влада в Б. тимчасово перейшла до рук бурж.-націоналістичного мусаватистського уряду. У вересні того ж року есери і англ. інтервенти розстріляли 26 *бакинських комісарів*. У лютому 1920 в Б. нелегально проходив I з'їзд Компартії Азербайджану. Пролетаріат Б. з допомогою радянських військ 28.IV 1920 повалив мусаватистський уряд. Азербайджан було проголошено рад. республікою. Б. став столицею Аз. РСР. Б.— один з найдавніших центрів нафтодобувної пром-сті. Поряд з нафтопромислами, що діють у Б. та на його околицях, виросли мор. нафтопромисли біля Апшеронського та Бакинського архіпелагів (див. *Бакинський нафтогазоносний район*). На їх базі розвинуті нафтопереробна, нафтохім., газова пром-сть. Підприємства Б. дають бл. 98% продукції машинобудування республіки (устаткування для нафт. промислів і нафтопереробних з-дів, пересувні електростанції тощо). Розвиваються нові галузі: приладобудування, радіоелектроніка, побутове машинобудування, хімічна промисловість (виробництво сірчаної кислоти, каустичної соди та ін.). Судно-, вагоно- і авторемонтні заводи. Виробн. буд. матеріалів. Б. — значний центр легкої (бавовняний, текст., тонкосуконний, трикотажний, швейний комбінати, взут. ф-ки, шкіряний з-д) і харч. пром-сті. Потреби міста в електроенергії забезпечують дві ДРЕС і ТЕЦ, які входять до Закавказької енергосистеми. Бакинський порт за обсягом вантажообороту займає одне з провідних місць серед портів СРСР. Значення порту зросло після введення в дію мор. поромної переправи Б.— Красноводськ. У 1967 збудовано першу чергу метрополітену. Нафтопровід Б.— Батумі.

Б.— важливий культурний центр. У 1976/77 навч. р.— 378 загальноосв. шкіл (275,5 тис. учнів), 27 серед. спец. навч. закладів, 44 профес.-тех. школи і училища, 13 вузів (*Азербайджанський університет* імені С. М. Кірова, ін-ти нафти й хімії, пед. рос. мови і л-ри, мистецтв тощо). У Б.— *Академія наук Азербайджанської РСР*, понад 100 наук. установ, зокрема Ін-т проблем глибинних нафтогазових родовищ, н.-д. та проектний ін-т «Нафтохімавтомат». Працюють 172 масові б-ки, 100 клубних закладів, 6 театрів (опери та балету, драм., театр ляльок тощо), 20 музеїв (Філіал Центр. музею В. І. Леніна, Музей мистецтв ім. Р. Мустафаєва, Музей історії Азербайджану), 251 кінотеатр і стаціонарна кіноустановка; позашкільні заклади — Респ. палац піонерів і школярів, будинки піонерів, дитячі спортивні школи та ін. Виходить 12 респ. і 2 міські газети, журнали азерб., рос. та вірм. мовами. Респ. радіо й телебачення. На тер. старого Б. (т. з. фортеці) збереглися пам'ятки 11 (мінарет Синик-Кала) і 12 ст. (башта Киз-Каласи — Дівоча башта), комплекс *Ширваншахового палацу*, переважно 15 ст. Для 2-ї пол. 19 ст. характерні еклектичні будівлі. За рад. часу реконструйовано старі райони, забудовано центр міста. Серед адм. і громад. споруд — будинок ЦК КП Аз. РСР і Ради Міністрів Аз. РСР, Музей ім. Нізамі (30—40-і рр., обидві — архітектори С. А. Дадашев і М. А. Усейнов), респ. стадіон ім. В. І. Леніна (1952, арх. Л. І. Гонсіоровський та ін.), аеровокзал (1964, арх. Г. А. Меджидов), готель «Інтурист» (1969, арх. М. А. Усейнов). Пам'ятники: Нізамі (1949, Ф. Г. Абдурахманов), В. І. Леніну (1955, Д. М. Карягди), пам'ятник-пантеон «26 бакинських комісарів» (1968, архітектори Г. А. Алескеров, А. Гусейнов, скульптори І. І. Зейналов, Н. Мамедов).

Баку. Центральна частина міста.

Літ.: Бретаницкий Л. Баку. Л.—М., 1970; Гаджи-заде А. М., Ковальская Н. Я. Баку. М., 1970.

БА́КУЛЄВ Олександр Миколайович [25.XI (7.XII) 1890, с. Невєниковське, тепер Слободського р-ну Кіровської обл.— 31.III 1967, Москва] — російський рад. хірург, акад. АН СРСР (з 1958), дійсний член (з 1948) і президент (1953—60) АМН СРСР. Закінчив мед. ф-т Сарат. ун-ту (1915). З 1926 працював у 2-му Московському мед. ін-ті та створеному ним (1955) Ін-ті грудної хірургії (тепер Ін-т серцево-судинної хірургії ім. О. М. Бакулєва). Праці Б. в галузі хірургічного лікування серця та легень, хірургії нирок, кісткових захворювань, виразкової хвороби шлунка. Депутат Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1957.

БАКУ́ЛІН Іван Іванович (29.VII 1900, с. Хотунок, тепер Ростовської обл.— 24.IX 1942) — секретар Харківського підпільного обкому КП(б)У під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1928. В 1931 закінчив Харків. ін-т нар. г-ва, викладав у вузах Харкова — Укр. ін-ті підвищення кваліфікації спеціалістів с. г. та с.-г. ін-ті. В 1941—42 проводив роботу по організації дій парт. підпілля на Харківщині. В червні 1942 заарештований і закатований гестапо. Посмертно нагороджений орденом Леніна.

БА́КУЛЬ Валентин Миколайович [н. 30.VII (11.VIII) 1908, с. Чернишівка, тепер Немирівського р-ну Вінницької обл.] — український рад. вчений у галузі твердих сплавів і синтетичних алмазів, доктор технічних наук, Герой Соціалістичної Праці (1963), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1953. Закінчив (1949) Всесоюзний заочний політех. ін-т. У 1961—77 — директор Ін-ту надтвердих матеріалів АН УРСР. На XXIII—XXIV з'їздах Компартії України Б. обирався кандидатом у члени ЦК. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

БАКУ́МЕНКО Данило Олександрович (31.XII 1918, Дергачі, тепер смт Харківської обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1942. В 1941 добровольцем пішов на фронт. Після війни закінчив Харків ун-т і Військово-політ. академію ім. В. І. Леніна. Був військ. журналістом. Автор поетичних збірок «На щастя землі» (1953), «Корінь життя» (1955), «Переможці Каспію» (1961), «Земля і зорі» (1963), «Обрії» (1968), «Вогнепад»

О. М. Бакулєв.

І. В. Балагурак. Баклага. Дерево, різьблення. 50-і рр. 20 ст.

М. О. Бакунін.

В. М. Бакшеєв.

Ф. О. Балабуха.

(1973). Оспівує героїчну працю рад. народу на будовах комунізму. Працює і в галузі худож. перекладу. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1 і 2-го ступенів і Червоної Зірки.

БАКУНІ́ЗМ — одна з течій *анархізму*, пов'язана з ім'ям М. О. *Бакуніна*. Був поширений у кін. 60-х — на поч. 70-х рр. 19 ст., зокрема серед дрібної буржуазії і частини робітн. класу. Під впливом Б. сформувався один з напрямів революц. народництва в Росії. Проповідуючи встановлення суспільства заг. рівності, без приватної власності та експлуатації, прихильники Б., проте, не розуміли соціально-екон. передумов революції, заперечували істор. місію пролетаріату, висували волюнтаристську концепцію стихійного бунту, вирішальну роль у якому мали відігравати селянство, люмпен-пролетаріат і студентство. Проголошуючи абсолютну свободу людського індивідуума, Б. прагнув до знищення всякої державності і встановлення анархічного устрою «вільних асоціацій» дрібних виробників. Б. заперечував марксистське вчення про соціалістичну революцію, відкидав політ. і екон. форми боротьби робітн. класу, необхідність створення пролет. партій. У 1872 за розкольницьку діяльність Бакунін і його прихильники були виключені з *Інтернаціоналу 1-го*. Об'єктивно Б. був відображенням незадоволення і протесту розорюваних капіталізмом дрібнобурж. мас. В останній чверті 19 ст. Б. поступово зійшов нанівець. У капіталістичних країнах інтерес до Б. частково відродився в 60-х рр. 20 ст. у зв'язку з рухом *«нових лівих»*. К. Маркс і Ф. Енгельс боролися проти анархістських поглядів бакуністів, викривали дрібнобурж. сутність Б., його шкідливість для революц. боротьби. В. І. Ленін показав теоретичну неспроможність Б., негативний вплив його на міжнар. робітн. рух.

Н. Й. Пірумова.

БАКУ́НІН Михайло Олександрович [18 (30).V 1814, с. Прямухіно, тепер Кувшиновського р-ну Калінінської обл.— 19.VI (1.VII) 1876, Берн, Швейцарія] — російський революціонер, один з ідеологів *анархізму* і *народництва*. Н. в родині поміщика. В 1833 закінчив арт. уч-ще в Петербурзі, з 1835 — у відставці. Учасник гуртка М. В. *Станкевича*. З 1840 — за кордоном. Був знайомий з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Брав участь у революц. подіях 1848—49 в Парижі, Дрездені, Празі. В 1849—51 — в ув'язненні в Саксонії і Австрії. Виданий 1851 австр. урядом Миколі I, був ув'язнений у Петропавловській фортеці, 1857 засланий на довічне поселення до Сибіру, звідки 1861 здійснив втечу у Лондон. Співробітничав у *«Колоколе»*. Пізніше жив в Італії, Швейцарії, Франції. В 1872 Б. виключений за розкольницьку діяльність з *Інтернаціоналу 1-го*, членом якого він був з 1864. Маркс і Енгельс піддали нищівній критиці анархістські погляди Б. (див. *Бакунізм*). В останні роки життя відійшов від активної політ. діяльності.

Тв.: Собрание сочинений и писем, т. 1—4. М., 1934—35.

Літ.: Маркс К. Конспект книги Бакуніна «Державність і анархія». Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 18; Ленін В. І. Анархізм і соціалізм. Повне зібрання творів, т. 5; Стеклов Ю. М. Михаил Александрович Бакунин, его жизнь и деятельность, т. 1—4. М., 1926—27; Пирумова Н. Бакунин. М., 1970; Дюкло Ж. Бакунин и Маркс. Пер. с франц. М., 1975.

Н. Й. Пірумова.

БАКУ́НЦ Аксель [13 (25).VI 1899, Горіс — 1937] — вірменський рад. письменник. Закінчив Харків. с.-г. ін-т (1923). Друкуватися почав 1918. Перша зб. «Темне міжгір'я» (1927). Автор історико-революц. творів: «Сіячі чорних нив» (1933), «Ліщини братерства», сатиричних повістей «Овнатан Марч» (1927) і «Кіорес» (1935). Не закінченими залишилися романи «Хачатур Абовян» і «Кармракар». Написав сценарії кількох фільмів.

Тв.: Укр. перекл.— Альпійська фіалка. К., 1973; Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1962.

Літ.: Агабабян С. Б. Аксел Бакунц. М., 1965.

БАКУРІА́НІ — гірський лісовий кліматичний курорт за 37 *км* від м. Боржомі. Осн. лікувальний фактор — клімат. Показання — захворювання лімфатичних вузлів, органів дихання нетуберкульозного характеру, вторинне недокрів'я. В Б. функціонують дитячі санаторії, будинки відпочинку, курортна поліклініка, пансіонати, готелі, туристичні бази та гірськолижна станція.

БАКШЄ́ЄВ Василь Миколайович [12 (24).XII 1862, Москва — 28.IX 1958, там же] — російський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1956), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1877—88 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. З 1896 — член Т-ва *передвижників*, з 1922 — член *Асоціації художників революційної Росії*. Серед творів: «Перша зелень» (1900), «У полі» (1908), «Осінь. Прощальні промені» (1915), «В. І. Ленін у Розливі» (1926), «Вечірні вогні» (1957). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

БАКШЄ́ЄВ Микола Сергійович [1 (14).V 1911, с. Стариково, тепер Шебекінського р-ну Бєлгородської обл.— 3.X 1974, Київ] — український рад. акушер-гінеколог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1966). Закінчив Харківський мед. ін-т (1933). В 1950—59 — зав. кафедрою акушерства і гінекології Ужгородського ун-ту, з 1959 — Київ. мед. ін-ту. Праці присвячені фізіології і патології скорочувальної функції матки, реанімації в акушерстві й гінекології. Премія АН УРСР ім. О. В. Палладіна, 1976 (посмертно).

БАЛАБА́Н Борис Олександрович [23.XII 1905 (5.I 1906), Харків — 8.III 1959, Київ] — український рад. режисер, драматург, засл. арт. УРСР (з 1942). У 1922—34 працював у драм. театрі *«Березіль»*, 1935—47 — в театрах Москви, Ленінграда, Львова, Харкова; 1948—59 — режисер Київ. драм. театру ім. І. Франка. Вистави: «Плацдарм» Ірчана (1932), «Орфей у пеклі» Оффенбаха (1938), «Професор Буйко» Баша (1949), «Д-р філософії» Нушича (1956), «Човен хитається» Галана (1957) та ін. Автор ряду п'єс: «Сто мільйонів», «Зелений луг» та ін.

БАЛАБА́Н Гедеон (до пострижения в чернці — Григорій; бл. 1530—10.II 1607) — український церковний і політ. діяч. З 1565 — єпископ у Львові. В 1582 виступив проти запровадження на Україні григоріанського календаря. В 1585 допоміг Львівському братству відновити друкарню, створену І. *Федоровим*. Засуджував *Брестську унію 1596*. На поч. 17 ст. відкрив у своєму маєтку греко-слов. школу і друкарню (див. *Стрятинська друкарня*). Намагався повністю підпорядкувати братства єпископській владі.

БАЛАБА́Н, балобан (Falco cherrug) — птах ряду *соколоподібних*. Довж. тіла до 60 *см*, розмах крил до 130 *см*; самки більші за самців. Оперення верх. частини тіла коричнювато-буре з світлими торочками пер, нижньої — вохристо-біле з темними поздовжніми плямами. Б. поширений у степовій і лісостеповій зонах та (менше) в горах Пд.-Сх. Європи й Азії. В УРСР гніздиться у заплавних лісах Степу, в лісостеповій зоні, в Криму. Перелітний птах. Зимує на Балканах, Кавказі і в Пн. Африці. Живиться Б. ховрахами та мишовидними гризунами, рідше птахами. Охороняється законом. У Серед. Азії і Африці Б. дресирують для полювання на птахів та ін. тварин. Іл. с. 328.

В. М. Зубаровський.

БАЛА́БИНЕ — селище міського типу Запорізького р-ну Запорізької обл. УРСР, на узбережжі Каховського водосховища. Залізнична станція.

Засн. в 18 ст. на місці запоріз. зимівника. До 1777 — Петрівка. З 1938 — с-ще міськ. типу. Під час тимчас. окупації нім.-фашист. загарбниками з жовтня 1942 до серпня 1943 в Б. діяла підпільна комсомольсько-молодіжна група «За Радянську Україну». Відділок радгоспу «Кушугумський». Середня школа, лікарня, клуб, бібліотека.

БАЛА́БУХА Сергій Павлович [21.IX (3.X) 1857, Київ — р. см. невід.] — революційний народник.

В. М. Бакшеєв. У полі. 1908. Одеський художній музей.

Навчався в петерб. Медико-хірургічній академії. В 1878 «пішов у народ». У 1880 Б. засуджено до заслання в Тобольськ, яке було замінено тюремним ув'язненням. Після звільнення вчився в Харків., потім Казанському ун-тах. За участь у студентському русі 1882 висланий з Казані. В 1885 — один з організаторів Харків. гуртка революц. народників. У 1886 Б. заслано на 5 років до Сибіру. З 1903 належав до партії есерів.

БАЛА́БУХА Федір Олексійович (2.III 1926, с. Вищетарасівка, тепер Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.) — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1958. З 1946 працював у театрах Херсона, Ніжина, з 1954 — у Волинському укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: В. І. Ленін («Поміж зливами» Штейна), Тарас Шевченко («Серце поета» М. Левченка), Василь («Циганка Аза» Старицького), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка).

БАЛАВЕ́НСЬКИЙ Федір Петрович [31.XII 1864 (12.I 1865), м. Люботин, тепер Харківської обл.— 8.XI· 1943, с-ще Ліанозово, тепер у складі Москви] — український рад. скульптор. У 1896 закінчив Київ. рисувальну школу, 1903 — петерб. АМ. Серед творів: погруддя М. Лисенка, І. Котляревського

Ф. П. Балавенський. Панно «Похід Фріни» на будинку в Києві (тепер житловий будинок на Музейному провулку). Бетон. 1909.

(1903), надгробок М. Кропивницького на харків. кладовищі (1914). Б. брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди* (погруддя В. І. Леніна і Т. Г. Шевченка в Києві, 1919).

БАЛАГУРА́К Іван Васильович (н. 29.VI 1922, м. Косів, тепер Івано-Франківської обл.) — український рад. різьбяр на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1968). Автор декоративних тарілок («Богдан Хмельницький», 1957, три — з портретом В. І. Леніна, 1969), баклаг, барилець, футлярів для книжок (з портретом Т. Шевченка, 1961), скриньок і меблів, оздоблених різьбленням та інкрустацією. Іл. с. 329.

БАЛА́ДА (прованс. balada, від лат. ballo — танцюю) — 1) В л і т е р а т у р і — віршований ліро-епічний твір переважно легендарного або історичного змісту. Бере початок у фольклорі. Великого поширення набула з розвитком романтизму (Р. Бернс, Ф. Шіллер, А. Міцкевич, В. Жуковський, А. Метлинський та ін.). На основі нар. джерел Б. писали О. Пушкін, М. Лермонтов, Т. Шевченко, Л. Боровиковський. У рад. л-рі розвивається як твір героїчного характеру (балади М. Тихонова, Е. Багрицького, В. Сосюри, А. Малишка, Л. Первомайського та ін.). 2) В м у з и ц і — вокальний або інструментальний твір розповідного характеру. Спочатку в Зх. Європі — пісня, що супроводила танець. В епоху романтизму — сольний вокальний («Лісовий цар» Ф. Шуберта) і інструм. (фп. балади Ф. Шопена) твір епічного або драм. характеру. Б. писали і рос. та укр. композитори О. Верстовський, О. Варламов, М. Глинка, М. Мусоргський, О. Даргомижський, П. Чайковський, П. Сокальський, М. Лисенко та ін. У радянській музиці Б. набуває героїчного або героїко-епічного трактування («Пам'яті борців Паризької комуни» В. Косенка).

БА́ЛАЖ (Балаш; Balázs) Бела (псевд. Герберта Бауера; 4.VIII 1884, Сегед — 17.V 1949, Будапешт) — угорський письменник і теоретик кіно. Комуніст. У л-рі виступив 1908 як поет-символіст. Учасник пролет. революції в Угорщині 1919, після поразки якої емігрував до Відня, 1927 — до Берліна. В 1931—45 жив в СРСР. Романи Б.— «Неможливі люди» (1930), «Карлусь Бруннер» (1936), «Генріх починає боротьбу» (1941), збірки віршів — «Лети, моє слово» (1944), «Мій шлях» (1945). Автор книг про кіномистецтво, автобіографічного роману «Юність мрійника» (1948), сценаріїв, казок. В Угорській Народній Республіці встановлено держ. премію ім. Б. Балажа в галузі кінематографії.

Тв.: У к р. п е р е к л. — Карлусь Бруннер. Одеса, 1939.

БАЛАЙЧУ́К — річка в Одеській області УРСР. Довж. 52 *км*, пл. бас. 586 *км²*. Впадає в Тилігульський лиман. Живлення дощове. У верхів'ї часто пересихає.

БАЛА́КІРЄВ Милій Олексійович [21.XII 1836 (2.I 1837), Нижній Новгород — 16 (29).V 1910, Петербург] — російський композитор, піаніст, диригент, музично-громадський діяч. Знання з музики здобув переважно самоосвітою. В 1853—55 — вільнослухач матем. ф-ту Казанського ун-ту. З кінця 1855 жив у Петербурзі, де 1856 дебютував як піаніст і диригент. Естетичні погляди Б. формувалися під впливом передового демократичного руху 50—60-х рр., а також дружби з В. *Стасовим*. Муз. талант, широка ерудиція і прогресивні погляди Б. сприяли його високому авторитету серед молоді, що об'єдналась на поч. 60-х рр. навколо нього і Стасова (див. *«Могуча кучка»*). В 1862 Б.організував Безплатну муз. школу (керував нею до поч. 70-х рр. і 1881—1908), яка стала важливим осередком муз. освіти й пропаганди прогресивної музики. В 1867—69 Б.— гол. диригент Російського муз. т-ва. У Празі 1867 поставив оперу М. Глинки «Руслан і Людмила». Провідними у творах Б. були образи народу, картини рос. життя і природи. Писав симф. та фп. музику, романси. Твори: дві увертюри на рос. теми (1858, 1862), увертюра й антракти до трагедії Шекспіра «Король Лір» (1858—61), дві симфонії (1898, 1908), симф. поема «Тамара» за Лермонтовим (1882), сх. фантазія для фп.«Ісламей» (1869). Видав дві збірки рос. нар. пісень (1866, 1900).

Літ.: Федорова Г. М. О. Балакірєв. К., 1953; Милий Алексеевич Балакирев. Летопись жизни и творчества. Л., 1967. *К. В. Майбурова.*

Ф. П. Балавенський.

М. О. Балакірєв.

БАЛАКЛА́ВА — міський район Севастополя. До 1957 — місто Крим. обл. УРСР, центр кол. Балаклавського р-ну. На місці Б. в серед. 1-го тис. до н. е. було поселення племені *таврів* — Плакій (Палакій). У 2 ст. до н. е. ним володів *Херсонес* Таврійський, в 5 ст. н. е.— візантійці. В 9—13 ст., як і ін. міста Пн. Причорномор'я, вело торгівлю з Руссю. В 1357 місто завоювали генуезці і збудували в ньому торг. колонію і фортецю Чембало; 1475 його захопили турки і перейменували на Балаклаву («гніздо риб»). З 1783 — в складі Росії. Біля Б. під час рос.-тур. війни 1768—74 рос. кораблі розгромили 1773 тур. ескадру. В період *Кримської війни 1853—56* в районі Б. відбувалися воєнні дії. Рад. владу в Б. встановлено в січні 1918. В 1976 з пн. частини Б. утворено м. *Білокам'янськ*.

БАЛАКЛІ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 2,0 тис. *км²*. Нас. 97,2 тис. чол. (1976). У районі — 84 населені пункти, які підпорядковані міській, 3 селищним і 19 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Балаклія*.

Поверхня рівнинна. В надрах — природний газ, є невеликі поклади бурого вугілля, заліз. руди, піску, глин. Гол. річка — *Сіверський Донець* з притоками Крайньою Балаклійкою, Чепелем та ін. Озера: Леб'яже, Зимівне. Грунти переважно чорноземні. Лежить у межах степової зони.

Гол. галузі пром-сті — газова і буд. матеріалів; розвинута також

БАЛАКЛІЙСЬКИЙ ЦЕМЕНТНО-ШИФЕРНИЙ КОМБІНАТ

Балалайка.

Баланоглос.

харч. Найбільші підприємства: *Балаклійський цементно-шиферний комбінат* імені 50-річчя СРСР, Шебелинський газопереробний, савинські цукр. та комбікормовий з-ди, *Шебелинське газопромислове управління*. Працює комбінат побутового обслуговування (Балаклія). С. г. зернового напряму з розвинутим м'ясо-мол. скотарством. Площа с.-г. угідь 1976 становила 140,0 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 112,1 тис. *га*, луки і пасовища — 25,8 тис. га. Осн. культури: озима і яра пшениця, овес, ячмінь, кукурудза, горох, цукр. буряки, соняшник. Розвинуті овочівництво й садівництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, птицю. В Б. р.— 17 колгоспів, 6 радгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Залізничні станції: Балаклія, Савинці, Шебелинка. Автошляхів 498 *км*, у т. ч. з твердим покриттям 339 *км*.

В районі — 49 заг.-освітніх, 3 муз., 2 спортивні школи, 2 профес.-тех. уч-ща, 49 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 18 будинків культури, 35 клубів, 62 кіноустановки, 40 б-к. У с. Пришибі Б. р. жив і працював рос. і укр. письменник Г. П. *Данилевський*; у с. Чепелі народилися і жили укр. рад. зоолог В. Г. *Аверін* та укр. художник Вс. Г. *Аверін*. *В. М. Шматко.*

БАЛАКЛІЙСЬКИЙ ЦЕМЕ́НТНО-ШИ́ФЕРНИЙ КОМБІНА́Т імені 50-річчя СРСР — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Розташований поблизу м. Балаклії Харківської обл. Будівництво розпочато 1959. Першу продукцію — високомарочний цемент — одержано 1963. Осн. продукція: цемент портландський та шлакопортландський, шифер, азбестоцементні труби. На комбінаті встановлено 4 технологічні лінії по виробн. цементу з обертовими печами розміром 5 × 185 *м* та одна лінія з найпотужнішою в країні обертовою піччю 7 × 230 *м*; 6 листоформувальних машин, 2 трубні машини, роторні комплекси та високопродуктивні сировинні млини тощо. Заг. потужність Б. ц.-ш. к. 1976 становила 3,6 млн. *т* цементу, 200 млн. ум. плиток шиферу і 2,1 тис. ум. *км* азбестоцементних труб. *В. А. Голубничий.*

БАЛАКЛІ́Я — місто Харківської обл. УРСР, райцентр, на р. Сіверському Дінці (бас. Дону). Залізнична станція.

Виникла 1663. Деякий час була центром Балаклійського полку. Радянську владу встановлено в грудні 1917. З 1938 — місто. Цем.-шиферний комбінат; заводи: залізобетонних виробів, буд. матеріалів, молочний; комбінат побутового обслуговування. Школи: 7 заг.-освітніх, музична; 5 лік. закладів. 2 будинки культури, 4 клуби, 7 б-к, Палац спорту. В Б. народилась укр. співачка О. А. *Петрусенко*.

БАЛАКО́ВО — місто обласного підпорядкування Саратовської області РРФСР, райцентр, на р. Волзі. Залізнична станція, річковий порт, аеропорт. 135 тис. ж. (1976). З-ди: маш.-буд. (двигуни для с. г.), суднoремонтний, хім., гумотех. виробів та хімволокна; ТЕЦ, Саратовська ГЕС. Філіал Саратовського політех. ін-ту, хім.-технологічний технікум, мед. уч-ще. Будинок-музей В. І. Чапаєва, який жив у Б. 1897—1913. Б. засн. у 2-й пол. 18 ст.

БАЛАЛА́ЙКА — російський народний музичний інструмент. Має 3 струни, походить від старовинної *домри*. Відома з поч. 18 ст. В. В. *Андрєєв* удосконалив Б., створив її різновиди.

БАЛА́НДІН Олексій Олександрович [8 (20).XII 1898, м. Єнісейськ, тепер Краснояр. кр.— 22.V 1967, Москва] — російський рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1946). Член КПРС з 1949. Закінчив (1923) Московський ун-т, з 1927 працював у ньому. Осн. праці в галузі органічного *каталізу*. Створив і розробив мультиплетну теорію каталізу, яку застосовують у дослідженнях реакцій гідрогенізації, дегідрогенізації, дегідратації тощо. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Избранные труды. М., 1972.

БАЛАНІ́Т (від грец. βάλανος — головка статевого члена), баланопостит — запалення шкіри головки статевого члена у людини. Розвивається водночас із запаленням внутрішнього листка крайньої плоті. Причини виникнення: подразнення спермою або гнійними виділеннями з сечовипускального каналу, недодержання правил особистої гігієни, трихомонадна інфекція, цукровий діабет тощо. Розрізняють Б. простий, трихомонадний, гноячково-виразковий, гангренозний. Клінічна картина всіх форм подібна: гіперемія, інтенсивне запалення, поява виразочок, скарги на свербіж тощо. Профілактика: особиста гігієна. Лікування спрямоване на усунення причин захворювання.

БАЛАНОГЛО́С, баланоглосус (Balanoglossus) — рід морських тварин класу *кишководихаючих*. Тіло (довж. від кількох сантиметрів до 2,5 *м*) червоподібне, розділене на хоботок, комірець і тулуб. Глотка пронизана двома рядами зябрових щілин і утворює в порожнину комірця виступ — зачаткову хорду (нотохорд). Спинний нервовий стовбур заходить у комірець, потовщується і стає порожнистим. Б.— донні тварини, живуть у піску або мулі. В СРСР відомо один вид Б., поширений у Японському м. Часто Б. називають представників кишководихаючих з ін. родів (напр., Saccoglossus), що живуть у Білому і Баренцовому морях.

БАЛА́НС (франц. balance, букв.— терези) — 1) Рівновага, врівноважування. 2) Система взаємопов'язаних показників, що характеризують наявність матеріальних, трудових, фінансових ресурсів та використання їх. Див. *Баланс народного господарства СРСР, Баланс грошових доходів і видатків населення, Розрахунковий баланс* та ін.

БАЛА́НС БУХГА́ЛТЕРСЬКИЙ — форма бухгалтерської звітності, яка відображає в грошовому виразі стан господарських засобів за складом їх і використанням, джерелами надходження їх та призначення на певну дату. Має форму таблиці, яка складається з двох частин — *активу* і *пасиву*. В лівій частині таблиці (актив) зазначають склад госп. засобів, розміщення і використання їх; у правій (пасив) — наводять перелік джерел формування (створення) та цільового призначення тих коштів г-ва, що зафіксовані в активі. Оскільки актив і пасив балансу відображають ті самі кошти, підсумки їх мають дорівнювати один одному. Б. б. складають звичайно за станом на поч. місяця, кварталу, року. В СРСР для всіх підприємств, орг-цій і установ різних галузей нар. г-ва встановлено єдину форму Б. б., затверджену М-вом фінансів СРСР і ЦСУ СРСР. Балансові показники стану окремих видів коштів та їхніх джерел наз. балансовими статтями. Статті в Б. б. систематизовано за групами й розділами. Є три види групування коштів та їхніх джерел у балансі: за сферою сусп. виробн.; за способом передачі вартості створеному сусп. продуктові, роботам та послугам; за цільовим призначенням джерел. Найпоширеніший третій спосіб групування. Він ґрунтується на тому, що всі кошти в кожній ланці нар. г-ва використовують тільки на ті заходи, для здійснення яких вони призначені. Виходячи з цього, всі джерела, вказані в пасиві балансу, групують за цільовим призначенням їх. Проти кожної групи джерел певного цільового призначення в активі зазначають ті кошти, в які вони втілені. Дані балансу, згруповані тим чи ін. способом, повніше характеризують економіку г-ва і дають можливість одержати багато важливих екон. показників про розміщення і цільове використання коштів. *П. М. Скрипник.*

БАЛА́НС ГРОШОВИ́Х ДОХО́ДІВ І ВИДА́ТКІВ НАСЕ́ЛЕННЯ — система показників, що характеризують обсяг і джерела грошових доходів населення, а також обсяг і структуру його грошових видатків; складова частина (розділ) *балансу народного господарства СРСР*. Складають плановий і звітний Б. г. д. і в. н. по країні в цілому та по союзних республіках як щодо всього населення, так і за його сусп. групами; по областях, краях — щодо всього населення. Доходна частина цього балансу включає доходи населення від держ. і кооп. орг-цій (заробітна плата, грош. надходження від колгоспів, пенсії і допомога, стипендії, виграші по займах і лотереях, страхові платежі, проценти по вкладах тощо) та надходження від обміну товарами й послугами між групами населення. Видаткова частина показує грош. видатки населення в держ., кооп і громад. орг-ціях (купівля товарів, оплата послуг, обов'язкові платежі й добровільні внески, заощадження тощо). Б. г. д. і в. н. за сусп. групами населення включає також видатки на оплату товарів і послуг у порядку обміну між групами населення. Б. г. д. і в. н. використовують для планування та аналізу нар.-госп. пропорцій — між *платоспромож-*

ним попитом населення і пропонуванням товарів. Він є важливим інструментом в управлінні роздрібною торгівлею та грош. обігом у країні. *М. В. Дараган.*

БАЛА́НС ДОХО́ДІВ І ВИДА́ТКІВ ПІДПРИЄ́МСТВ І ВИРОБНИ́ЧИХ ОБ'Є́ДНАНЬ — форма фінансового плану соціалістичного підприємства і виробничого об'єднання; завершальна частина *техпромфінплану,* де в грошовому виразі відображено кінцеві результати господарської і фінансової діяльності підприємства, платежі в *бюджет* і асигнування з бюджету. За умов нової системи планування та екон. стимулювання, яка розширила права підприємств, вищестоящі орг-ції затверджують підприємствам не весь фін. план, а лише платежі в бюджет і асигнування з бюджету, заг. суму *прибутку* і *рентабельність*. Виходячи з цього, підприємства самі розробляють увесь баланс доходів і видатків. Він має чотири розділи: доходи та ін. надходження коштів; видатки та різного роду відрахування; кредитні взаємовідносини (одержання й повернення кредитів); взаємовідносини з бюджетом. Результат взаємовідносин підприємства з держ. бюджетом визначається як різниця між платежами в бюджет і асигнуваннями з бюджету. Ця сума має дорівнювати різниці між доходами і видатками підприємства з урахуванням кредитних взаємовідносин. Внаслідок цього забезпечується баланс доходів і видатків. Фін. плани підприємств і виробничих об'єднань є важливим засобом здійснення *господарського розрахунку,* правильної організації фінансів, контролю за виробничою і фін. діяльністю. *В. В. Приходько.*

БАЛА́НС ЗЕМЕ́ЛЬ — метод обліку і аналізу наявності та динаміки земельного фонду на с.-г. підприємстві, в групі підприємств, в районі, області, республіці і в цілому в СРСР. Б. з. складають за окремими видами угідь (баланс зем. угідь) або за землекористувачами (баланс землекористувачів). Баланс зем. угідь з розчленуванням зем. площі за угіддями дає можливість вивчати їхню структуру та трансформацію (перехід з одного виду в інший внаслідок меліоративних і агротех. заходів тощо). Це, в свою чергу, відіграє важливу роль при оцінці раціональності використання угідь Баланс зем. фонду за землекористувачами дає уявлення про розподіл зем. площ між категоріями землекористувачів, що має значення при вивченні агр. відносин і організаційної структури сільс. господарства. *Б. Й. Пасхавер.*

БАЛА́НС МІЖГАЛУЗЕ́ВИЙ виробництва і розподілу суспільного продукту — система показників і розрахунків, що визначають економічні взаємозв'язки галузей народного господарства та конкретні пропорції виробництва і споживання окремих видів продукції; частина *балансу народного господарства СРСР.*

Складають Б. м. по СРСР в цілому і по союзних республіках у вартісних і натуральних показниках (або в натурально-вартісних). У вартісному вигляді Б. м. показує структуру використання продукції кожної галузі в ін. галузях (міжгалузевий продукт) та на невиробниче споживання і нагромадження (кінцевий продукт), вартісний склад матеріальних витрат кожної галузі та елементи створення валового й чистого доходу (оплата праці, прибуток, податок з обороту тощо). В натуральних показниках Б. м. складають за найважливішими видами продукції. Б. м. синтезують *матеріальні баланси.* Натурально-вартісні Б. м. розробляють за галузями виробн. і за видами продукції. Б. м. створюють також за регіональними моделями союзних республік, екон. районів та ін. Б. м. є звітні і планові. Звітні Б. м. складають періодично держ. органи статистики, планові — планові органи разом з наук. орг-ціями на основі обсягу та складу кінцевого продукту і планових коефіцієнтів повних затрат (затрати будь-якого продукту на виробн. ін. продукту в усьому ланцюгу взаємопов'язаних галузей). Аналіз і розробка даних Б. м. здійснюється за допомогою економіко-матем. методів і електроннообчислювальної техніки (див. *Матричні моделі* в економіці). Складання Б. м. створює можливість для глибокого екон. аналізу внутр. структури нар. г-ва, вивчення процесу соціалістичного відтворення, співвідношення між I і II підрозділами сусп. виробн., міжгалузевих пропорцій і зв'язків, підвищення наук. обгрунтованості держ. нар.-госп. планів.

Літ.: Методические указания к разработке государственных планов развития народного хозяйства СССР. М., 1974. *О. Й. Москвін.*

БАЛА́НС НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА СРСР — система узагальнюючих економічних показників, що характеризують масштаби і рівень розвитку економіки, темпи розширеного соціалістичного відтворення, його головні підсумки за певний період та найважливіші народногосподарські пропорції. Один з осн. інструментів планування й аналізу розвитку економіки країни і союзних республік. Усі показники Б. н. г. СРСР розробляють для провідних галузей нар. г-ва і соціальних секторів, що дає можливість визначати зміни в галузевій і соціальній структурі сусп. виробн. Теоретичною основою розробки Б. н. г. СРСР є марксистсько-ленінська теорія *відтворення.* Складається Б. н. г. СРСР щорічно на плановий і за звітний періоди. Плановий Б. н. г. СРСР розробляє Держплан СРСР, звітний — ЦСУ СРСР. Баланси нар. г-ва союзних республік є органічною частиною Б. н. г. СРСР. Їх складають за єдиною методологією і системою показників. Особливістю цих балансів є необхідність визначити і врахувати міжреспубліканські ввіз і вивіз продукції і рух доходів. Баланси нар. г-ва союзних республік включають усі галузі економіки, розміщені на тер. цих республік, незалежно від форм підпорядкування їх. Найважливіші розділи Б. н. г. СРСР: баланс виробн., споживання і нагромадження *сукупного суспільного продукту*; баланс виробн., розподілу і перерозподілу *національного доходу*; *баланс трудових ресурсів*; система таблиць, яка узагальнює всі три розділи в їхньому взаємозв'язку. Кожний з цих розділів доповнюється тісно пов'язані з ними додаткові баланси, серед них — *баланс міжгалузевий* виробництва і розподілу суспільного продукту, баланс капітальних вкладень, *баланс основних фондів, баланс грошових доходів і видатків населення.* Гол. ланкою в Б. н. г. СРСР є баланс сукупного суспільного продукту, який характеризує екон. оборот матеріальних благ у процесі розширеного відтворення продуктивних сил і виробничих відносин. Він відображає обсяг виробництва сукупного сусп. продукту як в цілому, так і за підрозділами матеріального виробн. зокрема і використання його на виробничі і невиробничі потреби, нагромадження і збільшення резервів. Баланс сусп. продукту охоплює всі стадії і матеріально-речові пропорції відтворення, розкриває оборот сусп. продукту за вартістю і речовим складом. Найважливіша умова планомірного процесу соціалістичного відтворення — це відповідність речового й вартісного складу сусп. продукту. Сусп. продукт поділяється насамперед на *фонд заміщення* використаних засобів виробн. і заново створену вартість, тобто нац. доход, який, у свою чергу, поділяється на *фонд нагромадження* і *фонд споживання.* Співвідношення між фондом заміщення і нац. доходом у сусп. продукті, між фондами нагромадження і споживання в нац. доході є найважливішими пропорціями в нар. г-ві країни; їх визначають у балансі національного доходу. Баланс виробн., розподілу, перерозподілу і кінцевого використання нац. доходу характеризує рух заново створеної вартості у формі доходів суспільства як держ., так і кооп.-колг. сектора та населення. Використання нац. доходу, як суми фондів споживання і нагромадження, характеризує кінцевий результат сусп. виробн. Баланс нац. доходу забезпечує не лише оптимальні пропорції між надходженням і використанням фін. ресурсів, а й балансовий взаємозв'язок фін. і матеріальних ресурсів. Показники балансу сусп. продукту і балансу нац. доходу мають взаємно відповідати один одному. Взаємне пов'язання балансів сусп. продукту, нац. доходу і трудових ресурсів у зведеному Б. н. г. СРСР дає можливість встановити найраціональніше співвідношення між масою живої праці, засобами виробн. і фін. ресурсами при розробці нар.-госп. планів, визначити та оцінити фактори розширеного відтворення робочої сили, джерела зростання сусп. продукту і нац. доходу. На основі показників Б. н. г. СРСР визначають найбільш узагальнений показник, що характеризує ефективність сусп. виробн. — продуктивність сусп. праці та вплив на цей показник змін структури нар. господарства. Б. н. г. СРСР є осн. методом нау-

О. О. Баландін.

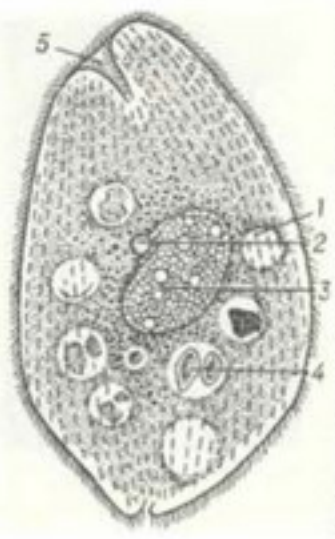

Балантидій.
Balantidium coli:
1 — скоротлива вакуоля;
2 — мікронуклеус;
3 — макронуклеус;
4 — травна вакуоля;
5 — ротовий отвір.

ково обгрунтованого планового керівництва розвитком економіки, виступає критерієм оцінки для директивних і планових органів у науковості, реальності і відповідності планів госп.-політичним завданням.
Літ.: Бор М. З. Основы планирования народного хозяйства СССР. М., 1971; Белкин В. Д. Экономические измерения и планирование. М., 1972; Задорожний В. Ф., Тітьонко О. М. Плановий баланс народного господарства СРСР. К., 1976.
О. М. Сінгаєвський.

БАЛА́НС НАЦІОНА́ЛЬНОГО ДОХО́ДУ — див. *Баланс народного господарства СРСР.*

БАЛА́НС ОСНОВНИ́Х ФО́НДІВ — система взаємопов'язаних показників, які характеризують величину і склад *основних фондів* у грошовому виразі; частина *балансу народного господарства СРСР.* Складають планові та статистичні органи по СРСР в цілому і по союзних республіках. Б. о. ф. розробляють: а) за повною первісною вартістю для характеристики фіз. обсягу, складу та пропорцій осн. фондів; б) за первісною вартістю за вирахуванням зношування (залишковою вартістю), щоб визначити важливу частину нагромадження — приріст основних фондів, частку виробничого й невиробничого споживання; в) за повною вартістю у порівнянних цінах для аналізу динаміки фіз. обсягу осн. фондів. У балансі осн. фонди поділяють за їх призначенням на виробничі і невиробничі. Осн. фонди групуються відповідно за галузями *сфери матеріального виробництва* і *невиробничої сфери.*
В. В. Приходько.

БАЛА́НС ПІДЗЕ́МНИХ ВОД — співвідношення між нагромадженням і витратами підземних вод окремої ділянки місцевості або цілого великого гідрогеологічного району. Вивчення Б. п. в. передбачає розгляд усіх процесів, які впливають на збільшення чи зменшення кількості води окремого водоносного горизонту або водоносного комплексу *земної кори* (див. *Водоносність гірських порід*). Найповніше досліджено Б. п. в. приповерхневих зон. На основі Б. п. в. обгрунтовують важливі практичні завдання: водопостачання, зрошування та осушування земель, штучного поповнювання запасів підземних вод, охорони підземних вод від виснаження та забруднення, водовідливу з гірничих виробок, гідротехнічного і пром. будівництва тощо. Розрахунок Б. п. в. проводиться на основі гідродинамічного аналізу режиму підземних вод, який визначається *інфільтрацією* атм. опадів, випаровуванням *грунтових вод,* притіканням і відтіканням вод у горизонт. напрямі. За сучас. підрахунками тривалість циклу підземного кругообігу води для порівняно неглибоких зон земної кори дорівнює 5—6 тис. років, а геол. цикл кругообігу вимірюється десятками, сотнями мільйонів і навіть мільярдами років. Цю особливість враховують при розв'язуванні практичних питань експлуатації підземних вод. Внаслідок дуже повільного кругообігу підземних вод нівелюються короткочасні коливання їхнього балансу, зумовлені нерівномірним живленням цих вод поверхневими водами.
В Українській РСР докладний аналіз Б. п. в. уперше проведено для Дніпровсько-Донецького артезіанського басейну. Докладно вивчаються Б. п. в. усіх гідрогеологічних районів України.
Літ.: Бабинец А. Е., Белявский Г. А. Естественные ресурсы подземных вод зоны интенсивного водообмена Украины. К., 1973; Львович М. И. Мировые водные ресурсы и их будущее. М., 1974; Лебедев А. В. Методы изучения баланса грунтовых вод. М., 1976.
А. Є. Бабинець.

БАЛА́НС ПЛАТІ́ЖНИЙ — співвідношення між сумою платежів, здійснених даною країною за кордоном, і сумою надходжень у цю країну з-за кордону за певний період (рік, квартал, місяць). При перевищенні надходжень над платежами утворюється активне *сальдо* Б. п.; при протилежному співвідношенні — пасивне сальдо. Б. п. включає платежі й надходження від *зовнішньої торгівлі,* різного виду послуг (транспортних, поштово-телеграфних, від закордонного туризму, доходи від інвестицій за кордоном), руху капіталів тощо. Б. п. характеризує становище тієї чи ін. країни в системі міжнар. екон. відносин. Б. п. будь-якої капіталістичної країни — один з осн. факторів, що визначає стан її *валюти.* Б. п. соціалістичних країн формується як складова частина загального нар.-госп. плану даної країни. В умовах *валютної монополії* Б. п. у соціалістичних країнах не позначається на стані їхніх грош. одиниць.

БАЛА́НС ПРА́ЦІ — частина (розділ) *балансу народного господарства СРСР,* що характеризує наявність трудових ресурсів, розподіл їх по різних галузях нар. г-ва та зв'язок з формами власності. Б. п. розробляють на основі *балансу робочого часу* і *балансу трудових ресурсів.*

БАЛА́НС РОБО́ЧОГО ЧА́СУ — в СРСР система показників, що характеризують загальні ресурси часу та використання їх у суспільному виробництві. Складають, щоб виявити резерви підвищення *продуктивності праці* за рахунок найефективнішого використання *робочого часу* та визначити потреби в *робочій силі* по галузях нар. г-ва, виробничих об'єднаннях та підприємствах. Б. р. ч. відображає заг. обсяг календарного часу (кількість днів або годин у робочому періоді, на який складають баланс), кількість неробочого часу, структуру й напрями затрат максимально можливого часу для використання у виробн. Вирахувавши з календарного неробочий час (вихідні, святкові дні), дістають максимально можливий час для використання в сусп. виробництві.
В. М. Данюк.

БАЛА́НС РОЗРАХУНКО́ВИЙ — див. *Розрахунковий баланс.*

БАЛА́НС СУСПІ́ЛЬНОГО ПРОДУ́КТУ — див. *Баланс народного господарства СРСР.*

БАЛА́НС ТОРГОВЕ́ЛЬНИЙ — співвідношення між вартістю всього експорту та всього імпорту країни за певний період (рік, квартал тощо). Буває активним, якщо вивіз товарів перевищує ввіз, і пасивним при протилежному співвідношенні. Рівність у вартості *експорту* й *імпорту* дає нетто-баланс. Б. т.— складова частина *балансу платіжного* країни. Його розробляють на основі даних митної статистики. Значною мірою характеризує становище даної країни, є одним з важливих показників ступеня залежності її економіки від зовн. ринків, стану кон'юнктури, міжнар. конкуренції. Б. т. капіталістичних країн відображує стихійний характер розвитку капіталістичної економіки та стан боротьби імперіалістичних д-в за ринки збуту. В СРСР та ін. соціалістичних країнах Б. т. є інструментом планового г-ва; всі зовнішньоторг. операції підпорядковані завданням соціалістичного будівництва і проводяться на основі державних експортно-імпортних планів. Див. також *Зовнішня торгівля.*

БАЛА́НС ТРА́НСПОРТНИЙ — складова частина *балансу народного господарства СРСР,* що характеризує обсяги і структуру перевезень, міжрайонні та внутрірайонні транспортно-економічні зв'язки. В умовах планового соціалістичного г-ва Б. т. розробляють за видами продукції на основі виробничої програми. Обсяг вантажів, що підлягають перевезенню, розподіляють за окремими видами транспорту, враховуючи найдоцільніше використання та можливості кожного з них. Б. т. застосовують для планування комплексного розвитку екон. р-нів та визначення найраціональнішого розподілу перевезень між різними видами транспорту.

БАЛА́НС ТРУДОВИ́Х РЕСУ́РСІВ — система взаємопов'язаних показників, що характеризують процес розширеного *відтворення,* розподілу і найефективнішого використання *трудових ресурсів,* найважливіша складова частина *балансу народного господарства СРСР.* У практиці планування й обліку розробляють зведені Б. т. р. для нар. г-ва країни, союзних і авт. республік, екон. районів, країв і областей. Складається з двох частин: перша містить чисельність і склад трудових ресурсів, друга характеризує розподіл і використання їх за осн. видами зайнятості в сферах сусп. виробництва і за соціальними групами. Зведений Б. т. р. складають внаслідок опрацювання системи окремих балансів (балансу трудових ресурсів колгоспів, балансу використання праці молоді та ін.) і балансових розрахунків додаткової потреби в робочій силі та ін. На основі Б. т. р. і балансових розрахунків розробляють плани забезпечення нар. г-ва робочою силою та перспективні плани екон. і соціального розвитку.
В. М. Данюк.

БАЛА́НСИ ВА́РТІСНІ — одна з груп балансів у системі *балансу народного господарства СРСР,* усі показники в яких виражено в грошовій формі, а не в натуральній, як у *матеріальних балансах.* Б. в.

характеризують у грош. формі рух ресурсів, екон. зв'язки й пропорції розподілу *сукупного суспільного продукту* й *національного доходу* в процесі виробн., реалізації та кінцевого використання для споживання і нагромадження. До найважливіших Б. в. належать баланс нац. доходу, *баланс грошових доходів і видатків населення, баланс доходів і видатків підприємств і виробничих об'єднань,* кредитний план, касовий план, зведений фін. план, держ. бюджет (СРСР і союзних республік).

БАЛАНСИ́Р (франц. balancier — коромисло, маятник) — 1) Важіль, що хитається на осі, передаючи зворотний рух або зрівноважуючи прикладені до нього зусилля. Застосовується в бурових установках, насосах суднових машин, ресорних підвісках локомотивів і вагонів тощо. 2) Головний регулятор (тягарець), що замінює собою маятник у годинниковому механізмі.

БАЛА́НСОВА ВА́РТІСТЬ — оцінка основних фондів та оборотних засобів у грошовому виразі, зазначена в *балансі бухгалтерському.*

БАЛА́НСОВА ДЕРЕВИНА́ — круглий *лісоматеріал.* Б. д. виготовляють з дерев листяних і хвойних порід у вигляді відрізків стовбура (довжиною 0,75—2,0 *м*, діаметром у верхньому відрубі 6—24 *см*). Є сировиною для виробництва *паперу* та *целюлози.*

БАЛА́НСОВИЙ МЕ́ТОД у плануванні та статистиці — метод планомірного встановлення й додержання матеріально-речових і вартісних пропорцій, пропорцій у розподілі трудових ресурсів, а також метод обробки й аналізу статистичних даних. Теоретичною основою Б. м. є марксистсько-ленінська теорія соціалістичного *відтворення.* За допомогою цього методу здійснюються погодження та координація всіх завдань і показників плану, збалансованість і єдність їх. Б. м. забезпечує доцільні нар.-госп., міжгалузеві, внутрігалузеві, міжрайонні й внутрірайонні пропорції, оптимальні співвідношення між потребами та ресурсами, між витратами і відповідними результатами, співвідношення складових частин сусп. продукту і нац. доходу.

Цей метод дає змогу визначити співвідношення між нагромадженням і споживанням, між сферою матеріального виробн. і невиробничою сферою, виявляти окремі диспропорції та заходи для усунення їх.

Планомірний розвиток усього народногосп. комплексу СРСР та окремих його тер. частин (союзних республік і екон. районів) потребує розробки балансового методу у вигляді системи балансів, яка включає натуральні (матеріальні) баланси окремих продуктів або виробничих потужностей, вартісні (грошові) баланси (напр., фін. баланс і держ. бюджет СРСР і союзних республік, *баланс грошових доходів і видатків населення* та ін.), трудові баланси (*баланс трудових ресурсів,* баланс кваліфікованих кадрів тощо), *баланси міжгалузеві,* зведений баланс нар. г-ва. В *балансі народного господарства СРСР* балансовий метод досягає найвищого розвитку; він дає змогу одержати узагальнюючу характеристику всіх стадій процесу сусп. відтворення; здійснюється на всіх стадіях планування. Необхідність застосування балансового методу зумовлена діянням і вимогами екон. законів, насамперед *основного економічного закону соціалізму* і *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону.*

Застосування балансового методу в СРСР почато 1918—20. В 2-й пол. 50-х рр. зведені балансові роботи почали проводити і респ. статистичні органи. В УРСР починаючи з 1956 щороку обчислюють обсяг сусп. продукту і нац. доходу, а з 1961 складають річні звітні баланси виробн., розподілу та використання сусп. продукту і нац. доходу. В республіці щороку розробляють баланс трудових ресурсів, баланс грошових доходів і видатків населення, матеріальні баланси за окремими видами продукції та ін. спец. баланси. Баланси нар. г-ва в масштабі всієї країни і в кожній союзній республіці складаються за єдиною методологією. Збалансованість усіх галузей нар. г-ва підпорядковано неухильному підвищенню ефективності сусп. виробн. на основі передбаченого планом прискорення *науково-технічного прогресу* для забезпечення встановлених темпів екон. зростання країни.

В. В. Бондаренко.

БАЛАНСУВА́ННЯ — зрівноважування обертових частин у машинах До Б. вдаються, коли вісь обертання таких частин (роторів, колінчастих валів тощо) не збігається (через особливість конструкції, технологічні похибки) з гол. центральною віссю інерції, внаслідок чого в машинах виникають незрівноважені відцентрові сили й моменти. Це призводить до шкідливих вібрацій, зношування підшипників тощо. Розрізняють статичне й динамічне Б. жорстких обертових частин, а також Б. частин гнучких. Статичне Б. застосовують у разі зміщення гол. центр. осі інерції паралельно осі обертання (мал.). Для цього на обертову частину встановлюють компенсуючу масу, величину якої визначають за формулою $m = \frac{Me}{r}$, де M — маса обертової частини; r — радіус встановлення компенсуючої маси. Динамічне Б. застосовують при кутовому зміщенні осей, встановлюючи компенсуючі маси в двох площинах (мал.). Б. гнучких частин стає необхідним, якщо зміщення гол. центр. осі інерції виникає внаслідок згину осі зрівноважуваної частини. Таке Б. здійснюють в експлуатаційних умовах, встановлюючи компенсуючі маси в двох (для однієї швидкості обертання), а також у трьох і більше площинах. Якщо необхідно, замість встановлення компенсуючої маси знімають відповідну кількість матеріалу. Для Б. використовують балансувальні машини.

В. О. Гробов.

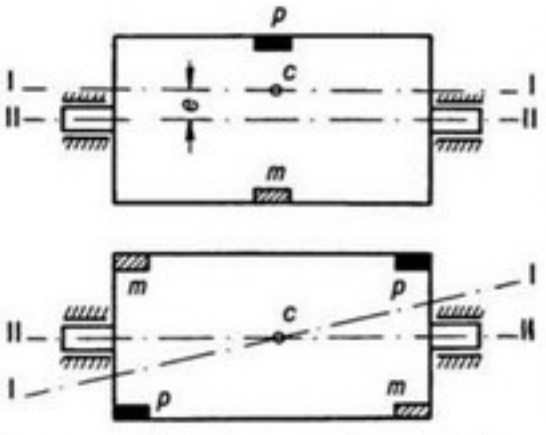

Балансування: статичне (зверху) і динамічне: I—I — головна центральна вісь інерції; II — II — вісь обертання (вісь обертової частини); p — незрівноважена маса; c — центр мас обертової частини; e — ексцентриситет обертової частиви; m — компенсуюча маса.

БАЛАНТИДІА́З — інфекційне захворювання, що характеризується виразковим ураженням товстої кишки з порушенням її функції. Це хвороба свиней (балантидіоз) і людини, що спричинюється інфузорією *балантидієм.* Осн. джерело інфекції — хворі свині. Людина заражується через забруднені руки, продукти, воду, овочі. Нерідко Б. перебігає за нормальної т-ри з незначними порушеннями функції кишечника. Профілактика: своєчасне виявлення та обов'язкове лікування хворих. Суворе дотримання ветеринарно-санітарних правил на фермах. Лікування: антибіотики, загальнозміцнювальні засоби.

БАЛАНТИ́ДІЙ (Balantidium coli) — паразитичний одноклітинний організм ряду *спіральновійчастих інфузорій.* Збудник *балантидіазу.* Тіло Б. (довж. 30—150 *мкм*, шир. 20—110 *мкм*) овальне, несиметричне, з поздовжніми рядами війок. Розмножується Б. поділом. Здатний утворювати *цисти,* які можуть зберігатися до року поза організмом живителя. Потрапивши в організм, цисти Б. розвиваються в дорослих інфузорій, які локалізуються в стінках товстого кишечника, спричинюючи виразки. Живиться Б. форменими елементами крові (*еритроцитами* та ін.), різними залишками їжі, що містяться в калових масах тощо.

А. М. Баланчивадзе.

БАЛАНЧИВА́ДЗЕ Андрій Мелітонович [н. 19.V (1.VI) 1906, Петербург] — грузинський рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1968). Син М. А. *Баланчивадзе.* В 1927 закінчив Тифліську консерваторію (у М. М. *Іполитова-Іванова*), 1931 — Ленінгр. консерваторію. Б.— автор першого груз. балету «Серце гір» (1936), балетів «Сторінки життя» (1961), «Мцирі» (1964), опери «Мзія» (1950), симф., камерно-інструм. творів, музики для театру і кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1947.

БАЛАНЧИВА́ДЗЕ Мелітон Антонович [24.XII 1862 (5.I 1863), с. Баноджа, тепер Цхалтубського р-ну Груз. РСР — 21.XI 1937, Кутаїсі] — грузинський рад. ком-

позитор і муз.-громад. діяч, нар. арт. Груз. РСР (з 1933). Один з основоположників груз. профес. музики. З 1889 навчався в Петерб. консерваторії, з 1891 вивчав теорію композиції у М. *Римського-Корсакова*. В 1895—1917 влаштовував т. з. груз. концерти в містах Росії, України, Польщі, Прибалтики. Б.— автор першої груз. опери «Дареджан Підступна» (1897, 2-а ред. 1926), перших груз. романсів, кантат, хорових творів, обробок груз. нар. пісень.

Г. В. Балицький.

БАЛАНЧИН (Balanchine) Джордж [справж. прізвище — Георгій Мелітонович Баланчивадзе; н. 9 (22).I 1904, Петербург] — американський балетмейстер. Син композитора М. А. *Баланчивадзе*. В 1914—21 навчався в Театр. уч-щі при петерб. Маріїнському театрі. Як балетмейстер уперше виступив 1923. З 1924 живе за кордоном. У 1925—29 — в трупі «Російський балет С. П. Дягілєва». В 1933 у США організував «Школу американського балету», з якої виросла трупа «Американський балет» (з 1948 — «Нью-Йорк сіті балеї»). Поставив балети «Блудний син» Прокоф'єва (1929), «Аполлон, повелитель муз» Стравинського (1929), спектаклі на муз. Баха, Чайковського (1941) та ін. Гастролював з трупою у Рад. Союзі, зокрема на Україні.

БАЛА́СТ (голл. bállast) — 1) Вантаж, що поліпшує *морехідну якість* судна. Буває постійним і тимчасовим; рідким (вода) і твердим (напр., каміння). 2) Гравій, щебінь тощо, насипані на земляне залізничне полотно. Створює пружну основу для шпал, сприяє швидкому відведенню від них води, забезпечує плавний рух поїздів. 3) Вантаж, яким регулюють підйомну здатність повітроплавальних апаратів. 4) Переносно — непотрібна річ, зайвий вантаж.

БА́ЛАТОН — озеро в Угорщині, на Середньодунайській низовині. Пл. 596 *км²*, пересічна глиб. 3—4 *м*, максимальна — 11 *м*. У Б. впадає багато річок; стік — через канал у р. Шіо (бас. Дунаю). Т-ра води влітку бл. +20°. Вода солонувата. Багатий на рибу, судноплавний; на узбережжі — курорти. Місце туризму.

БА́ЛАТО́НСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — оборонна операція військ 3-го Українського фронту (команд. Маршал Рад. Союзу Ф. І. *Толбухін*) 6—15.III в районі оз. Балатон (Угорщина) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Після успішної *Будапештської операції 1944—45* війська 2-го і 3-го Укр. фронтів готувалися до наступу на Відень. На 6.III 1945 вони займали підготовлені до оборони позиції на лінії — р. Грон, міста Естергом і Гант, оз. Балатон, м. Барч, пн. берег р. Драви до р. Дунаю. У цей час нім.-фашист. війська почали контрнаступ на Будапештському напрямі з метою розсікти і розгромити війська 3-го Укр. фронту, вийти на р. Дунай, прикрити важливі райони Зх. Угорщини, Австрії та Пд. Німеччини і водночас відтягнути частину сил Рад. Армії з Берлінського напряму. Для цього нім.-фашист. командування створило 2 групи армій — «Південь» і «Е» (31 дивізія, в т. ч. 11 танкових, та ін. формування). У складі 3-го Укр. фронту налічувалося 37 стрілецьких і 6 піхотних (болг.) дивізій, 2 танкові, 1 механізований і 1 кав. корпуси. Гол. удар нім.-фашист. командування завдало в напрямі на Дунай між озерами Веленце і Балатон. Бої тривали 10 днів на всьому фронті від м. Ганта до Торянця. З 6 по 15.III противник вклинився в оборону 3-го Укр. фронту на глибину 12—30 *км*, але, втративши бл. 45 тис. чол., 500 танків та штурмових гармат і вичерпавши свої резерви, змушений був перейти до оборони. Внаслідок Б. о. зазнав краху останній великий контрнаступ нім.-фашист. військ. *К. В. Маковей.*

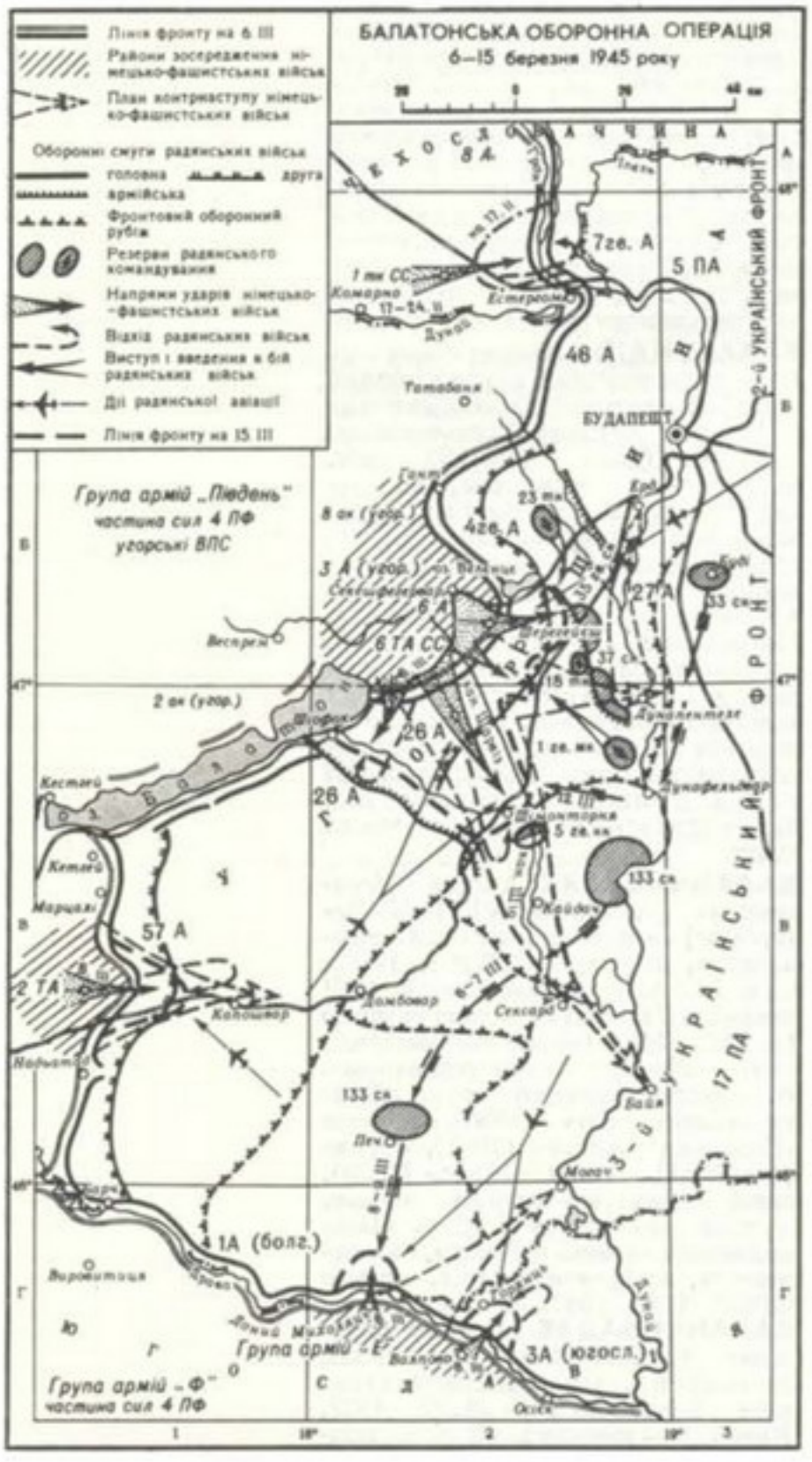

БАЛА́ХІВКА — селище міського типу Петрівського р-ну Кіровогр. обл. УРСР, на р. Інгульці, за 13 *км* від залізнич. ст. Олександрія-Херсонська.

Добування бурого вугілля (вуглерозріз), комбікормовий з-д, консервний цех та цех безалкогольних напоїв районного харч. комбінату, комбінат побутового обслуговування. Восьмирічна школа, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки. Б. засн. 1957.

БАЛАШЕ́ВИЧІ — українські майстри-ливарники 17 — поч. 18 ст. Працювали у Глухові. 1) Йосип Тимофійович Б. (рр. н. і см. невід.). Виливав гармати, прикрашені орнаментом, у якому переважали нар. мотиви, зображення птахів і звірів, а також картушами з написами й гербами (дві зберігаються в Ермітажі, Ленінград). 2) Карпо Йосипович (р. н. невід.— п. 1735), син Йосипа Б. Відомі його роботи: дула гармати (1697) та мортири (1698), гармати (1705 і 1717), прикрашені карбованим рослинним орнаментом та зображенням реальних і фантастичних істот (зберігаються в музеях Ленінграда, Москви, Чернігова). На роботах майстрів вилито їхні імена.

БАЛАШИ́ХА — місто обласного підпорядкування Москов. області РРФСР, райцентр, на р. Пехорці (бас. Волги). Залізнич. станція 106 тис. ж. (1976). Розвинута текст. пром-сть (бавовнопрядильна та суконна ф-ки), хім., машинобудування; кисневий з-д. Всесоюзний с.-г. ін-т заочної освіти, вечірній ф-т Всесоюзного заочного маш.-буд. ін-ту, вечірній маш.-буд. технікум. У Б.— колишня садиба Розумовських — Горенки з палацом кін. 18 ст. (арх. А. А. Менелас).

БАЛАШО́В — місто обласного підпорядкування Саратов. області РРФСР, райцентр, на р. Хопрі (бас. Дону). Залізничний вузол. 90 тис. ж. (1976). Центр легкої (швейна та взут. ф-ки, комбінат плащових тканин) та харч. (маслосиркомбінат, м'ясоконсервний комбінат, борошномельні підприємства) пром-сті. З-ди автотракторних причепів, авторемонтний, комбікормовий; слюдяний комбінат. Виробн. буд. матеріалів. Пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Драм. театр, краєзнавчий музей. Б. засн. 1780.

БАЛДАНО́ Намжил Гармайович (н. 20.X 1907, улус Оронгой, тепер Іволгінського аймака, Бурятської АРСР) — бурятський рад. драматург, актор, режисер, нар. артист Бурят. АРСР (1938). Член КПРС з 1940. У п'єсах Б. зображено становлення Рад. влади в Бурятії («Один з багатьох», 1937; «Полум'я», 1953), дружбу народів («Ержен», 1940), трудове піднесення колгосп. села («Баянгол», 1947; «Біля джерела», 1949), героїчне минуле народу. Автор лібретто опер і балетів. Переклав п'єсу О. Корнійчука «Платон Кречет». Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1959.

БАЛЕА́РСЬКІ ОСТРОВИ́ — острови в зх. частині Середземного м. Найбільші — Менорка і Мальорка. Разом з Пітіуськими о-вами становлять провінцію Іспанії Балеарес (пл. 5 тис. *км²*, населення 558,3 тис. чоловік, 1970). Адм. центр — м. Пальма. Поверхня пе-

реважно слабохвиляста, окремі гірські хребти заввишки до 1445 *м*, поширені карстові форми рельєфу. Клімат середземноморський. Зарості *маквісу*, кам'яного дуба, карликової пальми та ін. Вирощують цитрусові, оливки тощо. Рибальство, туризм. Курорти (Пальма та ін.).

До 201 до н. е. Б. о. володів *Карфаген*, з 123 до н. е.— під владою римлян. У 5—12 ст. на Б. о. панували *вандали, Візантія, Франкська держава, араби*. В 1276—1344 існувало самостійне королівство Майорка. З 15 ст. Б. о.— в складі Іспанії.

БАЛЄЙ Степан (Стефан-Максим) Володимирович (4.II 1885, с. Великі Бірки, тепер Терноп. обл.— 13.IX 1952, Варшава) — український і польський психолог. Після закінчення 1907 філософського ф-ту Львів. ун-ту 1908—27 викладав у гімназіях Перемишля, Тернополя та Львова. Читав курс логіки у *Львівському таємному університеті*. З 1928 — зав. кафедрою пед. психології Варшавського ун-ту. Опублікував дві праці, присвячені психології творчості Т. Г. Шевченка. В 1922 вийшов його «Нарис психології» — перший укр. підручник з психології в Галичині. Свої дослідження з питань дит. і пед. психології підсумував у працях «Психологія юнацького віку» (1931), «Нариси педагогічної психології» (1938). Б. належать також праці «Наука Павлова і психологія» (1952), «Вступ до соціальної психології» (1959) та ін.

БАЛЄ́Т (франц. ballet, від лат. ballo — танцюю) — вид сценічного мистецтва, зміст якого втілено в музично-хореографічних образах. На основі *лібретто* Б. об'єднує *музику, хореографію* та художнє оформлення (декорації, костюми, освітлення). Джерела Б.— у народних обрядах, іграх і танцях. Європ. Б. виник в Італії (кін. 14 ст.) як складова частина видовищ, інтермедій і пасторалей. Перші балетні спектаклі з'явилися в 16 ст. у Франції, згодом поширилися в Англії, Австрії, Німеччині. В Росії «Балет про Орфея та Евридіку» (1673) започаткував хореографічні вистави. В 1738 відкрито балетну школу. З серед. 19 ст. рос. Б.— провідний в світовому балетному мист. (балерини М. Данилова, А. Істоміна, Т. Глушковська). Балетмейстер М. *Петіпа* разом з П. *Чайковським* оновили естетику Б., ствердивши принципи симфонізації танцю («Спляча красуня», 1890; «Лускунчик», 1892; «Лебедине озеро», 1895). Розвиток рос. Б. на поч. 20 ст. пов'язаний з творчістю балетмейстерів О. Горського та М. *Фокіна*, артистів Т. Карсавіної, В. *Ніжинського*, А. *Павлової*. Рад. майстри Б. продовжили, розвинули традиції дожовтневого рос. Б. Сформувалися широко відомі школи Б.— ленінградська і московська.

У 30-х рр. балетні трупи створюються в усіх союзних республіках. Багатонаціональний рад. Б., грунтуючись на засадах соціалістичного реалізму, утверджує принцип балетної драми, підносить героїко-революц. теми, теми сучас. життя. Вистави: «Полум'я Парижа» (балетмейстер В. *Вайнонен*, 1932) і «Бахчисарайський фонтан» (балетмейстер Р. *Захаров*, 1934) Б. Асаф'єва; «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва (балетмейстер Л. *Лавровський*, 1940) та інші; виконавці — Г. *Уланова*, М. *Семенова*, Н. *Дудинська*, О. *Лепешинська*, К. *Сергєєв*, О. *Єрмолаєв*, М. Габович. Розширенням танц. образності, що глибоко розкриває ідейно-філософський зміст музики і характери, позначені пошуки балетмейстерів Л. Якобсона («Шурале» Ярулліна, 1945), П. Гусєва («Сім красунь» Караєва, 1952), В. *Чабукіані* («Отелло» Мачаваріані, 1957), І. Бєльського («Ленінградська симфонія» на музику Шостаковича, 1961), О. Виноградова («Горянка» Кажлаєва, 1968), Ю. *Григоровича* («Спартак» А. Хачатуряна, 1968; «Ангара» Ешпая, 1976). Серед виконавців М. *Плісецька*, Р. *Стручкова*, І. *Колпакова*, К. *Максимова*, Н. Безсмертнова, Н. *Тимофєєва*, М. *Ліепа*, В. *Васильєв*, М. *Лавровський*. На Україні у 18 ст. Б. ставили кріпацькі театри (балетні театри існували при дворах багатьох укр. магнатів — К. Розумовського, сенатора Ільїнського та ін.), в 19 ст.— профес. трупи. Укр. рад. Б розпочав свій шлях «Лебединим озером» Чайковського (1925, Харків). Він наслідував традиції рос класичного Б. та укр. танц. мист., творчо використовував досягнення хореографічної культури народів СРСР. Вистави — «Червоний мак» Глієра (балетмейстери М. Мойсєєв, 1927, Харків; П. *Вірський* і М. Болотов, 1928, Одеса, Київ), «Ференджі» Б. Яновського (балетмейстери П. Кретов і М. Фореггер, 1930, Харків), «Карманьйола» В. Фемеліді (балетмейстер М. Мойсєєв, 1930, Одеса). Героїчна тема зазвучала в Б. «Пан Каньовський» М. Вериківського (1931, Харків; 1932, Київ, балетмейстер В. Литвиненко). В ньому поєднано укр. нар. і класич. танець. Цей принцип розвинуто в балеті К. Данькевича «Лілея» (балетмейстер Г. Березова, 1940, Київ). Укр. митці розширюють жанрові й тематичні можливості Б. Створено комедійний Б. «Міщанин з Тоскани» В. Нахабіна (балетмейстери Вірський і Болотов, 1936, Дніпропетровськ), Б.-феєрію «Лісова пісня» М. Скорульського (балетмейстер С. *Сергєєв*, 1946, 2-а ред., балетмейстер В. *Вронський*, 1958, Київ), фантастичний Б. «Ростислава» Г. Жуковського (балетм. В. Вронський, 1955, Київ), героїко-романтичний Б. «Маруся Богуславка» А. Свєчникова (балетмейстер С. Сергєєв, 1951, Київ), «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського (балетмейстер М. *Трегубов*, 1953, Львів). У 60—70-х рр. поставлено Б. на сучас. теми («Чорне золото» В. Гомоляки, балетмейстер Вірський, 1960, Київ; «Поема про Марину» Б. Яровинського, балетмейстер Вронський, 1968, Київ), Б. «Тіні забутих предків» В. Кирейка (балетмейстер Н. Скорульська, 1963, Київ), «Кам'яний господар» В. Губаренка (балетмейстер А. Шикеро, 1969, Київ), дитячі Б. («Чіполліно» К. Хачатуряна, балетмейстер Г. Майоров, 1974, Київ; Державна премія СРСР, 1976). Серед майстрів укр. Б.— В. Дуленко, О. Гаврилова, А. Яригіна, О. Соболь, О. Сталінський, А. *Васильєва*, М. *Апухтін*, О. *Потапова*, Є. *Єршова*, Н. *Слободян*, В. *Калиновська*, А. *Гавриленко*, А. *Лагода*, С. *Коливанова*, В. *Круглов*, Т. *Попеску*, Л. *Герасимчук*. В Москві 1969, 1973 й 1977 відбулися Міжнар. конкурси артистів балету, на яких представники рад. школи Б. не раз ставали переможцями (в т. ч. з Київ. театру опери і балету, 1977). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Красовская В. М. Русский балетный театр от возникновения до середины XIX в. Л.— М., 1958; Красовская В. М. Русский балетный театр второй половины XIX в. Л.—М., 1963; Красовская В. М. Русский балетный театр начала XX века, ч. 1—2. Л., 1971—72; Станішевський Ю. О. Український радянський балетний театр. К., 1975.

Ю. О. Станішевський.

«БАЛЄ́Т НА ЛЬОДУ́» — український художньо-спортивний ансамбль, утворений 1960. Його організатором і худож. керівником (до 1973) був В. *Вронський*. У складі колективу—балетна група й оркестр; у репертуарі — одноактні сюжетні балети, зокрема за мотивами «Снігуроньки» О. Островського та «Вночі проти різдва» М. Гоголя, а також «Про що співає трембіта», укр. нар. танці й танці народів СРСР і світу.

БАЛИ́КИ — родина багатих київських міщан. Перебуваючи на керівних посадах у Київ. магістраті, брали участь у громад.-політ. житті 16—17 ст., зокрема в боротьбі проти засилля уніатів. Яцько Б. (р. н. невід.— п. 1610) — війт Київ. магістрату з 1592. Олександр, Созон, Денис і Богдан Б. (сини Яцька Б.) були райцями (радниками) і лавниками Київ. магістрату. Богдан Б.— автор записок про похід польс. війська 1612 на Москву.

БА́ЛИЦЬКИЙ Григорій Васильович [н. 27.II (12.III) 1906, с. Берестяги, тепер Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1932. Н. в селянській сім'ї. В 1937 закінчив Всеукр. ін-т комуністичної освіти в Харкові, 1947 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС. У серпні 1941 залишений у тилу ворога для організації партизан. боротьби. Б. керував диверсійною групою, яка пустила під укіс 13 ворожих ешелонів. З березня 1943 командував загоном у з'єднанні О. Ф. *Федорова*, потім очолював партизан. з'єднання. З 1944 — на парт. роботі. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора та ін. орденами, медалями.

БА́ЛІ — острів в Індонезії, в *Малайському архіпелазі*. Пл. 5,6 тис. *км*². Населення понад 2 млн. чол., *балійці*. Поверхня гориста. На Сх.— вулкан Агунг (3142 *м*).

Балатон.

Й. Балашевич.
Деталь гармати. 1697. Ермітаж. Ленінград.

До ст. **Балістика.**

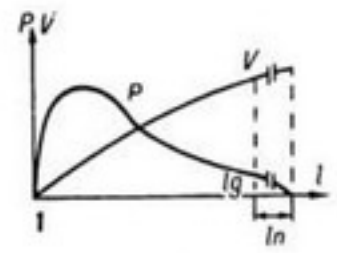

Мал. 1. Криві зміни тиску (P) порохових газів і швидкості (V) снаряда залежно від шляху (l) снаряда ($l_п$ — віддаль, на якій припиняється діяння порохових газів на снаряд у періоді післядії; l_g — довжина шляху снаряда до дульного зрізу).

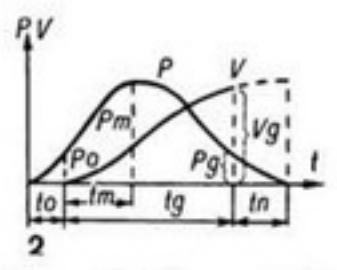

Мал. 2. Криві зміни тиску (P) порохових газів і швидкості снаряда залежно від часу (t) (P_o — тиск форсування; P_m — максимальний тиск; P_g — дульний тиск; V_g — дульна швидкість).

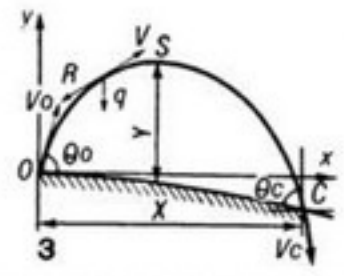

Мал. 3. Елементи траєкторії й основні сили, які діють на снаряд у польоті:
O — точка вильоту снаряда; S — вершина траєкторії; C — точка падіння; V_o — початкова швидкість снаряда; θ_o — кут кидання; x і y — біжучі горизонтальна дальність і висота польоту снаряда; V — біжуча швидкість снаряда; Y — висота траєкторії; X — повна горизонтальна дальність польоту; V_c — кінцева швидкість снаряда; θ_c — кут падіння; R — сила опору повітря; q — сила тяжіння.

Тропічні ліси. Плантації кавового дерева, какао, рису. Туризм. Б.— старовинний центр індонез. культури і нар. мистецтва. Архітектурні пам'ятки 11—13 ст. («Слонова печера», храми та ін.).

БАЛІЄВ Євген Якович [н. 18 (31).XII 1912, м. Пенза] — російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1947. З 1936 — в Київ рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Молчалін («Лихо з розуму» Грибоєдова), Треплєв («Чайка» Чехова), Сатін, Олександр («На дні», «Останні» Горького), Петрович («На дикому березі» Полевого), Мишка Япончик («Світанок над морем», за романом Смолича), Аркадій («Дочка прокурора» Ю. Яновського), Коваленко («Далекі вікна» Собка). Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

БАЛІЙЦІ — народ, який живе на о. *Балі* і на Зх. о. Ломбок (Індонезія). Чисельність — 2,6 млн. чол. (1975, оцінка). Мова належить до *індонезійських мов*. За релігією — індуїсти. Осн. заняття — землеробство і свинарство. Б.— народ давньої високої культури. Інтерес становлять лонтари (книги на пальмових листках) з переказами *вед* і індонез. епосу та з місц. істор. хроніками, керамічні вироби, тканини, різьблення на дереві й камені, ювелірні вироби. Б. створили своєрідне танц. та муз. мистецтво.

БАЛІКПА́ПАН — місто в Індонезії, на Сх. о. Калімантан. Порт у Макасарській прот. 137,3 тис. ж. (1971). Гол. галузі пром-сті: нафтовидобувна і нафтопереробна. Нафтопроводи. Вивіз нафти.

БАЛІ́СТИКА (лат. ballista — ядро, метальний снаряд, від грец. βάλλω — кидаю) — наука про рух некерованих ракет, артилерійських снарядів, авіабомб, куль тощо. Б. поділяється на внутрішню і зовнішню. Внутрішня Б. вивчає рух снарядів у стволі гармати та закономірності ін. процесів, що відбуваються при пострілі в каналі ствола або каморі порохової ракети. Осн. розділами внутр. Б. є піростатика, піродинаміка та балістичне проектування гармат і ракет. Піростатика вивчає закономірності горіння пороху та газоутворення при згорянні його в постійному об'ємі. Піродинаміка досліджує процеси і явища, що відбуваються в каналі ствола. Встановлення залежності тиску порохових газів, швидкості снарядів та ін. параметрів від шляху снаряда (мал. 1) і від часу руху по каналу ствола (мал. 2) є 1-м основним (прямим) завданням внутр. Б. Балістичне проектування зброї є 2-м основним (зворотним) завданням внутр. Б., що полягає у визначенні конструктивних даних каналу ствола, умов заряджання, за яких снаряд даного калібру і маси набуде при вильоті заданої (дульної) швидкості. Важливе значення має і внутр. Б. порохових ракет, яка розвинулась у спец. науку. Зовнішня Б. вивчає рух некерованих ракет і снарядів після припинення силової взаємодії їх з пусковою установкою (стволом гармати), а також фактори, що впливають на цей рух. Осн. змістом її є вивчення всіх елементів руху снарядів і сил, які діють у польоті (мал. 3). Методом зовн. Б. користуються при вивченні закономірностей руху космічних апаратів і керованих ракет. Б. як наука зародилась у 16 ст. Практичного значення набула в 17 ст. В 19—20 ст. важливу роль у розробці питань Б. відіграли вітчизн. вчені П. М. Альбіцький, В. А. Анкудович, М. В. *Остроградський*, М. В. *Маєвський*, М. О. Забудський, А. Ф. Бринько; зарубіжні вчені де Спар, П. Шарбоньє (Франція), Кранц (Німеччина) та ін. Значний вклад у дальший розвиток Б. зробили рад. вчені М. Ф. Дроздов, В. М. Трофимов, О. М. *Крилов*, Д. О. Вентцель, В. С. Пугачов, М. Є. Серебряков, С. О. Христіанович, В. Є. Слухоцький та ін.

БАЛІ́СТИКА СУДОВА́ — розділ *криміналістики*, що вивчає вогнепальну зброю, боєприпаси і сліди їхніх дій для з'ясування тих або ін. фактів по судових справах, пов'язаних із застосуванням такої зброї. Б. с. досліджує тех. стан вогнепальної зброї, її справність, а також стріляні гільзи та ін. снаряди; визначає, який вид зброї і боєприпасів ужито при вчиненні злочину; досліджує сліди, віддаль і напрям пострілу тощо. Грунтується на сучас. досягненнях природничих і тех. наук, у т. ч. *балістики*. При судовобалістичних експертизах використовують суд. фотографію, рентгеноскопію, спектральний і хім. аналізи та мікроскопічні дослідження.

БАЛІ́СТИЧНА КА́МЕРА — фотографічна камера на азимутальному штативі. Завдяки такому штативу фотокамеру можна повертати по *азимуту* і куту місця, спрямовуючи в будь-яку точку небесної сфери. За допомогою Б. к. вивчають траєкторію руху снарядів і ракет, фотографують штучні супутники Землі. Б. к. іноді називають фотокамеру, спеціально сконструйовану для спостереження за супутниками (див. *Супутникова фотокамера*).

БАЛІСТИ́ЧНА РАКЕ́ТА — ракета, політ якої, за винятком відносно невеликої активної дільниці, здійснюється по траєкторії вільно кинутого тіла. Деякі Б. р. мають стабілізатор для забезпечення стійкості в польоті. Б. р. розрізнюють за призначенням, типом двигунів, конструкцією тощо. До Б. р. належать *ракети бойові* різних типів та спец. ракети — метеорологічні, геофізичні тощо.

БАЛІСТИ́ЧНИЙ СПУСК — спускання в атмосфері космічного літального апарата з нульовою аеродинамічною якістю (відношення піднімальної сили до сили лобового опору). За розрахованою траєкторією Б. с. вибирають місце і кут входження апарата в атмосферу, що дає змогу здійснювати посадку в заданому районі земної поверхні.

БАЛІСТОКАРДІОГРА́ФІЯ (від грец. βάλλω — кидаю, καρδία — серце і γράφω — пишу) — метод вивчення скоротливої здатності серця за допомогою реєстрації рухів тіла, зумовлених серцевою діяльністю і пов'язаним з нею переміщенням крові по судинах. Рухи записує спец. прилад — балістокардіограф у вигляді кривої — балістокардіограми, характер якої змінюється при захворюваннях серця й оцінюється в комплексі з ін. даними про стан хворого.

БА́ЛКА — улоговина, що має пологі задерновані схили й плескате дно. Схили заростають лісом, чагарниками. Б. поширені в степу та лісостепу. Знищення деревної рослинності в Б. призводить до руйнування її схилів.

БА́ЛКА (голл. balk) — конструктивний несучий прямолінійний елемент у вигляді бруса. Під навантаженням зазнає згину. Б. поділяють: за матеріалом — на залізобетонні, металеві та дерев'яні; за кількістю підпор і характером спирання на них (мал. 1) — на

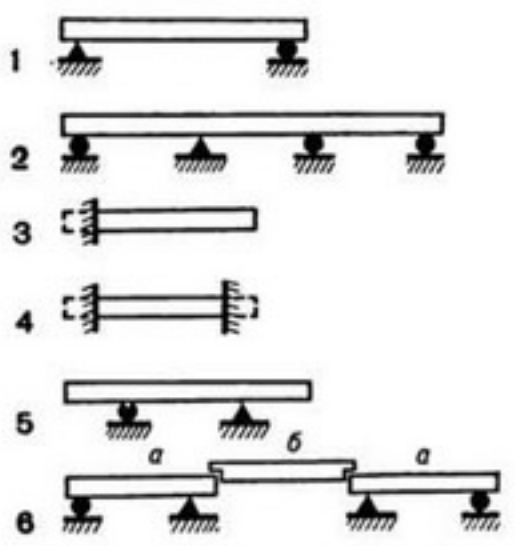

Балки (мал. 1): 1 — розрізна (проста); 2 — багатопрогонова нерозрізна; 3 — консольна; 4 — з затиснутими кінцями; 5 — двоконсольна; 6 — трипрогонова консольна: *а* — головна; *б* — допоміжна.

одно- і багатопрогонові, консольні, розрізні (прості) й нерозрізні, на такі, що вільно спираються на підпори, та з затиснутими кінцями. За призначенням є Б. головні, що перекривають прогін між підпорами, та допоміжні, які спираються на головні. Б. бувають постійної і змінної висоти, з поперечним перерізом прямокутної, таврової, двотаврової, коробчастої та ін. форм (мал. 2). Залізобетонні Б. роблять монолітними, збірно-монолітними та збірними. В разі значних згинаючих зусиль, а також при великих прогонах застосовують попередньо напружені залізобетонні Б. Металеві Б. бувають прокатні й складені, елементи яких з'єднують зварюванням або клепанням. Є й біметалеві Б., верхню й нижню зони яких роблять з металів, що по-різному сприймають зусилля стиску та розтягу. Дерев'яні Б. являють собою однопрогонові й розрізні конструкції з дощок, а також колод. Застосовують і дерев'яні складені Б. Розраховують Б. на міцність, стійкість і жорсткість. Балки використовують у конструкціях будинків, мостів, естакад, машин, верстатів тощо.

Є. Ф. Лисенко.

БАЛКАНІ́СТИКА — комплексна наукова дисципліна, що вивчає мови, літературу, історію, культу-

ру й інші спільні для народів Балканського п-ова проблеми і явища суспільного життя. Б. зародилася в 1-й пол. 19 ст. В 20 ст. питання Б. розробляли хорватський учений П. Скок, датський — Г. Педерсен, австрійський — Н. Йокль, румунський — Т. Капідан.

Значний вклад у розвиток Б. внесли вітчизн. вчені Ю. І. *Венелін*, М. С. *Державін*, П. М. Селищев, В. А. Жабокрицький та ін. У 1963 утворилася міжнародна наукова орг-ція з Б.— «Міжнародна асоціація по вивченню країн Південно-Східної Європи». Центрами вивчення Б. є Ін-т слов'янознавства і балканістики АН СРСР, Ін-т балканістики в Болгарії, Ін-т пд.-сх. європ. досліджень у Румунії, Ін-т балканських досліджень у Салоніках (Греція).

БАЛКА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ФЕДЕРА́ЦІЯ (БКФ) — об'єднання марксистських партій Болгарії, Сербії, Румунії та Греції. Засн. 1910 як Балканська с.-д. федерація. В 1919 брала участь у створенні Комінтерну; 1920 перейменована на БКФ. Проводила значну роботу по зміцненню компартій балканських країн, створенню єдиного фронту пролетаріату, селянства та ін. нац.-революц. сил у боротьбі проти реакції. В БКФ працювали, зокрема, Г. *Димитров* і В. *Коларов*. У 1924—32 видавала спец. журнал «Балканська федерація» кількома мовами. На поч. 30-х рр., у зв'язку з новими завданнями компартій, діяльність БКФ було припинено.

БАЛКА́НСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів на Пд. Європи. Пн. межу Б. п. проводять від м. Трієста по річках Саві та Дунаю. Пл. 505 тис. *км*². Омивається Чорним і Середземним морями. Береги дуже складні й порізані, особливо на Пд. та Пд. Сх. Переважає гірський рельєф. Центр. його частину займають давні кристалічні масиви Родопи, гори Македонії та ін., оточені складчастими гірськими спорудами (Албанські Альпи, Пінд, *Стара Планина*). В межах Б. п.— найбільша в Європі область поширення *карсту* (Динарське нагір'я). Найбільші рівнини: Фракійська, Салонікська, Фессалійська, частково Нижньодунайська. Корисні копалини: руди кольорових металів, заліза, марганцю, боксити та ін. Клімат помірний, на Пд.— субтропічний. Пересічна т-ра січня від —1 до +11°, липня—від +22 до +27°. Річки гірські, маловодні (Марица, Сава). Численні карстові озера. Вічнозелені дубові й соснові ліси, зарості *маквісу* й *фригани*, на Пд.— листопадні дубові, букові й частково хвойні ліси. Культивують виноград, тютюн, цитрусові, оливки тощо. На Б. п. розташовані Болгарія, Албанія, Греція, більша частина Югославії, частково Румунія, Туреччина й Італія. Карта с. 340.

БАЛКА́НСЬКІ ВІ́ЙНИ 1912—13. Перша Б. в. (9.X 1912—30.V 1913) — між Балканським союзом (засн. 1912 в складі Болгарії, Греції, Сербії та Чорногорії) і Османською імперією, що поневолювала балк. народи. Внаслідок поразки Туреччина за Лондонським мирним договором (30.V 1913) втратила всі балканські володіння за винятком Стамбула та Сх. Фракії. Друга Б. в. (29.VI—10.VIII 1913) — між Болгарією та її недавніми союзниками — Сербією, Грецією і Чорногорією, до яких приєдналися Румунія і Туреччина. Викликана суперечностями між членами Балканського союзу при поділі відвойованих у Туреччини земель і втручанням імперіалістичних д-в. Зазнавши поразки, Болгарія 29.VII капітулювала. За Бухарестським мирним договором (10.VIII 1913) і Константинопольським мирним договором (29.IX 1913) Болгарія втратила ряд територій у Македонії і Фракії та Пд. Добруджу.

А. К. Мартиненко.

БАЛКА́НСЬКІ ГО́РИ — гори в Болгарії. Див. *Стара Планина*.

БАЛКА́РЦІ (самоназва — таулу, малк'арли) — народ, який населяє переважно пд. і пд.-зх. частину *Кабардино-Балкарської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки*. Невелика кількість Б. живе в Кирг. РСР і Каз. РСР. Заг. чисельність — 59,5 тис. чол. (1970, перепис). Говорять *карачаєво-балкарською мовою*. Віруючі Б.— мусульмани-суніти. Осн. заняттям Б. до Великої Жовтн. соціалістич. революції було відгінне скотарство, допоміжним — землеробство. За роки Рад. влади Б. дістали нац. автономію; в ході соціалістичного будівництва розвинули колгоспне г-во; деяка частина їх працює в пром-сті. Народ, який до Великого Жовтня не мав власної писемності, створив нац. інтелігенцію, високого розвитку досягла культура.

Літ.: Очерки истории балкарского народа. Нальчик, 1961.

БА́ЛКОВИЙ МІСТ — міст, основними конструкціями прогонових будов якого є суцільні *балки* або балкові *ферми*. Розрізняють Б. м. з розрізними й нерозрізними балковими прогоновими будовами із сталі, залізобетону або дерева. На мостах з балками суцільного профілю їзда звичайно по верху, на мостах з балковими фермами — здебільшого по низу.

БАЛЛІ́ (Bally) Шарль (4.II 1865, Женева — 10.IV 1947, там же) — швейцарський лінгвіст *женевської школи*. Учень і послідовник Ф. *Соссюра*. Праці з заг. і франц. лексикології, стилістики й синтаксису: «Дослідження стилістики французької мови» (ч. 1—2, 1909), «Мова і життя» (1913), «Загальна лінгвістика й питання французької мови» (1932) та ін.

БА́ЛОГ Клара Федорівна (н. 17. VII 1928, Ужгород) — український рад. балетмейстер, нар. арт. УРСР (з 1974). В 1947 закінчила Ужгородське муз.-педагогічне уч-ще. З 1945 — артистка балету, з з 1959 — балетмейстер *Закарпатського народного хору*. Постановки: «Бубнарський танець», вокально-хореографічна картина «Закарпатські орнаменти», танець «Вівчарі на полонині» (обидва — музика С. *Мартона*). Здійснила 1967 в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка постановку танців до опери Г. *Майбороди* «Милана» та в *Ансамблі танцю УРСР* — танцю «Березнянка». Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

БАЛОТУВА́ННЯ (італ. ballottage — обирати кулями, від ballotta — куля) — вид *голосування* при обранні на посаду тієї чи іншої особи. Здійснюється поданням голосів у закритому порядку. Спочатку проводили опусканням до урни білих і чорних куль — балів (звідси й назва).

БА́ЛТА — місто Одеської обл. УРСР, райцентр, на р. Кодимі (бас. Пд. Бугу), за 8 *км* від залізничної станції Балта. Вузол автошляхів.

Б. відома з 16 ст. як торг. пункт і митниця на території, загарбаній султанською Туреччиною. В 1791 Б. відійшла до Росії. У 1865 побудовано першу на Україні залізницю Одеса — Балта. Радянську владу в Б. встановлено в січні 1918. У місті відбулося *Балтського полку повстання 1919*. В 1924—29 — столиця Молд. АРСР. В період тимчасової нім.-фашист. окупації Б. (5.VIII 1941 — 29.III 1944) у місті і районі діяв окружний підпільний комітет партії. В місті — меблевий комбінат, ливарно-мех., комбікормовий, цегельний, маслоробний з-ди, швейна і хутрова ф-ки, харчовий і побутового обслуговування комбінати. Районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколгоспна буд. орг-ція. 8 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, 2 профес.-тех. і педагогічне уч-ща, 10 лік. закладів. Будинок культури, 2 кінотеатри, 15 бібліотек. У Б. в різні роки бували І. П. Котляревський, О. С. Пушкін, Л. М. Толстой, М. М. Коцюбинський. Тут пройшли дитячі й шкільні роки льотчика-космонавта Г. С. Шоніна.

Є. Я. Балієв.

К. Ф. Балог.

БАЛТІ́ЙСЬКЕ МО́РЕ (у давніх слов'ян — Варязьке море) — середземне море басейну Атлантичного ок. Глибоко вдається в материк Європи. Омиває береги СРСР, Польщі, НДР, ФРН, Данії, Швеції та Фінляндії. З океаном сполучається протоками *Ересунн, Бельт Великий і Бельт Малий, Каттегат* і *Скагеррак*. Пл. 423 тис. *км*², переважні глиб. 40—100 *м*, найбільша — 459 *м*. Об'єм води понад 20 тис. *км*³. Береги здебільшого низовинні, піщані, пн.-сх.— скелясті, з багатьма *шхерами*. Найбільші затоки: Ботнічна, Фінська, Ризька. В Б. м.— багато островів (Зеландія, Фюни, Лолани, Борнгольм, Еланд, Готланд, Сааремаа, Аландські та ін.). В Б. м. впадають річки Нева, Зх. Двіна (Даугава), Вісла, Німан, Одра та ін. Дно моря вкрите піском, глинистим мулом. Багато западин, численні кам'яні пасма й уступи. Т-ра води на поверхні взимку від 0° біля берегів до +3° у відкритому морі; влітку +17, +20° (у Ботнічній зат. +9, +13°). Затоки й прибережні частини моря замерзають. Солоність у центр. частині моря 6—8‰, в затоках — 2—4‰. Під час сильних вітрів виникають значні згони й нагони води (до 4 *м*), які є, зокрема, однією з причин

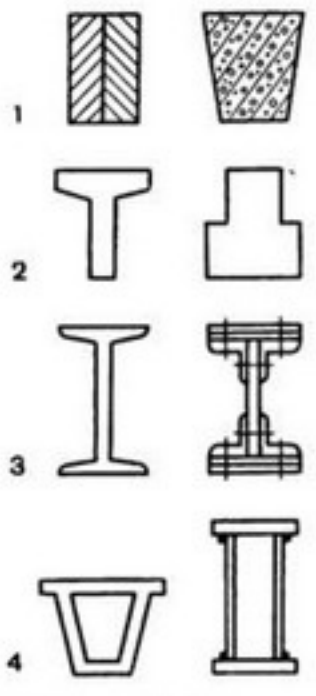

Балки (мал. 2): 1 — прямокутні; 2 — таврові; 3 — двотаврові; 4 — коробчасті.

поводей у Ленінграді. Пром. риби: оселедці, тріска, окунь та ін. Б. м. має велике трансп. значення. Найважливіші порти: Ленінград, Рига, Таллін, Клайпеда, Калінінград (СРСР), Гданськ, Гдиня, Щецін (Польща), Копенгаген (Данія), Гетеборг, Стокгольм (Швеція), Хельсінкі, Турку, Котка (Фінляндія), Росток (НДР), Кіль (ФРН).

Міжнародноправовий статус. Специфіка міжнар.-правового режиму Б. м. зумовлюється його геогр. положенням (осторонь важливих мор. комунікацій; водний шлях регіонального значення) і важливим оборонним та екон. значенням, гол. чин. для прибережних д-в. Користування Б. м. і його ресурсами значною мірою регламентується угодами між д-ми (перш за все прибалтійськими). Режим плавання всіх кораблів через балт. протоки (Великий Бельт і Малий Бельт і Ересунн) та Кільський канал регламентується спец. угодами, зокрема Копенгагенською 1857. Соціалістичні країни ведуть наполеглив боротьбу за перетворення Б. м. на море миру. СРСР разом з НДР і ПНР підписали 23.X 1968 Декларацію про Континентальний шельф Б. м., яка вперше в практиці міжнар. відносин проголосила принцип використання балт. шельфу виключно в мирних цілях. Декларація відкрита для приєднання до неї ін. прибалт. країн. 22.III 1974 СРСР, ПНР, НДР, Данія, Фінляндія, ФРН, Швеція прийняли Конвенцію про захист мор. середовища району Б. м. Щоб запобігти забрудненню басейну Б. м., Рада Міністрів СРСР 16.VII 1976 ухвалила постанову «Про заходи щодо посилення охорони від забруднення басейну Балтійського моря».

Літ.: Добровольский А. Д., Залогин Б. С. Моря СССР. М., 1965; Альтман Л. П. Балтийское море. Л., 1970.

О. Ф. Висоцький (Міжнародноправовий статус).

БАЛТІЙСЬКИЙ ФЛОТ — складова частина ВМФ СРСР. Створений під час *Північної війни 1700—21*. Ескадри Б. ф. не раз брали участь у бойових діях за межами Балтійського м., зокрема в Чесменському (1770), Афонському (1807) і Наваринському (1827) боях. У період 1-ї світової війни кораблі Б. ф. успішно діяли проти нім. кораблів. Балтійці були активними учасниками революції 1905—07 (див. *Кронштадтські повстання 1905 і 1906, Свеаборзьке повстання 1906*). Моряки Б. ф. у перші дні Лютневої революції 1917 перейшли на бік повсталого народу. Під керівництвом *Центробалту* матроси Б. ф. взяли активну участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді, в захисті Рад. влади від внутр. і зовн. контрреволюції. Під час громадян. війни Б. ф. здійснив героїчний похід з Ревеля в Кронштадт (див. *Льодовий похід Балтійського флоту 1918*), завдав значних втрат англ. інтервентам. У Великій Вітчизн. війні 1941—45 Б. ф. відіграв величезну роль в обороні Ленінграда, Лієпаї, Таллінa. За виявлену мужність під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 понад 100 тис. моряків Б. ф. нагороджено орденами і медалями, 137 чол. присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Більш як 20 кораблям і частинам Б. ф. присвоєно найменування гвардійських, 58 — нагороджено орденами. За бойові заслуги Б. ф. двічі нагороджений орденом Червоного Прапора (1928, 1965).

А. М. Косов.

БАЛТІЙСЬКИЙ ЩИТ — підняття кристалічного фундаменту *земної кори* в пн. частині Європи. Охоплює територію Карельської АРСР, Мурманської і частково Ленінградської областей РРФСР; зх. частина Б. щ.— в межах Фінляндії і Швеції. В минулому Б. щ. являв собою гірську країну значної висоти, яка тепер майже зруйнована. Найдавнішими утвореннями складчастого фундаменту Б. щ. є архейські породи, представлені *гнейсами, метабазитами, кварцитами* та кристалічними *вапняками*; абсолютний вік їх — від 3500 до 2800—2600 млн. років. Широко розвинуті молодші, протерозойські утворення (кремнисто-залізисті породи, *конгломерати,* кварцити, *пісковики, сланці, доломіти*). В межах Б. щ. є родовища залізних і мідно-нікелевих руд, апатиту тощо.

БАЛТІЙСЬКІ МО́ВИ — група мов індоєвропейської сім'ї. До Б. м. належать сучасні латиська, литовська й мертва прусська. Існували й безписемні мови балтійських племен ятвягів, куршів та ін., згадки про які є в руських літописах

Писемні пам'ятки прусської мови збереглися з 15 століття, а литовської й латиської — з 16 ст. За граматичною будовою й лексичним складом Б. м. близькі до *слов'янських мов,* це свідчить про їхні давні зв'язки. Наук вивчення Б. м. почали нім. вчені А. Шлейхер, А. Лескін та ін. Цінний внесок у дослідження їх зробили рос. вчені П. *Фортунатов,* Г. Ульянов, В Поржезинський, латиський — Я. *Ендзелін,* литовський — К. Буга та ін.

Літ.: Непокупный А. П. Балто-севернославянские языковые связи. К. 1976

О. С. Мельничук.

БА́ЛТІМОР (Baltimore) Дейвід (н. 1938) — американський учений-вірусолог. Освіту здобув у Массачусетському технологічному ін-ті, в Кембріджі та в Рокфеллерівському ін-ті. З 1968 — професор мікробіології в центрі онкологічних досліджень Массачусетського технологічного ін-ту. Праці присвячені вивченню впливу онкогенних вірусів на генетичний апарат клітини Нобелівська премія, 1975.

БА́ЛТІМОР — місто на Сх. США. Один з найбільших мор. портів країни на Атлантичному ок. Важливий вузол з-ць і автошляхів, 2 аеропорти. Бл. 2 млн. ж. (1970, з передмістями). Великий пром. центр. Гол. галузі пром-сті — чорна і кольорова металургія, машинобудування (в т. ч. авіаракетне, суднобудування, електротехнічне, радіоелектронне тощо). Підприємства нафтопереробної, хім., швейної, харчової (особливо цукрової, тютюнової, консервної) пром-сті. 2 ун-ти, консерваторія, музей мистецтв, картинна галерея. Б. засн. 1682.

БА́ЛТСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Одеської обл УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. *км²*. Нас. 67,2 тис. чол. (1976). В районі — 44 населені пункти, які підпорядковані міській і 22 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Балта*. Лежить у межах *Подільської височини*. Поверхня розчленована глибокими долинами, подекуди балками та ярами. Поклади пісків, глин. Найбільші річки — *Кодима* і *Савранка*. Грунти темно-сірі опідзолені та опідзолені чорноземи. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси та лісосмуги (дуб, клен, граб, біла акація, терен) займають 22 тис. *га*.

Розвинута гол. чин. легка, харч. пром-сть. Найбільші підприємства: балтські швейна й хутрова ф-ки, меблевий комбінат, ливарномеханічний, комбікормовий з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Балта) та 6 будинків побуту В с. г. переважає землеробство зернового напряму та м'ясо-мол. тваринництво. С.-г. угіддя 1976 становили 87,4 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 76,3 тис. *га*. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. В Б. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Залізнична ст. Балта. Автошляхів — 304 *км*, у т. ч. 251 *км* — з твердим покриттям.

В районі — 42 заг.-освітні, музична, спортивна школи, 2 профес.-тех. і педагогічне уч-ща, 38 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 23 будинки культури, 17 клубів, 48 кіноустановок, 56 б-к, істор.-краєзнавчий музей. *С. Г. Просенюк.*

БА́ЛТСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ під керівництвом більшовиків солдатів однієї з частин петлюрівської армії проти *Директорії*. На початку лютого 1919 солдати, підтримані робітниками і селянами, визволили м. Балту (тепер Одес. обл.) і протягом кількох днів мужньо захищали місто від націоналістичних частин, кинутих петлюрівським командуванням на придушення виступу. Проте під тиском переважаючих сил ворога повстанці відступили з Балти, розділилися на кілька загонів і продовжували боротьбу в тилу петлюрівських військ до визволення цього району частинами *Українського фронту* в березні 1919.

БАЛТУ́ШИС Юозас (справж. ім'я і прізв. — Альбертас Юозенас; н. 14.IV 1909, Рига) — литовський рад. письменник і громадський діяч. Член КПРС з 1943. Друкується з 1932. В 1959—67 — заст. Голови Президії Верховної Ради Литовської РСР. Автор збірок оповідань, новел і нарисів «Тиждень починається добре» (1940), «Біла конюшина» (1943), «Про що в пісні не співається» (1959), «Валюсі потрібен Алексас» (1965), дорожніх нотаток «Стежками батьків і братів» (1967), п'єс «Співають півні» (1947) і «Рано-вранці» (1956). У романі «Продані літа» (т. 1—2, 1957—69) зображує соціальні конфлікти і побут старого лит. села. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, а також медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Співають півні. К., 1954; Продані літа. К., 1972; Рос. перекл.—Избранное. Вильнюс, 1953; О чем песни не сложены. М., 1965.

БАЛУ́БА — колишня назва народу *луба*, який живе в Заїрі.

БАЛУГ'Я́НСЬКИЙ (Балудянський) Михайло Андрійович (26.IX 1769, с. Ольшава, тепер Кошицької обл. ЧССР — 3.IV 1847) — російський і український економіст, юрист. Походив із закарпатських українців. З 1804 — у Петербурзі, професор політ. економії пед. ін-ту. Був першим ректором Петерб. ун-ту (1819—21). З 1804 брав участь в урядовій комісії для складання зводу законів Росії. Сусп. погляди Б. відзначалися поміркованим дворянським лібералізмом; був прихильником реформ у сел. питанні й прогресу в освіті. Критикував *меркантилізм*. Осн. праці Б. присвячені екон. питанням (розподілу нац. багатства та ін.). Опублікував 1806—08 ряд статей у «Статистическом журнале». Підтримував зв'язки з прогресивними діячами культури Закарпаття.

БАЛУ́Н Ольга Федорівна [н. 13 (25).X 1899, с. Іванківці, тепер Срібнянського району Чернігівської обл.] — українська рад. килимарниця, засл. майстер народної творчості УРСР (з 1962). Автор тематичних килимів: «Тридцять років Радянської влади на Україні», «Червоні партизани», «Возз'єднання» та ін.

БАЛУ́Х'Я — колишня назва народу *лух'я*, який живе у Кенії й Уганді.

БАЛХА́Ш — безстічне озеро на Пд. Сх. Каз. РСР. Лежить на вис. бл. 340 *м* над р. м. Довж. 605 *км*, найбільша шир. 74 *км*, пл. понад 18 тис. *км²*. Пересічна глиб. 6 *м*, найбільша — 26 *м*. Пн. і зх. береги Б. високі, стрімкі, пд. і сх.— низькі. Багато заток. Найбільші о-ви — Басарал і Тасарал. У Б. впадає р. *Ілі*. Т-ра води на поверхні в липні +28°, у грудні 0° Замерзає в листопаді, скресає в квітні. Вода зх. частини озера прісна, східної — солонувата. Фауна бідна. З 20 видів риб 14 акліматизовано. Пром. значення мають сазан, судак, лящ, окунь та ін. Судноплавство. Озеро має велике значення для водопостачання. На пн. березі Б.— м. *Балхаш*, а також родовище мідних руд.

БАЛХА́Ш — місто обласного підпорядкування Джезказганської обл. Каз. РСР, на пн. березі оз. Балхаш. Залізнична станція, пристань. 78 тис. ж. (1976). Центр кольорової металургії — гірничо-металург. комбінат (на базі місц. родовищ міді та Карагандинського вугільного бас.), ТЕС. Харч. пром-сть, зокрема рибна. Вечірній ф-т Карагандинського політех. ін-ту, гірничо-металург. технікум, мед. та пед. училища. Місто виникло 1937.

БАЛЮСТРА́ДА (франц. balustrade) — невисока огорожа сходів, терас, балконів тощо, яка складається з ряду фігурних стовпчиків (балясин), об'єднаних зверху горизонтальною балкою або поручнями.

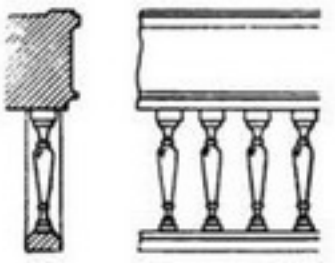
Балюстрада.

БАЛЬБО́А Васко Нуньєс де (1475—1517) — іспанський мореплавець і колонізатор. Брав участь у завойовницьких походах проти корінного населення Центр. Америки. В 1513, перетнувши *Панамський перешийок*, першим з європейців досяг берегів Тихого ок. В 1517 Б. було обвинувачено в змові проти ісп. губернатора і страчено.

БАЛЬБО́А (ісп. balboa) — грошова одиниця Панами, поділяється на 100 *сентесимо*. 1 Б. дорівнює 1 доларові США (1975).

БАЛЬЗА́К (Balzac) Оноре де (20.V 1799, Тур — 18.VIII 1850, Париж) — французький письменник-реаліст. Творча спадщина Б. величезна і різноманітна за жанрами: романи, повісті, драми, статті. Більшість романів і повістей Б. об'єднані спільним задумом і становлять багатотомну епопею «Людська комедія». У ній Б. створив широку реалістичну картину сучасного йому франц. суспільства «Людську комедію» автор поділив на 3 розділи: «Етюди про звичаї», «Філософські етюди» та «Аналітичні етюди». Із задуманих 143 творів написано 97. Найбільшим є розділ «Етюди про звичаї», в якому налічується 72 романи, серед них — «Гобсек» (1830), «Євгенія Гранде» (1833), «Батько Горіо»

О. де Бальзак.

Ф. Бальцеровський. Марія Магдалина. 1752. Центральна наукова бібліотека АН УРСР.

Бамбук:
1 — група рослин; *2* — колосок; *3* — тичинкова квітка; *4* — пагін з листками; *5* — маточкова квітка; *6* — пагін з колосками.

(1834), «Втрачені ілюзії» (1837—43), «Кузина Бета» (1847). У творчості Б. франц. реалізм досяг свого найвищого рівня. В «Людській комедії» глибоко розкрито пороки капіталістичної дійсності. На ній позначилася і суперечливість поглядів Б., який ненавидів буржуазію, проте не розумів істор. ролі пролетаріату. К. Маркс вказував, що творчість Б. відзначається «глибоким розумінням реальних відносин» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 45). Ф. Енгельс писав, що з «Людської комедії» він навіть щодо екон. деталей дізнався більше, «ніж з книг усіх спеціалістів — істориків, економістів, статистиків цього періоду, разом узятих» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 34). Б. кілька разів приїздив до Росії, двічі — на Україну, відвідав Київ. В 1847 Б. перебував у с. Верхівні (тепер Ружинського р-ну Житомир. обл.) — в маєтку польської поміщиці Е. Ганської. Тут він працював над драмою «Мачуха» і повістю «Утаємничений», написав нотатки про подорож на Україну. В 1850 в Бердичеві відбулося вінчання Б. з Ганською. У Верхівні в будинку, де жив Б., 1959 створено музей. Твори Б. відомі в Росії й на Україні з 30-х рр. 19 ст., багато їх перекладено укр. мовою.

Тв.: Oeuvres complètes, v. 1—28. Paris, 1956—63; Укр. перекл.— Шагреньова шкура. Х., 1929; Бідні родичі. Кузина Бета. Х., 1929; Батько Горіо. К., 1939; Розкоші і злидні куртизанок. К., 1941; Вибрані твори. К., 1953; Втрачені ілюзії. К., 1956; Спадкосмець диявола. К., 1958; Твори. К., 1971; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—24. М., 1960.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1967; Кучборская Е. П. Творчество Бальзака. М., 1970; Моруа А. Прометей, або Життя Бальзака. Пер. з франц. К., 1977; Паевская А. В., Данченко В. Т. Оноре де Бальзак. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1830—1964. М., 1965. *А. А. Розанова.*

БАЛЬЗА́МИ (грец. βάλσαμον — ароматична смола) — складні суміші, до яких входять ефірні олії та розчинені в них смоли, ароматичні сполуки та інші компоненти. Природні Б. утворюються в деяких (переважно тропічних) рослинах, т. з. бальзамних деревах, і містяться в корі, деревині або листках. Найвідоміші Б.— *канадський бальзам, ялицевий бальзам,* копайський, мекканський, перуанський, терпентин та інші, а також синтетично одержаний Б. Шостаковського (вінілін). З кедрової європейської сосни (Pinus cembra), що росте в УРСР у Карпатах, одержують Б. карпатський. Б. застосовують у медицині, техніці, парфюмерії.

БАЛЬЗАМІ́Н (Impatiens) — рід рослин родини бальзамінових. Див. *Розрив-трава.*

БАЛЬЗАМУВА́ННЯ — метод запобігання гниттю трупів або окремих органів. Суть Б. полягає в просочуванні тканин речовинами, які мають антисептичні властивості та запобігають дії гнильних мікроорганізмів і тканинних ферментів. Як основу для Б. широко використовують формалін, етиловий спирт, оцтову кислоту тощо. Б. відоме з найдавніших часів, зокрема у Стародавньому Єгипті, коли поряд з ін. засобами використовували запашні речовини — бальзами (звідси й назва). До Б. вдаються з науковою та навч. метою, в судово-мед. практиці, а також для збереження тіл померлих видатних людей. В СРСР набальзамовано тіло В. І. Леніна (за участю і під керівництвом укр. анатома В. П. Воробйова). На Україні поблизу м. Вінниці (тепер с. Пирогове) з 1881 зберігається набальзамоване тіло М. І. Пирогова.

БАЛЬМЕ́Н Яків Петрович [29.VII (10.VIII) 1813, с. Линовиця, тепер Прилуцького р-ну Чернігівської обл.— 14 (26).VII 1845, Кавказ] — український художник-аматор, граф. Француз за походженням. У 1832 закінчив Ніжинський ліцей, пізніше служив у армії офіцером. Загинув на Кавказі. У 1843 познайомився й зблизився з Т. *Шевченком.* Разом з художником М. Башиловим ілюстрував рукописний «Кобзар» Т. Шевченка (1844). Т. Шевченко присвятив Б. поему «Кавказ». Б. є автором альбома малюнків «Гоголівський час» (виданий 1909) і щоденника мандрівки по Криму з 300 малюнками в тексті (1842).

Я. П. Бальмен. Ілюстрація до рукописного «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Туш. 1844. Інститут літератури АН УРСР.

БА́ЛЬМО́НТ Костянтин Дмитрович [4 (16).VI 1867, с. Гумнищі Владимирської губ.— 23.XII 1942, Нуазі-ле-Гран, поблизу Парижа] — російський поет-символіст. Збірки віршів «Під північним небом» (1894), «Тиша» (1898), «Палаючі будинки» (1900), «Будемо як сонце» (1903) та інші пройняті декадентськими мотивами приреченості. Ряд поезій спрямовано проти царизму («Маленький султан», 1901; «Пісні месника», 1907). Перекладав з багатьох європ. мов. Перший переклав рос. мовою поему Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі». В 1920 емігрував.

БАЛЬНЕОЛО́ГІЯ (від лат. balneum — лазня, купання і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає походження, фізико-хімічний склад лікувальних природних і штучних *мінеральних вод,* лікувальних грязей, вплив їх і різних процедур з використанням прісної води на організм при його захворюваннях. Б.— складова частина *курортології.* До Б. відносять бальнеографію, бальнеофізику, бальнеохімію, бальнеотехніку, *бальнеотерапію.* Б. як наука почала формуватися у 18 ст. Першим вітчизн. посібником з Б. була книга Г. І. Гесса про лікувальну дію мінеральних вод Росії (1825). Значних успіхів Б. досягла в СРСР, зокрема на Україні. Питання Б. вивчаються в Центральному і 13 республіканських н.-д. ін-тах курортології і фізіотерапії, в т. ч. інститутами в Одесі, Ялті та філіалом ялтинського ін-ту в Ужгороді. В СРСР працює наук. т-во фізіотерапевтів і курортологів, видається журн. «Вопросы курортологии, физиотерапии и лечебной физической культуры». Існують міжнар. т-во мед. гідрології та Міжнар. федерація гідротермальної техніки. Періодично скликаються міжнар. конгреси, всесоюзні й республіканські з'їзди фізіотерапевтів і курортологів. *М. М. Плєнов.*

БАЛЬНЕОТЕРАПІ́Я (від лат. balneum — лазня, купання і *терапія*) — метод лікування і профілактики захворювань за допомогою природних і штучно виготовлених *мінеральних вод* на курортах і в позакурортних умовах. Б. зумовлює поліпшення діяльності нервової та серцево-судинної систем, шлунка, печінки, нирок тощо. Для внутр. застосування мінеральних вод призначають питне лікування, зрошування кишечника, промивання шлунка та ін.; для зовнішнього — *ванни,* купання в лікувальних басейнах тощо. Значне місце в Б. займають морські купання. Див. також *Бальнеологія.*

БА́ЛЬНИЙ ТА́НЕЦЬ — танець для масової розваги, який виконується парою або групою учасників на танцювальних вечорах (балах). Виник у 14 ст. в Італії. В 16—17 ст. законодавицею Б. т. стала Франція (*гавот, менует*). З 17 ст. Б. т. поширилися в усій Європі (ригодон, контрданс, лендлер, галоп, *полька, мазурка, полонез*). З серед. 19 ст. найпопулярнішим танцем стає *вальс.* У 20 ст. в моду ввійшли англ. і амер Б. т. (бостон, фокстрот, танго, чарлстон). Серед рад. Б. т. зберігаються кращі традиційні і побутують нові — вітчизняні (полянка, ялинка, дружба) та зарубіжні (*лінсі, твіст,* лєтка-єнка, сиртакі).

БАЛЬЦ Володимир Степанович [13 (25).VI 1864, Одеса — 20.I 1939, там же] — український рад.

Бамако. Вид частини міста

живописець. Навчався в Одес. рисувальній школі (1881—83) і петерб. АМ (1883—89) у П. *Чистякова*. З 1890 — член Т-ва південноросійських художників. Твори: «Морський вид біля м. Одеси» (1895), «Мис Фіолент. Крим» (1895-96), «Яхта ,,Алмаз''» (1913), «Криголам ,,Літке''» (1930).

БА́ЛЬЦЕР (Balzer) Освальд-Мар'ян (23.I 1858, м. Ходорів, тепер Львівської обл.— 11.I 1933, Львів) — польський бурж. історик права. Досліджував держ. і адм. устрій Польщі доби феодалізму, історію середньовічного права слов. народів. Зображував феод. д-ву як понадкласовий інститут, ідеалізував устрій шляхет. Польщі. Опублікував «Корпус польського права» (т. 3—4. Краків, 1906—10), юрид. пам'ятки вірм. колоній Зх. України. Видав цінні джерела про опришківський рух на Лемківщині.

БАЛЬЦЕРО́ВСЬКИЙ (Бальцеров) Федір (рр. н. і см. невід.) — український живописець 2-ї пол. 18 ст. Вихованець *Лаврської іконописної майстерні*. В альбомах майстерні є малюнки Б., які він копіював 1750—52 з гравюр «Поклоніння волхвів», «Благовіщення», «Апостол Хома», «Предтеча», «Портрет Василя Дворецького», «Марія Магдалина» та інших. У 80-х рр. 18 ст. виконав іконостас в м. Острі на Чернігівщині (не зберігся).

БАМ — див. *Байкало-Амурська магістраль*.

БАМАКО́ — столиця Республіки Малі. Вузол автошляхів і з-ць, порт на р. Нігері. Міжнар. аеропорт. Бл. 300 тис. ж. (1970). За переказами Б. засн. в 17 ст. Перша писемна згадка про Б. належить до кін. 18 — поч. 19 ст. В 1882 Б. окупували франц. колоніальні війська. В 1920—60 Б. — адм. центр Франц. Судану. З 1960 — столиця Малі. Осн. пром. центр країни. Гол. галузь пром-сті — харчосмакова (виробн. м'яса, олії, мінеральних вод тощо). Підприємства металообр., текст. пром-сті. Виробн. пластмас. Кустарне виготовлення тканин, обробка золота і срібла; різьблення на дереві і слоновій кістці. Торг. центр. У Б.— Вища нормальна школа, Вища школа адміністрації і мед. школа, створені з допомогою СРСР; Нац. б-ка, Нац. музей, театр.

БАМБУ́К (малайське bambu) — 1) Справжній бамбук, бамбуза (Bambusa) — рід деревовидних кореневищних рослин з підродини бамбуковидних родини *злакових*. Бл. 70 видів у тропіках і субтропіках Азії, Африки й Америки. В СРСР — кілька видів у колекціях бот. садів. 2) Спільна назва ряду родів рослин (понад 45, що об'єднують бл. 600 видів) підродини бамбуковидних. Б. — багаторічні, рідше однорічні рослини. Стебло — соломина, у деревовидних форм міцне, виростає до 30—40 *м* заввишки і до 30 *см* у діаметрі, у більшості видів відмирає після достигання плодів. Квітки дрібні, зібрані у волоть. Листки з піхвою і коротким черешком. Розмножується переважно кореневищами. Б. дуже швидко росте: добовий приріст у висоту 50 — 100 *см*. Поширений здебільшого в тропічних і субтропічних областях, переважно Пд.-Сх. Азії. В СРСР кілька видів Б. вирощують на Кавказі та в Криму. Дикорослі Б. трапляються на Далекому Сході. З легких і міцних стебел будують житла, мости, плоти, виготовляють водопровідні труби, меблі, посуд, папір тощо. Молоді пагони і насіння деяких Б. їстівні. Із соку стебел окремих видів одержують бамбуковий цукор. Б. використовують для осушення боліт.

БАМБУ́КОВИЙ ВЕДМІ́ДЬ, велика панда (Ailuropoda melanoleuca) — хижак родини *ведмедевих*. Поширений у Китаї. Довж. тіла до 1,5 *м*, маса до 160 *кг*. Хутро на тулубі біле; ноги, кінець хвоста, вуха, круги навколо очей чорні. Б. в. спритно лазить по деревах. Самка в січні народжує 1—2 малят. Живиться Б. в. переважно рослинною їжею, зокрема пагонами бамбука.

І. Т. Сокур.

БАНА́Н (Musa) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини банановых. Бл. 35 видів, поширених у Палеотропічній обл. Стовбур несправжній, вис. до 10–15 *м*; складається із зрослих піхов листків, що мають великі (до 4 *м*) листкові пластинки. Плоди ребристі, серповидно зігнуті, утворюють суплідля вагою бл. 50 *кг* (до 300 плодів), містять до 16% цукру Найбільше значення мають продовольчі види (M. paradisiaca і M. sapientum), що їх культивують у тропічних країнах Центр. Америки, Пд. та Пд.-Сх. Азії. Плоди споживають свіжими і переробленими, а також використовують на корм худобі. З текстильних видів Б добувають волокно, т. з. манільське прядиво, з якого виготовляють снопов'язальний шпагат, корабельні та риболовецькі снасті тощо. В СРСР, зокрема в Криму, вирощують Б. японський (B. basjoo) як декоративну рослину.

БАНА́Т — історична область у Пд.-Сх. Європі. З 12 ст. Б. належав Угорщині, з серед. 16 до поч. 18 ст.— в складі *Османської імперії*. З 1718 Б.— під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). За *Тріанонським мирним договором 1920* зх. частина Б. увійшла до складу Югославії, східна — до Румунії.

БА́НАХ (Banach) Стефан (30.III 1892, Краків — 31.VIII 1945, Львів) — польський і український математик. Професор Львів. ун-ту (1924—45). Один з творців сучас. *функціонального аналізу*. Його іменем названо повні лінійні нормовані простори. Осн. праця Б.— «Теорія лінійних операцій»,— видана польс. (1931), франц. (1933), укр. (1948) мовами. Після возз'єднання Зх. України з Українською РСР (1939) Б.— декан фіз.-матем. ф-ту Львів. ун-ту. Був обраний депутатом Львів. міської Ради.

Літ.: Бурбаки Н. Очерки по истории математики. Пер. с франц. М., 1963.

БА́НАХІВ ПРО́СТІР — повний нормований *векторний простір*.

БАНГАЛУ́Р — місто в Індії. Див. *Бенгалуру*.

БАНГВЕУ́ЛУ — озеро на Пд. Африки, в Замбії. Лежить на вис. 1067 *м* над р. м. Пл. від 4 тис. *км²* (у сухий період) до 15 тис. *км²* (у період дощів). Глиб. до 5 *м*. Береги заболочені; зарості очерету й осоки. Водяться бегемоти.

БАНГІ́ — столиця Центральноафриканської Імперії. Порт на правому березі р. Убангі (бас. Конго), вузол автошляхів, аеропорт. 240 тис. ж. (1974). Гол. галузі пром-сті — легка (текст., швейна) і харчова. Виробн. велосипедів, мотоциклів. Лісопильне г-во. Торг. центр. Національний центр ремесел і мистецтв. Бангі засн. в кін. 19 ст.

БАНГКО́К — столиця Таїланду, основний політ., економічний і культурний центр країни. Порт на Сіамській зат. Важливий вузол з-ць і автошляхів, найбільший у Пд.-Сх. Азії аеропорт. Бл. 4 млн. ж. (1975, з передмістями).

Б. засн. в 16 ст. З 1782 Б.— столиця Таїланду, реліг. центр країни. Збереглися численні буддійські храми (вати), королівський палац Махапрасад (18—19 ст.), багато декоровані золотою і дзеркальною мозаїкою, різнокольорними керамічними плитками, лаковим розписом, рельєфами.

Підприємства лісообр., електротех., автоскладальної, гумової, паперової, текст., скляної, цем., хім. та ін. галузей пром-сті (гол. чин. невеликі). Судноверф. Кустарне виробн. предметів з цінних металів, дерева, слонової кістки. Ун-т (з 1917), ін-ти (мед., с.-г., мистецтва, моральних і політ. наук), Пастерівський ін-т. Нац. б-ка, музей, театри.

Одна з вулиць Бангкока.

Бамбуковий ведмідь.

Банан:
1 — загальний вигляд рослини: *2* — плоди.

Герб Бангладеш.

БАНГЛАДЕШ

Площа — 142,7 тис. км²

Населення — 76,2 млн. чол. (1974, перепис)

Столиця — м. Дакка

БАНГЛАДЕ́Ш, Народна Республіка Бангладеш — держава на Пд. Азії. Омивається Бенгальською зат. Індійського ок. В адм. відношенні поділяється на 19 округів (дистриктів).

Державний лад. Б.— республіка. Входить до Співдружності, очолюваної Великобританією. Внаслідок військ. перевороту 1975 влада перейшла до тимчасової адміністрації воєнного стану, очолюваної президентом. При ньому на правах уряду (кабінету міністрів) діє консультативна рада у складі військ. і цивільних осіб.

Природа. Б. лежить у сх. частині Індо-Гангської рівнини, в дельті *Гангу* і *Брахмапутри*. Низовина в прибережних районах розчленована численними рукавами й протоками, вис. її від 1—3 до 20—40 *м* над р. м. На Пн. Сх. й Сх.— невисокі гори (до 1230 *м*). Поклади кам. вугілля, природного газу, заліз. руди, каоліну, торфу, буд. матеріалів. Клімат субекваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра січня від +15° до +25°, квітня (найтепліший місяць) — від +25° до +34°. Опадів 1500—3000 *мм* на рік, максимум з травня по жовтень. Річкова сітка дуже густа, ріки повноводні. Часто бувають повені, які завдають значних руйнувань. Грунти здебільшого алювіальні, подекуди — червоноземи й жовтоземи, на Пд.— заболочені. Переважають окультурені ландшафти.

Природна рослинність представлена вічнозеленими субекваторіальними лісами, мангровими заростями вздовж річок і *саваною* на височинах

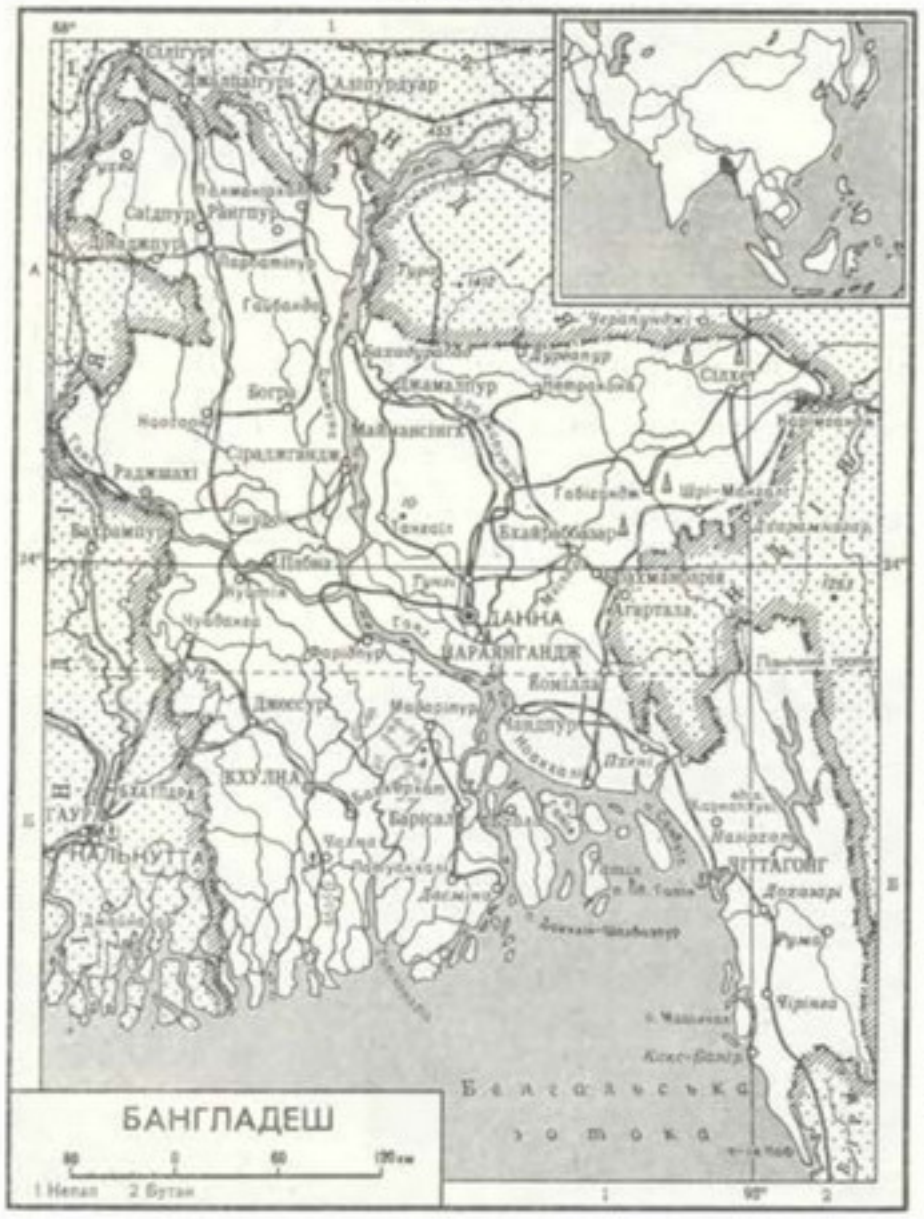

Населення. Бл. 98% населення (1975, оцінка) становлять *бенгальці*. Живуть також біхарці, санталі, мунда, ораони, чакма, марма, кхаси та ін. Держ. мова — бенгальська. Пересічна густота населення — бл. 533 чол. на 1 *км²* (1975). 7% населення живе в містах (1974). Найбільші міста: *Дакка, Кхулна, Чіттагонг*.

Історія. Перші держ. утворення на тер. Б. (кол. Сх. Бенгалія) виникли в 7—6 ст. до н. е. Одним з них була д-ва Ванга (пізніше — Бангла; звідси назва сучас. д-ви). В 4 ст. до н. е.— 5 ст. н. е. тер. Б. входила до складу різних давньоінд. імперій. У 6 ст. вона разом із Зх. Бенгалією відокремилася в єдину феод. бенгальську д-ву. На поч. 13 ст. її завоювали мусульманські султани з *Делійського султанату*. Це спричинилося до поширення на тер. Б. *ісламу* (до цього тут був *індуїзм*). В 16 ст. її завоював правитель Могольської імперії Акбар. На поч. 18 ст. тер. Б. стала незалежною, з 1757 — під владою англ. Ост-Індської компанії, згодом — у складі англ. колонії Індії. У 60-х рр. 19 ст. в Бенгалії почався нац.-визвольний рух. У 1947, коли Великобританія була змушена надати незалежність Індії, Сх. Бенгалію, населену гол. чин. мусульманами, включено до Пакистану як його провінцію. Її нерівноправне екон. і політ. становище зумовило зростання бенгальського нац.-визвольного руху. 26.III 1971 бенгальські патріоти проголосили створення в Сх. Пакистані незалежної д-ви Б. Внаслідок репресій пакист. уряду в Індії опинилися мільйони біженців-бенгальців. Це загострило індо-пакист. відносини. Рад. Союз не раз закликав пакист. військ. адміністрацію до нормалізації становища у провінції згідно з волею бенгальців. Відмова пакист. правлячих кіл від політ. врегулювання призвела в грудні 1971 до воєнного конфлікту між Індією та Пакистаном. 16.XII в Дакку вступили інд. війська й загони бенгальських патріотів. У 1972 Б. як суверенну д-ву визнав СРСР. В січні 1972 між Союзом РСР і Б. підписано угоду про екон. і тех. співробітництво. З 1974 Б.— член ООН. Уряд незалежної Б. почав відбудову зруйнованого війною нар. г-ва і здійснення прогресивних соціально-екон. перетворень. Значну допомогу Б. дістала від Індії, а також від СРСР та ін. соціалістичних д-в. 15.VIII 1975 група армійських офіцерів здійснила держ. переворот. Президента М. *Рахмана* було вбито. 3.XI і 7.XI 1975 вчинено нові держ. перевороти. 29.XI 1976 відновлено діяльність політ. партій. У жовтні 1977 компартію і ряд ін. прогрес. партій заборонено.

Політичні партії. Народна ліга, засн. 1949. Виражає інтереси нац. буржуазії та інтелігенції, заможного і серед. селянства. Національна народна партія, засн. 1957. Виступає за союз усіх демократичних сил і здійснення в країні прогресивних перетворень. *Комуністична партія Бангладеш*, засн. 1948. В країні діє ряд правих партій, що базуються на реліг. основі (Мусульманська ліга, Демократична ліга, Джамаате іслам та ін.) та кілька лівацьких угруповань.

Господарство. Б.— агр. країна; в економіці її переважають дрібнотоварний і дрібнокапіталістичний уклади. Внаслідок тривалого панування англ. колонізаторів і нерівноправного становища в рамках Пакистану г-во Б. сформувалось однобічно розвинутим, вузькоспе-

На джутовій фабриці.

ціалізованим на виробн. джуту. Уряд незалежної республіки на поч. 70-х рр. провів ряд соціально-екон. заходів, спрямованих на створення й зміцнення нац. економіки (націоналізовано 85% великих пром. підприємств, транспорт, приватні банки, проводиться агр. реформа тощо). Проте Б. залишається однією з найвідсталіших в екон. відношенні країн. В с. г. зайнято понад 70% самодіяльного населення, на нього припадає 58,7% валового нац. продукту (1975). Обробляють 9,1 млн. *га* землі, заг. посівна площа перевищує 13 млн. *га* (з 50% площі оброблюваних земель збирають по 2—3 врожаї на рік). С. г. не забезпечує потреб населення в продовольстві. Проведення с.-г. робіт утруднюють постійні стихійні лиха, особливо повені. Бл. 95% вартості с.-г. продукції дає рослинництво. Гол. культури — рис і джут (бл. 80% посівної площі). Вирощують також цукр. тростину, бобові, олійні (рапс, кунжут, кокосові горіхи, арахіс тощо), чай, тютюн. Тваринництво розвинуте мало. Розводять велику рогату худобу (гол. чин. тяглову), кіз, овець, птицю. Вилов риби — бл. 1 млн. *т* на рік. Пром-сть забезпечує лише незначну частину внутр. потреб країни. Частка її у валовому нац. продукті становить 7,4% (1974/75). Спеціалізується в основному на переробці с.-г. сировини. Гол. галузі — текст. (особливо джутова й бавовняна), харчосмакова (цукр., тютюнова, рисоочисна, чайна). За виробами з джуту (457 тис. *т*, 1975) Б. посідає 2-е місце в світі, після Індії. Підприємства паперової, хім., нафтопереробної, металург., цем., маш.-буд. та ін. галузей пром-сті. Електроенергетика не задовольняє потреб країни. Гол. пром. центри — Дакка, *Нараянгандж*, Чіттагонг, Кхулна. Осн. перевезення здійснюються водними шляхами. З-ць — 2,9 тис. *км*, шосейних шляхів — 3,7 тис. *км*. Гол. морські порти — Чіттагонг (відбудований за допомогою СРСР) і Чална. Міжнар. аеропорт — Дакка. Бл. 80% вартості експорту Б. припа-

дає на джут і джутові вироби, вивозять також шкірсировину, чай, рибу. Довозять прод. товари, машини й устаткування, метали, хім. вироби. У зовн. торгівлі Б. осн. роль відіграють США, Великобританія, Японія, Індія. Розвиваються екон. і торг. зв'язки з СРСР та ін. країнами РЕВ.
Грошова одиниця — така. 26,7 таки = 1 фунту стерлінгів (червень 1976). Економічну карту див. с. 347.
Б. П. Яценко.

Медичне обслуговування. В 1973 в Б. налічувалося 12,3 тис. лікарняних ліжок (1,6 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 7,7 тис. лікарів (1 лікар на 9,3 тис. ж.). Лікарів готують 9 мед. коледжів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Понад 80% населення Б. неписьменне. Поряд зі світськими є релігійні школи. В 1973/74 навч. р. у поч. школах було 7,7 млн. учнів, у серед. навч. закладах (школах, профес.-тех. і пед. уч-щах) — понад 2,2 млн. У країні — 6 ун-тів (найбільші в Дацці та Раджшахі), ряд коледжів і ін-тів, серед яких політех., текст., с.-г. академія, де навчаються 192,4 тис. студентів (1974). Серед. і вища освіта платна. Бенгальська академія, н.-д. установи в галузі атомної енергії, с. г. та лісівництва, економіки, медицини, права та міжнар. відносин. У Дацці дві б-ки — центр. публічна та ун-ту, два музеї (бенгальського мистецтва й художній, археол. колекції).

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1974 у Б. видавали 25 щоденних газет бенгальською та англ. мовами. Найважливіші — «Азад» («Вільний», з 1936), «Бангладеш таймс» («Бангладешські часи», з 1974), «Бангладеш обсервер» («Бангладешський оглядач», з 1948). Осн. інформаційні агентства — Бангладеш Сангбадсарбараха Сангтха (національне), Істерн ньюс ейдженсі, Бангладеш пресс інтернейшенал, засн. після 1972. Держ. орг-ція Радіо Бангладеш (засн. 1971) контролює роботу 16 радіостанцій. Телевізійні передачі ведуться з 1964 (телецентр у Дацці). З 1971 їх контролює держ. телевізійна корпорація Бангладеш.

Література Б. розвивається *бенгальською мовою* на основі традицій *бенгальської літератури*. Складовою частиною літератури Б. є творчість письменників-мусульман, в якій вони широко використовують лексику й образність араб. та перс. поезії, мотиви й сюжети, пов'язані з мусульм. традицією. Тенденція ця зародилася ще в 17 ст. Найяскравіші представники цього напряму в 19—20 ст.. Мір Мушарраф Хусейн, Койкобад, Нозрул Іслам, Абул Фазл, Абдул Кадір та ін. Найвідоміші в л-рі Б. 20 ст. поети: Гулам Мустафа, Роушан Яздані, Джасімуддін, поетеса і громад. діячка Бегум Суфія Камал. Соціальне спрямування має поезія Шамсура Рахмана, Хасана Хафізура Рахмана та ін. Творчість письменників-прозаїків позначена впливом Р. *Тагора*. Осн. тема романів Шооката Османа і Саєда Валіулла — життя і праця трудящих. Широко відомі твори Алаудділна аль-Азада, Шамсудділна Абул Калама та ін.

Архітектура та мистецтво. На території Б. від 7—12 століть збереглися руїни міст і буддійських монастирів, від 12—13 ст.— мечеті, *медресе* (духовні школи), мавзолеї. В період англ. колоніального панування поряд з традиційними типами будівель («Зоряна мечеть» у Дацці, 18 ст.) з'явилися нові в стилі англ. неокласики (будинок банку в Дацці, 19 ст.). В містах — громад., житлові та пром. будівлі сучасних конструкцій. У Б. здавна поширене декоративно-ужиткове мистецтво (ткацтво, плетіння, різьблення на дереві та слоновій кістці). Розвивається прогресивний реалістичний напрям в образотворчому мистецтві (живописці й графіки З. Абедін, А. Сафіуддін, К. Хасан, Х. Рахман).

На одній з центральних вулиць міста Дакки.

Кіно Б. бере початок з 1959 (фільм «Настане день» Дж. Кардара) і має прогресивне спрямування. Провідні діячі: Хан Артаур Рахман, Субха Датт, Раян Гхош та ін.

Літ.: Тринич Ф. А. Бангладеш. М., 1974; Народная Республика Бангладеш. Справочник. М., 1974; Товстых И. А. Бенгальская литература. М., 1965.

БА́НДА (італ. banda — загін, зграя) — за радянським кримінальним правом, озброєна група з двох або більше осіб, які спеціально об'єдналися для нападів на держ. або громадські установи, підприємства, організації чи на окремих громадян (див. *Бандитизм*). Озброєність як ознака Б. полягає в наявності зброї хоча б у одного з її учасників. У широкому розумінні — всяка злочинна зграя, кліка.

БА́НДА МО́РЕ — міжострівне море на Зх. Тихого ок., в Індонезії. Пл. 714 тис. *км²*, найбільша глибина в сх. частині моря (до 7440 *м*). У морі — кілька западин і піднять; на Пд.— підводний вулкан Гунунг-Апі. Т-ра води на поверхні +27°, солоність 34,5‰. В морі водяться летючі риби, акули, тунець, восьминіг. Порт — м. Амбон (о. Серам).

БАНДА́Ж (франц. bandage — пов'язка) в медицині — пристосування для запобігання розтягові черевної стінки під час вагітності і після родів, для підтримання органів черевної порожнини (шлунка, кишечника, нирок, матки) при їх опущенні, а також при пахвинній, післяопераційній та ін. *грижах*. Іл. с. 346.

БАНДА́Ж у техніці — сталеві кільце або пояс, які надівають на частини машин або конструкцій, щоб зміцнити їх або подовжити строк експлуатації. В турбінах Б. являє собою фасонне кільце, яке скріплює кінці лопаток або підтримує середню частину довгих лопаток; в електр. машинах Б. є пояс із дроту, що запобігає випаданню обмотки з пазів якоря. Б. надівають і на трубопроводи, колеса локомотивів тощо.

БАНДАРАНА́ЇКЕ Сірімаво (н. 17.IV 1916, Балангода) — політична і держ. діячка Шрі Ланки. Після вбивства реакціонерами її чоловіка С. *Бандаранаїке* (1959) стала одним із лідерів заснованої ним Партії свободи Шрі Ланки (з 1960 — її голова). В 1960—65 і 1970—77 — прем'єр-міністр Шрі Ланки (перша жінка в світі, що стала прем'єр-міністром).

БАНДАРАНА́ЇКЕ Соломон (8.I 1899, Коломбо — 26.IX 1959, там же) — політичний і держ. діяч Шрі Ланки. В 1925 вступив до партії Цейлонський нац. конгрес і незабаром став одним з її лідерів. Обіймав різні посади в англ. колоніальному управлінні. В 1951 утворив Партію свободи Шрі Ланки, що об'єднала нац. буржуазію *сингальців*. З 1956 — прем'єр-міністр уряду. Прагнув до зміцнення політ. незалежності й розвитку нац. економіки. Вбитий реакціонерами.

БАНДА́Р-СЕРІ-БЕГАВА́Н — гол. місто *Брунею*. Лежить на Пн. острова Калімантан, порт на Пд.-Китайському м. 75,7 тис. ж. (1975). Підприємства по обробці каучуку й деревини. Кустарне виробн. тканин і предметів з дерева і срібла. Рибальство. Торг. центр.

БАНДЕ́ЛЛО (Bandello) Маттео (бл. 1485, Кастельнуово-Скрівія — 1561, Ажен, Франція) — італійський письменник епохи Відродження. Автор збірок віршів про ко-

Бангладеш. Збір основних сільськогосподарських культур (тис. *т*)

	1972/73	1974/75
Рис	10 100	11 500
Джут	1202	725
Цукрова тростина	5933	6740
Чай	30	32.2
Тютюн	37	41.7

Бангладеш. Польові роботи на ділянці, розчищеній від джунглів. Ріка Брахмапутра.

Банджо.

Бандура.

1

2

Бандажі:
1 — черевний; 2 — одобічний пахвинний.

хання, 214 новел, у яких виявляється глибоке співчуття до трудящих. Сюжети з новел Б. запозичали багато європ. письменників, зокрема У. Шекспір.

Тв.: Рос. перекл.— Ромео и Джульетта. М., 1956.

А. Х. Іллічевський.

БА́НДЖО (англ. banjo) — струнний щипковий музичний інструмент негритянського населення США. Споріднений з *гітарою*. Має корпус, схожий на *бубон* зі шкіряною мембраною, 4—9 струн. Використовується у *джазі*.

БАНДЖУ́Л (до 1973 — Батерст) — столиця *Гамбії*. Лежить на Сх. о. Сент-Мері, в гирлі р. Гамбії. Порт на Атлантичному ок. Міжнар. аєропорт. 42,4 тис. ж. (1974). Гол. галузь пром-сті — харчова (очищення арахісу, переробка овочів, консервування риби та ін.). Річкове суднобудування. Торг. центр. Учительський коледж. Б. засн. на поч. 19 ст.

БАНДИТИ́ЗМ — злочин, що полягає в організації збройних *банд* з метою нападу на установи, організації чи підприємства або на окремих осіб, а так само в участі в цих бандах і здійснюваних ними нападах. За рад. кримінальним правом, Б.— один з найнебезпечніших *злочинів*, що посягає на основи держ. управління в галузі охорони громад. безпеки й правопорядку. В перші роки Рад. влади кримінальний Б. нерідко переплітався з політичним і був формою класової боротьби. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 в зх. областях України та Білорусії, прибалт. рад. республіках буржуазно-націоналістичні банди шляхом вчинення звірячих злочинів намагалися тероризувати місцеве населення. Діями банд керували націоналістичні орг-ції типу бандерівсько-фашист. «*Організації українських націоналістів*», яка під час війни співробітничала з гітлерівцями, а після розгрому їх — з розвідками імперіалістичних д-в. Ці банди було ліквідовано при активній допомозі місц. населення. В СРСР за сучас. умов Б. є рідкісним явищем і розглядається як злочин, спрямований на заволодіння держ., громад. або особистим майном. Відповідальність за Б. встановлено ст. 14 Закону про державні злочини (в УРСР — ст. 69 КК УРСР), що передбачає позбавлення волі на строк від 3 до 15 років або смертну кару. Кримінальне право ін. соціалістич. країн встановлює за Б. майже таку саму відповідальність. У сучас. імперіалістичних д-вах і насамперед у США Б.— один з видів *організованої злочинності*.

Ф. Г. Бурчак.

БАНДРІ́ВСЬКИЙ Дмитро Григорович (н. 23.XII 1897, с. Городище, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.) — український рад. письменник. У 1931 закінчив Львів. ун-т. Після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною — наук. співробітник філіалу Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Перша зб. поезій «На ясний шлях» вийшла 1922. Автор повісті «Це було недавно» (1951), зб. оповідань «Щастя» (1960), повістей «Записки незнайомого» (1966), «В краю орлів» (1967), «Крізь призму літ» (1969), зб. етюдів «Дві ясні зірниці» (1972). Опублікував праці з діалектології.

БАНДУ́НГ — місто в Індонезії, адм. центр провінції Західна Ява. Лежить на вис. понад 600 *м* над р. м. Залізнич. вузол, аєропорт. Бл. 1202 тис. ж. (1971). Значний екон. і культурний центр країни: текст. пром-сть, підприємства харч. (особливо консервної), радіотехнічної, гумової, фармацевтичної (виробн. хініну) галузей. Автоскладання, залізничні майстерні. Ун-т (з 1957), технологічний ін-т, Пастерівський ін-т, обсерваторія. Курорт. У Б. відбулася *Бандунзька конференція 1955*. Б. засн. 1810.

БАНДУ́НЗЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1955 — конференція 29 країн Азії і Африки. Відбулася 18—24.IV в місті Бандунгу (Індонезія). Крім країн-ініціаторів — Бірми, Індії, Пакистану, Індонезії, Цейлону (Шрі Ланки), в Б. к. взяли участь Афганістан, Камбоджа (Кампучія), КНР, Єгипет, Золотий Берег (Гана), Ефіопія, Йорданія, Іран, Ірак, Японія, Лаос, Ліберія, Ліван, Лівія, Непал, Філіппіни, Саудівська Аравія, Сірія, Судан, Туреччина, Таїланд, Демократична Республіка В'єтнам, Південний В'єтнам і Ємен. Б. к. засудила колоніалізм, расову сегрегацію й дискримінацію, закликала до розброєння і заборони виробництва та випробування ядерної зброї, до врегулювання всіх спірних питань мирними засобами. Вона сприяла єдності народів Азії і Африки, посиленню боротьби за мир і *азіатську безпеку*. В основу «Декларації про сприяння загальному миру і співробітництву», прийнятої Б. к., покладено *п'ять принципів мирного співіснування*.

БАНДУ́РА — український народний струнно-щипковий музичний інструмент. Б. відома з 15 ст. Витіснила *кобзу* в 18 ст., відтоді часом звуть її і кобзою. Сучас. Б. має овальний грушовидний асиметричний неглибокий корпус з верхньою плоскою декою, коротким грифом, що закінчується головкою з кілочками для натягування басових струн — бунтів, які йдуть уздовж грифа. Праворуч над декою — короткі струни — приструнки. В цій конструкції використано принцип звукоряду стародавніх *гуслів* — поступове вкорочування струн. Струни Б. сталеві, товщі — обмотані канителлю. Б.— один з найпоширеніших укр. нар. інструментів. На ній акомпанують собі *бандуристи* і *кобзарі*. В післяжовтневий час поширилось колективне виконавство на Б.— вокально-інструм. ансамблі й капели. В ряді навч. закладів України існують класи Б.; видається спеціальна л-ра. Вдосконалюється конструкція інструмента (майстри — І. Скляр, В. Тузиченко, О. Корнієвський, С. Снігирьов, В. Герасименко). Створено типи оркестрових Б. (пікколо, альт, бас, контрабас).

Літ.: Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. К., 1967; Скляр І. Київсько-харківська бандура. К., 1971.

М. П. Полотай.

БАНДУРА́К Володимир Юрійович (н. 23.IX 1915, с. Родниківка, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. області) — український рад. письменник. В 1949 закінчив Івано-Фр. учительський ін-т. Працював учителем. З 1945 друкує нариси, фейлетони, збірки гумористичних оповідань для дітей — «Козацька дитина» (1955), «Лис Микита і нова крисаня» (1960). Автор повісті про В. І. Леніна «Під високими Татрами», збірки казок «Чарівне горнятко», повісті «Лесь Мартович зблизька» (всі — 1971).

БАНДУРЕ́НКО Євген Федорович (23.I 1919, Київ — 19.III 1972, Одеса) — український рад. поет. Член КПРС з 1944. Навчався в Київ. ун-ті. Друкуватися почав 1940. Перша зб. віршів «Мечі і струни» (1945). Б. належать книги лірики і гумору: «Дружба» (1948), «Щасливого плавання» (1951), «Південна сторона» (1953), «Усміхнімось, друзі» (1958), «Гомін моря» (1963), «Поезії» (1967), «Струни і стріли» (1969), «Бальзам і сіль» (1972).

БАНДУРИ́СТИ, кобзарі — українські нар. співці й музиканти, які супроводжують свій спів грою на *бандурах*. Мистецтво Б. розвивалося протягом віків. Б. складали й виконували *думи* та пісні про турецько-татарську неволю, про боротьбу народу проти гніту польс. шляхти, про нар. героїв, закликали до боротьби за соціальне й національне визволення. За свою діяльність вони часто зазнавали жорстокої кари. Так, за вироком шляхет. суду 1770 в Кодні було закатовано учасників *Коліївщини* — бандуристів П. *Скрягу, Сокового зятя Михайла* і В. *Варченка*.

Б. забороняли перебувати в багатолюдних місцях, а їхні інструменти часто знищували. Видатні Б.— Т. *Білоградський*, О. *Вересай*, І. Крюковський, М. *Кравченко* та ін. За Рад. влади мистецтво Б. набуло масового поширення. В 1918 у Києві створено Першу українську художню капелу кобзарів (тепер — *Капела бандуристів УРСР*). Капели й ансамблі Б. існують при обл. філармоніях. Популярні жіночі тріо Б. Серед самодіяльних колективів— Народна заслужена капела Б. УРСР Палацу культури заводу імені Ф. Е. Дзержинського в м. Дніпродзержинську Дніпроп. обл., жіноча капела бандуристів у Полтаві й чоловіча в с. Струсові Терноп. обл. Удосконалюється мистецтво Б., збагачується їхній репертуар, у якому — нар. пісні, (укр. та народів братніх республік), думи і твори (вокальні й інструм.) рад. композиторів, вітчизн. та зарубіжної класики. Визначні рад. Б.— Ф. *Кушнерик*, Є. *Мовчан*, В. *Перепелюк*, Є. Адамцевич. Перші аранжировки нар. пісень для бандури зробив Я. *Степовий*. Серед сучас. авторів для бандури — композитори А. Коломієць («Варіації на словацьку тему», «Соната» — для бандури з фп.), К. Мясков («Протяжна», «Танцювальна», обробки укр. пісень для голосу з бандурою), бандурист і

дослідник кобзарського мистецтва М. Полотай («Дума про Леніна», «Лист до матері», обробки укр. пісень). *М. П. Полотай.*

БАНДУ́РКА Данило (справж. прізвище — Рихлієвський; н. бл. 1738, Київ — р. см. невід.) — український бандурист. Жив на Запорізькій Січі, брав участь у гайдамацьких походах. У 1761 був ув'язнений царською владою. Дальша його доля невідома.

БА́НІ (рум. bani) — розмінна монета Соціалістичної Республіки Румунії, дорівнює 1/100 *лея*.

БАНІО́НІС Донатас Юозович (н. 28.IV 1924, Каунас) — литовський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1960. В 1945 закінчив театр. студію при Паневежському драм. театрі, в якому працює з 1941. Ролі: Ральф («Життя в цитаделі» А. Якобсона), Бєлугін («Одруження Бєлугіна» О. Островського), Віллі Ломен («Смерть комівояжера» А. Міллера). Знімається в кіно («Ніхто не хотів умирати», «Мертвий сезон», «Соляріс», «Життя і смерть Фердінанда Люса» та ін.). Держ. премія СРСР, 1967.

БАНК ДА́НИХ, база даних — система програмних, мовних, організаційних і технічних засобів, призначених в обчислювальній техніці для централізованого нагромаджування й колективного використання даних багатьма користувачами, а також ці дані. Б. д.— важлива складова частина галузевих АСУ й інформаційних систем (медичних, бібліографічних та ін.). Див. також *Автоматизована система управління.*

БАНК ДЛЯ ЗО́ВНІШНЬОЇ ТОРГІ́ВЛІ СРСР, Зовнішторгбанк СРСР — комерційна кредитна установа, що здійснює кредитування *зовнішньої торгівлі* країни, валютні операції, розрахунки по експорту й імпорту товарів і наданню послуг. Засн. 1924 як *акціонерне товариство*. Серед його акціонерів — *Державний банк СРСР*, М-во фінансів СРСР, М-во зовн. торгівлі СРСР та ін. Зовнішторгбанк СРСР виконує інкасові, акредитивні, комісійні та ін. операції по розрахунках з іноз. банками: кредитує зовнішньоторг. оборот, переказує валюту за кордон і з-за кордону в СРСР на утримання дипломатичних, торг. та ін. представництв; здійснює платежі за міжнар. перевезення пасажирів і вантажів та послуги підприємств зв'язку, купує і продає іноз. валюту, приймає на зберігання від клієнтів іноз. валюту, благородні метали, *цінні папери* тощо. За дорученням Зовнішторгбанку СРСР і за його рахунок усі операції виконують установи Держбанку СРСР. Зовнішторгбанк має 11 філій, у т. ч. в Києві, Одесі та Ізмаїлі. Кореспондентами його є 1600 банків і фін. орг-цій у 111 країнах світу (1975).

БАНК МІЖНАРО́ДНИХ РОЗРАХУ́НКІВ (БМР) — міжнародна фінансова установа. Засн 1930 центр. емісійними банками Бельгії, Великобританії, Німеччини, Італії, Франції, групою приватних банків США та Японії для спільного проведення деяких фін. операцій міжнар. характеру та для взаємних консультацій з валютно-фін. питань. У 1976 до БМР входили центр. банки майже всіх європ. капіталістичних і соціалістичних країн (крім СРСР і НДР), Японія, Канада, Австралія, ПАР і група амер. банків. БМР виконує функції фін. агента *Європейського об'єднання вугілля і сталі, Червоного Хреста, Всесвітнього поштового союзу* та ін., виступає як європ. допоміжний орган *Міжнародного валютного фонду* і *Міжнародного банку реконструкції і розвитку*. Найвищий орган БМР — Заг. збори. Поточними справами банку керує Рада директорів. Місцеперебування банку — Базель (Швейцарія).

БА́НКА (нім. Bank, голл. bank) — окремо розташоване підвищення морського дна, мілина у відкритому морі. Завдяки прогріванню та освітленню води на Б. інтенсивно розвивається *планктон* — пожива для риб, тому Б. є важливими рибопромисловими районами (напр., Доггер-банка в Північному м., Ньюфаундлендська банка в Атлантичному океані).

БАНКЕ́Т (франц. banquet) — урочистий прийом на честь тієї чи ін. особи або на відзначення певної події.

БАНКЕ́Т (франц. banquette, букв.— лава, ослін) в техніці — 1) Невисокий земляний вал уздовж верхнього краю дорожньої виїмки, який захищає її від пошкодження стікаючою водою. 2) Насип (уступ) біля внутрішньої крутості високого бруствера, призначений для розміщення стрільців, що ведуть вогонь (у Радянській Армії термін «банкет» замінено терміном «стрілецький уступ»). 3) Насип із щебеню та каміння, що захищає береги річок і водойм від розмивання або підвищує стійкість крутих схилів, в т. ч. низових схилів земляних гребель, де Б. є й одним з типів *дренажу*. 4) Підвищення або майданчик на судні для встановлення компасів, далекомірів тощо.

БА́НКИ (італ. banco — лава, конторка) — особливі економічні інститути, що акумулюють кошти і нагромадження, надають кредити, здійснюють грошові розрахунки, емісію цінних паперів і операції з ними, випускають в обіг гроші тощо. Банківська справа виникла в докапіталістичну епоху. Зачатки банкірської справи відомі з 14 ст. (міста Пн. Італії, Німеччини, Нідерландів). Зростання і еволюція Б. в 17—18 ст. пов'язана з розвитком капіталізму в країнах Зх. Європи. Перший акціонерний Б. (Англійський Б.) засн. в Лондоні 1694. Соціально-екон. суть і функції Б. зумовлюються способом суспільного виробн.

Б. **за капіталізму** — це підприємства, які організують рух позичкових капіталів, сприяють концентрації і розвиткові капіталістичного виробн. і цим самим поглибленню його суперечностей, служать інтересам великої буржуазії, вилученню прибутку, посиленню експлуатації трудящих мас. Осн. функції Б. за капіталізму: 1) посередництво в кредиті; 2) зберігання коштів і посередництво в платежах; 3) мобілізація грош. доходів та заощаджень населення і перетворення їх на капітал; 4) створення кредитних засобів обігу. Б. здійснюють свої функції за допомогою кредитних і комісійних операцій. Ці операції проводять для одержання прибутку від посередництва в кредиті (у вигляді різниці між процентами, що їх стягують Б. по позичках, і процентами, які вони сплачують по вкладах) і від вкладень власних капіталів Б. в пром. та ін. підприємства. За формою власності Б. поділяють на держ. і приватні. З розвитком *державно-монополістичного капіталізму* зростає мережа держ. Б. і посилюється їхня роль. Є також Б. кооперативні (в США — взаємно-ощадні), комунальні, або муніципальні, які перебувають у власності міськ. самоврядування; мішані, де частина акцій належить окремим капіталістам, а частина — д-ві; міждерж., в організації яких і володінні ними беруть участь уряди різних країн (див. *Міжнародний банк реконструкції і розвитку, Банк міжнародних розрахунків*). За характером діяльності капіталістичні Б. поділяють на центр. емісійні, комерційні (депозитні), інвестиційні, ощадні, спец. призначення (іпотечні, с.-г., зовнішньоторг. та ін.). Центральні емісійні Б. (у США — Федеральна резервна система) мають монопольне право випуску банкнот, концентрують тимчасово вільні або обов'язкові резерви інших Б., кредитують в основному д-ву та комерційні Б., здійснюють нагляд над всією кре-

Д. Ю. Банйоніс.

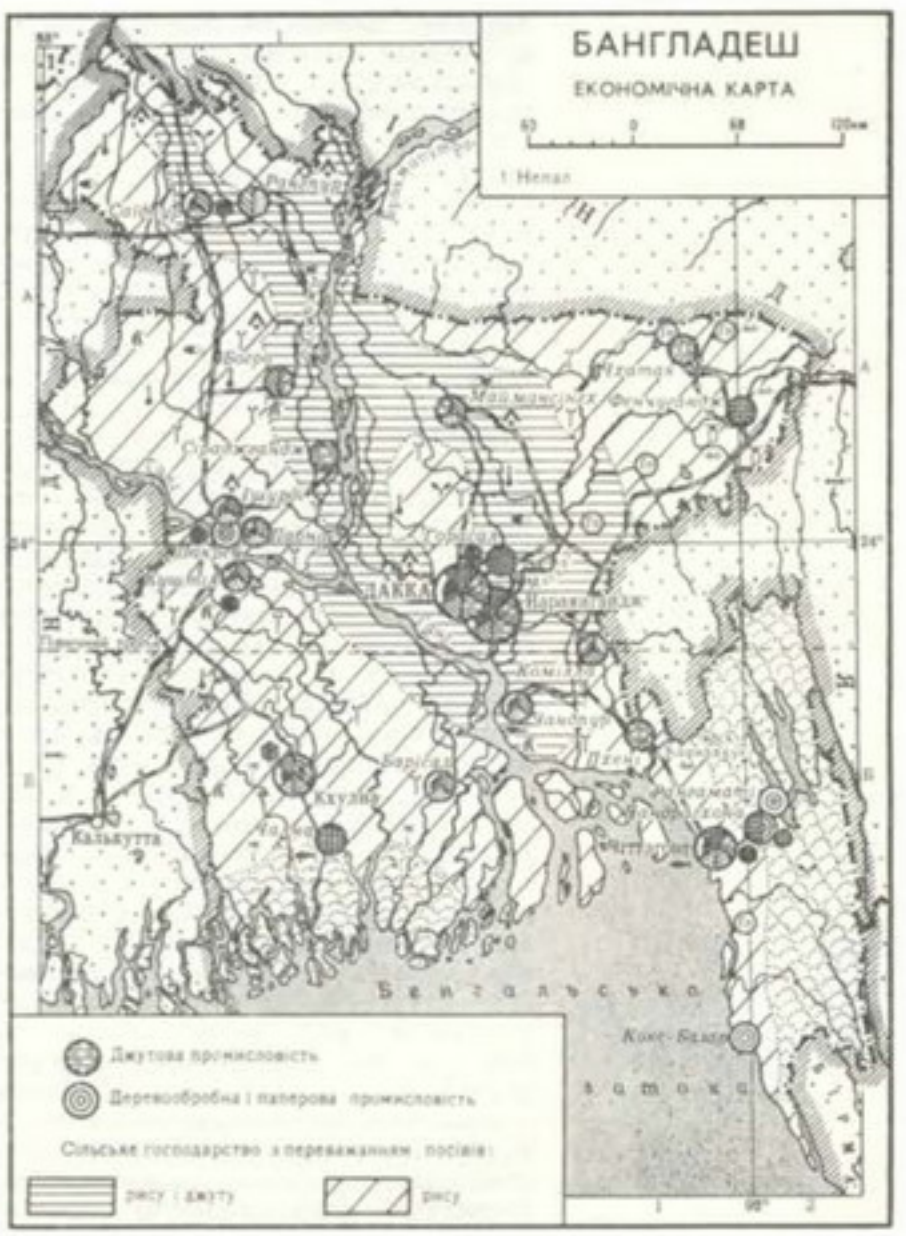

дитною системою і є засобом кредитно-грош. політики д-ви. Комерційні Б. здійснюють кредитування, розрахунки й фінансування пром., торг. та ін. підприємств. Ресурси цих Б. формуються залученням депозитів, випуском власних *акцій* і *облігацій*, запозичень у емісійних Б. Такі Б. наз. депозитними. В більшості капіталістичних країн комерційні Б. є важливою ланкою банківської системи. Інвестиційні Б. (в Англії — банкірські доми, у Франції — ділові Б.) фінансують і кредитують капітальні вкладення у пром-сть, торгівлю, транспорт та ін. галузі г-ва. Осн. частина їхніх ресурсів утворюється внаслідок випуску власних акцій і облігацій та одержання кредитів від комерційних Б. Іпотечні Б. видають довгострокові кредити під заставу землі і споруд. До Б. спец. призначення належать також с.-г. Б., які надають довгострокові кредити для виробничих потреб, та зовнішньоторг. Б., що спеціалізуються на кредитуванні експорту й імпорту товарів.

В епоху імперіалізму процес концентрації виробн. і виникнення промислових монополій призводить до концентрації банківської справи. Змінюється характер діяльності Б. та їхня роль, з посередників вони перетворюються на наймогутніших монополістів Для розвитку банківської справи характерні: концентрація Б., виникнення банків-гігантів з великою кількістю філій, переважна частина яких належить незначній кількості надвеликих банків; збільшення кредиту й подовження його строків; активне зростання впливу Б на посилення концентрації й монополізації виробн.; зміни у взаємовідносинах між Б. і пром-стю, безпосереднє впровадження монополістичного банківського капіталу в пром-сть і монополістичного пром. капіталу — в банківську справу, зрощування їх і утворення фін. капіталу й *олігархії фінансової* (див. *Бостонська група — Мелони, Каліфорнійська фінансова група, Ллойдс, Німецького банку фінансова група, Фудзі* та ін. *фінансові групи*); перетворення кредиту на засіб панування монополістичного капіталу. Б. відіграють нову роль не тільки всередині капіталістичних країн, а й за їхніми межами. Вони беруть участь у вивозі капіталу, експлуатації народів залежних країн Впливаючи на розвиток капіталістичного виробн., Б. сприяють загостренню суперечностей капіталізму і створенню матеріальних передумов для переходу до нового, соціалістичного способу виробн. В країнах, що розвиваються, найважливішим процесом є зосередження Б. в руках д-ви, звільнення від залежності та засилля іноз. банківських монополій, що за певних умов ставить Б. на службу розвиткові нац. економіки

Поряд з цим розвинувся нац.-приватний банківський капітал. Одна з особливостей банківської справи в країнах, що розвиваються,— створення кредитних міжурядових інституцій (див., зокрема, *Азіатський банк розвитку, Арабський банк економічного розвитку в Африці, Африканський банк розвитку*).

Банки в дореволюційній Росії почали створюватися в середині 18 ст. для надання фін. підтримки пануючим класам феод.-кріпосницької Росії. В 1754 було засн. перші дворянські банки в Петербурзі та Москві, 1769 — Асигнаційний банк (з 1786 — Держ. асигнаційний банк) у Петербурзі. З 1775 майже в усіх губерніях Рос. імперії виникають перші місцеві кредитні установи, послугами яких користувалися поміщики. Екон. криза, що охопила царську Росію напередодні скасування кріпацтва, поступовий розвиток капіталістичних відносин зумовили необхідність докорінної перебудови банк. системи. Уряд був змушений ліквідувати всі існуючі банки. В 1860 створено Держ. банк, який став центр. емісійним банком Росії. В 60—70-х рр. 19 ст. створюється ряд великих комерційних та ін. банків. Склалася капіталістична кредитна система, яка на поч. 1-ї світової війни включала 1476 різних банків і т-в взаємного кредиту. Гол. місце посідали Держ. банк та акц. комерційні банки, особливо петербурзькі. Характерною особливістю рос. банків була залежність їх від іноз. капіталу, зокрема франц., англ. і німецького. Через акц. комерційні банки іноз. капітал оволодівав важливими галузями рос. пром-сті. Великого розвитку набули в Росії іпотечні банки та кредитна кооперація, представлена держ. банками — Дворянським (1882) і Селянським (1883), 8 місцевими дворянськими, 10 акц. зем. банками та 36 міськими кредитними т-вами. Потребу сел верхівки в кредиті задовольняли т. з. сел. громад. установи та земські каси дрібного кредиту, а гол. чин.— позичково-ощадні і кредитні т-ва. З 1842 в Росії створюються ощадні каси, які належали д-ві.

Кредитна система на тер. України почала складатися наприкінці 18 ст. З 1783 тут розгорнув діяльність Дворянський банк, а з 1819— Держ. комерційний банк, які мали свої контори в Харкові, Одесі, Києві та ін. містах. До 1917 на Україні було 6 акц. комерційних банків: Харківський акц. торг. (1867), Київський приватний комерційний (1868), Одеський дисконтний (1879) з філіями в Миколаєві й Кишиневі та Одеський купецький (1889), Київський промисловий (1871) та Катеринославський комерційний (1872) з філіями в Полтаві. З розвитком капіталізму гол позиції в економіці України зайняли столичні банки: Держ. (мав Харківську, Київську та Одеську контори і 24 філії), Петербурзький міжнар. комерційний (мав на Україні 35 філій), Азовсько-Донський (23 філії), Російський для зовнішньої торгівлі (17 філій). Поряд з конторами держ. Дворянського і Селянського банків після реформи 1861 на Україні було створено кілька місцевих зем. банків. Одними з перших засновано Херсонський земський банк в Одесі (1864) та зем. банки в Харкові, Полтаві й Бессарабсько-Таврійський в Одесі. Україна посідала провідне місце щодо мережі кредитно-кооп. установ. Бурхливий розвиток кредитної кооперації після 1906 призводив до розшарування селян та зміцнення куркульсько-заможних г-в. На поч. 20 ст. на Україні значного поширення набули т-ва взаємного кредиту, які обслуговували середню та дрібну буржуазію, а також позичково-ощадні каси. Банківська система дореволюційної Росії, в т. ч. й України, сприяла розвиткові пром. капіталізму, який у кін. 19 — на поч. 20 ст. вступив у стадію імперіалізму, загостренню суперечностей капіталістичного виробн., посиленню класової боротьби

Б. **за соціалізму** за своєю суттю докорінно відрізняються від капіталістичних банків. Взявши владу в свої руки, пролетарські д-ви оволодівають держ. (національними) Б., націоналізують приватні Б., встановлюють держ. монополію банківської справи, підпорядковують діяльність Б. завданням соціалістичного перетворення економіки. Одним з перших законодавчих актів Рад. влади був декрет про націоналізацію банків. На всіх етапах будівництва соціалізму Б. служать справі зміцнення і розвитку соціалістичної економіки, інтересам трудящих. В умовах соціалізму для банківської системи притаманні такі принципові риси: держ. монополія і централізація банківської справи; ліквідація комерційного кредиту і застосування прямого банківського кредитування; перетворення держ. (національного) банку на єдиний розрахунковий центр країни з розгалуженою мережею контор і філій; плановий характер кредитних, розрахункових і касових операцій. В. І. Ленін писав: «Єдиний найбільший з найбільших державний банк, з філіями в кожній волості, при кожній фабриці — це вже дев'ять десятих соціалістичного апарату. Це — загальнодержавне рахівництво, загальнодержавний облік виробництва і розподілу продуктів, це, так би мовити, щось на зразок скелета соціалістичного суспільства» (Повне зібр. тв., т. 34, с. 292). Осн. функціями Б. соціалістичних країн є: короткострокове кредитування підприємств і госп. орг-цій; фінансування і довгострокове кредитування капітальних вкладень; акумуляція тимчасово вільних коштів і нагромаджень; проведення *безготівкових розрахунків* між підприємствами та орг-ціями країни; організація і регулювання *грошового обігу*, здійснення емісійних операцій, касове обслуговування підприємств і орг-цій; касове виконання держ. бюджету; контроль за правильним використанням коштів підприємствами та орг-ціями і за їхньою госп.-фін. діяльністю; організація і здійснення міжнар. розрахунків. Банківська система СРСР охоплює: *Державний банк СРСР* — єдиний емісійно-касовий, кредитний і розрахунковий центр

країни, *Будбанк СРСР, Банк для зовнішньої торгівлі СРСР*. Держбанкові СРСР підпорядковано й *ощадні каси*. Держбанк СРСР має (поч. 1976) розгалужену мережу контор (178) і відділень (4097). На Україні існує широка мережа банків. Держбанк СРСР представлений тут республіканською, 25 обласними і 1 міськ. конторами та 655 відділеннями банку. Будбанк в УРСР має (1977) республіканську, 25 обл. контор, 97 відділень і 99 пунктів уповноважених при Держбанку.

В ін. соціалістичних країнах націоналізація і перебудова системи Б. відбувались з урахуванням досвіду СРСР і відповідно до особливостей істор. розвитку і співвідношення класових сил. Гол. роль у цій системі відіграє держ. (національний, або народний) Б. з функціями, аналогічними функціям Держбанку СРСР. Поряд з держ. Б. тут існують і ощадні каси. Банківська система відіграє важливу роль у розширенні екон. співробітництва соціалістичних країн і в розвитку *соціалістичної економічної інтеграції*. Екон., наук.-тех. та ін. зв'язки соціалістичних країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* обслуговуються *Міжнародним банком економічного співробітництва* і *Міжнародним інвестиційним банком*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 3, відділ 5. К., 1954; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 36. Тези банкової політики; Атлас М. С. Развитие банковских систем стран социализма. М., 1967; Фінанси і кредит СРСР. Львів, 1974; Денежное обращение и кредит СССР. М., 1976; Денежное обращение и кредит капиталистических стран. М., 1977

М. Т. Берков, І. М. Галь.

БА́НКІВСЬКА КУ́РКА (Gallus gallus) — птах роду диких, або чагарникових, курей. Поширена в багатьох областях Пд.-Сх. Азії. Б. к. досягає розмірів свійських курей дрібних порід, добре літає. У самців довгий хвіст і м'ясистий гребінь на голові, оперення на спині й шиї червоне, хвіст і живіт зеленувато-чорні, блискучі. Самки бурі. Гніздо Б. к. робить на землі; в кладці здебільшого 5—9 яєць. Вважають, що Б. к. одомашнили в Індії кілька тисячоліть тому, а звідти завезли в ін. країни Азії та Європи. Але, оскільки рештки диких курей знайдено в пізньонеогенових і антропогенових відкладах Європи (зокрема й на півдні України), є підстави вважати, що одомашнення курки відбувалось і в Європі.

М. А. Воїнственський.

БА́НКІВСЬКЕ ПРА́ВО — сукупність правових норм, що регулюють діяльність банків, їхні взаємовідносини з клієнтами (організаціями і громадянами, яких обслуговує банк). Рад. Б. п. регулює відносини при встановленні кредитної системи, укладенні договорів банківської позики, кредитних угод, здійсненні грошових розрахунків у нар. г-ві, банківського контролю за госп. і фін. діяльністю орг-цій. Б. п. включає норми держ., цивільного, адм. та переважно фін. права. Вони сформульовані в постановах Уряду й цивільному законодавстві, в статутах кредитних установ і спец. нормативних актах. Серед них головними є інструкції Держбанку СРСР про порядок кредитування виробничих об'єднань, підприємств і госп. орг-цій під товарно-матеріальні цінності, витрати виробництва і на ін. цілі (1975) та про безготівкові розрахунки й кредитування по операціях, що зв'язані з розрахунками (1970).

Л. К. Воронова.

БА́НКІВСЬКИЙ КАПІТА́Л — капітал, вкладений у банківське підприємство банкіром або акціонерами банку. Б. к. складається з власного капіталу банків та з залученого капіталу (вкладів). Осн. форма використання Б. к.— надання кредитів. Б. к. дає його власникові банківський прибуток, який є частиною *додаткової вартості*, створюваної робітниками в процесі виробн. В епоху *імперіалізму* внаслідок концентрації й централізації Б к. він перетворюється на особливий вид монополістичного капіталу, зрощується з монополістичним пром. капіталом, в результаті чого утворюється *фінансовий капітал*.

БА́НКІВСЬКІ БІЛЕ́ТИ, банкноти — кредитні знаки грошей, що їх випускають емісійні банки для заміни металевих грошей як засіб обігу й платежу. Вперше випущені при заснуванні Англ. банку 1694. Б. б. забезпечувались золотом і векселями; емісійні банки розмінювали їх на золото На поч. світової екон. кризи 1929—33 розмін Б. б. на золото в усіх капіталістичних країнах було припинено, і вони по суті перетворилися на гроші паперові.

В СРСР Б. б.— держ. кредитні гроші, які випускають в обіг відповідно до потреб нар. г-ва на основі кредитного та касового планів, затверджених Урядом СРСР. Б. б. забезпечуються переважно товарними масами, які належать д-ві й реалізуються за сталими цінами, а також золотом і дорогоцінними металами. Монопольне право випуску в обіг Б. б. на тер. СРСР належить *Державному банкові СРСР*, що випускає їх купюрами в 10, 25, 50 і 100 карбованців. Поряд з Б. б. в обігу є й *казначейські білети* вартістю 1, 3 і 5 крб., які випускаються Держбанком СРСР Див. також *Гроші паперові*.

БАНКРУ́ТСТВО (італ. bancaròtta, від banco rótto — зламана лава) — 1) Боргова неспроможність, припинення платежів за борговими зобов'язаннями окремими капіталістами або акціонерними товариствами через брак коштів. 2) Переносно — неспроможність, крах планів, провал, розорення, нездатність виконати взяті зобов'язання.

БА́ННІВСЬКЕ — колишня (до 1964) назва м. *Слов'яногірська*.

БА́НСЬКА БИ́СТРИЦЯ — місто в Чехословаччині, адм центр Середньословацької обл. Лежить біля впадіння р. Бистриці в р. Грон. Залізнич. вузол. 40 тис. ж. (1970). Машинобудування (особливо верстатобудування), електротехнічна, хіміко - фармацевтична пром-сть, кольорова металургія. Підприємства деревообр., цем., текст. (гол. чин. вовнової) і харч. галузей. Б. Б. була центром *Словацького національного повстання 1944* проти гітлерівських окупантів. В місті — музей Словацького національного повстання 1944. Народний театр.

БА́НТЕ́НГ (Bibos javanicus, синонім B. banteng) — дикий представник роду *лобатий бик*. Поширений в Індокитаї, на п-ові Малакка, на

Бантенг.

о-вах Калімантан, Суматра, Ява і Балі. Довж. тіла 2 *м*, вис. в холці 1,5 *м*. Забарвлення сірувато- або рудувато-буре. Живе невеликими стадами в лісах, живиться переважно пагонами дерев і чагарників. Свійська форма, що походить від Б., відома під назвою балійської худоби.

БАНТИ́Ш-КАМЕ́НСЬКИЙ Дмитро Миколайович [5 (16).XI 1788, Москва — 25.I (6.II) 1850, Петербург] — російський і український дворянський історик і археограф. Син М. М. *Бантиша-Каменського*. Вчився в Моск. ун-ті. У 1808 з дипломатичною місією відвідав Сербію. Свої враження виклав у кн. «Мандрівка до Молдавії, Волощини і Сербії» (1810). В книзі є відомості про укр. міста, зокрема Київ, Полтаву, Ніжин та ін. В 1814 — 16 служив у колегії закорд. справ. З 1816 — правитель канцелярії київ. військ. губернатора; 1825—28 — тобольський, 1836 — 37 — віленський губернатор. Б.-К.— автор 4-томної «Історії Малої Росії» (ч. 1—4, 1822), в якій зібрано цінний матеріал, проте мають місце фактичні помилки і некритичне ставлення до джерел. Складений Б. - К. «Словник достопам'ятних людей Російської землі» (ч. 1—5, 1836; додат. ч. 1—3, 1847) містить фактичний матеріал, частина якого не втратила свого значення й досі.

БАНТИ́Ш-КАМЕ́НСЬКИЙ Микола Миколайович [16 (27).XII 1737, м. Ніжин — 20.I (1.II) 1814, Москва] — російський і український дворянський історик. Походив з молд. дворян. Учився в Київ. та Моск. академіях і Моск. ун-ті. З 1762 працював в архіві колегії закорд. справ у Москві (з 1783 — управляючий архівом). Б.-К. систематизував і описав багато архівних справ, зокрема Києво-Печерської лаври, підготував ряд істор. довідок про зовн. політику Росії. Цінні документальні відомості з історії України містяться в його працях «Історичне повідомлення про виниклу в Польщі унію» (1805),

Банківська курка. Самець і самка.

Баньян. Фікус священний.

Баобаб.

Барабан.

Баптистерій у Равенні. Середина 5 — початок 6 ст.

«Листування між Росією і Польщею по 1700 рік...» (опубліковано частково в «Чтениях в Обществе истории и древностей российских...», 1860, кн. 4; 1861, кн. 1; 1862, кн. 4), «Огляд зовнішніх зносин Росії...» (ч. 1—4, 1894—1902). В своїх творах Б.-К. ігнорував роль нар. мас, ідеалізував самодержавство.

БА́НТІНГ (Banting) Фредерік-Грант (14.XI 1891, Аллісон, Онтаріо — 22.II 1941, Ньюфаундленд) — канадський фізіолог. Закінчив Торонтський ун-т (1916), де працював з 1921 (з 1923 — професор). У 1922 разом з Ч. Бестом уперше одержав гормон підшлункової залози — *інсулін*. За дослідження інсуліну Б. (разом з іншими) 1923 присуджено Нобелівську премію.

БА́НТУ — 1) Сім'я мов корінного населення центр. і пд. частини Африки. Найпоширеніші з мов Б.: *суахілі мова*, сукума, кікуйю, конго, луба, рунді, руанда, зулу, суто та ін. Загальноприйнятої класифікації мов Б. не розроблено. Осн. риси мов Б.: наявність муз. тонів, які мають семантичне й граматичне значення, склади відкриті, граматична будова аглютинативна (з елементами флективності), розвинута система *іменних класів*, сталий порядок слів у реченні. 2) Загальна назва народів, які живуть в різних країнах Африки (Ангола, Заїр, Танзанія, Мозамбік, Замбія та ін.) й говорять мовами банту. Ці народи різняться між собою походженням, антропологічними ознаками і культурою. Території, на яких живе більшість з них, поділені держ. кордонами. Найчисленніші народи Б.— *ньяруанда*, макуа, *рунді*, *коса*, *зулу*, малаві, конго, *лух'я*, *луба* та ін.

С. І. Брук (етнографія).

БА́НУШ (Banuş) Марія (н. 10.IV 1914, Бухарест) — румунська поетеса. Член Румунської компартії. Перша зб. «Дівочий край» (1937) містить інтимну лірику. Антифашист. вірші, написані під час 2-ї світової війни, ввійшли до циклу «Пісня під танками» (1949). Післявоєнна творчість Б. присвячена новій Румунії, боротьбі за мир і щастя народів (зб. «Моїм синам», 1949; «Відкрився світ», 1956; «Потік», 1959; «Діамант», 1965; «Фаюмський портрет», 1970, тощо). Автор п'єс «Великий день» (1949), «Закохані» (1954), «Заборонена магія» (1970). Окремі вірші Б. перекладено укр. мовою.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1960.

С. В. Семчинський.

БА́НЯ — склепінчасте перекриття споруди, а також верх церковної будівлі. Див. *Купол*.

БАНЬЯ́Н — 1) Фікус бенгальський (Ficus bengalensis) — дерево род. шовковицевих. Батьківщина — Сх. Індія. Тонкий стовбур Б. утворює багато (до 300) звисаючих коренів, які, досягнувши землі, вкорінюються; їхні надземні частини дуже потовщуються (іноді до 10 *м* в обхваті). Діаметр крони дорослого дерева досягає 100—300 *м*. Насіння Б., занесене птахами на будь-яке інше дерево, проростає на ньому (*епіфіт*), розростається й утворює крону, що позбавляє рослину-хазяїна світла й спричинює її загибель. 2) Фікус священний (F. religiosa) — дерево з цієї ж родини. Розвивається, як і попередній вид, але як епіфіт — зрідка. Плоди обох Б. їстівні. На Б. живуть комахи *червеці*, що виділяють *шелак*. Б. вважали в Індії за священне дерево й культивували біля храмів.

БАНЬЯРУА́НДА — колишня назва народу *ньяруанда*, який населяє *Руанду*.

БАОБА́Б (Adansonia digitata) — дерево род. бомбаксових. Характерне для *саван* Африки. Стовбур Б. досягає до 25 *м* в обхваті (одне з найтовщих дерев світу) і до 25 *м* заввишки. Листки пальчастоскладні, обпадають під час посухи. Квітки великі, білі; плоди видовжені, схожі на величезний огірок, їстівні; їх охоче поїдають мавпи. Живе Б. до 5 тис. років. З його кори добувають луб'яні волокна, які використовують для виготовлення паперу, мотузків, грубих тканин тощо. Б. культивують у тропічних країнах.

БАОТО́У — місто в Китаї, у Внутрішній Монголії, на р. Хуанхе. Залізнич. вузол. 309 тис. ж. (1959, оцінка). Один з центрів важкої промисловості, зокрема чорної металургії. На базі місцевих покладів кам. вугілля й залізн. руди діє металург. комбінат. Підприємства машинобуд., енергетичної і харч. пром-сті. Ремісництво.

БАПТИСТЕ́РІЙ (грец. βαπτιστήριον — купіль), хрещальня—культове приміщення, де провадять релігійний обряд хрещення. Часто Б.— окрема споруда, кругла або восьмигранна в плані, перекрита куполом. Всередині Б. прикрашали мозаїкою, скульптурою. Відомі Б. у Равенні (серед. 5 — поч. 6 ст.), Флоренції (11—13 ст.), Пармі (1196—1307). На Україні — в Херсонесі (10 ст.), хрещальня біля Успенського собору Києво-Печерської лаври (кін. 11 ст.), хрещальні Софійського собору в Києві та Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові (обидві — 12 ст.).

БАПТИ́СТИ (від грец. βαπτίζω — занурюю у воду, хрещу) — послідовники однієї з найбільших протестантських течій у *християнстві*. Б. вимагають хрещення віруючих у свідомому віці шляхом занурення у воду (звідси назва), відкидають деякі догмати, обряди офіційної церкви, проповідують вільне тлумачення «святого письма», заперечують церк. ієрархію. Кожна громада Б., очолювана *пресвітером*, формально є суверенною. Перша орг-ція Б. виникла 1609 в Голландії. Пізніше вони поширилися в Англії, Пн. Америці, Німеччині. В 1867 громада Б. з'явилась у Тифлісі, 1869 — на Херсонщині. В СРСР Б. об'єднані з *євангельськими християнами* і *п'ятидесятниками* в одну церкву *євангельських християн-баптистів* (ЄХБ), яка має Всесоюзну раду в Москві, місцеві громади і входить до Всесвітнього союзу Б. (засн. 1905) з центром у Вашінгтоні. В Парижі 1950 засн. Європейську федерацію Б. За своєю реакц. сутністю віровчення Б. не відрізняється від ін. реліг. напрямів.

В. К. Танчер.

БАПТИ́СТ Йоганн (рр. н. і см. невід.) — німецький архітектор 17 ст. Був помічником А. *Зерникава* під час будівництва 1679—95 Троїцького собору в Чернігові. В 1684—92 разом з М. Томашевським споруджував Преображенський собор *Мгарського монастиря* біля Лубен на Полтавщині.

БАР (англ. bar, франц. barre — перешкода, обмілина) — вузька, витягнута вздовж узбережжя наносна смуга суходолу. Складається переважно з піску та черепашнику. Відокремлює від моря *лагуну*. Перед гирлами річок у морі створюються підводні бари.

БАР — місто Вінницької обл. УРСР, райцентр, на р. Рові (бас. Пд. Бугу), за 6 *км* від залізнич. ст. Бар. Згадується з 1425 під назвою Ров. У 1537 перейменовано на Бар. Одночасно було збудовано польс. замок-фортецю. На поч. нар.- визв. війни 1648—54 населення Б. допомогло козац. війську, очоленому М. *Кривоносом*, здобути фортецю. В 1676—99 — під владою Туреччини. В 1699 Б. відійшов до Польщі. Під час *Палія повстання 1702—04* місто визволено від шляхет. гніту й увійшло до *Брацлавського полку*. Тут сталися події, зв'язані з *Барською конфедерацією 1768*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Б. у складі Поділля возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 — місто. В місті — маш.-буд., цукр., спиртовий, консервний з-ди; швейна та меблева ф-ки, міжколг. буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Комбінат побутового обслуговування. Школи: 6 заг.-освітніх, музична; будівельне профес.-тех. уч-ще, автомобільно-шляховий технікум. 9 лік. закладів. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 8 б-к. В Б. народилися вітчизняний математик В. Я. *Буняковський*, укр. рад. педагог П. А. *Горбатий*; 1874—75 у Б. навчався М. М. *Коцюбинський*.

БАР (від грец. βαρύς — важкий) — одиниця тиску. 1 бар = 10^5 *Па*.

БАРАБА́Н — ударний інструмент; порожнистий корпус (або рама), обтягнутий шкірою з одного, частіше з двох боків. Грають на Б., ударяючи двома паличками або колотушкою. Його звук не має визначеної висоти. Здавна використовувався для супроводу танців, військ. походів, реліг. обрядів. Сучасні Б.: великий — з густим, глухим, сильним звуком і малий (військ., піонерський) — з різким тріскучим звуком.

БАРАБА́Н в архітектурі — циліндрична або багатогранна частина завершення будівлі, яка підтримує *купол*. Б. особливо поширені у візант., вірм., груз. і давньорус. архітектурі. Здебільшого мають вікна. Б. оздоблені ліпним чи різьбленим орнаментом (Софійський собор у Києві, 1037), густо профільованими деталями з цегли, білого каменю, теракоти (храми 16—17 ст. Ярославля, Москви) й барвистими кахлями (Юр'їв-

ський собор Видубицького монастиря в Києві, 1696—1701).

БАРАБА́Н у техніці — циліндрична (іноді конічна) частина машин і апаратів. Б. (мал.) є в барабанно-кульових млинах, де розмелюють тверді матеріали (напр., вугілля); в обертових печах, у яких нагрівають сипкі матеріали (будівельні тощо); в зерносушарках, де обробляють зерна різних с.-г. культур; у підйомно-транспортних машинах, якими піднімають і переміщують вантажі; в деяких парогенераторах, де виробляють водяну пару. Б. наз. також деякі робочі машини, напр. очисний барабан для обчищання виливків від піску.

БАРАБА́ННА ПЕРЕ́ТИНКА (membrana tympani) — тонка, еластична мембрана, що відмежовує зовнішній слуховий просвіт від *барабанної порожнини*. Утворена сполучною тканиною та епітелієм. Б. п. є у безхвостих земноводних, наземних і вторинноводних хребетних тварин (крім риючих змій) і в людини. Звукові хвилі, досягаючи Б. п., спричинюють її коливання, які передаються переважно через слухові кісточки до внутр. вуха.

БАРАБА́ННА ПОРОЖНИ́НА — порожнина середнього *вуха* між *барабанною перетинкою*, кістковим лабіринтом внутрішнього вуха та однією чи кількома кістками черепа. У Б. п. містяться слухові кісточки. Заповнена повітрям, сполучається з порожниною глотки. Є у безхвостих земноводних, наземних і вторинноводних хребетних тварин (крім деяких змій) і в людини.

БАРАБА́Ш Іван (р. н. невід.— п. 1648) — осавул реєстрового козацького війська. Належав до угодовської частини старшинської верхівки, яка допомагала шляхет. Польщі придушувати визвольний рух на Україні. Навесні 1648 разом з І. *Караїмовичем* очолював загін *реєстрових козаків*, надісланий польс. гетьманом М. *Потоцьким* для придушення повстання на *Запорізькій Січі*. Але 24.IV (4.V) 1648 козаки цього загону повстали під проводом Ф. *Джалалія*. Вбивши Б. та інших зрадників, вони під Жовтими Водами приєдналися до війська Б. Хмельницького. В нар. думах Б. виступає як негативний персонаж.

БА́РАБАШ (Barabás) Тібор (н. 27.VIII 1911) — угорський письменник. Брав участь у робітн. русі. Під час хортистського режиму перебував (1940—45) у грудовій роті, до якої був відправлений примусово. В 1945—49 — секретар Спілки письменників Угорщини. Автор біографічних романів про Л. Бетховена, В.-А. Моцарта. Йому належить кілька статей про Т. Шевченка.

БАРАБА́Ш Юрій Якович (н. 10.VIII 1931, Харків) — український і російський рад. літературознавець і публіцист. Член КПРС з 1956. В 1955 закінчив Київ. ун-т. Працював редактором журн. «Прапор», заст. головного редактора «Литературной газеты». В 1965—73 — на парт. роботі, 1973 — 77 — директор Інституту світової літератури АН СРСР, з 1977— перший заст. міністра культури СРСР. Друкується з 1954. Літ.-критичні праці: «Поет і час» (1958), «Крилатий реалізм» (1961), «Довженко» (1968), «Про народність» (1970), «Питання естетики і поетики» (1973), «Алгебра і гармонія» (1977).

БАРАБА́Ш Яків Федорович (р. н. невід.— п. 1658) — кошовий отаман Запорізької Січі. Разом з полтавським полковником М. *Пушкарем* очолював опозицію старшини щодо політики гетьмана І. *Виговського*, спрямованої на відрив України від Росії. Б. і Пушкар очолили нар. повстання на Лівобережній Україні (див. *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—58*). Після поразки повстанців і загибелі Пушкаря [1 (11).VI 1658] Б. з запорожцями продовжував боротьбу. Захоплений у полон у серпні 1658, Б. згодом був страчений за наказом І. Виговського.

БАРАБАШО́В Микола Павлович [18 (30).III 1894, Харків — 21.IV 1971, там же] — український рад. астроном, академік АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1941), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1940. Директор Харків. обсерваторії (з 1930). Працював у галузі астрофізики (дослідження фіз. умов на планетах і Місяці). Сконструював ряд астр. інструментів, зокрема спектрогеліоскоп для дослідження Сонця. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями.

Тв.: О методах фотографического фотометрирования планет. Х., 1966; Природа небесных тел и их наблюдение. Х., 1969.

Літ.: Езерский В. И., Станишевский В. А., Швалб М. Г. Николай Павлович Барабашов. Биобиблиография. Х., 1965.

БАРА́БИНСЬКИЙ СТЕП — рівнина на півдні Західного Сибіру. Лежить в межах Новосибірської і Омської областей РРФСР. Пл. майже 117 тис. *км*². Абсолютні висоти 100—150 *м*. Клімат різко континентальний. Невеликі мілководні озера (бл. 300), багаті на рибу. Понад 30% площі Б. с. займають болота. Поширені чорноземи, болотні грунти, багато солонців і солончаків. Для рослинного покриву характерні березові гаї—*колки*. Б. с.— важливий район тваринництва і землеробства. Провадяться великі роботи щодо осушування боліт та освоєння цілинних земель.

БА́РА-БО́ДО — група народів Пн.-Сх Індії (переважно *Ассаму*). Чисельність — бл. 1,2 млн. чол. (1975, оцінка). Мови Б.-б. становлять окрему підгрупу в бірманській групі гібето-бірманської гілки *китайсько-тібетських мов*. Б.-б. населяли Ассам, можливо, ще в 2-му тис. до н. е. В 13—15 ст. у них був ряд ранньокласових держ. утворень. Осн. заняття Б.-б.— мисливство й землеробство. За релігією — анімісти і частково індуїсти.

БАРАБО́Й — річка в Одеській обл. УРСР. Довж. 71 *км*, пл. бас. 652 *км*². Впадає в Чорне м. Влітку пересихає.

БАРАБУ́ЛЯ (Mullus barbatus) — риба род. барабулевих. Тіло (завдовжки переважно 10 — 15 *см*) сплющене з боків, червоного кольору з жовтими і сріблястими просвітами. На підборідді є два довгі вусики, за допомогою яких Б. відшукує їжу. Живе невеликими зграйками біля самого дна. Живиться безхребетними та дрібною рибою. Статевої зрілості досягає на 2—3 році життя. Нереститься влітку, плодючість до 1 млн. ікринок; ікра і молодь розвиваються в товщі води. В СРСР поширена у Чорному та Азовському морях. Об'єкт промислу.

БАРАЖУВА́ННЯ (від франц. barrage — загородження) — польоти окремих літаків і підрозділів винищувальної авіації над певним районом на підходах до важливих об'єктів з метою перехвату і знищення літаків та безпілотних засобів повітряного нападу противника. Див. також *Патрулювання*.

БАРА́КОВ Микола Петрович [28.IX (11.X) 1905, с. Нова Олександрівка, тепер с-ще Новоолександрівка Вовчанського р-ну Харківської обл.— 16.I 1943] — один з керівників підпільної антифашистської боротьби в м. Краснодоні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1928. Н. в сім'ї професора. В 1933 закінчив Дніпроп. гірничий ін-т. Працював інженером у шахтах Донбасу. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час нім.-фашист. окупації Краснодона разом з П. П. *Лютиковим* очолив міську підпільну парт. орг-цію. Розстріляний у катівнях гестапо. Похований у центрі Краснодона. Нагороджений орденом Леніна (посмертно).

БАРА́КОВ Петро Федорович (1858—1919) — один з організаторів с.-г. дослідної справи в Росії. Професор Новоросійського ун-ту в Одесі і Новоолександрійського (тепер Харківський) с.-г. ін-ту. Розробив план створення мережі с.-г. дослідних установ у степовій зоні. З 1886 керував Богодухівською с.-г. дослідною станцією, брав активну участь у створенні Одеської (1893) і Плотянської (1894) с.-г. дослідних станцій. Автор «Курсу загального землеробства» (ч. 1—2, 1903) і ряду праць з питань грунтознавства й дослідної справи.

БАРА́ЛЬ Арнольд Густавович (парт. псевд.— Савка Владислав; 31.V 1890, Львів — 7.X 1957, Москва) — активний учасник революційного руху на Зх. Україні. Закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. Учасник революційного руху з 1907. Брав участь у створенні комуністичних орг-цій у Галичині. В 1919 — член першого складу ЦК Комуністичної партії Сх. Галичини (КПСГ), 1920 — заст. голови *Галицького революційного комітету*, член Політбюро ЦК КПСГ. Делегат 2-го конгресу Комінтерну. За революц. діяльність заочно засуджений польс. військ. судом до страти. З 1921 — член Компартії Австрії, редактор її центр. органу, член Політбюро ЦК. З 1925 — ь СРСР, де вступив до ВКП(б); до 1931 працював на

М. П. Барабашов.

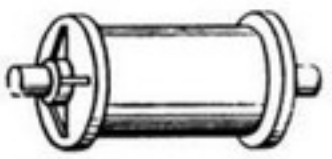

1

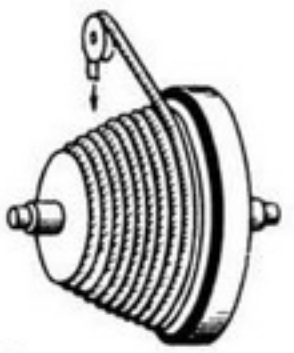

2

Барабани:
1 — підйомної лебідки;
2 — рудникової підйомної машини.

Барабани.

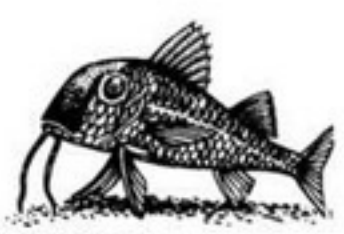

Барабуля.

О. П. Баранников.

М. В. Баранов.

державній і господарській роботі. З 1931 тяжко хворів.

БАРАМІ́ДЗЕ Олександр Георгійович (н. 27.III 1902, Ланчхуті, тепер Груз. РСР) — грузинський рад. літературознавець, акад. АН Груз. РСР (з 1961). Праці груз. і рос. мовами з історії груз. л-ри: «Нариси з історії грузинської літератури» (т. 1—4, 1945—64), монографії «Давид Гурамішвілі» (1955), «Шота Руставелі і його поема» (1958), «До питання про літературні зв'язки давньої Грузії» (1960). Книга «З історії культурних взаємин Грузії та України» (1954, у співавторстві). Нагороджений орденом Леніна, орденом «Знак Пошани» та медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Про Давида Гурамішвілі. В кн.: Гурамішвілі Д. Давитіані. К., 1955; Рос. перекл.—История грузинской литературы. Тбилиси, 1958 [у співавт.]; Шота Руставели. М., 1966.

БАРА́Н Михайло Лукич (1880, с. Скала-Подільська, тепер смт Борщівського району Тернопільської обл.— 4.XI 1937) — активний учасник революційного руху на Зх. Україні. Під час 1-ї світової війни потрапив у полон і опинився в Росії. Після Лютневої революції 1917 вступив до РСДРП(б). Один із засновників Комуністичної партії Сх. Галичини (КПСГ). В 1920 командував 1-ю бригадою *Червоної української галицької армії*, член *Галицького організаційного комітету КП(б)У*, в липні 1920 призначений заст. голови Галревкому, в серпні обраний членом Політбюро ЦК КПСГ. Після громадян. війни — на відповідальній парт. та адм. роботі.

БАРА́Н — самець *вівці*, плідник Починаючи з $1^1/_2$ і до 6—8-річного віку Б. використовують для парування з вівцематками. З впровадженням *штучного осіменіння* Б. поділяють на дві групи — основних плідників і пробників. Від основних одержують сперму для штучного осіменіння, а пробників використовують для виявлення охоти вівцематок. При вільному паруванні один Б. покриває за рік 60—80 вівцематок.

БАРА́НГА (Baranga) Аурел (н. 20.VI 1913, Бухарест) — румунський драматург. Почав друкуватися в прогресивній пресі 1936. Одна з перших п'єс Б., написаних після визволення Румунії (1944) від нім.-фашист. окупантів, — «Бур'ян» (1949). У п'єсі «Чорні роки» (1951, у співавторстві) відтворив підпільну діяльність рум. комуністів, у «Тріумфальній арці» (1955) — боротьбу проти фашизму. Утвердженню моральних принципів нового, соціалістичного суспільства присвячено п'єсу «Рецепт щастя, або Те, про що не говорять» (1957), комедії «Адам і Єва» (1963), «Будь обережний, Крістофоре» (1964), «Святий Мітіке Блажіну» (1965), «Сіцілійський захист» (1961), «Громадська думка» (1967).

Тв.: Укр. перекл.— Тріумфальна арка. К., 1956; Не втрачай розуму, Крістофоре! «Всесвіт», 1966, № 9; Рос. перекл.—Образумься, Христофор!— Общественное мнение.— Ради общего блага. М., 1976.

БАРАНЕ́ЦЬ — форма української декоративної посудини з кераміки, оздоблена ліпними або розмальованими прикрасами та кольоровою поливою. В основі форми — традиційна (відома на Україні з 15 ст.) посудина у вигляді барана. Б. укр. рад. майстрів І. *Гончара*, І. *Білика*, Д. *Головка* здобули визнання на міжнар. виставках.

БАРАНЕ́ЦЬКИЙ Йосип Васильович [1843, кол. Гродненська губ.— 7(20).IV 1905, Київ] — український фізіолог і анатом рослин, чл.-кор Петербурзької АН (з 1897). Б.— перший професор анатомії і фізіології рослин Київ. ун-ту (1873—98). Разом з своїм учителем А. С. *Фамінциним* довів здатність *гонідій* лишайників до самостійного життя і показав тотожність їх з деякими водоростями. Досліджував також осмотичні властивості рослинних клітин, *фотосинтез*, питання росту рослин тощо. За поглядами — антидарвініст.

БАРА́НІВКА — селище міського типу Житомирської обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Дніпра), за 24 *км* від залізничної ст. Радулине.

Перша згадка про Б. належить до 1565 як про село, що входило до складу Великого князівства Литовського. Після 1569 — під владою шляхет. Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1938 Б.— с-ще міськ. типу. Під час нім.-фашист. окупації (12.VII 1941 — 3.I 1944) в Б. діяла підпільна орг-ція. В Б.— *Баранівський фарфоровий завод* імені В. І. Леніна, цегельний, культпобуттоварів з-ди, харч. комбінат, лісгоспзаг, міжколг. буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка», комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх шкіл, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 6 б-к; музеї: фарфорового з-ду, істор.-краєзнавчий та кімната-музей Лесі Українки.

БАРА́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Житомирської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,0 тис. *км*². Нас. 54,4 тис. чол. (1976). У районі — 63 населені пункти, які підпорядковані 5 селищним та 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Баранівка*.

Поверхня переважно низовинна. Багато боліт. Корисні копалини: каолін, торф, глина, пісок, граніти, гнейси. Гол. річка — *Случ* з притоками *Хоморою, Смолкою,* Видолоччю. Грунти дерново-підзолисті, болотні та сірі лісові. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, липа, осика, береза) займають 42 тис. *га*.

На базі місцевих сировинних ресурсів розвинута фарфоро-фаянсова (*Баранівський фарфоровий завод* імені В. І. Леніна, Довбиський фарфоровий, Кам'янобрідський фаянсовий, Першотравенський та Полянківський електротехнічного фарфору з-ди) та скляна (Мар'янівський склозавод) пром-сть. Є підприємства харч., буд. матеріалів пром-сті. Працюють комбінат побутового обслуговування (Баранівка) та 6 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство льонарсько-картоплярського і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. С.-г. угіддя 1976 становили 47,6 тис. *га*, у т. ч. орні землі — 31,9 тис. *га*. В Б. р.— 16 колгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Автошляхів — 320 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 187 *км*.

У районі — 41 заг.-освітня, музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, зоотехнічний технікум, 49 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 12 будинків культури, 37 клубів, 42 кіноустановки, 80 б-к; музеї: фарфорового з-ду, істор.-краєзнавчий та кімната-музей Лесі Українки.

М. І. Сажівський.

Баранівський фарфоровий завод імені В. І. Леніна. Зразки виробів.

Баранці.

БАРА́НІВСЬКИЙ ФАРФО́РОВИЙ ЗАВО́Д імені В. І. Леніна — одне з найбільших і найстаріших фарфорових підприємств України; головне підприємство Баранівського виробничого об'єднання «Фарфор-фаянс». Розташований у смт Баранівці Житомирської області. Осн. продукція — фарфоровий, гол. чин. чайний, кавовий та столовий, посуд. Засн. 1802. До 1917 на з-ді напівкустарним способом виготовляли фарфорові вироби, цеглу й черепицю. Першими майстрами-художниками були кріпаки — живописець В. Коваль та модельєр Скумаровський. За Рад. влади з-д перетворився на сучас. високомеханізоване підприємство. Вперше в УРСР на з-ді освоєно утильне й декоративне випалювання фарфорових виробів у конвеєрних печах, вакуумування фарфорової маси, прискорене випалювання фарфору, напівсухе пресування капселів та ін. У 1976 тут було виготовлено 39 924 тис. фарфорових виробів (1950—17 001 тис.). Продуктивність праці 1976 зросла проти 1960 в 1,8 раза. Серед сучас. майстрів-художників — А. Діброва, Г. Гончарук, В. Спиця. Високоякісні і гарно оздоблені сервізи, гарнітури, сувеніри, зокрема ста-

гуетки, та ін. вироби підприємства відзначені на багатьох міжнар. виставках і ярмарках. У 1971 з-д нагороджено орденом Жовтневої Революції. *В. О. Хоменко.*

БАРАНКО́СИ (ісп. barrancos — множ. від barranco — глибокий яр) — глибокі борозни на схилах *вулкана,* що утворюються внаслідок розмивної дії водних потоків.

БАРА́ННИК Петро Іванович [н. 18 (30).I 1895, с. Сергієвське, тепер Гіагінського р-ну Адигейської а. о.] — український рад. гігієніст, засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1920. Закінчив Харків. мед. ін-т (1927). В 1937—41 — директор 1-го Київ. мед. ін-ту і одночасно з 1937 професор того ж ін-ту (1937—68 — зав. кафедрою). Осн. праці присвячені гігієні водопостачання, вивченню ролі мікроелементів для організму людини. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами та медалями.

БАРА́ННИКОВ Олексій Петрович [9 (21).III 1890, м. Золотоноша, тепер Черкаської обл.— 5.IX 1952, Ленінград] — український і російський рад. мовознавець, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1914). Професор Ленінградського ун-ту (з 1922). Досліджував інд. мови й л-ри, мову, побут, фольклор циган. Перший вивчав діалекти циганської мови на Україні і вплив на них укр. мови. Осн. праці: «Українські цигани» (1931), «Гіндустані (урду і гінді)» (1934), «Флексія й аналіз у новоіндійських мовах» (1949). Переклав з *гінді мови* російською «Прем Сагар» Лаллу джі Лала і «Рамаяну» Тулсідаса. Б. належать перші переклади укр. мовою з новоінд. л-р («Саут» Премчанда, 1926, твори ін. письменників).

Тв.: Українські та південноросійські циганські діалекти. Л., 1933; Короткий начерк новоіндійських літератур. Х.— К., 1933; Индийская филология. М., 1959.

Літ.: Бескровный В. М., Кальянов В. И. Памяти академика Алексея Петровича Баранникова. «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», 1953, т. 12, в. 1.

БАРА́НОВ Микола Варфоломійович [н. 14 (27).XI 1909, станція Старосільці Гродненського повіту, тепер на території ПНР] — російський рад. архітектор, нар. архітектор СРСР (з 1972). Член КПРС з 1938. У 1934 закінчив ленінгр. АМ. Головні роботи (у співавторстві): проекти генеральних планів розвитку Ленінграда (1938—40; 1945—48), ансамбль площі ім. Леніна (1943—60); забудова Приморського проспекту (1945—56), Приморської зони Васильєвського о-ва (1961—76), універсальний видовищно-спортивний зал (1966—76)— усі в Ленінграді. Автор ряду наук. праць з питань містобудування і архітектури. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями.

БАРА́НОВ Олексій Васильович [1 (13).III 1895, с. Лобаново, тепер Домодєдовського р-ну Московської обл.— 1956] — учасник громадянської війни на Україні. Член КПРС з 1914. Н. в сел. сім'ї. З 1906 — робітник Петрогр. гончарного з-ду. В 1915 мобілізований на флот. У 1917 — член виконкому Кронштадтської Ради робітн. і солдатських депутатів, член і заст. голови *Центробалту,* член Військ.-мор. революц. к-ту, голова 1-го Всерос. з'їзду військ. моряків. Під час громадян. війни — комісар військ.-мор. навч. закладів, з травня 1920 — комісар мор. сил Чорного і Азовського морів, з листопада 1920 — комендант Севастопольської фортеці, голова Комісії по обороні Криму. В 1921 — член Реввійськради Чорномор. флоту. З 1922 — на різних посадах у ВМФ СРСР.

БАРА́НОВ Петро Йонович [10 (22).IX 1892, Петербург — 5.IX 1933, Москва] — рад. військовий і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в сім'ї робітника. В 1915—16 — рядовий царської армії. В 1916 засуджений за революц. діяльність до 8 років каторги. З вересня 1917 — голова фронтового відділу *Румчероду* і член ревкому Рум. фронту, з жовтня — член ревкому і більшовицького к-ту 8-ї армії. В Червоній Армії з 1918. В 1918—22 — команд. 4-ю Донецькою армією, член Реввійськради Пд. групи армій Сх. фронту, 14-ї армії Туркестанського фронту, команд. військами Ферг. обл., 1921 — нач. політ. відділу військ України і Криму. В 1923 — нач. броньових сил, 1924—31 — нач. ВПС РСЧА і з 1925 — член Реввійськради СРСР. В 1932 — заст. наркома важкої пром-сті і нач. Гол. управління авіац. пром-сті. На XV і XVI з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК ВКП(б). Загинув під час авіац. катастрофи. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

БАРА́НОВ Сергій Микитович (н. 17.XI 1918, Кустанай) — український рад. хімік-органік, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1945. У 1941 закінчив Ленінгр. ун-т. З 1966 працює в Ін-ті фізико-органічної хімії і вуглехімії АН УРСР і в Донецькому ун-ті. Осн. праці — в галузі синтезу гетероциклічних сполук з кількома гетероатомами та використання продуктів коксохімії в органічному синтезі з метою утилізації їх у нар. г-ві. Розробив способи одержування азолідинів, селеназолідинів, хіноксалінів, птеридинів і нових класів органічних сполук на основі ароматичних катіонів і бетаїнів. Нагороджений орденом Червоної Зірки та медалями.

БАРАНО́ВИЧ Лазар [1620 — 3 (13).IX 1693, Чернігів] — церковний, літературний і політичний діяч України 17 ст. Був учителем піітики і риторики, потім професором і з 1650 ректором Києво-братської колегії. З 1657 Б.— чернігівський архієпископ. Активно підтримував возз'єднання України з Росією і зміцнення зв'язків між ними. В 1674 організував у Новгороді-Сіверському друкарню, яку 1679 було перевезено в Чернігів, де за життя Б. видано бл. 50 книг богословського і літ. змісту. Виступав проти католицизму й унії, на захист православ'я. У своїх казаннях (збірки «Меч духовний», 1666; «Труби словес проповідних», 1674) виправдовував класове гноблення трудящих. Написав зб. віршів польс. мовою «Лютня Аполлона» (1671).

БАРАНО́ВИЧ Олексій Іванович (1892, Старокостянтинів, тепер місто Хмельницької області — 3.V 1961) — український і російський рад. історик. У 1916 закінчив Петрогр. ун-т. У 20-х рр.— науковий співробітник в установах АН УРСР. З 1934 працював у вузах і н.-д. установах Москви. Автор праць: «Залюднення Волинського воєводства в першій половині 17 ст.» (1930), «Магнатське господарство на півдні Волині у 18 ст.» (1955), «Україна напередодні визвольної війни середини 17 ст.» (1959).

БАРА́НОВИЧІ — місто обласного підпорядкування Брестської обл. БРСР, райцентр. Залізничний вузол. 123 тис. ж. (1976). Маш.-буд. з-ди: автомоб. агрегатів, торг. машинобудування, автомат. ліній. Комбінат залізобетонних конструкцій та ін. Підприємства легкої (бавовняний комбінат, швейна, трикотажна, взут. ф-ки) та харч. (м'ясоконсервний та хлібний комбінати, молочний завод та ін.) пром-сті. 4 серед. спец. навч. заклади. Краєзнавчий музей. Б. засн. 1871.

БАРАНО́ВСЬКИЙ Анатолій Андрійович (н. 6.V 1937, Одеса) — новатор на морському транспорті, докер, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1973. Працюючи бригадиром комплексної бригади докерів-механізаторів *Іллічівського морського порту,* виступив ініціатором нової, прогресивної організації праці методом укрупнених комплексних бригад. Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Держ. премія УРСР, 1974.

БАРАНО́ВСЬКИЙ Анатолій Максимович [н. 25.I (7.II) 1906, Київ]— держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1929. Н. в сім'ї службовця. В 1933 закінчив Харків. плановий ін-т. У 1940 — 41 — голова Держплану і заст. Голови РНК УРСР. У 1941—53 — заст. Голови Раднаркому (Ради Міністрів) УРСР. В 1952—54 — міністр закорд. справ УРСР. У 1950—54 очолював делегацію УРСР в ООН. У 1954—57 — голова Держплану УРСР і одночасно заступник Голови Ради Міністрів УРСР. В 1957—61 —

П. Й. Баранов.

А. А. Барановський.

Л. Баранович.

М. М. Баранський.

перший заступник голови Держплану — міністр УРСР. З березня 1961 — міністр фінансів УРСР. З 1940 — кандидат у члени ЦК, з 1952 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 2—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора і медалями.

БАРА́НСЬКИЙ Микола Миколайович [15 (27).VII 1881, Томськ — 29.XI 1963, Москва] — російський рад. вчений-географ і педагог, чл.-кор. АН СРСР (з 1939), професор Московського ун-ту (з 1929). Герой Соціалістичної Праці (1962). Член КПРС з 1898 (перерва 1917—20 — був меншовиком-інтернаціоналістом). Навчався в Томському ун-ті, з якого був виключений за участь у студентському політ. страйку. В 1905 брав участь у Таммерфорській конференції РСДРП, працював у більшовицьких орг-ціях Самари, Катеринбурга, Києва, за що не раз був ув'язнений. У 1914 закінчив Моск. комерційний ін-т. З 1918 працював у галузі екон. географії. Автор фундаментальних праць з екон. географії СРСР, екон. картографії, методики викладання географії, ряду підручників, зокрема підручника з екон. географії для 8-го класу, відзначеного Держ. премією СРСР (1952). Нагороджений 3 орденами Леніна.

БАРАНЮК Петро (1816, м. Косів, тепер Івано-Франківської обл.— 1880) — український майстер декоративної кераміки. Виготовляв невеликі миски, вази, тарелі-плесканці та кахлі й розписував їх складним рослинним і геом. орнаментом, а часто й сюжетними сценками з життя підгорян і верховинців. Б.— один з засновників косівської школи керамічного розпису.

БАРА́НЯЧИЙ ГОРО́Х — те саме, що й *нут*.

БАРА́НЯЧИЙ ЛОБ — скелястий виступ твердих гірських порід, згладжений з поверхні, округлої форми. На Україні Б. л. відомі в околицях м. Коростеня та в Запоріз. області.

БАРАТАШВІ́ЛІ Ніколоз Мелітонович [15 (27).XII 1817, Тбілісі — 9 (21).X 1845, Ганджа, тепер Кіровабад; похований у Тбілісі в пантеоні грузинських письменників на г. Мтацмінда] — грузинський поет. Б. залишив кількісно невелику літ. спадщину, проте високі ідейні та художні якості поезії зробили його найяскравішим представником романтизму в груз. л-рі. Поезія Б. тісно пов'язана з сучасною поетові дійсністю, в ній відображені складні соціальні суперечності того часу. Хоч у творах Б. наявні настрої песимізму та смутку, але найкращі його вірші, особливо «Мерані» (1842), пройняті почуттям протесту й непокори, глибокою вірою в майбутнє. В поемі «Доля Грузії» (1839) та вірші «Могила царя Іраклія» (1842) Б. схвалював приєднання Грузії до Росії як історично необхідне і прогресивне і малював світлі перспективи, що відкриваються перед груз. народом у дружбі з Росією. В поезії Б. значне місце посідає філос. та любовна лірика («Присмерк на Мтацмінда», 1836, «Чинара», 1844, «Блакитний колір», «Дума на березі Кури», 1837). Усю літ. спадщину Б. укр. мовою переклав І. Кулик, окремі вірші переклали П. Грабовський, М. Бажан. Портрет с. 356.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1968; Рос. перекл.— Стихотворения, поэма, письма. Тбилиси, 1968.

Літ.: Алания Н. В. Николоз Бараташвили. Библиография. 1852—1967. Тбилиси, 1968.

БАРАТИ́НСЬКИЙ Євген Абрамович [19.II (2.III) 1800, с. Вяжля, тепер Кірсановського р-ну, Тамбовської області — 29.VI (11.VII) 1844, Неаполь, похований у Петербурзі]—російський поет. Писав елегії і послання («Не спокушай мене даремно...», 1821, поклав на музику М. Глинка, та ін.). Деякі твори (епіграма на Аракчеєва «Буря») пройняті бунтарськими настроями. Б. поділяв прогресивні ідеї декабристів, хоч не брав безпосередньої участі в діяльності таємних товариств. Реалістичні тенденції звучать у поемах «Еда», «Бал», «Циганка». Ліричні твори 30-х рр.— на філос. теми.

Тв.: Стихотворения.— Эпиграммы.— Поэмы.— Мысли о литературе. Воронеж 1977

БАРБА́ДОС — держава в Центральній Америці, займає о. Барбадос у Карибському м. Осн. населення — негри (91%) і мулати (нащадки африканців, вивезених колонізаторами). Офіційна мова — англійська.

Державний лад. Б.— конституційна монархія. Входить до складу Співдружності, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. король (королева), якого представляє генерал-губернатор. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент у складі сенату (призначається генерал-губернатором) і палати зборів (обирається населенням строком на 5 років); виконавчу — уряд (кабінет міністрів), очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Поверхня Б. рівнинна, вис. до 340 *м*. Острів оточений кораловими рифами. Поширені карстові форми рельєфу. Клімат тропічний, пасатний. Опадів бл. 1400 *мм* на рік. Переважають родючі коричнево-червоні латеритні грунти. Рослинність тропічна.

Історія. Корінним населенням Б. були індіан. племена — *араваки* й *кариби*. В 1518 Б. відкрили іспанці. До 1625 Б.— колонія Іспанії, 1625 його захопила Англія. В 1838 було скасовано рабство. В 1958—62 Б. входив до Вест-Індської Федерації, 1961 дістав внутр. самоврядування. 30.XI 1966 Б. здобув незалежність. З 1966 Б.— член ООН. З 1967 — член *Організації американських держав*. З 1973 — член Карибського співтовариства. З 1975 Б.— член *Комітету з питань розвитку і співробітництва країн Карибського басейну* та *Латиноамериканської економічної системи*

Політичні партії, профспілки. Барбадоська лейбористська партія, засн. 1938. Правляча. Демократична лейбористська партія, засн. 1955. Спілка робітників Барбадосу, заснована 1941. Входить до Міжнародної конфедерації вільних профспілок.

Господарство. Основа г-ва Б.— плантаційне землеробство. Гол. культура — цукр. тростина (збір 1974 — 956 тис. *т*). З прод. культур вирощують батат, ямс, маніок та овочі. Розвинуте садівництво (манго, цитрусові). Розводять овець, кіз, свиней та велику рога-

ту худобу. Рибальство, мор. промисли. Пром-сть зайнята переважно переробкою цукр. тростини. Невеликі підприємства по виробн. рому, патоки, маргарину та фруктових напоїв. Незначний видобуток природного газу, буд. матеріалів. Нафтопереробний з-д (працює на довізній сировині). Велике значення для економіки Б. має іноз. туризм. Асфальтованих автошляхів — 1,2 тис. *км* (1972). Гол. морський порт і міжнар. аеропорт — *Бріджтаун*. Осн. статті експорту: цукор, патока, ром; імпорту — устаткування, трансп. засоби, прод товари, паливо. Осн. зовнішньоторг. зв'язки — з Великобританією і США.

Грош. одиниця — барбадоський долар = 0,5 долара США.

Культура. Система нар. освіти Б. подібна до англ. Навчання в держ. поч. і серед школах безплатне. В 1963 в Бріджтауні відкрито філіал Вест-Індського ун-ту. Діють 2 б-ки — Публічна й ун-ту; є музей.

Писемна л-ра (англ. мовою) в Б. почала розвиватися в 40-х рр. 20 ст. Поети: Х.-А. Воан, П. Блекмен, У.-Т. Бернс, Дж. Дрейтон, прозаїки: К. Сілі, К.-М. Гоуп, Е. Уолкотт.

В Б. збереглися залишки давньої культури індіанців — кераміка араваків, вироби з каменю карибів. В Бріджтауні — значні споруди 18 ст.: Будинок уряду, т. з. будинок Дж. Вашінгтона, собор Сент-Майкл.

БАРБАРИ́С (Berberis) — рід рослин род. барбарисових. Кущі. 450 видів, поширених у Пн. і Пд. Америці, Європі, Азії, Пн. Африці. В СРСР — 12 видів, з них в УРСР один — Б. звичайний (B. vulgaris). Жовті квітки зібрані в звисаючі китиці. Плід — ягода. Росте по всій території УРСР, медонос; часто розводять як декоративну і ягідну рослину, а також для створення живоплоту. Деревина Б. міцна, іде на дрібні токарні вироби. Ягоди переробляють на варення, желе, соки. З коренів добувають жовту фарбу, а також алкалоїди — берберин та ін. Препарати з Б. звичайного застосовують у медицині. Б.— проміжний хазяїн гриба — лінійної іржі (Puccinia graminis), що спричинює стеблову, або лінійну, іржу хлібних злаків. Тому поблизу посівів зернових культур Б. не вирощують.

В. Г. Жоголева.

БАРБА́РИЧ Андрій Іванович [н. 14 (27).VIII 1903, м. Остер, тепер Чернігівської обл.] — український рад. ботанік, доктор біологічних наук. Член КПРС з 1948. Наук праці з питань дендрології, геоботаніки, флористики, систематики й географії рослин, охорони природи, рослинної сировини тощо. Більшість їх Б. присвятив флорі й рослинності України. Б.— один з авторів 12-томного видання «Флора УРСР», «Визначника рослин України», «Бур'яни України» та ряду ін. монографій.

Значну увагу Б. приділяє також вивченню історії ботанічних досліджень на Україні та бібліографії бот. літератури. Держ. премія СРСР, 1952.

БА́РБАРО (Barbaro) Йосафат (1413, Венеція — 1494) — венеціанський дипломат і купець. У 1436—52 жив у м. Тані (Азов), де займався торгівлею. Здійснив поїздки по узбережжю Чорного м. і Кавказу. В 1479 відвідав Москву. Залишив опис своїх подорожей (вперше виданий у Венеції 1543), в якому є відомості з історії, етнографії, географії та археології ряду країн і територій, зокрема Московського Великого князівства і *Кримського ханства*.

БАРБАРО́ССА — прізвисько імператора т. з. «Священної Римської імперії» *Фрідріха I*.

«БАРБАРО́ССА» ПЛАН (від імені німецького імператора *Фрідріха I* Барбаросси) — план агресивної війни фашистської Німеччини проти СРСР. Затверджений 18.XII 1940. План виходив з авантюристичної теорії *«блискавичної війни»*. Осн. стратегічною ідеєю «Б.» п. було розчленування зосереджених на заході СРСР гол. сил Червоної Армії та розгром її по частинах. Згідно з «Б.» п. група армій «Північ» мала завдати удару в напрямі Псков — Ленінград; група армій «Центр» — на Мінськ, Смоленськ, Москву; група армій «Південь» — на Київ, Донбас. «Б.» п. ставив за мету повне знищення Рад. д-ви, перетворення її корінного населення на рабів, винищення й виселення у віддалені райони країни значної частини населення та заміну його нім. колоністами. «Б.» п. зазнав цілковитого краху внаслідок героїчної боротьби Рад. Збройних Сил, усього рад. народу проти фашист. загарбників під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*.

БА́РБЕР (Barber) Семюел (н. 9.III 1910, Уест-Честер, Пенсільванія)— американський композитор. Навчався в муз. ін-ті Кертіса (Філадельфія). У стилі Б. поєднуються тенденції романтизму з рисами неокласицизму. Твори: скрипковий концерт (1939), «Концерт Козерога» для флейти, гобоя, труби і струнного оркестру (1944), концерт для віолончелі (1945), сюїта «Медея» (1947), опери «Ванесса» (1958), «Антоній і Клеопатра» (1966), балет «Зміїне серце» (1946).

П. Барбон. Будинок К. Корнякта у Львові. Внутрішній дворик. 1571—80.

БАРБ'Є (Barbier) Анрі-Огюст (29.IV 1805, Париж — 13.II 1882, Ніцца) — французький поет. Літературну славу принесла йому збірка політичної сатири «Ямби» (1831), присвячена Липневій революції 1830 у Франції. Поезії Б. знав Т. Шевченко, ними захоплювався М. Лермонтов. Романтичний образ «богині Свободи» з вірша Б. «Розподіл здобичі» (1830) надихнув франц. художника Е. *Делакруа* на створення картини «Свобода на барикадах». Пізніші твори Б.— збірки «Il pianto» («Плач»), 1833; «Лазар», 1837, та ін. Окремі поезії Б. українською мовою перекладали В. Самійленко і М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1976.

БАРБІЗО́НСЬКА ШКО́ЛА — група прогресивних французьких художників-пейзажистів 30—60-х рр. 19 ст., що працювали в селі Барбізон біля Парижа. Виступали проти *академізму*. Звертаючись безпосередньо до натури, барбізонці прагнули до правдивого відображення природи і ствердження естетичної цінності національного пейзажу. Їхні краєвиди, пройняті світлом і повітрям, відіграли значну роль у розвитку франц. реалістичного пейзажу, а також пейзажного живопису ін. країн. Демократична в своїй основі творчість Б. ш. зустріла різкий опір офіційних кіл. Найвідоміші представники Барбізонської школи Т. *Руссо*, Ш.-Ф. *Добіньї*, Н.-В. *Діаз*, Ж. Дюпре, К. Труайон.

Літ.: Яворская Н. В. Пейзаж барбизонской школы. М., 1962.

Л. П. Логвинська.

БАРБО́Н Петро (р. н. невід., Італія — 1588, Львів) — будівничий 16 ст. Жив і працював у Львові. Збудував там дзвіницю при братській Успенській церкві — т. з. вежу Корнякта (1572—82) та житл. будинок купця К. Корнякта (1571—80) у своєрідно трактованих формах італ. Відродження. Мав великий вплив на творчість укр. архітекторів П. *Римлянина* і А. *Прихильного*.

БАРБО́Т ДЕ МАРНІ Микола Павлович [31.I (12.II) 1829 (за ін. даними 1831 або 1832), Пермська губ.— 4 (16).IV 1877, Петербург]— вітчизняний геолог, професор Петербурзького гірничого ін-ту, один з ініціаторів створення Геологічного комітету. Досліджував пермські відклади на Пн. країни, а також геологію Арало-Каспійської низовини та деяких районів України (Поділля, Волині, Передкарпаття і Херсонщини). Перший з'ясував у загальних рисах геологію *Криворізького залізорудного басейну*, запропонував перше стратиграфічне розчленування палеогену і неогену рівнинної частини УРСР. Вивчав вугільні родовища Підмосков'я.

БА́РБУ (Barbu) Еуджен (н. 20.II 1924, Бухарест) — румунський письменник. Почав друкуватися 1955. Перший роман — «Яма» (1957). Повість «Ойє та його сини» (1958) — про боротьбу за встановлення нар. влади в Руму-

Герб Барбадосу.

БАРБАДОС

Площа — 430 км²

Населення — 251,2 тис. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Бріджтаун

П. Баранюк. Кахля. 19 ст.

Барбарис:
1 — гілка з плодами;
2 — квітка в розрізі.

Н. М. Бараташвілі.

А. Барбюс.

Барвінок малий.

нії. В романі «Північне шосе» (1959) відтворено підпільну діяльність комуністів у роки 2-ї світової війни. Автор романів «Звалище» (1957), «Сотворіння світу» (1964), «Князь» (1969), «Інкогніто» (т. 1—2, 1976—77).

Тв.: Рос. перекл.— Северное шоссе. М., 1962; Воскресный обед. М., 1967; Яма. М., 1976.

БАРБЮ́С (Barbusse) Анрі (17.V 1873, Аньєр — 30.VIII 1935, Москва) — французький письменник і громадський діяч. Член Франц. компартії з 1923. Закінчив філологічний ф-т Сорбонни. У зб. віршів «Плакальниці» (1895), романах «Благаючі» (1903) і «Пекло» (1908) відчуваються песимістичні настрої. Перелом у житті й творчості Б. стався в роки 1-ї світової війни, в якій він добровільно взяв участь рядовим солдатом. У романі «Вогонь» (1916) Б. осудив імперіалістичну війну, показав зростання революційної свідомості народу. Цій самій темі присвячений і роман «Ясність» (1919).

Високу оцінку обом творам дав В. І. Ленін. Перемога Великої Жовтн. соціалістичної революції остаточно визначила політичну позицію Б. Він виступив на захист Рад. держави, організував (1919) міжнародне об'єднання прогресивних письменників «Клярте» («Світло»). В 1920 вийшла збірка його публіцистичних статей «Слово бійця», 1921 — «З ножем у зубах». Твори 20—30-х рр. присвячені важливій суспільній проблематиці (роман «Ланки», 1925; зб. повістей, оповідань, нарисів «Сила», 1925, «Кати», 1926 і «Правдиві повісті», 1928; біографічна повість «Золя», 1932). Б. кілька разів приїжджав до СРСР, зокрема 11.X 1932 виступив на відкритті Дніпрогесу. Смерть обірвала його роботу над книгою про В. І. Леніна. Барбюс був активним борцем проти фашизму, одним з організаторів антифашистських конгресів на захист миру і культури.

Тв.: Укр. перекл.— Справжні історії. Х., 1928; Жан-плаксій і Жансміхотун. Х., 1930; Вибране. К., 1953; Вогонь. К., 1974; Рос. перекл.— Огонь.— Ясность.— Правдивые повести. М., 1967.

Літ.: Ленін В. І. Про завдання III Інтернаціоналу.— Відповідь на запитання американського журналіста. Повне зібрання творів, т. 39; Вербицький П. П. Полум'яний пропагандист Великого Жовтня. Х., 1950; Паевская А. В. Анри Барбюс. Биобиблиографический указатель. М., 1964.

БАРВІ́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. *км²*. Нас. 39,3 тис. чол. (1976). У районі — 78 населених пунктів, які підпорядковані міській і 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Барвінкове*.

Поверхня рівнинна. Поклади бурого вугілля, горючих сланців, крейди, глини, піску. Річки: *Сухий Торець, Бритай, Берека*. На території району споруджується (1977) частина *Дніпро — Донбас каналу*. Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Підприємства маш.-буд., харчової і буд. матеріалів пром-сті. Найбільше з них — Барвінківський маш.-буд. з-д. Працює комбінат побутового обслуговування (Барвінкове) та 6 будинків побуту. С. г. спеціалізується на виробн. м'яса, яєць, вовни і тех. культур. С.-г. угіддя 1976 становили 118,1 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 92,8 тис. *га*. Гол. культури: пшениця, кукурудза, цукр. буряки й соняшник. У районі — 11 колгоспів, 5 радгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Залізничні станції: Барвінкове, Гусарівка, Язикове. Автошляхів 515 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 220 *км*.

У районі — 32 заг.-освітні, музична і спортивна школи, сільське профес.-тех. уч-ще. 32 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень. 13 будинків культури, 29 клубів, 2 кінотеатри, 31 кіноустановка, 35 б-к. У с. Данилівці Б. р. народився рос. і укр. письменник Г. П. *Данилевський*.

М. І. Ткаленко.

БАРВІ́НКОВЕ — місто Харківської обл. УРСР, райцентр, на р. Сухому Торці (бас. Дону). Залізнична станція.

Засноване 1680. Радянську владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 — місто. В Б.— заводи: маш.-буд., маслоробний; комбінати: хлібопродуктів, харч. та побутового обслуговування; міжколг. буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». В місті — 6 заг.-освітніх і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 3 лік. заклади. 2 будинки культури, 3 клуби, 2 кінотеатри, 9 б-к, краєзнавчий музей.

БАРВІ́НОК Ганна [літ. псевд. Олександри Михайлівни Білозерської-Куліш; 23.IV (5.V) 1828, с. Мотронівка, тепер Борзнянського р-ну Черніг. обл.— 23.VI (6.VII) 1911, там же] — українська письменниця буржуазно-ліберального напряму. Літ. діяльність почала 1858, перші твори надрукувала в альманасі «*Хата*» та журн. «*Основа*». Твори Б. присвячені темі селянського життя і тяжкій долі жінки. Деякі оповідання пройняті сентиментальністю й ідеалізацією суспільних відносин на селі в 2-й пол. 19 ст.

Тв.: Оповідання з народних уст. К., 1902; Вибрані твори. К., 1927.

БАРВІ́НОК (Vinca) — рід рослин род. барвінкових. Вічнозелені багаторічні трави або півкущі з сланким стеблом і піднятими гілками, з блакитними або фіолетовими квітками і шкірястими листками. 7 видів, поширених у Європі, Перед. і Малій Азії; в СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 3: Б. трав'янистий (V. herbacea) — по гаях і чагарниках у лісостепових і степових р-нах, зокрема в лісах Криму; Б. малий (V. minor) — переважно в гаях Правобережжя; Б. великий (V. major) культивують у садах, у здичавілому стані росте в Криму. На Україні Б.— здавна улюблена декоративна рослина, яку широко використовують для клумб, у побуті, обрядах. Препарати з Б. прямого (V. erecta) застосовують у медицині (вінкапан та ін.).

«БАРВІ́НОК» — щомісячний літературно-художній журнал ЦК ЛКСМУ для школярів молодшого віку. Виходить з 1945 в Києві укр. та з 1950 і рос. мовами. Осн. завдання журналу — виховувати дітей у дусі рад. патріотизму, колективізму, поваги до праці, розвивати в них почуття дружби між народами та ін. високі моральні якості людини комуністичного суспільства. «Б.» розповсюджується за межами СРСР: у Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Канаді та ін. країнах.

БАРВІ́НСЬКА Феодосія Андріївна [30.V (11.VI) 1899, Суми — 12.X 1966, Київ] — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1943). В 1913 дебютувала у «Вечорницях» П. Ніщинського (трупа О. Суходольського). В 1921—58 працювала в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Оксана («Гайдамаки» за поемою Шевченка), Наташа («Суєта» Карпенка-Карого), Мавка («Лісова пісня» Лесі Українки), Коринкіна («Без вини винуваті» О. Островського), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Лауренсія («Фуенте овехуна» Лопе де Веги). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 358.

БАРВІ́НСЬКИЙ Василь Олександрович (20.II 1888, Тернопіль — 9.VI 1963, Львів) — український рад. композитор, піаніст і музикознавець. Навчався у Львів. консерваторії, 1908—14 жив у Празі, де вивчав композицію у В. *Новака*. У 1915—39 — викладач і директор Вищого муз. ін-ту ім. М. В. Лисенка у Львові, 1939—41 та 1944—48 — директор і професор Львів. консерваторії. Твори: кантати «Заповіт» (на текст Шевченка, 1917), «Пісня про Батьківщину» (слова Рильського, 1940); оркестрові твори — «Українська рапсодія» (1911), концерт для фп. з оркестром (1937); інструм. ансамблі, хори, романси, пісні.

БАРВІ́НСЬКИЙ Віктор Олександрович (1885, м. Чугуїв, тепер Харківської обл.— 1940) — український рад. історик-архівіст. Н. в сім'ї вчителя. Закінчив Харків. ун-т. У праці «Селяни на Лівобережній Україні в XVII—XVIII століттях» (1909) дослідив процес закріпачення посполитих і козаків старшиною та поміщиками. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював у Центр. архівному управлінні УРСР, Харків

центр. істор. архіві. Один з авторів підручника «Архівознавство» (Х., 1932), автор статей з історії України та з архівної справи.

БАРВІ́НСЬКИЙ Володимир Григорович (псевд.— Василь Барвінок, Ришмидинов та ін.; 25.II 1850, с. Шляхтинці, тепер с. Гніздичка Збаразького р-ну Тернопільської обл.— 3.II 1883, Львів) — український бурж. письменник, критик і публіцист. У 1872 закінчив Львівський ун-т. Редагував видання *«народовців»* — журн. «Правда» (1876—80) газ. «Діло» (1880—83). Автор прозових творів «Мужик і пан», «Скошений цвіт» та інших. І. Франко, позитивно оцінивши деякі публіцистичні виступи Б., різко критикував його націоналістичні погляди.

БАРВНИКИ́ — інтенсивно забарвлені органічні сполуки, придатні для фарбування різних матеріалів. Колір Б. залежить від того, що вони вибірно поглинають частину світлових хвиль видимого спектра, а решту відбивають. Хім. будова Б. характеризується наявністю в їхніх молекулах т. з. хромофорів — ланцюгів спряження (чергування простих і подвійних зв'язків) і ароматичних або гетероциклічних ядер з ауксохромами (див. *Кольоровості теорія*). До середини 19 ст. вживалися Б. рослинного або тваринного походження. Найважливіші з них — алізариновий червоний з коріння марени та *індиго* синій з листя індигоноски. В 50-х рр. 19 ст. одержано перші синтетичні Б. з вуглеводнів кам'яновугільної смоли: фуксин, мовсїн та ін. У 1869 з антрацену було синтезовано *алізарин*, 1870 — індиго. Потім було відкрито *азобарвники* й сірчисті Б. На кінець 19 ст. природні Б. було повністю замінено синтетичними. Виникла нова анілінофарбова пром-сть, яка до першої світової війни була монополізована Німеччиною. В СРСР пром. виробн. Б. почалося лише після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Відомо багато тисяч синтетичних Б., з них у пром-сті вживаються кілька сот. За хім. будовою Б. поділяють на: азо-, нітро- та нітрозобарвники, триарилметанові, індигоїдні, антрахінонові, фталоціанінові, ціанінові та ін. За способами застосування розрізняють *кислотні барвники, кубові барвники, основні барвники, пігменти, протравні барвники* і *прямі барвники*. Розрізняють також сірчисті Б., нерозчинні у воді, які фарбують волокно у водних розчинах сульфіду натрію; Б. для холодного фарбування — сполуки, які утворюють безпосередньо на волокні нерозчинні у воді азобарвники. Застосовують також Б. для штучного, або синтетичного, волокна, що фарбують віскозу, або синтетичні полімери, розчиняючись у них або утворюючи тонку *суспензію*; індуліни та нігрозини — сині і чорні Б. з аніліну та ін. Іншомовні назви Б. довільні й здебільшого визначають лише їхній колір. У рад. назвах Б. зазначається спосіб вживання Б., колір, іноді стійкість забарвлення, відтінок та ін властивості, напр. кислотний рожевий М (М — закріплюється солями міді), кислотний жовтий тривкий. Б. широко застосовуються в текст., шкіряній, паперовій, поліграфічній пром-сті, для виробн. фотоматеріалів, у виробн. пластмас тощо.

Літ.: Степанов Б. И. Введение в химию и технологию органических красителей. М., 1971; Химия синтетических красителей, т. 1—4. Пер. с англ. Л., 1956—75.

БАРГУЗИ́НСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — заповідник у Бурятській АРСР, на зх. схилах Баргузинського хребта. Заснований 1916 для збереження баргузинського соболя і байкальської нерпи. Пл. 263 тис. *га*, в т. ч. 17 тис. *га* акваторії озера *Байкал*. В Б. з. охороняються 600 видів рослин, 39 видів звірів (лось, кабарга, бурий ведмідь, білка, горностай; у річках — омуль, осетер, таймень та ін.) і 241 вид птахів. Зростає чисельність місцевої байкальської норки.

БА́РДА — відхід спиртового виробництва при переробці зерна, патоки, картоплі. Б. свіжа містить 6—8% багатої на протеїн сухої речовини. Свіжу Б. використовують (у суміші з ін. кормами) для відгодівлі вел. рог. худоби, а суху згодовують усім с.-г.тваринам.

БА́РДАХ Яків Юлійович (1857, Одеса — 17.VII 1929) — український рад. мікробіолог. У 1886 разом з І. І. *Мечниковим* і М. Ф. *Гамалією* організував в Одесі першу в Росії бактеріологічну станцію. Праці Б. присвячено вивченню сказу, дифтерії, черевного й поворотного тифів, теорії імунітету тощо. В 1891—94 незалежно від нім. вченого Е. Берінга і франц. бактеріолога Е. Ру розробив методику виготовлення протидифтерійної сироватки. В 1903 організував в Одесі першу на Україні станцію швидкої медичної допомоги.

БА́РДИ (кельт.) — народні поети-співці в стародавніх кельтів. Згодом стали, гол. чином в Ірландії, Уельсі й Шотландії, професійними поетами — бродячими або при князівських дворах. Подібні до сканд. *скальдів*. Визначними Б. були *Оссіан* (3 ст.), Анейрін (6 ст.), Гвалхмай (12 ст.). Останнім ірл. Б. вважають Турлоу О'Каролана (1670—1738). Переносно Б.— поет.

БА́РДІН (Bardeen) Джон (н. 23.V 1908, Мадісон) — американський фізик, член Національної АН США. З 1951 — професор ун-ту в Іллінойсі. Осн. праці — з теорії твердого тіла та фізики низьких температур. У 1948 (разом з У. *Браттейном* та У.-Б. *Шоклі*) відкрив транзисторний ефект і створив *транзистор*. У 1957 з Л. *Купером* і Дж. *Шріффером* побудував мікроскопічну теорію *надпровідності*. Нобелівська премія, 1956, 1972. Портрет с. 358.

Ганна Барвінок.

БА́РДІН Іван Павлович [1 (13).XI 1883, с. Широкий Уступ, тепер Калінінського р-ну Саратовської обл.— 7.I 1960, Москва] — радянський металург, акад. АН СРСР (з 1932), Герой Соціалістичної Праці (1945). Закінчив (1910) Київський політех. ін-т, де вчився у В. П. *Іжевського*. Працював робітником на з-дах США, згодом (з 1911) на металург. з-дах Юзівки (разом з М. К. *Курако*), Єнакієвого та ін. До 1929 — гол. інженер Єнакіївського, Макіївського, Дніпродзержинського металург. з-дів і Південсталі. В 1929—36 — один з керівників будівництва Кузнецького металург. комбінату. Директор Ін-ту металургії АН СРСР (з 1939) і Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії (з 1944), який з 1960 носить його ім'я. Віце-президент АН СРСР (1942—60). Керував роботами академії по використанню природних ресурсів сх. р-нів СРСР для потреб оборони (Держ. премія СРСР, 1942). Осн. напрями наук. діяльності — проектування потужних металург. з-дів; освоєння і комплексне використання металург. сировини; інтенсифікація металург. процесів, особливо за допомогою кисню (Держ. премія СРСР, 1949). Під керівництвом Б. створено установки для безперервного розливання сталі (Ленінська премія, 1958). Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, медалями. Портрет с. 359.

Літ.: Федоров А. С. Иван Павлович Бардин. В кн.: Люди русской науки. М., 1965; И. П. Бардин и развитие металлургии в СССР. М., 1976.

БА́РДІНА Софія Іларіонівна [1 (13). V 1852, с. Дьячі, тепер Моршанського р-ну Тамбовської обл.— 14 (26).IV 1883, Женева] — російська революційна народниця. Н. в дворянській сім'ї. Вчилася в Москві, потім у Цюріху й Женеві. В 1874 повернулася до Росії, стала активним членом народницького гуртка в Москві, вела пропаганду серед робітників. У 1875 її заарештовано. На *«процесі 50-ти»* виголосила революц. промову (надрукована в березні 1877 в нелегальній друкарні в Петербурзі). Засуджена на 9 років каторги, яку замінено довічним засланням у Сибір. У 1880 Б. втекла з заслання і згодом виїхала за кордон, де тяжка хвороба призвела її до самогубства.

БАРЕ́ЛІ — місто на Пн. Індії, в шт. Уттар-Прадеш. Лежить на р. Рамганзі (верхів'я Гангу). Вузол з-ць і автошляхів. 326,1 тис. ж. (1971). Гол. галузь пром-сті — виробн. синтетичного каучуку. Підприємства харч. (особливо цукрової), целюлозно-паперової і трикотажної пром-сті.

БАРЕЛЬЄ́Ф (франц. bas-relief, букв.— низький рельєф) — вид

Барельєф із зображенням Нептуна роботи Г. Красуцького на будинку на площі Ривок у Львові. Стукко. Середина 19 ст

Баргузинський заповідник. Водоспад у долині річки Шумилихи. Соболь.

Ф. А. Барвінська.

Дж. Бардін.

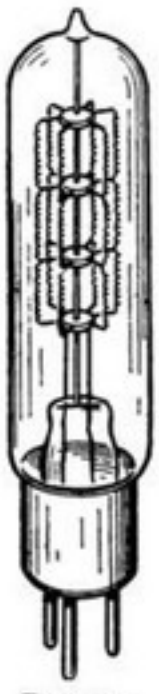

Баретер

скульптури, в якому опукле зображення виступає над площиною фону не більше як на половину свого об'єму. Б. оздоблюють споруди, пам'ятники, медалі тощо. Іл. с. 357.

БАРЕНБО́ЙМ Ісак Юлісович [н. 8 (21).X 1910, м. Вознесенськ, тепер Миколаївської обл.] — рад. інженер-будівельник мостів і шляхів, Герой Соціалістичної Праці (1943). Член КПРС з 1940. Закінчив (1933) Одес. буд. ін-т. З 1934 працював у Києві. Автор проекту укріплення правого берега Дніпра в Києві. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1950 — керуючий трестом «Мостобуд № 1» (Київ), який спорудив десятки мостів на Україні і в Молдавії. Б.— автор праць з питань мостобудування. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

БА́РЕНЦ (Barents, Barendsz) Віллем (1550 — 20.VI 1597) — голландський мореплавець і дослідник У 1594—97 тричі здійснив плавання по Пн. Льодовитому ок. з метою відшукати пн.-сх. прохід з Атлантичного ок. в Тихий. У 1594 експедиція досягла о. Нова Земля. Б. склав карту узбережжя Нової Землі й провів метеорологічні та океанографічні спостереження. Ім'ям Б. названо море Пн. Льодовитого океану

БА́РЕНЦОВЕ МО́РЕ — окраїнне море Пн. Льодовитого ок., що лежить між пн. берегом материка Європи, Новою Землею, Землею Франца-Йосифа і Шпіцбергеном. Пл 1438 тис. *км²*. Переважні глибини 100—350 *м*, максимальна — 600 *м*. Береги переважно пологі, з зручними бухтами, лише узбережжя Скандінавського п-ва стрімке, розчленоване *фіордами*. Островів мало, найбільший з них — Колгуєв. Донні відклади представлені піском, галькою і щебенем, у западинах — мулом. Т-ра води на поверхні взимку від —1° до +5°, улітку — від 0° до +9°. Солоність 32—35‰. Завдяки впливові теплої Нордкапської течії пд. і пд.-зх. частини Б. м. не замерзають. Внутр. течії спрямовані проти стрілки годинника. У Б. м. водяться тріска, морський окунь, оселедці, тюлені. Порти: Мурманськ, Печенга, Нар'ян-Мар (СРСР), Варде (Норвегія). *І. О. Речмедін.*

БАРЕ́ТЕР (англ. barretter) — пристрій, що автоматично підтримує силу струму. Являє собою заповнений воднем скляний балон, усередині якого є тонкий залізний дріт (мал.). Якщо на кінцях дроту змінюється напруга, то сила струму, що протікає по ньому, залишається в деяких границях сталою. Б. застосовують гол. чин у радіоелектронних пристроях

БАР'Є́Р (франц. barrière — перешкода) — 1) Загорода, споруджена для завади вільному проходові. 2) Перешкода, яку повинні подолати спортсмени під час змагань з окремих видів кінного спорту, легкої атлетики. 3) Високе довізне мито, встановлюване д-вою, що має на меті припинити доступ або перешкодити довозові конкурентних товарів з-за кордону на внутр. ринок (митний Б.).

БАР'Є́РНА ФУ́НКЦІЯ (від франц. barrière — загорожа, перешкода) — здатність організму людини і тварин за допомогою особливих фізіологічних пристосувань (т. з. бар'єрів) забезпечувати вибірне проникнення із зовнішнього середовища у внутрішнє (кров, лімфу, тканинну рідину) одних речовин і видалення з останнього інших. Б ф. сприяє захистові організму від шкідливих впливів і збереженню ним відносної сталості свого внутр. середовища, т. з. *гомеостазу*. Б. ф., як і ін. пристосовні механізми, розвинулась у процесі еволюції. Чим вище розвинений організм, тим чутливіший він до зміни умов внутр. середовища і тим досконаліші пристосовні механізми, що підтримують їхню сталість. Умовно розрізняють зовн. бар'єри (шкірний покрив, слизові оболонки, дихальний, видільний і травний апарати) та внутр. [сукупність механізмів, що регулюють обмін між кров'ю і тканинною рідиною — т з *гістогематичні бар'єри* (за Л. С. Штерн), або гемато-паренхіматозні (за О О. *Богомольцем*, М. Д. *Стражеском*, О. І. *Смирновою-Замковою*)]. Від їхньої діяльності залежить сталість внутр. середовища окремих тканин та органів, постачання їм кисню, поживних речовин та виведення продуктів обміну *Р. Є. Кавецький.*

БА́РЖА (франц. barge) — несамохідне або самохідне вантажне судно. Розрізняють Б. дерев'яні, сталеві й залізобетонні; наливні й суховантажні; морські, рейдові та для внутр. водних шляхів. Вантажопідйомність Б. досягає 12 000 *т*.

БАРИКА́ДА (франц. barricade, від barrique — бочка) — штучне загородження при обороні населених пунктів, гірських проходів і шляхів у міжгір'ях Широко використовують під час нар. повстань, у збройній боротьбі робітн. класу

Барикади на Арбаті в дні Грудневого збройного повстання 1905 в Москві

проти капіталу. Барикадні бої відбувалися під час *Паризької комуни 1871, революції 1905—07 в Росії* та Великої Жовтн. соціалістич. революції, зокрема в Москві, Донбасі, Олександрівську (тепер Запоріжжя), Києві, Одесі та ін. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Б використовувалися при обороні Ленінграда, Сталінграда, Севастополя

БАРИ́Т (від грец. βαρύς — важкий), важкий шпат — мінерал класу сульфатів Ba[SO_4]. *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,5. Твердість 3,5—3,75. Безбарвний або білий, з жовтуватим, зеленуватим або червонуватим відтінками. Блиск скляний. Найбільші родовища Б. в СРСР відомі в Грузії, Казахстані, Туркменії, РРФСР (Урал, Алтай), на Україні (Закарпаття, Донбас). Б. використовують для одержання білих фарб, солей барію, в енергетиці, гумовій і папер. пром-сті тощо.

БАРИТОБЕТО́Н — бетон, у якому заповнювачем є *барит* або баритова руда чи їхня суміш з металевим скрапом (стружкою, чавунним дробом тощо); вид особливо *важкого бетону*. Об'ємна маса Б. 3300—3600 *кг/м³*, марки бетону 100, 150 і 200. Б. застосовують у конструкціях ядерних реакторів для захисту обслуговуючого персоналу від радіоактивного випромінювання.

БАРИТО́Н (італ. baritono, від грец. βαρύς — важкий, низький і τόνος — *тон*) — 1) Чоловічий голос за висотою середній між *басом* і *тенором*. Розрізняють Б. ліричний (за характером звучності близький до драматич. тенора) і Б. драматичний (у нижньому регістрі наближається до баса). Діапазон — від ля великої до ля першої октави. 2) Мідний духовий муз. інструмент. 3) Струнний смичковий інструмент з групи віол низького регістру з 6—7 основними та 7—20 резонансовими струнами (для посилення звучання); великого поширення не набув.

БАРИ́ЧНИЙ ГРАДІЄ́НТ (від грец βάρος — тягар, тиск) — величина, що характеризує зміну тиску повітря на одиницю віддалі в напрямі, перпендикулярному до ізобар (див *Ізолінії*) Горизонтальна складова Б. г. практично визначається різницею тиску в мілібарах на віддалі 100 *км* і становить здебільшого 1—3 *мбар* (у тропічних циклонах — до десятків мілібар). Вертикальна складова Б. г. визначається на 100 *м* висоти. Від Б. г. залежить швидкість вітру.

БАРИ́ЧНИЙ СТУ́ПІНЬ — віддаль у вертикальному напрямі, на якій атмосферний тиск змінюється на 1 *мбар*. Зростає з висотою: на рівні моря Б. с. дорівнює 8 *м/мбар*, на вис. 5 *км* — 15 *м/мбар*, на вис. 18 *км* — бл. 70 *м/мбар*

БА́РИШІВКА — селище міського типу Київської обл. УРСР, райцентр, на р. Трубежі (бас. Дніпра). Залізнична станція.

В 1603 поселення згадується в істор. джерелах як городище Баришовське, а 1630 — як м Баришове В січні 1654 Б в складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1958 Б.— селище міськ. типу.

В Б.— шкіряний, молочний, плодоконсервний, пластмасових виробів «Блискавка» з-ди, районне об'єднання «Сільгосптехніка», комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні школи, 3 лік. заклади. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Успенська церква (18 ст.). В 1843 й 1844 в Б. бував Т Г. Шевченко.

БА́РИШІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Київської обл. УРСР

Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 59,9 тис. чол. (1976). У районі — 47 населених пунктів, які підпорядковані 2 селищним і 22 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Баришівка*.
Лежить у межах *Придніпровської низовини*. Осн. корисна копалина — торф. Гол. річка — *Трубіж* з притоками *Недрою*, Альтою та ін. Переважають опідзолені чорноземи та сірі грунти, в заплавах річок — болотні. Район розташований у лісостеповій зоні. Ліси

(сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 8,2 тис. *га*.
Підприємства легкої, буд. матеріалів та харч. пром-сті. Найбільші з них: баришівські шкіряний, плодоконсервний і молочний заводи, березанські суконна ф-ка й з-д залізобстонних виробів. Працюють комбінат побутового обслуговування та будинок побуту (Баришівка). С. г. спеціалізується на виробн. молока, картоплі та овочів (огірки, помідори, капуста, столові буряки, морква). Площа с.-г. угідь 1976 становила 91,8 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 76 тис. *га*, сіножаті й пасовища — 14,7 тис. *га*. Осушених земель 10,9 тис. *га*, зрошуваних — 5,1 тис. *га*. В Б. р.— 19 радгоспів, 2 птахофабрики, свинофабрика, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Баришівка, Березань. Довж. автошляхів 351 *км*, у т. ч. з твердим покриттям 160 *км*.
У районі — 35 заг.-освітніх і 2 музичні школи, сільське профес.-тех уч-ще, 43 лік. заклади, в т ч 4 лікарні. 11 будинків культури, 26 клубів, 2 кінотеатри, 38 кіноустановок, 41 б-ка, краєзнавчий музей. У с. Бзові Б. р. народився нар. артист СРСР О. І. *Сердюк*, у с. Веселинівці — майстер декоративного розпису Г. Ф. *Собачко-Шостак*, у с. Недрі — нар. артист УРСР М. К. *Висоцький*

В. Я. Гончаренко.

БАРИ́ШНИКОВ Револьд Володимирович (н. 18.XI 1924, Харків) — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1962. В 1948—54 навчався в Харків. художньому ін-ті у С. *Бесєдіна* та Г. *Томенка*. Твори: «Могуча кучка» (1954), «В. І. Ленін на суботнику в Кремлі» (1960), «На будівництві» (1961), «Сіячі» (1963). «Наш паровоз, вперед лети...» (1967), «Село взимку» (1968), «Перша зірниця» (1969), «Проводи зими» (1972), «Починається день» (1974), «Підіймають прапор» (1975).

БА́РІ — місто на Пд. Італії, в обл. Апулія, адм. центр провінції Барі. Порт на Адріатичному м., залізнич. вузол, аеропорт. 357 тис. ж. (1971). Гол. галузі пром-сті: нафтопереробна і нафтохім., сталеливарна, трубопрокатна, хім., текст. і харчова. Судноверфі. Університет. Архітектурні пам'ятки 12—13 ст.

БА́РІЙ (Barium; від грец. βαρύς — важкий), Ba — хімічний елемент II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, належить до *лужноземельних металів*, ат. н. 56, ат. м. 137, 34. Природний Б. складається з 7 стабільних ізотопів, з них найпоширеніший ^{138}Ba (71,66%). Б. відкрив 1774 швед. хімік К. Шеєле. В природі Б. існує тільки в сполуках: мінерали *барит*, *вітерит* та ін. Вміст Б. в земній корі 0,043%. Б.— м'який, білий метал, густ. 3760 *кг/м*³, $t_{пл}$ 710° С, $t_{кип}$ 1637° С. Хімічно Б. дуже активний: при звичайній т-рі взаємодіє з повітрям, утворюючи оксид BaO, пероксид BaO_2, нітрид Ba_3N_2; при нагріванні займається. З воднем утворює гідрид BaH_2, з вуглецем — карбід BaC_2. Усі ці сполуки, як і Б.-метал, енергійно реагують з водою. Розчинні солі Б. дуже отруйні. Добувають Б. з оксиду BaO *алюмінотермією* або *електролізом* розплавленої суміші хлоридів Б. та калію. Б. і його сплави застосовують у радіолампах для поглинання газів, як компоненти підшипникових і друкарських сплавів та ін. Див. також *Барію сполуки*.

В. Л. Павлов.

БАРІО́НИ (від грец. βαρύς — важкий) — важкі, порівняно з електроном, *елементарні частинки* (*нуклони*, *гіперони* та їхні резонансні стани) з напівцілим спіном і масою, не меншою за масу *протона*, що беруть участь у *сильних взаємодіях*. Б. разом з *мезонами* належать до *адронів*. Всі відомі Б., крім протона, нестійкі, напр., *нейтрон* розпадається на протон, електрон і *нейтрино*, але завжди в продуктах розпаду Б. є протон. Для того, щоб пояснити закономірності розпаду Б. та інших частинок, було введено баріонне число B, яке зберігається в усіх відомих взаємодіях. Для всіх Б. $B = +1$, для антибаріонів $B = -1$, для мезонів і *лептонів* $B = 0$. Збереження баріонного заряду приводить до стійкості протона: час його життя перевищує 10^{31} років. Оскільки сумарне баріонне число системи баріон — антибаріон дорівнює нулеві, то при *анігіляції* Б. можуть зникнути, перетворившись, напр., на мезони, але в результаті не може з'явитись лише один Б. чи антибаріон. За сучас. уявленнями Б. повинні складатися з *кварків*, баріонний заряд яких дорівнює 1/3. Є припущення, що баріонне число може не зберігатись, але ймовірність таких процесів повинна бути дуже малою.

О. І. Ахієзер, М. П. Рекало.

БА́РІЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить *барій*, переважно в ступені окислення +2. Оксид барію BaO — біла тугоплавка речовина, легко переходить на повітрі в карбонат барію й енергійно взаємодіє з водою, утворюючи гідроксид барію. Оксид застосовують у виробн. *скла*, *емалей* та *каталізаторів*. При нагріванні оксиду на повітрі утворюється пероксид BaO_2, який застосовують для одержання *водню пероксиду*, запальних сумішей, як вибілювальний засіб тощо. Гідроксид $Ba(OH)_2$ добре розчинний у воді. Водний розчин його має сильнолужну реакцію (сильна основа), його застосовують зокрема для поглинання діоксиду вуглецю (CO_2). З воднем барій утворює гідрид BaH_2, який бурхливо розкладається водою і к-тами з виділенням водню. Серед галогенідів барію найбільше застосування має хлорид $BaCl_2 \cdot 2H_2O$, зокрема як *інсектицид* в сільському г-ві. Сульфат $BaSO_4$ практично нерозчинний у воді й розведених к-тах, входить до складу білих *олійних фарб*, використовують його як наповнювач паперу і гуми, в рентгеноскопії тощо. Карбонат $BaCO_3$ розчинний у соляній, азотній та оцтовій к-тах, а також у воді, що містить діоксид вуглецю. Використовують $BaCO_3$ у виробн. скла, емалей, глазурей, фарб, паперу та гуми. Нітрат $Ba(NO_3)_2$ застосовують у піротехніці. Перхлорат барію $Ba(ClO_4)_2$ — один з найкращих осушників. Титанат барію $BaTiO_3$ — один з найважливіших *сегнетоелектриків*. Забарвлені важкорозчинні Б. с.— хромат $BaCrO_4$ (жовтий) і манганат $BaMnO_4$ (зелений) — пігменти. Серед комплексних Б. с. найширше застосовують тетраціанoплатинат (II) $Ba[Pt(CN)_4]$ для флуоресціюючих екранів. Б. с. сильно поглинають рентгенівське і гама-проміння, їх можна застосовувати як захисні матеріали в рентгенівських установках та в ядерних реакторах. Б. с. розчинні у воді й розведених к-тах, отруйні.

В. С. Телегус.

БАРК (голл. bark) — морське судно з косими вітрилами на кормовій щоглі й прямими — на інших. Кількість щогл на Б. (мал.) — від 3 до 5

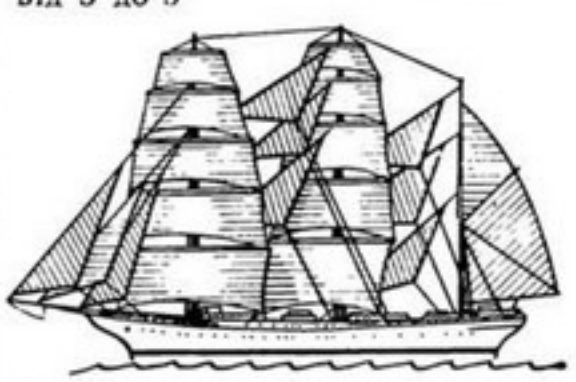

Барк.

БАРКАРО́ЛА (італ. barcaròla, від barca — човен) — 1) Пісня венеціанських човнярів, часом імпровізована. 2) Вокальний або інструм. музичний твір мрійливо-ліричного характеру, зі спокійною плавною мелодією на фоні розміреного супроводу. Муз. розмір Б.— 6/8 або

І. П. Бардін.

І. Ю. Баренбойм.

А. С. Баркаускас.

12/8. Б. (для голосу, хору, інструментів) створили композитори М. Глинка, М. Лисенко, П. Чайковський, Ф. Мендельсон, Ф. Шуберт, Ф. Шопен та ін.

БАРКА́С, барказ (голл. barkas) — 1) Самохідне судно невеликих розмірів, яке використовують для різних перевезень у порту. 2) У ВМФ веслова шлюпка (має 14—22 весел) для перевезення команд суден і вантажів.

БАРКА́УСКАС Антанас Стасійович [н. 7 (20).I 1917, с. Папарчяй, тепер Каунаського р-ну Литовської РСР] — держ. і парт. діяч Лит. РСР, засл. діяч культури Лит. РСР (з 1967). Член КПРС з 1942. Н. в сел. сім'ї. З 1939 — робітник. Після встановлення Рад. влади в Литві — політпрацівник у Каунасі. В 1942—44 — в Рад. Армії. З 1944 на рад. і парт. роботі в Каунасі й Вільнюсі. Закінчив Вищу парт. школу (1950) та Академію сусп. наук (1959) при ЦК КПРС; кандидат екон. наук. У 1953—55 — зав. кафедрою політекономії Каунаського політех. ін-ту. В 1959—60 — зав. відділом ЦК Компартії Литви. З 1961 — секретар ЦК Компартії Литви. З грудня 1975 — Голова Президії Верховної Ради Лит. РСР, з жовтня 1976 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1976 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами і медалями.

БАРКЕНТИ́НА (англ. barquentine), шхуна-барк — морське вантажне судно з прямими вітрилами на носовій щоглі і косими — на інших. Щогл на Б. (мал.) — не менше як 3.

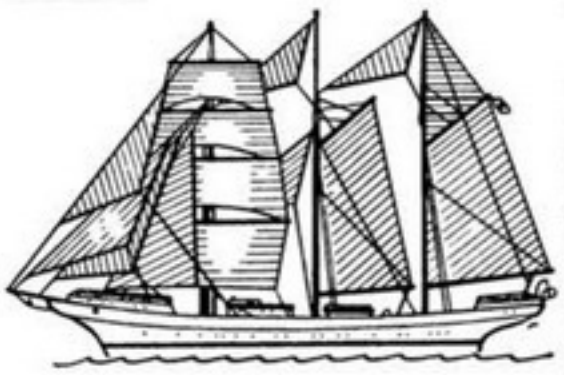

Баркентина.

БАРКІСІМЕ́ТО — місто на Пн. Венесуели, адм. центр штату Лара. Залізнична станція. 281,6 тис. ж. (1970) Підприємства харч., текст., цем. і шкіряно-взуттєвої пром-сті Торговельний центр.

БА́РКЛА (Barkla) Чарлз-Гловер (7.VI 1877, Уїднес, Ланкашір — 23.X 1944, Едінбург) — англійський фізик, член Лондонського королівського товариства (з 1912). Експериментально 1904 довів можливість поляризації *рентгенівського проміння* За дослідження характеристичного рентгенівського випромінювання різних елементів одержав Нобелівську премію (1917)

БАРКЛА́Й-ДЕ-ТО́ЛЛІ Михайло Богданович [1761, Памушисе, Ліфляндської губ.— 14 (26).V 1818, Інстербург, тепер Черняховськ Калінінградської обл.] — російський військовий діяч, генерал-фельдмаршал (з 1814), князь (з 1815). Н. в сім'ї військового. Учасник рос.-тур. (1787—91, відзначився при штурмі Очакова) і рос.-швед. (1788—90, 1808—09) воєн. Під час *Вітчизняної війни 1812* командував 1-ю Зх. армією; в *Бородінській битві 1812* — правим флангом і центром рос. військ. Після смерті М. І. *Кутузова* був головнокомандуючим рос.-прусською армією. Рос. війська під його керівництвом своїми діями сприяли поразці *Наполеона I.*

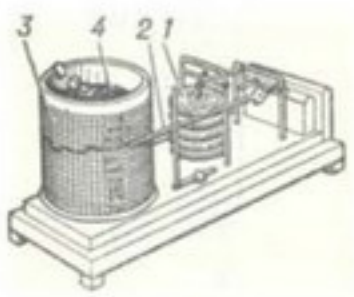

Барограф анероїдний: *1* — анероїдні коробки; *2* — перо, що записує зміни тиску; *3* — стрічка для запису; *4* — барабан

БАР-КО́ХБА (давньоєвр.— син зірки; рр. н. і см. невід.) — почесне прізвисько Сімона — військ. керівника антиримського повстання 132—135 в Іудеї. Очолені Б.-К. повстанці здобули 50 фортець. Центром руху було м. Бетар. Повстання жорстоко придушили рим. війська. Б.-К. загинув під час оборони Бетара. Після придушення повстання рим. уряд включив Іудею до складу пров. Сірія.

БАРКУ́ — річка в Австралії. Див. *Куперс-Крік*.

БАРКУЛА́БІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — українсько-білоруський літопис 1-ї пол. 16 — поч. 17 ст. Автором вважають священика білорус. містечка Баркулабова (тепер с. Барколабово Биховського р-ну Мог. обл.) Федора Филиповича. Б. л. охоплює події з 1545 по 1608. В Б. л. відображено боротьбу укр. і білорус. народів проти польс.-шляхет. агресії, католицизму та унії, історію міст (Орші, Мінська та ін.), події в Москві й Литві тощо. Автор твору був виразником інтересів тих сил, які прагнули єднання укр і білорус. народів з Росією, боролися проти соціального і нац. гноблення.

БА́РМА — російський будівничий 16 ст. Разом з псковським будівничим Постником спорудив *Василія Блаженного храм,* або Покровський собор «что на рву», на Красній площі в Москві (1555—60).

Літ.: Брунов Н. И. Мастера древнерусского зодчества. М., 1953.

БАРМАШО́ВА Фекла Михеївна (1855 — 1.V 1922) — активна громадська діячка с. Засілля (тепер с. Бармашове Жовтневого р-ну Миколаївської обл.). До Великої Жовтн. соціалістич. революції наймитувала в куркулів. Після революції Б. вступила до Комуністичної партії, брала активну участь у роботі сільради, кооперації, комнезаму, проводила велику роботу серед жінок. За її ініціативою в с. Засіллі весною 1922 організовано комуну з селян-бідняків. Б.— делегат Всеукр. з'їзду комнезамів, Всеукр. з'їзду робітниць і селянок. Замордована куркулями. За рішенням ВУЦВК 1922 с. Засілля перейменовано на Бармашове.

БА́РМІН Володимир Павлович [н. 4 (17).III 1909, Москва] — російський рад. учений у галузі механіки і машинобудування, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1930) Моск. вищого технічного уч-ща ім. М. Е. Баумана (МВТУ) працював на з-ді «Компресор». З 1941 — нач. і гол. конструктор конструкторського бюро. З 1931 викладає в МВТУ. Автор винаходів і наук. праць у галузі компресоробудування, холодильної техніки та ін. Нагороджений 5 орденами Леніна та ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1967. Ленінська премія, 1957.

БАРН — одиниця *ефективного перерізу* ядерних процесів, 1 *б* = $= 10^{-28}$ *м*^{2}.

БАРНАУ́Л — місто, центр Алтайського краю РРФСР, на лівому березі Обі. Залізничний вузол, аеропорт, пристань. 514 тис. ж. (1976).

У 1730 виникло поселення Б. З 1771 — місто, на поч. 20 ст. в Б. виникли с.-д. гуртки. В 1905 створено к-т РСДРП. З червня 1917 Б.— центр Алтайської губ. 7 (20). XII 1917 в Б. встановлено Рад. владу. 15.VI 1918 Б. захопили білочехи, пізніше — колчаківці. 10.XII 1919 партизани й повсталі робітники відновили в місті Рад. владу. З 1937 Б.— крайовий центр. Значний пром. і культурний центр Зх. Сибіру. Гол. галузі пром-сті: маш.-буд. та легка (меланжевий і бавовняний комбінати). Розвинута хім., нафтохім. і харч. пром-сть; виробн. буд. матеріалів. Вагонота судноремонтні підприємства. Ун-т, політехнічний, мед., с.-г. і пед. інститути, ін-т культури, 14 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз. комедії, юного глядача, ляльок. Палац спорту, краєзнавчий музей.

БА́РНЕТ Борис Васильович [5 (18).VI 1902, Москва — 8.I 1965 Рига] — російський рад. кінорежисер і актор, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1951). Член КПРС з 1943. Фільми: «Дівчина з коробкою» (1927), «Будинок на Трубній» (1928), «Околиця» (1933), «Борець і клоун» (1957, у співавторстві з К. Юдіним), «Альонка» (1962, за С. Антоновим). На Київській кіностудії поставив фільми: «Подвиг розвідника» (1947), де виконав роль нім. генерала Кюна, «Щедре літо» (1951) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1948.

БАРНО́ВІ Василь Захарович [22.V (3.VI) 1856, с. Кода, тепер Тетрицкаройського р-ну Груз. РСР — 4.XI 1934, Тбілісі] — грузинський рад. письменник. Автор істор. романів «Погаслий вогонь» (1913), «Хазарська наречена» (1922), «Падіння Армазі», «Великий Моураві» (обидва — 1925). У творах про життя дореволюц. Грузії Б. продовжував традиції груз. критичних реалістів 19 ст. (оповідання «Так ударю», 1901; «Свято змії», 1919; «Зав'язана струна», 1920). Автор праць з історії груз. літератури.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные рассказы. Тбилиси, 1949.

БАРО́ГРАФ (від грец. βάρος — тягар, гиск і γράφω — пишу) — прилад для безперервного запису коливань *атмосферного тиску.* Складається з приймальної частини, передавального механізму, з'єднаного з пером, та барабана з паперовою стрічкою, який обертається за допомогою годинниково-

го механізму. Б. бувають анероїдні (див. *Анероїд*) і ртутні.

БАРО́ДА — колишня (до 1977) назва м. *Вадодари* в Індії.

БАРОКА́МЕРА (від грец. βάρος — тягар, тиск і καμάρα — склепіння) — герметична камера, в якій штучно створюють барометричний *тиск*. Об'єм Б.— від часток кубічного метра до кількох сотень кубічних метрів. Розрізняють Б. вакуумні (зі зниженим тиском) і компресійні (з підвищеним тиском). Б., в якій можна змінювати й т-ру, називають *термобарокамерою*. В Б. є оглядові вікна і люки, пристрої сигналізації (звукової, світлової), освітлення тощо. У вакуумних Б. тренують льотний склад, досліджують висотне устаткування тощо; в компресійних Б.— лікують людей (напр., від *кесонної хвороби*). Б., де імітують умови космічного простору і значної висоти, наз. космічними. Їх використовують для наземних випробувань космічних літальних апаратів, вивчення впливу висоти і зміни газового середовища на організм тощо.

БАРО́ККО (італ. barocco) — стиль у європейському мистецтві кін. 16 — серед. 18 ст. Виявився в архітектурі, живопису, літературі, музиці тощо. В ширшому розумінні — період в історії розвитку культури країн Європи, а згодом — Латинської Америки. Поряд з «високим» аристократичним, дворянським і церковним Б. часів абсолютизму існувало й «середнє» та «низьке» Б. (міщанське, козацьке й селянське — народне). Зокрема, слов'янське «середнє» й «низьке» Б. пов'язане з нац.-визвольними рухами проти османського іга, Габсбурзької імперії і польської шляхетсько-католицької експансії. Прийшовши на зміну худож. культурі *Відродження* і *маньєризму*, Б. відкрило нові можливості для мистецтва, що особливо яскраво виявилося в *синтезі мистецтв*, у створенні грандіозних міських і паркових ансамблів тощо.

Для барокко характерні урочистість і вражаючі ефекти, динамічність композиції й декоративна пишність. В архітектурі це виявилося у примхливих планах, великих контрастах об'ємів, перевантажених скульптурних оздобах, світлотіньових і кольорових ефектах. Живопис і скульптура Б. відзначаються декоративно-театральними композиціями, тонкою розробкою колориту й ефектів освітлення. Б. виникло і набуло великого розвитку в Італії (арх. і скульптор Дж. *Берніні*, архітектори Ф. *Борроміні* і К. Фонтана, живописці П'єтро да Кортона, Я. *Тінторетто*, Дж.-Б. *Тьєполо*). Стиль Б. поширився і у Фландрії (живописці П.-П. *Рубенс*, А. *Ван-Дейк*, Я. *Йорданс*), Іспанії (архіт. школа Х.-Б. де Еррери, живописці Х. де *Рібера* й Ф. *Сурбаран*, скульптор Х. Монтаньєс), а також в Австрії, Німеччині, Франції, Польщі та ін. країнах. В 1-й пол. 18 ст. повсюдно Б. еволюціонує до стилю *рококо* і, переплітаючись з ним, існує паралельно. З 60-х рр. 18 ст. витісняється *класицизмом*. Рос. Б., на відміну від зх.-європ., мало свої особливості. Видатними пам'ятками рос. Б. є міські й паркові ансамблі Петербурга, Петергофа (тепер *Петродворець*), Царського Села (архітектори В. *Растреллі*, С. Чевакінський, Д. *Ухтомський*). У кін. 17—у 18 ст. на Україні в стилі укр. Б. було створено визначні споруди й архіт. комплекси, для яких властиві зовн. блиск, парадність, декоративність (вибагливі фронтони, соковиті ліпні орнаменти та майолікові прикраси). Серед них: Полкова канцелярія (т. з. будинок Я. Лизогуба) в Чернігові (90-і рр. 17 ст.); *Київська академія* (1732—40), Брама Заборовського (1746—48) — обидві — арх. Й.-Г. *Шедель*; Ковнірівський корпус у Києво-Печерській лаврі (С. *Ковнір*, 1721—72), Кловський палац (П. *Неєлов*, С. Ковнір, 1754—58), надбрамна церква Кирилівського монастиря (І. *Григорович-Барський*, 1766) — усі в Києві; церква Юра у Львові (1745—70), ратуша в Бучачі (1751) — обидві — арх. Б. *Меретин*; дерев'яні церкви — Вознесіння в с. Березні, тепер Черніг. обл. (1761), Миколи в с. Кривці, тепер Львів. обл. (1763) та ін. Риси Б. позначилися на укр. живописі, що виявилося в насиченості композицій, колористичній вишуканості й декоративності. Персонажів на іконах і портретах зображували в багатому одязі, типаж і аксесуари українізували (ікона «Параскева П'ятниця» майстра Пилипенка з с. Високого, 1731; живопис іконостасів І. *Рутковича* в церкві с. Скваряви, тепер Львів. обл., 1697—99 та Й. *Кондзелевича* в Богородчанах, тепер смт Івано-Фр. обл., 1698—1705; портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії, 60-і рр. 17 ст. та ін.; розписи Троїцького собору *Густинського монастиря*, кін. 17 ст.). Б. яскраво позначилося на різьбленні дерев'яних іконостасів (іконостас Покровської церкви в с. Великих Сорочинцях, тепер Полт. обл., 1732, та ін.), а також у ювелірних виробах, гравюрі (Г. *Левицький*).

Для літератури Б. притаманні антиномічність (див. *Антиномії*), суперечливість у сприйнятті дійсності, чуттєва й інтелектуальна напруженість, трагізм світобачення, породжений кризою уявлень про людину і світ, характерних для доби Відродження. Письменники захоплювалися емблематикою й алегорикою, розгортали складні метафори, вдавалися до контрастів і театральності. Представники літ. Б.: в Італії — Дж. Маріно, Т. *Тассо*; в Іспанії — Л. де Гонгора-і-Арготе, Б. Грасіан-і-Моралес; в Англії — Дж. *Донн*, Дж. *Мільтон*; у Франції — Т.-А. *Обіньє*; в Німеччині — Г. *Гріммельсгаузен*; у слов. л-рах — І. *Гундулич* (Хорватія), В. Бридель (Чехія), Я.-А. Морштин (Польща) та ін. Теоретичну основу під укр. літературне Б. підводили курси риторики й поетики, читані в тодішніх школах, насамперед у Київській академії. Письменники, у творчості яких найвиразніше виявилися риси Б., здебільшого були викладачами чи вихованцями цієї академії. Перші його прояви помітні на межі 16 і 17 ст., останні — наприкінці 18 ст. Характерні жанри: віршова поезія, зокрема епіграми, плачі - «ляменти», панегірики — часто у формі складних декламаційних композицій (К. *Сакович*, С. Почаський, І. *Величковський*). Окреме місце посідають побутописні вірші *Климентія Зіновієва* сина, елегії й пісні та проза: богословсько-полемічна (М. *Смотрицький*), ораторська (І. *Галятовський*, А. *Радивиловський*), агіографічна (Д. *Туптало*), історіографічна (С. *Величко*) і філософська (Г. *Сковорода*), а також драматургія (М. *Довгалевський*, Г. *Кониський*, Ф. *Прокопович*). Утверджуються ідеї патріотизму, військ. доблесті, апологія книгодруку і шкільної освіти, східнослов. єдності. В рос. л-рі Б. виявилося в галузі ораторської прози, поезії й драматургії (С. *Полоцький*, С. *Яворський*, М. *Ломоносов*).

Для стилю муз. Б. властиві величність, пишність, декоративність, драматизм, заглиблення у внутр. світ людських почуттів, синтез мистецтв (у жанрах опери, ораторії, кантати) й водночас прагнення до відділення музики від слова (розвиток інструментальної музики). На Україні та в Росії панівним стає партесний (багатоголосий) спів, розвиваються жанри хорового концерту, псалма, канта, романсу. Посилюється тенденція до фольклоризації. Зміцнюються позиції світської музики. Стиль муз. Б. найяскравіше виявився в італ. (твори венеціанської школи на чолі з Дж. Габрієлі, М.-А. Честі, К. *Монтеверді*, Дж. *Фрескобальді*) та нім. (твори Р. Кайзера, І. Кунау, Г.-Ф. *Генделя*, Й.-С. *Баха*) музиці. В Росії, зокрема на Україні, риси його характерні для творчості М. *Дилецького*, М. *Березовського*, А. *Веделя*, Г. *Рачинського*, Д. *Бортнянського*, Г. Сковороди. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Алпатов М. В. Всеобщая история искусств, т. 2. М. — Л., 1949; История русского искусства, т. 1. М., 1953; Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; Логвин Г. Украинское искусство X—XVIII вв. М., 1963; Логвин Г. Н., Миляева Л. С. Искусство Украины. В кн.: История искусств народов СССР, т. 4. М., 1976; Морозов А. Проблемы европейского барокко. «Вопросы литературы», 1968, № 12; XVII век в мировом литературном развитии. М., 1969; Іваньо І. В. Про українське літературне барокко. «Радянське літературознавство», 1970, № 10; Конрад Н. И. О барокко. В кн.: Конрад Н. И. Избранные труды. История. М., 1974.

Г. Н. Логвин (Барокко в архітектурі й образотворчому мистецтві). *В. І. Крекотень* (Барокко в літературі та музиці).

БАРО́МЕТР (від грец. βάρος — тягар, тиск і μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання *атмосферного тиску*. Б. поділяють на рідинні (діють за принципом сполучених посудин), металеві (див. *Анероїд*), термобарометри (за залежністю точки кипіння води від атм. тиску) та газові (за залежністю між атм. тиском і об'ємом постійної кількості газу, ізольованого рухомим стовпчиком рідини). В метеорології найчастіше використовують ртутний Б. і анероїд.

М. Б. Барклай-де-Толлі.

В. П. Бармін.

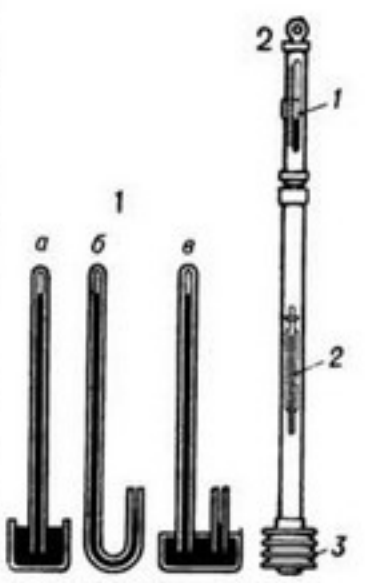

Барометри.
1. Типи ртутних барометрів: *а* — чашковий; *б* — сифонний; *в* — сифонно-чашковий.
2. Станційний чашковий барометр: *1* — візир; *2* — ртутний термометр; *3* — скляна чаша.

В. В. Барсова.

А. Л. Барто.

БАРОМЕТРИ́ЧНА ФО́РМУЛА— формула зв'язку між тиском (P) або густиною газу і висотою (h) в полі сил тяжіння. Для *ідеального газу* з мол. масою μ при сталих абс. т-рі газу T і прискоренні вільного падіння g формула має такий вигляд:

$$P = P_0 \exp[-\mu g (h - h_0)/RT],$$

де P, P_0 — тиск газу відповідно на висоті h і h_0, R — *газова стала*. Б. ф. випливає з *Больцмана статистики*. Для реальних газів із змінним по висоті складом і значеннями g і T замість наведеної формули застосовують складніші вирази. Зокрема, для визначення різниці висот (при *нівелюванні*) між двома точками на поверхні Землі користуються т. з. Б. ф. Лапласа. *В. Л. Вінецький.*

БАРО́Н (старонім. baro — вільний воїн) — у Зх. Європі в період середньовіччя *васал* короля. Згодом — дворянський титул.

У Франції та Німеччині титул Б. був нижчий за графський. В Англії (зберігається і досі) — нижчий у ієрархії титулованих дворян. У Рос. імперії титул Б. запровадив Петро I для нім. вищого дворянства Прибалтики.

БАРО́НІЙ (Baronio) Цезар (13.X 1538, м. Сора, Італія — 30.VI 1607, Рим) — італійський церковний історик. У праці «Слово про походження русинів та їхній чудотворний перехід в іншу віру» тенденційно описав походження сх. слов'ян і причини виникнення *Брестської унії 1596*. На твори Б. посилаються І. *Гізель*, С. *Величко*, Г. *Грабянка*.

БА́РОНЧ (Barącz) Садок (1814, Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 1892) — церковний історик. Вірменин за національністю. Жив на Зх. Україні. Автор монографій польською мовою з історії зх.-укр. міст Бродів, Бучача, Жовкви, Станіслава, Тисьменици, праць з історії вірмен на укр. землях і чернечих католицьких орденів. Видав збірки укр. казок та приказок.

БАРОРЕЦЕ́ПТОРИ (від грец. *βάρος* — тягар, тиск і *рецептори*), пресорецептори — чутливі нервові закінчення в кровоносних судинах, що сприймають зміни *кров'яного тиску* і рефлекторно регулюють його рівень. При підвищенні кров'яного тиску Б. посилають у центральну нервову систему імпульси, які пригнічують тонус судинного центра Це зумовлює зниження тиску

БАРОТЕРАПІ́Я (від грец. *βάρος* — тягар, тиск і *терапія*) — лікування за допомогою стисненого або розрідженого повітря. Найбільше поширений метод лікування стисненим повітрям або киснем (*гіпербарична оксигенація*). Ефективність Б. зумовлюється тим, що при ній збільшується кількість кисню в організмі. Застосовується при різних видах дихальної недостатності, серцевосудинних захворюваннях, гангрені кінцівок, шоку, крововтратах, опіках, крововиливах у мозок, закупорці судин головного мозку бульбашками повітря, отруєннях чадним газом, кесонній хворобі. Останнім часом Б. використовують при хірургічному лікуванні пороків серця. Б. здійснюється спец. апаратами або провадиться в *барокамерах*.

О. О. Циганій.

БАРОТРА́ВМА (від грец. *βάρος* — тягар, тиск і *травма*) — ушкодження органів, що зумовлюється раптовими змінами атмосферного тиску. Виникає при вибухах, пострілах, кесонних і підводних роботах, пікіруваннях літаків, стрибках з парашутом. При Б. найчастіше ушкоджуються барабанна перетинка і середнє вухо; можливі травми також придаткових порожнин носа, легень. Ознаки: при легкій Б. — запаморочення, шум, біль у вухах; при тяжкій — розрив барабанних перетинок і судин, кровотечі, порушення слуху. Особливо небезпечна Б. легень при кесонній хворобі.

Профілактика баротравм: тренування в барокамері, додержання техніки безпеки й спец. відбір. Лікування: усунення шумів, спокій, заспокійливі засоби, фізіотерапія. *О. О. Циганій.*

БАРР (Barr) Ендрю (н. 23.IX 1913, Белфаст, Пн. Ірландія) — діяч ірландського комуністичного й робітничого руху. Н. в сім'ї робітника. Член Компартії Ірландії (КПІ) з 1942. Робітник. З 1953 — на керівній профспілковій роботі. В 1973 — 74 — віце-президент, 1974—75 — президент Ірл. конгресу тред-юніонів (ІКТ). Голова Конфедерації суднобудівників і машинобудівників Пн. Ірландії. До відтворення єдиної КПІ (1970) був членом Виконкому (1946—70), головою Виконкому (1951—70) Компартії Пн. Ірландії. З 1970 — голова Національного виконкому КПІ, з 1971 — Нац. голова КПІ.

Є. С. Лагутін.

БАРРАНКІ́ЛЬЯ — місто на Пн. Зх. Колумбії, адм. центр департаменту Атлантіко. Порт у гирлі ріки Магдалени, доступний для океанських суден. Аеропорт. 693,9 тис. ж. (1972). Гол. галузі пром-сті: текст., харч., хім. (особливо нафтохімічна). Підприємства взуттєвої, деревообр., металургійної і металообробної галузей. Виробн. цементу. Ремонт суден. Торг. центр.

БАРРА́С (Barras) Поль (30.VI 1755, Фокс-Анфу — 29.I 1829, Шайо) — діяч *Великої французької революції*. Дворянин. Учасник штурму Бастилії. Член Національних зборів і *Конвенту*. Голосував за страту короля Людовіка XVI. З кар'єристських мотивів підтримував *якобінців*. Один з керівників *термідоріанського перевороту* 1794. Входив до всіх складів *Директорії*, її голова з 1795. Допоміг приходові до влади Наполеона Бонапарта, який, однак, усунув його від політ. діяльності.

БАРРЕ́МСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від с. Баррем у Франції) — середній вік ранньокрейдової епохи крейдового періоду та відклади, що утворилися в той час. Відклади Б. я. (*глини, аргіліти, алевроліти, пісковики, вапняки, конгломерати*) поширені в Дніпровсько-Донецькій западині, Карпатах і на Кримському п-ові. Потужність їх від 1—2 до 250 *м*. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

БА́РРІМОР (Barrymore) Джон (справжнє прізв.— Блайт; 15.II 1882, Філадельфія — 29.V 1942, Голлівуд) — американський актор. Творчу діяльність почав 1903 в Чікаго. Ролі: Фолдер («Правосуддя» Голсуорсі), Річард III і Гамлет (однойменні трагедії Шекспіра), Протасов («Живий труп» Л. Толстого). З 1913 знімався в кінофільмах («Американський громадянин», «Морський звір», «Закон про розлучення»).

БАРРО́ (Barrault) Жан-Луї (н. 8.IX 1910, Везіне, деп. Сена і Уаза) — французький актор і режисер. З 1931 — на професійній сцені. В 1940—46 працював у театрі «Комеді Франсез», 1946 створив власну трупу, з 1959 очолив «Театр де Франс» (Париж). Ролі: Дебюро («Баптист» Превера), Меркурій («Амфітріон» Мольєра). Поставив спектаклі: «Гамлет» Шекспіра, «Золота голова» Клоделя, «Вишневий сад» Чехова, де грав роль Трофимова. Автор книги «Роздуми про театр» (1949). Знімається в кіно.

БАРС — хижий ссавець родини котячих. Те саме, що й *леопард*.

БАРСЕГЯ́Н Олександр Сергійович (10.I 1929, м. Батумі Адж. АРСР) — український рад. режисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1969). Член КПРС з 1955 У 1953 закінчив Харків. держ. театр. інститут. У 1956—62 — гол. режисер Львівського, 1964—70 — Київського театрів юного глядача. В 1970—73 працював у Київ. театрі оперети, з 1975 — гол. режисер Харків. рос. драм. театру імені О. Пушкіна. Вистави: «Маленька студентка» Погодіна, «Юність батьків» Горбатова, «Ромео і Джульєтта» Шекспіра, «Закохана витівниця» Лопе де Веги.

БАРСЕЛО́НА — місто на Пн. Сх. Іспанії, в *Каталонії*, адм. центр провінції Барселона. Один з найбільших портів на Середземному м., вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Бл. 2 млн. ж. (1975). Важливий пром. центр Іспанії. Головні галузі пром-сті: машинобудівна (двигуни, верстати, локомотиви, літаки тощо) і суднобудівна; хім., текст., харчова. Підприємства електрометалургійної, електротехнічної галузей. Важливий торг. і фін. центр. Один з істор. і культ. центрів країни, зокрема нац. культури Каталонії. Ун-т (з 15 ст.), ряд ін. вузів, наук. установи, музеї, театри. В Б. відбувалися всесвітні виставки 1888 і 1929. Засн. в 3 ст. до н. е.

Архітектурні пам'ятки: церква Сан-Пабло дель Кампо (засн. в 10 ст.), готичний собор (1298 — 15 ст.), біржа (1380—92), палац Гуель (1885—89) і церква Саграда Фамілія (розпочата 1884; обидва — арх. А. Гауді). Серед нових споруд: автомобільний з-д «СЕАТ» (1954—56, арх. Р. де ла Хойя та ін.), будинок Колегії архітекторів (1963) з фризом за ескізами П. Пікассо.

БА́РСОВА Валерія Володимирівна [справж. прізв.— Владимирова; 1 (13).VI 1892, Астрахань — 13.XII 1967, Сочі] — російська рад.

співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1937). Член КПРС з 1940. В 1919 закінчила Моск. консерваторію. В 1920—48 — солістка Великого театру СРСР. Партії: Антоніда, Людмила («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Шемаханська цариця, Снігуронька (в операх «Золотий півник», «Снігуронька» Римського-Корсакова), Джільда, Віолетта («Ріголетто», «Травіата» Верді). Виступала як концертна співачка. Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

БА́РСЬКА КОНФЕДЕРА́ЦІЯ 1768 — військово-політичне об'єднання в Польщі частини реакційних пануючих верств з метою збереження необмежених прав і привілеїв шляхти та католицької церкви. Створена 29.II 1768 на з'їзді шляхти в м. Барі (тепер Вінн. обл.). За своєю програмою була реакційним рухом, спрямованим проти прогресивних реформ у Польщі. вдавалася до маскування своїх класових інтересів патріотич. фразами. Прийнятий польс. сеймом під тиском царського уряду Росії закон про зрівняння в правах католиків з прихильниками ін. віросповідань призвів до збройного виступу конфедератів, який супроводився розправою над укр. і білорус. населенням Правобережжя. У відповідь на це 1768 спалахнуло нар. повстання — *Коліївщина*. 19.VI польс королівські війська разом з царськими військами розгромили гол. сили конфедератів. Одночасно було придушено Коліївщину

Г. Я. Сергієнко.

БА́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Вінницької обл. УРСР. Утворений 1921. Пл. 1,1 тис. км² Нас. 77,3 тис. чол. (1976). В районі — 95 населених пунктів, які підпорядковані міській, селищній і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр— м. *Бар*.

Б. р. лежить у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, пісок, глина, граніт. Річки належать до басейнів Дністра (*Лядова, Немія, Мурашка, Мурафа*) та Пд. Бугу (*Рів*). Переважають сірі й світлосірі грунти. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, клен, дуб) займають 16,6 тис. *га*.

Підприємства переважно харч. і легкої пром-сті. Найбільші з них: барські маш.-буд. (устаткування для підприємств харч. пром-сті), консервний, цукр., спиртовий, комбікормовий з-ди, швейна фабрика, Ялтушківський цукр. і Поповецький консервний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Бар) і 5 будинків побуту. В с. г. переважає землеробство зерно-буряківничого і тваринництво м'ясо-молочного напрямів. Площа с.-г. угідь 1976 становила 74,6 тис. *га*, у т. ч. орні землі — 64,7 тис. *га*. Гол. культури: зернові, цукр. буряки. Розвинуті садівництво (1,5 тис. *га* садів) та овочівництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, птицю. В Б. р.— 23 колгоспи, 7 радгоспів, опорний селекційний пункт Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Бар, Митки, Копай. Автошляхів 487 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 150 *км*. В районі — 60 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, автомобільно-шляховий технікум, 59 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 22 будинки культури, 44 клуби, 2 кінотеатри, 65 кіноустановок, 66 бібліотек.

А. І. Кінщак.

БА́РСЬКИЙ СПИРТОВИ́Й ЗАВО́Д — підприємство *спиртової промисловості* Розташований у м. Барі Вінн. обл. Осн. продукція: спирт-ректифікат вищої очистки, дріжджі хлібопекарські пресовані, дріжджі сухі кормові. Засн. 1865. За роки Рад. влади з-д перетворився на велике індустріальне підприємство, оснащене передовою технікою. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 на місці старого зруйнованого нім.-фашист. загарбниками з-ду було збудовано новий, який 1950 видав першу продукцію. У 1956 на з-ді споруджено цех для виробн. хлібопекарських дріжджів, 1963 — перший у Рад. Союзі цех сухих кормових дріжджів з відходів меляної барди. В 1975 на з-ді вироблено спирту-ректифікату 2586 тис. *дал*, хлібопекарських дріжджів — 7055 *т*, сухих кормових дріжджів — 3692 *т*.

М. Г. Мислінська.

БАРТЄ́НЄВ Дмитро Іванович (бл. 1863 — 31.I 1923) — революційний народник. У 1880—81 брав участь у народницьких гуртках Одеси, Херсона, Харкова. В 1881 Б. заарештовано. Вислано до Нижнього Новгорода під нагляд поліції. З 1883 працював на Пд. України, займався революц. пропагандою серед робітників. У 1885 Б. заарештовано. В 1887 в адм. порядку заслано до Сибіру. Після закінчення строку заслання (1894) оселився в с. Чурапчі (тепер Якут. АРСР).

БАРТЄ́НЄВ Федір Йосипович (р. н. невід.— п. 1709) — ад'ютант Петра I. В 1708—09 брав участь у *Північній війні 1700—21*. В бою біля Рашевської (тепер с. Рашівка Полт. обл.) смертельно поранений. У листах і повідомленнях Б. є цінні відомості про боротьбу на тер. України проти швед. загарбників.

БАРТО́ Агнія Львівна [н. 4 (17).II 1906, Москва] — російська рад. поетеса. Друкується з 1925. Патріотичні мотиви, лаконізм, яскрава образність — характерні риси кращих її творів («Вірші дітям», Держ. премія СРСР, 1950; «За квітами до зимового лісу», Ленінська премія, 1972). Автор кіносценаріїв «Підкидьок» (1939), «Слон і мотузочок» (1946), популярних дитячих пісень. Книга «Знайти людину» (1969) — про розшуки дітей, розлучених з батьками під час Великої Вітчизн. війни. Твори Б. укр. мовою перекладали Н. Забіла, О. Іваненко, М. Пригара, Г. Бойко. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами і медалями

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1969—71; Найти человека. М., 1975; Укр. перекл.— Дідусева внучка. К., 1955; Прапорець. К., 1962; Зірочки в лісі. К., 1963; Ліхтарик. К., 1966.

БА́РТОК (Bartók) Бела (25.III 1881, Надьсентміклош, Трансільванія — 26.IX 1945, Нью-Йорк) — угорський композитор, піаніст і музикознавець-фольклорист. У 1899—1903 навчався в Будапештській музичній академії. Автор інструм. творів, опери «Палац герцога Синя Борода» (1911), балетів «Дерев'яний принц» (1916) і «Чудесний мандарин» (1919). Зібрав понад 30 тис. нар. пісень, зокрема бл. 80 — українських. Одним з останніх творів Б. є обробка укр. нар. пісні «Я купив на ярмарку ячменю», яку він назвав «Чоловікове горе». В 1929 як піаніст виступав в СРСР, зокрема на Україні — в Харкові та Одесі. В період фашист. диктатури 1940 емігрував до США. Міжнар. премія Миру. 1955 (посмертно).

Літ.: Нестьев И. В. Бела Барток. М., 1969.

Б. Барток.

БА́РТОЛЬД Василь Володимирович [3 (15).XI 1869, Петербург — 19.VIII 1930, Ленінград] — рад. сходознавець, акад. (з 1913). Закінчив Петерб. ун-т (1891). Один із засновників рос. школи сходознавства. Автор праць з історії народів Серед. Азії («Туркестан в епоху монгольської навали», т. 1—2. 1898—1900), Ірану, *ісламу*, монг. завоювання, з історії сходознавства. Вивчав твори араб. авторів, які писали про давніх слов'ян.

Тв.: Сочинения, т. 1—9. М., 1963—77.

В. В. Бартольд.

БА́РТОН (Barton) Дерек-Гарольд-Річард (н. 8.IX 1918, Грейвсенд, Англія) — англійський хімік. З 1957 очолює кафедру органічної хімії Королівського коледжу в Лондоні. Працює в галузі природних сполук, зокрема досліджує явища фотохім. перетворень і біосинтезу, роль *ферментів* у процесі синтезу і шляхи їх біогенезу. З 1964 Б.— президент відділення органічної хімії *Міжнародного союзу теоретичної та прикладної хімії*. В 1969 Б разом з О. *Хасселем* присуджено Нобелівську премію за розвиток конформаційних принципів і застосування *конформаційного аналізу* в хімії.

БАРТОШЕ́ВИЧ (Bartoszewicz) Юліан (17.I 1821, Бяла Подляска, тепер ПНР — 5.XI 1870, Варшава) — польський історик. У 1842

Бархат амурський:
1 — гілка з плодами;
2 — маточкова квітка;
3 — тичинкова квітка.

закінчив Петерб. ун-т. Автор праць з історії України і Польщі, зокрема «Що значила і де була Україна», «Адам Кисіль», «Нарис історії руської церкви в Польщі». Матеріали з історії України є в працях «Визначні польські діячі 18 ст. Портрети історичних осіб» (т. 1—3. СПБ, 1853—56), «Погляд на взаємини Польщі з Туреччиною і татарами...» (Варшава, 1860). Праці Б. пройняті вузькокласовим польс.-шляхет. патріотизмом, католицьким клерикалізмом, ідеєю культуртрегерської місії шляхет. Польщі на укр. землях.

БАРТУ́ (Barthou) Луї (25.VIII 1862, Олорон - Сент - Марі — 9.X 1934, Марсель)—французький державний діяч, історик і публіцист. Адвокат. З 1889 — депутат парламенту. З 1894 не раз був на міністерських постах, 1913 — прем'єр-міністр. Виступав за зміцнення *Антанти*, активно готував Францію до 1-ї світової війни. Очолював франц. делегацію на *Генуезькій конференції 1922*. Після посилення воєнної загрози з боку фашист. Німеччини Б. (з лютого 1934 — міністр закорд. справ) став активним прихильником франко-рад. співробітництва. Вбитий разом з королем Югославії Александром I фашист. агентами.

БАРУ́ЗДІН Сергій Олексійович (н. 22.VII 1926, Москва) — російський рад. письменник. Член КПРС з 1949. Головний редактор журн. «Дружба народов» (з 1966). Друкуватися почав 1946. Автор роману «Повторення пройденого» (1964), «Повісті про жінок» (1967), зб. оповідань і повістей «Я люблю нашу вулицю...» (1969). Пише для дітей і юнацтва. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани» і медалями.

Тв.: То, что было вчера. М., 1975; Заметки о детской литературе. М., 1975; Укр. перекл.— Повісті про жінок. К., 1971; Нова адреса Ніни Стрешневої. К., 1973. Оповідання про тварин. К., 1977.

Літ.: Орлов Д. К. Сергей Баруздин. М., 1976.

БАРУ́ЛЛІ (Barulli) Умберто (н. 3.II 1921, м. Корнільяно, Італія) — діяч комуністичного руху в Сан-Маріно. Н. в сім'ї робітника. До вступу 1945 в Сан-Марінську комуністичну партію (СМКП) був членом Італійської компартії (ІКП), працював у Генуезькій парт. орг-ції ІКП. Учасник італ. Руху Опору. З 1946 живе в Сан-Маріно, член ЦК СМКП. У 1968—73 — член Політбюро ЦК, керівник оргкомісії ЦК СМКП. У 1970—73 — заступник генерального секретаря, з 1973 — генеральний секретар СМКП *Г. П. Смирнов.*

БАРУ́НДІ—колишня назва народу *рунді*, основного населення *Бурунді*.

БАРХА́НИ (тюрк.) — навіяні вітром рухомі піщані горби серповидної форми з пологими навітряними й крутими підвітряними схилами, не закріплені рослинністю. Вис. 1—10 *м*, іноді — до 30 *м* і більше. Переміщуються зі швидкістю від десятків сантиметрів до сотень метрів на рік. Поширені в піщаних пустелях. Один з методів закріплення рухомих Б.— засадження їх деревною рослинністю

БА́РХАТ АМУ́РСЬКИЙ, амурське коркове дерево (Phellodendron amurensis) — дерево род. рутових. Вис. стовбура до 30 *см*, діаметр 60—75 *см*. Крона густа, кора світло-сіра зморшкувата бархатиста, має добре розвинений корковий шар. Росте Б. а. на Далекому Сході, в Пн.-Сх. Китаї і Кореї. Вирощують в СРСР, зокрема в УРСР, у парках, штучних лісових насадженнях і лісозахисних смугах. На території УРСР добре росте в усіх районах, крім дуже посушливого Степу, але умови для його вирощування на деревину й корок сприятливі лише в лісостеповій зоні, в пд. частині Полісся і на Закарпатті. На Україні створено лісові культури з Б. а. на площі понад 23 тис. *га*. Значна частина їх досягла 25-річного віку і дає високоякісний корок.

Б. Й. Логінов.

БА́РХАТНА КНИ́ГА — родовід знатних боярських і дворянських родів Росії (назва від бархатної оправи книги). Складена 1687 в зв'язку з скасуванням *місництва* (1682) і припиненням ведення *розрядних книг*. Як істор. джерело Б. к. слід використовувати критично. В книзі є фактичні помилки, фальсифікації.

БАРЯ́ТИНСЬКИЙ Олександр Петрович [1798 — 19 (31).VIII 1844, Тобольськ, тепер Тюменської обл.] — декабрист, поет. За походженням князь. Ад'ютант команд. 2-ю армією в Тульчині. З 1821 — активний діяч *Південного товариства декабристів*, друг і однодумець П. І. *Пестеля*. В червні 1823 вів переговори про злиття Південного і Північного т-в. У листопаді 1825 очолював *Тульчинську управу*. Б. засуджено до смертної кари, яку замінено довічною, а потім 20-річною каторгою. З 1839 — на поселенні в Тобольську. Б.— автор атеїстичного вірша «Про бога» (незакінчений) і збірки віршів франц. мовою «Години дозвілля в Тульчині» (М., 1824).

БАР'ЯХТА́Р Віктор Григорович (н. 9.VIII 1930, м. Жданов Донецької обл.) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1957. Працює у Донецькому фізико-технічному ін-ті АН УРСР (з 1973). Праці з теорії твердого тіла (надпровідність, плазма, магнітовпорядковані кристали, термогальваномагнітні яви-

Бархани.

ща). Відкрив (1956) явище магнітоакустичного резонансу (разом з О. І. *Ахієзером* і С. В. Пелетминським). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1971.

БАС (італ. basso, букв.— низький) — 1) Найнижчий чоловічий голос. Розрізняють Б. високий, або співучий (Б. кантанте), і низький, або глибокий (Б. профундо). Високий Б. буває ліричний (діапазон від соль великої октави до фа першої) і драматичний (від фа великої октави до мі першої). Низький, або центральний Б.— від до-мі великої октави до ре-мі першої. 2) Найнижча партія в багатоголосому музичному творі. 3) Музичний інструмент низького регістру (*туба, контрабас, басоля*). 4) Найнижчий звук в акорді.

БАСА́НГОВ Баатр Бадмайович (псевд.— Гашута Баатр; 1911, с-ще Пекерта — 1944) — калмицький рад. письменник. Друкуватися почав 1928 (нариси й оповідання) в місцевій пресі. Зб. оповідань «Правда минулих років» (1931) — про тяжке життя в дореволюц. Калмикії; повість «Булгун» (1932) — про трагічну долю жінки-калмички. Б.— основоположник калмицької драматургії. В 30-і рр. написав п'єси «Чуче», «Країна Бумба», «Пісня про матір» та інші. Склав «Російсько-калмицький словник» (1940).

Тв.: Рос. перекл.— Правда минувших лет. Элиста, 1972.

БАСАНЕ́ЦЬ Петро Олексійович (н. 23.IV 1926, с. Бурімка, тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.) — український рад. живописець і графік, засл. художник УРСР (з 1977). В 1958 закінчив Київський художній ін-т, де навчався у К. *Трохименка* і В. *Пузиркова*. Твори: «Ходаки з Чернігівщини» (1958), «Українці у В. І. Леніна» (1963), «В рідному краї» (1964), «Додому» (1965), триптих «Чернігівці — герої Жовтня» (1967), «Ю. Коцюбинський у В. І. Леніна» (1969), «Танкісти» (1970), «Чекають молодих» (1972), «Однополчани» (1973), «Наш клас» (1975).

БАСАРА́Б Матей (р. н. невід.— п. 1654) — господар (володар) *Волощини* з 1632. Зміцнював централізовану владу, вів боротьбу проти сепаратистських виступів великого боярства. Сприяв культ. і реліг. зв'язкам Волощини з Україною. За допомогою київ. митрополита П. *Могили* відкрив друкарні в Кимпулунгу і Говорі. З 1650 Б. разом з трансільванським князем Дєрдем *Ракоці* боровся проти союзу України з Молдавією. В 1653 військ. сили Б. і Дєрдя II Ракоці взяли участь у боротьбі проти військ господаря Молдавії В. *Лупу* і українських загонів на чолі з Т. *Хмельницьким*.

БАСАРГІ́Н Микола Васильович [1799, Владимирська губ.— 3 (15).II 1861, Москва] — декабрист, поручик 2-ї армії, що розміщалася на Україні. Член Тульчинської управи «*Союзу благоденства*» (1819). В 1821 брав участь у Тульчинській нараді, на якій було створено *Південне товариство декабристів*. Належав до його помір-

кованого крила. Б. заарештовано в січні 1826 і засуджено до 20-річної каторги, яку відбував у Читі та Петровському Заводі. В 1835—56 перебував на поселенні в Турінську (тепер Свердл. обл.). За амністією 1856 повернувся до Європ. Росії. Автор мемуарів і праць з історії декабристів.

БАСАРИ́НКА — один з видів відробітків селян-половинщиків на дореволюційній Україні. Див. *Відробітки*.

БАСЕ́ЙН (франц. bassin) в архітектурі — штучне водоймище, частина архітектурного комплексу саду або парку. Перші Б. були в країнах Старод. Сходу, пізніше — в Старод. Греції й Римі і призначалися гол. чин. для обмивань. З 2-ї пол. 16 ст. в Італії з'являються декоративні Б., а з 18 ст. Б. стає важливим композиційним елементом архіт. парків (Б. у Петергофі, тепер Петродворець; Версалі та ін.).

БАСЕ́ЙН у географії — 1) Западина в земній поверхні, заповнена водою. 2) Частина суходолу, з якого вода стікає до річки (Б. річки), озера (Б. озера) або моря (Б. моря). Основними елементами Б. є його площа та вододільна лінія, що розмежовує стік по протилежно спрямованих схилах. 3) Область залягання покладів корисних копалин (напр., на Україні — Донецький кам'яновугільний, Криворізький залізорудний басейни).

БАСЕ́ЙН БРИ́ЗКАЛЬНИЙ — споруда, де розбризкуванням у повітрі охолоджують воду. Являє собою відкритий басейн (шир. прибл. до 40—50, глиб. 1—1,8 *м*) з системою напірних трубопроводів (мал.), у якому й відбувається часткове випаровування розпиленої води (при випаровуванні 1% води т-ра її знижується на 6° С).

Бризкальний басейн теплоелектроцентралі.

Порівняно з *градирнею* Б. б. простіші в спорудженні та експлуатації. В Б. б. знижують т-ру охолоджуваної води, що надходить від теплових установок, компресорів, двигунів, трансформаторів та ін. по системі оборотного (циркуляційного) водопостачання.

БАСЕ́ЙН СПОРТИ́ВНИЙ — споруда для спортивних змагань і тренувань з плавання, стрибків у воду, водного поло та зимового тренування веслярів. Розрізняють Б. с. природні і штучні. Для природних Б. с. використовують ділянки річок, ставів, озер з рівним дном та незабрудненою водою, обмежуючи їх| бонами, містками тощо. В штучних (закритих, відкритих) Б. с. (мал.) є одна (універсальна — для плавання, стрибків у воду та водного поло) чи кілька спеціалізованих вани, спортивний зал для підготовчих занять та інші приміщення.

Вздовж стінок ванн встановлюють стартові тумбочки, вишки для стрибків (вис. 1; 3; 5; 7,5 і 10 *м*), трампліни (вис. 1 і 3 *м*) тощо. Ванни для плавання та водного поло роблять 25 і 50 *м* завдовжки, до 25 *м* завширшки і до 2,3 *м*

Спортивний басейн.

завглибшки; для стрибків у воду — до 20 *м* завдовжки й 3,4—5 *м* завглибшки; дитячі — 0,6—0,9 *м* завглибшки. Т-ра води у ваннах для плавання 26—28° С, для стрибків у воду та дитячих 28—30° С. Зали для веслування обладнують нерухомими помостами, на яких влаштовують місця для веслярів.

М. Г. Гречина.

БАСЕ́НКО Костянтин Якович (1.I 1923, Київ — 20.V 1973, там же) — український рад. письменник. Член КПРС з 1944. В 1950 закінчив Одеський університет. Почав друкуватися 1945. Окремими виданнями вийшли: збірки поезій «На щастя землі» (1953), віршованих гуморесок «Пером під корінь» (1956) і «До нових віників» (1959), гумористичних оповідань і повістей «Душею щедрі» і «Божа біографія» (обидві — 1962). Автор романів «Жіночі радощі й печалі» (1966), «Життя прожити» (1968) та п'єси «Десь у полі женці жнуть» (1962).

Тв.: На крутозламі. К., 1970; Початок. К., 1972.

БАСИЛЕ́ВС, басилей (грец. βασιλεύς) — 1) У Стародавній Греції в мікенську епоху — правитель невеликого поселення. 2) В гомерівському епосі — глава племені або союзу племен. 3) Один з титулів царів у *Спарті*. 4) В Стародавніх Афінах — спочатку глава племені або союзу племен, пізніше — 2-й *архонт*. 5) Титул грецьких і македонських правителів в елліністичних державах; термін «басилевс» у цьому значенні відповідає рос. і укр. поняттю «цар». 6) Титул римських імператорів, починаючи з *Августа*.

БАСИ́СТИЙ Микола Єфремович [10 (22).V 1898, с. Юр'ївка, тепер Добровеличківського району Кіровоградської обл.— 20.X 1971, Москва] — рад. військовий діяч, адмірал (1949). Член КПРС з 1919. Н. в сел. сім'ї. На військ. службі з 1914. Учасник громадян. війни. В 1931 закінчив Військ.-мор. академію, 1938 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував з'єднаннями кораблів, потім був нач. штабу Чорномор. флоту. З 1948 — команд. Чорномор. флотом, 1951—56 — 1-й заст. військ.-мор. міністра і головнокомандуючого ВМФ, 1956 — 58 — заст. головнокомандуючого ВМФ. З 1960 — у відставці. На XIX з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

БА́СІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — велике скіфське городище 6—3 ст. до н. е. поблизу с. Басівки Роменського р-ну Сумської обл. Досліджувалось 1906, 1946—47, 1957—59. Б. г. було центром землеробсько-скотарських племен бас. р. Сули. Городище складалося з житлової частини, розташованої на трьох мисах, і напільної ділянки — місця загону для худоби. Всі частини Б. г. були укріплені ровами й валами. Під час розкопок виявлено залишки наземних жител, знайдено численні уламки місц. ліпного та античного привізного посуду, зброю, прикраси тощо.

БАСКА́К (тюрк.) — урядовець хана *Золотої орди*. В 2-й пол. 13 — на поч. 14 ст. Б. проводили облік населення й збирали данину на давньорус. землях. Б. мали військ. загони. Жорстокість Б. не раз викликала повстання давньорус. населення. З посиленням боротьби проти *монголо-татарського іга* хани поклали збирання данини на рус. князів.

БАСКЕТБО́Л (англ. basket-ball, від basket — кошик та ball — м'яч) — командна спортивна гра, мета якої — закинути руками м'яч у підвішений кошик. Перші правила гри розробив у 1891 Д. Нейсміт (США). В Росії Б. культивується з 1906, в УРСР — з 1923. Грають 2 команди по 5 чол. на майданчику 26 × 14 *м*. На коротких сторонах майданчика укріплені на щитах на вис. 3,05 *м* кошики — металеві кільця діаметром 45 *см* з мотузяною сіткою без дна. Пере-

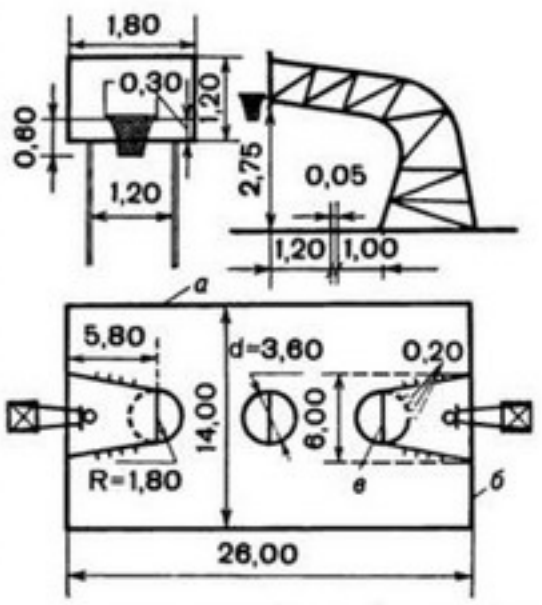

Щит з кошиком та баскетбольна стійка. Майданчик для гри в баскетбол: *а* — бокова лінія; *б* — лицьова лінія; *в* — лінія штрафного кидка.

Басоля.

магає команда, яка набрала більше число очок. М'яч, закинутий з гри, дає 2 очка, а з штрафного кидка — одне. Тривалість гри 40 *хв* чистого часу. Час гри поділяється на 2 тайми, з перервою (10 *хв*). З 1936 Б. включено до програми літніх Олімпійських ігор. На Україні Б. займаються понад 700 тис. спортсменів (1976), провідні команди — «Будівельник» (Київ; чоловіча) та «Динамо» (Київ; жіноча)

БА́СКИ (самоназва — еускалдунак) — народ, який живе в Іспанії (провінції Наварра, Гіпускоа, Біскайя, Алава) і Франції (деп. Нижні Піренеї). Заг. чисельність— 1,1 млн. чол. (1975, оцінка), з них 73,1% живе в Іспанії, 13,7% — у Франції. Б.-емігранти живуть у Латинській Америці. Говорять *баскською мовою*. За релігією Б.— католики Осн. заняття: скотарство, землеробство; працюють у металург. і гірничодобувній пром-сті. Б. здавна жили на Пн. Піренейського п-ова; походження їх остаточно не з'ясоване. Під час рим. завоювання не були романізовані. Про історію Б. див. *Басків Країна*.

БА́СКІВ КРАЇ́НА, Басконія — історична область на Пн. Іспанії, населена переважно *басками*. Гол. місто — *Більбао*. З 1 ст. до н. е. до серед. 5 ст. н. е. територія Б. К перебувала під владою Стародавнього Риму. В період арабського завоювання (7 ст.) більша частина Б. К. зберегла незалежність і стала одним з опорних пунктів *Реконкісти*. З утворенням єдиної ісп. д-ви (кін. 15 — поч. 16 ст.) увійшла до її складу. Після перемоги в Іспанії Нар. фронту (1936) Б. К. здобула автономію. Під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 баскський пролетаріат героїчно боровся проти фашист. заколотників. Після захоплення Б. К. фашист. військами Франко (1937) її автономію скасовано. В роки фашизму трудящі Б. К. зазнавали політ. і нац. утисків. Населення країни вело постійну боротьбу за свої права (страйки 1947, 1951, 1956, політ. виступи і демонстрації першої пол. 70-х років). Після смерті Франко (1975) в умовах ліквідації режиму франкістської диктатури в Іспанії трудящі Б. К. посилили рух за автономію і політ. права.

БА́СКСЬКА МО́ВА — мова *басків* У сучас. генеалогічних класифікаціях Б. м. визначають як мову «поза групою». Існують теорії, що пов'язують баскську мову з кавказькими, з фінно-угорськими, семітськими, індіанськими та ін. мовами. Але зв'язки її з ін. мовними сім'ями остаточно не доведено Говорять Б. м. понад 1 млн чол. (1975, оцінка). Характерні риси Б м.: граматичного роду немає, вживаються *післяйменники* й постпозитивні *артиклі*, є *ергативна конструкція* речень. Алфавіт — на лат. графічній основі.

Найдавніша пам'ятка літератури Б. м. — зб. реліг. і любовних віршів Б. Дечепаре «Початки баскської мови» (1545). Просвітительські ідеї були властиві творчості М. де Ларраменді (18 ст.), П.-П. де Астарлоа, Х.-А. Могеля-і-Уркіси, С. Моно (кін. 18 — поч. 19 ст.) та ін. З серед. 19 ст. почав розвиватися романтизм — поети Х.-М. Іпаррагірре, вірш якого «Дуб Герніки» (1851) став гімном басків, Е.-М. де Аскуе, І. Біскаррондо, прозаїки А. Чао, Х.-В. Аракістайн та ін. Особливе пожвавлення в л-рі спостерігалося з 80-х рр. Творчість поета С. де Арана Гойрі, драматургів М. Сороа, Т. Альсагі, Х.-А. Барріоли, романіста Д. Агірре позначена впливом реалізму. Найвідоміші поети поч. 20 ст.— Е. де Уркіага і Х.-М. Агірре. Після поразки нац.-революц. війни 1936—39 л-ра басків майже не розвивалася, лише в 50-х рр. надруковано кілька творів.

Літ.: Шишмарев В. Очерки по истории языков Испании. М.— Л., 1941.

БАСКУНЧА́К — солоне самосадне озеро в Астраханській обл. РРФСР. Пл. 106 *км²* Рівень води на 19,5 *м* нижчий від рівня океану. Живиться переважно водами соляних джерел. Влітку Б. пересихає, вода зберігається лише в пн.-зх. частині. Має великі запаси кухонної солі (щорічний видобуток бл. 4 млн. *т*)

БАСМА́ЦТВО (від тюрк. басмак — робити наскок) — збройний контрреволюційний націоналістичний рух у Середній Азії 1917—26. Б. було спрямоване на відрив середньоазіат республік від Рад. Росії, повалення Рад. влади і відновлення феод.-байських порядків. Організаторами були місцеві баї (багатії), мусульманське духівництво, бурж.-націоналістичні орг-ції. Б. підтримували інтервенти Антанти, білогвардійці, реакційні кола Афганістану, Ірану, Китаю, Туреччини. Басмачі нападали на рад. установи, військ. підрозділи, нар.-госп. об'єкти, грабували та вбивали мирне населення; завдавали великої шкоди нар. г-ву. В грудні 1917 басмацькі банди створили т. з «кокандський автономний уряд» і почали воєнні дії проти Рад. влади В 1920—22 осн. сили Б були розгромлені частинами Червоної Армії та добровільними загонами з місц. населення. Рештки Б. втекли за кордон і звідти продовжували наскоки. Окремі банди були остаточно розгромлені 1924, 1926 і 1933 (остання банда в Каракумах). Ленінська нац. політика та екон. заходи Рад. влади привели до остаточної ліквідації басмацтва

Літ.: История гражданской войны в СССР. 1917—1922, т. 5. М., 1960; Поляков Ю. А., Чугунов А. И. Конец басмачества. М., 1976.

БА́СОВ Іван Іванович (рр. н. і см. невід.) — революційний народник. Н. в сім'ї донського козака. Вчився в Петерб. технологічному ін-ті З серед. 1871 був зв'язаний з петерб гуртком *чайковців*, вів пропаганду серед робітників. Після закінчення ін-ту жив в Одесі й Києві. Вів народницьку пропаганду серед київ. робітників. Б притягнено до дізнання за *«процесом 193-х»*. У 1878 заарештований за революц. пропаганду в Катеринославській губ. Звільнившись з тюрми, організував у Києві революц.-демократичний гурток. У зв'язку з загрозою арешту 1879 виїхав за кордон.

БА́СОВ Микола Геннадійович (н. 14.XII 1922, м. Усмань, тепер Липецької обл.) — російський рад. фізик, один з творців квантової радіофізики, академік АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1951. Після закінчення (1950) Московського механічного інституту працює у Фізичному ін-ті АН СРСР ім. П. М. Лебедєва, з 1973—директор цього ін-ту. Разом з О. М. *Прохоровим* створив (1954) перший квантовий генератор (*мазер*), висунув ідею (1957) та розробив методи створення напівпровідникових *лазерів* Нагороджений 4 орденами Леніна. Ленінська премія, 1959. Нобелівська премія, 1964 (разом з О М Прохоровим і Ч. *Таунсом*)

БАСО́ЛЯ, бас — український народний смичковий музичний інструмент басового регістру. Формою і розміром нагадує *віолончель*. Має 4 струни, настроєні за квінтами Б. використовують у нар. інструм. ансамблях (напр., *троїста музика*).

БА́СРА — місто на Пд. Сх. Іраку, на р. Шатт-ель-Арабі, за 90 *км* від Перської затоки. Доступний для морських суден порт, вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 420 тис. ж. (1972, оцінка). Підприємства нафтопереробної, хімічної (виробн. добрив), целюлозно-паперової, харчової і легкої пром-сті. Кустарні промисли і ремесла. Засн. 637. У 8—9 ст.— важливий культ. і екон. центр Пд.-Зх Азії

БАССАЛІ́ГО Дмитро Миколайович [13 (25). XI 1884, містечко Дудичі, тепер село Калинковичського р-ну Гомел. обл. — 1969, Москва] — професіональний революціонер. Член КПРС з 1904. Н. в сім'ї фельдшера. Учасник революції 1905—07, керував бойовими дружинами під час збройного повстання в Харкові. В 1906—10 — на парт. роботі в Севастополі, Пермі, Катеринбурзі, Харкові (1908 — секретар Харків. орг-ції РСДРП). У 1919—20 — комісар бригади 47-ї стрілецької д-зії, яка вела бої проти денікінців та інтервентів З 1920 — на профспілковій і госп. роботі З 1945 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна.

БАССА́НІ (Bassani) Джорджо (н. 4.III 1916, Болонья) — італійський письменник. Учасник *Руху Опору*. Автор збірки антифашистських повістей «П'ять феррарських історій» (1956), автобіографічного психологічного роману «Сад Фінці-Контіні» (1962), повісті «За дверима» (1964). Опублікував збірку літ.-критичних статей «Підготовлені слова та інші статті про літературу» (1966)

Тв.: Рос. перекл.— Ночь 1943 года. В кн.: Итальянская новелла XX века. М., 1969.

БАСТА́РНИ — давнє плем'я, яке жило на території між Пд. Прикарпаттям і пониззям Дунаю. Етнічна належність Б. остаточно не визначена. Деякі рад. історики вважають Б. сармато-фракійськими племенами, інші — германцями. В 1-й половині 2 ст. до н. е. виступали

на боці Македонії у боротьбі проти Риму. У 1 ст. до н. е. Б. в союзі з ін. «варварськими» племенами вели боротьбу проти Риму на стороні *Мітрідата VI Євпатора*. В 279 н. е. 100 тис. Б. були переселені імператором Пробом у рим. Фракію. Пізніше вони не згадуються в історичних джерелах.

В. І. Бідзіля.

БАС-ТЕР — адм. центр французького володіння Гваделупа. Лежить на о. Гваделупа у Карибському м., в групі Малих Антільських о-вів. 15,8 тис. ж. (1974). Харч. (цукрова та ін.) пром-сть. Порт (вивіз цукру-сирцю, бананів, кави, какао, ванілі тощо).

БА́СТЕР — адм. центр британ. володіння Сент-Крістофер-Невіс-Ангілья у групі Малих Антільських о-вів. Морський порт, аеропорт. 16 тис. ж. (1972). Підприємства по переробці с.-г. сировини (цукр. тростини, бавовни, овочів, фруктів). Торг. центр.

БАСТІА́ (Bastiat) Фредерік (30.VI 1801 — 24.XII 1850) — французький буржуазний економіст. Один з авторів вульгарної бурж. теорії «*гармонії інтересів*» праці й капіталу; пропагандист *фритредерства*. Виступав з проповіддю вільного підприємництва. К. Маркс піддав нищівній критиці погляди Б. у праці «Кері і Бастіа» (1857) та в ін. творах.

БАСТІ́ЛІЯ — фортеця в Парижі, збудована 1370—82. В 15 ст. стала держ. в'язницею, з 16 ст.— переважно для політ. в'язнів. 14.VII 1789 населення Парижа взяло штурмом Б.— символ абсолютизму.

Штурм Бастилії 14 липня 1789. Гравюра.

Це стало початком *Великої французької революції*. В 1791 Б. було зруйновано. 14.VII відзначається (з 1880) як нац. свято Франції.

БАСТІО́Н (франц. bastion) — п'ятикутна довгочасна (фортечна) або польова оборонна споруда. Один з гол. бойових елементів у фортецях 16—18 ст. Споруджувалися на кутах фортифікаційної огорожі для обстрілу підступів до фортеці фланкуючим і перехресним вогнем

БАСУ́ТО — колишня назва народу *сото*, який живе в *Лесото* і прилеглих районах Південно-Африканської Республіки.

БАСУТОЛЕ́НД — до 1966 володіння Великобританії на Пд. Сх. Африки. З жовтня 1966 — держава *Лесото*.

БАТ, тикаль — грошова одиниця Таїланду, поділяється на 100 *сатангів*. За курсом на червень 1976, 20,40 Б. дорівнює 1 дол. США.

БАТА́ЙСЬК — місто обласного підпорядкування Ростовської обл. РРФСР. Залізничний вузол. 100 тис. ж. (1976). Підприємства залізничного транспорту, ремонтні заводи. Розвинута легка й харч. пром-сть, виробн. буд. матеріалів. Технікум залізничного транспорту. Б. утворений 1938.

БАТА́КИ — народ Індонезії, який населяє пн. райони о. Суматра. Чисельність — 3,1 млн. чол. (1975, оцінка). За лінгвістичними та етногр. особливостями Б. поділяються на 6 груп: тоба-батаки, каробатаки, тимор, пакпак, ангкола і мандайлінг. Говорять батакськими мовами, що належать до *індонезійських мов*. Релігія Б.— іслам, тоба-батаки частково християни, в каро-батаків збереглися вірування в духів природи. Для побуту Б. характерні родоплемінні пережитки. Осн. заняття — землеробство; розвинуті ткацтво, гончарство, металообробка, буд. мистецтво, різьблення на дереві. У Б. існує усний та музичний фольклор.

БАТАЛІ́СТ — художник, що працює в *батальному жанрі*.

БАТА́ЛОВ Микола Петрович [24.XI (6.XII) 1899, Москва — 10.XI 1937, там же] — російський рад. актор, засл. арт. РРФСР (з 1933). З 1916 — в трупі МХТ (з 1920 — МХАТ). Ролі: Медведєв («На дні» Горького), Лопахін («Вишневий сад» Чехова), Васька Окорок («Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова), Фігаро («Безумний день, або Весілля Фігаро» Бомарше). Знімався в кіно. Кращі ролі у фільмах: Павло Власов («Мати» за романом Горького, 1926), Сергєєв («Путівка в життя», 1931) та Лаціс («Три товариші», 1935).

БАТА́ЛОВ Олексій Володимирович (н. 20.XI 1928, м. Владимир)— російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1976). У 1950 закінчив Школу-студію МХАТу. В 1950—53 — актор Центр. театру Рад. Армії, 1953—56 — МХАТу. Ролі в кіно: Журбін («Велика сім'я», 1954), Румянцев («Справа Румянцева», 1956), Борис («Летять журавлі», 1957), Устименко («Дорога моя людина», 1958), Гусєв («Дев'ять днів одного року», 1962), Павло Власов («Мати» за М. Горьким, 1956), Гуров («Дама з собачкою» за оповіданням А. Чехова, 1960), Голубков («Біг», 1970), Трубецькой («Зоря принадливого щастя», 1975). Поставив фільми: «Шинель» за М. Гоголем (1960), «Три товстуни» (1966), «Гравець» (1972). Нагороджений орденом Леніна.

БАТАЛЬЙО́Н (франц. bataillon) — основний тактичний підрозділ у сухопутних, повітряно-десантних військах і частинах морської піхоти. Б. входить до складу полку. Окремий Б. (спец. війська) є самостійною військ. частиною, яка входить безпосередньо до складу з'єднання.

БАТА́ЛЬНИЙ ЖАНР (від франц. bataille — битва) — жанр образотворчого мистецтва, що відображає воєнні події й життя армії. Зображення битв трапляються вже в пам'ятках мистецтва Старод. Єгипту, Ассирії, Греції і Риму. Особливої виразності Б. ж. набуває за доби *Відродження* («Битва при Анг'ярі» *Леонардо да Вінчі*, «Битва при Кашіні» *Мікеланджело*). Прогресивний напрям в історії Б. ж. пов'язаний з правдивим відображенням воєнних подій, викриттям мілітаризму, прославлянням героїзму народу у визвольних війнах: офорти Ж. *Калло* і Ф. *Гойї*; картини — «Здача Бреди» Д. *Веласкеса*, «Битва під Грюнвальдом» Я. *Матейка*; твори Ю. *Брандта*, Е. *Месоньє*, Е. Деларош, А. *Гро* та ін. В рос. мистецтві Б. ж. сформувався в епоху Петра I (гравюри О. *Зубова* з зображенням морських баталій, мозаїка «Полтавська битва» майстерні М. Ломоносова), з 19 ст. розвивається т. з. академічний Б. ж., у якому конкретні істор. події зображуються в ефектному парадно-видовищному плані (О. Зауервейд, О. *Коцебу*, Б. Вілевальде). В кін. 19 — на поч. 20 ст. академічний Б. ж. зазнає впливу реалізму (панорама Ф. *Рубо* «Оборона Севастополя»). Вершиною рос. Б. ж. є картини В. *Верещагіна*, в яких він відтворив суворі будні війни, а також полотна В. *Сурикова* («Перехід Суворова через Альпи» та ін.). В укр. мистецтві окремі події визвольної боротьби народу показано в гравюрах Н. *Зубрицького* і Л. *Тарасевича*. Темам війни та героїчного минулого укр. народу присвячено картини С. *Васильківського* («Козак Голота» та ін.), Г. *Крушевського* («Тривога»). Радянський Б. ж. на основі методу соціалістичного реалізму продовжує і розвиває кращі традиції баталістів минулого (М. *Греков*, М. *Авілов*, Ю. *Непринцев* та ін.). Героїку революц. боротьби і громадянської війни відображено в картинах «Захист Червоного прапора» і «Перехід через Сиваш» М. *Самокиша*, творах Л. *Мучника* та ін. Подіям Великої Вітчизн. війни 1941—45 присвячено багато творів рад. художників, в т. ч. укр. (полотна П. *Сулименка*, В. *Пузиркова*, О. *Будникова*, О. *Лопухова*, В. *Шаталіна*, А. *Константинопольського* та ін.). Боротьба проти імперіалістичної реакції і фашизму сприяла дальшому розвиткові реалістич. традицій Б. ж. в мистецтві країн соціалістичної співдружності та прогресивному мистецтві капіталістичних країн (Дж. Андреєвич-Кун у Югославії, М. *Лінгнер* в НДР, Р. *Гуттузо* в Італії, Х.-Д. *Сікейрос* у Мексиці). Іл. див. на окремому аркуші, с. 368—369.

Літ.: Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI—XVIII ст. К., 1958; Бродский В. Советская батальная живопись. Л.— М., 1950; Белічко Ю. В. Безсмертний подвиг народний. К., 1975.

К. Д. Трохименко.

БАТА́Р — річка в Закарпатській обл. УРСР, на незначній віддалі протікає по кордону з Румунією, ліва притока Тиси. Довж. 53 *км*, пл. бас. 393 *км²*. Бере початок у Вулканічних Карпатах. У верхній течії гірська, порожиста, нижче — рівнинна.

М. Г. Басов.

М. П. Баталов.

О. В. Баталов.

Батат:
1 — частина стебла;
2 — кореневі бульби.

Батиплан.

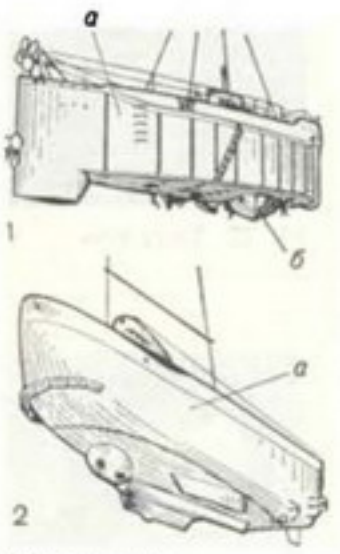

Батискафи:
1 — «Трієст II»;
2—«Архімед»; *а* — корпус-поплавок; *б*—куля-гондола.

БАТАРЕ́Я (франц. batterie, від battre — бити) — основний вогневий і тактичний підрозділ в артилерії. Б. можуть бути окремими (в полковій, береговій артилерії) або входити до складу дивізіону (полку). В артилерії сучас. армій Б. складається з 2—3 вогневих взводів та взводу управління і має 2—6 гармат (мінометів, бойових машин реактивної артилерії тощо).

БАТАРЕ́Я — однакові прилади, пристрої або споруди, об'єднані в єдину систему (установку) для ефективнішої дії. В Б. об'єднують електричні *акумулятори* (акумуляторна Б.), *конденсатори* (конденсаторна Б.), *коксові печі* (коксова Б.), *радіатори* (радіаторна Б.) тощо.

БАТА́Т, солодка картопля (Ipomoea batatas) — багаторічна трав'яниста рослина роду *іпомея*, родини берізкових. Походить з Пд. Америки. В країнах з помірним кліматом Б. вирощують як однорічну рослину для одержання кореневих бульб, які за хім. складом близькі до картоплі, але багатші на вуглеводи (до 30%), в т. ч. цукри (2—6%). Бульби споживають смаженими, вареними і консервованими, переробляють на крохмаль, патоку та ін. Стебла і відходи бульб згодовують худобі. В СРСР Б. вирощують у дослідних посівах у республіках Серед. Азії, на Чорноморському узбережжі Кавказу.

БАТЕРФЛЯ́Й (англ. butterfly, букв.— метелик) — спосіб спортивного *плавання* на грудях з виконанням гребка у вертикальній площині, швидший різновид *брасу*. З'явився (1934) в СРСР та США одночасно.

БАТИБІО́НТИ (від грец. βαθύς — глибокий та *біонт*) — морські організми, що живуть на великих глибинах. Див. *Глибоководні тварини*.

БАТИ́Й (Бату, Саїн-хан; 1208—55) — монгольський хан і полководець, син хана Джучі, онук *Чінгісхана*. В 1236—43 очолив похід монголо-татарського війська в Сх. Європу, що супроводився масовим винищенням населення і зруйнуванням міст (1239 зруйновано Переяслав і Чернігів, 1240 — Київ). У результаті героїчн. опору руського народу, який мужньо обороняв від загарбників Рязань, Москву, Владимир, Козельськ, Київ та ін. міста, війська Б. зазнали великих втрат. У кін. 1240, ослаблені тривалою боротьбою проти давньорус. князівств, вони вдерлися в Польщу, на землі тепер. Закарпатської України, в Угорщину і Далмацію. Зустрівши опір народів цих країн і зазнавши ряд поразок, війська Б. 1242 повернулися до берегів Волги. Внаслідок завойовницьких походів Б. виникла монг. д-ва — *Золота орда*. Див також *Монголо-татарське іго*.

БА́ТИК (малайське) — техніка розпису, а також багатобарвна тканина, оздоблена за допомогою цієї техніки. Б. оснований на поєднанні малюнка, який наносять на тканину непроникною для фарби речовиною (воском або гумовим клеєм), з наступним фарбуванням тканини в баці або тампонами. Інші кольори наносять повторним фарбуванням тканини після зняття частин воскового малюнка. Б. відомий здавна в Індонезії, Індії та ін. країнах Сходу. В Зх. Європі з'явився на поч. 20 ст. На Україні техніку Б. застосовують з 18 ст. (розписування писанок). В рад. мистецтві її почали широко вживати з 30-х рр. 20 ст. для виготовлення сувенірних тканин (шовкових хусток, шарфів тощо).

БАТИПЛА́Н (від грец. βαθύς — глибокий і франц. planer — ширяти) — одномісний глибоководний несамохідний апарат з крилами, за принципом дії подібний до *планера*. Під час буксирування судном Б. (мал.) занурюється у воду. Людина, що перебуває в герметичному корпусі, керує апаратом за допомогою рульового пристрою. Глибина занурення батиплана 200 *м*. Тривалість перебування людини в Б.— кілька годин. Б. обладнано системою *регенерації* повітря, ілюмінаторами, прожекторами, фото- та кінознімальними апаратами, телефоном тощо. Б. застосовують для підводного фото- та кінознімання, в рибальському промислі та ін.

БАТИ́Р СРИМ (Срим Датов; р. н. невід.— п. бл. 1802) — керівник народного повстання в Пн.-Зх. Казахстані (1783—97). Походив із знатного казах. роду. Брав участь у русі казах. нар. мас, які прилучилися до *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*; очолив повстання 1783, яке вибухнуло в зв'язку з посиленням колоніальної політики царизму, експлуатації нар. мас місц. феодалами. Б. С. виступав за ліквідацію ханської влади й передачу її родовій знаті. Після поразки повстання втік до Хіви (кін. 1797).

БАТИСКА́Ф (від грец. βαθύς — глибокий і σκάφη — човен) — глибоководний самохідний апарат. Б. (мал.) складається з легкого корпуса-поплавка, що містить легший за воду наповнювач (бензин), цистерни з баластом і акумуляторні батареї, та сталевої кулі-гондоли (іноді всередині корпуса-поплавка), де розміщують екіпаж і спец. апаратуру. Зовні на Б. встановлено електродвигуни з гребними гвинтами. Перший Б. побудував і випробував (1948) швейц. учений О. *Піккар*. Його син Ж. Піккар і Д. Уолш досягли на Б. глибини 11 тис. *м* (1960, *Маріанський жолоб*).

Б. застосовують для океанографічних та ін. досліджень.

БАТИ́СТ (франц. batiste) — тонка напівпрозора лляна або бавовняна тканина. Виробляють її з крученої пряжі низьких товщин (високих номерів). Використовують для пошиття одягу різних видів.

БАТИ́ЦЬКИЙ Павло Федорович [н. 14 (27).VI 1910, Харків] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1968), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1938. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1927. В 1938 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. штабу д-зії, командир стрілецької д-зії й стрілецького корпусу брав участь у боях на Пн.-Зх., 1 і 2-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. У 1948 закінчив Академію Генштабу. З 1954 — команд. військами Моск. округу ППО, з 1965 — 1-й заст. нач. Генштабу Збройних Сил СРСР. З 1966 — Головнокомандуючий військами ППО країни, заст. міністра оборони СРСР. Одночасно є команд. військами ППО і заст. Головнокомандуючого Об'єднаними збройними силами держав — учасниць Варшавського договору. На XXII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК, на XXIII—XXV з'їздах — членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора та іншими орденами і медалями.

БАТІА́ЛЬ (від грец. βαθύς — глибокий) — зона Світового ок. на глибині від 200 до 2000 *м*. Характеризується незначною освітленістю, майже сталими т-рами та солоністю води. В Б. живуть глибоководні риби, молюски та ін. (див. *Глибоководні тварини*).

БАТІА́ЛЬНІ ВІ́ДКЛАДИ — морські відклади, що утворюються в межах батіальної зони (див. *Батіаль*). Вкривають 19,4% площі *Світового океану*. Утворюються гол. чин. з теригенного матеріалу (див. *Теригенні відклади*), принесеного з суходолу. Представлені синім, зеленим, червоним або сірим вулканічним та вапнистим мулом, глибоководними пісками, рідше галечниками.

БАТМУ́НХ Жамбин (н. 1926, Убсунурський аймак, МНР) — монгольський політичний і державний діяч. Член Монгольської народно-революційної партії (МНРП). Н. в сім'ї арата-скотаря. В 1951 закінчив Монг. держ. ун-т, 1961 — Академію сусп. наук при ЦК КПРС. У 1967—73 — проректор, потім — ректор Монг. держ. ун-ту. З 1973 — на парт. і держ. роботі. З 1974 — голова Ради Міністрів МНР. З 1971 — член ЦК, з 1974 — член Політбюро ЦК МНРП. Депутат Великого Народного Хуралу МНР.

БА́ТОВ Андрій Борисович (1889, с. Алексєєвка, тепер Карачевського р-ну Брянської обл.— 1.IX 1949, Харків) — учасник боротьби за Рад. владу на Україні, робітник.

Батик. В. Ю. Лимаренко. «Танець». Шовк, батик. 1960.

До ст. **Батальний жанр.** 1. М Б Греков. Трубачі Першої Кінної армії 1934 Державна Третьяковська галерея 2. М С Самокиш Атака (Бій за прапор) 1929 Центральний будинок Радянської Армії в Москві

1

2

3

4

До ст. **Батальний жанр.**

1. Леонардо да Вінчі. Битва при Анг'ярі. 1503–06. Гравюра Ж. Еделінка

2. Я. Матейко. Битва під Грюнвальдом (фрагмент картини). 1878. Національний музей у Варшаві.

3. В. І. Суриков. Підкорення Сибіру Єрмаком. 1895. Державний Російський музей в Ленінграді.

4. В. В. Парчевський. Захисники Сталінграда. 1950. Державний музей українського образотворчого мистецтва у Києві.

Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сел. сім'ї. З 1907 вів парт. роботу в Маріуполі, Севастополі, Юзівці. З 1912 — член Юзово-Макіївського к-ту РСДРП. Один з керівників *Горлівсько-Щербинівського страйку 1916*. В 1917 — один з організаторів профспілки гірників у Макіївці. В 1918—19 — на парт. і військ. роботі в Орловській губ. З 1920 — на відповідальній роботі в Харкові. З 1945 — персональний пенсіонер.

БА́ТОВ Павло Іванович [н. 20.V (1.VI) 1897, с. Філісово, тепер Рибінського району Ярославської обл.] — рад. військовий діяч, генерал армії (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1929. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник нац.-революц. війни іспан. народу 1936—39 та рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир корпусу, заст. команд. та команд. армією. Війська, керовані Б., брали участь у визволенні України. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії (1955—58 — команд. військами Прикарп. військ. округу 1970 — голова Рад. к-ту в війни. Депутат Верховної СРСР 1, 2, 4—6-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 371.

БАТО́ЗЬКА БИ́ТВА 1652 — переможна битва 22—23.V (1—2.VI) селянсько-козацького війська, очолюваного Б. Хмельницьким, з польсько-шляхетською армією коронного гетьмана М. *Калиновського* під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Щоб не допустити воєнного союзу України з Молдавією, польс. уряд наказав коронному гетьманові М. Калиновському виступити проти козац. полків, що йшли з Подніпров'я до Молдавії. М. Калиновський зосередив понад 30 тис. чол. польс.-шляхет. військ, розташувавши їх біля г. Батіг (поблизу сучас. с. Четвертинівки Тростянецького р-ну Вінн. обл.). Б. Хмельницький здійснив швидкий маневр на оточення і розгром ворожих сил ще до підходу їм підкріплень. Разом з козац. полками в Б. б. брали участь загони крим. татар як тимчасові союзники Війська Запорізького. Вранці 22.V (1.VI) тат. кіннота зав'язала бойові сутички з польс. кіннотою. Тим часом козац. полки вдалим маневром завершили оточення всього польс.-шляхет. війська і змусили його відступити в укріплений табір. Вночі проти 23.V (2.VI) до козац. війська підійшли осн. сили (Чигиринський, Черкаський, Переяславський і Корсунський полки). Вранці 23.V (2.VI) козац. військо розгорнуло навальний наступ на ворога, в якому відзначилася козац. кіннота під командуванням І. *Богуна*. Козаки прорвали в багатьох місцях лінію оборони і вдерлись у ворожий табір. Бій тривав цілий день. Вороже військо було розгромлено. Разом з ним загинула й майже вся його командна верхівка. Внаслідок перемоги в Б. б. значну частину України повністю було очищено від польс.-шляхет. військ. По всій Україні спалахнули нар. повстання проти польс.-шляхет. панування. Магнати, шляхта та їхні найманці кидали маєтки й тікали з України. Тяжкі умови недавнього *Білоцерківського договору 1651* фактично втратили своє значення. Перемога у Б. б. сприяла піднесенню руху укр. народу за *возз'єднання України з Росією 1654*.

БАТОЛІ́Т (від грец. βάθος — глибина і λίθος — камінь) — форма залягання глибинних магматичних гірських порід. До Б. відносять інтрузивні тіла (див. *Інтрузія*) площею, більшою як 200 *км²*, складені з досить однорідних кристалічних порід — переважно гранітоїдів, що залягають серед осадочних порід. Б. утворюються на значних глибинах і внаслідок наступної *ерозії* виступають на поверхню. На Україні відомі в межах *Українського щита*.

БАТО́МЕТР (від грец. βάθος — глибина і μετρέω — вимірюю) — прилад, яким відбирають проби води з заданих глибин природної водойми. Розрізняють Б. (мал.) миттєвого наповнення (напр., порожнистий метал. циліндр з кришками, що швидко закриваються) і наповнення довгочасного. Використовуючи проби, відібрані Б., досліджують фіз. і хім. властивості води, а також органічних і неорганічних включень, що містяться в ній.

БА́ТОН-РУЖ — місто на Пд. США, адм. центр штату Луїзіана. Доступний для океанських суден порт на р. Міссісіпі. Вузол з-ць і автошляхів. 285 тис. ж. (1970). Гол. галузі пром-сті — нафтопереробна і хімічна. Виробн. алюмінію (на довізних бокситах) і синтетичного каучуку. Підприємства харч. (особливо цукрової) і деревообр. пром-сті. Університет.

БАТО́РІЙ (Batory) Стефан (27.IX 1533 — 12.XII 1586, Гродно) — семиградський (трансільванський) князь (1571—76), польський король (з 1576) і полководець. Прагнув до зміцнення королівської влади. За правління Б. посилився феод. гніт на укр. землях, загарбаних шляхет. Польщею. Маючи на меті використати укр. козаків у війні проти Росії, Б. 1578 збільшив кількість реєстрових козаків до 6000 чол. Але під час воєнних дій проти Росії 1579—82 (див. *Лівонська війна 1558—83*) укр. козаки відмовилися допомагати польс. війську. Після укладення 1582 перемир'я з Росією уряд Б. проводив посилену колонізацію Лівобережної України.

БАТРА́К Григорій Овсійович [н. 10 (23).I 1905, ст. Авдіївка, тепер Донецької обл.) — український рад. фармаколог, засл. діяч науки УРСР (1966). В 1931 закінчив Дніпропетровський мед. ін-т, з 1944 — зав. кафедрою того ж ін-ту. Осн. праці присвячені вивченню фармакологічної регуляції функцій центральної нервової системи, а також її реактивності в *онтогенезі* при дії наркотичних і нейроплегічних засобів.

БАТРАХОЛО́ГІЯ (від грец. βάτραχος — жаба і λόγος — вчення) — розділ зоології, що вивчає *земноводних*.

БА́ТСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від м. Бат у Великобританії) — пізній вік середньоюрської епохи юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. У межах УРСР відклади Б. я. (глини, аргіліти, алевроліти, піски, пісковики і вапняки) поширені в Дніпровсько-Донецькій западині, на Донбасі, у Карпатах, Причорномор'ї та на Кримському п-ові. Потужність їх — до 600 *м*. З відкладами Б. я. пов'язані родовища бурого вугілля, гончарних та керамзитових глин і мармуровидних вапняків. Див. також *Юрський період і юрська система*.

БАТТА́ЛЬЯ (Батталія; Battaglia) Гвідо де (н. бл. 1846 — п. після 1913) — польський журналіст і критик. Н. на Україні. Вчився у Львів. ун-ті. Учасник польс. визвольного повстання 1863—64. Автор першого критико-біографічного нарису про Т. Шевченка польс. мовою «Тарас Шевченко. Його життя й твори» (Львів, 1865). Книжкою користувалося багато дослідників творчості укр. поета під час написання своїх праць про нього (В. П. *Маслов*, Й.-Г. *Обріст*, М. К. *Чалий* та інші).

БАТТІСТІ́НІ (Battistini) Маттіа [27.II 1856, Рим — 7.XI 1928, Контільяно (Рієті)] — італійський співак (баритон). Майстер *бельканто*. Закінчив Римський ун-т. З 1878 співав у різних театрах Італії. Неодноразово виступав у Росії та на Україні. Партії: Дон Жуан («Дон Жуан» Моцарта), Ріголетто, Яго («Ріголетто», «Отелло» Верді), Гамлет («Гамлет» Тома); в рос. операх — Демон («Демон» Рубінштейна), Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Руслан («Руслан і Людмила» Глинки).

БАТУ́МІ — місто в Грузії, столиця Адж. АРСР. Порт на Чорному м., кінцевий пункт Закавказької з-ці. 117 тис. ж. (1976). Б. виник на місці фортеці Тамарісціхе, перебудованої в 10—13 ст. За середніх віків був відомий під назвою Батомі, входив до складу Грузинського царства.

В 17 ст. Б. загарбали турки. З 1878 в складі Росії під назвою Батум. На поч. 20 ст. Б. став значним пром. центром Закавказзя. В кін. 1901 створено Батумський к-т РСДРП, який організував *Батумський страйк і демонстрацію 1902*. В листопаді 1905 в місті відбулося збройне повстання, яке було жорстоко придушене. В квітні 1918 Б. окупували турки, з грудня 1918 по липень 1920 — англ. війська, які змушені були залишити місто, але передали владу груз. меншовикам. 11.III 1921 тур. війська ввійшли в Б. В результаті збройного повстання трудящих Рад. владу встановлено 19.III 1921. З 16.VI 1921 Б.— столиця Аджарської АРСР. Б.— важливий пром. і культ. центр Аджарії. Гол. галузі пром-сті — нафтопереробна (на довізній сировині) та маш.-буд. (судна, машини

П. Ф. Батицький.

Ж. Батмунх.

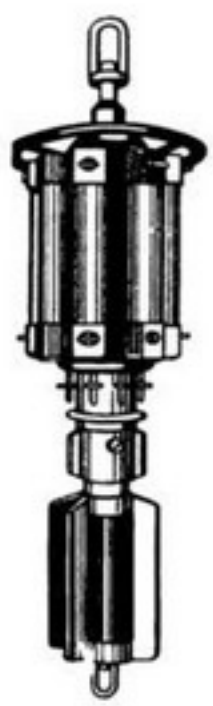

Батометр миттєвого наповнення.

Батун: *1* — однорічна рослина через 80 днів після сходів; *2* — дворічна рослина.

й устаткування для чайної та ін. галузей харч. пром-сті). Розвинута електротех. і харч. (чайні ф-ки, цитрусовий, м'ясо-, хлібо-, виноробний, тютюново-ферментаційний комбінати) пром-сть. Асфальтобетонний і деревообр. з-ди, взут. та швейна ф-ки, шкіряний з-д. На відходах чайної промисловості працює єдиний в СРСР кофеїновий завод.

У Б. та на його околицях — велике субтропічне г-во (чай, цитрусові). Пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, Музей Аджарії. За 9 *км* на Пн. від Б.— Батумський бот. сад (засн. 1912). Б.— курорт всесоюзного значення. Район Б.— найтепліший на чорноморському узбережжі Кавказу. На Пн. Сх. від міста — приморські курорти: Махінджаурі, Зелений Мис, Ціхісдзірі і Кобулеті. У місті проводиться велике будівництво. Реконструйовано порт, споруджено нову набережну й приморський парк. Серед нових споруд: готель «Інтурист» (1939, арх. О. В. Щусєв), літній театр (1948, арх. К. Джавахішвілі, Б. Кіракосян), Музей Революції (1955, арх. К. Джавахішвілі), кінотеатр «Тбілісі» (1964, арх. Н. Абашидзе).

БАТУ́МСЬКИЙ СТРАЙК І ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1902 — революційні виступи батумських робітників у лютому — березні 1902. Приводом для виступу стало звільнення 27.II (12.III) бл. 400 робітників нафтоочисного з-ду. Страйком керував Батумський к-т РСДРП. Вночі проти 8 (21). III поліція заарештувала 32 чол. Батумський к-т РСДРП 8 (21). III організував маніфестацію страйкарів. 348 її учасників було заарештовано поліцією. На знак протесту 9 (22).III відбулася 6-тисячна політ. демонстрація. Під час сутички з військами і поліцією 15 чол. було вбито, 54 поранено. 12 (25).III відбувся похорон убитих, у якому взяли участь понад 5 тис. робітників. Поліція провела масові арешти. Б. с. і д. стали передвісниками зростання революц. руху в Закавказзі.

БАТУ́Н, татарка; піщана, або трубчаста, цибуля (Allium fistulosum) — один з видів багаторічної *цибулі*; овочева багаторічна трав'яниста рослина родини лілійних. У дикому стані росте в Сибіру. Культивують у багатьох країнах; в СРСР, у т. ч. на Україні,— всюди, особливо в господарствах Криму. Батун дуже холодостійкий і досить посухостійкий. Типових цибулин не утворює.

Вирощують Б. на перо. Росте на одному місці 3—4 роки. Придатний для вигонки зеленого листа (пера) в теплицях і парниках.

БАТУ́РИН — селище міського типу Бахмацького р-ну Чернігівської обл. УРСР, на р. Сеймі (бас. Дніпра), за 19 *км* від залізничної ст. Бахмач.

Час заснування невідомий. Уперше згадується в документах 1625. В 1669—1708 і 1750—64 Б. був резиденцією гетьманів Лівобережної України. В Б. підписано *Батуринські статті 1663*. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1960 Б.— селище міського типу. В Б.— цегельня, льонозавод, відділення районного об'єднання «Сільгосптехніка», колгосп, комбінат комунальних підприємств. 2 загальноосвітні школи, філіал Бахмацької муз. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, бібліотека, відділ Черніг. історичного музею. В Б. збереглися цінні архіт. пам'ятки: парк і будинок В Кочубея (17 ст.), палац К. Розумовського (1799—1803, арх. Ч. Камерон).

Батурин. Палац К. Розумовського (сучасний вигляд). Архітектор Ч. Камерон. 1799—1803.

БАТУ́РИНСЬКІ СТАТТІ 1663 — умови, підписані в *Батурині* гетьманом Лівобережної України І. *Брюховецьким* і представниками царського уряду. Підтверджуючи *Березневі статті 1654*, Б. с. доповнювали їх двома пунктами, за якими гетьманська адміністрація зобов'язувалася: 1) повернути з України рос. поміщикам селян-втікачів; 2) заборонити укр. купцям вивозити з України і продавати в Росії горілку й тютюн, щоб не порушувати царську монополію на продаж цих товарів. Б. с. незабаром були замінені *Московськими статтями 1665*.

БАТУ́РІН Микола Миколайович [справжнє прізв.—Замятін; 6 (18).XII 1877, селище при ст. Чертково Пд.-Сх. з-ці — 23.XI 1927, Ялта] — рад. партійний діяч, публіцист, історик. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї залізничного службовця. В революц. русі з 1899. Проводив парт. роботу в Києві, Тулі, Петербурзі, Воронежі, Москві та на Уралі. Був на засланні і в еміграції. В 1904 — один з організаторів у Женеві б-ки та архіву ЦК РСДРП. У 1911—12 працював у редакціях газет «Звезда» і «Правда». В 1918—19—член редколегії газ. «Правда», пізніше — співробітник Реввійськради РРФСР, колегії Істпарту. Автор праць з історії революц. руху в Росії.

БАТУ́Т, батуд (франц. batoude, від італ. battuta, букв.— удар) — горизонтальна плетена сітка, закріплена гумовими амортизаторами або сталевими пружинами на рамі. Б. буває розбірним і складаним, розміром до 5 *м* завдовжки і 1,5 *м* завширшки. Б. укріплюють на висоті 1,2 *м* від підлоги. Б. використовують для тренування акробатів, гімнастів, стрибунів у воду тощо. Проводяться змагання з стрибків на батуті.

Батут.

БАТЮ́К Яків Петрович (12.V 1918, село Рижани, тепер Володарсько-Волинського р-ну Житомирської області— **8. IX** 1943) — керівник комсомольського підпілля в м. Ніжині (Черніг. обл.) під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Н. в сел. сім'ї. В 1940 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. Незважаючи на тяжку недугу (сліпоту), Б. залишився на підпільній роботі й очолив комсомольсько-молодіжну підпільну орг-цію, яка допомагала місц. партизанському загонові, проводила антифашист. агітацію серед населення, організовувала диверсії тощо. Б. був заарештований і страчений гітлерівцями.

БА́ТЮШКОВ Костянтин Миколайович [18 (29).V 1787, Вологда — 7 (19).VII 1855, там же] — російський поет. Надруковані в журналах твори ввійшли до першої зб.— «Спроби у віршах та прозі» (1817). Програмний твір — послання «Мої Пенати» (1811—12, вид. 1814). Писав волелюбні й патріотичні вірші («До Дашкова», «Полонений», «Перехід через Рейн»). Найповніше виявився його талант в епікурейській та елегічній поезії (вірші «Радість», «Вакханка», «Помста» та ін.).

Тв.: Полное собрание стихотворений. М.—Л., 1964.

БА́ТЮШКОВ Помпей Миколайович (1811—92) — російський буржуазний історик. Монархіст за поглядами, Б. в своїх працях тенденційно висвітлював боротьбу нар. мас, пояснюючи причини її лише реліг. суперечностями між православними і католиками. Опублікував «Атлас народонаселення західноруського краю за віросповіданням» (1863), «Пам'ятки руської давнини в Західних губерніях...» (в. 1—8, 1868—85). Видав праці «Холмська Русь» (1887), «Волинь» (1888), «Білорусія і Литва» (1890), «Поділля» (1891), в яких використав документальні джерела, ілюстративні матеріали, історико-геогр. карти, що мають певну цінність для дослідників.

БАТЯ́ТИЦЬКІ СТРА́ЙКИ 1928—29 — масові страйки сільської бідноти с. Батятичі Жовківського повіту (тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл.). У вересні 1928 почався страйк селян, які вимагали зниження цін на сіножаті. Страйк тривав 2 тижні й закінчився перемогою селян. У жовтні застрайкували с.-г. робітники. Страйкарі вимагали 8-годинного робочого дня, підвищення зарплати, повернення на роботу звільнених робітників. Страйк тривав близько місяця. Робітники домоглися часткового задоволення своїх вимог. У грудні 1928 — січні 1929 відбувся масовий страйк робітників, зайнятих на підвозі лісу до деревообробного з-ду в м. Кам'янці-Струмилівській. Страйкарі домагались визнання профспілки й підвищення зарплати. Для зриву страйку було використано

штрейкбрехерів, проведено арешти членів страйккому — комуністів. 11.I 1929 поліція відкрила вогонь по страйкарях. Було вбито 4 чол., багато поранено. Б. с., в яких спільно виступали укр. і польс. трудящі, відіграли значну роль у піднесенні революц. руху на зх.-укр. землях.

БАТЬКІ́ВСТВО в п р а в і — факт походження дитини від певного батька. В СРСР цей факт засвідчують органи запису актів громадянського стану (ЗАГС) на підставі документа про *шлюб* між батьками дитини; якщо батьки не перебувають у шлюбі — на підставі їхньої спільної заяви або суд. рішення про встановлення Б. Запис про батька є підставою для взаємних прав і обов'язків між батьком і дитиною (див. *Батьківські права і обов'язки*).

БАТЬКІ́ВСЬКІ ПРАВА́ І ОБО́В'ЯЗКИ — в СРСР особисті і майнові права і обов'язки, які закон надає батькам для забезпечення належного виховання і матеріального утримання дітей, а також захисту їхніх прав та інтересів. За Конституцією СРСР радянські громадяни зобов'язані піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, ростити гідними членами соціалістичного суспільства. Б. п. і о. передбачено ст. 18 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (ст. 62—94 КпШС УРСР).

Батьки мають рівні особисті й майнові права та обов'язки щодо своїх дітей: дають дітям ім'я й прізвище; вирішують питання їх виховання та навчання і вимагають повернення дітей від осіб, які їх удержують у себе без належних підстав. Вони здійснюють захист інтересів неповнолітніх дітей; зобов'язані утримувати неповнолітніх і непрацездатних повнолітніх дітей; управляють майном, що належить неповнолітнім дітям, і відповідають за шкоду, заподіяну ними. Батько й мати мають ці права і обов'язки, навіть коли *шлюб* між ними припинено. Б. п. і о. здійснюються з часу народження дитини до досягнення нею 18 років і стосуються дітей, походження яких від батьків визначено *актами громадянського стану*, а також усиновлених дітей (див. *Усиновлення*). Батьківські права є водночас і обов'язком перед суспільством; належне використання їх має велике соціальне значення. Закон передбачає адм., майнову і кримінальну відповідальність батьків, котрі несумлінно використовують батьківські права або ухиляються від виконання обов'язків; у виняткових випадках до батьків застосовується *позбавлення батьківських прав*. Закони зарубіжних соціалістичних д-в про Б. п. і о. також засн. на принципах рівності прав батьків і їхньої відповідальності перед суспільством за виховання дітей. Під впливом жін. руху в капіталістичних країнах вжито певних заходів у напрямі демократизації *сімейного права*, але систематичної розробки Б. п. і о. в законодавстві цих країн немає.

М. Т. Оридорога.

БА́ТЬКІВЩИ́НА — див. *Вітчизна*.

БА́ТЬКІВЩИНА — спадщина від батьків, спадкове майно.

БА́УЕР (Bauer) Бруно (6.IX 1809, Айзенберг — 13.IV 1882, Ріксдорф) — німецький філософ-ідеаліст, молодогегельянець (див. *Гегельянство*). В своїх ранніх працях доводив, що євангельські перекази є вигаданими історіями, результатом навмисної творчості окремих осіб. У філософії Б., заперечуючи абсолютну ідею *Гегеля*, проголосив абсолютною *самосвідомість*. Історію розглядав з позицій *суб'єктивного ідеалізму*. Гол. рушійною силою суспільного прогресу вважав самосвідомість «критичних осіб». К. Маркс і Ф. Енгельс у працях *«Святе сімейство»* й *«Німецька ідеологія»* критикували ідеалістичні погляди Бауера.

БА́УЕР (Bauer) Отто (5.IX 1882, Відень — 4.VII 1938, Париж) — один з лідерів австр. соціал-демократії, ідеолог *австромарксизму*. За фахом юрист. Разом з К. Реннером висунув опортуністичну теорію *«культурно-національної автономії»*. Був одним з провідних діячів 2-го Інтернаціоналу. Перед 1-ю світовою війною — секретар с.-д. фракції рейхстагу, редактор газети «Арбайтерцайтунг» («Робітнича газета»). Під час війни потрапив у полон в Росію, після Лютн. революції 1917 зблизився з меншовиками. В 1918—19 — міністр закорд. справ Австрії. Брав участь у створенні *«Інтернаціоналу 2½-го»* (1921) і т. з. Соціалістичного робітн. інтернаціоналу (1923). В останні роки життя, залишаючись у цілому на центристських позиціях, Б. переглянув деякі свої погляди, визнав успіхи СРСР у соціалістич. будівництві.

БА́УМАН Карл Янович (29.VIII 1892 — 14.X 1937) — рад. парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1907. Н. у Вількенській волості (тепер Латв. РСР) у бідній сел. сім'ї. Вів нелегальну парт. роботу в багатьох містах, зокрема в Києві, де 1913—17 вчився в Комерц. ін-ті. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Києві, очолював латис. більшовицьку орг-цію. Після громадян. війни — на парт. і рад. роботі: 1920—23 — секретар Курськ. губкому партії, 1923—28 — працівник апарату ЦК ВКП(б), 1929—30 — секретар ЦК ВКП(б), 1931—34 — перший секретар Середазбюро ЦК ВКП(б), 1934—37 — зав. відділом науки ЦК ВКП(б). З 1925— член ЦК ВКП(б). В 1929—30 — канд. у члени Політбюро ЦК ВКП(б). Обирався членом ЦВК СРСР.

БА́УМАН Микола Ернестович [парт. псевд.— Грач, Полетаєв, Сарафський, Сорокін, Віктор та ін.; 17 (29).V 1873, Казань — 18 (31).X 1905, Москва] — професіональний революціонер, діяч більшовицької партії. Н. в сім'ї ремісника. Закінчив Казанський ветеринарний ін-т (1895). В революц. русі з 90-х рр. Не раз зазнавав арештів. У 1896—97 — член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1899 емігрував до Швейцарії. Один з найближчих помічників В. І. Леніна у створенні газети *«Искра»*. На поч. 1902 для встановлення зв'язків з іскрівцями виїхав до Києва, а потім до Воронежа. Був заарештований і відправлений до Києва. В серпні 1902 в числі 11 іскрівців утік з Лук'янівської тюрми, емігрував за кордон. Делегат II з'їзду РСДРП. В 1903 повернувся в Росію, очолив Моск. більшовицьку орг-цію і одночасно Пн. бюро ЦК РСДРП. Під час робітн. демонстрації вбитий агентом охранки. В газ. «Пролетарий» (№ 24) було вміщено некролог з приводу смерті Б., написаний В. І. Леніним.

Літ.: Ленін В. І. Микола Ернестович Бауман. Повне зібрання творів, т. 12; Стрельський В.І. М. Е. Бауман та його революційна діяльність на Україні. К., 1948; Молотков Г. Н. Н. Э. Бауман. Л., 1966.

БА́УТЦЕН — місто на Пд. Сх. НДР, в окрузі Дрезден, на р. Шпре. Вузол з-ць і автошляхів. 44 тис. ж. (1970). Підприємства металообр., радіотехнічної, текст., поліграфічної і паперової пром-сті. Виробн. вагонів, теле- та радіоапаратури. Значну частину населення становлять *лужичани* — слов. народність, що здавна живе в басейні верх. і серед. течії Шпре. Нар. театр, обсерваторія. Б. згадується з II ст. Має слов'янську назву Будишин.

БА́ФФІНА МО́РЕ — напівзамкнене море Пн. Льодовитого ок. між о-вами *Гренландія*, *Баффінова Земля* та *Елсмір*. З Атлантичним ок. сполучається прот. Девіса. Пл. 540 тис. км². Глиб. до 2414 м. Т-ра води на поверхні від —1° і нижче взимку, до +4, +5° улітку. Солоність 30—34‰. Більшу частину року вкрите кригою; влітку — плавуча крига, багато *айсбергів*. У Б. м. водяться тюлені, кілька видів промислових риб (тріска, оселедці). Назване на честь англ. полярного дослідника У. Баффіна.

БА́ФФІНОВА ЗЕМЛЯ́ — найбільший острів *Канадського Арктичного архіпелагу*. Входить до складу Канади. Пл. 478 тис. км². Нас. бл. 3 тис. чол. (ескімоси та ін). Береги дуже розчленовані, є *фіорди*. Зх. частина Б. з.— рівнинна, сх.— гориста (до 2591 м). Значне зледеніння. Рослинність тундрова. Рибальство.

БАХ (Bach) — родина німецьких музикантів 17—18 ст. Й о г а н н - С е б а с т ь я н Б. (21.III 1685, Ейзенах — 28.VII 1750, Лейпциг) — композитор і органіст; один з творців німецької нац. музики, найвидатніший представник поліфонічного стилю в світовій муз. культурі. В 1700—03 навчався в Люнебурзькій школі, був там хористом, потім скрипалем. Деякий час служив придворним скрипалем, альтистом і органістом у Веймарі, згодом — органістом в Арнштадті, де створив свої перші композиції. З 1708 жив у Веймарі, 1717—23 — в Кетені, був органістом, концертмейстером і капельмейстером при князівських дворах. З 1723 — у Лейпцігу, кантор церкви св. Фоми і викладач латині та співу в школі при ній. Творчість Б. охоплює понад 1000 творів різних жанрів: світські й духовні кантати (320), меси, ораторії, хорали, мотети, ін-

П. І. Батов.

Я. П. Батюк.

М. Е. Бауман.

Й.-С. Бах.

О. М. Бах.

струментальні твори тощо. Вокальні твори написані здебільшого на релігійні теми («Страсті за Іоанном», 1723; «Страсті за Матвієм», 1729; «Меса сі-мінор», 1733—38), проте музика їх пройнята реалістичним відчуттям життя, високим гуманізмом, філософською заглибленістю, драматизмом і оптимізмом. Серед світських вокальних творів — кантати «Феб і Пан», «Селянська» і «Кавова». Інструм. музика — для органа (прелюдії, токати, фантазії, фуги тощо), клавесина («Добре темперований клавір» — 48 прелюдій і фуг, «Мистецтво фуги», 6 партит, 6 франц. сюїт, 6 англ. сюїт та ін.), скрипки (сонати), віолончелі (сюїти), симф. оркестру (6 «Бранденбурзьких концертів», 4 сюїти), концерти для скрипки з оркестром та ін. Б. широко використовував нім. муз. фольклор, у деяких його творах відчутні інтонації укр. пісенності (Прелюдія та фуга мі-бемоль мінор з «Добре темперованого клавіра»). Фп. транскрипції органних творів Б. зробило багато видатних композиторів, зокрема українські — Г. Беклемішев, Л. Ревуцький та ін.

Сини Б.: Вільгельм-Фрідеман (22.XI 1710, Веймар — 1.VII 1784, Берлін) — композитор і органіст. Твори: опера «Лаузус і Лідія», 21 кантата, 9 симфоній, 5 концертів для клавіра, твори для органа тощо. Йоганн-Крістіан (5.IX 1735, Лейпціг — 1.I 1782, Лондон) — композитор і піаніст. Твори: 11 опер, арії, кантати, симфонії, твори для фортепіано та ін. Йоганн-Крістоф-Фрідріх (21.VI 1732, Лейпціг — 26.I 1795, Брюккебург) — композитор і клавесиніст. Твори: ораторії, кантати, інструм. музика. Карл-Філіпп-Емануель (8.III 1714, Веймар — 14.XII 1788, Гамбург) — композитор і клавесиніст. Твори: ораторії, «страсті», кантати, симфонії й концерти для клавіра (бл. 50) та ін. інструментів з оркестром, твори для органа та камерно-інструм. і вокальна музика.

Літ.: Хубов Г. Н. Себастьян Бах. М., 1963; Друскін Я. С. Про риторичні прийоми в музиці Й.-С. Баха. К., 1972; Морозов С. А. Бах. М., 1975. *М. М. Гордійчук.*

БАХ Олексій Миколайович [5 (17).III 1857, м. Золотоноша, тепер Черкаської обл.— 13.V 1946, Москва] — російський і український радянський вчений-біохімік, революційний діяч, акад. АН СРСР (з 1929), Герой Соціалістичної Праці (1946). З 1875 навчався в Київському ун-ті, з якого його відчислили за участь у політичних виступах студентів. Перебував на засланні, після повернення до Києва продовжував революційну діяльність як член партії «Народна воля». Після розгрому «Народної волі» емігрував за кордон. Автор широко відомої в свій час книжки «Цар-голод». У 1917 повернувся до Росії. Був ініціатором створення та директором Фізико-хім. ін-ту ім. Л. Я. Карпова, Біохімічного ін-ту Наркомздоров'я СРСР та Ін-ту біохімії АН СРСР, який тепер носить його ім'я. Б.— засновник школи рад. біохіміків. Основні праці присвячені *фотосинтезу,* окислювальним процесам у живій клітині та вивченню *ферментів*. По-новому пояснив принципи утворення цукру внаслідок асиміляції вуглекислого газу зеленими рослинами, розробив теорію повільного окислення. Теоретичні праці Б. про ферменти стали наук. основою розвитку харчової промисловості. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Премія ім. В. І. Леніна, 1926. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Собрание трудов по химии и биохимии. М., 1950; Записки народовольца. М., 1931.

Літ.: Бах Л. А., Опарин А. И. Алексей Николаевич Бах. М., 1957.

БАХМАН (Bachmann) Інгеборг (25.VI 1926, Кладенфурт — 17.X 1973, Рим) — австрійська письменниця. Літ. діяльність почала в 50-х рр.— збірки поезій «Відкладений час» (1953), «Поклик Великої Ведмедиці» (1966). Для прозових творів — збірки оповідань «Тридцятий рік» (1961), «Синхронно» (1972), романи «Місто без імені», «Маліна» (1971) — характерні ліризм, експресіоністська образність, елементи автобіографічності. Автор радіоп'єс, нарисів, есе, перекладів. У творчості Б. знайшли свій вияв глибоке співчуття до людини, травмованої бурж. цивілізацією.

Тв.: Рос. перекл.— Три дороги к озеру. М., 1976.

В. Л. Скуратовський.

БАХМАН (Bachmann) Курт (н. 22.VI 1909, Дюрен, Рейнська обл.) — діяч німецького комуністичного і робітничого руху. З 1932 — член Компартії Німеччини (КПН). Проводив нелегальну антифашист. роботу. В 1938 емігрував до Франції, де взяв участь у *Русі Опору*. В 1942—45 — у фашист. концтаборі. Один із засновників у 1945 «Об'єднання осіб, які переслідувались при нацизмі» (ООПН). Був членом Президії ООПН і *Міжнародної федерації борців Опору*. З 1950 працював у секретаріаті Правління КПН до її заборони 1956. Б.— один з ініціаторів створення легальної *Німецької комуністичної партії* (НКП). В 1969—73 — Голова НКП. З 1973 — член Президії Правління НКП.

БАХМАЦЬКИЙ РАЙОН — на Сх. Чернігівської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. *км²*. Нас. 76,8 тис. чол. (1976). В районі — 87 населених пунктів, які підпорядковано міській, 2 селищним і 19 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Бахмач*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, піски, глини. Річки: *Сейм,* верхів'я *Остра* та *Ромен*. Грунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Лісів — 10,3 тис. *га*. Серед галузей пром-сті розвинуті маш.-буд., харч., легка і буд. матеріалів. Найбільші підприємства: бахмацькі з-д хім. машинобудування, молочноконсервний комбінат і птахокомбінат; Батуринський льонозавод. Комбінат побутового обслуговування (Бахмач). С. г. має зерно-буряківничий напрям з розвинутим мол.-м'ясним тваринництвом. С.-г. угіддя 1976 становили 115,8 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 94,9 тис. *га*, луки й пасовища — 20 тис. *га*. Гол. культури: пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля та кукурудза. В Б. р.— 26 колгоспів, 3 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 3 відділеннями. Залізничний вузол Бахмач; станції: Рубанка, Григорівка, Халимонове та ін. Автошляхів — 298 *км*, у т. ч. 139 *км* з твердим покриттям.

У районі — 45 заг.-освітніх, музична й однорічна рахівничо-бухгалтерська школи, 46 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень. 19 будинків культури, 30 клубів, 64 кіноустановки, 41 б-ка, 2 філіали музеїв. У с. Митченках Б. р. народились один з організаторів перших марксистських гуртків у Росії Ю. Д. *Мельников* та укр. бджоляр П. І. *Прокопович* (жив і працював в с. Пальчиках); в с. Шевченкові (кол. хутір Івановський) жив і похований видатний рос. художник М. М. *Ге*. *Б. А. Хатнюк.*

БАХМАЧ — місто Чернігівської обл. УРСР, райцентр, залізничний вузол.

Виник як селище в 60—70-х рр. 19 ст. під час спорудження Курсько-Київської і Лібаво-Ровенської залізниць. Рад. владу встановлено 28.X (10.XI) 1917. З 1938 Б.— місто. Пром. підприємства: хім. машинобудування й кукурудзокалібрувальний з-ди; молочноконсервний, птахо-, харч., побутового обслуговування комбінати, міжколг. буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». В місті — 6 заг.-освітніх і музична школи, 15 лік. закладів. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 15 бібліотек.

БАХМЕТЮК (Бахміцький, Бахмінський) Олександр Петрович (1820, м. Косів, тепер Івано-Франківської обл.— 1882, там же) — український майстер художньої кераміки. Майстерності вчився у батька. Виготовляв миски, тарілки, дзбанки, глечики, які оздоб-

лював ритованим рослинним і геометричним орнаментом, сюжетними композиціями з життя полонинських пастухів, міщан і військових.

БАХМЕ́ТЬЄВ Володимир Матвійович [2 (14).VIII 1885, с. Землянськ, Воронезької губ.— 16.X 1963, Москва] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1909. Друкуватися почав 1910. Перша зб. «На землі» (1924). Романи «Злочин Мартина» (1928) і «Наступ» (1933—40) — про громадян. війну. Автор повісті «Її перемога» (1931). Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами і медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957; Укр. перекл.— Біля мосту.— Залізна трава. Х., 1927.

БАХМУ́Т — колишня (до 1924) назва м. *Артемівська* (Донецької обл.).

БАХМУ́ТКА, Бахмут — річка в Донецькій обл. УРСР, права притока Сіверського Дінця. Довж. 88 *км*, пл. бас. 1680 *км²*. Живлення снігово-дощове. Частково використовується для водопостачання і зрошення. На Б.— м. *Артемівськ*.

БАХМУ́ТСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РАД РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ ДОНБА́СУ. Відбулася 15—17 (28—30).III 1917 в Бахмуті (тепер м. Артемівськ Донецької обл.). В її роботі взяло участь 132 делегати від 48 Рад, які представляли 187 тис. робітників Донбасу. Конференція розглянула питання про поточний момент, про ставлення до тимчасових громад. к-тів, про склад Рад робітн. депутатів, профспілки і робітн. орг-ції, запровадження 8-годинного робочого дня, сел. питання, продовольче тощо. Конференція проходила значною мірою під впливом меншовиків і есерів, які на той час захопили керівництво в переважній більшості Рад. Це, зокрема, позначилося на прийнятті угодовських резолюцій про 8-годинний робочий день, прод. питання, про необхідність погоджувати діяльність Рад з бурж. громад. к-тами і, особливо, оборонської резолюції про ставлення до війни. Разом з тим конференція виробила ряд важливих положень з приводу організації Рад сел. депутатів, а також щодо профспілок та ін. робітн. орг-цій. Конференція була першою на Україні спробою об'єднати і координувати діяльність Рад.

БАХМУ́ТСЬКА ПРОВІ́НЦІЯ — адміністративно-територіальна одиниця, утворена 1719 у складі *Азовської губернії* (з 1725 — Воронезької губ.), 1765—74 входила до *Новоросійської губернії*, 1775—82—знову до Азовської губ. Адм центр провінції — Бахмут (тепер м. Артемівськ Донец. обл.). До Б. п. також входили військ. поселення вздовж *Української лінії*. На тер. Б. п. були розташовані полки, зокрема Бахмутський, Луганський пікінерський і кіннокозачий; держ. і поміщицькі села й поселення Соляного відомства. Населення Б. п. складалося гол. чин. з укр. селян і козаків та частково з сербських, словенських, чорногорських та ін. військ. колоністів, поселених там царським урядом (див. *Слов'яно-Сербія*). Б. п. ліквідована 1782 у зв'язку з запровадженням поділу губерній на повіти.

БАХМУ́ТСЬКИЙ СТРАЙК 1765 — один з перших на Україні виступів державних кріпаків-робітників проти посилення феодально-кріпосницької експлуатації. Безпосереднім приводом до Б. с. було збільшення місц. адміністрацією обсягу повинностей приписних держ. кріпаків-робітників на бахмутських і торських держ. соляних з-дах. Улітку 1765 на заклик кріпака-робітника Б. Андрєєва 150 чол. припинили роботу й поставили вимогу зменшити обсяг повинностей і поліпшити умови праці. Військ. загін насильно примусив кріпаків-робітників стати до роботи. Б. Андрєєва як організатора страйку було покарано батогами.

БАХРЕ́ЙН — держава в Азії, на Бахрейнських о-вах у пд.-зх. частині Перської затоки. До складу Б. входить понад 20 невеликих островів, найбільші з них: Бахрейн, Мухаррак, Умм-Наасан, Хавар. Основне населення — араби (понад 85%). Живуть також вихідці з Індії, Ірану й Пакистану. Офіц. мова — арабська.

Державний лад. Б.— конституційна монархія. Конституцію прийнято 1973. Глава д-ви — емір. Законодавчу владу здійснюють емір і нац. збори, які обираються населенням; виконавчу — уряд (держ. рада), очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Острови низовинні, вис. до 135 *м*. Поклади нафти, природного газу, буд. матеріалів. Клімат перехідний від тропічного до субтропічного. Річна кількість опадів бл. 90 *мм*. Переважають тропічні пустелі.

Історія. На поч. нової ери Б.— арабське князівство. В 4—6 ст. Б. входив до складу держави *Сасанідів*, потім арабського *Халіфату*. В 13 ст. став незалежним, але незабаром був приєднаний до еміратy Ормуз. У 16 ст. Б. загарбала Португалія. На поч. 17 ст. він увійшов до складу Ірану. У 80-х рр. 18 ст. було проголошено незалежність Б. З 1871 Б.— під протекторатом Великобританії, фактично її колонія. Після 2-ї світової війни в Б. посилився нац.- визвольний рух. Його очолив Фронт нац. визволення (засн. 1956, з 1959 — Нац.-визвольний фронт Бахрейну). В 1968 Б. разом із Катаром і Договірним Оманом утворили Федерацію араб. князівств Перської затоки. З 14.VIII 1971 Б.— незалежна д-ва. З 1971— член ООН. Уряд Б. заохочує іноземні (англ., амер.) капіталовкладення в економіку країни. В зовн. політиці Б. орієнтується на зх. країни. На Б. існує військ.-морська база США. Діяльність політ. партій заборонено. В країні підпільно діють патріотична орг-ція Фронт нац. визволення Бахрейну та групи патріотів, що виступають за демократизацію громад. життя. Б.— член *Ліги арабських держав*.

А. В. Салтанов

Герб Бахрейну.

БАХРЕЙН

Площа — 598,3 *км²*

Населення — 266,1 тис. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Манама

Господарство. Б.— економічно відстала країна, значною мірою залежна від іноземного (гол. чин. англ. і амер.) капіталу. Основа економіки — нафтовидобування (1975 — 3,1 млн. *т*) і нафтопереробка. З-д на о. Сітра переробляє й нафту, що надходить підводним трубопроводом із Саудівської Аравії. Добувають також природний газ, буд. матеріали. Алюмінієвий з-д на довізній сировині, опріснювання мор. води, складання кондиціонерів; ф-ка пластмасових виробів, підприємства харч. пром-сті, суднoремонт. Кустарні промисли. Осн. пром. центри: *Манама*, Мухаррак, Хідд. С. г. розвинуте мало, зберігаються феод. пережитки. Переважає землеробство оазисного типу (фінікова пальма, виноград, цитрусові, овочі). Вилов перлів, губок і креветок, рибальство. Автошляхів—бл. 200 *км*. Гол. мор. порти: Манама, Сітра. На о. Мухаррак—міжнар. аеропорт. З Б. вивозять нафту, нафтопродукти, алюміній, перли, фініки; ввозять прод. товари, сировину, устаткування. Осн. торг. партнери: Японія, США, Саудівська Аравія. Грош. одиниця — бахрейнський динар (0,8 динара =1 фунтові стерлінгів).

Освіта. Більшість населення Б. неписьменна. Навчання в загальноосв. школах (з 1957 — безплатне) провадиться за англ. програмами й підручниками. Працюють 6-річні поч. школи, 2-річні проміжні й 3-річні середні з загальноосв. і профес. відділеннями. Частина шкіл — релігійна. Учителів готують 4-річні профес. школи й пед. курси та 2-річні пед. училища. Вузів у Б. немає.

Літ.: Васильев А. М. Факелы Персидского залива. М., 1976; Бодянский В. Л. Современный Бахрейн (Справочник). М., 1976.

БАХРУ́ШИН Олександр Михайлович [30.VIII (11.IX) 1900 — 9.IX 1937] — рад. військовий діяч, комбриг. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в м. Зарайську (тепер Моск. обл.) в сім'ї робітника. В 1919—26 — на політ. роботі в Червоній Армії. Брав участь у визволенні України від денікінців і розгромі куркульських банд. З 1927 — начальник і комісар ряду авіаційних частин на Україні, з травня 1937 — командуючий військ.-повітряними силами Київ. військ. округу. Нагороджений орденом Червоної Зірки.

Я. Бацуца. Глечики. Початок 20 ст.

БАХРУ́ШИН Сергій Володимирович [26.IX (8.X) 1882, Москва — 8.III 1950, там же] — російський рад. історик, чл.-кор. АН СРСР (з 1939), дійсний член АПН РРФСР (з 1945). Закінчив Моск. ун-т (1904). З 1909 — приват-доцент, пізніше — професор Моск. ун-ту. З 1937 працював також в Ін-ті історії АН СРСР. Розробляв проблеми екон. і політ. розвитку Рос. д-ви, історії класової боротьби в 15—17 ст. Досліджував питання історії Київської Русі, Сибіру, питання джерелознавства, історіографії, істор. географії Сибіру. Один з авторів колективних праць «История Москвы» (т. 1—2. М., 1952—53), «Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв.» (ч. 1—2. М., 1953), «История дипломатии» (т. 1. М., 1941). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

БА́ХУС (Bacchus) — латинська форма слова *Вакх* — одного з прізвиськ грецького бога виноградарства й виноробства *Діоніса*.

БАХЧИВАНДЖІ Григорій Якович [7 (20). II 1909, станиця Бриньковська, тепер Приморсько-Ахтарського р-ну Краснодарського кр.— 27.III 1943, поблизу Свердловська] — рад. льотчик-випробувач, капітан, Герой Рад. Союзу (1973). Член Комуністичної партії з 1932. В Рад. Армії з 1931. У 20-х рр. працював слюсарем на з-ді ім. Ілліча в Маріуполі (тепер м. Жданов). Закінчив технічне (1933) і льотне (1934) військ. уч-ща. Працював льотчиком-випробувачем у ВПС. На початку Великої Вітчизн. війни 1941—45 перебував на фронті. З серпня 1941 — на льотно-випробній роботі. 15.V 1942 здійснив перший в СРСР політ на реактивному літаку БИ-1. Загинув під час одного з випробних польотів. Нагороджений 2 орденами Леніна.

БАХЧИСАРА́Й — місто Кримської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція.

Час заснування невідомий. Перша згадка про місто датується 1502. До 1736 Б.— столиця *Кримського ханства*. В 1783 Б. в складі Криму приєднано до Росії. Рад. владу встановлено в січні 1918. В період тимчасової окупації міста нім.-фашист. загарбниками (2.XI 1941 — 14.IV 1944) в районі Б. діяв партизанський загін.

В Б.— комбінат «Будіндустрія», ефіроолійний, сокоекстрактний, консервний, виноробний, молочний з-ди, комбінат побутового обслуговування, міжколг. буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». В місті — 3 заг.-освітні, музична, спортивна школи, буд. профес.-тех. уч-ще та буд. технікум. Лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 кінотеатри, 14 б-к. Турбаза.

З архіт. пам'яток у Б. найвідоміший ансамбль кол. ханського палацу (16—18 ст.), в будівництві якого брав участь *Алевіз Фрязін;* тепер історико-археол. музей. Найцікавіші споруди палацу — численні мавзолеї й медресе (14—18 ст.), «Золотий кабінет» (18 ст.), «Зал засідань» (16—18 ст.), «Фонтан сліз» (1764, майстер Омер). В околицях Б.— руїни печерного середньовічного міста-фортеці *Чуфут-Кале*. В Б. бували О. С. Пушкін, А. Міцкевич, Леся Українка, М. М. Коцюбинський.

Бахчисарай. Колишній ханський палац. Внутрішній дворик.

БАХЧИСАРА́ЙСЬКИЙ ІСТО́РИКО-АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й. Заснований 1955. Міститься в будинках кол. ханської мечеті 16 ст. (перебудована 1740) і кол. ханського палацу 16—18 ст. Фонди музею налічують понад 65 тис. предметів, з них 3800 — в експозиції. Музей має археол. та істор. відділи. Матеріали музею відображають багатовікову боротьбу рос. та укр. народів за визволення Пн. Причорномор'я і Криму з-під тур.-тат. гніту. В музеї експонуються худож. твори майстрів 18—19 ст., картини рад. художників, колекції зброї 17—18 ст., монет, етнографічні матеріали та ін. На тер. музею—братське кладовище рад. воїнів, які загинули під час визволення Криму від нім.-фашист. загарбників 1944. *І. І. Чурилов.*

БАХЧИСАРА́ЙСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1681 — договір Росії з Туреччиною і Кримським ханством про 20-річне перемир'я, укладений 13 (23).I в Бахчисараї. Був зумовлений перемогами рос. військ і укр. козаків над тур.-тат. загарбниками. За Б. м. д. припинялася війна і встановлювалися кордони по Дніпру. Туреччина і Кримське ханство визнавали возз'єднання з Росією Лівобережної України, Києва, містечок Василькова, Трипілля, Дідівщини, Радомишля, а також владу Рос. д-ви над Запоріжжям. Обидві сторони зобов'язувалися не заселяти землі між Пд. Бугом і Дніпром. Пд. Київщина, Брацлавщина і Поділля лишалися під владою Туреччини. Татари зберігали право кочувати в степах Пн. Причорномор'я. Росія мала щорічно сплачувати кримському ханові «казну». Б. м. д. зміцнив міжнар. становище Росії і змусив Польщу укласти з нею «*Вічний мир*» *1686*.

БАХЧИСАРА́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Кримської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,7 тис. км². Нас. 75,5 тис. чол. (1976).

У районі — 97 населених пунктів, які підпорядковані міській, 2 селищним і 15 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Бахчисарай*. На Зх. територія Б. р. омивається Чорним м. Лежить у передгір'ях *Кримських гір*. Корисні копалини: вапняки, мергелі. Гол. річки: *Кача, Альма, Бельбек*. Грунти: вилугувані чорноземи і щебенюваті. В межах району частина *Кримського заповідно-мисливського господарства*. Серед галузей пром-сті розвинуті виробн. буд. матеріалів і харчова. Найбільші підприємства: бахчисарайські комбінат «Будіндустрія», консервний, сокоекстрактний, ефіроолійний заводи, *Альминський завод будівельних матеріалів*. Працює комбінат побутового обслуговування (Бахчисарай). Землеробство спеціалізується на вирощуван-

ні фруктів, винограду, тютюну, ефіроолійних культур. Площа с.-г. угідь 1976 становила 56,4 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 18 тис. *га*, під садами і виноградниками — 19,8 тис. *га*. Зрошується 7,3 тис. *га*. В тваринництві переважає розведення великої рогатої худоби, овець, свиней, кролів і птиці. В Б. р.— 8 колгоспів, 7 радгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Бахчисарай, Поштова. Автошляхів — 674 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 570 *км*.

У районі — 34 заг.-освітні, музична та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще, буд. технікум; 53 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. 18 будинків культури, 74 клуби, 3 кінотеатри, 98 кіноустановок, 85 б-к, 4 музеї, одна з найбільших у Європі *Кримська астрофізична обсерваторія* АН СРСР, в с. Віліному дослідне г-во *Виноробства і виноградарства всесоюзного науково-дослідного інституту «Магарач»*; в с. Табачному дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту тютюну і махорки ім. А. І. Мікояна.

В. А. Шаптала.

БАЦАРА́-БАБАНЕ́УРСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — заповідник у Грузинській РСР. Лежить в ущелині р. Бацари — правої прит. Алазані. Рельєф гірський з висотами від 700 до 1800 *м*. Пл. 3,8 тис. *га*. Створений 1935 для збереження і відтворення тису ягідного й охорони найбільшого в Грузії лісового масиву *дзелькви* (залізного дерева). Водяться ведмідь, куниця; з птахів — припутні. Зростає поголів'я сарни. *О. К. Ющенко.*

БАЦИ́ЛИ (лат. bacillum — паличка) — паличковидні спороутворюючі *бактерії* з джгутиками. Належать в основному до родів Bacillus (*аероби*) та Clostridium (*анаероби*) родини Bacillaceae. Розмножуються простим поділом. Більшість

Б.— *сапрофіти,* деякі — збудники хвороб (сибірки, правця та ін.). Б. дуже поширені в природі й беруть участь у мінералізації органічних речовин, зокрема пектинів (див. *Пектинові речовини*).

БАЦИЛОНОСІЙСТВО — перебування в організмі людини або тварин і виділення з нього збудників деяких інфекційних захворювань. У людини Б. звичайно спостерігається після перенесення захворювання (черевного тифу, паратифів, дизентерії тощо), а іноді й у здорових осіб (дифтерія, скарлатина). В боротьбі з Б. осн. значення має своєчасна ізоляція при інфекційних захворюваннях та підозрі на них, облік і періодичне обстеження осіб, які перенесли інфекційні захворювання, і тих, які були в контакті з ними. Систематично обстежують на Б. працівників підприємств громад. харчування, водопостачання, дитячих і лікувальних закладів тощо.

БАЦЮ́ЦА Яків (1854, с. Адамівка, тепер Віньковецького р-ну Хмельницької обл.— 1932, там же) — український майстер художньої кераміки. Виготовляв гончарний посуд та іграшки, які оздоблював геометричним і рослинним орнаментом та фігурними наліпами. Твори Б. зберігаються в музеях Львова і Ленінграда.

БАЧИ́НСЬКА Ольга Антонівна (5.VI 1875, м. Сучава, тепер СРР — 25.VII 1951, м. Стрий Львівської обл.) — український рад. колекціонер і знавець народної вишивки Галичини та Буковини початку 20 ст. Зібрані нею колекції зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва і Стрийському краєзнавчому музеї. Їх широко використовують для вивчення орнаменту, типового для цих районів України, а також застосовують у худож. промисловості.

БАЧИ́НСЬКА Теофілія Йосипівна (уроджена Лютомська; 1837, Вільнюс—17.I 1906, м. Самбір, тепер Львівської обл.)—українська актриса Дружина О. *Бачинського*. Виступала в польс.-рос.-укр. трупах у Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі (1853—63), в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1864—67), в укр. (1868—75) та укр.-польс. трупах О. Бачинського в Галичині. Ролі: Маруся («Маруся» за Квіткою-Основ'яненком), Галя («Назар Стодоля» Шевченка), Оля («Підгіряни» Гушалевича), Пракседа («Карпатські верховинці» Коженьовського), Дженні Ерстон («Варіатка» Денойє і Ож'є).

БАЧИ́НСЬКИЙ Ілля — український поет кінця 17 — початку 18 ст. Докладних відомостей про життя Б. немає. Його патріотичний вірш «Піснь світова» («І мні тоскно») з акростихом «Ілія Бачинський», відомий з рукописного збірника 1729, свого часу був популярною піснею. З вірша видно, що автор жив десь на чужині, не маючи зв'язку з батьківщиною.

Тв.: Піснь світова. В кн.: Пісні та романси українських поетів, т. 1. К., 1956.

БАЧИ́НСЬКИЙ Омелян Васильович (1833, с. Жукотин, тепер с. Бережок Турківського р-ну Львівської обл.— 10.VII 1907, м. Самбір, тепер Львівської обл.) — український актор, режисер, антрепренер. Засновник укр. професійного театру в Галичині. Сценічну діяльність почав 1852 у Львівському польс. театрі. В 1857—63 виступав у польс.-рос.-укр. трупах у Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі та ін. містах. У 1864—67 — директор укр. *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові; 1868—75 керував укр., а 1875—94 — укр.-польс. трупами в Галичині. Ролі: Макогоненко («Наталка Полтавка» Котляревського), Стецько («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Антось Ревізорчук («Карпатські верховинці» Коженьовського), Флен («Веселі школярі» Зуппе).

БА́ЧКА — історична область на Пн. Югославії. Населена сербами, хорватами, угорцями, словаками, українцями. З серед. 16 ст. до поч. 18 ст. перебувала під владою Туреччини, потім (до 1918) — в складі габсбурзької імперії. За *Тріанонським мирним договором 1920* перейшла до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). В 1941 була окупована хортистською Угорщиною. В жовтні 1944 Б. визволили війська Нар.-визвольної армії Югославії і Рад. Армії. Українці населяють тер. Б. з 2-ї пол. 18 ст. Зберігають свою мову (місцевий діалект), звичаї, обряди. Зайняті гол. чин. у с. г. і пром-сті. Найзначнішим осередком укр. населення є с-ще *Руський Крстур*. У районах розселення українців діють культ.-освітні т-ва, видається газета, ведеться радіомовлення укр. мовою. Докладніше див. *Югославія*.

БАШ Яків [літ. псевд. Якова Васильовича Башмака; 26.VII (8.VIII) 1908, с. Милове, тепер Бериславського р-ну Херсонської обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1938. У 1928—32 працював на будівництві Дніпрогесу. На основі історико-документальних фактів написав книги «Доба горить» (1931) і «Дні наступу» (1933). Продовжуючи тему Дніпрогесу, 1933 видав повість «Сила», 1941 — роман «На берегах Славути» (розширений варіант роману — «Гарячі почуття», 1947). В роки Великої Вітчизн. війни працював у Центр. та Укр. штабах партизанського руху. Матеріали про боротьбу партизанів покладено в основу повісті «Професор Буйко» (1946) і п'єси «Дніпрові зорі» (1953). Героїці всенародного подвигу в роки війни присвячена дилогія «Надія» (ч. 1 — «Надія», 1960; ч. 2 — «На крутій дорозі», 1967). Нагороджений 2 орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня та медалями.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1968; П'єси. К., 1958.

«БА́ШЕНЦІ» — члени революційного народницького гуртка студентів Новоросійського університету в Одесі. Гурток існував 1874—77. Назва «башенці» походить від місця зборів членів гуртка — в невеликій башті одного з будинків. У гуртку було бл. 10 чол. Всі вони перебували під впливом поглядів П. Л. *Лаврова*, підтримували з ним постійні зв'язки, розповсюджували газ. «Вперед», яку він видавав у Женеві. «Б.» були зв'язані з *«Південноросійським союзом робітників»*, народницькими гуртками Петербурга. В кін. 1875 «Б.» об'єдналися з групою пропагандистів лавровського напряму. Внаслідок невдач *«ходіння в народ»* гурток «Б.» розпався.

БАШИ́РОВ Гумер Баширович (н. 7.I 1901, с. Янга-Сала, тепер Арського району Тат. АРСР) — татарський рад. письменник. Член КПРС з 1928. В роки громадян. війни брав участь у боях за Рад. владу на Україні. Перше оповідання — «Кров Хашима» (1931). Повість «Сиваш» (1937) — про події громадян. війни в Криму. В роки Великої Вітчизн. війни написав оповідання і нариси — збірки «Помста» (1942) і «Гармоніст» (1943). Романи «Честь» (1948), «Добрий ранок» (1963), «Сім джерел» (1976) — про колгоспне село. Б.— перекладач творів М. Горького та І. Франка. Депутат Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951.

Тв.: Укр. перекл.— Честь. К., 1956; Рос. перекл.— Родимый край — зеленая моя колыбель. М., 1976.

Р. К. Ганієва.

Т. Й. Бачинська.

О. В. Бачинський.

БАШКИ́РИ (самоназва — башкорт) — нація, корінне населення *Башкирської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки*. Живуть також у сусідніх з Башкирією областях і авт. республіках РРФСР. За переписом 1970, чисельність — 1240 тис. чол.; з них у Башкирії—892,2 тис. чол. Мова—башкирська. Віруючі Б.— мусульмани-суніти. Б. сформувалися в результаті змішання місц. осілих угро-фінських племен з кочовими тюркськими племенами. В *етногенезі* Б. брали участь огузо-печенізькі племена, *булгари,* згодом — кипчаки і деякі монг. племена. Приєднання до Рос. д-ви (16—17 ст.) покінчило з роздробленням племен, сприяло об'єднанню башк. народності. Осн. заняття Б. у минулому — кочове скотарство, згодом — землеробство; були поширені мисливство, бортництво й різні ремесла. За роки Рад. влади Б. консолідувались у соціалістичну націю. У Башкирії, що 1919 дістала нац. автономію, в ході соціалістичних перетворень розвинулися сучас. пром-сть і с. г. Докорінно змінився побут Б. Значних успіхів досягли наука і культура, виросла нац. інтелігенція.

Літ.: Юлдашбаев Б. Х. История формирования башкирской нации. Уфа, 1972.

БАШКИ́РСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Башкирія — у складі РРФСР. Лежить на Сх. Європейської частини СРСР, у межах Передуралля, Пд. Уралу і частково Зауралля. Утворена 23.III 1919. Площа 143,6 тис. *км*². Населення 3833 тис. чол. (1976). Поділяється на 54 райони, має 17 міст і 39 с-щ міськ. типу. Столиця — м. *Уфа*.

Природа. Зх. частина Б.— погорбована, розчленована рівнина. На Пд. Зх.— Бугульминсько-Белебе-

БАШКИРСЬКА АРСР

ВИРОБНИЦТВО М'ЯСА, ВКЛЮЧАЮЧИ СУБПРОДУКТИ

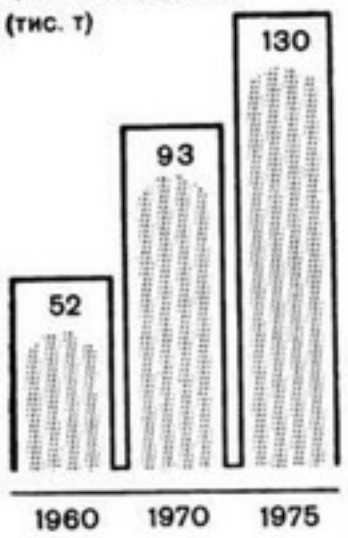

євська височина, в Передуралліі — Уфімське плато, на Сх.— хребти Пд Уралу (максимальна вис. 1640 *м*, г. Ямантау). Родовища нафти, природного газу, вугілля, кам. солі, залізної і мідної руд, золота, буд. матеріалів тощо. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня —14, —17°, липня +16, +20°. Річна кількість опадів 300—500 *мм*, у горах — 500—600 *мм* та більше. Гол. ріка — Біла (бас. Волги) з притоками Сімом, Уфою, Дьомою. Більша частина рівнинної Б. розташована в лісостеповій і степовій зонах, у Передуралліі переважають мішані ліси, в горах — дубові та смерекково-ялинові ліси. Для охорони природи Передуралля в межах Б. створено Башкирський заповідник.

Населення. Корінне населення Б.— *башкири* (892,2 тис. чол., 1970, перепис). Живуть також росіяни, татари, чуваші, марійці, українці та ін. Пересічна густота населення — 26,5 чол. на 1 *км²*. 54% населення живе в містах (1976). Найбільші міста: Уфа, *Стерлітамак, Салават*.

Історія. Тер. Б. населена з раннього палеоліту. В араб. джерелах 9—10 ст. башкири згадуються під назвою «башгірд» («башгурд»). У 9—13 ст. башкири жили в Передуралліі, на Пд. Уралі та між Волгою і Яїком (тепер р. Урал). Займалися кочовим скотарством, мисливством і рибальством. У 10—13 ст. серед кочових племен почався розклад родових відносин. У 1236 землі башкирів завоювали монголо-татари. В 2-й пол. 15 ст. після розпаду *Золотої орди* тер. Б. було поділено між *Ногайською ордою, Казанським ханством* і *Сибірським ханством*. Після ліквідації Казанського ханства (1552) більша частина Б. добровільно ввійшла (1557) до складу Рос. д-ви, а в кінці 16 — на поч. 17 ст. до неї приєдналися пн.-сх. землі. Це сприяло розвиткові економіки і культури Б. В 16 ст. в основному склалася башк. народність. У кін. 16—17 ст. посилився приплив до Б рос. селян і вихідців з народів Поволжя. Зростаюче гноблення селян місц. феодалами, захоплення земель рос. поміщиками, збільшення податків привели до посилення антифеод. боротьби. Нар. маси Б. під керівництвом *Салавата Юлаєва* брали активну участь у *селянській війні під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. В адм. відношенні тер. сучас. Б. входила до Оренбурзької та Уфімської губерній. З розвитком капіталістичних відносин у Б. зароджувалися пром. пролетаріат, буржуазія (рос., тат. і башкирська). В 1895—97 в Б. виникли перші с.-д. групи. Велике значення для розвитку с.-д. руху в краї мало перебування в Уфі В. І. Леніна (лютий і червень 1900). В січні 1903 створено Уфімський к-т РСДРП. Трудящі Б. брали активну участь у революції 1905—07. У грудні 1905 в Уфі відбувся збройний виступ робітників. Після повалення самодержавства в Б. виникли Ради робітн. і солдатських депутатів. 26.X (8.XI) 1917 в Уфі було встановлено Рад. владу. В кін. жовтня 1917 вона утвердилася на більшій частині тер. Б., крім сх. районів, що опинилися в руках бурж. націоналістів. У період громадян. війни трудящі Б. боролися проти білогвард. банд, білочехів (див. *Чехословацького корпусу заколот 1918*). На поч. липня 1918 білочехи і білогвардійці захопили Челябінськ, Уфу, Оренбург. У вересні 1918 в Уфі було створено білогвард.-есерівський «уряд» (т. з. «уфімська директорія»). Червона Армія при підтримці трудящих мас Б. на поч. 1919 визволила значну частину тер. Б. 20.III 1919 у складі РРФСР утворено Башк. Авт. Рад. Республіку. Восени 1919 всю Б. було очищено від білогвард військ. 14.VI 1922 до складу Башк. АРСР включено майже всю Уфімську

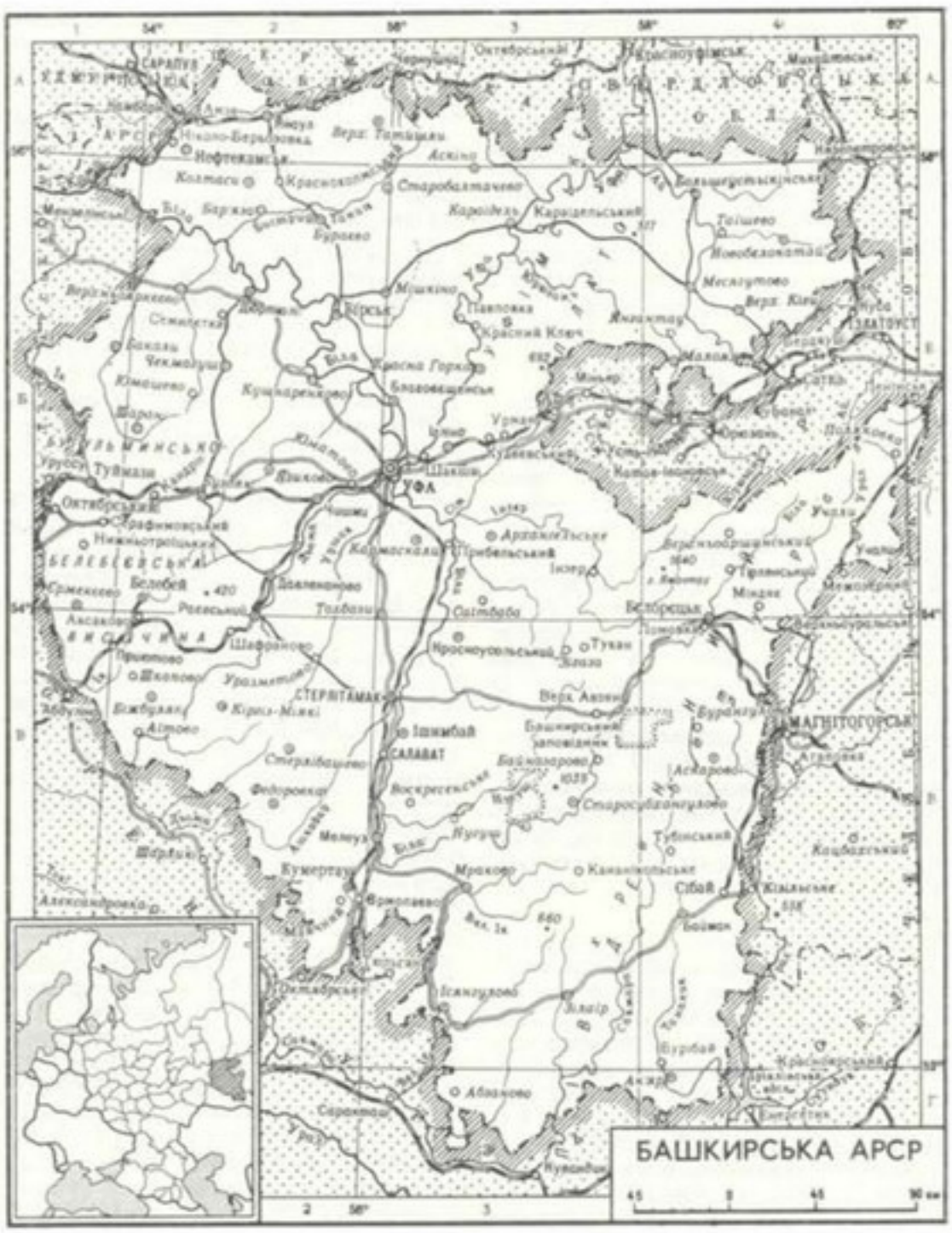

На берегах річки Уралу. Проспект Жовтня в місті Уфі.

губ. Столицею республіки стала Уфа. За роки соціалістичного будівництва Б. перетворилася на індустріально-агр. республіку, стала одним з нових важливих районів видобування нафти; проведено колективізацію с. г., здійснено культ. революцію. Внаслідок побудови соціалізму башкири консолідувалися в соціалістичну націю. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 в Б. було перебазовано бл. 90 підприємств і установ із зх. районів СРСР. З України евакуйовано АН УРСР, Київ. театр опери та балету тощо. Башк. народ разом з ін. народами СРСР героїчно боровся проти нім.-фашист. загарбників. Тисячі воїнів з Б. нагороджено орденами й медалями, понад 250 воїнів удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В боях за визволення укр. земель брали участь 16-а Башк. гвард. кав. дивізія та ряд ін. з'єднань, сформованих у Б. В післявоєнні роки економіка й культура Б. швидко розвиваються. Зміцнюється дружба між башк та ін. братніми народами Рад. Союзу, зокрема українським. Трудящі Б. допомагали Ворошиловградській обл. УРСР у відбудові нар. г-ва. В серед. 50-х рр. між трудівниками сільського г-ва Б. і Кіровогр. обл. почалося соціалістичне змагання за підвищення врожайності ланів і продуктивності тваринництва. В 60-х рр. змагалися колективи трестів «Сєвєродонецькпромхімбуд» і «Салаватбуд», Стерлітамацького содово-цементного комбінату і Донецького содового заводу. Б. нагороджено орденами Леніна (1935, 1957), Жовтневої Революції (1969), Дружби народів (1972). *Х. С. Сайфанов.*

Народне господарство. Пром-сть республіки спеціалізується на видобуванні нафти і виробн. продукції нафтопереробної хім., нафтохім., маш.-буд., металообр., деревообр. галузей, чорної та кольорової металургії. Випуск валової пром. продукції 1975 зріс проти 1965 в 2,3 раза. Енергетика Б. базується переважно на теплових електростанціях; на р. Уфі — Павловська ГЕС. Б. — один з важливих районів нафтовидобування (Туймазинське, Ішимбайське та ін. родовища). Видобувають також буре вугілля, залізні й мідні руди, золото. Нафтопереробні, хім. та нафтохім. підприємства виробляють спирти, соду, поліетилен, синтетичний каучук, волокна тощо. Машинобудування представлене виробн. гірничо-нафтового, хім. і електротех устаткування, двигунів, верстатів тощо. Розвиваються чорна й кольорова металургія, лісова й деревообр. (виробн. фанери, меблів, стандартних будинків, сірників), харч (борошномельно-круп'яна, цукр., маслосироробна, молочна, м'ясна) та легка (взут., швейна, трикотажна) пром-сть. Гол. пром. центри: Уфа, Стерлітамак, *Бєлорєцьк*, Салават, *Ішимбай*, Нефтекамськ, Октябрський, Туймази.

С. г спеціалізується на вирощуванні зернових культур і м'ясомол тваринництві. У 1975 в Б. було 144 радгоспи та 632 колгоспи, площа с.-г. угідь становила 7248 тис. *га*. За 1965—75 площа зрошуваних земель розширилася з 3,4 тис. *га* до 80,1 тис. *га*, осушених — з 6,2 тис. *га* до 26,7 тис. *га*. Посівна площа — 4,6 млн. *га*, бл. 67% її під зерновими культурами — ярою пшеницею, житом та ін. Середньорічне виробн. зерна за 1971—75 становило бл. 3847 тис. *т*. Гол. тех. культури: цукр. буряки (середньорічне виробн. за 1971—75 — 899 тис. *т*) і соняшник. Вирощують також картоплю, олійні культури, овочі. В Передураллі розвивається садівництво. В Б. розводять велику рогату худобу, тонкорунних і напівтонкорунних овець. Поголів'я (тис., 1976): великої рогатої худоби — 2152, свиней — 800, овець і кіз — 2558. Загальносоюзне значення мають бджільництво і продуктивне конярство. Осн. вид транспорту — залізничний. Гол. залізничну магістраль Куйбишев — Уфа — Челябінськ електрифіковано. Територією Б. проходять автошляхи (Москва — Куйбишев — Уфа — Челябінськ, Уфа — Оренбург), нафто- та газопроводи (Туймази — Уфа, Ішимбай — Уфа, Ішимбай — Орськ та ін.). Основні курорти: Аксаково, Алкіно, Красноусольський, Шафраново, Юматово, Яктикуль, Янгантау.

М. Н. Ісянбаєв, М. Ф. Хісматов.

Стерлітамацький завод синтетичного каучуку. Уфімський нафтопереробний завод. Збирання зернових у радгоспі «Туймазинський».

Культура. За роки Рад. влади в Б. ліквідовано неписьменність; здійснено перехід до заг. обов'язкової серед. освіти. У 1975/76 навч. р. в заг.-освітніх школах усіх видів налічувалося 873 тис. учнів, у серед. спец. навч. закладах — 69,9 тис. учнів, у 9 вузах — *Башкирському університеті* імені 40-річчя Жовтня, авіац., нафти та ін. інститутах — 49,3 тис. студентів. *Башкирський філіал АН СРСР*, н.-д. ін-ти переробки нафти, с. г. та ін. наук. установи. 1907 масових б-к, 2932 клубні заклади, 3176 кіноустановок, 7 театрів, 7 музеїв (краєзнавчий, Будинок-музей В. І. Леніна, Будинок-музей М. Гафурі та ін.). Виходять три респ. газети: «Совєт Башкортостани» («Радянська Башкирія»), «Советская Башкирия», «Кизил тан» («Червона зоря»), 8 журналів (1976). Респ. радіо і телебачення ведуть передачі башк. і рос. мовами. Телецентр — в Уфі. Джерелами літератури башк. народу є нац. фольклор і тюркські писемні пам'ятки Приуралля й Поволжя (героїчний епос, історич. і побутові пісні, казки, легенди). В серед. 18 ст. складав волелюбні вірші й пісні Салават Юлаєв. Для 1-ї пол. 19 ст. характерна поезія реліг. змісту (Т. Ялсигул, Г. Саліхов, Ш. Закі та ін.), у 2-й пол. 19 ст. у творах письменників переважали просвітительські ідеї (М. Акмулла, М. Бікчурін, М. Уметбаєв).

До Великої Жовтн. соціалістич. революції башкири не мали своєї писемності і літ. мови. Автори 18—19 ст. писали твори мовою «тюрки», а з поч. 20 ст. — татарською. Книги башк. мовою почали видаватися 1923.

Засновник революц. лірики — М. *Гафурі*. Вагомий внесок у розвиток башк. літератури зробили письменники С. *Кудаш*, А. *Тагіров*, І. Насирі, Г. Хайрі, Д. *Юлтий*, А. *Бікчентаєв*, Р. *Нігматі*, Х. *Ібрагімов*, С. *Міфтахов*, Г. *Рамазанов* та ін. Багато башк. письменників зверталися до укр. тематики: романи А. Тагірова «Солдати» та Д. Юлтия «Кров», поезії С. Кудаша, Г. Саляма, А. Валєєва. Творча співдружність башк. і укр письменників зміцніла і поглибилася в роки Великої Вітчизн. війни. З'явилося багато творів, які закликали до визволення України від фашист. загарбників («Убий, сину мій, фашиста» Р. Нігматі, «Украї-

Нагрудна прикраса башкирів. 19 ст.

О. О. Кузнецов. Бабай-ведмежатник. 1966. Башкирський художній музей імені М. В. Нестерова.

на» і «За Україну» М. *Карима*, «Помста» і «Думи про Україну» С. Кудаша, «На березі Дніпра» Х. *Каріма*, «Пісня про Україну» Г. Рамазанова, «Максиму Рильському» Б. Бікбая та ін.). Україні присвятив свої твори М. *Сюндюкле* («Макар Мазай», цикл «Думи про Донбас»). Башк. мовою перекладено твори Т. Шевченка, М. Рильського, П. Тичини, О. Корнійчука; укр. мовою — М. Гафурі, С. Кудаша, М. Каріма, та ін.

Сцена з опери «Салават Юлаєв» З. Г. Ісмагілова. Башкирський театр опери та балету. 1955.

Протягом століть житлом башкирів-скотарів були розбірні вкриті повстю юрти та курені. Зимові житла — дерев'яні або саманні будинки. В житл. й культовому будівництві помітний вплив архітектури Волзько-Камської Болгарії, після 16 ст.— рос. архітектури. В 16—18 ст. будуються міста Стерлітамак, Белебей, Бірськ, Уфа. За рад. часу реконструюються старі міста, створюються нові (Салават, Октябрський, Нефтекамськ). Серед споруд: Палац культури ім Г. К. Орджонікідзе (арх. М. І. Шабаров), Будинок промисловості (арх. В. М. Любарський), Башк. акад. театр драми (арх. С. І. Якшин) в Уфі, Палац культури в Салаваті, Будинок техніки, Палац спорту в Октябрському тощо.

Здавна в Б. розвинуто декоративно-ужиткове мистецтво (ткацтво, вишивання, карбування, тиснення на шкірі). Образотворче мистецтво Б. сформувалося на поч 20 ст. (живописець і графік К. Давлеткільдєєв). У 1926 організовано Художнє уч-ще (тепер Уфімське уч-ще мистецтв). В 30—40-х рр. на істор.-революц. теми писав твори художник І. Урядов; серед сучас. митців — живописці В. Андрєєв, Б. Домашников, О. О. Кузнецов, Р. Нурмухаметов, скульптор Б. Фузєєв. Башк. муз. культура дожовтневого періоду представлена лише нар. творчістю. Муз. інструменти: курай (тростинна флейта) і кубиз (металевий або дерев'яний *варган*). Після встановлення Рад. влади розвивається профес. муз. культура. Здобули популярність опери З. Ісмагілова («Салават Юлаєв», 1955; «Шаура», 1963; «Гюльзіфа», 1967; «Хвилі Агіделі», 1972); балети «Гірська бувальщина» О. Ключарьова (1951), «Гюльназіра» (1963), «Люблю тебе, життя» (1967), «Країна Айгуль» (1971) М. Сабітова та ін. Розвивається симфонічна, камерно-інструм. і вокальна музика. Серед відомих композиторів — Х. Ахметов, Х. Заїмов, Р. Муртазін; виконавців — нар. арт. СРСР З. *Насретдінова*, нар. арт. РРФСР Б. Валєєва, Г. Хабібуллін, М. Хісматуллін. У Б. працюють театр опери та балету, філармонія, ансамбль нар. танцю, ін-т мистецтв. Професійний башкирський театр створено після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1919 на базі гуртків червоноармійської самодіяльності в Стерлітамаку відкрито перший нац. театр (з 1922 — в Уфі; тепер Башк. акад. театр драми). Тут здійснено постановки творів башк. драматургів («Хакмар» С. Міфтахова, «Салават» Б. Бікбая, «Черевички» Х. Ібрагімова, «Завод» А. Тагірова, «Карагул» Д. Юлтия, «Самітня береза» М. Каріма, «Неркес» І. Юмагулова), рос. та зх.-європ. класиків («Ревізор» М. Гоголя, «Без вини винуваті» О. Островського, «Розбійники» Ф. Шіллера, «Овеча криниця» Лопе де Веги), рад. авторів («Любов Ярова» К. Треньова, «Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова). Працюють рос. театри в Стерлітамаку, Уфі, драм. театри в Сібаї, Салаваті, театр ляльок в Уфі. При ін-ті мистецтв — театр. ф-т. Серед театр. діячів — нар. артисти СРСР З. Бікбулатова, А. Мубаряков та ін.

С. Г. Сафуанов (література).

Літ.: В. И. Ленин и Башкирия. Документы, материалы, воспоминания. Уфа, 1974; Очерки по истории Башкирской АССР, т. 1—2. Уфа, 1956—66; Очерки истории Башкирской организации КПСС. Уфа, 1973; Хисматов М. Ф. Башкирия. Уфа, 1968; История башкирской советской литературы. М., 1977; Изобразительное искусство Башкирской АССР. М., 1974.

БАШКИ́РСЬКА МО́ВА — мова *башкирів*. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Говорять нею понад 818 тис. чол. (1970, перепис). Осн. діалекти — південний (юрматинський) і східний (куваканський), на основі їх сформувалася літ. Б. м. Писемність базується на рос. алфавіті.

Літ.: Гарипов Т. М., Рафиков М. Л., Ураксин З. Г. Библиография по башкирскому языкознанию (1917—1967). Уфа, 1969.

БАШКИ́РСЬКИЙ ВІК І Я́РУС — ранній вік середньокам'яновугільної епохи кам'яновугільного періоду та відклади, що утворилися в той час. У межах УРСР відклади Б. я. (*вапняки, аргіліти, алевроліти, пісковики,* прошарки кам. вугілля) поширені на Донбасі, в Дніпровсько-Донецькій і Львівсько-Волинській западинах, на пн. схилі Українського щита, пд. схилі Воронезького кристалічного масиву, на Кримському п-ові. Потужність їх до 4000 *м*. З відкладами Б. я. пов'язані поклади кам. вугілля, нафти і газу, ртуті, поліметалів, буд. матеріалів. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система.*

БАШКИ́РСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені 40-річчя Жовтня. Засн. 1957 в Уфі на базі Башк. пед. ін-ту. В ун-ті 9 ф-тів: істор., філологічний, матем., фіз., біол., геогр., хімічний, юрид., іноземних мов. Аспірантура. Працюють вечірнє, заочне й підготовче відділення. В 1975/76 навч. р. було 8250 студентів, з них на денному відділенні — понад 3600 чол. При ун-ті є б-ка (780,4 тис. одиниць зберігання). Видаються «Вчені записки». За роки існування ун-т підготував 16240 спеціалістів.

БАШКИ́РСЬКИЙ ФІЛІА́Л АН СРСР — регіональний центр наукових досліджень у галузі природничих і суспільних наук. Засн. 1951, існував до 1963. У 1967 поновив діяльність. У 8 установах філіалу працювало 475 наук. працівників, у т. ч. 28 докторів і 214 кандидатів наук (1975).

БАШКИ́РЦЕВА Марія Костянтинівна [11 (23). XI 1860, с. Гавронці, тепер Диканського району Полтавської області — 31.X 1884, Париж] — українська художниця. З 1870 постійно жила у Франції. Твори: «Молода жінка, що читає» (1880), «В студії Жюльєна» (1881), «Портрет парижанки», «За книгою», «Жан і Жак» (1883), «Мітинг» (1884). У 1881 малювала

М. К. Башкирцева. В студії Жюльєна. 1881. Дніпропетровський художній музей.

портрети селян з Полтавщини. Видано «Щоденник» Б. (Париж, 1887; СПБ, 1894).

БАШКІ́Н Матвій Семенович (16 ст.) — російський мислитель-гуманіст, діяч реформаційного руху. Походив з дворян. Критикував кріпосництво, заперечував необхідність офіц. церкви. Церк. собор 1553 звинуватив Б. в *єресі* й засудив до ув'язнення у Волоколамському монастирі. Дальша доля Б. невідома.

«БАШМА́К», «Спілка башмака» («Bundschuh») — назва таємних селянських спілок у Пд.-Зх. Німеччині 15 — поч. 16 ст. Символом спілок був башмак, зображений на прапорі. Найзначніші спілки «Б.» існували в Ельзасі, в районі Шпейєрського єпископства, в с. Лені (біля м. Фрейбурга), в районі Пд.-Зх. Німеччини. Члени «Б.» виступали за поділ церк. земель, скасування всіх феод. податків, вільне користування громад. вгіддями. Спілка «Б.» в с. Лені висувала вимогу ліквідувати будь-яку владу, крім імператорської. Спілки «Б.» були розгромлені урядом. Діяльність спілок «Б.» відіграла важливу роль у підготовці *Селянської війни 1524—26* в Німеччині.

БА́ШТА Трифон Максимович [н. 1 (14).II 1904, с. Чижикове, тепер Роменського р-ну Сумської обл.] — український рад. вчений у галузі гідравліки й гідродинаміки, засл. діяч науки й техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1924. Закінчив Київ-

ський політехнічний ін-т (1929) і Московський ун-т (1933). Працював у моск. верстато-інструментальному та авіаційному ін-тах (з 1935 — професор). З 1955 викладає в Київському ін-ті інженерів цивільної авіації. Осн. праці стосуються теоретичного й експеримент. дослідження гідравлічних передач. Нагороджений орденом Жовтневої Революції та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1949.

БА́ШТА, вежа — споруда, висота якої набагато більша від розмірів основи. Б. споруджують з дерева, цегли, металу, залізобетону. Спершу виникли як оборонні (сторожові або фортечні); є культові (*дзвіниці, мінарети*), цивільні (Б. ратуші, вокзалу, будинки-башти) та інженерні (*водонапірна башта,* телевізійна башта, пожежна Б. тощо). Найвідоміші Б.: в Зх. Європі — Пізанська (1174—1372), Ейфелева в Парижі (1889); в Росії — Моск. Кремля (15—17 ст.), Адміралтейства в Ленінграді (18 — поч. 19 ст.); на Україні — в Луцькому замку (13—14 ст.), кругла — в Острозі (16 ст.).

БА́ШТА ОБСЛУГО́ВУВАННЯ — металоконструкція, що забезпечує доступ людей і подавання при-

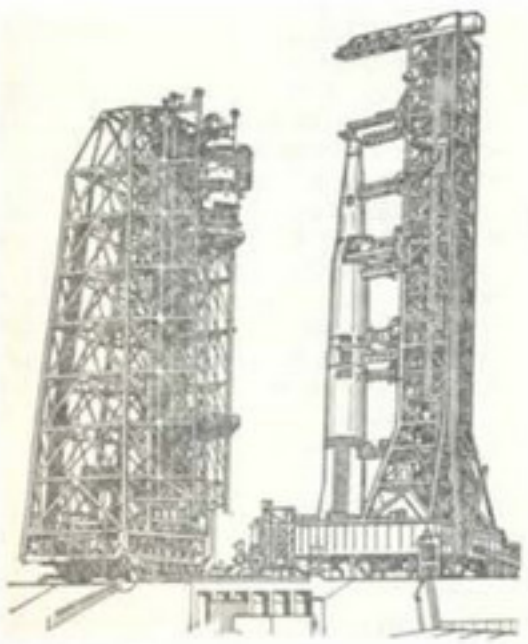

Відведення башти обслуговування перед пуском ракети (США).

ладів на різні яруси обслуговування *космічного літального апарата,* який стоїть вертикально на стартовому майданчику *космодрому*. Іноді на Б. о. прокладають комунікації для заправки об'єкта паливом. На площадки Б. о. піднімаються за допомогою сходів або ліфтів. Перед пуском космічного літального апарата Б. о. відводять на безпечну віддаль (мал.). Маса Б. о.— до 3500 *т*, висота — понад 100 *м*, сторона основи — 50 *м*. Деякі Б. о. мають автономні електростанцію, опалення, систему кондиціонування повітря.

БАШТА́НКА — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, райцентр, за 11 *км* від залізничної ст. Явкине. Селище засноване на початку 19 ст. До 1928 називалося Полтавка. Рад. владу встановлено в січні 1918. Восени 1919 в селі, що було на території, захопленій у серпні денікінцями, відновлено Рад. владу (див. *Баштанська республіка 1919*). З 1963 Б.— селище міськ. типу. З-ди: буд. матеріалів, сироробний, комбікормовий; харчовий комбінат, районне об'єднання «Сільгосптехніка», комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні, музична, спортивна школи, будівельне профес.-тех. уч-ще, поліклініка. Будинок культури, б-ка, істор.-краєзнавчий музей.

БАШТА́ННІ КУЛЬТУ́РИ — вирощувані в с. г. рослини родини *гарбузових — гарбуз, кавун, диня, кабачок* та ін. Стебла у Б. к. розгалужені, стеляться або чіпляються, рясно вкриті листям. Квітки однодомні, чоловічі й жіночі, але бувають і двостатеві. Плід — багатонасінна несправжня ягода. Походять Б. к. з тропічних і субтропічних країн, теплолюбні, мають довгий вегетаційний період, найкраще ростуть на структурних родючих грунтах. Плоди Б. к.— цінний продукт харчування для людей і соковитий корм для тварин (гарбузи, кормові кавуни, кабачки). Осн. райони вирощування Б. к.— Сарат., Волгогр., Астр. і Ростов. області, Краснодар. і Ставр. краї, Серед. Азія і Закавказзя. На Україні Б. к. вирощують у пд. областях. За посівними площами Б. к. СРСР займає 1-е місце в світі; друге — США.

БАШТА́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1919 — партизанський район на Миколаївщині з центром у с. Полтавці (тепер с-ще міськ. типу *Баштанка*), де восени 1919 під керівництвом Миколаївського більшовицького комітету було відновлено Рад. владу в тилу денікінських військ. Баштанські (за назвою балки, де розкинулося село) повстанці, в лавах яких билося понад 4 тис. озброєних бійців, перейшли з тилу в наступ проти денікінців і просунулися до Миколаєва. Денікінське командування кинуло проти Б. р. дві зняті з фронту козачі д-зії, яким після тривалих боїв (9—18.XI) вдалося придушити повстання. Проте повстанці продовжували боротьбу. Це сприяло розгрому Денікіна Червоною Армією. За заслуги в боротьбі за Рад. владу Рад. уряд нагородив с. Баштанку почесним Червоним прапором. Історія Б. р. лягла в основу сюжету п'єси укр. рад. письменника Ю. І. *Яновського* «Дума про Британку».

БАШТА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх частині Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1926. Пл. 1,8 тис. *км*². Нас. 41 тис. чол. (1976). У районі — 64 населені пункти, які підпорядковані селищній і 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Баштанка*. Б. р. лежить у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: граніт, пісок, глина тощо. Річки — *Інгул* і *Громоклія*. Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Підприємства харч., металообр. пром-сті, найбільші з них — баштанські з-ди буд. матеріалів, комбікормовий, сироробний. Працює комбінат побутового обслуговування (Баштанка) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. С.-г. угіддя 1976 становили 148,9 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 125,2 тис. *га*. Гол. культури: пшениця, ячмінь, соняшник, цукр. буряки. У Б. р.— 18 колгоспів, 5 радгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Явкине, Лоцкине. Автошляхів — 443 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 229 *км*.

У районі — 29 заг.-освітніх, музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, 32 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень. 14 будинків культури, 18 клубів, 44 кіноустановки, 33 бібліотеки. *В. Г. Борщевський.*

БАЮРА́К Василь (1722, с. Дора, тепер входить до складу м. Яремчі Івано-Франківської обл.— 25.IV 1754, Станіслав, тепер Івано-Франківськ) — ватажок загону *опришків,* соратник і наступник О. *Довбуша*. За юнацьких років був найомитом-пастухом. У 1744 вступив до загону О. Довбуша. Відзначався винятковою хоробрістю. Після загибелі О. Довбуша (1745) Б. організував опришківський загін, який громив на Покутті й Буковині маєтки шляхтичів, орендарів, лихварів тощо. Опорним пунктом Б. було с. Довгопілля (тепер Верховинського р-ну Ів.-Фр. обл.). Б. підступно захопили в полон каратели і прилюдно стратили.

БАЯЛІ́НОВ Касимали (н. 15.IX 1902, місцевість Кок-Мойнок, тепер Іссик-Кульського р-ну Кирг. РСР) — киргизький рад. письменник. Повість «Аджар» (1928) — перший реалістичний твір кирг. прози — про нац.-визвольне повстання киргизів 1916; повість «На берегах Іссик-Кулю» (1947) висвітлює трудові подвиги колгоспників, дружбу кирг. і укр. народів. У романі «Братерство» (1962) оспівує єднання рад. народів, пролет. інтернаціоналізм. Перекладає твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Горького. *А. К. Садиков.*

БА́Я-МА́РЕ — місто на Пн. Зх. Румунії, адм. центр повіту Марамуреш. Залізничний вузол. 77 тис. ж. (1970). Важливий центр кольорової металургії країни. Підприємства хім., харч., швейної, деревообр. пром-сті. Виробн. гірничого устаткування. Архіт. пам'ятки 15—18 ст.

БАЯ́Н (від імені співця Давньої Русі *Бояна*) — російський музичний інструмент, удосконалена хроматична гармоніка. Прототип Б. створено рос. музикантом-гармоністом М. І. Білобородовим (1828—

Башта надворітна у Верхньому замку в Луцьку. 13—14 ст.

Баштанка. Пам'ятник учасникам Баштанського повстання 1919 року. Скульптори А. Ю. Білостоцький і О. О. Супрун, архітектор Т. Г. Довженко.

Баян.

Вджолоїдкові. Бджолоїдка звичайна.

1913). Б. складається з двох кришок-коробок, з'єднаних міхами, та двох кнопкових клавіатур для правої і лівої рук. Права клавіатура — для виконання голосів мелодії, ліва — для акомпанемента.

БВА́КЕ — місто у центральній частині Берега Слонової Кості, адм. ц. департаменту Центр. Залізнична станція. Вузол автошляхів. Міжнар. аеропорт. 105 тис. ж. (1970). Підприємства текст. (особливо бавовняної), харч., зокрема тютюнової пром-сті. ТЕС. Важливий торг. центр.

БДЖІЛЬНИ́ЦТВО — галузь сільського господарства, що займається розведенням бджіл для одержання меду, воску та ін. продуктів (маточного молочка, бджоляної отрути, *прополісу* тощо), а також для запилення комахозапильних сільськогосподарських культур з метою підвищення їхньої врожайності. Б.— один з найдавніших промислів людини. В своєму розвитку Б. пройшло кілька етапів: дике Б. (збирання меду диких бджіл, що водилися в дуплах дерев), *бортництво,* колодне Б. (утримування бджіл у нерозбірних колодах), рамкове Б. Початок сучасному (рамковому) Б. поклав укр. пасічник П. І. *Прокопович,* який 1814 винайшов і вперше в світі сконструював розбірний рамковий вулик і розробив систему заходів щодо утримування й розведення бджіл у таких вуликах.

У Росії Б. поширене здавна й майже повсюди. В 1910 налічувалось 6,3 млн. бджолосімей, у т. ч. на Україні — 1,6 млн. За роки Рад. влади Б. перетворилось на високотоварну галузь с.-г. виробн. В СРСР осн. р-нами розведення бджіл є Далекий Схід, Сибір, Україна, Кавказ, Башк. АРСР, Тат. АРСР. У 1975 в країні було 9,8 млн. бджолосімей, що становило третину їхньої кількості в світі. В СРСР щороку виробляється 90—100 тис. *т* меду, у т. ч. 20—30 тис. *т* становлять держ. закупівлі. На Україні 1975 налічувалось 2,9 млн. бджолосімей. Г-ва республіки щороку виробляють 12—16 тис. *т* меду, в т. ч. 6—7 тис. *т* товарного. В УРСР бджіл розводять у всіх природно-економічних зонах, причому скрізь Б. має переважно запилювально-медозбірний напрям. Б. найбільше розвинуте в Лісостепу та в Степу В СРСР Б. розвивається по шляху дальшої спеціалізації, кооперування та механізації виробн. Створюються спец. радгоспи пром. типу та великі бджоляні ферми, міжколгоспні пасічні об'єднання, на яких механізуються трудомісткі виробничі процеси (вантажні роботи, відкачування меду тощо), удосконалюється техніка відгодівлі та утримування бджоляних сімей.

В ін. соціалістичних країнах найбільша кількість бджоляних сімей у Польщі, Румунії, Чехословаччині; в капіталістич. країнах — у США, Мексіці, Туреччині, Франції, Канаді, Австралії.

Літ.: Виробнича енциклопедія бджільництва. К., 1966. *О. М. Бага.*

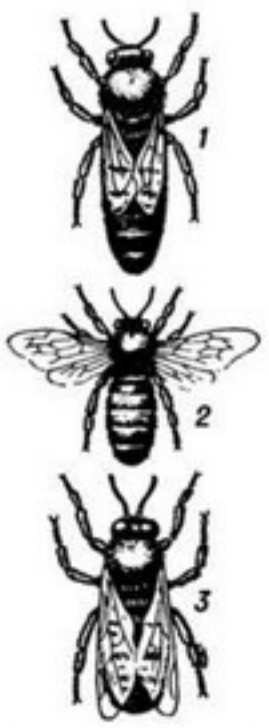

Бджола медоносна: *1* — матка; *2* — робоча бджола; *3* — трутень.

Бджоловилка звичайна.

БДЖОЛА́ МЕДОНО́СНА (Apis mellifera) — перетинчастокрила комаха родини справжніх бджіл. Батьківщина — Пд. Азія. Поширена від пд. широт до Крайньої Півночі. Розводять Б. м. для одержання меду, воску, *прополісу,* запилення рослин (див. *Бджолозапилення*). Бджоли медоносні живуть великими сім'ями. У кожній сім'ї — одна матка (довж. тіла 20—25 *мм*, маса 200—250 *мг*), 60—80 тис. робочих бджіл (довж. тіла 12—14 *мм*, маса в серед. 100 *мг*), кілька сот, іноді тисяч трутнів (довж. тіла 15—17 *мм*, маса бл. 200 *мг*). Матка — єдина у *вулику* розвинена самка, що тільки відкладає яйця (з весни до осені, влітку до 2—2,5 тис. яєць щодоби), з яких розвиваються робочі бджоли, трутні чи матки. Робочі бджоли будують воскові *стільники бджолині,* збирають і переробляють *нектар* та квітковий пилок на *пергу*, виховують потомство, охороняють гніздо. Трутні виконують одну функцію в бджоляній сім'ї — запліднюють матку, живуть лише літній період, після чого робочі бджоли виганяють їх з вулика. Розмножується бджоляна сім'я роїнням (див. *Роїння бджіл*).

Б. м. властивий *партеногенез.* Живляться бджоли медом, що його виготовляють вони з нектару, і пергою, яку добувають з квіткового пилку. Бджоляна сім'я — це біол. одиниця, особини якої взаємопов'язані й самостійно існувати не можуть. Є багато природних порід Б. м. Для умов СРСР найбільше значення мають середньоросійські темні лісові бджоли, українські степові, кубанські, жовті вірменські, карпатські, сірі гірські кавказькі та ін. Бджолосім'я за сприятливих умов може зібрати за сезон до 200 *кг* меду, в т. ч. бл. 100 *кг* товарного. Див. також *Бджільництво.*

БДЖОЛИ́НІ, бджоли (Apoidea) — надродина жалячих комах ряду *перетинчастокрилих.* Тіло (довж. 0,4—5 *см*) опушене густими волосками. Ротовий апарат лижучо-гризучий, більшість видів мають хоботок; у багатьох видів на задніх лапках є апарат для збирання пилку, а на задніх сегментах черевця — жало та отруйні залози. Живляться Б. нектаром і пилком квіток (часто лише певних видів рослин). Гніздяться в нірках у ґрунті, в будівлях, у стеблах рослин тощо. Личинка червоподібна, розвивається здебільшого в окремій комірці гнізда, яке самка будує заздалегідь і закладає в нього корм на весь період розвитку. За способом життя розрізняють поодинокі, гуртосімейні та паразитичні форми. Типовий представник гуртосімейних Б.— *бджола медоносна.* Поширені Б. від Заполяр'я до тропіків. 8 родин, що об'єднують бл. 30 тис. видів; на Україні — понад 800 видів. Б. мають велике господарське значення.

Літ.: Попов В. В. Перепончатокрылые. В кн.: Животный мир СССР, т. 5. М.— Л., 1958; Жизнь животных, т. 3. М., 1969; Фауна України, т. 12. К., 1970. *Г. З. Осичнюк.*

БДЖОЛОВИ́ДКА, мулова муха (Eristalis) — рід квіткових мух род. *дзюрчалкових.* Б. дуже поширені; в СРСР їх понад 20 видів, у т. ч. в УРСР — понад 10. Зовн. виглядом і розмірами Б. схожі на *бджолу медоносну*; влітку їх можна часто бачити на квітках. Червоподібні личинки, т. з. криски, з довгою дихальною трубкою живуть у стічних канавках, мілких водоймах з гниючим мулом. Якщо у водоймі є криски, це свідчить про її забрудненість.

БДЖОЛОЗАПИ́ЛЕННЯ — використання бджіл для запилювання с.-г. культур з метою підвищення їхньої врожайності. Б. потребують плодові, ягідні, кормові (конюшина, люцерна, еспарцет, серадела), зернові (гречка), олійні і технічні (соняшник, ріпак, гірчиця, рижій, бавовник, кенаф), ефіроолійні (коріандр, аніс), баштанні культури, огірки тощо. В результаті Б. врожайність гречки підвищується в серед. на 60%, соняшнику — на 40—50%. Б. ефективне тільки тоді, коли пасіка розміщена поблизу запилюваних культур, тому на час цвітіння їх бджіл перевозять ближче до посівів. Для запилення 1 *га* гречки треба 2—3 бджолосім'ї; 1 *га* еспарцету — 3—4; 1 *га* соняшнику — 0,5—1 сім'я.

БДЖОЛОЇ́ДКОВІ (Meropidae) — родина птахів ряду *ракшоподібних.* Включає 7 родів і 25 видів. Поширені в Пд. Європі, Азії, Африці та Австралії. В СРСР, зокрема на Україні,— 2 види: бджолоїдка звичайна (Merops apiaster) та бджолоїдка зелена (M. superciliosus) — рідкісний залітний птах. Розміри Б. невеликі (маса 20—100 *г*), забарвлення яскраве з переважанням блакитного або зеленого кольору. Зграйні птахи, гніздяться колоніями в норах по ярах або урвищах. Кладку з 2—5 яєць насиджують бл. 3 тижнів. Живляться комахами, зокрема шкідниками с.-г. культур. Деінде бджолоїдка звичайна може завдавати шкоди бджільництву, знищуючи бджіл.

БДЖОЛЯНА́ ОТРУ́ТА, апітоксин — секрет, що його виділяють залози жалкого апарата робочих бджіл. Б. о. містить білок, ферменти, вільні амінокислоти, гістамін, жири, стероїдні речовини, леткі масла, мурашину та ін. к-ти й деякі мікроелементи. Ужалення бджоли супроводиться виділенням 0,2—0,3 *мг* отрути, смертельна доза (500—1000 ужалень) — бл. 0,2 *г*. Б. о. має протизапальну дію, знижує вміст холестерину в крові, її зсідання, підвищує кількість гемоглобіну. Застосовують при ревматизмі, невралгіях, міозитах, радикулітах, гіпертонії, деяких ураженнях суглобів, тромбофлебіті тощо. Б. о. протипоказана при інфекційних, серцево-судинних, психічних захворюваннях, хворобах крові, печінки, нирок, діабеті, а також при підвищеній чутливості до бджоляної отрути.

БЕ́БЕЛЬ (Bebel) Август (22.II 1840, Кельн-Дойц — 13.VIII 1913, Пассуґґ, Швейцарія) — діяч німецького і міжнародного робітничого руху, один із засновників і керівників нім. соціал-демократії та 2-го Інтернаціоналу. За фахом токар. Учасник робітн. руху з

1860. З 1867 — голова к-ту робітн. профспілок і депутат рейхстагу Пн.-Нім. Союзу. Перебував під ідейним впливом К. Маркса і Ф. Енгельса. В 1869 разом з В. *Лібкнехтом* заснував С.-д. робітн. партію Німеччини (див. *Ейзенахці*). Під час франко-прусської війни 1870—71 займав інтернаціоналістську позицію, виступав на захист Паризької комуни. За революц. діяльність його не раз заарештовували. Б. вів постійну боротьбу за чистоту марксизму, проти опортунізму і ревізіонізму. В останні роки життя припустився ряду центристських помилок. Незважаючи на це, Б. до кінця свого життя боровся за справу соціалізму.

Тв.: Рос. перекл.— Женщина и социализм. М., 1959; Из моей жизни. М., 1963.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. [Листи до А. Бебеля]. Твори, т. 34—39; Ленін В. І. Август Бебель. Повне зібрання творів, т. 23; Гемков Г. Август Бебель. М., 1972.

БЕВЗ Іван Васильович [17 (30).VIII 1903, м. Темрюк, тепер Краснодарського кр.— 13.I 1943] — керівник підпільної парт. орг-ції Вінниці, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1928. Н. в сім'ї рибалки. В 1919—27 — в Червоній Армії. Брав участь у боях проти денікінців і врангелівців. У 1927—29 на комсомольській, 1929—37 — на парт. роботі. З 1937 — директор Вінницької міської б-ки. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 залишений у Вінниці для організації парт. підпілля. В липні 1941 під керівництвом Б. створено підпільний парт. к-т. На поч. 1942 у Вінниці було 19 підпільних груп (понад 300 чол.), підпільна друкарня «Україна». Б. загинув у катівні гестапо.

БЕ́ВІН (Bevin) Ернест (9.III 1881, Уїнсфорд — 14.IV 1951, Лондон) — англійський політичний і держ. діяч, один з правих лідерів тред-юніонів і лейбористської партії. В 1922—40—генеральний секретар об'єднаної профспілки трансп. і некваліфікованих робітників. У 1925—40 — член, 1937 — голова Генеральної ради Брит. конгресу тред-юніонів. У 1940 — 45 — міністр праці в коаліційному уряді У. *Черчілля*. Як міністр закорд. справ (1945—51) уряду К.-Р. *Еттлі* Б. проводив політику збереження Брит. колоніальної імперії, був одним з організаторів НАТО та ін. воєнно-політ. блоків, спрямованих проти СРСР.

БЕГЕЛЬДІ́НОВ Талгат Якубекович (н. 5.VIII 1922, м. Пішпек, тепер місто Фрунзе Киргизької РСР) — рад. військовий льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї на Калінін., Ворон., Степовому, 1-му і 2-му Укр. фронтах. Зробив 305 штурмових і розвідувальних вильотів. У 1950 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1956— у відставці. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го і 3-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

БЕГЕМО́Т, гіпопотам (Hippopotamus) — рід *парнокопитних* ссавців підряду нежуйних. 2 сучас. види: Б. великий і Б. малий. Деякі вчені Б. малого виділяють в окремий рід — хоропсис (Choeropsis). Б. великий (H. amphibius) поширений в Екваторіальній Африці. Довж. тіла до 4,5 *м*, вис. в плечах 1,5 *м*, маса 3,5—4 *т*. Більшу частину життя проводить у воді, живиться водяною і прибережною рослинністю, тримається здебільшого стадами. Самка після 7—8 міс. вагітності народжує 1 маля. Б. малий (H. liberiensis) поширений у тропіч. лісах Ліберії, Пд. Судані. Довж. тіла до 1,75 *м*, вис. в плечах до 90 *см*, маса до 260 *кг*. Менш пов'язаний з водою, ніж Б. великий; живе поодинці чи парами в глухих лісах. У зв'язку із зменшенням чисельності Б. взято під охорону закону.

Бегемот великий.

БЕГЛЯ́РОВ Сергій Микитович (8.VIII 1898, село Верхні Акуліси, тепер Нахічеванська АРСР — 14.IV 1949, Ашхабад) — туркменський рад. живописець. Один з перших туркм. художників. Твори: серія «Типи старого Ашхабада» (20-і рр.)., картини — «Арешт 26 бакинських комісарів» (1940), «Передача коней для Червоної Армії» (1942), «Гірський пейзаж» (1947).

БЕ́ГМА Василь Андрійович [1 (14).I 1906, Одеса — 12.VIII 1965, Київ] — рад. партійний і держ. діяч, один з керівників партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45. Член КПРС з 1927. Н. в робітн. сім'ї. З 1928 — на керівній комсомольській, профспілковій, парт. роботі в Херсоні, на Дніпропетровщині і Харківщині. В 1938 — секретар Київ. обкому КП(б)У, 1939—41 — перший секретар Ровен. обкому партії. В 1941—42 — член Військової ради 12-ї армії, 1942—44 — секретар Ровен. підпільного обкому партії, нач. обл. штабу партизанського руху, командир партизанського з'єднання. Б. було присвоєно військове звання генерал-майор. У 1944—49 — перший секретар Ровен., 1950—59 — Хмельн. обкомів партії, з 1959 — голова Парт. комісії при ЦК КП України. З 1940 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 6-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна та ін. орденами і медалями.

БЕ́ГМА Володимир Володимирович (26.II 1938, Київ) — український рад. режисер, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1976). Член КПРС з 1969. Після закінчення 1970 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працював режисером Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, де поставив спектаклі: «Тарас Бульба» М. Лисенка (1971), «Ніжність» Губаренка (1972), «Ріголетто» Верді (1975). З 1976 — гол. режисер Київ. держ. театру оперети. Вистави: «Друге весілля в Малинівці» Поклада (1974), «Чиста криниця» Білаша (1977).

БЕГО́НІЯ (Begonia) — рід рослин род. бегонієвих. Багато- й однорічні трав'янисті рослини, півкущі й кущі з косо-серцевидними, в культурних форм часто красиво забарвленими листками різного кольору — від білувато-рожевого до яскраво-червоного, оранжевого і жовтого — і одностатевими однодомними квітками. Розмножується насінням і вегетативно (нова рослина може розвинутися навіть з частини листка). Бл. 900 видів, переважно в тропіках і субтропіках (крім Австралії). В СРСР, зокрема в УРСР, культивують багато видів Б. як декоративні рослини. Вирощують у кімнатах, у відкритому грунті, на клумбах, бордюрах, килимових квітниках. Іл. с 382.

БЕ́ДЖА, бедауйє — народ, який населяє пн.-сх. області *Судану* та пн.-зх. і зх. райони *Ефіопії*. Заг. чисельність — 1,25 млн. чол. (1975, оцінка); з них 92,7% живе в Судані. Поділяються на племена бішарин, хадендоуа (говорять мовою бедауйє, що належить до *семіто-хамітських мов*) і бені-амер (говорять мовою тигре семітської групи). Значна частина Б. знає араб. мову. За релігією Б.— мусульмани-суніти. Осн. заняття — кочове скотарство, займаються і землеробством. Частина Б. працює на бавовняних плантаціях.

БЕ́ДЗИК Дмитро Іванович [20.X (1.XI) 1898, с. Вільхівці Саноцького повіту, тепер ПНР] — український радянський письменник. Член КПРС з 1960. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1924). Перші твори («Шахтарі», «Люди! Чуєте?») надрукував 1924. Автор п'єс, нарисів, повістей, романів, присвячених Великій Жовтн. соціалістич. революції, соціалістичному будівництву на селі, героїці рад. людей у боротьбі проти нім.-фашистських окупантів. Окремими виданнями вийшли зб. п'єс «Чорнозем ожив» (1925), «Пророк» (1930), «Арсенальці» (1939); книги оповідань і нарисів «Корсунь-Шевченківське побоїще» (1944), «Плем'я нескоримих» (1949); повісті й романи «Дніпро горить» (1948), «Хлібороби» (1956), «Серце мого друга» (1964), «Підземні громи» (1971). Портрет с. 383.

Тв.: Вибрані п'єси. К., 1957; Студені Води. К., 1968; За хмарами зорі. К., 1972; Украдені гори. К., 1975.

БЕ́ДЗИК Юрій Дмитрович (25.XI 1925, Харків) — український рад. письменник. Син Д. І. *Бедзика*. Член КПРС з 1952. В 1949 закінчив Київ. ун-т. Перша зб. новел — «Поруч з тобою» (1956). У романі «Полки ідуть на переправу» (1959) Б. звертається до героїчного подвигу рад. народу в боротьбі проти нім.-фашистських загарбників.

А. Бебель.

І. В. Бевз.

Т. Я. Бегельдінов.

В. А. Бегма.

Бегонія: *1* — лотосовидна; *2* — вічноквітуча; *3* — світна; *4* — рекс.

Беззубка звичайна.

Проблемам суспільного і гуманістичного обов'язку працівників науки присвячено твори «Альма-матер» (1964), «Над планетою — „Левіафан"» (1965), «Великий день інків» (1970).

Тв.: Честь мені дорожча. К., 1972; Розкрилля. К., 1974; Сильний помсти не жадає.— Блакить. К., 1975; Поспішай у юність. К., 1975.

БЕ́ДЛЕНД (англ. bad lands, букв.— погані землі) — важкопрохідні й непридатні для землеробства землі, для яких характерний різко розчленований низькогірний рельєф з сіткою ярів та вузьких вододільних гребенів. Утворюються переважно на водотривких породах при розмиванні їх дощовими потоками, а також при нераціональному використанні земель, при знищенні лісів тощо.

БЕДРИ́НЕЦЬ (Pimpinella) — рід рослин род. *зонтичних*. Багаторічні, зрідка дво-або однорічні трав'янисті рослини з прямостоячим стеблом і перистим листям. Суцвіття — складний зонтик. Бл. 150 видів, поширених в Азії, Європі, Африці, кілька видів — в Америці. В СРСР — 25 видів, з них в УРСР — 4. Найпоширеніший — Б. ломикаменевий (P. saxifraga); росте на всій території УРСР. У корені Б. є ефірна олія і глюкозид пімпенелін; застосовують у народній медицині (при кашлі, астмі, хворобах горла тощо). Б. ломикаменевий і деякі ін. види використовують як кормові рослини.

БЕДУЇНИ (араб. бадауїн — мн. від бадауї — житель пустелі) — кочові араби-скотарі (переважно верблюдоводи) Перед. Азії та Пн. Африки. Кочовий спосіб життя позначився на особливостях побуту, культури Б.; у них збереглися деякі архаїчні пережитки суспільної організації. Поступово переходять до осілості. В європ. л-рі Б. називають і напівкочових арабів, які займаються скотарством і землеробством.

БЕЗАНСО́Н — місто на Сх. Франції, адм. центр департаменту Ду. Порт на каналі Рейн — Рона і р. Ду. Залізнич. вузол. Бл. 116 тис. ж. (1968). Найбільший центр виробн. годинників у Франції. Підприємства автомобіле- і вагонобудування, виробн. штучного шовку. Ун-т, Музей красних мистецтв. Архіт. пам'ятки 16—17 ст. В Б. народились В. *Гюго*, Ф.-М.-Ш. *Фур'є*.

БЕ́ЗБОРО́ДОВ Михайло Ілліч (10.I 1907, с. Старі Піченгуші, тепер Єльниковського р-ну Мордовської АРСР — 11.III 1935, там же) — мордовський рад. письменник. Друкувався з 1927. Автор ліричних віршів («Весна», «Йде зима»), поем («Казка-бувальщина», 1930; «Погашена злоба», 1930), драм («Два табори», 1933). Писав про боротьбу трудящих за своє визволення, про колгоспне село.

Тв.: Рос. перекл.— Стихи и поэмы. Саранск, 1958; Я — пахарь. Саранск, 1977.

БЕЗБОРО́ДЬКИ — великі українські поміщики. Походили з козац. старшини Березанської сотні *Переяславського полку*. Яків Іванович Б. (р. н. невід.— п. бл. 1730) — значковий товариш. У 1726 брав участь у поході рос. військ і укр. козаків проти Ірану. Андрій Якович Б. (1711—80) — генеральний писар, з 1762 — генеральний суддя. Олександр Андрійович Б. [14 (25).III 1747, м. Глухів, тепер Сумської області — 6 (17).IV 1799, Петербург] — російський державний діяч, дипломат; князь (з 1797). Брав участь у рос.-тур. війні 1768—74 і укладенні *Кючук-Кайнарджійського миру 1774*. З 1780 — член колегії закорд. справ, з 1783 фактично очолював її. В 1783 добився визнання Туреччиною приєднання Криму до Росії. Підписав *Яський мирний договір 1791*. Був одним з найбагатших поміщиків на Україні. Ілля Андрійович Б. [16 (27).II 1756 — 3 (15).VI 1815, Петербург] — учасник рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91. Володів значними маєтностями на Україні, в Росії і Литві. На його кошти 1820 було відкрито в Ніжині гімназію вищих наук, 1832 її перетворено на ліцей.

БЕЗБОРО́ДЬКО Микола Іванович (1883—1937) — український рад. геолог і петрограф. Завідував відділом петрографії Ін-ту геол. наук АН УРСР і кафедрою мінералогії та петрографії Київського ун-ту. Вперше (1935) склав стратиграфічну схему *Українського щита*. Приділяв велику увагу вивченню гранітоїдів України, вперше склав петрогенетичну карту кристалічної смуги УРСР. Автор підручника з методики визначення породоутворюючих мінералів.

«БЕЗВІ́РНИК» — науково-популярний та методичний антирелігійний журнал. Виходив у Харкові 1925—35. Спочатку орган ЦК КП(б)У і Головполітосвіти УРСР, з кінця 1926 — Центр. ради спілки войовничих безвірників України.

БЕЗВІ́СНА ВІДСУ́ТНІСТЬ — у радянському праві встановлений у судовому порядку факт тривалої відсутності громадянина в місці його постійного проживання за умови, що місце перебування його невідоме. Визнання Б. в. здійснюється судом за заявою заінтересованих осіб після закінчення одного року з дня одержання в місці постійного проживання відсутнього громадянина останніх відомостей про його місцеперебування. Визнання громадянина безвісно відсутнім, згідно ст. 18, 19 ЦивК УРСР, породжує ряд правових наслідків: над його майном встановлюють *опіку*; непрацездатні особи, що були на його утриманні, набувають права на пенсію як такі, що втратили годувальника; *шлюб* з ним розривається в органах загсу. Ні за яких обставин не може бути визнаною Б. в. особа, що переховується від суду або слідства. Див. також *Оголошення померлим*.

БЕЗГОСПОДА́РНЕ МАЙНО́ — майно, власник якого не дбає про збереження його в стані, придатному для використання за призначенням. За рад. законодавством (зокрема, ст. 135, 136 ЦивК УРСР) Б. м.— будинок, майно, що мають істор., художню або ін. цінність для суспільства, може бути за *позовом* держ. або громад. орг-цій за рішенням суду вилучено у власника й передано д-ві в особі місц. Ради народних депутатів або книгосховищу, музею тощо. Власникові вилученого майна відшкодовують його вартість. Див також *Безхазяйне майно*.

БЕЗГОТІВКО́ВІ РОЗРАХУ́НКИ — розрахунки, що їх проводять без участі готівки, перераховуючи певні грошові суми з рахунків платників на рахунки кредиторів (у банку, ощадній касі) або зараховуючи взаємні вимоги. В Рад. Союзі Б. р. є осн. формою розрахунків між соціалістичними підприємствами, госп. орг-ціями та установами. Всі Б. р. здійснюють через *Державний банк СРСР* та його філіали. Б. р. виконують важливі функції щодо мобілізації тимчасово вільних коштів і концентрації їх у кредитних установах як ресурсів кредитування нар. г-ва. Вони сприяють плановому регулюванню грош. обігу, здійсненню банківського контролю за діяльністю підприємств і скороченню *витрат обігу*. В зовнішньоторг. операціях між д-вами також користуються безготівковими розрахунками. Див. також *Кліринг*.

БЕЗГРОМАДЯ́НСТВО, аполідизм, апатридизм — правовий стан особи, що не має *громадянства* будь-якої держави. Найчастіше Б. виникає внаслідок розбіжностей у законодавстві різних країн про громадянство (напр., для дітей, що народилися від осіб, які не мають громадянства — *апатридів*). Крім того, Б. може спричинятися втратою громадянства в силу закону або позбавлення громадянства. Особи без громадянства підлягають законам країни, в якій вони перебувають, але не користуються в повній мірі політ. та ін. правами й дипломатичним захистом з боку будь-якої країни. В СРСР поняття Б. встановлено законом 1938 «Про громадянство СРСР», за яким особа без громадянства користується всіма правами, крім *виборчого права*. Врегулювання питання про Б. після 2-ї світової війни ускладнюється позицією правлячих кіл деяких імперіалістичних д-в, які намагаються підвести під поняття Б *переміщених осіб*. На зменшення кількості випадків Б. спрямовано «Конвенцію про громадянство заміжньої жінки» (прийняту Генеральною Асамблеєю ООН, 1957), учасниками якої є, зокрема, СРСР, УРСР і БРСР. *Н.М.Ульянова*.

БЕЗЗУ́БІ КИТИ́, вусаті кити (Mystacoceti) — підряд водяних ссавців ряду *китоподібних*. Поширені в усіх океанах. Найбільші тварини всіх часів; напр., *синій кит* досягає довж. 33,3 *м* і маси 163 *т*. Живляться Б. к. планктонними організмами, внаслідок чого зуби в них замінилися численними (від 360 до 800) ротовими пластинами (т. зв. китовим вусом) завдовжки 50—450 *см*, розміщеними у верхній щелепі впоперек ясен, утворивши цідильний апарат. До Б. к. належить 10 видів: гренландський, південний, карликовий, синій, сірий і горбатий кити, *фінвал*, *сейвал*, малий *смугач* та смугач Брайда. Б. к. мають промислове значення. З 1959 під міжнародною охороною

перебувають *гренландський кит*, південний і сірий кити; з 1967 — і синій кит.

БЕЗЗУ́БКА (Anodonta) — рід двостулкових *молюсків* родини уніонід. Раковина (довж. до 25 *см*) видовжено-овальна, здебільшого тонкостінна, з однаковими стулками без замкових зубів. Живуть Б. в стоячих водоймах та в річках з повільною течією. Живляться органіч. рештками, водоростями. Їстівні. Тіло та раковини багатьох Б. використовують для виготовлення кормового борошна та мінерального добрива. Відомо бл. 50 видів, поширених у Європі, Серед. та Пн. Азії. В СРСР 12 видів, зокрема 7 на Україні, з них найпоширеніші: Б. звичайна (A. cygnea), Б. видовжена (A. cellensis) і Б. риб'яча (A. piscinalis). У викопному стані відомі з еоцену; в СРСР — з антропогену Зх. Сибіру й України. *А. Л. Путь.*

БЕЗИМЕ́НСЬКИЙ Олександр Ілліч [6 (18).I 1898, Житомир — 26.VI 1973, Москва] — російський рад. поет. Член КПРС з 1916. Друкуватися почав 1918. Твори 20-х рр. присвячені комсомолу («Молода гвардія», «Партквиток», поема «Комсомолія»). Поема «Трагедійна ніч» (1930—63) — про будівництво Дніпрогесу. Виступав і як сатирик (п'єса «Постріл», 1929; зб. «Гнівні рядки», 1949; «Книга сатири», 1954). У зб. «Фронтовий зошит» (1946) є вірші про Україну («Ненько-Україно», «Атака», «Севастополь»). Перекладав поезії Шевченка, присвятив йому вірш і статтю. Нагороджений орденом Жовтневої Революції та чотирма ін. орденами, а також медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1958; Укр. перекл.— Постріл. Х., 1930; Покоління соціалізму. Х.— К., 1933; Трагедійна ніч. Х., 1932; Зустрічі комсомольців з В. І. Леніним. К., 1956.

Л. М. Вишеславський.

БЕЗКІЛЬОВІ ПТА́ХИ, бігаючі птахи (Ratitae) — надряд нелітаючих птахів (за ін. системами — кілька рядів птахів надряду новопіднебінних — Neognathae). Поширені в Австралії, Африці, Пд. Америці та Новій Зеландії. В сучасних Б. п. нерозвинений літальний апарат, зокрема немає виступу грудної кістки — кіля, до якого в *кільових птахів* прикріплюється грудна мускулатура; пера виконують в основному лише термоізоляційну функцію, порожнистість кісток розвинена слабо; органом руху є міцні, порівняно довгі ноги. Надряд включає 6 рядів: сучасні — страусоподібні (Struthioniformes), нандуподібні (Rheiformes), казуароподібні (Casuariiformes),ківіподібні, або безкрилі (Apterygiformes), та вимерлі — епіорнісоподібні (Aepyornithiformes), динорнісоподібні, або моаподібні (Dinornithiformes). Знахідки викопних Б. п. з рудиментарним кілем свідчать про можливість походження всієї групи від літаючих предків.

М. А. Воїнственський.

БЕЗКОНЕ́ЧНЕ — див. *Конечне і безконечне.*

БЕЗКОНТА́КТНИЙ ЕЛЕКТРИ́ЧНИЙ АПАРА́Т — апарат для перемикання (*комутації*) електричних кіл не механічним замиканням чи розмиканням контактів, а різкою зміною опору керованого елемента, ввімкненого послідовно з навантаженням. Керованими елементами, в Б. е. а. є напівпровідникові прилади (найчастіше *тиристори*) та магнітні або магнітонапівпровідникові безконтактні ключі. Б. е. а. відзначається високою швидкодією і значним строком служби, він надійний і безпечний в експлуатації. Застосовують Б. е. а. в апаратурі захисту електр. мереж, у системах автоматичного керування та регулювання, зокрема в хімічно активних, вибухонебезпечних, запилених або вологих середовищах.

К. О. Липковський.

«БЕЗКРИ́ЗОВИЙ РО́ЗВИТОК» — буржуазні економічні теорії, які заперечують загальні економічні кризи надвиробництва за капіталізму, а якщо й визнають їх, то вважають, що в епоху *імперіалізму*, особливо на його держ.-монополістичній стадії, кризи можна усувати. До таких теорій також належать: *кейнсіанство, неокейнсіанство,* неокласичні та інші бурж. концепції держ.-монополістичного антикризового регулювання капіталістичної економіки, технологічні, реформістські та ревізіоністські теорії «*планового (регульованого) капіталізму*». Всі ці концепції намагаються заперечити встановлену марксистською політ. економією осн. причину криз — суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Вони висувають ін. причини — порушення пропорційності в розвитку галузей нар. г-ва, недоспоживання, кредитно-грош., психологічні або технологічні фактори, які не пов'язують з самою суттю бурж. виробничих відносин, і приходять до висновку про можливість «Б. р.» капіталістичної економіки. Представниками «Б. р.» є: Ж.-Б. *Сей,* Д. *Рікардо,* М. І. *Туган-Барановський* та ін. Ж.-Б. Сей, а потім і М. І. Туган-Барановський вважали, що збут за капіталізму зводиться до обміну продуктів на продукти, що попит і пропонування, виробництво і споживання тотожні, завжди перебувають у стані ринкової рівноваги. Тому й розвиток економіки має здійснюватися гармонійно, кризи ж можуть виникати лише випадково. На стадії імперіалізму нездатність стихійних ринкових сил забезпечити неухильний розвиток економіки виявилася з особливою силою. Бурж. екон. думка звернулася до розробки концепцій держ.-монополістичного регулювання сусп. виробн. За Кейнсом, як гол. представником цих теорій, осн. регулятором капіталістичної економіки виступає бурж. д-ва, яка стає великим інвеститором, регулює норму процента, проводить політику помірної *інфляції,* стимулює вивіз капіталу. Кейнсіанські засоби лікування від криз перекладають увесь тягар їх на плечі трудящих і спрямовані на збереження капіталізму. Як показує дійсність, ні кейнсіанство, ні наступні школи й течії бурж. політ. економії не змогли знайти засоби, здатні позбавити капіталістичну економіку криз. У 70-і рр., насамперед у зв'язку з світовою екон. кризою 1974—75, стає очевидним повне банкрутство різних бурж. і реформістських концепцій «Б. р.» капіталізму. Див. *Загальна криза капіталізму, Економічні кризи.*

В. М. Мазур.

БЕЗЛЮ́ДІВКА — селище міського типу Харківського р-ну Харківської обл. УРСР, на р. Уді (бас. Дону), за 3 *км* від залізничної ст. Безлюдівка.

Кар'єроуправління (добування піску), радгосп, 2 загальноосвітні школи, 4 лік. заклади, 3 клуби, 4 б-ки. Вперше згадується в документах 1681—90.

БЕЗНИ́ТКОВЕ З'Є́ДНАННЯ — нерознімне скріплення матеріалів (тканин, шкіри, плівок тощо), виконане без застосування ниток. Розрізняють Б. з. клейове і зварне. Щоб створити клейове з'єднання, скріплювані матеріали, між якими розміщено клейову речовину, піддають одночасній дії тиску і т-ри. Таким Б. з. скріплюють практично всі натуральні й синтетичні тканини, шкіру тощо. Зварне з'єднання одержують гол. чин. термоконтактним, високочастотним або ультразвуковим зварюванням, у процесі якого матеріали стають під дією тепла в'язкотекучими і їхні молекули просочуються крізь поверхні, що стикаються між собою. Тепло до зварюваних площин надходить ззовні або його генерують всередині матеріалів (напр., за допомогою ультразвукових коливань). Таким Б. з. скріплюють термопластичні матеріали. Утворюють Б. з. спеціальні (безниткові) *швейні машини* або зварювальні установки. Б. з. застосовують у виробн. одягу, взуття, шкіряної галантереї. *М. І. Касаткін.*

БЕЗНО́ГІ ЗЕМНОВО́ДНІ (Apoda) — ряд хребетних тварин класу *земноводних,* представлений єдиною родиною *червугових.*

БЕЗОА́РОВА КОЗА́ (Capra aegagrus) — парнокопитний ссавець родини *бичачих.* Поширена в Пакистані, Афганістані, Ірані, Малій Азії, на о. Кріт та на деяких ін. о-вах Грецького архіпелагу, в СРСР — на Кавказі та в горах Туркменії. Довж. тіла до 1,5 *м,* хвоста — 20 *см,* вис. в плечах 95 *см*; роги є в обох статей; у самців вони довгі — до 1,3 *м,* шаблевидно загнуті назад, з рубцем і горбками на передньому краї. Раз на рік, у квітні — травні, після 5 міс. вагітності самка народжує 1—2 козенят. Улітку Б. к. піднімаються до снігової зони, взимку спускаються до лісової; живляться трав'янистою й чагарниковою рослинністю. В СРСР перебуває під охороною закону. Б. к. є одним з родоначальників свійських кіз. Іл. с. 384.

БЕЗОКИ́СЛЮВАЛЬНИЙ НАГРІ́В — нагрів металу, що не супроводиться окисленням його поверхні. Здійснюється в електр. і полуменевих муфельних печах з контрольованим газовим середовищем, нейтральним до металу, або в електр. вакуумних печах періодичної (*камерні печі*) і безперервної (карусельні або *методичні печі*) дії. Захисне газове середовище в

Д. І. Бедзик.

О. І. Безименський.

Бедринець ломикамеевий: *1* — нижня частина рослини; *2* — верхня частина рослини.

Безоарова коза.

робочому просторі печі найчастіше створюють частковим спалюванням висококалорійного природного газу з наступним очищенням (від сірчистих сполук, вуглецевого газу тощо) і осушенням продуктів згоряння. Крім того, захисним газовим середовищем можуть бути: продукти неповного окислення вуглеводневих газів; дисоційований аміак і продукти його неповного згоряння; водень, одержаний електролізом, тощо. Б. н. використовують при *термічній обробці* сталі, світлому *відпалі* у виробн. холоднокатаної стрічки, дроту, труб тощо. В разі Б. н. відпадає потреба в мех обробці й очищенні поверхні виробів піскоструминними апаратами та щітками, зменшуються втрати металу. *В. Ф. Копитов.*

БЕЗОСОБО́ВЕ РЕ́ЧЕННЯ — односкладне речення, в якому є один гол. член — присудок. Він може бути виражений безособовим дієсловом («Світає»), особовим дієсловом у значенні безособового («Надворі мете»), безособовим дієсловом з часткою «-ся» («Остапові не спалося»), предикативним прислівником («Темно й тихо»), безособовою формою на «-но», «-то» («Ворога розбито») тощо.

БЕЗПА́ЛИЙ Іван (р. н. невід.— п. 1718) — наказний гетьман України (1658—59) Походив з козац. старшини Уманського полку. Після зради І. *Виговського* був обраний на козац. раді в листопаді 1658 під Варвою (тепер смт Черніг. обл.) наказним гетьманом України. Укр. козац. полки на чолі з Б. разом з рос. військами в боях під Ромнами і Лохвицею завдали поразки найманим загонам І. Виговського. Після обрання гетьманом України Ю. *Хмельницького* (1659) Б.— генеральний суддя. На поч. 18 ст. прийняв схиму.

БЕЗПА́НЦИРНІ МОЛЮ́СКИ — те саме, що й *борозенчасточереві молюски*.

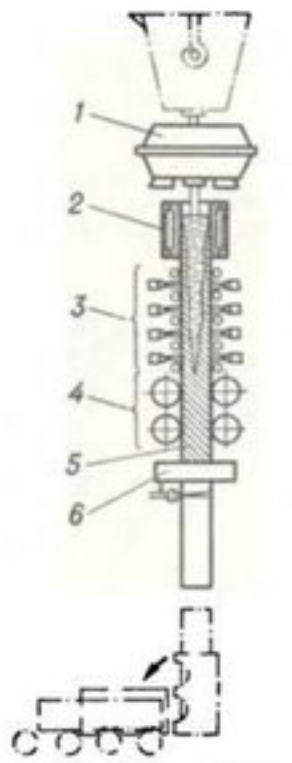

Безперервного розливання сталі установка: *1* — проміжний ківш; *2* — кристалізатор; *3* — зона вторинного охолоджування; *4* — тягнучі валки; *5* — зливок; *6* — пристрій для розрізання зливків.

БЕЗПЕ́КИ ПРА́ЦІ В ГІРНИЧОРУ́ДНІЙ ПРОМИСЛО́ВОСТІ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — науково-дослідна установа Міністерства чорної металургії СРСР Головна установа з проблеми «Охорона праці і техніка безпеки в гірничорудній промисловості». Ін-т створено 1971 у Кривому Розі на базі Криворізької лабораторії по боротьбі з силікозом при підземній розробці руд Ін-ту гірничої справи АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки і технічної кібернетики ім. М. М. Федорова). Осн. напрями роботи ін-ту: дослідження й аналіз причин виробничого травматизму в гірничорудній пром-сті та розробка способів безпечного ведення робіт. Провадяться також роботи щодо вивчення причин виникнення рудникових пожеж, завалів і затоплень, створення методів запобігання їм і ведення гірничорятувальних робіт. Ін-т розробляє і впроваджує у виробництво нові засоби зменшення кількості пилу, газу та нормалізації мікроклімату, способи боротьби з шумом та вібрацією тощо. З 1975 ін-т видає збірник праць, має аспірантуру. *В. С. Ващенко.*

БЕЗПЕРЕ́РВНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ, перманентна революція — висхідний розвиток революційного процесу від бурж.-демократичних виступів проти феодальних інститутів до антикапіталістичної боротьби й завоювання влади пролетаріатом. Ідею Б. р. висунули К. Маркс і Ф. Енгельс у кін. 40-х рр. 19 ст. на основі узагальнення досвіду класових битв трудящих у 19 ст., їхньої участі в бурж. і бурж.-демократичних революціях, зокрема революціях 1848—49 у Німеччині і Франції. К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Наші інтереси і наші завдання полягають в тому, щоб зробити революцію безперервною до того часу, поки всі більшменш імущі класи не будуть усунуті від влади, поки пролетаріат не завоює державної влади» (Тв., т. 7, с. 248). В нових істор. умовах марксистську ідею Б. р. творчо розвинув В. І. Ленін. Аналізуючи досвід класової боротьби в умовах імперіалізму, В. І. Ленін розробив теорію переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну, конкретизувавши тим самим ідею Б. р. Суть ленінського підходу полягає в ідеї гегемонії пролетаріату в бурж.-демократичній революції і встановленні революц.-демократичної диктатури пролетаріату і селянства як передумови переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. «Від революції демократичної ми зараз же,— писав В. І. Ленін,— ... почнемо переходити до соціалістичної революції Ми стоїмо за безперервну революцію» (Повне зібр. тв., т. 11, с. 209). В. І. Ленін відкинув догму лідерів *Інтернаціоналу 2-го* про неминучість періоду «завмирання» між бурж. та соціалістичною революціями, викрив контрреволюц. суть троцькістської теорії «перманентної революції», яка заперечувала бурж.-демократичний етап революції, роль селянства як союзника пролетаріату, а безперервність революц. процесу, можливість соціалістичної революції в одній країні пов'язувала лише з зовн. факторами, ставила в залежність від перемоги революції в світовому масштабі.

Істор. досвід переконливо підтвердив правильність марксистсько-ленінської теорії Б. р. Завдяки утворенню *світової системи соціалізму* можливість переходу від бурж.-демократичного до соціалістичного етапу революції стає ще реальнішою. Процес переростання антифеод. нац.-визвольних революцій в антиімперіалістичні й соціалістичні — характерна риса сучас. епохи. Вчення про Б. р. має важливе значення як для вироблення стратегії і тактики марксистсько-ленінських партій, так і для критики сучас. *ревізіонізму* та *опортунізму*, зокрема неотроцькізму, лівацького сектантства.

В. С. Пазенок.

БЕЗПЕРЕ́РВНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — сукупність технологічних процесів, що забезпечують безперервне перетворення вихідної сировини на готову продукцію. Організується у вигляді окремого об'єкта — виробничої лінії, цеху або підприємства в цілому. Застосовується на хім., металург., маш.-буд. та ін. підприємствах. Характерним для Б. в. окремих галузей є цілодобова робота без зупинок у вихідні і святкові дні, поагрегатний ремонт. Обслуговують його за *графіком змінності*. Б. в. веде до скорочення циклу виробн., підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції та прискорення *оборотності оборотних засобів*.

БЕЗПЕРЕ́РВНЕ ЛИТТЯ́ МЕТА́ЛІВ І СПЛА́ВІВ — лиття металів і сплавів, що полягає в безперервному надходженні металу в наскрізний кристалізатор і видаляннні з нього заготовок. Довжина заготовок набагато перевищує довжину кристалізатора. Безперервним литтям одержують заготовки легких і важких кольорових металів, спец. сплавів, чавуну. Поширеним є також лиття сталі (див. *Безперервне розливання сталі*). Алюміній і його сплави розливають здебільшого в електромагнітні кристалізатори, де під впливом електромагнітного поля кристалізується рідкий метал, набуваючи дрібнозернистої структури. Зливок не стикається з стінками кристалізатора, що запобігає утворенню поверхневих дефектів. Лиття тугоплавких металів в інертному середовищі або вакуумі суміщають з безперервним плавленням. Застосовують також способи Б. л. м. і с. без відносного переміщення кристалізатора і зливка. Кристалізатор виготовляють у вигляді валків, рівчаків обода обертового колеса, безконечної металевої стрічки та ін. Дедалі більше вдаються до об'єднання в одному процесі Б. л. м. і с. з безпосередньою прокаткою одержаних заготовок. Б. л. м. і с. забезпечує постійні склад, будову і властивості металу вздовж і впоперек заготовки внаслідок інтенсивнішої кристалізації рідкого металу (завдяки створеним умовам охолодження) та стабілізації основних параметрів процесу. Порівняно зі звичайним литтям металів і сплавів у виливниці, Б. л. м. і с. відзначається меншими відходами і втратами металу, меншою кількістю ливарної оснастки, підвищеною якістю металу, можливістю повної механізації і автоматизації процесу.

Літ.: Курдюмов А. В., Пикунов М. В., Чурсин В. М. Литейное производство цветных и редких металлов. М., 1972. *А. М. Кондратюк.*

БЕЗПЕРЕ́РВНЕ РОЗЛИВА́ННЯ СТА́ЛІ — розливання сталі, що полягає в безперервному надходженні металу в наскрізний кристалізатор і видалянні з нього одержаних заготовок. Здійснюється на вертикальних, криволінійних, похилих, радіальних або горизонтальних установках (мал.). У процесі Б. р. с. рідкий метал періодично надходить з розливного ковша в проміжний, а з нього безперервно в охолоджуваний водою кристалізатор, де формується оболонка зливка. З кристалізатора зливок, що частково затвердів, витягується валками в зону вторинного охолодження, де твердне остаточно. Далі зливок розрізають на заготовки, поперечний переріз яких відповідає розмірам продук-

ції заготовочних прокатних станів (*блюмінгів, слябінгів*). Від окислення поверхню металу захищають синтетичними шлаками або середовищем інертних газів. Метал зливків, одержаний таким способом, однорідний і високої якості. Порівняно з розливанням у виливниці Б. р. с. дає змогу збільшити (на 10—20%) вихід придатного металу, зменшити цикл металург. виробн., поліпшити умови праці. В СРСР перша установка Б. р. с. стала до ладу (1955) на горьковському з-ді «Красное Сормово».

Літ.: Рутес В. С. [та ін.]. Теория непрерывной разливки. М., 1971; Сладкоштеев В. Т. [та ін.]. Непрерывная разливка стали на радиальных установках. М., 1974. *Р. Я. Якобше.*

БЕЗПЕРЕ́РВНИЙ ТРУДОВИ́Й СТАЖ — див. *Трудовий стаж.*

БЕЗПЕРЕ́РВНІСТЬ — див. *Перервність і безперервність.*

БЕЗПЕ́РЧИЙ Дмитро Іванович [18 (30).X 1825, слобода Борисовка Курської губ.— 17 (30).IX 1913, Харків] — український живописець. Був кріпаком графа Д. Шереметєва. З 1843 — вільний слухач петерб. АМ. Твори: «Сватання на Гончарівці», «Автопортрет» (1846), «З поля» (1859—60), «Бандурист», види Алупки та ін. міст України; ілюстрації до творів М. Гоголя, М. Лермонтова, О. Пушкіна.

Літ.: Чернова М. Дмитро Іванович Безперчий. К., 1963.

БЕЗПЛІ́ДНІСТЬ, неплідність — нездатність зрілого організму давати потомство. В людини розрізняють а б с о л ю т н у Б., зумовлену невиліковними змінами в статевому апараті чоловіка чи жінки (дефекти розвитку, травми та ін.), і в і д н о с н у, причини якої можна усунути. У жінок Б. наз. п е р в и н н о ю, якщо вагітності ніколи не було, і в т о р и н н о ю, коли жінка раніше вагітніла. Причинами жіночої Б. є запальні ураження статевих органів, що зумовлюються найчастіше гонореєю, абортами або спробами їх викликати. Б. можуть спричинювати також деякі гінекологічні захворювання, порушення загального обміну речовин та діяльності залоз внутр. секреції тощо. У чоловіків Б. спричинюється найчастіше гонореєю, туберкульозом статевих органів, зловживанням алкоголем, нікотином тощо. Л і к у в а н н я: усунення осн. причини; у чоловіків — ще й загальнозміцнювальні засоби та відмова від вживання нікотину й алкоголю.

БЕЗПОЛИ́ЦЕВИЙ ОБРОБІ́ТОК ГРУ́НТУ — агротехнічний прийом розпушування грунту без перевертання його шарів або горизонтів. Див. *Обробіток грунту.*

БЕЗПОЛИ́ЦЕВИЙ ПЛУГ — див. *Плуг.*

БЕЗПОПІ́ВЩИНА — напрям *старообрядництва*. Виникла в 17 ст. під час розколу православної церкви в Росії. На відміну від *попівщини* Б. заперечує необхідність церк. ієрархії та духівництва. Б. сповідує незначна кількість віруючих, зокрема в деяких районах РРФСР, на Україні, в Білорусії, Прибалтиці.

БЕЗПОСЕРЕ́ДНЄ І ОПОСЕРЕДКО́ВАНЕ — філософські категорії, що виражають різні підстави існування та форми вияву загального *взаємозв'язку* речей, а також різні способи відображення дійсності. Б е з п о с е р е д н є — те, існування чого визначається його власними підставами. О п о с е р е д к о в а н е — те, існування чого має підставу в іншому. Оскільки все має підстави в самому собі та в своїх умовах, то кожна річ об'єктивної дійсності становить діалектичну єдність Б. і о. Безпосереднє знання — це пряме знання, яке набувається чуттєвим споглядання та інтелектуальною *інтуїцією* без доведень, на відміну від *дискурсивного* знання, яке опосередковане логічними міркуваннями у формі *суджень, умовиводів, силогізмів, понять* тощо. Визнаючи факт наявності в пізнанні безпосередньо вірогідних, «очевидних» істин, діалектичний матеріалізм разом з тим розглядає пізнання як процес, де кожний акт пізнання перебуває у взаємозв'язку з іншими та опосередкований попереднім розвитком пізнання, яке в цілому зумовлене суспільно-історичною *практикою*. *О. І. Яценко.*

БЕЗПОСЕРЕ́ДНЄ ОДЕ́РЖАННЯ ЗАЛІ́ЗА — одержання заліза безпосередньо з руди, не вдаючись до доменного виробництва чавуну. Розрізняють безпосереднє одержання губчастого заліза, *криці* і рідкої сталі. Найпоширенішим є виробн. губчастого заліза (з вуглецем і неметалевими домішками) відновленням окислів заліза газоподібним відновником (гарячим конвертованим газом) у шахтних печах і реакторах з киплячим шаром або комбінованим відновником (конвертованим газом і твердим паливом — антрацитом, бурим вугіллям) у шахтних та обертових трубчастих печах. Сировиною є кускова руда або окислені *окатиші* (не менше як 69% Fe). Губчасте залізо застосовують як шихту для виплавлення сталі в електр. печах. Виробн. рідкої сталі полягає в суміщенні в одному плавильному агрегаті процесів відновлення заліза і плавлення одержаного продукту (губчастого заліза). Світове виробництво (1975) сталі з губчастого заліза становить бл. 6 млн. *т*. Див. також *Кричнорудний процес, Сиродутний процес.*

Літ.: Князев В. Ф., Гиммельфарб А. И., Неменов А. М. Бескоксовая металлургия железа. М., 1972.

В. Е. Гаспарян.

БЕЗПОЩА́ДНИЙ Павло Григорович [справж. прізв.— Іванов; 29.VI (11.VII) 1895, с. Всеславль на Смоленщині — 25.V 1968, м. Горлівка Донецької обл.] — російський рад. поет. З 12 років почав працювати на шахтах Донбасу. В 1918 добровольцем пішов у Червону Армію. Після демобілізації повернувся на шахту, брав участь у робкорівському русі. Перші твори надрукував 1924 в газ. «Кочегарка» і журн. «Забой». В 1930 вийшла зб. «Кам'яна книга». Провідні теми поезії Б.— минуле Донбасу, вільна праця рад. шахтарів. Йому належать збірки «Спадок» (1935), «Вітчизна» (1938), «Шахтарські пісні» (1948), «Над шахтою летять журавлі» (1957), «Завжди з Донбасом» (1963). Нагороджений орденом Леніна і 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранное. К., 1975; Стихи. М., 1977; У к р. п е р е к л.— Вибрані поезії. К., 1947.

Літ.: Павел Беспощадный — поэт и человек. Донецк, 1975.

БЕЗПРЕДМЕ́ТНЕ МИСТЕ́ЦТВО — див. *Абстрактне мистецтво.*

БЕЗРІ́ДНИЙ Федір, Безродний Хведір — герой української народної думи «Федір безродний, бездольний»; досвідчений воїн, патріот, який самовіддано служить народові. Б.— узагальнений образ козака-сироти. Записано понад 10 варіантів тексту думи про Б., один з найкращих варіантів записав М. В. *Лисенко* від О. *Вересая*.

БЕЗРОБІ́ТТЯ — властиве капіталізмові соціально-економічне явище, коли значна частина трудящих не може знайти собі роботи, позбавлена засобів існування і стає відносно зайвим населенням, резервною армією праці. Б.— постійний і неминучий супутник капіталістичного способу виробн., породжений діянням екон. законів капіталізму, особливо *загального закону капіталістичного нагромадження*. Факторами, що посилюють зростання Б. в сучас. умовах, є капіталістична *автоматизація виробництва*, підвищення *інтенсивності праці*, періодичні *економічні кризи*, розорення дрібних виробників монополіями. Наявність Б. використовується капіталістами як засіб посилення експлуатації зайнятих робітників, яких під загрозою звільнення примушують працювати з підвищеною інтенсивністю. На стадії *імперіалізму*, особливо в період *загальної кризи капіталізму*, Б. стає масовим, хронічним. Навіть у фазах циклічного пожвавлення і зростання виробн. воно не ліквідується. Від Б. особливо терплять некваліфіковані й малокваліфіковані робітники та молодь, а також ті верстви населення, які зазнають расової і нац. дискримінації, а також політ. переслідувань. Б. охоплює також працівників розумової праці, спеціалістів з вищою освітою. В числі наслідків Б.— зростання злочинності, самогубств, занепад моральних підвалин бурж. суспільства. Точного обліку безробітних у капіталістичних країнах не існує. Методологія визначення форм і розмірів Б., яку застосовує бурж. статистика, набагато приховує його дійсні розміри. Бурж. економісти розрізняють лише «повне» й «неповне» Б. залежно від строку перебування без роботи. У США, наприклад, не вважаються безробітними ті, хто працював хоч би 1 *год* на тиждень. У сучасних умовах, враховуючи особливості *класової боротьби* у світовому масштабі і соціальну небезпеку, пов'язану з Б. для буржуазії, капіталістична д-ва намагається різними заходами регулювати зайнятість робочої сили, але це не дає позитивних наслідків. На травень 1977 заг. кількість безробітних у країнах Організації екон. співробітництва і розвитку, що об'єднує, крім зх.-європ. д-в, США, Канаду, Японію, Австралію і Нову Зеландію, становила близько 18 млн.

П. Г. Безпощадний.

Д. І. Безперчий. Автопортрет. 1846. Харківський художній музей.

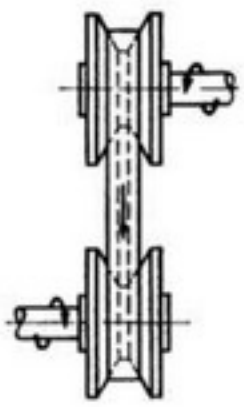

Безступінчаста передача фрикційна (з одночасним зближенням щік одного шківа й розведенням щік іншого).

чол. Надання деякої тимчасової допомоги безробітним у капіталістичних країнах суттєво не поліпшує тяжкого становища їх. Значні розміри Б. властиві і країнам, що розвиваються, хоч тут воно найчастіше пов'язане з низьким рівнем розвитку виробн. і має характер агр. перенаселення (приховане Б.). Трудящі капіталістичних країн, керовані комуністичними і робітничими партіями, дедалі рішучіше виступають проти сваволі монополій, за гарантії зайнятості, за право на працю. Нездатність капіталізму використати наявну робочу силу є великим гальмом у розвитку продуктивних сил суспільства. Ліквідація Б. можлива лише за умов заміни капіталізму соціалізмом, який повністю і назавжди ліквідує Б. і причини, що його породжують. В СРСР до кінця 1930 Б. було повністю і остаточно ліквідоване. Право рад. громадян на працю закріплене й гарантоване *Конституцією СРСР*. Воно забезпечується соціалістичною системою г-ва, неухильним зростанням продуктивних сил, безплатним професійним навчанням, підвищенням труд. кваліфікації й навчанням нових спеціальностей, розвитком систем професійної орієнтації і працевлаштування.

М. Й. Лозюк.

БЕ́ЗРУЧ (Bezruč) Петр (справж. прізв.— Вашек Владімір; 15.IX 1867, м. Опава — 17.II 1958, с. Костелець-на-Гані) — чеський поет. Літ. діяльність почав як фейлетоніст («Нариси про кав'ярню „Люстік"», 1889). Визнання здобув «Сілезькими піснями» (51 вірш у виданні 1909, 88 — у виданні 1951), в яких змальовано образ робітника, виражено протест трудового народу проти соціального й нац. гноблення. Вірші Б. були новим кроком чес. реалістичної поезії на шляху до пролетарської л-ри. Б. належить антиімперіалістичний твір «Драгун Ганіс Блендовський» (1918). В 1938 вийшла книга «Лоло та його друзі», спрямована проти ніцшеанського культу надлюдини.

Тв.: Укр. перекл.— Сілезькі пісні. К., 1970.

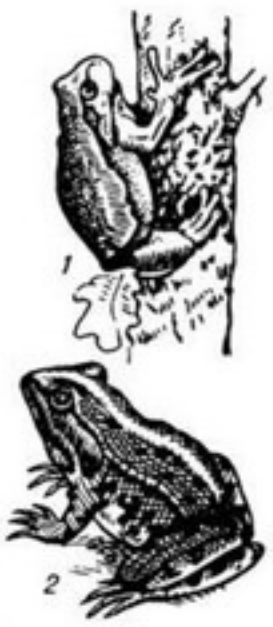

Безхвості земноводні: 1 — квакша звичайна; 2 — жаба озерна.

БЕЗСМЕ́РТКИ (Xeranthemum) — рід рослин родини складноцвітих. Одно- й багаторічні трав'янисті рослини. Квіткові кошики обгорнені сухими, плівчастими, яскраво забарвленими листочками, квітколоже вкрите плівками. Бл. 10 видів, поширених у Пд. Європі і Передній Азії. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 3; найпоширеніші Б. однорічні (X. annuum) — опушені рослини з прямостоячими стеблами до 70 *см* заввишки з рожево-фіолетовими квітками, зібраними в кошики. Б. культивують як декоративні рослини.

БЕЗСМЕ́РТНИК — рід рослин родини складноцвітих. Те саме, що й *цмин*.

БЕЗСМЕ́РТНИКИ — народна назва рослин із сухими квітками переважно двох родів (*безсмертки* і *цмин*) род. складноцвітих.

БЕЗСО́ННЯ — різні за походженням і клінічною характеристикою розлади *сну*, проявом яких є порушення засинання, уривчастий, поверховий сон або передчасне пробудження. Спостерігається Б. при тяжких переживаннях, перевтомі, неврозах, психопатіях, психічних захворюваннях, органічних захворюваннях головного мозку, серцево-судинної системи, при ушкодженнях утворів головного мозку, що регулюють правильне чергування сну й неспання. Лікування: усунення осн. захворювання, що спричинило Б.; додержання правильного режиму праці й відпочинку, заняття спортом, водні процедури; заспокійливі, а в тяжких випадках і снотворні засоби.

Літ.: Гілула І. О. Розлади сну, запобігання їм та лікування. К., 1960; Вейн А. М. Нарушения сна и бодрствования. М., 1974.

Бейза.

БЕЗСТИКОВА́ КО́ЛІЯ — колія, значні ділянки якої складаються із зварених між собою *рейок* стандартної довжини з незагартованими кінцями і без болтових отворів. Довжина таких ділянок 150 ÷ 950 *м* (залежно від кліматичного поясу укладання). На відміну від звичайної колії, довж. безстикових ділянок Б. к. залишається майже сталою зі зміною т-ри, що призводить до виникнення в них значних поздовжніх зусиль. Щоб Б. к. була стійкою, використовують жорстке підсилене кріплення рейок до шпал і щебеневий *баласт*, а зміну довжини в разі коливання т-ри компенсують, укладаючи між безстиковими ділянками 2—3 пари зрівняльних рейок завдовжки по 12,5 *м*. Впровадження Б. к. поліпшує умови руху поїздів, збільшує строк експлуатації рухомого складу. В СРСР довж. Б. к. становить (1.I 1976) бл. 34 тис. *км*.

С. М. Козюк.

БЕЗСТІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — територія, що не має поверхневого стоку в *Світовий океан*. У Б. о. річкова система розвинута мало, річки часто пересихають або розпадаються на ряд мілких невеликих озер. У межах УРСР Б. о. є частина вододільної території між річками Молочною та Дніпром.

БЕЗСТУПІ́НЧАСТА ПЕРЕДА́ЧА — механізм, яким плавно змінюють *передаточне відношення* між ведучою і веденою ланками машин та пристроїв; складова частина *варіатора*. Розрізняють Б. п. механічні (найпоширеніші) і електричні (див. *Електропривод*). Механічні Б. п. діють за допомогою рідини (див. *Гідравлічна передача*), гнучких (клиноподібних пасів, ланцюгів; див. *Пасова передача, Ланцюгова передача*) або жорстких (напр., роликів) зв'язків. Б. п. з гнучкими і жорсткими зв'язками поділяють на *фрикційні передачі*, або передачі тертям (мал.), і передачі зачеплення. Вони бувають також безперервної дії та імпульсні. Порівняно зі ступінчастими (напр., *зубчастими передачами*) Б. п. підвищує продуктивність машин, полегшує автоматизацію їх і керування ними на ходу. Б. п. застосовують у транспортних машинах, верстатах, приладах тощо.

БЕЗУ́ (Bezout) Етьєнн (31.III 1730, Немур — 27.IX 1783, Бас-Лож, поблизу Фонтенбло) — французький математик, член Паризької АН (з 1758). Осн. праці — з вищої алгебри. Б. розробив метод розв'язування систем *алгебраїчних рівнянь* довільного степеня, довів теорему (1774), названу його ім'ям: число розв'язків системи n рівнянь з n невідомими, степені яких є $m_1, m_2, \ldots, m_n$, у найзагальнішому випадку дорівнює добуткові $m_1 \times \times m_2 \cdot \ldots \cdot m_n$.

БЕЗУ́ГЛИЙ Данило Іванович [10 (23).XII 1914, хутір Іванівка на Полтавщині — 29.I 1977, Київ] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. В 1936—42 навчався у Київ. художньому ін-ті. Твори: серії «Дніпрогес» та «Земля Закарпатська» (1946); картини «Краматорськ» (1953), «Дніпро форсовано» (1947), «Берізки» (1970), «Нащадок» (1975). Багато етюдів виконав під час подорожей до Чехословаччини (1955), Індії (1957) та ін. країн.

БЕЗУ́ГЛИЙ Тимофій (рр. н. і см. невід.) — український композитор і піаніст серед. 19 ст. Представник романтичного напряму в укр. музиці. Твори для фп.: балада «Конашевич-Сагайдачний», «Українська балада», елегія «Барвінок», «Марш на смерть Т. Шевченка» та ін., видані 1865 в Петербурзі.

БЕЗУ́ГЛІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1861 — виступ селян с. Безуглівки Ніжинського повіту Чернігівської губ. (тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.) проти грабіжницької *селянської реформи 1861*. Безуглівці відмовилися виконувати панщину, звернулися з закликом до селян сусідніх сіл наслідувати їхній приклад і почати поділ поміщицьких земель. Протягом кількох днів заворушення охопило понад 3 тис. селян. Для придушення виступу в Безуглівку вирушили три батальйони піхоти на чолі з губернатором. Селяни вступили в збройну сутичку з солдатами. На поч. квітня 1861 опір селян було зламано. Багатьох учасників виступу покарано різками й ув'язнено.

БЕЗУМО́ВНІ РЕФЛЕ́КСИ, природжені рефлекси — відносно постійні стереотипні природжені реакції організму на діяння зовнішнього і внутрішнього середовища, здійснюються за допомогою *центральної нервової системи*. Б. р.— спадкові. Термін «безумовні рефлекси» ввів І. П. *Павлов*. Прикладами Б. р. є виділення слини при потраплянні їжі в рот, відсмикування руки при уколі пальця та ін. Біол. роль Б. р. разом з *умовними рефлексами* — пристосування організму до умов середовища.

БЕЗХАЗЯ́ЙНЕ МАЙНО́ — майно, що не має власника або власник якого невідомий. В УРСР відповідно до ст. 137 ЦивК УРСР таке майно за рішенням виконкому відповідної Ради народних депутатів надходить у власність д-ви. Б. м. *колгоспного двору* надходить у власність колгоспу. Обов'язок виявляти Б. м. покладено на фін. органи. Див. також *Безгосподарне майно*.

БЕЗХВО́СТІ ЗЕМНОВО́ДНІ (Salientia, синоніми: Anura, Ecaudata) — ряд (надряд) *земноводних*

тварин. Тіло сплющене, коротке й широке, голова трикутна, відмежована від тулуба. Розміри від 1,5—2 до 32 *см*. Хвіст є лише у личинок (пуголовків), а також у деяких викопних форм. Кінцівки добре розвинені, задні довші від передніх, пристосовані до стрибання. Б. з. мають ряд анатомічних особливостей: обмежена кількість хребців (здебільшого 9); уростиль — кісточка, що утворилася з хвостових хребців, які зрослися; видовжені клубові кістки та ін. Поширені Б. з. в усіх ландшафтно-геогр. зонах, крім полярних областей та безводних пустель. Найбільше Б. з. у тропічній Америці. Живляться комахами та ін. безхребетними, рідше хребетними. Більшість Б. з. (напр., *жаба, ропуха*) — корисні тварини, деякі є об'єктом промислу. В ряді 6 підрядів, 12 родин і бл. 1800 сучас. видів. В СРСР — 23 види, з них на Україні — 12. Найдавніші викопні Б. з. відомі з тріасу. *В. І. Таращук.*

БЕЗХРЕБЕ́ТНІ (Invertebrata) — велика група тварин, у яких немає *хорди* або *хребта*. До Б. належать *найпростіші, губки, кишковопорожнинні, плоскі черви, первиннопорожнинні черви, кільчасті черви, молюски, членистоногі, голкошкірі* та деякі ін. типи тварин. Поділ тварин на Б. і хребетних запровадив 1794 Ж. *Ламарк*. У сучас. зоол. л-рі термін «безхребетні» використовують як описовий. Відомо понад 1,5 млн. видів Б., поширених на суходолі, у прісних і солоних водах, у ґрунті. Б. мають велике значення у природі та в госп. діяльності людини. Багатьох Б. (молюсків, трепангів, річкових раків) вживають у їжу, деяких молюсків — для годівлі с.-г. тварин. У народному господарстві використовують біологічні ресурси океанів і морів, де *біомаса* молюсків, ракоподібних та ін. Б. становить 4—5 млрд. *т*.

Інтенсивно розвивається штучне розведення в шельфових водах молюсків та ін. морських безхребетних. З окремих видів двостулкових молюсків добувають перли. Значну роль у підвищенні врожайності багатьох с.-г. культур відіграють комахи-запилювачі — *бджола медоносна*, джмелі та ін. Деякі Б. (п'явки, окремі види жуків з род. наривникових) та продукти їхньої життєдіяльності використовують у медицині та для виготовлення лаків, фарб, туші (*червець, сепія*). Гусінь шовковичного та дубового шовкопрядів дає шовк. У процесах грунтоутворення беруть участь *малощетинкові черви* (дощові черви, енхітреїди) та найпростіші й комахи, які живуть у лісовій підстилці й ґрунті. Серед Б., поряд з корисними видами, є шкідники с.-г. і лісових рослин, паразити й переносники збудників небезпечних хвороб людини, тварин і рослин (малярія, тифи та ін. — у людини; чума м'ясоїдних та інші — у тварин). За провідн. формами викопн. Б. (напр., *форамініферами, двостулковими молюсками*) визначають вік геол. відкладів (див. *Біостратиграфія*).

Літ.: Мазурмович Б. М. Безхребетні тварини. К., 1974; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975; Натали В. Ф. Зоология беспозвоночных. М., 1975. *О. П. Кришталь.*

БЕЗЦЕХОВА́ СТРУКТУ́РА УПРАВЛІ́ННЯ ВИРОБНИ́ЦТВОМ — в СРСР одна з форм організації управління дрібними і деякими середніми промисловими підприємствами. Як правило, Б. с. у. в. двоступінчаста (заводоуправління — дільниця). Осн. ланкою організації виробн. є не цех, а *виробнича дільниця* (здебільшого укрупнена), яку очолює майстер, адміністративно підпорядкований безпосередньо директорові підприємства. Б. с. у. в. дає можливість скоротити кількість ланок управління виробн. і поліпшити якість керівництва з боку адміністрації.

БЕ́ЗЧЕРЕПНІ (Acrania) — підтип примітивних морських *хордових*. На відміну від черепних, або *хребетних*, не мають черепа і головного мозку. Скелет Б. являє собою хорду, нервова система має вигляд трубки; кровоносна система замкнена, замість серця — пульсуюча черевна судина. Відомо бл. 30 видів Б., об'єднаних у клас *головохордових*. Б. — донні тварини, живляться пасивно завислими у воді дрібними організмами. Поширені у водах Тихого, Індійського й Атлантичного океанів; у Чорному і Японському морях живе типовий представник Б. — *ланцетник*. У деяких країнах окремі види Б. є об'єктом місцевого промислу (їх вживають у їжу, напр., азіатського ланцетника). *В. І. Таращук.*

БЕЗЧОВНИКО́ВИЙ ВЕРСТА́Т — ткацький верстат, в якому функції *човника* виконують рапіри, пластинки, струмінь стиснутого повітря або води. Порівняно з звичайним *ткацьким верстатом*, де нитки *піткання* змотуються з шпулі, яку несе човник, на Б. в. нитки піткання змотуються з нерухомих бобін, розміщених поза зівом (простором між нитками *основи*). Б. в. відзначається більшою (в 2—4 рази) швидкістю прокладання ниток, меншими вібрацією і шумом.

БЕЗЩЕ́ЛЕПНІ, агнати (Agnatha) — надклас найдавніших морських і прісноводних *хребетних*. На відміну від *щелепноротих* Б. не мають справжніх щелеп і парних кінцівок; внутр. скелет хрящовий, хребці зачаткові; органи дихання — зяброві мішки; в головному мозку *мозочок* недорозвинений; в органі слуху — лише 1—2 півколові канали. Об'єднує два класи: одноніздреві (Monorchina), до яких належать і сучасні Б. — *міноги* й *міксини*, та двоніздреві (Diplorchina) — лише вимерлі форми, що були дуже поширені в силурі та девоні. *В. І. Таращук.*

БЕЗ'Я́ДЕРНА ЗО́НА — територія, вільна від виробн. і розміщення атомної та *ядерної зброї*. Ідея створення Б. з. в ряді країн Європи висунута в пропозиціях Рад. уряду, поданих на розгляд підкомітету Комісії ООН по роззброєнню 1956 та 1957, і підтримана ін. соціалістичними д-вами. Практичними заходами до створення Б. з. стали: перетворення з 1959 Антарктики на Б. з.; прийняття 1965 XX сесією Генеральної Асамблеї ООН декларації про оголошення Африки Б. з. Внесено ряд проектів щодо створення Б. з. на Балтиці і в Пн. Європі (1959), в басейні Середземного м. (1963), в Центр. Європі (1964) та інші.

БЕ́ЙБУТОВ Рашид Маджид-огли [н. 1 (14).XII 1915, Тбілісі] — азербайджанський рад. співак (ліричний тенор), нар. арт. СРСР (з 1959). В 1933—44 — соліст Єреванської, 1944—56 — Бакинської філармоній; 1957—59 — худож. керівник Азерб. держ. концертного ансамблю. В 1966 організував і очолив Азерб. держ. театр пісні. В Азерб. театрі опери та балету виконав гол. партії в опері «Севіль» Амірова та муз. комедії «Аршин мал алан» Гаджибекова (в цій ролі знімався і в однойменному фільмі). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР. 1946.

Р. Бейбутов.

БЕЙДЕЛІ́Т — мінерал класу *силікатів*. $(K_2, H_2O)Al_2(OH)_2[AlSi_3O_{10}] \cdot nH_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,6. Твердість 1,5. Білий з жовтуватим відтінком. Блиск агрегатів слабкий, восковий. Трапляється в родовищах монтморилонітових глин. В СРСР є в Грузії, на Україні (Придніпров'я, Закарпаття, Кримський півострів).

БЕЙДЕМА́Н Михайло Степанович [10 (22).X 1839 — 5 (17).XII 1887, Казань] — російський революціонер. Син бессарабського поміщика. В 1860, закінчивши військ. училище в Петербурзі, емігрував. Працював у Лондоні складачем у друкарні О. І. Герцена. В липні 1861 заарештований на рос. кордоні. При обшуку в Б. знайдено рукопис відозви, що підбурювала селян до повстання. Без суду просидів в одиночній камері *Олексіївського равеліну* 20 років. Там він збожеволів. У 1881 Б. перевели до лікарні, де він і помер.

БЕ́ЙЗА (Oryx gazella beisa) — антилопа роду *сарнобик*. Поширена в Пн.-Сх. Африці. Довж. тіла 2,4 *м*, вис. в холці 1,2 *м*, роги (завдовжки до 1 *м*) прямі, обернені назад, є у самців і самок; забарвлення рудувато-буре з чорними смугами на голові, боках і кінцівках. Живе парами і невеликими стадами на рівнинах, порослих чагарником. Після 8,5—10 місяців вагітності самка народжує 1—2 малят. Об'єкт мисливства. Чисельність Б. у багатьох місцях *ареалу* зменшується.

Безсмертки однорічні: *1* — загальний вигляд; *2* — серединна квітка; *3* — крайня квітка.

БЕ́ЙЛІН Павло Юхимович [н. 25.II (10.III) 1910, Кривий Ріг, тепер Дніпропетровської обл.] — український рад. письменник. Член

Д. І. Безуглий. Дніпро форсовано. 1947.

А. М. Бекетов.

М. М. Бекетов.

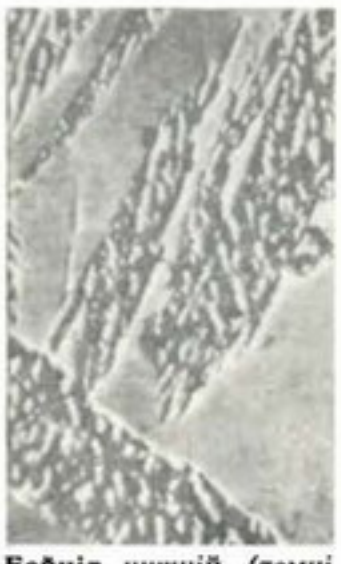

Бейніт нижній (темні голки) і мартенсит. Мікроструктура, збільшено в 10 000 раз.

Бекас.

КПРС з 1942. Закінчив Київ. мед. ін-т. Як військ. лікар брав участь у війні з білофіннами і Великій Вітчизн. війні 1941-45. Друкується з 1932. Твори: «Людина живе раз» (1941), «Записки польового хірурга» (1947), «Найдорожче.— Живи, солдат» (1960), «Михайло Сидорович Коломійченко» (1962), «Рік щастя» (1970). Нагороджений орденами Вітчизняної війни I і II ступеня, 2 орденами Червоної Зірки та медалями.

БЕ́ЙЛІСА СПРА́ВА — провокаційний судовий процес, організований царською владою у вересні — жовтні 1913 в Києві проти прикажчика цегельного заводу єврея М. Бейліса. Чорносотенці й агенти охоронного відділу обвинуватили його у вбивстві в березні 1911 з ритуальною метою християнського хлопчика А. Ющинського. Справжні винуватці вбивства — чорносотенці — були приховані від суду. У зв'язку з слідством у цій справі, що тривало 2,5 року, була розгорнута антисемітська агітація в 3-й Держ. думі і чорносотенній пресі. Більшовицька партія викривала провокаційний характер суду над Бейлісом. Київська, Харківська та ін. більшовицькі орг-ції України в своїх листівках закликали трудящих протестувати проти розгулу чорносотенців. З викриттям брехливості обвинувачень проти Бейліса виступили О. М. Горький, В. Г. Короленко, О. О. Блок, В. І. Вернадський. У ряді міст відбулися робітн. демонстрації і мітинги протесту робітників і передового студентства. Під тиском незаперечних доказів, протестів громадськості і робітн. виступів суд присяжних засідателів виправдав Бейліса.

БЕ́ЙЛЬ (Bayle) П'єр (18.XI 1647, Карла — 28.XII 1706, Роттердам) — французький філософ і публіцист, один з ранніх представників французького *просвітительства*. Філософія Б. спрямована проти церкви, *теології* й *схоластики*. Від ідеї віротерпимості прийшов до реліг. *скептицизму*, критикував реліг. догмати та стверджував незалежність моралі від релігії. Б. вважав несумісними віру і розум, релігію і науку. Борючись проти схоластики та *метафізики*, він розчищав грунт для розвитку у Франції ідей просвітительства і матеріалізму. Осн. праця Б.— «Історичний і критичний словник» (т. 1—2, 1695—97).

Тв.: Рос. перекл.— Исторический и критический словарь, т. 1—2. М., 1968.

БЕ́ЙНІМ (Банім; Banim) брати Джон (3.IV 1798, Кілкенні — 13.VIII 1842, там же) і Майкл (5.VIII 1796, Кілкенні — 30.VIII 1874, Дублін) — ірландські письменники. Автори реалістичних «Оповідань про родину О' Хара» (т. 1—3, 1825—26). У повісті Джона Б. «Ноулени» (1826) відтворено життя ірл. села, в романі «Звинувачений» (1830) — безправ'я ірландців і переслідування ірл. католиків. Істор. роман Майкла Б. «Круглоголовий» (1828) — про ірл. повстання 1798.

БЕЙНІ́Т — структурна складова сталі, що є тонкоподрібненою сумішшю пересиченого вуглецем *фериту* і карбіду заліза. У *вуглецевих сталях* Б. утворюється в процесі ізотермічного *гартування* внаслідок розпаду *аустеніту* в інтервалі т-р 250—450° С. У деяких *легованих сталях* Б. може виникнути при охолодженні на повітрі. Сталь з структурою Б. відзначається високими мех. властивостями. Розрізняють Б. (мал.) нижній і верхній з характерними морфологічними й кристалографічними особливостями. Нижній Б. вуглецевих сталей — пластичніший, верхній — міцніший. Перехід від нижнього Б. до верхнього відбувається при т-рі бл. 350° С.

БЕ́ЙРА — місто в Мозамбіку. Один з найбільших морських портів на Сх. Африки. Залізнична станція, міжнар. аеропорт. 85 тис. ж. (1968, з передмістями). Через Бейру вивозять гол. чин. мінеральну сировину (мідну і хромітову руди тощо).

БЕЙРУ́Т — столиця Лівану. Порт на сх. узбережжі Середземного м., вузол з-ць і шосейних шляхів, міжнар. аеропорт. 1290 тис. ж. (1972, з передмістями).

Б. (в давнину — Берута, Беріт) відомий з 18 ст. до н. е. (за ін. даними — з 15 ст. до н. е.) як місто і порт у *Фінікії*. В 3 ст. до н. е.—4 ст. н. е.— великий торг.-ремісничий центр. З 635 — в складі араб. Халіфату. В 12—13 ст.— під владою *хрестоносців*, у 14—15 ст.— єгип. *мамлюків*. У 1516 загарбаний

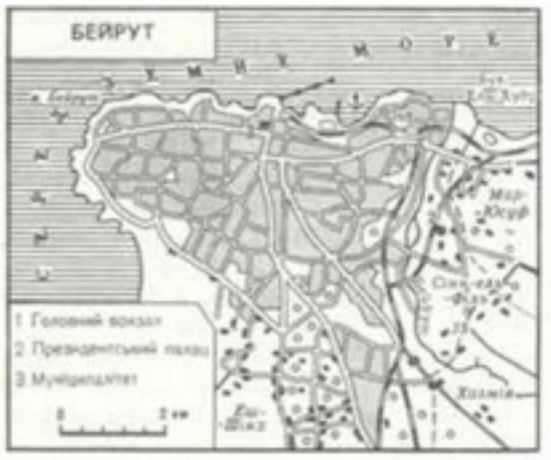

турками. В 1918 Б. окупували війська *Антанти*. З 1920 Б.— столиця «Д-ви Великого Лівану» (підмандатної Франції), з 1926 — столиця Ліванської Республіки (до 1943 — підмандатна Франції територія). Під час політ. кризи в Лівані 1975—76, спровокованої міжнар. та місцевою реакцією, Б. став ареною запеклих боїв між збройними загонами партії *Ліванські фаланги* («Катаїб») та об'єднаними загонами нац.-патріотичних сил і *Палестинського руху опору*. Внаслідок цього Б. зазнав значних руйнувань. В Б. зосереджено бл. 60% пром. підприємств країни. Гол. галузі пром-сті — текст. (особливо бавовняна), трикотажна, шкіряна, металообр., харчова. Розвиваються металургія, машинобудування (електротехнічне, суднобудування) і хім. пром-сть. Кустарні ремесла. Важливий торг.-фінансовий центр. В Б.— 4 університети, Національна бібліотека, Нац. музей Лівану, музеї — археологічний, історії мистецтв.

У центрі міста.

БЕЙСБО́Л (англ. baseball, від base — основа, база та ball — м'яч) — спортивна гра з м'ячем і биткою. Виникла в США на початку 19 ст. Грають 2 команди по 9 чол. на ромбічному майданчику зі сторонами по 27,4 *м* і базами в кутах. Стоячи по черзі біля бази, гравці атакуючої команди відбивають биткою кинутий їм м'яч і під час його польоту перебігають від однієї бази до іншої. Противники намагаються зловити м'яч і влучити ним у перебігаючих; коли це їм удається зробити тричі — команди міняються місцями. Виграє команда, яка набрала більше очок, тобто зробила найбільше число перебіжок від бази до бази.

БЕК (Beck) Юзеф (4.X 1894, Варшава — 5.VI 1944, м. Стенешті, Румунія) — польський держ. діяч. Активний учасник військ. перевороту Ю. *Пілсудського* 12—14.V 1926. У 1926—30 — шеф кабінету м-ва військ. справ, 1930 — віце-прем'єр, 1930—32 — віце-міністр, 1932—39 — міністр закорд. справ. Проводив політику співробітництва з гітлерівською Німеччиною, виступав проти створення системи *колективної безпеки*, що привело Польщу до катастрофи (див. *Друга світова війна 1939—45*). У вересні 1939, після вторгнення нім.-фашист. військ до Польщі, Б. втік до Румунії

БЕКАБА́Д (до 1964 — Беговат) — місто обласного підпорядкування Ташкентської обл. Узб. РСР, на р. Сирдар'ї. Залізнична станція. 61 тис. ж (1976). Значний пром. центр: металург. з-д, цем., залізобетонних виробів і буд. матеріалів комбінати, бавовноочисний з-д, підприємства харч. пром-сті. Поблизу Б.— Фархадська ГЕС. Індустріальний технікум, мед., педагогічне, музичне училища. Бекабад виник 1945.

БЕКА́Р (франц. bécarre) — в нотному письмі знак (♮), який скасовує дію *діеза* або *бемоля* Див. *Альтерація*.

БЕКАРЮКО́В Дмитро Дмитрович [1 (13).I 1861, с. Василівка, тепер Вовчанського району Харківської обл.— 13.IX 1934, Москва] — російський і український рад. гігієніст, Герой Праці (1926). Навчався в Харків. і Казанському ун-тах. Здобувши мед. освіту (1886), працював лікарем у Харкові. За участь у революц. русі був заслany до Акмолінська. З 1898 працював у Москві За рад. часів проводив значну наукову й організаційну роботу щодо охорони здоров'я школярів.

БЕКА́С, бекас звичайний (Capella gallinago, синонім Gallinago gallinago) — птах ряду *куликоподібних*. Довж. тіла до 30 *см*, маса 100—150 *г*. Оперення на спині строкате з чорно-бурими, іржастими і вохристими плямами й смугами, груди й черевце білуваті. Дзьоб довгий, на кінці його розміщені дотикові тільця, за допомогою яких Б. відшукують їжу (наземних, водяних і грунтових безхребетних). Гніздиться Б. на болотах. Гніздо на купині, в кладці 4 яєць. Поширений в Європі, Пн. Азії та Пн. Америці. Зимує по берегах Середземного м., в Пд. Азії. В СРСР, у т. ч. УРСР,— скрізь, крім пд. частини Степу. Б. є об'єктом спортивного полювання. Народні назви бекаса — баранчик-крехтун, баранець.
О. Б. Кістяківський.

БЕ́КЕТ (Becket) Томас (21.XII 1118 — 29.XII 1170) — англійський церковний і держ. діяч. З 1155 — канцлер королівства; з 1162 — архієпископ кентерберійський. Боровся проти прагнень англ. короля *Генріха* II Плантагенета підпорядкувати церкву світській владі. Вбитий за вказівкою останнього. В 1173 Б. канонізований католицькою церквою.

БЕКЕ́ТОВ Андрій Миколайович [26.XI (8.XII) 1825, с. Алфер'євка, тепер Пензенського р-ну Пензенської обл.— 1 (14).VII 1902, під Москвою] — російський ботанік-дарвініст, прогресивний громадський діяч, чл.-кор. (з 1891) і почесний член (з 1895) Петербурзької АН. Закінчив Казанський ун-т (1849). Б.— один з основоположників експериментальної морфології і географії рослин у Росії; створив школу рос. ботаніко-географів. Великий інтерес становить праця Б., присвячена флорі кол. Катеринославської губ. (1885), в якій описано понад 1000 видів. Б. — автор кількох оригінальних підручників і багатьох науково-популярних праць. Вихованцями Бекетова були видатні вітчизняні ботаніки К. А. Тімірязєв, В. Л. Комаров та інші.

Літ.: Щербакова А. А. Андрей Николаевич Бекетов — выдающийся русский ботаник и общественный деятель. М., 1958.

БЕКЕ́ТОВ Микола Миколайович [1 (13).I 1827, с. Алфер'євка, тепер Пензенського р-ну Пензенської обл.— 30.XI (13.XII) 1911, Петербург] — російський і український фізико-хімік, акад. Петербурзької АН (з 1886). Брат А. М. *Бекетова*. Закінчив (1849) Казанський ун-т. У 1855—87 працював у Харків. університеті, з 1887 — в Петербурзькій АН.

Б. розробив теорію витіснення одних металів іншими, встановив ряд активності металів, дав формулювання (дуже близьке до сучасного) *діючих мас закону*, відкрив і описав метод відновлення металів (див. *Алюмінотермія*). Провадив широкі термохімічні дослідження. У 1864 Б. організував фізико-хімічний відділ при Харків. ун-ті, на якому з 1865 вперше як самостійну наук. дисципліну систематично читав курс фіз. хімії. Праці Б. і його учнів поклали початок харків. фізико-хімічній школі.

Тв.: Избранные произведения по физической химии. Х., 1955.

Літ.: Турченко Я. И. Николай Николаевич Бекетов. М., 1954.

БЕКЕ́ТОВ Олексій Миколайович [19.II (3.III) 1862, Харків — 23.XI 1941, там же] — український рад. архітектор і педагог, акад. (з 1894), засл. діяч мист. УРСР (з 1941). Син М. М. *Бекетова*. Навчався в петерб. АМ (1881—85). У своїй творчості виходив з позицій рос. класичної архіт. школи. Осн. споруди: в Харкові — будинки юрид. ін-ту (1892), мед. т-ва (тепер Наук.-дослідний ін-т ім. І. І. Мечникова, 1911), корпуси с.-г. ін-ту (1907—12), банк (1932) та ін. Будував також у Дніпропетровську, Лубнах, Сімферополі, Алушті.

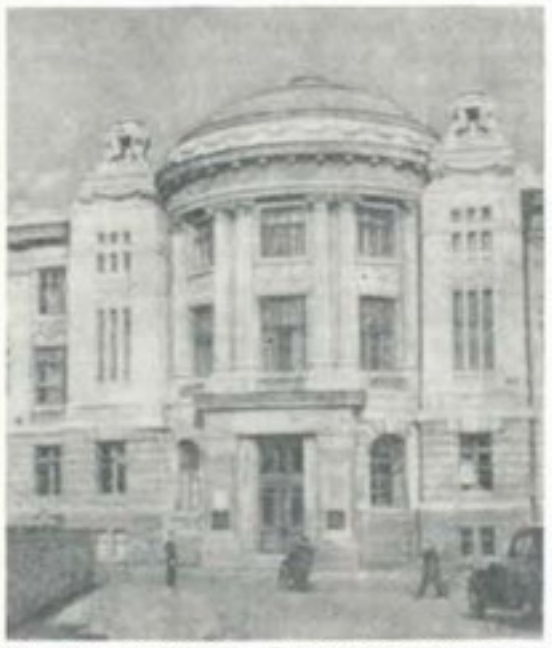

О. М. Бекетов. Будинок медичного товариства (тепер — Науково-дослідний інститут ім. І. І. Мечникова) у Харкові. 1911.

Літ.: Ігнаткін І. О. Олексій Миколайович Бекетов. К., 1949.

БЕККА́РІА (Beccaria) Чезаре (15.III 1738, Мілан — 28.XI 1794) — італійський просвітитель, бурж. теоретик держави і права. У праці «Про злочини і покарання» (1764) піддав критиці систему феод. кримінального права та існуючі суд. порядки. Виступав проти тортур і формальної системи доказів інквізиції, обгрунтовував необхідність додержання законності, визначення покарання відповідно до тяжкості злочину. Кримінально-правові ідеї Б. відіграли значну роль у формуванні бурж.-демократичних принципів кримінального права європ. д-в 18—19 ст., а також мали вплив на доктрину т. з. *класичної школи кримінального права*.

БЕ́ККЕР (Becker) Йоганн-Філіпп (19.III 1809, Франкенталь — 7.XII 1886, Женева) — діяч німецького і міжнародного робітничого руху. Н. в сім'ї робітника. З 30-х рр. брав участь у революц. русі. Прихильник марксизму, активний діяч 1-го Інтернаціоналу, редактор журналу «Форботе» («Провісник») — органу нім. секцій Інтернаціоналу в Швейцарії, що виходив 1866—71 в Женеві.

Літ.: Енгельс Ф. Йоганн Філіпп Беккер. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21.

БЕККЕРЕ́ЛЬ (Becquerel) — родина французьких фізиків. Антуан-Сезар Б. (8.III 1788, Шатійон-Коліньї — 18.I 1878, Париж) — член Паризької АН (з 1829). Осн. праці — з люмінесценції, кристалооптики, магнетизму, термоелектрики. Александр-Едмон Б. (24.III 1820, Париж — 11.V 1891, там же) — син А.-С. Беккереля, член Паризької АН (з 1863), з 1880 — її президент. Вивчав природу фотогальванічного ефекту, автор праць з фосфоресценції, фотохімії, фотографії, атм. електрики та ін. Антуан-Анрі Б. (15.XII 1852, Париж — 25.VIII 1908, Круасік) — син А.-Е. Беккереля, член Паризької АН (з 1889). Дослідження з електромагнетизму, оптики, фото- і електрохімії, метеорології. Найвизначніше досягнення А.-А. Б.— відкриття (1896) і дослідження радіоактивного випромінювання солей урану. Нобелівська премія, 1903. Жан Б. (5.II 1878, Париж — 4.VII 1953, Порніше) — син А.-А. Беккереля, член Паризької АН (з 1946). Праці з фотолюмінесценції, магнітооптики, кристалооптики.

О. М. Бекетов.

А.-А. Беккерель.

А.-Е. Беккерель.

А.-С. Беккерель.

БЕ́ККЕТ (Beckett) Самуель (н. 13.IV 1906, Дублін) — письменник. За походженням ірландець. Живе у Франції (з 1937), пише англ. і франц. мовами. Автор романів «Мерфі» (1938), «Моллой» (1951), «Як це» (1961), п'єс «Чекаючи Годо» (1952), «Кінець гри» (1957), «Остання стрічка магнітофона» (1960), оповідань, віршів. Творчість Б. пройнята песимізмом, виражає духовну кризу бурж. інтелігенції Заходу. Нобелівська премія, 1969.

БЕКЛЕМІ́ШЕВ Володимир Олександрович [3 (15).VIII 1861, Катеринославщина — січень 1920, місто Новоржев, тепер Псковської обл.] — російський скульптор, академік петербурзької Академії мистецтв (з 1892). Зазнав впливу *передвижників*. Навчався в Харківській рисувальній школі М. Раєвської-Іванової та петерб. АМ (1878—87). Твори: композиція «Селянська любов» (1896), статуя П. Чайковського (1897), портрети Т. Шевченка (1899) і А. Куїнджі (1909), пам'ятник О. Грибоєдову в Тегерані (1904). Іл. с. 391.

БЕКЛЕМІ́ШЕВ Григорій Миколайович [23.I (4.II) 1881, Москва — 5.II 1935, Київ] — український рад. піаніст і педагог, засл. професор УРСР (з 1926). У 1900 закінчив Моск. консерваторію. З 1913 — професор Київ. консерваторії, з 1923 — Вищого муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка. В 1923—28 виступив з циклом лекцій-концертів «Музично-історичні демонстрації», які мали велике виховне значення. Б.— автор ряду фп. транскрипцій.

БЕКЛЕМІ́ШЕВА Ірина Михайлівна [н. 7 (20).IV 1905, м. Ніжин, тепер Черніг. обл.] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). У 1923—26 вчилася в Київ. художньому ін-ті. Була членом АРМУ (1926—27). Твори: «Безробітні на Заході» (1932), «Сутінки» (1945), пейзажі Буковини (1949—57), «Карпатська весна» (1968), «Травень на Буковині» (1970), «Черемош» (1975).

Бекманія звичайна:
1 — загальний вигляд;
2 — суцвіття; *3* — плід.

Беладонна:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка в розрізі;
3 — плід.

Белемніти:
1 — Belemnites semihastatus (реставрація);
2 — Belemnitella mucronata; *3* — Passaloteuthis paxillosa; *4* — Phachyteuthis panderi (*а* — з черевного боку; *б* — поперечний розріз в альвеолярній частині).
1 — загальний вигляд, *2—4* — ростри.

БЕ́КЛІН (Böcklin) Арнольд (16.X 1827, м. Базель, Швейцарія — 16.I 1901, Сан-Доменіко-ді-Ф'єзоле, Італія) — швейцарський живописець. Автор романтичних пейзажів, символічних картин з міфологічними персонажами: «Тритон і Нереїда» (1873—74), «Флора» (1875), «Острів мертвих» (1880), «Осінні роздуми» (1886).

БЕ́КМАН Яків Миколайович [1836, Полтавщина —6 (18).X 1863, Самара, тепер місто Куйбишев] — український революційний діяч. Н. в дрібнопомісній дворянській сім'ї. Навчався в Харків. ун-ті. В 1856 разом з М. Д. *Муравським* створив Харківське таємне студентське т-во, що ставило за мету змінити революц. шляхом політ. лад Росії. За організацію виступу студентів (див. *Харківського університету студентів виступ 1858*) Б. виключено з ун-ту. В 1859 Б. переїхав до Києва, вступив до Київ. ун-ту, заснував *Харківсько-Київське таємне товариство*. Листувався з О. І. Герценом, був одним з ініціаторів відкриття в Києві *недільних шкіл*. У лютому 1860 Б. заарештовано й заслано до Волог. губ. Згодом вступив до орг-ції «*Земля і воля*». У вересні 1862 Б. вдруге заарештовано й заслано до Самари.

БЕКМА́НІЯ (Beckmannia) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Суцвіття колосоподібне, однобічне, видовжене. Колоски двоквіткові, сплюснуті з боків. Кореневище повзуче. 2 види — кормові рослини, поширені в Пн. Америці, Європі й Азії. Обидва види ростуть і в СРСР. Б. звичайна (B. eruciformis) поширена на всій території УРСР; зимостійка, солевитривала, вологолюбна рослина, 50—150 *см* заввишки; довго витримує затоплення весняними водами, дає значні врожаї сіна, введена в культуру. Використовують Б. звичайну переважно на сіно. Природні травостої Б. дають урожай сіна високої якості — понад 20—25 *ц/га*. Вирощують Б. здебільшого в суміші з ін. вологолюбними злаковими травами.

БЕКМЕ́С (тур. bākmāz) — концентрований (уварений) виноградний сік, що містить цукор, органічні кислоти, вітаміни. Вживають у кондитерській пром-сті, виноробстві та як поживний і лікувальний продукт. Іноді Б. називають уварений сік слив, кавунів тощо.

БЕК-НАЗА́РОВ Амо (Амбарцум) Іванович [19 (31).V 1892, Єреван — 27.IV 1965, Москва] — вірменський рад. актор, режисер і сценарист, нар. арт. Вірм. РСР (з 1935). В кіно з 1914. З перших років Рад. влади брав участь у створенні кінематографії Вірменії, Грузії, Азербайджану. З 1923 виступав як режисер. У Грузії поставив фільм «Біля ганебного стовпа» (1924, за романом О. Казбегі «Батьковбивець»); у Вірменії — фільми «Намус» (1925, за романом О. Ширванзаде), «Заре» (1927), «Хас-пуш» (1928), «Дім на вулкані» (1929), «Пепо» (1935), «Зангезур» (1938), «Давид-Бек» (1944), «Насреддін у Ходженті» (1960, спільно з Е. Карамяном). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941.

БЕ́КОН (Bacon) Натанієл (2.I 1642 — 2.X 1676) — керівник одного з перших великих повстань у Пн. Америці проти англійського колоніального панування. В 1673 емігрував з Англії до Пн. Америки. В 1676 очолив збройний рух фермерів Віргінії проти надмірних податків і політ. утисків. У розпалі повстання Б. помер (за новітніми дослідженнями амер. істориків, був отруєний найманими вбивцями). Після смерті Б. через розпорошеність сил повстанців англ. війська придушили повстання.

БЕ́КОН (Bacon) Роджер (бл. 1214, Ілчестер — бл. 1292, Оксфорд) — англійський філософ і природознавець; монах. Викривав побут, ідеологію і політику феод. суспільства, за що зазнав переслідувань; тривалий час був в'язнем католицької церкви. В світогляді Б. було чимало містики, але виявлялись і матеріалістичні тенденції. Зокрема, Б. висунув ідею про якісно різні елементи, комбінації яких утворюють конкретні речі. Засуджуючи *схоластику*, підносив авторитет науки. За Б., філософія повинна спиратися на досвід, конкретні науки, особливе місце серед яких він відводив математиці. Б. був одним з провісників дослідної науки. Метою науки вважав опанування таємницями природи, а цінність її визначав корисністю для людей. Передбачив деякі відкриття (телескопа, літальних апаратів тощо). У теорії пізнання відстоював *номіналізм*.

БЕ́КОН (Bacon) Френсіс (22.I 1561, Лондон — 9.IV 1626, там же) — англійський філософ і держ. діяч. У 1617—21 — лорд-хранитель печатки, лорд-канцлер. Б. — засновник англійського *матеріалізму*. Основоположна ідея вчення Бекона полягає в тому, що наука повинна дати людині владу над природою, піднести її могутність, поліпшити її життя. Матеріалізм Б. спрямований проти середньовічної *схоластики* і богослов'я. Догматичній *дедукції* схоластів він протиставив індуктивний метод наук. пізнання, що грунтується на раціональному аналізі дослідних даних. За Б., істинне пізнання природи можливе лише через поєднання емпіричного досвіду й раціонального мислення. Матеріалізм Б. непослідовний. Визнаючи об'єктивність і пізнаванність матеріального світу, активність матерії та її рух, вірячи в силу розуму і науки, Б., проте, робив поступки теології і додержувався вчення про *двоїсту істину*. Найважливіші філос. твори Б.: «Новий Органон», «Про принципи і начала».

А. Беклін. Острів мертвих. 1880. Художній музей. Базель.

БЕКО́Н (англ. bacon, із старофранц.) — малосольна свинина з спеціально оброблених туш молодих свиней беконної відгодівлі. Б. відзначається високою калорійністю, добре засвоюється організмом людини. Виготовляють Б. солений, копчено-солений, соленоварений, консервований. Найкращий Б. одержують від свиней, забитих у віці 5—7 місяців.

БЕКРО́С (англ. backcrossing) — те саме, що й *зворотне схрещування*.

БЕКХО́ЖИН Халіжан Нургожайович [н. 2 (15).XII 1913, Павлодар, тепер Каз. РСР] — казахський рад. поет. Член КПРС з 1954. Поеми: «Лісова дівчина» (1939) — про народні таланти, «Партизан Балтабай» — про громадян. війну в Казахстані, «Марія, дочка Єгора» (1949—54) — про любов юнака-казаха і рос. дівчини; збірки віршів «Похід» (1944), «Весна» (1948), «Пісня про славних» (1965), «Джон — син негра» (1966), збірки поем і віршів «Три переходи» (1962), «Сім поем» (1966). Автор п'єси «Якщо серця вірні» (1961). Перекладав казах. мовою твори М. Бажана, Я. Галана.

Тв.: Рос. перекл.— Вершины. Алма-Ата, 1976.

БЕЛ — одиниця логарифмічної величини; дорівнює значенню десяткового логарифма відношення двох однойменних фіз. величин. Застосовується в акустиці, електротехніці, радіотехніці та ін. галузях фізики. Число N белів для енерг. величин E і E_0 (енергій, потужностей тощо) виражається формулою $N = \lg (E/E_0)$; для «силових» величин F і F_0 (тисків, напруженості, сили струму і т. п.) прийнято, що $N = 2 \lg (F/F_0)$. Застосовують 1/10 частку Б. — децибел (*дБ*). Б. названий на честь амер. винахідника телефону А.-Г. *Белла*.

БЕ́ЛА КУН (20.II 1886 — 30.XI 1939) — діяч угорського і міжнародного робітничого руху. Див. *Кун* Бела.

БЕЛАДО́ННА (Atropa) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *пасльонових*. 6 видів, поширених у Європі й Азії. В СРСР — 3 види, з них на Україні — 1: Б. звичайна, або лікарська (A. belladonna; нар. назви — красавка, сонник). Листки яйцевидні, яйцевидно-еліптичні, цілокраї. Квітки дзвоникуваті, пониклі, буро-фіолетові, рідше жовті. Плід — ягода. В УРСР дико росте здебільшого в лісах Карпат, Прикарпаття, Криму. Цінна лікарська рослина. Містить алкалоїди *атропін*, гіосціамін та ін. Отруйна. Характерна риса отруєння — розширення зіниць. Використовують для виготовлення протиспазматичних і болезаспокійливих препаратів. В СРСР культивують переважно на Україні (Полт. обл.), в Краснодар краї, Прибалтиці.

БЕ́ЛЕВ Гьончо Георгієв [12 (24).VI 1889, Іхтиман — 24.I 1963, София] — болгарський письменник. Член Болгарської комуністичної партії з 1944. Почав друкуватися

1914. В 1933 вийшла зб. реалістичних оповідань «Фільм і кам'яне вугілля». Романи «Гребля тріщить» (1936), «Хід життя» (1937—38) і два романи з серії «Випадки з життя Минка Минина» — «Голка зламалася» (1940) та «Нові люди» (1945) — про життя болг. трудящих кін. 19 — поч. 20 ст.; «Червона зоря» (1952) і «Дія перша» (1958), що також належать до цієї серії, відтворюють революц. боротьбу трудящих. У 1960 серія вийшла під назвою «Панорама епохи».

Тв.: Укр. перекл.— Знегоди одного хлопчика. К., 1960; Рос. перекл.— Случаи из жизни Минко Минина. М., 1951.

БЕЛЄЙ Іван Михайлович (1856, с. Войнилів, тепер смт Калуського р-ну Івано-Франківської обл.— 20.X 1921, Львів) — український журналіст ліберально-бурж. напряму. Навчався у Львів. ун-ті, належав до демократичного крила студентського т-ва «*Академічний гурток*». Брав участь у виданні журн. «Друг» (1876—77). У 1878—79 разом з І. Франком і М. Павликом видавав «*Дрібну бібліотеку*». Був офіц. редактором журн. «*Світ*», де опублікував ряд сатиричних нарисів, а також редактором газ. «Діло» (1884—1902). В останні роки життя перейшов на бурж.-націоналістичні позиції

БЕЛЕМНІ́ТИ (Belemnitida) — ряд вимерлих *головоногих молюсків*. Відомо бл. 2500 видів. Б населяли моря з карбону до серед. палеогену включно. Були хижими рухливими тваринами завдовжки від кількох сантиметрів до 18 *м*, з добре розвиненою внутр. вапняковою раковиною. У викопному стані звичайно зберігається лише задня пальцевидна її частина — ростр (т. з. чортів палець). Б. мають значення провідних форм юрських і крейдових відкладів. Рештки Б. часто зустрічаються на тер. Європи (зокрема України), Азії, Пн. Америки, Індонезії.

Літ.: Основы палеонтологии. Справочник для палеонтологов и геологов СССР. Моллюски — головоногие. М., 1962; Друщиц В. В. Палеонтология беспозвоночных. М., 1974.

М. Д. Поплавська.

БЕЛЄ́Н — місто на Пн. Сх. Бразилії, адм. центр штату Пара. Морський порт у дельті Амазонки. Вузол автошляхів. Міжнар. аеропорт. Бл. 565 тис. ж. (1970). Гол. галузі пром-сті — харч., деревообр., суднобудівна і судноремонтна. Вивіз лісоматеріалів, какао, каучуку, джуту. Ун-т. Архіт. пам'ятки 18 ст.

БЕЛЕНКО́ВИЧ Олександр Михайлович [30.III (11.IV) 1893 — 15.XII 1937] — радянський військовий діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в Харкові в сім'ї робітника. В листопаді 1917 — нач. штабу Червоної гвардії Харкова. В 1918—20, командуючи частинами Червоної Армії, брав участь у боях проти нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на відповідальній військ. і госп. роботі в авіац. пром-сті. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

БЕЛЕТРИ́СТИКА (від франц. belles-lettres — красне письменство) — в широкому розумінні слова — твори художньої літератури, у вужчому — художня проза (на відміну від поезії і драматургії). Іноді Б. наз. прозові твори неглибокого, розважального змісту.

БЕЛЕЧА́НУ (Bălăceanu) Еманоїл (Манолаке) (р. н. невід.— п. 1.V 1842) — румунський соціаліст-утопіст. Походив з боярства. Під впливом ідей Ф.-М.-Ш. *Фур'є* в березні 1835 у власному маєтку Скеєні (біля м. Плоєшті) заснував «Сільськогосподарське і мануфактурне товариство». Члени т-ва (бл. 100 чол.— селяни, ремісники, звільнені Б. кріпаки та ін.) займалися землеробством і ремеслом; у школі бл. 20 чол. вивчали математику, франц. і рум. мови, політ. економію. Уряд Волощини з допомогою військ. сили знищив т-во (5.I 1837). Б. і його соратників заарештували й заслали.

БЕЛЗ — місто Сокальського р-ну Львівської обл. УРСР, на р. Солокії (бас. Вісли). Залізнична станція. Населений пункт вперше згадується в літописі під 1030. У 12—13 ст.— центр *Белзького князівства* В 1388 Б. захопила феод. Польща. За 1-м поділом Польщі (1772) Б. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1918 — бурж.-поміщицька Польща. За договором між СРСР і ПНР від 15.II 1951 про обмін ділянками держ. територій Б. передано Рад. Союзу і включено до складу УРСР. З того самого року Б.— місто. Підприємства: хлібний з-д, будинок побуту. Поблизу Б.— вугільні шахти. Заг.-освітня школа, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

БЕ́ЛЗЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — давньоруське удільне князівство 12—15 ст. на Волині у верхів'ях Зх. Бугу. Центр князівства — м. *Белз* (звідси назва). Б. к. виникло бл. 1170 внаслідок феод. роздробленості Русі. В 1240 його розгромили монголо-татари. Б. к. перебувало у васальній залежності спочатку від *Володимиро-Волинського князівства*, 1234—1340 — від *Галицько-Волинського князівства*, 1340—77 — у володінні лит. князів, з 1388 — у васальній залежності від *Мазовії*. В 1462 Польща приєднала Б. к., перетворивши його на Белзьке воєводство.

БЕ́ЛИЧ (Белић) Олександр (2.VIII 1876, Белград — 26.XI 1960, там же) — сербський мовознавець, президент Сербської АН (з 1937), акад. Петербурзької АН (з 1910), потім — АН СРСР. Філологічну освіту здобув в Одес. і Моск. ун-тах. Осн. праці — з заг. та слов. мовознавства й сербськохорватської мови: «Акцентологічні дослідження» (1914), «Про двоїну в слов'янських мовах» (1932), «Сучасна сербськохорватська мова» (т. 1—2, 1948—49), «Історія сербськохорватської мови» (т. 1—2, 1950—51), «Про природу мови й мовний розвиток» (т. 1—2, 1941—59) та ін.

БЕЛІГА́Н (Beligan) Раду (н. 14.XII 1918) — румунський актор і режисер, нар. арт. СРР (з 1962). З 1938 актор Робітничого, потім Національного театрів у Бухаресті. Ролі: Міройю («Безіменна зірка» Себастьяна), Вентуріано («Бурхлива ніч» Караджале), Тузенбах («Три сестри» Чехова), Хлєстаков («Ревізор» Гоголя), Полудін («Персональна справа» Штейна). Поставив спектаклі: «Дикуни» Михалкова, «Іркутська історія» Арбузова.

БЕЛІ́З — територія в Центральній Америці, на Пд. Сх. п-ва Юкатан, володіння Великобританії. Пл. 23 тис. *км²*. Нас. 140 тис. чол. (1974), гол. чин. негри, мулати і креоли. Офіц. мова — англійська. Адм. центр — м. Бельмопан. В адм. відношенні поділяється на 6 округів.

Поверхня переважно рівнинна, в пд. частині — гори Майя заввишки до 1122 *м*. Поклади нафти. Клімат тропічний, пасатний. Пересічна місячна т-ра повітря +25, +27°. Опадів бл. 2000 *мм* на рік. Найбільші ріки — Ріо-Ондо й Беліз, багато озер, уздовж узбережжя — лагуни.

Більшу частину території вкривають вологі тропічні ліси, багаті на цінні породи дерев, на Пн.— *савана*. До поч. 16 ст. тер. Б. населяли індіанські племена. В 16 ст. пн. частина Б. ввійшла до складу «Нової Іспанії» (Мексіка), південна — до генерал-капітанства Гватемала. З 1862 тер. Б.— колонія Великобританії Британський Гондурас. З 1964 має внутр. самоврядування. В 1973 перейменовано на Беліз. Гватемала розглядає Б. як частину своєї території. Переговори між Великобританією і Гватемалою про майбутній статус Б. тривають. У колонії зростає рух за проголошення Б. незалежною д-вою. Правляча Об'єднана народна партія (засн. 1950) виступає за надання Б. політ. незалежності. Основа економіки — заготівля й переробка на експорт цінних порід деревини — червоного, сандалового дерева, збирання смоли чикле, що є сировиною для виробн. жувальної гумки. С. г. спеціалізується на вирощуванні експортних культур, гол. чин. цукр. тростини, бананів і цитрусових (апельсинів, грейпфру-

Ф. Бекон.

В. О. Беклемішев. Т. Г. Шевченко. Мармур. 1899.

Ф. Ф. Беллінсгаузен.

Н. Белоянніс.

Джентіле Белліні. Портрет донатора. Київський музей західного та східного мистецтва.

тів). Для внутр. споживання вирощують кукурудзу, рис. У пд. районах — тваринництво. Рибальство, мор. промисли. Лісопильна й харч. пром-сть. У 1973—74 перероблено 810,5 тис. *т* цукр. тростини й одержано 87,7 тис. *т* цукру. З-ць немає, автошляхів з твердим покриттям — 1,4 тис. *км*. Осн. мор. порт — Беліз, поблизу нього — в Стенлі-Філді — аеропорт. З Б. вивозять цукор-сирець, патоку, готовий одяг, фруктові консерви, цитрусові, деревину цінних порід, рибу; ввозять прод. товари, устаткування, трансп. засоби, хім. товари і паливо. Осн. торг. партнери — США, Великобританія, Канада, Ямайка, Мексіка.

Грош. одиниця — долар Б.; 4 долари Б.=1 фунтові стерлінгів.

БЕ́ЛЛ (Bell) Александер-Грейам (3.III 1847, м. Едінбург, Шотландія — 2.VIII 1922, м. Баддек, пров. Нова Шотландія, Канада) американський інженер, один з винахідників телефону. Закінчив Едінбурзький і Лондонський ун-ти, викладав у Бостонському ун-ті. В 1876 одержав патент на винайдений ним телефон, 1877 — додатковий патент на мембрану й арматуру. Разом з іншими опублікував (1884—86) кілька праць і одержав патенти на винаходи в галузі записування й відтворювання звуку.

БЕ́ЛЛ (Bell) Даніель (н. 10.V 1919, Нью-Йорк) — американський буржуазний філософ, соціолог і економіст. Один з основоположників буржуазної *футурології*, автор теорії «*постіндустріального суспільства*». Викладач соціології Чікагського (1945—48), Колумбійського (1952—69) і Гарвардського (з 1969) ун-тів. Голова «Комісії 2000 року» Американської академії мистецтв і наук. До сучас. проблем і перспектив сусп. розвитку підходить нібито з позакласових позицій, проте в своїх працях використовує різні бурж.-апологетичні концепції і доктрини. Осн. праці — «Капіталізм сьогодні» (1971), «Становлення постіндустріального суспільства» (1973), «Суперечності капіталістичної культури» (1976).

А. І. Кредісов.

БЕ́ЛЛА — МАЖАНДІ́ ЗАКО́Н в анатомії та фізіології — основна закономірність розподілу нервових волокон між корінцями спинного мозку. Б.— М. з. встановлений 1822 франц. фізіологом Ф. Мажанді. В його основу частково покладено опубліковані 1811 спостереження англ. анатома Ч. Белла. Згідно з Б.— М. з., *доцентрові нервові волокна* (чутливі) входять до спинного мозку в складі задніх корінців, а *відцентрові нервові волокна* (рухові) — виходять з нього в складі передніх корінців.

БЕ́ЛЛЕ Жоакен дю — французький поет (1522—60). Див. *Дю Белле* Жоакен.

БЕ́ЛЛІ (Belli) Джузеппе-Джоакіно (7.IX 1791, Рим — 21.XII 1863, там же) — італійський поет. Осн. зб. — «Римські сонети» (видано 1886—89) — складається з 2000 сонетів, написаних римським діалектом. За задумом автора ці сонети мали стати «пам'ятником римському простолюдові», в них виражено ненависть до вищих класів і співчуття до бідних трудівників. Писав і ліричні твори.

БЕЛЛІ́НІ (Bellini) — родина італійських художників *венеціанської школи живопису*. 1) Якопо Б. (н. бл. 1400—п. 1470 або 1471) — глава сім'ї. Твори: «Мадонна з немовлям» (1448), зарисовки античних пам'яток, багатофігурних сцен. 2) Джентіле Б. (бл. 1429 — похований 23.II 1507) — син Якопо Б. Автор жанрових картин: «Процесія на площі Сан-Марко» (1496), «Чудо святого Христа» (1500), портрети. 3) Джованні Б. (бл. 1430, Венеція — 29.XI 1516, там же) — син Якопо Б. Твори: «Оплакування Христа» (бл. 1470), «Мадонна з деревцями» (1487), «Бенкет богів» (1514).

БЕЛЛІ́НІ (Bellini) Вінченцо (3.XI 1801, Катанія, Сіцілія — 23.IX 1835, Пюто, поблизу Парижа) — італійський композитор. У 1819—25 (або 1827) навчався в Неаполітанській консерваторії. Автор 11 опер, кращі з яких «Норма», «Сомнамбула» (обидві — 1831), «Пуритани» (1835). В творчості Б. знайшла відгук боротьба італ. народу проти чужоземного поневолення. Майстер *бельканто*, Б. сприяв розвиткові вокального мистецтва.

БЕЛЛІНСГА́УЗЕН Фадей Фадейович [9 (20).IX 1778, о. Езель, тепер Сааремаа — 13 (25).I 1852, Кронштадт] — російський мореплавець і дослідник, адмірал. Закінчив Морський корпус. Брав участь у першій рос. кругосвітній подорожі 1803—06. У 1819—21 очолював рос. антарктичну експедицію на шлюпах «Восток» і «Мирний», яка відкрила *Антарктиду* і багато островів. Видав опис експедиції з атласом карт. З 1839 — гол. командир Кронштадтського порту і військ. губернатор Кронштадта. Ім'ям Б. названо море, мор. западину й острів в Антарктиці; гору в Антарктиді; мис на о. Сахалін, острови у Тихому океані і Аральському морі.

БЕЛЛІНСГА́УЗЕНА МО́РЕ — окраїнне море Тихого ок. біля берегів Антарктиди. Глиб. до 4470 *м*. Береги гористі, багато шельфових льодовиків. Найбільші острови — *Петра Першого острів* і Земля Олександра I. Протягом року вкрите плавучою кригою та *айсбергами*. Т-ра води на поверхні 0, —1°, солоність — бл. 33,5‰. Відкрите рос. експедицією Ф. Ф. *Беллінсгаузена* і М. П. *Лазарєва* 1821.

БЕЛЛО́НА (Bellona) — в римській міфології богиня війни. За одними міфами дружина, за іншими — сестра *Марса*.

БЕ́ЛЛОУЗ (Bellows) Джордж-Уеслі (12.VIII 1882, Колумбус, штат Огайо — 8.I 1925, Нью-Йорк) — американський живописець і графік. У своїх творах правдиво відобразив життя трударів США («Благословіння в Джорджії», 1916; «Віз з піском», 1917; «Елінор, Джін та Енн», 1920).

БЕ́ЛОХ (Beloch) Карл-Юліус (21.I 1854, Печкендорф, Сілезія — 1.II 1929, Рим) — німецький історик античності. З 1879 — професор ун-ту в Римі. Досліджував соціально-екон. відносини в Старод. Греції, вперше широко застосувавши статистичний метод. Стверджував, що Старод. Греція після первісно-общинного ладу пройшла період феодалізму, який вже з 6 ст. до н. е. почав заступати капіталізм. Ототожнював становище рабів у Старод. Греції з становищем робітників у капіталістичному суспільстві.

БЕЛОЯ́ННІС (Μπελογιάννις) Нікос (1915, с. Амальяс, Пелопоннес — 30.III 1952, Афіни) — діяч грецького робітничого руху. Н. в сім'ї ремісника. Член Компартії Греції (КПГ) з 1934. Був організатором і керівником ряду парт. орг-цій на Пелопоннесі. У 1936—43 не раз був ув'язнений, втікав з в'язниць. У 1943—44 — комісар дивізії Нар.-визвольної армії Греції (ЕЛАС). Під час громадян. війни (1946—49) — на політ. роботі у військах Демократичної армії Греції. З 1950 — член ЦК КПГ. У грудні 1950 Б. заарештовано і за наказом грец. уряду 1952 страчено.

БЕЛУ́ДЖІ (самоназва — балуч, балоч) — народ, який населяє зх. та пд.-зх. частини *Пакистану*. Живуть також в Ірані, Афганістані і СРСР (Туркм. РСР, Тадж. РСР). Заг. чисельність — 2,7 млн. чол. (1975, оцінка); з них у Пакистані — 1800 тис., в Ірані — 700 тис., в Афганістані — 150 тис. В СРСР живе 12,6 тис. чол. (1970, перепис). Мова — белуджська, належить до групи *іранських мов*. За релігією — мусульмани-суніти. Осн. заняття — кочове скотарство і землеробство. У Б. існує багатий фольклор (героїчні пісні, билини, балади, які виконуються співаками). Відомі самобутні белуджські чоловічі танці.

БЕ́ЛУ-ОРІЗО́НТІ — місто на Пд. Сх. Бразілії, адм. центр штату Мінас-Жерайс. Лежить на Бразільському нагір'ї, на вис. бл. 900 *м* над р. м. Вузол з-ць і автошляхів. 1557,4 тис. ж. (1975). Центр гірничодобувної пром-сті (заліз. і марганцеві руди, золото, алмази). Найбільший у країні трубопрокатний стан. Підприємства чорної металургії, важкого машинобудування, текст., поліграфічної, взут., керамічної, харч. пром-сті. Виробн. меблів. Обробка алмазів. Університет.

БЕ́ЛФАСТ — місто у Великобританії, адм. центр *Північної Ірландії*. Порт на узбережжі Північної протоки. З внутр. районами сполучений з-цями і каналами. Аеропорт. 362,4 тис. ж. (1972). Важливий центр суднобудування і текст. (зокрема лляної і вовнової) пром-сті. Підприємства авіабудівної, поліграфічної, електротехнічної, паперової і харчової пром-сті. Виробн. штучних волокон, килимів. Ун-т, художня галерея. В 70-х рр. Б.— центр боротьби трудящих Пн. Ірландії за свої громадян. і соціальні права, проти засилля збройних орг-цій ультраправих протестантських екстремістів, підтримуваних імперіалістичними колами Великобританії.

БЕЛЧЕ́СКУ (Балческу; Bălcescu) Ніколає (29.VI 1819, Бухарест — 28.XI 1852, Палермо) — румунський революційний демократ, історик, публіцист. У 1840 брав участь

у русі за об'єднання і незалежність *Волощини* і *Молдови*. В березні 1848 очолив під час революції в Волощині радикальне крило, був членом тимчасового уряду, обстоював ідею об'єднання рум. земель і створення незалежної демократичної рум. республіки. Видав багато істор. документів, у т. ч. волоські літописи, написав праці «Історія румунів за часів князя Міхая Хороброго», «Економічне питання в Дунайських князівствах» та ін. У своїх творах Б. висловив думку про закономірність прогресивного розвитку людського суспільства, пов'язуючи його з соціальною боротьбою, з визнанням ролі нар. мас в історії.

БЕЛЬБЕ́К — річка в пд.-зх. частині Кримської обл. УРСР. Довж. 55 *км*, пл. басейну 505 *км*². Бере початок з Головного пасма Кримських гір, впадає в Чорне м. за 5 *км* на Пн. від Севастопольської бухти. У верхній течії гірська, в пониззі — рівнинна.

БЕЛЬБЕ́КСЬКА ДОЛИ́НА — долина р. *Бельбеку* на Пд. Зх. Кримського п-ова. У верхів'ї звужена, після ущелини (т. з. Албатських Воріт) розширюється. На схилах розвинуті карстові форми (див. *Карст*) рельєфу, багато печер. Культивують виноград, тютюн. Багато садів.

БЕЛЬВЕДЕ́Р (італ. belvedére, букв.— чудовий краєвид) — 1) Споруда (частіше кругла в плані) над будинком, альтанка або впорядкований майданчик на підвищеній частині рельєфу, звідки відкривається мальовничий краєвид (бельведер палацу в *Архангельському* Моск. обл., 1780-і рр.; майданчик Бельведер у *«Софіївці»*

Бельведер у Піонерському парку в Києві.

в Умані, бельведер у Піонерському парку в Києві). 2) Палацова споруда, збудована в красивому природному оточенні: літня резиденція папи у Ватікані (15—16 ст.), палаци в Празі (1536—60, арх. Дж. Спаціо та ін.), Відні (1714—24, арх. Л. Гільдебрандт), Варшаві (1818—22, арх. Я. Кубицький).

БЕЛЬГІ́ЙСЬКА КОРОЛІ́ВСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, ЛІТЕРАТУ́РИ ТА КРА́СНИХ МИСТЕ́ЦТВ — головна наукова установа Бельгії. Засн. 1772. Місце перебування — Брюссель. У складі академії — 86 дійсних членів, 36 членів-кореспондентів (1975). Має 10 секцій: матем. і фіз. наук, природничих наук, історії та л-ри, моралі та політ. наук, живопису, скульптури, гравюри, архітектури, музики, історії та критики. В б-ці — 400 тис. тт. Академія видає записки (з 1779), щорічник (з 1830), щомісячний бюлетень (з 1832).

А. В. Санцевич.

БЕЛЬГІ́ЙСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ — заснована 1885. Входить до *Соціалістичного Інтернаціоналу*. Партія проголошує своєю метою побудову «демократичного соціалізму» шляхом «поступових реформ». Веде за собою частину робітн. класу, а також дрібної і середньої буржуазії. Під впливом Б. с. п. перебувають Заг. федерація праці Бельгії, ряд кооперативів, громад. орг-цій. Партія налічує понад 230 тис. членів (1976).

БЕЛЬГІ́ЙСЬКО - ЛЮКСЕМБУ́РЗЬКИЙ СОЮЗ — економічний союз, створений для усунення торговельно-політичних бар'єрів і встановлення економічного співробітництва між Бельгією і Люксембургом. Засн. відповідно до договору 25.VII 1921. Ці країни ліквідували митні перепони між собою і мають систему спільного оподаткування. При укладанні торг. договорів Б.-Л. с. виступає як спільна договірна сторона. В 1974 СРСР уклав угоду з Б.-Л. с. про розвиток екон., наук. і тех. співробітництва на 10 років. Загальноторг. політикою Б.-Л. с. керує Комітет міністрів країн-учасниць (к-т очолюють голова від Бельгії і голова від Люксембургу). Функції секретаріату к-ту виконує Адм. бельг.-люксембурзька комісія. Керує митницями союзу Адм. мішана рада у складі трьох осіб (двох з них призначає бельг. уряд і одного — люксембурзький). Місцеперебування — Брюссель. *Г. М. Биков.*

БЕ́ЛЬГІЯ, Королівство Бельгія — держава в Зх. Європі. Омивається Північним м. В адміністративному відношенні поділяється на 9 провінцій.

Державний лад. Б.— конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1831. Глава д-ви — король. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент у складі палати представників і сенату (строк повноважень обох палат — 4 роки), виконавчу — призначуваний королем і формально підзвітний парламентові уряд (рада міністрів), що його очолює прем'єр-міністр.

Природа. Більша частина країни— низовина, що поступово знижується до узбережжя Північного м. Піщані дюни і споруджені паралельно берегові дамби захищають смугу родючих *польдерів* від затоплення морською водою. Лише на Пд. Сх.— невисокий гірський масив Арденни (вис. до 694 *м*, г. Ботранж). Корисні копалини: кам. вугілля, буд. матеріали, зокрема мармур, невеликі родовища заліз. і поліметалевих руд, сурми та ін. Клімат помірно теплий, морський. Пересічна т-ра січня +3, +4°, липня +18, +19°. Річна сума опадів від 700 *мм* до 1500 *мм* (в Арденнах). У Б.— густа сітка річок (найбільші Маас, Шельда, Ізер), з'єднаних каналами. Грунти на Пн. здебільшого бурі лісові (на польдерах — алювіальні), на Пд.— підзолисті та бурозем'ні. Бл. 18% площі Б. вкрито лісами, переважно дубовими та буковими. В Арденнах — нац. парк.

Населення за нац. складом поділяється на 2 осн. групи: *фламандців* (бл. 5,2 млн. чол., 1975, оцінка) і *валлонів* (бл. 4 млн. чол.). У Б. налічується бл. 700 тис. іноз. робітників — італійців, іспанців, французів, греків, голландців, марокканців та ін. Держ. мови — французька і фламандська. Пересічна густота населення — 321 чол. на 1 *км*² (1975). 87,1% населення живе в містах (1973). Найбільші міста: *Брюссель, Антверпен, Льєж*.

Історія. За старод. часів на тер. Б. жило кельтське плем'я белгів. У 57 до н. е. країну завоював *Юлій Цезар* і включив її до складу Рим. імперії. В 3 ст. до Б. вторглися герм. племена *франків* і *фризів*. Белги були частково винищені франками, а частково злилися з ними. В 5—9 ст. тер. Б. перебувала в складі *Франкської держави*. За *Верденським договором 843* тер. Б. було поділено по р. Шельді на дві частини: західна відійшла до Франції, східна — до Лотарінгії. В 11 ст. тут розвинулися феод відносини. В 13—14 ст. Б. стала ареною запеклої боротьби між Англією і Францією. В кін. 14—15 ст. Б.— володіння бургундських герцогів, з 1477 — під владою *Габсбургів*, з 1555 — у складі Іспанії. За *Утрехтським миром 1713* вона знову ввійшла до складу імперії Габсбургів. Внаслідок бурж. революції 1789—90 панування австрійців було ліквідовано. 11.I 1790 проголошено д-ву Сполучені Штати Бельгії, але 1791 Австрія відновила свою владу над Б. В 1795 франц. термідоріанський *конвент* оголосив про приєднання Б. до Франції. Після падіння імперії *Наполеона I* Б. за рішенням *Віденського конгресу 1814—15* об'єднано з Голландією в єдине королівство — Нідерланди. В результаті революції 1830 Б. здобула незалежність. У 2-й чверті 19 ст. розгорнувся процес капіталістичної індустріалізації. В кін. 19 ст., внаслідок дальшого посилення експлуатації трудящих метрополії, населення і природних ресурсів колонії Бельг. Конго (з 1908), Б. швидко перетворюється на країну з високорозвинутою пром-стю. Під час 1-ї світової війни Б. окупували нім. війська. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції бельг. робітн. рух стає більш масовим, організованим і цілеспрямованим. У 1921 в Б. утворилася компартія. Під її керівництвом трудящі Б. виступали з вимогами поліпшення матеріальних умов, проти загрози фашизму і війни, за зближення з СРСР. Внаслідок цього уряд Б. 1935 встановив дипломатичні відносини з СРСР. У роки 2-ї світової війни Б. була окупована військами гітлерівської Німеччини (1940—44). Компартія Б. очолила патріотичні сили і організувала в країні широкий *Рух Опору*. В його лавах діяли рад. партизан. підрозділи (зо-

Герб Бельгії.

БЕЛЬГІЯ

Площа — 30,5 тис. *км*²

Населення — 9,8 млн. чол. (1975)

Столиця — м. Брюссель

Виробництво деяких видів промислової продукції (тис. *т*)

Вид продукції	1970	1975
Вугілля	11 400	7500
Чавун	10 850	9178
Сталь	12 530	11 585
Прокат	9270	8993
Мідь	321	357
Цинк	224	224
Сірчана кислота	1782	1841
Тканини	177	238
Судна, спущені на воду (брутто рег. *т*)	155	211

крема, «*За Батьківщину*»), що складалися з колишніх військовополонених, які здійснили втечу з гітлерів. таборів. У цих підрозділах, а також в бельг. загонах проти фашизму боролися представники багатьох народів СРСР, в т. ч. українського. У вересні 1944 англо-амер. війська, використавши сприятливу обстановку, що створилася в результаті перемог Рад. Армії, і спираючись на бельг. Рух Опору, визволили тер. Б. від нім.-фашист. окупантів. Б.— член ООН з 1945. Після 2-ї світової війни пануючі класи Б. підтримували політику «холодної війни» проти СРСР та ін. соціалістичних країн. У 1948 Б. стала членом *Західного блоку*, 1949 — *НАТО* (з 1967 на тер. Б. розміщено штаб-квартиру НАТО). В 1955 Б. підписала *Паризькі угоди 1954*. Б. входить до *Бенілюксу*, бере участь у міжнародних державних монополістичних орг-ціях: *Європейському об'єднанні вугілля і сталі* (з 1951), *Європейському економічному товаристві*, Європейському товаристві по атомній енергії (з 1957, див. *Євратом*) та ін. Під тиском нац.-визвольної боротьби в Африці Б. змушена була надати незалежність колоніям Конго (1960) і Руанда-Урунді (1962). Б. підтримує екон. і культ. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. В 1974 підписано договір про розвиток екон., пром., наук. і тех співробітництва між СРСР і *Бельгійсько-Люксембурзьким союзом*; 1975 — рад.-бельг декларацію, що регулює екон. відносини між обома країнами.

К. О. Джеджула.

Політичні партії, профспілки. Соціально-християнська партія, засн в 20—30-х рр. 19 ст. Партія буржуазії і католицького духівництва. *Бельгійська соціалістична партія*, заснована 1885. Партія свободи і прогресу, заснована в 30-х рр. 19 ст. Включає різні верстви буржуазії й частину інтелігенції. Демократичний фронт франкофонів (ДФФ), засн. 1965. Об'єднання валлонів (ОВ), засн. 1968. ДФФ і ОВ включають представників дрібнобурж. кіл і частину валлонської інтелігенції, виступають за перетворення Б. на федеративну д-ву. Народний союз, засн. 1954 на базі різних фламандських націоналістичних орг-цій. *Комуністична партія Бельгії*, засн. 1921. Загальна федерація праці Бельгії, засн. 1945. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок*. Конфедерація християнських профспілок, засн. 1908; Загальна конфедерація ліберальних профспілок, засн. 1930

Господарство. Бельгія — високорозвинута індустріальна капіталістична країна з інтенсивним с. г. Провідні галузі економіки значною мірою контролюються монополіями США, ФРН, Великобританії та ін. Більшість галузей г-ва має експортну спрямованість, високий рівень концентрації виробн. У 70-х рр. в економіці Б. посилилися кризові явища. В 1975 валовий нац. продукт скоротився на 1,4%, роздрібні ціни зросли на 12,8%, число безробітних 1976 становило 400 тис. чол. Пром-сть дає бл. 50% нац. доходу. Енергетика базується на імпортних нафті й газі та місцевому вугіллі. В 1975 вироблено 37 млрд. *квт год* електроенергії, з них 17% — на АЕС Важливе місце в економіці Б. належить металургії (на довізних рудах) та машинобудуванню (трансп., електротех., верстатобудування, радіоелектроніка), виробн. добрив, пластмас, нафтопереробній пром-сті. Розвинуті також текст., скляна, паперова пром-сть, виробн. буд. матеріалів, гранування алмазів. Далеко за межами країни відомі бельг. мережива. Пром. центри: Брюссель, Антверпен, Льєж, *Шарлеруа*, *Гент*.

Сільське г-во не забезпечує потреб країни. Б. імпортує пшеницю, кормові й тех. культури. Переважають дрібні й серед. сел. г-ва, поширена оренда землі. Провідна галузь с. г.— молочно-м'ясне тваринництво. Поголів'я (млн., 1975): великої рогатої худоби — 2,9, свиней — 4,6. Розвинуте птахівництво. Осн. спеціалізація землеробства — виробн. фуражних культур. Значні площі — під сіножатями. Вирощують також пшеницю (1975 — 719 тис. *т*), жито, ячмінь, овес, картоплю, з тех. культур — цукр. буряки (4916 тис. *т*). Важливе значення мають овочівництво, садівництво, квітникарство. За густотою внутр. трансп. шляхів Б. посідає 1-е місце в світі. Довжина (тис. *км*, 1974) з-ць — 4,4, автошляхів — 25, внутр. водних шляхів — 1,6. Тоннаж мор. торг. флоту — 1,4 млн. брутто рег *т* (1975). Мор. порти — Антверпен, Гент, Брюгге. В Брюсселі — міжнар. аеропорт. Б. експортує чавун, сталь, хім. товари, продукцію машинобудування, текст. вироби, скло, цемент та ін.; імпортує заліз. руду, концентрати руд кольорових металів, нафту, бавовну та ін. Осн. частка зовн. торгівлі припадає на ФРН, Францію, Нідерланди. Активні екон. зв'язки, що склалися між Б. і СРСР, набули, зокрема, форми мішаних торг. фірм по експорту і імпорту пром. товарів (див., напр., «*Бельсо*»).

Грош. одиниця — бельг. франк. За курсом Держбанку СРСР, 100 бельг. франків = 2,07 крб. (серпень 1977).

Р. А. Завздний.

Медичне обслуговування. В 1975 в Б. налічувалося 87,2 тис. лікарняних ліжок (8,9 ліжка на 1 тис ж.). Лікарні належать гол. чин. різним громадським орг-ціям, реліг. громадам та приватним особам. Мед. допомогу подавали 17,3 тис. лікарів (1 лікар на 566 ж.), більшість яких практикують приватно. Лікарів готують мед. ф-ти університетів Брюсселя, Гента, Льєжа і Левена. Відомі кліматичні курорти Зебрюгге і Остенде, бальнеологічний курорт Спа.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Половина шкіл Б.— приватні, гол. чин. католицькі. В 1973/74 навч. р. у шестирічних поч. школах налічувалося понад 987 тис. учнів, у шестирічних серед. школах, профес. і пед. уч-щах — понад 845 тис., у вузах, де навчання платне,— 149 тис. студентів. Найбільші вузи: ун-ти в Антверпені, Брюсселі, Льєжі, Генті та ін. Наук. установи: Нац. центр металург. досліджень, Центр по дослідженню ядерної енергії. Королівська обсерваторія, кілька академій, зокрема, Бельгійська королівська Академія наук, літератури та красних мистецтв. Б-ки:

Нац. у Брюсселі, ун-тів у Брюсселі, Генті, Льєжі та Левені. В Антверпені та Брюсселі — королівські музеї красних мистецтв.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1974 в країні виходила 31 щоденна газета заг. тиражем бл. 2,5 млн. примірників і 107 ін. періодичних видань. Найпоширеніші щоденні газети: «Стандард» («Прапор», з 1914), «Суар» («Вечір», з 1887), «Гет фолк» («Народ», з 1891), «Пепль» («Народ», з 1885). Орган Компартії Бельгії «*Драпо руж*» і «Роде ван» франц. і флам. мовами («Червоний прапор», з 1921). Осн. журнали: «Де пост» («Пошта», з 1949), «Патріот-Нувель ілюстре» («Патріот Новий ілюстрований», з 1884). Інформаційне агентство «Бельга» (засн. 1920) є акціонерним т-вом найбільших газет. Радіомовлення ведеться з 1924, телебачення — з 1953. Нац. радіотелевізійна організація засн. 1960.

О. В. Ткачов.

Література бельгійського народу розвивається переважно двома мовами: франц. і фламандською. Література французькою мовою. Перші пам'ятки писемності належать до 1200. В 13—14 ст. існувала *куртуазна література*. В епоху *Відродження* виступали гуманіст Ж. Лемер де Бельж, автор памфлетів Ф. де Марнікс де Сент-Альдегонд та ін. З серед. 18 ст. л-рі властиві просвітительські тенденції. Бурж. революція в Б. 1830 сприяла розвиткові реалізму. Соціальні теми були визначальними для поетів Т. Вестенрада, Е. Ваккена, Ф. Стевенса, прозаїків Е. Леклерка, Ж. Демулена. Найвидатніший твір бельг. л-ри 19 ст.— «Легенда про Уленшпігеля» (1867) Ш. *Де Костера*. Велику роль у розвитку нової л-ри відіграло літ. об'єднання «*Молода Бельгія*». Його прогресивне крило (К. *Лемоньє*, Ж. Екаут, Е. *Верхарн*) виступало за реалістичне мистецтво. З кінця 19 ст. поширився символізм (М. *Метерлінк*, Ж. *Роденбах*, А. Моккель, Ш. ван Лерберг, А. Жіро, І. Жількен та ін.). На поч. 20 ст. в л-рі домінував жанр т. з. регіонального роману (М. дез Омбіо, Ж. Гарнір, Ж. Віррес, Ю. Кренс, Н. Дофф), що відображав життя і побут різних місцевостей Бельгії. Соціалістичними ідеями пройняті романи М. Ренара («Хліб наш насущний», 1919), Ж. Дестре («Таємниця кожного дня», 1927), П. Нотомба («Роман про 1830 рік», 1930) та ін. У 20—30-х рр. соціальні теми висвітлювали романісти Ф. Елленс, К. Бюрньйо, поети А. Ейгеспарс, Р. Вів'є. З психологічними драмами, що поєднували в собі фарс і трагедію, виступав Ф. Кроммелінк. В період гітлерівської окупації патріотичні, антифашист. вірші створили поети: комуніст Р. Блік (загинув у концтаборі), Ж. Варен, Ш. Муас, Д. Шайнерт, І. Гассель. Ряд творів 50—60-х рр. зображують події 2-ї світової війни (романи Д. Жіллеса, Д. Шайнерта та ін.). Сучас. поети: М. Карем, Ж. Норж, А. Берньє та ін. Твори Ш. Де Костера, К. Лемоньє, Е. Верхарна. М. Метерлінка, Ж. Роденбаха перекладено укр. і рос. мовами.

Література фламандською мовою до поч. 18 ст. була частиною нідерландської. Відомі письменники 17 ст.: Й. Гардейн, А. Пойртерс, В. Огір, М. де Сван та ін. У 18 ст. л-ра занепала. На поч. 19 ст. виник рух за її відродження. Його очолив поет, історик і філолог Я.-Ф. *Віллемс*, який оспівував героїчне минуле фламандського народу (вірш «До бельгійців», 1818, та ін.). Зачинателем реалістичного напряму був Г. Консіанс. У 2-й пол. 19 ст. розвивалася л-ра, близька до критичного реалізму. Спроби створення соціального роману належать Д. Слексу, А. Бергману, В. Ловелінг, А. Вазенару. З 80-х рр. передові письменники намагалися піднести значення фламандської л-ри (твори С. Бейссе, С. Стревелса та ін.). У 1-й пол. 20 ст. реалістичну л-ру представляли Ф. Тіммерманс, поет Р. де Клерк, поет і романіст В Елсхот. Після 2-ї світової війни прогресивні письменники виступають за мир і демократію. Прозаїк Л.-П. *Бок* висвітлює життя робітників. Романи П. ван Акена «Тільки мертві можуть врятуватись» (1947) і Г. Валсхапа «Повстання в Конго» (1953) спрямовані проти фашизму і колоніалізму. Книга М. Дейзе «Священний гнів» (1952) розповідає про опір бельг. народу фашистам. У творах учасника бельг. Руху Опору поета-комуніста М. Брата звучить заклик до боротьби за мир і соціальну справедливість.

Архітектура. На тер. Б. збереглися середньовічні архіт. пам'ятки— романські церкви в Льєжі й Турне (11—12 ст.), готичні собори в Брюгге, Брюсселі, Антверпені, а також міські башти — «бефруа» (13—14 ст.). За доби Відродження Б.— один з найважливіших мистецьких центрів Європи (див. *Нідерланди*). В архітектурі панують стилі пізньої «пломеніючої» готики. В 16—18 ст. у мист. Б. склалася фламандська школа. Архітектура цього періоду поєднувала прийоми *барокко* з традиціями старонідерл. культури і нар.-реалістичними тенденціями (будинок П.-П. Рубенса в Антверпені, між 1611 і 1618; будинки гільдій у Брюсселі, між 1696 і 1720, арх. Г. де Брейн та ін.), церкви архітекторів В. Кубергера, Ж. Франкарта, П. Гейсенса, В. Гесіуса, Л. Файдгербе (16—17 ст.). У 19 ст. формується власне бельг. архітектура, спочатку у формах *класицизму* (палац юстиції в Генті, 1836—46, арх. Л. Руландт), а в кін. 19 ст.— «модерну» (особняк Тасселя в Брюсселі, 1892—93, арх. В. Орта). Архітектурі поч. 20 ст. властиві пошуки раціоналістичних рішень. Після 1945 споруджуються пром., громад. і ділові будівлі, нові житл. райони сучас. архітектури (арх. Г. ван Кейк, Р. Брам, Л. Стейнен).

Образотворче мистецтво. В 11—12 ст. розвивалося декорат.-ужиткове мистецтво (виливання з бронзи та ювелірна справа), в 13—14 ст. — настінний і станковий живопис, скульптура й мініатюра. В 16 ст. широкого розвитку набув станковий живопис (Ян *Ван-Ейк*, П. *Брейгель*). У 17 ст. в Б. виникла самостійна худож. школа, яка до кін. 18 ст. називалася фламандською. Її найвидатніші представники: П.-П. *Рубенс*, А. *Ван-Дейк*, Я. *Йорданс*, Ф. *Снейдерс*, Д. *Тенірс* та ін. У 19 ст. сформувалося власне бельг. мист. (портретист Ф.-Ж. Навез, пейзажист Т. Фурмуа, графіки й живописці Ф. Ропс, Дж. Ензор, скульптор К. *Меньє* та ін.). У 20 ст. в ньому

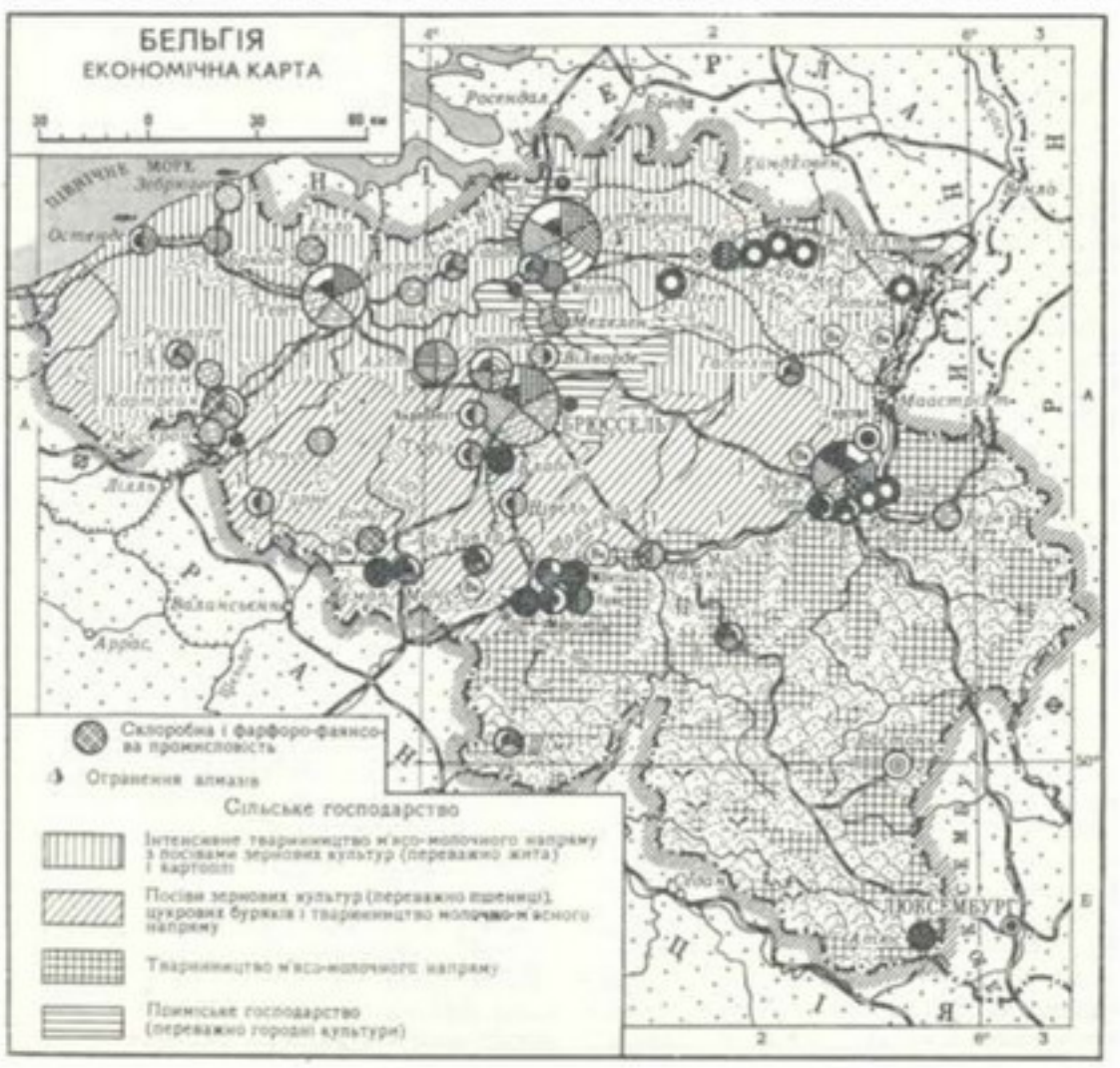

поширилися формалістичні течії (А. Саверейс, Р. Магріт, К. Пермеке), але ряд митців (Ф. *Мазерель*, П. Полюс та ін.) зберігають реалістичні традиції. Розвиваються різні види декоративно-ужиткового мистецтва: різьблення на дереві та міді, мереживо тощо.

Музика. В 15—16 ст. музика Б. справляла значний вплив на розвиток європ. муз. культури (т. з. франко-фламандська нідерландська школа — композитори Я. Обрехт, А. Вілларт, *Жоскен Депре*, О. *Лассо*), проте з 17 ст. втратила своє провідне значення. У 18 — на поч. 19 ст. музика Б. була еклектичною; композитори наслідували франц., італ. і нім. зразки. В 19 ст. світової слави набула бельг. школа скрипкової (Ш. Беріо, А. *В'єтан*, Е. *Ізаї*) та віолончельної (А.-Ф. *Серве*, А. Батта, Ф. Демунк) гри. В 20 ст. на музиці Б. позначились імпресіонізм та різні авангардистські течії. Серед сучас. композиторів — Ж. Абсіль, Р. Дефоссе, Ф. Кіне; диригентів — Ф. Андре, Д. Дефо; скрипалів — А. Грюмйо, К. ван Несте. Оперні театри є в Брюсселі, Антверпені, Генті; консерваторії — в Брюсселі, Льєжі, Генті, Антверпені, Монсі; в Брюсселі — концертні т-ва, симфонічні оркестри; в Монсі — ін-т музикознавства.

Театр. Театральна культура на тер. Б. зародилася за середньовіччя. В 13—15 ст. ставились *літургійні драми*, *моралітé* й *містерії*. На поч. 15 — в 16 ст. вірші та п'єси складали й виконували т. з. камерртори — цехові об'єднання. В 1650 в Брюсселі було збудовано дерев'яний театр, де виступали іноз. трупи. Відкритий 1700 театр «Де ла Монне» в Брюсселі, крім оперних, ставив і драм. спектаклі. В 1782 збудовано театр (пізніше названий «Дю Парк»), який показував циркові, а з 1870 — драм. вистави. З 30-х рр. 19 ст. розвивалася вітчизн. драматургія. Відкрилися театри в Генті, Антверпені та ін. містах. В кін. 19 — на поч. 20 ст. на розвиток бельг. театру великий вплив мала творчість М. Метерлінка, Ш. ван Лерберга, Ж. Роденбаха, М. Дютерм. На поч. і в 20—30-х рр. 20 ст. ставились п'єси бельг. драматургів Г ван Зіпа, Ш. Спаака, Ф. Кроммелінка, Г. Тейрлінка, Г. Мартенса. В Б. працюють театри: «Дю Парк», «Де Галері», «Ле Рідо», «Де ла Бурс» у Брюсселі, «Королівський нац. театр», «Нідерл. камерний театр» в Антверпені та ін., держ. трупа в Генті. Ставляться п'єси Г. Генсена, Г Клауса, П. Віллемса, Б. Брехта, П. Вайса та ін. При Королівській консерваторії є школа драм. мистецтва.

Кіно. В 1908 в Гарревелді створено першу бельг. кіностудію. В 1919 організовано «Бельгійську кінокомпанію», 1922 — кіностудію «Бельгійський фільм» у Машлені (поблизу Брюсселя). Випускались художні фільми, з кінця 20-х рр. почали виходити й етногр., видові, мистецтвознавчі (режисери Ш. Декекелер, А. Сторк, А. Ковен, пізніше П. Гасартс). Серед відомих фільмів — «Банкет контрабандистів» (1952, реж А. Сторк), «Чайки вмирають у гавані» (1955, режисери Р. Кейперс, І. Міхілс, Р. Вергаверт), «Вже опадає мліла квітка» (1960, реж. П. Мейєр), «Прощання» (1966, реж. Р. Верхаверт), «Довга розмова» (1968, режисер Е. Дежелен), «Зустріч у Бре» (1971, реж. А. Дельво). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Маркс К. «Зразкова держава» Бельгия. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 5; Малые страны Западной Европы. М., 1972; Новиков Р. А. Бельгия: структурные изменения в экономике. М., 1971; Андреев Л. Г. Сто лет бельгийской литературы. М., 1967; Крашенинникова Н. Л. Архитектура Бельгии. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 11. М., 1973; Гершензон-Чегодаева Н. М. Фламандские живописцы. М., 1949.

БЕЛЬЕТА́Ж (від франц. bel — чудовий та étage — поверх) — 1) Другий (над цокольним) поверх будинку, палацу, особняка. В Б. розміщуються парадні зали і кімнати. В сучас. архітектурі житл. будинків термін «бельетаж» майже не вживається. 2) Перший ярус лож над бенуаром і *амфітеатром* у театральному залі.

БЕ́ЛЬЙО (Bello) Андрес (29.XI 1781, Каракас — 15.X 1865, Сантьяго, Чілі) — венесуельський письменник, учений і держ. діяч. З 1810 жив у Лондоні. Автор поеми «Звернення до поезії» (1823), «Оди на честь землеробства в тропіках» (1826). У 1829 переїхав до Сантьяго. В 1842 став першим ректором Чілійського ун-ту. Перекладав твори західноєвроп. романтиків, видавав книги з філософії та філології, зокрема «Граматику іспанської мови для іспано-американців» (1847). Уклав чілійський «Громадянський кодекс» (1856). Просвітительська діяльність Б. сприяла становленню чілійської літератури.

БЕЛЬКА́НТО (італ. bel canto, букв.— чудовий спів) — легкий і вишуканий стиль співу, характерний для італійського вокального мистецтва серед. 17 — 1-ї пол. 19 ст.; у сучасному розумінні — співучість вокального виконання. Б. передбачає завершену техніку володіння голосом.

БЕЛЬМА́К-МОГИ́ЛА — гора на Зх. Приазовської височини, у верхів'ях Більманки — притоки р. *Берди*. Вис. 324 *м*. Являє собою вихід кристалічних порід серед степової рівнини. Охороняється як пам'ятка природи.

БЕЛЬО́ВСЬКИЙ (Bielowski) Август (27.III 1806, с. Креховичі, тепер Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.— 12.X 1876, Львів) — польський поет, історик і археограф. Закінчив Львів. ун-т. Учасник *польського повстання 1830—31*. З 1845 — співробітник, з 1869 — директор Львів. наук. бібліотеки ім. Оссолінських. Автор поетичних та істор. творів. У праці «Покуття» (1857) йдеться про рух *опришків*. В істор. творах Б. ідеалізував Річ Посполиту. Опублікував збірку польс. істор. хронік (1864—76) та ін. матеріали, що є важливими джерелами з історії України 16—18 ст.

«БЕЛЬСО́» — радянсько-бельгійська фірма для роздрібного і дрібнооптового продажу продовольчих товарів і товарів широкого вжитку, які експортують з СРСР. Засн. 1966 як акц. т-во і є формою торг. співробітництва СРСР з капіталістичними країнами. Акціями фірми володіють три рад. *зовнішньоторговельні об'єднання* і п'ять бельгійських фірм. Осн. частина капіталу належить СРСР. Керівні органи — Збори акціонерів і Правління. Президент фірми — представник Бельгії, генеральний директор — представник СРСР. Місцеперебування — Брюссель.

Г. М. Биков.

БЕ́ЛЬСЬКІ (Bielscy) — польські історики та письменники 16 ст. Н. в м. Бялій (тепер Бельсько-Бяла, ПНР). Марцін Б. (1495 — 18.XII 1575) — автор перших історичних творів, написаних польською мовою: «Всесвітня хроніка» (1551), «Життєпис філософів» (1535), «Лицарська справа» (1569) та ін. Йоахім Б. (бл. 1540 — 8.I 1599) — син Марціна Б. Переробив і доповнив матеріали батька, створивши «Хроніку Польщі» (1597). У цій праці на основі широкого використання істор. джерел докладно висвітлюється історія Київ. Русі, давньорус. князівств (особливо Галицько-Волинського), містяться цінні відомості з історії укр. сел.-козац. руху (повстання І. Підкови, С. Наливайка, К. Косинського та ін.). Праці Б. використовували укр. літописці та історики.

БЕ́ЛЬСЬКО-БЯ́ЛА — місто на Пд. Польщі, в Катовіцькому воєводстві. Лежить на р. Бялій (притока Вісли), в передгір'ях Карпат. Залізнич. вузол. 114,2 тис. ж. (1973). Виробн. легкових автомобілів. Розвинута текст. (гол. чин. вовнова і лляна), електротех., маш.-буд. (текст., виробн. підйомних кранів) пром-сть. Утворена 1950 з міст Бельсько і Бяла.

БЕЛЬТ ВЕЛИ́КИЙ І БЕЛЬТ МАЛИ́Й — протоки, що сполучають Балтійське м. з протокою Каттегат. Довж. Бельту Великого бл. 120 *км*, найменша шир. 11 *км*, глиб. до 58 *м*. Бельт Малий має довж. 130 *км*, найменша шир. 0,6 *км*, глиб. до 35 *м*. Береги низькі, розчленовані. В суворі зими протоки замерзають.

БЕ́ЛЬТИНГ (англ. belting — приводний пас) — міцна технічна тканина полотняного *переплетення ниток*. Виробляють її у вигляді багатошарових приводних пасів або транспортерних стрічок з крученої бавовняної пряжі; найміцніші сорти — з добавкою хім. волокон. В разі потреби Б. просочують гумою.

БЕЛЬТРА́МІ (Beltrami) Еудженіо (16.XI 1835, Кремона — 18.II 1900, Рим) — італійський математик, член Національної академії деї Лінчеї в Римі (з 1873). Осн. праці стосуються *диференціальної геометрії* і теорії *інваріантів* диференціальних квадратичних форм. Б. встановив, що *планіметрія* Лобачевського реалізується на поверхні *псевдосфери*.

БЕ́М Марія Петрівна [н. 16 (29).IV 1908, с. Зульц, Херсонської губернії] — українська радянська співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1946). У 1930 закінчила Одес. консерва-

торію. Протягом 1931—41 — солістка Одес. театру опери та балету, 1941—56 — Київ. театру опери та балету. Партії: Антоніда, Людмила («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Панночка («Утоплена» Лисенка), Маргарита («Фауст» Гуно). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

БЕМ (Bem) Юзеф-Захаріаш [17.III 1794, Тарнув — 10.XII 1850, Халеб (Алеппо), Сірія] — польський політичний і військ. діяч, генерал. Під час *польського повстання 1830—31* командував артилерією повстанців, один з керівників оборони Варшави. Учасник *революції 1848—49 в Австрії*, 1848 керував обороною Відня, 1849 командував угор. революц. військами в Трансільванії. Після поразки угор. революції служив у тур. армії під іменем Амурат-паші.

БЕМ-БА́ВЕРК (Böhm-Bawerk) Ойген (12.II 1851, Брно — 27.VIII 1914, Відень) — австрійський буржуазний економіст, держ. діяч. Міністр фінансів в австр. уряді; президент Віденської АН (з 1911). Глава *австрійської школи* в бурж. політ. економії. Був одним з авторів реакційної, суб'єктивістської теорії *«граничної корисності»*. В своїх творах «Основи теорії цінності господарських благ» (1886), «Капітал і прибуток» (1884—89), «Теорія Карла Маркса та її критика» (1896) виступав проти марксистської теорії трудової вартості і додаткової вартості. Сучас. бурж. економісти використовують реакційні погляди Б.-Б. для боротьби проти марксистської політ. економії.

БЕ́МЕР Федір (Фрідріх) Васильович (1-а пол. 30-х рр. 19 ст., Борзнянський пов. на Чернігівщині — 1885, Катеринослав) — український педагог. Навчався у Харків. ун-ті. Знайомився з станом шкільної освіти і виховної роботи за кордоном, виступав у пед. л-рі провідником ідей гуманізму, наочності і свідомості в навчанні тощо. Друкував статті в «Журнале для воспитания», деякий час редагував журн. *«Учитель»*. У 1874—79 завідував нар. уч-щами Одеси. Б. відомий також як письменник і перекладач.

БЕМІ́Т — мінерал класу окисів і гідроокисів. AlO (OH). *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,01—3,06. Твердість 3,5—5,5. Безбарвний або білий з жовтуватим відтінком. Блиск скляний. Б. поширений в бокситових родовищах Франції і СРСР (Урал, Салаїрський кряж та ін.). Алюмінієва руда.

БЕМО́ЛЬ (франц. bémol) — у нотному письмі знак (♭) зниження звука на півтон. Див. *Альтерація*.

БЕН (Bain) Александер (11.VI 1818, Абердін — 18.IX 1903, там же) — англійський психолог, філософ і педагог, один з головних представників *асоціативної психології*. Б. був прибічником фізіол. пояснення асоціацій (неподільність психічного і фізіологічного), разом з тим заперечував причинний зв'язок між ними і стояв на позиціях психофізичного паралелізму (див. *Психофізична проблема*). Питання виховання тлумачив з позицій асоціативної психології. Праці Б. сприяли формуванню т. з. *фізіологічної психології*.

БЕНАВА́ Абдуррауф (н. 23.VIII 1913, Кандагар) — афганський письменник і вчений. Почав друкуватися 1934. В 1947—51 очолював Афганську академію. Творчість Б. спрямована проти застарілих звичаїв афганців. Автор збірок віршів з циклу «Гіркі роздуми» (1957), «Хушгаль і Псарлай» (1958); оповідань «Знедолена дівчина», «Жовта квітка» та ін.; книг «Теорія літератури» (1948), «Пуштуністан» (1952), «Хотакі» (1957).

БЕНАРДО́С Микола Миколайович [26.VI (8.VII) 1842, с. Бенардосівка, тепер с. Мостове Братського р-ну Миколаївської обл.— 8 (21).IX 1905, м. Фастів, тепер Київської обл.] — вітчизняний винахідник у галузі електрозварювання. Навчався в Київ. ун-ті та в Петровській землеробській і лісовій академії (Москва). Запатентував (з 1865) понад 100 винаходів у галузі транспорту, енергетики тощо. Винайшов (1881) спосіб *дугового зварювання*, на який одержав патенти (1885—86) в Росії та ін. країнах. Створив вугільні електроди різних форм та комбіновані електроди (вугілля — метал); запропонував пристрій для вертикального зварювання; вперше використав електромагніт для закріплення зварних виробів у потрібному положенні; створив кілька конструкцій зварювальних напівавтоматів і автоматів; розробив способи *підводного зварювання* і різання, зварювання в струмені газу, точкового і шовного *контактного зварювання*.

Літ.: Никитин В. П. Николай Николаевич Бенардос. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

БЕН-БА́РКА аль-Махді (1920 — жовтень 1965) — політичний діяч Марокко. Один із засновників (грудень 1943 — січень 1944) партії «Істікляль», пізніше — член її Виконкому. Після проголошення незалежності Марокко (1956) — президент Нац. консультативної асамблеї і редактор щотижневика «Аль-Істікляль». З 1959 — лідер партії Національний союз нар. сил, яка виступала за розвиток країни по некапіталістичному шляху. Після переходу партії 1960 в опозицію до уряду Б.-Б. змушений був 1963 емігрувати. В жовтні 1965 його було викрадено в Парижі і вбито за невиявлених обставин.

БЕНГА́ЗІ — місто на Пн. Лівії. Порт на Середземному м., вузол автошляхів. Міжнар. аеропорт. 282 тис. ж. (1973). Харч. пром-сть (консерви, оливкова олія, переробка риби та ін.), виробн. цементу, асфальту. Видобування солі. Торг. центр. Ун-т. Б. засн. у 5 ст. до н. е.

БЕНГА́ЛІЯ — історична область в Індії. У 8 — на поч. 13 ст. на тер. Б. існували д-ви, що їх очолювали дин. Палів, потім дин. Сенів. На поч. 13 ст. тер. Б. увійшла до *Делійського султанату*, в серед. 14 ст. стала незалежною. В 1575 її завоювали *Великі Моголи*. На поч. 18 ст. на тер. Б., Біхара й Орісси виникла самостійна д-ва. В 1757 її підкорила англ. Ост-Індська компанія (див. *Ост-Індські компанії*). В 1947 Зх. Б. відійшла до Індії, Сх. Б.— до Пакистану. В 1971 на тер. Сх. Б. утворено суверенну д-ву *Бангладеш*. Див. *Бенгальці, Бенгальська мова, Бенгальська література*.

БЕНГАЛУ́РУ, Бангалур — місто на Пд. Індії, адм. центр штату Майсур. Вузол з-ць і автошляхів. Бл. 1654 тис. ж. (1971). Важливий пром., наук. і культурний центр країни. Гол. галузі пром-сті — текст., взуттєва, хім., авіабудівна. Виробн. верстатів, телефонної апаратури, електронного устаткування, електротехніки, скла і фарфору, ліків. Кустарні промисли (килими, худож. вироби). Ун-т. Курорт. Бот. сад. Б. засн. у 16 ст.

БЕНГА́ЛЬСЬКА ЗАТО́КА — затока на Пн. Сх. Індійського ок. Пл. 2172 тис. *км²*, глиб. до 5258 *м* (на Пд. Сх.). Часто бувають тропічні урагани. Т-ра води на поверхні +25, +28°, солоність 30—34‰. Рибальство. Гол. порти: *Калькутта, Мадрас* (Індія), *Чіттагонг* (Бангладеш).

БЕНГА́ЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — література *бенгальців*. Створюється *бенгальською мовою* як на території сучасного Бангладешу, так і на території Індії. Найдавніша писемна пам'ятка — зб. гімнів ритуального змісту «Чорджапод», складена в 10—12 ст. В середньовічній Б. л. переважали усні поеми-сказання. Розквіт поезії припадає на 16—17 ст. Поети 17 ст. Доуолт Казі та Сайєд Адаоль звернулися до світської тематики. Зачинателями бенг. прози (кін. 18 — 19 ст.) були Раммохан *Рай*, Оххойкумар Дотто, Ішшорчондро Гупто та Ішшорчондро Біддашагор. Їхня просвітительська діяльність сприяла формуванню нової нац. л-ри. Соціальна тематика характерна для романів Бонкімчондро *Чоттопаддхая*, Ромешчондро Дотто, п'єс Дінобондху Мітро, М. Модхушудона *Дотто*, поезій Ронголала Бондопаддхая, Нобінчондро Шена та ін. Творчість найвизначнішого представника Б. л. кін. 19 — поч. 20 ст. Рабіндраната *Тагора* мала величезний вплив на розвиток л-ри всієї Індії, набула всесвітнього значення. В 20 ст. з реалістичними творами виступили також Шоротчондро *Чоттопаддхай*, Бібхутібхушон Бондопаддхай, Тарашонкор Бондопаддхай, Манік *Бондопаддхай*, Назруїл Іслам та ін.

Літ.: Товстых И. А. Бенгальская литература. М., 1965.

БЕНГА́ЛЬСЬКА МО́ВА, бенгалі — мова *бенгальців*. Належить до індійської групи індоєвропейської сім'ї мов. Говорять нею бл. 125 млн. чол. (1975, оцінка). У Б. м. розрізняють 4 групи діалектів: західну, східну, північну і північно-східну. Характерні риси: наявність носових і придихових фонем, *сингармонізм*; граматична будова аглютинативна, категорії роду немає, розвинута система часових форм дієслова. Бенгальське письмо походить від *брахмі*. Найдавніші писемні пам'ятки — від 10—12 ст. Б. м. створено багату *бенгальську літературу*.

М. П. Бем.

М. М. Бевардос.

Бенетити:
1 — вільямсонія;
2 — вільямсоніела.

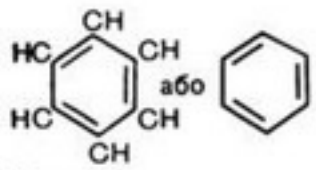

Бензол.

Літ.: Быкова Е. М. Бенгальский язык. М., 1966; Чижикова К. Л. Библиография работ по бенгальскому языкознанию. М., 1974.

БЕНГА́ЛЬЦІ — нація в *Індії* і *Бангладеш*, одна з найбільших у Пд. Азії. Б. населяють бас. нижньої течії Гангу і дельти Гангу та Брахмапутри. Заг. чисельність — 125 млн. чол. (1975, оцінка); з них 75 млн. живе в Бангладеш, 50 млн.— в Індії (осн. населення штату *Західна Бенгалія*, живуть також у штатах *Біхар*, *Орісса* і *Ассам*). Говорять *бенгальською мовою*. За релігією Б. Індії — переважно індуїсти, Б. Бангладеш — здебільшого мусульмани. Б. пройшли складний шлях істор. розвитку (див. *Бенгалія*). Сформувалися в націю в 2-й пол. 19 ст. Створили високу культуру. Осн. заняття — землеробство. Розвинуті ремесла — ткацтво, гончарство, різьблення на дереві і слоновій кістці.

БЕНДЕ́РИ — місто республіканського підпорядкування Молд. РСР, на Дністрі. Залізнична станція, пристань. 97 тис. ж. (1976). В 12 ст. на місці слов'ян. поселення генуезці збудували фортецю. На поч. 16 ст. її захопили турки. Місто приєднане до Росії в складі *Бессарабії* 1812. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В 1918—40 Б. окупували боярська Румунія. 28.VI 1940 возз'єднані з Молдавією. В місті зосереджені підприємства маш.-буд. (з-ди електроапаратури, «Молдавкабель»), буд. матеріалів (з-д залізобетонних виробів), харч. (м'ясокомбінат, олієекстракційний, консервний, винробний та ін. з-ди) та легкої (шовковий комбінат, взут., швейна та бавовнопрядильна ф-ки) пром-сті. Технікуми легкої промисловості та комунального г-ва, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей, картинна галерея. Архіт. пам'ятки: тур. фортеця 16 ст., собор 19 ст. В Б. бували І. П. Котляревський (1806). О. С. Пушкін (1821).

БЕНЕДИКТИ́НЦІ (лат. benedictini) — найдавніший чернечий орден римсько-католицької церкви, заснований в Монтекассіно (Італія) Бенедиктом Нурсійським (бл. 530); жіноче відгалуження — б е н е д и к т и н к и. Особливо вливовим орден був у 10—11 ст. За середньовіччя Б. володіли великими зем. угіддями. Активно підтримували політику *папства*. Орден Б. є однією з опор *Ватікану*. Діє в ряді країн Зх. Європи й Америки.

БЕНЕДИ́КТОВ Володимир Григорович [5 (17).XI 1807, Петербург — 14(26).IV 1873, там же] — російський письменник. Перша збірка «Вірші» (1835). Твори Б. критикував В. Бєлінський за пишномовність і риторичність. Б. відомий як перекладач. Його переклади деяких творів О. Барб'є і П.-Ж. Беранже позитивно оцінив Т. Шевченко.

Тв.: Стихотворения. Л., 1939.

БЕ́НЕДІХТСОН (Benediktsson) Гюннар (н. 9.X 1892, Ейстур-Скафтафедль) — ісландський письменник. Був пастором. Відмовився від церковного сану і вступив до Комуністичної партії Ісландії. Літ. діяльність почав у 20-х рр. Реалістичний роман «Анна Сігхватсдоуттір» (1928) — з нар. життя. Збірки публіцистичних статей «Древо пізнання добра і зла» (1939), «Великий наступ» (1941), «Старий Адам всередині нас» (1944) тощо

Тв.: Рос. перекл.— Исландия в борьбе за независимость. М., 1958.

БЕНЕТИ́ТИ (Bennettitales) — порядок викопних *голонасінних* рослин, що набули розквіту в мезозойську еру. Існували з пермі до пізньої крейди. Зовнішнім виглядом Б. часто нагадують *саговників*. Б. мали просте або розгалужене, іноді бульбоподібне стебло з кроною великого малопочленованого простого або пірчастого листя. У більшості Б стовбур був укритий панцирем з основ черешків відпалих листків. Квітки — стробіли, пазушні, частіше двостатеві, рідше — одностатеві Були поширені майже по всій земній кулі. Раніше припускали, що Б. є безпосередніми предками *покритонасінних* рослин Пізніші дослідження дали підставу вважати, що Б. і покритонасінні розвивались як паралельні групи.

БЕ́НЕФІС (франц. bénéfice — прибуток, користь) — вистава або концерт у дореволюційному театрі, збір від яких повністю або частково надходив одному чи кільком акторам В СРСР 1925 Б. скасовано.

БЕНЕФІ́ЦІЙ (лат. beneficium — благодіяння) — 1) В ранньофеодальній Зх. Європі (8—12 ст.) пожиттєве земельне володіння, яке надавалося монархом або великим феодалом підлеглим особам з умовою виконання одержувачем певних обов'язків, найчастіше військ. служби. Виникло у *Франкській державі*. Запровадження Б. сприяло ліквідації стану вільних людей і дальшому класовому розшаруванню суспільства. Поступово Б. перетворювались на спадкову власність — *феод* Деяку подібність з Б. на Русі мали «милості», пізніше — помістя; в араб. країнах — ікта. 2) У римському та бурж. цивільному праві — податкові пільги, привілеї тощо. 3) В католицькій церкві — посади, а також пов'язані з певним саном прибутки.

БЕ́НЕШ (Beneš) Едуард (28.V 1884, Кожлані, Чехія — 3.IX 1948, Сезімово-Усті, Чехія) — чехословацький держ. діяч. У 1918—35 — міністр закорд. справ, 1921—22 — прем'єр-міністр. У 1935—38— президент республіки. Один з головних винуватців відмови уряду Чехословаччини від запропонованої Рад. Союзом військ. допомоги проти загрози гітлерівської агресії, а також прийняття чехословацьким урядом *Мюнхенської угоди 1938*. В жовтні 1938 пішов у відставку й емігрував до США, а потім до Великобританії. В 1940 в Лондоні було створено емігрантський чехословацький уряд і нац. раду. Б. знову став президентом. У грудні 1943 підписав у Москві рад.-чехословацький договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво. В 1946 знову обраний президентом Чехословаччини. В лютому 1948 змушений був прийняти відставку реакційних міністрів і погодитися з новим складом уряду (див. *Лютневі події 1948* в Чехословаччині). 6.VI 1948 Б. пішов у відставку.

БЕНЗАЛЬДЕГІ́Д — те саме, що й *бензойний альдегід*.

БЕНЗИДИ́Н, 4,4-діамінодифеніл, $H_2N—C_6H_4—C_6H_4—NH_2$ — органічна сполука (мал.). Б.— безбарвні кристали, $t_{пл}$ 128° С; малорозчинний у воді, розчиняється в оцтовій і соляній к-тах з утворен-

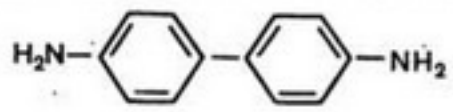

ням відповідних солей. Одержують ізомеризацією гідразобензолу $C_6H_5NHNHC_6H_5$ під дією сильних мінеральних к-т. Б.— важливий напівпродукт у виробн. *азобарвників*. Бензидин — канцерогенна речовина.

БЕНЗИ́Н — суміш вуглеводнів різної будови. Б.— безбарвна рідина, що кипить у межах 30—205° С, т-ра замерзання нижча —60° С, т-ра спалаху нижча 0° С, густ. 700—780 *кг/м*³, утворює з повітрям вибухові суміші. Сировиною для виробн Б. є *нафта*. Одержують Б. *крекінгом* або перегонкою нафти; незначну кількість Б. одержують переробкою кам'яного вугілля й горючих сланців, а також з природних і попутних газів. Синтетичний Б., що його виробляють з оксиду вуглецю і водню, наз. синтином. Застосовують Б. як моторне паливо, розчинник жирів, смол і каучуків тощо. Важлива експлуатаційна властивість Б.—детонаційна стійкість. Для підвищення детонаційної стійкості до Б. додають *антидетонатори*.

Літ.: Нефтепродукты. Свойства, качество, применение. Справочник. М., 1966.

А. Л. Гершунс.

БЕНЗОЇЛУ ПЕРОКСИ́Д — органічна сполука $(C_6H_5COO)_2$. Безбарвні, біпірамідальні кристали, $t_{пл}$ 103,5° С, важко розчинні у воді, добре — в органічних розчинниках (бензолі, ефірі, етанолі, сірковуглеці). При опроміненні ультрафіолетовим світлом розкладається з виділенням двооксиду вуглецю; при швидкому нагріванні вибухає. Одержують з бензоїлхлориду та пероксиду водню при наявності їдкого натру, піридину, карбонату чи ацетату натрію. Застосовують як ініціатор (прискорювач) *полімеризації* та *співполімеризації* вінільних мономерів (вінілхлориду, стиролу, акрилатів тощо).

Н. Д. Трусевич.

БЕНЗО́ЙНА КИСЛОТА́ — найпростіша ароматична одноосновна кислота C_6H_5COOH. Безбарвні кристали, $t_{пл}$ 122,37° С, $t_{кип}$ 249,2° С (760 *мм рт. ст.*), добре розчинні в спирті, ефірі, бензолі, хлороформі; малорозчинні в воді. Б. к. легко сублімується (див. *Сублімація*). Похідні Б. к. трапляються в *смолах, бальзамах, ефірних оліях*. У пром-сті Б. к. одержують з *толуолу* і з *фталевої кислоти*. Б. к., її солі, ефіри та ін. похідні застосовують для виробн. барвни-

ків та ліків, як антисептики, консерванти тощо. *В. П. Чернецький.*

БЕНЗО́ЙНИЙ АЛЬДЕГІ́Д, бензальдегід, C_6H_5CHO — органічна сполука; безбарвна масляниста рідина з запахом гіркого мигдалю, $t_{кип}$ 179° С, малорозчинна у воді, змішується зі спиртом, ефіром та ін. органічними розчинниками. Б. а. на повітрі швидко окислюється до *бензойної кислоти*. Міститься в кісточках гіркого мигдалю й абрикосів та в листі черемхи. Одержують окисленням *толуолу*, з бензолу та оксиду вуглецю під дією хлориду алюмінію. Застосовують як пахучу речовину, для синтезу *барвників* трифенілметанового ряду, коричного альдегіду тощо.

БЕНЗО́Л, C_6H_6 — найпростіший *ароматичний вуглеводень*. Б. відкрив М. *Фарадей* 1825 в світильному газі. Безбарвна, рухлива, летка рідина з своєрідним запахом; $t_{пл}$ 5,5° С; $t_{кип}$ 80,1° С. З повітрям пара Б. (1,5—8,0% об'єму) утворює вибухові суміші. Горить кіптявим полум'ям. Б. змішується в усіх відношеннях з багатьма органіч. розчинниками (напр., спиртом, ефіром), погано розчиняється в воді, нерозчинний в етиленгліколі та гліцерині, стійкий до окислювачів, термостійкий, здатний до реакцій заміщення. Формулою будови Б., яку запропонував Ф.-А. Кекуле 1865 (мал.), широко користуються й тепер, хоч уже доведено рівноцінність усіх зв'язків бензольного кільця. Б. в невеликій кількості є в нафті; його добувають з продуктів сухої перегонки кам. вугілля та *ароматизацією нафтопродуктів*. Б.— цінна сировина у виробн. пластмас, *вибухових речовин, барвників,* штучного волокна, лікар. препаратів. Широко застосовується як розчинник (жирів, смол, каучуку), рідше — як компонент моторного палива. Пара Б. у високих концентраціях діє як наркотик і спричинює отруєння. *В. П. Чернецький.*

БЕНІЛЮКС — економічний союз Бельгії, Нідерландів і Люксембургу. До 1958 — митний союз. Початок формуванню Б. було покладено валютною угодою 1943 і митною конвенцією 1944, яка набула чинності 1948. Екон. союз заснований відповідно до договору, підписаного 1958 в Гаазі строком на 50 років. Функціонує з 1960. Передбачає створення єдиного ринку його учасників, вільний рух осіб, товарів, капіталів і послуг між трьома країнами, координацію їхньої екон., фін. і соціальної політики тощо. В 1976 було завершено уніфікацію акцизних зборів. Країни Б. є активними учасниками екон. і військ. орг-цій капіталістичного світу, зокрема членами *НАТО, Західноєвропейського союзу* і *Європейського економічного товариства* («Спільного ринку»). Найвищий орган — Комітет міністрів. Адм. і орг. функції виконує Генеральний секретаріат. З травня 1974 почав діяти міжнар. суд країн Б. Місцеперебування керівних органів Б.— Брюссель.

БЕНІ́Н (місцева назва — Едо) — держава, що існувала до кінця 19 ст. в Зх. Африці. В 13—15 ст. досягла найбільшого розквіту, пізніше внаслідок міжусобних воєн занепала. В 1897 Б. загарбала Великобританія. Його територію було включено до складу англ. колонії Нігерії (з 1960 — незалежна Федерація Нігерії, з 1963 — Федеративна Республіка Нігерія). На цій території збереглися пам'ятки культури давніх часів. Найбільшого розквіту мистецтво Б. досягло в 15—17 ст. (статуетки з бронзи з зображенням людей і тварин). Пізніше були поширені рельєфні бронзові дошки для прикрашання палаців, художні вироби з слонової кістки. Див. також *Нігерія*.

БЕНІ́Н, Народна Республіка Бенін — держава в Зх. Африці. На Пд. омивається Гвінейською зат. Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 6 департаментів.

Державний лад. Б.— республіка. Діючу конституцію прийнято в серпні 1977. Глава держави і уряду — президент. Одночасно він є головою ЦК Партії нар. революції Беніну (ПНРБ) і Нац. ради революції — законодавчого органу держави. Національну раду революції очолює Нац. політбюро.

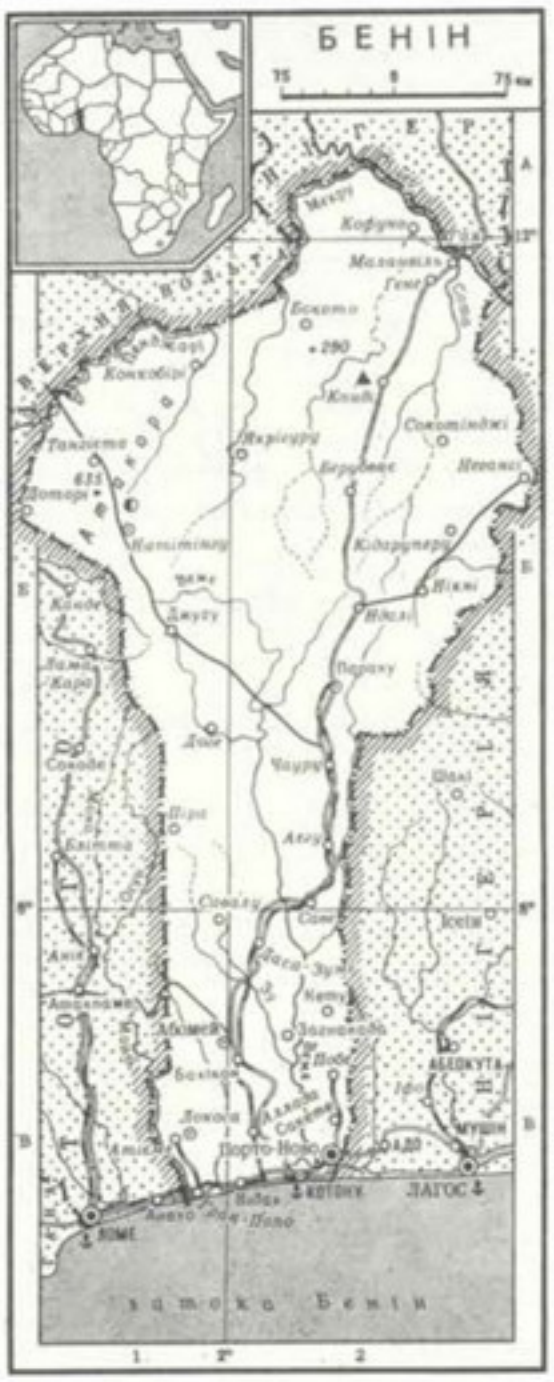

Природа. Берегова лінія Б. розчленована слабо, вздовж узбережжя — низка лагун. Більша частина території — плато заввишки до 500 *м*, на Пн. Зх.— гори Атакора заввишки до 635 *м*, на Пд.— прибрежна низовина. Мінеральні ресурси розвідані недостатньо. Поклади нафти, заліз. руди, золота, алмазів. Клімат екваторіальний. Пересічна температура січня +24°, липня +30°. Опадів 1000—2000 *мм* на рік. Гол. річка Веме (в нижній течії судноплавна). Переважають червоні латеритні грунти. Найбільш поширений тип рослинності — *савана*; на узбережжі — вологі тропічні ліси, що вкривають бл. 20% території.

Населення. Понад 70% населення Б. становлять народи мовної групи ква — бенінці (дагомейці), йоруба, аджа та ін. В Б. живуть також народи мовної групи вольти — сомба, берба, білапіла, барба та ін., в напівпустельних районах — скотарі *фульбе*. У містах — незначна кількість європейців (переважно французів), сирійців, ліванців та ін. Офіц. мова — французька. Пересічна густота населення — бл. 27 чол. на 1 *км²* (1974). Міськ. населення — 13,1% (1973). Найбільші міста: *Котону, Порто-Ново, Абомей*.

Історія. На тер. Б. перше держ. утворення (д-ва Дагомея) виникло в 17 ст. В 1890—93 цю тер. захопила Франція. В 1904 Дагомею включено до складу Франц. Зх. Африки. Населення країни вело постійну боротьбу проти колонізаторів. У 1958 вона здобула автономію в складі франц. *Співтовариства*, 1.VIII 1960 — незалежність. У 1962 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. У 1972 в результаті держ. перевороту до влади в Дагомеї прийшов Військ.-революц. уряд, що взяв курс на розвиток країни по шляху соціалістичної орієнтації. З 30.XI 1975 Дагомею перейменовано на Бенін. Того самого року створено ПНРБ, що в липні 1977 прийняла декларацію про генеральну лінію партії та осн. етапи бенінської революції, в ній визначено дальші завдання боротьби проти імперіалізму. В документі накреслено заходи щодо зміцнення нац. економіки та політ. незалежності, шляхи розвитку класової свідомості трудящих. Уряд Б. виступає за співробітництво з усіма д-вами, в т. ч. соціалістичними. З 1960 Б.— член ООН. Б.— член *Організації африканської єдності, Загальної афромавританської організації*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

Політичні партії, профспілки. Партія народної революції Беніну, засн. 1975. Спирається на робітн. клас, бідне й середнє селянство, ремісників, солдатів і революц. інтелігенцію. Єдина правляча партія. Ідеологічною основою її проголошено принципи наук. соціалізму. Національна спілка профспілок трудящих Беніну, засн. 1974.

Господарство. Б.— агр. країна. До завоювання нац. незалежності в економіці провідні позиції посідав іноз., гол. чин. французький, капітал. Після приходу до влади 1972 Військ.-революц. уряду встановлено контроль над іноз. монополіями, націоналізовано нафтові

Герб Беніну.

БЕНІН

Площа — 112,6 тис. *км²*

Населення — 3,0 млн. чол. (1974, оцінка)

Столиця — м. Порто-Ново (резиденція уряду — м. Котону)

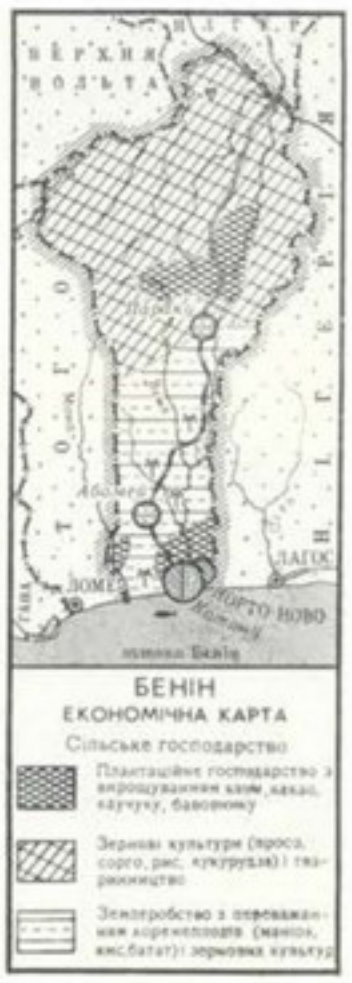

Бенін. Вершник. Музей етнографії в Берліні.

Бенін. Маски-підвіски з слонової кістки. Музей мистецтва примітивів у Нью-Йорку.

іноз. компанії, торг. компанію, ряд пром. підприємств. Держава здійснює контроль над частиною пром. виробн., збутом с.-г. продукції, транспортом, виробн. і розподілом електроенергії, кредитно-банківськими установами тощо.

В с. г. зайнято 90% самодіяльного населення, на цю галузь припадає понад 50% валового нац. продукту. Переважають напівнатуральні й дрібнотоварні г-ва, зберігається общинне землеволодіння. С. г. спеціалізується на вирощуванні експортних культур: олійної пальми (заг. площа насаджень — понад 400 тис. *га*), бавовнику (збір бавовни 1975 — 28,0 тис. *т*) та арахісу (1,3 тис. *т*). Осн. прод. культури: маніок, кукурудза, батат, просо, сорго, ямс, рис. У пн. р-нах розводять велику рогату худобу, овець, кіз і свиней. У прибережних водах і ріках — рибальство (вилов риби 1975 — 25 тис. *т*), у лісах — заготівля цінних порід деревини. Пром-сть Б. перебуває на стадії становлення й пов'язана гол. чин. з переробкою с.-г. сировини. Основу пром-сті становлять з-ди по виробн. пальмової олії. В 1974/75 одержано 9,2 тис. *т* пальмової та 12,8 тис. *т* пальмоядерної олії. Є бавовноочисні з-ди, текст. ф-ки, автоскладальні підприємства (з імпортних деталей), цем. та електроламповий заводи тощо. Пром-сть буд. матеріалів. У 1974 вироблено 49,7 млн. *квт · год* електроенергії. Розвинуті кустарні промисли. Осн. пром. центри — Котону, Порто-Ново, Параку. Залізниць бл. 600 *км*, автомобільних шляхів — 6,6 тис. *км*, у т. ч. з твердим покриттям 750 *км*. У Котону — мор. порт і міжнар. аеропорт. З Б. вивозять пальмову олію, с.-г. продукцію; ввозять пром. устаткування, предмети широкого вжитку, прод. товари, нафтопродукти. Гол. торг. партнери — Франція, США, ФРН. Грошова одиниця — афр. франк (1 афр. франк = 0,02 франц. франка). *З. І. Токарєва.*

Медичне обслуговування. В 1971 ліжковий фонд Б. становив 3192 лікарняні ліжка (1,2 ліжка на 1 тис. ж.). У 1974 мед. допомогу надавали 84 лікарі (1 лікар на 35 тис. ж.). Лікарів готують за кордоном.

Освіта. В 1972 в Б. запроваджено обов'язкову безплатну поч. освіту. Прийнято декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Провадиться кампанія ліквідації неписьменності. В 1973/74 навч. р. в поч. школах налічувалось понад 244 тис. учнів, у середніх навч. закладах (неповних — колежах, повних — ліцеях та нормальних школах) — 40,7 тис. Вищу освіту здобувають в ун-ті м. Котону (засн. 1970; у 1975 — 1180 студентів) та за кордоном. Ряд н.-д. інститутів. У Порто-Ново — Нац. б-ка, в Котону — б-ка ун-ту. Музей Б. у Котону, Істор. музей у м. Абомеї. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. Основні періодич. видання: «Журналь офісьєль де ла Репюблік Популер дю Бенін» («Офіційний журнал Народної Республіки Бенін»), «Еузу» («Революція», з 1975), «Круа дю Бенін» («Бенінський хрест», з 1946). Урядове інформаційне агентство преси Беніну засн. 1973; урядове Управління радіомовлення і телебачення — 1975.

Література. Народності, які населяють Б., мають багатий і різноманітний фольклор. Їхні мови — безписемні, сучас. л-ра створюється франц. мовою. Становлення її почалося в 30-х рр. 20 ст. Найвідоміші твори періоду піднесення нац.-визвольного руху належать А. Тевойоджру (публіцистична антиколоніальна кн. «Обурена Африка», 1958), О. Белі-Кенуму (роман «Вічна пастка», 1960), П. Жоакіну (зб. «Розповідає негр», 1954). Після проголошення незалежності країни розвиваються поезія (збірки П. Жоакіна, Р. Хазуме, Р. Догбе), драматургія (істор. драма Ж. Плія «Кондо-Акула», 1967). Переважають патріотичні, антивоєнні теми.

Архітектура, образотворче мистецтво, театр. Нар. житла в Б. глинобитні, прямокутні або круглі в плані, з солом'яною чи трав'яною покрівлею, яка значно виступає за площину стіни. Палаци й храми подібні до звичайного житла, відрізняються лише розмірами. Планування поселень та невеликих міст довільне.

Здавна в Б. високого розвитку набули худож. ремесла: кераміка, литво, різьблення на дереві й слоновій кістці, вишивання та аплікація. За восковими моделями відливаються бронзові й срібні зображення людей і тварин та сцен полювання.

В основі театрального мистецтва Б.— релігійні обряди й ритуали, народні побутові танці, пантоміми тощо. Тепер у Б. вистави ставлять переважно аматорські гуртки (п'єси Ж. Плія та ін.). У 1966 ансамбль артистів Б. виступав в СРСР.

Бенін. Збирання кокосових горіхів.

БЕНКЕНДО́РФ Олександр Христофорович [23.VI (4.VII) 1781 або 1783 — 23.IX (5.X) 1844] — російський державний діяч, граф (з 1832), один з головних провідників реакційної внутрішньої політики *Миколи I*. Походив з остзейських поміщиків. Брав активну участь у придушенні повстання *декабристів* і в розправі над його учасниками. З липня 1826 — шеф жандармів і нач. «*Третього відділу*». Вся діяльність Б. була спрямована на зміцнення самодержавства, боротьбу проти революційного руху.

БЕНКО́ВСЬКИЙ Георгі (справж. ім'я і прізвище — Гаврил Хлитев; між 1841 і 1844, м. Копривштиця — 12.V 1876, с. Рибариця, біля м. Тетевена, Болгарія) — болгарський революційний демократ, один з ватажків національно-визвольного руху болгарського народу проти турецького ярма. Послідовник В. *Левського* і Х. *Ботева*. Учасник Старозагорського повстання 1875. Один з керівників *Квітневого повстання 1876*. Командував найбільшим кавалерійським загоном повстанців у Панагюриште. Вбитий під час придушення повстання.

БЕ́НТАЛЬ (від грец. βένθος — глибина) — область водойми, населена організмами, які живуть на грунті або в грунті водойми. Див. *Бентос*.

БЕНТА́М (Bentham) Ієремія (15.II 1748, Лондон — 6.VI 1832, там же) — англійський соціолог і юрист, представник *утилітаризму* у філософії. Вважав ідеальним суспільним ладом капіталістичний лад Англії, а зразком людини — англ. буржуа. Проголосив гол. моральним принципом задоволення людиною (буржуа) власних егоїстичних інтересів. В основі етичних поглядів Б.— принципи користі, особистого успіху, ідеї вільної торгівлі і конкуренції. Пропонував обмежити роль д-ви захистом приватної власності, в питаннях міжнар. відносин стояв на позиціях бурж. *пацифізму*. Розвінчуючи «теорії» Б., К. Маркс дав їм нищівну оцінку, назвавши автора «генієм буржуазної глупоти» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 579).

БЕНТОНІ́ТИ, бентонітові глини — глини, що складені в основному з мінералів групи *монтморилоніту*. Крім монтморилоніту, до складу Б. входять *гідрослюди, каолініт, палигорськіт, цеоліти* тощо. Б утворюються внаслідок діагенетичних змін (див. *Діагенез*) вулканічних туфів і попелу в водних, гол. чин. морських басейнах. На території УРСР є багато родовищ Б. Пром. значення (зокрема для нафтопереробної, харч. та ін. галузей пром-сті) мають родовища Б. у Крим., Закарп., Черкас. і Хмельн. областях. У Крим. обл. Б. називають *кілом*.

БЕ́НТОС (грец. βένθος — глибина) — сукупність організмів, що живуть на дні і в грунті водойм. Б. поділяють на тваринний — зообентос і рослинний — фітобентос. Морський зообентос складається переважно з молюсків, багатощетинкових червів, вищих ракоподібних, голкошкірих і риб; фітобентос (поширений до глиб. 200—500 *м*) — з бактерій, діатомових, зелених, бурих і червоних водоростей та прибережних вищих рослин (напр., зостери, або морської трави).

До складу прісноводного Б. входять в основному личинки різних комах, молюски, малощетинкові черви; на відміну від мор. Б. серед рослин майже немає червоних і бурих водоростей. Б. має кормове значення для риб. Значну частину морського Б. використовують як харчову й технічну сировину

(в консервній, хім., фармацевтичній та ін. галузях пром-сті). Деякі донні тварини завдають шкоди як компоненти *обростання*.

БЕНУА́ Леонтій Миколайович [11 (23).VIII 1856, Петергоф, тепер Петродворець — 8.II 1928, Ленінград] — російський архітектор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1927). В 1879 закінчив петерб. АМ. Будував у Петербурзі (Академічна капела ім. М. І. Глинки, 1885—89), Москві, Києві (на Хрещатику будинок кол. Петерб. банку, 1911, не зберігся), Варшаві.

БЕНУА́ Олександр Миколайович [21.IV (3.V) 1870, Петербург — 9.II 1960, Париж] — російський художник та історик мистецтва. Брат Л. М. *Бенуа*. Один з організаторів та ідейних керівників художнього об'єднання «*Мир искусства*». З 1926 жив у Парижі. Як художник працював у галузі театрально-декораційного мистецтва (оформив вистави: балет «Петрушка» І. Стравинського, 1911, театр Шатле у Парижі; «Пікова дама» П. Чайковського, 1921, Акад. театр опери та балету в Петрограді) і графіки (іл. до поеми О. Пушкіна «Мідний вершник», вид. 1923).

БЕНЦА́ЛЬ Микола Гнатович (24.V 1891, с. Курівці, тепер Зборівського р-ну Тернопільської обл.— 9.IX 1938, Коломия, тепер Івано-Франківської обл.) — український актор і режисер. Виступав 1910—14 і 1921—24 в *Театрі товариства* «*Руська бесіда*» у Львові; 1915—17 — в «*Тернопільських театральних вечорах*»; у 20—30-х рр.— у різних укр. трупах, зокрема 1929—38 — в *Театрі імені І. Тобілевича*. Ролі: Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Михайло Гурман («Украдене щастя» Франка), Лукаш («Лісова пісня» Лесі Українки), Грищь («Ой не ходи, Грицю...» Старицького), Осип («Ревізор» Гоголя), Пастор («Молодість» Гальбе), Антось («Верховинці» Коженьовського). Поставив спектаклі: «Назар Стодоля» Шевченка, «Суєта», «Мартин Боруля» Карпенка-Карого, «Дядя Ваня» Чехова, «Затоплений дзвін» Гауптмана, «Росмерсгольм» Ібсена та ін.

БЕНЧІ́ЛЕ (Băncilă) Октав (27.I 1872, с. Корні, поблизу Ботошані — 3.IV 1944, Бухарест) — румунський живописець. Навчався в Яссах у Школі красних мистецтв (1887—93) і мюнхен. АМ (1894—98). У своїх творах відображав життя селян і міських пролетарів, їхню визв. боротьбу: «Туга за батьківщиною» (1891), «Робітник відпочиває» (1905), «1907 рік» (1912), «Страйкар» (1914) та ін.

БЕНЮ́К (Beniuc) Міхай (н. 20.XI 1907, с. Себіш, повіт Арад) — румунський письменник, академік Румунської академії (з 1955), Герой Соціалістичної Праці. Комуніст. Літ. діяльність почав 1926. Виступав на захист інтересів трудящих, осуджував фашизм і загарбницьку війну проти СРСР (зб. «Пісні загибелі», 1938; «Поезії», 1943). В післявоєнних творах відображає соціалістичне будівництво й утвердження комуністичної моралі (зб. «Людина чекає світанку», 1946; «Яблуня при дорозі», 1954; «Матерія і мрії», 1961; «Присмеркове світло», 1970). Роман «На вістрі ножа» (1959) — про боротьбу комуністів-підпільників. Відомий і як перекладач, зокрема «Слова о полку Ігоревім». Портрет с. 407.

Тв.: Укр. перекл. — Заплава Вирнава. «Всесвіт», 1959, № 5; Рос. перекл.— Избранное. М., 1976.

БЕНЬКО́В Павло Петрович [8 (20).XII 1879, Казань — 16.I 1949, Самарканд] — узбецький рад. живописець, засл. діяч мистецтв Узб. РСР (з 1939). Навчався в петерб. АМ (1901—06) та академії Р. Жюльєна в Парижі (1906). Був членом АХРР (з 1922). Твори: «Дівчина-хівинка» (1931), «Проголошення Узбецької РСР» (1940), «Лист з фронту» (1945) та інші.

П. П. Беньков. Дівчина-хівинка. 1931. Державна Третьяковська галерея. Москва.

БЕОТІ́ЙСЬКИЙ СОЮЗ — військово-політичний союз *полісів* Беотії з центром у м. Фівах, що існував у 6—2 ст. до н. е. Відігравав велику роль у політ. житті Стародавньої Греції (особливо на поч. 4 ст. до н. е.). Після кровопролитних воєн проти *Спарти* 378—362 до н. е. втратив своє значення. В 338 до н. е. його було розпущено, в 3—2 ст. до н. е. відновлено, 146 до н. е. остаточно розпущено.

БЕР Карл Максимович [17 (28).II 1792, маєток Пійб, тепер Пайдеський р-н Ест. РСР — 16 (28).XI 1876, Тарту] — вітчизняний ембріолог, антрополог та географ, акад. Петербурзької АН (з 1828). Закінчив мед. ф-т Дерптського ун-ту (1814). З 1834 працював у Петерб. АН та в Медико-хірургічній академії (1841—52). Гол. дослідження — в галузі ембріології тварин. Б. відкрив яйце у ссавців та людини, важливу стадію ембріонального розвитку — *бластулу*; розробив вчення про зародкові листки та їхні похідні тощо. Займався й проблемами антропології та фіз. географії, досліджував тваринний світ Нової Землі, вивчав о-ви Фінської зат., Лапландію, риболовні промисли ряду водойм Росії. Б. сприяв визволенню Т. Г. Шевченка з заслання.

Тв.: История развития животных, т. 1—2. М., 1950—53.

Літ.: Мазурмович Б. М., Шульга І. К. Видатні вітчизняні зоологи. К., 1953; Райков Б. Е. Карл Бэр, его жизнь и труды. М.— Л., 1961.

БЕР, біологічний еквівалент рентгена — позасистемна одиниця еквівалентної дози іонізуючого випромінювання; міжнар. позначення *rem*. 1 бер відповідає такому опроміненню живого організму даним видом випромінювання, при якому спостерігається такий самий біол. ефект, як і при експозиційній дозі *гамма-випромінювання* в 1 *р*.

БЕ́РА ЗАКО́Н — положення, висунуте К. М. *Бером* 1857, що пояснює, чому всі річки, що течуть у меридіональному напрямі, в Пн. півкулі підмивають правий берег, у Пд.— лівий. Це явище пов'язане з відхиляючим впливом добового обертання Землі навколо осі. Б. з. чітко виявляється на великих ріках (Волзі, Дніпрі та ін.).

БЕРАНЖЕ́ (Béranger) П'єр-Жан (19.VIII 1780, Париж — 16.VII 1857, там же) — французький поет-демократ. Перші твори — трагедії і комедії писав у дусі класицизму. На повну силу поетичний талант виявився в жанрі пісень, у яких Б. весело й дотепно оспівував радощі життя («Молитва епікурейця», «Весна й осінь», «Вино і Лізетта», «Моя бабуся»). В роки Реставрації творчість Б. набула громад. характеру. Республіканець і патріот, учень просвітителів 18 ст., він ненавидів феодальну монархію Бурбонів і в своїх піснях — політ. памфлетах гостро висміяв дворянство («Маркіз де Караба», «Маркіза де Претентайль»), духівництво («Місіонери», «Мощі») й саму монархію («Карл III Простуватий», «Майбутнє Франції»); оспівав революційний героїзм франц. народу («14 липня», «Галли й франки», «Старий капрал»). За сатиричні пісні Б. було двічі ув'язнено (1821 і 1828). Брав участь у буржуазній революції 1830, до Липневої монархії поставився опозиційно. Пісні 30—40-х рр. сповнені соціального змісту. Б. осудив бурж. суспільство і виявив глибоке співчуття до гнобленого народу («Руда Жанна», «Жак», «Жебрачка», «Старий волоцюга»). К. Маркс називав Б. «безсмертним». Творчість Б. за глибоку народність, реалізм і поетичну майстерність високо цінували Т. Шевченко, М. Чернишевський, М. Горький.

Укр. мовою пісні Б. перекладали: В. Самійленко, Х. Алчевська, П. Капельгородський, В. Щурат, С. Буда, М. Терещенко, М. Рильський та ін.

Тв.: Oeuvres choisies. М., 1956; Укр. перекл.— Вибрані пісні. Х.— К., 1933; Ключі від раю. К., 1957; [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Песни. М., 1976.

Літ.: Данилин Ю. Беранже и его песни. М., 1973.

БЕ́РБАНК (Burbank) Лютер [7 (19). III 1849, Ланкастер, шт. Массачусетс — 11.IV 1926, Санта-Роса, Каліфорнія] — американський селекціонер-дарвініст, учений-самоук. Вивів багато сортів плодових, декоративних, овочевих і польових культур (гібрид абрикоса й сливи, кактус без колючок, сливу без кісточки та ін.). У своїй селекційній роботі Б. одержував насіння від вільного запилення й застосовував міжсортову, міжвидову й міжродову гібридизацію; користувався прийомами активного поліпшення властивостей рослин, але не зумів цілком оволодіти методом плано-

М. Г. Бенцаль.

К. М. Бер.

П.-Ж. Беранже.

О. Бевчіле. 1907 рік. 1912. Музей мистецтв СРР у Бухаресті.

мірного створення нових рослинних форм. Здебільшого Б. виводив велику кількість гібридів і з них відбирав рослини з бажаними властивостями. К. А. Тімірязєв, І. В. Мічурін, ін. передові вчені вважали Б. представником творчого дарвінізму.

БЕРБЕ́РИ — група народів, що населяють переважно країни Пн. Африки (Мавританію, Марокко, Алжір, Туніс, Лівію, АРЄ), а також Нігер, Малі, Верхню Вольту. Заг. чисельність — понад 9 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять діалектами берберської мови; більшість володіє й араб. мовою. Осн. групи племен Б.: тамазигт, *рифи,* шлех, *туареги, кабіли* та ін. Б.— найдавніше населення Північної Африки.

Після підкорення їх арабами в 7—8 ст. значна частина Б. змішалася з ними й перейняла мову, культуру, звичаї та релігію завойовників (іслам). Осн. заняття — землеробство, садівництво, напівкочове скотарство; частина Б. працює в промисловості.

Л. Бербанк.

БЕРБЕ́РСЬКА МО́ВА — мова *берберів.* Належить до семітохамітської мовної сім'ї. Берберською мовою говорять близько 9 млн. чол. (1975, оцінка). Об'єднує до 300 близьких говорів, які відносять до 5 діалектних груп: туарезької, зенетської, тамазигт, ташельхайт і зенага. Має 3 групи фонем: приголосні, голосні й сонанти. Слабо виявлений наголос, корінь слова може складатися з кількох приголосних. Багатий фольклор; письмові системи — берберський тифінаг, латинська й арабська. Поширена в Алжірі й Марокко; користується нею також деяка частина населення в Арабській Республіці Єгипет, Лівії, Тунісі, Мавританії.

Літ.: Завадовский Ю. Н. Берберский язык. М., 1967.

А.І. Берг.

БЕ́РВІ Василь Васильович — російський економіст. Літ. псевдонім — *Флеровський* Н.

А. Берг.

БЕРГ Аксель Іванович [н. 29.X (10.XI) 1893, Оренбург] — російський рад. радіотехнік, академік АН СРСР (з 1946), інженер-адмірал, Герой Соціалістичної Праці (1963). Член КПРС з 1944. Закінчив Морський корпус (1914), Військ.-мор. академію в Ленінграді (1925). Осн. праці присвячено розробці теорії і методів проектування й розрахунку електронних ламповых генераторів, радіолокації, радіопеленгування тощо. З 1959 — голова Наук. ради з комплексної проблеми «Кібернетика» при Президії АН СРСР. З 1964 — голова Міжвідомчої наук. ради з програмованого навчання. В 1962—65 — гол. редактор енциклопедії «Автоматизація виробництва і промислова електроніка». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами та медалями. АН СРСР відзначила праці Б. золотою медаллю ім. О. С. Попова.

Тв.: Избранные труды, т. 1—2. М. — Л., 1964.

Л. С. Берг.

БЕ́РГ (Berg) Альбан (9.II 1885, Відень — 24.XII 1935, там же) — австрійський композитор. Представник експресіонізму в музиці. Вивчав композицію у А. *Шенберга.* Твори: опера «Воццек» (пост. 1925), камерний концерт (1923—25), лірична сюїта для смичкового квартету (1925—26), концерт для скрипки і оркестру (1935).

БЕРГ Ейжен Августович (1892, Рига — 20.IX 1918) — активний учасник боротьби за владу Рад. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї рибалки. В 1917 — член *Центробалту* і *Центрофлоту,* брав активну участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді і Москві. В 1918 як комісар штабу загонів моряків брав участь у боях проти австро-нім. військ під Харковом і Чугуєвом. Влітку 1918 — член ВРК і нач. зв'язку Кавк. Червоної Армії. Під час тимчасового падіння Рад. влади в Баку був заарештований і розстріляний в числі 26 *бакинських комісарів.*

БЕРГ Лев Семенович [2 (14).III 1876, Бендери — 24.XII 1950, Ленінград] — рад. географ та біолог, акад. АН СРСР (з 1946; чл.-кор. з 1928). В 1898 закінчив Моск. ун-т. У 1940—50 — президент Всесоюзного геогр. т-ва. Б. створив вчення про *ландшафт* географічний, продовжив і поглибив вчення В. В. *Докучаєва* про природні зони Відомий як історик геогр. науки. Автор численних праць з біогеографії, лімнології, іхтіології, гідробіології, етнографії, геології, геоморфології й палеогеографії. В галузі заг. біології 1922 висунув теорію розвитку живої природи (*номогенезу*), яку було піддано критиці в окремих її положеннях.

Б. висловив гіпотезу грунтового походження *лесу.* Вивчав природу УРСР і Молд. РСР. У 1912—14 досліджував рельєф Чернігівської губ. В своїх працях описав ландшафтні зони УРСР. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

Тв.: Избранные труды, т. 1—5. М., 1956—62; Труды по теории эволюции. Л., 1977.

Літ.: Мурзаев Э. М. Жизнь есть деяние. М., 1975; Лев Семенович Берг. Материалы к биобиблиографии ученых СССР. М., 1952.

БЕ́РГАМО — місто на Пн. Італії, в обл. Ломбардія, адм. центр провінції Бергамо. Вузол з-ць і автошляхів. Бл. 127 тис. ж. (1971). Підприємства електротехнічної, радіоелектронної, металург., текст., цементної пром-сті. Виробн. освітлювальних приладів, барвників, с.-г. машин, устаткування для хім. і харч. пром-сті. Виготовлення геогр. карт (ін-т графічних мистецтв). Галерея Академії Каррара. Архіт. пам'ятки 12—15 ст. Б. відоме з античних часів.

БЕРГАМО́Т — 1) Групи столових сортів груші з плескувато-округлими яблукоподібними плодами, що мають маслянистий м'якуш. З Б. на Пд. України районовано Олів'є де Серр, Бергамот Есперена та ін. Часто бергамотами наз. і сорти груші з яблукоподібними плодами, але грубим м'якушем (Б. осінній, Б. український та ін.), хоч насправді це напівбергамоти. 2) Б. (Citrus bergamia) — невелике дерево род. рутових. Вирощують, зокрема, на узбережжі Чорного м. (з 19 ст.). З шкірки плодів, квіток, листя і молодих пагонів добувають ефірну олію, яку широко використовують у парфюмерній пром-сті.

БЕРГГО́ЛЬЦ Ольга Федорівна [3 (16).V 1910, Петербург — 13.XI 1975, Ленінград] — російська рад. письменниця. Член КПРС з 1940. Друкуватись почала з 1924. Перша зб. «Вірші» (1934). Героїчній обороні Ленінграда присвячено твори: «Лютневий щоденник», «Ленінградська поема» (1942), «Твій шлях» (1945), зб. «Говорить Ленінград» (1946). Поема «Першоросійськ» (1950) — про рад. перетворювачів Сибіру, поетична трагедія «Вірність» (1954) — про героїчних захисників Севастополя в роки Великої Вітчизняної війни. Автобіографічна книга ліричної прози «Денні зірки» (1959; однойменний фільм, 1968), зб. віршів «Вузол» (1965). Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951. Портрет с. 404.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3 Л., 1972—73.

Літ.: Банк Н. Б. Ольга Берггольц. М.— Л., 1962.

Л. М. Вишеславський.

БЕРГЕЛЬСО́Н Давид Рафаїлович [12.VIII 1884, с. Сарни (кол. Охрімове), тепер Монастирищенського р-ну Черкаської обл.— 12.VIII 1952] — єврейський рад. письменник. Перше оповідання «Глухий» (1907). Романи «По всьому» (1913) та «Відхід» (1920) з життя інтелігенції після поразки революції 1905—07. Роман «Міра справедливості» (1929) та кн. оповідань «Бурхливі дні» (1927) — про Жовтневу революцію та громадян. війну. Автор двотомної істор. епопеї «Над Дніпром» (1932—40), істор. п'єси «Принц Реубейні» і незакінченої повісті «Олександр Бараш» (обидві — 1946), зб. «Серед живих людей» (1946), «Нові оповідання» (1947). Портрет с. 404.

Тв.: Укр. перекл.— По всьому. К., 1928; Бурхливі дні. Одеса, 1930; Над Дніпром. К., 1936; Рос. перекл.— Избранное. М., 1957.

БЕ́РГЕН — місто на Пд. Зх. Норвегії. Порт на Північному м. Залізнична станція. Бл. 214 тис. ж. (1972). Підприємства суднобудівної, маш.-буд., текст., харч. і швейної пром-сті. Важливий центр рибальства та експорту риби. Ун-т, Вища торг. школа. Музеї: історичний, Ганзейський, рибальства, ужиткового мистецтва і худож. пром-сті, картинна галерея. Будинок Е. *Гріга.* Б. засн. бл. 1070.

БЕ́РГІУС (Bergius) Фрідріх (11.X 1884, поблизу Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 31.III 1949, Буенос-Айрес) — німецький хімік-технолог. Розробив (1913) спосіб одержування моторних рідких палив термічною гідрогенізацією вугілля і важких масел під високим тиском. Вивчав можливість одержання кормового цукру *гідролізом* деревини. Нобелівська премія, 1931

БЕ́РГМАН (Bergman) Інгмар (н. 14.VII 1918, Упсала) — шведський режисер театру і кіно. У 1942 почав роботу в театрі, з 1943 — в кіно. З 1959 — гол. режисер Драматичного театру (Стокгольм). Поставив фільми: «Усмішки літньої

ночі» (1955), «Сьома печать» (1956), «Сунична галявина» (1957), «Джерело» (1959), «Як у дзеркалі» (1961), «Причастя» (1962), «Мовчання» (1963), «Персона» (1966), «Сором» (1969), «Крики і шепоти» (1970), «Сцени з родинного життя» (1974), «Зачарована флейта» (1975). Б. порушує моральні й філос. питання, пов'язані з трагічним становищем людини в сучас. бурж. суспільстві.

Літ.: Ингмар Бергман. Статьи, рецензии, сценарии, интервью. М., 1969.

БЕ́РГРОВА (Bergrová) Зденка (н. 10.III 1923) — чеська перекладачка. Працює в галузі поетичного перекладу з рос. та укр. мов. У 1949 вийшов її переклад поеми О. Пушкіна «Кавказький бранець», у 1969 — однотомник вибраних творів М. Некрасова. З 1950 систематично працює над перекладами поезій Т. Шевченка. В Празі 1953 видано «Кобзар», куди ввійшло 85 поетичних творів Шевченка, перекладених Б. В її перекладах вийшли й поема «Гайдамаки» (1961) та ряд ін. поем і віршів Шевченка.

БЕРГСО́Н (Bergson) Анрі (18.X 1859, Париж — 4.I 1941, там же) — французький філософ-ідеаліст, представник *інтуїтивізму* та *«філософії життя»*. Першоосновою існуючого Б. вважав нематеріальну «чисту тривалість», а матерію, час і рух — лише формами її прояву. За Б., світ перебуває в позбавленому закономірностей процесі «творчої еволюції», рушійною силою якої є духовний «життєвий порив». Б. виступав проти наук. пізнання й розумного, логічного мислення, якому протиставляв містичну здатність *інтуїції* до безпосереднього «узріння»; заперечував закони сусп. розвитку, вважаючи істор. прогрес абсолютно стихійним, ірраціональним; розглядав класове панування буржуазії як природний стан, а війну — як неминучий закон природи. Вчення Б. мало певний вплив на розвиток сучас. бурж. філософії (*прагматизм, персоналізм, екзистенціалізм* тощо), л-ри (М. *Пруст* та ін.), образотворчого мистецтва (*імпресіонізм*). Нобелівська премія, 1927.

БЕРД (Byrd) Річард (25.X 1888, Уінчестер — 12.III 1957, Бостон) — американський полярний дослідник, адмірал. Протягом 1928—47 здійснив 4 великі антарктичні експедиції, під час яких провадив геол. та геофізичні дослідження Антарктиди, провів аерофотознімання частини її території, підтвердив наявність покладів кам. вугілля в Антарктиді. В листопаді 1929 Б. пролетів над Пд. полюсом.

БЕ́РДА — найвища точка *Хотинської височини* в УРСР. Вис. 515 *м*. За геол. будовою Б.— піднятий блок Подільської плити, з вирівняною поверхнею, асиметричними схилами. Вкрита буковими, буково-грабовими лісами, в підліску — черешня, явір, ліщина.

М. С. Кожурина.

БЕРДА́ — річка в Запорізькій обл. і на її межі з Донецькою обл. УРСР. Довж. 130 *км*, пл. бас. 1720 км². Бере початок на Приазовській височині, впадає в Азовське м., утворюючи Бердянський лиман. Живлення переважно грунтове. Частково використовується для водопостачання і зрошення.

БЕРДА́НКА — однозарядна гвинтівка (калібр 10,67 *мм*, дальність стрільби — 1800 *м*), яка була на озброєнні російської армії з 1868 до 90-х рр. 19 ст. Її конструкцію розробив амер. полковник Х. Бердан. Згодом була замінена магазинною гвинтівкою зразка 1891 (С. І. *Мосіна*).

БЕРДИ́ЧЕВО-КО́РОСТЕНСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1919 — бойові дії рад. військ, спрямовані проти спроби петлюрівців перейти в контрнаступ на Київ. 22.III 1919 шість петлюрівських полків, виступивши з району Коростеня — Бердичева, підійшли до ст. Бородянка (50 *км* від Києва). За наказом командування *Першої Української радянської дивізії* (нач. д-зії М. О. *Щорс*) Богунський і Ніжинський полки відкинули петлюрівців у напрямі Коростеня. 27.III ворогові вдалося вдертися в Бердичів. Після тривалих боїв рад. війська під командуванням М. О. Щорса при підтримці трудящих Бердичева 3.IV змусили петлюрівців відступити. За кілька днів 1-а Укр. рад. д-зія визволила від ворога й Коростень, Новоград-Волинський, Житомир.

БЕРДИ́ЧІВ — місто обласного підпорядкування Житомирської обл. УРСР, райцентр, на р. Гнилоп'яті (бас. Дніпра). Залізничний вузол. 80 тис. ж. (1976).

Виник у 15 ст. Після *Люблінської унії 1569* Б.— під владою шляхет. Польщі. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 Б. здобуло військо, очолюване Б. Хмельницьким. У 1702 С. *Палій* розбив поблизу Б. польс. військо. Після 2-го поділу Польщі (1793) Б. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. З 1845 — місто. Робітники Б.— учасники революц. подій 1905—07 і 1917. Рад. владу встановлено 26.XI 1917. В районі Б. частини Червоної Армії розгромили петлюрівців (1919), білополяків (1920). За роки Рад. влади Б. став значним пром. центром. Найбільші підприємства: з-ди — хім. машинобудування «Прогрес» і верстатобудівний «Комсомолець»; шкіряне об'єднання, шкіряно-взут., м'ясний комбінати, рафінадний, солодовий, комбікормовий, молочний з-ди, меблева, друкоофсетна, швейна, рукавична ф-ки. У місті — 22 заг.-освітні, музична, спортивна школи, 3 профес.-тех. уч-ща, маш.-буд. технікум, мед. і пед. уч-ща, 4 лік. заклади. Будинок культури, 5 клубів, 3 кінотеатри, 53 бібліотеки. Старовинні архіт. пам'ятки: середньовічна фортеця, де 1704 був ув'язнений С. Палій, костьол, в якому 1850 О. *Бальзак* брав шлюб з Е. Ганською. Восени 1846 у Б. побував Т. Г. Шевченко. У Б. народилися укр. поет і композитор Д. Ф. *Бонковський*, рос. рад. письменник В. С. *Гроссман*, нар. артист УРСР П. Г. *Міхневич*.

БЕРДИ́ЧІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Житомирської обл. УРСР. Утворений 1932. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 45,7 тис. чол. (1976). У районі — 63 населені пункти, які підпорядковані селищній і 27 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Бердичів*.

Займає відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, глини, піски. Гол. річка — *Гнилоп'ять* з прит. Гнилоп'яткою. Грунти чорноземні, сірі лісові та дерново-підзолисті. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, граб, осика, береза, вільха) й чагарники займають 3,5 тис. *га*. Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Бердичів. У районі є підприємства харч., деревообр. пром-сті. Найбільші з них — Гришковецький радгосп-завод і Озадівський соковий завод. Працює комбінат побутового обслуговування. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків, кормових культур і вироби. м'яса й молока. С.-г. угіддя 1976 становили 58,6 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 49,9 тис. *га*. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, овочеві культури, хміль. У Б. р.— 14 колгоспів, 3 радгоспи, птахофабрика, районне об'єднання «Сільгосптехніка» (з опорно-показовим спец. відділенням). Залізничні станції: Рея, Демчин. Автошляхів — 230 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 170 *км*.

У районі — 48 заг.-освітніх шкіл, сільське профес.-тех. уч-ще, 50 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 21 будинок культури, 25 клубів, 45 кіноустановок, 48 б-к. В с. Тереховому Б. р. народився письменник Д. *Конрад*.

П. С. Яцюк.

БЕРДИ́Ш (польс. berdysz) — старовинна холодна зброя. Являє собою сокиру у вигляді півмісяця з широким лезом на довгому держаку (понад 2 *м* завдовжки). В Росії Б. в 15—17 ст. був на озброєнні піхоти (стрільці-бердишники).

Берданка. Гвинтівка № 2 системи Бердана: *а* — піхотна; *б* — драгунська; *в* — козача.

Бердиш.

БЕРДЯ́ЄВ Аркадій Васильович (н. бл. 1820 — р. см. невід.) — російський громадський діяч. Син харків. поміщика. Закінчив Харків. ун-т (1843). З 1844 — чиновник

О. Ф. Берггольц.

Д. Р. Бергельсон.

Бердянськ. Пам'ятник морякам-десантникам. Скульптор Н. Носенко. 1972.

Бердянський педагогічний інститут імені П. Д. Осипенко.

міністерства внутр. справ. У травні 1845 був заарештований і висланий до Симбірська (тепер Ульяновськ). Під час арешту в Б. вилучено юрид., філос., публіцистичні статті й нотатки, в яких критикувалися самодержавна юстиція і слов'янофільська ідеологія. Найбільший інтерес становлять 3 конституційно-монархічні проекти.

БЕРДЯЄВ Микола Олександрович (6.III 1874, Київ — 24.III 1948, Кламар, Франція) — російський релігійний філософ-містик, один з ідеологів *богошукання* й віхівства; близький до *екзистенціалізму*. Противник марксизму і комунізму. З 1922 — в еміграції. Б. проголошував єдиною реальністю існування суб'єкта, основою творчості якого є «абсолютна свобода». Реакційна «філософія свободи» Б., що захищає соціальну нерівність, імперіалістичні війни, взята на озброєння *антикомунізмом*.

БЕРДЯЄВ Сергій Олександрович (літ. псевд.— Обухівець; 1860, Київ — 1914) — український письменник і журналіст ліберально-буржуазного напряму. За фахом лікар. Писав укр., рос., а також нім. та польс. мовами. Друкувався у «*Зорі*», «*Ділі*», «*Буковині*», в рос. періодичних виданнях. Поезії: «Моїм синам», «До України». Переклав рос. мовою окремі твори І. Франка та О. Маковея, німецькою — поему «Євшан-зілля» М. Вороного. *Ф. П. Погребенник.*

БЕРДЯНСЬК (з 1939 до 1958 — Осипенко) — місто обласного підпорядкування Запорізької обл. УРСР, райцентр. Порт на пн. узбережжі Азовського м., залізнична станція, аеропорт. 117 тис. ж. (1976). Виник 1827. З 1841 — місто. Рад. владу встановлено 10 (23). XII 1917. Б.— значний індустріальний центр. З-ди: «Азовкабель», Першотравневий с.-г. машин, шляхових машин, «Південгідромаш», дослідний підйомно-транспортного устаткування, «Скловолокно», дослідний нафтомаслозавод. Взут., трикотажна ф-ки. Розвинуті рибна пром-сть, виноробство, виробн. буд. матеріалів 18 заг.-освітніх, музична, художня школи, 8 навч. закладів профес.-тех. освіти; технікуми: маш.-буд., виноградарства і виноробства, мед. уч-ще; пед. ін-т, 4 лік. заклади. 4 будинки культури, 5 клубів, 5 кінотеатрів. Музеї: *Бердянський художній музей*, краєзнавчий, імені Ульянових.

Б.— грязьовий і кліматичний курорт. Осн. лікувальні фактори — грязь і ропа з лиманів; виноградолікування. Показання: захворювання органів руху і опори, нервової системи, гінекологічні, органів дихання нетуберкульозного походження.

В Б. народились укр. письменник Т. А. *Зіньківський*, укр. художник О. Г. *Сластіон*, жили П. П. *Шмідт*, рад. художник І. І. *Бродський*, академік М. С. *Державін*. У 1911 в місті перебували мати В. І. Леніна — М. О. Ульянова та його сестра Анна Іллінічна. Пам'ятники В. І. Леніну (1972), рад. морякам-десантникам (1972), які брали участь у визволенні міста (17.IX 1943) від нім.-фашист. загарбників, П. П. Шмідту (1973), членам першої Бердянської Ради, розстріляним контрреволюціонерами 1918 (1976).

БЕРДЯНСЬКА ЗАТОКА — відкрита, мілководна затока на Пн. Азовського м., між Бердянською та Обиточною косами. Глиб. до 5 *м*. Біля берегів замерзає. Т-ра води влітку до +28°. Рибальство. Гол. порт — *Бердянськ*.

БЕРДЯНСЬКА КОСА — коса на пн. березі Азовського м., проти гирла річки *Берди*. Довж. бл. 20 *км*. Утворена переважно з піску. Зх. береги Б. к. порізані невеликими бухтами. Оточена обмілиною, що виступає далеко в море. Зона відпочинку.

БЕРДЯНСЬКИЙ ДОСЛІДНИЙ НАФТОМАСЛОЗАВОД — підприємство нафтопереробної і нафтохімічної промисловості. Розташований у м. Бердянську Запоріз. обл. Осн. продукція: пластичні мастила, мастильно-охолодні рідини, поверхнево-активні речовини, синтетичні жирні к-ти, тара. Засн. 1936. Першу продукцію — бензин — одержано 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було демонтовано та евакуйовано на Урал. Після визволення Бердянська (1943) від нім.-фашист. загарбників з-д відбудовано і спеціалізовано на виробн. нової продукції (пластичних мастил), яку випущено 1945. За післявоєнні роки з-д реконструйовано на новій тех. базі і значно розширено; оновлено асортимент продукції, яка експортується в 27 країн світу. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). *А. О. Пігульський.*

БЕРДЯНСЬКИЙ ЗАВОД ШЛЯХОВИХ МАШИН — підприємство будівельного і шляхового машинобудування. Розташований у м. Бердянську Запоріз. обл. Осн. продукція: скрепери, навантажувачі, екскаватори-планувальники та ін. Засн. 1883. На поч. 20 ст. з-д випускав в основному різні типи простих верстатів. За роки Рад. влади підприємство реконструйовано, значно розширено, споруджено ряд нових цехів. У післявоєнні роки його спеціалізовано (з 1946) на виробн. буд. і шляхових машин. У 1975 на підприємстві діяло 14 осн. і допоміжних цехів, оснащених найновішою технікою. В 1971 з-д нагороджено орденом Жовтневої Революції. *М. М. Губанов.*

БЕРДЯНСЬКИЙ КАБЕЛЬНИЙ ЗАВОД «АЗОВКАБЕЛЬ» — підприємство електротехнічної промисловості. Розташований у м. Бердянську Запоріз. обл. Осн. продукція: кабелі морські, далекого зв'язку, залізничні, польові, силові, контрольні, шлангові, освітлювальні проводи та шнури тощо. Будівництво з-ду почато 1948. Введено в експлуатацію 1951. Завод оснащено найновішою технікою, впроваджено найпрогресивнішу технологію виробн. Тут вперше в країні спроектовано й виготовлено напівавтоматичну установку для зварювання мідної стрічки в середовищі аргону, реконструйовано машину для скручування кабелю, вдосконалено технологію виготовлення кабелю для з-ць, розроблено серію дослідних конструкцій шлангокабелю, освоєно виготовлення герметизованих кабелів у пластмасі тощо. На заводі впроваджено автоматизовану систему управління підприємством. У 1971 з-д нагороджено орденом Леніна. *В. К. Бакай.*

БЕРДЯНСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ПОРТ торговельний — порт *Азовського морського пароплавства*, розташований на пн. узбережжі Азовського моря в м. Бердянську Запоріз. обл. Засн. 1825. У дореволюц. час використовувався для експорту зерна та ін. с.-г. продукції. За роки Рад. влади Б. м. п. докорінно реконструйовано; він перетворився на високомеханізоване підприємство, оснащене портальними і плавучими кранами, авто- і електронавантажувачами та ін. сучас. перевантажувальною технікою. Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1976 становив 95%. *В. Г. Ніколаєв.*

БЕРДЯНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені П. Д. Осипенко. Засн. 1932 на базі пед. технікуму. В 1935—53 існував як учительський ін-т. У 1939 присвоєно ім'я П. Д. Осипенко. В ін-ті два ф-ти: фізико-матем. і підготовки учителів поч. класів. Працює заочне відділення. При ін-ті є лабораторії, б-ка. В 1975/76 навч. р. налічувалось 1367 студентів, з них на денному відділенні — 720. За роки існування ін-т підготував 5070 спеціалістів.

БЕРДЯНСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Сх. Запорізької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. *км²*. Нас. 39 тис. чол. (1976). В районі — 40 населених пунктів, які підпорядковані селищній і 13 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Бердянськ*.

Територія Б. р. омивається Азовським м. Поверхня — низовинна, в пн. частині, куди заходять відроги Приазовської височини, хвиляста, розчленована балками. Поклади пегматитів, гранітів тощо. Найбільші річки — *Берда, Обиточна, Кільтиччя*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Бердянськ. У районі є підприємства

пром-сті буд. матеріалів. Працює комбінат побутового обслуговування (с. Осипенко). Площа с.-г. угідь 1976 становила 142,7 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 119,2 тис. *га*. Зрошується 2,2 тис. *га*. Гол. культури: пшениця, ячмінь, горох, кукурудза й соняшник. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В Б. р.— 20 колгоспів, радгосп, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 3 відділеннями. Залізничні станції: Бердянськ, Трояни. Автошляхів — 306 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 261 *км*.

В районі — 20 заг.-освітніх, музична школи, 33 лік. заклади, в т. ч. 8 лікарень. 13 будинків культури, 9 клубів, 59 кіноустановок, 29 б-к. В с. Осипенко (кол. Новоспасівці) Б. р., де народилася відома льотчиця П. Д. *Осипенко*, створено істор.-краєзнавчий музей її імені; в с. Софіївці, де народився І. І. *Бродський*,— художній музей.

В. М. Корольов.

БЕРДЯ́НСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й імені І. І. Бродського — зібрання творів образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва. Музей засн. 1930 на базі збірки творів, які подарував м. Бердянську І. І. *Бродський*. В музеї є відділи рос. та укр. мистецтва 19 — поч. 20 ст. і радянського. Тут представлено твори І. Айвазовського, І. Крамського, І. Бродського, О. Лактіонова, Ф. Решетникова, А. Куїнджі, С. Васильківського, К. Трутовського, П. Левченка, М. Беркоса.

БЕ́РЕ — назва групи сортів *груші*, плоди яких мають видовжену форму і соковитий маслянистий м'якуш. З пром. сортів до групи Б. належать: літні — Б. Жіффар, Улюблена Клаппа, Вільямс літній; осінні — Лісова красуня, Б. Боск, Б. Лігеля, Б. Гарді, Б. Діль; зимові — Б. Арданпон, Деканка зимова. Майже всі сорти Б. потребують зволоження грунтів.

БЕ́РЕГ — вузька смуга суходолу, в межах якої відбувається постійна взаємодія суші та водних мас моря, озера або річки. Мор. береги бувають намивні (акумулятивні) й корінні. Вивчення будови та динаміки Б. має велике значення для укріплення їх, портобудування, навігації тощо.

БЕ́РЕГ СЛОНО́ВОЇ КО́СТІ, Республіка Берег Слонової Кості — держава в Зх. Африці. На Пд. омивається Гвінейською зат. Атлантичного ок. В адміністративному відношенні поділяється на 24 департаменти.

Державний лад. Б. С. К.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1960. Глава держави і уряду — президент, що обирається населенням строком на 5 років. Законодавча влада належить однопалатному парламентові — нац. зборам, які обираються населенням строком на 5 років; виконавча — урядові на чолі з президентом.

В. Н. Денисов.

Природа. Береги Гвінейської зат. на Зх. урвисті, скелясті, на Сх.— пологі, піщані, з лагунами, придатними для судноплавства. Поверхня пд. частини країни низовинна, на Пн.— плато заввишки 500—800 *м*, на Зх.— г. Німба (1752 *м*) і гірський масив Ман. Родовища алмазів, заліз. та марганцевої руд, золота, бокситів, олова тощо. Клімат на Пд.—екваторіальний, вологий, на решті території — субекваторіальний, сезонно посушливий. Пересічна т-ра найтепліших місяців +27°, +30°, найхолодніших +23°, +25°. Опадів 1100—2300 *мм* на рік. Річкова сітка густа, проте річки невеликі, несудноплавні. Переважають червоно-жовті й червоні латеритні грунти. На Пд. ростуть вічнозелені екваторіальні ліси, на Пн.— високотравна *савана*.

Населення належить в основному до трьох мовних груп: групи ква (анья та бауле — бл. 1,4 млн. чол., 1975, оцінка; кру — бл. 1,8 млн. чол.), групи вольти (сенуфо — бл. 900 тис. чол., лобі — бл. 300 тис. чол. та ін.), групи манде (малінке та бамбара — бл. 600 тис. чол.). Живуть багато емігрантів з сусідніх країн, зокрема з Верхньої Вольти, а також європейці (переважно французи). Офіц. мова — французька. Пересічна густота населення — 19 чол. на 1 $км^2$. Бл. 18% населення живе в містах. Найбільші міста: *Абіджан*, *Бваке*, Далоа.

Історія. В 15 ст. на тер. сучас. Б. С. К. існували держ. утворення ранньофеод. типу. У 18—19 ст. ряд народів, які жили на Пн. і Сх. тер. Б. С. К., мали свої д-ви. У деяких народів центр. і зх. частини країни зберігався родоплемінний лад. З серед. 19 ст. почалася колонізація цих земель Францією. В 1893 було утворено франц. колонію Б. С. К., яка 1904—58 входила до складу Франц. Зх. Африки. Населення Б. С. К. вело постійну боротьбу проти колонізаторів. У 1958 країна здобула статус д-ви — члена франц. *Співтовариства*. 7.VIII 1960 проголошено незалежність Б. С. К. З 1960 — член ООН. У 1967 встановлено дипломатичні відносини з СРСР (1969 перервано). Зовнішньополіт. курс країни визначається її залежністю від великих капіталістич. д-в. У 1967 і 1969 відбулися антиуряд. виступи студентів і трудящих. Б. С. К.— член *Ради згоди, Організації африканської єдності, Загальної афромаврікійської організації*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

Політичні партії, профспілки. Демократична партія Берега Слонової Кості, засн. 1946. Виражає інтереси нац. буржуазії та великих плантаторів. Загальна спілка трудящих Берега Слонової Кості, засн. 1962.

Господарство. Б. С. К.— агр. країна з слаборозвинутою пром-стю. Внаслідок тривалого колоніального панування економіка її розвивалась однобоко, спеціалізуючись на експортних галузях. Після проголошення 1960 незалежності вжито деяких заходів щодо вдосконалення галузевої структури г-ва. Економіка країни значною мірою залежить від іноз., переважно французького капіталу. В с. г. збереглося общинне землеволодіння і землекористування. Поряд з дрібними г-вами африканців є великі плантації європ. колоністів. Осн. товарне значення має виробн. кави (1974 зібрано 195,1 тис. *т*), бобів какао (213,9 тис. *т* — за виробн. їх і експортом країна посідає 3-є місце в світі), а також бананів, ананасів. Вирощують бавовник, тютюн, цукр. тростину, олійну і кокосову пальми та гевею; з прод. культур — маніок, ямс, таро, рис, кукурудзу, просо. Тваринництво (гол. чин. на Пн.)

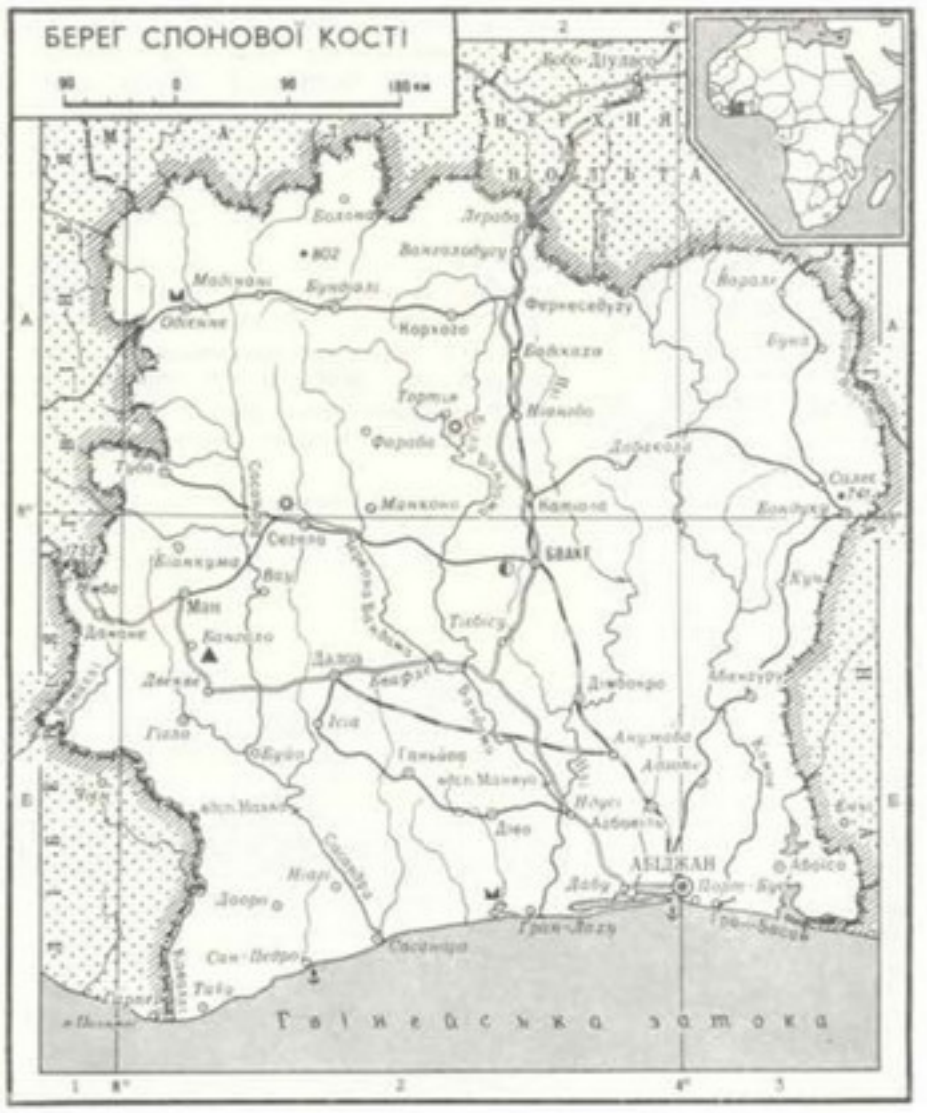

Герб Берега Слонової Кості.

БЕРЕГ СЛОНОВОЇ КОСТІ

Площа — 322,5 тис. $км^2$

Населення — 6,1 млн. чол. (1975)

Столиця — м. Абіджан

Берег Слонової Кості. Котушка з дерева для ткання. Народ гуро. Музей людини в Парижі.

Берег Слонової Кості. Маленька маска з золота.

Берег Слонової Кості. Маска з дерева. Народ сенуфо. Британський музей у Лондоні.

розвинуте мало. Поголів'я худоби (буйволи, вівці, кози, свині) — бл. 2,5 млн. (1974), розводять домашню птицю. Заготівля цінних порід деревини, рибальство, збирання плодів олійної пальми, горіхів кола тощо. Потреба населення в прод. товарах місц. виробництвом не задовольняється. Роль пром-сті в економіці Б. С. К. зростає (1975 — 24% валового нац. продукту і 30% експорту). Гол. галузі пром-сті — харч., деревообр. і текстильна. В 1975 діяло бл. 460 підприємств, у т. ч. заводи вело- і автоскладальні, металообр., електротех., цем., нафтопереробний (на довізній сировині) та хімічний. Складання радіоприймачів, виробн. буд. матеріалів. Добування алмазів (1974 — 287,5 тис. каратів). Електроенергії вироблено 961 млн. *квт·год* (1975). Гол. пром. центри: Абіджан, Бваке. Довж. єдиної з-ці Абіджан — Уагадугу — 625 *км*, автошляхів — понад 35 тис. *км*, в т. ч. з твердим покриттям — 1,7 тис. *км*. Мор. порти — Абіджан і Сан-Педро. В Порт-Буе та Бваке — міжнар. аеропорти. З Б. С. К. вивозять каву, какао, банани, лісоматеріали, алмази; довозять машини, устаткування, прод. та ін. споживчі товари. Гол. торг. партнери: Франція, Нідерланди, США, ФРН, Італія, Нігерія. Грош. одиниця — афр. франк (100 афр. франків = 2 франц. франкам). *З. І. Токарєва.*

Медичне обслуговування. В 1971 в країні налічувалося 6,7 тис. лікарняних ліжок (1,5 ліжка на 1 тис. ж.). У 1973 мед. допомогу подавали 336 лікарів (1 лікар на 13,8 тис. ж.). Лікарів готують в Абіджанському ун-ті на мед. ф-ті.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Бл. 80% населення Б. С. К. неписьменні. Більшість шкіл — державні. Приватні, як правило, належать католицьким місіям. Поч. навчанням охоплено 55% дітей. В 1973/74 навч. р. у поч. школах налічувалося 611 тис. учнів; у серед. школах (загальноосв. і тех. ліцеях, класичних і сучас. колежах, пед. школах) — 92,6 тис.; у вузах — 5,5 тис. студентів. В Абіджані — ун-т (засн. 1958). Центр гуманітарних наук (з 1960), Центр тропічного лісівництва (з 1962), н.-д. ін-ти каучуку, тропічних досліджень, гігієни та ін. Етногр. музей. Нац. б-ка.

Преса, радіомовлення, телебачення. Основні видання: щоденна газ. «Фратерніте-матен» («Братерство-ранок», з 1964), «Фратерніте-ебдо» («Братерство-тижневик», з 1959), «Журналь офісьєль де ля Кот д'Івуар» («Офіційна газета Берега Слонової Кості», з 1894). Друкуються французькою мовою. Урядове інформаційне Агентство преси Б. С. К. засн. 1961, офіц. орг-ція Радіомовлення і телебачення Б. С. К.— 1963. Радіоцентри в 3 містах ведуть передачі (з 1949) французькою і 10 місц. мовами. Телевізійні передачі — з 1964.

О. В. Ткачов.

Місто Абіджан. На одній із вулиць.

Література. У народів, які населяють Б. С. К.,— анья, бауле, сенуфо та ін.— з давніх часів розвинений фольклор. Поетичністю й ліризмом відзначається нар. творчість бауле. На основі фольклорних традицій розвивається писемна л-ра франц. мовою, чільне місце в якій належить фольклористу, прозаїку і поету Бернару Дадьє. Актуальні соціальні проблеми у романах відобразили письменники 2-ї пол. 20 ст. Аке Лоба («Кокумбо — чорний студент», 1960, «Списи над рікою», 1964), Сідікі Дембеле («Марні», 1960), Шарль Нокан («Вітер був шалений», 1966). З поетичними творами виступили Ж.-М. Боньїні, Моріс Коне та ін.

Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житла — дерев'яні, глинобитні, прямокутні й круглі в плані, з двосхилим або конічним дахом. Столиця Абіджан забудовується сучасними житл. і громад. спорудами (будинок Асамблеї, 1952—54; Палац юстиції, 1953; готель, 1955). Поширена традиційна скульптура (ритуальні маски з дерева й фігурки людей). Ювелірні вироби з золота і бронзи, оздоблені геометричним різьбленням побутові речі; ткацтво, вишивка, плетіння циновок.

Театр. В середині 30-х років 20 ст. виникли аматорські гуртки. У 1938 в Абіджані організовано постійний аматорський «Туземний театр», на основі якого 1954 створено «Культурний і фольклорний гурток» Ставляться п'єси нац. драматургів Коффі Гадо («Смерть Конде Іао», «Согона»), Амона д'Абі («Корона з аукціону»), Бернара Дадьє («Сіді-шахрай», «Складна ситуація») та ін. В серед. 50-х рр. створено театр. колективи «Райдуга», «Тропічні балети», 1958 — Театр. т-во. У 1959 засновано Школу драм. мист., пізніше її перетворено на театр. школу при Нац. ін-ті мистецтв.

Літ.: Блохин Л. Ф. Берег Слоновой Кости. М., 1967; Белозоров С. Т. Природа Африки. К., 1972; Африка. Экономический справочник. М., 1974; Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973; Искусство западной тропической Африки. Альбом. М., 1962.

БЕРЕГІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Зх. Закарпатської обл. УРСР. Утворений 1953. Пл. 0,8 тис. *км²*. Нас. 79,8 тис. чол. (1976). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований міській, селищній і 21 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Берегове*.

Поверхня в основному рівнинна. Район лежить у межах Закарпатської низовини. Корисні копалини: поліметалеві руди, барити, алуніти, буд. матеріали, зокрема перліти. Гол. річка — *Боржава*, на пд.-сх. межі Б. р. тече *Тиса*. Грунти переважно дернові, опідзолені та дерново-глейові.

Підприємства харч., легкої, деревообр. і буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: берегівські меблевий комбінат, виноробний радгосп-завод, цегельно-черепичні, консервний, майоліковий заводи та швейна ф-ка. Працює комбінат побутового обслуговування (Берегове) та 16 будинків побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні винограду, кукурудзи й пшениці та виробн. м'ясо-мол. продукції. Вирощують також кормові й тех. культури, зокрема тютюн. Розвинуте садівництво. С.-г. угіддя 1976 становили 43,5 тис. *га*, у т. ч. орні землі — 30,1 тис. *га*, виноградники і сади — 3,3 тис. *га*. В тваринництві розвинуті м'ясо-мол. скотарство, свинарство і вівчарство.

В Б. р.— 11 колгоспів, 2 радгоспи-заводи, садово-винрадгосп, племзавод, Закарпатська обласна с.-г. дослідна станція (с. Велика Бакта), районне об'єднання «Сільгосптехніка». Залізничні станції: Берегове, Велика Бігань, Батеве (смт Вузлове). Автошляхів — 286 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 270 *км*. У районі — 55 заг.-освітніх, музична, спортивна, майстрів сільс. будівництва і профес.-тех. швейників школи, мед. і профес.-тех. уч-ща, 48 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 53 будинки культури та клуби, 3 кінотеатри, 51 кіноустановка, 51 б-ка, 7 музеїв.

Г. Й. Вереш.

Узбережжя Атлантичного океану.

БЕ́РЕГІВСЬКИЙ СТРАЙК ВИНОГРА́ДАРІВ 1929 — виступ робітників Закарпаття в березні — квітні 1929. Страйк підготувала комуністична орг-ція. 24.II 1929 вона провела конференцію виноградарів Берегівщини, де було висунуто вимоги до власників плантацій, зокрема щодо підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення побутових умов робітників. Страйк почався 29.III. Вже 8.IV він став загальним. У страйку взяли участь понад 3 тис. робітників. 18.IV на знак солідарності застрайкували цегельники, каменярі і будівельники Берегового. Чехословацький бурж. уряд вчинив розправу над страйкарями. 200 чол. було заарештовано. 20.IV страйк закінчився частковою перемогою робітників: вони домоглися підвищення заробітної плати.

БЕ́РЕГОВА ЛІ́НІЯ — лінія перетину поверхні водойми з суходолом. Б. л. невпинно змінюється внаслідок *припливів та відпливів, абразії*, постійних коливань рівня Світового океану і тектонічних рухів.

БЕ́РЕГОВА СМУ́ГА — за водним законодавством СРСР, смуга землі по берегах внутрішніх водних шляхів поза межами міських поселень завширшки 20 *м* від урізу води (межа між берегом і водою) або від бровки берега вглиб суходолу чи острова. Надається в загальне безоплатне користування підприємствам, установам, орг-ціям для проведення робіт, пов'язаних з судноплавством і лісосплавом (спорудження причалів, проведення вантажних робіт та ін.). Порядок користування Б. с. визначається зем. і водним законодавством СРСР і союзних республік (в УРСР — *Земельним кодексом УРСР, Водним кодексом УРСР*). Б. с. входять до складу земель держ. водного фонду. Право заг. користування Б. с. не поширюється на ділянки, зайняті важливими гідротехнічними і меліоративними спорудами, цінними насадженнями, а також на смугу відчуження залізниць і ділянки, укріплені спец. спорудами або насадженнями. Проведення в межах Б. с. будь-яких робіт, у т. ч. зведення будівель і споруд, що впливають на стан вод, допускається лише після погодження з виконкомами *місцевих Рад народних депутатів*, а також з органами, які здійснюють охорону земель і водних ресурсів. *А. І. Пшеничний.*

БЕ́РЕГОВЕ — місто Закарпатської обл. УРСР, райцентр, у долині р. Тиси (бас. Дунаю). Залізнична станція. Вузол автошляхів. Населений пункт виник в 11 ст. Входило до складу Київської Русі. В кін. 11 ст. підпало під владу феод. Угорщини. В кін. 17 ст. потрапило під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). 22.III 1919 встановлено Рад. владу. В кін. 1919 Б. загарбала бурж. Чехословаччина. 22.X 1944 його визволили рад. війська. 29.VI 1945 у складі Закарп. України Б. возз'єднано з УРСР. З 1946 — місто. В Б.— винобродний радгосп-завод, цегельно-черепичні, майоліковий, консервний, комбікормовий з-ди, меблевий комбінат, швейна ф-ка та ін. У місті — 14 заг.-освітніх і музична школи, 2 професійно-технічні і медичне уч-ща, 15 лікувальних закладів. Будинок культури, 7 клубів, 2 кінотеатри, 23 бібліотеки. Архіт. пам'ятки: готичний костьол (1418), комітатський будинок (кін. 19 ст.); пам'ятник героям, полеглим за визволення Закарпаття, 1967.

БЕРЕГОВО́Й Георгій Тимофійович (н. 15.IV 1921, с. Федорівка Карлівського р-ну Полтавської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, генерал-лейтенант авіації, двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1968), заслужений льотчик-випробувач СРСР (1961). Член КПРС з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик-штурмовик, брав участь у боях за Київ. У 1956 закінчив Військово-повітряну академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). З 1964 — в загоні космонавтів. У жовтні 1968 здійснив тривалий політ на космічному кораблі «Союз-3» і маневрування та зближення з безпілотним космічним кораблем «Союз-2». Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, а також медалями.

БЕРЕГОВИ́Й ХРЕБЕ́Т — гірський хребет у системі *Кордільєр*, у Канаді і США. Довж. бл. 1700 *км*, пересічна вис. 3000 *м*, найбільша — 4042 *м* (г. Уоддінгтон). Розчленований глибокими долинами й *фіордами*. На схилах — хвойні ліси, гірська тундра, альпійські луки. Багато льодовиків.

БЕРЕГОВІ́ ВО́ДИ — смуга моря вздовж берега держави, на яку поширюється її юрисдикція. Те саме, що й *територіальні води*.

БЕРЕГОВІ́ РАКЕ́ТНО-АРТИЛЕРІ́ЙСЬКІ ВІЙСЬКА́ — рід сил ВМФ, які складаються з берегових частин і підрозділів, озброєних установками керованих ракет та артилерійськими гарматами. Призначені для виконання бойових завдань самостійно й разом з ін. силами по обороні військово-мор. баз, узбережжя і островів від нападу кораблів противника, а також для сприяння сухопутним військам на примор. напрямі. Наявність у берегових ракетно-артилерійських військах керованих ракет і берегової артилерії дає змогу розв'язувати бойові завдання на далеких і близьких дистанціях, уражати значні й малі цілі.

БЕРЕ́ГОМЕ́Т — селище міського типу Вижницького р-ну Чернівецької обл. УРСР, на р. Сіреті (притока Дунаю). Залізнична станція. Промислові підприємства лісокомбінат, хлібозавод, міжколгоспна будівельна організація, колгосп, комбінат комунальних підприємств. 5 загально-освітніх і музична школи, 3 лік. заклади. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 6 бібліотек. Відомий з 1696.

БЕРЕГОМЕ́ТСЬКИЙ ЛІСОКОМБІНА́Т імені 50-річчя Радянської України — підприємство лісової та деревообробної промисловості. Розташований у смт *Берегомет*. Г-во лісокомбінату розміщене на території трьох адм. районів Чернів. обл.— Вижницького, Сторожинецького і Кіцманського. Створений 1959 на базі Вижницького лісгоспу, Берегометського деревообробного комбінату та Берегометського ліспромгоспу, які були організовані 1940. Осн. продукція: меблі, пиломатеріали, чорнові меблеві заготовки, деревностружкові плити, технологіч. тріска для целюлозно-паперової пром-сті, деревне і хвойне борошно, товари широкого вжитку. В 1977 до складу Б. л. входять: Неполоковецький і Берегометський деревообробні комбінати, завод деревностружкових плит, 10 лісництв, 2 лісопункти. Площа лісів 43,5 тис. *га*. В 1976 на лісокомбінаті було вироблено меблів на 7121 тис. крб. (в роздр. цінах), пиломатеріалів — 106 тис. $м^3$, деревностружкових плит — 49,6 тис. $м^3$. Рівень механізації осн. робіт по заготівлі лісу, підвезенню, навантаженню і вивозу деревини 1976 становив 95—100%, а на з-ді деревностружкових плит і в цеху деревного борошна осн. виробничі процеси повністю автоматизовано.

В. М. Погребняк, З. І. Вишневецька.

БЕРЕГОУКРІ́ПНІ СПОРУ́ДИ — споруди, що захищають береги річок, морів, водосховищ та озер від руйнування хвилями, течіями, кригою тощо. Розрізняють Б. с. активні й пасивні. До активних Б. с., що зменшують руйнівну силу водяного потоку, відхиляючи струмінь води від зони розмиву, належать наносозатримувальні буни, *хвилеломи* (на морях), поперечні напівзагати (мал.), регулюючі *дамби*, струменеспрямні щити (на річках). Пасивними Б. с., що збільшують опірність річища в зоні розмиву, є хвилевідбійні стінки, накиди з каменю та великих бетонних блоків (на морях), *габіони*, бетонні й залізобетонні плити, *банкети* та ін. (на річках).

М. І. Губина.

БЕРЕЖА́НИ — місто Тернопільської обл. УРСР, райцентр, на р. Золотій Липі (бас. Дністра). Залізнична станція.

Перша згадка про Б. належить до 1375. В 14—18 ст. перебували під владою шляхет. Польщі. За 1-м поділом Польщі (1772) Б. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919—39 — під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 1928, 1933, 1935, 1936 і 1938 під керівництвом повітового к-ту КПЗУ тут відбулися робітн. страйки. В 1939 в складі Зх. України Б. возз'єднано з УРСР. З 1939 — місто.

В місті — овочесушильно-консервний, хлібний і меблевий комбінати;

М. Бенюк.

Г. Т. Береговий.

Берег Слонової Кості. Збирання бананів. Насадження кокосової пальми.

Берегоукріпна споруда — гнучка напівзагата.

склоробний і 3 цегельні з-ди, комбінат побутового обслуговування, районне об'єднання «Сільгосптехніка», цех Терноп. рибокомбінату. Школи: 8 заг.-освітніх, музична і спортивна; технікум механізації та електрифікації с. г., 5 лік. закладів. Будинок культури, кінотеатр, 16 бібліотек.

Архіт. пам'ятки: замок з п'ятикутним подвір'ям, оточений довгими корпусами і баштами (1534—54), тридільна одноверха дерев'яна церква Миколи (1691); парк (закладений у 17 ст.) у с. Раєві біля Б. В Б. народилися укр. поет С. А. *Твердохліб* і нар. художниця УРСР О. Л. *Кульчицька*. Тут жили і працювали укр. письменник А. Я. *Чайковський*, композитори О. Й. *Нижанківський*, Д. В. *Січинський*, навчалися в гімназії в різні часи укр. поет-демократ М. С. *Шашкевич* та укр. рад. письменник М. Ю. *Яцків*.

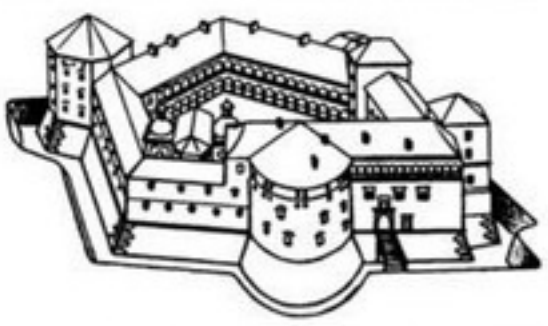

Бережани. Замок. 1534—54. Реконструкція Г. Логвина.

БЕРЕЖА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Тернопільської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1,1 тис. *км*². Нас. 83,8 тис. чол. (1976). В районі — 85 населених пунктів, які підпорядковано 2 міським і 33 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Бережани*.

Б. р. лежить у межах *Опілля*. Поверхня погорбована (вис. до 500 *м*). Корисні копалини: пісок, глини, вапняки. Найбільша річка — *Золота Липа* з прит. Коропцем, Нараївкою. Грунти: темно-сірі опідзолені та опідзолені чорноземи. Розташований у лісостеп. зоні. Ліси (бук, граб, дуб, липа, ялина, береза) займають 30 тис. *га*. Підприємства скляної і харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: бережанські склоробний і маслосироробний з-ди та овочесушильний комбінат і Рогачинський склотарний з-д. Працює 9 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківницького і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1976 становила 64,5 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 55,3 тис. *га*. Гол. культури: пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля. В Б. р.— 22 колгоспи, радгосп, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Бережани, Підвисоке, Потутори. Довж. автошляхів — 399 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 322 *км*.

У районі — 78 заг.-освітніх, музична і спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, технікум механізації та електрифікації с. г.; 69 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; 14 будинків культури, 60 клубів, 72 кіноустановки, 71 б-ка. В с. Завалові Б. р. народився укр. нар. художник А. І. *Манастирський*.

Б. П. Сидоренко.

БЕРЕЖНИ́Й Василь Павлович (н. 26.VI 1918, с. Бахмач, тепер Бахмацького району Чернігівської обл.) — український рад. письменник. У 1952 закінчив Київ. ун-т. З 1938 виступає з нарисами, оповіданнями та повістями про рад. дійсність (повісті «Зелене море», 1955, «Колюче терня», 1966). Автор науково-фантастичних повістей («У зоряні світи», 1956, «Голуба планета», 1962, «Істина поруч», 1965, та ін.). Працює в галузі перекладу. *Тв.:* У промінні двох сонць. К., 1970; Під крижаним щитом. К., 1971; Повітряна лінза. К., 1975

БЕРЕЖНИ́Й Микола Федорович (н. 24.VII 1938, с. Матвєєво Краснодарського краю) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1975. В 1952—57 навчався в Краснодарському художньому училищі. Твори: серії — «Індустріальний Миколаїв» (1971 — 72), «Стан 3600» (1973—74), «На ланах Баштанки» (1973—76), «По містах Чорномор'я» (1974—76).

БЕРЕЖНИ́ЦЯ, Березниця — річка у Львівській обл. УРСР, права притока Дністра. Довж. 59 *км*, пл. бас. 169 *км*² Бере початок у передгір'ї Карпат. Швидка, повноводна. Живлення снігове і дощове.

БЕРЕЖНО́Й Анатолій Семенович [н. 6 (19).IX 1910, с. Остап'є, тепер Великобагачанського р-ну Полтавської обл.] — український рад. хімік і технолог у галузі силікатів, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1954. Праці з питань хім. і фазових перетворень в силікатних та оксидних системах, нових технологічних процесів виробн. вогнетривів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» і медалями.

БЕРЕ́ЗА Василь [1754, містечко Свірж, тепер село Перемишлянського р-ну Львівської обл.— 1835 (за ін. джерелами, 1827 або 1831), там же] — український живописець. Навчався в Римі. Жив у Краківці (тепер Львів. обл.), після 1793 — в рідному містечку. Писав картини анімалістичного жанру («Лягава», «Гончак») і полотна релігійного змісту («Різдво Христове», «Воскресіння» — згоріли 1833).

БЕРЕ́ЗА (Betula) — рід рослин род. березових. Однодомні листопадні дерева й кущі з цілісними листками. Кора стовбурів біла, рідше — сірого та ін. кольорів. Квітки одностатеві, зібрані в тичинкові та маточкові сережки, цвітуть напровесні, одночасно з розпусканням листя, запилюються за допомогою вітру. Плід — однонасінний горішок з плівчастими крильцями по боках.

Понад 60 поліморфних видів, поширених у помірних і холодних районах Пн. півкулі та в горах субтропіків. В СРСР близько 30 дикорослих видів Б., з них в УРСР — 4: бородавчаста (B. verrucosa) — дерево до 25 *м* заввишки, іноді вона утворює чисті насадження — березняки; Б. пухнаста (B. pubescens) — дерево до 20 *м* заввишки; досить рідкісна Б. низька (B. humilis) — кущ, заввишки 1—2 *м*, а також Б. дніпровська (B borysthenica) — дерево заввишки до 10 *м*. У Б. цінна деревина, що добре полірується; особливо ціниться деревина з напливами, що виникають у нижній частині стовбура Б. бородавчастої (т. з. карельська береза, що її використовують у виробництві меблів). Б. дає високоякісне вугілля. З кори виробляють дьоготь; з деревини — метиловий спирт, ацетон, ацетатну к-ту, а також активоване вугілля. Бруньки, листя і сік застосовують при хворобах шлунка, нирок тощо. З листя одержують фарбу для вовни. Б. бородавчаста — одна з осн. лісотворних порід, її використовують у полезахисних лісосмугах (у поєднанні з тіньовитривалими породами), для обсадження шляхів, укріплення схилів тощо. Як декоративне дерево цінується форма Б. бородавчастої з довгими звисаючими гілками, т. з. плакуча береза. Деякі види Б. (Максимовича, Шмідта, Мегрельська) зникають, вони охороняються законом. Див. також *Чага*.

БЕРЕ́ЗА-КАРТУ́ЗЬКА — місто в Зх. Білорусії (тепер — м. Береза, райцентр Брестської обл. БРСР), де 1933—39 містився створений профашист. урядом буржуазно-поміщицької Польщі концентраційний табір для політ. в'язнів, відомий своїм особливо жорстоким режимом. У таборі були ув'язнені учасники революц. руху в Польщі, на Зх. Україні і в Зх. Білорусії. Серед них — український революційний письменник О. Я. *Гаврилюк*, автор книги «Береза Картузька».

БЕРЕЗА́НКА — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, райцентр, за 57 *км* від Миколаєва, з яким сполучене автошляхом. Вперше згадується в письмових джерелах 1876 як Александерфельд. З 1914 — Суворове. Рад. владу встановлено в лютому 1918. В 1923 Суворове перейменували на Тилігуло-Березанку. З 1966 наз. Березанка; з того самого року — селище міськ. типу. В Б.— з-ди: комбікормовий і хлібний, харч. комбінат, олійня, районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколг. об'єднання по птахівництву, міжколг. буд. орг-ція. комбінат побутово-

го обслуговування тощо. Середня школа, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

БЕРЕЗА́НСЬКИЙ Юрій Макарович (н. 8.V 1925, Київ) — український рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1964). Закінчив Київ. ун-т (1948). З 1951 працює в Ін-ті математики АН УРСР (з 1960 — зав. відділом). Досліджує проблеми диференціальних і різницевих *операторів*, заг. теорії розкладів за власними функціями самоспряжених операторів та її застосування, проблеми *крайових задач* для рівнянь з частинними похідними тощо.

БЕРЕЗА́НСЬКИЙ ЛИМА́Н — лиман на пн. березі Чорного м., на Зх. від м. Очакова. Довж. 26 *км*, шир. на Пд. до 3 *км*, гирло звужується до 640 *м*. Глиб. до 3,2 *м*. Складається з Сасицької та Березанської заток. Береги урвисті. Від моря його відокремлює *бар*.

БЕРЕЗА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. *км²*. Нас. 21,9 тис. чол. (1976). У районі — 51 населений пункт, підпорядкований селищній і 12 сільським Радам народних депутатів. Центр — смт *Березанка*.

Територія Б. р. омивається Чорним м. і Тилігульським та Березанським лиманами. Поверхня низовинна, подекуди розчленована ярами та балками. Корисні копалини: вапняки, глини і пісок. Річка Березань, а також *Старе*

озеро (Тузли). Грунти каштанові, чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Підприємства переважно харчової пром-сті. Найбільші з них: березанські комбікормовий і хлібний з-ди, харч. комбінат. Працює комбінат побутового обслуговування (Березанка). С. г. спеціалізується на виробн. зернових, винограду, молока, м'яса і вовни. Площа с.-г. угідь 1976 становила 112,2 тис. *га*, у т. ч. орні землі — 91,3 тис. *га*, сади — 624 *га*, виноградники — 2,3 тис. *га*. Гол. культури: пшениця, виноград, кукурудза, соняшник, кормові буряки. В Б. р. — 9 колгоспів і 7 радгоспів, одна риболовецька артіль, міжколгоспне об'єднання по птахівництву, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Автошляхів — 370 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 208 *км*.

В районі — 21 заг.-освітня і музична школи, 27 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. На узбережжі Чорного м.— численні бази відпочинку. Є 8 будинків культури, 17 клубів, 25 кіноустановок, 20 бібліотек. *В. В. Гречкосій.*

БЕРЕЗА́НЬ [інші назви: Борисфен, Борисфеніда (античні), Дольний, Буян (давньоруські), Барберезе (італійська 14—15 ст.); сучасна народна — острів Шмідта] — острів у пн. частині Чорного м., проти Дніпровського лиману, на Зх. від м. Очакова. Довж. бл. 850 *м*, шир. від 200 *м* на Пд. до 850 *м* на Пн.

У 2-й пол. 7 ст. до н. е. на Б. виникло давньогрец. поселення, що існувало до пізньоелліністичного часу (на поч. нашої ери відродилося на частині території). Під час археол. розкопок (провадяться з поч. 20 ст.) відкрито житла-напівземлянки і залишки наземних будинків. Жителі займалися землеробством, ремеслами, рибальством і торгівлею. На початку нашої ери Б.— місце, де греки вшановували міфічного героя Троянської війни *Ахілла*. За часів Київської Русі на Б., що була на «*шляху з варяг у греки*», існувало слов. поселення. Б. використовували як опорний пункт запорожці в своїх морських походах на тур. порти. Турки намагалися перетворити Б. на свою фортецю. В 1788 Б. здобули рос. війська. 6 (19).III 1906 на Б. було розстріляно учасників *Севастопольського збройного повстання 1905* лейтенанта П. П. *Шмідта* і матросів С. П. Частника, О. І. Гладкова і М. Г. Антоненка.

БЕРЕЗА́НЬ — селище міського типу Баришівського р-ну Київської обл. УРСР, на р. Недрі (бас. Дніпра). Залізнична станція.

У селищі заводи: залізобетонних виробів, асфальтовий, цегельний і маслоробний; суконна ф-ка, харчовий комбінат, відділення районного об'єднання «Сільгосптехніка», 2 радгоспи. 3 заг.-освітні школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 6 б-к. Відома з 1616.

БЕРЕЗИНА́ — річка в БРСР, права притока Дніпра. Довж. 613 *км*, площа бас. 24500 *км²*. Тече Центральноберезинською рівниною, заплава заболочена. Входить до складу Березинської водної системи, що сполучає басейни Дніпра і Зх. Двіни. Судноплавна на 500 *км* від гирла. В басейні верхньої течії — Березинський заповідник. На Б. — міста *Борисов, Бобруйськ*. Під час *Вітчизняної війни 1812* рос. війська на переправі через Б. 14—17 (26—29).XI завдали поразки наполеонівській армії, що відступала. В 1920 в період рад.-польс. війни частини Червоної Армії провели на Б. 2 наступальні операції. В ході Великої Вітчизн. війни в районі Б. відбувалися запеклі бої влітку 1941 і в ході *Білоруської операції 1944*.

БЕРЕЗИНЕ́ — селище міського типу Тарутинського р-ну Одеської обл. УРСР, на р. Когильнику. Залізнична станція.

Комбінат хлібопродуктів, радгосп. Середня школа, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 4 б-ки. Засн. 1816.

БЕРЕ́ЗІВКА — річка в Кіровоградській обл. УРСР, ліва притока Інгулу. Довж. 74 *км*, пл. бас. 665 *км²*. Бере початок на Придніпровській височині. Частково використовується для зрошення.

БЕРЕ́ЗІВКА — місто Одеської обл. УРСР, райцентр, на р. Тилігулі. Залізнична станція. Час заснування міста невідомий. Вперше згадується 1802. Рад. владу встановлено в січні 1918.

В 1918 під час нім. окупації в районі Б. діяв партизанський загін. 18.III 1919 частини Червоної Армії, просуваючись до Одеси, розгромили під Б. загони білогвардійців і франц. інтервентів, захопивши численні трофеї, в т. ч. бронепоїзд і 5 танків. Один з танків було відправлено в подарунок В. І. Леніну. У відповідь В. І. Ленін надіслав рад. воїнам вітальну телеграму (див. Повне зібр. тв., т. 50, с. 297—298). У розгромі білогвардійців відзначилася бригада Г. І. *Котовського*. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації (10.VIII 1941—31.III 1944) в Б. діяла підпільна молодіжна орг-ція. З 1962 — місто.

В Б. з-ди: сухого знежиреного молока, виноробний; елеватор, птахофабрика, комбінати харч. та побутового обслуговування, міжколг. буд. орг-ція, плодорозсадницький радгосп, лісомеліоративна станція. 5 заг.-освітніх, музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, 2 лік. заклади. Палац культури, 2 клуби, кінотеатр, 6 бібліотек.

БЕРЕ́ЗІВКА — селище міського типу Харківського р-ну Харківської обл. УРСР, за 4 *км* від залізничної ст. Комарівка.

Радгосп, цех ручної вишивки Харківської ф-ки «Україна». Будинок побуту. Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, 2 б-ки. Засн. 1629.

БЕРЕ́ЗІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Одеської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. *км²*. Нас. 43 тис. чол. (1976). В районі — 70 населених пунктів, які підпорядковані міській та 11 сільським Радам народних депутатів. Центр — *м. Березівка*. Поверхня рівнинна. Район лежить у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: вапняки, пісок, глини. Гол. річка — *Тилігул*. Переважають чорноземні грунти. Розташований у степовій зоні.

Береза бородавчаста: *1* — гілка з тичинковими сережками; *2* — гілка з маточковою сережкою; *3* — плід.

Ю. Й. Березіль.

Підприємства в осн. харч. пром-сті. Найбільші з них: березівські з-ди сухого знежиреного молока та виноробн. і харч. комбінат. Працюють 8 будинків побуту. В с. г. переважає землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1976 становила 142,8 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 111,2 тис. *га*. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. Розвинуте садівництво. В Б. р.— 15 колгоспів, 4 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка». В 1928 в Б. р. створено першу в СРСР машинно-тракторну станцію. Залізничні станції — Березівка і Раухівка. Автошляхів — 392 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 346 *км*.

У районі — 49 заг.-освітніх і музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, зоотехнічний технікум, 38 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 13 будинків культури, 39 клубів, 3 кінотеатри, 55 кіноустановок, 37 бібліотек.

Г. І. Марценюк.

БЕРЕ́ЗІВСЬКІ МІНЕРА́ЛЬНІ ВО́ДИ — бальнеологічний курорт, за 25 *км* від Харкова, біля ст. Курортна. Лікувальні фактори — мінеральна гідрокарбонатно-кальцієво-магнієва вода, торф'яна грязь. Показання: захворювання шлунково-кишкового тракту, печінки й жовчних шляхів, порушення обміну речовин, хронічні нетуберкульозні мієліти і цистити. Є санаторій, водолікарня. Сезон — цілий рік.

«БЕРЕЗІ́ЛЬ» — один з перших українських рад. театрів. У 1922—26 працював у Києві, 1926—35 — в Харкові (з 1935 — *Харківський академічний український драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка). Заснував Л. *Курбас* як мистецьке об'єднання «Березіль» (МОБ) навколо груп акторів «*Молодого театру*» і «*Кийдрамте*». «Б.» почав свої виступи 1922 в частинах 45-ї Червонопрапорної Волинської стрілецької дивізії. Назва театру походить від першого весняного місяця — березня. Художнє керівництво «Б.» декларувало програму творення революц. пролетарського театру, проголосило боротьбу проти «мистецтва для мистецтва», проти розважальності, рутини і штампу на сцені. Театр ставив п'єси, в яких розкривалися теми революції («Жовтень», «Пролог», «Жовтневий огляд»), робітн. класу («Рур», «Газ», «Нові йдуть», «Народження велетня», «Товарищ женщина»), інтернаціоналізму («Джіммі Хіггінс», «Секретар профспілки»), пропагував твори рад. драматургів («97», «Комуна в степах», «Маклена Граса» М. Куліша; «Диктатура», «Кадри» І. Микитенка; «Плацдарм» М. Ірчана; «Яблуневий полон» І. Дніпровського; «Невідомі солдати» Л. Первомайського; «Смерть леді Грей» С. Голованівського; «Загибель ескадри» О. Корнійчука; «Протигази» С. Третьякова, «Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова; «Тетнулд» Ш. Дадіані та ін.) і прогрес. зарубіжних авторів. Свої творчі зусилля «Б.» спрямував на шукання нових сценічних засобів агітаційного театру, велику увагу приділяв загостреності зовнішньої соціальної типізації сценічних образів, пластичності й динамічності мізансцен, масовим сценам. Проте творча практика «Б.» була позначена й певним захопленням формалістичними прийомами, *експресіонізмом* і *конструктивізмом*. Наприкінці 20-х рр. колектив припустився ідейних помилок, що виявилось у постановці таких ідейно хибних п'єс, як «Народний Малахій» та «Мина Мазайло». Ці помилки театр переборював на шляху до мистецтва *соціалістичного реалізму*. «Б.» об'єднував ряд театр. студій, режисерську лабораторію (засн. 1923), художню майстерню (керівник — В. *Меллер*) тощо; видавав журн. «Барикади театру».

В 1926 більшість ланок, що входили до «Б.», перейшла у відання органів профспілок та Головполітосвіти. Перебуваючи в Харкові, «Б.» проводив роботу по формуванню нових видів і жанрів рад. мистецтва — дитячого театру, театру оперети, театру сатири (колектив «Веселий пролетар»), естради та цирку. В «Б.» здобули режисерську підготовку Б. *Балабан*, С. К. *Бондарчук*, Я. *Бортник*, В. *Василько*, М. *Верхацький*, Л. *Дубовик*, Г. *Ігнатович*, Д. *Козачківський*, Ю. *Лішанський*, В. *Скляренко*, Б. *Тягно* та ін., які згодом очолювали ряд провідних укр. театрів; удосконалювали свою майстерність актори Д. *Антонович*, Г. *Бабенко*, Є. *Бондаренко*, А. *Бучма*, Л. *Гаккебуш*, М. *Крушельницький*, Л. *Криницька*, І. *Мар'яненко*, Д. *Мілютенко*, Ф. *Радчук*, О. *Сердюк*, Н. *Титаренко*, Н. *Ужвій*, С. *Федорцева*, В. *Чистякова*, С. *Шагайда* та ін.

Літ.: Піскун І. Український радянський театр. К., 1957; Лесь Курбас. Спогади сучасників. К., 1969; Шляхи та проблеми розвитку українського радянського театру. К., 1970; Смолич Ю. Про театр. К., 1977.

Ю. М. Бобошко.

БЕРЕЗНЕГУВАТО-СНІГУРІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ
6—18 березня 1944 року

БЕРЕ́ЗІН Юхим Йосипович (11.XI 1919, Одеса) — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1960). У 1941 закінчив Київ. держ. ін-т театр. мистецтва. На естраді — з 1940 разом з Ю. *Тимошенком* (Штепсель і Тарапунька); в 1941—45 виступали в Червоноармійському фронтовому ансамблі пісні і танцю. Б.— один з постановників і виконавців головних ролей у фільмах: «Їхали ми, їхали» (1961), «Сміханічні пригоди Тарапуньки і Штепселя» (1972), «Од і до» (1976). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. орденами і медалями.

БЕРЕ́ЗНА — селище міського типу Менського р-ну Чернігівської обл. УРСР, за 36 *км* від Чернігова. У селищі — птахофабрика, цехи менських харчового комбінату і маслозаводу, виробн. буд. матеріалів, відділення районного об'єднання «Сільгосптехніка». 2 заг.-освітні школи, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки. Відома з 1152. В Б. народилися держ. і парт. діяч І. П. *Товстуха*, композитор Г. Г. *Верьовка*.

БЕРЕ́ЗНЕ — селище міського типу Ровенської обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Дніпра), за 20 *км* від залізничної ст. Малинськ.

Перша згадка про Б., яке було на території, загарбаній шляхет. Польщею, належить до 1584. Після 2-го поділу Польщі (1793) у складі Правобережної України Б. возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1920 Б. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1957 — селище міськ. типу.

В Б.— фарфоровий і маслоробний заводи, льонозавод; швейна ф-ка, виробн. консервів, кормів, комбінат побутового обслуговування, лісгоспзаг, районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколг. буд. орг-ція, міжколг. льононасінницька станція. 3 заг.-освітні, музична, спортивна школи, профес.-тех. уч-ще, лісовий технікум, 2 лік. заклади. Будинок культури, 2 кінотеатри, 9 б-к, краєзнавчий музей.

БЕРЕЗНЕ́ВЕ ПОВСТА́ННЯ В КОРЕЇ 1919 — антиімперіалістичний виступ населення Кореї проти японських колонізаторів. Був кульмінаційним пунктом революц. піднесення в Кореї 1918, що відбувалося під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. 1.III 1919 населення Сеула, Пхеньяна та ін. міст влаштувало демонстрації на підтримку декларації про незалежність Кореї, надісланої представниками нац. буржуазії до япон. парламенту, генерал-губернаторові Кореї та *Паризькій мирній конференції 1919—20*. Репресії япон. влади щодо демонстрантів викликали заг. збройне повстання, в якому взяло участь понад 2 млн. чол. Повстання жорстоко придушили япон. колонізатори.

БЕРЕЗНЕ́ВІ СТАТТІ́ 1654 — договірні умови, на основі яких було здійснено рішення *Переяславської ради 1654* про возз'єднання України з Росією та визначено автономне становище України в складі Російської держави. З 13 (23).III

по 27.III (6.IV) 1654 укр. посольство на чолі з генеральним суддею С. *Богдановичем-Зарудним* і переяславським полковником П. *Тетерею* вело переговори з представниками царського уряду, в результаті яких було складено кілька різних за формою офіц. документів. Вся сукупність документів, оформлених внаслідок переговорів представників гетьманської адміністрації і царського уряду, дістала назву «Березневих статей». Пізніше в офіц. документах царського уряду Б. с. називалися «Переяславським договором» або «Договором Богдана Хмельницького». До складу Б. с. ввійшли «Просительні статті» з 23 пунктів (статей), подані укр. посольством 14 (24).III 1654, і царські укази до них, «Статті Богдана Хмельницького» (або «Статті Війська Запорізького») з 11 пунктів (статей), подані укр. посольством 21 (31).III 1654, та царські укази до них, царські жалувані грамоти про вільності Запорізького війська, про права православної шляхти тощо. Б. с. охоплювали широке коло питань, зокрема підтвердили виборність гетьмана, станові права укр. старшини, козаків, духівництва, міщан, визначили розмір жалування представникам вищої військ. старшини. Згідно з Б. с. Україна користувалася автономними правами: зберігала військ.-адм. органи управління на чолі з виборним гетьманом, тут без обмежень діяло місц. право. Разом з тим Б. с. дещо обмежили політ. та екон. права гетьманської адміністрації, яка була підпорядкована царському урядові. В той час, коли козац. старшина, укр. шляхта і духівництво користувалися становими правами і привілеями, становище широких мас укр. селянства характеризувалося дальшим посиленням залежності від укр., польс. і рос. феодалів. Б. с. на тривалий час визначили правове становище України в складі Рос. д-ви. Згодом рос. царизм, проводячи централізаторську політику, поступово скасовував окремі права і привілеї, а на поч. 80-х рр. 18 ст. ліквідував залишки автономного устрою України, встановленого в період визвольної війни укр. народу 1648—54.

Літ.: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 3. М., 1954; Історія Української РСР. т. 1. К., 1967.

БЕРЕЗНЕГУВА́ТЕ — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, райцентр, на р. Висуні (бас. Дніпра), за 12 *км* від залізничної ст. Березнегувата.

Засноване в кінці 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час нім.-фашист. окупації Б. (18.VIII 1941—14.III 1944) тут діяли підпільні антифашист. групи. Б. було визволено від нім.-фашист. окупантів внаслідок *Березнегувато-Снігурівської операції 1944*. З 1959 Б.— с-ще міськ. типу Молочний, комбікормовий, цегельний заводи, районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-освітні, музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. 2 будинки культури, 2 кінотеатри, клуб, 5 бібліотек.

БЕРЕЗНЕГУВА́ТО - СНІГУРІ́ВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 3-го Українського фронту (командуючий — генерал армії Р. Я. *Малиновський*) 6—18.III 1944 в районі на Пд. Зх. від Кривого Рога під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, складова частина стратегічної операції по визволенню Правобережної України. Здійснювалася з метою розгрому 6-ї нім. армії. Гол. удар завдавали 46-а і 8-а гвардійська армії, підсилені кінно-механізованою групою і 23-м танк. корпусом з плацдарму на р. Інгульці від Кривого Рога на Новий Буг. Прорвавши оборону противника, війська фронту 8.III здобули м. Новий Буг. Розвиваючи наступ у пд. напрямі, вони 12.III перехопили всі найважливіші шляхи відступу ворога на Зх. з району Березнегуватого і Снігурівки. 13 нім. д-зій опинилися під загрозою оточення. Противник, залишивши багато важкої зброї, техніки, з великими втратами відійшов за Пд. Буг. Внаслідок Б.-С. о. рад. війська визволили значну частину Правобережної України, оволоділи плацдармом на Пд. Бузі й зайняли вигідні позиції для здійснення *Одеської операції 1944*. *І. В. Архипов.*

БЕРЕЗНЕГУВА́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1922. Пл. 1,3 тис. *км*². Нас. 25,8 тис. чол. (1976). В районі — 53 населені пункти, які підпорядковані селищній та 11 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Березнегувате*. Лежить у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини — пісок, глина. Найбільша річка — *Інгулець* з прит. *Висунню*. Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Підприємства харч., буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: березнегуватські молочний, цегельний, комбікормовий з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Березнегувате). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. С.-г. угіддя 1976 становили 122,2 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 105,7 тис. *га*. Будується (1977) канал Явкинської зрошувальної системи. Гол. культури: пшениця, ячмінь, кукурудза, сорго, соняшник, цукр. буряки, баштанні, цибуля. В Б. р.— 12 колгоспів, 3 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Залізнична ст. Березнегувата. Автошляхів — 340 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 168 *км*. У районі — 32 заг.-освітні, 3 муз. школи, сільське профес.-тех. уч-ще, 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 9 будинків культури, 35 клубів, 39 кіноустановок, 32 б-ки, 4 музеї. *В. О. Кушніренко.*

БЕРЕ́ЗНЕ-ЛІПША́НСЬКА ДОЛИ́НА — долина в Українських Карпатах, між Полонинським і Вулканічним хребтами. Вис. бл. 500 *м*. Сади (абрикоси, черешні), виноградники. Численні мінеральні джерела.

БЕРЕЗНИКИ́ — місто обласного підпорядкування Пермської обл. РРФСР, порт на Камі. Залізнична станція. 172 тис. ж. (1976). На базі місцевих родовищ калійної, магнієвої та кухонної солей працюють содовий, азотнотуковий з-ди, титано-магнієвий комбінат. Розвинута харч., легка та буд. матеріалів пром-сть. Хіміко-мех. та буд. технікуми, мед. і муз. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей. Б. відомі з 16 ст.

БЕРЕ́ЗНІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центральній частині Ровенської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1,7 тис. *км*². Нас. 66 тис. чол. (1976). У районі — 57 населених пунктів, які підпорядковані 3 селищним та 26 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Березне*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: граніт, гнейси, базальт, каолін, пегматит, глина, крейда, торф. Найбільша річка — *Случ*. Грунти дерново-підзолисті, супіщані, торфові. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, дуб, вільха, осика) займають 88,9 тис. *га*.

Підприємства харчової, легкої пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: березнівські агро-пром. об'єднання (фарфоровий з-д, виробн. консервів та кормів), маслоробн. з-д, льонозавод, швейна ф-ка, Першотравневе паперове виробництво Понінківської картонно-паперової ф-ки. Працює комбінат побутового обслуговування (Березне). С. г. переважно м'ясо-мол. напряму з розвинутим льонарством. С.-г. угіддя 1976 становили 57,9 тис. *га*, в т. ч. орні

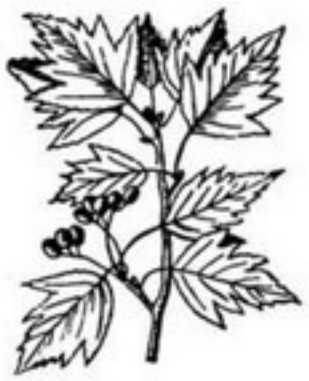

Берека.
Гілка з плодами.

Берест:
1 — гілка з квітками,
2 — гілка з плодами:
3 — квітка; *4* — плід.

землі — 30,8 тис. *га*, сіножаті й пасовища — 26,8 тис. *га*. Основні культури: пшениця, жито, ячмінь, льон, картопля, кормові буряки, однорічні та багаторічні трави. В тваринництві розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. В Б. р.—22 колгоспи, радгосп, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Залізнична ст. Малинськ. Автошляхів — 369 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 173 *км*.

У районі — 51 заг.-освітня, музична, спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, лісовий технікум, 40 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 7 будинків культури, 38 клубів, 47 кіноустановок, 44 бібліотеки.
П. К. Панасюк.

БЕРЕЗНЯКИ́ — городище *дьяковської культури* 3—5 ст. поблизу с. Березняків Рибинського р-ну Ярославської обл. Досліджувалося 1934—35. Є залишками патріархально-общинного поселення, що складалося з кількох житлових будівель, виробничих об'єктів, спільних для всієї громади, і поховальної споруди, т. з. будинку мертвих. Поселення укріплене валом і дерев'яною огорожею. Осн. заняття населення — землеробство і скотарство. Знайдено предмети, що свідчать про зв'язки з племенами Придніпров'я і Пд.-Сх. Прибалтики.

БЕРЕ́ЗОВИЙ ЧО́РНИЙ ГРИБ — те саме, що й *чага*.

БЕРЕЗО́ВСЬКИЙ Максим Созонтович [16 (27).X 1745, Глухів, тепер Сумської обл.— 22.III (2.IV) 1777, Петербург) — український і російський композитор. Навчався в Київ. академії, де почав писати музику. Співав у придворній капелі в Петербурзі. З 1765 вчився у Дж. *Мартіні* в Болонській філармонічній академії, в 1771 витримав екзамен у цій академії на звання академіка-композитора. У 1774 повернувся в Росію і був зарахований до придворної капели. Не знайшовши застосування своїм здібностям, доведений до відчаю інтригами двірцевих кіл, покінчив життя самогубством. Б.— майстер хорового письма *a капела;* разом з Д. *Бортнянським* створив класичний тип рос. хорового концерту. Твори: опера «Демофонт» (поставлена 1773), духовні концерти. В музиці Б. відчутні впливи укр. пісенності.
Літ.: Грінченко М. Історія української музики. К., 1922; Келдыш Ю. Неизвестная опера русского композитора. «Советская музыка», 1966, № 12.
М. М. Гордійчук.

БЕРЕ́КА (Sorbus torminalis) — рослина род. *розових*. Дерево вис. до 25 *м*. Стовбур до 25—30 (60) *см* у діаметрі. Кора на стовбурі гола, сірувато-коричнева, у старих дерев трохи потріскана. Листки пальчасто-лопатеві. Квітки невеликі, білі, зібрані в густі щитковидні суцвіття. Плоди ягодоподібні, спочатку червонувато-жовті, потім буруваті з білими крапками і синюваті; їстівні. Б. поширена в Європі, Пн. Африці, Малій Азії, в СРСР — на Кавказі, в УРСР (Закарпаття, Прикарпаття, Правобережний Степ, Крим) і Молдавії. Росте у світлих, переважно широколистих лісах. Деревина Б. тверда, добре полірується; з неї виготовляють меблі, різні токарні вироби. Вирощують Б. у садах і парках як декоративне дерево. Рідкісна рослина.

БЕРЕ́КА — річка в Харківській обл. УРСР, права притока Сіверського Дінця. Довж. 102 *км*, пл. бас. 2680 *км²*. Течія повільна. Замерзає в грудні, скресає на початку березня. Живлення снігове і дощове. По Б. від с. Червоний Лиман до гирла протягом 22 *км* проходитиме траса каналу Дніпро — Донбас.

БЕРЕНДЕ́Ї — кочові тюркські племена. Згадуються в давньорус. літописах з 1097 до кін. 12 ст. як частина *чорних клобуків*. З поч. 12 ст. разом з *торками* і *печенігами* за згодою давньорус. князів Б. селились у пд.-рус. степах, особливо в районі *Поросся*. Давньорус. князі використовували кінноту Б. для оборони Русі від *половців* і в князівських міжусобицях. Після монголо-тат. навали на Русь у серед. 13 ст. частина Б. переселилася до Болгарії та Угорщини; решта змішалася з населенням *Золотої орди*. З Б. пов'язують походження деяких тюрк. назв населених пунктів на Пд. Київщини і на Черкащині (Таганча, Кошмак, Карапиші).

БЕ́РЕНС (Behrens) Петер (14.IV 1868, Гамбург — 27.II 1940, Берлін) — німецький архітектор і художник-конструктор. Працював як живописець, графік і майстер декоративного мистецтва в Мюнхені (1891—99) й Дормштадті (1900—03); керував Худож.-промисловою школою в Дюссельдорфі (1903—07). Осн. споруди: з-ди в Берліні (1909—12) й Обергаузені (1921—25), тютюнова ф-ка в Лінце (1932—36). Б.— один з основоположників нової європ. архітектури; в його майстерні працювали *Ле Корбюзьє*, В *Гропіус*, *Міс ван дер Роє*.

БЕРЕНШТА́М Вільям Людвігович [9 (22).XI 1839, Київ — 10 (23).XI 1904, там же] — український громадський діяч, педагог і археолог. Закінчив істор.-філологічний ф-т Київ ун-ту (1862). Студентом брав участь в організації *недільних шкіл*. Викладав у серед. навч. закладах Кам'янця-Подільського (1865—68) та Києва (1868—79). Діяч київ. укр. *громади*. Один із засновників Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва (1873—76). За політичні погляди зазнавав переслідувань з боку царської влади. Автор праць з археології та історії укр. культури, опублікованих у журн. «*Киевская старина*» та ін. виданнях.

БЕ́РЕСТ, в'яз листуватий (Ulmus foliacea) — рослина з родини в'язових. Листопадне дерево до 30 *м* заввишки і 1,5 *м* у діаметрі, з коричнево-сірою, у старих дерев розтріскано корою і овальними, на верхівці загостреними листками. Дрібні двостатеві квітки зібрані в густі головчасті суцвіття. Цвіте напровесні до появи листків. Поширений у Зх. Європі, на Пд. Європ. частини СРСР (зокрема в УРСР), на Пн. Ірану та в Малій Азії. Росте в широколистих та байрачних лісах і чагарниках, у степу. в горах піднімається до 1500 *м* над р. м. Живе до 300 років. Деревина міцна, використовується у будівництві й для виготовлення різних виробів. Б. культивують для озеленення населених пунктів, полезахисного лісорозведення тощо. Протиерозійна порода, медонос.

БЕ́РЕСТ — зовнішня шарувата частина кори берези. Має жовтувато-білий або червонуватий колір. Застосовується для виготовлення речей домашнього вжитку: кошиків, сільниць, хлібниць тощо. Б.— сировина для виготовлення деревного дьогтю. В давні часи Б. використовували на Русі як матеріал для письма. Див. *Берестяні грамоти*.

БЕРЕСТЕ́ЙСЬКА ЗЕМЛЯ́ — давньоруська територія в середній течії Зх. Бугу, що входила до складу *Київської Русі*. Гол. місто — Берестя (тепер Брест). З 1080 була в складі Пінського, з 1150 — Волинського, з 1199 — Галицько-Волинського, з 1320 — Троцького (Литва) князівств. У 1569—1795 входила до Берестейського воєводства *Речі Посполитої*. Після 3-го поділу Польщі (1795) кол. територію Б. з. возз'єднано з Росією.

БЕРЕСТЕ́ЦЬКА БИ́ТВА 1651 — битва між селянсько-козацьким військом на чолі з Б. Хмельницьким і польсько-шляхетською армією 18 (28).VI — 30.VI (10.VII) поблизу м. *Берестечка* (тепер Горохівського р-ну Волинської обл.) під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Польс.-шляхет. армія налічувала 150 тис., у т. ч. 20 тис. іноз. найманців; сел.-козац військо — 100 тис. і його союзники — кримські татари — 50 тис. чол. У великих боях 18—20 (28—30).VI сел.-козац. полки успішно атакували ворога. Але кримські татари, підкуплені шляхтою, несподівано залишили поле битви і відступили, захопивши в полон Б. Хмельницького. Залишене без полководця сел.-козац. військо оточили переважаючі сили ворога. Обороною керували Ф. *Джалалій*, М. *Гладкий*, І. *Богун* та ін. полковники. Козаки мужньо оборонялися й завдавали ворогові значних втрат. Та прорвати ворожі позиції козакам не вдалося. Старшина змушена була почати переговори з польським командуванням про припинення воєнних дій. Проте польс. шляхта вимагала ліквідації всіх завоювань укр. народу, закріплених *Зборівським договором 1649*, капітуляції війська. Козац. керівники не погодилися на такі умови. Збудувавши три переправи через непрохідне болото і р. Пляшівку, сел.-козац. військо під проводом І. Богуна вночі проти 30.VI (10.VII) почало відступ з табору. Загинуло багато козаків, було втрачено майже весь обоз і частину гармат. Сел.-козац. полки відступили на Київщину. Наслідком битви під Берестечком було укладення *Білоцерківського договору 1651*.
Г. Я. Сергієнко.

БЕРЕСТЕ́ЧКО — місто Горохівського р-ну Волинської обл. УРСР, на р. Стирі (бас. Дніпра), за 25 *км* від залізничної ст. Горохів.

Час заснування міста невідомий. У 16—18 ст. Берестечко — під

владою феодальної Польщі. Біля Б. відбулася *Берестецька битва 1651*. За 3-м поділом Польщі (1795) Б. в складі Зх. Волині возз'єднане з Росією. Під час польс.-рад. війни 1920 в Б. був штаб 1-ї Кінної армії. За *Ризьким мирним договором 1921* в складі Зх. України відійшло до бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 возз'єднано з УРСР. З 1940 Б.— місто. Філіали горохівських з-дів: буд. матеріалів, плодоконсервного, первинної переробки вина, хлібокомбінату. Середня школа, зоотехнічний технікум, 3 лік. заклади. Будинок культури, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей. Пам'ятник Б. Хмельницькому, храм-пам'ятник (1912—14, арх. В. М. Максимов) на могилах козаків (див. *Козацькі могили*), що полягли в Берестецькій битві; поряд з ним — дерев'яна церква, збудована 1650 в с. Острові, а згодом перенесена до Б. У 1846 у місті був Т. Г. Шевченко, який присвятив подіям 1651 поезію «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле?».

БЕРЕСТОВА́ — річка в Харківській обл. УРСР, права притока Орелі (бас. Дніпра). Довж. 102 *км*, пл. бас. 1810 *км²*. Течія повільна. Живлення снігове і дощове.

БЕРЕ́СТЯ — давня назва м. *Брест*.

БЕРЕСТЯНІ ГРА́МОТИ — писемні пам'ятки 11—15 ст. на *бересті*. Перші Б. г. знайдено в Новгороді під час археол. розкопок 1951. Їх відомо понад 500 (переважна більшість — новгородські, інші знайдено в Смоленську, Пскові, Вітебську, Старій Русі). Літери видряпано гострою кістяною або металевою паличкою. Більшість Б. г.— особисті листи на побутові й госп. теми. Є написи з протестами селян проти феод. експлуатації, списками феод. повинностей тощо. Б. г. є цінними істор. пам'ятками, зокрема для вивчення історії давньорус. мови.

БЕРЕ́ТТІ — російські та українські архітектори. 1) Вікентій Іванович Б. [3 (14).VI 1781 — 6 (18).VIII 1842, Київ]. У 1798 — 1804 навчався в петерб. АМ, з 1809 — академік, з 1831 — професор. Працював у Петербурзі на будівництві Біржі з Ж. *Тома де Томоном* та в Комітеті для будівель та гідравлічних робіт, з 1837 — у Києві. Автор проекту перебудови частини Києва. Споруди, збудовані Б.: університет (1837 — 43), обсерваторія (з 1840), інститут шляхетних дівчат (1839—43, тепер Жовтневий палац культури). Вони характеризують Б. як видатного майстра архітектури рос. класицизму. 2) Олександр Вікентійович Б. (1816, Петербург — 1895, Київ) — син Вікентія Івановича. З 1827 навчався в петерб. АМ, з 1840 — академік. Викладав історію архітектури в Київ. ун-ті. Автор будинку 1-ї Київ. гімназії (1850, тепер гуманітарний корпус Київ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка), співавтор проекту Володимирського собору (1850—96) в Києві. Б.— автор проектів будинків училищ для ряду міст України.

О. В. Беретті. Будинок 1-ї київської гімназії (тепер — гуманітарний корпус Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка). 1850.

Літ.: Бутник-Сіверський Б. С. Архітектор В. І. Беретті в Києві. К., 1947.

БЕ́РЗІН (Берзінь) Рейнгольд Йосипович [4 (16).VII 1888 — 11.XI 1939] — рад. військовий і політ. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Кінігсгофі (тепер Латв. РСР) в сім'ї наймита. Учасник революційного руху в Латвії. Під час 1-ї світової війни — поручик старої армії. В 1917 — член Військ.-революц. к-ту Зх. фронту. В кінці 1917 — на поч. 1918 командував 2-ю революц. армією, яка ліквідувала контрреволюц. ставку в Могильові, брала участь у визволенні Києва від військ *Центральної ради*. В 1918 — 24 — головнокоманд. Зх., потім Пн.-Уральським фронтами, команд. 3-ю армією; член Реввійськради Зх., Пд., Пд.-Зх., Туркестанського фронтів. Після демобілізації (1924) працював у воєнній пром-сті, пізніше — в Наркомземі РРФСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами.

БЕ́РЗІН (Берзінь) Ян Антонович [29.IX (11.X) 1881 — 29.VIII 1938] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в Ліфляндській губ. в сім'ї селянина. Вчитель. В 1906—07 — член Петерб. к-ту РСДРП і його секретар. З 1908 — в еміграції. Був членом закордонного бюро ЦК РСДРП. У 1917 — член ЦК с.-д. партії Латвії. В 1919 — нарком освіти Рад. Латвії. В 1919—20 — секретар Виконкому Комінтерну. З 1921 — на дипломатичній і держ. роботі (1927—32 — уповноважений Наркомату закорд. справ СРСР при РНК УРСР). У 1917—18 — член ЦК РСДРП(б), 1918—19 — кандидат у члени ЦК РКП(б). У 1927—32 — член ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК. Автор праць з історії партії і міжнар. робітн. руху.

БЕ́РЗІН (Берзінь) Ян Карлович (справж. прізвище та ім'я — Кюзіс Петеріс; парт. псевд.— Папус; 13 (25).XI 1889 — 29.VII 1938] — рад. військовий діяч, армійський комісар 2-го рангу (1937). Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Яунпілсі (тепер Тукумського р-ну Латв. РСР) у сім'ї наймита. Учасник революц. руху в Латвії. Під час Жовтн. збройного повстання 1917 — член парт. к-ту у Виборзькому р-ні і член Петрогр. к-ту. Пізніше працював у Наркоматі внутр. справ. З травня 1919 — нач. політвідділу 11-ї стрілецької д-зії, нач. особливого відділу 15-ї армії. З квітня 1921 — у розвідувальному управлінні РСЧА (1924—35 і 1937 — нач. управління). В 1936—37 — гол. військовий радник респ. армії в Іспанії. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора і Червоної Зірки.

БЕРИ́Л (грец. βήρυλλος) — мінерал класу *силікатів*. $Be_3Al_2[Si_6O_{18}]$. *Сингонія* гексагональна. Густ. 2,63—2,91. Твердість 7—8. Блиск скляний. За забарвленням виділяють відміни Б.: аквамарин — зеленувато-блакитний, геліодор — золотисто-жовтий, смарагд — яскраво-зелений, вороб'євіт — блідо-рожевий та ін. Б. є в США, Колумбії, Пд. Африці, Демократичній Республіці Мадагаскар, в СРСР, зокрема на Україні. Б. використовують як *берилієву руду;* прозорі відміни (смарагд, аквамарин) — як дорогоцінне каміння.

В. І. Беретті.

БЕРИЛІ́ДИ — сполуки *берилію* з іншими металами. Характеризуються високою твердістю та стійкістю проти окислення. Одержують Б. в основному методами порошкової металургії. Б. застосовують у тих галузях техніки, де потрібна висока питома міцність, мала густина, високий опір термічним напруженням, збереження міцності при високих т-рах тощо (напр., в авіа- і ракетобудуванні).

БЕРИ́ЛІЄВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом берилію в кількостях, при яких доцільно вилучати його за сучасного рівня техніки й економіки. Осн. мінерали, що входять до складу Б. р.: *берил, фенакіт,* бертрандит, гельбертрандит, *хризоберил,* гельвін і гентгельвін; другорядні — бавеніт, евклаз, лейкофан. В СРСР Б. р. є в Забайкаллі, Казахстані, Сибіру та в ін. районах

БЕРИЛІЗА́ЦІЯ — дифузійне насичення поверхневого шару металевих виробів *берилієм*; вид *дифузійного покриття*. Підвищує міцність, жаростійкість, термостійкість і корозійну стійкість металів.

БЕРИ́ЛІЙ (Beryllium, від грец. βήρυλλος — *берил*), Be — хімічний елемент II групи періодичної системи Д. І. Менделєєва; ат. н. 4, ат. м. 9,01218. Відкрив 1798 франц. хімік Л.-Н. Воклен. Природний Б. складається з одного стабільного ізотопу ^9Be. Штучно одержано чотири радіоактивні ізотопи. Б.— рідкісний елемент, вміст його в земній корі $6\ 10^{-4}\%$. Легкий (густ. 1848 *кг/м³*), твердий, крихкий метал сіруватого кольору, $t_{пл}$ 1284° С, $t_{кип}$ 2477° С. При звичайній т-рі стійкий на повітрі (вкривається тонкою плівкою оксиду BeO). При нагріванні приєднує кисень, сірку, галогени, азот, вуглець; сплавляється з металами, утворюючи *бериліди*; розчиняється у розведених к-тах і лугах, витісняючи водень. Одержують Б. електролізом його розплавлених солей або відновлюючи фторид Б. магнієм. Застосовують Б. у рентгенотехніці, авіації, космонавтиці, ядерній техніці. Оксид BeO використовують як вогнетривкий та електроізоляційний матеріал. Сполуки Б. токсичні.

В. Л. Павлов

Берізка польова: *1* — верхня частина рослини; *2* — квітка в розрізі; *3* — плід.

Беркут.

БЕРИ́ЛІЮ СПЛА́ВИ — сплави на основі *берилію*. Належать до легких сплавів з високою питомою міцністю. За характером зміцнення розрізняють Б. с. малолеговані і дисперсно-зміцнені (в т. ч. з інтерметалідним зміцненням); за структурною ознакою — конструкційні малолеговані з структурою твердого розчину, двофазні композиційні з пластичною основою та Б. с. з дисперсною структурою. Найпоширенішими є сплави берилію з алюмінієм (38%), що кристалізуються в інтервалі т-р 1283—648° С. При т-рі, нижчій за 645° С, у таких сплавах утворюються крихка берилієва фаза і пластична алюмінійберилієва *евтектика* (~ 98—99,5% Al). Міцність і пластичність сплавів підвищують, легуючи їх магнієм (5—8%). Б. с. з пластичною основою легко піддаються зварюванню, штампуванню, пресуванню, прокатці (сплави Be—Al при т-рі 600—650° С, сплави Be—Al—Mg при т-рі, не вищій за 450° С). З Б. с. виготовляють напівфабрикати у вигляді листів, прутків, профілів і поковок.

В. Г. Ткаченко.

БЕРИ́НДА Памво (між 50—70-ми рр. 16 ст., Прикарпаття — 23.VII 1632, Київ) — український педагог, письменник, лексикограф. Працював друкарем і гравером у Стрятині, Львові, з 1619 — у Києві. В 1620 став «протосингелом» («головним»), а згодом — «архітипографом», тобто завідувачем, *Києво-Печерської друкарні*. Найважливіша праця Б.— «*Лексіконъ славенороссκій и именъ тлъкованіе*» (К., 1627) — перший друкований укр. словник. Б.— автор декламаційної композиції «На рождество...» (Львів, 1616) — видатної пам'ятки тогочасної укр. поезії і драматургії.

БЕРИ́НДА Степан (р. н. невід.— п. після 1634) — український друкар, гравер і поет Працював у друкарні Києво-Печерської лаври (1621—34). Надрукував бл. 10 книг: «Лексіконъ славенороссκій и именъ тлъкованіе» (1627), який склав П. *Беринда* (очевидно, його брат), «Служебник» (1629) та ін. Б. належать дві гравюри з власними ініціалами: в «Акафістах», 1629, і в «Параміфії», 1634 (з датою 1629). Писав вірші (один з них присвячений П. *Могилі*).

БЕРИСЛА́В — місто Херсонської обл. УРСР, райцентр, пристань на Каховському водосховищі, за 12 *км* від залізничної станції Козацька. Засн. на поч. 15 ст. під назвою Вітовтова митниця. В серед. 15 ст. її загарбали крим. татари, в кін. 16 ст.— турки, які збудували тут фортецю Казікермен. Після рос.-тур. війни 1768—74 його приєднано до Росії. В кінці 18 ст. перейменовано на Б. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 Б.— місто. На пд.-зх. околиці Б. досліджувалися *Берославські поселення і могильник* поч. н. е.

В місті — маш.-буд., маслосироробний, хлібний, цегельний і буд. матеріалів з-ди, харч. та побутового обслуговування комбінати. 7 заг.-освітніх і музична школи, мед. і пед. уч-ща. Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки, історичний музей. Архіт. пам'ятка — Запорізька церква 18 ст.

БЕРИСЛА́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,7 тис. *км²*. Нас. 55,3 тис. чол. (1976). В районі — 50 населених пунктів, які підпорядковані міській, селищній та 13 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Берислав*. Б. р. лежить у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: глини, черепашник. На Сх. та Пд. Сх. територію р-ну омивають *Каховське водосховище* і *Дніпро*. Ґрунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Підприємства маш.-буд., буд. матеріалів і харч. пром-сті. Найбільші з них: бериславські маш.-буд., буд. матеріалів і маслосироробний та Козацький залізобетонних виробів заводи. Працює комбінат побутового обслуговування (у місті Берислав)

Осн. галузі с. г.— зернове г-во, виноградарство, садівництво та мол.-м'ясне тваринництво. Площа с.-г угідь 1976 становила 138,3 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 119,9 тис. *га*. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, соняшник, рицина. В Б. р.— 22 радгоспи, птахофабрика, районне об'єднання «Сільгосптехніка» Залізничні станції: Козацька і Матросівка. Автошляхів — 261 *км* (усі з твердим покриттям).

У районі — 52 заг.-освітні, музична і спортивна школи, пед. і мед. уч-ща, філіал Гаврилівського с.-г. профес.-тех. уч-ща; 45 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 12 будинків культури, 32 клуби, 40 б-к, історичний музей. У с. Миловому Б. р. народився український радянський письменник Яків *Баш*.

А. М. Тищенко.

БЕРИСЛА́ВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ І МОГИ́ЛЬНИК — поселення і могильник перших століть н. е., виявлені на околиці м. *Берислава*. Досліджені 1951—53. Поселення заселялося починаючи від епохи бронзи і до середньовіччя. В перших століттях н. е. його населяли скіфо-сармати і частково слов'яни. Розкопками відкрито залишки 6 великих кам'яних будівель перших століть н. е. Типовими були багатокамерні споруди з житловими й госп. приміщеннями. Виявлено залишки двох двокамерних будівель (можливо, культових), оздоблених колонами. При розкопках могильника знайдено 4 поховання, в яких були речі, характерні для *черняхівської культури*.

БЕ́РІ-БЕ́РІ (від сингальського beri — слабість), авітаміноз B_1, аліментарний поліневрит — захворювання, що зумовлюється нестачею в їжі вітаміну B_1 (*тіаміну*) або порушенням його засвоєння в організмі. Характеризується множинними ураженнями периферичних нервів (особливо кінцівок), серцево-судинної системи, розладами травлення, атрофією м'язів, іноді набряками. Трапляється гол. чин у країнах Пд., Пд.-Сх. та Сх. Азії. Осн. причина захворювання — харчування полірованим (тобто позбавленим оболонок) рисом, збідненим не тільки на тіамін, а й на ін. вітаміни групи В. Лікування — препарати вітаміну B_1 та вживання багатих на цей вітамін продуктів (пивні й пекарські дріжджі, пшеничні зародки та ін.).

БЕРІ́ЗКА, повійка (Convolvulus) — рід рослин род. берізкових. Багаторічні трав'янисті рослини або напівкущі, часто з виткими стеблами. Квітки дзвониковидні. Близько 250 видів, поширених по всій земній кулі (переважна більшість — у Середземномор'ї).

В СРСР — 30 видів, з них в УРСР — 7, зокрема 2 види — бур'яни. Найпоширеніша Б. польова (C. arvensis) з витким довгим стеблом, стріловидним листям і біло-рожевими квітками. Злісний коренепаростковий бур'ян, що проникає в ґрунт на 2—3 *м* і глибше. Росте на полях у посівах багатьох культур, уздовж шляхів та на пустищах. Виснажує й висушує ґрунт. Зелена Б. у великій кількості отруйна, у сіні — нешкідлива.

Заходи боротьби. Очищення посівного матеріалу від насіння Б., знищення Б. в посівах просапних, на парах і на необроблюваних землях; обприскування посівів злаків *гербіцидами* тощо.

БЕ́РІНГ (Bering) Вітус-Йонассен (Іван Іванович; 1681—8.XII 1741) — мореплавець, офіцер російського флоту, родом з Данії. Керівник 1-ї Камчатської експедиції (1725—1730); 1733 призначений керівником 2-ї Камчатської експедиції. Під час цих експедицій разом з О. І. *Чириковим* на кораблях обігнув сх. берег Камчатки, пройшов між Чукотським п-овом і Аляскою (Берінгова протока), досяг узбережжя Пн. Америки, відкрив ряд Алеутських о-вів, дослідив Камчатку. Помер під час зимівлі на одному з Командорських о-вів (о. Берінга). Ім'ям Б. названо також море на Пн. Тихого океану.

БЕ́РІНГОВА ПРОТО́КА — протока між Азією і Америкою, сполучає Пн. Льодовитий і Тихий океани. Шир. до 86 *км*, глиб. 42 *м*. З жовтня по липень вкрита плавучою кригою. Б. п. відкрив С. *Дежнєв* 1648; названа ім'ям В.-Й. *Берінга*, який 1728 пройшов цією протокою.

БЕ́РІНГОВЕ МО́РЕ — окраїнне море Тихого ок., між пн.-сх. берегами Азії й пн.-зх. берегами Пн. Америки. На Пн. Берінговою прот. сполучається з Пн. Льодовитим ок. Пл. 2315 тис. *км²*. Пн.-сх.

частина — мілководна (до 200 *м*), пд.-зх.— глибоководна (найбільша глибина 4191 *м*). Береги високі, скелясті, з численними затоками (Анадирська, Брістольська та ін.). Дно вкрите піском і мулом. У Б. м. впадають великі ріки (Анадир, Юкон та ін.). Багато о-вів (Св. Лаврентія, Нунівак, Прибилова, Карагінський). Т-ра води на поверхні в серпні +5, +10°. Пн. частина Б. м. протягом 9—10 міс. вкрита кригою. Солоність змінюється від 31‰ на Пн. до 33‰ на Пд. У Б. м. водяться морські звірі (кити, морські котики, калани, тюлені, моржі) і риба (кета, горбуша, чавича, оселедці, тріска). Через Б. м. проходить траса *Північного морського шляху*. Головні порти: Провидіння, Анадир (СРСР), Ном (США). Назване на честь рос. мореплавця В.-Й. *Берінга*. *І. О. Речмедін.*

БЕРІТАШВІЛІ (Берітов) Іван Соломонович [29.XII 1884 (10.I 1885), с. Веджіні, тепер Груз. РСР—29.XII 1974, Тбілісі] — рад. фізіолог, засновник і керівник фізіол. школи в Грузії, акад. АН СРСР (з 1939), акад. АМН СРСР (з 1944), акад. АН Груз. РСР (з 1941), Герой Соціалістичної Праці (1964). Закінчив Петерб. ун-т (1910). У 1915—19 був викладачем ун-ту в Одесі. З 1919 —професор Тбіліського ун-ту, з 1941 — директор, а з 1951 — наук. керівник Ін-ту фізіології АН Груз. РСР. Праці Б. присвячені вивченню діяльності м'язової та центр. нервової систем, а також проблемам електрофізіології. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

БЕ́РКЛІ (Berkeley) Джордж (12.III 1685, поблизу Кілкенні, Ірландія — 14.I 1753, Оксфорд) — англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст, єпископ. За вченням Б., реальними є тільки відчуття, а всі предмети об'єктивної дійсності становлять комплекси цих відчуттів. За Б.,— «існувати — значить бути сприйманим», отже предмети існують лише остільки, оскільки вони сприймаються суб'єктом. Проте, обстоюючи принципи *суб'єктивного ідеалізму*, Б. намагається уникнути *соліпсизму* й твердить, що навіть тоді, коли зовн. світ не сприймається людиною, він існує в сприйнятті бога. Тут Б. підходить до *об'єктивного ідеалізму* і релігії. Нищівну критику Б. дав В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» у зв'язку з тим, що реакційні ідеї Б. на рубежі 19—20 ст. використали емпіріокритики (див. *Емпіріокритицизм*) у боротьбі проти матеріалізму.

БЕ́РКЛІЙ (Berkelium: від назви м. Берклі, Каліфорнія), Bk — штучно одержаний радіоактивний елемент, ат. н. 97, масове число найстійкішого ізотопу 247, належить до *актиноїдів*. Стабільних ізотопів не має. Б. відкрили 1949 амер. вчені С. Томпсон, А. Гіорсо та Г. *Сіборг*. Властивості Б. вивчено мало.

БЕ́РКМАН Яків Павлович [18 (30). V 1897, Харків — 18.I 1967, Львів] — український рад. хімік, доктор хімічних наук (з 1940), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1949), професор (з 1941). В 1919 закінчив Харків. ун-т. Працював у вищих навчальних закладах Харкова. З 1945 завідував кафедрою неорганічної і заг. хімії Львівського політехнічного ін-ту. Осн. праці — з синтезу штучних *дубильних речовин* і допоміжних продуктів для шкіряного виробн. Держ. премія СРСР, 1941.

БЕ́РКОС Михайло Андрійович [22.VIII (3.IX) 1861, Одеса — 20.XII 1919, Харків] — український живописець. Закінчив Одеську рисувальну школу (1877) та петерб. АМ (1878—89). Автор пейзажів: «В Оверні» (1891), «Льон цвіте» (1893), «В'їзд у повітове місто. Умань» (1895), «Село Веселе» (1901), «Червень» (1913), «Яблуня цвіте» (1919). Твори Б. зберігаються у Харків., Бердянському худож. музеях, Алупкинському палаці-музеї та ін.

М. А. Беркос. Червень. 1913. Харківський художній музей.

БЕ́РКУТ Леонід Миколайович (1879, Київ — 1940) — український рад. історик. У 1901 закінчив Київ. ун-т. Викладав у Варшавському ун-ті, після Великої Жовтн. соціалістич. революції — у Київ. ін-ті нар. освіти (з 1933 — Київський ун-т). Досліджував зх.-європ. середньовіччя. Осн. праці: «Вступ до історії середніх віків» (1911), «Історія німецьких міст у середні віки» (1912), «Етюди з джерелознавства середньої історії» (1928).

БЕ́РКУТ (Aquila chrysaëtus) — найбільший денний хижий птах з роду *орел*. Розмах крил — до 2 *м*. Оперення темно-буре, голова й шия вохристі або рудуваті. Поширений у лісовій зоні й горах Європи, Азії, Пн. Америки і в Пн. Африці. В СРСР — до пн. межі лісової зони; в УРСР Б.— дуже рідкісний осілий птах, гніздиться майже виключно в Карпатах. Живиться птахами, ссавцями (розміром до лисиці) та падлом. У Казахстані та республіках Серед. Азії Б. дресирують для полювання на птахів і звірів. Охороняється законом. У викопному стані відомий з пліоцену. *В. М. Зубаровський.*

БЕРКШИ́РСЬКА ПОРО́ДА СВИНЕ́Й, беркшири — порода скороспілих свиней. Виведена в Англії у графстві Беркшир у кінці 18 — першій пол. 19 ст. Масть чорна, з білими плямами на рилі, ногах та кінці хвоста. Жива маса дорослих кнурів 250—300 *кг*, свиноматок 180—210 *кг*. Серед. плодючість — 8—9 поросят в опоросі. Свині швидко ростуть і добре відгодовуються. Забійний вихід — 75—85%. М'ясо мармурове, соковите, смачне. Порода використана при виведенні миргородської, північнокавказької, каликінської, кемеровської, лівенської, української степової рябої та ін. порід свиней. У різних зонах СРСР Б. п. с. розводять для пром. схрещування з *великою білою породою свиней*. *І. М. Матієць.*

Свиноматка беркширської породи

БЕ́РЛАГЕ (Berlage) Гендрік-Петрюс (21.II 1856, Амстердам — 12.VIII 1934, Гаага) — нідерландський архітектор. Основоположник сучас. нідерл. архітектури. Основні роботи Б.: будинки Біржі (1897—1903), банку (1931—32) в Амстердамі, Муніципальний музей в Гаазі (1916—35); плани розширення Амстердама (1902—17) і реконструкції Гааги (1908—09). У спорудах Б. риси нац.-романтичного стилю поєднуються з функціональною обумовленістю плану і сміливістю конструктивного рішення.

БЕРЛАДИ́НКА — річка у Вінницькій обл. УРСР, ліва притока Дохни (бас. Південного Бугу). Довж. 61 *км*, пл. бас. 755 *км*². Бере початок на Подільській височині.

БЕРЛА́ДНИКИ, бирладники — в Давній Русі в 12 ст. *смерди* та представники інших верств населення, які тікали від феодального гніту і оселялися в пониззі Дунаю, переважно в м. Берладі (тепер м. Бирлад). Уперше згадуються в *Іпатіївському літописі* під 1159 у зв'язку з нападом 6-тисячного загону на чолі з князем-*ізгоєм* Берладником на міста Галицького князівства. В 1160 Б. здобули в пониззі Дніпра м. Олешшя, але біля м. Дциня були розбиті військом київ. кн. Ростислава Мстиславича. З 13 ст. Б. у джерелах не згадуються.

БЕРЛИ́НА — річкове плоскодонне однощоглове дерев'яне судно, вантажопідйомністю до 600 *т*. У 18—19 ст. Б. використовували на Дніпрі, Пд. Бузі, Дунаї, Дністрі. У верхів'ях Дніпра, на Десні, Прип'яті й у бас. Неви та Волги такі судна називалися білянами.

БЕРЛИ́НСЬКИЙ Максим Федорович [6 (17).VIII 1764, Нова Слобода, тепер село Путивльського р-ну Сумської обл.— 6 (18).I 1848, Київ] — український дворянський історик і археолог. Н. в сім'ї священика. В 1786 закінчив Київ. академію, потім учився в Петерб. учительській семінарії. В 1788—1834 вчителював у Києві. Автор «Короткого опису Києва» (СПБ, 1820), «Історичного огляду Малоросії та міста Києва» (частково опубліковано в альманасі «Молодик» за 1884). Ряд статей Б. з історії та археології Києва надруковано в «*Киевской старине*» та виданнях наук. т-в. У своїх працях ідеалізував істор. минуле України

І. С. Беріташвілі.

Пам'ятник В. Берінгу на о. Мідному.

БЕРЛІ́Н — столиця Німеччини 1871—1945. Утворився з двох поселень, що виникли на поч. 13 ст. (на місці колишніх слов. поселень) і 1307 злилися в одне місто. З 1486 — столиця *Бранденбургу*, з 1701 — *Пруссії*. Був одним з гол. центрів *революції 1848—49 в Німеччині*. З 1871 Б.— столиця Нім. імперії, з 1918 — Нім. республіки. В Б. відбувався ряд міжнар. конференцій і конгресів (*Берлінський конгрес 1878, Берлінська конференція 1884—85* та ін.). З кін. 19 ст. став одним з центрів нім. робітн. руху. 30.XII 1918 — 1.I 1919 тут відбувся установчий з'їзд Компартії Німеччини. В 1933—45 Б.— столиця фашист. «третього рейху». Зазнав значних руйнувань під час 2-ї світової війни. 2.V 1945 внаслідок *Берлінської операції 1945* рад. війська штурмом оволоділи Б. 8.V 1945 в Б. підписано акт про беззастережну капітуляцію фашист. Німеччини. Відповідно до протоколу Угоди Європ. консультативної комісії про зони окупації Німеччини і про управління Б. від 12.IX 1944 та угоди про контрольний механізм в Німеччині між СРСР, США, Великобританією і Францією від 1.I 1945 Б. як столиця Німеччини та місцеперебування верховних органів союзницької військ. адміністрації було виділено в особливий район у межах рад. окупаційної зони і поставлено під спільне окупаційне управління СРСР, США, Великобританії та Франції через чотиристоронню союзну комендатуру (поділено на 4 сектори). В Сх. Б. (рад. сектор) було здійснено глибокі революц. перетворення. В 1946 тут відбувся установчий з'їзд *Соціалістичної єдиної партії Німеччини*. В Зх. Б. західні д-ви перешкодили реалізації рішень *Потсдамської конференції 1945*. Порушуючи чотиристоронню угоду, вони здійснили ряд актів (провели 1948 сепаратну грошову реформу, сепаратні вибори в міський парламент, ввели 1950 зх.-берлінську конституцію), внаслідок яких місто було поділено на 2 частини — демократичний Б. (див. *Берлін — столиця НДР*) і *Західний Берлін*. Б. належить до міст радіально-кільцевого планування. Від середньовіччя збереглися готичні церкви — Марієнкірхе (бл. 1260 — серед. 14 ст.) і Клостеркірхе (бл. 1290—1300). У 18—19 ст. Б. забудовувався за регулярною системою, було створено площі й прямі широкі вулиці, парадні ансамблі й будівлі в стилі барокко (Цейхгауз, тепер Музей нім. історії, 1695—1706, арх. Г.-А. Нерінг, А. Шлютер, Ж. де Бодт) та класицизму (Оперний театр, 1741—43, арх. Г.-В. Кнобельсдорф; Бранденбурзькі ворота, 1788—91, арх. К.-Г. Лангганс; Драматичний театр, 1819—21 і Старий музей, 1824—28, арх. К.-Ф. Шінкель). У 19 — на поч. 20 ст. в Б. споруджувалися будинки еклектичної архітектури (ратуша, 1861—69, арх. Ф.-Г. Веземан; рейхстаг, 1884—94, арх. П. Валлот) та в стилях модерн і конструктивізму (арх. А. Мессель, П. Беренс, Г. Пельціг). У перші десятиріччя 20 ст. (за участю арх. П. Беренса, Е. Мендельзона, В. Гропіуса, Г. Пельціга та ін.) у Б. в дусі функціоналізму споруджено численні пром., видовищні та адм. споруди.

БЕРЛІ́Н — столиця НДР, основний політичний, економічний і культурний центр країни. Розташований на р. Шпре. 1090 тис. ж. (1975). Після утворення НДР (1949) в Б. утворилися центральні органи республіки. 10.X 1949 в Б. відбувся урочистий акт передачі урядові НДР всіх адм. функцій, які раніше покладалися на Рад. військ. адміністрацію. Трудящі НДР, очолені *Соціалістичною єдиною партією Німеччини*, здійснили відбудову і реконструкцію Б. В 1961 уряд НДР в зв'язку з агресивною діяльністю ФРН і її союзників по НАТО проти НДР та ін. соціалістичних д-в, що проводилась із *Західного Берліна*, вжив заходів до посилення охорони Б. Укладена 1971 між СРСР, США, Великобританією і Францією *чотиристороння угода по Західному Берліну*, а також домовленість з ряду питань між урядами НДР, ФРН та сенатом Зх. Берліна сприяли нормалізації становища в Б. У Б. відбулися важливі міжнар. з'їзди та конференції (Конференція міністрів закорд. справ чотирьох д-в з нім. питання 1954, *Всесвітній конгрес жінок 1975*, конференції і наради РЕВ, Всесвітньої федерації профспілок, Всесвітньої Ради Миру, *Конференція комуністичних і робітничих партій Європи 1976*). В Б. відбувся Всесвітній фестиваль молоді та студентів 1951. Б.— місцеперебування секретаріату *Міжнародної демократичної федерації жінок*.

Найрозвинутіші галузі пром-сті — металообробна і машинобудівна, яка виготовляє переважно точні машини, верстати, холодильні установки, транспортні засоби. Б. широко відомий як центр електротехнічної пром-сті (виробн. трансформаторів, засобів зв'язку, електроапаратури тощо). Підприємства хім., поліграфічної, швейної, харч.

Берлін. У центрі міста.

промисловості. Осн. пром. підприємства розміщені на околицях міста, гол. чин. уздовж водних шляхів. Важливий трансп. вузол Зх. Європи. Від Б. відходять 15 з-ць і 12 автошляхів. Річковий порт, який судноплавними каналами й річками зв'язаний з Північним і Балтійським морями. Міжнар. аеропорт Шенефельд.

У Б.— Німецька АН, академії с.-г. наук, будівництва і мистецтв; ун-т (засн. 1809), численні вузи та н.-д. інститути. Всесвітньовідомі музеї: Нац. галерея, Пергамський музей, нім. історії та ін. Нац. б-ка. Держ. оперний театр, театр ім. М. Горького, театр оперети, Комічна опера, Нім. театр тощо.

Після 2-ї світової війни в Б. проведено широку програму по відбудові міста й соціалістичному містобудуванню. Реконструйовано пром. споруди й численні архіт. пам'ятки, збудовано багато підприємств, адм., навч., дитячих, культурно-побутових та спортивних споруд (спортивний зал на Карл-Маркс-алле, 1950, арх. Р. Паулік; Вища школа образотворчого й ужиткового мистецтва, 1956, арх. З. Зельманагіц, скульптор Ю. фон Войскі; Будинок радіомовлення, 1958, арх. Ф. Ерліх; телевізійна оглядова башта, понад 360 *м* заввишки, 1969, арх. К. Кольман та ін.). За рішенням Ради Міністрів НДР (1964) проведено великі роботи щодо реконструкції центра (ансамблі площ Маркс-Енгельс-плац, 1960-і рр., арх. Р. Корн, Й. Кайзер та ін.; Ленін-плац, 1960-і рр., арх. Й. Нетер, Г. Мелан, з пам'ятником В. І. Леніну, рад. скульптор М. Томський). У Трептов-парку споруджено монументальний пам'ятник воїнам Рад. Армії (1946—49, скульптор Є. Вучетич, арх. Я. Белопольський).

БЕРЛІ́Н ЗА́ХІДНИЙ — політичне утворення з особливим міжнародним статусом, підтвердженим угодою між СРСР, США, Великобританією і Францією, підписаною 3.IX 1971. Див. *Західний Берлін*.

АФРИКА, ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА

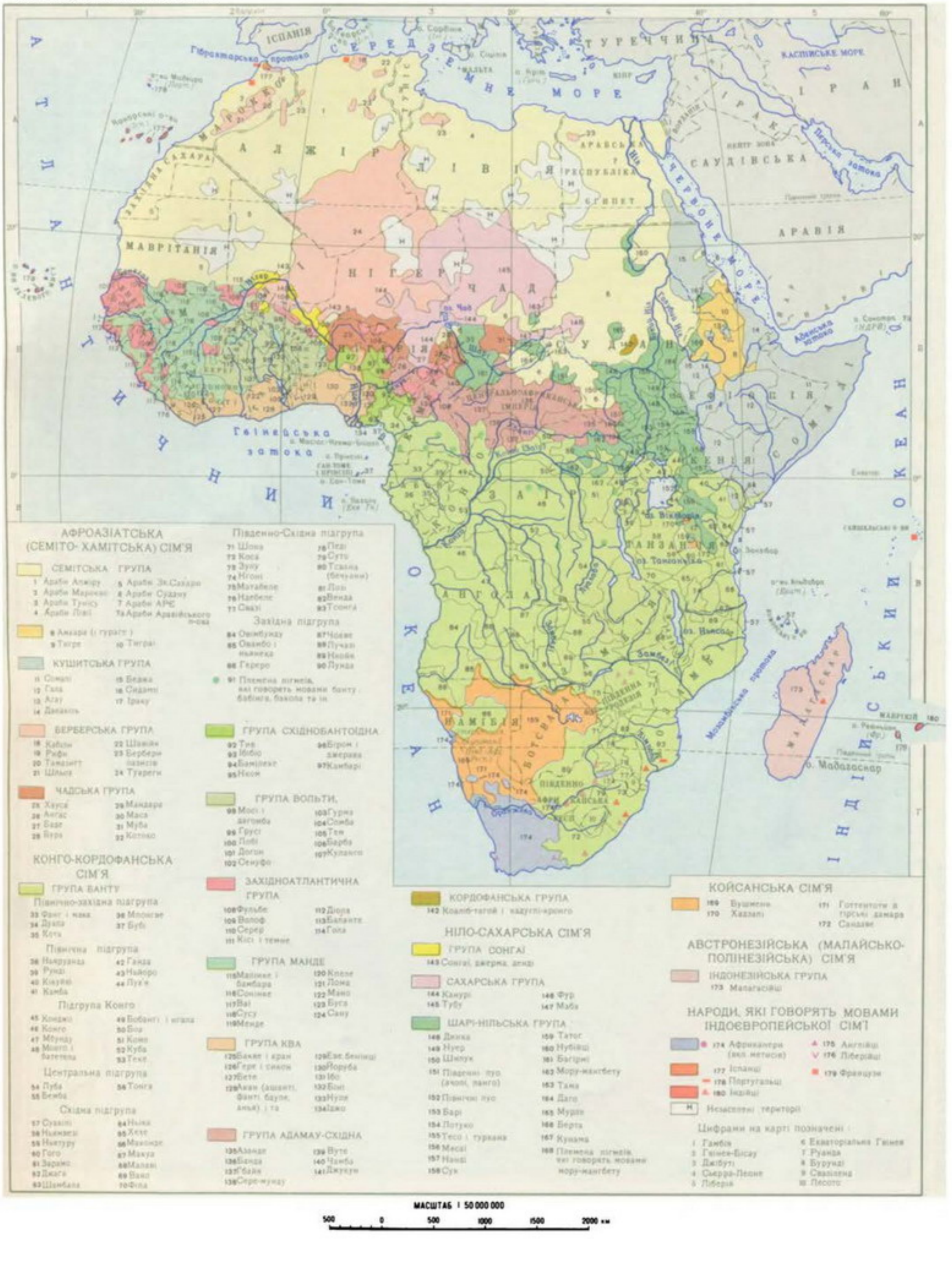

БІОГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ СУШІ

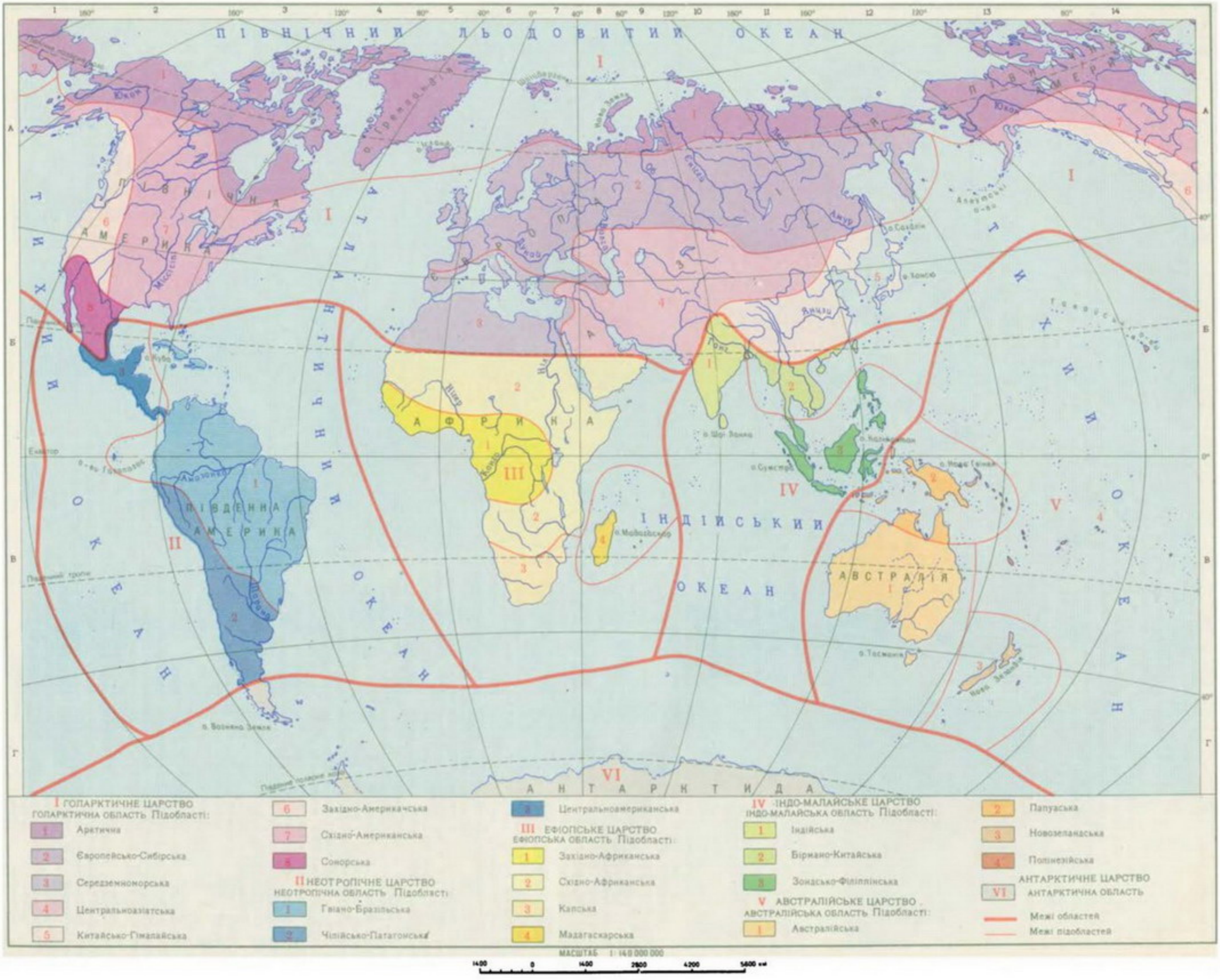

БЕРЛІНГУЄР (Berlinguer) Енріко (н. 25.V 1922, Сассарі, Сардінія) — діяч італійського комуністичного руху. За освітою — юрист. З 1937 брав участь в антифашист. русі. З 1943 — член Італійської компартії (ІКП). Працював секретарем провінційної орг-ції комуністичної молоді в Сассарі. В 1945 — член Секретаріату Комуністичної спілки молоді, з 1948 — член ЦК ІКП і кандидат в члени Керівництва партії. В 1950—56 секретар Італ. федерації комуністичної молоді. В 1950—53 — президент Всесвітньої федерації демократичної молоді. З 1960 — член Керівництва ІКП, 1958—60 і 1962—66 — член Секретаріату ІКП, потім секретар обкому в Лаціо. З 1969 — заступник генерального секретаря, з березня 1972 — генеральний секретар ІКП. Депутат парламенту з 1968.

«БЕРЛІНЕР АНСАМБЛЬ» — один з провідних театрів НДР. Засн. 1949 письменником Б. *Брехтом* (до 1956 — худож. керівник) та його дружиною актрисою Г. *Вайгель* (1956—71 — худож. керівник). Трупа утворилася з Німецького і Ціоріхського драм. театрів. «Б. а.» — театр антифашист. та антиімперіалістичної спрямованості (його емблема — «Голуб миру» П. *Пікассо*). В репертуарі — п'єси Брехта, Шекспіра, Мольєра, Гете, Гауптмана, Горького, Погодіна, Вишневського та ін. У 1957 театр гастролював в СРСР. В 50—70-х рр. в «Б. а.» працювали актори: Е. *Буш*, Е. *Гешоннек*, А. Гурвіц; режисери: Е. Енгель, М. Векверт та ін.

БЕРЛІНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1884—85 — міжнародна конференція, що була одним з етапів боротьби капіталістичних держав за поділ Африки. Відбулася в Берліні 15.XI 1884 — 26.II 1885. В Б. к. брали участь представники Австро-Угорщини, Бельгії, Великобританії, Данії, Іспанії, Нідерландів, Португалії, Німеччини, Росії, США, Туреччини, Франції та Швеції. На Б. к. було прийнято «Генеральний акт», згідно з яким Конго, захоплене 1879—84 «Міжнародною асоціацією Конго», очоленою бельг. королем Леопольдом II, було визнано «вільною д-вою» на чолі з Леопольдом II. Акт передбачав нейтралізацію басейну р. Конго, що давало можливість всім капіталістичним д-вам експлуатувати цю територію. Б. к. встановлювала також правила «придбання» ін. «незайнятих земель» в Африці. Конференція фактично санкціонувала загарбання Францією територій в Екваторіальній Африці, уточнила кордони португ. колонії Ангола.

БЕРЛІНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 — конференція глав урядів СРСР, США і Великобританії. Див. *Потсдамська конференція 1945*.

БЕРЛІНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1945 — завершальна операція Рад. Армії під час Великої Вітчизняної вій-

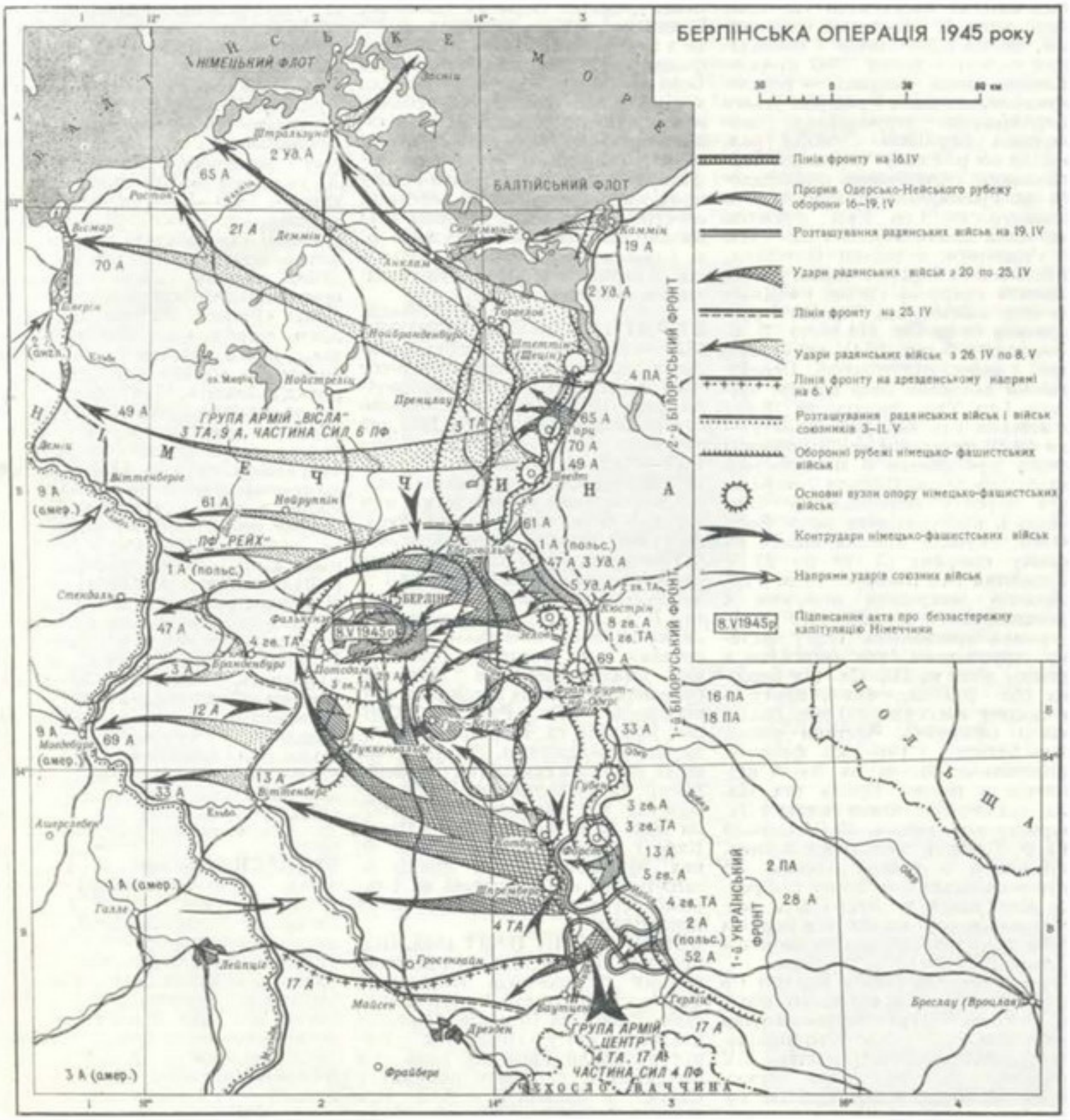

БЕРЛІНСЬКИЙ КОМІТЕТ ВКП(б)

Г. Берліоз.

ни 1941—45, проведена 16.IV — 8.V на території Німеччини. В Б. о. брали участь рад. війська 2-го Білорус. (команд. — Маршал Рад. Союзу К. К. *Рокоссовський*), 1-го Білорус. (команд.— Маршал Рад. Союзу Г. К. *Жуков*) та 1-го Укр. (команд.— Маршал Рад. Союзу І. С. *Конєв*) фронтів. Гітлерівське командування дало наказ до останку обороняти Берлін від Рад. Армії, розраховуючи здати місто англо-амер. військам. По ріках Одеру і Нейсе було споруджено міцний оборонний рубіж, який складався з 3 смуг заг. глибиною 20—40 *км*, а місто поділено на 9 оборонних секторів і підготовлено до тривалої оборони. Заг. глибина оборони, разом з укріпленнями Берліна, досягла 100 *км*. На Берлінському напрямі оборонялися війська групи армій «Вісла» і «Центр», що становили майже 1 млн. чол., мали 10 тис. гармат і мінометів, понад 1500 танків і штурмових гармат і 3300 літаків. Рад. війська налічували 2,5 млн. чол., мали 41 600 гармат і мінометів, понад 6250 танків і самохідних гармат і понад 7500 літаків. Кінцева мета операції — розчленування, оточення і розгром усього Берлінського угруповання, оволодіння Берліном і вихід рад. військ на р. Ельбу. Оточення Берлінського угруповання покладалося на правофлангові війська 1-го Білорус. та 1-го Укр. фронтів, які мали обійти Берлін з Пн. і Пд. і з'єднатися в районі Потсдама. Війська 2-го Білорус. фронту мали завдати удару на Росток і відрізати нім. війська від Берліна і розгромити їх на Пн. від міста. Б. о. почалась о 5 год. 16.IV могутньою арт. і авіац. підготовкою. Переборюючи запеклий опір ворога, війська 1-го Укр. фронту до 18.IV, а війська 1-го Білорус. фронту — до 19.IV прорвали всі 3 оборонні смуги противника й просунулись на Зх. до 30 *км*. Війська 2-го Білорус. фронту форсували р. Ост-Одер і, просунувшись до р. Вест-Одер, скували війська ворога на цьому напрямі. З 19 по 25.IV з'єднання 1-го Білорус. і 1-го Укр. фронтів завершили оточення й розчленування берлінського угруповання противника. Одну частину угруповання було затиснуто в районі лісів на Пд. Сх. від Берліна (бл 200 тис. чол.), другу — в самому місті (до 200 тис. солдатів і офіцерів). Частини військ 1-го Білорус. і 1-го Укр. фронтів, розвиваючи наступ на Зх. і відбивши в районі Брюка (на Пд. Зх. від Берліна) атаки знятих з Зх. фронту нім. військ, 25.IV вийшли на р. Ельбу й з'єдналися з амер. військами в районі Торгау. За цей час війська 2-го Білорус. фронту форсували р. Вест-Одер, розгромили ворога на Пн. від Берліна й на поч. травня вийшли до річок Ельди і Ельби.

Після запеклих боїв у Берліні і в районі на Пд. Сх. від нього обидва оточені угруповання ворога протягом 26.IV—2.V було ліквідовано; 30.IV взято рейхстаг. 2.V гарнізон Берліна склав зброю, а 8.V 1945 представник Гол. командування збройних сил фашист. Німеччини підписав у передмісті Берліна Карлсгорсті акт про беззастережну капітуляцію.

Перемогою Рад. Армії в Б. о. закінчилася друга світова війна в Європі. Б. о. продемонструвала військ. могутність СРСР і високу воєнну майстерність його Збройних Сил.

БЕРЛІ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т ВКП(б) — конспіративна організація рад. громадян, яка діяла на території Німеччини в роки 2-ї світової війни. Сформувався на поч. 1942 на базі підпільної групи в таборі рад. військовополонених у м. Вульгайде поблизу Берліна. Організаторами і керівниками Б. к. були офіцери Г. Коноваленко з Києва, А. Рибальченко з Херсонщини, москвич М. Бушманов. Б. к. мав широко розгалужену підпільну мережу осередків у багатьох таборах для військовополонених і «сх. робітників» у районі м. Марієнфельда та в м. Цессені, в районах Шпандау і Грюнвальда, на воєнних заводах Вернера, Дамлера, Штока та ін. Б. к. встановив зв'язки з нім. комуністами і болг. антифашист. студентською спілкою в Берліні. Водночас Б. к. взаємодіяв з підпільною групою, яку очолював рад. поет М. *Джаліль*. Підпільники організовували акти саботажу на підприємствах, знищували дефіцитні матеріали, псували готову продукцію, інструменти, верстати, електромережу тощо. В липні 1943 гестапо заарештувало 20 членів Б. к. і понад 200 рядових підпільників. 9 керівників орг-ції було страчено в *Заксенгаузені*.

А. В. Кудрицький.

БЕРЛІ́НСЬКИЙ КОНГРЕ́С 1878 — конференція ряду європейських держав, скликана на вимогу Австро-Угорщини та Великобританії для перегляду *Сан-Стефанського мирного договору 1878*, що завершив російсько-турецьку війну 1877—78. Б. к. мав на меті позбавити Росію і слов'ян. народи Балканського п-ова обумовлених ним вигід У Б. к. взяли участь Росія, Австро-Угорщина, Великобританія і Німеччина. Були присутні також представники Франції, Італії і Туреччини. За трактатом, прийнятим Б. к., Пн. Болгарія визнавалася номінально залежним від Туреччини, але фактично самостійним князівством. Пд. Болгарію було перетворено на автономну тур. провінцію — Сх. Румелію; Сербія, Румунія та Чорногорія визнавалися незалежними. Австро-Угорщина добилася санкції на окупацію Боснії та Герцеговини. Росія повернула пд. частину Бессарабії. За нею було закріплено Батумі, Карс і Ардаган з прилеглими до них районами. Б. к. привів до загострення суперечностей на Балканах, створивши грунт для нових конфліктів.

БЕРЛІ́НСЬКИЙ ПАКТ 1940. Підписаний 27.IX в Берліні представниками гітлерівської Німеччини, фашистської Італії і мілітаристської Японії на 10 років. Передбачав поділ світу: Німеччина і Італія діставали провідну роль при створенні т. з. нового порядку в Європі, а Японія — в Азії. Був тісно пов'язаний з планами нападу агресорів на СРСР. До Б. п. приєдналися залежні від Німеччини і Японії уряди Угорщини (20.XI 1940), Румунії (23.XI 1940), Словаччини (24.XI 1940) і Болгарії (1.III 1941), пізніше Фінляндії, Іспанії, Таїланду та ін. Розгром фашист. блоку в 2-й світовій війні 1939—45 привів до ліквідації Берлінського пакту.

БЕРЛІ́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Гумбольдтів — один з найбільших вузів НДР. Засн. 1809. В 19 — на поч. 20 ст. ун-т був центром наук. думки Німеччини. В 1836—41 в Б. у. навчався К. Маркс, 1841—42 слухав лекції Ф. Енгельс. Після розгрому фашизму роботу вузу перебудовано на демократичній основі. В 1946 ун-ту присвоєно ім'я видатних нім. вчених Александра і Вільгельма Гумбольдтів. Має 27 фак-тів і відділень: марксизму-ленінізму, теорії та орг-ції науки, мед., юрид., філос., природничо-матем. та ін.; н.-д. установи: обсерваторію, ін-ти генетики та експеримент. психології. В 1975/76 навч. р. в ун-ті було 17 600 студентів. У б-ці — бл. 3,6 млн. томів (1975).

А. В. Санцевич.

БЕРЛІО́З (Berlioz) Гектор (Ектор-Луї; 11.XII 1803, Кот-Сент-Андре, Франція — 8.III 1869, Париж) — французький композитор, диригент і музичний критик. В 1826—30 навчався в Паризькій консерваторії, 1830—32 — удосконалював майстерність в Італії. Б.— новатор у галузі симфонізму, творець сюжетно-оповідної програмної музики; зблизив симф. і оперно-ораторіальний жанри (драм. симфонія «Ромео і Джульєтта», 1839; драм. легенда «Засудження Фауста», 1846), збагатив оркестрову виразність музики (симфонія «Гарольд в Італії», 1834). Писав твори на революц. тематику (кантата «Грецька революція», 1826; оркестрово-хорова обробка «Марсельєзи», 1830; «Реквієм», 1837; «Траурно-тріумфальна симфонія», 1840). Разом з тим, у революц.-бунтарському романтизмі Б. виявляються найінтимніші почуття самотньої душі, нестримна фантастика («Фантастична симфонія», 1832). В останні роки життя Б. схилявся до абстрактного моралізування (ораторіальна трилогія «Дитинство Христа», 1854; оперна дилогія «Троянці», 1855—59). Б.— автор кантати «Сарданапал» (1830), опер «Бенвенуто Челліні» (1838) та «Беатріче і Бенедикт» (1862), а також ряду теоретичних і публіцистичних праць. Як диригент і композитор з успіхом виступав у Росії (1847, 1867—68).

Літ.: Соллертинский И. Берлиоз. М., 1962.

І. Ф. Ляшенко.

БЕРЛЯ́СКА — полонина в Карпатах, у пн.-зх. частині хребта *Свидовець*. Вис. понад 1500 *м*. Поверхня слабохвиляста, згладжена, дренується річками басейну Тересви. Характерні низькорослі трави, альпійські луки, буяхові й брусничні пустища, чагарникове криволісся. На схилах — ялиново-смерекові та буково-ялиново-смерекові ліси.

М. С. Кожурина.

БЕ́РМА (польс. berma, від нім. Berme) — 1) Горизонтальний майданчик (уступ) на схилах земляних

і кам'яних гребель, каналів, укріплених берегів, кар'єрів тощо. Збільшує стійкість верхньої частини споруд і поліпшує умови експлуатації їх. 2) Смужка землі (завширшки бл. 10 *см*) між стінкою рову і бруствером *окопу*; робиться, щоб запобігти осипанню землі в рів. Б. в окопах і ходах сполучень використовується стрільцями для упору ліктями при стрільбі.

БЕРМУ́ДСЬКІ ОСТРОВИ́ — володіння Великобританії на остро-

вах у пн.-зх. частині Атлантичного ок. Пл. 53 *км²*. Нас. 60 тис. чол. (1974), в т. ч. бл. 60% — негри. Офіційна мова — англійська. Адм. центр — м. *Гамільтон*. Острови коралового походження. Поверхня рівнинна, клімат тропічний, вологий. Пересічна т-ра серпня +27°, березня (найхолоднішого місяця) +17°. Опадів до 1350 *мм* на рік. Б. о. відкрив у 16 ст. ісп. мореплавець Х Бермудес. Корінне індіанське нас. в процесі колонізації було винищено. З 17 ст.— колонія Великобританії. Населення Б. о. бореться за нац. незалежність. Нац.-визвольну боротьбу очолює Бермудська демократична партія. На Б. о. — військ.-морські й військ.-повітряні бази Великобританії та США. Для економіки Б. о. велику роль відіграють надходження від туризму. Курорти. Вирощують банани, цитрусові, ранні овочі і квіти (на експорт). Більшу частину продовольчих товарів ввозять. Автошляхів — 212 *км*. Гол. морський порт — Гамільтон. Грош. одиниця — бермудський долар.

БЕРН — столиця Швейцарії, адм. центр кантону Берн. Лежить у глибокій гірській долині, на р. Аре, на вис. 572 *м* над р. м. 156 тис. ж. (1974).

Б. заснований 1191. В 1218 став вільним імперським містом. У 1353 ввійшов у Швейцарську конфедерацію. В 1653, 1723 і 1749 відбувалися повстання бюргерів і міськ. бідноти проти гніту міськ. патриціату. З 1848 Б.— столиця Швейцарії. На поч. 20 ст. був одним з центрів рос. революц. еміграції. В 1914—16 у Б. жив і працював В. І. Ленін.

Гол. галузі пром-сті: маш.-буд. (особливо приладобудування, виробн. засобів зв'язку, електроапаратури та ін.), текст., деревообр. і трикотажна. Підприємства хім.-фармацевтичної і харч. (консервної, борошномельної, шоколадної, пивоварної) галузей. Важливий трансп. вузол (з-ці, аеропорт). Центр туризму. В Б.— ун-т; музеї: Швейцарський, Альпійський, Історичний, Художній та ін. Нац. б-ка, театр. Архітектурні пам'ятки: пізньоготичний тринефний собор св. Вінцента (1421—1588) і ратуша (1406—17), Годинникова вежа (15 ст.), церква Святого духа (1726—29) в стилі бароко, парламент (1852—1901).

БЕРНАДО́Т (Bernadotte) Жан-Батіст (26.I 1763, м. По, Франція — 8.III 1844, Стокгольм) — маршал Франції (1804), король Швеції під іменем Карла XIV Юхана з 1818. Засновник дин. Бернадотів, яка й досі на швед. троні. В 1810 Наполеон I увільнив Б. у відставку, а швед. риксдаг обрав його спадкоємцем (фактич. регентом) короля Карла XIII. Б. дотримувався рос. орієнтації. За участь Швеції у війні проти Наполеона Б. домігся згоди Росії та Англії на шведсько-норвезьку унію, яку здійснив 1814.

БЕРНА́ДСЬКИЙ Валентин Данилович [н. 31.XII 1916 (13.I 1917), с. Озеряни, тепер Бобровицького р-ну Чернігівської обл.] — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1964. В 1950 закінчив Ін-т живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Портрет художника М. Крошицького», «Колгоспний сторож» (обидва — 1955), «На винограднику» (1961), «Сонячні грона» (1967), «Дівчина в шубці»

В. Д. Бернадський. *Обід у полі*. 1972.

(1971); «Обід у полі», «Зацвів бузок» (обидва — 1972), «Герой Радянського Союзу І Тесленко» (1975), «Герой Соціалістичної Праці Г. Хачарашвілі» (1975). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

БЕ́РНАЛ (Bernal) Джон-Десмонд (10.V 1901, Ніна, Ірландія — 16.IX 1971, Лондон) — англійський вчений і громадський діяч, член Лондонського королівського товариства (з 1937), іноземний член АН СРСР (з 1958). З 1937 — професор фізики Лондонського ун-ту. Осн. дослідження — з кристалографії, зокрема, з рентгеноструктурного аналізу рідин, металів, амінокислот, гормонів, стиролів. Б. один з перших почав вивчати *віруси* (1936). З позицій діалектичного матеріалізму розробляв проблему ролі науки в сусп. житті, показав особливості розвитку науки при капіталізмі й соціалізмі. Його кн. «Соціальна функція науки» (1938) започаткувала нову галузь — *наукознавство*. Б.— один із засновників Всесвітньої федерації наук. працівників (1946); був президентом-виконавцем Президії Всесвітньої Ради Миру (1959—65). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

Тв.: Рос. перекл.— Наука в истории общества. М., 1956; Мир без войны. М., 1960; Возникновение жизни. М., 1969.

Літ.: Сноу Ч. П. Джон Десмонд Бернал. В кн.: Наука о науке. Пер. с англ. М., 1966.

БЕРНА́Р (Bernard) Клод (12.VII 1813, Сен-Жюльєн, біля м. Вільфранша — 10.II 1878, Париж) — французький фізіолог і патолог, один із засн. сучасної фізіології та експериментальної патології. Досліджував функцію підшлункової залози; відкрив здатність печінки утворювати *глікоген* і підтримувати рівень цукру в крові; довів зв'язок між центр. нервовою системою і глікозурією (т. з. цукровий укол); встановив судинорухову функцію симпатичної нерв. системи. Вивчав і електричні явища в нервах та м'язах, діяльність ендокринних залоз тощо. В лабораторії Б. працював І. М. *Сєченов* та ін. рос. вчені.

БЕРНА́Р (Bernhardt) Сара (22.X 1844, Париж — 26.III 1923, там же) — французька актриса. В 1862 дебютувала в театрі «Комеді Франсез», грала в театрах «Жімназ», «Порт-Сен-Мартен», «Одеон». Ролі: донья Соль («Ернані» Гюго), Федра («Федра» Расіна), Маргарита Готьє («Дама з камеліями» Дюма-сина), а також чоловічі ролі: Гамлет («Гамлет» Шекспіра), Франц («Орля» Ростана). З 80-х рр. 19 ст. гастролювала в багатьох країнах світу: 1881, 1892 і 1908 — в Росії.

БЕРНАРДА́ЦЦІ Олександр Йосипович [1831, П'ятигорськ — 13 (26).VIII 1907, Одеса] — вітчизняний архітектор. У 1850 закінчив Петерб. будівельне уч-ще. Працював міським архітектором Кишинева (1856—58) і Одеси (1879—1907), де багато проектував і будував. Серед споруд Б. в Одесі — будинок т. з. Нової біржі (тепер філармонія, 1899), готель на Пушкінській вул., житлові будинки.

БЕРНАРДИ́НЦІ — ченці католицького ордену, засн. Бернаром Клервоським (1091—1153); відгалуження ордену *цистерціанців*.

БЕ́РНЕКЕР (Berneker) Еріх [3.II 1874, Кенігсберг, тепер Калінінград — 15.III 1937, Мюнхен] —

Дж.-Д. Бернал

С. Бернар

Берн. Загальний вид міста.

Р. Бернс.

Я. Бернуллі.

Й. Бернуллі.

Д. Бернуллі.

німецький мовознавець-славіст. Професор Празького й Мюнхенського ун-тів. Праці з етимології й синтаксису слов. мов. З них найважливіша: «Слов'янський етимологічний словник» (1908—14, незакінчена), де розглядається й лексика укр. мови. У 1922—29 редагував журн. нім. мовою «Архів слов'янської філології».

БЕ́РНЕТ (Burnet) Френк (н. 3.IX 1899, Траралгон, штат Вікторія) — австралійський вірусолог, професор Мельбурнського університету. Праці Б. присвячені вивченню екології вірусів, взаємовідносин вірусів та їхніх «хазяїв», механізму розмноження вірусів та їхній мінливості. Ім'ям Б. названо вперше вивчений ним збудник (Rickettsia burneti) ку-гарячки. При розгляді вірусних захворювань людини Б. дотримується еволюційної та екологічної точок зору. Нобелівська премія, 1960.

БЕРНІ́НІ (Bernini) Джованні (Джан)-Лоренцо (7.XII 1598, Неаполь — 12.XI 1680, Рим) — італійський скульптор і архітектор, представник *бароко*. Навчався у батька — скульптора П'єтро Берніні. Скульптурні твори Б. позначені підвищеною емоційністю, театральністю, світлотіньовим «живописним» трактуванням. Найвідоміші серед них — композиції «Давид» (1623), «Аполлон і Дафна» (1622—25), «Екстаз св. Терези» (1644—52); життєво виразні й правдиві інтимні портрети Шіпіоне Боргезе (1632), Констанції Буонареллі (1635); надгробок папи Урбана VIII (1639—46) та ін. Головна архіт. робота Б.— забудова площі перед собором св. Петра в Римі (1657—63). Творчість Б. мала великий вплив на європ. мистецтво 17—18 ст.

БЕРНС (Burns) Роберт (25.I 1759, Аллоуей, біля м. Ер — 21.VII 1796, Дамфріс) — шотландський поет. Вірші почав писати 1773 під впливом нар. поезії. Перша зб.— «Вірші, написані переважно на шотландському діалекті» (1786). Творча спадщина Б. складається з пісень, віршів, поем і епіграм, у яких поет реалістично відображав життя знедоленого селянства, виступав проти екон., політ. і нац. гноблення («Був бідний фермер батько мій», «Два собаки», «Послання Гейвіну Гамільтону»), проти святенництва («Молитва святенника Віллі», «Два пастирі»), провіщав неминучість революції. Найвищого розквіту творчість Б. досягла під час французької бурж. революції 1789—94 і пов'язаного з нею піднесення революційно-демократичного руху в Шотландії. В ці роки сформувався глибоко демократичний світогляд і реалістичний творчий метод Б. Революційні й, зокрема, антивоєнні настрої пронизують усі твори цього періоду: «Дерево свободи», «Чесна бідність», патріотичний гімн «Брюс — шотландцям», який назвали «шотландською марсельєзою», та ін. Волелюбність, життєрадісність, глибокий гуманізм і демократизм та художня досконалість поезії Б. здобули їй світову славу. Б. був улюбленим поетом К. Маркса, рос. революц. демократів; Т. Шевченко називав його «поетом народним і великим». Творчість Б. дістала високу оцінку І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського. Найвідоміші переклади укр. мовою І. Франка, П. Грабовського, В. Мисика; рос. мовою — С. Маршака.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Франко І. Творя, т. 15. К., 1955; Грабовський П. Переклади з Роберта Бернса. «Радянська література», 1939, № 10; [Вірші]. В кн.: Мисик В. Вибране. К., 1958; Рос. перекл.— Избранное, т. 1—2. Перевод С. Маршака. М., 1963; Стихотворения. Поэмы. М., 1976.

Літ.: Симоненко І. П. Поезія Роберта Бернса. К., 1959; Нечипорук О. Д. Великий поет Шотландії. К., 1973; Райт-Ковалева Р. Роберт Бернс. М., 1965. *І. П. Симоненко.*

БЕРНУ́ЛЛІ (Bernoulli) — родина швейцарських учених 17—18 ст. 1) Якоб Б. (27.XII 1654, Базель — 16.VIII 1705, там же) — математик, проф Базельського ун-ту (з 1687). Застосував *диференціальне числення* до геометрії — вивів формулу кривини плоскої кривої, дослідив *лемніскату, ланцюгову лінію* та ін. важливі криві. Разом з братом Йоганном заклав основи *варіаційного числення;* довів важливий окремий випадок *великих чисел закону* — теорему Бернуллі. 2) Йоганн Б. (27.VII 1667, Базель — 1.I 1748, там же) — математик, проф. Гронінгенського (з 1695) і Базельського (з 1705) ун-тів, почесний член Петерб. АН. Йому належать: теорія інтегрування раціональних дробів, розробка теорії звичайних *диференціальних рівнянь,* теорія руху тіл у середовищі з опором, теорія удару та ін. 3) Даниїл Б. (29.I 1700, Гронінген — 17.III 1782, Базель) — механік і математик, син Йоганна Б. Почесний член Петерб. АН, де працював з 1725 до 1733. Вперше (1755) застосував тригонометричні ряди для розв'язання рівнянь з частинними похідними, вивів осн. рівняння стаціонарного руху ідеальної рідини, висловив ідеї, що стосуються кінетичного уявлення про гази. Дав означення числа *e* як границі $(1 + 1/n)^n$ при $n \to \infty$ (див. *Непера число*). З ін. членів родини Б. відомі: Микола Б. (1687—1759) — математик, професор у Падуї і Базелі; Микола Б. (1695—1726) — математик, професор Петерб. АН; Якоб Б. (1759—89) — механік, член Петерб. Академії наук.

Дж.-Л. Берніні. Королівські сходи (Скала реджа) у Ватікані. Рим. 1663—66.

БЕРНШТЕ́ЙН (Bernstein) Едуард (6.I 1850, Берлін — 18.II 1932, там же) — один з лідерів опортуністичного крила німецької соціал-демократії і *Інтернаціоналу 2-го,* ідеолог *ревізіонізму.* Учасник нім. с.-д. руху з 1872. Під час діяння Виняткового закону проти соціалістів в Німеччині (1878—90) разом з К. Гехбергом і К. Шраммом закликав відмовитися від класової боротьби й пристосуватися до режиму Бісмарка. В 1881—90 — редактор ЦО с.-д. партії — газ. «Соціал-демократ». З серед. 90-х рр. остаточно порвав з марксизмом, відкрито виступив з ревізією осн. положень вчення К.Маркса як нібито застарілих. Ідеї Б. (див. *Бернштейніанство*) рішуче засудили революц. марксисти (В. І. Ленін, Ф. Мерінг, Р. Люксембург та ін.). У роки 1-ї світової війни Б. стояв на центристських позиціях. У 1917 разом з К. *Каутським* створив «Незалежну с.-д. партію». До СРСР і міжнар. комуністичного руху ставився вороже.

БЕРНШТЕ́ЙН Сергій Натанович [22.II (5.III) 1880, Одеса — 26.X 1968, Москва] — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1929) і АН УРСР (з 1925). В 1907—33 працював у Харківському ун-ті, де створив наук. школу. Праці Б. присвячені теорії *диференціальних рівнянь, функцій теорії* та *імовірностей теорії.* Б. знайшов умови аналітичності розв'язку рівнянь еліптичного і параболічного типів, створив сучас. теорію наближення функцій, основоположником якої був П. Л. *Чебишов.* Б. належить аксіоматичне обгрунтування теорії імовірностей. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

БЕРНШТЕЙНІА́НСТВО — опортуністична течія в міжнародному робітничому русі, що проповідувала перегляд (ревізію) основних положень марксизму; пов'язана з ім'ям ідейного лідера течії — Е. *Бернштейна.*

Підміняючи революційний марксизм *реформізмом* як у галузі теорії, так і практики, Б. відображало процес переродження лідерів зх.-європ. партій *Інтернаціоналу 2-го* в умовах переростання капіталізму в імперіалізм, зростання «робітничої аристократії» і припливу в робітн. рух дрібнобурж. елементів. У Росії ідеї Б. проявились у «*легальному марксизмі*» й «*економізмі*». Прихильники Б., фальсифікуючи істор. процес з позицій ідеалізму, маскуючи осн. суперечності експлуататорського суспільства, висунули «теорію» поступового врастання капіталізму в соціалізм. Б. заперечувало марксистське вчення про класову боротьбу, пролет. революцію і диктатуру пролетаріату. Ревізіоністські ідеї Б., як і його кредо: «рух — усе, кінцева мета — ні-

що» — означали вимогу перетворення пролет. партії на партію класового співробітництва з буржуазією, відмову від боротьби пролетаріату за політ. владу, за соціалізм в ім'я бурж. реформ. На практиці Б. вилилося в угодовство і пристосовництво до бурж. політики. В. І. Ленін викрив і ідейно розгромив Б. як глибоко вороже інтересам пролетаріату.

БЕ́РОС (Беросс; Βήρωσσις—грец. форма вавілонського імені Белрушу; бл. 350—280 до н. е.) — вавілонський історик. Автор твору з історії Вавілонії, написаного грец. мовою на основі місц. легенд та істор. переказів (збереглися лише окремі уривки, здебільшого перекручені, в творах античних і візантійських істориків).

БЕРСЕ́НЄВ Іван Миколайович [справж. прізв.— Павлищев; 11 (23).IV 1889, Москва — 25.XII 1951, там же] — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1947. Творчу діяльність почав 1907 у Києві. В 1911 прийнятий до МХТ. У 1924—36 — актор МХАТ-2. З 1938 — худож. керівник Моск. театру ім. Ленінського комсомолу. Ролі: Дон Гуан («Кам'яний гість» Пушкіна), Іудушка Головльов (за твором «Пани Головльови» Салтикова-Щедріна), Лаерт («Гамлет» Шекспіра). Поставив спектаклі: «Фронт» Корнійчука (1942), «Юність батьків» Горбатова (1943). Знімався в кіно: перший виконавець ролі Павла Власова («Мати»); Карташов («Великий громадянин»). Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами, а також медалями.

БЕ́РТЕЛЬС Євген Едуардович [13 (25).XII 1890, Петербург — 7.X 1957, Москва] — рад. сходознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1939). В 1920 закінчив Петрогр. ун-т. Працював в Азіатському музеї АН СРСР (тепер Ін-т сходознавства АН СРСР). Осн. праці присвячені історії культури народів Бл. і Серед. Сходу. Б.— засновник рад. школи іран. текстології. За монографію «Нізамі» удостоєний Держ. премії СРСР (1948). Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

БЕ́РТІ — гора в Карпатах, на Вододільному хребті (Закарпатська обл.). Висота 1679 *м*. На схилах — хвойні ліси, вище — чагарники, луки.

БЕРТІЛЬЙО́Н (Бертійон; Bertillon) Альфонс (22.IV 1853, Париж — 13.II 1914, там же) — французький криміналіст, який уперше розробив ряд засобів судової *ідентифікації*. Система кримінальної реєстрації Б. дістала назву б е р т и л ь й о н а ж. Її складовими частинами були: антропометрія, словесний портрет, сигналетична фотографія (опис особливих прикмет).

Літ.: Торвальд Ю. Сто лет криминалистики. Пер. с нем. М., 1975.

БЕРТІЛЬЙО́Н (Бертійон; Bertillon) Жак (11.XI 1851, Париж — 4.VII 1922, Вальмондуа) — французький бурж. статистик. За освітою лікар. Розробляв гол. чин. питання демографії. У 1883—1913 — директор Статистичного бюро Парижа. Один з фундаторів Міжнар. статистичного ін-ту (1885), для якого підготував проекти міжнар. класифікації професій, номенклатур хвороб і причин смерті, непрацездатності тощо. Особливу увагу приділяв питанням спаду народжуваності у Франції.

БЕРТЛО́ (Бертело; Berthelot) П'єр-Ежен-Марселен (25.X 1827, Париж — 18.III 1907, там же) — французький хімік, член Паризької АН (з 1873). Синтезував багато органічних сполук: ацетилен, стирол, бензол, нафталін, фенол, етиловий спирт та ін., вперше добув штучні жири. Б.— видатний дослідник у галузі *термохімії*, йому належать також праці з агрохімії, історії хімії. Тісний зв'язок з Б. підтримували О.М. Бутлеров, Д. І. Менделєєв, В. В. Марковников та ін.; деякі з них довго працювали в його лабораторії.

Літ.: Мусабеков Ю. С. Марселен Бертло. 1827—1907. М., 1965.

БЕРТОЛЕ́ТОВА СІЛЬ, калію хлорат, $KClO_3$ — безбарвні, розчинні у воді кристали. Застосовують у виробництві сірників, *вибухових речовин* тощо. Названо за ім'ям К.-Л. *Бертолле*. Див. також *Калію сполуки*.

БЕРТОЛЛЕ́ (Berthollet) Клод-Луї (9.XII 1748, Таллуар, Савойя — 6.XI 1822, Париж) — французький хімік, член Паризької АН (з 1780). Засновник учення про хім. рівновагу. Брав участь у створенні нової хім. номенклатури, визначив склад аміаку, синильної к-ти і сірководню; відкрив нітрид срібла та *бертолетову сіль*; розробив спосіб білення полотна хлором. Б. встановив, що напрям хім. реакцій визначається масою, властивостями взаємодіючих речовин і умовами реакції.

БЕРТЬЄ́ Давид Соломонович [19 (31).V 1882, Літин, тепер смт Вінницької обл.— 16.V 1950, Київ] — український рад. скрипаль, педагог і диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1938). Закінчив Муз. ін-т у Варшаві (1901) і Петерб. консерваторію (1904). З 1918 жив у Києві. Був концертмейстером і диригентом Держ. симфонічного оркестру, очолював струнний квартет філармонії, викладав у Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка. З 1920 — викладач, з 1922 — професор Київ. консерваторії.

БЕРТЬЄ́-ДЕЛАГА́РД Олександр Львович (1842, Севастополь — 26.II 1920, Ялта) — рос. нумізмат і археолог. З 1899 — віце-президент і фактичний керівник *Одеського товариства історії і старожитностей*. Автор досліджень з археології та історії монетної справи *античних держав Північного Причорномор'я*. Один з перших почав використовувати метрологічні дані для вивчення грош. обігу. Вивчав істор. географію Пн. Причорномор'я в античні і середньовічні часи.

С. Н. Бернштейн

І. М. Берсенєв.

П.-Е.-М.-Бертло.

К.-Л. Бертолле.

БЕ́РТЬЄ (Bertier) Іван Іванович [24.VI (6.VII) 1787, Париж — 29.VII (10.VIII) 1865, Одеса] — рос. історик, археолог, нумізмат. Нащадок французького роду, що емігрував до Росії. Закінчив Царськосельський ліцей (1811). Служив у Міністерстві закордонних справ. З 1817 — в Одесі, з 1819 — директор Рішельєвського ліцею. З 1829 — ректор Новорос. ун-ту. Автор праць з історії Одеси, Причорномор'я, Криму, Кавказу, Молдавії, Волині, Поділля, Галичини, Литви, Польщі, Пруссії, Німеччини, Франції, Італії, Греції, Єгипту, Сирії, Палестини, Персії, Індії, Китаю, Японії, Америки. Зібрав багату нумізматичну колекцію, яка згодом стала основою Одеського археологічного музею.

БЕРША́ДСЬКИЙ Юлій Рафаїлович [9 (21).I 1869, Тирасполь — 26.IX 1959, Свердловськ] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1941). У 1886—93 навчався в Одес. рисувальній школі в К. *Костанді*, 1891—99 — в петербурзькій АМ у І. *Рєпіна*. Писав тематичні картини («Удівство», 1893; «Цікаве оповідання», 1902; «Революціонерка», 1906; «Свято в колгоспі», 1937) і портрети (письменника П. П. Бажова, 1943; автопортрет, 1954).

БЕ́РШАДСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Вінницької обл. УРСР. Утворений 1922. Пл. 1,3 тис. $км^2$. Нас. 89,9 тис. чол. (1976). У районі — 46 населених пунктів, які підпорядковані міській і 26 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Бершадь*.

Поверхня — хвиляста рівнина. Корисні копалини: піски, глини, граніти. Гол. річки — *Південний Буг* з притоками *Дохною, Берладинкою, Удичем*. Грунти переважно опідзолені чорноземи і темно-сірі лісові. Лежить у межах лісостепової зони. Лісів 14,9 тис. *га* (граб, дуб, клен, ясен, липа).

Осн. галузі пром-сті: харч., деревообробна й металообробна. Найбіль-

Й.-Я. Берцеліус.

ші підприємства: бершадські цукр., спиртовий, хлібопродуктів, молочноконсервний комбінати, з-д металовиробів; Красносільський цукр. завод та ін. В районі — 6 будинків побуту. Осн. напрям розвитку с. г.— виробн. зерна, цукр. буряків, молока і м'яса. Площа с.-г. угідь 1976 становила 95 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 90 тис. *га*. В Б. р.— 23 колгоспи, 2 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Бершадь, Яланець, Устя. Автошляхів — 480 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 398 *км*.

У районі — 46 заг.-освітніх, 2 муз., спортивна школи, мед. уч-ще, 54 лік. заклади, в т. ч. 10 лікарень, 26 буд. культури, 26 клубів, 3 музеї, 98 бібліотек. *В. Ф. Темний.*

БЕ́РШАДЬ — місто Вінницької обл. УРСР, райцентр, на р. Дохні (басейн Південного Бугу). Залізнична станція. Вперше Б. згадується 1459 як фортеця на пд. кордоні Великого князівства Литовського. Після 1569 — під владою шляхет. Польщі, з 1672 — Туреччини. В кін. 17 ст. відновилося панування Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України Б. возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації Б. (29.VII 1941 — 14.III 1944) у місті і районі діяли підпільні орг-ції та партизанські загони, керовані підпільним райкомом КП(б)У. З 1966 Б.— місто. Пром. підприємства: цукр., молочноконсервний, спиртовий, хлібопродуктів комбінати; з-д металовиробів, меблева і швейна ф-ки, районне об'єднання «Сільгосптехніка». В місті — 3 заг.-освітні, музична, спортивна школи, мед. уч-ще, 3 лік. заклади. Будинок культури, 5 клубів, 2 кінотеатри, 4 б-ки, краєзнавчий музей.

БЕСЕМЕ́РІВСЬКИЙ ПРОЦЕ́С (за ім'ям англ. інженера Г. *Бессемера*), бесемерування чавуну — процес виробництва сталі продуванням крізь рідкий чавун стисненого повітря (атмосферного або збагаченого киснем). У чавуні для Б. п. міститься 0,6—1,5% Si, 0,6—0,9% Mn, не більше як 0,07% P і 0,05% S. Такий чавун заливають у бесемерівський (викладений усередині хім. кислим матеріалом) *конвертор* місткістю до 50 *т*, де він перетворюється на сталь внаслідок окислення домішок (кремнію, марганцю, вуглецю), що супроводиться виділенням тепла і, отже, підтримуванням металу в рідкому стані (відпадає потреба в паливі). Різновидом Б. п. є мале бесемерування (для виготовлення фасонного литва) — в конверторах місткістю 0,05—4 *т*, де повітря продувають крізь чавун збоку. Бесемерівська сталь (до 0,09% P, 0,07% S, 0,02% N) твердіша за мартенівську, в неї вища границя текучості, підвищена стійкість проти спрацювання, кращі антикорозійні властивості. Її легше зварювати під тиском, обробляти різанням у холодному стані, однак вона відзначається підвищеною крихкістю, ламкістю при дуже високій або зниженій т-рі. Застосування Б. п. обмежується гол. чин. через сучасні підвищені вимоги до сталі. Більшого розвитку, ніж Б. п., набули *мартенівське виробництво* і *кисневo-конверторний процес*.

БЕСЄ́ДІН Сергій Фотійович [н. 25.IX (8.X) 1901, Харків] — український рад. живописець і графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1954. Навчався в Харків. худож. ін-ті (1923—29) в М. *Шаронова*. Твори: живописні — «Футболісти» (1929), «Домна» (1932), «Жуковський біля ліжка пораненого Пушкіна» (1937), «В. І. Ленін і Н. К. Крупська на вечорі, присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, в 1914 році у Кракові» (1964); малюнки: «В. І. Ленін» (1957—64); «В. І. Ленін і О. М. Горький» (1969), «Слова Леніна» (1974).

С. Ф. Бесєдін. В. І. Ленін і Н. К. Крупська на вечорі, присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, в 1914 році у Кракові. 1964. Київський державний музей Т. Г. Шевченка.

Літ.: Мацапура М. І. Сергій Фотійович Бесєдін. К., 1965.

БЕСЄ́ДІНА-НЕВЗО́РОВА Віра Павлівна [9 (21).VIII 1894, м. Юр'єв, тепер Тарту Ест. РСР — 4.III 1971, Харків] — український рад. мовознавець, засл. діяч науки УРСР (з 1968). Закінчила Вищі жіночі курси в м. Юр'єві (1914). З 1921 працювала в Харків. ун-ті, з 1967 — професор. Автор розвідок з питань стилістики, культури мови, істор. граматики тощо

Тв.: Старославянский язык. Х., 1962.

БЕСІ́КІ [справж. прізв., ім'я, по батькові — Габашвілі Віссаріон Захарович; 1750, Тифліс — 24.I (4.II) 1791, Ясси] — грузинський поет і політ. діяч. Обер-секретар у царя Імеретії Соломона I. На чолі дипломатичної місії (1787) їздив у Петербург і Кременчук; був послом при ставці Потьомкіна на Україні та в Молдавії. Писав любовно-ліричні й сатиричні вірші, елегії, оди — «Сумний сад», «Два дрозди», «Стан красуні», «Я мрію про тебе» та ін. Автор сатиричної поеми «Невістка та свекруха», патріотичної оди «Аспіндза».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Бажан М. П. Твори, т. 3. К., 1975. *Д. М. Косарик.*

БЕСКИ́ДИ, Бещади — система хребтів у пн. смузі Карпат, на кордоні Польщі з Чехословаччиною і СРСР. Простягаються між верхів'ями р. Морави та долиною р. Мизунки (прит. р. Свічі). Пересічні вис.— від 800—1000 *м* (на Пн. Зх.) до 1300 *м* (на Пд. Сх.), найбільша — 1725 *м* (г. Баб'я Гура). Б. складаються з кулісоподібних хребтів, розчленованих поздовжніми вузькими й поперечними широкими долинами річок і міжгірними улоговинами. Хребти мають пологі схили й округлі вершини. Характеризуються лускуватою (скибовою) структурою. Складаються з вапняків, сланців і пісковиків. Вкриті ялино-смерековими й буковими лісами, на полонинах — альпійські луки. Багато перевалів, по яких проходять автомоб. шляхи. *М. С. Кожурина.*

БЕСКИ́ДНИКИ — народні месники — *опришки*, які діяли в 16—18 ст. на Закарпатті в *Бескидах*, поблизу верхів'їв р. Сану.

БЕСПА́ЛОВ Андрій Андрійович (1889, Катеринослав — 1919) — учасник боротьби за владу Рад у Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ), робітник-металург. Член Комуністичної партії з 1914. Н. в сім'ї робітника. З 1910 працював на металург. з-ді в Кам'янському. В квітні 1916 — один з організаторів страйку, за що був відправлений на фронт. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Кам'янського. Займався військ. підготовкою загонів Червоної гвардії. Загін, очолюваний Б., розгромив з'єднання військ Центральної ради в с. Троїцькому (тепер П'ятихатського р-ну Дніпроп. обл.), бився з білогвардійцями під Єлисаветградом (тепер Кіровоград). Під тиском нім. окупаційних військ загін залишив Україну і влився в частини Червоної Армії під Царицином (тепер Волгоград). Пізніше Б. був тяжко поранений і незабаром помер.

БЕССАРА́БА Іван Венедиктович (бл. 1850, с. Ломази Седлецької губ., тепер ПНР — 1921) — український фольклорист і етнограф. З 80-х рр. до 1916 вчителював на Херсонщині. Збирав фольклорно-етнографічні матеріали в Седлецькій і Херсон. губерніях. У своїх дослідженнях висвітлював укр.-рос., укр.-білорус. і укр.-польські культурні взаємини.

Тв.: Материалы для этнографии Седлецкой губернии. СПБ, 1903; Материалы для этнографии Херсонской губернии. Пг., 1916.

БЕССАРА́БІЯ — частина території СРСР між річками Дністром, Прутом і пониззям Дунаю. В 10—11 ст. Б.— в складі *Київської Русі*, пізніше — *Галицько-Волинського князівства*. В 40-х рр 13 ст зазнала монголо-тат. навали. В серед. 14 ст ввійшла до *Молдавського князівства*. На поч. 16 ст. її разом з Молдавією загарбала султанська Туреччина. За *Бухарестським мирним договором 1812* Б. відійшла до Росії. На поч. 20 ст. в Б. розвивався робітн. рух, створювалися с.-д. орг-ції. В 1901—02 в Кишиневі діяла підпільна друкарня ленінської «*Искры*». В грудні 1917 в Б. була встановлена Рад.

влада. В січні 1918 Б. окупувала боярська Румунія. Населення Б. героїчно боролося проти окупантів, за визволення і возз'єднання з СРСР (див. *Хотинське повстання 1919, Татарбунарське повстання 1924*). 28.VI 1940 в результаті мирного розв'язання рад.-рум. конфлікту Б. було повернуто СРСР. 2.VIII 1940 Верховна Рада СРСР затвердила закон про утворення Молд. РСР, до складу якої ввійшла й тер. Б. Акерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти відійшли до УРСР. На тер. Б. живуть молдавани, українці, росіяни та ін.

БЕССАРА́БСЬКИЙ СКАРБ — див. *Бородінський скарб*.

БЕ́ССЕЛЬ (Bessel) Фрідріх-Вільгельм (22.VII 1784, Мінден, Німеччина — 17.III 1846, Кенігсберг) — німецький астроном, член Берлінської АН (з 1812). Обчислив орбіту *Галлея комети*; розробив методи врахування інструментальних та ін. похибок; визначив елементи земного еліпсоїда. В 1838 за допомогою геліометра визначив зоряний *паралакс* зорі 61 сузір'я Лебедя. Винайшов геодезичний прилад для вимірювання довжин ліній на місцевості — базисний прилад. Досліджені Б. і використані ним у працях з небесної механіки циліндричні функції і рівняння наз. бесселевими.

БЕ́ССЕМЕР (Bessemer) Генрі (19.I 1813, Чарлтон, графство Гартфордшір — 15.III 1898, Лондон) — англійський винахідник, член Лондонського королівського товариства (з 1879). Одержав понад 100 патентів на винаходи й удосконалення в галузі механіки і металургії. Запропонував (1856) *конвертор* для переробки рідкого чавуну на сталь без витрати палива (див. *Бесемерівський процес*). У 1860 запатентував обертовий конвертор, конструкція якого з часом не зазнала істотних змін.

БЕ́ССЕР Віллібальд Готлібович [7 (18).VII 1784, Інсбрук — 11 (23).X 1842, Кременець] — український ботанік, за походженням австрієць, професор Київського ун-ту (1834—38). Осн. праці з питань систематики рослин і флористики. Найцінніші з них — двотомна праця про флору Галичини (1809) і праця про флору значної частини Правобережної України (1822). Б. зібрав великий гербарій, який тепер зберігається в *Центральному науково-природничому музеї* АН УРСР.

БЕСТУ́ЖЕВ Олександр Олександрович [літ. псевд.— Марлінський; 23.X (3.XI) 1797, Петербург — 7 (19).VI 1837, Адлер] — російський письменник, декабрист. За участь у повстанні 1825 був засуджений до смертної кари, яку замінили засланням до Якутська. У 1829 переведений рядовим на Кавказ, де загинув у бою. Почав друкуватися 1818. Разом з К. *Рилєєвим* видавав альманах «Полярная звезда». Писав агітаційні пісні, огляди рос. л-ри. Автор повістей, пройнятих ідеями волелюбства,— «Лейтенант Белозор» (1831), «Аммалат-Бек» (1832), «Фрегат „Надія“» (1833), «Мулла-Нур» (1836) та ін. Перекладав твори М. Ф. *Ахундова*. Високо оцінив «Енеїду» І. Котляревського.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1958.

БЕСТУ́ЖЕВ-РЮ́МІН Костянтин Миколайович [14 (26).V 1829, с. Кудряшки Нижегородської губ.— 2 (14).I 1897, Петербург] — російський історик, акад. Петербурзької АН (з 1890). Закінчив Моск. ун-т (1851). З 1865 — професор Петерб. ун-ту. В 1878—82 очолював Вищі жіночі курси в Петербурзі (див. *Бестужевські курси*). Проводив значну роботу по виданню істор. джерел. Відомий як наук.-громад. діяч. Автор праць «Про склад руських літописів до кінця 14 ст.» (1868), «Руська історія» (т. 1—2, 1872—85) та ін.

БЕСТУ́ЖЕВ-РЮ́МІН Михайло Павлович [1803 — 13 (25).VII 1826, Петербург] — декабрист, підпоручик. Служив у Кавалергардському (з 1818) і Семеновському (1820) гвард. полках. Після повстання Семеновського полку (1820) переведений до Полт. піхотного полку. З 1823 — член *Південного товариства декабристів*. Разом з С. І. Муравйовим-Апостолом очолював *Васильківську управу* Південного т-ва. Брав участь у з'їздах і нарадах декабристів у Києві, Кам'янці, в Ліщинському таборі під Житомиром (1823—25). В 1824 встановив зв'язок з польс. *«Патріотичним товариством»*, підтримував зв'язки між членами і управами Південного товариства. Влітку 1825 успішно завершив переговори про приєднання *Товариства об'єднаних слов'ян* до Пд. т-ва; керував Слов'янською управою. Підтримував складену П. І. *Пестелем* респ. програму, був прихильником повалення самодержавства й ліквідації кріпосництва шляхом революц. перевороту з допомогою військ. Вів антимонархічну агітацію серед солдатів. Один з керівників *Чернігівського полку повстання*. Разом з С. Муравйовим-Апостолом склав революц. Прокламацію і Катехізис. Б.-Р. заарештовано після поразки повстання і засуджено до страти. Повішено разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

М. М. Лисенко.

БЕСТУ́ЖЕВСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напряму. Виведена на початку 19 ст. Масть вишнево-червона, іноді переходить у буру, з білими відмітинами. Жива маса бугаїв 700—850 *кг*, корів 450—650 *кг*. Забійний вихід понад 50%. Середньорічний надій молока 3000 *кг*, в передових г-вах 3200—3500 *кг* Жирномолочність до 4% і більше. Тварини добре пристосовані до кліматичних умов Поволжя; добре вгодовуються на пасовищах; після отелення довго не знижують надоїв. Б. п. розводять у Куйб., Саратовській, Пенз. і Ульян. областях, а також у Тат. АРСР і Башк. АРСР.

Корова бестужевської породи.

БЕСТУ́ЖЕВСЬКІ КУ́РСИ — жіночий вищий навчальний заклад. Засн. у Петербурзі 1878. Назву дістали від прізвища професора рос. історії К. М. *Бестужева-Рюміна* — офіц. засновника курсів, який очолював їх 1878—82. Б. к. мали істор.-філологічний, фіз.-матем., матем., з 1906 — юрид. ф-ти; строк навчання — 4 роки. На курси приймали жінок з серед. освітою. Навчання було платним. Випускниці Б. к. мали право викладати в усіх класах жіночих серед. навч. закладів і в чотирьох молодших класах чоловічої серед. школи Б. к. відіграли значну роль у розвитку жіночої освіти в Росії. Серед слухачок було багато жінок з України. На Б. к. викладали видатні вчені — Д. І. Менделєєв, І. М. Сєченов, О. М. Бутлеров, С. О. Венгеров та ін., зокрема укр. вчені й уродженці України — Д. М. *Овсянико-Куликовський*, Л. В. *Щерба*, О. Я. *Ефименко* та ін. На курсах вчилися Н. К. *Крупська*, А. І. *Єлізарова-Ульянова*. У 1917 Б. к. було об'єднано з Петроградським університетом Див. також *Вищі жіночі курси*.

М. П. Бестужев-Рюмін.

А. Г. Бетехтін.

БЕ́ТА-РО́ЗПАД, β-розпад — радіоактивне перетворення атомів одних елементів на інші, яке супроводиться випромінюванням електронів (β^-) або позитронів (β^+). Див. також *Радіоактивність*.

БЕ́ТА-ТЕРАПІ́Я — лікувальне діяння на патологічно змінені тканини *бета-частинками* радіоактивних ізотопів. В Б.-т. застосовують аплікаційний метод (при запальних захворюваннях шкіри та слизових оболонок, склери й рогової оболонки ока та при поверхнево розміщених доброякісних і злоякісних пухлинах), внутрішньотканинний (при метастазах злоякісної меланоми, неоперабільних метастазах у лімфатичні вузли, рецидивах раку та ін. онкологічних захворюваннях), внутрішньопорожнинний (при ураженні пухлиною плевральної або черевної порожнини; з профілактичною метою — після операцій з приводу раку шлунка, товстої і тонкої кишок, яєчника тощо). Радіоактивні ізотопи можна приймати і всередину Вони вбираються з крові певними органами (напр., щитовидною залозою, селезінкою, кістковим мозком та ін.) й клітинами. На цьому засновано лікування тиреотоксикозу, раку щитовидної залози і його метастазів та деяких захворювань крові.

В. М. Славнов.

БЕТАТРО́Н — циклічний індукційний прискорювач електронів (*бета-частинок*, звідси й назва) до енергій у кілька сотень МеВ. Б. є джерелом жорсткого рентгенівського випромінювання Застосовують Б. в ядерних дослідженнях, променевій терапії, дефектоскопії. Див. також *Прискорювачі заряджених частинок*

БЕ́ТА-ЧАСТИ́НКИ, β-частинки — *елементарні частинки* (електрони й позитрони), що їх випромінюють радіоактивні ядра при т. з. *бета-розпаді*. Б.-ч. іонізують речовину, спричинюють *люмінесценцію*. Вивчення Б.-ч. привело до відкриття *нейтрино* і нового типу т. з. *слабких взаємодій* між елементарними частинками. Воно дає цінну інформацію про будову атомних ядер і закони мікросвіту. Лікувальне діяння Б.-ч. використовують у променевій терапії. Див. також *Радіоактивність*, *Електронне захоплення*.

БЕ́ТЕ (Bethe) Ганс-Альбрехт (н. 2.VII 1906, Страсбург)— американський фізик, член Національної АН. У 1928 закінчив Мюнхенський ун-т. У 30-х рр. емігрував у США. З 1937 — професор Корнелльського ун-ту. Праці з квантової механіки та її застосування до теорії твердого тіла, теорії атома і ядра, елементарних частинок, теорії поля. Нобелівська премія, 1967

БЕ́ТЕЛЬ — 1) Piper betle — невеликий кущ з лазячими гілками з род. перцевих. Дико росте в тропічній Азії, де й культивується заради пряного листя. 2) Суміш пряних і гострих на смак листків чагарника Piper betle і насіння арекової пальми та невеликої кількості вапна. Вживається для жування в народів тропічної Азії як збуджувальний засіб.

БЕТЕЛЬГЕ́ЙЗЕ, α Оріона — зоря-гігант, блиск якої змінюється від 0,3 до 1,2 візуальної зоряної величини з періодом 5,8 року; напівправильна *змінна зоря*. Найяскравіша в сузір'ї *Оріона*. Діаметр її змінюється від 300 до 400 діаметрів Сонця. Ці зміни пояснюються пульсацією зовн. шарів зорі. Віддаль Б. від Сонця — 83 *парсеки*.

БЕТЕ́ХТІН Анатолій Георгійович [24.II (8.III) 1897, с. Стригіно Вологодської губ.— 20.IV 1962, Москва] — російський рад. геолог і мінералог, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив Ленінградський гірничий ін-т (1924). З 1937 — професор Ленінградського гірничого ін-ту, де створив курс мінераграфії (вивчення руд під мікроскопом у відбитому світлі). Працював в Ін-ті геол. наук АН СРСР (з 1937). Осн. праці присвячено теорії рудоутворення і мінераграфії. Автор кількох підручників для вузів, ряду монографій. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1958. Портрет с. 423.

БЕ́ТЛЕН (Bethlen) Габор (1580 — 25.XI 1629) — угорський політичний і державний діяч. У 1613 був обраний князем Трансільванії. Брав участь у *Тридцятилітній війні 1618—48* на боці антиавстр. коаліції. В 1620 обраний королем Угорщини. Після поразки антиавстр. коаліції біля *Білої Гори* (1620) позбавлений угор. корони. В 1623—24 і 1626 війська Б. здобули перемогу над військами австр. ген. А. *Валленштейна*. З метою створення антигабсбурзької коаліції Б. прагнув до укладення рос.-трансільванського договору (1628 посилав посольство до Москви).

БЕ́ТМАН-ГО́ЛЬВЕГ (Bethmann Hollweg) Теобальд (21.XI 1856, Гоенфінов — 2.I 1921, там же) — німецький держ. діяч. У 1905—07 — міністр внутр. справ Пруссії, 1907—09 — імперський міністр внутр. справ, заст. рейхсканцлера. В 1909—17 — рейхсканцлер. Спирався на юнкерство і реакційні кола буржуазії, жорстоко розправлявся з робітн. рухом. Брав активну участь у підготовці 1-ї світової війни.

БЕТО́Н (франц. béton) — штучний кам'яний матеріал, одержуваний після формування і твердіння суміші *в'яжучої речовини* (з водою або без неї), заповнювачів і (в разі потреби) спеціальних добавок. За об'ємною масою розрізняють особливо *важкий бетон* (понад 2500 *кг/м*³), важкий (2200—2500), полегшений (1800—2200), *легкий бетон* (у сухому стані 500—1800) та особливо легкий (у сухому стані до 500 *кг/м*³). За структурою є Б. щільні й пористі. До пористих належать: великопористий бетон, бетон злитний (з пористими заповнювачами та щільною розчинною частиною), поризований (з щільними або пористими заповнювачами та поризованою розчинною частиною) і *ніздрюватий бетон*. Залежно від виду в'яжучої речовини розрізняють: *цементний бетон*, *силікатний бетон*, *гіпсобетон*, шлаковий Б. (на шлакових в'яжучих), *кислотостійкий бетон*, цементно-полімерний Б. (на портландцементі з полімерними добавками), *полімербетон*, *асфальтобетон* і дьогтебетон (на дьогтьових в'яжучих, напр. кам'яновугільних). За крупністю заповнювачів є Б.: крупнозернисті (у т. ч. каменебетон) і дрібнозернисті; за призначенням: загальнобудівні (конструкційний, конструкційно-теплоізоляційний і теплоізоляційний) та спеціальні (захисний, у т. ч. гідратний; *гідротехнічний бетон*; дорожній, у т. ч. аеродромний; хімічностійкий; *жаростійкий бетон* і декоративний бетон). Б.— один з основних будівельних матеріалів, застосовуваних у несучих і огороджувальних конструкціях будинків, у збірно-монолітних і монолітних бетонних і залізобетонних спорудах, для дорожніх і аеродромних покриттів, зрошувальних систем тощо.

М. Р. Чермянін.

БЕТО́ННА ГРЕ́БЛЯ — гребля, основні конструктивні елементи якої зроблені з *гідротехнічного бетону*. Споруджують Б. г. глухі, що не пропускають воду, і водоскидні, в т. ч. *водозливні греблі*. За конструктивною ознакою розрізняють бетонні *гравітаційні греблі*, *контрфорсні греблі* і *аркові греблі*. Найпоширенішими Б. г. є гравітаційні водоскидні. В СРСР першу водоскидну Б. г. споруджено 1926 — гребля Волховської ГЕС; 1932 споруджено Б. г. Дніпровської ГЕС, висота 55 *м*. Високі Б. г. збудовані на р. Ангарі — гребля Братської ГЕС (вис. 128 *м*), на р. Єнісеї — гребля Красноярської ГЕС (вис. 124 *м*).

М. І. Губина.

БЕТО́ННІ ВИ́РОБИ І КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні вироби і конструкції з *бетону*. Через незначну міцність бетону на розтяг Б. в. і к. застосовують гол. чин. в частинах будинків і споруд, де виникають переважно зусилля стиску. Такими Б. в. і к. (мал.) є стінові камені і блоки, фундаментні блоки, тротуарні плити, бортові камені, стовпи тощо. Б. в. і к. використовують і в масивних спорудах (*греблях*, *підпірних стінках*, мостових стоянах), стійкість яких зумовлюється власною масою. Якщо необхідно сприймати зусилля розтягу, Б. в. і к. підсилюють сталевою та ін. *арматурою* (див. *Залізобетонні конструкції*). Б. в. і к.— довговічні, вогнестійкі й економічні. Їх використовують переважно в пром., цивільному, с.-г., гідротехнічному і дорожньому будівництві.

Є. Ф. Лисенко.

БЕТО́ННІ РОБО́ТИ — сукупність технологічних процесів, пов'язаних з бетонуванням монолітних бетонних і залізобетонних конструкцій і споруд. Полягають у виготовленні, транспортуванні, укладанні й ущільненні бетонної суміші та догляді за тужавіючим бетоном Виготовлену у *бетонозмішувачах* бетонну суміш укладають в *опалубку*, використовуючи стрічкові транспортери, *бетононасоси*, *бетоноукладачі*, пневмонагнітачі, віброхоботи, віброжолоби тощо. Ущільнюють суміш (найважливіший процес, що забезпечує міцність і довговічність бетону) гол. чин. *вібрацією*. На початку тужавіння бетону підтримують необхідний температурно-вологістий режим, запобігають його мех. пошкодженню та струсам.

Літ.: Балицкий В. С., Марченко Л. С. Бетонные работы. К., 1977.

М. Р. Чермянін.

БЕТОНОЗМІ́ШУВАЧ, бетономішалка — машина, в якій змішують компоненти бетонної суміші (в'яжучу речовину, заповнювачі, воду й добавки). Розрізняють Б. циклічної дії, що їх завантажують матеріалами тільки після видачі попередньої порції (об'єм порції готової суміші 60—1600 *л*), та безперервної дії (продуктивністю 5—120 *м*³/*год*). Є Б. стаціонарні й пересувні, гравітаційні (з обертовим барабаном) та з примусовим змішуванням компонентів суміші (мал.).

БЕТОНОНАСО́С — насос, яким бетонну суміш нагнітають до міс-

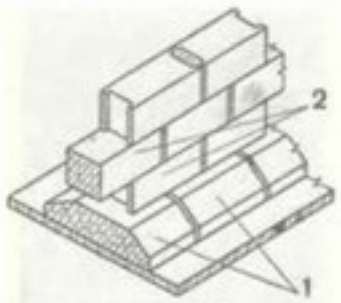

Бетонні вироби і конструкції: 1 — фундаментні блоки; 2 — стінові блоки.

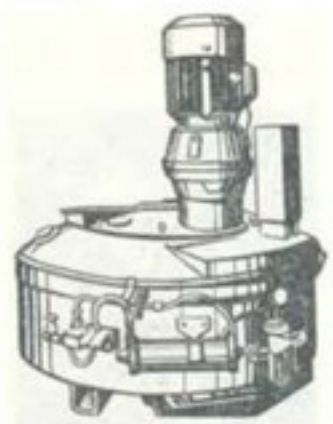
Бетонозмішувач циклічної дії з примусовим змішуванням компонентів суміші.

Бетононасос: *1* — бункер; *2* — лопатевий змішувач; *3* — поршень; *4* — засмоктуючий клапан; *5* — нагнітальний (у бетоновід) клапан.

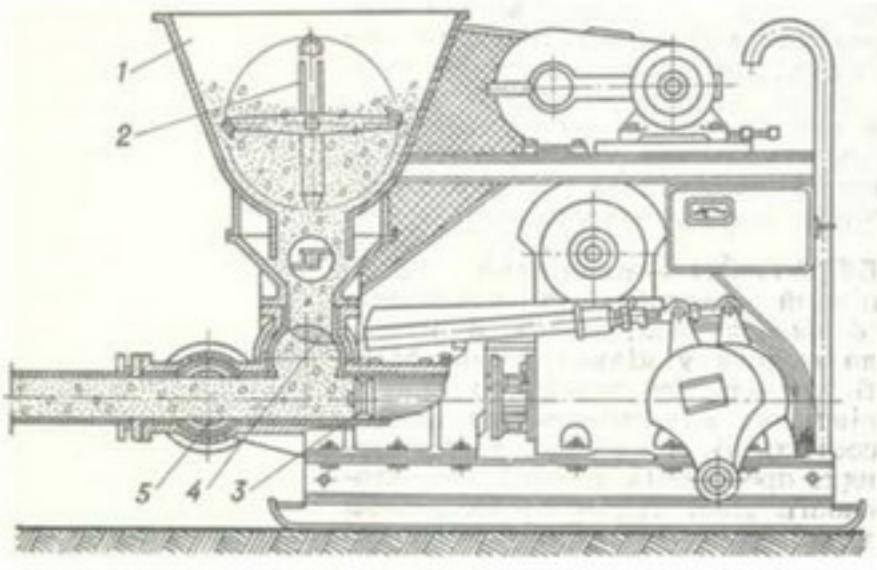

ця укладання. Розрізняють Б. одно- і двоциліндрові, з приводом кривошипно-шатунним і гідравлічним (мал.). Б. переміщує суміш на віддаль до 300 *м* по горизонталі та 40 *м* по вертикалі. Продуктивність його 5, 10 і 40 $м^3$/*год*.

БЕТОНОУКЛАДА́Ч — машина, якою укладають бетонну суміш під час бетонних і залізобетонних робіт. Б. (мал.) з стрічковими, гвинтовими, вібролотковими живильниками та ін. застосовують для

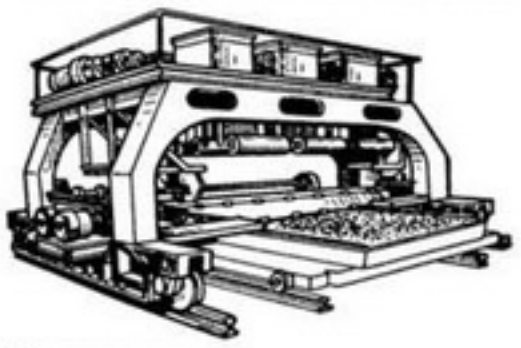

Бетоноукладач.

виготовлення збірних бетонних і залізобетонних виробів. За допомогою Б., що переміщуються по рейкоформах (коліях, які водночас є *опалубкою* для бетону, що укладають), роблять бетонні покриття шляхів, аеродромів, підлог пром. будинків тощо. Перспективними є безрейкові Б. з ковзними формами і автоматичним додержанням ширини бетонованої смуги.

БЕТПА́К-ДАЛА́, Північний Голодний степ — глинисто-кам'яниста пустеля в Каз. РСР. Простягається від р. Сарису на Зх. до оз. Балхаш на Сх. Пл. майже 75 тис. $км^2$. Пересічна вис. від 250—300 *м* на Зх. до 600—900 *м* на Сх., найбільша — 974 *м*, г. Джамбул. Поклади кам. вугілля, свинцю, заліза, гірського кришталю, мармуру та ін. Річок немає. Тимчасові солонуваті озера. Великі запаси підземних вод. Рослинність курайово-полинова. Бл. 30% території обводнено. Тваринництво, поливне землеробство.

БЕ́ТСОН (Бейтсон; Bateson) Уїльям (8.VIII 1861, Уїтбі — 8.II 1926, Мертон) — англійський біолог, один з основоположників *генетики*. Запропонував (1907) термін «генетика». Професор Кембріджського ун-ту (1908—10). Праці Б. присвячені питанням порівняльної анатомії та спадковості. Автор теорії «присутності — відсутності» (1905), у якій намагався пояснити виникнення нових ознак у організмів випадінням факторів, що гальмують їхній розвиток. У 1910 заснував англ. генетичний журнал.

БЕТХО́ВЕН (Beethoven) Людвіг ван (хрещений 17.XII 1770, Бонн — 26.III 1827, Відень) — німецький композитор, піаніст і диригент. Син придворного співака, онук капельмейстера боннської придворної капели (фламандця за походженням), Б. в дитинстві опанував гру на органі, клавесині, скрипці, альті, флейті. Композитор і теоретик К.-Г. Нефе навчив його основ композиторської й виконавської майстерності і виховав у традиціях нім. просвітительства. В 1789 Б. слухав лекції з філософії у Боннському ун-ті. З 1792 жив у Відні, вдосконалював майстерність у Й. *Гайдна*, Й.-Г. Альбрехтсбергера і А. Сальєрі. На той час став відомим піаністом (виступи у Відні, Празі, Берліні, Дрездені, Будапешті). Завоював широке визнання і як композитор. Ранні твори (деякі фп. сонати і квартети, перша, 1800, і друга, 1802, симфонії) написані під впливом В.-А. *Моцарта*, К.-Ф.-Е. *Баха*, Й. Гайдна. Демократичний світогляд, республіканські прагнення Б., його творчість формувалися під впливом ідей Великої франц. революції 18 ст., франц. революц. музики. Індивідуальні риси творчого стилю композитора яскраво виявилися в 3-й, «Героїчній», симфонії (1804). Лінія, накреслена в цьому творі, розвивається у 5-й (1808) і 9-й (1824) симфоніях, в опері «Фіделіо» (1805), в музиці до драми Й.-В. *Гете* «Егмонт» (1808) та ін. В центрі цих творів — образ борця проти насильства і тиранії, образ нар. мас, які в боротьбі завойовують свободу. З 1797 Б. почав глухнути. Останні твори, в т. ч. 9-у симфонію, що завершується грандіозним хором на слова «Оди радості» Ф. Шіллера, та «Урочисту месу» композитор написав уже зовсім глухим. Б.— автор 9 симфоній, 11 увертюр, 5 концертів для фортепіано з оркестром, скрипкового концерту, потрійного концерту для скрипки, віолончелі і фортепіано з оркестром, 2 мес, 16 струнних квартетів, 10 сонат для скрипки з фортепіано, для віолончелі з фортепіано, 32 сонат для фортепіано («Патетична», «Місячна», «Апасіоната» та ін.), балету «Творіння Прометея», інструм. п'єс, пісень (в т. ч. пісні «Вільна людина», написаної відразу ж після взяття Бастілії). Останній з представників *віденської класичної школи*, Б. в кожному жанрі був новатором, творцем нових форм і засобів муз. виразності. Він розширив форму сонатно-симфонічного циклу, сповнив її драм. змістом. Б. створив серію обробок австр., англ., угорських, ісп., італ., слов'янських та ін. нар. пісень. Муз. фольклор використав у 6-й симфонії (хорватські пісні), у варіаціях на тему рос. танцю, у т. з. російських квартетах (опус 59); обробив для голосу з фортепіано укр. нар. пісню «Їхав козак за Дунай». Музика Б. ще за його життя стала популярною в Росії. Незвичайну глибину її змісту відзначало багато діячів культури (В. *Одоєвський*, М. *Огарьов*, О. *Серов*, Т. *Шевченко*). Серед відомих виконавців фп. творів Б., зокрема 3-го фп. концерту, був М. В. *Лисенко*. Соната «Апасіоната» — улюблений твір В. І. Леніна.

Літ.: Людвиг ван Бетховен. Л., 1970; Альшванг А. Людвиг ван Бетховен. М., 1970; Каверіна Л. К. Нев'януча молодість Бетховена. К., 1970.

М. М. Гордійчук.

БЕХА́Р Мохаммед Тагі малек ошшоара (10.XII) 1886, Мешхед — 21.IV 1951, Тегеран) — іранський поет, учений і громадський діяч. Під час революції 1905—11 в Ірані брав участь в антиімперіалістичній і антифеод. боротьбі. У віршах і статтях виступав проти реакції і реліг. фанатизму. В 1923 за антимонархічні вірші був заарештований. На засланні написав зб. «Тюремні твори» і вірш «Нічний соловей», які мають гостре соціальне спрямування. Автор зб. віршів «Диван» (1933), поем «Бехар у Баку» (1945) та «Сова війни» (1951), статей про В. І. Леніна і рос. революцію, тритомної праці «Стилістика» (1942) тощо. Брав активну участь у боротьбі за мир.

Тв.: Рос. перекл. — Стихотворения. М.—Л., 1959.

БЕ́ХЕР (Becher) Йоганнес-Роберт (22.V 1891, Мюнхен — 11.X 1958, Берлін) — німецький письменник, теоретик мистецтва, громадський діяч НДР. Член Комуністичної партії Німеччини з 1918. Друкуватися почав 1911. Збірки поезій 1914—21 позначені впливом експресіонізму. Але вже і в той час виступав проти війни, вітав проголошення Радянської влади в Росії. Автор поеми «Біля труни Леніна» (1924). У збірках поезій «Труп на троні» (1925) і «Голодне місто» (1927) викривав суть бурж. *Веймарської республіки*, закликав до революції. Романи «Банкір на полі битви» (1925) і «Люїзит» (1926) мали антимілітаристське спрямування. Поема «Великий план» (1931) — про першу п'ятирічку в СРСР. У 1933 емігрував з нацистської Німеччини. В 1935—45 жив в СРСР, редагував нім. видання журн. «Інтернаціональна література». Викривав мілітаризм і фашизм, звеличував перемоги Рад. Армії, закликав до створення демократичної Німеччини: збірки віршів «Німеччина кличе» (1942), «Подяка Сталінградові» (1943), автобіографічний роман «Прощання» (1940), п'єса «Зимова битва» (1942) тощо. В поетичних збірках «Повернення на батьківщину» (1946), «Сузір'я на землі» (1955), «Любов без спокою» (1957) та ін. виступав за мир, оспівував демократичні перетворення в НДР. Б. є автором Держ. гімну НДР (1949) Праці «Захист поезії» (1952), «Поетичне віросповідання» (1954), «Поетичний принцип» (1957) тощо відіграли значну роль у розвитку маркс. естетичної думки. В 20-х рр. твори Б. друкувалися в укр. радянських журналах у перекладах В. Мисика, В. Бобинського та ін. В 1930 Б. виступав у Харкові на міжнар. конференції революц. письменників. Був членом ЦК СЄПН, депутатом Народної палати і міністром культури НДР, президентом Культурбунду і Німецької Академії мистецтв, членом Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1952.

Тв.: Укр. перекл.— Банкір на бойовищі. Х., 1930; Люїзит... Х.— К., 1933; Німецький танець смерті 1933 року. Х., 1934; Рос. перекл.— Избранное. М., 1974.

Літ.: Биркан П. Оружием слова. Л., 1959; Лук'янова В. Й. Р. Бехер — поет і теоретик. К., 1966.

Н. М. Матузова.

БЕХЗА́Д Кемаледдін (бл. 1455, Герат — 1535 або 1536, там же, за ін. відомостями — Тебріз) — майстер *гератської школи мініатюри*, що відіграла важливу роль у

Л. ван Бетховен.

Й.-Р. Бехер.

В. О. Бец.

С. Є. Бешуля.

В. М. Бехтерєв.

розвитку цього виду мистецтва в Ірані, Індії, Середній Азії. Навчався в Гераті. Після 1510 переїхав до Тебріза. Створював багатофігурні динамічні композиції: мініатюри до «Бустану» Сааді (1488), до «Хамсе» Нізамі (90-і рр. 15 ст.), портрети.

БЕ́ХТЕРЄВ Володимир Михайлович [20.I (1.II) 1857, с. Соралі, тепер с. Бехтерєво Кіровської обл.— 24.XII 1927, Москва] — російський рад. невропатолог, психіатр, психолог, фізіолог і морфолог. Закінчив Петерб. медико-хірургічну академію. З 1893 — професор Військово-мед. академії, з 1897 — Жіночого мед. ін-ту, з 1908 — директор створеного ним Психоневрологічного ін-ту, а з 1918 — Ін-ту по вивченню мозку і психічної діяльності. Відкрив провідні шляхи спинного та головного мозку, окремі нервові центри і з'ясував роль їх, вніс багато нового в тлумачення функції рівноваги та орієнтації в просторі. Б.— один із засновників анатомо-фізіол. напряму в невропатології і психіатрії Він встановив ряд нових рефлексів, а також симптомів і синдромів,важливих для діагностики нервових захворювань, вперше описав ряд психічних хвороб Велике значення мають праці Б. з питань нервово-психічного розвитку дітей і їхньої поведінки, дослідження гіпнотичного навіювання. Б. був одним з творців «об'єктивного» напряму в психології, що відіграв позитивну роль у боротьбі проти ідеалізму.

Тв.: Основы учения о функциях мозга, в. 1—7. СПБ, 1903—07; Объективная психология, в. 1—3. СПБ, 1907—10; Проводящие пути спинного и головного мозга, ч. 1. М.— Л., 1926.

Літ.: Петровский А. В. История советской психологии. М., 1967.

БЕЦ Володимир Олексійович (26.IV 1834, м. Остер, тепер Чернігів. обл.— 12.X 1894, м. Київ) — український анатом, гістолог, прогресивний громад. діяч. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1860). З 1868 — професор, зав. кафедрою анатомії Київ. ун-ту. В 1889 під тиском реакційного керівництва ун-ту змушений був піти у відставку. Праці присвячені будові головного мозку, зокрема відмінам у тонкій структурі (архітектоніці) різних його ділянок. Б. відкрив рухову зону кори головного мозку і описав (1874) велетенські пірамідні нервові клітини, названі його іменем. Вивчав морфологію остеогенезу, проблеми *неврології*. Портрет с. 425.

БЕ́ЦЬКИЙ Іван Єгорович (1818—90) — вітчизняний видавець і перекладач. Жив у Харкові. В 1843—44 видав 4 книги альманаху «*Молодик*», де вміщено твори Т. Шевченка, М. Костомарова, А. Метлинського, Я. Щоголева, Г. Квітки-Основ'яненка, О Пушкіна, М. Лермонтова, переклади творів О. Барб'є, В. Гюго, статті з історії України, фольклору й етнографії. Окремі випуски «Молодика» позитивно оцінив В. Бєлінський.

Л. Ф. Хінкулов.

БЕЦЬКО́Й Іван Іванович [3 (14).II 1704, Стокгольм — 31.VIII (11.IX) 1795, Петербург] — російський громадський діяч і педагог. Б був представником тієї частини дворянства, яка прагнула застосувати просвітительську філософію Заходу в умовах кріпосницької Росії. Багато років жив за кордоном. У 1763 призначений директором Петерб. кадетського корпусу. Відкрив ряд нових навч. закладів, у т. ч. перший у Росії жіночий — Смольний ін-т. Свої пед. погляди Б. виклав у доповіді-трактаті «Генеральне установлення про виховання обох статей юнацтва». В 1764—94 був президентом Академії мистецтв у Петербурзі.

БЕЧУА́НИ — колишня назва народу *тсвана*, який живе в Ботсвані і Південно-Африканській Республіці.

БЕ-ША (справжнє прізв.— Шаповал) Борис Мойсейович [10 (22).VII 1895, Київ — 18.VIII 1968, там же] — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1913—17 навчався в Київ. худож. уч-щі, 1920—22 — в Київ. худож. ін-ті. Працював у галузі сатиричної графіки й плакату. З 1922 співробітничав у газетах «Соціалістична Харківщина» і «Комуніст», журналах «Безвірник», «Червоний перець». 1945—68 — в журн «Перець».

БЕШИ́ХА — інфекційне захворювання, спричинюване гемолітичним (див. *Гемоліз*) стрептококом. Найчастіше уражає шкіру і слизові оболонки.

Розрізняють Б. п е р в и н н у. коли інфекція потрапляє через ушкоджені зовн. покриви (потертість, розчух, мікротравма), і в т о р и н н у, яка є ускладненням місцевого гнійного процесу (фурункула, абсцесу). Починається Б. раптово — т-ра підвищується до 39—40°. На шкірі виникають червоні плями, схожі на опік, болісні і припухлі. Пізніше можуть утворитися пухирі (флегмонозна Б.) і розвинутися змертвіння тканин (гангренозна, або некротична, Б.). Загальний стан хворого часто буває тяжким. Може ускладнюватися запаленням легень, *сепсисом*. Л і к у в а н н я: антибіотики, сульфаніламідні препарати, фізіотерапевтичні методи. П р о ф і л а к т и к а: додержання сан.-гіг. умов у побуті й на виробництві, своєчасне лікування саден, запрілостей тощо.

БЕШИ́ХА СВИНЕ́Й — інфекційна хвороба свиней, спричинювана мікробом Erysipelothrix insidiosa. Здебільшого хворіють свині 3—12-місячного віку, зрідка коні, велика рогата худоба, вівці, індики, кури, качки, миші. До цієї хвороби сприйнятлива і людина. Хвороба передається через заражені корми, м'ясні продукти і воду. Інкубаційний період — 1—8 днів. Розрізняють блискавичну, гостру, шкірну (кропив'янка) і хронічну форми Б. с. Якщо перебіг Б. с. гострий, у тварин пригнічений стан, висока т-ра (42—43°), спрага, на шкірі з'являються спочатку червоні, згодом червоно-фіолетові плями. Без лікування тварини швидко гинуть. При кропив'янці підвищується т-ра і спостерігаються тверді припухання шкіри на спині, крижах і боках. Якщо немає ускладнень, захворювання триває 8—12 діб. Хронічна форма — продовження ускладненої гострої. З а х о д и б о р о т ь б и: специфічні (вводять протибешихову сироватку з пеніциліном), профілактичні, лікувальні і обмежувальні. Хронічно хворих тварин забивають.

М. І. Горбань.

БЕ́ШКА — річка в Кіровоградській обл. УРСР, права притока Інгульця. Довж. 56 *км*. пл. бас. 657 *км*^{2}.

БЕШУ́ЛЯ Свирид Єрофійович [н. 12 (25).XII 1907, с. Улакли, тепер Великоновосілківського р-ну Донецької обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1950, 1958). Член КПРС з 1931. Закінчивши радпартшколу в м. Артемівську, очолював парт. організацію колгоспу «Червоний трудовик». з 1937 — голова колгоспу «Жовтень» Мар'їнського р-ну Донецької обл. Делегат XXII і XXIII з'їздів КПРС та XX з'їзду КП України. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора і медалями Портрет с. 425.

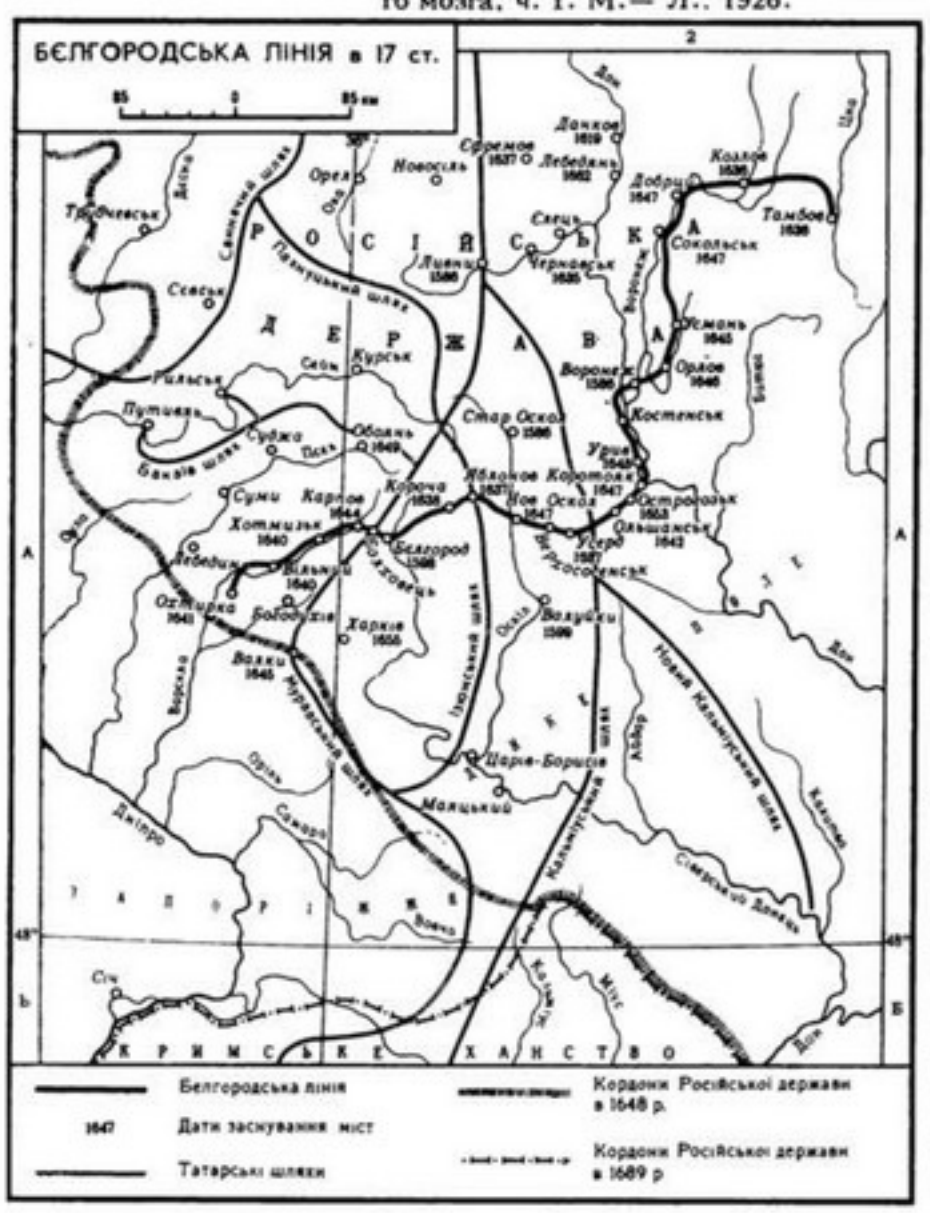

Бе-Ша. «Нікому ніколи не пізно скинути пляму неписьменності». Плакат. 1925

БЄ́ШШЕНЄЇ (Bessenyei) Дєрдь (1747, с. Берцель — 24.II 1811) — угорський письменник, діяч угорського відродження. Драми «Трагедія Агіса», «Трагедія Ласло Гуняді» (обидві — 1772), «Трагедія Буди й Аттіли» (1773) мають антимонархічне спрямування. В комедії «Філософ» (1777) осміяв безкультурність дворянства. Автор сатиричного роману «Мандри Тарімєна» (1804) та праць на істор. й політ. теми. Виступав на захист угор. мови, боровся за створення нац. літератури.

БЄ́ДНИЙ Дем'ян [справж. прізв.— Придворов Юхим Олексійович; 1 (13).IV 1883, с. Губівка, тепер Компаніївського району Кіровоградської обл.— 25.V 1945, с. Барвиха Одинцовського р-ну Московської обл.] — російський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1912. Перші вірші надруковано 1899 у газ. «Киевское слово». Перша зб. «Байки» (1913). У віршованій повісті «Про землю, про волю, про робітничу долю» (1917) Б. розкрив керівну роль Комуністичної партії в боротьбі трудящих за Рад. владу. У роки громадян. війни великою популярністю користувалася політ. сатира, героїчна лірика Б. У поемі «Головна вулиця» (1922) показав утвердження нової рад. дійсності. Вірші «Любимому», «Сніжинки», «Робітниче привітання» присвячені В. І. Леніну. В окремих творах 30-х рр. припустився помилок в оцінці героїчного минулого рос. народу, за що був підданий парт. критиці. В роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні вірші і поеми. Ряд творів присвятив Україні — «Пороги», «Квіти і коріння», «Колгосп „Червоний Кут"» (1936, нова ред. «Степан Завгородній», 1941), «Вставай, Україно», «Біля могили Тараса Шевченка», «Салют переможцям», «Одеса», «Визволителям Полтави». Деякі ранні твори написав укр. мовою.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1963—65; Укр. перекл.— Байки та вірші. Х., 1936; Вибране. К., 1951; Павуки і мухи. К., 1957.

Літ.: Бразуль И. Демьян Бедный. М., 1967.

«БЕДНОТА́» — щоденна газета для селян, орган ЦК ВКП(б). Видавалась у Москві з 27.III 1918 по 31.I 1931. «Б.» відіграла велику роль у проведенні політики партії на селі, в боротьбі за колективізацію с. г. З 1.II 1931 «Б.» об'єднано з газ. «Социалистическое земледелие».

БЄЛАШО́ВА Катерина Федорівна [19.XI (2.XII) 1906, Петербург — 9.V 1971, Москва] — російський рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1964). Член КПРС з 1945. В 1926—32 навчалася в ленінград. ВХУТЕІНі. Твори: «Нескорена» (1943), «Мрія» (1957—58), пам'ятник О. С. Пушкіну в Пушкінських горах Псков. обл. (відкрито 1959), портрет Н. К. Крупської (1959), «Шопен» (1968). Б. брала участь у міжнар. конкурсі на проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові для Харкова (1930—31). Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Державна премія СРСР, 1967.

БЄ́ЛГОРОД — місто, обласний і районний центр РРФСР, на р. Сіверському Дінці. Залізничний вузол. 219 тис. ж. (1976). Поділяється на 2 міські райони.

В літописах Б. вперше згадується як населений пункт під 1237. Бл. 1596 став містом-фортецею, центром *Бєлгородської лінії*. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в районі Б. в липні — серпні 1943 відбувалися запеклі бої рад. військ проти нім.-фашист. загарбників (див. *Курська битва 1943*). Визволений рад. військами 5.VIII 1943. З 1954 Б.— обл. центр.

Гол. галузі пром-сті: буд. матеріалів (цем. з-д, азбестоцементний та буд. матеріалів комбінати, слюдяна фабрика), маш.-буд. і металообробні підприємства (завод енергомашинобудування, підприємства по ремонту трансп. засобів та ін.). Розвинута харч. пром-сть (плодоовочеконсервний, борошномельно-круп'яний, м'ясний, вітамінний комбінати, з-д лимонної кислоти — найбільший в СРСР і Європі). ТЕЦ. Ін-ти: пед., технологічний буд. матеріалів; 7 серед. спец. навч. закладів. Театри — драм. та ляльок; краєзнавчий музей. Телецентр.

БЄ́ЛГОРОДСЬКА ЛІ́НІЯ — оборонна лінія для захисту пд. кордонів Російської держави від грабіжницьких наскоків кримських і ногайських татар у кінці 16—17 ст. Починалася в Охтирці, йшла в напрямі Бєлгорода (звідси й назва), Острогозька, Воронежа до Тамбова, перетинаючи *Муравський шлях* та *Ізюмський шлях*. Прикордонні загони на Б. л. комплектувалися з рос. служилих людей і укр. слобідських козаків. Після возз'єднання Лівобережної України та дальшого розширення на південь тер. Рос. держави Б. л. в кінці 17 ст. втратила своє значення.

БЄ́ЛГОРОДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 6.I 1954. Пл. 27,1 тис. *км²* Нас. 1264 тис. чол. (на 1.I 1976), переважають росіяни, живуть також українці та ін.; міськ. нас.— 48%. Поділяється на 18 районів, має 9 міст та 17 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Бєлгород*.

Б. о. займає пд.-зх. частину *Середньоросійської височини* (вис. до 276 *м*). Корисні копалини: залізна руда (*Курська магнітна аномалія*), буд. матеріали (крейда, мергель, глина, пісок), фосфорити, торф. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —8°, липня +20°. Опадів 420—590 *мм* на рік. Головні ріки: *Сіверський Донець*, Оскол (бас. Дону) та *Ворскла* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні, сірі лісові, по долинах річок — алювіальні. Б. о. лежить у зоні лісостепу, на крайньому Пд.— степ, на Пд. Сх.— ліси (дуб, клен, ясен, береза та ін.).

В г-ві Б. о. виділяється гірничодобувна, маш.-буд. та металооброб. пром-сть, розвивається виробн. буд. матеріалів, харч. пром-сть та інтенсивне с. г. Випуск валової пром. продукції області 1975 зріс проти 1965 в 2,2 раза. Значного розвитку набула залізорудна пром-сть. Бєлгородський залізорудний район за ресурсами і якістю руд є унікальним у світі, на його базі формується територіально-виробничий комплекс Курської магнітної аномалії. Маш.-буд. підприємства виробляють котли, верстати, автотракторну апаратуру, устаткування для харч. і хім. пром-сті та ін. Пром-сть буд. матеріалів представлена вироби. цементу, азбошиферу, залізобетонних виробів, цегли, видобуванням і переробкою крейди. З галузей харч. пром-сті найрозвинутіші цукр., м'ясо-мол., ефіроолійна, є вітамінний комбінат, з-д лимонної кислоти та ін. Гол. пром. центри: Бєлгород, *Старий Оскол*, *Губкін*, Алексєєвка.

С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур та молочно-м'ясному тваринництві. Посівна площа 1975 становила 1720 тис. *га*. Переважають посіви пшениці (105 тис. *га*) та ячменю, вирощують також жито, гречку, просо, кукурудзу, картоплю, овочі. В центр. районах — сади. Значні площі займають посіви цукр. буряків (163 тис. *га*) та коріандру, за збором цих культур Б. о. займає одне з провідних місць в РРФСР. Поголів'я (тис., 1976): великої рогатої худоби — 876, свиней — 764, розводять овець і кіз. Розвинуті птахівництво та бджільництво. Осн. вид транспорту — залізничний. Б. о. перетинають автострада Москва — Сімферополь, ділянки магістральних газопроводів Шебелинка — Москва, Ставрополь — Москва. В області є пед., технологічний буд. матеріалів ін-ти, а також ф-т Всесоюзного заочного фінансово-економічного ін-ту, 20 серед. спец. навч. закладів; драм. театр і театр ляльок, 3 музеї.

БЄЛГРА́Д — столиця СФРЮ та Соціалістичної Республіки Сербії. Лежить при впадінні р. Сави в Дунай. Понад 1,3 млн. ж. (1975, з передмістями).

В старод. часи на місці Б. було укріплене поселення *кельтів* — Сінгідунум, потім — однойменне рим. місто (1 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.). В 6 ст. місто належало Візантії. Слов. назва Београд уперше зустрічається в 9 ст. В 9—10 ст. Б. володіли болгари, в 11—12 ст.—

Д. Бєдний.

К. Ф. Бєлашова.

Я. М. Бєлєвцев.

В. Г. Бєлінський.

В. О. Вєліцер.

Візантія, потім — болгари, угорці, серби. З 1427 — угор. прикордонна фортеця. В 1521 Б. захопила султанська Туреччина. З 1806 Б., визволений від тур. гніту,— столиця сербського князівства (з 1882 — королівства). В 1813—30 перебував під владою турків, які до 1867 утримували фортецю в центрі міста. З 1918 Б.— столиця Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). 13.IV 1941 Б. окупувала фашист. Німеччина. 20.X 1944 визволений Рад. Армією і Нар.-визв. армією Югославії. В 1945 Б. проголошений столицею ФНРЮ (з 1963 — СФРЮ).

Б.— найбільший пром. центр країни. Гол. галузі пром-сті: маш.-буд. (особливо авто-, авіа- і судно-будування, с.-г. і електротехнічне), металообробна, хім. (зокрема хіміко-фармацевтична) і текстильна (гол. чин. вовнова). Підприємства шкіряно-взут., деревообр., поліграфічної і харч. галузей. Виробн. паперу. Кустарні ремесла. Транспортний вузол міжнар. значення (5 з-ць, 9 автомагістралей); аеропорт Сурчин, великий річковий порт. Пром. підприємства зосереджені гол. чин. на правому березі Дунаю і в передмістях. У Б.— численні вищі навч. й наук. заклади, в т. ч. ун-т і Сербська АН та музеї: народний (з пам'ятками історії, археології, етнографії), югосл. і зарубіжного мистецтва, сучас. мистецтва, гірничий, ужиткового мистецтва, етнографічний; худож. галерея. Народна б-ка, Нац.театр. В Белграді збереглися залишки мурів середньовічної фортеці Калемегдан; будівлі 17 — поч. 19 ст.— мечеть Байраклі-Джамія (близько 1690), ліцей Досітея Обрадовича (серед. 18 ст.), будинок кн. Любиці (1829—36) та ін. Центр Б. забудовувався переважно в 19 — на поч. 20 ст.; будівлі в дусі еклектики — Нац. театр, Старий палац, ансамбль площі Теразіє. Після 1945 забудовується центр міста (площа Маркса і Енгельса), на лівому березі р. Сави споруджується комплекс Нового Белграда. Поблизу Б., на г. Авала — пам'ятники Невідомому солдатові (скульптор І. Мештрович, 1934—38) і рад. героям — членам рад. військової делегації, що загинули в авіаційній катастрофі 1964 (скульптор Й. Кратохвил, 1965).

БЄЛГРА́ДСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція військ 3-го Українського фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу Ф. І. *Толбухін*), Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ; командуючий — Маршал Й. *Тіто*), Вітчизняного фронту Болгарії та Дунайської військ. флотилії у взаємодії з військами лівого крила 2-го Українського фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу Р. Я. *Малиновський*) під час Великої Вітчизн. війни. Проведена з 28.IX по 20.X. Б. о. було здійснено після виходу рад. військ

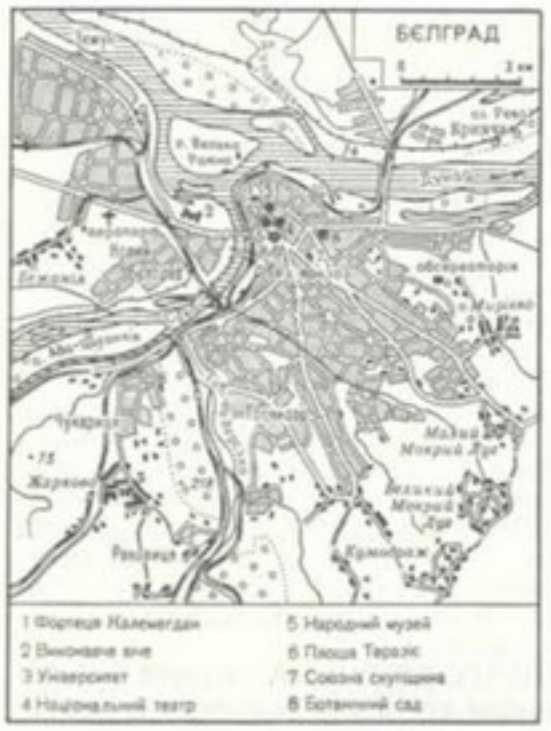

на болг.-югосл. кордон. 28.IX почався погоджений наступ рад.-болг. військ зі Сх. і НВАЮ — з Пд. і Зх. До 8.X рад.-болг. війська в напрямі гол. удару після запеклих боїв завершили прорив ворожої оборони в Сх.-Сербських горах, вийшли в долину р. Морави і, розвиваючи наступ, з'єдналися з частинами НВАЮ і розсікли нім. фронт на дві групи. 20.X рад. і югосл. війська визволили Бєлград. У Б. о. було розгромлено осн. сили нім. армійської групи «Ф» (понад 12 д-зій). Б. о. відіграла вирішальну роль у визволенні тер. Югославії від нім.-фашист. окупантів.

І. В. Архипов.

БЄЛГРА́ДСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДОГОВІ́Р 1739 — договір, підписаний 18 (29).IX у Бєлграді, що завершив війну Росії в союзі з Австрією проти Туреччини (1735—39). Договір визнавав за Росією право на Азов, Запоріжжя і землі між річками Пд. Бугом і Сіверським Дінцем, проте Росії заборонялося тримати флот у Чорному й Азовському морях; Пн. узбережжя Чорного м., життєво важливе для Росії, лишилося за Туреччиною. Б. м. д. був анульований *Кючук-Кайнарджійським миром 1774*.

БЄЛЕЛЮ́БСЬКИЙ Микола Аполлонович [1 (13).III 1845, Харків — 4.VIII 1922, Петроград] — російський інженер і вчений у галузі будівельної механіки, мостобудування та будівельних матеріалів. Після закінчення (1867) Петерб. ін-ту інженерів шляхів працював у ньому (з 1873 — професор). Розробив методи розрахунку мостових ферм, оригінальні конструкції металевих прогонових будов, а також норми й тех. умови на залізобетонні роботи. За проектами Б. споруджено мости через Волгу, Дніпро, Десну та ін. Засновник першої в Росії лабораторії по випробуванню матеріалів. Автор першого вітчизняного «Курсу будівельної механіки» (1885).

Літ.: Прокофьев И. П. Николай Аполлонович Белелюбский. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

БЄЛЄВЦЕВ Яків Миколайович [н. 7 (20).IV 1912, с. Орєхово, тепер Касторенського р-ну Курської обл.] — український рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1930. В 1937 закінчив Дніпропетровський гірничий ін-т. Працював у виробничих геол. установах. У 1953—62 — професор Київського ун-ту. У 1953—69 — зав. відділом Ін-ту геол. наук АН УРСР; 1968—69 — директор цього ін-ту. З 1969 — зав. сектором металогенії Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці присвячені геології та генезису заліз. руд *Криворізького залізорудного басейну*, питанням теорії утворення рудних родовищ докембрійського віку, розробці теорії рудоутворення. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951, 1974. Держ. премія УРСР, 1973.

БЄ́ЛИЙ Андрій [справж. прізв.— Бугайов Борис Миколайович; 14 (26).X 1880, Москва — 8.I 1934, там же] — російський письменник, теоретик *символізму*. Перша зб. віршів — «Золото в блакиті» (1904). Твори Б. пройняті ідеалізмом і містикою. Він розумів приреченість класу буржуазії, але в революції вбачав лише руйнівну силу. Відобразив картини загибелі старого світу (збірки поезій «Попіл», «Урна», обидві 1909, роман «Петербург», 1913). Автор істор. роману «Москва» (1926—33), мемуарів, праць з історії віршування та історії літератури.

Тв.: Стихотворения и поэмы. М.— Л., 1966.

БЄЛИЧКОВ Іван Іванович (17.V 1924, с. Устинівка, тепер смт Кіровоградської обл.— 28.II 1943) — один з організаторів підпільної комсомольської організації «*Партизанська іскра*». Член ВЛКСМ з 1940. Член к-ту і командир бойового відділення «Партизанської іскри». Разом з ін. членами орг-ції знищив на залізничній станції цистерну з пальним, розповсюджував серед населення антифашист. листівки, залучав нових членів до підпільної орг-ції. 18.II 1943 рум. жандармерія заарештувала Б. Після катувань його розстріляли. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (посмертно).

БЄЛІ́НСЬКИЙ Віссаріон Григорович [30.V (11.VI) 1811, Свеаборг — 26.V (7.VI) 1848, Петербург] — російський революційний демократ, літературний критик і публіцист. Був «попередником цілковитого витіснення дворян різночинцями в нашому визвольному русі» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 25, с. 90). У 1829—32 навчався в Моск. ун-ті, з якого за написання антикріпосницької драми «Дмитро Калінін» був виключений. Друкуватися почав 1831. В 1839 переїхав до Петербурга, очолив

Бєлград. Загальний вид міста.

літ.-критичний відділ журн. «*Отечественные записки*». В 1846 разом з М. *Щепкіним* кілька місяців подорожував по Україні, відвідав Харків, Миколаїв, Херсон, Одесу, побував у Криму. Порвавши з редактором журн. «Отечественные записки» А. Краєвським, перейшов 1847 до журн. «*Современник*», став його ідейним керівником. Влітку 1847 виїздив у Зальцбрунн (Німеччина) на лікування, де написав «Лист до Гоголя». В. І. Ленін писав: «Його знаменитий „Лист до Гоголя", що підбивав підсумок літературній діяльності Бєлінського, був одним з найкращих творів безцензурної демократичної преси, що зберегли величезне, живе значення і до цього часу» (Повне зібр. тв., т. 25, с. 90—91).

Творчість Б. поклала початок формуванню революц.-демократичного напряму в передовій рос. культурі 19 ст. Революц.-демократичні погляди його розвивалися під впливом антикріпосницького руху в Росії та революц. подій на Заході, в боротьбі проти реакц. ідеології та бурж. лібералізму. В розвитку своїх філософ. і сусп.-політ. поглядів Б. пройшов складний і суперечливий шлях — від ліберального просвітительства до революц. демократизму, від ідеалізму до матеріалізму. Ідеалізм Б. спричинився наприкінці 30-х рр. до тимчасового теоретичного «примирення» з реакційним сусп. ладом Росії. Але вже на поч. 40-х рр. Б. подолав ідеалізм, перейшов на позиції матеріалізму, атеїзму, революц. демократизму. В основі соціологічних поглядів Б. лежить визнання істор. закономірності сусп. розвитку, вирішального значення нар. мас в історії. Він вірив у велике майбутнє Росії, пророче передбачав перетворення її на центр цивілізованого світу. Б. був утопічним соціалістом і в поглядах на розвиток істор. процесу залишився ідеалістом. Проте він ближче за ін. утопістів — своїх попередників підійшов до матеріалістичного розуміння історії. Філос. і сусп.-політ. погляди Б., як і погляди М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова, лягли в основу ідеології рос. й українських революц. демократів.

В естетичних поглядах Б. ішов від ідеалістичного розуміння ролі мистецтва й л-ри в житті суспільства до творення нової матеріалістичної теорії мистецтва. Основою мистецтва Б. вважав живу дійсність. Розглядаючи мистецтво як форму пізнання життя, прагнув зблизити мистецтво з сучасністю, з боротьбою проти несправедливих сусп. порядків. Особливий характер історизму й демократизму Б. привів його в серед. 40-х рр. до глибокого розуміння реалістичного мистецтва, до розробки двох осн. понять — народності і типовості. Б.— один із засновників демократичної істор.-літ. думки в Росії. Автор річних оглядів л-ри (1840—47), літ.-критичних праць: «Герой нашого часу» (1840), «Вірші М. Лермонтова» (1841), «Розмова про критику» (1842), «„Паризькі таємниці" Е. Сю» (1844). В циклі статей про О. Пушкіна і М. Гоголя розкрив своєрідність і велич рос. л-ри, визначив основні тенденції й закономірності її розвитку від Ломоносова до Гоголя, що полягали в утвердженні реалізму й народності, відстоював «натуральну школу» від реакційної критики. Виступав проти реакційних поглядів слов'янофілів і лібералів-західників.

Як театральний критик Б. боровся за театр демократичного напряму, театр передової сусп. думки («Російський театр у Петербурзі», 1844; «Александринський театр», 1845, та ін.). Схвально писав про п'єси укр. драматургів («Дворянські вибори» Г. Квітки-Основ'яненка, «Москаль-чарівник» І. Котляревського), про гру М. Щепкіна в укр. репертуарі.

Б. захоплювався героїчною історією укр. народу, його боротьбою проти соціального і нац. гніту. Майбутнє укр. народу він вбачав у братньому єднанні з рос. народом. Істор. акт возз'єднання України з Росією Б. розглядав як прогресивне явище. Великий інтерес становлять його відгуки й рецензії на твори укр. письменників. Б. підтримував прогресивні тенденції в творчості Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, І. Котляревського. Був обізнаний з творами М. Костомарова, А. Метлинського, Л. Боровиковського, О. Бодянського та ін. Б. читав ранні твори Т. Шевченка, але його ставлення до творчості поета було суперечливим. У розпалі полеміки з реакційним журн. «Маяк», який намагався спрямувати нову укр. л-ру в річище офіційної ідеології, Б. припустився помилкової оцінки поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». Несправедливий він був і в оцінці особи поета. Однак діяльність Б. сприяла Шевченкові у виробленні його поглядів на сусп. роль л-ри. Про це писав І. Франко, який підкреслював велике значення творчості Б. для рос. і укр. письменників і зокрема для Т. Шевченка, називаючи Б. «геніальним батьком новішої критики і літератури» (Твори, т. 18. К., 1955, с. 67).

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—13. М.— Л., 1953—59; Укр. перекл.— Вибрані статті. К., 1948; Вибрані філософські твори, т. 1—2. К., 1948—50; Про Гоголя. К., 1952; Літературно-критичні статті. К., 1953; Думки про мистецтво. К., 1976.

Літ.: Ленін В. І. Про літературу. К., 1970; Чернышевский Н. Г. Очерки гоголевского периода русской литературы. В кн.: Чернышевский Н. Г. Собрание сочинений, т. 5. М., 1974; Плеханов Г. В. Літературні погляди В. Г. Бєлінського. В кн.: Плеханов Г. В. Естетика і література. К., 1960; Франко І. Я. [Статті]. В кн.: Франко І. Я. Твори, т. 16. К., 1955; Корнійчук О. Є. Наш Бєлінський. В кн.: Корнійчук О. Є. Твори, т. 5. К., 1968; Филатова Е. М. Белинский. М., 1976.

БЄЛІЦЕР Володимир Олександрович [н. 17 (30).IX 1906, Рязань] — український рад. біохімік, акад. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Закінчив Моск. ун-т (1930), з 1944 — керівник відділу в Ін-ті біохімії АН УРСР. Праці присвячені процесам гліколізу, вивченню шляхів використання енергії дихання клітин, денатурації білків, агрегації і специфічній полімеризації їх, дослідженню процесів самозбирання волокон фібрину. Запропонований Б. (разом з К. І. Котковою) білковий кровозамінник БК-8 набув широкого застосування в медицині. Нагороджений орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Химические превращения в мышце. М.— Л., 1940; Денатурационное превращение белков. М., 1955; Фибриноген и фибрин: строение молекул, самосборка волокон. «Успехи современной биологии», 1975, т. 80, в. 1 [у співавт.].

БЄЛОБОРО́ДОВ Панас Павлантійович [н. 18 (31).I 1903, с. Акініно, тепер Іркутської обл.] — генерал армії (1963), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1926. Н. в сел. сім'ї. В 1919—20 — учасник партизанського руху на Далекому Сході. В Рад. Армії з 1923. У 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час. Великої Вітчизн. війни 1941—45 та війни проти мілітаристської Японії 1945 командував д-зією, корпусом, армією. Після війни — команд. військами Ворон., Моск. військ. округів, на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. На XXIII з'їзді партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3 і 7-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами і медалями.

П. П. Белобо́родов.

БЄЛО́В Григорій Акинфович [6 (18). XII 1895, с. Вахонькіно, тепер Кадуйського р-ну Вологодської

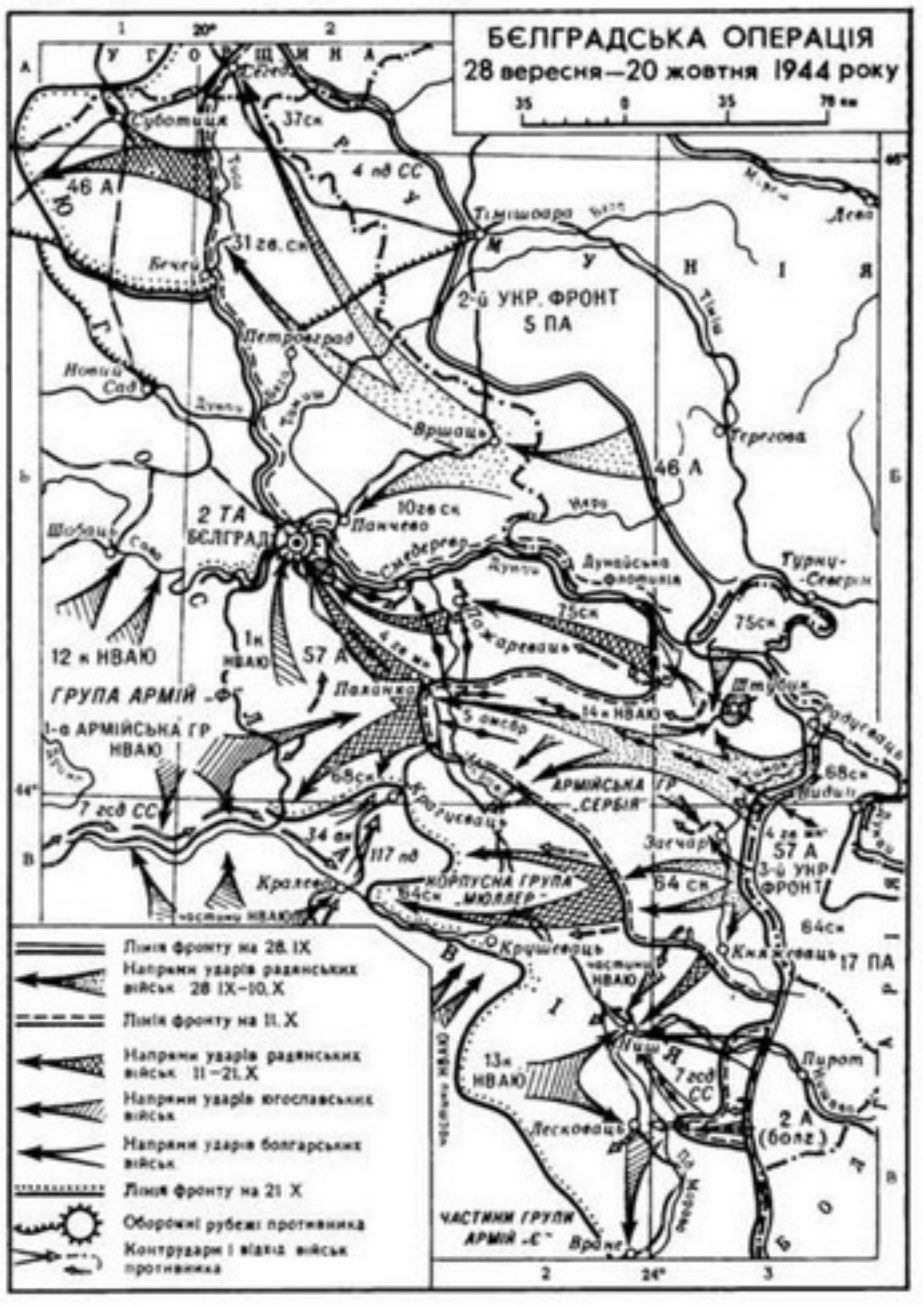

Г. А. Бєлов.

М. В. Бєлов.

О. Ф. Бєлов.

В. В. Бєлокуров.

обл.— 13.IX 1965, Ярославль] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1942. Творчу діяльність почав 1917. Працював у театрах Дніпропетровська, Казані, Архангельська та ін. міст. З 1945 — в Ярославському театрі ім. Ф. Волкова. Ролі: Попіл, Сатін, Барон («На дні» Горького), Борис Годунов («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Яровий («Любов Ярова» Треньова), Ромодан («Крила» Корнійчука). Знімався в кіно (Римський-Корсаков і Мічурін в однойменних фільмах). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1949.

БЄЛО́В Микола Васильович [н. 2 (14).XII 1891, м. Янув, тепер ПНР] — рад. кристалограф, кристалохімік і геохімік, акад. АН СРСР (з 1953; чл.-кор. з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив Петроградський політехнічний ін-т (1921). З 1938 керує структурним відділом Ін-ту кристалографії АН СРСР. З 1946— професор Горьковського і з 1953 — Моск. ун-тів. З 1957 — голова Національного к-ту рад. кристалографів. У 1966 — 69 — президент Міжнар. спілки кристалографів. Осн. праці — з кристалографії, кристалохімії, структурної мінералогії і геохімії. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Премія АН СРСР ім. Є. С. Федорова, 1947. Золота медаль АН СРСР ім. М. В. Ломоносова, 1966. Держ. премія СРСР, 1952. Ленінська премія, 1974.

В. І. Павлишин.

БЄЛО́В Олександр Федорович [н. 15 (28).III 1906, с. Поповка, тепер Гагарінського р-ну Смоленської обл.] — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1932. Після закінчення (1929) Моск. гірничої академії працював на пром. підприємствах. З 1952 — нач. Управління М-ва авіаційної пром-сті; з 1962 — директор Всесоюзного н.-д. ін-ту легких сплавів. Під керівництвом Б. розроблено нові технологічні процеси лиття, пластичного деформування і термічної обробки легких і спец. сплавів. Нагороджений 4 орденами Леніна та ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1949, 1950. Ленінська премія, 1964.

БЄЛО́В Павло Олексійович [6 (18).II 1897, м. Шуя, тепер Івановської обл.— 3.XII 1962, Москва] — генерал-полковник (1944), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1925. Н. в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1933). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував кав. гвард. корпусом 61-ї армії. Учасник *Московської битви 1941—42, битви за Дніпро 1943* та ін. Після війни командував військами ряду військ. округів. З 1955—60 — голова ЦК ДТСААФ. З 1960 — у відставці. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

БЄЛО́ВО — місто обласного підпорядкування Кемеровської обл. РРФСР, райцентр, на р. Бачаті (бас. Обі). Залізнична станція. 111 тис. ж. (1976). Значний пром. центр Кузбасу. Розвинуті вугільна пром-сть, кольорова металургія. З-ди: цинковий, радіозавод та ливарно-мех.; збагачувальна ф-ка, підприємства буд. матеріалів, по обслуговуванню залізничного транспорту, трикотажна ф-ка, ДРЕС. 4 серед. спец. навч. заклади. Відоме з 1726.

БЄЛОГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Амурської обл. РРФСР, райцентр, на р. Томі (бас. Амуру). Залізнична станція. 64 тис. ж. (1975). Заводи: с.-г. машин та авторемонтні. Підприємства по переробці с.-г. сировини (консервний з-д, м'ясокомбінат, кондитерська і макаронна ф-ки та ін.). Екон. технікум. Б. засн. 1860.

БЄЛОКУ́РОВ Володимир Вячеславович [25.VI (8.VII) 1904, Казань — 28.I 1973, Москва] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1965). Творчу діяльність почав 1918. Працював у Казанському театрі (1919—23), в моск. Театрі Революції (1924—36), з 1936 — в трупі МХАТу. Ролі: Чичиков («Мертві душі» за Гоголем), Молчалін («Лихо з розуму» Грибоєдова), Яша («Вишневий сад» Чехова), Гвоздилін («Третя патетична» Погодіна), Андрій («Тарас Бульба» за Гоголем). Створив образи Валерія Чкалова та Чаплигіна у фільмах «Чкалов» і «Жуковський». Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

БЄЛОПО́ЛЬСЬКИЙ Аристарх Аполлонович [1.(13).VII 1854, Москва — 16.V 1934, Пулково, тепер у складі Ленінграда] — російський радянський астрофізик, академік (з 1903). В 1879—88 працював у Моск. обсерваторії, з 1888 і до кінця життя — в Пулковській обсерваторії (1917—19 — директор). Б. широко застосовував методи фотографії для дослідження небесних світил, зокрема *Сонця*. Першим у Росії почав проводити спектрографічне дослідження світил. Експериментально підтвердив застосовність принципу Доплера до світлових явищ. Визначив променеві швидкості зір 2—4-ї величини (бл. 200) і встановив періодичну зміну променевих швидкостей у *цефеїд*. Виконав дослідження спектрально-подвійних зір. Визначив швидкості обертання Сонця, планет і кілець *Сатурна*.

БЄЛОРЄ́ЦЬК — місто республіканського підпорядкування Башк. АРСР, райцентр, на р. Білій (бас. Волги). Залізнична станція. 72 тис. ж. (1976). Металург. комбінат; виробн. сталевого дроту, пружин для годинників, запасних частин для автомобілів, тракторів та ін. с.-г. машин. Вечірній ф-т Магнітогорського гірничо-металург. ін-ту, металург. технікум, мед. та пед. уч-ща. Виник 1762.

БЄЛОСТО́К — місто в Польщі. Див. *Бялисток*.

БЄЛОУ́СОВ Володимир Олександрович [13 (25).VII 1895, Курськ — 25.V 1971, Харків] — український рад. педіатр, чл.-кор. АМН СРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1948. Закінчив Харків. ун-т (1917). З 1938 — професор кафедри госпітальної педіатрії, 1938—65 — зав. кафедрою Харків. мед. ін-ту. Праці присвячені лікуванню туберкульозного менінгіту, дизентерії, ревматизму, гострих респіраторних та ін. захворювань, організації харчування школярів і курортному лікуванню дітей.

БЄЛОУ́СОВ Іван Олексійович [27.XI (9.XII) 1863, Москва — 7.I 1930, там же] — російський письменник і перекладач. Писав вірші, оповідання, в яких поетизував природу, працю, простих людей («З пісень про працю», 1897). Перекладач поезій Т. Шевченка, автор статей і нарисів про нього. Вперше видав свої переклади 1887 в Києві («Из ,,Кобзаря'' Т. Шевченко и украинские мотивы»); не раз вони виходили пізніше (зб. «Шевченко Т. Г., его думы и песни. В переводе И. А. Белоусова». М., 1914, та ін.). Заборонені царською цензурою вірші Шевченка надруковано в перекладі Б. у зб. «Запретный ,,Кобзарь''» (М., 1922).

Тв.: Тарас Григорьевич Шевченко. М., 1919.

БЄЛОУ́СОВ Михайло Михайлович [15 (28).II 1905, Казань — 11.XI 1960, Москва, похований у Києві] — російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1948). Працював у театрах Казані, Ульяновська, Астрахані, Горького, Ростова, Тбілісі. З 1939 по 1960 — у Київ. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Жадов («Тепленьке місце» О. Островського), Фердінанд («Підступність і кохання» Шіллера), Дон-Жуан («Кам'яний господар» Лесі Українки). Знімався в кінофільмах: «Богдан Хмельницький», «Іванна», «Партизанська іскра». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та орденом «Знак Пошани».

БЄЛОЯ́РСЬКА АЕС імені І. В. Курчатова — дослідно-промислова АЕС. Розташована на Уралі поблизу смт Бєлоярського, за 60 *км* від м. Свердловська. Основні споруди АЕС збудовано протягом 1958—67. Перший блок введено в експлуатацію 1964 (теплова потужність реактора 285 тис. *квт*, електрична — 100 тис. *квт*), другий блок — наприкінці 1967 (відповідно — 560 тис. *квт* і 200 тис. *квт*). Особливістю Б. АЕС є одержання перегрітої пари безпосередньо в реакторі (т. з. ядерний перегрів пари), що дає можливість використовувати звичайні турбіни серійного виробництва.

БЄЛУ́ХА — найвища вершина *Алтаю*, в Катунському хребті. Вис. до 4506 *м*. Має дві вершини. На схилах — сніги й льодовики (Катунський, Берельський та ін.). Площа зледеніння бл. 70 $км^2$.

БЄЛЯ́ЄВ Валерій Іванович (н. 14.X 1931, м. Пушкін Ленінградської обл.) — радянський учений у галузі наук про Землю, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1966. Закінчив фізичний ф-т Московського ун-ту (1954). В 1959—73 працював в Ін-ті прикладної гео-

фізики АН СРСР, а також у Морському гідрофізичному ін-ті АН УРСР, з 1973 — в Ін-ті біології південних морів АН УРСР. Осн. праці присвячені питанням теорії складних систем у метеорології та океанології. *В. М. Грезе.*

БЄЛЯЄВ Володимир Павлович [н. 21.III (3.IV) 1907, Кам'янець-Подільський] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1931. Творчість Б. пов'язана з Україною. Автор трилогії «Стара фортеця» (1937—51; за її мотивами поставлено фільм «Тривожна молодість», 1955), кіносценаріїв «Голос Тараса» (1941), «Іванна» (1959), «До останньої хвилини» (1973), повістей, зб. оповідань і нарисів «Українські ночі» (1958), «Палаючі рубежі» (1971), біографічної книги «Ярослав Галан» (1971, у співавторстві з А. Йолкіним). Політ. памфлети Б. спрямовані проти укр. бурж. націоналізму, католицької церкви («Під чужими прапорами», 1954, у співавторстві з М. Рудницьким; «Нічні птахи», 1965; «Формула отрути», 1971, та ін.). Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

Тв.: Пылающие рубежи. М., 1971; Укр. перекл.— Кордон у вогні. Львів, 1948; Стара фортеця. К., 1959; Ярослав Галан. К., 1974.

Т. П. Заморій.

БЄЛЯЄВ Дмитро Костянтинович [н. 4 (17).VII 1917, с. Протасово, тепер Нерехтського р-ну Костромської обл.] — російський рад. біолог, акад. АН СРСР (з 1972). У 1939—41 і 1946—58 працював у Н.-д. ін-ті хутрового звірівництва. З 1959 — директор Ін-ту цитології та генетики Сибірського відділення АН СРСР. Осн. праці — з питань загальної біології, генетики, теорії еволюції та селекції тварин. Б. розробив генетичні основи селекції хутрових звірів. Опрацьовуючи проблеми фотоперіодизму (реакцій організму на співвідношення довжини дня і ночі) у тварин, вперше встановив ефект післядії світла на функцію розмноження тварин. Обґрунтував концепцію дестабілізуючого добору (див. *Добір природний*) та шляхи спадкової перебудови функції відтворення у диких тварин у процесі їхнього одомашнення. Портрет с. 432.

БЄЛЯЄВ Євген Михайлович (н. 11.IX 1926, м. Клинці, тепер Брянської обл.) — російський рад. співак (ліричний тенор), нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1952. У 1968 закінчив Моск. муз.-педагогічний ін-т ім. Гнесіних. З 1947— соліст Ансамблю пісні і танцю Прикарпатського військового округу, 1953—55 — Ансамблю пісні і танцю Київ. військ. округу, з 1955 — Ансамблю пісні і танцю Рад. Армії ім. О. В. Александрова. Виконує твори рад. композиторів, народні пісні. Портрет с. 432.

БЄЛЯЄВ Іван Дмитрович [1810, Москва — 19.XI (1.XII) 1873, там же] — російський історик. У 1833 закінчив Моск. ун-т. З 1852 — професор цього ун-ту. Головний твір «Селяни на Русі» (1860) — перша в рос. історіографії систематична праця з історії селянства на Русі й у Рос. д-ві до 18 ст. Опублікував праці з історії права, військ. справи, побуту Росії, в яких широко використовував істор. першоджерела. Праці Б. написані під впливом слов'янофільської концепції, з ідеалістичних позицій.

БЄЛЯЄВ Олександр Романович [4 (16).III 1884, Смоленськ — 6.I 1942, м. Пушкін Ленінградської обл.] — російський рад. письменник. Один із зачинателів науково-фантастичного жанру в рос. рад. л-рі. Романи «Голова професора Доуеля» (1926), «Людина-амфібія» (1928), «Стрибок у ніщо» (1933), «Зірка КЕЦ» (1936), «Під небом Арктики» (1938) та ін., присвячені проблемам науки і техніки майбутнього.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1963—64; Укр. перекл.— Небесний гість. К., 1963; Стрибок у ніщо. К., 1969; Людина, що знайшла своє обличчя. К., 1975; Мертва голова. К., 1977.

Літ.: Ляпунов Б. В. Александр Беляев. М., 1967.

БЄЛЯЄВ Павло Іванович (26.VI 1925, с. Челищево, тепер Тотемського р-ну Вологодської обл.,— 10.I 1970, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, полковник, Герой Радянського Союзу (1965). Член КПРС з 1949. В 1959 закінчив Військово-повітряну академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). Як командир корабля разом з О. А. *Леоновим* здійснив політ на космічному кораблі «Восход-2» (1965). Б. керував виходом О. А. Леонова в космічний простір (уперше в світі). Під час посадки на Землю застосував систему ручного керування. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоної Зірки і медалями, а також удостоєний нагород ряду іноз. держав. Портрет с. 432.

БЄЛЯЄВ Спартак Тимофійович (н. 27.X 1923, Москва) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1943. З 1962 працює в Ін-ті ядерної фізики Сибірського відділення АН СРСР; з 1965 — ректор Новосибірського ун-ту. Осн. праці з фізики релятивістської плазми, теорії атомного ядра і квантової теорії багатьох тіл. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Портрет с. 432.

БЄЛЯКО́В Олександр Васильович [н. 9 (21).XII 1897, с. Беззубово, тепер Орєхово-Зуєвського р-ну Московської обл.] — генерал-лейтенант авіації (1943), Герой Рад. Союзу (1936). Член КПРС з 1936. Н. в сім'ї вчителя. В Рад. Армії з 1919. У 1921 закінчив авіашколу. Був штурманом екіпажу на чолі з В. П. *Чкаловим* під час безпосадочних перельотів з Москви 1936 на о. Удд (тепер о. Чкалов) і 1937 в Портленд (США) через Пн. полюс. У 1936—39 — флаг-штурман далекосяжної авіації, флаг-штурман ВПС. У 1940—60 — на керівній роботі у військ.-навч. закладах. Автор праць з аеронавігації. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора та ін. орденами, медалями. Портрет с. 433.

БЄЛЯНКІН Дмитро Степанович [11 (23).VIII 1876, с. Ламаниха Вологодської губ.— 20.VI 1953, Москва] — російський рад. геолог-мінералог, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчив Юр'євський (тепер Тартуський) ун-т (1901). В 1920—35 — професор Ленінгр. політех. ін-ту. З 1930 працював у Петрографічному ін-ті, потім в Ін-ті геол. наук АН СРСР. З 1949 — академік-секретар відділення геолого-геогр. наук АН СРСР. Осн. праці присвячені питанням загальної, теоретичної і тех. петрографії та мінералогії. Працював у галузі експериментальної мінералогії (створення штучних мінералів). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Премія АН СРСР ім. О. П. Карпінського, 1949. Портрет с. 433.

БЄЛЯНКІН Федір Павлович [25.XII 1891 (6.I 1892), м. Ніжин, тепер Чернігів. обл.— 21.V 1972, Київ] — український рад. учений у галузі міцності матеріалів та інженерних конструкцій, акад. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1922) Київського політех. ін-ту працював в Ін-ті технічної механіки АН УРСР (тепер Ін-т механіки АН УРСР), 1944—58 — директор ін-ту. Одночасно викладав 1923—53 у Київ. політех. ін-ті; 1953—72 — в Київ. інженерно-буд. ін-ті. Основні галузі наук. діяльності — дослідження міцності сталей, деревини і дерев'яних конструкцій при різних режимах дії сил з урахуванням фактора часу, вивчення мех. характеристик композиційних матеріалів. Під керівництвом Б. створено прилади і машини для випробування матеріалів на міцність і втомлюваність. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Портрет с. 433.

Тв.: Деформативность и сопротивляемость древесины как упруго-вязкопластического тела. К., 1957 [у співавт.]; Прочность и деформативность слоистых пластиков. К., 1964 [у співавт.].

БЄ́ЛЬСЬКИЙ Михайло Гаврилович (н. 21.XI 1922, с. Закромське Кромського р-ну Орловської обл.) — український рад. живописець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1970). Член КПРС з 1943. Навчався в Київ. худож. ін-ті (1945—51) у С. *Григор'єва* і В. *Костецького*. Твори: «Бачить» (1954—56), «Робітничий ранок» (1960), «Зміна. Бригада О. Кольчика» (1963), «За владу Рад!» (1967), «Металурги Донбасу» (1969), «Не пройдуть!» (1970—71), «В партизани» (1975), «Квіти переможцям» (1976). Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

БЄ́ЛЬСЬКИЙ Федір Іванович (н. в серед. 15 ст.— п. бл. 1506) — один з керівників боротьби українських і білоруських феодалів

Бєлуха

А. А. Бєлопольський.

М. М. Бєлоусов.

В. П. Бєляєв.

М. Г. Бєльський. Робітничий ранок. 1960. Ворошиловградський художній музей.

проти литовського панування в останній чверті 15 ст., князь. У 1481 — учасник змови, спрямованої проти лит. уряду і на приєднання укр. і білорус. земель до Рос. д-ви. Після викриття змови Б. втік до Москви і вступив на службу до великого князя моск. *Івана III Васильовича*. У 1502—03 керував рос. військом, що вело боротьбу за визволення Смоленська.

БЄ́ЛЬЦІ — місто республіканського підпорядкування Молд. РСР, на р. Реуті (бас. Дністра). Вузол з-ць та автошляхів. 121 тис. ж. (1976). Розвинуті харч. пром-сть (олійно-жирова, м'ясна, винобродна, борошномельна, цукр., спиртова галузі), машино- та приладобудування, електротехнічна і легка пром-сть (хутровий комбінат, швейна і швейно-трикотажні ф-ки). Меблева ф-ка, виробн. буд. матеріалів. Пед. ін-т, Молдавський н.-д. ін-т польових культур, політехнікум, мед. і муз. уч-ща. Молдавський муз.-драм. театр, істор.-краєзнавчий музей. Б. засн. в 15 ст.

Д. К. Беляєв.

Є. М. Беляєв.

П. І. Беляєв.

С. Т. Беляєв.

БЄ́ЛЬЧИКОВ Микола Федорович [н. 4 (16).XI 1890, Мстьора, тепер смт Вязниковського р-ну Владимирської обл.] — російський рад. літературознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1953). Член КПРС з 1948. Друкується з 1910. Дослідник рос. л-ри 19 — поч. 20 ст. Автор праць з питань методології та методики літературознавства. У численних працях про Т. Шевченка показав нерозривний зв'язок укр. поета з рос. революц.-демократичним рухом, його роль у визвольній боротьбі проти царизму і в зміцненні дружби народів.

Брав активну участь у підготовці «Шевченківського словника» (т. 1—2. К., 1976—77). Нагороджений орденом Леніна і медалями.

Тв.: Николай Гаврилович Чернышевский. М., 1946; Тарас Шевченко. Л., 1956; Пути и навыки литературоведческого труда. М., 1975.

Літ.: Николай Федорович Бельчиков. М., 1965.

«БЕРЄ́ЗКА», Державний хореографічний ансамбль «Березка» — хореографічний ансамбль російського танцю. Створений 1948. Організатор і керівник ансамблю Н. С. *Надеждіна*. Спочатку колектив складався з жіночої групи й оркестру нар. інструментів. Виконував хороводи («Берізка», «Лебідонька»), жанрові танц. сценки («Метелиця», «Дівоча кадриль») тощо. У 1959 створено чоловічу групу. Серед постановок мішаного складу — хореографічні сцени («Карусель», «Підмосковна полька»), танці на мелодії пісень рад. композиторів («Надвечір на річці»), хореографічний плакат «Зорі назустріч» (на мелодії революц. пісень).

БЖЄ́СЬКА (Бучма) Валентина Юхимівна [22.II (5.III) 1896, Біла Церква — 12.I 1977, Київ] — українська рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1951) та Узб. РСР (з 1944). У 1925—38 працювала в театрі «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім Т. Г. Шевченка). В 1938 — 59 — артистка Київського укр. драматичного театру ім. І. Я. Франка. Ролі: Терпилиха («Наталка Полтавка» Котляревського), Горицвіт («Крила» Корнійчука), Любов Ярова («Любов Ярова» Треньова), Софія («Останні» Горького), Розалія («Філумена Мартурано» Е. де Філіппо).

БИБКО́ Микола Петрович (н. 12.VII 1929, с. Виступовичі Овруцького р-ну Житомирської обл.) — новатор у вугільній промисловості, шахтар. Член КПРС з 1963. З 1960—бригадир прохідників шахтоуправління «Зорінське» виробничого об'єднання «Ворошиловградвугілля» Ворошиловгр. обл. За участь у вдосконаленні методів і організації швидкісного проходження гірничих виробок на шахтах Ворошиловгр. і Донец. областей 1964 удостоєний Ленінської премії. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 434.

БИ́ВНІ — дуже розвинені різці або ікла у деяких сучасних і вимерлих ссавців (слонів, мастодонтів та ін.). Б.— знаряддя риття, нападу і захисту; ростуть протягом життя тварини. Б. досягали довжини й маси: в мамонта — 4 *м* і 100 *кг*, у африканського слона — 3,3 *м* і 94 *кг*, в індійського слона — 2,3 *м* і 50 *кг*; в наш час Б. слонів значно менші (напр., у індійського слона рідко мають довжину 1,5 *м* і масу 15—20 *кг*). Використовують для худож. виробів (див. *Слонова кістка*).

БИ́ДГОЩ — місто на Пн. Польщі, адм. центр воєводства Бидгощ. Порт на Бидгощському каналі на шляху до мор. портів Гданська і Гдині. Вузол з-ць і автошляхів. 322,7 тис. ж. (1975). Значний центр машинобудування; підприємства хім., деревообр., гумової, скляної, шкіряно-взут., керамічної, харч. пром-сті. Розвивається точна механіка, виробн. холодильників тощо. Б. засн. 1346. Архіт. пам'ятки середньовіччя. Театри — Польський муз. та ін. Музей Бидгощської землі.

БИК — річка в Донецькій і Дніпропетровській областях УРСР, ліва притока Самари (бас. Дніпра). Довж. 104 *км*, пл. бас. 1430 *км²*. Частково використовується для водопостачання. На Б.— м. *Добропілля*.

БИК СВІ́ЙСЬКИЙ (Bos taurus) — найпоширеніший вид великої рогатої худоби. Походить від *тура* (Bos primigenius). Представлений численними породами *великої рогатої худоби*. В с.-г. практиці самця Б. с. називають бугаєм, кастрованого самця — волом, молоду самку — телицею, самця — бичком, бугайцем; запліднених телиць до їх отелення називають нетелями, а після отелення — коровами. Поширений Б. с. в усіх частинах світу. Живе до 30 років. Жива маса бугаїв досягає 1600 *кг*, корів — 1000 *кг*. Існує понад 300 порід великої рогатої худоби, з них в СРСР, в т. ч. й на Україні — бл. 50. Про породи великої рогатої худоби див. статті за їх назвами.

БИКИ́ — 1) Великі жуйні тварини родини *бичачих* ряду *парнокопитних*. Тулуб важкий, масивний, ноги короткі, сильні; роги здебільшого є в самців і самок. Стадні тварини. Дикі види зустрічаються в Європі, Азії, Пн. Америці. Породи *великої рогатої худоби*, що походять від диких Б. (див. *Тур*), поширені на різних континентах. До Б. відносять *яків, лобатих биків, зубрів* і справжніх биків. 2) Народна назва самців *бика свійського* (див. *Бугай*), зубра, *оленів*.

БИКИ́ в будівництві — проміжні підпори мостів і водозливних *гідротехнічних споруд*. Сприймають навантаження в основному від прогонових будов (у мостах) та від тиску води (в гідротехнічних спорудах). Б. (мал.) на річках роблять обтічної у плані форми; їхню верхову частину прикривають льодорізами. Споруджують Б. з бетону, залізобетону, каменю; для тимчасових мостів — з дерева.

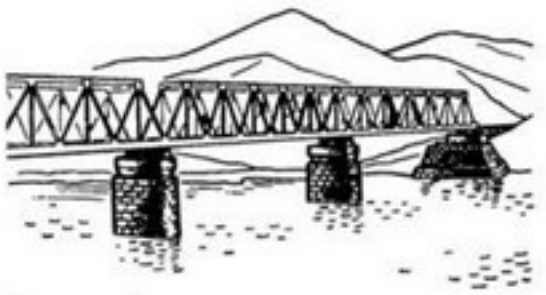

Бики — підпори моста.

БИКІ́ВКА — селище міського типу Дзержинського р-ну Житомирської обл. УРСР, на р. Тні (притока Случі), за 21 *км* від залізничної ст. Курне.

Склоробний з-д (випускає аптечний посуд), лісництво. Середня школа, лікарня, Будинок культури, бібліотека.

БИ́КОВ Василь Володимирович (н. 19.VI 1924, с. Бички Ушацького р-ну Вітебської обл.) — білоруський рад. письменник. Друкується з 1949. Осн. тема творчості Б.— подвиг рад. народу під час Великої Вітчизн. війни (повісті «Журавлиний крик», 1960; «Третя ракета», 1962; «Альпійська балада», 1964; «Сотников», 1970; «Обеліск», 1971; «Дожити до світанку», 1972; «Вовча зграя», 1974; «Його батальйон», 1975, та ін.). Твори Б. перекладено багатьма мовами. Держ. премія СРСР, 1974. Нагороджений орденом Червоної Зірки і медалями. Портрет с. 435.

Тв.: Выбраныя творы, т. 1—2. Мінск, 1974; Укр. перекл.— Третя ракета. К., 1964; Альпійська балада. К., 1965; Обеліск.—Дожити до світанку. К., 1975; Вовча зграя. К., 1975. Рос. перекл.— Его батальон. М., 1976.

БИ́КОВ Костянтин Михайлович [8 (20).I 1886, м. Чухлома, тепер Костромської обл.— 13.V 1959, Ленінград] — російський рад. фізіолог, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АМН СРСР (з 1944). Учень І. П. Павлова. Закінчив Казанський ун-т (1912). З 1921 Б. працював у Ленінграді як науковець і викладач; з 1950 — директор Ін-ту фізіології ім. І. П. Павлова АН СРСР. Осн. праці Б. присвячені вивченню функціональних взаємовідношень кори головного мозку та внутр. органів, проблемі хім. передачі нервового збудження, фізіології травлення. Б. розробив вчення про вплив кори великих півкуль на внутр. органи (див. *Ін-*

терорецепція). Нагороджений орденом Леніна, 4 ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Портрет с. 435.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—3. М., 1953—58.

БЙКОВ Леонід Федорович (н. 12.XII 1928, с. Знам'янка, тепер у складі смт Черкаського Слов'янського р-ну Донецької обл.) — український рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1974). У 1951 закінчив Харків. театр. ін-т. В 1951—60 працював у Харків. рос. драм. театрі ім. О. С. Пушкіна. В кіно з 1952. Ролі: Акішин («Добровольці», 1958), Альоша («Альошчина любов», 1961), Річард («Коли розводять мости», 1961). На Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка поставив фільми «Зайчик» (1964), «В бій ідуть тільки ,,старики''» (1973), «Ати-бати, йшли солдати...» (1976), в яких виконав головні ролі. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977. Портрет с. 435.

БИКО́ВСЬКИЙ Валерій Федорович (н. 2.VIII 1934, м. Павловський Посад Московської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, полковник, двічі Герой Радянського Союзу (1963, 1976). Член КПРС з 1963. Закінчив Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1968). З 1960 — в загоні космонавтів. У 1963 здійснив політ на космічному кораблі «Восток-5» одночасно з польотом В. В. Терешкової на космічному кораблі «Восток-6». В 1976 разом з В. В. *Аксьоновим* здійснив політ на космічному кораблі «Союз-22». Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами і медалями. Удостоєний нагород ряду іноз. держав. Портрет с. 435.

БИ́ЛБАСІВКА — селище міського типу Слов'янського р-ну Донецької обл. УРСР, за 4 *км* від залізничної станції Слов'янськ. У селищі — відділення колгоспу, ставкове г-во Донец. дослідно-показового рибокомбінату, відділення птахофабрики «Правдинська», районний комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні школи, мед. амбулаторія. Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1670.

БИЛИ́НИ — народні епічні пісні, які беруть початок з часів Давньої Русі. В Б. відобразилася істор. дійсність 11—16 ст. Центрами творення й виконання Б. були Київ, Чернігів, Галич, Новгород. Їх поширювали *волхви* і *скоморохи*; виділились і профес. виконавці, такі як *Боян* й *Митуса*, що жили при князівських дворах, та нар. співці-оповідачі. Б. закріпилися в усній поезії рос. народу, здобули славу як особливий вид високохудож. рос. героїчного епосу (Б. про *Іллю Муромця*, *Добриню Нікітича* та ін.). В деяких Б. відбився громад. і сімейний побут народу (Б. про *Садка*, Василя Буслаєва, Микулу Селяниновича та ін.). В укр. і білорус. фольклорі билинні сюжети трапляються в казках і легендах. Перші записи Б. датуються поч. 17 ст. В 1804 видано зб. Б. «Старовинні російські вірші» (ймовірний складач Кирша *Данилов*). Найвідоміші оповідачі Б.: Т. Г. Рябінін, М. Д. Кривополєнова, В. П. Щегольонок, М. С. Крюкова.

Видання: Былины, т. 1—2. М., 1958.

БИЛИ́ЦЯ — див. *Бувальщина*.

БИРУЛЯ́ Олександр Костянтинович [14 (27).III 1892, м. Новоолександровськ, тепер м. Зарасай Лит. РСР — 4.VIII 1967, Харків] — український рад. учений у галузі автошляхового будівництва, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1953). Член КПРС з 1940. Після закінчення (1916) Петерб. інституту інженерів шляхів працював на Україні — брав участь у будівництві залізниць, заводів тощо. Професор (з 1935) Харків автомобільно-дорожнього ін-ту. Створив новий метод конструювання і розрахунку дорожнього покриття, розробив теоретичні основи експлуатації автомоб. шляхів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями.

Я. В. Хом'як.

БИРЮ́ЧИЙ О́СТРІВ — розширена пд. частина коси Федотова в пн.-зх. частині Азовського м. Відмежовує від моря *Утлюцький лиман*. Довж. 24 *км*, ширина бл. 5 *км*. Утворений з піску та черепашнику. Зх. берег розчленований бухтами. Входить до *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства*.

БИРЮЧИ́НА (Ligustrum) — рід рослин род. маслинових. Вічнозелені або листопадні кущі або дерева з супротивними простими листками. Бл. 45 видів, поширених у Пд. Європі, Пд. і Пд.-Сх. Азії і Пн. Африці. В СРСР у дикому стані ростуть 4 види, з них в УРСР — 2. Найпоширеніша Б. з в и ч а й н а (L. vulgare, нар. назва — вовчі ягоди, жость) — кущ 2—5 *м* заввишки, з блискучими ланцетовидними листками і білими запашними квітками, зібраними у верхівкові волотевидні або китицевидні суцвіття. Плід — ягодоподібна кістянка. Медонос. Б. як декоративні рослини вирощують на всій території УРСР. Використовують також для створення живоплотів і в полезахисних лісових насадженнях. Розмножується насінням і кореневими паростками. Деревина міцна, іде на виготовлення токарних виробів. На Кримському та Кавказькому узбережжях Чорного м. культивують Б. б л и с к у ч у (L. lucidum) — декоративне вічнозелене деревце.

БИ́СТРИЦЯ — 1) Річка у Львівській обл. УРСР, права притока Дністра. Довж. 72 *км*, пл. бас. 1160 *км²*. Бере початок на пн.-сх. схилах Карпат. Переважно гірська. 2) Річка в Івано-Франківській обл. УРСР, права притока Дністра. Утворюється від злиття *Бистриці Надвірнянської* та *Бистриці Солотвинської*. Довжина власне Б. 17 *км*, пл. бас. 2520 *км²*.

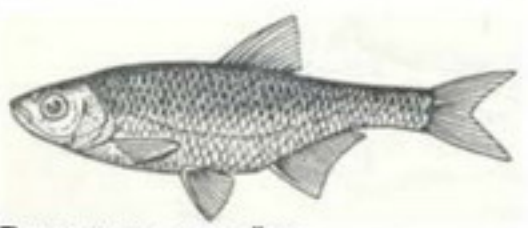

Бистрянка звичайна.

БИ́СТРИЦЯ НАДВІРНЯ́НСЬКА — річка в Івано-Франківській обл. УРСР, один з витоків *Бистриці*. Довж. 94 *км*, пл. бас. 1580 *км²*. Бере початок у *Горганах*. У верхній і середній течії має гірський характер, у нижній — перехідний до рівнинного. Частково використовується для водопостачання.

БИ́СТРИЦЯ СОЛО́ТВИНСЬКА — річка в Івано-Франківській обл. УРСР, один з витоків *Бистриці*. Довж. 82 *км*, пл. бас. 795 *км²*. Бере початок біля підніжжя г. Сивулі в Карпатах. У верхній і середній течії гірська, повноводна.

БИСТРИ́ЦЬКА Еліна Аврамівна (н. 4.IV 1928, Київ) — російська рад. актриса, нар. арт. РРФСР (з 1966). Член КПРС з 1970. Після закінчення 1953 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працювала у Вільнюському рос. драм. театрі; з 1958 — у трупі Малого театру. Ролі: баронеса Штраль («Маскарад» Лермонтова), Юлія Пилипівна («Дачники» Горького), Донна Анна («Камінний господар» Лесі Українки). Знімається в кіно: Аксинья («Тихий Дон» за Шолоховим), Льоля («Добровольці»), лікар («Незакінчена повість»). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани» та медалями.

БИСТРИ́ЦЬКИЙ Андрій Андрійович (1799—1872, Могилів-Подільський) — декабрист. Походив з дворян Київ. губ. Підпоручик Чернігівського полку. Приєднався до *Чернігівського полку повстання*. Засуджений до 20 років каторги. Покарання відбував у Читі і Петровському Заводі. Після амністії 1856 жив у Могильові-Подільському.

БИСТРЯ́НКА (Alburnoides) — рід риб род. *короповых*. Зовн. виглядом схожа на *верховодку*, але у Б. вздовж бічної лінії проходить вузька подвійна чорна смужка. 4 види, поширені в прісних водоймах Європи, Перед. і Серед. Азії. В СРСР — 3 види, зокрема в УРСР — 1: Б. з в и ч а й н а (A. bipunctatus) з трьома підвидами. Тримається зграйками в місцях з швидкою течією. Живиться різними комахами і зоопланктоном (див. *Планктон*). Нерест у травні — червні. Пром. значення не має.

БИ́ТВА — сукупність ряду одночасних і послідовних бойових операцій головних стратегічних сил воюючих сторін, що вирішують результат кампанії або періоду війни на найважливіших напрямах театру воєнних дій. Б. ведеться силами кількох фронтів, груп армій (напр. *Московська битва 1941—42*, *Сталінградська битва 1942—43*, *Битва за Дніпро 1943*).

БИ́ТВА ЗА ДНІПРО́ 1943 — наступальні операції Радянської Армії в ході Великої Вітчизняної війни 1941—45 з метою розгрому німецько-фашистських загарбників на Лівобережній Україні і на Дніпрі. Зазнавши поразки в *Курській битві 1943*, гітлерівські війська намагалися будь-що зупинити

О. В. Бєляков.

Д. С. Бєлянкін.

Ф. П. Бєлянкін.

Бирючина звичайна: *1* — гілка з квітками; *2* — квітка; *3* — гілка з плодами.

М. П. Бибко.

наступ рад. армій. Особливого значення нім.-фашист. командування надавало рубежу на Дніпрі. В серед. серпня 1943 Ставка Верховного Головнокомандування дала наказ військам Центр., Воронезького, Степового, Пд.-Зх. та Пд. фронтів розгромити противника на Лівобережній Україні і в Донбасі, навальним наступом вийти до Дніпра, з ходу захопити плацдарм на його зх. березі, створити умови для розгортання дальших операцій з метою визволення Білорусії та Правобережної України.

З 26 по 29.VIII в *Чернігівсько-Прип'ятській операції 1943* війська Центр. фронту зламали ворожу оборону в районі м. Сєвська, в кін. вересня вийшли до Сожу і Дніпра і захопили плацдарми на Пн. і на Пд. від гирла Прип'яті. Частини Зх. фронту 25.IX визволили м. Смоленськ, а війська Брянського фронту 30.IX вийшли до річок Проні і Сожу на дільниці Пєтуховка — Вєтка. З 25.VIII до 29.IX війська Воронезького і Степового фронтів, розгромивши ворога на Лівобережній Україні, з ходу форсували Дніпро, захопили плацдарми в районах Великого Букрина, Дерiївки і Домоткані, ліквідували плацдарми гітлерівців у районах Дарниці (на Сх. від Києва) і Кременчука. Війська Пд.-Зх. фронту в період з 22 по 27.IX своїм правим крилом вийшли до Дніпра між Дніпропетровськом і Запоріжжям і захопили плацдарм на Пн. від Запоріжжя. Частини Пд. фронту 22.IX взяли рубіж на р. Молочній. На 1-му етапі Б. за Д. рад. війська вийшли до Дніпра на фронті 700 *км* від гирла р. Сожу до Запоріжжя і захопили на його правому березі понад 20 плацдармів.

На 2-му етапі Б. за Д. рад. війська розгорнули бої за розширення плацдармів і прорив оборони ворога на правому березі Дніпра. В середині жовтня 3-й Український (колишній Пд.-Зх.) фронт (команд.— генерал армії Р. Я. *Малиновський*) визволив м. Запоріжжя. 25.X війська 4-го Укр. (кол. Південного) фронту (командуючий — генерал армії Ф. І. *Толбухін*) прорвали оборону нім.-фашист. частин на р. Молочній і до початку листопада вийшли до Дніпра в його нижній течії, ізолювавши кримське угруповання ворога. В жовтні війська 1-го Укр. (кол. Воронезького) фронту (командуючий — генерал армії М. Ф. *Ватутін*) вели бої за розширення Букринського плацдарму і створили плацдарм у районі Лютежа на Пн. від Києва; частини 2-го Укр. (кол. Степового) фронту (команд.— генерал армії І. С. *Конєв*) захопили великий плацдарм на Криворізькому напрямі. 1—3.XI почалася Київська операція. Війська 1-го Укр. фронту раптовим ударом з Лютізького плацдарму зламали оборону ворога і 6.XI визволили столицю Рад. України — м. Київ. До 15.XI плацдарм у районі Києва було розширено до 400 *км* по фронту і до 150 *км* углиб. 10.XI почалася Речицько-Гомельська операція 1-го Білоруського (кол. Центрального) фронту (команд.— генерал армії К. К. *Рокоссовський*), у ході якої було очищено від окупантів міста Речицю і Гомель. Війська 2-го Укр. фронту в листопаді і грудні продовжували бойові дії за розширення плацдармів на Пд. Зх. від Кременчука, 14.XII оволоділи м. Черкасами. Б. за Д. завершилася *Житомирсько-Бердичівською операцією 1943—44* 1-го Укр. фронту, який до кінця грудня визволив Житомир і вів бої за Бердичів і Білу Церкву. В Б. за Д. регулярні війська успішно взаємодіяли з укр.

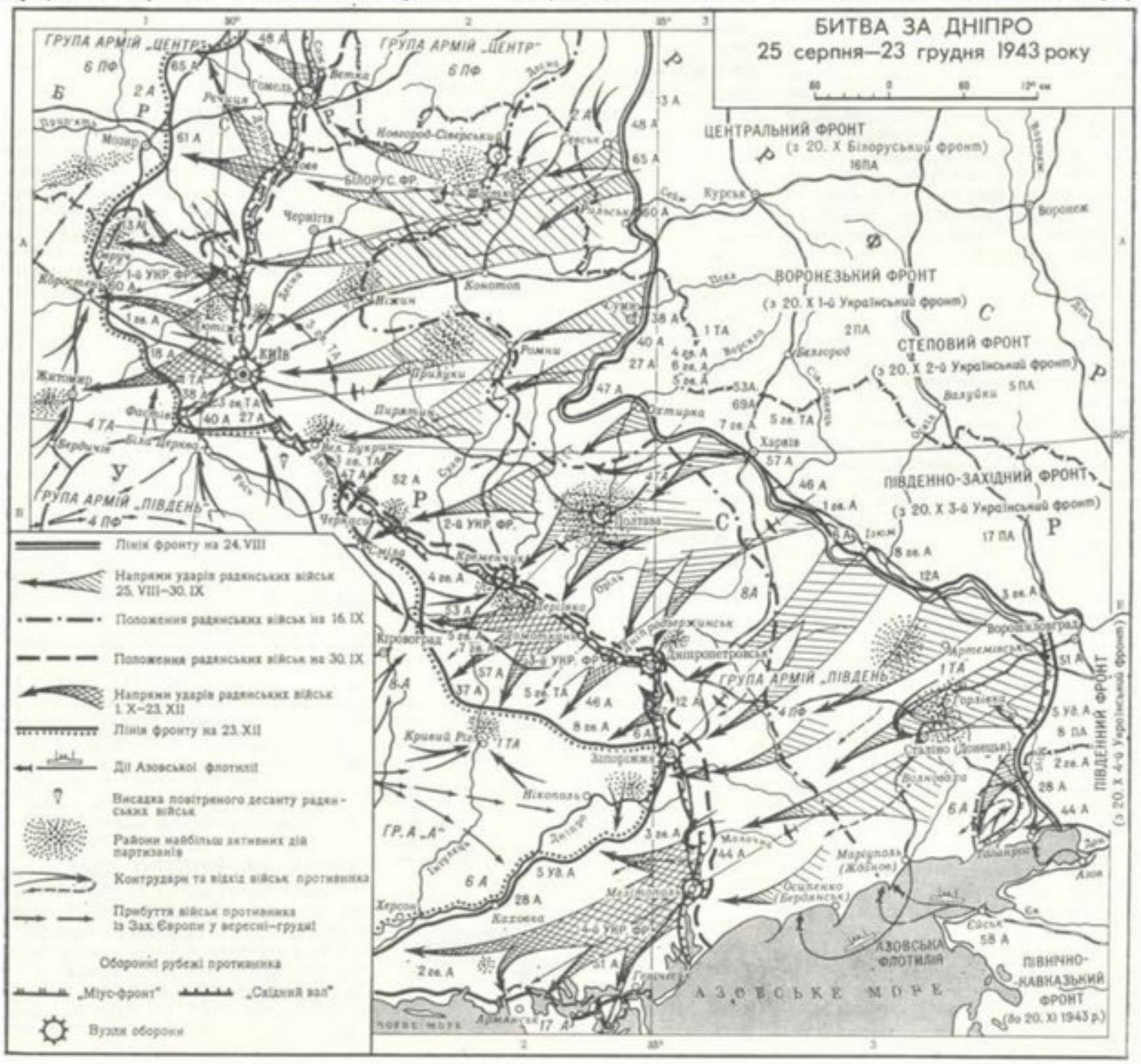

та білорус. партизанами. Внаслідок Б. за Д. було визволено значну частину України, ліквідовано ворожу оборону на великій дільниці вздовж Дніпра, форсовано його і захоплено стратегічні плацдарми на правому березі. Було розгромлено понад 60 нім.-фашист. д-зій. Рад. уряд високо оцінив заслуги учасників Б. за Д.: понад 2 тис. воїнів удостоєні звання Героя Рад. Союзу. Серед них 1685 росіян, 433 українці, 40 білорусів, 57 татар, 25 узбеків, 15 грузин, 12 вірмен, 8 азербайджанців, 4 казахи і 157 представників ін. національностей та народностей; десятки тисяч воїнів нагороджено орденами і медалями СРСР. *П. Т. Тронько.*

БИ́ТВА ЗА КАВКА́З 1942—43 — оборонні (25.VII — 31.XII 1942) і наступальні (1.I — 9.X 1943) операції рад. армій під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. В Б. за К. брали участь війська Пд. (команд.— генерал-лейтенант Р. Я. *Малиновський* до 28.VII 1942 і 2.II — 2.III 1943; генерал-полк. А. І. *Єременко* 1.I — 2.II 1943), Пн.-Кавк. (Маршал Рад. Союзу С. М. *Будьонний* до 3.IX 1942; генерал-полковник І. І. *Масленников* 24.I — 13.V 1943; генерал-полк. І. Ю. *Петров* з 13.V 1943) і Закавк. (генерал армії І. В. *Тюленєв* з 15.V 1942) фронтів, Чорноморський флот (віце-адмірал П. С. *Октябрський*) і Азовська (контр-адмірал С Г. *Горшков*) та Каспійська (контр-адмірал Ф. С. Седельников) військ. флотилії. Нім.-фашист. командування планувало оволодіти Кавказом протягом літньої кампанії 1942. Для цього воно створило групу армій «А» (167 тис. чол., 1130 танків, 4540 гармат і мінометів і до 1 тис. літаків). Рад. війська Пд. фронту поступалися перед противником чисельністю живої сили в 1,5 раза, кількістю гармат і мінометів, танків, авіації. 25.VII 1942 почався наступ нім.-фашист. військ між р. Доном і передгір'ям Великого Кавказу. З запеклими боями рад. частини відходили на Пд., до Чорного м. (див. *Новоросійська оборонна операція 1942*), змушені були тимчасово залишити ряд районів Пн. Кавказу. На кінець грудня нім.-фашист. підрозділи, які втратили понад 100 тис. чол., припинили наступ і перейшли до оборони. Рад. війська Пд. фронту, розвиваючи успіх контрнаступу під Сталінградом, завдали гол. силам противника удару на Ростовському й Тихорєцькому напрямах і тим створили загрозу оточення ворога на Пн. Кавказі. Нім.-фашист. командування спішно відвело свої війська за Ростов і на Таманський п-ів. У ході проведення *Новоросійсько-Таманської операції 1943* лінію оборони противника було прорвано, 9.X 1943 визволено Таманський п-ів. Нім.-фашист. війська за цей період втратили понад 281 тис. чол. Рад. Армія відстояла територіальну цілісність і незалежність народів Кавказу. Карта на с. 436. *І. В. Архипов.*

«БИ́ТВА НАРО́ДІВ» — див. *Лейпцігська битва 1813*.

БИ́ТКІВ — селище міського типу Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, у передгір'ях Карпат, за 5 *км* від залізничної ст. Надвірна.

Видобування нафти та газу. 3 заг.-освітні школи, 2 лік. заклади. Будинок культури, клуб, 3 бібліотеки. Битків відомий з 2-ї половини 18 ст.

БИ́ТКІВ-БА́БЧЕНСЬКЕ НАФТОГА́ЗОВЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище нафти і газу в Івано-Франківській обл. УРСР. Довж. 25 *км*, шир. 9 *км*. До нього входять 4 нафтові і 3 газові поклади. Поклади нафти і газу пов'язані з пісковиками верхньокрейдового відділу крейдової системи та пісковиками палеогенової системи. Густ. нафти 854,8—874,6 *кг/м*³, газу — 0,7689—0,8068 *кг/м*³. Нафта містить до 0,48% сірки, 7,96—12,22% парафіну, 22,0—41,0% смол; газ — 91,65—94,30% метану, 4,9—6,9% його гомологів, 0,2—0,3% вуглекислоти, до 1,9% азоту. В районі смт Биткова нафту з колодязів почали добувати в 60-х рр. 19 ст. Нафтовий поклад Битківської глибинної складки відкрито 1951, газовий — 1958. *Б. І. Ярош.*

БИ́ТОМ — місто на Пд. Польщі, в Катовіцькому воєводстві. Вузол з-ць і автошляхів. 234,4 тис. ж. (1975). Пром. центр Верхньосілезького кам.-вуг. басейну. Видобування вугілля, свинцево-цинкових руд. Підприємства чорної металургії, важкого машинобудування, хім., швейної, деревообр. пром-сті. Оперний театр; Сілезький музей. Архіт. пам'ятки 13—14 ст.

БИТТЯ́ — 1) В теорії коливань — періодичні зміни амплітуди складних негармонічних коливань, утворених накладанням двох *гармонічних коливань* з близькими частотами (мал.). Явище Б. використо-

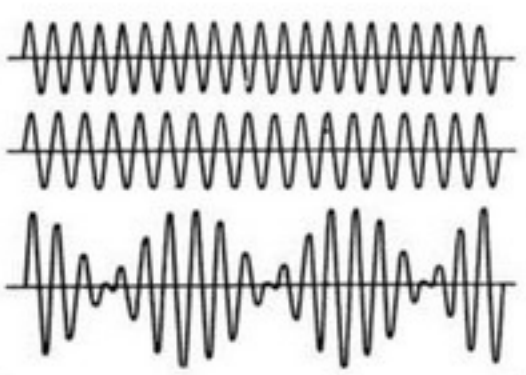

Биття, що виникають при накладанні двох близьких за частотою коливань.

вують для порівнювання тонів звуків, визначення дуже малих різниць частот та ін. 2) Відхилення від правильного взаємного розташування обертових циліндричних поверхонь деталей машин.

БИХО́ВСЬКИЙ Борис Овсійович [н. 14 (27).VIII 1908, Петербург] — радянський паразитолог, акьд. АН СРСР (1964). Член КПРС з 1941. Закінчив Ленінгр. ун-т (1930). В 1929—35 працював в Ін-ті рибного г-ва в Ленінграді. В 1935—40 і з 1942 — в Зоол. ін-ті АН СРСР (з 1962 — його директор). Осн. праці Б. присвячені вивченню *моногенетичних присисників* та їх положенню в системі плоских червів. Праці з екології моногенетичних присисників покладено в основу боротьби з відповідними захворюваннями риб. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Портрет с. 437.

БИ́ХОВЦЯ ЛІТО́ПИС — один із списків т. з. Литовського літопису 16 ст., який бл. 1840 був власністю О. Биховця, голови межового суду м. Волковиська (тепер Гроднен. обл. БРСР). Літопис охоплює події з історії Великого князівства Литовського з 13 до поч. 16 ст. Висвітлює міжусобну боротьбу лит. князів за владу; війни Литви з Польщею, Тевтонським орденом, Золотою ордою, крим. татарами; боротьбу українського та білоруського народів проти литовських і польських загарбників.

БИЧА́ЧІ, бикові, порожнисторогі (Bovidae) — родина жуйних ссавців ряду *парнокопитних*. Об'єднує 115 видів 53 родів, зокрема справжніх биків, лобатих биків, буйволів, зубрів, яків, вівцебиків, кіз, овець, антилоп. У бичачих нерозгалужені роги — вирости лобних кісток, вкриті роговими чохлами (не скидаються протягом життя); 4-камерний шлунок; розвинена сліпа кишка; немає верхніх різців та ікол. Більшість Б.— стадні тварини відкритих просторів; є лісові форми. Живляться Б. рослинами. Самки народжують по одному теляті.

БИЧВА́РОВ Стоян Стоянов (25.VII 1878, с. Медвен, тепер Сливенського округу НРБ — 6.I 1949) — болгарський актор, режисер і театральний діяч, нар. арт. НРБ (з 1947). Член Болгарської компартії. Сценічну діяльність почав 1897. В 1908 в Москві вивчав творчість Художнього і Малого театрів. З 1909 працював у різних провінційних театрах Болгарії. В 1919 в софійському «Вільному театрі»; 1921 і 1922 — у театрах «Пробуда» і «Громадському театрі» у Варні поставив п'єсу «Мати-наймичка» І. *Тогобочного* за поемою Т. Шевченка «Наймичка» (в перекл. болг. мовою П. Скопакова та І. Комарницького). З 1937 і до кінця життя був актором Нар. театру (Софія), грав ролі в п'єсах болг., рос. (Гоголя, Чехова, Андрєєва, Горького) та зарубіжних авторів. Портрет с. 437.

БИЧЕНО́К Тамара Василівна (н. 6.VI 1929, Київ) — новатор виробництва у швейній промисловості, швачка-мотористка, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1959. Працюючи в Київському виробничому швейному об'єднанні ім. Смирнова-Ласточкіна, вперше у швейній пром-сті країни застосувала нову технологічну операцію у шитві («ланцюжком»), що дало значний екон. ефект. Нагороджена орденами Леніна та Жовтневої Революції. Портрет с. 437.

В. М. Акатенков.

БИ́ЧКИЙ, бичок — старовинна українська гра-танець з піснею хороводного характеру. В 19 ст. побутувала в центральних областях України. Танцювальні рухи були своєрідним відтворенням повадок тварини (відповідно до змісту пісні). Музика до танцю жвава, весела; розмір 2/4.

БИЧКО́ Валентин Васильович [н. 4 (17).VI 1912, Харків] — український рад. поет. Член КПРС з

В. В. Биков.

К. М. Биков.

Л. Ф. Биков.

В. Ф. Биковський.

1943. Після закінчення Харків. інту нар. освіти (1932) вчителював, працював у пресі. З першими творами виступив 1930. Оспівує мирну працю рад. людей, дружбу народів. Книги поезій: «Простота» (1963), «Імення смілих» (1971). Зб. для дітей: «Сонце над головами» (1935), «Веселі школярі» (1941), «Радянські кораблі» (1950), «Козачок» (1964), «Поеми та казки» (1973). В 1970 за книги «До нас прийшов Ленін», «Він в серцях у нас», «Син Жовтня» і «Над озером зорі» удостоєний Республіканської комсомольської премії ім. М. Островського. Автор публіцистичних статей, текстів пісень, лібретто опер. Працює в галузі перекладу, зокрема з лит. мови переклав твори Е. Межелайтіса, Ю. Марцінкявічюса, С. Неріс. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і орденом «Знак Пошани».

Тв.: Землі веселий цвіт. К., 1972; Срібноліття. К., 1973; Колір часу. К., 1974; Рос. перекл.— Рассвет. М., 1977.

БИЧКО́В Олександр Іванович (1862, с. Яблунівка, тепер Лисянського району Черкаської обл.— 27.IX 1925) — укр. революц. народник. У 1879 зблизився з Київ. групою народників. За революц. діяльність Б. не раз заарештовували. В 1883 його вислано до Сибіру, звідки він утік 1887. Намагався відновити діяльність партії «*Народна воля*», для чого об'їздив Україну та центр. губернії Росії. В 1888 Б. заарештовано в Москві. До 1906 відбував заслання в Сибіру. З 1922 працював у Харків. істпарті, Музеї революції, Центр архів революції (1924).

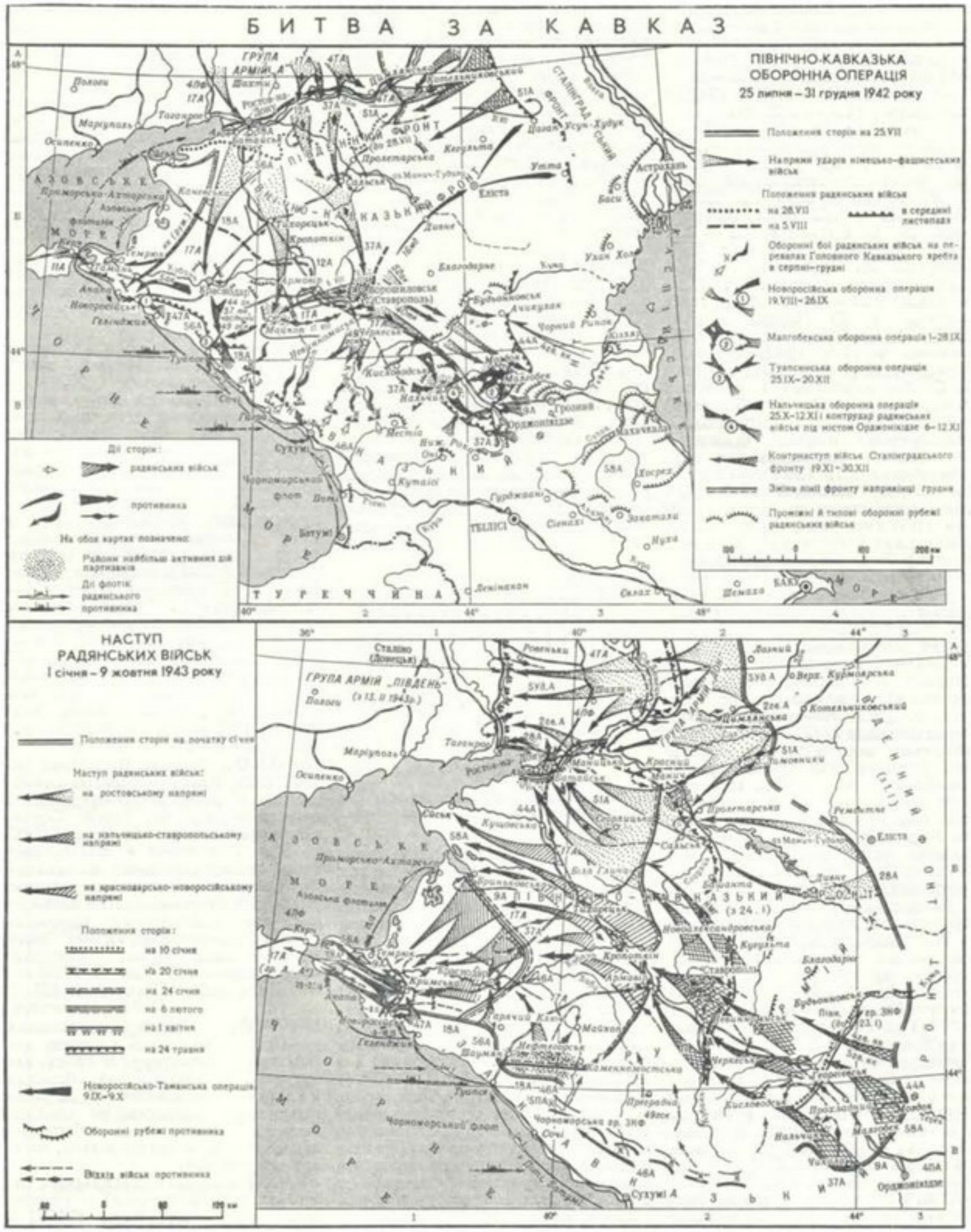

БИЧКО́ВІ (Gobiidae) — родина кісткових риб. Довж. тіла 15—20 *см*; голова потовщена; спинних плавців 2; черевні плавці, зростаючись внутрішніми кінцями, утворюють присосок. Поширені в береговій зоні морів та в річках тропічної й помірної смуг, зокрема в СРСР — у Чорному, Азовському, Каспійському, Балтійському та Японському морях, а також у Дніпрі, Дністрі, Пд. Бузі, Дунаї та ін. річках. Б. об'єднують бл. 850 видів, що належать до різних

Бичок-трав'яник.

родів, з яких в УРСР найпоширеніші бичок, чорноморсько-каспійський бичок, середній бичок, тупоносий бичок. Нерест — навесні, плодючість — від 200 до 4000 ікринок. Живляться червами, ракоподібними, рибою. Деякі види (напр., бичок-кругляк, бичок-піщаник, бичок рябий) — мають пром. значення. У викопному стані Б. відомі з нижнього еоцену.

К. О. Виноградов.

БИЧО́К — 1) Рід риб родини *бичкових*. 2) Промислова назва риб з різних родів родини бичкових. На Далекому Сході й у районі оз. Байкал Б. неправильно наз. деякі види *бабцьових*.

БІА́НКІ Віталій Валентинович [30.I (11.II) 1894, Петербург — 10.VI 1959, Ленінград] — російський рад. письменник. Автор творів для дітей на науково-природничі теми. Повісті, короткі оповідання й казки Б. відзначаються художньою виразністю, вірогідністю наукового матеріалу, прищеплюють любов до природи і рідного краю. Найзначніший твір — «Лісова газета» (1928).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. Л., 1972—74; Укр. перекл.— Лісова газета. К.—Х., 1935; Перше полювання. К., 1954; Лісові хатинки. К., 1957; Таємниця нічного лісу. К., 1965.

БІАТЛО́Н (від лат. bis — двічі та грец. ἆθλον — змагання, боротьба) — сучасне зимове двоєборство: лижна гонка на 20 *км* зі стрільбою з гвинтівки. Спортсмен робить по 5 пострілів на чотирьох вогневих рубежах (на 3-му, 8-му, 13-му і 18-му кілометрах; дистанція стрільби відповідно 250, 200, 150 і 100 *м*): двічі — по мішені діаметром 30 *см* (стоячи) і двічі — по мішені діаметром 15 *см* (лежачи). За кожен промах — штраф 2 *хв*, які додають до часу, показаному в лижній гонці. Радянські біатлоністи не раз були чемпіонами Олімпійських ігор (1964, 1968, 1972, 1974, 1976) та світу (1959, 1967, 1969, 1977).

БІБ — сухий одногніздий плід рослин, утворений одним *плодолистком*. Розкривається Б. від верхівки до основи по черевному і спинному швах. У деяких видів (в'язіль, люцерна) Б. розпадається на одно-насінні частини. Насінин кілька або багато (рідко одна), прикріплені вони вздовж черевного шва до стулок плода. Плід Б. характерний для рослин родин *бобових*, мімозових, цезальпінієвих. Часто Б. неправильно називають *стручком*.

БІ́БА Петро Микитович [18.VI (1.VII) 1913, м. Новомиргород, тепер райцентр Кіровоградської обл.] — український рад. поет. Член КПРС з 1945. В 1950 закінчив Нікопольський учительський ін-т. Перша зб. віршів — «Братерство» (1948). Автор зб. «Великий почин» (1951), «З любов'ю» (1956), «Слухаю серце» (1958), «А ми — навколо сонця» (1961), «Струм» (1967) та ін. Поезії Б. присвячені героїчній праці рад. людей, утвердженню інтернаціоналізму і дружби рад. народів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

БІБЕРО́ВИЧ Іван (1854 — 15.XI 1920, м. Коломия, тепер Івано-Франківської обл.) — український актор, режисер, театральний діяч. Сценічну діяльність почав 1874 в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. В 1880—81 виступав у трупі О. *Бачинського*. В 1882—92 — директор (до 1888 — разом з І. *Гриневецьким*) театру т-ва «Руська бесіда». Згодом керував аматорським драматичним гуртком у Коломиї. Ролі: Петро («Наталка Полтавка» Котляревського), Гриць («Ой не ходи, Грицю» Старицького), Апускін («Одруження» Гоголя), Борис («Гроза» О. Островського). Портрет с. 439.

БІБЕРО́ВИЧЕВА Іванна Антонівна (уроджена Коралевич, сценічний псевдонім до 1879 — Ляновська; 30.XII 1861, с. Фалиш, тепер с. Станків Стрийського р-ну Львівської обл.— 7.IX 1937, м. Коломия, тепер Івано-Франківської обл.) — українська актриса. Дружина І. *Біберовича*. В 1874—92 — в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Ролі: Галя («Назар Стодоля» Шевченка), Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Катря («Не судилось» Старицького), Наталя («Лимерівна» Мирного), Агафія Тихонівна («Одруження» Гоголя), Катерина («Гроза» Островського), Лена («Лена» Ясєнчика), Адрієнна Лекуврер (однойменна п'єса Скріба). Портрет с. 439

БІ́БИКОВ Дмитро Гаврилович [1792 — 22.II (6.III) 1870, Петербург] — російський держ. діяч, генерал від інфантерії. Учасник *Вітчизняної війни 1812*. В 1837—57 — київ. військ. губернатор, київ., подільський і волинський генерал-губернатор, 1852—55 — міністр внутр. справ. Б. жорстоко придушував революційний, нац.-визвольний і селянський рухи. Активний провідник реакц. політики Миколи I на Україні, брав участь у розгромі *Кирило-Мефодіївського товариства*. Т. Г. Шевченко затаврував Б. в поемі «Юродивий»

БІ́БИКОВ Сергій Миколайович [н. 1(14).IX 1908, Севастополь] — український рад. археолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1940. В 1931 закінчив Ленінгр. ун-т. В 1955—67 — директор, з 1967 — зав. відділом Ін-ту археології АН УРСР. Праці присвячено ранньому етапу *трипільської культури* й кам'яній добі України і Пд. Уралу. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. М.—Л., 1953.

БІ-БІ-СІ́ — скорочена назва *Британської радіомовної корпорації*.

БІБЛ (Biebl) Константін (26.II 1898, Славетін — 12.XI 1951, Прага) — чеський поет. Перші збірки віршів Б. («Шлях до людей», 1923, разом із А. Ражем; «Вірний голос», 1924) пройняті революц. настроями. Згодом зазнав впливів чеської модерністської течії — поетизму (зб. «Золоті ланцюги», 1926) і *сюрреалізму* (поема «Новий Ікар», 1929). Новий період творчості Б. почався після визволення Чехословаччини. У зб. «Без остраху» (1951) оспівав мирну працю, соціалістичне будівництво.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл.— Стихи. М., 1965.

Б. О. Биховський.

БІБЛІОГРАФІ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — добровільні об'єднання бібліографів, що мають на меті координацію і організацію наукової роботи в галузі *бібліографії*. В Росії існувало Російське бібліографічне т-во при Моск. ун-ті (1889—1930) і Російське бібліологічне т-во (1899—1930), створене в Петербурзі. На Україні працювало *Одеське бібліографічне товариство* (1911—22) — при ун-ті, згодом — Українське бібліографічне т-во в Одесі (1925—31). Воно мало періодичні видання — «Известия Одесского библиографического общества» (1911—16), а за Рад. влади — «Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі» (1928—30). В 1909 у Львові при *Науковому товаристві імені Шевченка* було організовано Бібліографічну комісію, яка об'єднала бібліографів для складання бібліографії укр. друку. Її очолював І. О. *Левицький*. Бібліографічна комісія випустила 5 тт. «Матеріалів до української бібліографії». В СРСР бібліографічну роботу провадять *Всесоюзна книжкова палата* й респ. книжкові палати, зокрема в УРСР — *Книжкова палата УРСР*.

С. С. Бичаров.

Т. В. Биченок.

БІБЛІОГРА́ФІЯ (від рец. βιβλίον — книга і γράφω — пишу) — галузь науково-практичної діяльності, завданням якої є бібліографічна інформація про твори друку (або ін. документи) з метою впливу на поширення і використання їх у суспільстві (див. також *Бібліографознавство*). Зародилася ще в стародавньому світі. Так, відомі бібліографічні таблиці, складені під керівництвом Каллімаха в *Александрійській бібліотеці* (3 ст. до н. е.). В Європі першою друкованою бібліографіч. працею є «Книга про церковних письменників» (1494) Йоганна Триттенхеймського. Найзначнішою для свого часу була чотиритомна праця швейц. вченого К. Геснера «Загальна бібліотека», видана 1545—55 в Цюріху. Спочатку термін «бібліографія» озна-

В. В. Бичко

Масові бібліотеки в УРСР

Роки	кількість б-к	у них книг і журналів — тис. прим.
1913	3153	1917
1940	22 295	36 728
1950	34 913	42 945
1960	32 642	190 074
1970	27 608	282 634
1976	26 677	323 166

Масові бібліотеки та книжковий фонд по областях УРСР

Області	1976 рік	
	кількість бібліотек	у них книг і журналів — тис. прим.
Вінн.	1488	15 065
Волин.	837	8215
Ворошиловгр.	934	15 205
Дніпроп.	1126	19 410
Донец.	1328	25 527
Житомир.	1370	10 786
Закарп.	818	6988
Запоріз.	812	11 354
Івано-Фр.	900	9686
м. Київ	276	10 218
Київ.	1147	12 170
Кіровогр.	808	10 021
Крим.	1071	14 678
Львів.	1715	17 883
Микол.	693	9217
Одес.	1271	16 264
Полт.	1136	12 845
Ровен.	840	8726
Сум.	961	10 299
Терноп.	1035	8967
Харків.	1327	17 385
Херсон.	635	7744
Хмельн.	1420	12 837
Черкас.	1045	13 556
Чернів.	579	6332
Черніг.	1105	11 788

чав книгописання (переписування книг), згодом — опис книг. У дореволюц. Росії Б. була справою окремих бібліографів - ентузіастів і *бібліографічних товариств*. Великий вклад у дожовтневу Б. внесли В. С. Сопиков, В. Г. Анастасевич, В. І. Межов, Г. М. Геннаді, М. М. Лисовський, М. О. Рубакін, а також укр. бібліографи, вчені і письменники О. М. Лазаревський, М. Ф. Комаров, І. О. Левицький, В. С. Іконников. Багато уваги питанням Б. приділяли І. Я. Франко, М. І. Павлик, Х. Д. Алчевська. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Б. стає держ. справою. Цьому сприяли ленінський декрет 1920 «Про передачу бібліографічної справи в РСФРР Народному Комісаріату освіти», постанова ЦК ВКП(б) «Про літературну критику і бібліографію» (1940), партійні документи щодо поліпшення бібліотечно-бібліографічної справи в країні (1934, 1959, 1974). В розвитку і зміцненні рад. Б. активну участь брали бібліографи Б. С. Боднарський, М. В. Здобнов, О. Г. Фомін, П. Н. Берков, на Україні — Ю. О. Меженко, М. І. Ясинський, М. Ф. Яшек, Ф. П. Максименко, І. І. Корнєйчик та ін. Залежно від суспільних функцій рад. Б. поділяється на види: держ. (призначенням якої є реєстрація всіх виданих на території країни творів друку), науково-допоміжну, рекомендаційну, видавничу та книготорговельну, краєзнавчу.

У бібліографічних джерелах читача орієнтує бібліографія бібліографії. Облік літератури в СРСР провадиться в 17 книжкових палатах: 14 республіканських (див. *Книжкова палата УРСР*) і 3 авт. республік на чолі з *Всесоюзною книжковою палатою*. У соціалістичних країнах бібліографічна справа має держ. характер; у капіталістич.— провадиться окремими бібліотечно-бібліографічними т-вами, великими б-ками, книготорг. фірмами й переважно має комерційний характер. Рад. бібліографи беруть активну участь у роботі міжнар. орг-цій: Міжнар. федерації з документації (МФД), Міжнар. федерації бібліотечних асоціацій (ІФЛА). Див. також *Бібліотека*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 25. Рецензія: Н. А. Рубакин. Среди книг, т. 2. М., 1913; т. 26. Карл Маркс; Библиография. М., 1969; Здобнов Н. В. История русской библиографии до начала XX века. М., 1955; Машкова М. В. История русской библиографии начала XX века (до октября 1917 года). М., 1969; Корнєйчик І. І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період. Х., 1971; Державна бібліографія на Україні, в. 1—4. Х., 1962—72 *Н. Ф. Королевич.*

БІБЛІОГРАФОЗНА́ВСТВО — наукова дисципліна, що вивчає і розробляє питання теорії, історії, методики й організації бібліографії. Теорія бібліографії визначає суть і суспільну роль бібліографії, розвиває і вдосконалює її методологію і методи, розробляє її класифікацію і термінологію.

Історія бібліографії вивчає еволюцію бібліографії в цілому та окремих її видів і галузей, діяльність бібліографів тощо. Завданням організаційного розділу бібліографії є створення системи бібліографічної служби в країні, удосконалення планування, координації, наук. організації праці бібліографа. Методика бібліографії розробляє правила, що застосовуються в бібліографічній роботі, допомагає запровадженню найновіших методів і тех. засобів при підготовці бібліографічних посібників та в бібліографічному обслуговуванні. Питання Б. висвітлюються в зб. «Советская библиография», в спеціальних виданнях, зокрема на Україні,— у зб. «Бібліотекознавство та бібліографія» і «Державна бібліографія на Україні».

Літ.: Барсук А. И. Библиографоведение в системе книговедческих дисциплин. М., 1975. *Н. Ф. Королевич.*

БІБЛІОЛО́ГІЯ (від грец. βιβλίον — книга і λόγος — вчення) — див. *Книгознавство*.

БІБЛІОТЕ́КА (грец. βιβλιοθήκη — книгосховище) — культурно-освітня і науково-інформаційна установа, що збирає і зберігає друковані та рукописні матеріали, організовує громадське користування літературою та провадить довідково-бібліографічну роботу. Рад. Б. покликана шляхом активної пропаганди знань сприяти підвищенню культ. і профес. рівня народу, комуністичному вихованню трудящих. Б. як сховища писемних пам'яток та рукописних книг були відомі ще в старод. світі (Ассірія, Єгипет, Китай, Греція, Рим). Найбільша з них — *Александрійська бібліотека* (засн. 3 ст. до н. е.). Першою Б. на тер. СРСР вважається сховище рукописів у Хорезмі (3 ст. до н. е.). На території сучас. України найдавнішими були *Бібліотека Софійського собору* в Києві (засн. 1037), Б. Києво-Печерської лаври (11 ст.). Згодом відомі Б. Києво-Могилянської колегії (17 ст.), Львів., Київ., Черніг., Луцького, Острозького та ін. *братств* (16—17 ст.), Львів. (1661), Харків. (1805), Київ. (1834), Новорос. (1865) та Чернів. (1875) ун-тів. За допомогою прогресивно настроєної інтелігенції в 19 ст. відкрито публічні Б. в Одесі (1830), Києві (1866), Харкові (1886). Тоді ж виникають *народні бібліотеки*. З появою революц. робітн. орг-цій створюються нелегальні робітн. Б. (напр., 1875 — при *«Південноросійському союзі робітників»*), у 90-х рр. 19 і на поч. 20 ст.— нелегальні Б. марксистських гуртків (Катеринослав, Луганськ, Юзівка).

На 1913 в Росії налічувалося всього 13 880 публічних (масових) Б. (бл. 9 млн. книг), на Україні — 3158 (1917 тис. книг). Б. та їхні фонди перебували під контролем поліції і цензури, їхня діяльність була обмеженою. Культурна революція, здійснена в нашій країні за роки Рад. влади, докорінно змінила становище Б. та їхню роль у суспільстві. Велику увагу роботі Б. приділяв В. І. Ленін. Важливе значення для розвитку бібліотечної справи в Рад. Союзі мали постанови ЦВК СРСР «Про бібліотечну справу в Союзі РСР» (1934), ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення бібліотечної справи в країні» (1959), «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі» (1974). В СРСР сформувалася стрункa система Б. різних типів і категорій. Залежно від призначення книжкових фондів і методів роботи Б. бувають: а) масові — державні (респ., обл., міські, районні, сільс., дитячі), профспілкові, колгоспні, шкільні тощо; б) наукові й спеціальні — державні, академічні, вузівські та ін., які є важливою частиною заг.-держ. системи наук.-тех. інформації. За складом Б. поділяються на універсальні і галузеві. В СРСР — 350 тис. Б. усіх типів з фондом бл. 4,2 млрд. одиниць зберігання, зокрема в УРСР — 65 тис. з фондом 760,2 млн. одиниць зберігання (1976). Комплектування фондів Б. здійснюється за допомогою *бібліотечних колекторів*, книготорговельних магазинів, а також внутрішньосоюзного і міжнар. книгообміну та передплати. Користування послугами Б. в СРСР безплатне. Найбільші Б. СРСР — *Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна* в Москві (понад 27 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека публічна* ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді (бл. 21 млн.), *Бібліотека АН СРСР* у Ленінграді (15,3 млн.); в УРСР — *Бібліотека центральна наукова АН УРСР* (понад 10 млн.), *Бібліотека Львівська наукова* ім. В. Стефаника (5,2 млн.). Великі фонди універсального характеру мають Б. ун-тів (див. статті про окремі ун-ти). Серед найбільших зарубіжних Б.— *Бібліотека конгресу* США у Вашінгтоні (понад 17,5 млн.), *Бібліотека національна* в Парижі (бл. 20 млн.), *Британська бібліотека* (понад 8 млн.).

Для Б. споруджують спеціальні приміщення. До складу сучас. бібліотечного будинку входять: книгосховище, що має систему стелажів, спец. транспорт, опалення і вентиляцію; зали для читачів (загальні і спеціалізовані); приміщення для бібліотечного обслуговування (абонемент, каталоги, виставки, довідкові картотеки). Будівництво приміщень для масових Б. в СРСР здійснюється за типовими проектами.

Літ.: Ленин и библиотечное дело. М., 1969; Ленін і книга. К., 1974; Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР. М., 1970; История библиотечного дела на Украине (1917—1932 гг.). Х., 1975; Бібліотеки — скарбниці знань. К., 1975.

П. В. Коломієць.

БІБЛІОТЕ́КА АН СРСР (Ленінград) — найстаріша наукова бібліотека Радянського Союзу. Засн. 1714. Основу її фондів становили особиста б-ка Петра I, книги й рукописи з царської б-ки Московського Кремля. В 1725 б-ку було передано у відання Петерб. АН. З 1783 отримує обов'язковий примірник усіх вітчизняних видань. Наприкінці 18 ст. б-ка стала одним з найбільших книгосховищ світу. В 1891 і 1894 в її читальних залах працював В. І. Ленін. З 1930 функціонує як централізована бібліотечна систе-

ма, що об'єднує 36 б-к при ленінградських академічних установах (1977). На 1977 книжковий фонд б-ки та її відділень становить 15,3 млн. одиниць зберігання, у т. ч. у центральній б-ці — 10,3 млн. У фондах широко представлені укр. видання. Б-ка має багаті зібрання рукописних книг (понад 16 тис.) та картографічного матеріалу (понад 108 тис. одиниць зберігання). Провадить книгообмін з 3099 установами 100 країн. Є одним із всесоюзних галузевих центрів міжбібліотечного абонементу, методичним центром міжнар. книгообміну для б-к АН СРСР та АН союзних республік. Проводить велику н.-д. та бібліографічну роботу. В 1964 її нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *О. Я. Кривенко.*

БІБЛІОТЕ́КА БРИТА́НСЬКОГО МУЗЕ́Ю — див. *Британська бібліотека.*

БІБЛІОТЕ́КА ВСЕСОЮ́ЗНА ІНОЗЕ́МНОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ (Москва) — спеціалізоване зібрання літератури іноземними мовами. Створена 1921 як б-ка філологічного типу. В 1948 стала всесоюзною, відтоді комплектується л-рою широкого гуманітарного профілю. В 1973 одержала статус н.-д. установи. У фондах б-ки понад 4 млн. одиниць зберігання 132 мовами (1977). За міжбібліотеч. абонементом б-ка висилає книги до 2100 б-к Радянського Союзу, у т. ч. до 516 б-к УРСР, здійснює книгообмін з 89 країнами. Б-ка проводить н.-д. і наук.-бібліографічну роботу з іноз. книгою та періодикою. Б-ку нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). *В. А. Скороденко.*

БІБЛІОТЕ́КА ІСТОРИ́ЧНА УРСР — республіканська спеціалізована бібліотека історичної літератури. Засн. 1939 в Києві. В період тимчасової нім.-фашист. окупації її книжкові фонди було знищено або пограбовано. В 1952 відновила роботу. В 1976 фонди б-ки становили 627,4 тис. одиниць зберігання. Л-ра охоплює питання з історії КПРС, основ марксизму-ленінізму, історії СРСР та УРСР, всесвітньої історії, археології, мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, філософії, історії релігії й атеїзму тощо. У фондах б-ки 16,3 тис. примірників рідкісних видань та стародруків (1976). Б-ка проводить наук.-бібліографічну роботу, здійснює широкий книгообмін.

Л. Л. Макаренко.

БІБЛІОТЕ́КА КОНГРЕ́СУ — національна бібліотека США, одна з найбільших бібліотек світу. Заснована 1800 конгресом США у Вашінгтоні. На 1976 фонди Б. к. налічували понад 17,5 млн. книг та брошур, понад 31,7 млн. одиниць зберігання рукописних матеріалів, 3,5 млн одиниць нотно-муз. л-ри, понад 3,5 млн. геогр. карт. Найповніше представлена л-ра з питань права, історії, філології, політики, природничих і технічних наук. У Б. к. зберігаються понад 5,5 тис. *інкунабул,* колекції творів кит. та япон. л-р, рідкісних амер. видань, бл. 300 тис. видань рос. мовою, до 15 тис. книг і понад 1 тис. періодичних видань укр. мовою. З бібліографічних видань Б. к. найзначніший «Національний зведений аталог».

Б. П. Каневський.

БІБЛІОТЕ́КА ЛЬВІ́ВСЬКА НАУКО́ВА імені В. Стефаника — одна з найбільших бібліотек УРСР та СРСР. Засн. 1940 на базі 84 б-к, фонди яких Рад. уряд передав АН УРСР. У 197 б-ці присвоєно ім'я В. Стефаника. Фонд б-ки становить понад 5,2 млн. одиниць зберігання (1976). У б-ці є рідкісні вид. творів основоположників марксизму-ленінізму, класиків укр. та рос. л-ри, колекція стародруків східнослов. та іноз. вид. 15—18 ст., лат. стародруки, інкунабули, вид. І. Федорова. Бібліотека проводить наук. і довідково-бібліографічну роботу. Здійснює книгообмін з 175 наук. установами і б-ками Рад. Союзу.

БІБЛІОТЕ́КА МЕДИ́ЧНА ЦЕНТРА́ЛЬНА НАУКО́ВА (Москва) — найбільша в СРСР наукова бібліотека медичної літератури. Координаційний і наук.-методичний центр мережі рад. мед. б-к. Засн. 1919. У фондах б-ки понад 1,5 млн. одиниць зберігання (1976). Б-ка отримує обов'язковий платний примірник усієї вітчизняної мед. л-ри, понад 1400 назв іноз. мед. журналів; за міжнар. книгообміном комплектує вид. 76 країн світу. У фондах б-ки широко представлено укр. вид. з медицини. Проводить наук.-бібліографічну роботу, видає щорічники «Научная медицинская литература СССР» (з 1960). З 1975 б-ка є загальносоюзним галузевим депозитарним сховищем мед. л-ри (постійно зберігає маловикористовувані видання і документацію).

БІБЛІОТЕ́КА НАУКО́ВА ПЕДАГОГІ́ЧНА імені К. Д. Ушинського (Москва) — найбільше в СРСР зібрання наукової педагогічної літератури. Засн. 1925 як довідкова б-ка Наркомату освіти РРФСР, 1932 перетворена на Центр. б-ку з нар. освіти, 1939 об'єднана з б-кою Ін-ту шкіл і реорганізована в Держ. б-ку з нар. освіти; з 1944 — в системі Академії пед. наук РРФСР (з 1966 — АПН СРСР). У фондах б-ки — 2 млн. одиниць зберігання, зокрема 250 тис. іноз. видань (1976). Б-ка провадить внутрісоюзний і міжнар. книгообмін, видає покажчик «Література з педагогічних наук і народної освіти», рекомендаційні бібліографічні покажчики з актуальних питань навчання й виховання. Б-ку нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

БІБЛІОТЕ́КА НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНА ПУБЛІ́ЧНА СРСР (Москва) — багатогалузева бібліотека загальносоюзного значення, спеціалізована з техніки. Засн. 1958 при Держ. к-ті Ради Міністрів СРСР по науці і техніці. На 1976 у фондах б-ки налічувалось 10,3 млн. одиниць зберігання. Б-ка провадить книгообмін з 45 країнами, інформує про нові надходження до своїх фондів, веде друкований зведений каталог іноз. наук.-тех. л-ри в б-ках СРСР, координує роботу по перекладах наук.-тех. л-ри. Б-ка — методичний центр для мережі тех. б-к країни.

БІБЛІОТЕ́КА НАУКО́ВО-ТЕХНІ́ЧНА РЕСПУБЛІКА́НСЬКА (Київ) — найбільша спеціалізована з техніки бібліотека в Українській РСР. Наук.-методичний центр мережі тех. б-к республіки; документальний центр респ. системи наук.-тех. інформації. Заснована 1960. У фондах б-ки налічується бл. 3 млн. одиниць зберігання (1977). Б-ка отримує союзний і респ. обов'язкові примірники творів друку за профілем. Серед абонентів б-ки — бл. 20 тис. підприємств та орг-цій республіки. Б-ка видає бібліографічні покажчики.

О. *М. Серьогіна.*

БІБЛІОТЕ́КА НАЦІОНА́ЛЬНА (Париж) — одна з найстаріших і найбільших бібліотек світу. Засн. 1480 як Королівська б-ка, 1795 Конвент проголосив її Національною. В Б. н. 9 осн. відділів: друкованих видань, нових надходжень, періодичних видань, картографічний, гравюр і естампів, рукописів, музичний, нумізматики, б-ка Арсеналу. У фондах її — близько 20 млн. одиниць зберігання, зокрема 8 млн. книг та брошур, понад 500 тис. періодичних видань; 800 тис. карт; 12 млн. гравюр і фотографій; 180 тис. рукописів, 400 тис. медалей і монет, понад 1 млн. музичних творів. У 1909 б-кою користувався В. І. Ленін. Б. н.— центр нац. бібліографічної інформації: з 1897 видає «Генеральний каталог друкованих книг Національної бібліотеки. Авторська серія» (вийшло 220 тт.); бере участь у виданні «Бібліографія Франції» (з 1811).

П. В. Коломієць.

БІБЛІОТЕ́КА ОДЕ́СЬКА НАУКО́ВА імені О М. Горького — одна з найстаріших бібліотек України. Засн. 1829 як міська публічна б-ка. У 1904—07 за проектом відомого укр. арх. Ф. П. *Нестурха* для неї споруджено монументальний будинок — видатний зразок вітчизн. бібліотечної архітектури. В 1941 б-ці присвоєно ім'я О. М. Горького. В 1977 фонди б-ки налічували бл. 4 млн. одиниць зберігання і охоплювали л-ру з усіх галузей знань. У музеї рідкісних книг та рукописів зберігаються рукописи 11—15 ст., інкунабули, стародруки. Б-ка має унікальну колекцію перших рос. газет 18 ст. Б-ка подає організаційно-методичну і бібліографічну допомогу масовим б-кам півдня України, здійснює широкий книгообмін.

І. Біберович.

І. А. Біберовичева.

Будинок наукової бібліотеки імені О. М. Горького в Одесі. Архітектор Ф. П. Нестурх.

БІБЛІОТЕ́КА ПАТЕ́НТНО-ТЕХНІ́ЧНА ВСЕСОЮ́ЗНА (Москва) — найбільша в СРСР установа, в якій зібрано фонди описів вітчизняних і зарубіжних винаходів та патентної періодики. Засн. 1896. Тепер б-ка перебуває в системі Комітету у справах винаходів і відкриттів при Раді Міністрів СРСР. На 1977 у її фондах налічується 65 млн. описів винаходів, у т. ч. 10,5 млн., що перебувають у респ. патентному фонді Укр. н.-д. ін-ту наук.-тех. інформації. Б-ка надає методич. допомогу б-кам, органам наук.-тех. інформації та патентним підрозділам з питань наук. і бібліотечно-бібліографічної роботи з патентною документацією.

БІБЛІОТЕ́КА ПОЛІТЕХНІ́ЧНА ЦЕНТРА́ЛЬНА (Москва) — одна з найстаріших і найбільших науково-технічних бібліотек СРСР. Засн. 1864 Т-вом аматорів природознавства, антропології і етнографії при Моск. ун-ті. З 1947 б-ку підпорядковано Всесоюзному т-ву «*Знання*». У фондах її на 1976 налічувалося понад 3 млн. одиниць зберігання, переважно наук. і тех. л-ри. За міжбібліотечним абонементом книги висилаються до більш як 2400 орг-цій багатьох міст СРСР, зокрема до 279 орг-цій 82 міст УРСР. Б-ка проводить велику наук.-методичну роботу; підготовлено й видано фундаментальний покажчик «Книга про книги» (т. 1—3, 1969—70).

БІБЛІОТЕ́КА ПУБЛІ́ЧНА імені М. Є. Салтикова-Щедріна (Ленінград) — одна з найбільших універсальних бібліотек світу. Засн. 1795, відкрита для читачів 1814. У 1932 б-ці присвоєно ім'я М. Є. Салтикова-Щедріна. В 1976 фонди б-ки становили бл. 21 млн. одиниць зберігання, зокрема понад 16 млн. мовами народів СРСР (приблизно 100 тис. примірників укр. мовою, серед яких 75 різних видань «Кобзаря» Т. Г. Шевченка), іноземними мовами — 4,1 млн.; 98 тис. вітчизн. і іноз. геогр. та астрон. карт, планів та атласів, починаючи з 15 ст.; у нотному фонді — 234 тис. одиниць зберігання творів вітчизн. і зарубіж. композиторів; друкованої графіки — 944 тис.; у відділі рідкісної книги — 375 тис. одиниць зберігання; рукописних матеріалів, зокрема іноз.,— бл. 100 тис. У б-ці є революц. вид. 1853—1917 рр., повні комплекти журн. «Колокол», газ. «Искра»; особиста б-ка Вольтера (бл. 7 тис. книг), 4 тис. інкунабул. У зібранні рукописів — перша датована пам'ятка старосл. писемності *Остромирове євангеліє* (1056—57), рукописні книги 11—12 ст. тощо. В 1975 б-ка провадила книгообмін з 2847 орг-ціями 108 країн. Б-ка веде наук.-методичну й н.-д. роботу в галузі бібліотекознавства та бібліографії, історії книги. В 1939 б-ку нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

БІБЛІОТЕ́КА РЕСПУБЛІКА́НСЬКА ДЛЯ ДІТЕ́Й (Київ). Засн. 1966. Фонд — 200 тис. одиниць зберігання (1977). Б-ка — респ. методичний центр для дитячих б-к різних систем і відомств у галузі бібліотечної роботи серед дітей. Видає посібники для керівництва читанням, бібліографічні покажчики.

БІБЛІОТЕ́КА РЕСПУБЛІКА́НСЬКА НАУКО́ВА МЕДИ́ЧНА (Київ) — одна з найбільших медичних бібліотек СРСР. Організаційно-методичний центр мед. б-к республіки. Засн. 1930. Під час тимчасової нім.-фашистської окупації книжкові фонди б-ки загинули. Роботу б-ки відновлено 1944. У 1977 в її фондах налічувалось бл. 1 млн. книг, журналів та мікрокопій вітчизн. і зарубіжної л-ри з медицини та суміжних наук. За міжбібліотечним абонементом б-кою користуються 1058 установ країни; книгообмін провадиться з 23 установами соціалістичних країн. Б-ка видає інформаційні бюлетені, бібліографічні покажчики, здійснює реферування й переклад зарубіжної л-ри. Б-ка є республіканським депозитарієм мед. л-ри (сховищем маловикористовуваної л-ри за профілем).

БІБЛІОТЕ́КА РЕСПУБЛІКА́НСЬКА УРСР імені КПРС — одна з найбільших універсальних бібліотек в Українській РСР, а також науково-методична й науково-дослідна установа в галузі бібліотекознавства та бібліографії. Засн. 1866 як Київська публічна б-ка. В 1943 приміщення б-ки та її фонди спалили нім.-фашистські загарбники. В 1944 відновила свою діяльність. У 1976 фонди становили понад два млн. одиниць зберігання. Б-ка одержує всесоюзний і республіканський обов'язкові примірники друку. Працює відділ л-ри іноз. мовами. 1045 б-к республіки користуються л-рою через міжбібліотечний абонемент. Б-ка провадить міжнародний книгообмін з 182 орг-ціями 48 країн світу. Готує рекомендаційні бібліографічні покажчики, посібники з бібліотекознавства тощо. В 1966 б-ку нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Скарбниця людського розуму. Х., 1966.

БІБЛІОТЕ́КА РЕСПУБЛІКА́НСЬКА УРСР ДЛЯ ЮНА́ЦТВА імені В. Василевської. Засн. 1975 у Києві. Фонди б-ки — 100 тис. одиниць зберігання (1977). Б-ка є наук.-методичною установою в галузі бібліотечно-бібліографічного обслуговування молоді, організаційно-методичним центром для юнацьких б-к республіки. Видає рекомендаційні покажчики та методично-бібліографічні посібники

БІБЛІОТЕ́КА СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА ЦЕНТРА́ЛЬНА НАУКО́ВА ВАСГНІ́Л — одна з найбільших у світі наукових бібліотек сільськогосподарської літератури. Наук.-методичний центр с.-г. б-к СРСР. Засн. 1930 в Москві (названа так 1934). Має філіали в Ленінграді та у Новосибірську. У фондах — бл. 3 млн. одиниць зберігання, з них бл. 40% — іноз. вид. (1976). Б-ка комплектує всю л-ру з питань с. г., що виходить в СРСР, у т. ч. в УРСР. Одержує 2,3 тис. зарубіжних с.-г. журналів 32 мовами; провадить книгообмін з 1122 орг-ціями 76 країн світу. За міжбібліотечним абонементом книгами б-ки користуються 6303 б-ки СРСР та зарубіжних країн. Видаються систематичні покажчики «Сільськогосподарська література СРСР», «Сільське господарство». Б-ка бере участь у Міжнар. центрі інформації з сільського та лісового г-ва країн — членів РЕВ; з 1957 є колективним членом Міжнар. асоціації с.-г. бібліотекарів та документалістів.

БІБЛІОТЕ́КА СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА ЦЕНТРА́ЛЬНА НАУКО́ВА ПІВДЕ́ННОГО ВІДДІ́ЛЕННЯ ВАСГНІ́Л (Київ) — найбільше в УРСР книгосховище сільськогосподарської літератури, організаційно-методичний центр мережі с.-г. бібліотек н.-д. ін-тів, дослідних станцій, вузів і технікумів України та Молдавії. Засн. 1921 в Харкові. З 1971 переведено до Києва. В 1977 у фондах б-ки — бл. 600 тис. одиниць зберігання. Б-ка видає наук.-допоміжні й рекомендаційні бібліографічні покажчики.

БІБЛІОТЕ́КА СОФІ́ЙСЬКОГО СОБО́РУ, Бібліотека Ярослава Мудрого — перша відома в Київській Русі бібліотека. Засн. 1037. При б-ці *Ярославом Мудрим* були зібрані перекладачі та переписувачі, які перекладали з грец. мови на старослов'янську і переписували книги, гол. чин. церк. змісту. Ці рукописи разом з придбаними зберігалися у б-ці для заг. користування. На думку дослідників, Б. С. с. налічувала понад 950 томів.

БІБЛІОТЕ́КА СРСР ІМЕНІ В. І. ЛЕ́НІНА — національна бібліотека СРСР, одна з найбільших бібліотек світу, книгознавчий і бібліографічний науковий центр СРСР. Заснована 1862 при Румянцевському музеї як перша держ. публічна б-ка в Москві. З часу створення одержує обов'язкові примірники вітчизн. видань. В дореволюційний період серед читачів б-ки були видатні вітчизн. вчені й письменники. В 1893 і 1897 у ній як читач працював В. І. Ленін. За роки Рад. влади стала найбільшою б-кою країни. В 1924 перейменовано на Російську б-ку ім. В. І. Леніна, 1925 перетворено на Держ. б-ку СРСР ім. В. І. Леніна. В 1976 її фонди становили 27,6 млн. одиниць зберігання, серед яких 11,4 млн. книг, зокрема понад 131,4 тис. укр. мовою. Тут представлені майже всі видання творів укр. письменників-класиків, є прижиттєві видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. У відділі рукописів — 25,2 тис. книг, серед них колекція укр. ста-

До ст. Бібліотека Софійського собору.
Пам'ятний камінь на подвір'ї собору. Скульптор І. П. Кавалеридзе.
Заснування першої бібліотеки в Києві. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

родруків. У фондах б-ки зберігаються 11,1 млн. номерів журналів, 452,6 тис. річних комплектів газет, понад 1,4 млн. карт, образотворчої графіки, нот; 639,2 тис. одиниць спец. видів тех. вид.; 626,6 тис. рулонів мікрофільмів. Б-ка має 22 читальні зали на 2500 місць. Проводить велику н.-д., методичну і бібліографічну роботу, щорічно видає «Праці» (з 1957), «Записки відділу рукописів» (з 1938), тематичні збірники з актуальних проблем. У 1960—68 видано в 30 тт. колективну працю найбільших б-к країни — «Бібліотечно-бібліографічна класифікація. Таблиці для наукових бібліотек». Здійснює книгообмін з 3785 установами 107 країн, бере участь у роботі Міжнар. федерації з документації, спец. комітетів РЕВ та ін. міжнар. орг-цій. У 1945 б-ку нагороджено орденом Леніна. *А. А. Хрянкова.*

БІБЛІОТЕ́КА ТЕАТРА́ЛЬНА ЦЕНТРА́ЛЬНА (Москва) — найбільша наукова спеціалізована бібліотека театральної літератури СРСР. Засн. 1922. В 1977 у її фондах налічувалось понад 300 тис. примірників книг (вітчизн. і зарубіжних); 160 тис. одиниць зберігання журналів рос. мовою, мовами народів СРСР та іноземними мовами; 115 тис. одиниць ілюстративних матеріалів. Б-ка проводить наук.-бібліографічну роботу, надає методичну допомогу театральним б-кам країни, надсилає книги, бібліографічні та ілюстративні матеріали професійним і нар. театрам країни, зокрема театрам 18 міст УРСР.

БІБЛІОТЕ́КА ХА́РКІВСЬКА НАУКО́ВА імені В. Г. Короленка — одна з найбільших наукових бібліотек УРСР та СРСР. Засн. 1886 як Харків. громадська б-ка. В 1976 фонди становили 5 млн. одиниць зберігання. В б-ці зберігається 32,5 тис. стародруків та рідкісних видань, серед них 1374 примірники видань класиків марксизму-ленінізму; колекція з 150 книг кириличного шрифту, виданих на Україні в 16—17 ст.: «*Апостол*», надрукований І. *Федоровим* 1574 у Львові; «Анфологіон», виданий у Києво-Печерській друкарні Памвою Берендою 1619 та ін; прижиттєві видання класиків укр. л-ри. Б-ка одержує обов'язкові примірники друку всесоюзних, респ. та видань ЮНЕСКО. Б-ка є респ. н.-д. установою в галузі бібліотекознавства й бібліографії, здійснює широкий книгообмін.

БІБЛІОТЕ́КА ЦЕНТРА́ЛЬНА НАУКО́ВА АН УРСР (ЦНБ АН УРСР) — одна з найбільших універсальних бібліотек СРСР, найбільша бібліотека республіки; науково-дослідна установа в галузі бібліотекознавства, бібліографознавства і книгознавства. Засн. 1919 в Києві як Всенародна б-ка України при Всеукраїнській АН. З перших днів існування одержує всесоюзний і респ. обов'язкові примірники творів друку. У 1940 заг. фонд її налічував 5 млн. одиниць зберігання. Під час нім.-фашистської окупації до Німеччини було вивезено понад 700 тис. книжок. У 1948 б-ку реорганізовано в Держ. публічну б-ку Української РСР, на яку одночасно покладено функції фундаментальної б-ки АН УРСР та держ. книгосховища. В 1965 перейменовано на ЦНБ АН УРСР. У 1976 її фонди становили понад 10 млн. одиниць зберігання, в т. ч. бл. 295 тис. рукописів, понад 6,5 тис. книжок слов. шрифту 15—18 ст., 165 тис. нот, бл. 143 тис. репродукцій, естампів та ін. ілюстративних матеріалів, понад 113 тис. річних комплектів газет. Тут зберігаються рідкісні, прижиттєві видання класиків марксизму-ленінізму і заборонені царською цензурою революц. видання: перший том «Капитала» К. Маркса (СПБ, 1872); «Развитие капитализма в России» В. І. Леніна (СПБ, 1899); газ. «*Колокол*» і альманах «Полярная звезда» О. І. Герцена, більшовицькі газ. «Искра», «Правда» та ін.; комплекти революц. укр. преси [«Вперед» (Київ, 1896—98); «Пролетарий» (Харків, 1917)]; перші видання слов. книгодрукування — «Часословець» Ш. *Фіоля* (1491), «Библия руска» Ф. *Скорини* (кн. 1—23, 1517—19), майже всі видання І. *Федорова* («*Апостол*», 1564; Острозька біблія, 1581); 516 інкунабул; прижиттєві видання класиків рос. і укр. л-ри. У відділі рукописів зберігаються *Київські листки* (10 ст.), уривок Сліпчинського «Апостола» (12 ст.), Оршанське євангеліє (13 ст.), *Пересопницьке євангеліє* (1556—61), універсали Б. Хмельницького; списки й автографи творів М. В. Ломоносова, М. І. Новикова, О. М. Радищева, О. С. Грибоєдова, М. Ю. Лермонтова, І. С. Тургенєва, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, М. Т. Рильського, П. Г. Тичини та ін. рос. і укр. письменників, особисті архіви багатьох вчених України (Д. О. *Граве*, О. І. *Душечкіна*, М. В. *Птухи*, А. Ю. *Кримського* та ін.).

У б-ці 17 читальних залів на 580 місць (1976). Вітчизн. та міжнар. міжбібліотечний абонементи здійснюють книгообмін з 143 установами СРСР і з 1740 установами 70 країн світу. Б-ка — респ. центр наук. інформації з суспільних наук, методичний центр б-к системи АН УРСР, видає бібліографічні й методичні посібники. У 1976 в Києві розпочато будівництво нового приміщення б-ки з висотним 27-поверховим книгосховищем на 10 млн. тт. і системою комплексних галузевих залів на 900 читацьких місць.

Літ.: 50 років Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. К., 1974; Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР. Бібліографічний покажчик. 1919—1969 роки. К., 1970; Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Покажчик літератури. 1970—1974 рр. К., 1975. *С. К. Гутянський.*

БІБЛІОТЕКОЗНА́ВСТВО — галузь науки про закономірності розвитку бібліотечного процесу як соціального явища. Вивчає мету, принципи, зміст, систему та форми громад. використання бібліотечних фондів. Складовими частинами Б. є: заг. бібліотекознавство, бібліотечні фонди, бібліотечні каталоги, робота з читачами, організація роботи б-к, історія бібліотечної справи. Завдання радянських Б. полягає у визначенні місця і ролі б-к у соціалістич. суспільстві, пошуку ефективних засобів впливу б-к на формування суспільної свідомості, підвищення культ.-тех. рівня і збагачення духовного життя трудящих, у науковому прогнозуванні розвитку бібліотечної справи тощо. Б. тісно пов'язане з соціологією, педагогікою, психологією, *бібліографознавством*, інформатикою та ін. науками.

Літ.: Куделько Е. В., Мінц С. Й. Довідник з бібліотекознавства і бібліо-

Центральна наукова бібліотека АН УРСР у Києві. Архітектор В. О. Осьмак.

Макет споруджуваного будинку бібліотеки.

Бібліотека Харківська наукова ім. В. Г. Короленка. Архітектор О. М. Бекетов.

Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна у Москві. Архітектори В. Г. Гельфрейх, В. О. Щуко та ін

Л. Г. Віда.

Г. Бідструп.

Г. Бідструп.
Пророцтво. Туш, перо. 50-і рр 20 ст.

графії. Х., 1969; Библиотековедение, ч. 1—2. М., 1971—72; Чубарьян О. С. Общее библиотековедение. М., 1976.
П. В. Коломієць, З. І. Руда.

БІБЛІОТЕ́ЧНИЙ КОЛЕ́КТОР — спеціалізована книготорговельна організація в СРСР, що здійснює планомірне й систематичне книгопостачання бібліотек, надає їм методичну й консультаційно-бібліографічну допомогу в комплектуванні книжкових фондів. Перебуває у віданні Всесоюзного об'єднання книжкової торгівлі «Союзкнига». Початок діяльності Б. к. покладено декретом Раднаркому (1920), що його підписав В. І. Ленін. На Україні перший Б. к. створено 1926. Осн. типом Б. к. є обласний (крайовий, республіканський) колектор. Крім того, існують Б. к. для тех., шкільних і дитячих б-к, а також Центр. колектор наук. б-к (Москва), що постачає наук. та спец. б-ки платним обов'язковим примірником.

БІ́БЛІЯ (грец. βιβλία — книги) — збірка книг, які *християнство* і частково *іудаїзм* вважають священними. Створена у 8 ст. до н. е.— 2 ст. н. е. Більшу частину Б. становить написаний давньоєвр. й частково арам. мовами *Старий завіт*, який визнають обидві релігії, меншу — написаний давньогрец. мовою *Новий завіт*, що його визнає лише християнство. Б. включає міфи про походження світу й людини, про «кінець світу», реліг. настанови, догмати, пророцтва, заповіді, молитви тощо. Водночас Б. є літ. пам'яткою стародавньої писемності, яка містить у реліг. трактуванні нар. звичаї, перекази, притчі, літописні твори, ліричнолюбовні та філос. поеми («Пісня пісень», «Екклесіаст») тощо. Найдавніші переклади Б.— давньогрецькою (Старий завіт) і латинською мовами. Вони покладені в основу всіх пізніших перекладів. Старослов'ян. мовою Б. вперше переклали *Кирило і Мефодій*. В Київську Русь Б. потрапила в 10 ст. разом з появою християнства. Християнські й іудейські богослови твердять, ніби Б. має божественне походження. Біблійні міфи спростовувалися ще в антич. світі — давньорим. філософом Цельсом (2 ст. н. е.) і давньогрец. філософом Порфірієм (3 ст. н. е.). Глибокій критиці піддали Б. гуманісти *Відродження*, матеріалісти-просвітителі 18 ст., рос. революційні демократи. Дослідження біблійних текстів і дані науки, зокрема *кумранські рукописи*, незаперечно доводять, що Б. писали різні автори, протягом майже півтори тисячі років у різних місцях, про це свідчать і численні суперечності в Б. Церква канонізувала текст Б. в кін. 4 ст. Б. відіграє реакційну роль, оскільки фальсифікація науки церковниками гальмує поширення матеріалістичного світогляду.

Літ.: Кривельов Й. Книга про біблію. К., 1965; Ярославський Є. М. Біблія для віруючих і невіруючих. К., 1976.

БІ́БОС — те саме, що й *лобатий бик*.

БІ́БРКА — місто Перемишлянського р-ну Львівської обл. УРСР, на р. Боберці (бас. Дністра), за 6 км від залізничної ст. Бібрка-Хліботовиця.

Вперше згадується в літописі під 1211. За 1-м поділом Польщі (1772) в складі Сх. Галичини Б. загарбала Австрія. В 1919—39 — під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 Б. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1939 Б.— місто.

Пром. підприємства: цегельня, харчовий комбінат, лісгоспзаг, міжколг. птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, лікарня. Будинок культури, 2 б-ки, меморіально-музейні кімнати І. Франка та укр. письменниці У. *Кравченко*.

БІВАЛЕ́НТ [від лат. bis — двічі й valens (valentis) — сильний] — комплекс з пари сполучених (кон'югуючих) гомологічних *хромосом*. Б. виникають під час поділу ядра в *мейозі*. У Б. хромосоми утримуються внаслідок взаємодії спарених ділянок ниток *дезоксирибонуклеїнової кислоти* цих хромосом. Число Б. дорівнює числу хромосом гаплоїдного (одинарного) хромосомного набору.

БІГДА́Й Яким Дмитрович (1850 — бл. 1910) — збирач українських і російських народних пісень. Очолював Катеринодарський муз. аматорський гурток, який 1900 став відділом Рос. музичного т-ва. У 1896—98 видавав зб. «Пісні кубанських і терських козаків» для голосу та хору в супроводі фортепіано (вийшло 14 випусків, де вміщено 556 пісень). Упорядник фольклорних збірок. Написав кілька пісень на слова укр. поетів, зокрема солоспіви в супроводі фортепіано на тексти Т. Шевченка. Створив (у співавт. з П. Махровським) оперету «Чорноморський побит» за п'єсою Я. *Кухаренка*.

БІДА́ Леонід Гнатович (16.VIII 1920, с. Новопокровка, тепер Боровського району Кустанайської обл.— 26.XII 1976, Мінськ) — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації (1972), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1940. В 1941—45 — командир ескадрильї і пом. командира полку на Сталінгр., Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Зробив 214 бойових вильотів на штурмування. В 1950 закінчив Військ.-повітр. академію, 1957 — Академію Генштабу. Перебував на службі у ВПС. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

БІДЕРМА́ЙЄР (нім. Biedermeier, Biedemaier) — напрям у німецькому та австрійському мистецтві 1-ї половини 19 ст. Дістав назву від вигаданого прізвища нім. обивателя з циклу віршів Л. Ейхродта «Бідермайєрова любов до пісні». Художники Б. зверталися до зображення простих людей, природи, національного фольклору (живописці Л. Ріхтер, Ф. Вальдмюллер, К. Шпіцвег, І. Газенклевер). Їхні прагнення до інтимності часто призводили до тематичної вузькості та ідеалізації побуту міщанства, прикрашання бурж. дійсності. Б. також виявився в оформленні інтер'єрів, меблів, одягу.

БІ́ДЕРМАН (Biedermann) Герман-Ігнац (1831, Відень — 1892) — австрійський бурж. історик і економіст. Автор праць з історії держ. устрою, економіки та статистики Австрії. Ряд брошур Б. та монографію «Угорські русини, їх територія, заняття, історія» (т. 1—2. Інсбрук, 1862—67) присвячено історії укр. народу. Б. ввів до наук. обігу цінні джерела з історії Закарп. України. Ідеалізував політику австр. уряду на зх.-укр. землях.

БІДЛ (Beadle) Джордж-Уелс (н. 22.X 1903, Уаху, штат Небраска) — американський генетик, професор. Праці з цитології і генетики. Автор досліджень у галузі генетики кукурудзи, генетичного контролю метаболізму, фіз. і хім. основ спадковості. Разом з Е. *Тейтемом* відкрив біохім. основи дії *генів*. Нобелівська премія, 1958.

БІДНОТА СЕЛЯ́НСЬКА — в капіталістичних країнах безземельні та малоземельні селяни, доход яких від власного господарства не забезпечує навіть прожиткового мінімуму їх та їхніх сімей. Внаслідок цього Б. с. змушена продавати свою робочу силу або орендувати землю на кабальних умовах. З розвитком капіталістичних відносин на селі, в умовах витіснення дрібного виробн. великим, розорення й розшарування селянства Б. с. стає масовою категорією. На монополістичній стадії капіталізму відбуваються дальший процес розорення дрібних і середніх г-в, експропріація і пролетаризація великих мас селян і фермерів. Див. також *Селянство*.

БІДО́ (Bidault) Жорж (н. 5.X 1899, Мулен) — французький політичний і держ. діяч. У 1943—44 — голова Нац. ради Опору. Один із засновників (1944) і лідерів католицької партії Народно-республіканський рух. У 1944—48 і 1953—54 — міністр закорд. справ, 1946 і 1949—50 — прем'єр-міністр. Сприяв вступу Франції в т. з. «Європейське оборонне т-во» і НАТО. Б. намагався зміцнити бурж. лад і колоніальні позиції Франції. В 1961 увійшов до керівництва фашистської *ОАС*. У липні 1962, позбавлений парламентської недоторканності за заколотницьку діяльність, втік за кордон. У 1968 амністований.

БІ́ДСТРУП (Bidstrup) Герлуф (н. 10.IX 1912, Берлін) — датський художник-карикатурист, почесний член АМ СРСР (з 1973). Член Комуністичної партії Данії. В 1931—35 навчався в АМ у Копенгагені. Серії гумористичних і сатиричних малюнків на побутові теми та політ. карикатури публікував у газетах (з 1936 — в «Сосіальдемократен», з 1945 — «Ланд ог фольк»). Створив серії зарисовок під час подорожей по Данії, Чехословаччині та СРСР. Твори Б. видавалися окремими альбомами. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1964.

Тв.: Херлуф Бидструп. Альбом. Львов, 1960; Избранное. М., 1976.
Літ.: Малятников О. Оружием смеха... М., 1966.

БІ́ЕН (Behan) Брендан (9.II 1923, Дублін — 20.III 1964, там же) — ірландський письменник. Учасник нац.-визвольного руху 30-х рр. В автобіографічних повістях «У виправній колонії» (1958), «Сповідь ірландського повстанця» (1965, посмертно) відтворив побут англ. тюрми, в якій просидів бл. 9 років. П'єси «Смертник» (1956) і «Заложник» (1958) спрямовані проти бурж. ладу.

Літ.: Соколянський М. Сердитий сміх Брендана Біена. «Всесвіт», 1967, № 10; Павленко В. Співець Ірландії. «Всесвіт», 1972, № 8; Павленко В. М. До питання про автобіографічні романи Брендана Бієна. «Радянське літературознавство», 1977, № 6.

БІЄ́ШУ Марія Лук'янівна (н. 5.V 1934, с. Волонтировка, тепер Суворовського р-ну Молд. РСР)— молдавська рад. співачка (лірико-драм. сопрано), нар. арт. СРСР (з 1970). У 1961 закінчила Кишинів. консерваторію. З 1961 — солістка Молд. театру опери та балету. Партії: Аурелія («Аурелія» Гершфельда), Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського), Чіо-Чіо-сан («Чіо-Чіо-сан» Пуччіні), Норма (однойменна опера Белліні). Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

БІ́ЖЕНЦІ — особи, змушені залишити місця свого постійного проживання внаслідок якихось соціальних обставин (напр., війна, національно-визвольна боротьба). Питання про Б. нерідко перетворюються на серйозні міжнар. проблеми, розв'язання яких ускладнюється політ., екон. та ін. факторами. До таких належать проблема Б. і *переміщених осіб* після 2-ї світової війни, переважну частину яких становили громадяни СРСР, насильно вивезені до фашист. Німеччини, ряд проблем Б. в Африці в 50—70-х рр. тощо. Особливої гостроти набула проблема палестинських Б., що виникла в зв'язку з агресією Ізраїлю проти араб. країн (війни 1948—49, 1956, 1967) і не раз призводила до ускладнення обстановки на Близькому Сході. Проблеми Б. розв'язуються укладенням спец. угод між заінтересованими д-вами або шляхом міжнар. співробітництва. Питаннями Б. займаються Міжнар. к-т Червоного Хреста; в рамках ООН — Верховний комісар у справах Б. та Близькосхідне агентство для допомоги палестинським біженцям.

Ю. К. Качуренко.

БІЖУ́ЧІ ХВИ́ЛІ — хвилі, які переносять енергію, на відміну від *стоячих хвиль*. Зокрема, Б. х. є *електромагнітні хвилі*, що поширюються у вакуумі, вздовж електр. кабеля, хвилевода, або *пружні хвилі*, що поширюються вздовж стрижня, струни, стовпа рідини чи газу

БІЗЕ́ (Bizet) Жорж (Александр-Сезар-Леопольд; 25.X 1838, Париж — 3.VI 1875, Буживаль, поблизу Парижа) — французький композитор. Один з творців реалістичної опери 2-ї пол. 19 ст. У 1857 закінчив Паризьку консерваторію; 1858—60 удосконалював майстерність в Італії. Вершина творчості Б.— опера «Кармен», написана 1874 на сюжет однойменної новели П. *Меріме*. Прагнучи до демократизації оперного мист., бажаючи позбутися театр. штампів, композитор в яскравих муз. характеристиках розкрив драму простих людей. Музика «Кармен» сповнена ісп. нар. колориту, відзначається мелодійним багатством, динамікою ритмів, яскравою самобутністю гармонічних засобів. Поставлена 1875 в Парижі, опера була засуджена паризькими буржуа. Того ж року вона з великим успіхом пройшла у Відні і відтоді не сходить зі сцени оперних театрів світу. П. Чайковський вважав «Кармен» одним з найвищих досягнень муз. генія. Б. є автором бл. 20 опер, у т. ч. «Шукачі перлин» (1863), «Іван Грозний» (1865, незакінчена), «Пертська красуня» (1866), «Джаміле» (1871); 3-х оперет, симф. сюїт «Рим» (1868) і «Дитячі ігри» (1873), музики до драми «Арлезіанка» А. Доде (1872), увертюри «Вітчизна» (1874), фп. п'єс, пісень.

Літ.: Хохловкина А. А. Жорж Бизе. М., 1959. *М. М. Гордійчук.*

БІЗЕ́РТА — місто на Пн. Тунісу. Порт на Середземному м. Залізнич. станція, аеропорт. 81 тис. ж. (1970). Нафтопереробний з-д, підприємства кольорової металургії, металообр., харч. (борошномельної, консервної) пром-сті. Ремонт суден. Виробн. цементу і цегли. Торг. центр. У 1881—1963 Б.— військ.-морська база Франції в Середземному морі.

БІ́ЗНЕС (англ. business — справа, угода, біржова операція, комерційна діяльність) — поширене в капіталістичних країнах, особливо в США, найменування підприємницької діяльності, що дає прибуток. Предметом Б. за капіталізму є не лише об'єкти госп. сфери, а й політ. діяльність, мед. допомога, наука, мистецтво тощо.

БІЗО́Н (Bison bison)— ссавець род. *бичачих*. Довж. тіла до 3 *м*, вис. в плечах до 2 *м*, маса до 1 *т*. Мільйони Б. (чисельність окремих стад досягала 20 тис. голів) населяли ліси та прерії Пн. Америки і були основою існування ряду мисливських індіанських племен. Протягом 18—19 ст. Б. були по-хижацькому винищені. Наприкінці 19 ст. 835 Б., що залишились, були взяті під охорону. Тепер налічується понад 30 тис. Б., які зосереджені переважно в *Єллоустонському національному парку* та ін. заповідниках США і Канади. Б. акліматизовані в *Асканії-Новій*, а їхні гібриди з *зубром — зубробізони* — в *Кавказькому заповіднику*. В зоопарках Б. може жити понад 30 років.

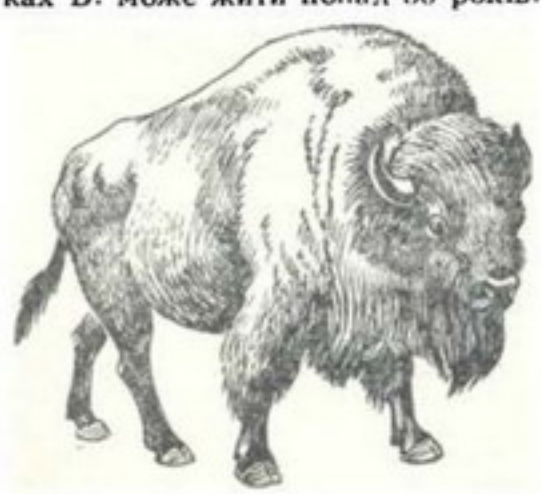

Бізон

БІЗО́НІЯ (від лат. bis — двічі й грец. ζώνη — пояс, зона) — об'єднання британської і американської окупаційних зон у Німеччині 1946—48. Зони було об'єднано на порушення чотиристоронньої угоди (СРСР, США, Великобританії і Франції) щодо єдності Німеччини (див. *Потсдамська конференція 1945*). З червня 1946 починають формуватися сепаратні двозональні органи управління. 2.XII 1946 в Нью-Йорку було підписано остаточну угоду про створення Б. На Лондонській сепаратній нараді представників США, Великобританії і Франції у нім. питанні (1948) прийнято рішення про приєднання до Б. франц. зони окупації Німеччини і про утворення зх.-нім. держави (див. *Федеративна Республіка Німеччини*).

БІЇ́ШЕВА Зайнаб Абдуллівна [н.2 (15).I 1908, с. Туїмбетово, тепер Кугарчинського р-ну Башк. АРСР] — башкирська радянська письменниця. Член КПРС з 1941. Автор книги «Хлопчик-партизан» (1942), повістей «Кюнхилиу» (1949), «Будемо друзями» (1954), «Дивна людина» (1960), «Де ти, Гульнісо?» (1962). Романи «Приниженні» (1959) і «Пробудження» (1968) — про життя дореволюц. Башкирії. Пише для дітей. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл.— Униженные. кн. 1. Уфа, 1968.

БІЙ — збройне зіткнення з'єднань, частин та підрозділів різних родів військ і видів збройних сил воюючих сторін. Ведеться з використанням усіх видів вогню і маневру. Б. є осн. тактичною формою бойових дій для розгрому противника і досягнення перемоги; може бути загальновійськ., повітряним, протиповітряним і морським. У загальновійськовому Б. розгром противника досягається узгодженими зусиллями всіх родів військ у взаємодії з ВПС, а на приморських напрямах — і ВМФ. Осн. види загальновійськ. Б.— *наступ* та *оборона*. Різновидом наступального Б. є зустрічний бій. З появою *ядерної зброї*, ракет, електронної техніки, з оснащенням військ досконалою зброєю сучасний загальновійськ. Б. характеризується швидкою і різкою зміною обстановки, нерівномірністю розвитку по фронту і в глибину, високими темпами наступу. Повітряний Б.— протиборство у повітрі поодиноких бойових літаків або їх груп, вертольотів, які поєднують вогонь і маневр для знищення противника або відбиття його атак. Протиповітряний Б. ведеться частинами ППО та ін. родами військ для ураження повітр. противника та прикриття своїх військ і об'єктів. Морський Б.— бойові дії кораблів флоту на морі та в прибережних районах з метою знищити сили флоту противника або завдати їм поразки.

І. Д. Єршов.

БІЙНИ́ЦЯ — виїмка в бруствері окопу, траншеї або ходу сполучення для ведення вогню з ручної зброї. Б. у стінах фортифікаційних споруд наз. ще *амбразурою*.

БІЙСЬК — місто крайового підпорядкування Алтайського краю

М. Л. Бієшу.

Ж. Бізе.

Біла акація:
1 — гілка з квітками;
2 — квітка без віночка;
3 — біб.

Біла куріпка.

Біла сова.

РРФСР, райцентр, на р. Бії (бас. Обі). Залізнична станція. Початковий пункт Чуйського автотракту. 209 тис. ж. (1976). Розвинуті машинобудування (виробн. котлів, електропечей, устаткування для харч. пром-сті), деревообр., легка (швейна, взут. ф-ки, льонокомбінат) та харч. промисловість. Хім. комбінат; з-ди лакофарбовий та вітамінний. Пед. ін-т, вечірній ф-т Алтайського політех. ін-ту, 8 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. Б. засн. 1709.

БІЙУ (Billoux) Франсуа (н. 21.V 1903, Сен-Ромен-ла-Мот, деп. Луара) — діяч французького робітн. руху. За професією — робітник. Член Французької Комуністичної партії (ФКП) з 1920. З 1926 — член ЦК, з 1937 — член Політбюро ЦК ФКП. У 1928—30 — генеральний секретар ЦК комсомолу Франції. З 1936 — депутат парламенту. В 1939 заарештований і засуджений на 5 років каторжних робіт. З лютого 1943 — член Франц. к-ту нац. визволення. В 1944—47 входив до складу уряду, займав ряд міністерських посад.
У 1950—54 — в. о. голови парламентської групи ФКП, 1953—56 — член Секретаріату ЦК ФКП. З 1955 — політ. директор щотижневика ЦК ФКП «Франс нувель».

БІКБА́Й Баязіт Гаязітович [9 (22).I 1909, с. Калтай, тепер Кумертауського р-ну Башк. АРСР — 2.IX 1968, Уфа] — башкирський рад. письменник. Перша зб. віршів — «Біжучі дні» (1932). Автор книг про життя башк. трудящих — «За лісом» (1934), «Світла земля» (1941); зб. воєнних віршів «Хусточка» (1942), «Огненні рядки» (1943), зб. поезій «Іскри» (1961); п'єс «Діти однієї сім'ї» (1942), «Салават» (1940—54), «Кахим Туря» (1957). Роман «Коли розливається Акселян» (1956) — про соціалістичні перетворення башк. села. Написав вірш «Максиму Рильському», перекладав його твори башк. мовою.
Тв.: Укр. перекл.— Про людину і поета. В кн.: Павлові Тичині. К., 1961; Рос. перекл.— Утренний свет. Уфа, 1967; Млечный путь. Уфа, 1972.

БІКВАДРА́ТНЕ РІВНЯ́ННЯ (від лат. bis— двічі й quadratus — квадратний) — рівняння виду $ax^4 + bx^2 + c = 0$. Підстановкою $x^2 = y$ Б. р. зводиться до *квадратного рівняння*.

БІ́КОНСФІЛД Бенджамін (1804—81) — англійський державний діяч і письменник. Див. Б. *Дізраелі*.

БІ́КСІО (Віхіо) Джіроламо-Ніно (2.X 1821, Генуя — 16.XII 1873, Аче, Індонезія) — італійський бурж. демократ, учасник боротьби за національне визволення й об'єднання Італії. В 1848 вступив до загону п'ємонтських волонтерів. Брав участь в обороні *Римської республіки 1849*. Один з найближчих помічників Дж. *Гарібальді* в організації і проведенні революц. походу на південь Італії (1860). З 1862 — в королівській армії. В 1870 очолив загін волонтерів при здобутті Рима, що завершило об'єднання Італії. З 1870 — сенатор

БІКЧЕНТА́ЄВ Анвер Гадейович [н. 25.X (7.XI) 1913, Уфа] — башкирський рад. письменник. Пише також рос. мовою. Член КПРС з 1941. Друкується з 1933. Збірки «Червоні маки» (1944) і «Новели про російського солдата» (1946) — присвячені Рад. Армії і подвигам рад. воїнів. Автор повістей «Дочка посла» (1959), «Скільки років тобі, комісаре?» (1965), «Прощавайте, сріблясті дощі...» (1975), романів «Лебеді залишаються на Уралі» (1956), «Я не обіцяю тобі раю» (1963). Пише і для дітей. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, іншими орденами, медалями.
Тв.: Бакенщики не плачут. Уфа,1961; Укр. перекл.— Великий оркестр. К., 1962; Я не обіцяю тобі раю. К., 1967; Повісті. К., 1976; Рос. перекл.— Лебеди остаются на Урале.— Я не сулю тебе рая. М., 1973.

БІ́ЛА — річка в Башкирській АРСР, ліва притока Ками. Довж. 1430 *км*, пл. басейну 141,9 тис. *км²*. Бере початок на Пд. Уралі. У верхній течії гірська, нижче — рівнинна. Живлення переважно снігове. Судноплавна від гирла до м. Уфи. На Б.— міста *Бєлорєцьк, Ішимбай, Стерлітамак, Уфа*

БІ́ЛА — річка у Ворошиловградській обл. УРСР, права притока Айдару (бас. Сіверського Дінця). Довж. 59 *км*, пл. бас. 1015 *км²*. Бере початок на пд. схилах Середньоросійської височини

БІ́ЛА, Біла Лугань — річка у Ворошиловградській обл. УРСР, права притока Луганки (бас. Сіверського Дінця). Довж. 88 *км*, пл. бас. 755 *км²*. Частково використовується для водопостачання і зрошення.

БІ́ЛА, Біленька — річка у Воронезькій обл. РРФСР і Ворошиловградській обл. УРСР, ліва притока Айдару (бас. Сіверського Дінця). Довж. 75 *км*, пл. бас. 1345 *км²*. Бере початок на пд.-сх. схилах Середньоросійської височини

БІ́ЛА АКА́ЦІЯ, несправжня акація, робінія звичайна (Robinia pseudoacacia) — рослина родини *бобових*. Дерево до 35 *м* заввишки, з розлогою ажурною кроною, непарноперистим листям і білими, іноді рожевими запашними квітками, зібраними в звисаючі китиці. Походить з Пн. Америки. В СРСР росте на Кавказі, в УРСР, Серед. Азії, на Далекому Сході. Медонос. Є багато форм (пірамідальна, куляста, дрібнолиста тощо). Вирощують як декоративну рослину, а також у полезахисних та лісоексплуатаційних насадженнях, для залісення схилів ярів. Деревина міцна, добре полірується, йде на виготовлення меблів. Б. а.— досить швидкоросла, теплолюбна, не дуже вибаглива щодо родючості та вологості грунту. Збагачує грунт на азот; розмножується насінням, поростю від пня та кореневими паростками

БІ́ЛА ГАРЯ́ЧКА — гострий психоз, що виникає на грунті тривалого зловживання алкоголем (див *Алкоголізм*) Буває, як правило, під час похмілля або в різні строки (дні, тижні) після запоїв. Виникненню Б. г. сприяють інфекц. і соматичні (внутр.) захворювання, фіз. травми. Характеризується безсонням, галюцинаціями, пригніченим настроєм, тривогою, розладами свідомості, руховими збудженнями. При Б. г. прискорений пульс, надмірна пітливість, тремтіння. Триває Б. г. звичайно 2—3 доби. Лікування проводиться порядком швидкої допомоги в умовах стаціонару, гол. чин. снотворними засобами. *Г. Л. Воронков.*

БІ́ЛА ГВА́РДІЯ, білогвардійці — особовий склад денікінських, колчаківських, врангелівських та ряду ін. контрреволюційних військових формувань, які разом з військами іноземних інтервентів під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* боролися проти Рад. влади і були розгромлені Червоною Армією. Соціальною базою Б. г. були буржуазія, поміщики, реакційна частина офіцерства і чиновництва, козача верхівка, куркульство. Після розгрому Б. г. на фронтах громадян. війни її рештки втекли до капіталістичних д-в і там об'єднались у різні антирад. союзи й т-ва. Під час 2-ї світової війни 1939—45 деяка частина кол. білогвардійців була втягнута фашист. Німеччиною у війну проти СРСР.

БІ́ЛА ГОРА́ — пагорб на Зх. від Праги, біля якого за *Тридцятилітньої війни 1618—48* відбувся 8.XI 1620 бій між чеськими військами (Протестантська унія) та імперсько-баварською армією (Католицька ліга). Чес. війська (33 тис.) зазнали поразки від імперсько-баварських військ (48 тис.). Феод.-католицька реакція жорстоко розправилася з чес. нац. повстанням. Чехія на 300 років підпала під владу австр. *Габсбургів*.

БІ́ЛА КРИНИ́ЦЯ — селище міського типу Радомишльського р-ну Житомирської обл. УРСР, на р. Тетереві, за 11 *км* від залізничної станції Тетерів. У селищі — склоробний з-д. Восьмирічна школа, мед. амбулаторія. Будинок культури, б-ка. Відома з 1607.

БІ́ЛА КРИНИ́ЦЯ — селище міського типу Великоолександрівського р-ну Херсонської обл. УРСР. Залізнична станція. Промислові підприємства: комбінат хлібопродуктів (у т. ч. елеватор, комбікормовий цех та з-д для переробки пшеничних крупів), маслосирозавод. Середня школа, мед. пункт. Будинок культури, 2 б-ки. Б. к. засн. на поч. 20 ст.

БІ́ЛА КУРІ́ПКА (Lagopus lagopus) — птах род. тетерукових. Довж. тіла 35—38 *см*, маса 400—900 *г*. Забарвлення влітку жовтувате і бурувате, взимку біле. Живляться Б. к. рослинною їжею. Тримаються великими зграями, весною розбиваються на пари. Кладку з 5—20 яєць насиджує самка протягом 18—20 днів. Поширені в Пн. півкулі. В СРСР — у чагарниковій тундрі, на болотах та в перелісках лісової зони від Кольського п-ова і Пн. Білорусії до Чукотського п-ова, Камчатки й Сахаліну. На зиму Б. к. перелітають далі на Пд. До 19 ст. гніздилась, а тепер залітає в північні райони Сумщини, Чернігівщини й Житомирщини

БІ́ЛА НІЧ — ніч влітку у високих широтах Пн. і Пд. півкуль, коли Сонце ненадовго заходить за обрій. Протягом Б. н. тривають сутінки, освітленість небосхилу навіть опівночі близька до вечірньої. Б. н. Ленінграда оспівані багатьма поетами.

БІ́ЛА ОРДА́, Ак-Орда — одна з двох частин *Золотої орди*, якою правили хан *Батий* і його нащадки. До складу Б. о. входили власний улус Батия (Поволжя) і улуси його братів: Берке (Пн.-Сх. Кавказ), Шибана (сучас. Казахстан і Зх. Сибір) і Мовала (Причорномор'я). За правління Берке улуси Батия і Берке були об'єднані. В 15 ст. на тер. Б. о. склалися нові державні утворення *Велика орда, Ногайська орда, Кримське ханство, Казанське ханство, Сибірське ханство*, Узбецьке та ін. ханства.

БІ́ЛА РА́СА — неточна і застаріла назва *європеоїдної раси*.

БІ́ЛА РУСЬ — назва білоруських земель до 18 ст. Походження назви точно не встановлене.

БІ́ЛА СОВА́ (Nyctea scandiaca) — птах ряду *совоподібних*. Довж. тіла 38—71 *см*, розмах крил 145—160 *см*, маса 1,5—2,5 *кг*, забарвлення біле з бурими цятками. Поширена в Тундрі і на островах Пн. Льодовитого ок., взимку залітає в пд. зони до степів і пустель включно; в УРСР — рідкісний залітний птах. Розмножується Б. с. в травні — червні. Кладку з 3—11 білих яєць насиджує бл. місяця. Живиться Б. с. в основному *лемінгами*. Викопні рештки Б. с. відомі з плейстоцену і голоцену Європи, на Україні — з раньоголоценових відкладів Чернігівщини

БІ́ЛА ЦЕ́РКВА — місто обласного підпорядкування Київської обл. УРСР, райцентр, на р. Росі (бас. Дніпра). Залізнична станція. 137 тис. ж. (1976). Б. Ц. виникла на місці давньорус. м. Юр'єва (Юр'єва), засн 1032. В 13 ст. Юргев знищили орди *Батия*. В серед 16 ст. в Б. Ц. лит. урядовці збудували замок-фортецю. Після 1569 — в складі шляхет Польщі. В місті вибухнуло *Білоцерківське міське повстання 1589—90*. Історія Б. Ц. тісно пов'язана з сел.-козац. повстаннями К *Косинського* і С. *Наливайка*, з нар.-визвольною війною 1648—5[illegible] кр. народу. У 1648 Б Ц стала полковим містом *Білоцерківського полку*. Тут підписано *Білоцерківський договір 1651* з Польщею. За умовами *Андрусівського перемир'я 1667* Б. Ц. залишалася під владою Польщі; 1702 була визволена козаками С. *Палія* Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України возз'єднана з Росією У Б Ц. відбувалися події, пов'язані з рухом *декабристів*. У 1902 Київський к-т РСДРП створив в Б. Ц. с.-д. групу. Рад владу встановлено в лютому 1918 Під час тимчасової нім.-фашист окупації міста (16.VII 1941 — 4.1 1944) тут діяв підпільний райком партії

Найбільші пром. підприємства: з-ди с.-г. машинобудування та «Електроконденсатор»; виробничі об'єднання: шин і гумоазбестових виробів та взут.; домобуд., «Будіндустрія», м'ясний комбінати; трикотажна, меблева ф-ки. В місті — 18 заг.-освітніх, 3 муз. і 2 спортивні школи, технікум м'ясної і молочної пром-сті; мед., 7 профес.-тех., торговельно-кулінарне уч-ща; с.-г. ін-т. 14 лік. закладів. Обл. драм. театр ім. П. К. Саксаганського, 4 будинки культури, 9 клубів, 87 б-к, краєзнавчий музей. На тер. Б. Ц.—дендропарк «*Олександрія*». Серед архітектурних пам'яток: Миколаївська церква (1706), торгові ряди (1809—14). В місті бували О. С. Пушкін, Т. Г. Шевченко, І. С. Нечуй-Левицький, К. Г. Паустовський; вчився Л. *Варинський*; працював композитор К. Г. Стеценко; народилися український художник Л. *Долинський* і український радянський композитор і диригент Я. М. *Яциневич*.

БІ́ЛА ШИРОКОГРУ́ДА ПОРО́ДА ІНДИ́КІВ — м'ясна скороспіла порода індиків. Виведена в США. Є три різновиди, найпоширеніший — біла англійська. В СРСР завезена з Англії 1961. Птиця швидко росте і відзначається добре розвиненими грудним м'язами та високою життєвістю. Оперення біле; плесна і шкіра темно-рожевого кольору. Жива маса індички 7—8 *кг*, індика — 13—14 *кг*. Несучість — 80—90 яєць на рік. Розводять на Україні та в ін. республіках СРСР

Біла широкогруда порода індиків.

БІЛА́Й Віра Йосипівна [н. 29.VI (12.VII) 1908, м. Нікополь] — український рад. ботанік-міколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1961), засл діяч науки УРСР (1968). Член КПРС з 1942. Праці Б. спрямовані на виявлення та вивчення мікроскопічних грибів, що ушкоджують харч. і кормові продукти, спричинюють захворювання людини, с.-г гварин і рослин, на вивчення антагоністичних властивостей мікроскопічних грибів, винайдення антибіотиків тощо Разом з М. М. *Підоплічком* створила антибіотик мікроцид. Нагороджена 3 орденами Трудового Червоного Прапора та медалями Державна премія СРСР 1952

БІЛАНО́ВІ (Pieridae) — родина денних метеликів. Крила (розмах 40—60 *мм*) жовтого, оранжевого або білого кольору з більш-менш розвиненим чорним малюнком. Поширені в усіх зоогеографічних областях світу. Понад 500 видів, з них в СРСР — бл. 80, у т. ч. на Україні — 16. Серед Б. багато шкідників с.-г. культур, що живляться рослинами лише певних родин (*олігофагія*), зокрема гусінь біланів капустяного (Pieris brassicae) та ріп'яного (P. rapae) ушкоджує рослини родини хрестоцвітих, глідівниці жилкуватої (Aporia crataegi) — плодові дерева та кущі родини розоцвітих. Деякі види Б. нерідко розмножуються у масовій кількості та завдають великих збитків с. г. З а х о д и б о р о т ь б и. Збирають і знищують зимові гнізда гусені; застосовують *інсектициди* або біол. метод боротьби з шкідниками, зокрема розводять природних ворогів Б. (наїзника апантела біланового та ін.).

Ю. П. Некрутенко.

БІЛА́Ш Олександр Іванович (6.III 1931, Градизьк, тепер смт Глобинського р-ну Полтавської обл.) — український рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1967. В 1957 закінчив Київ. консерваторію. Твори: опера «Гайдамаки» за однойменною поемою Т. Шевченка (1965), моноопера «Балада війни» на слова І. Драча (1970), оперета «Чиста криниця» (1975), твори для симфонічного оркестру, вокально-інструм. ансамблі, хори, музика до драм. вистав і кінофільмів, понад 200 пісень («Ой не ріж косу», «Ясени», «Два кольори» та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

В. Й. Білай.

О. І. Білаш.

БІ́ЛГОРОД — давньоруське місто на р. Ірпені (тепер с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.). Вперше згадується в літописі під 980. В 991 у Б. було збудовано фортецю, яка відіграла велику роль в обороні Київ Русі від кочовиків. В 11 — 1-й пол. 13 ст. Б.— тимчасова резиденція київ. князів і військ. форпост Києва, місцеперебування єпископа В 1240 місто зруйнували монголо-татари. Від давнього Б. у с. Білогородці залишилося велике городище. При розкопках (провадилися 1909—10 та за рад. часу) виявлено фортифікаційні споруди, кам'яні фундаменти храмів, залишки ремісничих майстерень, жител, а також побутові речі, багатокольорову майоліку місц. виробництва, якою були оздоблені церкви й будинки багатіїв.

БІ́ЛГОРОД-ДНІСТРО́ВСЬКИЙ (до 1944 — Акерман) — місто обласного підпорядкування Одеської обл. УРСР, райцентр. Порт на Дністровському лимані, за 18 *км* від узбережжя Чорного м. Залізнична станція.

Відомий з 6 ст. до н. е. Спочатку на цій території було грец. містодержава *Тіра*. В 9 ст. тут виникло давньорус. місто Білгород. У 15 ст. Білгород (під назвою Четатя Албе — Біла фортеця) перейшов до Молдавського князівства. В 1484 місто загарбала Туреччина, перейменувавши його 1503 на Акерман (Білий камінь) У 1812 відійшов до Росії. На поч 1918 Акерман загарбала боярська Румунія; в червні 1940 його повернуто СРСР В Б.-Д.— рибоконсервний філіал об'єднання «Антарктика», комбінати: м'ясний, хлібопродуктів; з-ди: експериментальний пористих бетонів та виробів, залізобетонних виробів, мед. виробів, маслоробний, винобробний, сококонсервний; швейна ф-ка. Працюють комбінати побутового обслуговування та кому-

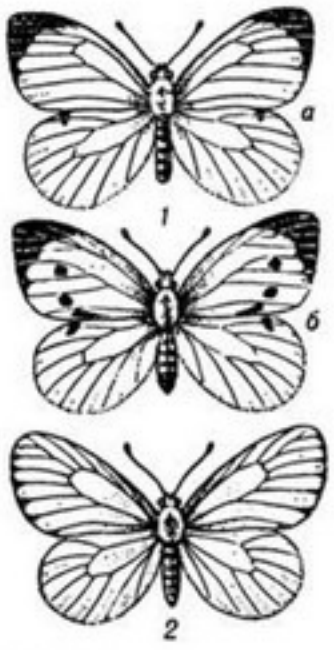

Біланові.
1. Білан капустяний: а — самець, б — самка.
2. Глідівниця жилкувата.

нальних підприємств. У місті — 7 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, 4 серед. спец. навч. заклади, 3 профес.-тех. уч-ща, 10 лік. закладів. Палац культури, 3 клуби, 6 б-к, краєзнавчий музей.
Архіт. пам'ятки: церква в реконструйованому вигляді (14—15 ст.) та фортеця (1438—54, майстер Федорко) з 26 баштами й 4 брамами. Заг. довж. мурів бл. 2 *км*. Б.-Д. відвідали О. С. Пушкін (1821), польс. поет А. Міцкевич (1825).

Білгород-Дністровський. Фортеця. 1438—54.

БІ́ЛГОРОД-ДНІСТРО́ВСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний — порт *Чорноморського морського пароплавства*, розташований на пн.-зх. березі Чорного моря в м. Білгороді-Дністровському Одеської обл. У порту переробляють експортно-імпортні та каботажні вантажі (ліс, буд. матеріали, метали, цитрусові, овочі та ін.). Б.-Д. м. п. створено 1970 на базі порт-пункту *Іллічівського морського порту* як Бугазький морський порт. З січня 1971 має сучасну назву. В підпорядкуванні має порт-пункт Бугаз.

В. К. Бараненко.

БІ́ЛГОРОД-ДНІСТРО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Одеської обл. УРСР. Утворений 1957. Пл. 1,9 тис. км². Нас. 69,3 тис. чол. (1976). В районі — 57 населених пунктів, які підпорядковані 19 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Білгород-Дністровський*
На Пн. Сх. район омивається Дністровським лиманом, на Пд. Сх.— Чорним морем. Лежить у межах

Причорноморської низовини. Річки: *Дністер, Хаджидер, Алкалія*. Грунти переважно чорноземні. Район розташований у степовій зоні.
Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Білгород-Дністровський. У районі є підприємства харч., металообр., буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: старокозацькі винробний з-д, харч. та пром. комбінати, Шабський дослідно-мех. з-д (устаткування для винробної промисловості). У районі працюють два комбінати побутового обслуговування (с. Старокозаче, с. Шабо). Осн. напрям с. г.—зерново-тваринницький з розвинутим виноградарством. Площа с.-г. угідь 1976 становила 127,1 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 110,3 тис. *га*, виноградники — 10,7 тис. *га*. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, вирощують троянду, лаванду та ін. Розвинуті виноградарство і садівництво. Тваринництво м'ясомол. напряму; розводять велику рогату худобу, свиней, овець, птицю; рибальство. В Б. р.— 23 колгоспи, в т. ч. 2 риболовецькі, 8 радгоспів, 2 птахофабрики, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Залізничні станції: Білгород-Дністровський, Шабо, Кантемір. Автошляхів — 455 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 350 *км*. В районі — 45 заг.-освітніх, 2 муз. школи, сільське профес.-тех. уч-ще; 60 лік. закладів, у т ч. 8 лікарень. 21 будинок культури, 35 клубів, 52 кіноустановки, 55 б-к. Курорти: Сергіївка, Курортне, Затока. В с. Шабо Б. р. народився діяч революційного руху в Росії В. Л. *Шанцер*.

Б. В. Афанасьєв.

БІ́ЛГОРОДСЬКА ОРДА́, Буджацька орда, Орда Малих ногаїв, Добруджська орда — одна з ногайських орд, що перебувала у васальній залежності від *Кримського ханства* і Туреччини (див. *Ногайська орда)*.
Заснована ногайськими татарами, які в 20-х рр. 17 ст. перекочували з прикаспійських степів у володіння Кримського ханства і були поселені між гирлами Дністра і Дунаю. Назву дістала від м. Білгорода (тепер м. *Білгород-Дністровський*). У Б. о. панували напівпатріархальні, напівфеодальні відносини. Населення (20—30 тис. чол.) займалось екстенсивним кочовим скотарством. Джерелом збагачення феодалів були грабіжницькі напади на Правобережну і Зх. Україну та польс. землі. Проти Б. о. вели активну боротьбу укр. козаки. Після визволення рос. військами Пд. України і Молдавії Б. о. 1770 перейшла під протекторат Росії. Незабаром Білгородську орду було ліквідовано.

БІ́ЛЕ — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Білій (бас. Дону), за 3 *км* від залізничної ст. Збірна.
Кам.-вуг. шахта, з-д побутової хімії. 2 заг.-освітні школи, 4 лік. заклади. 2 будинки культури, 2 б-ки. Б. засн. 1705.

БІ́ЛЕ МО́РЕ — внутрішнє море Пн. Льодовитого ок., що глибоко вдається в материк Європи. З Баренцовим м. сполучається Горлом — протокою завширшки понад 50 *км*. Пл. 90 тис. км². Глиб. в центр. частині 140—160 *м*, найбільша — 338 *м* (у Кандалакшській губі). Пн.-зх. береги — високі, скелясті, пд.-сх.— низькі, пологі. Великі затоки (губи): Кандалакшська, Онезька, Двінська, Мезенська. Багато островів (Соловецькі, Моржовець та ін.). Дно Білого моря має складний рельєф. Багато невеликих підвищень, є мілини.
На дні — пісок, мул. Т-ра води на поверхні влітку від +7° до +15°. Замерзає в жовтні — листопаді, скресає в червні. Солоність від 20—26‰ на Пд. до 34,5‰ на Пн. Промислові риби: тріска, оселедці, навага, камбала; є тюлені. Б. м. має велике транспортне значення. Сполучається *Біломорсько-Балтійським каналом* з Балтійським м. і *Волго-Балтійським водним шляхом* ім. В. І. Леніна з Азовським, Чорним і Каспійським морями. Порти: Архангельськ, Сєвєродвінськ, Онега, Біломорськ, Кем, Кандалакша, Мезень.

І. О. Речмедін.

БІ́ЛЕ О́ЗЕРО — озеро на Пн. Волинської обл. УРСР. Пл. 3,5 км², найбільша глиб. 13,5 *м*. Протокою з'єднане з Дніпровсько-Бузьким каналом. Живлення за рахунок підземних вод та водообміну з Прип'яттю. Рибальство.

БІ́ЛЕ О́ЗЕРО — озеро на Зх. Вологодської обл. РРФСР. Довж. 46 *км*, найбільша шир. 33 *км*, глиб. 5—6 *м*. Береги низькі, заболочені. В Б. о. впадає бл. 30 річок, витікає р. Шексна. Замерзає в листопаді, скресає в квітні. Вздовж пд.-зх. берегів Б. о. прорито обвідний канал завдовжки 67 *км*, що є частиною Волго-Балтійського водного шляху. Рибальство.

БІ́ЛЕННЯ — те саме, що й *вибілювання*.

БІЛЕ́НЬКЕ — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Краматорській міськраді, на річці Біленькій (бас. Дону), за 8 *км* від залізничної станції Краматорськ. У селищі — два відділки радгоспу «Ясногорівський». Дві загальноосвітні школи, кінотеатр, бібліотека. Біленьке засн. 1697.

БІ́ЛЕФЕЛЬД — місто у ФРН, в землі Пн. Рейн-Вестфалія. Залізнична станція. Бл. 321 тис. ж. (1973). Давній центр текстильної пром-сті, виробн. швейних і трикотажних товарів. Підприємства машинобудівної (гол. чин. устаткування для текст. підприємств), скляної, хім.-фармацевтичної і харчової промисловості. Відомий з 1015.

БІ́ЛЕЦЬКА Віра Юхимівна (11.VIII 1894, м. Охтирка, тепер Сумської обл.— 1933) — український рад. фольклорист і етнограф. Збирала й видавала робітничий фольклор, вивчала укр. нар. одяг. Осн. розвідки: «З студій над сучасними піснями» (1926), «Шахтарські пісні» (1927), «Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментація» (1929).
Тв.: Заробітчанські пісні. Х., 1930.

БІЛЕ́ЦЬКА Марія (1864, Тернопіль — 30.XII 1937, Львів) — український педагог. Один з організаторів першої приватної п'ятирічної укр. школи у Львові — ім. Т. Г. Шевченка (1898), викладач укр. мови, згодом керівник цієї школи (1908). Як педагог відзначалась високою майстерністю, гуманним ставленням до дітей. Брала участь у жіночому русі в Галичині, була організатором і керівником жіночого виробничо-виховного об'єднання «Труд», яке давало дівчатам-українкам заг. освіту й ремісничу підготовку.

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Андрій Олександрович [н. 30.VII (12.VIII) 1911, Харків] — український рад. філолог. Син О. І. *Білецького*. Закінчив Харків. ін-т професс. освіти (1933). Професор Київ. ун-ту (з 1953). Праці з заг. мовознавства, топоніміки й ономастики, грец. мови й л-ри: «Про власні імена з ольвійських написів» (1957), «Грецькі написи на мозаїках Софії Київської» (1960), «Природна мова й знакові системи» (1976).

Тв.: Принципы этимологических исследований. К., 1950; Лексикология и теория языкознания (Ономастика). К., 1972.

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Антон Остапович (н. 3.I 1914, м. Коломия, тепер Івано-Франківської обл.) — діяч української трудової еміграції й робітничого руху в Канаді. Емігрував туди 1927. Член Комуністичної партії Канади (КПК) з 1931. З 1933 працює в укр. прогресивних орг-ціях. У 1940—42 за революц. діяльність ув'язнений. З 1949 — голова *Робітничого запомогового товариства*. *В. Л. Чорний.*

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Олександр Іванович [21.X (2.XI) 1884, Казань — 2.VIII 1961, Київ] — український і російський рад. літературознавець, акад. АН СРСР (з 1958) і АН УРСР (з 1939), заслужений діяч науки УРСР (з 1941). В 1907 закінчив Харків. ун-т. Викладав л-ру в вузах Харкова. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції брав активну участь у будівництві соціалістичної культури й підготовці літературознавчих кадрів. Був директором Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1939—61). Друкувався з 1909. Перша велика наукова праця — «Легенда про Фауста в зв'язку з історією демонології» (1911—12). Вивчав творчість Симеона Полоцького (фрагменти дослідження опубл. 1914). В 1923 вийшли розвідки Б. «Старовинний театр у Росії» (про український театр 17—18 ст.) і «В майстерні художника слова».

Досліджував проблеми теорії л-ри, психології художньої творчості, історії вітчизн. і світової л-ри від давніх часів до сучасності, театрознавства. Б. належать праця «К. Маркс і Ф. Енгельс та історія літератури» (1934), статті з питань розвитку рос. л-ри 18 ст. й рос. романтизму, про творчість Пушкіна, Гоголя, Некрасова, Герцена, Тургенєва, Достоєвського, Горького, Брюсова. Опублікував праці про Арістотеля, Ювенала, Овідія, Есхіла, Данте, Шекспіра, Гете, Свіфта, Лесажа, Діккенса, Бехера. Досліджував укр. дожовтневу і радянську л-ри, зв'язки рос., укр. та ін. слов'янських, зх.-європ. і східних л-р: праці про творчість Шевченка, Нечуя-Левицького, Франка, Коцюбинського, Лесі Українки, Тичини, Рильського, Сосюри, огляди «Шляхи розвитку російсько-українського єднання» (1955), «Українська література серед інших слов'янських літератур» (1958) та ін. Був головним редактором і автором ряду розділів двотомної «Історії української літератури» (1955—56). Працював над складанням програм, хрестоматій та підручників для вищої і серед. шкіл. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

Тв.: Зібрання праць, т. 1—5. К., 1965—66; Від давнини до сучасності, т. 1—2. К., 1960; Избранные труды по теории литературы. М., 1964.

Літ.: Гудзій М. К. Олександр Іванович Білецький. К., 1959; Крижанівський С. А. Слово про вченого-літературознавця. «Радянське літературознавство», 1974, № 11; Крутікова Н. Є. Цінна спадщина. В кн.: Крутікова Н. Є. Реалізм. Збагачення. Єдність. К., 1976. *Н. Є. Крутикова.*

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Платон Олександрович (н. 11.XI 1922, Харків) — український радянський живописець і мистецтвознавець. Член КПРС з 1952. Син О. І. *Білецького*. Навчався в Московському (1943—44) та Київ. (1944—49) художніх ін-тах. Автор портретів: М. Гоголя (1952), Ю. Шумського (1954), І. Франка (1956) та ін. Серед мистецтвознавчих праць: «Георгій Іванович Нарбут» (К., 1959), «„Козак Мамай“ — українська народна картина» (Львів, 1960), «Український портретний живопис XVII—XVIII ст.» (К., 1969), «Мова образотворчих мистецтв» (К., 1973), «Скарби нетлінні» (К., 1974).

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Федір Григорович [18 (30).VI 1879, м. Кролевець, тепер Сумської обл.— 12.IV 1967, Полтава] — український рад. вчений у галузі рослинництва, засл. діяч науки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1944. Закінчив с.-г. ф-т Київ. політех. ін-ту (1904), працював агрономом у г-вах цукротресту, директором Маслівського с.-г. технікуму на Київщині; 1925—62 — в Полт. с.-г. ін-ті зав. кафедрою рослинництва. Праці з питань удосконалення агротехніки. Нагороджений 2 орденами Леніна та медалями. *М. Г. Климов.*

Білизна.

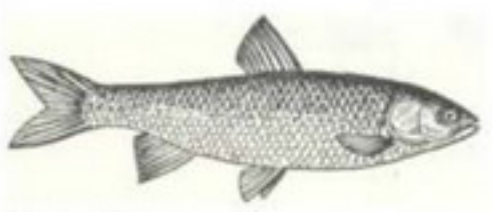

Білий амур.

БІЛЕ́ЦЬКИЙ-НО́СЕНКО Павло Павлович [16 (27).VIII 1774, Прилуки, тепер Чернігівської обл.— 11 (23).VI 1856, там же] — український письменник і педагог. Освіту здобув у Петерб. дворянському пансіоні. Перебував на військ. службі. В 1798 вийшов у відставку, оселився в с. Лапинцях поблизу Прилук. Писав укр. та рос. мовами. Займався пед. діяльністю, укладав підручники з логіки і етики, словники, перекладав з іноз. мов. Автор бурлескно-травестійної поеми «Горпинида...», байок, балад («Їжа» — одна з ранніх переробок балади нім. письменника Бюргера «Ленора»).

Тв.: Приказки, ч. 1—4. К., 1871; Горпинида... К., 1871; Гостинець землякам. Казки сліпого бандуриста... К., 1872; Словник української мови. К., 1966; Поезії. К., 1973.

Л. Ф. Хінкулов.

БІЛИ́ЗНА, жерех (Aspius aspius) — риба родини *коропових*. Довж. тіла до 80 *см*, маса до 4 *кг*. Хижак; живиться рибою та безхребетними тваринами. Поширена в річках і солонуватоводних лиманах басейнів Північного, Балтійського, Чорного, Азовського і Каспійського морів. В умовах лиманів і пониззя річок — напівпрохідна: навесні заходить у річки для розмноження, влітку нагулюється в лиманах, восени залягає в річках у ямах на зимівлю. Статевозрілою стає в 3—5 років; у квітні — травні відкладає ікру (до 350 тис. ікринок). Об'єкт промислу.

БІ́ЛИЙ Михайло Улянович (н. 12.XI 1922, с. Москалі, Чернігівського р-ну Чернігівської обл.) — український рад. фізик-оптик і громадський діяч, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1951. В 1948 закінчив Київ. ун-т. З 1970— ректор Київ. ун-ту Осн. праці стосуються люмінесценції твердих і рідких розчинів електролітів та спектральних закономірностей їхнього світіння, а також люмінесцентного аналізу особливо чистих неорганічних сполук. На XXV з'їзді Компартії України обраний членом її ЦК. Голова Верховної Ради УРСР (з 1972). Депутат Верховної Ради УРСР 8—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Атомна фізика. К., 1973.

О. І. Білецький.

М. У. Білий.

БІ́ЛИЙ АМУ́Р (Ctenopharyngodon idella) — промислова риба родини *коропових*. Довж. тіла до 1 *м* і більше, маса до 32 *кг*. Живиться переважно вищими водяними рослинами. Швидко росте. Поширений в Сх. Азії від Амуру до Пд. Китаю. Акліматизовано в європ. частині СРСР (зокрема на Україні і в Серед. Азії). Використовують як об'єкт ставкового рибництва та для біол. очищення водойм від водяної рослинності.

БІ́ЛИЙ ВЕДМІ́ДЬ (Thalassarctos maritimus) — хижий ссавець род *ведмедевих*. Населяє область плавучої криги Пн. Льодовитого ок., його острови і узбережжя. Довж. тіла до 3 *м*, маса до 1 *т*. Хутро біле. Б. в. добре плаває. Їжа — морські хребетні, особливо тюлені, риба та ін. В сплячку впадають лише вагітні самки. Барлоги Б. в. роб-

лять на березі або в нерухомому припаї криги. Раз на 2 роки самка народжує 1—2 малят, які перебувають біля матері до 1,5 року. Мисливський звір, уже значно винищений. В СРСР Б. в. взято під охорону закону. В зоопарках живе іноді бл. 25 років.

БІЛИЙ ВЕЛЕТЕНЬ — порода м'ясо-шкуркових кролів. Виведена в 19 ст. у Бельгії з *фландрів*. Волосяний покрив білий, пружний, блискучий. Очі червоні. В СРСР

Білий велетень. Самець

Б. в. завезено в 1927—29. Жива маса дорослих кролів 4,3—6,4 *кг* (макс. 8,3 *кг*). Плодючість — до 8 кроленят в окролі. Кролі Б. в. невибагливі до умов утримання, скороспілі. Шкурки високої якості, використовують їх у натуральному вигляді, а також імітують під цінні хутра. В СРСР Б. в. розводять переважно в центр. і сх. областях: в УРСР — скрізь.

К. В Калмиков.

БІЛИЙ ВІРШ — неримований вірш у силабічній і силаботонічній системах *віршування*. Поняття «білий вірш» не стосується тих систем, де рима взагалі не вживалась (античне віршування, рос. билинний вірш). Розмір Б. в. може бути різний; в драматургії — це найчастіше п'ятистопний ямб. Уперше з'явився в Італії в 16 ст. Розвиток Б. в. зв'язаний з прагненням наблизити віршову мову до розмовної, але зберегти при цьому її ритмічний лад і емоційність. Не випадково Б. в. найчастіше трапляється в драм. віршованих творах (У Шекспіра, О. Пушкіна, Ф. Шіллера та ін.). В укр. л-рі Б. в. написано ряд драматичних поем: Лесі Українки, «Сон князя Святослава» І. Франка, «Свіччине весілля» І. Кочерги, окремі вірші П. Тичини, М. Рильського, І. Драча та ін.

П. К. Волинський

БІЛИЙ ГРИБ, боровик (Boletus edulis) — гриб родини болетових. Шапинка спочатку півкуляста, згодом опукло розпростерта; під дубами — кольору горіха, під соснами — пурпурово-коричнювата. Нижня частина шапинки пориста, спочатку білувата, потім жовтувато-зеленувата. Ніжка товста, зовні білувато-сітчаста. М'якуш при розламуванні не змінює кольору. Б. г. трапляється в листяних і хвойних лісах з червня до пізньої осені. Цінні їстівні гриби; споживають вареними, сушеними, солоними й маринованими.

М. Я. Зерова.

БІЛИЙ ДИСК, Секкі диск — прилад, за допомогою якого визначають відносну прозорість води у водоймі. Являє собою диск діаметром 30 *см*, закріплений на тросі. При опусканні Б. д. у воду відлічують глибину (в метрах), до якої його видно.

БІЛИЙ ДІМ (White House) — палац у Вашінгтоні, резиденція і канцелярія президента США. Споруджений 1792—1829. З назвою «Білий дім» часто ототожнюють уряд США в цілому.

БІЛИЙ КОЛОДЯЗЬ — селище міського типу Вовчанського р-ну Харківської обл. УРСР. Залізнична станція.

Авторемонтний і цукр. з-ди, хлібокомбінат, елеватор, цех Вовчанського маслозаводу, будинок побуту. Середня школа. 3 лік. заклади. Клуб, 3 б-ки. Б. К. відомий з 1761.

БІЛИЙ ЧАВУН — чавун з матово-білою поверхнею зламу. Належить, поряд із *сірим чавуном*, до осн. видів чавуну. В Б. ч. вуглець міститься у вигляді карбідів заліза *(цементиту)*. За структурою розрізняють Б. ч. аустенітні, мартенситні і перлітні, за вмістом домішок — нелеговані й леговані. Границя міцності Б. ч. на розтяг — 200—400 *МПа* (20—40 *кгс/мм²*), на стиск — 1000 — 1600 *МПа* (100—160 *кгс/мм²*), твердість за Роквеллом — 30—68. Найстійкіші проти спрацювання чавуни з 12—24% Cr. Чавуни з 34% Cr і 1,5—2,2% C корозієстійкі в к-тах, лугах і морській воді й жаростійкі при т-рі до 1200° С. З Б. ч. виготовляють плити кульових млинів, деталі дробарок і вентиляторів, валки і ролики прокатних станів тощо.

БІЛИЙ ЧЕРЕМОШ — річка на межі Івано-Франківської і Чернівецької областей УРСР; зливаючись із *Чорним Черемошем*, утворює ріку *Черемош* (права притока Пруту). Довж. 51 *км*, площа бас. 632 *км²*. Має гірський характер. Живлення снігове і дощове.

БІЛИК (Білик-Пошивайло) Анастасія Савівна (н. 22.VI 1930, Опішня, тепер Зіньківського району Полтавської обл.) — український рад. майстер художньої кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1962). Створює з глини дитячі іграшки й розписує їх ангобами та глазур'ю, а також сюжетні композиції малих форм («Сорочинський ярмарок», «Наталка Полтавка», «Івасик-Телесик», «Дует», «Вершники», «Тачанка»).

БІЛИК Іван — укр. письменник. Див. *Рудченко* Іван Якович.

БІЛИК Іван Архипович [н. 15 (28).XI 1910, Опішня, тепер смт Зіньківського р-ну Полт. обл.] — український рад. майстер худож. кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1971). Створює оригінальні за формою декоративні фігурні посудини та ін. Автор станкових скульптур («Лев на чатах», 1962—63; «Смугастий багатобарвний кінь»).

БІЛИКИ — селище міського типу Кобеляцького р-ну Полтавської обл. УРСР, на р. Ворсклі (бас. Дніпра), за 2 *км* від залізничної станції Ліщинівка. У селищі — кобеляцькі цукр. з-д та молочноконсервний комбінат, комплекс по відгодівлі великої рогатої худоби. 5 заг.-освітніх і музична школи. Лікарня, 2 санаторії. Будинок культури, 5 клубів. У 1928—36 в Б. жили і працювали укр. рад. письменники Ю. *Яновський*, Ю. *Смолич* та угор. революціонер і письменник Мате *Залка* (генерал Лукач). Літ.-меморіальний музей Мате Залки.

БІЛИКІВСЬКИЙ Іван Семенович (8.X 1846—1922) — український музичний діяч і композитор-самоук. Був засновником і першим диригентом хору Станіславського Т-ва «*Боян*». Видав шкільний пісенник, автор хорових творів, серед яких «Гамалія», «Думи мої, думи мої», «Ой три шляхи», «Ой гляну я, подивлюся» та «Сонце заходить» на тексти Т. Шевченка.

БІЛИЛОВСЬКИЙ Кесар Олександрович [літ. псевд.— Цезарко, Ольгин, Цезар Білило; 20.II (4.III) 1859, с. Скориківка, тепер Золотоніського р-ну Черкаської обл.— 28.V 1934] — український поет і видавець демократичного напряму. Навчався в Лейпцігському і Віденському ун-тах. Працював лікарем. У перші роки Рад. влади — в Нар. комісаріаті закордонних справ. Зібрав, упорядкував і видав 2 книги альманаху «*Складка*» (кн. 1 — Харків, 1896; кн. 2 — Петербург, 1897). Перебував у дружніх взаєминах з І. Франком, В. Самійленком, М. Микешиним. Перекладав укр. мовою твори Гете, Шіллера, німецькою — твори Т. Шевченка. Поезії Б. «Вечірня пісня» і «В чарах кохання» стали популярними піснями.

О. В. Килимник.

БІЛИЙНИК Петро Сергійович [н. 1 (14).X 1906, м. Охтирка, тепер Сумської обл.] — український рад. співак (ліричний тенор), нар. арт. СРСР (з 1954). У 1933—36 навчався в Харківській консерваторії. В 1936—40 — соліст Великого театру СРСР, 1941—42 — Харківського, з 1942— Київського театру опери та балету. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Левко («Утоплена» Лисенка), Тюленін («Молода гвардія» Мейгуса), Ленський («Євгеній Онегін» Чайковського), Альфред («Травіата» Верді). Виконавець укр. та рос. нар. пісень і романсів. Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

БІЛИЙНСЬКИЙ Дмитро Григорович [3 (15).IX 1874, с. Колиндяни, тепер Чортківського р-ну Тернопільської обл.— 28.X 1941, там

Білка звичайна

Білий гриб.

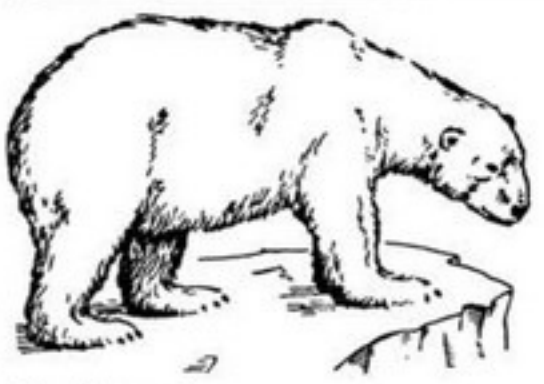

Білий ведмідь.

1
2
3
4
5

6
7
8
9

10
11
12
13

14
15
16
17

До ст. **Акторське мистецтво.** **1.** М. С. Щепкін у ролі Чупруна («Москаль-чарівник» Котляревського). **2.** М. Л. Кропивницький у ролі Тараса Бульби («Тарас Бульба» Старицького за Гоголем). **3** М. К. Заньковецька в ролі Харитини («Наймичка» Карпенка- Карого). **4.** Г. І. Борисоглібська в ролі Вусті («Ой не ходи, Грицю...» Старицького). **5.** І. К. Карпенко-Карий у ролі Назара («Назар Стодоля» Шевченка). **6.** М. К. Садовський у ролі Городничого («Ревізор» Гоголя). **7.** П. К. Саксаганський у ролі Голохвостого («За двома зайцями» Старицького). **8.** Г. П. Юра в ролі Борулі («Мартин Боруля» Карпенка-Карого). **9.** І. О. Мар'яненко в ролі Ярослава («Ярослав Мудрий» Кочерги). **10.** А. М. Бучма в ролі Миколи Задорожного («Украдене щастя» Франка). **11.** М. М. Крушельницький у ролі Аркашки Щасливцева («Ліс» О. Островського). **12.** Ю. В. Шумський у ролі Галушки («В степах України» Корнійчука). **13.** Б. В. Романицький у ролі Стефана («Маклена Граса» Куліша). **14.** В. М. Чистякова в ролі Євгенії Гранде (інсценізація однойменного роману Бальзака). **15.** Н. М. Ужвій в ролі Наталки Ковшик («Калиновий гай» Корнійчука). **16.** Д. О. Мілютенко в ролі Блазня («Король Лір» Шекспіра). **17.** М. Ф. Романов у ролі Протасова («Живий труп» Л. Толстого).

До ст. **Акторське мистецтво.** **1.** А. Олдрідж у ролі Ліра («Король Лір» Шекспіра). **2.** Е. Рашель у ролі Камілли («Горацій» Корнеля). **3.** Ф.-Ж. Тальма в ролі Нерона («Епіхаріс і Нерон, або Змова в ім'я Свободи» Легуве). **4.** С. Бернар у ролі доньї Соль («Ернані» Гюго). **5.** Е. Буш у ролі Мефістофеля («Фауст» Гете). **6.** Л. Олів'є в ролі Макбета («Макбет» Шекспіра). **7.** Дж. Баррімор у ролі Річарда III («Річард III» Шекспіра). **8.** Накамура Кандзабуро в ролі Ікусіми (в п'єсі «Едзіма-Ікусіма»). **9.** Е. Дузе в ролі Клеопатри («Антоній і Клеопатра» Шекспіра). **10.** К. С. Станіславський у ролі Гаєва («Вишневий сад» Чехова). **11.** М. М. Єрмолова в ролі Іоанни д'Арк («Орлеанська діва Шіллера). **12.** Ю. В. Толубєєв у ролі Вожака («Оптимістична трагедія» Вишневського). **13.** А. К. Тарасова в ролі Анни Кареніної (за однойменним романом Л. Толстого). **14.** А. О. Хорава в ролі Анзора («Анзор» Шаншіашвілі). **15.** Г. П. Глєбов у ролі Туляги («Хто сміється останнім» Крапиви). **16.** С. А. Ішантураєва в ролі Онахон («Честь і любов» Яшена).

1
2

3
4

5
6
7

До ст. **Ансамблі пісні і танцю.**

1. Червонопрапорний ансамбль пісні і танцю Радянської Армії ім. О. В. Александрова. 2. Державний академічний ансамбль народного танцю СРСР. 3. Польський державний ансамбль пісні і танцю ім. Тадеуша Сигетинського «Мазовше». 4. Державний академічний ансамбль народного танцю УРСР ім. П. П. Вірського. 5. Буковинський ансамбль пісні і танцю УРСР. 6. Заслужений самодіяльний ансамбль народного танцю УРСР «Ятрань». 7. Заслужений ансамбль пісні і танцю УРСР «Донбас».

До ст. Анімалістичний жанр. 1. Поранений бізон. Живописне зображення в Альтамірській печері. Палеоліт. Іспанія. **2.** Скіфська золота пантера з Келермеського кургану. 6 ст. до н. е. Ермітаж. Ленінград. **3.** Дика кішка. Розпис гробниці Хнумхотепа II в Бені-Хасані. 20 ст. до н. е. Єгипет. **4.** П. Поттер. Молодий бик. 1647. Мауріцхейс. Гаага. **5.** А.-Л. Барі. Пантера роздирає лань. Бронза. 19 ст. **6.** Т. Жеріко. Голова коня. 19 ст. Лувр. Париж. **7.** А. Дюрер. Молодий заєць. Акварель. 1502. Альбертіна. Відень. **8.** М. С. Самокиш. Борзі. Малюнок пером. 1896. **9.** С. І. Васильківський. Козача левада (фрагмент картини). 1893. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві. **10.** В. Г. Аверін. Лев іде. Літографія. 1929. **11.** В. О. Сєров. Вовк. Олівець. 1895. Приватна збірка. **12.** В. О. Ватагін. Зубр іде. Теракота. 1960. **13.** В. Г. Литвиненко. Жюрі. Лінограв'юра. 1945.

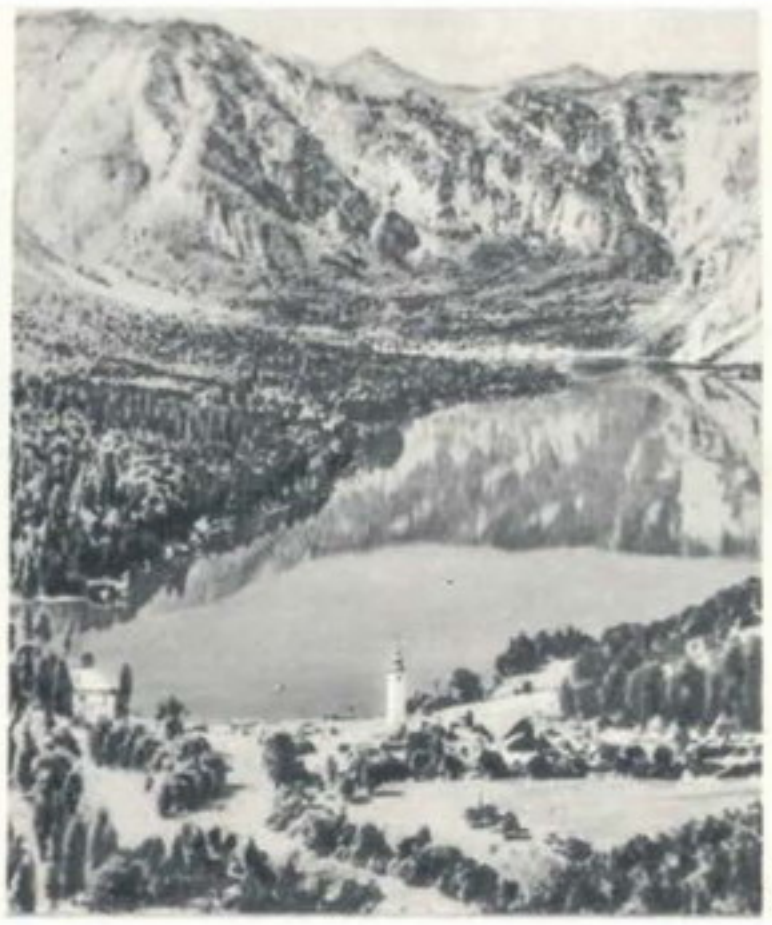

До ст. **Албанія.**

1. В долині річки Деволі.
2. Охридське озеро.
3. Місто Тірана. Площа Скандербега.
4. Видобування нікелевої руди.
5. На плантації бавовнику.
6. Житловий будинок у гірській Албанії.
7. Церква в с. Мбор'ї, поблизу міста Корча. 13—14 ст.
8. О. Паскалі. Скандербег. Бронза. 1938.
9. Н. Займі. Оповідання про боротьбу за національне визволення. 1952.

1
2

3

4
5
6

7
8
9

1

2

3

4

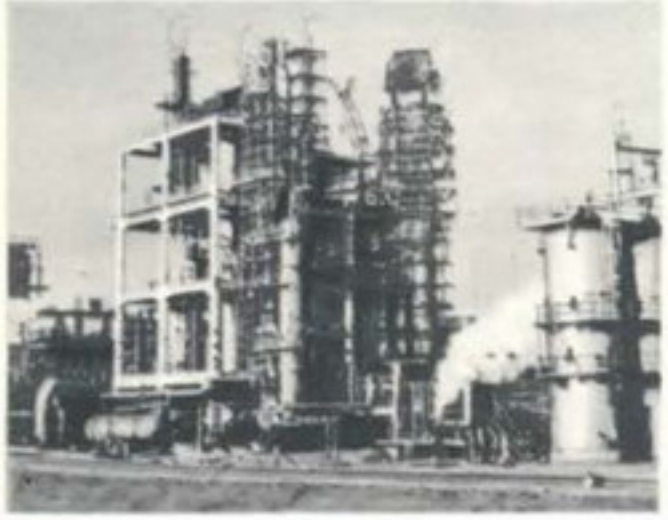

5

6

7

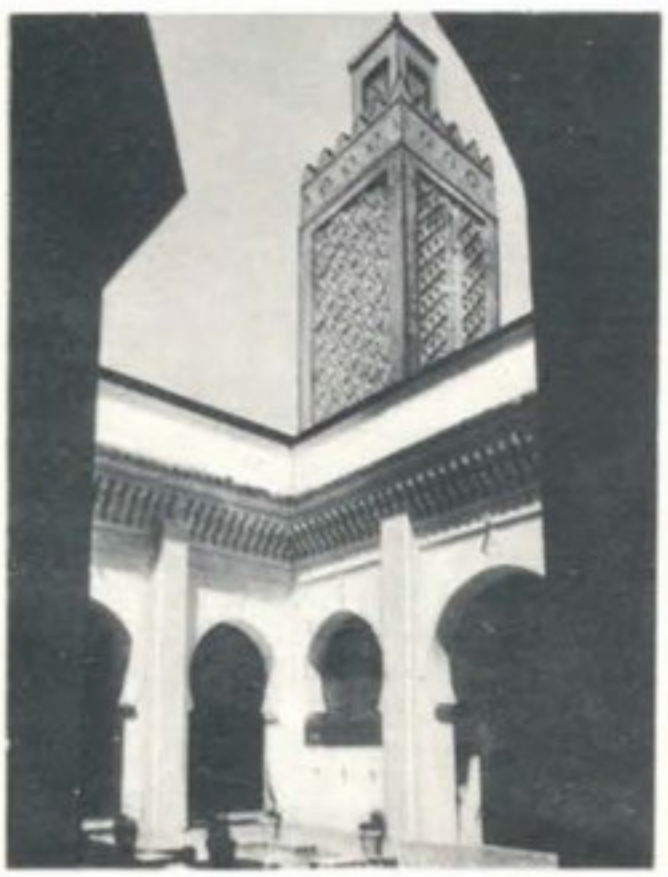

8

До ст. **Алжір.**

1. Узбережжя Середземного моря.
2. Пустеля Сахара.
3. На одній з площ міста Алжіра.
4. Алжірське селище.
5. Підприємство національної нафтової компанії «Сонатрак» у місті Хассі-Месауді.
6. У трубопрокатному цеху Аннабського металургійного комбінату.
7. Медресе в Ель-Еюббаді поблизу міста Тлемсена. 1347.
8. Мінарет Великої мечеті в Тлемсені. 1236.
9. Наскельні зображення на півдні Алжіру (Тассілін-Аджер).
10. М. Шагран. Моханд. 60-і рр. 20 ст.
11. Сцена з вистави «До світла» у виконанні Алжірського художнього ансамблю.

9

10

11

1
2

3
4

5
6
7

До ст. **Ангола.**

1. Узбережжя Атлантичного океану.
2. Гребля на річці Кванзі.
3. На одній з центральних вулиць міста Луанди.
4. Місто Кабінда.
5. Добування алмазів у районі міста Дондо.
6. Нафтопереробний завод поблизу Луанди
7. Сушіння сизалю.
8. Велика рогата худоба на водопої.
9. Будинок з глиняною обмазкою стін.
10. Трон вождя одного з племен. Різьблене дерево, шкіра. Маска з дерева «мванаабо» з париком. **Фігурка предка-«навазейя».** Чорне дерево.

8
9
10

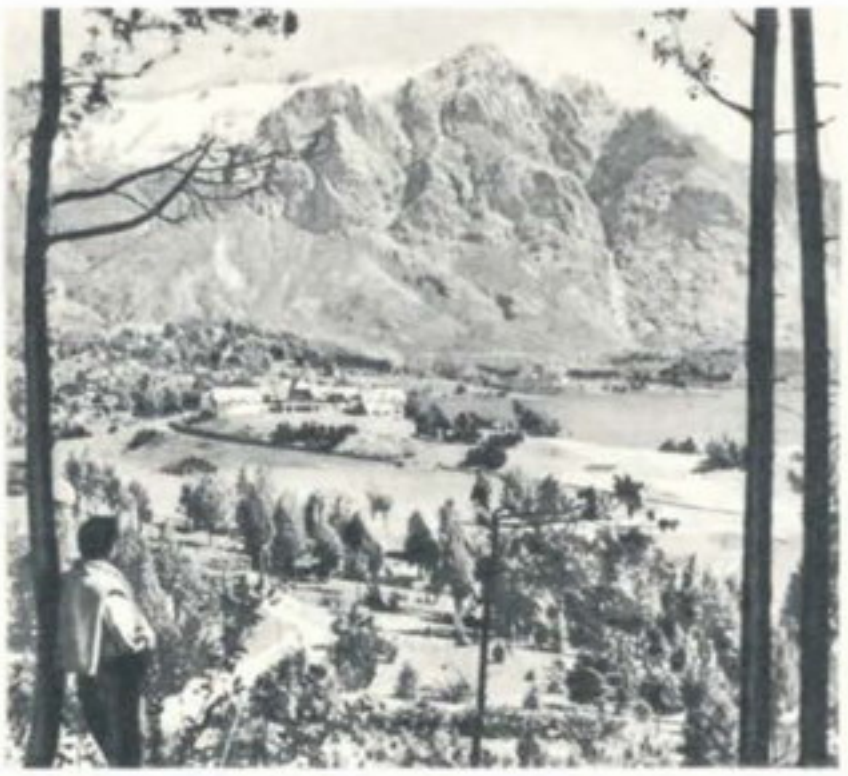

1

2

3
4

До ст. **Аргентіна.**

1. У передгір'ї Анд.

2. Одна з центральних вулиць міста Буенос-Айреса.

3. Водоспад Ігуасу.

4. На сироварному заводі в Буенос-Айресі.

5. Сушіння шкур.

6. Собор у Кордові. 1680—1758.

7. А. Віго. Захоплення фабрики. Офорт. 1936.

8. Е. Сото Аведаньо. Пам'ятник незалежності в Умауаці. 20 ст.

9. А. Берні. Полуніч над світом. 30-і роки 20 ст.

10. Кадр з кінофільму «Кам'яні горизонти». Реж. Р. Віньйолі Баррето. 1956.

5

6

7

8

9

10

1
2

о ст. **Афганістан.**

Автострада в горах Гіндукуш.
На одній з вулиць міста Кабула.
Афганське село.
Підприємство газової промисловості місті Шібаргані.
Отара овець на водопої.
Джелалабадська зрошувальна система.

7. Соборна мечеть у Гераті. 1201—14 ст. (портал з мінаретами побудовано 1936—44).
8. Мініатюра «Ширін з портретом Хосрова» з рукопису «Хамсе» Нізамі. 1431. Державний Ермітаж. Ленінград.
9. Скульптура з Фундукистану. 6—7 ст.
10. Афганські музиканти.

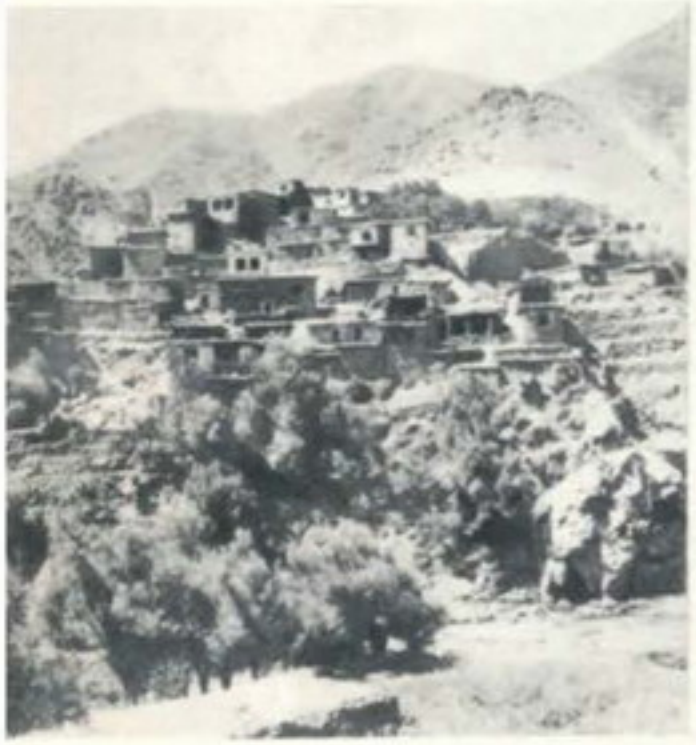

3
4
5

6

7
8
9
10

1
2

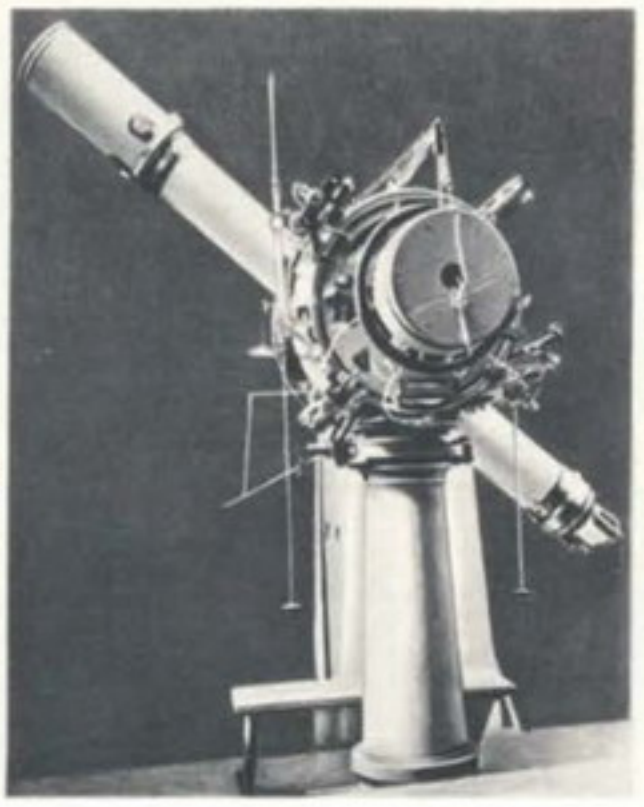

3
4

До ст. **Астрономічні інструменти.**

1. ВТА — великий азимутальний телескоп (діаметр дзеркала 6 *м*).

2. Антена радіотелескопа діаметром 22 *м*.

3. Целостатна установка горизонтального сонячного телескопа.

4. Великий вертикальний круг.

5. Радіотелескоп «РАТАН-600» (фрагмент багатоелементної віддзеркаленої поверхні).

6. Подвійний астрограф Тепфера.

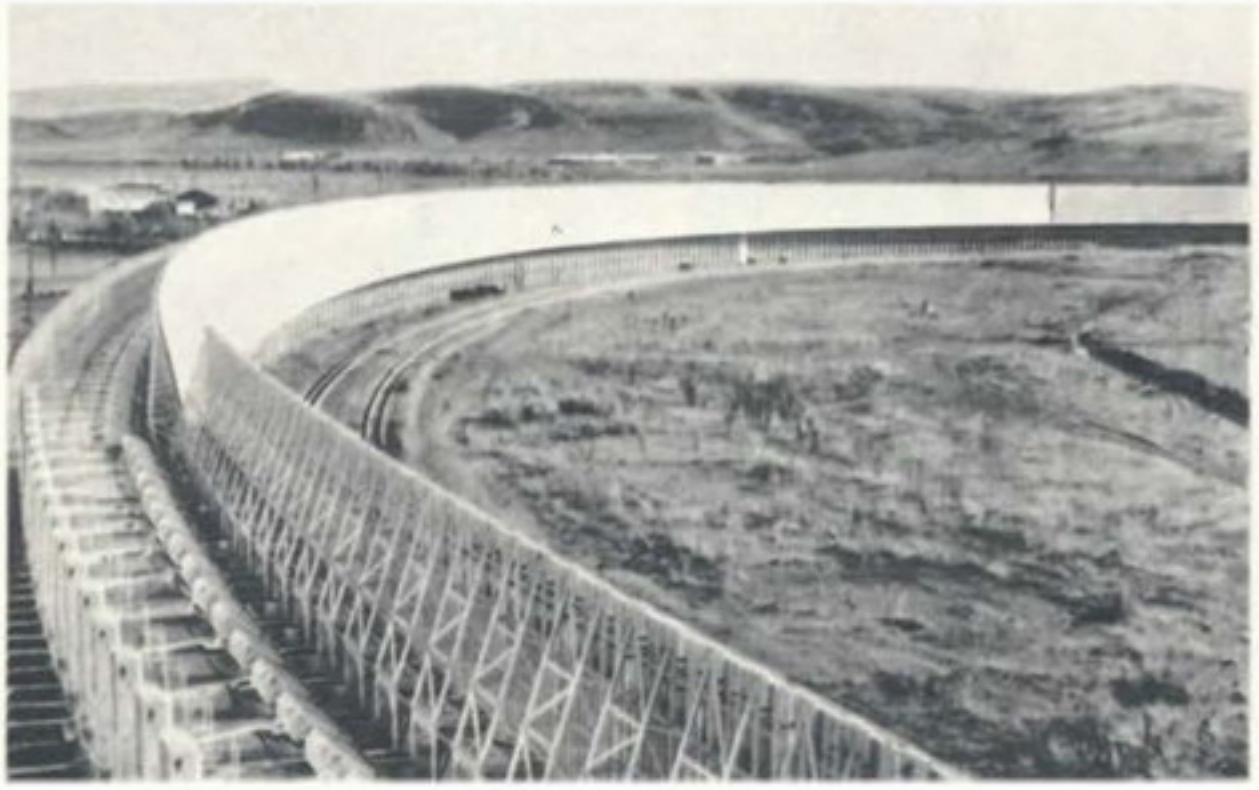

5
6

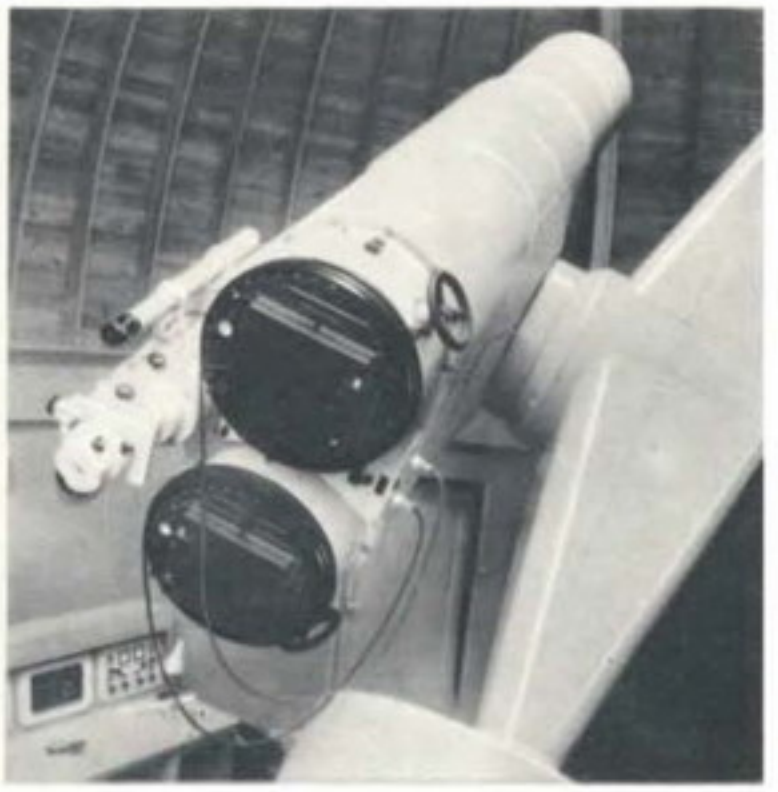

1
2

3
4
5

До ст. Балет. Сцени з балетів: **1.** «Лебедине озеро» П. І. Чайковського. Великий театр Союзу РСР. Москва. 1956. **2.** «Ленінградська симфонія» на музику Д. Д. Шостаковича. Театр опери та балету ім. С. М. Кірова. Ленінград. 1961. **3.** «Лісова пісня» М. А. Скорульського. Театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Київ. 1974. **4.** «Орися» А. Й. Кос-Анатольського. Театр опери та балету ім. І. Я. Франка. Львів. 1967. **5.** «Спляча красуня» П. І. Чайковського. Театр опери та балету. Донецьк. 1975. **6.** «Дон Жуан» В. С. Губаренка. Театр опери та балету ім. М. В. Лисенка. Харків. 1972. **7.** «Бахчисарайський фонтан» Б. В. Асаф'єва. Театр опери та балету. Дніпропетровськ. 1974. **8.** «Спартак» А. І. Хачатуряна. Театр опери та балету. Одеса. 1972. **9.** «Аудроне» Ю. С. Індри. Литовський театр опери та балету. Вільнюс. 1957. **10.** «Отелло» О. Д. Мачаваріані. Театр опери та балету ім. З. П. Паліашвілі. Тбілісі. 1957.

6
7
8

9
10

1
2
3

4
5
6

До ст. **Барокко.** **1.** Ф. Борроміні. Церква Сан-Карло алле Куатро Фонтане в Римі. 1634—67. **2.** Л. Берніні. «Екстаз св. Терези» (фрагмент вівтаря церкви Санта-Марія делла Вітторія в Римі). Мармур. 1644—52. **3.** В. В. Растреллі. Собор Смольного монастиря в Ленінграді. 1746—57. **4.** Б. Меретин. Ратуша в Бучачі. Терноп. обл. 1751. **5.** С. Ковнір. Церква Антонія і Феодосія у Василькові. Київ. обл. 1756—59. **6.** П.-П. Рубенс. Полювання на левів. 1618. **7.** Портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії. 18 ст. ДМУОМ в Києві. **8.** Полкова канцелярія в Чернігові. 90-і рр. 17 ст. **9.** Царські врата. Волинь. Дерево. 18 ст.

7
8
9

1
2

До ст. **Бельгія.**
1. Село в Арденнах.
2. Загальний вид міста Брюсселя.
3. Місто Антверпен.
4. Газосховища на березі річки Маасу.
5. «Атоміум» на території Всесвітньої виставки в Брюсселі 1958.
6. Канал у центрі міста Гента.
7. Металургійний комбінат у провінції Ено.
8. Д. Тенірс. Вартівня. 1642. Державний Ермітаж. Ленінград.
9. А. Брауер. Курці. Близько 1636—38. Метрополітен-музей у Нью-Йорку.
10. К. Меньє. «Антверпен». Бронза. 1900. Музей Меньє в Брюсселі.
11. Ф. Мазерель. Нова армія. Гравюра на дереві. 1954.

3
4

5
6
7

8
9
10
11

До ст. **Бірма.**

1. В горах Північної Бірми.
2. Ріка Іраваді.
3. На тракторному заводі в місті Молам'яйні.
4. Місто Рангун. Пагода Суле.
5. Садіння рису.
6. Заготівля тикового дерева.
7. Продаж гончарних виробів.
8. Храм Ананда в Пагані. 1091
9. Майстри підлакового розпису.
10. Слон. Народна скульптура з дерева. 20 ст.
11. У Хан Тін. Стара жінка. Гіпс. Середина 20 ст.

1
2

3
4

5
6
7

8
9
10
11

До ст. **Болгарія.**

1. В горах Стара Планина.
2. Місто Софія.
3. Атомна електростанція «Козлодуй».
4. Нафтохімічний комбінат у місті Бургасі.
5. Металургійний комбінат у Кремиковцях.
6. На автоскладальному заводі в місті Ловечі.
7. Суднобудівний завод у місті Варні.
8. В одному з цехів текстильної фабрики «Коприна» в місті Свиленграді.
9. Збирання пелюсток троянди.
10. Отара овець на гірському пасовищі.
11. Обробіток виноградних насаджень.

1
2

3
4
5

6
7
8

9
10
11

1
2
3

До ст. Болгарія.

1. Церква Іоанна Хрестителя в Несебирі. 10 ст.
2. Храм-пам'ятник Олександра Невського у Софії. Архітектор О. Н. Померанцев. 1904—12.
3. Народний театр ім. І. Вазова. Архітектори Ф. Фельнер і Г. Гельмер. 1907.
4. Житловий район у Бургасі.
5. В. Стайков. Виробнича нарада гірських робітників. Гравюра на дереві. 1956.
6. Частина розпису Казанликської гробниці. 4—3 ст. до н. е.
7. Н. Балканський. Робітнича сім'я. 1936.
8. Монумент на честь Радянської Армії в Софії. Скульптор І. Фунєв та інші, архітектори Д. Мітов, Л. Нейков. 1954.
9. А. Ніколов. Портрет художника В. Майстори. Мармур. 1953.
10. Державний ансамбль народної пісні і танцю «Пирин». Благоєвград.
11. Кадр із фільму «Бідна вулиця». Реж. Х. Писков. 1961.

4

5
6
7
8

9
10
11

же] — український майстер різьблення на дереві. Автор невеликих композицій, погруддя Т. Шевченка, що зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва. Інші роботи Б.— в музеях Кракова і Битома.

БІЛИ́НСЬКИЙ Йосип (рр. н. і см. невід.) — український майстер-ліпник з Канева. В 1726—29 прикрасив ліпним орнаментом Успенський собор Києво-Печерської лаври після пожежі 1718. Вибагливої форми фронтони, вікна й портали він оздобив у дусі кращих нар. традицій. У прикрасах поряд з класичним орнаментом були й стилізовані мотиви укр. флори і фауни.

БІЛИ́НСЬКИЙ Мирон Львович [20.IX (3.X) 1904, Одеса — 30.IV 1966, Москва] — український радянський кінорежисер. Член КПРС з 1925. На Україні працював з 1924. Фільми: художні — «Страта» (1934), «Стара фортеця» (1937), «Сімнадцятирічні» (1939), «Ескадра повертає на Захід» (1965); документальні — «Донбас», «Гірники Криворіжжя».

БІ́ЛИЦЬКЕ — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Добропільській міськраді, за 4 *км* від залізничної станції Мерцалове. Засн. 1952 у зв'язку з будівництвом шахт. З 1966 — місто. У Б.— 2 кам.-вуг. шахти, центр. збагачувальна ф-ка, хлібокомбінат. 5 заг.-освітніх шкіл, профес.-тех. уч-ще, 6 лік. закладів. Будинок культури, клуб, 3 бібліотеки.

БІ́ЛІ — посилені або якісно змінені виділення зі статевих органів жінки. Найчастіше спостерігаються при *гонореї*, запальних процесах, *трихомонозі*, злоякісних пухлинах, неправильному положенні матки, порушенні обміну речовин, недодержанні статевої гігієни тощо. Розрізняють Б. трубні, маткові, шийкові, піхвові й вестибулярні. Без лікування Б. можуть тривати роками. Б. з домішками крові (особливо у літніх жінок) можуть бути одним з перших проявів раку матки. Лікування: усунення осн. захворювання, що спричинило Б. Профілактика: заходи, що запобігають гінекологічним захворюванням, періодичні профілактичні огляди жінок, додержання правил особистої гігієни.

БІ́ЛІ КА́РЛИКИ — зорі білого кольору з малою світимістю, що характеризуються великою густиною речовини. Маси Б. к. приблизно дорівнюють масі Сонця, а діаметри — в сотні разів менші за його діаметр. Діаметр найкомпактнішого з відомих Б. к. дорівнює 0,1 діаметра Землі. Білий колір цих зір зумовлений високою т-рою їхньої фотосфери (8000 + + 12 000° С). Речовина в надрах Б. к. перебуває в стані виродженого газу. Велика густина її (10^4 — 10^6 *г/см*^{3}) всередині Б. к. пояснюється гравітаційним стисненням до його центра. Б. к.— зорі, які перебувають на пізніх стадіях *еволюції зір*. Відомо кілька тисяч Б. к.

Літ.: Климишин І. А. Астрономія вчора й сьогодні. К., 1976.

В. П. Цесевич.

БІЛІ́БІН Іван Якович [4 (16).VIII 1876, Тарховка, поблизу Петербурга — 7.II 1942, Ленінград] — російський рад. графік. У 1898 навчався в Мюнхені у А. *Ажбе*, в Петербурзі — у І. *Рєпіна* і в петерб. АМ як вільний слухач (1900—04). Твори: ілюстрації до російських казок та билин «Казка про Золотого півника» О. Пушкіна (вид. 1910), «Пісня про купця Калашникова» М. Лермонтова (вид. 1941) та ін. Працював і як художник театру. В дожовтневий час близько стояв до об'єднання «*Мир искусства*». Був учителем Г. *Нарбута*.

БІЛІВЕРДИ́Н (від лат. bilis — жовч і франц. vert — зелений), $C_{33}H_{34}O_8N_4$ — один з *жовчних пігментів*. Утворюється при розкладі *гемоглобіну*, гол. чин. у печінці, де перетворюється на т. з. вердоглобін, який розкладається з наступним звільненням глобіну, заліза й Б. Відновлення Б. приводить до утворення *білірубіну*.

БІЛІНГВІ́ЗМ (від лат. bilinguis — двомовний) — див. *Двомовність*.

БІЛІРУБІ́Н (від лат. bilis — жовч і ruber — червоний), $C_{33}H_{36}O_6N_4$ — один з *жовчних пігментів*. Утворюється, гол. чин., у печінці при розкладі *гемоглобіну* шляхом ферментативного відновлювання *білівердину*; з жовчю виділяється в кишечник.

У невеликій кількості міститься в плазмі крові (у здорової людини 0,2—1,4 *мг%*). При закупорюванні жовчних проток і деяких хворобах печінки концентрація Б. в крові різко збільшується (що спричинює жовтяницю) і він з'являється в сечі. Визначення Б. в крові й сечі має діагностичне значення.

БІ́ЛКА (Sciurus) — рід гризунів родини *білячих*. Довж. тіла 20—32 *см*, хвоста — 19—31 *см*, маса — від 180 до 1000 *г*. Хутро здебільшого густе, пухнасте; забарвлення від яскраво-рудого до сірого і майже чорного, у пн. р-нах — узимку ін. кольору, ніж улітку. Відомо 50 видів Б., поширених у лісах Європи, Азії, Америки. В СРСР — 2 види: Б. звичайна (S. vulgaris) і Б. перська (S. anomalus), з них в УРСР — Б. звичайна, представлена 4 підвидами: Б. українська (на Сх. від Дніпра), Б. Кесслера (на Зх. від Дніпра), Б. карпатська (в Карпатах), Б.-телеутка (акліматизована в Крим. обл.). Живиться насінням рослин, комахами, яйцями птахів. За рік має 2—3 виводки по 5—10 білченят у кожному. Чисельність Б. залежить від урожаю насіння хвойних порід; у голодні роки робить далекі міграції (див. *Міграція тварин*). Хутровий звір. Охороняється законом.

І. Д. Шнаревич.

БІЛКИ́ — *біополімери*, що є основою життєдіяльності організмів. З Б. нерозривно пов'язані процеси *обміну речовин* і перетворень енергії (див. *Біоенергетика*). Обмін речовин здійснюють Б.-*ферменти*, які специфічно каталізують хім. перетворення, властиві живому. Використовуючи енергію певних реакцій розпаду, ферменти (звичайно в комплексі з ін. специфічними Б.) ефективно виконують різну роботу: механічну (напр., при скорочуванні м'язів), осмотичну (при перенесенні речовин проти градієнта концентрації; див. *Осмотичний тиск* у біологічних системах), хімічну (при синтезі ряду речовин, у т. ч. *нуклеїнових кислот* і самих Б.).

До складу організму входять тисячі білків, кожний з яких має свою унікальну структуру. Завдяки інформації, що міститься в цій структурі, Б. функціонують за різноманітними індивідуальними програмами. Їм належить провідна роль у молекулярних механізмах усіх проявів життєдіяльності. Інформація, що міститься в Б., величезна; вона записана у формі довгих послідовностей амінокислотних залишків і надходить з генетичного апарата клітини при біосинтезі Б. Білки є найважливішими поживними речовинами для людини й тварин. Їх застосовують у ряді галузей виробництва як сировину. Б.-ферменти широко використовуються як високоефективні каталізатори в різних галузях промисловості.

Будова й властивості Б. Структурними елементами Б. є *амінокислоти*. Порівняно прості молекули амінокислот містять кислотні групи — COOH, основні групи — NH_2 та бічні ланцюги — R (мал. 1, верхній ряд). У Б. амінокислоти представлені залишками, що з'єднані зв'язками —CO–NH— (мал. 1, нижній ряд). Для Б. характерні саме такі амінокислотні (поліпептидні) ланцюги, але кожен ланцюг складається з десятків, а то й сотень ланок. Молекула білка містить один або кілька з'єднаних між собою поліпептидних ланцюгів. У біосинтезі їх використовуються амінокислоти 20 певних видів. Довжина поліпептидного ланцюга в різних Б. неоднакова. Різниться також склад амінокислот і їхня послідовність у ланцюгу. Відображуючи відмінності довжини поліпептидних ланцюгів, мол. м. білків коливається приблизно від десяти тисяч до багатьох сотень тисяч *дальтонів*. Через відмінності амінокислотного складу несталий і вміст окремих елементів у Б.: вуглецю 50—55%, кисню 6,5—7,3%, азоту 15,0—17,6%, сірки 0,3—2,5%. Якщо молекули різних Б. неоднакові, то молекули даного виду Б. ідентичні, вони не різняться ні за довжиною ланцюгів, ні за складом, ні за послідовністю амінокислот. Будова поліпептидного ланцюга — первинна структура — є основною характеристикою кожного індивідуального Б. Вона точно визначається відповідним *геном*, у якому всю послідовність амінокислот у поліпептидному ланцюгу записано за допомогою нуклеотидного триплетного коду (див. *Генетичний код*).

П. С. Білинник.

А. С. Білик. Дует. Глина, ліплення, глазур. 20 ст.

І. А. Білик. Коник. Глина, ліплення, глазур. 20 ст.

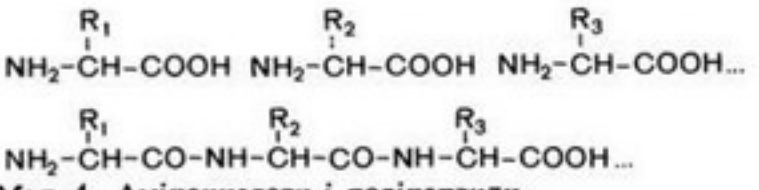

Мал. 1. Амінокислоти і поліпептиди. Верхній ряд — вільні амінокислоти з бічними групами R_1, R_2, R_3. Нижній ряд — амінокислоти, сполучені в поліпептидний ланцюг

Будову поліпептидних ланцюгів багатьох Б. повністю розшифровано. Амінокислоти — структурні компоненти Б.— дуже різняться за характером бічних ланцюгів R (мал. 1). Одні з них гідрофільні, споріднені з водою (розчинником), інші — навпаки, гідрофобні. Першим властива тенденція занурюватися в розчинник, другим — відокремлюватися від розчинника, контактуючи між собою. Є гідрофільні ланцюги R, що несуть позитивні або негативні електричні заряди. Деякі ланцюги R, а також групи — CO й —NH *пептидних зв'язків* (мал. 1) створюють між собою т. з. водневі містки. Тісний контакт гідрофобних ланцюгів усередині молекули Б., взаємне притягування протилежних зарядів і утворення водневих містків, як правило, утворюють у молекулі Б. компактну структуру. Хоч кожна з цих взаємодій окремо є слабкою, сукупність їх у молекулі достатня для того, щоб забезпечити стійку просторову організацію системи й створити певну, часто дуже складну, конфігурацію. В просторовій організації Б. розрізняють: а) вторинну структуру — спіралізовані й витягнуті дільниці ланцюга, фіксовані водневими містками між —CO й —NH-групами пептидного ланцюга; б) третинну структуру — внутрішньомолекулярну упаковку, що виникає внаслідок різних взаємодій амінокислотних залишків; якщо кілька молекул Б. утворюють міцний комплекс, це називають четвертинною (просторовою) структурою. Доведено, що просторова організація Б. має вирішальне значення для їхніх біол. функцій, що ця організація створюється системою внутрішньомолекулярних взаємодій, яка, в свою чергу, визначається первинною структурою. Вирішальне значення первинної структури Б. для його просторової організації та біол. функції підтверджено хім. синтезом двох Б.— гормону *інсуліну* й ферменту *рибонуклеази*. Це було здійснено шляхом штучного одержання відповідних поліпептидних ланцюгів з амінокислот. Фізико-хімічні властивості Б. різноманітні. Якщо склад і просторова організація даного Б. забезпечують зосередження на поверхні молекули великої кількості гідрофільних хім. груп, то Б. виявляється водорозчинним. Якщо ж переважають гідрофобні групи, розчинність втрачається. Заг. електричний заряд білкової молекули залежить від кількості наявних у ній груп з позитивним і негативним зарядами. Знак і величина загального заряду Б. залежать і від реакції середовища (pH). Існують Б. здебільшого електропозитивні (лужні) і електронегативні (кислі). Різноманітність Б. залежить ще й від того, що поряд із Б., які складаються тільки з амінокислот (простими Б.— протеїнами), нерідко трапляються й складні Б.— протеїди, що містять у собі нуклеїнові кислоти *(нуклеопротеїди)*, ліпіди *(ліпопротеїди)*, метали *(металопротеїди)* та ін

Механізми функцій Б. У стійких упорядкованих молекулах Б. існує певне просторове розміщення хім. груп. Це, звичайно, стосується і до поверхнево розташованих груп, з якими можуть контактувати речовини навколишнього середовища. Виявлено, що окремі ділянки поверхні білкової молекули, де розміщено групи, здатні утворювати слабкі зв'язки різного типу, набувають характеру функціональних одиниць — активних центрів. Центри безпомилково «пізнають» молекули, що їхні хім. групи за своєю природою й геом. розміщенням відповідають їхнім власним групам, і здатні взаємодіяти з ними. Ці взаємодії приводять до комплексоутворення. Кожний із зв'язків, що їх утворює центр, сам по собі надто слабкий, щоб створити комплекс, але сукупність зв'язків має достатню міцність. Таким чином, активний центр подібний до шифру з ряду знаків. Тому він діє вибірково. Комплексоутворення, здійснене за допомогою активного центра Б., може істотно вплинути на стан приєднаної речовини. Остання (у разі Б.-ферментів) активується і зазнає певного хім. перетворення. Функціональні можливості активних центрів збільшуються ще й тим, що хім. реактивність однієї з груп центра може різко підвищитися під впливом комбінованого діяння з боку ін. амінокислотних залишків молекули. Активні центри, що їх раніше вивчали непрямими шляхами, тепер виявляють безпосередньо при з'ясуванні тривимірної структури Б. за допомогою методів рентгеноструктурного аналізу. Виконання специфічних дій за допомогою активних центрів є загальним принципом біол. функцій білків.

В. О. Белицер.

Біосинтез Б. відбувається в усіх клітинах живих організмів. Він забезпечує оновлення білків, процеси обміну речовин, їхню регуляцію, а також ріст і диференціацію органів і тканин. Інформацію про первинну структуру кожного Б. закодовано в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* (ДНК), звідки вона «переписується» на матричну *рибонуклеїнову кислоту*, мРНК (т. з. процес транскрипції). Після цього РНК надходить до *рибосом*. Послідовність *нуклеотидів* мРНК забезпечує чітку послідовність амінокислот у поліпептидному ланцюгу. Кожна амінокислота кодується трьома нуклеотидами — т. з. триплетом (*кодоном*). Всього існує 64 кодони; 61 з них кодує 20 властивих білкам амінокислот, а три — закінчення біосинтезу поліпептидного ланцюга. Процес біосинтезу починається з активації амінокислот аденозинтрифосфорною кислотою, АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*). Активована амінокислота сполучається зі специфічною для неї транспортною РНК (тРНК), утворюючи за участю ферменту сполуку амінокислоти з тРНК (аміноацил-тРНК), яка переносить амінокислоту на рибосому. Тут здійснюється процес синтезу поліпептидного ланцюга на мРНК, т. з. трансляція (див. мал. 2). Кожна тРНК має відповідну послідовність із трьох нуклеотидів (*антикодон*), якою пізнає тільки свій триплет (кодон), на мРНК. Аміноацил-тРНК приєднується своїм антикодоном до кодону мРНК в рибосомі. До сусіднього кодону цієї ж мРНК приєднується ін. аміноацил-тРНК. Коли дві аміноацил-тРНК в рибосомі опиняються поруч, амінокислоти приєднуються одна до одної, утворюючи дипептид. Далі

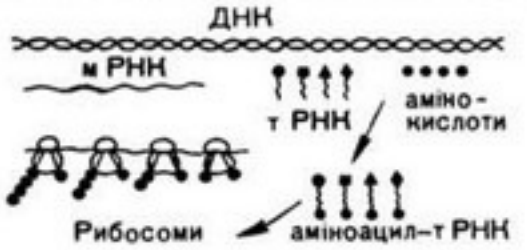

Мал. 2. Загальна схема біосинтезу білка.

до вільного кодону мРНК приєднується третя аміноацил-тРНК, і тоді третя амінокислота з'єднується з дипептидом, утворюючи трипептид. Процес повторюється багато разів, поки не буде «прочитано» всю мРНК. Синтезований поліпептидний ланцюг відділяється від рибосоми, після чого формується його остаточна структура. *Г. Х. Мацука.*

Літ.: Волькенштейн М. В. Молекулы и жизнь. М., 1965; Белицер В. О., Троїцький Г. В., Серебряний С. Б. Дослідження в галузі хімії та біохімії білків, проведені на Україні за радянський час. «Український біохімічний журнал», 1967, т. 39, № 5; Спирин А. С., Гаврилова Л. П. Рибосома. М., 1971; Робертис Э., Новинский В., Саэс Ф. Биология клетки. Пер. с англ. М., 1973; Стент Г. С. Молекулярная генетика. Пер. с англ. М., 1974; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976; Дэвени Т., Гергей Я. Аминокислоты, пептиды, белки. Пер. с англ. М., 1976.

БІЛКІВСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — великий курганний могильник раннього періоду *залізного віку*, виявлений біля с. Білок Іршавського р-ну Закарпатської обл. Під час розкопок (провадилися з 1949) численних курганів виявлено поховання з трупоспаленнями в урнах або грунтових ямах і сліди тризни — залишки вогнищ та уламки ліпного неорнаментованого посуду різної форми. Б. м. належить до ранніх пам'яток *куштановицької культури*.

БІЛКО́ВИЙ МІ́НІМУМ — найменша кількість білка в їжі, потрібна для збереження *азотистої рівноваги* організму. Б. м. залежить від індивідуальних особливостей організму, його віку, вгодованості, а також від якості й кількості небілкових компонентів їжі (вуглеводів, жирів, вітамінів та ін.). Кількість білка, необхідна для забезпечення Б. м., змінюється залежно від його біологічної цінності, яка визначається вмістом і співвідношенням у ньому різних *амінокислот*. Найповноціннішим вважають білок курячого яйця. При складанні харчового раціону орієнтуються на кількість білка, більшу, ніж потрібно для забезпечення Б. м. Для дорослої людини ця величина становить 80—100 *г* білка на добу; при важкій фізичній праці або в період виду-

жування після виснажливої хвороби — до 150 *г*. Якщо організм одержує білків менше за Б. м., порушується співвідношення між процесами синтезу та розкладу тканинних білків з перевагою в бік розкладу. Див. також *Азотистий обмін, Білковий обмін.*

БІЛКО́ВИЙ О́БМІН —сукупність перетворень білків та продуктів їхнього розкладу *амінокислот,* що постійно відбуваються в усіх живих організмах. Складова частина *азотистого обміну* та одна з найважливіших частин *обміну речовин*. Включає в себе складні специфічні процеси синтезу, функціонування й розкладу білків. Біосинтез білків є багатоступінчастим процесом, який відбувається в кожній клітині (див. *Білки*, розділ «Біосинтез»).

У ньому використовується 20 видів L-амінокислот. Проте в складі молекул білків їх може бути від 100 до 10 тис. і більше. В клітинах тканин людини і тварин одні амінокислоти (т. з. замінні амінокислоти) можуть синтезуватись за рахунок простіших органічних кислот та аміаку; інші (незамінні амінокислоти) не синтезуються, і тому потрібно, щоб вони обов'язково надходили в організм з їжею. У рослин і в багатьох видів мікроорганізмів усі амінокислоти синтезуються за рахунок аміаку і *кетокислот*. У цих перетвореннях важлива роль належить *переамінуванню*. Період функціонування білків у тканинах дуже різний — від кількох хвилин до десятків діб. Структурні білки (в сухожилках, рогах, шкірі та ін.) «живуть» довше, ніж функціональні (наприклад, білки мозку, печінки). Розщеплюються білки за участю *протеолітичних ферментів* до амінокислот. Частина з них знову може бути використана для біосинтезу нових білків або ін. високомолекулярних структур (нуклеотидів, пептидів, гормонів, пігментів тощо), решта окислюється до вуглекислого газу, води й аміаку. Аміак також може частково використовуватись у біосинтетичних процесах. Проте осн. маса його у вигляді сечовини (у людей і багатьох видів тварин), сечової кислоти (у птахів) та амонійних солей виводиться з організму. Регуляція Б. о. в організмі надзвичайно складна. В ній беруть участь центральна нервова та гормональна системи, а також ряд *метаболітів*.

Літ.: Кретович В. Л. Основы биохимии растений. М., 1971; Гулый М. Ф. [та ін.]. О факторах, влияющих на интенсивность биосинтеза и структуру синтезирующихся белков в организме. «Молекулярная биология», 1972, в. 8.

Д. О. Мельничук.

БІЛЛЬ (англ. bill, від лат. bulla — кулька; печатка, документ із печаткою) — 1) В Англії в 12—13 ст.— скарга до суду; з початку 14 до кінця 18 ст.— *петиція,* яку подавала якась особа на ім'я парламенту (приватні Б.), або одна з палат парламенту на ім'я короля (публічні Б.). 2) З кінця 18 ст. в країнах англо-саксонської правової системи (США, Великобританії та ін.) — законопроекти, що вносяться урядом або членами парламенту.

«БІЛЛЬ ПРО ПРАВА́», Декларація прав — перші 10 поправок до Конституції США 1787. Прийнятий Конгресом першого скликання 1789, набрав чинності з 1791. Проголосив свободу слова, друку, зборів, совісті, недоторканність особи, житла та ряд інших бурж.-демократичних прав і свобод.

«Б. про п.» — значне завоювання трудящих США, які добилися включення положень про громадян. права до конституції. Його і нині використовує трудова і прогресивна Америка в боротьбі за свої права, скасування *антиробітничого законодавства,* за поліпшення умов життя. Разом з тим відсутність матеріальних гарантій робить «Б. про п.» значною мірою декларативним. Нездоланними перешкодами до реального здійснення прав і свобод, зокрема права на працю, є експлуатація праці капіталом, безробіття, всі форми класового, нац., расового гноблення і соціальної нерівності.

Ю. І. Нипорко.

БІЛЛЬ-БІЛОЦЕРКО́ВСЬКИЙ Володимир Наумович [28.XII 1884 (9.I 1885), м. Олександрія, тепер Кіровоградської обл.— 1.III 1970, Москва] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1917. Працював матросом, кочегаром. Побував у багатьох країнах світу. Друкуватися почав 1918. У збірці оповідань «Сміх крізь сльози» (1920) показав життя трудящих капіталістичних країн. Героїчна драма «Шторм» (1926) — про роль партії в боротьбі за владу Рад (у 1957 створено однойменний фільм). Автор п'єс «Місяць зліва» (1928), «Голос надр» (1929), «Життя кличе» (1934). Нагороджений орденами і медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1976; Укр. перекл.— Шторм. К., 1952; Оповідання. К., 1953.

БІЛОБО́Г, Білий бог, Білун — поганський міфологічний персонаж у сх. і зх. слов'ян, уособлення білих (добрих) сил. Назва Б. засвідчена в топоніміці НДР у *лужичан* (гора Білобог), Польщі (с. Бялобоже), України (с. Білобожниця на Тернопільщині), Серед. Росії (урочище Білі Боги). Протилежним Б. був *Чорнобог*.

БІЛОБО́ЧКА — те саме, що й *дельфін звичайний*.

БІЛОВЕ́ЗЬКА ПУ́ЩА — лісовий масив на вододілі Бугу, Німану і Прип'яті, на кордоні СРСР з Польщею. Загальна площа — бл. 1250 *км²*, у т. ч. на тер. СРСР — в Гродненській і Брестській обл.— 740 *км²*. В сх. частині Б. П., на території СРСР 1939 засн. держ. заповідник, з 1957 — заповідно-мисливське г-во, пл. 87,5 тис. *га*. 81,5% території — незаймані ліси, в яких переважають сосна, ялина, дуб, вільха, осика, береза. Б П. заповідувалась у 13 ст. З 14 ст. полювання на зубрів у Б. П. було обмежено, з 1802 — заборонено. Під час 1 і 2-ї світових воєн зубри були винищені. Спільними зусиллями радянських і польських учених популяцію чистокровних зубрів відновлено. Б. П. населяє понад 55 видів звірів (олень, кабан, косуля, бобер, куниця, білка, лисиця, видра), понад 212 видів птахів (глухар, тетерук, рябчик, голуб, чорний лелека та ін.). Охороняється бл. 900 видів рослин (у т. ч. 109 рідкісних і 21 зникаючий вид). У Б. П. вивчають *екологію* диких тварин, досліджують умови раціонального використання, охорони й відтворення корисних рослин і тварин. При заповідно-мисливському г-ві існує музей природи «Біловезька Пуща».

В зх. частині Б. П., на території Польщі 1947 засн. заповідник — Бєловезький нар. парк пл. 5069 *га*.

БІЛОВО́ДСЬК — селище міського типу Ворошиловградської обл. УРСР, райцентр, на р. Деркулі (бас. Дону).

Б. виник 1686. Під час громадянської війни в слободі відбулося *Біловодське повстання 1918—19* проти білогвардійців.

З 1957 Б.— селище міськ. типу. В Б.— комбікормовий, маслоробний з-ди, харч. комбінат, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 7 заг.-освітніх, музична школи, сільське профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, 6 кінотеатрів, 5 бібліотек.

БІЛОВО́ДСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918—19 — збройний виступ трудящих Старобільського повіту проти білокозаків, які, скориставшись з евакуації німецьких окупантів, захопили цей район. 24.XI 1918 населення слободи Біловодська (тепер смт Ворошиловгр. обл.) і навколишніх сіл під керівництвом підпільної більшовицької орг-ції на зборах прийняло рішення про встановлення Рад. влади. Було обрано військ.-революц. к-т, який взяв владу до своїх рук. Але в кінці листопада 1918 Біловодськ захопили красновці, які видали наказ про мобілізацію до білокозачої армії. У відповідь на це трудящі слободи підняли повстання. Білогвард. командування направило в Біловодськ каральний загін. Повстання було придушено, 50 чол. розстріляно. Більшовицька підпіль-

В. Н. Білль-Білоцерковський.

Біловезька Пуща. Зубри. Стадо оленів.

на орг-ція в умовах терору готувала новий збройний виступ. 25.XII 1918 у Біловодську знову спалахнуло повстання. Проте переважаючі сили білогвардійців придушили виступ. Повстанці перейшли до партизанської боротьби. 3.I 1919 партизани, з'єднавшись з рад. військами, відновили в цьому районі Рад. владу.

БІЛОВО́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Ворошиловградської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. *км²*. Нас. 31,2 тис. чол.

(1976). В районі — 33 населені пункти, які підпорядковані селищній і 8 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Біловодськ*. Поверхня рівнинна, розчленована ярами й балками. Корисні копалини: вогнетривкі глини, крейда, піски, кам. вугілля. Найбільші річки: *Деркул, Комишна, Євсюг*. Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні. В Б. р. розвинута в основному пром-сть по переробці с.-г. сировини. Гол. підприємства: біловодські маслоробний і комбікормовий з-ди, харч. комбінат. Працює комбінат побутового обслуговування (Біловодськ). С. г. спеціалізується на виробн. зерна і м'ясо-мол. тваринництві. В 1976 с.-г. угіддя становили 132 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 97 тис. *га*, луки й пасовища — 34 тис. *га*. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, кормові. Розвинуті м'ясо-мол. скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. В Б. р.— 14 колгоспів, 3 радгоспи, 3 конезаводи (Деркульський, Лимарівський, Новоолександрівський), районне об'єднання «Сільгосптехніка». Автошляхів — 236 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 195 *км*.

У районі — 32 заг.-освітні, музична школи, сільське профес.-тех. училище, експериментальна база Ворошиловгр. агромеліоративної станції Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва і агромеліорації (с. Городище). 27 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 11 будинків культури, 19 клубів, 33 кіноустановки, 24 б-ки, 4 музеї. *В. М. Кононенко.*

БІЛОВУ́С, мичка (Nardus) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трав'янисті щільнокущові рослини з повзучим кореневищем, вузькими щетиновидними листками і тонким однобічним колосом. Рід з єдиним видом — Б. стиснутим (N. stricta), поширеним майже по всій Європі (у т. ч. в СРСР, зокрема в УРСР), у Малій Азії, Гренландії і Пн. Америці. Росте на суходільних луках (в УРСР здебільшого на Поліссі, в Карпатах, зрідка в Лісостепу). Б.— злак низької кормової якості. Поява його в травостої свідчить про виродження лук і про потребу докорінного поліпшення їх. Витісненню Б. з травостою сприяють вапнування, внесення добрив і підсівання цінніших трав.

Біловус стиснутий. Загальний вигляд рослини і квітка.

Білогрудівська культура.
Речі з пам'яток:
1,2 — бронзові прикраси;
3 — кістяна проколка;
4 — глиняний горщик.

БІЛОГІ́РСЬК (до 1945 — Карасубазар) — місто Кримської області УРСР, райцентр; лежить на р. Біюк-Карасу, за 43 *км* від Сімферополя.

Час заснування невідомий. З приєднанням Криму (1783) під назвою Карасубазар ввійшов до складу Росії. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1926 — місто. Заводи: винно-соковий, молочний, стінових матеріалів; хлібокомбінат, промисловий і побутового обслуговування комбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 4 заг.-освітні, музична, спорт. школи, профес.-тех. училище, 4 лік. заклади. Будинок культури, 2 б-ки.

БІЛОГІ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Кримської обл. УРСР. Утворений 1921. Пл. 1,9 тис. *км²*. Нас. 56,5 тис. чол. (1976). В районі — 90 населених пунктів, які підпорядковані міській, селищній і 14 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Білогірськ*. Лежить в основному в передгір'ях Кримських гір. Корисні копалини: глина, вапняки, пісок, крейда, черепашник. Найбільші річки: *Біюк-Карасу*, Кучук-Карасу, *Бурульча, Зуя*. Грунти переважно чорноземні. Ліси (дуб, граб, бук, кримська сосна, волоський горіх, софора японська, в'яз) займають понад 50 тис. *га*.

Підприємства харчової пром-сті та по виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: білогірські винно-соковий, молочний, стінових матеріалів з-ди, пром. комбінат, з-д по переробці ефіроолійних культур (с. Кримська Роза). Працює комбінат побутового обслуговування (Білогірськ) та 10 будинків побуту. Осн. напрями землеробства — садівництво, виноградарство, зернове г-во, тютюнництво, вирощування ефіроолійних культур. У 1976 площа с.-г. угідь становила 109,9 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 56,1 тис. *га*, багаторічні насадження — бл. 12 тис. *га*. Гол. культури: озима пшениця, озимий ячмінь, овес, кукурудза, тютюн; серед ефіроолійних — троянда, лаванда. Тваринництво переважно молочного напряму. Розвинуті вівчарство, кролівництво. В районі — 14 колгоспів, 4 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Автошляхів — 391 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 326 *км*. В районі — 28 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, сільське профес.-тех. уч-ще, 42 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень. 13 будинків культури, 20 клубів, 2 кінотеатри, 53 кіноустановки, 32 бібліотеки. *О. С. Касьяненко.*

БІЛОГІ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Хмельницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,8 тис. *км²*. Нас. 40,3 тис. чол. (1976). В районі — 74 населені пункти, які підпорядковані 2 селищним і 19 сільським Радам народних депутатів. Центр — смт *Білогір'я*. Б. р. лежить у межах *Подільської височини*. Поклади крейди, торфу, пісків. Найбільша річка — *Горинь* з притоками Полквою, Тростянкою та ін. Грунти переважно темно-сірі опідзолені, в заплавах річок — болотні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, береза, берест, вільха) займають 3,4 тис. *га*. Найбільші підприємства: Ямпільський авторемонтний, Білогірський ремонтний (ремонт автодвигунів) з-ди, Карпилівське торфопідприємство, білогірські хлібозавод, харч. комбінат. Працює комбінат побутового обслуговування (Білогір'я). Площа с.-г. угідь 1976 становила 65,5 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 55,3 тис. *га*, луки і пасовища — 9,2 тис. *га*. Гол. культури: пшениця, горох, ячмінь, овес, цукр. буряки, картопля, овочі. В тваринництві розвинуті молочно-м'ясне скотарство і свинарство. В Б. р.— 18 колгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Залізничні станції: Суховоля, Жизниківці та Лепесівка. Автошляхів — 305 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 129 *км*.

В районі — 50 заг.-освітніх, музична школи, 52 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. 19 будинків культури, 42 клуби, 54 кіноустановки, 45 бібліотек. *П. І. Мартинюк.*

БІЛОГІ́Р'Я (до 1946 — Ляхівці) — селище міського типу Хмельницької обл. УРСР, райцентр, на р. Горині (бас. Дніпра). Залізнична ст. Суховоля.

Вперше згадується 1441 під наз-

вою Ляхівці. З 1569 — під владою Польщі. В 1795 Ляхівці в складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1960 — селище міськ. типу. В Б.— ремонтний, цегельний, хлібний з-ди, харчовий і побутового обслуговування комбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколг. буд. та міжколг. шляхобуд. орг-ції. 4 заг.-освітні, музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

БІЛОГОЛО́ВА УКРАЇ́НСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочного напряму. Виведена в 19 столітті на Правобережній Україні (в районі Бердичів — Коростень — Фастів — Козятин) схрещуванням поліської худоби з чорно-рябою голландською. Масть чорна або червона, з білими плямами на нижній частині тулуба, кінцівках і хвості.

Корова білоголової української породи.

Голова біла, здебільшого з червоним або чорним облямуванням навколо очей. Тварини Б. у. п. типово молочної будови тіла, ніжної, щільної конституції. Серед. жива маса бугаїв 850—950 *кг*, корів — 420—500 *кг*. Середньорічний надій молока бл. 3200 *кг*, жирномолочність 3,8%. Розводять у Житомир., Хмельн., Київ., частково у Вінн. областях.

БІЛОГО́РІВКА — селище міського типу Лисичанського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Сіверському Дінці (бас. Дону), за 9 *км* від залізничної станції Насвітевич. У селищі — крейдяний кар'єр, відділок радгоспу «Іскра». Середня школа. 2 лік. заклади. Клуб, 2 б-ки. Засн. 1785.

БІЛОГРА́ДСЬКИЙ Тимофій (рр. н. і см. невід.) — український бандурист і співак 18 ст. На поч. 30-х рр. був музикантом при царському дворі в Петербурзі. В 1733 Б. послали до Німеччини вдосконалювати виконавську майстерність, 1739 він повернувся до Петербурга. З 1740 жив за кордоном, користувався успіхом як співак і бандурист-віртуоз.

БІЛОГРУ́ДІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура пізнього етапу *бронзового віку* (12—10 ст. до н. е.) в лісостеповій частині Правобережної України. Пам'ятки цієї культури вперше досліджено 1918 в Білогрудівському лісі на території тепер. Черкас. обл. (звідси і назва). Серед пам'яток Б. к. характерні *зольники*. При розкопках поселень виявлено залишки наземних жител. Померлих ховали під курганами та в безкурганних могильниках. Знайдено глиняний посуд, бронзові підвіски, браслети, шпильки. Більшість знарядь виготовляли з каменю та кістки. Осн. заняття населення — землеробство і скотарство; існувало бронзоливарне виробн. Племена Б. к. жили патріархально-родовим ладом. Деякі вчені відносять їх до протослов'ян, інші — до фракійців.

Літ.: Березанська С. С. Білогрудівська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

Г. Т. Ковпаненко.

БІЛОДІ́Д Іван Костянтинович [16 (29).VIII 1906, с. Успенське, тепер с. Успенка Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл.] — український рад. мовознавець, акад. АН СРСР (з 1972), акад. АН УРСР (з 1957), засл. д яч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1943. Закінчив Харків ун-т (1932). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1946 працює в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР і Київ. ун-ті. В 1957—62 — міністр освіти УРСР. З 1962 — віце-президент АН УРСР і директор Ін-ту мовознавства. Голова Укр. к-ту славістів, член Рад. і Міжнар. к-тів славістів (з 1961). Автор праць із заг. мовознавства, з історії і теорії укр. і рос. мов, методології й історії мовознавства: «Питання розвитку мови української радянської художньої прози» (1955), «Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови» (1964), «Російська мова — мова міжнаціонального спілкування народів СРСР» (1962), співавтор і головний редактор «Курсу історії української літературної мови» (т. 1—2, 1958—61), «Сучасної української літературної мови» (т. 1—5, 1969—73). На XXI і XXII з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Делегат XXV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 5-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Мова і стиль романа «Вершники» Ю. Яновського. К., 1955; Мова творів Олександра Довженка. К., 1959; Поетична мова Максима Рильського. К., 1965; Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967; Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе. М., 1972; Мова і ідеологічна боротьба. К., 1974.

В. М. Русанівський.

БІЛОДУ́ШКА — те саме, що й кам'яна *куниця*.

БІЛОЗЕ́РКА — річка в Херсонській обл. УРСР, ліва притока Дніпра (впадає в оз. Білозерський лиман). Довж. 88 *км*, пл. бас. 1410 *км*². Влітку пересихає.

БІЛОЗЕ́РКА — селище міського типу Херсонської обл. УРСР, райцентр, на березі Білого оз., яке рукавом сполучене з Дніпром, за 14 *км* від залізничної станції Херсон.

Виникла у 18 ст. як маєток одного із засновн. Херсона генерал-поручика І. А. Ганнібала, дядька матері О. С. Пушкіна. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 Б.— селище міськ. типу.

В Б.— з-д буд. матеріалів, радгосп, районне об'єднання «Сільгосптехніка»; комбінати: побутового обслуговування і комунальних підприємств. 3 заг.-освітні, музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки, істор. музей.

БІЛОЗЕ́РСЬКЕ — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Добропільській міськраді, за 15 *км* від залізничної станції Добропілля. Населений пункт засн. 1950 у зв'язку з будівництвом шахт. З 1966 — місто. У Б.— кам.-вуг. шахти, Красноармійська групова збагачувальна ф-ка; з-ди: асфальтобетонний і мінеральних вод. 5 заг.-освітніх, музична школи, профес.-тех. уч-ще, 8 лік. закладів. Клуб, 3 бібліотеки.

БІЛОЗЕ́РСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення пізнього етапу *бронзового віку* на північному березі Білозерського лиману (тепер Каховського водосховища), виявлене в м. Кам'янці-Дніпровській Запорізької обл. Розкопками 1947 відкрито залишки великого напівземлянкового житла з трьома вогнищами. Знайдено бронзові ножі, шила, крем'яні наконечники стріл, зернотерки, уламки глиняного посуду і кістки тварин. Вивчення кераміки Б. п. та ін. одночасних йому пам'яток дало змогу виділити в пізньому періоді *зрубної культури* окремий етап, названий білозерським (11 — поч. 8 ст. до н. е.), який пов'язують з племенами *кіммерійців*.

БІЛОЗЕ́РСЬКИЙ Андрій Миколайович [16 (29).VIII 1905, Ташкент — 31.XII 1972, Москва] — російський рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1962), віце-президент АН СРСР (з 1971), Герой Соціалістичної Праці (1969). В 1927 закінчив Середньоазіатський ун-т у Ташкенті. З 1930 працював у Моск. ун-ті і одночасно з 1946 — в Ін-ті біохімії АН СРСР. Основні праці з хімії і біохімії білків, нуклеїнових кислот. Разом з О. С. Спіриним передбачив необхідність існування інформаційної *рибонуклеїнової кислоти*. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

БІЛОЗЕ́РСЬКИЙ Василь Михайлович [1825, х. Мотронівка на Чернігівщині — 20.II (4.III) 1899] — український громадський діяч, журналіст, учений і педагог. Походив з дворянської сім'ї. В 1843—46 навчався в Київському університеті, 1846—47 вчителював у Полтавському кадетському корпусі. Б.— один з організаторів *Кирило-Мефодіївського товариства*. Брав участь у створенні його статуту. Автор «Записки» (пояснення статуту), в якій змалював тяжке становище слов. народів, у т. ч. українського. Вважав за можливе пропагандою ідей християнства й освіти об'єднати слов. народи в федеративну д-ву. Належав до ліберально-бурж., поміркованої частини Кирило-Мефодіївського т-ва. В 1847 Б. заарештовано і заслано до Петрозаводська. Після заслання жив у Петербурзі. В 1861—62 — редактор журн. «*Основа*». Пізніше служив у Варшаві.

БІЛОЗЕ́РСЬКИЙ Микола Михайлович (1833, Чернігівщина — 1896) — український фольклорист і етнограф ліберально-бурж. напряму. Брат В. М. *Білозерського*

І. К. Білодід.

А. М. Білозерський.

БІЛОЗЕРСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУДНИЙ РАЙОН

СХЕМА РОЗТАШУВАННЯ РОДОВИЩ У БІЛОЗЕРСЬКОМУ ЗАЛІЗОРУДНОМУ РАЙОНІ

Білозір болотяний. Загальний вигляд рослини та розріз квітки.

Збирач і дослідник фольклорних, істор. та етногр. матеріалів. Автор статті «Тарас Григорович Шевченко за спогадами різних осіб 1831—1861 р.» (1882), в якій подано цінні біографічні відомості про Т. Шевченка.

Тв.: Южнорусские летописи, т. 1. К., 1856.

БІЛОЗЕ́РСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ РАЙО́Н — поклади багатих залізних руд у Запорізькій обл. УРСР, за 75 *км* на Пд. Зх. від Запоріжжя. Складається з Північно-Білозерського, Південно-Білозерського та Переверзівського родовищ. Простягається майже в меридіональному напрямі смугою завширшки бл. 20 *км* і завдовжки 65 *км* від с. Малої Білозерки до с. Веселого. Площа бл. 1300 *км*². Розвідані запаси багатих руд з серед. вмістом заліза 61% становлять 688 млн. *т* (1976). В геол. будові району беруть участь метаморфічні породи *докембрію*, які утворюють синкліналь ну структуру (див. *Синкліналь*). Багаті залізні руди локалізовані в зх. крилі структури і залягають серед трьох горизонтів залізистих кварцитів, що мають меридіональне простягання і круто падають на Сх. Погужність рудних тіл досягає 100 *м*. Гідрогеологічні умови району складні, зумовлені наявністю дев'яти водоносних горизонтів. За мінералогічним складом залізні руди належать до гематит-мартитового типу. Хім. склад їх: заліза — 61%, фосфору — 0,02%, сірки — 0,011%. За фізико-мех. властивостями і вмістом заліза виділяють доменні (заліза 48—62%) і мартенівські (заліза більше як 62%) руди. В 1948 виявлено магнітні аномалії у межах Б. з. р., 1955 відкрито Північно-Білозерське, 1957 — Південно-Білозерське, 1959 — Переверзівське родовища. На базі Південно-Білозерського родовища з 1969 діє Запорізький залізорудний комбінат.

О. П. Гавеля.

БІЛОЗЕ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Херсонської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,7 тис. *км*². Нас. 64 тис. чол. (1976). У районі — 59 населених пунктів, які підпорядковані селищній і 18 сільським Радам народних депутатів. Центр — смт *Білозерка*. Територія Б. р. омивається Дніпровським лиманом. Лежить у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини — мінеральні буд. матеріали (граніт, черепашник, пісок, глина). Вздовж пд.-сх. межі Б. р. тече *Дніпро*, територією району — *Інгулець*. Грунти переважно чорноземні та темно-каштанові. Розташований у степовій зоні.

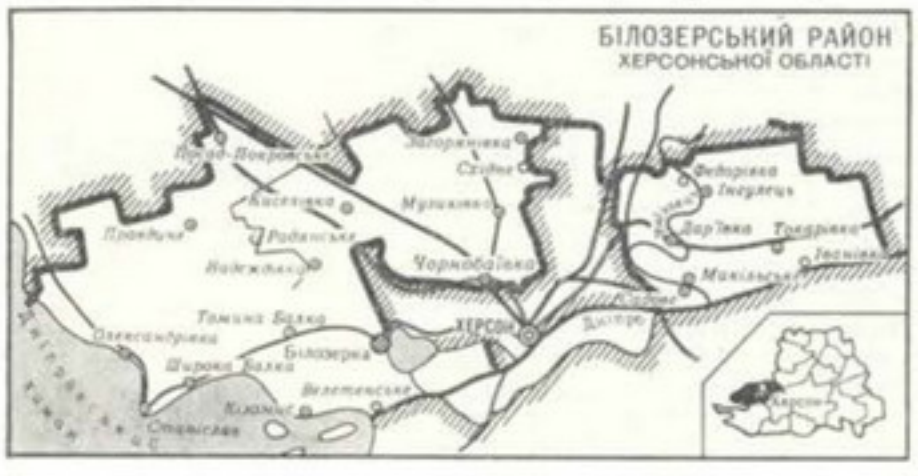

Підприємства буд. матеріалів і харч. пром-сті. Найбільші з них: Білозерський з-д буд. матеріалів, Іванівський каменедробильний з-д. Працюють комбінат побутового обслуговування (Білозерка) та 5 будинків побуту. Гол. галузі с. г.— овочівництво і тваринництво молочно-м'ясного напряму. С.-г. угіддя 1976 становили 101,8 тис. *га*, у т. ч. орні землі — 91,4 тис. *га*. Зрошується 39,4 тис. *га*. Гол. культури: овочеві (помідори, кабачки, огірки, капуста, баклажани, цибуля), зернові, баштанні та технічні. В Б. р.— 21 радгосп, 2 колгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Залізнична станція Копані. Автошляхів — 352 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 316 *км*. У районі — 38 заг.-освітніх, 2 муз. школи, 43 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень. 16 будинків культури, 16 клубів, 58 кіноустановок, 37 б-к, 2 музеї. В Білозерці та с. Широкій Балці Б. р.— меморіальні комплекси воїнам, що загинули під час Великої Вітчизн. війни 1941—45.

Г. І. Вихров.

БІЛОЗІ́Р (Parnassia) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. білозорових. 50 видів, поширених у помірній і субтропічних областях Пн. півкулі. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — один: Б. *болотяний* (P. palustris), вис. до 40 *см*, з нерозгалуженими стеблами і поодинокими білими квітками на їхніх верхівках. Прикореневі листки з довгими черешками, серцевидні, тупі, з темними крапками; стебловий листок один, сидячий; плід — коробочка. Росте на вологих луках і болотах, в УРСР, зокрема на Поліссі і Карпатах. Рослина містить *алкалоїди*. Отруйна.

БІЛОЗУ́БКА, землерийка білозуба (Crocidura) — рід комахоїдних ссавців родини *землерийкових*. Довж. тіла 4—10 *см*. Від *бурозубки* і *кутори* відрізняється білими зубами, довшими вухами і рідкими довгими волосинками на хвості. Поширена в Африці і Євразії. Відомо бл. 100 видів, в СРСР — 6, з них в УРСР — 2: Б. мала (C. suaveolens) і Б. білочерева (C. leucodon). Корисні, живляться переважно комахами. Двічі на рік народжують по 3—10 малят. Викопні рештки відомі починаючи з серед. міоцену Європи.

В. І. Абеленцев.

БІЛОКА́М'ЯНСЬК — місто Кримської обл. УРСР, підпорядковане Севастопольській міськраді, на узбережжі Чорного м. Залізнична станція, порт.

Місто утворено 1976 з пн. частини Балаклавського р-ну Севастополя (див. *Балаклава*). З-ди: стінових матеріалів, залізобетонних виробів, виноробний; ДРЕС, комбінат побутового обслуговування тощо. В місті — 4 заг.-освітні школи, будівельне профес.-тех. уч-ще, лікарня, поліклініка, 2 клуби, кінотеатр, 3 бібліотеки.

БІЛОКО́НСЬКИЙ Іван Петрович [25.V (6.VI) 1855, Чернігів — 7.II 1931, Харків] — вітчизняний освітній і громадський діяч буржуазно-ліберального напряму, літератор. Після закінчення Черніг. гімназії працював нар. учителем. Був членом «*Харківського товариства грамотності*». За зв'язок з народовольцями 1880 Б. заслано до Сибіру. В 1886 повернувся із заслання, працював у земствах Житомира, Курська, Орла, Харкова. В 1905 примкнув до партії кадетів. Автор праць з історії земства, ряду мемуарних і белетристичних творів. Б.— редактор і один з авторів 10-го тому «*Народной энциклопедии научных и прикладных знаний*» (Москва, 1912), присвяченого питанням нар. освіти в Росії.

БІЛОКРИ́ЛКИ, алейродиди (Aleyrodidae) — підряд рівнокрилих хоботних комах. Довж. тіла у європ. видів 1,3—1,8 *мм*, крила (дві пари) однаково розвинені, вкриті лусочками. Відомо понад 200 видів Б., поширених у всіх країнах світу, але переважно в тропічних. В СРСР — бл. 30 видів, у т. ч. в УРСР — 14. Б. живляться соками рослин; тримаються на нижній поверхні листків. Деякі види, зокрема завезена з Бразилії білокрилка теплична (Trialeurodes vaporariorum), ушкоджують овочеві та ягідні культури в теплицях. Іл. с. 456.

В. М. Логвиненко.

БІЛОКРИ́ЛЬНИК БОЛО́ТЯНИЙ, образки болотяні (Calla palustris) — багаторічна трав'яниста рослина родини ароїдних. У Б. б. повзуче, членисте кореневище і серцевидні загострені листки на довгих черешках. Квітки двостатеві, без оцвітини, зібрані в початок, обгорнений покривалом. Плід ягодоподібний, червоний. Б. б. поширений у Пн. і Серед. Європі, Сибіру, на Далекому Сході і в Пн. Америці; звичайний в УРСР (на Поліссі). Росте на болотах і грузьких берегах річок. Отруйний.

БІЛОКРИНИ́ЦЬКА ІЄРА́РХІЯ — старообрядницька церква, основна течія в *попівщині*. Створена в 40-х рр. 19 ст. у Білокриницькому монастирі побл. Чернівців на Буковині (тоді на тер. Австрії), де оселилася громада попівців з Росії. В 1853 була заснована Моск. архієпископія — центр Б. і. в Росії. Прихильники Б. і. є й нині серед віруючих на тер. РРФСР, України, Білорусії, Молдавії. Керує Б. і. рада на чолі з архієпископом. Див. також *Старообрядництво*.

БІЛОКРІ́В'Я — Захворювання кровотворної тканини. Те саме, що й *лейкоз*.

БІЛОКУ́Р Катерина Василівна [25.XI (7.XII) 1900, с. Богданівка, тепер Яготинського р-ну Київської обл.— 10.VI 1961, там же] — український рад. майстер декоративного живопису, нар. художник УРСР (з 1956). Працюючи в колгоспі, брала участь у худож. самодіяльності, де її природний хист до малювання набув великого розквіту. Сюжетами її творів є квіти, плоди садів, городів, полів («Берізки увечері», 1940; «Цар-колос», «Колгоспний достаток» — обидва 1946; «Буйна», 1944; «Колгоспне поле», 1948—49; «Сніданок», 1950; «Півонії», 1958, та ін.). Картини Б. відзначаються оригінальністю ком-

позиції, яскравістю колориту, ретельно проробленими деталями, пройняті народнопоетичним сприйняттям природи. З кін. 30-х рр. стала учасницею обласних, республіканських, всесоюзних і зарубіжних виставок. Більшість творів Б. зберігається в Держ. музеї укр. нар. декоративного мистецтва у Києві. Іл. див. на окремому аркуші, с. 456—457.

Літ.: Катерина Василівна Білокур. К., 1959; Катерина Білокур. Альбом. К., 1975.

БІЛОКУРА́КИНЕ — селище міського типу Ворошиловградської обл. УРСР, райцентр, на р. Білій (бас. Дону). Залізнична станція. Населений пункт засновано 1700. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1954 Б.— селище міськ. типу. В Б.—асфальтобетонний завод, елеватор, районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування тощо. 4 заг.-освітні, музична школи, лікарня. Будинок культури, 4 клуби, 5 бібліотек.

БІЛОКУРА́КИНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Ворошиловградської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. *км*². Нас. 31 тис. чол. (1976). В районі — 61 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 11 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Білокуракине*. Поверхня рівнинна. Поклади кварцитів, глин, пісків. Річки: *Біла*, Лізна (бас. Сіверського Дінця). Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Пром-сть спеціалізується на переробці с.-г. сировини та виробництві буд. матеріалів. Найбільше підприємство — Білокуракинський асфальтобетонний завод. Працює комбінат побутового обслуговування (Білокуракине). Спеціалізація с. г.— вирощування зернових і тех. культур та тваринництво молочно-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1976 становила 123,1 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 87,6 тис. *га*. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник. Розвинуте садівництво. В Б. р.— 14 колгоспів, 6 радгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Залізничні станції: Білокуракине, Катран, Солідарна. Автошляхів — 302 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 218 *км*.

У районі — 36 заг.-освітніх, музична школи, сільське профес.-тех. уч-ще, 31 лік. заклад, у т. ч. 2 лікарні. 8 будинків культури, 33 клуби, 28 кіноустановок, 29 бібліотек. *О. І. Рогачова.*

БІЛОЛО́З, верба тритичинкова (Salix triandra) — рослина з роду *верба*, високий кущ, рідше деревце. Гілки тонкі, гнучкі, оливкового або жовто-зеленого кольору. Квітки одностатеві, зібрані в сережки, розцвітають після появи листків. Поширений майже по всій території СРСР, у т. ч. УРСР — в усіх районах. Росте на вологих луках і болотах, у плавнях, по берегах річок та озер (добре закріплює береги). З гілок Б. плетуть кошики, кору й листя використовують як барвник; рослина містить *дубильні речовини*. Іл. с. 456.

БІЛОЛУ́ЦЬК — селище міського типу Новопсковського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Айдарі (бас. Дону), за 40 *км* від залізничної станції Солідарна. У селищі — комбінат будівельних матеріалів, млин, олійно-жировий і маслоробний з-ди, міжколгоспна будівельна орг-ція, відділення районного об'єднання «Сільгосптехніка», відділок радгоспу «Білолуцький». Школи: 3 загальноосвітні та музична; 2 лік. заклади. Будинок культури, 2 клуби, 4 б-ки. Б. засн. в 1-й пол. 17 ст.

БІЛОМО́РСЬКО-БАЛТІ́ЙСЬКИЙ КАНА́Л — водний шлях між Білим м. і Онезьким оз. Через Онезьке й Ладозьке озера та ріки Свір і Неву сполучає Біле м. з Балтійським; через Онезьке оз. і Волго-Балтійський канал — з Волзьким басейном. Споруджений 1931—33. Заг. протяжність 227 *км* (від м. Бєломорська до с-ща Повенець), з них 37 *км* — штучний канал. Б.-Б. к. забезпечив зв'язок між морями Європ. частини СРСР, скоротив шлях від Ленінграда до Архангельська майже на 4 тис. *км*; спорудження його сприяло використанню лісових і мінеральних ресурсів прилеглих районів. Має велике значення як для внутр., так і для експортно-імпортних перевезень (осн. вантажі: ліс, руда, мінеральні добрива). Протягом десятої п'ятирічки (1976—80) Біломорсько-Балтійський канал передбачено реконструювати.

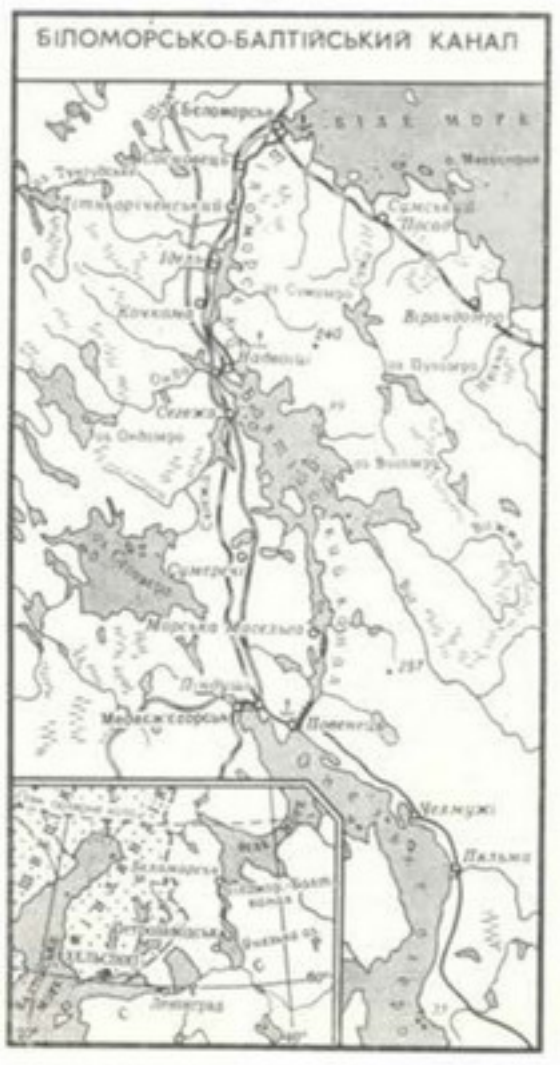

БІЛОМ'ЯЗОВА ХВОРО́БА — захворювання молодняка с.-г. тварин, проявом якого є порушення обміну речовин, ураження серцевого і скелетних м'язів, шлунка. Хворіють телята й ягнята, зрідка поросята, хутрові звірі, індичата, курчата і каченята. Хворі тварини мляві, у них спостерігається параліч кінцівок, прискорене дихання. У тяжко хворих — пронос, підвищена т-ра, втрата апетиту. Іноді тварини гинуть через кілька годин. Хворим тваринам призначають селенові й вітамінні препарати, дієтичну годівлю. У неблагополучних щодо Б. х. г-вах з профілактичною метою тваринам згодовують трикальційфосфат, йодовану кухонну сіль, препарати мікроелементів (напр., селену).

БІЛО́ННА МОНЕ́ТА, білон (франц. billon — низькопробне срібло) — розмінна металева монета, номінальна вартість якої перевищує вартість уміщеного в ній металу та витрати на карбування. Є знаком вартості, замінником повноцінних золотих або срібних грошей в обігу. Карбується з срібла, міді, нікелю й ін. металів та їхніх сплавів. В СРСР випускають монети з міднонікелевого сплаву вартістю 1 крб., 50, 20, 15 і 10 коп.; з міднюцинкового сплаву — 5, 3, 2 і 1 коп.

БІЛОО́КИЙ Карпо Петрович [н. 15 (27).VII 1888, Смотрич, тепер смт Хмельницької обл.— 28.V 1974, там же] — український рад. майстер художньої кераміки. Його вироби — миски, тарілки, тикви — розписані витонченим орнаментом, в якому переважають рослинні мотиви та зображення птахів. Твори Б. зберігаються в музеях Києва, Львова, Полтави, Ленінграда.

БІЛОО́ЧКА — риба родини коропових. Те саме, що й *клепець*.

БІЛОПІ́ЛЛЯ — місто Сумської обл. УРСР, райцентр; розташоване на р. Вирі (притока Сейму). Залізнична станція. Місто Б. 1672 заснували козаки-переселенці з Правобережної України. Радянську владу встановлено в кін. грудня 1917. В місті — з-ди: маш.-буд. (устаткування для підприємств харч. пром-сті), ремонтно-мех., сироварний, хлібний; меблева ф-ка, цегельня, харч. комбінат. У Б.— 10 заг.-освітніх, музична і спортивна школи; залізничне профес.-тех. училище, 4 лік. заклади. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 6 б-к. Музей рад. педагога і письменника А. С. *Макаренка*, який народився в Білопіллі.

К. В. Білокур. Автопортрет. Олівець. 1950. Державний музей українського народного декоративного мистецтва в Києві.

К. П. Білоокий. Миска і кашпо. 50-і рр. 20 ст.

Білозубка білочерева.

Білокрильник болотяний: *1* — загальний вигляд; *2* — квітка; *3* — початок з плодами.

БІЛОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

БІЛОПІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у центральній частині Сумської обл. УРСР. Утворений 1926. Пл. 1,5 тис. *км²*. Нас. 87,3 тис. чол. (1976). У районі — 151 населений пункт, підпорядкований 2 міським, 2 селищним і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Білопілля*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована долинами річок, ярами й балками. Корисні копалини: торф, піски. Найбільші річки — *Сейм*, *Вир*. Грунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, липа, клен, ясен) займають 5,2 тис. *га*. Підприємства маш.-буд., харч. пром-сті. Найбільші з них: Білопільський маш.-буд. з-д, Великооктябрський (смт Жовтневе) і Куянівський цукр. комбінати, уляніські оцтовий і сироварний з-ди. Працює 8 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. С.-г. угіддя 1976 становили 123,6 тис. *га*, у т. ч. орні землі — 109,6 тис. *га*, луки і пасовища — 12,3 тис. *га*. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, озиме жито, зернобобові, цукр. буряки. В Б. р.— 22 колгоспи, 4 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничний вузол Ворожба та 5 залізничних станцій. Автошляхів — 510 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 225 *км*.

У районі — 69 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, 2 профес.-тех., кулінарне уч-ща, 60 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень. 22 будинки культури, 47 клубів, 64 кіноустановки, 67 б-к, 4 музеї, серед яких музей А. С. *Макаренка* в Білопіллі. *М. І. Грибенко.*

Білолоз: *1* — гілочка з маточковою сережкою; *2* — маточкова квітка; *3* — плід; *4* — тичинкова квітка; *5* — гілочка з тичинковою сережкою.

БІЛОРИ́БИЦЯ (Stenodus leucichthys) — риба родини *лососевих*. Довж. тіла понад 1 *м*, маса до 20 *кг*. Поширена в Каспійському м. Живиться дрібною рибою. Б.— прохідна риба: для розмноження заходить у річки. Статевої зрілості досягає у 6—7-річному віці. Нерест у жовтні — листопаді. Цінний об'єкт промислу, але у зв'язку з порушенням умов розмноження кількість Б. зменшується; відтворення її можливе шляхом розведення на рибзаводах. Невеликий промисел зберігся на р. Уралі. В бас. Пн. Льодовитого ок. поширений підвид Б.— *нельма*.

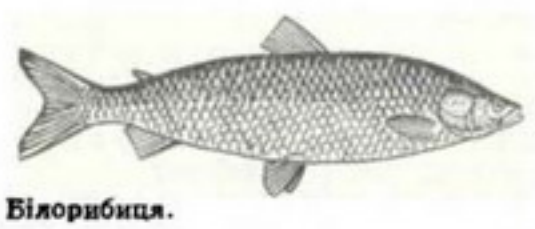

Білорибиця.

БІЛОРІ́ЧЕНСЬКИЙ — селище міського типу Лутугинського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, за 4 *км* від залізничної ст. Збірна. Кам'яновугільна шахта, центральна збагачувальна ф-ка, 2 асфальтобетонні з-ди, радгосп. 4 заг.-освітні школи, профес.-тех. уч-ще, 4 лік. заклади. 2 клуби, 6 б-к. Утворений 1951.

БІЛОРУ́СИ (самоназва — бєларуси) — нація, основне населення Білоруської РСР. Заг. чисельність — 9,6 млн. чол. (1975, оцінка), з них в СРСР 98,9%. Окремі групи Б. живуть у РРФСР, УРСР (385 847 чол.; 1970, перепис), Латв. РСР, а також за межами СРСР (у Польщі й країнах Америки). Мова — білоруська. Віруючі Б.— переважно православні, в пн.-зх. р-нах БРСР є католики. Етнічною основою Б., так само як росіян і українців, була давньоруська народність. Формування білорус. народності відбувалося після феод. роздроблення *Київської Русі* в 14—16 ст. Воно проходило в умовах боротьби Б. проти лит. і польс. загарбників за соціальне і нац. визволення. Возз'єднання Білорусії з Росією в кін 18 ст. мало прогресивне значення для Б. З розвитком капіталізму склалася білорус. бурж. нація (19 ст.). За свою багатовікову історію Б. створили оригінальну культуру, тісно пов'язану з культурою росіян і українців. Після перемоги Великого Жовтня Б. вперше в своїй історії здобули державність. В 1939 до складу БРСР увійшла Зх. Білорусія, і Б. возз'єдналися в Білорус. Рад. соціалістичній д-ві. У ході революційних перетворень Б. сформувалися в соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР створили нову істор. спільність — *радянський народ*. Б. у братній співдружності з усіма народами СРСР перетворили Білорусію з відсталого агр. краю на високорозвинуту індустріально-колгоспну соціалістичну республіку. Б.— робітники, селяни, інтеліген-ція — працюють у пром-сті, в колгоспах, наук. і навч. закладах, культ.-освітніх установах. Деякі етногр. особливості культури Б. зберігаються в сільс. житлі й одязі, в побуті; вони органічно поєднуються з рисами нового побуту білорус. соціалістичної нації. Про історію, г-во і культуру див. *Білоруська Радянська Соціалістична Республіка*.

В. К. Бондарчик.

БІЛОРУ́СЬКА МО́ВА — мова *білорусів*. Разом з рос. і укр. мовами входить до сх. групи слов. мов. Говорять нею понад 7,2 млн. чол. (1970, перепис). Б. м. почала формуватися на базі староруської мови і діалектів Зх. Русі в процесі

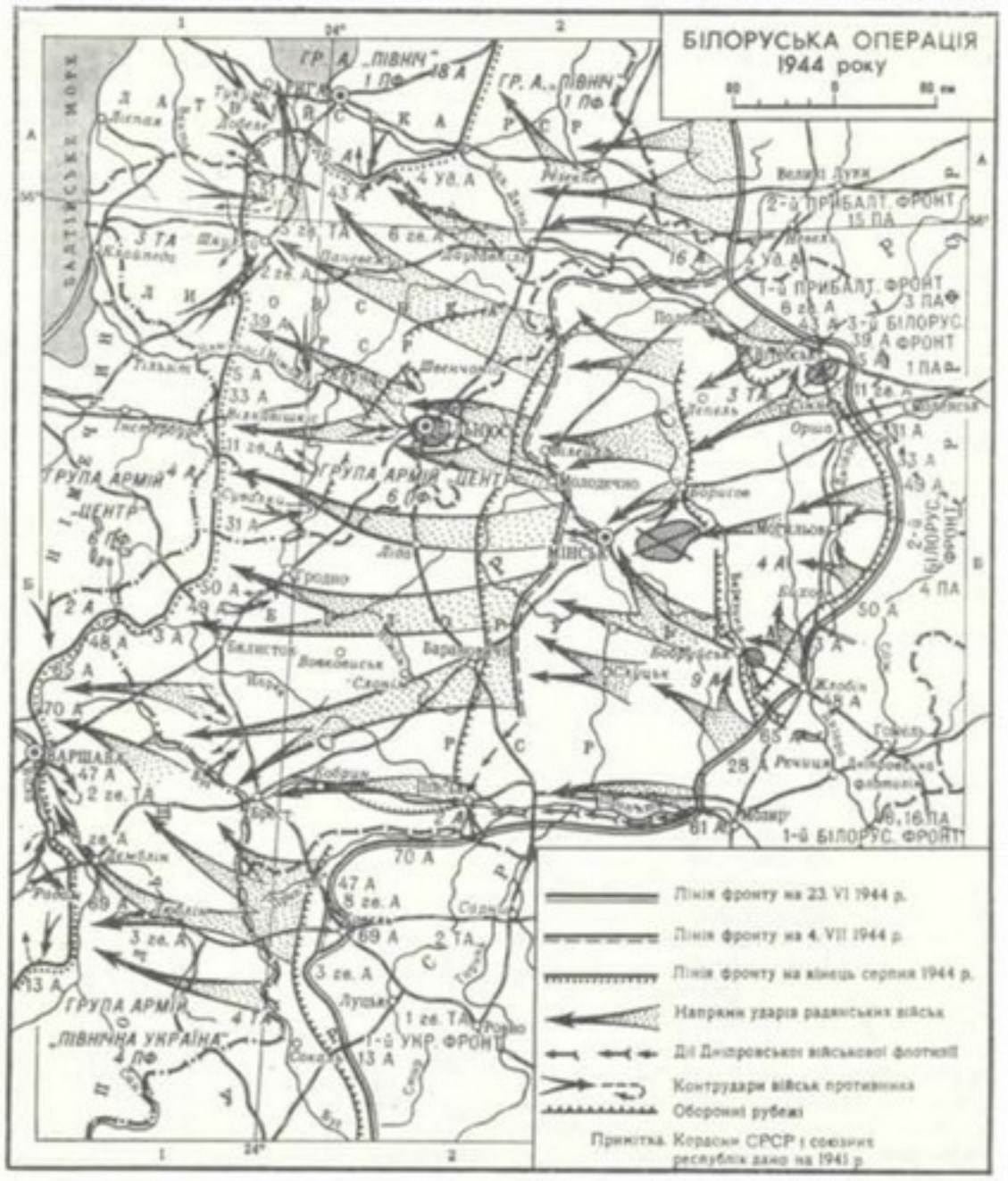

1
2

3
4

До ст. **Боровиковський В. Л. 1.** Портрет П. І. Борщевського. 1816. Харківський історичний музей. **2.** Портрет М. І. Лопухіної. 1797. Державна Третьяковська галерея. **3.** Портрет В. І. Арсеньєвої. 1795. Київський музей російського мистецтва. **4.** Портрет князя М. Г. Репніна-Волконського. Київський музей російського мистецтва.

До ст **Білокур К. В.** Колгоспне поле 1948–49 Державний музей українського народного декоративного мистецтва у Києві

формування білорус. народності. В 14—16 ст. визначилися осн. фонетичні та морфологічні риси, типові й для сучасної Б. м. Осн. її особливості: у фонетиці — звуки «р», «ш» і «ч» завжди тверді (парадак, шчотка); губні «б», «п», «ф» і «м» тверді перед «й» і в кінці слів (вераб'я, стэп); звуки «в», «л» переходять у нескладове «у» (салаўі, шоўк); дзекання й цекання (дзеці); акання і якання (гарады, вясна); випадні «о», «е» (сон — сну, пень — пня); фрикативний «г» (галава); подовження приголосних між голосними (вяселле, ноччу) тощо. У морфології — іменники 2-ї відміни в називному відмінку множини мають закінчення «-ы», «-і» (гарады, юнакі); прикметники чоловічого роду в називному відмінку однини закінчуються на «-ы», «-і» (вясёлы, летні) та ін. У синтаксисі — конструкції родового відмінка з прийменником «з» при дієслові (смяяцца з яго), знахідного відмінка з прийменником «у» при дієсловах (хадзіць у грыбы), місцевого відмінка з прийменником «па» при дієсловах (ездіць па вёсках), безприйменникові звороти з давальним відмінком при дієсловах (дзякаваць яму) та ін. У розмовній Б. м. виділяють дві основні діалектні групи: північно-східну й південно-західну. Найдавніші писемні пам'ятки з діалектними рисами Б. м.— від 13 ст. У 16—17 ст. у Великому князівстві Литовському Б. м. вживали в усіх видах писемності: світській, релігійній, діловій, перекладній і оригінальній літературі. У той час вона мала тісні зв'язки з українською літературною мовою. З поч. 18 ст. Б. м. як офіц. писемну мову практично не застосовували. З 19 ст. почала формуватися нова літ. Б. м. на живій нар. основі. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в Рад. країні створено умови для всебічного розвитку Б. м., яка застосовується в усіх сферах сусп., наук. і культ. життя білорус. народу. Писемність — на слов'яно-кириличній графічній основі.

Літ.: Карский Е. Ф. Белорусы, в. 1—3. М., 1955—56; Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1957; Граматыка беларускай мовы, т. 1—2. Мінск, 1962—66; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, ч. 1—2. Мінск, 1963; Анічэнка У. В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. Мінск, 1969; Беларускае мовазнаўства. Бібліяграфічны ўказальнік (1825—1965). Мінск, 1967.

М. В. Бирило, М. Г. Булахов.

БІЛОРУ́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — одна з найбільших стратегічних наступальних операцій під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Проведена 23.VI—29.VIII в Білорусії військами 1-го Прибалт. (команд.— генерал армії І. Х. *Баграмян*), 3-го (команд.— генерал-полк. І. Д. *Черняховський*), 2-го (команд.— генерал-полк. Г. Ф. *Захаров*) і 1-го (команд.— Маршал Рад. Союзу К. К. *Рокоссовський*) Білорус. фронтів за участю частин 1-ї Польс. армії, Дніпровської військ. флотилії та загонів білорус. і лит. партизанів. Для утримання Білорус. виступу противник притягнув війська групи армій «Центр», частину військ групи армій правого флангу «Північ» і лівого флангу «Пн. Україна»; всього — 63 д-зії і 3 бригади. 4 рад. фронти об'єднували 19 заг.-військ. і 2 танкові армії; всього — 166 д-зій і 12 танк. і механізованих корпусів, 21 стрілецьку, Окремі танкову та механізовану бригади. Метою операції було оточити й знищити вітебське і бобруйське угруповання ворога, в районі Мінська ліквідувати осн. сили групи армій «Центр». З 23.VI по 4.VII рад. війська прорвали оборону противника на 700 *км* по фронту, на глибину 150—300 *км*; розгромили ворожі угруповання в районі Вітебська, Орші, Могильова і Бобруйська. 5—11.VII було ліквідовано 100-тисячне угруповання нім.-фашист. військ на Сх. від Мінська. На кін. липня рад. війська вийшли на кордон Сх. Пруссії, на р. Вісла і 4.VIII захопили плацдарм на її зх. березі. В ході Б. о. було розгромлено нім.-фашист. війська групи армій «Центр», визволено Білорусію, частину Литви, Латвії і Польщі. Внаслідок Б. о. було створено сприятливі умови для повного визволення Прибалтики, Зх. України і Польщі й для наступу рад. військ у Німеччині.

М. А. Мартишевський.

БІЛОРУ́СЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Білорусія.

Загальні відомості. БРСР утворена 1.I 1919. Розташована на Зх. СРСР. На Зх. межує з Польщею, на Пн. Зх.— з Лит. РСР, на Пн.— з Латв. РСР, на Пн. та Сх.— з РРФСР, на Пд.— з УРСР. Поділяється на 6 областей, 117 р-нів, має 96 міст і 109 смт.

Державний лад. БРСР — радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган БРСР — однопалатна Верховна Рада БРСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді БРСР підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради БРСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки. Верховна Рада БРСР утворює Уряд БРСР — Раду Міністрів БРСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки. Місц. органами держ. влади в областях, районах, містах, селищах і селах БРСР є відповідні Ради народних депутатів, що обираються населенням строком на 2,5 року. У виборах Рад народних депутатів БРСР беруть участь громадяни, які досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд БРСР, що його обирає Верховна Рада БРСР строком на 5 років. Карти див. між с. 464—465.

Природа. Поверхня Б. рівнинна. Через серед. частину республіки з Зх. на Сх. простягається *Білоруське пасмо*, розчленоване на окремі височини: Гродненську, Вовковиську, Новогрудську, Мінську (з найвищою точкою Б.— г. Дзержинською, 345 *м*), Вітебську, Оршанську та ін. На Пд. від Білоруського пасма лежать рівнини Центральноберезинська, Оршансько-Могильовська та ін., які в бас. Прип'яті переходять у заболочену низовину — Білоруське Полісся з піщаними горбами і дюнами та численними болотами. На Пн. республіки — відроги Балтійського моренного пасма, розділені заболоченими низовинами. Корисні копалини: калійні солі (Старобінське й Петриковське родовища), кам'яна сіль (Старобінське, Давидовське і Мозирське родовища), нафта (Рєчицьке, Осташковичівське, Вишанське та ін. родовища), буре і кам'яне вугілля, горючі сланці, торф, буд. матеріали тощо. Є мін. води й розсоли.

Клімат Б. помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —4,4° на Пд. Зх. до —8° на Пн. Сх., липня від +17° на Пн. до +18,8° на Пд. Опадів 550—700 *мм* на рік. У Б. густа сітка річок. Течія їхня повільна, долини заболочені. Найбільші ріки: *Дніпро* з притоками *Прип'ять*, Сож, Березина та ін., *Німан* з притокою *Вілія*, *Західна Двіна*, *Буг*. Багато озер, найбільші з них — *Нарочанське*, Освейське, Дрисвяти, Червоне і Вигоновське. Переважають дерново-підзолисті грунти, поширені й торфово-болотні, в долинах річок — алювіально-лучні. Значні площі в Б.— заболочені й надмірно зволожені землі.

Б. лежить у зоні мішаних лісів. Ліси вкривають понад 30% тер. республіки. Переважають хвойні породи (сосна, ялина), з листяних — осика, береза, дуб, граб, клен. Найбільші лісові масиви — на Поліссі та в бас. р. Березини. У тваринному світі Б. є представники широколистяних лісів, тайги й лісостепу (козуля, білка, летяга, лось, кабан, вовк, лисиця, крапчастий ховрах). У водоймах — бобер, видра, норка. Багато водоплавних птахів. З риб — лящ, в'язь, карась, ряпушка, лин, сом, щука. В Б. акліматизовано уссурійського єнотовидного собаку, єнота американського та ондатру, у водоймах — амурського сазана та ін. На території Б.— *Прип'ятський заповідник*, *Біловезька Пуща* та Березинський заповідник.

Населення. Осн. населення — *білоруси* (81%, 7289,6 тис. чол., перепис 1970). Живуть також росіяни, поляки, українці, євреї та ін. Пересічна густота населення — понад 45 чол. на 1 $км^2$, 52% населення (на 1.I 1976) живе в містах. Найбільші міста: *Мінськ*, *Гомель*, *Вітебськ*, *Могильов*, *Бобруйськ*, *Гродно*, *Брест*.

Історія. Тер. Б. населена з часів палеоліту. В 2-й пол. 1-го тис. н. е. тут виникли три слов. племінні об'єднання: *дреговичів*, *радимичів* і *кривичів*. У 9—11 ст. більша частина тер. Б. входила до складу *Київської Русі*. В процесі зближення й держ. об'єднання всіх східнослов. племен сформувалася єдина давньорус. народність, з якої пізніше утворилися три братні народи — російський, український та білоруський. У процесі феод. роздроблення давньорус. д-ви від неї відокремились Полоцьке, Туровське й Смоленське князівства.

Герб Білоруської РСР

БІЛОРУСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 207,6 тис. $км^2$

Населення — 9,4 млн. чол. (1976)

Столиця — м. Мінськ

Адміністративний поділ (1976)

Назва області	Площа (тис. $км^2$)	Населення (тис. чол.)
Брестська	32,3	1334
Вітебська	40,1	1390
Гомельська	40,4	1563
Гродненська	25,0	1126
Мінська	40,8	2714
Могильовська	29,0	1244

В 2-й пол. 13 ст. лит. князі, скориставшися з монголо-татарської навали на руські землі, феод. міжусобиць, захопили князівства Зх. Русі. На поч. 14 ст. всі західнорус. землі було включено до складу *Великого князівства Литовського*. В 16 ст. завершилося в основному формування білорус. народності. Протягом століть білоруси разом з рос. і укр. народами вели боротьбу проти іноз. загарбників. У *Куликовській битві 1380* об'єднані сили рос. князівств разом з укр. і білорус. загонами розгромили тат. військо. В *Грюнвальдській битві 1410* польс.-лит. армія, в складі якої були рос., укр. та білорус. полки й загони, розгромила *Тевтонський орден*. Укладення між Польщею й Литвою *Кревської унії 1385* польс. феодали намагалися використати для захоплення білорус. і укр. земель, які були під владою лит. князів. *Литовські статути* 1566 і 1588 юридично оформили повне закріпачення селян на тер. Б. Білорус. народ зазнавав і реліг. утисків з боку католицької церкви, що посилилися після *Брестської унії 1596*. Зростання феод., нац. і реліг. гніту сприяло піднесенню нац.-визвольної боротьби нар. мас Б. Іноді класова боротьба набирала форми спільних виступів білорус. та укр. селян проти гнобителів. У 1595 навколо Пінська, Могильова й Бихова, де діяли укр. повстанські загони під керівництвом С. *Наливайка* і М. *Шаули*, спалахнуло велике антифеод. повстання селян. У 1-й пол. 17 ст. відбулися повстання городян у Могильові (1606—10), Вітебську (1623) і Полоцьку (1633). *Визвольна війна українського народу 1648—54* поширилась і на тер. Б. Восени 1648 антифеод. рух охопив білорус. землі. На допомогу селянам Б. з України прибули козац. загони Ф. *Горкуші*, М. *Небаби*, І. *Голоти* та ін. У 1651 польсько-лит. феодалам вдалося зламати опір повстанців. Під час рос.-польс. війни 1654—67 білорус. населення активно підтримувало рос. війська. Війна закінчилася укладенням *Андрусівського перемир'я 1667*, за яким Б. і Правобережну Україну було залишено за *Річчю Посполитою*. В 18 ст. нар. маси Б. продовжували боротьбу проти феод. і нац.-реліг. гніту. Найзначнішим виступом було сел. повстання в Кричевському старостві (1740—44). В кінці 18 ст. білорус землі відійшли до Росії.

Возз'єднання з Росією врятувало білоруський народ від національного і реліг. гніту польс. феодалів, сприяло розвиткові економіки і культури краю. В роки *Вітчизняної війни 1812* білоруси вели партизанські дії проти наполеонівських військ. У серед. 19 ст. в Б. посилилась антифеод. боротьба. У відповідь на грабіжницьку *селянську реформу 1861* відбулися масові сел. виступи, які вилилися 1863 у велике повстання під керівництвом К. С. *Калиновського* (див. також *Польське повстання 1863—64*). В 2-й пол. 19 ст. в Б., як і в усій Росії, почався інтенсивний розвиток капіталізму. Йшов процес формування робітн. класу. Білорус. народність консолідувалась у буржуазну націю. В 80—90-х рр. 19 ст. виникли с.-д. гуртки в Мінську, Вітебську, Гомелі і Гродно. Під впливом створеного В. І. Леніним 1895 *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* зростала політ. свідомість білорус. робітників, набув дальшого розвитку робітн. рух. 1—3 (13—15).III 1898 в Мінську відбувся *Перший з'їзд РСДРП*. Після виходу газ. *«Искра»* з'явилися 1902—03 ленінсько-іскрівські групи в Мінську і Гомелі. В кінці 1903—04 в ряді міст Б. було створено групи РСДРП. З поч. 1904 їхньою діяльністю керували Поліський і Пн.-Зх. к-ти РСДРП. Трудящі Б. брали активну участь у революції 1905—07. В дні *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905* і *грудневих збройних повстань 1905* пролетаріат Б., керований більшовиками, активно підтримував робітників Петербурга, Москви та ін. міст Росії. У період *першої світової війни 1914—18* тер. Б. стала ареною воєнних дій. У 1915 зх. частину її окупували війська кайзерівської Німеччини. Велика Жовтн. соціалістич. революція принесла соціальне і нац. визволення білорус. народові, який дістав можливість створити свою рад. державність. Встановлення Рад. влади в Б. відбувалося в умовах боротьби проти контрреволюції, зокрема бурж.-націоналістичної Білоруської ради. Протягом листопада 1917 на тер. Б., не окупованій нім. військами, було встановлено Рад. владу. В лютому — березні 1918 нім. війська окупували майже всю тер. Б. Восени 1918 під керівництвом більшовиків тут діяли десятки партизанських загонів. У листопаді 1918 — на поч. 1919 Червона Армія з допомогою білорус. партизанів визволила більшу частину тер. Б. В грудні 1918 в Б. відновлено Рад. владу. 30—31.XII 1918 на I з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) Білорусії було оформлено Компартію Білорусії і прийнято рішення про утворення Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки. 31.XII 1918 затверджено Тимчасовий революц. робітн.-сел. уряд Б., який 1.I 1919 проголосив створення БРСР. Для боротьби проти іноз. інтервенції та внутр. контрреволюції відбулося екон., політ. і військ. об'єднання Білорусії і Литви.

1-й з'їзд Рад Білорусії (2—3.II 1919) і 1-й з'їзд Рад Литви (18—20.II 1919) прийняли декларацію про утворення об'єднаної *Литовсько-Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки*. В квітні 1920 під час *радянсько-польської війни 1920* польс. війська захопили значну частину Б. В липні 1920 Червона Армія з допомогою білорус. партизанів визволила Б. від інтервентів. Вирішальну роль у відновленні Рад. влади в Б. відіграв створений 1.VI 1919 воєнно-політичний союз Б. з РРФСР, Україною, Латвією та Литвою. 31.VII 1920 прийнято декларацію про розділення Литви і Б. і створення Білорус. Рад. Соціалістичної Республіки. За *Ризьким мирним договором 1921* Зх. Б. відійшла до бурж.-поміщицької Польщі. 30.XII 1922 БРСР ввійшла до складу Союзу РСР. Трудящі Зх. Б. під керівництвом Компартії Зх. Б. вели революц. боротьбу за соціальне і нац. визволення. У вересні 1939, після нападу фашист. Німеччини на Польщу, Червона Армія взяла під захист населення Зх. Б. і Зх. України. Прохання Народних Зборів Зх. Б. про возз'єднання з БРСР було задоволено відповідно Верховною Радою СРСР (2.XI 1939) і Верховною Радою БРСР (12.XI 1939). В роки перших п'ятирічок у Б. здійснено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію с. г. та культ. революцію. Білорус. народ консолідувався в соціалістичну націю. В процесі будівництва соціалізму посилилась дружба і співробітництво білорус. народу з народами СРСР, зокрема з українським. Трудящі України допомагали білорус. народові в розвитку нар. г-ва республіки, трудящі Б. брали участь у створенні нового Донбасу. Посилились наук. і культ. зв'язки між Україною й Б. У роки Великої Вітчизн. війни під керівництвом ЦК Компартії Б. на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території Б. розгорнулися масовий партизанський рух і діяльність комуністичного підпілля. В Б. діяло 1255 партизанських загонів, 10 підпільних обкомів, 193 міжрайкоми і міськкоми, 1316 первинних парт. орг-цій. На території Б. існували партизанські краї та зони, в яких протягом усього періоду окупації зберігалася Рад. влада. В

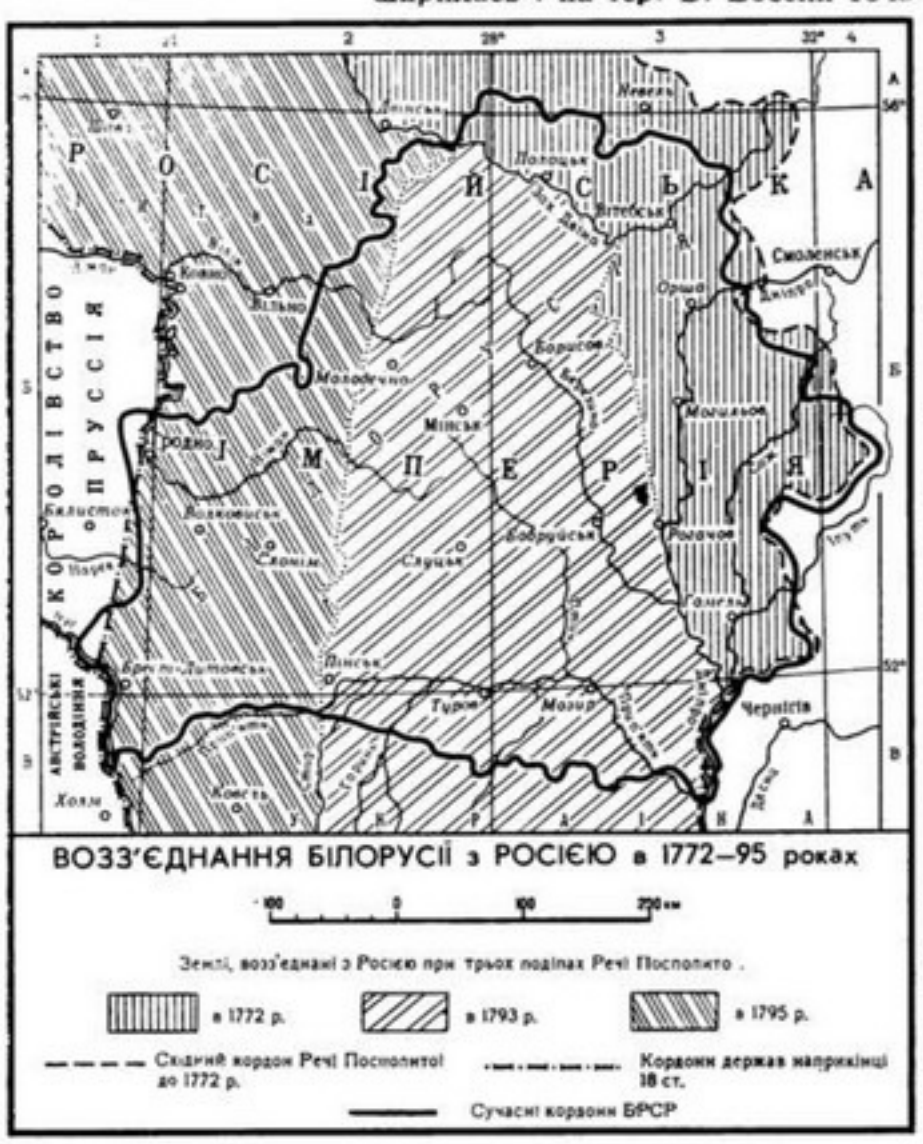

липні 1944 Рад. Армія у взаємодії з партизанами визволила всю тер. Б. (див. *Білоруська операція 1944*). Понад 300 тис. воїнів-білорусів і 120 тис. партизанів і підпільників нагороджено орденами і медалями СРСР, 410 воїнів, у т. ч. 40 учасників битви за Дніпро, і 87 партизанів удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За участь у боях за визволення Б. звання Героя Рад. Союзу присвоєно 15 воїнам з України. 4 представники білорус. народу (С. І. *Грицевець*, Й. І. *Гусаковський*, С. Ф. *Шутов*, І. Г. *Якубовський*) удостоєні цього звання двічі. Окупанти завдали значних втрат білорус. народові. Вони вбили понад 2,2 млн. чол., зруйнували 209 міст і районних центрів і 9200 сіл. 619 сіл гітлерівці спалили разом з населенням, зокрема *Хатинь*. У післявоєнні роки трудящі Б. під керівництвом Комуністичної партії, при братній допомозі всіх рад. республік не тільки відбудували зруйноване під час війни нар. г-во Б., а й створили нові прогресивні галузі матеріального вироб., працювали над завершенням побудови соціалізму в країні, дальшим розвитком економіки й культури республіки. В період розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР трудящі Б., як і всіх республік Рад. Союзу, створюють матеріально-технічну базу комунізму. Б.— один із членів-засновників Організації Об'єднаних Націй (1945). Б. нагороджено двома орденами Леніна (1935, 1958), орденом Жовтневої Революції (1968) і орденом Дружби народів (1972).

П. Т. Петриков.

Комуністична партія Білорусії створена в грудні 1918 під назвою Комуністична партія (більшовиків) Білорусії — КП(б)Б. З 1952 має сучас. назву. На 1.I 1976 налічувала 506 тис. членів і кандидатів у члени партії. Черговий. XXVIII з'їзд відбувся 4—6.II 1976. Перший секретар ЦК Компартії Білорусії (з 1965) — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС П. М. *Машеров*.

ЛКСМ Білорусії засновано в грудні 1918. На 1.I 1976 в її лавах було 1 247 444 комсомольці. Профспілки на 1.I 1976 налічували 4 022 939 чоловік.

Народне господарство. Б.—індустріальна республіка з розвинутим багатогалузевим с. г. Нар. г-во Б. є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Виділяється розвинутими висококваліфікованим, трудомістким машинобудуванням та хім. і нафтохім., деревообр., текстильною і харч. пром-стю. В с. г. найбільш розвинуті скотарство молочно-м'ясного напряму, свинарство, птахівництво, виробн. льону, картоплі та овочів. У 1975 у валовому сусп. продукті республіки на пром-сть припадало 60,1%, с. г.— 21,5%, будівництво — 9,5%, транспорт і зв'язок — 2,8%. Капіталовкладення в нар. г-во Б. 1976 становили 4 млрд. крб. (1940 — 185 млн. крб., 1965 — 1527 млн. крб.). Продуктивність праці 1975 зросла проти 1965: в пром-сті — в 2 рази, колгоспах і радгоспах — в 1,8 раза, будівництві — в 1,7 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1966—75 у 2,3 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—76 на 52%, роздрібний товарооборот — на 47%. За цей час введено в дію 25 985 тис. $м^2$ житл. площі.

П р о м и с л о в і с т ь. Провідні галузі: маш.-буд. і металообробна, хім., нафтохім., лісова, деревообр., торфова, буд. матеріалів, легка і харчова. За роки Рад. влади, особливо в післявоєнний період, значно змінилася структура пром-сті республіки в бік різкого зростання питомої ваги галузей, що визначають наук.-тех. прогрес. Обсяг виробн. продукції пром-сті республіки зріс 1975 проти 1940 в 21 раз, у т. ч. хім. і нафтохім.— в 522 рази, машинобудування і металообробки — в 192 рази, електроенергетики — у 80 раз та ін. Частка Б. в загальносоюзному виробн. 1975 становила: калійних добрив — 43,5%, тракторів — 15,6%, металорізальних верстатів — 14%, мотоциклів — 22,3%, килимів — 16%. Енергетика представлена гол. чин. тепловими електростанціями. Найбільші ДРЕС: Лукомльська, Березівська, Василевицька й Смолевицька. Мінська ТЕЦ-3. Білоруську енергосистему об'єднано з енергосистемами Пн. Зх. і Центру Європ. частини СРСР і через енергосистему Польської Народної Республіки зв'язано з міжнар. енергосистемою «*Мир*». Серед галузей паливної пром-сті виділяються торфова й нафтова. В структурі паливно-енерг. балансу Б. гол. роль відіграють нафта, природний і скраплений газ і торф. Створено багатогалузеве машинобудування й металообробку, на які 1975 припадало бл. третини заг. вартості пром. продукції. Провідне місце посідають автомобіле- і тракторобудування (великовантажні автомобілі й надпотужні самоскиди, універсальні трактори), виробн. верстатів, с.-г. машин і приладів, радіоелектроніка. Випускають також устаткування для торфової пром-сті, річкові судна, мотори, холодильники тощо. Осн. центри машинобудування: Мінськ, Жодіно, Могильов, Вітебськ, Гомель, Брест, Гродно, Орша, Молодечно, Ліда, Бобруйськ, Барановичі, Пінськ, Борисов.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1913	1940	1970	1976
Електроенергія	млрд. *квт·год*	0.003	0.5	15.1	29.0
Нафта	млн. *т*	—	—	4.2	7.9 •
Торф паливний	»	0.01	3.4	9.2	8.0
Металорізальні верстати	тис. шт.	—	6.0	27.6	33.1
Автомобілі вантажні	»	—	—	29.8	37.1
Трактори (в фіз. одиницях)	»	—	—	80.3	86.5
Мінеральні добрива (в ум. одиницях)	млн. *т*	—	0.013	6.1	11.4
Хімічні волокна і нитки	тис. *т*	—	2.6	64.8	160.1
Цемент	»	33.0	200.0	1928.6	2169 •
Вивіз ділової деревини	млн. $м^3$	2.2	6.1	4.7	5.1 •
Папір	тис. *т*	21.3	51.3	102.5	174.6
Льоноволокно промислової обробки	»	—	25.5	84.7	92.7
Тканини лляні	млн. погонних *м*	0.01	15.8	60.9	68.4 •
Тканини бавовняні	»	1.2	9.1	86.1	100.5 •
Тканини вовняні	»	0.04	0.3	24.8	29.0 •
М'ясо	тис. *т*	—	60.3	427.6	511.0
Консерви	млн. ум. банок	0.5	10.6	419.5	549.4
Цукор-пісок	тис. *т*	—	—	180.5	244.2

• 1975

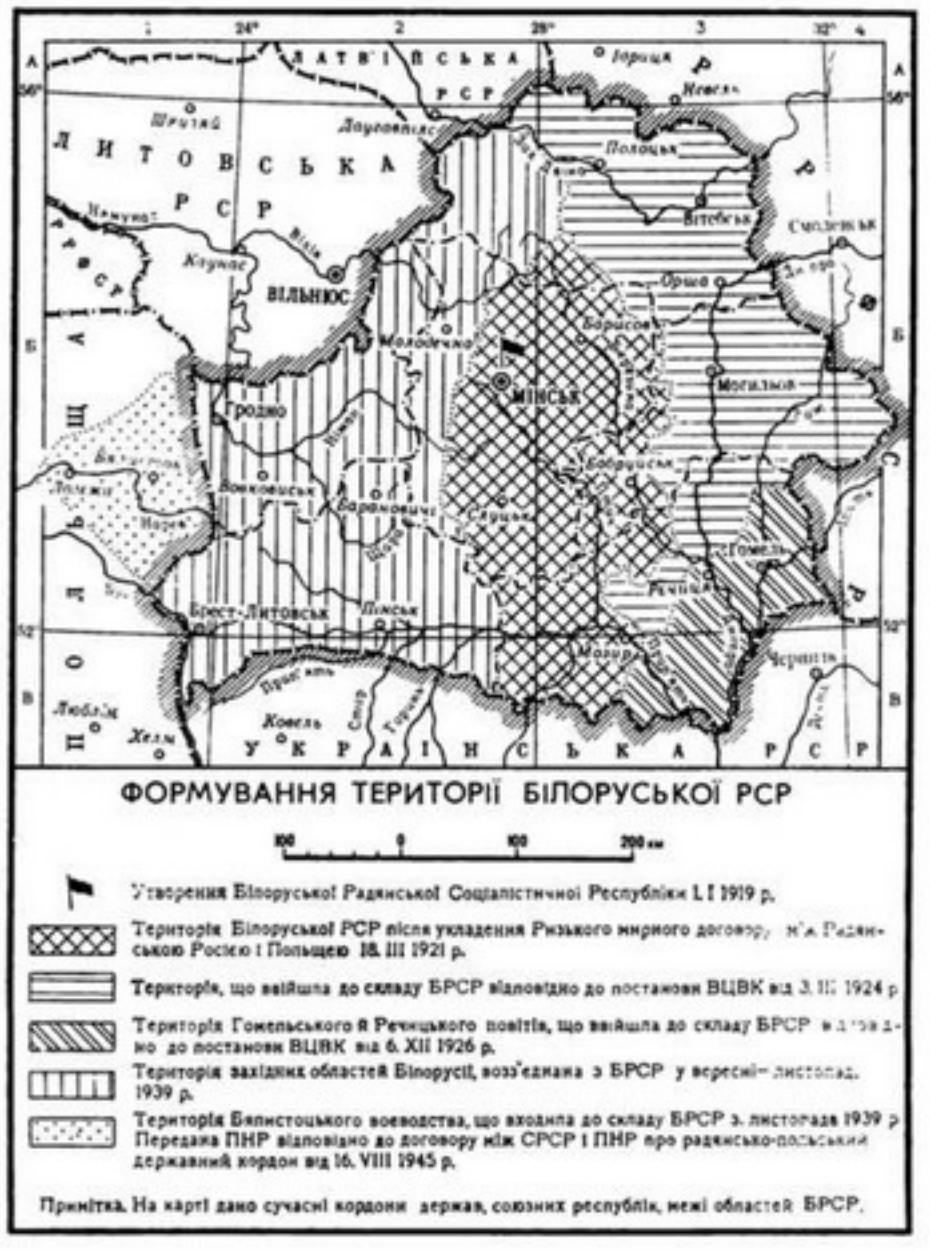

Швидко розвиваються нові галузі промисловості — нафтопереробна (Новополоцьк, Мозир), хім. і нафтохім.: виробн. мінеральних добрив (Солігорськ, Гродно, Гомель), хім. волокон (Світлогорськ, Новополоцьк, Могильов) і гумотех. виробів (Бобруйськ, Борисов, Кричев). Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють цемент, шифер, залізобетонні й бетонні конструкції та деталі, цеглу тощо. В Б. здавна розвинута скляна пром-сть (Костюковка, Борисов та ін.). Підприємства лісової, деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті зосереджені в Мінську, Бобруйську, Пінську, Рєчиці, Мостах, Борисові, Добруші та ін. З галузей легкої промисловості найбільш розвинуті лляна (56 заводів первинної обробки льону; льонокомбінат в Орші), бавовняна (Барановичі, Гродно), вовняна (Мінськ, Гродно), трикотажна (Вітебськ, Гомель, Брест, Пінськ), шкіряно-взут. (Мінськ, Могильов, Гродно, Ліда та ін.) і виробн. килимів (Вітебськ, Брест). Майже половина вартості продукції харч. пром-сті припадає на м'ясну й молочну галузі (Мінськ, Орша, Вітебськ, Барановичі, Рогачов, Лепель, Ліда). За післявоєнні роки створено цукр. пром-сть (Городея, Скидель, Слуцьк, Жабинка). Розвинуті також борошномельно-круп'яна, кондитерська, олійно-жирова, тютюнова, плодоовочеконсервна та ін. галузі.

Загальний вигляд комбінату синтетичного волокна (Могильов). Збирання фрезерного торфу в торфопідприємстві імені 1 Травня Чашницького району. Вітебська область. Брання льону в колгоспі «Авангард» Гродненського району.

Сільське господарство. Республіка лежить у зоні надмірного зволоження, що сприяє одержанню стійких і, при відповідному рівні розвитку землеробства, високих врожаїв зерна, картоплі, льону-довгунця та природних кормів для тваринництва. Заг. обсяг с.-г. продукції Б. 1975 зріс проти 1913 в 3,4 раза, а порівняно з 1965 — на 32%. На поч. 1976 в республіці було 2070 колгоспів і 830 радгоспів. С.-г. угіддя 1975

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. *га*)

	1940	1975
Уся посівна площа	5212.0	6173.8
Зернові культури,	3475.5	2603.6
в т. ч. жито,	1583.0	808.0
ячмінь яровий	377.1	1134.2
Технічні культури,	313.0	302.0
в т. ч. льон-довгунець	275.0	247.0
цукрові буряки фабричні	—	51.5
Картопля	929.0	879.0
Овочі	62.0	46.0
Кормові культури	433.0	2342.0

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. *т*)

	1940	1976
Зернові культури,	2727.0	7400
в т. ч. жито,	1369.0	1709,0 •
ячмінь яровий	333.1	2341.3 •
Льоноволокно	36.0	122.0
Цукрові буряки фабричні	—	1063
Картопля	11879.1	14 174
Овочі	673.0	654
Плоди і ягоди	70.0	693.0 •

• 1975

становили понад 47% заг. земельної площі, з них орні землі — 60,2%, сіножаті — 17,7%, пасовища — 18,5%. Ведуться роботи по осушенню боліт і заболочених земель. У 1975 площа осушених земель становила 2041,1 тис. *га*, з них понад 30% використовується під орні землі. Значно зросли поставки мінеральних добрив сільс. г-ву республіки. Внесення їх на 1 *га* посівної площі збільшилися 1975 проти 1965 з 76,5 *кг* до 260,3 *кг* діючої речовини. Найважливіша тех. культура — льон, за посівами якого Б. посідає 2-е місце в СРСР. Із зернових переважають ячмінь, жито і овес. Врожайність зернових культур зросла 1975 проти 1940 майже в 2,5 раза, льоноволокна — більш як у 3,5 раза. Розвинуті садівництво й овочівництво, які є значною сировинною базою для харч. пром-сті республіки. В 1975 площа плодоягідних насаджень у плодоносному віці становила 133 тис. *га* (1940—49 тис. *га*).

Тваринництво Б. мол.-м'ясного напряму. Гол. галузі — скотарство і свинарство. Птахівництво майже повністю переведено на пром. основу. Поголів'я (тис., 1.I 1977): великої рогатої худоби — 6492 (у т. ч. корів — 2691), свиней — 4150, овець і кіз — 553, птиці — 32 000. В 1976 вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 781 тис. *т*, молока — 6026 тис. *т*, яєць — 2523 млн. шт., вовни — 1,0 тис. *т*. Розвиваються бджільництво й звірівництво (чорно-бурі лисиці, норки і нутрії). Парк с.-г. машин Б. становив (тис., поч. 1976): тракторів (у фіз. одиницях) — 102,5, зернозбиральних комбайнів — 29,9, вантажних автомашин — 63,6. В республіці широко здійснюється спеціалізація і концентрація с.-г. виробництва на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На поч. 1976 в Б. налічувалось 275 міжгосп. підприємств і об'єднань, у т. ч. будівельних — 127, тваринницьких — 15.

Транспорт. У заг. вантажообороті республіки 89% припадає (1975) на залізнич. транспорт. Довжина з-ць заг. користування 1975 становила 5,46 тис. *км*. Гол. залізничні магістралі: Москва — Мінськ—Брест, Вільнюс — Мінськ — Гомель — Бахмач, Ленінград — Вітебськ — Могильов — Київ — Одеса. Судноплавні Дніпро, Березина і Німан. По Прип'яті судна проходять до Бугу через Дніпровсько-Бузький канал. Річкові порти: Гомель, Мозир, Брест, Бобруйськ. Автошляхів — 71 тис. *км*, у т. ч. 33,9 тис. *км* з твердим покриттям. Осн. автомагістралі: Москва — Мінськ — Брест, Ленінград — Київ — Одеса. Авіалінії сполучають багато міст і районів республіки, столиці союз. республік та ін. великі міста з Б. Через тер. Б. проходить трансєвроп. нафтопровід «*Дружба*» (з відгалуженням Унеча — Полоцьк — Рига — Вентспілс); газопроводи Дашава — Кобрин — Мінськ (з відгалуженнями Івацевичі — Вільнюс — Рига), Щорс — Гомель (відгалуження від магістрального газопроводу Київ — Москва), Торжок — Мінськ — Івацевичі. В Основних напрямах розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено збільшити в Б. обсяг пром. продукції за п'ятирічку на 39—43%; випереджаючими темпами розвиватиметься пром-сть у зх. частині республіки. Буде забезпечено прискорене зростання радіотех., електронної, верстатобудівної та інструментальної пром-сті, виробн. засобів зв'язку, а також дальший розвиток автомобільної пром-сті, завершено перехід на випуск тракторів «Беларусь» МТЗ-80, збільшено випуск машин і устаткування для тваринництва і кормовиробництва. Планується дальший розвиток нафтопереробної й хім. пром-сті. Середньорічний обсяг валової продукції с. г. має зрости за цей час на 11—14%. Передбачено осушити перезволожені й заболочені землі на площі 670 тис. *га*, провести роботи по зрошенню земель на площі 85 тис. *га*; здійснити заходи по комплексному використанню земель Полісся.

М. Т. Романовський, І. І. Трухан.

Охорона здоров'я. В 1975 у Б. налічувалось 107 тис. лікарняних ліжок — 115 ліжок на 10 тис. ж. (1913 було 6,4 тис. ліжок — 9 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 28,3 тис. лікарів — 1 лікар на 330 ж. (1913 — бл. 1,2 тис. лікарів, тобто 1 лікар на 5,9 тис. ж.) та 85,2 тис. працівників середнього мед. персоналу. Мед. кадри готують 3 мед. ін-ти й 18 мед. уч-щ. У республіці 10,5 тис. колективів фізкультури, що охоплюють 1973,2 тис. чол.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За царизму бл. 80% населення Б. були неписьменними. В 1914/15 навч. році в загальноосв. школах налічувалось 488,6 тис. учнів (1/5 всіх дітей шкільного віку). З серед. спец. навч. закладів працювало кілька учительських семінарій, тех. шкіл і 3 учительські ін-ти. Зовсім не було шкіл з білорус. мовою викладання. В 1913 в Б. налічувалась 851 б-ка. За роки Рад. влади в БРСР повністю ліквідовано неписьменність. У 1975/76 навч. році було 8,9 тис. загальноосв. шкіл усіх видів з 1,8 млн. учнів. Серед позашкільних установ — палаци й будинки піонерів і школярів, станції юних натуралістів, техніків, туристів, спортивні школи. У 133 серед. спец. навч. закладах було 154,7 тис. учнів, у 31 вузі — 159,9 тис. студентів. Найбільші вузи: *Білоруський університет* імені В. І. Леніна (Мінськ), *Гомельський університет, Гродненський університет,* ін-ти політех., механізації с. г., мед., пед. та ін. Профес.-тех. училища підготували 73,6 тис. молодих робітників (1975). На 1000 чоловік, зайнятих у нар. г-ві Б., мають вищу й серед. (повну й неповну) освіту 715 чоловік (1976). У республіці — *Академія наук Білоруської РСР* (у її складі 58 академіків і 73 члени-кореспонденти), 179 наук. установ (у т. ч. вузи: 1975). Усього в Б.— 31 тис. наук. працівників, з них 600 докторів і 8,4 тис. кандидатів наук. У республіці — 7,1 тис. масових б-к (70,8 млн. одиниць зберігання); 14 театрів, 6,3 тис. клубних закладів; 6,8 тис. кіноустановок; 56 музеїв, зокрема, істор. музей Б., музей історії Великої Вітчизн. війни, будинок-музей I з'їзду РСДРП, літ. музеї Я. Купали та Я. Коласа, музей героїчної оборони Брестської фортеці та ін.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 видано 2827 назв книг (заг. тираж 34,3 млн. примірників), з них 471 білорус. мовою (11 млн. примірників). Виходять 179 газет (річний тираж 805 млн. примірників), 158 журналів та ін. періодичних видань заг. річним тиражем 7,9 млн. примірників (1975). Друк. органи ЦК Компартії Білорусії, Верховної Ради і Ради Міністрів БРСР — газ. «Звязда» («Зірка») та «Советская Белоруссия». Журнал ЦК Компартії Білорусії — «Коммунист Белоруссии». У 1925 в Мінську почалися перші радіопередачі, з 1956 діє Мінський телецентр.

Література. Білоруська л-ра бере свій початок від л-ри Київської Русі. На території сучасної Білорусії поширювалися книги, створювалися оригінальні пам'ятки («Повчання» *Кирила Туровського*). З процесом формування білорус. народності пов'язано виникнення власне білорус. л-ри: розвиваються традиційні жанри, світська л-ра, особливо літописи («Літописець великих князів литовських», 15 ст., «Хроніка Биховця», 16 ст.), ділова писемність («Литовський статут», 1529, 1566, 1588). На поч. 16 ст. білорус. гуманіст, просвітитель і першодрукар Ф. *Скорина* переклав і надрукував старобілорус. мовою Біблію (1517—19). Діяльність Скорини мала своїх продовжувачів: С. Будного і В. Тяпінського. Білорус. та укр. л-ри були тісно пов'язані між собою ідейною спрямованістю. В укр. полемічній публіцистиці 2-ї пол. 16 — першої пол. 17 ст. (Г. Смотрицький, І. Вишенський, С. і Л. Зизанії) під оболонкою релігійних суперечок діячів і оборонців православ'я йшлося про істор. долю укр. і білорус. народів. Велике значення мали «Апокрисис» (1597) Х. Філалета, «Тренос» (1610) М. Смотрицького та «Діаріуш» (друга чверть 17 ст.) А. Філіпповича. В Б. в 16—17 ст. набула поширення шкільна література.

Розвивалися поезія (Ф. Скорина, А. Римша), драматургія, історико-мемуарна проза («Листи» Ф. Кміти-Чорнобильського, 1572—74; «Щоденник» Ф. Євлашевського, 1604), видавалися публіцистичні збірники, сатиричні твори («Промова Івана Мелешки»). В 2-й пол. 17—18 ст. відбувся перехід від старої середньовічної л-ри до нової. Успішно розвивалася силабічна поезія (С. Полоцький, Я. Белобоцький, Ф. Утчицький), виник жанр інтимної світської лірики, помітних успіхів досягла драматургія (К. Марашевський «Комедія», М. Цяцерський «Лікар з примусу»).

Возз'єднання Білорусії з Росією сприяло дальшому розвиткові білорус. л-ри. В 1-й пол. 19 ст. була поширена анонімна поезія (поеми «Енеїда навиворіт», «Тарас на Парнасі»). Польські поети Я. Чечот і Я. Барщевський писали й білорус. мовою, чим сприяли становленню нової білорус. л-ри. Один із видатних представників літератури цього періоду — поет і драматург В. *Дунін-Марцинкевич*. Початок революц.-демократичній публіцистиці поклав Кастусь Калиновський. У 2-й пол. 19 ст. в білорус. л-рі сформувався критично-реалістичний напрям, зачинателем якого став Ф. *Богушевич*. Значний вплив на розвиток нової білорус. л-ри мала творчість рос. революційних демократів, а також Т. Шевченка, І. Франка та ін. 80-і рр. позначені діяльністю письменників-демократів Я. Лучини, А. Гуриновича й А. Абуховича. На поч. 20 ст. виникла література, тісно пов'язана з революц. і нац.-визвольним рухом. Вона представлена іменами Я. *Купали*, Я. *Коласа* та їхніх соратників і послідовників А. *Цьотки*, М. *Богдановича*, М. Горецького, Ц. *Гартного*, З. *Бядулі* та ін.

Значного розквіту білорус. л-ра набула після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Активізувалася збагачена революц. світоглядом творчість письменників старшого покоління — Я. Купали, Я. Коласа, Ц. Гартного, З. Бядулі. В 20—30 рр. набувають популярності твори М. Чарота, К. *Чорного*, В. Дубовки, К. *Крапиви*, М. Зарецького, М. Линькова, А. Александровича, П. *Бровки*, П. *Глєбки*, Я. *Мавра*, А. *Кулешова*. У ті роки особливо розвивалася проза (твори К. Чорного, М. Зарецького, Р. Мурашки), досягла успіхів драматургія (п'єси К. Крапиви, В. Голубка, Я. Коласа, В. Сташевського, В. Горбацевича, М. Громики, В. Вольського). В 40-х рр. літ. діяльність почали П. Панченко, А. Астрейка, А. Жаврук, А. Бялевич, А. Зарицький Зародилася революц. л-ра у Зх. Білорусії, яка була в складі бурж. Польщі. Після 1939 в л-ру Б. прийшли поети Максим *Танк*, П. *Пестрак*, В. *Тавлай*, Н. Тарас, М. Машара, М. Засим. Під час Великої Вітчизн. війни білорус. письменники у своїх патріотичних творах відображували героїчну боротьбу рад. народу, зміцнювали віру в перемогу. В післявоєнні роки зростає далі ідейно-худож. рівень білорус. л-ри. Видаються твори різних жанрів — вірші й поеми Я. Коласа, П. Бровки, К. Кирієнка, М. Аврамчика; романи і повісті М. Линькова, І. *Мележа*, В. *Бикова*, Я. *Бриля*, І. *Шамякіна*, В. Короткевича, І. Пташникова, О. Кулаковського; п'єси А. *Макайонка*, К. Крапиви, О. Петрашкевича, А. Мовзона. Розвивається критика і літературознавство, створено історію білорус. л-ри (в 4-х тт.), ряд монографічних праць. Серед літературознавців відомі: О. *Адамович*, С. Александрович, Ю. Пширков, М. Ларченко, В. Борисенко, М. Гринчик, Г. Берьозкін та ін. У працях білорус. і укр. літературознавців досліджуються і білорус.-укр. літ. зв'язки, що особливо зміцніли за роки Рад. влади. Укр. мовою перекладено твори Я. Купали, Я. Коласа, П. Бровки, А. Кулешова, В. Бикова, М. Танка, А. Цьотки, П. Глєбки та ін., білорус. мовою — Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, В. Сосюри, А. Малишка, М. Стельмаха, О. Гончара та ін. У 1934 в Б. засн. спілку письменників.

Ю. С. Пширков.

Річка Прип'ять біля міста Наровлі.

Ілюстрація до «Біблії», яку видав 1517—19 в Празі Ф. Скорина.

Архітектура. На тер. Б. збереглися пам'ятки архітектури палеоліту, неоліту та бронзового віку (землянки, напівземлянки, будинки на палях, зруби тощо). Як частина Київської Русі, Б. з 10 ст. стала одним з осередків розвитку давньорус. зодчества. Споруджувалися міста (Полоцьк, Вітебськ, Мінськ, Гродно, Пінськ, Брест та ін.) і монументальні будівлі (Софійський собор у Полоцьку, 1044—66, перебудовано у 18 ст.; церкви — Спасо-Єфросиніївська у Полоцьку, Благовіщенська у Вітебську, Борисоглібська у Гродні — усі 12 ст.). У 13 — на поч. 17 ст. споруджувалось багато оборонних будівель. Збереглися замки в Лідi (14 ст.), Мірі, Несвіжі, Гродні (усі 16 ст.), будинки-фортеці в Гайтюнішках (1611—12); церкви-фортеці в Синковичах, Малому Можейкові, Новогрудку (всі 16 ст.). Існувала самобутня дерев'яна архітектура. У 17—18 ст. у стилі *барокко* зводились єзуїтські костьоли в Несвіжі (1584—94, арх. Дж.-М. Бернардоні), Гродні (1647—67), кармелітів у Глибокому (1639—1735). Після возз'єднання Б. з Росією в кін. 18 і особливо на поч. 19 ст. в будівництві став помітним вплив рос. *класицизму* (палаци в Гомелі, Жиличах та ін.). У містобудівних роботах брали участь рос. архітектори М. *Львов*, В. *Стасов*, А. *Мельников* та ін. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. міста інтенсивно забудовувалися пром., торг. і житл. будівлями еклектичної архітектури. За роки Рад. влади здійснено реконструкцію старих міст і споруджено нові. Серед будівель довоєнних років — Бібліотека ім. Леніна (1930—32, арх. Г. Лавров), Будинок уряду (1929—34) в Мінську, Будинок Рад у Могильові (1938—39), обидва — арх. І. Лангбард. У повоєнні роки проведено великі роботи по відбудові міст і сіл, зруйнованих нім.-фашист. загарбниками. У Мінську створено ряд архітектурних комплексів (ансамбль Ленінського проспекту, 1947—1960-і рр.), споруджено будинок міськвиконкому (1963, арх. С. Мусинський, Г. Сисоєв), Палац спорту (1966, арх. С. Филимонов, В. Малишев), житловий масив по вул. Толбухіна (1966, арх. Ю. Шпіт), готель «Ювілейний» (1968, арх. Г Бенедиктов); меморіальні комплекси — Курган Слави поблизу Мінська (1969, скульптор А. Бембель, арх. О. Стахович) і Хатинь (1968—69, арх. Ю. Градов, В. Занкович, Л. Левін, скульптор С. Селіханов) та ін. Виросли нові міста — Світлогорськ, Новополоцьк, Солігорськ. У 1935 в Мінську засн. Спілку архітекторів Білорусії.

Образотворче мистецтво. На тер. Б. знайдено фігурки з кременю й художню кераміку, що належали до кам'яного віку. З 5 ст. до н. е. збереглися вироби з бронзи й заліза (браслети, плетені пояси тощо) і статуетки з глини, які зображували тварин. З 10—13 ст. мист. Б. тісно пов'язане з мист. ін. східнослов. народів. З 14 ст. почали розвиватись іконопис і книжкова мініатюра (Оршанське євангеліє). В 14—18 ст. поширилися різьблення на дереві, кераміка і ткацтво (*слуцькі пояси*). В 16—18 ст. живопис і гравюра набули реалістичних рис (ікона «Параскева П'ятниця», ксилографії у виданнях Ф. Скорини і М. *Вощанки*, Ф. Ангілейка). Після возз'єднання Б. з Росією зміцніли зв'язки білорус. і рос. мистецтва. В 19 — на поч. 20 ст. в Б. працювали художники, які навчалися в петерб. АМ (В. Ванькович, В. *Бялиницький-Біруля* та ін.). Велика Жовтн. соціалістич. революція зумовила розквіт усіх видів і жанрів образотворчого мистецтва Б. За роки Рад. влади в Б. досягли високого профес. рівня живопис (В. *Волков*, І. Ахремчик), скульптура (З. *Азгур*, А. Бембель, О. Глєбов) і графіка (В. Тиханович, А. Тичина). Серед сучас. митців — живописці В. Цвірко, М. *Савицький*, М. Данціг, В. Громико, Г. Ващенко; скульптори С. Селіханов, Л. Гумілевський, А. Анікейчик, С. Вакар, Г. Муромцев; графіки Є. Лось, Г. Поплавський, А. Кашкуревич, О. Послєдович; театральні художники Є. Чемодуров, П. Масленіков. Поширені різні види декоративно-ужиткового мист., особливо художнє скло. В 1938 в Б. засн. спілку художників (Оргкомітет створено 1932).

Музика. Білорус. нар. музика споріднена з рос. і укр. Поширені календарно- і сімейнообрядові, хороводні, ігрові, танцювальні, жартівливі й ліричні пісні. Нар. танцям властивий швидкий темп; серед них — сюжетні (Юрочка, *Лявониха*) і танці, що відображують трудові процеси (Льонок, *Бульба*), ставлення до природи (Завірюха). Муз. інструменти: цимбали, гармонія, баян, скрипка, бубон, жалійка, дуда, басетля (нар. віолончель). З 20-х рр. 20 ст. розвивається профес. муз. мистецтво (композитори М. Чурхін, М. Аладов, О. Туренков, Г. Пукст, В. *Золотарьов*, А. *Богатирьов*). Перші нац. опери — «Михась Підгорний» Є. *Тикоцького*, «У пущах Полісся» А. Богатирьова (обидві пост. 1939), «Квітка щастя» О. Туренкова (пост. 1940), балет — «Соловейко» М. Крошнера (пост. 1939). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 і в повоєнні роки білорус. композитори пишуть твори на героїко-патріотичні теми: опери «Кастусь Калиновський» Д. Лукаса (пост. 1947), «Надія Дурова» А. Богатирьова (1946, пост. 1956), «Андрій Костеня» М. Аладова (1948), «Дівчина з Полісся» Є. Тикоцького (переробка написаної 1943 опери «Алеся», пост. 1953), «Ясний світанок» О. Туренкова (пост. 1958). З'являються балети «Князь-озеро» В. Золотарьова (пост. 1949), «Підставна наречена» Г. Вагнера (пост. 1958), вокально-симфонічні й програмні симфонічні твори (композитори М. Аладов, А. Богатирьов, Г. Пукст, Д. Камінський, Є. Глєбов), твори камерно-вокальної та інструм. музики, масові пісні (композитори Д. Лукас, П. Подковиров, Л. Абелович, В. Оловников, Ю. Семеняко, Н. Соколовський). У 60—70-х рр. поставлено опери «Коли опадає листя» (1968) і «Зірка Венера» (1970) Ю. Семеняка, балети «Альпійська балада» (1967), «Обраниця» (1969), «Тіль Уленшпігель» (1975) Є. Глєбова та «Після балу» Г. Вагнера (1971). В різних жанрах працюють композитори Р. Бутвиловський, В. Войтик, Л. Захлєвний, С. Кортес, І. Лученок, Д. Смольський, К. Тесаков, О. Янченко. Серед вокалістів — нар. артисти СРСР Л. *Александровська*, Т. *Нижникова*; диригентів — нар. арт. БРСР Т. Коломійцева, Л. Любимов; хорових диригентів — нар. арт. СРСР Г. *Цитович*, Г. *Ширма*; цимбалістів — нар. арт. СРСР Й. *Жинович*. У Б. є театр опери та балету, Держ. симфонічний оркестр, Держ. оркестр нар. інструментів, Держ. академ. хорова капела, ансамбль пісні і танцю Червонопрапорного Білорус. військ. округу, концертно-естрадний оркестр радіо і телебачення, консерваторія, філармонія. В 1938 створено Спілку композиторів Б.

Театр. Джерела білорус. театр. мистецтва — в нар. обрядах та іграх, у творчості мандрівних акторів — *скоморохів*. У 16—17 ст. існував шкільний театр, який ставив шкільні драми, інтермедії. З 16 до поч. 20 ст. популярний був ляльковий театр — «батлейка», який розвивався в тісному зв'язку з укр. *вертепом* та шкільним театром. У 16 — на поч. 20 ст. була поширена нар. драма. У 18 — 1-й пол. 19 ст. існували кріпосні театри. В 50-х рр. 19 ст. драматург і театр. діяч В. Дунін-Марцинкевич створив білорус. напівпрофес. театр (виступав у його маєтку Люцинці поблизу Мінська, в Мінську та ін. містах). Г. *Буйницький* створив «Першу білоруську трупу» (1907—13) — театр, який відіграв велику роль у становленні профес. театр. мист. в Б. В 1917 в Мінську виник театр «Перше товариство білорус. драми і комедії». З встановленням Рад. влади білоруський театр і драматургія почали активно розвиватись. У 1920 в Мінську відкрито Білорус. держ. театр (з 1944 — ім. Янки Купали) і театр «Вандроунай» (з 1932 — Білорус. 3-й держ. драм. театр), 1926 — Білорус. 2-й держ. театр (з 1944 — ім. Я. Коласа) у Вітебську. Крім цих театрів, працюють Білорус. респ. ТЮГ, Рос. драм. театр БРСР ім. М. Горького в Мінську, Брестський обл. драм. театр ім. ЛКСМБ, рос. театри в Гомелі, Гродні, Могильові, Бобруйську, лялькові театри в Мінську, Бресті, Гомелі; в Мінську є цирк. Театри ставлять п'єси класичної драматургії, нац. драматургів (Я. Купали, Я. Коласа, Є. Мировича, К. Крапиви, А. Мовзона, А. Макайонка, І. Мележа, І. Шамякіна), а також рос. та укр. рад. авторів (Б. Лавреньова, М. Погодіна, О. Корнійчука та ін.) Серед діячів театру — режисери, нар. артисти БРСР В. І. Голубок, В. М. Крилович, Є. А. Мирович, К. М. Санников; актори — народні артисти СРСР Г. П. *Глєбов*, В. Й. *Дедюшко*, О. І. *Климова*, П. С. *Молчанов*, Б. В. *Платонов*, Л. І. Ржецька, В. І. Владо-

мирський, О. К. *Ільїнський*, Л. Г. Рахленко, З. Ф. Стомма, Ф. І. Шмаков. У 1945 в Мінську відкрився Білорус. театр.-худож. ін-т, 1946 створено Білорус. театр. товариство.

Кіно. Кіновиробництво в Б. розпочалося 1924, коли було організовано Держ. управління у справах кінематографії та фотографії («Білдержкіно»), 1928 в Ленінграді створено студію худож. фільмів «Радянська Білорусь», з 1939 працює в Мінську (з 1946 наз. «Білорусьфільм»). Фільми: «Лісова бувальщина» (1926, реж. Ю. Тарич), «У вогні народжена» (1930, реж. В. Корш-Саблін), «Костянтин Заслонов» (1949, реж. В. Корш-Саблін і О. Файнціммер), «Альпійська балада» (1966) і «Я, Франциск Скорина» (1970, обидва — реж. Б. Степанова), «Крах імперії» (1971, реж. В. Корш-Саблін), «Хліб пахне порохом» (1974, реж. В. Никифоров), «Час її синів» (1975, реж. В. Туров). Телевізійні фільми: «Руїни стріляють» (1973), «Полум'я» (1975, обидва — реж. В. Четверикова). У 1962 засн. Спілку кінематографістів Білорусії. Іл. див. на окремому аркуші, с. 528—529.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 38. Проект директиви ЦК про воєнну єдність; т. 41. Промова на з'їзді робітників і службовців шкіряного виробництва 2 жовтня 1920 р.; Беларуская савецкая энцыклапелыя, т. 12. Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка. Мінск, 1975; География Белоруссии. Минск, 1965; Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. 1—2. Минск, 1961—67; Гісторыя Беларускай ССР, т. 1—5. Мінск, 1972—75; Белоруссия в Союзе Советских Республик. Минск, 1972; Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзными республиками. Минск, 1974; Белорусская ССР за 50 лет. Статистический сборник. Минск, 1968; Сурганов Ф. О. Білоруська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Лис А. Г. Проблемы развития и размещения производительных сил Белоруссии. М., 1972; Народное хозяйство Белорусской ССР. 1976. Статистический ежегодник. Минск, 1976; Промышленность Белорусской ССР. Статистический сборник. Минск, 1976; Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры, т. 1—2. Мінск, 1968—69; Чайковський Б. Незабутня сторінка дружби. К., 1971; История белорусской советской литературы. Минск, 1977; Чантурия В. И. История архитектуры Белоруссии. Дооктябрьский период. Минск, 1969; Воинов А. А. История архитектуры Белоруссии. Советский период. Минск, 1975; Мастацтва Беларускай ССР. Л., 1972; История белорусской музыки. М., 1976; Няфед У. Беларускі тэатр. Мінск, 1959; История белорусского кино, в. 1—2. Минск, 1969—70.

«БІЛОРУСЬКА́ЛІЙ» імені 50-річчя СРСР — виробниче об'єднання хімічної промисловості. Розташований у м. Солігорську Мінської обл. БРСР Осн. продукція — калійні мінеральні добрива. Будівництво першого калійного комбінату почато 1958 на базі розвіданих 1949 запасів Старобінського родовища калійних солей. Введено в дію 1963. У 1965 став до ладу другий калійний комбінат, 1970 — третій. На базі цих трьох підприємств 1970 створено один з найбільших в країні — Білоруський калійний комбінат, який 1975 перетворено на виробниче об'єднання. Воно складається з трьох рудоуправлінь з закінченим виробничим циклом по видобуванню руди, її переробці флотаційним методом і відвантаженню готової продукції. У 1976 тут вироблено 8,5 млн. *т* мінеральних добрив (1970 — 4,8 млн. *т*). На «Б.» всі виробничі процеси комплексно механізовано. В 1976 виробниче об'єднання нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Б. Г. Вайнтрауб, П. М. Судиловський.

БІЛОРУ́СЬКЕ ПА́СМО — підвищення рельєфу у Білоруській РСР. Становить частину гол. вододілу між басейнами Чорного і Балтійського морів. Складається з окремих височин (Гродненської, Новогрудської, Мінської, Оршанської та ін.). Заг. довж. 500 *км*, вис. до 345 *м* (г. Дзержинська). Подекуди — ліси з сосни, дуба, ялини.

БІЛОРУ́СЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д — підприємство автомобільної промисловості. Розташований у м. Жодіно (поблизу Мінська). Осн. продукція — великовантажні автосамоскиди. Засн. 1958. Того самого року було випущено першу продукцію — МАЗ-525 вантажопідйомністю 25 *т*, 1961 — автосамоскид БілАЗ-540 вантажопідйомністю 27 *т* (серійне виробн. з 1965). На з-ді створено автомобіль-самоскид БілАЗ-548 вантажопідйомністю 40 *т*, вуглевози БілАЗ-7510 (27 *т*), БілАЗ-7525 (40 *т*), автопоїзд БілАЗ-548В (65 *т*), дизель-тролейвіз БілАЗ-524 (65 *т*), одновісний тягач БілАЗ-531 з двигуном 265 *квт* (360 *к. с.*), автомобіль-самоскид БілАЗ-549 вантажопідйомністю 75—80 *т*, автопоїзд - вуглевіз БілАЗ-7420—9520 (120 *т*). За 1965—75 випуск автосамоскидів зріс майже в 3 рази. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

БІЛОРУ́СЬКИЙ ПОЛК, Чауський полк — адміністративно-територіальна і військова одиниця українського козацтва на території Білорусії 1654. Полковим центром було м. Чауси (тепер Мог. обл. БРСР), де містився осідок полковника І. Нечая. До Б. п. входили Могильовський, Мстиславський, Биховський повіти. За царським указом 1655 ці місцевості стали воєводствами, але Б. п. як військ. одиниця входив до складу козац. військ України до 1657.

БІЛОРУ́СЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. І. Леніна. Засн. 1921 в Мінську. Ім'я В. І. Леніна ун-тові присвоєно 1949. В ун-ті 11 ф-тів: істор., філологічний, журналістики, юрид., мех.-матем., прикладної математики, фіз., хім., біол., геогр., заочний (1976). Є вечірнє й підготовче відділення; аспірантура. В 1975/76 навч. р. налічувалося понад 17,4 тис. студентів, з них на денному відділенні — 9877. Працюють обчислювальний центр, 10 н.-д. лабораторій. При ун-ті — бот. сад, біол. станція, навч.-дослідне г-во, істор., зоол. і геол.-мінералогічний музеї; у б-ці — понад 1,3 млн. одиниць зберігання. Ун-т має в-во. Видається білорус. мовою «Вісник Білоруського державного університету імені В. І. Леніна» у 4 серіях. За роки існування ун-т підготував 48 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1967).

БІЛОСАРА́ЙСЬКА КОСА́ — коса на пн. березі Азовського м., біля м. Жданова. Утворена мор. відкладами. Поверхня слабохвиляста. На Сх. є дюни. Виноградники, сади.

БІЛОСКУ́РСЬКИЙ Осип Миколайович [5 (17).VI 1883, м. Коломия, тепер Івано-Франківської обл.— 26.III 1943] — український рад. майстер художньої кераміки. В 1908 закінчив Коломийську гончарну школу. З 1904 працював на керамічній фабриці у Львові, з 1908 — у Миргородській керамічній школі ім. М. В. Гоголя. У 20-х рр. організував майстерню худож. кераміки в Черкасах. Твори: декоративні полумиски, вази, керамічне обличкування тощо. Б.— автор книги «Керамічна технологія» (1928). Його твори зберігаються в музеях Львова, Миргорода, Києва.

А. Ю. Білостоцький.

БІЛОСТО́ЦЬКИЙ Анатолій Юхимович (н. 15.IX 1921, Одеса) — український рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1974). Син Ю. *Білостоцького*. Член КПРС з 1943. В 1952 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився у М. *Лисенка*. Твори: портрети — М. Рильського (1952), Героя Соціалістичної Праці В. Харитонова (1963); композиції — «Сім'я» (1952), «Слава праці» (1960, встановлена в Дніпродзержинську), «Батьки й сини» (1967), «На варті Батьківщини» (1975), «Земна куля — не мішень для війни» (1976); пам'ятники — І. Франкові в Києві (1956), Т. Шевченкові в Одесі (1966) — обидва у співавторстві з О. *Супрун*; В. І. Леніну в Чехословаччині (1969), воїнам Південно-Західного фронту в урочищі Шумейковому Полтавської обл. (у співавторстві з В. *Вінайкіним*, 1976).

А. Ю. Білостоцький (співавтор — О. О. Супрун).
Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Одесі.
Бронза, граніт. 1966.

БІЛОСТО́ЦЬКИЙ Юхим Ісайович [16 (28).VI 1893, Єлисаветград — 2.X 1961, Київ]— український рад. скульптор. Член КПРС з 1943. Навчався в Одеській художній школі (1913—18; 1919—22) у К. *Костанді* та Б. *Едуардса*. Твори: портрети — М. Заньковецької (1936), П. Тичини (1937); пам'ятники — героям-стратонавтам (1938, встановлено в Донецьку 1953), М. Щорсу в м. Щорсі (1939) — обидва у співавторстві з Г. Пивоваровим і Е. Фрідманом; В. І. Леніну в м. Новокуйбишевську, Г. Котовському в Умані (обидва — 1959), композиції — «К. Маркс і Ф. Енгельс» (1951) та «Світоч комунізму» (1960) — всі у співавторстві з Е. Фрідманом.

Ю. І. Білостоцький.
Портрет П. Г. Тичини.
Теракота. 1937.

БІЛО́ТКА, едельвейс (Leontopodium) — рід рослин род. *складноцвітих*. Багаторічні трав'янисті рослини, густо вкриті білими волосками (білоповстисті). Понад 30 видів, поширених у горах Європи й Азії. В СРСР — 10 видів, у т. ч. в УРСР (Карпати) — один: Б. а л ь п і й с ь к а (L. alpinum). Її кошики зібрані в щитовидну го-

О. Білявський. Портрет К. Дейми. 1782.

Білотка альпійська.

Білоцвіт весняний.

ловку, оточені горизонтально відлеглими (у вигляді зірки) листками. Стебла поодинокі. Росте на вапнякових схилах. Вирощують як декоративну рослину.

БІЛОУ́С Дмитро Григорович (н. 24.IV 1920, с. Курмани, тепер Недригайлівського р-ну Сумської обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1948. Навчався в Харків. ун-ті (з 1938). Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор зб. сатири і гумору: «Осколочним!» (1948), «Веселі обличчя» (1953), «Колос і кукіль» (1960), «Сатиричне і ліричне» (1961), «Тарасові жарти» (1964), «Альфи — не омеги» (1967), «Сад на Лисій горі» (1972). Упорядник і редактор «Антології болгарської поезії» (т. 1—2. К., 1974). За переклади творів болг. поетів удостоєний премії ім. М. Рильського (1976). Нагороджений медалями та болгарським орденом Кирила і Мефодія 1-го ступеня.

БІЛОУ́С — річка в Чернігівській обл. УРСР, права притока Десни. Довж. 55 *км*, пл. бас. 657 *км²*. В долині — поклади торфу.

БІЛОЦВІ́Т (Leucojum) — рід рослин род. амарилісових. Багаторічні трав'янисті цибулинні рослини з широкодзвониковими квітками, розміщеними на верхівці стебла. 10 видів, поширених у Центральній Європі та Середземномор'ї. В СРСР, зокрема УРСР, 2 види: Б. в е с н я н и й (L. vernum) — на вологих луках, у лісах, серед чагарників Карпат і Розточчя—Опілля; Б. л і т н і й (L. aestivum) — на луках Карпат і Ай-Петринській *яйлі* в Криму. Обидва види введено в культуру як декоративні рослини.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ШИН ТА ГУМОАЗБЕ́СТОВИХ ВИ́РОБІВ імені XXV з'їзду КПРС — виробниче об'єднання нафтохімічної промисловості. Розташоване в м. Білій Церкві Київ. обл. Осн. продукція: шини для легкових і вантажних автомобілів, автобусів, с.-г. техніки, формові й неформові гумотех. вироби. Утворене як об'єднання 1976. Складається з Білоцерківського шинного з-ду — гол. підприємства (введено в дію в кінці 1972) та з-ду гумотех. виробів (1975). Будується (1977) з-д азбестотехнічних виробів. На діючих підприємствах впроваджено ряд найпрогресивніших технологічних процесів, зокрема систему автоматичного подавання й дозування інгредієнтів гумових сумішей, виробн. шин радіальної конструкції та ін. В 1976 обсяг виробн. продукції об'єднання зріс проти 1973 в 3,8 раза.

М. Т. Митрофанов.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКЕ МІСЬКЕ́ ПОВСТА́ННЯ 1589—90 — антифеодальне повстання населення Білої Церкви на Київщині. Білоцерківські міщани 1589 відмовилися сплачувати феодальні податки власникові міста київ. воєводі К.-К. *Острозькому*. Повстанці під проводом Пашківського здобули замок і вигнали князівських урядників. У 1590 каральні загони шляхти захопили Білу Церкву і вчинили жорстоку розправу над керівниками повстання.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1651 — угода між польсько-шляхетським урядом і гетьманом України Б. Хмельницьким, укладена 18 (28).IX в м. Білій Церкві, після невдалої для селянсько-козацького війська *Берестецької битви 1651*. За Б. д. на Україні відновлювалася польс.-шляхет. влада. Козац. територією визнавалося лише *Київське воєводство*. Магнатам і шляхті поверталися всі маєтності. Козац. реєстр скорочувався з 40 тис. до 20 тис. чол. Виключені з реєстру козаки поверталися під владу польс. панів. Реєстрові козаки виселялися з Брацлавського і Чернігівського воєводств у королівські маєтності Київського воєводства. Гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іноз. д-вами і зобов'язувався розірвати військовий союз з крим. ханом. Тяжкі для укр. народу умови Б. д. були тимчасовою поступкою, необхідною для підготовки дальшої боротьби проти польс.-шляхет. Польщі. В травні 1652 в зв'язку з нападом на Україну шляхет. Польщі Б. Хмельницький анулював Білоцерківський договір.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ ЗАВО́Д СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ імені Першого травня — підприємство с.-г. машинобудування. Розташований у м. Білій Церкві Київ. обл. Осн. продукція: машини по заготівлі кормів для тваринництва, запасні частини до автомобілів, тракторів та с.-г. машин. Засн. 1850. Виготовляв різноманітну продукцію для с. г. За роки Рад. влади з-д перетворився на велике високомеханізоване підприємство. Тут ще в довоєнні п'ятирічки вперше в СРСР було виготовлено 800 бавовнозбиральних машин. У післявоєнні роки Б. з. с. м. провадив ремонт автомобілів і виготовляв деякі види с.-г. техніки. З 1957 спеціалізується на виробн. машин по заготівлі кормів для тваринництва. У 1975 обсяг продукції зріс проти 1960 більш як у 8 раз. На Б. з. с. м. діє система конвеєрів. Переважну кількість виробничих процесів механізовано й автоматизовано.

Б. Ф. Четверик.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. Створений влітку 1648 з центром у м. Білій Церкві. В 1654 до складу Б. п. входило 19 міст і містечок. Козаки Б. п. брали участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54, у повстаннях проти гетьманів І. *Виговського*, Ю. *Хмельницького*, П. *Тетері*. Після *Андрусівського перемир'я 1667* Б. п. у складі Правобережної України потрапив під владу шляхет. Польщі. В кін. 60 — на поч. 70-х рр. 17 ст. козаки разом з селянами вели героїчну боротьбу проти польс.-шляхет. поневолювачів і тур.-тат. агресорів та їхнього ставленика гетьмана П. *Дорошенка*. В 1674 правобережні полки, в т. ч. Б. п., було ліквідовано. Після здобуття повсталими селянами і козаками на чолі з С. *Палієм* у листопаді 1702 Білої Церкви Б. п. було відновлено. Б. п., як і ін. правобережні козац. полки, перейшли під владу Росії. За умовами *Прутського трактату 1711* Росія змушена була вивести війська з Правобережної України. В 1712 Б. п. остаточно ліквідовано.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Київської обл. УРСР. Утворений 1930. Пл. 1,3 тис. *км²*. Нас. 86,5 тис. чол. (1976). У районі — 59 населених пунктів, які

підпорядковані міській і 34 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Біла Церква*.

Поверхня — слабохвиляста рівнина, розчленована численними річковими долинами. Корисні копалини: граніти, лес, глини, піски Є джерела радонових вод.

Гол. річка — *Рось* з притоками *Роставицею, Кам'янкою,* Протокою. Грунти переважно чорноземні та темно-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна) займають 11,8 тис. *га*. Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Біла Церква. В районі розвинута харч. пром-сть. Найбільші підприємства: Узинський цукр. комбінат, Озернянський цукр. з-д, виробничо-аграрне об'єднання консервної пром-сті. Працює комбінат побутового обслуговування та будинок побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1976 становила 90,3 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 86,5 тис. *га*. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, овочеві. Розвинуте садівництво. В Б. р.— 16 колгоспів, 5 радгоспів, птахофабрика, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями, 3 н.-д. станції. Залізнична ст. Біла Церква. Автошляхів — 634 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 467 *км*.

У районі — 54 заг.-освітні, музична школи, 28 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 21 будинок культури, 33 клуби, 57 кіноустановок, 53 б-ки, 3 музеї. В с. Трушках Б. р. в кінці 19 ст.— на поч. 20 ст. жив і працював укр. письменник І. С. *Нечуй-Левицький;* в м. Узині народився льотчик-космонавт двічі Герой Рад. Союзу П. Р. *Попович*.

Л. М. Кирик.

БІЛОРУСЬКА РСР

БОЛГАРІЯ

Р У М У Н І Я
С Е Р Б І Я
Ю Г О С Л А В І Я
Г Р Е Ц І Я
Т У Р Е Ч Ч И Н А
Чорне море
Дунай
Софія
Стара Загора
Бургас
Варна
Русе
Плевен
Враца
Монтана
Видин
Шумен
Толбухін
Добрич
Шабла
Силістра
Разград
Кюстендил
Перник
Благоевград
Смолян
Кирджалі
Хасково
Пловдив
Пазарджик
Перелік
Асеновград
Кърджалі
Крумовград
Петрич
Свиленград
Ямбол
Сливен
Карнобат
Несебр
Поморие
Сунгурларе
Царево
Приморско
Созополь
Ахтополе
Малко Търново
Елхово
Димитровград
Харманлі
Свиленград
Мадан
Девня
Провадія
Каварна
Балчик
Кранево
Обзор
Шкорпіловці
Тервел
Дулово
Силистра
Кайнарджа
Главиница
Тутракан
Алфатар
Генерал Тошево
Кубрат
Исперих
Кемарлі
Разград
Шумен
Попово
Търговище
Омуртаг
Велико Търново
Габрово
Севлієво
Трявна
Дряново
Ловеч
Плевен
Тетевен
Троян
Червен Бряг
Белий Ізвор
Бяла Слатина
Оряхово
Лом
Монтана
Берковиця
Вършец
Мездра
Враца
Бяла Черква
Видин
Белоградчик
Кула
Ружинці
Ботевград
Етрополе
Самоков
Дупниця
Кюстендил
Перник
Радомір
Трекляно
Сандански
Симитли
Струмяни
Гоце Делчев
Разлог
Банско
Добринище
Сатовча
Якоруда
Белица
Хаджидимово
Кресна
Петрич
Сімітлі
Струмяни
Гоце Делчев
Разлог
Банско
Добринище
Сатовча
Якоруда
Белица
Хаджидимово
Кресна
Петрич
МАСШТАБ 1 : 3 000 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1 : 3 500 000
Текстильна та шкіряна промисловість
Потужність електростанцій
від 600 до 900 тис. квт
від 300 до 600 тис. квт
від 50 до 300 тис. квт
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ
Пшеничний з посівами соняшника, вівсарством і свинарством
Пшенично-кукурудзяний з посівами соняшника, м'ясо-молочно-вовновим тваринництвом і птахівництвом
Садівницько-виноградарсько-овочівницький із значними посівами технічних культур
Тютюнницький
Виноградарський
Приміський овочівницько-молочний
Зерно-картопляного рослинництва з розвинутим садівництвом
Гірськолісівницького тваринництва, зерно-картопляного рослинництва й лісопромислів
Райони поширення кавасолі

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Розташований у м. Білій Церкві Київ. обл. Попередником ін-ту вважають с.-г. політехнікум, створений тут 1920. В 1931 його було реорганізовано в зооветеринарний ін-т. Тепер. назва — з 1934, коли зооветеринарний ін-т було об'єднано з Київським агроінженерним ін-том. У 1936 до Б. с.-г. і. приєднано Россошанський ін-т птахівництва. В Ін-ті є 3 факультети: агрономічний, ветеринарний і зооінженерний. Функціонують 28 кафедр. Є аспірантура. В ін-ті — добре обладнані ветеринарні клініки та навч.-дослідне г-во (загальна площа землі 4234 *га*). Студентів (1977) — 4279, у т. ч. на стаціонарі — 1755 чол., на заочних відділеннях — 1824 чол. Фонд бібліотеки налічує (1977) понад 334 тис. книжок. Ін-т видає наук. записки і багатотиражну газ. «За ленінські кадри». *В. М. Власенко.*

Головний корпус Білоцерківського сільськогосподарського інституту.

БІЛОЯ́ГІДНИК — рід рослин родини жимолостевих. Те саме, що й *сніжноягідник*.

БІЛУ́ГА (Huso huso) — цінна промислова риба родини *осетрових*. Довж. до 9 *м*, маса до 1,5 *т*. Живе в Каспійському, Чорному, Азовському та Адріатичному морях. Статевозрілою стає на 12—18 році життя. Для нересту заходить далеко в річки. Відкладає від 0,5 до 5 млн. ікринок. Мальки скочуються в море. Живиться Б. рибою, а її молодь — різними безхребетними. Відлов Б. регламентований відповідними правилами. Запаси Б. підтримують, розводячи її штучно на рибозаводах.

К. О. Виноградов.

БІЛУ́ХА, білуга (Delphinapterus leucas) — ссавець родини *дельфінових*. Довж. понад 6 *м*, маса до 2 *т*. Забарвлення дорослої Б. біле, малят — темно-синє. Поширена в арктичних і прилеглих водах. Пристосована до життя серед криги; далеко мігрує, іноді на сотні *км* запливає у великі ріки. Тримається стадами, живиться рибою, ракоподібними, молюсками; статева зрілість на 6—9-му році. Після 11—12 місяців вагітності самка народжує 1 маля. Б. видає різкі звуки (звідси вираз — «реве білугою»). Важливий об'єкт промислу (в СРСР: Біле, Карське, Охотське моря).

БІЛЮ́НАС Йонас Йонович (3.III 1879, с. Нюроняй, тепер Анікщяйського р-ну Лит. РСР — 8.XII 1907, Закопане, Польща; 1953 прах Б. перевезено до Анікщяя) — литовський письменник-демократ. Член с.-д. партії Литви. Зазнав переслідувань за революц. діяльність. Б. перший у лит. л-рі ввів робітн. тематику (оповідання «Без роботи», «Перший страйк»; обидва — 1903). Боротьбі проти експлуататорів присвячені оповідання «По Німану», «Світоч щастя» (обидва — 1905), повість «Сумна казка» (1907).

Тв.: Рос. перекл.— Светоч счастья. Вильнюс, 1964.

БІЛЯ́ВСЬКИЙ Остап (бл. 1740, с. Городище, тепер Тернопільської обл.— 1803, Львів) — український живописець. У 60-х рр. 18 ст. навчався в Римі. Жив і працював у Львові. Твори: портрети — Рищовської (1781), К. Дейми (1782), І. Бачинського (1789), М. Любинецького (1791), М. Левицької (1793) та ін. Виконав ікони для Волоської церкви у Львові, розписав каплицю св. Миколи в монастирі у Кре ові (1776).

БІЛЯ́ЇВКА — елище міського типу Одеської обл. УРСР, райцентр, на березі Білого оз., за 26 *км* від залізничної ст. Вигода. Населений пункт виник наприкінці 18 ст. Рад. владу в Б. встановлено в січні 1918. В Б. відбулося *Біляївське повстання 1919* — збройний виступ робітників і селян проти франц. інтервентів і білогвардійців. З 1957 — селище міськ. типу. З-ди: «Буддеталь», молочний, винно-соковий; рибокомбінат та комбінати побутового обслуговування і комунальних підприємств, районне об'єднання «Сільгосптехніка». З заг.-освітні школи, лікарня. Будинок культури, 4 бібліотеки.

БІЛЯ́ЇВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ робітників і селян с. Біляївки (поблизу Одеси) та навколишніх сіл Одеського повіту проти французьких інтервентів і білогвардійців. Почалося 21.II під керівництвом більшовицького військ.-революц. к-ту. Осн. ядром повстанців були робітники одес. водопроводу, що містився в с. Біляївці. Білогвард. і франц. загони, послані для придушення Б. п., зазнали поразки. В селі було утворено ревком і військ.-революц. трибунал, селяни обрали комітет бідноти. Франц. командування кинуло в район Біляївки військ. з'єднання з артилерією. Бої тривали до поч. березня 1919. Повстанці розсіялися по навколишніх селах. Інтервенти вчинили криваву розправу над мирним населенням.

БІЛЯ́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — в Одеській області УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. *км²*. Нас. 92,8 тис. чол. (1976). У районі — 50 населених пунктів, які підпорядковані селищній і 13 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Біляївка*. Поверхня рівнинна, мало розчленована. Поклади глин, пісків, черепашнику. Вздовж зх. межі району тече *Дністер*; на Сх.— *Хаджибейський лиман* і *Куяльницький лиман*. Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні. Розвинуті харч. пром-сть і виробн. буд. матеріалів. Найбільші підприємства: біляївські з-ди молочний, винно-соковий, «Буддеталь»; рибокомбінат. Працює комбінат побутового обслуговування (Біляївка).

Основний напрям розвитку с. г.— овочево-молочний. С.-г. угіддя 1976 становили 102 тис. *га*, у т. ч. орні землі — 88,2 тис. *га*, сади і виноградники — 4,3 тис. *га*. Зрошується 18,5 тис. *га* (Маяко-Біляївська, Троїцько-Граденицька, Шкодогірська зрошувальні системи). Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, овочі, картопля, кормові. В районі — 8 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 22 радгоспи, птахофабрика (розводять качок), районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Залізничні станції: Дачна, Вигода. Всі автошляхи (557 *км*) з твердим покриттям. В районі — 44 заг.-освітні, музична школи, 38 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень, 2 дитячі санаторії. 10 будинків культури, 43 клуби, 60 кіноустановок, 44 б-ки. В роки Великої Вітчизн. війни на території району, в Усатівських і Нерубайських катакомбах діяли партизанські загони та підпільний Одеський приміський райком партії.

В. М. Єсипов.

БІЛЯ́К, заєць-біляк (Lepus timidus) — ссавець ряду *зайцеподібних*. Довж. тіла до 70 *см*, маса до 5,5 *кг*, забарвлення влітку бурувато-сіре, взимку біле, лише кінчики вух чорні. Статева зрілість настає в 10 місяців; самка двічі або тричі на рік після 50-денної вагітності народжує по 5—8 (іноді до 12) малят. Поширений у тундровій і лісовій зонах Пн. півкулі. В межах України зрідка трапляється в пн. частині Полісся; до 19 ст. водився і в Карпатах. Об'єкт спортивного полювання та хутрового промислу. Викопні рештки Б. знайдені в голоценових відкладах Північної України, Західної Європи і Сибіру.

БІ́ЛЯЧІ (Sciuridae) — родина ссавців ряду *гризунів*. Розміри дрібні та середні (максимальна довж.

Білуха (самка з малям).

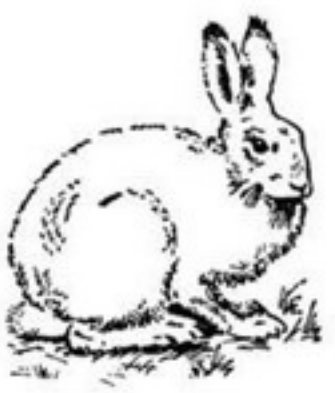

Біляк.

М. Ф. Біляшівський.

тіла — до 70 *см*, маса до 9 *кг*); хвіст різної довжини, вкритий волоссям. Б. об'єднують понад 30 родів: *білка, ховрах, сурок, бурундук, летяга* та ін. Дуже поширені; нема їх лише в Австралії, на Мадагаскарі, в Новій Гвінеї та на ін. о-вах Тихого ок. Живуть у лісовій, лісостеповій, степовій, частково в тундровій і деяких гірських зонах. В СРСР відомо 20 видів, зокрема на Україні — білка звичайна, ховрахи сірий, плямистий і європейський та бабак. Серед Б. більшість — хутрові звірі. Деякі представники Б. (напр., малий ховрах) є шкідниками сільськогосподарських культур або носіями збудників небезпечних хвороб (чуми та ін.). Викопні рештки Б. відомі з верхнього еоцену.

І. Т. Сокур.

БІЛЯШІ́ВСЬКИЙ Микола Федотович [12 (24).X 1867, м. Умань, тепер Черкаської обл.— 21.IV 1926, Київ] — український рад. археолог, етнограф, мистецтвознавець, академік АН УРСР (з 1919). Вищу освіту здобув у Київ. ун-ті (1887—91) і Новоросійському ун-ті в Одесі (закінчив 1891). У 1902—23 — директор Київ. істор. музею. Досліджував археол. пам'ятки на тер. України від кам'яного віку до раннього середньовіччя. Б.— редактор збірника (т. 1—3. К., 1899—1901), потім журн. «Археологическая летопись Южной России» (1903—05). Б. багато зробив для розвитку музейної справи на Україні. Розшукував і збирав рукописи та мистецьку спадщину Т. Г. Шевченка. Похований у Каневі.

БІ́ЛЬ — неприємне, гнітюче, часом нестерпне відчуття, що виникає внаслідок сильних подразнень нервової системи; одна з захисних реакцій організму, яка постала в процесі еволюційного розвитку. Іноді Б. є першою ознакою хвороби або сигналом небезпеки, що загрожує організмові. Больові подразнення сприймаються периферичними нервовими закінченнями (спец. *рецепторами*) і передаються по нервових провідниках у відповідні ділянки головного мозку. При надмірній інтенсивності й тривалості Б. зумовлює розлад діяльності певних центрів головного мозку і багатьох систем організму, іноді може спричинити *шок, колапс* і навіть смерть. Відчуття Б. супроводиться рядом змін в організмі — вегетативних (підвищується виділення адреналіну і концентрація цукру в крові, збільшується сила і частота серцевих скорочень, підвищується кров'яний тиск, затримується дихання тощо) і емоційних. Сучас. медицина має багато *знеболювальних засобів* (див. також *Анестезія, Наркоз*).

Літ.: Кассиль Г. Н. Наука о боли. М., 1975.

БІЛЬБА́О — місто на Пн. Іспанії, в Країні Басків, адм. центр провінції Біскайя. Порт у Біскайській зат. Залізнична станція, аеропорт. 410,5 тис. ж. (1970). Центр чорної металургії країни. Підприємства маш.-буд. (особливо суднобудівної), хім. (виробн. азотних добрив, пластмас та ін.), електротех., текст. пром-сті. Ун-т. Музей красних мистецтв. Архіт. пам'ятки 14—15 ст. Б. засн.1300.

БІЛЬБА́СОВ Василь Олексійович [7 (19).VI 1837, Полтава — 24.VII (6.VIII) 1904, Павловськ, тепер Ленінградської обл.] — російський історик і публіцист. У 1861 закінчив Петерб. ун-т. У 1869—71 — професор Київ. ун-ту, 1871—83 — редактор ліберальної газ. «Голос» у Петербурзі. Досліджував історію Зх. Європи і рос. історію 18 ст. Як ідеаліст вивчав лише зовн. сторону подій, усуваючись від аналізу їхньої соціально-екон. суті та ігноруючи класові суперечності.

БІЛЬЙО́Н (франц. billion) — те саме, що й *мільярд* (10^9). В деяких країнах Б. наз. число 10^{12} (мільйон мільйонів).

БІЛЬМО́ — стійке помутніння рогівки ока внаслідок рубцювання її. Див. *Лейкома*.

БІ́ЛЬРОТ (Billroth) Теодор (26.IV 1829, Берген — 6.II 1894, Аббація) — німецький хірург. Професор хірургічної клініки в Цюріху (1859) та Відні (1867). Розробив ряд нових хірургічних операцій: резекцію стравоходу, шлунка, гортані, передміхурової залози та ін., склав багатотомний посібник з хірургії. Більрота високо цінив М. І. *Пирогов*

БІ́ЛЬСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище 6 ст. до н. е.—3 ст. н. е. на березі Ворскли біля с. Більська (Котелевського р-ну Полтавської обл.). Досліджувалося 1906, 1958—76. Складається з трьох окремих городищ, об'єднаних спільними валом і ровом. Весь цей комплекс звичайно наз. Великим городищем (заг. площа 3868 *га*). Під час розкопок Б. г. виявлено залишки великих жител-землянок, досліджено кілька *зольників*. Осн. заняття жителів — землеробство і скотарство, а також мідноливарне та ковальське виробн., ткацтво. Населення мало торг. зв'язки з *античними державами Північного Причорномор'я*. Деякі дослідники пов'язують Б. г. з м. *Гелоном*, яке згадує *Геродот*.

Літ.: Ковпаненко Г. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967; Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон. В кн.: Скифский мир. К., 1975.

Є. В. Черненко.

Більське городище. Глиняна посудина.

БІ́ЛЬСЬКИЙ Едуард Антонович (3.VII 1931, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1956 закінчив Київ. інженерно-будівельний ін-т. Споруди: автовокзал (у співавторстві з А. *Милецьким*, І. Мельником, 1961), Палац піонерів і школярів (у співавторстві з А. Милецьким; інженери Л. Линович, О. Печонов, 1965); житл. квартали в Дарниці (1965—68), житл. р-н «Виноградар» (буд. розпочато 1973) — всі в Києві. Держ. премія СРСР, 1967.

БІ́ЛЬШІВЦІ — селище міського типу Галицького р-ну Івано-Франківської обл. УРСР, при впадінні р. Нараївки в Гнилу Липу (бас. Дністра), за 7 *км* від залізничної ст. Галич.

Комбікорм. і хлібний з-ди, міжколгоспна буд. орг-ція, відділення районного об'єднання «Сільгосптехніка», комбінат комунального г-ва тощо. Середня школа, філіал Галицької муз. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 3 б-ки. Вперше згадується в документах 15 ст.

БІЛЬШОВИЗА́ЦІЯ РАД 1917 — процес переходу *Рад робітничих і солдатських депутатів* на більшовицькі позиції, який з різною інтенсивністю відбувався з часу їх організації (березень — квітень 1917) до перемоги соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. Боротьба за Ради, за завоювання їх на свій бік посідала одне з гол. місць в діяльності більшовицьких орг-цій. У Радах було створено більшовицькі фракції, які домагалися розв'язання питань, що відповідали найголовнішим життєвим інтересам і вимогам трудящих мас. Після *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)* [24—29.IV (7—12.V) 1917] більшовики взяли твердий курс на поступове завоювання більшості в Радах. Глибокий процес революціонізування робітників, солдатів і селян, що відбувався в країні, виявився в їхньому прагненні перетворити Ради на справжні революц. органи влади. Віддаючи голоси більшовикам, робітники цим самим висловлювали своє довір'я і підтримку більшовицькій партії. І хоч значна кількість Рад залишалися за своїм складом все ще есеро-меншовицькими, підсумки перших перевиборів незаперечно свідчили про зростання авторитету більшовиків. У липні — серпні 1917 в період наступу контрреволюції процес більшовизації Рад не припинився. Після розгрому *корніловщини* почалася смуга інтенсивної більшовизації Рад, яка була своєрідним показником готовності мас до соціалістичної революції. 31.VIII (13.IX) Петроградська, а 5 (18).IX Московська Ради прийняли більшовицькі резолюції про необхідність зосередження всієї влади в країні у руках пролетаріату і бідніших селянства. В умовах інтенсивної більшовизації Рад ленінська партія знову висунула лозунг «Вся влада Радам!», тимчасово знятий після *липневих днів 1917* в зв'язку з перетворенням есеро-меншовицьких Рад на безправний придаток бурж. Тимчасового уряду. Тепер у цей лозунг вкладався новий зміст.

Йшлося вже не про перехід влади до рук меншовицько-есерівських Рад, а про взяття влади більшовицькими Радами, тобто про встановлення диктатури пролетаріату. На Україні більшовицькі резолюції ухвалили чимало Рад Донбасу, Одеська [1 (14).IX], Київська [8 (21).IX] Ради. Одночасно відбувалася докорінна зміна складу Рад. У виконкомі Луганської Ради більшовики становили на вересень вже бл. 70%, Макіївської — 57%, Київської — 46,6%, Маріупольської — 44%. Однак у більшості Рад України керівництво ще належало дрібнобурж. партіям, тому прийняття більшовицьких резолюцій у вересні — жовтні 1917 не набрало масового характеру.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 почався новий, завершальний етап більшовизації Рад України. В листопаді — грудні 1917 змінювався склад Рад. Відповідно зміцніли позиції більшовиків у ряді виконкомів. У Луганському їх було 85,5%, Київському — 60%, Харківському — 47,5%, Катеринославському — 46,6%, Одеському — бл. 40% і т. д. Наслідком масової більшовизації Рад була заг. вимога повалення бурж.-націоналістичної *Центральної ради* й скликання *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*. З'їзд відбувся 11—12 (24—25).XII 1917 і проголосив Україну Республікою Рад.

Літ. див. до ст. Велика Жовтнева соціалістична революція.

Ю. М. Гамрецький.

БІЛЬШОВИ́ЗМ — революційна, послідовно марксистсько-ленінська течія політ. думки в російському і міжнар. робітничому русі, яка знайшла своє втілення в теоретичній, політичній і практичній діяльності партії більшовиків, створеній В. І. Леніним (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). Б. сформувався в нову істор. епоху, епоху імперіалізму і пролет. революцій, коли центр міжнар. революц. руху перемістився з Зх. Європи в Росію. На *Другому з'їзді РСДРП* (1903) революц. марксисти, що згуртувалися навколо В. І. Леніна, під час виборів центр. органів партії дістали більшість голосів і тому почали називатися більшовиками, а опортуністи, які залишилися в меншості,— меншовиками. «Більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 41, с. 6). Б. виник внаслідок тривалої політ. боротьби робітн. класу і титанічної теоретичної та організаторської діяльності В. І. Леніна. Поява Б. була поворотним пунктом у рос. і міжнар. робітн. русі. Ідейно-теоретичною основою Б. є *марксизм-ленінізм*. Б. як політична партія є першою в історії пролет. партією нового типу, принципово відмінною від реформістських, с.-д. партій *Інтернаціоналу 2-го*. Більшовицька партія завжди діяла як партія наук. комунізму, партія соціальної революції і *диктатури пролетаріату*, як передовий загін робітн. класу, вища форма його орг-ції, його політ. вождь. Найважливіші риси Б.— нерозривні зв'язки з робітн. класом, усіма трудящими; єдність теорії і практики; творчий підхід до марксистсько-ленінської теорії; класовий характер партії; ідейно-політ. згуртованість і орг. єдність її рядів на основі принципу *демократичного централізму*, найсуворіша дисципліна, висока свідомість і активність кожного члена партії, почуття відповідальності за втілення в життя її політики; чіткість ідейних позицій, безкомпромісність у принципових справах; непримиренність до *опортунізму* й *ревізіонізму*. Невід'ємною рисою Б. є послідовний пролет. *інтернаціоналізм*. Б. завжди виступав як виразник інтересів трудящих усіх народів СРСР, одночасно розглядаючи нац. завдання крізь призму заг. інтернаціональних завдань робітничого класу і трудових мас в цілому, підпорядковуючи інтереси пролет. боротьби в одній країні інтересам цієї боротьби у всесвітньому масштабі.

Б. виріс, зміцнів і загартувався в непримиренній боротьбі проти бурж. і дрібнобурж. ідеології, проти ревізіонізму, *троцькізму*, правого і «лівого» опортунізму, соціал-шовіністів і націонал-ухильників, проти усіх противників революц. принципів марксизму-ленінізму. Величезне істор. значення мала перемога Б. над *меншовизмом* — гол. опортуністичною, ревізіоністською течією в рос. соціал-демократії, різновидом міжнар. опортунізму.

Історія Б. за багатством досвіду не має собі рівної. На всіх істор. етапах більшовицька партія послідовно втілювала в життя марксистсько-ленінське вчення про *соціалістичну революцію*, диктатуру пролетаріату і будівництво соціалізму. Озброєна першою Програмою, прийнятою 1903, партія більшовиків керувала боротьбою робітн. класу, нар. мас Росії проти царизму і капіталізму, забезпечила перемогу *Великої Жовтневої соціалістичної революції* 1917, вперше в світі привела пролетаріат до політ. панування, здійснила ідею створення соціалістичної д-ви — Республіки Рад. На основі другої Програми партії, прийнятої 1919 на *Восьмому з'їзді РКП(б)*, створено *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, втілено в життя *ленінський план побудови соціалізму в СРСР*. Партія Леніна була натхненником і організатором перемоги рад. народу в роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*, після закінчення війни вона спрямувала зусилля робітн. класу, колг. селянства, інтелігенції на відбудову й дальший розвиток нар. г-ва. Б. витримав випробування часу. XIX з'їзд партії (1952) перейменував ВКП(б) на Комуністичну партію Радянського Союзу. Меншовицька партія в СРСР давно зійшла зі сцени, тому подвійне найменування ленінської партії («комуністична», «більшовицька»), яке склалося історично внаслідок боротьби проти меншовиків, втратило сенс, поняття ж «комуністична» найточніше виражає найвищу, кінцеву мету партії — побудову комуністичного суспільства. Б. і ленінізм виражають одні ідеологічні принципи, одну суть. Прийнята 1961 нова Програма партії — програма побудови комуністичного суспільства в СРСР передбачає здійснення взаємопов'язаних істор. завдань: створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення сусп. відносин, формування нової людини, розвиток *соціалістичного способу життя*.

Розвиваючи революційну теорію в нерозривному зв'язку з життям, Б. відіграв величезну роль у розкритті осн. закономірностей і визначенні шляхів революц. переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму, у виробленні форм, методів і стилю парт. роботи (див. *Ленінський стиль роботи*). Принципи й ідеали Б. найглибше виявилися в гол. підсумках пройденого КПРС і народом шляху: побудові *розвинутого соціалістичного суспільства*, вихованні рад. людини, створенні нової істор. спільності людей — *радянського народу*. В умовах зрілого соціалізму неухильно зростає керівна і спрямовуюча роль партії як ядра політичної системи радянського суспільства. Спрямовуючи й організовуючи процес комуністичного будівництва, партія послідовно застосовує *ленінські норми партійного життя* і принципи парт. керівництва.

Важливою віхою на шляху побудови комунізму є *Двадцять п'ятий з'їзд КПРС* (1976), який визначив політ. курс партії на наступні роки, поставив нові величні завдання в галузі екон., соціально-політ. і духовного розвитку рад. суспільства, прийняв програму дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, за свободу і незалежність народів. Велику роль для дальшого розгортання комуністичного будівництва відіграє нова *Конституція СРСР* (1977). Досвід Б. є джерелом для правильного розуміння минулого і сучасного, для визначення шляхів і методів успішного творення майбутнього. Складовою частиною його є досвід більшовицьких організацій України, які під керівництвом В. І. Леніна в рядах більшовицької партії пройшли велику школу класових битв, загартувалися в горнилі трьох революцій. З ініціативи і під керівництвом В. І. Леніна була створена *Комуністична партія України* як складова частина єдиної інтернаціоналістської партії більшовиків, як бойовий авангард пролетарів і всіх трудящих Радянської України. Більшовики України завжди були вірною опорою В. І. Леніна, ЦК партії в боротьбі проти експлуататорських класів, проти всякого роду опортуністів і ревізіоністів, нещадно викривали антинар. політику бурж., дрібнобурж., бурж.-націоналістичних партій, зробили гідний внесок у зростання і зміцнення більшовизму. Істор. досвід Б. має величезне міжнар. значення. В ньому узагальнений і злитий в єдине ціле всесвітній досвід класової боротьби трудящих. Б. створив ідейні і тактичні основи 3-го, *Комуністичного Інтернаціоналу*, дав комуністичним і робітн.

партіям світу революц. ідею, теорію, програму, тактику. В. І. Ленін підкреслював, що «більшовизм придатний як зразок тактики для всіх» (Повне зібр. тв., т. 37, с. 291). Корінні принципи Б.— керівництво трудящими масами з боку робітн. класу на чолі з марксистсько-ленінською партією, диктатура пролетаріату, пролет. інтернаціоналізм та ін.— мають міжнародне значення. Марксистсько-ленінські партії в своїй діяльності поєднують ці заг. принципи з творчим підходом і врахуванням конкретних умов у кожній країні.

Життя підтвердило, що нехтування осн. принципами Б. неминуче призводить до серйозних втрат і поразок комуністичних, революц. сил, іде на користь класовому противникові. Істор. досвід Б. є найцінніш надбанням братніх комуністичних і робітн. партій усіх країн, допомагає їм у революц. перетворенні суспільства, у викритті реакційної суті бурж. ідеології, антикомунізму і антирадянщини, опортунізму, в боротьбі за мир, демократію і соціалізм.

Літ. див. до ст. *Ленін* В. І., *Марксизм-ленінізм, Комуністична партія Радянського Союзу, Комуністична партія України.* *В. І. Юрчук.*

«БІЛЬШОВИ́К» — щоденна робітничо-селянська газета. Видавалася в Києві з 10.IV 1919 по 19.VI 1925 (з перервами). Була органом ЦК КП(б)У, з 30.VIII 1919 — Київ. губкому КП(б)У. Газета відіграла значну роль у мобілізації трудящих на боротьбу проти іноз. загарбників і внутр. контрреволюції під час громадян. війни, на відбудову нар. г-ва. На сторінках «Б.» активно викривалася підривна діяльність укр. бурж. націоналістів та ін. антирад. елементів.

«БІЛЬШОВИ́К» — газета, орган ЦК Компартії Сх. Галичини. Виходила з 21.VII 1920 по 11.IX 1920. В редакційній колегії «Б.» працювали пролет. письменники І. *Кулик*, М. *Ірчан* та ін. Газета відіграла значну роль у поширенні комуністичних ідей серед трудящих Сх. Галичини. Вийшло 16 номерів.

«БІЛЬШОВИ́К УКРАЇНИ» — теоретичний і політичний журнал ЦК КП(б)У. З 1952 виходить під назвою «*Комуніст України*».

БІЛЬШОВИКИ́ — див. *Більшовизм, Комуністична партія Радянського Союзу.*

БІЛЬШОВИ́ЦЬКА ПРЕ́СА — революційна преса нового типу, створена В. І. Леніним, більшовицькою партією. До неї належать періодичні видання центральних органів партії і місцевих більшовицьких організацій; а в широкому розумінні — вся парт. преса (листівки, прокламації, брошури, книги) з часу появи *більшовизму*. Спираючись на традиції марксистської періодики в Зх. Європі, зокрема, на досвід роботи К. Маркса і Ф. Енгельса в «*Новій Рейнській газеті*», В. І. Ленін у нових істор. умовах розвинув принципи революц. преси, визначив її роль і значення в політ. вихованні трудящих мас, у створенні марксистської партії робітн. класу. Висока ідейність, войовнича партійність, принциповість, правдивість і народність, високий теоретичний рівень — усі ці ленінські принципи Б. п. дали їй змогу стати не тільки колективним пропагандистом і агітатором, а й колективним організатором. Формування Б. п. нерозривно пов'язане з робітн. рухом, з історією *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Літ.-видавнича діяльність перших марксистських орг-цій у Росії жорстоко переслідувалася царизмом. З цим пов'язаний ряд особливостей Б. п.: короткочасність виходу, часті зміни назв легальних періодичних видань, підставні дані місця і часу нелегальних видань, однойменність різних органів та ін. Безцензурні видання Б. п. друкувались у підпільних друкарнях РСДРП, а також за кордоном. Друкування, зберігання, транспортування та розповсюдження нелегальної революц. л-ри доручалося досвідченим *професіональним революціонерам*. Безпосереднім попередником Б. п. були періодичні видання революц. соціал-демократії кін. 19 — поч. 20 ст. (газ. «Рабочий» *Благоєва групи*, 1885; «*Вперёд*», Київ, 1896; «С.-Петербургский рабочий листок», 1897; «*Рабочая газета*», Київ, 1897, та ін.). Першою заг.-рос. нелегальною марксистською газетою була створена В. І. Леніним 1900 за кордоном «*Искра*», яка відіграла вирішальну роль у згуртуванні розрізнених с.-д. орг-цій в єдину революц. партію. II з'їзд РСДРП (1903) визнав «Искру» центр. органом партії. З № 52 газету прибрали до своїх рук меншовики. Це змусило В. І. Леніна вийти з складу редакції «Искры» і почати підготовку видання нового друкованого центр. органу партії. Під впливом ленінської «Искры» активізувалася видавнича діяльність місц. орг-цій РСДРП (Баку, Тифліс, Нижній Новгород, Перм та ін.). Кілька газет іскрівського напряму вийшло на Україні («Харьковский пролетарий», «*Киевский социал-демократический листок*», «Летучие листки» Катеринославського і Луганського к-тів, «*Південно-революційної групи соціал-демократів*» в Одесі).

Б. п. мобілізовувала маси на боротьбу проти царизму в роки першої рос. революції 1905—07. Осн. друкованим органом більшовиків стала спочатку газ. «*Вперёд*» (грудень 1904 — травень 1905, Женева). За рішенням III з'їзду РСДРП з 14 (27).V 1905 замість газ. «Вперёд» почала виходити газ. «*Пролетарий*» — центр. орган партії. Після з'їзду ЦК РСДРП організував нелегальне видання в Росії газ. «*Рабочий*» і «Летучих листков ЦК РСДРП». Нелегальні більшовицькі газети видавались також парт. к-тами в Москві, Казані, Ризі та ін. містах. Під час революції 1905—07 більшовики дістали можливість випускати легальні видання. У Петербурзі видавалася перша легальна робітн. газ. «*Новая жизнь*» (1905), яка після повернення В. І. Леніна з еміграції на поч. листопада почала виходити під його безпосереднім керівництвом як центр. орган партії. Легальні більшовицькі газети видавали в Москві, Тифлісі, Читі, Красноярську. Незважаючи на репресії після придушення *грудневих збройних повстань 1905*, протягом 1906 — 1-ї пол. 1907 у Петербурзі виходили легальні більшовицькі газети «Волна», «Вперёд», «Эхо», «Новый луч», «Рабочая молва», «Наше эхо» і «Труд», у Москві — «Светоч», «Свободное слово», «Вопросы дня» та «Истина», в Києві — «*Работник*» (для першого номера В. І. Ленін надіслав статтю «Напередодні»), у Катеринославі — «Южная Русь», у Луганську — «*Донецкий колокол*» та ін. У Петербурзі видавалися наук.-літ. і політ. журнал «*Вестник жизни*», щотижневики «Терния труда», «Простые речи» і «*Зрение*». В умовах відступу революції більшовики відновлювали нелегальну пресу. Першою нелегальною газетою цього періоду була газ. «Партийные известия» — орган Об'єднаного ЦК РСДРП (1906). Після IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП центр. органом більшовиків стала нелегальна газ. «Пролетарий». У 1906—08 редакція «Пролетария» видавала нелегальну масову газ. «Вперёд», розраховану на рядових робітників. Велику популярність мала нелегальна газ. «*Казарма*», яка була фактично центр. органом військ. орг-ції РСДРП. При активній участі більшовиків на Україні виходили солдатські газети: «*Жизнь солдата*» (Катеринослав, 1906—07), «*Голос солдата*» (Київ, 1906) та ін. Б. п. відіграла важливу роль у політ. вихованні робітн. мас, залучені до революц. боротьби селян, солдатів, демокра-

Більшовицька преса (газети і листівки).

тичної інтелігенції, у створенні політ. армії революції.
Після поразки революції 1905—07 царська влада, переслідуючи більшовиків, посилила боротьбу і проти їхньої ідейної зброї — Б. п. Але її видання не припинилося. Вже в липні 1907 у Петербурзі почали виходити «Известия ЦК РСДРП», 1909 за кордоном — газ. «*Социал-демократ*» — центр. орган РСДРП. В 1907—08 нелегально видавалися газети «*Железнодорожный пролетарий*» (Київ), «*Борьба*» (Миколаїв), «*Одесский рабочий*» і «Рабочий» (Севастополь) та ін. Хоч виходили вони недовго і не завжди регулярно, пропагандистське значення їх було вагомим. Б. п. у період реакції 1907—10 стала надійною опорою В. І. Леніна в боротьбі за збереження і зміцнення нелегальної політ. партії робітн. класу.
Нове пожвавлення Б. п. було пов'язане з піднесенням революц. руху 1910—14. Велике значення в політ. вихованні робітн. мас мала в цей час «*Рабочая газета*», організована В. І. Леніним. У кінці 1910 більшовикам разом з *меншовиками-партійцями* вдалося налагодити в Петербурзі випуск легальної парт. газ. «*Звезда*», в Москві більшовики видавали легальний філос. та сусп.-екон. журн. «*Мысль*», а після його розгрому поліцією з грудня 1911 — в Петербурзі легальний марксистський журн. «*Просвещение*». Величезну роль в історії партії і Б. п. відіграла створена В. І. Леніним легальна масова робітн. газ. «*Правда*», перший номер якої вийшов у Петербурзі 22.IV (5.V) 1912. «Правда» відкрила нову епоху в історії Б. п., стала якісно новою газетою — газетою робітників, які були її кореспондентами, видавали її на власні кошти. Вона була, по суті, легальним бойовим штабом нелегальної більшовицької партії і відіграла виняткову роль у зміцненні низових парт. орг-цій і груп, у політ. вихованні пролет. мас, залученні кращих представників робітн. класу до парт. лав, у дальшому піднесенні революц. робітн. руху. День виходу в світ першого номера «Правды» став днем Б. п. і відзначається щороку як знаменна дата в житті партії і рад. народу. Ідейний вплив «Правды» визначав напрям легальних газет і журналів: «*Вопросы страхования*» (Петербург), «Работница» (Петербург), «Наш путь» (Москва) та ін.
У період першої світової війни майже всі легальні періодичні більшовицькі видання було заборонено. В жовтні 1914 В. І. Ленін за кордоном відновив видання центр. органу більшовиків — газ. «Социал-демократ». Не припинялася видавнича діяльність місц. більшовицьких орг-цій, нелегально виходили «Пролетарский голос» (Петроград), «Южная правда» (Катеринославська губ.), «*Голос социал-демократа*» (Харків), «*Правда труда*» (Донбас), «Пролетарий» (Катеринослав) та ін. Однак усі вони видавалися нерегулярно.
Після перемоги Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 більшовицька партія вийшла з підпілля. В березні 1917 відновилося видання «Правды», яка згуртовувала маси навколо партії, мобілізовувала їх на боротьбу проти бурж. Тимчасового уряду, за перемогу соціалістичної революції. Ряд газет більшовицьких орг-цій виходив на місцях. Видавалися військ. газети і газети для селян: «*Солдатская правда*», «*Окопная правда*», «Деревенская беднота» (Петроград) та ін. З березня по жовтень 1917 більшовицькі к-ти та військові орг-ції при них випускали на Україні 12 газет, зокрема «*Пролетарий*» (Харків), «*Голос социал-демократа*» (Київ), «*Донецкий пролетарий*» (Луганськ), «*Звезда*» (Катеринослав), «*Голос пролетария*» (Одеса), «Молот» (Полтава), «*Пролетарское знамя*» (Миколаїв).
Тривала напружена діяльність більшовицької партії і її вождя В. І. Леніна у справі створення центр. і місц. Б. п. дала позитивні результати. В ході непримиренної боротьби проти контрреволюц. ліберально-бурж., бурж.-націоналістичної і меншовицько-опортуністичної преси, долаючи різні утиски і репресії влади, великі матеріально-тех. труднощі (брак коштів, паперу, друкарень), партія зуміла забезпечити регулярне видання і розповсюдження Б. п. у місті і на селі, на фронті і в тилових гарнізонах, серед робітників і всіх верств трудящих. Б. п. провела велику роботу щодо роз'яснення масам парт. програми, розповсюдження творів В. І. Леніна, згуртування трудящих навколо партії і мобілізації їх на боротьбу проти царизму і капіталізму, за перемогу соціалістичної революції. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрила новий етап у розвитку Б. п., яка в умовах Рад. влади набула небаченого розвитку, стала пресою правлячої Комуністичної партії. Див. *Партійно-радянська преса*.

Літ.: Маркс К., Энгельс Ф. О печати. М., 1963; Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; История большевистской печати. М., 1976; Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. Ленінська газета «Правда» і Україна (1912—1914 рр.). К., 1972; Большевистская периодическая печать (декабрь 1900 г.— октябрь 1917 г.). Библиографический указатель. М., 1964.

П. М. Шморгун.

БІЛЬШОВИ́ЦЬКА ФРА́КЦІЯ 4-Ї ДЕРЖА́ВНОЇ ДУ́МИ — група депутатів-більшовиків, обраних у вересні — жовтні 1912 до 4-ї Держ. думи по робітничій курії. До її складу входили О. Є. *Бадаєв*, Г. І. *Петровський*, М. К. *Муранов*, Ф. М. *Самойлов*, М. Р. *Шагов*, Р. В. Малиновський (1914 вибув з Думи; викритий як провокатор). Депутатів-більшовиків було обрано від осн. пром. губерній, зокрема від Катеринославської — Г. І. Петровського, від Харківської — М. К. Муранова. Спочатку, як у 2-й і 3-й Держ. думах, сформувалася об'єднана с.-д. фракція (див. *Соціал-демократичні фракції в Державних думах*). У відповідь на антиреволюц. розкольницьку політику депутатів-меншовиків у жовтні 1913 на основі рішення ЦК партії депутати-більшовики вийшли з об'єднаної думської фракції РСДРП, утворивши за пропозицією В. І. Леніна «Російську соціал-демократичну робітничу фракцію». Вони використовували думську трибуну для революц. пропаганди й агітації, для викриття антинар. політики царизму та бурж. партій, зокрема *кадетів*, широко застосовували практику внесення запитів урядові з актуальних питань, що цікавили робітн. клас і всіх трудящих. Діяльністю фракції керував

Більшовики-депутати 4-ї Державної думи Г. І. Петровський, М. К. Муранов, О. Є. Бадаєв, Ф. М. Самойлов і М. Р. Шагов, засуджені царським урядом на довічне поселення в Сибіру. 1915.

В. І. Ленін. Він підготував проекти виступів для М. Р. Шагова (з агр. політики уряду) та Г. І. Петровського (про кошторис М-ва землеробства; з нац. питання, де рішуче засудив політику самодержавства на Україні та в ін. районах країни), 2 законопроекти з нац. питання. Поряд із легальною діяльністю депутати-більшовики проводили значну підпільну роботу, здійснюючи зв'язок між ЦК і місц. парт. орг-ціями. Вони виїздили на ф-ки й з-ди, виступали перед робітниками з доповідями про свою діяльність у Думі (зокрема, протягом 1913 Г. І. Петровський — у Катеринославі, Миколаєві, Києві, М. К. Муранов — у Харкові). 19.XI (2.XII) 1914 члени фракції за участь у конференції більшовиків в Озерках [2—4 (15—17).XI 1914] були заарештовані. В лютому 1915 їх засуджено на довічне поселення в Туруханському краї (Сх. Сибір), звідки вони повернулися після Лютневої революції 1917.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 22. До питання про деякі виступи робітничих депутатів.— До питання про робітничих депутатів в Думі та їх декларацію; т. 26. Що довів суд над РСДР фракцією?; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1. М., 1970; Бадаев А. Большевики в Государственной думе. Воспоминания. М., 1954; Большевистская фракция IV Государственной думы. Сборник материалов и документов. Л., 1938; Петровський Г. І. Вибрані статті і промови. К., 1974.

«БІ́ЛЬШОВИЧЕНЯ́ТА» — журнал-газета для сільських дітей. Орган Київ. окружного бюро комуністичного дитячого руху, а згодом — Центрального бюро комдитруху при ЦК ЛКСМУ. Виходив 1924—31 як додаток до газ. «Молодий більшовик». На його сторінках приділялося багато уваги питанням інтернаціонального, атеїстичного і трудового виховання, зв'язку між містом і селом. У 1931

БІМА-СУМБАНСЬКІ НАРОДИ

А. Бін.

журн. «Б.» був об'єднаний з журн. «Червоні квіти». Новий журнал дістав назву «*Піонерія*».

БІ́МА-СУМБА́НСЬКІ НАРО́ДИ — група народів Індонезії, які населяють центральну і сх. частини о. Сумбава (біма), о. Сумба (сумбанці), зх. і центральну частини о. Флорес (монгараї, нгада, ліо та ін.), о. Саву (саву, або хаву). Заг. чисельність — понад 2,2 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять мовами біма-сумбанської групи *індонезійських мов*. Релігія — *іслам* із значними пережитками *анімізму*. Осн. заняття — землеробство, тваринництво, рибальство; розвинуті ремесла.

БІМЕТА́ЛИ (від лат. bis — двічі і *метали*) — металеві вироби з двох різнорідних металів або сплавів. Міцність з'єднання зумовлюється дією міжатомних сил у разі зближення поверхонь металів (сплавів) на віддаль, що сумірна міжатомній. Розрізняють Б. дво- і багатошарові. Б. відзначаються рідкісним поєднанням властивостей вихідних металів, напр. високої міцності зі значною стійкістю проти спрацювання або низьким електр. опором. Б. виготовляють пластичним деформуванням (напр., волочінням, пресуванням, прокаткою, вибухом, тертям, пресовим, імпульсним або дифузійним зварюванням), а також литтям, наплавленням, паянням, металізацією тощо. Найпоширенішими є Б. із сталі, вкриті міддю, нікелем та їхніми сплавами і алюмінієм, у вигляді листів, багатошарових прутків і штаб, стрічок, труб і дроту. Застосовують Б. з метою економії дорогих і дефіцитних металів або як вироби з спец. властивостями в машинобудуванні, електро-, радіо-, теплотехніці тощо.

Г. А. Виноградов.

БІМЕТАЛІ́ЗМ — грошова система, що законодавчо закріплює роль загального еквівалента (див. *Гроші*) за двома металами (золотом і сріблом). Монети, що їх карбують з цих металів, виконують без обмежень усі функції грошей і перебувають в обігу на рівних засадах. Існували два різновиди Б.— паралельний і подвійний. У першому цінове співвідношення між золотом і сріблом встановлюється стихійно, відповідно до їхньої ринкової вартості; в другому — це співвідношення встановлюють уряди країн. Б. суперечив самій природі грошей як єдиного товару, що має виконувати функції заг. еквівалента. Ця суперечність, значне знецінення срібла в кінці 19 ст. та ін. фактори (дедалі більше виявлення переваг золота як грош. матеріалу) зумовили перехід до золотого *монометалізму*.

БІН (Bean) Алан (н. 15.III 1932, м. Уїлер, штат Техас) — астронавт США. В 1955 закінчив Техаський ун-т за спеціальністю авіац. техніка. В групі астронавтів — з 1963. Разом з Ч. *Конрадом* і Р. *Гордоном* брав участь у другому польоті на Місяць (1969). Двічі виходив (разом з Конрадом) на поверхню Місяця.

БІНА́РНА НОМЕНКЛАТУ́РА (лат. binarius — подвійний), біномінальна номенклатура — позначення видів організмів подвійним найменуванням, з яких перше означає родову назву, друге — видову. Напр., Betula verrucosa (береза бородавчаста), Passer domesticus (горобець звичайний). Б. н. запровадив К. *Лінней*, який застосовував її у праці «Система природи» (1735), а послідовно провів у десятому виданні цієї праці (1758).

БІНА́РНА СИСТЕ́МА ЧИ́СЛЕННЯ — те саме, що й *двійкова система числення*.

БІНА́РНІ СПЛА́ВИ — сплави, що складаються з двох компонентів — металу і неметалу або двох металів.

БІНБА́Ш-КОБА́ — печера на Чатирдазькій яйлі Головного пасма Кримських гір. Довж. 110 *м*. У печері кілька галерей і залів із *сталактитами, сталагмітами* й настінними натічними утвореннями. Довж. найбільшого залу бл. 24 *м*, шир. 10 *м*. У 1947 печеру оголошено заповідною.

В. Г. Єна.

БІНЕ́ (Binet) Альфред (8.VII 1857, Ніцца — 18.X 1911, Париж) — французький бурж. психолог-позитивіст. Очолював (1895) лабораторію фізіологічної психології в *Сорбонні* та лабораторію експериментальної педагогіки (з 1899). В 1894 разом з Т. *Рібо* заснував «Щорічник психології». Гол. увагу приділяв експериментальному вивченню вищих психічних функцій людини, насамперед *мислення*. Автор багатьох методик психологічних досліджень. Великий вплив на психологію справили праці Б. з діагностики розумового розвитку дитини. Б.— засновник тестологічного руху (див. *Тест* у психології).

БІНО́КЛЬ (франц. binocle, від лат. bini — пара, два і oculus — око) — оптичний прилад, що складається з двох паралельно розміщених зорових труб (мал.). Розрізняють театральний і польовий Б. Кратність Б. (збільшення кута зору) — від 2,5—3-х (у театральних) до 22-х (польові Б.). Бінокль

застосовують для спостереження віддалених предметів і для наближених вимірювань.

БІНОКУЛЯ́РНИЙ ЗІР — зір двома очима. При Б. з. зорові осі очей розміщуються так, що зображення предмета, який розглядають, потрапляє на відповідні (ідентичні) ділянки сітківки обох очей. Це зумовлює єдине стереоскопічне зображення, рельєфне бачення світу, дає можливість точніше робити висновок про віддаленість предметів, ніж при монокулярному зорі. Див. також *Зір*.

БІНО́М (від лат. bis — двічі і грец. νομή — частина, частка) — сума або різниця двох *одночленів*, напр. $a + b$, $2m - 3n^2$ тощо.

БІНОМІА́ЛЬНИЙ РОЗПО́ДІЛ — розподіл *імовірностей* випадкової величини ξ, яка приймає цілі значення $k = 0, 1, 2, \ldots, n$ з імовірностями

$$p_k = C_n^k p^k \quad (1-p)^{n-k},$$

де C_n^k — біноміальні коефіцієнти, чим пояснюється назва розподілу. Б. р. є розподілом імовірностей кількості появ випадкової події в n незалежних випробуваннях, якщо в кожному з них ця подія настає з імовірністю p. Якщо ξ має Б. р., її *математичне сподівання* $M\xi = np$, *дисперсія* $D\xi = np(1-p)$. При великих n Б. р. за *центральною граничною теоремою* близький до *нормального розподілу*.

Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969.

Ю. П. Студнєв.

БІНОМІА́ЛЬНІ КОЕФІЦІЄ́НТИ — див. *Ньютона бінома*.

БІНОРМА́ЛЬ (від лат. bis — двічі і normalis — прямолінійний) — див. *Нормаль, Тріедр*.

БІО́ (Biot) Жан-Батіст (21.IV 1774, Париж — 3.II 1862, там же) — французький фізик, астроном і геодезист, член Паризької АН (з 1803). Осн. праці — з акустики, електромагнетизму, дослідження *поляризації світла*. Відкрив 1815 закон обертання площини поляризації світла, заклав основи цукрометрії (методу визначення концентрації розчинів оптично активних речовин); спільно з Ф. *Саваром* встановив 1820 закон Біо—Савара, пізніше узагальнений Лапласом (див. *Біо—Савара—Лапласа закон*). Займався також питаннями історії науки.

БІО... (від грец βίος — життя) — частина складних слів, що відповідає поняттям «життя», «біологічний» або вказує на зв'язок з життєвими процесами (*біографія, біосинтез, біосфера*).

БІОАКУ́СТИКА (від *біо...* та *акустика*) — галузь біології, що вивчає голоси і звукове спілкування тварин. Офіційне визнання Б. дістала 1956 на 1-му Міжнар. біоакустичному конгресі (США). Б. тісно пов'язана з *екологією* тварин і *етологією*, з морфологією та фізіологією органів, що виробляють і сприймають звукові сигнали, а також з акустикою. Складність і надійність звукового спілкування тварин збільшується в процесі еволюції, спостерігається також перехід від «механічного» голосу, створюваного тертям різних частин тіла, до використання повітряної течії в дихальних шляхах (справжній голос). Разом з голосом розвиваються звукосприймальні системи. Б. має велике практичне значення. За допомогою штучно відтворюваного голосу (сигналів), напр., відлякують птахів від аеродромів, де їхня присутність загрожує авіац. катастрофами. Ехолокаційні системи сов, комахоїдних

кажанів і дельфінів становлять інтерес для *біоніки* (див. *Локація*).

БІОГЕНЕ́З (від *біо...* і грец. γένεσις — походження) — ідеалістичний погляд на походження життя, який заперечує виникнення живого з неживої матерії *(абіогенез)*, постулює вічність життя і протиставляє живу природу неживій. Прихильники Б. висунули ідею *панспермії* — уявлення про занесення зародків життя у стані *анабіозу* з однієї планети на іншу. Останні дослідження в космосі встановили згубний вплив космічного випромінювання навіть на стійкі спори бактерій, що спростовує положення панспермії. На противагу Б. матеріалістичний погляд, спираючись на наук. дані, виходить з визнання факту походження життя з неживої природи.

Ю. В. Тесленко.

БІОГЕНЕТИ́ЧНИЙ ЗАКО́Н — 1) У біології — закон, за яким індивідуальний розвиток особини *(онтогенез)* є коротким і видозміненим повторенням *(рекапітуляцією)* найважливіших етапів істор. розвитку *(філогенезу)* виду. Прикладом такого повторення є рибоподібна форма зародків ссавців, птахів і плазунів протягом перших днів або тижнів їхнього розвитку і наявність у них зябрових борозен. Подібне явище помітили К. М. Бер і Ч. Дарвін, докладніше описав його 1864 Ф. Мюллер. Сформулював Б. з. 1866 Е. *Геккель*, пізніше розвинув його О. М. *Сєверцов* у теорії *філембріогенезу*. 2) У психології і педагогіці — механічне перенесення біогенетичного закону з природи на людське суспільство, спроба пояснити психічний розвиток людини від народження до зрілого віку як процес, що його окремі ступені є повторенням основних ступенів історичного розвитку психіки людства. Хоч у індивідуальному психічному розвитку людини спостерігаються окремі риси її істор. розвитку, проте в цілому таке перенесення є надуманим і безпідставним.

БІОГЕ́ННІ ЕЛЕМЕ́НТИ — хімічні елементи, що містяться в земній корі й постійно входять до складу живих організмів. В основному це 22 елементи, співвідношення їх у живій і неживій матерії різне. Так, у земній корі переважають кисень, кремній, алюміній і натрій, а в організмах до 99% маси клітини становлять кисень (70%), водень (18%), вуглець (10%) та азот. З решти найпоширеніші калій, фосфор, магній, сірка, хлор, натрій, залізо. Б. е., які містяться в організмах у дуже малих кількостях, називаються *мікроелементами*. В живому організмі Б. е. утворюють відповідно до точного, еволюційно виробленого принципу біомолекули, що ускладнюються в процесі *метаболізму*. Б. е. можуть надходити в організм і засвоюватись ним у вигляді окремих елементів або складніших сполук. Недостача або відсутність того чи ін. Б. е. спричинює порушення певних функцій організму і навіть біогеохімічні ендемії. Так, при недостатньому вмісті йоду у воді та їжі виникає *зоб*, при недостачі цинку — паракетоз або припинення росту домашніх тварин.

Літ.: Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976.

Ю. В. Чумаченко.

БІОГЕ́ННІ СТИМУЛЯ́ТОРИ, стимулятори біологічного походження — біологічно активні речовини, що утворюються в ізольованих тваринних і рослинних тканинах, а також у цілісному організмі в процесі пристосування їх до несприятливих умов. Вчення про Б. с., основоположником якого є укр. рад. учений В. П. *Філатов*, лягло в основу розробки тканинних препаратів — неспецифічних лікарських засобів, що підвищують опірність організму за рахунок активації ферментних, регенераторних, імунологічних та ін. його захисних систем. Б. с. мають складну не до кінця виявлену хім. природу. До складу їх входить дуже багатий комплекс мікроелементів, вітамінів, різних органічних к-т, зокрема незамінні амінокислоти й ненасичені к-ти жирного ряду. Б. с. виготовляють з тваринних і рослинних тканин, які зазнали несприятливого впливу (охолодження, темряви тощо), а також з торфу або мулової та лиманної грязей. До препаратів, що містять Б. с., належать екстракт і таблетки алое, екстракт і суспензія плаценти, ФІБС, пелоїдодистилят, торфот, біосед тощо. Б. с. вживають з лікувальною та профілактичною метою (див. *Тканинна терапія*).

Літ.: Філатов В. П. Оптична пересадка рогівки і тканинна терапія. К., 1948: Тканевая терапия. К., 1975.

В. П. Соловйова.

БІОГЕОГРАФІ́ЧНЕ РАЙОНУВА́ННЯ — виділення на Землі природних районів на підставі особливостей і закономірностей поширення організмів. Порівняння органічного світу окремих геогр. районів дає змогу виділити регіони, де органічний світ відносно однорідний, і відокремити їх від інших, які значно відрізняються за складом фауни і флори. В закономірностях поширення рослин і тварин є певні відміни, зумовлені неоднаковими засобами розселення їх, різним впливом на них факторів зовн. середовища тощо. Окремі групи рослин або тварин можуть відрізнятися ще й часом виникнення і шляхами еволюції, що також зумовлює характер поширення їх. Тому існують і окремі зоо- та фітогеографічне районування. Проте вивчення особливостей поширення рослинних і тваринних організмів показує, що в ньому переважають риси подібності й тому цілком можливо і доцільно проводити єдине Б. р. Оскільки відмінності у складі рослинного і тваринного світу окремих територій можуть бути більшими або меншими, при Б. р. виділяють території певної ієрархічної підпорядкованості. Найбільші регіони, що виявляють найзначніші відмінності в рослинному і тваринному світі, наз. царствами, суходолами або геями. Їх поділяють на біогеогр. області, а ті — на підобласті. Далі йдуть провінції, округи і найдрібніші одиниці Б. р.— ділянки. При Б. р. для визначення рангу території, що виділяється, виявляють ендемічні (див. *Ендеміки*) та характерні для цієї території *таксони* рослин і тварин і звичайно застосовують *статистичний метод біогеографічного районування*. При Б. р. суходолу виділяють різну кількість царств (гей), здебільшого 6 (Австралійське царство, або *Нотогея*; Неотропічне царство, або *Неогея*; *Ефіопське царство*; *Індо-Малайське царство*; Голарктичне царство, або *Арктогея*; *Антарктичне царство*; в кожному з них 1 біогеогр. обл.) або тільки 5, об'єднуючи Ефіопське та Індо-Малайське царства в *Палеогею*. Не всі дослідники вважають потрібним надавати ранг царства *Антарктиці* з її надзвичайно бідними флорою і фауною. УРСР перебуває в межах Європейсько-Сибірської і Середземноморської (південь Криму) підобластей *Голарктичної біогеографічної області*. Б. р. Світового океану базується гол. чин. на різниці поширення тварин і рослин у різних температурних поясах: двох холодних, двох помірних і одному теплому (тропічному). Карту див. на окремому аркуші, с. 416—417.

Літ.: Кістяківський О. Б., Корнєєв О. П. Посібник з зоогеографії. К., 1968; Береговий П. М., Прахов М. М. Ботанічна географія. К., 1969; Наумов Г. В. Краткая история биогеографии. М., 1969; Леме Ж. Основы биогеографии. Пер. с франц. М., 1976.

О. Б. Кістяківський.

БІОГЕОГРА́ФІЯ (від *біо...* і *географія*) — наука, що вивчає закономірності географічного поширення рослин і тварин та їхніх угруповань, а також характер, історію формування фауни і флори окремих територій. Поділяється на *фітогеографію* і *зоогеографію*. Як наука оформилася в кін. 18 — 1-й пол. 19 ст.

БІОГЕОХІ́МІЯ — галузь геохімії, яка вивчає *геохімічні процеси*, що відбуваються за участю живих організмів. Завдання Б.— вивчення хім. складу живої речовини, її впливу на історію хім. елементів, міграцію їх, розподіл у *земній корі*. Основоположником Б. був В. І. *Вернадський*, який організував у Києві 1918 першу в світі біогеохімічну лабораторію. Проблеми Б. широко вивчаються в СРСР і за рубежем.

БІОГЕОЦЕНО́З (від *біо...*, грец. γῆ — земля і κοινός — загальний, спільний) — історично сформований взаємозумовлений комплекс живих і неживих компонентів певної ділянки земної поверхні, пов'язаних між собою *обміном речовин* і енергії. Сукупність живих компонентів Б. становить *біоценоз*, неживих — *біотоп*. Б. можуть бути наземними та водяними. Межі Б. збігаються з межами *фітоценозів*. Кожному Б. властиві однорідність складу і будови компонентів, а також певний характер матеріально-енергетичного обміну між ними. Найважливіша роль у Б. належить зеленим рослинам, що створюють первинну органічну продукцію (див. *Біологічна продуктивність*), підтримують у повітрі баланс кисню і вуглекислого газу, впливають на кругообіг води

Ж.-Б. Біо.

й на переміщення хім. елементів у *біосфері* та визначають просторове розміщення тварин і мікроорганізмів. *Гетеротрофів* за характером їхньої діяльності в Б. поділяють на макроконсументів (ті, що живляться ін. організмами або частинками органічної речовини) та мікроконсументів (переважно гриби і бактерії, які розкладають органічні речовини відмерлих організмів до неорганічних сполук), що завершують *кругообіг речовин* біологічний. Неживі компоненти Б. є джерелом енергії і первинних матеріалів (газів, води, мінеральних речовин). Б. властива стійкість і динамічність. Б. є основною одиницею біогеоценологічної класифікації, сукупність їх утворює біогеосферу. Термін «біогеоценоз» запровадив рад. вчений В. М. *Сукачов* (1940). Від близького терміна «екосистема» відрізняється визначеністю свого об'єму. Б. вивчає *біогеоценологія*. *К. А. Малиновський.*

БІОГЕОЦЕНОЛО́ГІЯ — наука про *біогеоценози* і планетарну сукупність їх — біогеосферу. Деякі вчені вважають Б. розділом *екології*. Теоретичні й практичні завдання Б. та зв'язки з ін. науками визначив її основоположник рад. вчений В. М. Сукачов 1940—60. Б. зародилась у надрах *геоботаніки*. Виникненню Б. сприяли праці російських вчених В. В. Докучаєва, Г. Ф. Морозова, Р. І. Аболіна, які стверджували ідею взаємозумовленості явищ природи, та В. І. Вернадського, який показав планетарне значення організмів. Завданням Б. є дослідження структури біогеоценозів, властивостей, функцій та механізму зв'язків їхніх компонентів, матеріально-енергетичного *метаболізму* і *біологічної продуктивності*, реакцій біогеоценозів і їхніх компонентів на природні й *антропічні фактори*; динаміки й стійкості біогеоценозів та їхніх регуляторних механізмів, міжбіогеоценозних зв'язків, що визначають єдність біогеосфери. Розв'язати ці завдання можна лише шляхом комплексних досліджень ботаніків, зоологів, фізіологів, мікробіологів, грунтознавців, кліматологів, біохіміків та ін. спеціалістів. Головними в Б. є довготривалі кількісні стаціонарні методи дослідження із застосуванням експерименту, статистичного опрацювання даних та матем. аналізу. Б. тісно пов'язана з практикою лісового, водного та сільського г-ва, з проблемами раціонального використання природних ресурсів, охорони природи і здоров'я людини. Вона має важливе методологічне значення для вивчення навколишнього середовища людини.

Літ.: Сукачев В. Н. Основы теории биогеоценологии. В кн.: Юбилейный сборник, посвященный тридцатилетию Великой Октябрьской социалистической революции, ч. 2. М.— Л., 1947: Программа и методика биогеоценологических исследований. М., 1974; Біогеоценологічні дослідження на Україні. Львів, 1975. *К. А. Малиновський.*

БІОГРА́ФІЯ (від *біо...* і грец. γράφω — пишу) — життєпис. У Б. на основі фактичних даних простежується процес формування людської особистості у зв'язку з сусп. умовами епохи. Вивчення Б. видатних істор. діячів, діячів науки і мистецтва має велике пізнавальне й виховне значення. Б. може бути художня, наукова, популярна та ін. Набу а поширення біографічна серія «Життя видатних людей» (виникла 1933 за ініціативою М. Горького), на Україні — «Життя славетних» (видається з 1966). Окремим видом Б. є *автобіографія*.

БІОЕЛЕКТРИ́ЧНЕ КЕРУВА́ННЯ — керування, що використовує в системі *зворотного зв'язку* сигнали біоелектричної активності. В основу методів Б. к. покладено принцип використання біоелектричної активності м'язів (див. *Біоелектричні потенціали*). При проектуванні біотехнічних систем керування, призначених для моделювання рухових функцій, використовують залежності між потужністю біосигналів, напругою і швидкістю скорочення або подовження м'язів. Б. к. розвивається у двох напрямах: керування тех. пристроями (напр., протезами) і програмне багатоканальне Б. к. м'язовою діяльністю (за допомогою командних сигналів з використанням енергетичних властивостей біопотенціалів м'язів).

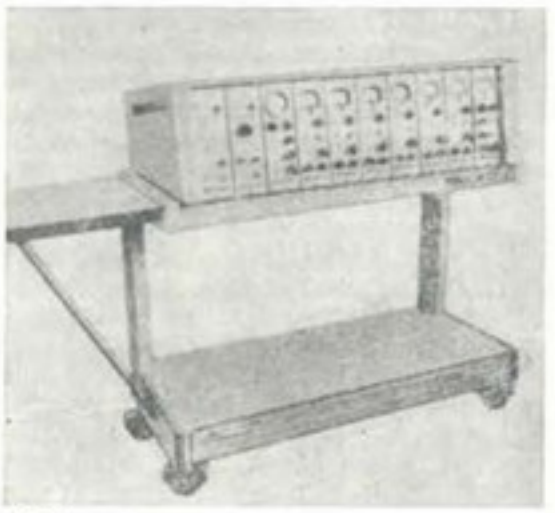

«Міотон».

В СРСР створено біокеровані протези руки. В Ін-ті кібернетики АН УРСР розроблено пристрій «Міотон», що використовує закономірності зміни ступеня збудження м'яза під час руху. Застосовують його для лікування хворих з порушенням рухових функцій.

Л. С. Алєєв.

БІОЕЛЕКТРИ́ЧНІ ПОТЕНЦІА́ЛИ — електричні потенціали, що виникають у живих клітинах, тканинах та органах; найважливіші показники процесів збудження та гальмування. Розрізняють такі осн. Б. п.: потенціали спокою (ПС), або мембранні потенціали, які постійно існують на поверхневій мембрані живих клітин, та потенціали дії (ПД), що виникають при збудженні їх. Ушкоджена або збуджена ділянка окремої клітини чи всієї тканини завжди електронегативна щодо нормальної, неушкодженої або незбудженої ділянки. Різниця потенціалів, що виникає при цьому, коливається в різних тканинах від кількох мікровольтів до 100 *мв*. Збудження нервової, м'язової та залозистої тканин нерозривно пов'язані з виникненням ПД. Тому реєстрацію ПД нервів (електронейрограма), м'язів (електроміограма), серця (електрокардіограма), шлунка (електрогастрограма), головного мозку (електроенцефалограма) широко застосовують в експерименті та лікарській практиці для одержання відомостей про стани процесів збудження в цих органах. ПС і ПД виникають внаслідок наявності на поверхні живих клітин напівпроникної мембрани, внутр. поверхня якої заряджена негативно, а зовн.— позитивно. Ця різниця потенціалів (трансмембранний потенціал) підтримується за рахунок енергії *обміну речовин* клітини. При збудженні клітини іонна проникність мембрани змінюється, вона деполяризується (тобто знижується ПС), що й спричинюється до виникнення ПД. Основу вчення про Б. п. заклав наприкінці 18 ст. італійський вчений Л. *Гальвані*. Значний вклад у вивчення природи Б. п. внесли укр. фізіологи В. Ю. *Чаговець*, Д. С. *Воронцов*, П. Г. *Костюк* та інші.

Літ.: Воронцов Д. С. Общая электрофизиология. М., 1961; Современные проблемы электрофизиологических исследований нервной системы. М., 1964; Общая и частная физиология нервной системы. Л., 1969. *П. М. Сєрков.*

БІОЕНЕРГЕ́ТИКА, біологічна енергетика — галузь знань про шляхи і способи перетворення енергії в біологічних системах. Початок Б. поклав Ю. Р. *Майєр*, який відкрив перший закон *термодинаміки* і розрахував мех. еквівалент тепла. Питання сучасної Б. вивчають, зокрема, *біохімія, біофізика, молекулярна біологія*. Б. базується на положенні, згідно з яким для всіх живих систем є дійсними закони фіз. хімії, зокрема термодинаміки. Розглядаючи енерг. процеси біол. об'єктів, мають на увазі, що живі організми являють собою відкриті системи, для яких поняття про рівновагу замінено поняттям про стаціонарний стан. Перетворення енергії в живих системах звичайно відбувається при постійній т-рі, отже, перехід енергії в тепло становить необоротну втрату її. Б. вивчає три складові частини біоенерг. процесів: шляхи перетворення в організмі органічних молекул, що є джерелом енергії для життєдіяльності (*фотосинтез, бродіння, гліколіз,* клітинне *дихання*); механізм трансформації енергії окислення в енергію, нагромаджену в аденозинтрифосфорній к-ті, АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*); механізм використання енергії АТФ для виконання роботи в організмі (мех. робота, електр. активність, біосинтетичні процеси, створення градієнтів концентрацій, випромінювання світла). Центр. місце в біоенерг. механізмах має реакція: АТФ + H_2O → АДФ (аденозиндифосфорна к-та) + $Ф_н$ (фосфорна к-та) + енергія. Обгрунтування ролі АТФ як універсального джерела енергії для здійснення роботи в живих системах належить Ф. *Ліпману*. Досягненням Б. є встановлення єдиного принципу функціонування біоенерг. механізмів, представленого схемою:

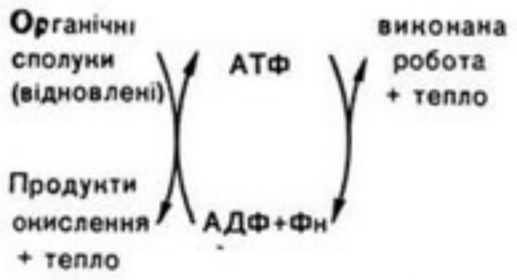

Для кількох реакцій механізм синтезу АТФ, зв'язаного з окисленням, встановлено. Проте механізму більшості реакцій утворення АТФ у процесах дихання і фотосинтетичного *фосфорилювання* досі не з'ясовано.

Осн. джерелом енергії в *біосфері* є енергія Сонця. Безпосередньо її використовують для синтезу органічних молекул (фотосинтез) *автотрофи*, а *гетеротрофи* використовують енергію розпаду органічних молекул (харч. речовин) для утворення АТФ. У сучасній Б. найбільша увага приділяється розшифруванню мол. механізмів реакцій, що приводять до утворення АТФ і її використання. Осн. вклад у досягнення Б. внесли О. Майєргоф та його учні К. Ломан і Ф. Ліпман у Німеччині, В. О. *Енгельгардт*, В. О. *Бєліцер* і Я. О. *Парнас* в СРСР, А. Ленінджер, Д. Грін в США, П. Мітчелл в Англії.

Літ.: Скулачев В. П. Аккумуляция энергии в клетке. М., 1969; Клотц И. Энергетика биохимических реакций. Пер. с англ. М., 1970; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976; Певзнер Л. Основы биоэнергетики. Пер. с англ. М., 1977. *А. Д. Виноградов.*

БІОЗО́НА (від *біо...* і грец. ζφνη — пояс, зона) — верстви *гірських порід* (стратиграфічний інтервал), що за своїм віком відповідають часу еволюції певної систематичної групи викопних організмів (виду, роду, родини тощо). Термін запропонував англ. геолог С. Бакмен 1902. Поряд з цією назвою вживається термін «стратиграфічна зона» (виділяється за комплексом викопних організмів). *І. М. Ямниченко.*

БІОІНДИКА́ТОРИ (від *біо...* і лат. indico — вказую), біологічні індикатори — організми, що їх наявність, кількість або інтенсивний розвиток є показником якихось природних процесів або умов зовнішнього середовища. За допомогою *індикаторних рослин* та мікроорганізмів оцінюють якість ґрунтів. Деякі рослини є Б. корисних копалин (напр., венерині черевички — індикатор кальцію). Кількісні співвідношення різних видів, *популяцій* і угруповань організмів характеризують ступінь забруднення середовища. За наявністю певних видів рослин і хребетних тварин визначають температурні зони у водному середовищі. Скупчення морських рибоїдних птахів є Б. місць, де водиться риба; за складом *планктону* можна передбачати вилов риби. Під час космічних досліджень Б. використовують для з'ясування впливу факторів космічного простору на живі організми. Мікроорганізми є Б. при проведенні аналітичних робіт (дослідження вітамінів, антибіотиків, амінокислот тощо).

БІОКАТА́ЛІЗ — прискорення швидкості проходження хімічних реакцій, які відбуваються в живому організмі, за допомогою біологічних каталізаторів — *ферментів*. На відміну від хім. *каталізу*, відбувається в умовах (т-ра, реакція середовища, тиск тощо), властивих живому організмові.

БІОКЛІМАТОЛО́ГІЯ — розділ *кліматології*, що вивчає вплив кліматичних факторів (атмосферного тиску, сонячної радіації, температури ґрунту і повітря, опадів, напряму і швидкості вітру та ін.) на життя, здоров'я і діяльність людини та на розвиток органічного світу в цілому. Розділами Б. є: *агрокліматологія*, зоометеорологія (вивчає вплив кліматичних факторів на тварин) і медична кліматологія (вивчає зв'язок захворювань людей з погодою і кліматом, а також визначає т. з. комфортну зону для життя людини). Для Б. велике значення має дослідження теплового балансу людського тіла, впливу радіації на здоров'я і спадковість, а також впливу складу і стану повітря на самопочуття людини. Одне з завдань Б.— вивчення особливостей клімату приземного шару повітря як зони розвитку органічного світу й життя людини.

Літ.: Щербань М. И. Микроклиматология. К., 1968; Будыко М. И. Климат и жизнь. Л., 1971.

Г. П. Дубинський.

БІОКОМУНІКА́ЦІЯ (від *біо...* і лат. communicatio — спілкування) — те саме, що й *спілкування тварин*.

БІОЛІ́ТИ (від *біо...* і грец. λίθος — камінь) — гірські породи, що складаються переважно з решток рослин і тварин, а також продуктів їхньої життєдіяльності. До них відносять вугілля викопне, торф, вапняки, *діатоміти*, спонголіти, радіолярити; деякі дослідники до Б. відносять і нафту та фосфорити.

БІОЛО́ГІЇ ПІВДЕ́ННИХ МОРІ́В ІНСТИТУ́Т імені О. О. Ковалевського АН УРСР — створений 1963 на базі Севастопольської, Карадазької та (з 1964) Одеської біол. станцій. Міститься в Севастополі. До складу ін-ту та його відділень (Карадазького й Одеського) входять (1976) 13 наук. відділів, що включають 21 неструктурну лабораторію. Ін-т має 3 н.-д. судна — «Академік О. Ковалевський», «Миклухо-Маклай» та «Професор Водяницький». Ін-т працює в напрямі розробки теоретичних проблем біол. продуктивності моря як основи для створення принципів ведення морського г-ва; наукової організації охорони біол. ресурсів моря; біол.-технічних проблем, пов'язаних з освоєнням людиною підводного середовища

БІОЛОГІ́ЧНА ДІ́Я ІОНІЗУ́ЮЧИХ ВИПРОМІ́НЮВАНЬ — функціональні та структурні зміни живих організмів, спричинювані короткохвильовими електромагнітними випромінюваннями (*рентгенівським промінням* та *гамма-випромінюванням*), потоком частинок атомного походження (*електронів, протонів, нейтронів, альфа-частинок*) або прискореними ядрами атомів. Вивчення Б. д. і. в.— одне з осн. завдань *радіобіології*. Б. д. і. в. зумовлюється радіаційно-хім. ушкодженням молекул (порушенням хім. зв'язків), що входять до складу клітин, а також іонізацією або збудженням молекул. Це призводить до хімічних перетворень молекул, і в клітині виникають активні гідроксиліони OH^-, а також вільні радикали органічних молекул. З появою цих активних форм молекул розвиваються вторинні механізми радіаційного ураження клітини, які полягають у порушенні властивостей клітинних структур, процесів *обміну речовин* та фізіол. функцій всього організму. Особливо тяжкі наслідки дії випромінювань зумовлені ушкодженням молекул *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК). Порушення структури клітин та біологічно важливих молекул є причиною розвитку віддалених наслідків дії іонізуючих випромінювань (післядія), проявом яких можуть бути: загибель клітини, втрата ними здатності до поділу (*мітозу*), виникнення *хромосомних перебудов*, спадкових змін, порушень комплексу фізіол. функцій (*променева хвороба*). Дозу опромінення вимірюють в одиницях поглинутої енергії — *радах*.

Характерним для іонізуючого випромінювання є те, що воно впливає на організм у різних дозах, починаючи з надзвичайно малих. При цьому дія їх може виявлятися через деякий час після опромінення. Організм може опромінюватися від зовн. джерел випромінювання (рентгенівських апаратів, атомних реакторів тощо) та від радіоактивних речовин, що, потрапляючи в організм, концентруються в тканинах (див. *Опромінення організму*). Від типу випромінювання залежить щільність розміщення в клітині первинно уражених молекул, тому за однакових доз опромінення радіобіол. ефект може виявитися неоднаковим. У зв'язку з цим введено поняття про відносну біологічну ефективність випромінювань. Стійкість клітин до іонізуючого випромінювання (*радіостійкість*) зумовлюється їхніми структурними та функціональними особливостями, станом активності в момент опромінення та функціонуванням особливих ферментативних систем, що ліквідують молекулярні ушкодження ДНК. Діянням різних хім. сполук можна змінювати радіостійкість клітин або організмів. Різко ослаблює радіостійкість наявність кисню в середовищі — *кисневий ефект* (див. також *Захист організму від іонізуючих випромінювань*). Рослини порівняно з тваринами більш радіостійкі. Невеликі дози опромінення іноді навіть стимулюють життєдіяльність рослин (напр., проростання насіння, нагромадження зеленої маси тощо). Б. д. і. в. використовують у біол. дослідженнях, медицині (див. *Променева терапія*), в с. г. (для одержання радіаційних *мутацій* як вихідного селекційного матеріалу, для радіаційної боротьби з шкідниками і для передпосівної обробки насіння), у харч. пром-сті (для

променсвої консервації картоплі, овочів, фруктів, риби та ін. продуктів).

Літ.: Тимофеев-Ресовский Н. В., Иванов В. И., Корогодин В. И. Применение принципа попадания в радиобиологии. М., 1968; Кузин А. М. Молекулярная радиобиология клеточного ядра. М., 1973; Бак З., Александер П. Основы радиобиологии. Пер. с англ. М., 1963; Дертингер Г., Юнг Х. Молекулярная радиобиология. Пер. с англ. М., 1973; Окада Ш. Радиационная биохимия клетки. Пер. с англ. М., 1974. *Д. М. Гродзінський.*

БІОЛОГІ́ЧНА ЗБРО́Я — див. *Бактеріологічна зброя.*

БІОЛОГІ́ЧНА ПРОДУКТИ́ВНІСТЬ — властивість живих організмів утворювати, перетворювати й нагромаджувати органічну речовину в *екосистемах* (*біогеоценозах*). Б. п. характеризує темп відтворювання *біомаси*. Результатом реалізації Б. п. є органічна продукція. В *гідробіології* поняття «біологічна продуктивність водойм» та «біологічна продукція» аналогічні поняттям «родючість ґрунтів» та «врожай» в агробіології. Валова первинна продукція утворюється *автотрофами — продуцентами* (рослинами і деякими бактеріями) в процесі *фотосинтезу* або *хемосинтезу*; при цьому сонячна енергія нагромаджується у формі органічних речовин. Чисту первинну продукцію одержують, вираховуючи з валової первинної продукції кількість енергії, яка використовується продуцентами на дихання. *Гетеротрофи* угруповань — *консументи* (тварини та бактерії) перетворюють частину органічної речовини чистої первинної продукції на вторинну продукцію — біомасу свого тіла, а частину її використовують для дихання. Вивільнена при цьому теплова енергія розсіюється. Чиста продукція угруповань — це чиста первинна продукція за вирахуванням її частини, спожитої гетеротрофами. При відмиранні організмів та частково в процесі їх діяльності органічні речовини в розчиненому стані виділяються в навколишнє середовище (ґрунт, воду), де руйнуються бактеріями-*редуцентами* до мінеральних речовин, які знову включаються в *кругообіг речовин*.

Я. Я. Цеєб.

БІОЛОГІ́ЧНЕ ОЧИ́ЩЕННЯ СТІЧНИ́Х ВОД — спосіб очищення побутових і промислових стічних вод від розчинених і завислих у них органічних речовин. Полягає в мінералізації цих речовин (перетворенні їх на мінеральні сполуки — солі азотної к-ти та двоокис вуглецю) мікроорганізмами в процесі їхньої життєдіяльності. Аеробне Б. о. с. в. здійснюється в умовах, близьких до природних,— в біоставках, на полях зрошення і полях фільтрації; при інтенсифікованій діяльності мікроорганізмів — в *аеротенках* і *біофільтрах*. Анаеробне Б. о. с. в. провадять у спец. спорудах — *метантенках*. У результаті Б. о. с. в. різко зменшується чисельність бактерій, кількість біохімічно окиснюваних органічних речовин; рідина стає прозорою і не загниває.

БІОЛОГІ́ЧНЕ САМООЧИ́ЩЕННЯ ВОДОЙМ — процес видалення з природних вод органічних і неорганічних забруднень (завислих частинок і розчинених речовин), що відбувається внаслідок життєдіяльності водних організмів — гідробіонтів. Б. с. в. сприяє відновленню якості води, що забезпечує її придатність для користування. Б. с. в. від токсичних речовин наз. біологічною детоксикацією. Основу Б. с. в. становлять такі гол. екологічні функції гідробіонтів: фільтраційна, нагромаджувальна, мінералізуюча й окислювальна. Фільтраційну функцію виконують тварини-фільтратори (гілястовусі та вусоногі раки, черевоногі й двостулкові молюски та ін.). Вони поглинають з води завислі частинки й розчинені, зокрема токсичні, речовини. Нагромаджувальна функція тією чи іншою мірою властива всім гідробіонтам, особливо молюскам, нитчастим водоростям і вищим водяним рослинам. Мінералізуючу функцію виконують гол. чин. водяні бактерії, гриби і найпростіші. Засвоюючи розчинені у воді органічні речовини, ці гідробіонти послідовно розкладають їх на простіші сполуки, що далі включаються в *кругообіг речовин* у водоймах. Окислювальна функція реалізується в процесі життєдіяльності водяних рослин, особливо планктонних (див. *Планктон*) водоростей, які виділяють у воду вільний кисень, що утворюється в процесі *фотосинтезу*. При цьому окислюються нестійкі органічні сполуки і створюються сприятливі умови для мінералізуючої діяльності мікроорганізмів. Увесь комплекс процесів Б. с. в. становить єдину систему, всі ланки якої перебувають у певному взаємозв'язку. В ході Б. с. в. від госп.-побутових органічних забруднень, у міру віддалення від джерела забруднення, утворюються т. з. зони сапробності, що відрізняються за складом *фауни* і *флори* (див. *Сапробіонти*) і особливостями циклів біохім перетворень органічних речовин. Розрізняють полісапробну, альфа- і бета-мезосапробні та олігосапробну зони, вода в яких відповідно дуже забруднена, помірно і мало забруднена та чиста. Організми, які населяють ці зони, є показниками (*біоіндикаторами*) рівня забрудненості водойми. Більша частина внутр. водойм УРСР за біол. показниками є бета-мезосапробними (помірно забрудненими). Б. с. в. ослаблюється й може зовсім припинитися при великому насиченні водойми забруднюючими й особливо токсичними речовинами, які пригнічують або гальмують очисні функції гідробіонтів До таких речовин належать, зокрема, *пестициди*, важкі метали та поверхнево-активні речовини, що входять до складу синтетичних мийних засобів. Тому здатність природних вод до самоочищення не можна розглядати як підставу для необмеженого скидання в них пром. стоків та ін. забруднювачів. Потенціал Б. с. в. має використовуватися лише для зменшення рівня забруднення, що надходить з атмосфери або утворюється внаслідок самозабруднювання водойм. Надходження в природні води забруднень пром. і с.-г. походження в СРСР обмежується величинами гранично допустимих концентрацій.

Л. П. Брагінський.

«БІОЛОГІ́ЧНИЙ ГОДИ́ННИК» — властивість живих організмів орієнтуватися в часі. Ґрунтується на строго періодичних фіз.-хім. процесах, які відбуваються в організмі. «Б. г.» відіграє важливу роль у пристосуванні організмів до змін умов навколишнього середовища. Завдяки «Б. г.» вони орієнтуються щодо періоду доби, змін пір року, деякі мор. організми пристосувалися до чергування припливів і відпливів і т. д. Див. також *Біологічні ритми*.

І. С. Магура.

БІОЛОГІ́ЧНИЙ НА́ПРЯМ у соціології — течія в бурж. соціології 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст., представники якої механічно поширювали на суспільне життя дію біологічних законів (учення про клітину як елементарну частинку живого організму, закон боротьби за існування, природний добір тощо). До цього напряму належать *антропосоціологія, соціальний дарвінізм, органічна школа* в соціології. Представники цих шкіл для побудови своїх теоретичних концепцій широко використовували ідеї *мальтузіанства, євгеніки, расизму*. Відзначаючи антинауковість спроб пояснити явища сусп. життя за допомогою біології, В. І. Ленін писав: «Перенесення біологічних понять взагалі в галузь суспільних наук є фраза» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 323). Антинаукова і реакційна спрямованість Б. н. у соціології виявлялася в намаганні затушувати об'єктивні закони сусп розвитку, обґрунтувати непорушність капіталістичного ладу, посилаючись на те, що людина начебто є тільки біол. істотою, якій одвічно притаманні «незмінні інстинкти» приватної власності та індивідуалізму.

БІОЛОГІ́ЧНІ МЕ́ТОДИ БОРОТЬБИ́ З ШКІДНИКА́МИ І ХВОРО́БАМИ РОСЛИ́Н — використання проти шкідників і збудників хвороб рослин їхніх природних ворогів (паразитичних і хижих комах, грибів, бактерій, вірусів тощо). Див. *Захист рослин*.

БІОЛОГІ́ЧНІ РИ́ТМИ, біоритми — періодичні зміни інтенсивності та характеру біологічних процесів. Б. р. спостерігаються майже в усіх тварин і рослин (і одноклітинних, і багатоклітинних), у ізольованих органів, тканин, а також у окремих клітин. Б. р. відіграють важливу роль у пристосуванні організмів до періодичних змін умов навколишнього середовища. Б. р., пов'язані лише з періодичними змінами зовн. факторів (напр., чергування світла і темряви), зникають з усуненням зміни цих факторів. Б. р., зумовлені властивостями самого організму, часто не порушуються при перебуванні його в постійних умовах. Напр., у *дрозофіл*, яких протягом

15 покслінь виводили при постійному слабкому освітленні, добовий ритм вильоту з лялечок не порушувався. Для таких Б. р. періодичні зміни в навколишньому середовищі виконують роль датчиків часу — синхронізаторів. Внаслідок пристосування організмів до чергування дня і ночі виникли циркадні ритми (період — бл. 24 *год*), які виявляються в періодичних коливаннях температури тіла, виведення води, рухової активності. Циркадні ритми розглядають як внутр. властивість організму. Їх виявлено в усіх *еукаріот*. Річні ритми, що виявляються циклічністю активності *статевих залоз*, відкладання жиру, міграцій та ін. функцій тварин, росту і розвитку рослин, контролюються змінами довжини світлового дня, температури тощо.

Б. р. деяких морських організмів пов'язані з припливами і відпливами Ці Б. р. виявляються у змінах рухової активності, забарвлення, споживання кисню. Б. р., що пов'язані з певними фазами Місяця, часто виявляються в циклічності процесів розмноження морських тварин (напр., черв'яка палоло). З Б. р. пов'язана властивість живих організмів вимірювати час (див. «*Біологічний годинник*»).

Літ.: Эмме А. М. Биологические часы. Новосибирск, 1967; Бюннинг Э. Ритмы физиологических процессов. Пер. с нем. М. 1961 *І. С. Магура.*

БІОЛОГІ́ЧНІ СТА́НЦІЇ — наукові установи для стаціонарного вивчення фауни і флори певних районів земної кулі та проведення експериментальних досліджень, спрямованих на розв'язання теоретичних і практичних завдань. Розрізняють морські, прісноводні, лісові, степові, пустельні, високогірні та ін. Б. с. Найчисленнішими серед Б. с. є гідробіологічні станції, які вивчають морську і прісноводну фауну і флору. В СРСР створено мережу Б. с., з них значну кількість (Мурманську, Байкальську, «Борок» та ін.) перетворено в н.-д. ін-ти, зокрема на Україні на базі Севастопольської (заснована 1871—72), Карадазької (1907—14) і Одеської (1954) Б. с. 1963 створено *Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР. АН УРСР належать Херсонська гідробіологічна станція, Лютізька гідробіологічна база та інші.

БІОЛОГІ́ЧНІ ЦИ́КЛИ — періодично повторювані в організмах та в їхніх угрупованнях (*популяціях, біоценозах*) зміни біологічних явищ, які виникли в процесі еволюції внаслідок пристосування до циклічних змін умов зовнішнього середовища

Біологічні цикли можуть бути добовими [коливання фізіологічних процесів (див. *Біологічні ритми*) і зміни поведінки тварин протягом доби], сезонними (*розмноження, міграції тварин, сплячка, діапауза* тощо) й багаторічними (*сукцесії*, масова поява деяких комах, мишовидних гризунів та ін. тварин через певну кількість років). В основі добових Б. ц. лежать автоматичні механізми, сезонних — зміни *обміну речовин*. Багаторічні Б. ц. пов'язані з циклічними коливаннями космічних факторів, клімату тощо. До Б. ц. належать і *життєві цикли*, що включають всі етапи формоутворення від яйцеклітини до яйцеклітини дорослого організму.

В. Г. Долін.

БІОЛО́ГІЯ (від *біо...* і грец. λόγος — вчення) — система наук про життя в усіх його проявах на всіх рівнях організації живого (субклітинному, клітинному, тканинному, органному, організмовому, надорганізмовому). Б. вивчає життя як якісно специфічну форму руху матерії, досліджуючи її структурні й генетичні зв'язки з нижчими його формами (фіз., хім.), всі процеси, що відбуваються в тілі носіїв життя — організмів, будову, функції, походження, розвиток, поширення організмів і природних угруповань їх, їхні взаємовідношення між собою і з неживими компонентами навколишнього середовища. Мета біол. досліджень полягає в пізнанні сутності життя і закономірностей його проявів, необхідному для управління живою природою, зміни її в інтересах людини. Б. об'єднує велику кількість наук. дисциплін. Своєрідні особливості рослинних і тваринних організмів зумовили диференціацію Б. на дві осн. галузі — *ботаніку* і *зоологію*. Вивчення мікроорганізмів привело до виникнення *мікробіології*, від якої відокремилась *вірусологія*. Ботаніка, зоологія і мікробіологія, в свою чергу, поділяються на багато галузей, значна кількість яких є тепер самостійними науками. Одні з них вивчають певні систематичні групи організмів. Так, бактерії є об'єктом дослідження *бактеріології*, водорості — *альгології*, гриби — *мікології*, найпростіші — *протозоології*, комахи — *ентомології*, риби — *іхтіології* і т. д. Класифікацію різних груп організмів здійснює *систематика*.

Другу групу становлять біол. науки, що досліджують найрізноманітніші прояви життя та властивості організмів незалежно від їхнього положення в системі органічного світу. Так, будову організмів та її зміни в їхньому індивідуальному й істор. розвитку досліджують морфологічні науки — *морфологія тварин, морфологія рослин*, окремі розділи яких вивчають макроскопічну будову органів та їхніх структур (*анатомія*), мікроскопічну структуру тканин тваринних організмів (*гістологія*), внутр. будову рослин (*анатомія рослин*), структурно-функціональні та ін. властивості клітин (*цитологія*). Ці науки тісно переплітаються з фізіологічними (*фізіологія рослин, фізіологія* людини і тварин), що досліджують обмін речовин та енергії в живих істотах, їхні функції. Порівняльний аналіз внутр. структур і фізіол. процесів є предметом відповідно *порівняльної анатомії* і порівняльної фізіології. Закономірності мінливості й спадковості організмів вивчає *генетика*, індивідуальний розвиток (*онтогенез*) — ембріологія, яку поділяють на *ембріологію рослин* та *ембріологію* людини і тварин, або в широкому розумінні — *біологія розвитку*; явища старіння організмів, у т. ч. людини, є предметом вивчення *геронтології*; взаємовідношення організмів і їхніх угруповань між собою і з навколишнім середовищем вивчає *екологія*; закономірності поведінки тварин є предметом вивчення *етології*. *Біогеографія* є наукою про закономірності поширення рослин (*фіто-*

Хронологія найважливіших подій в історії біології

Дата	Подія
4 ст. до н. е.	Перша спроба класифікації тварин; зачатки порівняльної анатомії та ембріології (Арістотель).
4—3 ст. до н. е.	Перша спроба класифікації рослин; перші дані про будову і розмноження рослин, запровадження термінів «плід», «оплодень» і «серцевина» (Теофраст).
2 ст. н. е.	Перша концепція про рух крові; визначення функції передніх і задніх корінців спинного мозку; опис ряду нервів, м'язів тощо (Гален).
1540	Перше правильне уявлення про мале коло кровообігу (М. Сервет).
1543	Закладення основ сучасної анатомії (А. Везалій).
17 ст.	Виникнення ідеї *преформації*.
1628, 1651	Закладення наукових основ фізіології та ембріології. Доведення руху крові по замкнутій системі; опис малого й великого кіл кровообігу; впровадження поняття про *епігенез* тощо (У. Гарвей).
1665	Перший малюнок клітинної будови корку; запровадження в науку терміна «клітина» (Р. Гук).
1668	Перше спростування погляду про самозародження організмів (Ф. Реді).
1675	Початок вивчення найпростіших (А. Левенгук).
1693	Перше досить чітке визначення поняття «вид» (Дж. Рей).
1694	Запровадження в систематику поняття «рід» в розумінні, що відповідає сучасному (Ж. Турнефор).
1735—58	Закладення основ сучасної систематики рослин і тварин (К. Лінней).
1759—68	Обгрунтування теорії епігенезу; закладення основ вчення про зародкові листки (К.-Ф. Вольф).
1777	Основні положення кисневої теорії горіння й дихання (А. Лавуазьє).
1791	Перший опис електричних явищ у нервово-м'язовій тканині (Л. Гальвані).
1809	Перша цілісна теорія еволюції (Ж.-Б. Ламарк).
1812	Вчення про «парості» (типи) тваринного світу (Ж. Кюв'є).
1825	Запровадження в систематику терміна «тип» (А. Бленвіль).
1828, 1837	Закладення основ сучасної ембріології хребетних (К. М. Бер).
1838—39	Клітинна теорія (М. Шлейден, Т. Шванн).
1840	Теорія мінерального живлення рослин (Ю. Лібіх).
1857—1862	Спростування хімічної теорії бродіння; перше доведення існування *анаеробів*, остаточне спростування погляду про самозародження організмів на Землі за сучасних умов (Л. Пастер).
1858	Перше зоогеографічне районування суходолу (Ф. Склетер).
1859	Праця Ч. Дарвіна «Походження видів шляхом природного добору».
1862	Відкриття явища *педогенезу* (М. П. Вагнер).
1863	Початок об'єктивного вивчення вищої нервової діяльності (І. М. Сеченов).
1864—66	Біогенетичний закон (Ф. Мюллер, Е. Геккель).
1865	Закладення основ вчення про спадковість (Г. Мендель).
1865—66	Створення основ порівняльної ембріології; доведення спорідненості асцидій з хребетними (О. О. Ковалевський).
1871	Праця К. А. Тімірязева «Спектральний аналіз хлорофілу».

Продовження таблиці див. с. 476.

географія) і тварин (*зоогеографія*) на Землі. Конкретні шляхи еволюції та спорідненість різних систематичних груп організмів (тобто їхній *філогенез*) аналізує філогенетика. Б. поділяють на неонтологію, що вивчає сучас. організми, й *палеонтологію* — науку про викопні рослини (*палеоботаніка*) і викопні тварини (*палеозоологія*). Вивчення походження, еволюційного розвитку, морфофізіол. та ін. біол. особливостей людини і її рас, поширення їх на Землі є завданням певних розділів *антропології*.

У сучас. Б. поряд з класичними методами досліджень широко використовують методи хімії, фізики, математики та ін. природничих наук. Це спричинилося до появи таких наук, як *біохімія, біофізика, біометрія, молекулярна біологія, радіобіологія* тощо. Внаслідок посилення інтеграції, взаємопроникнення і взаємодії певних галузей Б. з'явились екологічна генетика, цитогенетика, гістоцитофізіологія та ін. Важливі дослідження, необхідні для тонкого вивчення мікроструктур і мікрофункцій організмів, для встановлення взаємозв'язків між структурними і хім. елементами їхньої організації, здійснюються з використанням люмінесцентної і електронної мікроскопії, іонізуючих випромінювань, авторадіографії, спектроскопічних, поляриметричних, електрофоретичних та ін. методів.

Б. має велике практичне і теоретичне значення. Досягнення Б. широко використовують у с. г. (зокрема для підвищення врожайності с.-г. культур і продуктивності тварин, для боротьби з шкідниками та хворобами тварин і рослин) і в медицині. Результати біол. досліджень лежать в основі багатьох виробничих процесів харч., мікробіол., текст., шкіряної, фарм. пром-сті. Лише на основі даних Б. можлива правильна організація охорони природи, раціональне використання біол. ресурсів, підвищення *біологічної продуктивності*. Зростає значення біол. досліджень для потреб техніки (*біоніка*) і освоєння космосу (*космічна біологія*). Б. має велике світоглядне значення і впливає на розвиток філософії.

Відомості про живу природу люди почали нагромаджувати ще в доістор. часи. Ці відомості значно збагатилися в зв'язку з запровадженням у культуру різних рослин і одомашненням тварин. Пам'ятки старод. культур (ассірійської, вавілонської, єгипетської, грецької та ін.) свідчать про те, що вже задовго до початку н. е. було нагромаджено значний емпіричний біол. матеріал. Перші спроби систематизації і узагальнення знань про живу природу зробили давньогрецькі природодослідники, зокрема *Арістотель* і *Теофраст*, а пізніше — римські натурфілософи. В перші століття н. е. посилено проповідувалась ідея про «божественне начало» всього існуючого, яка міцно вкоренилася в епоху середньовіччя. Тривалий час розвиток науки, в т. ч. Б., гальмувала церква, особливо католицька, яка жорстоко розправлялася з найменшими проявами «вільнодумства». Вивчення природи в епоху Відродження почало рішуче звільнятися від реліг. дурману, хоч науці й далі доводилося прокладати собі шлях у запеклій боротьбі проти старого схоластичного та ідеалістичного світоглядів. З винайденням мікроскопа й удосконаленням техніки дослідження можливості пізнання живої природи значно зросли. Були відкриті мікроскопічні організми, почато поглиблене вивчення будови й розвитку рослин і тварин. Це спричинилося до створення (в 19 ст.) *клітинної теорії*, яка відіграла значну роль у розвитку матеріалістичної теорії еволюції органічного світу. Початок розвитку *еволюційного вчення* поклали природознавці 18 ст. (М. В. Ломоносов, Ж.-Л. Бюффон, К.-В. Вольф, П. С. Паллас, О. А. Каверзнєв) та 1-ї пол. 19 ст. (К. М. Бер, Е. Жоффруа Сент-Ілер, К. Ф. Рульє та ін.). Цілісну і на свій час аргументовану теорію істор. розвитку живої природи вперше запропонував Ж.-Б. Ламарк. Проте лише Ч. Дарвін 1859 на основі узагальнення досягнень Б., вивчення селекційної практики і власних досліджень розробив наук. теорію походження видів тварин та рослин і дав причинний аналіз факторів еволюційного процесу. Вчення Ч. Дарвіна (див. *Дарвінізм*) поклало початок новому, наук. періодові в історії Б. і стало могутнім поштовхом до розвитку всіх її розділів.

Великі заслуги в утвердженні дарвінізму і в розвитку Б. взагалі належать вітчизн. ученим — К. А. Тімірязєву, В. О. та О. О. Ковалевським, І. І. Мечникову, І. М. Сєченову, І. П. Павлову, І. В. Мічуріну, О. М. Сєверцову, І. І. Шмальгаузену та ін. видатним біологам, праці яких лягли в основу розвитку рад. Б. Вагомий вклад у розвиток Б. внесли укр. рад. біологи. Вони, зокрема, досягли значних успіхів у справі селекції та акліматизації на Україні рослин і тварин (М. Ф. Кащенко, В. Я. Юр'єв, В. М. Ремесло, М. Ф. Іванов та ін.), у розв'язанні актуальних питань фізіології рослин (Є. Ф. Вотчал, В. М. Любименко, М. Г. Холодний та ін.). Важливі дослідження здійснив у галузі мікробіології основоположник рад. епідеміології Д. К. Заболотний. У порівняльній анатомії багату спадщину залишили М. М. Воскобойников, І. І. Шмальгаузен, Д. К. Третьяков та ін. У розвитку фізіології тварин і людини важливу роль відіграли праці О. О. Богомольця, В. Я. Данилевського, О. В. Леонтовича, В. Ю. Чаговця та ін. Розвиток біохімії на Україні пов'язаний насамперед з діяльністю О. В. Палладіна та створеної ним наук. школи. В СРСР біол. дослідження провадять у багатьох наук. установах Академії наук СРСР та академій наук союзних республік (зокрема на Україні — в Ін-ті ботаніки, Ін-ті зоології, Ін-ті гідробіології, Ін-ті біології південних морів, Ін-ті біохімії, Ін-ті фізіології, Ін-ті мікробіології і вірусології, Ін-ті молекулярної біології і генетики, Центральному республіканському ботанічному саду та ін.), у відомчих н.-д. ін-тах біол. профілю, а також в ун-тах, с.-г., ветеринарних, мед. навч. закладах тощо. Наук. праці з Б. публікуються в СРСР у численних журналах та ін. виданнях. В УРСР виходять журнали «Вестник зоологии», «Гидробиологический журнал», «Мікробіологічний журнал», «Нейрофизиология», «Український біохімічний журнал», «Український ботанічний журнал», «Фізіологічний журнал», «Цитология и генетика».

Літ.: Біологічні науки. В кн.: Українська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1965; Развитие биологии в СССР. М., 1967; Слюсарев А. А. Биология с общей генетикой. М., 1970; История биологии, т. 1—2. М., 1972—75; Философия и современная биология. М., 1973; Чепиков М. Г. Современная революция в биологии. М., 1976; Гесслер К. О сущности жизни. Пер. с нем. М., 1967; Боген Г. Современная биология. Пер. с нем. М., 1970; Вилли К., Детье В. Биология. Пер. с англ. М., 1975. *О. П. Маркевич.*

БІОЛОГІЯ РОЗВИТКУ — біологічна дисципліна, що вивчає закономірності й фактори індивідуального розвитку організмів (*онтогенезу*) починаючи з формування *гамет* і кінчаючи процесами старіння. Як самостійна галузь досліджень сформувалась у серед. 20 ст. Б. р. знаменує собою новий етап вчення про онтогенез, яке виникло на основі синтезу досягнень описових та експериментальних ембріології і морфології, молекулярної біології, генетики, цитології, біохімії та фізіології. Б. р. характеризується єдністю описового, експериментального та істор

Продовження

Дата	Подія
1873—75	Створення еволюційної палеонтології (В. О. Ковалевський).
1875	Початок селекційно-генетичної роботи І. В. Мічуріна.
1882—1901	Відкриття явища *фагоцитозу*, опрацювання фагоцитарної теорії імунітету (І. І. Мечников).
1887	Відкриття явища *хемосинтезу* (С. М. Виноградський).
1892	Початок розвитку вірусології (Д. І. Іванов-ський).
1893	Закон необоротності еволюції (Л. Долло).
1897—1927	Створення сучасних уявлень про процес травлення і матеріалістичного вчення про вищу нервову діяльність (І. П. Павлов).
1898	Відкриття подвійного запліднення у рослин (С. Г. Навашин).
1901	Вчення про *парабіоз* (М. Є. Введенський).
1910	Закладення основ хромосомної теорії спадковості (Т. Морган).
1916—31	Тритомна монографія О. М. Сєверцова «Дослідження про еволюцію нижчих хребетних» та його книга «Морфологічні закономірності еволюції».
1924—36	Створення і наукове обґрунтування природничонаукової теорії походження життя на Землі (О. І. Опарін).
1926	Фітогормональна теорія *тропізмів* (М. Г. Холодний, Ф. В. Вент).
1939—64	Вчення про природну вогнищевість паразитарних хвороб (Є. Н. Павловський).
1940	Впровадження і обґрунтування поняття «біогеоценоз» (В. М. Сукачов).
1953	Модель молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти (Дж. Уотсон, Ф. Крік).
1964	Штучний синтез білка — інсуліну (Л. Катсеяніс, Г. Цан, К. Чен).
1967—76	Хімічний синтез гена (1967—70), біологічно активного (1976, Г. Корана).

підходів у дослідженні факторів онтогенезу і широко використовує методи ембріології, молекулярної біології, молекулярної генетики, цитології, біохімії, біофізики, фізіології, імунобіології, кібернетики та ін. наук. Дослідження молекулярних механізмів реалізації закладеного в нуклеїнових кислотах *генетичного коду* дали змогу Б. р. подолати обмеженість неопреформістських і неоепігенетичних (див. *Преформізм, Епігенез*) уявлень у вченні про індивідуальний розвиток, що існували багато років. Досягнення в галузі Б. р. широко використовують у мед., зоотехнічній та агрономічній практиці для розробки ефективних методів боротьби з різними захворюваннями та керування процесами онтогенезу. *Б. Г. Новиков.*

БІОЛОКА́ЦІЯ (від *біо...* і *локація*) — здатність тварин визначати положення будь-якого об'єкта щодо самого себе (напрям, віддаль) або своє положення в просторі (*біоорієнтація*). Б. здійснюється шляхом сприймання зовн. діянь (сигналів) поверхнею тіла або спеціальними *чуттів органами*. Більшості тварин властива пряма Б.; китоподібним, кажанам та деяким ін. ссавцям — ехолокація, при якій сприймаються відбиття сигналу (звукового, мех., фіз. та ін.), посланого у простір твариною і відбитого будь-яким предметом.

БІОЛЮМІНЕСЦЕ́НЦІЯ (від *біо...* і *люмінесценція*), світіння організмів — видиме світіння живих організмів, пов'язане з процесами їхньої життєдіяльності. Б. властива деяким бактеріям, нижчим рослинам (грибам), безхребетним тваринам (від найпростіших до комах) і рибам. Найбільше Б. поширена серед морських організмів, велике скупчення яких іноді зумовлює світіння моря. Біологічне значення Б. різне. Так, у світних комах спалахи Б. є сигналом, який дає змогу самцям і самкам знаходити одні одних; у ряду глибоководних риб — для освітлення і приваблювання здобичі; в каракатиці — для захисту від хижаків тощо. Іноді виникає несамостійне світіння (напр., ряду риб), зумовлене наявністю світних бактерій-симбіонтів. Б. виникає внаслідок ферментативного окислення киснем речовин — люциферинів, що здатні до інтенсивної *флуоресценції*.

Літ.: Биолюминесценция. М., 1965; Биоэнергетика и биологическая спектрофотометрия. М., 1967.

БІО́М (від грец. βίος — життя) — природне екологічне угруповання організмів, що займає досить великий простір і регулюється макрокліматом даного району. Б.— це певна природна *формація рослинна* разом з тваринами, що її населяють. Напр., Б. африканської савани, Б. листяних лісів, тундри тощо. Термін «біом» вживається гол. чин. у зарубіжній літературі.

БІОМА́СА (від *біо...* і *маса*) — загальна маса особин виду, групи видів або угруповання в цілому, що припадає на одиницю поверхні чи об'єму певного місцеперебування або цілої *біосфери*. Виражається в одиницях сирої або сухої маси, іноді в одиницях енергетичного еквівалента (в калоріях) на одиницю поверхні або об'єму. Величина Б. та швидкість її збільшення характеризують *біологічну продуктивність* виду, угруповання або *екосистеми*. Величина Б. на Землі залежить від кількості сонячної енергії, що фіксується рослинами в процесі фотосинтезу (0,1—0,2% сонячної енергії, яку дістає Земля щороку), і кількості речовин, що беруть участь у біологічному *кругообігу речовин*. В біосфері Б. рослин (фітомаса) становить 99%, тварин (зоомаса) — лише 1%. Вивчення Б. має велике значення для раціонального використання ресурсів біосфери і правильної організації охорони природи.

БІОМЕ́ТРІЯ (від *біо...* і грец. μετρέω — вимірюю), біологічна варіаційна статистика, біологічна статистика — наука про застосування математичних методів для вивчення явищ життя. Б. як наука склалась на кінець 19 ст. завдяки працям англ. учених Ф. Гальтона й К. Пірсона, а оформилась 1901, коли в Лондоні почав виходити журн. «Біометрика». В СРСР розвиткові Б. сприяли праці В. І. Романовського, А. О. Сапегіна та ін. У Б. використовують гол. чин. статистичні методи, основою для яких є *імовірностей теорія* і *математична статистика*. З ін. галузей математики починають широко використовувати матричну алгебру, *графів теорію*, диференціальне й інтегральне числення. Об'єкт біометричного вивчення — біол. сукупності, що складаються з окремих варіант, тобто різних значень ознак. Показники розподілу варіант: середня арифметична ($\bar{x}$), середнє квадратичне відхилення (σ), варіанса (σ^2), коефіцієнт варіації (v). Характер розподілу в варіаційному ряді визначається імовірносними законами. Зв'язки між мінливістю різних ознак у особин сукупності вивчають методами *кореляції* (виражають коефіцієнтом кореляції r) і *регресії* (коефіцієнт регресії R). Характер регресії виражають за допомогою різних рівнянь *аналітичної геометрії*. Для визначення впливу різних факторів на мінливість ознак застосовують *дисперсійний аналіз*. Ступінь достовірності статистичних показників (параметрів) або відмінностей між ними визначають за допомогою *похибки*, яку оцінюють імовірністю або рівнем значущості. Б. широко застосовують в усіх галузях біології, зокрема при плануванні експериментів і особливо при оцінці результатів експериментів, а також у рослинництві, тваринництві та медицині.

Літ.: Урбах В. Ю. Биометрические методы. М., 1964; Рокицкий П. Ф. Биологическая статистика. Минск, 1973; Weber E. Grundriss der biologischen Statistik für Naturwissenschaftler, Landwirte und Mediziner. Jena, 1961; Schadach D. J. Biomathematik, Bd. 1—2. Berlin, 1971. *П. Х. Рокицький.*

БІОМЕХА́НІКА (від *біо...* і *механіка*) — розділ *біофізики*, який вивчає механічні властивості живих тканин, органів і організмів та механічні явища, що відбуваються в них. Засновниками Б. вважають Арістотеля і Галена. Для її розвитку багато зробили Леонардо да Вінчі й італ. натураліст Дж. Бореллі, які вперше дали аналіз рухів людини і тварин відповідно до законів механіки. Піднесенню Б. до рівня науки особливо сприяли праці учених 19 — поч. 20 ст.: нім.—Е. і В. Веберів, В. Брауне і О. Фішера, франц.— Е. Марейя, в Росії — П. Ф. Лесгафта, І. М. Сеченова, в СРСР — М. О. Бернштейна та ін. Протягом тривалого часу Б. вивчала тільки рухи тіла в цілому (Б. рухів), з серед. 20 ст. вона досліджує і механізми дихання та кровообігу. Лише в 20 ст. Б. почала розв'язувати питання практики: раціоналізація праці й спорту (Б. праці й Б. спорту), запобігання мех. ушкодженням та лікування їх (ортопедична Б.), вивчення потенціальних можливостей апарату дихання і кровообігу (медична Б.) та створення роботів, маніпуляторів, крокуючих машин, протезів, штучних серця, легенів тощо (інженерна Б.). Останніми роками розвивається зоологічна Б. Засновником і єдиним центром зоологічної Б. є відділ еволюційної морфології Ін-ту зоології АН УРСР (С. Ф. Манзій та ін.).

Всі мех. рухи Б. піддає структурному (характеристика важелів і ланок кінематичних ланцюгів, визначення числа й характеру можливих зміщень їх — ступенів вільності), кінематичному (вивчення траєкторій руху механізмів і їхніх частин, швидкостей і прискорень цих рухів) і динамічному (аналіз взаємодії зовн. і внутр. сил, принципів регулювання і координації рухів ланок і механізмів) аналізові. Найважливішими методами біомех. досліджень є кінознімання і циклографія кадрів, реєстрація мех. (тиску, кутів) і електричних (подографія кроків, механографія суглобів, електроміографія мускулів) величин рухів.

Літ.: Бернштейн Н. А. О построении движений. М., 1947; Расторгуев Б. П. Биомеханика. М., 1977; Александер Р. Биомеханика. Пер. с англ. М., 1970. *С. Ф. Манзій.*

БІОМІЦИ́Н, хлортетрациклін — *антибіотик*, що його одержують з актиноміцета Streptomyces aureofaciens. Застосовують для лікування бактеріальної пневмонії, дизентерії, бруцельозу, туляремії кашлюку, гонореї, амебної дизентерії, а також для профілактики післяопераційних інфекцій.

БІОНАВІГА́ЦІЯ (від *біо...* і *навігація*) — здатність тварин вибирати правильний напрям руху при регулярних сезонних міграціях. Забезпечується здатністю орієнтуватися в просторі за допомогою *чуттів органів* та *інстинктами*. Б. властива птахам, деяким ссавцям (наприклад, північним оленям, котикам) і деяким плазунам (наприклад, морським черепахам). Механізми Б. різні (астронавігація — орієнтація за небесними «світилами», навігація за наземними орієнтирами тощо). Вони вивчені ще недостатньо.

БІОНЕОРГАНІ́ЧНА ХІ́МІЯ, неорганічна біохімія — розділ неорганіч. хімії, що вивчає будову та функції сполук в організмі, до складу яких входять атоми металів. Для життєдіяльності всякого організму необхідні десять металів: кальцій, калій, натрій, магній, залізо, цинк, мідь, кобальт, марганець і молібден, які знаходяться в організмі у вигляді гідратованих іонів (акваіонів), порівняно простих сполук (напр., гідроксіапатит) і складних біокомплексів, до яких, крім атомів металу, входять біоліганди (аніони амінокислот, імідазол, похідні порфірину та корину, протеїни та нуклеїнові кислоти). Особливу роль у біології відіграють металоферменти. Б. х. вивчає також термодинамічні й кінетичні характеристики біокомплексів. Біол. функції металів та їх сполук різноманітні: передача нервових імпульсів, регулювання діяльності м'язів, утворення міцних структур (кістки, стінки клітин та ін.) та структури деяких протеїнів, каталіз численних біохімічних процесів (гідролізу, етерифікації, окислення—відновлення та ін.), нагромадження і транспортування життєво необхідних речовин (напр., молекулярного кисню) тощо. Б. х. має важливе значення у хім. біоніці, медицині, сільському господарстві, екології.

Літ.: Яцимирский К. Б. Введение в бионеорганическую химию. К., 1976; Яцимирский К. Б. Проблемы бионеорганической химии. М., 1976; Hughes M. N. The inorganic chemistry of biological processes. London, 1973.

К. Б. Яцимирський.

БІО́НІКА (від грец. βιών — той, що живе; елемент життя) — наука, метою якої є створення нової техніки шляхом технічного моделювання живих систем. Першою спробою моделювання живого (крила птаха) вважають креслення і розрахунки *Леонардо да Вінчі* (1452—1519). Проте Б. як наука зародилася на основі *кібернетики* в 50-х рр. 20 ст., а формально відокремилася від неї 1960 на 1-й конференції з Б., що відбулася в м. Дайтоні (США). Кінцевою метою біонічного моделювання є створення фіз. моделі, подібної до живого не лише функціями, а й принципами будови та малими габаритами. Роботи з Б. включають 3 етапи: вивчення принципів будови і функціонування живого прототипу; математичний аналіз цих принципів; фізичне моделювання. Тому Б. тісно пов'язана з біологією, фізикою, хімією, кібернетикою та інженерними науками і найуспішніше розвивається в країнах з високим рівнем науки й техніки — в СРСР (зокрема, на Україні), США та ін. Велика заслуга в розвитку Б. в УРСР належить В. М. *Глушкову,* Г. Є. *Пухову* і М. М. *Амосову*; центрами досліджень з Б. є Ін-т кібернетики АН УРСР (Л. С. Алєєв, К. О. Іванов-Муромський, В. І. Меркулов та ін.), Ін-т гідромеханіки АН УРСР (Л. П. Козлов) та Ін-т зоології АН УРСР (С. Ф. Манзій, Г. Б. Агарков та ін.). Осн. напрями Б.: моделювання нервової системи, зокрема нейронів і нейронних сіток (нейробіоніка); моделювання органів чуття — аналізаторів; моделювання систем орієнтації і навігації тварин; біоенергетичний; біомеханічний. Найбагатогранніше є біомеханічний напрям, що об'єднує роботи по створенню нових засобів польоту, плавання, риття, лазіння, крокування і особливо важливих роботів і маніпуляторів. Особливий інтерес для техніки в живих системах становлять їхні малі габарити, висока надійність, самонастроюваність, високий коефіцієнт корисної дії, швидкодія і самовідновлення при ушкодженнях. Всі дослідження з Б. спрямовано на прискорення удосконалення обчислювальної техніки, автоматики, телемеханіки, розробку нових датчиків і систем виявлення й особливо на створення нових систем управління, автоматичних засобів збирання цінної інформації, створення малогабаритних і надійних машин та пристроїв, на розв'язання проблеми «людина і машина» тощо. Див. також *Архітектурна біоніка.*

Літ.: Літинецький І. Б. Біоніка. К., 1967; Гумецький Р. Я. Основи біоніки. Львів, 1972; Кибернетические проблемы бионики, в. 1—2. М., 1971—72; Проблемы бионики. М., 1973; Жерарден Л. Бионика. Пер. с франц. М., 1971.

С. Ф. Манзій.

Біоніка. Схема будови апарата «вухо медузи» — моделі властивого медузам органа відчуття інфразвуків штормуючого моря — для попередження про наближення шторму: *1* — рупор; *2* — резонатор; *3* — п'єзокристал; *4* — підсилювач; *5* — шкала балів.

БІО́НТ [від грец. βιών (βιόντος) — той, що живе] — окремо взятий організм (індивід), який пристосувався в ході еволюції до життя в певному середовищі. Розрізняють аеробіонтів (населяють суходіл і повітря), гідробіонтів (водяні організми), геобіонтів (живуть у грунті) та *паразитів* (насельники ін. організмів). Організми, здатні жити в різноманітних умовах, наз. *еврибіонтами,* а ті, які живуть лише в строго певних умовах,— *стенобіонтами.*

БІООРГАНІ́ЧНА ХІ́МІЯ — розділ органічної хімії, що вивчає індивідуальну структуру, фізико-хімічні властивості та шляхи синтезу органічних речовин, які входять до складу тваринних і рослинних організмів, а також механізми участі цих речовин у біологічних процесах. Разом з тим дослідження в галузі Б. х. вносять істотний вклад у розв'язання гол. проблеми органічної хімії — зв'язок між структурою речовин та їхньою реакційною здатністю в біол. умовах, що виключають високі т-ри, тиск, сильні кислоти та луги. Б. х. вивчає біополімери — *білки, нуклеїнові кислоти* та їхні складові — поліпептиди (див. *Пептиди*), *амінокислоти* й *нуклеотиди,* а також природні й синтетичні біологічно активні речовини — *антибіотики,* тваринні й рослинні *гормони, вітаміни,* високоактивні лікувальні препарати, *пестициди* тощо. Результати досліджень у галузі Б. х. дають змогу по-новому розв'язувати важливі проблеми медицини і нар. г-ва, проблеми хім. *біоніки.* Створюються нові пром. каталізатори на основі вивчення високоактивних і специфічних ферментів та механізмів їхньої дії; системи, здатні перетворювати хім. енергію на мех. роботу, як це має місце при м'язовому скороченні; системи збереження й реалізації інформації за принципами, закладеними в біол. об'єктах, промислове виробництво вибіркових сит, аналогічних до біол. мембран.

Літ.: Шемякин М. М. Современные проблемы биоорганической химии. М., 1965; Хохлов А. С., Овчинников Ю. А. Химические регуляторы биологических процессов. М., 1969.

Р. В. Чаговець, О. М. Чаговець.

БІООРІЄНТА́ЦІЯ (від *біо...* і франц. orientation — визначення напряму, орієнтація) — здатність тварин орієнтуватися в навколишньому середовищі. Завдяки Б. тварини обирають оптимальне положення щодо факторів середовища, які діють на них, переміщення їх стає цілеспрямованим, і вони потрапляють у ті місця, які найбільше відповідають їхнім потребам у період розмноження, зимівлі, при добуванні їжі тощо, в разі потреби знаходять зворотний шлях. Питання про те, які фактори навколишнього середовища використовуються в процесі Б., цілком ясне тільки для найпримітивніших її форм — *таксисів.* Що ж до складніших і досконаліших форм Б. це питання потребує додаткового вивчення. Є досить достовірні дані про використання різних орієнтирів на місцевості (при переміщенні на короткі віддалі), положення Сонця або зірок із застосуванням точного визначення часу за допомогою *«біологічного годинника»,* геомагнітних силових ліній, специфічних запахів та ін. Пристосування до орієнтації вироблялися в різних групах тварин, мабуть, незалежно, й тому можливі цілком різні системи Б. Тварини з найрозвиненішими орієнтаційними здібностями (гол. чин. далекі мігранти) здатні визначати не тільки компасні напрями, а й координати свого місцеперебування щодо пункту, куди їм потрібно потрапити (див. *Біонавігація*). Висока досконалість орієнтаційних здібностей, очевидно, є наслідком одночасного або послідовного застосування орієнтації за різними параметрами (астроорієнтири, магнітне поле Землі і т. д.).

Літ.: Протасов В. Р. Зрение и ближняя ориентация рыб. М., 1968; Ильичев В. Д. Биоакустика птиц. М., 1972; Райт Р. Х. Наука о запахах. Пер. с англ. М., 1966; Altmann G. Die Orientierung der Tiere im Raum. Wittenberg, 1966.

О. Б. Кістяківський.

БІОПОЛІМЕ́РИ (від *біо...* і *полімери*) — високомолекулярні природні сполуки, що становлять структурну основу клітин усіх організмів і відіграють першорядну роль у процесах їхньої життєдіяль-

ності. До Б належать *білки, нуклеїнові кислоти* і *полісахариди*. Відомі мішані типи Б.— *нуклеопротеїди, глікопротеїди, ліпопротеїди,* ліпосахариди та ін. Білки, або поліпептиди, являють собою гетерополімери, побудовані з амінокислотних залишків, сполучених пептидним зв'язком. Молекули білків утворюються з одного або кількох поліпептидних ланцюгів, з'єднаних між собою дисульфідними містками. Мол. м. білків коливається в межах від 1000 й нижче до кількох мільйонів. Нуклеїнові кислоти — це лінійні гетерополімери, що складаються з фосфовуглеводних кілець, до яких приєднані азотисті основи. Мол. м. *рибонуклеїнових кислот* (РНК), залежно від їхньої природи, коливається від 25 000 (транспортна РНК) до кількох мільйонів (інформаційна РНК). Мол. м. *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК) іноді досягає мільярдів. Полісахариди— полімерні ланцюги, побудовані з моносахаридних одиниць, що повторюються, серед яких переважає глюкоза, але є і полімери D-манози, D-ксилози, D-фруктози та ін. Розрізняють гомополісахариди, утворені моносахаридами одного типу (напр., *крохмаль*), і гетерополісахариди, які містять мономери кількох типів (напр., гіалуронова кислота). Крім зазначених, найпоширенішими в природі полісахаридами є *глікоген, декстрин, целюлоза, хітин*. Білки та нуклеїнові к-ти синтезуються в організмі шляхом матричного ферментативного синтезу. Біосинтез полісахаридів здійснюється за допомогою різних ферментів. Структуру білків, удосконалену в процесі еволюції, пристосовано для виконання тієї ролі, яку вони відіграють у клітині.

Лінійні молекули ДНК забезпечують запис і збереження *генетичної інформації* та її реалізацію за допомогою молекул РНК. Поліпептиди виконують у клітині найрізноманітніші функції. Білки-ферменти здійснюють усі метаболічні реакції, регулюючи їх швидкість та спрямованість. Білки крові переносять кисень (*гемоглобін*), захищають організм від чужорідних білків (*γ-глобуліни*), беруть участь у системі зсідання крові (*фібриноген*). Білки м'язів (*актин* і *міозин*) виконують скорочувальну функцію, перетворюючи хім. енергію на механічну роботу. Полісахариди поповнюють енергетичні витрати клітини (крохмаль, глікоген) або виконують структурні функції, утворюючи стінки рослинних, бактеріальних або тваринних клітин.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976. *В. К. Лишко.*

БІОПСІЯ (від *біо...* і грец. ὄψις — вигляд, розгляд) — прижиттєве видалення шматочка тканини або органа для дослідження його з діагностичною або науково-дослідною метою. Найбільшого поширення Б. набула при хірургічних втручаннях, дослідженні верхніх дихальних шляхів, бронхіального дерева, жіночої статевої сфери та ін. Особливо важлива Б. для виявлення пухлин і захворювань кровотворної системи. Матеріал для Б. беруть методом пункції, вирізування або зіскоблювання за допомогою спец. щипців, скальпеля, шпателя.

БІО—САВА́РА — ЛАПЛА́СА ЗАКО́Н — закон, що визначає величину напруженості магнітного поля, створюваного електричним струмом. Величина напруженості магн. поля $\Delta H_н$ в точці M, створеної струмом I, що тече по елементу провідника Δl (мал.), визначається формулою:

$$\Delta H_н = \frac{1}{4\pi} \frac{I\Delta l}{r^2} \sin \alpha,$$

де r — віддаль від точки M до Δl (причому r набагато більша, ніж Δl), α — кут між напрямом струму I і напрямом радіуса-вектора r. Напрям напруженості магн. поля визначається за правилом гвинта. Повна напруженість магн. поля H в точці M, створена струмом у провіднику довільної форми і скінченної довжини, дорівнює геометричній сумі напруженостей, створених усіма елементами провідника. Закон відкрили 1820 Ж.-Б. *Біо* та Ф. *Савар*, а узагальнив його П. *Лаплас*.

БІОСИ́НТЕЗ (від *біо...* і грец. σύνθεσις — з'єднання) — процес утворення органічних речовин, що відбувається в живих організмах з простіших сполук, які потрапляють до них ззовні (див. *Асиміляція в біології, Фотосинтез, Хемосинтез*) або утворюються в них самих. Б.— це строго послідовні хім. реакції, здійснювані за участю біокаталізаторів — ферментів з поглинанням енергії (див. *Біоенергетика*). Утворення характерних речовин організму визначається *спадковістю* і контролюється його регуляторними механізмами, які забезпечують не тільки якісний, а й кількісний склад синтезованих продуктів. Б. багатьох сполук, у т. ч. таких складних, як білки і нуклеїнові кислоти, вдалося здійснити поза організмом в лабораторних умовах. Мікробіологічна пром-сть використовує Б. для одержання препаратів кормового і харчового білка, ферментів, гормонів, вітамінів, амінокислот, антибіотиків, алкалоїдів та ін. біологічно активних речовин.

Літ.: Опарин А. И. Жизнь, ее природа, происхождение и развитие. М., 1968; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976. *Г. М. Шавловський.*

БІОСТРАТИГРА́ФІЯ (від *біо...* і *стратиграфія*) — розділ стратиграфії, що вивчає відносний геологічний вік, історичну послідовність утворення та географічне поширення верств осадочних порід земної кори на основі розподілу в них решток викопних організмів. Завдання Б.— вироблення шкали відносного віку верств (див. *Стратиграфічна шкала*). Б. користується методами провідних видів і комплексів. Перший базується на еволюційних показниках викопних організмів, забезпечує міжконтинентальні та планетарні зіставлення одновікових верств і на основі цього — складання міжнар. стратиграфічної шкали. Другий бере за основу фаціальні показники (див. *Фація*), за допомогою цього методу проводять регіональні й міжрегіональні зіставлення і складають місцеві стратиграфічні схеми. *І. М. Ямниченко.*

БІОСФЕ́РА (від *біо...* і грец. σφαῖρα — куля) — оболонка земної кулі, в якій існує або існувало життя. Вона займає частину *земної кори, атмосфери* і *гідросфери*, склад, структура та енергетика яких пов'язані з минулою чи сучасною діяльністю живих організмів. Б. існує з часу появи життя на Землі, безперервно розвиваючись. Її структура дуже складна, неоднорідна в біогеохім. відношенні, що є наслідком складних, різноманітних речовинно-енергетичних кругообігів (див. *Біогенні елементи, Кругообіг речовин* біологічний), зумовлених живими істотами. Саме в Б. відбувається перетворення сонячної енергії і нагромадження її в органічній речовині. Поняття «біосфера» запровадив 1875 австр. геолог Е. Зюсс. Обґрунтував і розвинув його рад. природодослідник В. І. *Вернадський*. У 1926 він розробив учення про Б. як складну багатокомпонентну планетарну систему пов'язаних між собою великих біол. комплексів та хім. і геол. процесів, що відбуваються на Землі. Інтереси людства вимагають всілякого сприяння розвиткові Б. Раціональне використання її ресурсів потребує розробки методів і засобів свідомого регулювання обміну речовин між людством і Б. Проблема підвищення *біологічної продуктивності* Б. розв'язується шляхом *охорони природи* й удосконалення природних *біоценозів* і *агробіоценозів*.

Літ.: Підоплічко І. Г., Сокур І. Т. Людина і біосфера. К., 1973; Биосфера и человек. М., 1975.

Ю. Р. Шеляг-Сосонко.

БІОТЕЛЕМЕТРІ́Я (від *біо...*, грец. τῆλε — далеко і μετρέω — вимірюю) — метод вимірювання на віддалі різних біологічних показників у людини і тварин. Осн. галузі застосування Б.: дослідження з фізіології та екології тварин, фізіології праці й спорту, медицини, космічних біології та медицини. При Б. на досліджуваному об'єкті (тварині або людині) закріплюють відповідні *датчики* біологічні. Сигнали, що характеризують певні біол. процеси (рух, пульс, дихання тощо), передаються по лініях зв'язку до вимірювальної, реєструючої і обчислювальної апаратури. Сигнали неелектричної природи перетворюють на будь-які електричні сигнали. Великого значення набуває Б. при побудові систем збирання інформації від багатьох об'єктів дослідження до єдиного центру її обробки та аналізу в реальному часі. Така система може бути використана, напр., для контролю за станом багатьох хворих.

Літ.: Мановцев А. П. Основы теории радиотелеметрии. М., 1973; Биотелеметрия. Пер. с англ. М., 1965.

Б. Я. П'ятигорський.

БІОТИ́Н, вітамін H, $C_{10}H_{16}O_3N_2S$— водорозчинний *вітамін*, який входить до складу багатьох ферментів як *кофермент*. Міститься в дріжд-

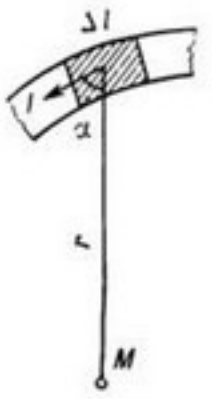

Біо—Савара—Лапласа закон.

жах та ін. мікроорганізмах, у печінці, яєчному жовтку, нирках, молоці, цвітній капусті тощо. Одержують синтетично. Безбарвні кристали, розчинні в воді, мол. м. 244,3. Добова норма дорослої людини (0,25 *мг*) забезпечується мікрофлорою кишечника. Нестача Б. спричинює *дерматити*. Б.-кофермент бере участь у фіксації в організмі вуглекислого газу в реакції *карбоксилювання* піровиноградної кислоти, яка відіграє велику роль в обміні речовин.

БІОТИ́П (від *біо*... і грец. τύπος — відбиток, тип) — група особин у межах місцевої *популяції*, які мають однаковий *генотип* і практично подібні за всіма ознаками. Термін «біотип» 1903 запропонував дат. генетик В. Йогансен на позначення сукупності особин з тотожними спадковими ознаками.

Біологічним типом (не скорочуючи до слова «біотип»), або життєвою формою, наз. великі групи організмів, що складаються з багатьох видів і мають схожі пристосування до певних умов існування (напр., *ефемери* пустелі, риючі підземні гризуни тощо).

БІОТИ́Т — мінерал класу *силікатів*. K (Mg, Fe)$_3$ (OH, F)$_2$ [AlSi$_3$O$_{10}$]. *Сингонія* частіше моноклінна. Густ. 3,02—3,12. Твердість 2—3,5. Колір бурий, чорний, іноді з оранжевим і червонуватим відтінками. Блиск скляний. Родовища Б. в СРСР є на Уралі, в Забайкаллі і в УРСР. Використовують як електроізоляційний, будівельний матеріал та для виготовлення бронзової фарби.

БІОТИ́ЧНИЙ ПОТЕНЦІА́Л (від грец. βιοτή — життя) в екології — показник здатності природних *популяцій* до розмноження при відсутності обмежувальних факторів. Характеризує потенціальну плодючість популяції, яка є стабільною генетично зумовленою властивістю виду й ніколи в природі повністю не реалізується, бо природні популяції завжди зазнають впливу змінних умов середовища, які тією чи ін. мірою знижують плодючість. Термін «біотичний потенціал» у науку запровадив амер. вчений Р. Чепмен 1925.

БІОТИ́ЧНІ ФА́КТОРИ — сукупність факторів органічного світу (рослинність, тваринне населення, вплив людини тощо), які діють на організми. Б. ф. проявляються в формі взаємовпливів організмів різних видів. Наприклад, рослини в процесі фотосинтезу виділяють кисень, необхідний для дихання тварин, а в результаті дихання тварин в атмосферу надходить вуглекислий газ, потрібний рослинам для фотосинтезу Дія Б. ф. може бути безпосередньою (конкуренція, хижацтво, паразитизм, діяльність тварин, що запилюють квіти та поширюють плоди рослин, механічні впливи тощо) або посередньою — через зміну *абіотичних факторів* (напр., зміна бактеріями складу грунту, рослинами — мікроклімату під пологом лісу) Див. також *Антропічні фактори*.

БІОТО́П (від *біо*... і грец. τόπος — місце) — ділянка земної поверхні (суходолу або водойми) з однотипними абіотичними умовами (див. *Абіотичні фактори*) існування (рельєф, грунт, мікроклімат), що її займає певне угруповання організмів (*біоценоз*). Для кожного Б. характерний свій специфічний комплекс умов, який визначає видовий склад організмів і особливості їхнього існування, а сам змінюється під впливом біоценозу. Б. є неорганічним компонентом *біогеоценозу*. Подібні Б. об'єднують у біохори, подібні біохори — в біоцикли, які входять до складу *біосфери*.

БІОТРО́Н (від *біо*... і грец. θρόνος — місцеперебування, осередок) — біотехнічний комплекс, призначений для створення штучних кліматичних умов (температура, вологість повітря, тиск, вміст кисню, іонів тощо) в спеціальних герметичних приміщеннях. Стабільні кліматичні фактори Б., виключення надмірних атмосферних та електромагнітних коливань протягом певного часу здатні відновлювати компенсаційні й захисні функції організму. Самостійно або в комплексі з лікувальними препаратами Б. застосовують для лікування *гіпертонічної хвороби, астми бронхіальної, ендартеріїту облітеруючого* тощо. Ідея створення Б. належить Д. І. *Панченкові*. Перший Б. було обладнано в Києві за його ініціативою і під його керівництвом. *Ю. І. Головченко.*

БІОФІ́ЗИКА, біологічна фізика — наука, що вивчає процеси життєдіяльності, які відбуваються в організмах, і структуру біологічних систем від субмолекулярного рівня до цілого організму з позицій фізики й фізичної хімії. Включає такі осн. розділи: молекулярну Б., Б. клітини, Б. комунікацій і контролюючих процесів. Перші дослідження біофізичного характеру відомі з 17 ст., проте як наука Б. сформувалась у 1-й пол. 20 ст. У виникненні молекулярної Б., яка вивчає фіз.-хім. властивості та функціональну роль біол. макромолекул (див. *Біополімери*) і молекулярних комплексів живого організму, важливу роль відіграло використання рентгеноструктурного аналізу для дослідження біол. макромолекул. Застосувавши рентгеноструктурний аналіз, англ. вчені М. Перутц і Дж. Кендрю з'ясували структуру молекул міоглобіну і гемоглобіну. Ці досліди відкрили можливість вивчення структури активних центрів ферментів. Англ. учений Ф. Крік і амер. учений Дж. Уотсон розкрили будову *дезоксирибонуклеїнової кислоти.* Успіхи молекулярної Б. зумовили виникнення *молекулярної біології*. В Б. клітини, яка вивчає фіз.-хім. основи функціонування клітини, будову й функції *мембран біологічних,* біоенергетичні процеси клітини, її мех. і електричні властивості, значних успіхів досягнуто після 2-ї світової війни. Значною мірою вони зумовлені дослідженнями біол. мембран. Застосування електроніки у фізіол. досліді, використання матем. моделювання сприяли розробці англ. вченими А. Ходжкіном та А. Хакслі теорії поширення *імпульсу нервового,* яка стала основою сучас. уявлень про механізми виникнення потенціалу дії (див. *Біоелектричні потенціали, Мембранна теорія збудження*). Значний внесок у вивчення мембранних механізмів виникнення процесу збудження в нервовій клітині зробили укр. рад. вчені Д. С. Воронцов і П. Г. Костюк. Важливими питаннями Б. клітини є з'ясування механізмів перенесення речовин (зокрема іонів) через клітинні мембрани, енергетичних перетворень під час дихання і фотосинтезу. Актуальними проблемами сучас. Б. комунікацій і контролюючих процесів є вивчення Б. зору і слуху; вона також досліджує і моделює внутр. зв'язки системи регуляції в організмах. Ці та ін. близькі проблеми пов'язані з *кібернетикою біологічною*. Прикладна Б. займається проблемами, пов'язаними з розробкою нових приладів і методів досліджень, що можуть бути використані в біології і медицині. Важливим напрямом прикладної Б. є медична *радіологія*.

Літ.: Деркач М. П. Основи біофізики. Львів, 1967; Тарусов Б. Н. [та ін.]. Биофизика. М., 1968; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1971; Аккерман Ю. Биофизика. Пер. с англ. М., 1964; Сетлоу Р., Поллард Э. Молекулярная биофизика. Пер. с англ. М., 1964; Теоретическая и математическая биология. Пер. с англ. М., 1968. *І. С. Магура.*

БІОФІ́ЛЬТР — фільтр для *біологічного очищення стічних вод*. Являє собою споруду (резервуар) з подвійним дном, заповнену на вис. до 2 *м* фільтруючим матеріалом (котельним шлаком, керамзитом тощо). Під час проходження стічних вод на поверхні фільтруючого матеріалу утворюється плівка з бактерій і грибків, які окислюють і мінералізують органічні речовини цих вод. Життєдіяльність бактерій і грибків зумовлюється повітрям, що надходить у Б. через отвори у верхньому дні (внаслідок природної вентиляції). Найпродуктивніший Б.— *аерофільтр*.

БІОХІ́МІЇ ІНСТИТУ́Т імені О. В. Палладіна АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1925 у Харкові на базі н.-д. кафедри біохімії при мед. ін-ті. З 1931 ін-т входить до системи АН УРСР, міститься у Києві. Ін-т налічує (1976) 10 відділів, 4 неструктурні і 4 структурні лабораторії. Осн. завданням ін-ту є розробка двох проблем: «Молекулярна біологія» та «Біохімія тварин і людини». У зв'язку з цим робота ін-ту спрямована на вивчення і регуляцію біосинтезу білка та утворення і функціонування надмолекулярних структур біополімерів у організмі; на розробку методів очищення ферментів, вивчення їхніх властивостей, застосування ферментів у нар. г-ві і медицині; на вивчення нормального і злоякісного росту клітин, біохімії нервової і м'язової тканин та ін. В ін-ті працювали або працюють відомі вчені-біохіміки О. В. *Палладін,* під керівництвом якого створена одна з найбільших в СРСР біохім. шкіл, Д. Л. *Фердман*, М. Ф. *Гу-*

лий, В. О. *Бєліцер*, Р. В. *Чаговець* та ін. науковці. Ін-т видає «*Український біохімічний журнал*».

БІОХІМІЯ, біологічна хімія — наука, яка вивчає хімічний склад живих істот, хімічні процеси, пов'язані з їхньою життєдіяльністю, і закономірності, яким вони підлягають. Отже, Б. вивчає обмін речовин і енергії організмів та розробляє засоби цілеспрямованого керування цими процесами. Окремі розділи Б.: статична Б.— вивчає хім. природу, фіз.-хім. властивості, розподіл органічних речовин і мінеральних сполук, що входять до складу організмів; динамічна Б.— досліджує шляхи й умови перетворювання речовин в організмах; функціональна Б.— з'ясовує біохім. процеси, що становлять життєдіяльність організмів, їхніх органів і тканин, а також клітин і субклітинних утворень (*живлення, дихання, бродіння, асиміляцію* і *дисиміляцію*, рухливість, подразливість, *розмноження, спадковість*) та засоби взаємодії внутр. факторів організму. Поряд з молекулярною біологією, яка досліджує механізм і регуляцію синтезу *білків* і *нуклеїнових кислот*, одним з найважливіших завдань Б. є вивчення обміну білків (див. *Білковий обмін*), нуклеїнових кислот і *амінокислот*, *вуглеводів* (див. *Вуглеводний обмін*), *жирів* (див. *Жировий обмін*), *гормонів*, *вітамінів*, *біогенних елементів* і специфічних органічних сполук (телергони, *антибіотики*, *фітонциди* тощо).

За об'єктом дослідження розрізняють Б. тварин і людини, рослин (фітобіохімію) та мікроорганізмів. Важливими розділами Б. є вітамінологія, що вивчає хім. природу вітамінів і їхні перетворення на біохімічно активні форми (зокрема, *коферменти*); Б. гормонів, що вивчає їхню природу, обмін і механізм дії; ферментологія — вчення про *ферменти*; еволюційна та порівняльна Б., результати вивчення якої дають підстави для формулювання закономірностей біохім. еволюції органічного світу; *біоорганічна хімія*, яка є також розділом *органічної хімії*, що спеціально досліджує будову й властивості органічних речовин, які входять до складу живих організмів. Окремий розділ Б.— медична Б.— вивчає порушення процесів обміну, що виникають внаслідок захворювань, а також вплив різних лікувальних засобів на процеси нормалізації обміну. Зусилля технічної та промислової Б. спрямовані на задоволення потреб нар. г-ва — с.-г. виробництва та харчової пром-сті. Б. як наука почала формуватися з 18 ст., коли вивчення хім. складу й властивостей сполук, виділених з тварин і рослин, стало предметом органічної хімії (хімії організмів). Одержання на поч. 19 ст. нім. хіміком Ф. Велером з мінеральних речовин щавлевої кислоти й сечовини, виявлення каталітичного характеру біохім. перетворень (див. *Біокаталіз*) російським хіміком К. С. Кірхгофом і можливість не тільки гідролізувати орган. речовини за допомогою ферментних екстрактів, а й вивчати такі складні процеси, як спиртове бродіння, за допомогою безклітинних екстрактів з дріжджів (рос. хімік М. М. Манассеїна) були визначними досягненнями Б. і завдали ідеалістичним і віталістичним уявленням значної поразки. Перший підручник з Б. написав 1847 доцент Харківського ун-ту О. І. Ходнєв. У 19—20 ст. встановлено хім. природу хлорофілу й первинні продукти, які виникають при асиміляції CO_2 (вітчизн. вчені К. А. *Тімірязєв* і В. М. *Любименко*, англ. учений О. М. Кальвін), проведено фундаментальні дослідження окисних процесів у клітинах (вітчизн. вчені О. М. *Бах* і В. І. *Палладін*, нім. учений О. *Варбург*), вивчено етапи вуглеводного обміну (нім. учені Г. Ембден і О. Майєргоф, рос. учений Л. О. Іванов) та роль *окислювального фосфорилювання* (укр. рад. учений В. О. *Бєліцер* і шведський Н. Калькар). Встановлено осн. закономірності внутрішньоклітинного *азотистого обміну* (рад. вчені Д. М. *Прянишников* і О. О. *Браунштейн*), відкрито і вивчено метаболізм у аеробному *трикарбонових кислот циклі* (угор. біохімік А. *Сент-Дєрді*, англ. учений Г. Кребс). Вивчено біохім. процеси, що відбуваються в головному мозку і нервах при збудженні й гальмуванні (рад. учені О. Р. *Палладін*, Г. Ю. Владимиров, Є. М. *Крепс*), хімізм обміну речовин і енергії, що відбувається в м'язах за різних функціональних станів (рад. вчені В. О. *Енгельгардт*, О. В. Палладін, Д. Л. *Фердман*), Б. вітамінів (укр. рад. вчені О. В. Палладін, Р. В. *Чаговець* і В. П. Вендт і рос. рад. вчені Б. О. Лавров, В. М. Букін) та гормонів (укр. вчені А. М. *Утевський* і В. П. *Комісаренко*). Сучасна Б. вивчає процеси життєдіяльності на молекулярному рівні. В Б. широко застосовують найновіші й найдосконаліші методи досліджень — різні види *хроматографії*, які вперше використав для вивчення рослинних пігментів рос. учений М. С. *Цвєт*, електрофорез, електронну та люмінесцентну мікроскопію, диференціальне ультрацентрифугування, рентгеноструктурний і кристалографічний аналіз, полярографію, інфрачервону та ультрафіолетову фотометрію, методи мічених атомів і ядерного та електронного парамагнітного резонансів тощо. Найновіші методи дослідження Б. сприяли досягненню великих успіхів: з'ясовано хім. будову багатьох білків, синтезовано кілька білків, з'ясовано структуру *дезоксирибонуклеїнової кислоти* та розшифровано механізми біосинтезу білка; синтезовано також один з *генів* кишкової палички; поглиблюється вивчення молекул, що беруть участь у збереженні *генетичної інформації* та її реалізації. Ці досягнення стали можливими завдяки працям Е. Чаргаффа, Б. Ченса, Л. *Полінга*, А. *Корнберга*, Дж. *Уотсона*, М. *Уілкінс* (США), М. *Перуца*, Дж. *Кендрю*, Ф. *Кріка* (Великобританія), Ф. *Жакоба* і Ж. *Моно* (Франція), вітчизняних учених В. О. Енгельгардта, А. М. *Білозерського*, О. О. *Баєва*, Е. М. Крепса, С. Є. *Северіна*, О. С. Спірина, Г. П. *Георгієва* та ін. Успішно працюють укр. вчені над вивченням структур білків (В. О. Бєліцер, С. Б. Серебряний), над питаннями біосинтезу і регуляції біосинтезу білка, структури та властивостей нуклеїнових кислот (М. Ф. *Гулий*, Г. Х. *Мацука*), структури і механізмів діяння вітамінів (Р. В. Чаговець) і гормонів (В. П. Комісаренко, А. М. Утевський) та над дослідженням молекулярних механізмів збудливості нервової клітини (П. Г. *Костюк*, В. К. Лишко). На Україні дослідження з Б. проводяться в багатьох н.-д. ін-тах, провідними з яких є *Біохімії інститут* ім. О. В. Палладіна АН УРСР, *Молекулярної біології і генетики інститут*, *Онкології проблем інститут*, *Фізіології інститут* ім. О. О. Богомольця й *Ендокринології та обміну речовин київський науково-дослідний інститут* МОЗ УРСР. Роботи з Б. біохіміки України публікують у міжнар. біохім. журналах, у рад. центр. журналах і в періодичних виданнях УРСР: «*Українському біохімічному журналі*» і «*Доповідях Академії наук УРСР*». Досягнення Б. створюють фундамент для розвитку профілактичної і лікувальної медицини та фармакології, для підвищення врожайності с.-г. рослин і продуктивності тваринництва, поліпшення продукції харч. пром-сті, сприяють створенню нової мікробіологічної пром-сті, що має виготовляти поживні речовини (білки, ліпіди) і лікувальні препарати для медицини та ін. важливі речовини для нар. г-ва. Узагальнення Б. допомагають висвітлити еволюцію органічного світу й розв'язати проблему виникнення життя на Землі.

Літ.: Палладін О. В. Біохімія. К., 1949; Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Чаговець Р. В., Лахно Ю. В. Виникнення життя та основні етапи еволюції біохімії живлення. «Вісник АН УРСР», 1970, № 5; Кретович В. Л. Основы биохимии растений. М., 1971; Збарский Б. И., Иванов И. И., Мардашев С. Р. Биологическая химия. М., 1972; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976. *Р. В. Чаговець.*

БІОЦЕНО́З (від *біо...* і грец. κοινός — загальний) — сукупність рослинних і тваринних організмів, які населяють певний *біотоп*. Б.— це динамічна, здатна до внутр. регуляції система. Компоненти Б. взаємозалежать один від одного, самі ж Б. взаємодіють з біотопами, утворюючи *біогеоценози*. В Б. виділяють *зооценоз* (сукупність тварин) і *фітоценоз* (сукупність рослин). Для Б. характерні *ярусність*, поділ на *синузії* (просторово та екологічно відокремлені частини рослинних угруповань) та зміна *аспектів*. Розвиваючись, Б. змінюється (через кількісні та якісні зміни його компонентів), перетворюючись з одного Б. на інший (див. *Сукцесія*). Існують первинні Б.,

що виникли природним шляхом, і в т о р и н н і Б.— змінені людиною (напр., насаджені ліси, *агробіоценози* тощо).

БІОЦЕНОЛО́ГІЯ — наука, що вивчає *біоценози*, їх виникнення, розвиток, структуру, розподіл у просторі, взаємовідношення різних біоценозів і окремих компонентів біоценозів. Вивчення біоценозів і взаємодії їх з неживою природою — предмет *біогеоценології*.

БІПАТРИ́ДИ [від лат. bis — двічі і грец. *πατρίς(πατρίδος)* — вітчизна] — особи, що є громадянами двох чи більше держав. Див. *Подвійне громадянство*.

Біплан Ан-2М.

БІПЛА́Н (від лат. bis — двічі і planum — площина) — літак з двома крилами, розміщеними одне над одним. Крила Б. (мал.) разом з розтяжками і стояками, що їх з'єднують, наз. коробкою крил.

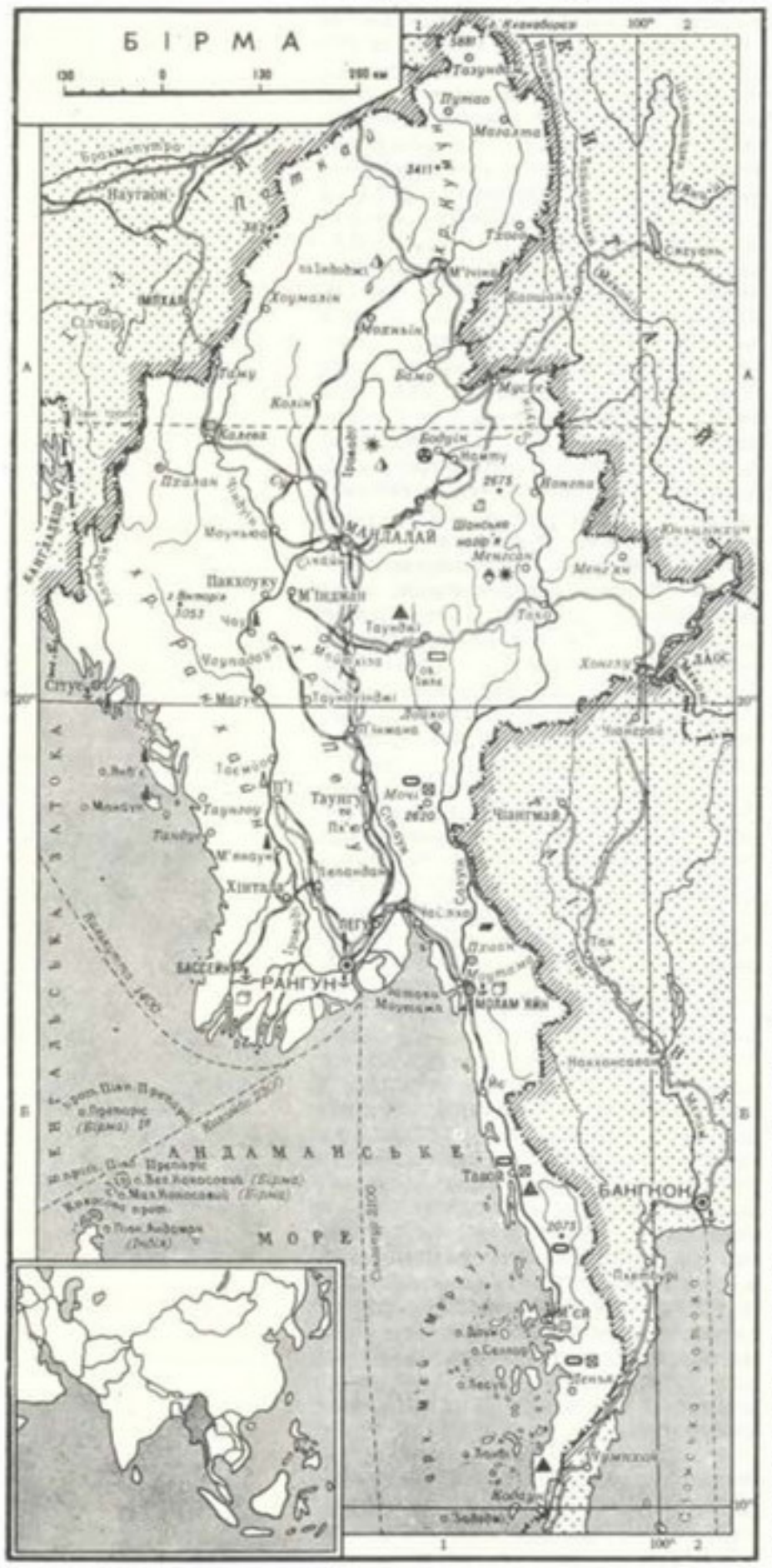

До 30-х рр. 20 ст. Б. застосовували гол. чин. як учбові, винищувальні та розвідувальні літаки, потім їх витіснили *моноплани*. В СРСР Б. використовують у с.-г. авіації, для місц. перевезень тощо. За рубежем Б. будують для с.-г. і спортивної авіації.

БІР — сосновий ліс на бідному піщаному грунті, іноді з домішкою берези. Розрізняють 5 типів Б.: дуже сухий і сухий — на дюнах-кучугурах з представниками злакового степу та сірими лишайниками в наземному покриві; свіжий — з зеленими мохами і брусницею; вологий — з мохами і чорницею; мокрий — з мохами, чорницею, буяхами, багном; заболочений Б. — з невисокою сосною на сфагновому торфовищі. Береза поширена в усіх типах Б., крім сухих. Найпродуктивніші свіжі бори.

БІРД (Beard) Чарлз-Остін (27.XI 1874, Найтстаун — 1.IX 1948, Нью-Гейвен) — американський історик. Один з основоположників економічного напряму в історіографії США. У своїх дослідженнях («Розвиток американської цивілізації», т. 1—4, 1927—42, та ін.) обминав питання класової боротьби. Останні праці Б.— «Американська зовнішня політика. 1932—1940» (1946) та ін.— написані з позицій *ізоляціонізму*.

БІ́РЖА (голл. beurs, нім. Börse) — в капіталістичних країнах ринок, на якому через *біржових посередників* відбувається оптова торгівля товарами або цінними паперами, нерідко у вигляді спекулятивних угод, чи купівля-продаж іноземної валюти. Б. виникли в 15—16 ст., особливого розвитку набули за капіталізму. В Росії перша офіційна Б. була відкрита 1703 в Петербурзі; на Україні — 1796 в Одесі.

Існують товарні, фондові та валютні Б. На т о в а р н і й Б. відбувається торгівля гол. чин. сировинними і продовольчими товарами за зразками або стандартами та товарами, які ще будуть вироблені в майбутньому. Найбільшими товарними Б. є Нью-Йоркська і Чікагська у США, Лондонська і Ліверпульська у Великобританії. В епоху імперіалізму товарні Б. втрачають свою самостійність, фактично перебуваючи під контролем великих монополій. Ф о н д о в а Б. виконує важливу екон. функцію, через неї мобілізують кошти для вкладень у пром-сть та ін. галузі г-ва. На Б. відбувається купівля-продаж *акцій* і облігацій *акціонерних товариств*, а також облігацій держ. позик за цінами (курсами), що реєструються на цій Б. Курси цінних паперів зазнають різких коливань від діяння попиту й пропонування. Велике коливання курсів зумовлюється циклічним характером капіталістичного виробн.: в періоди піднесення пром. виробн. курси акцій підвищуються, під час криз або пром. спадів — різко знижуються. Ці коливання відображають стан виробн., ринкову кон'юнктуру і політ. події. В сучас. капіталістичному суспільстві фондова Б. є знаряддям великої *централізації капіталу*. На великих фондових Б. проводяться операції з цінними паперами не лише даної країни, а й ін. країн. *Олігархія фінансова* одержує величезні прибутки за рахунок розорення дрібних, середніх, а іноді й великих учасників біржової гри. В епоху імперіалізму, незважаючи на зростання обсягу біржових операцій, самостійна роль фондової Б. знижується, тому що вирішальну роль на ній відіграють не окремі незалежні біржовики й контори, а провідні банківські монополії, магнати фін. капіталу. Найбільшими фондовими Б. є Нью-Йоркська, Лондонська, Паризька, у Франкфурті-на-Майні (ФРН). В епоху домонополістичного капіталізму на фондових Б. створювались в а л ю т н і Б., де відбувалася купівля-продаж іноз. валюти. Згодом майже всі операції з іноз валютою і золотом зосередилися в руках банківських монополій, хоч формально іноз. валюта котирується і на багатьох фондових біржах. В СРСР Б. існували 1921—30 як органи держ. регулювання ринку в умовах багатоукладності економіки. В 1930 їх ліквідовано.

БІ́РЖА ПРА́ЦІ — в капіталістичних країнах установа, яка виступає посередником між робітниками і підприємцями-капіталістами в акті купівлі-продажу *робочої сили*. Б. п. використовує бурж. д-ва для втручання в конфлікти між працею і капіталом з метою захисту інтересів буржуазії. В умовах держ.-монополістичного капіталізму посередницькі функції при трудовому наймі виконують здебільшого держ. Б. п. Існують також платні приватні контори по працевлаштуванню, посередницькі бюро при профспілках та ін. Однак через Б. п. здійснюється лише незначна частина найму робочої сили (у США, напр., бл. 15%). Більшість підприємців набирають її через відділи кадрів своїх підприємств.

В СРСР, у т. ч. й на Україні, Б. п. існували як держ. органи для забезпечення набору й розподілу робочої сили; були закриті 1928—30 у зв'язку з повною ліквідацією безробіття.

БІРЖОВІ ПОСЕРЕ́ДНИКИ — особи (маклери, брокери) або фірми, які виконують функції посередників на фондовій, товарній і валютній *біржах* за комісійну винагороду. Сучасні Б. п.— переважно маклерські контори або фірми. Вони спеціалізуються в певній галузі і мають великий інформаційний матеріал щодо угод, які укладаються, курсу *акцій* тощо. За статутом більшості бірж Б. п. не мають права укладати угоди за свій рахунок і продавати цінності, що є в розпорядженні їх. Гол. роль серед Б. п. відіграють контори, організовані магнатами фінансового капіталу або підпорядковані їм.

БІ́РЗЕ Мієрвалдіс Янович (справж. прізв.— Берзінь; н. 21.III 1921, Руієна) — латиський рад. письменник. В роки нім.-фашист. окупації був в'язнем концтаборів (1941—45). Повість «І під кригою річка те-

че...» (1957), збірки оповідань «Як народилося оповідання» (1961) і «Спогади, спогади...» (1968), п'єси «То був не останній день» (1961), «В корчмі „Чорний глухар"» (1965) мають антифашистське спрямування. Автор гумористичних оповідань (збірки «Неправильний діагноз», 1962; «Випадково підслухані розмови», 1965) і повісті «Пісковий годинник» (1964).
Тв.: Укр. перекл.— І під кригою річка тече... К., 1960; Непередбачений постріл. К., 1965; Рос. перекл.— Песочные часы. М., 1966.

БІРЗНІЄК-УПІТ Ернест Теодорович [справж. прізв.— Бірзнієкс; 25.III (6.IV) 1871, Тукумський повіт, садиба Біснієкі, тепер Тукумського р-ну Латв. РСР — 30.XII 1960, Рига] — латиський рад. письменник, нар. письменник Латв. РСР (з 1947). У творах «Оповідання Упіта» (1900), «З ранку» (1912), «Під вечір» (1913), «Оповідання сірого каменя» (1914) показав життя батраків, сільс. ремісників. Автор збірок оповідань «В кавказьких горах» (1924) і «Кавказькі оповідання» (1927), творів для дітей «Казки Ніни» (т. 1—2, 1922—24), автобіографічної трилогії «Щоденник Пастарія» (1922), «Пастарінь у школі» (1923), «Пастарінь у житті» (1924).
Тв.: Укр. перекл.— Онука Даце. К., 1960; Рос. перекл. — Избранное. Рига, 1952; Дневник Малыша. Рига, 1976.

БІРЗУЛА — колишня (до 1935) назва м. *Котовська.*

БІРКИ — селище міського типу Нововодолазького р-ну Харківської обл. УРСР, за 2 *км* від залізничної ст. Бірки. Відділок Липкуватівського радгоспу-технікуму. Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт. Клуб, б-ка. Засн 1659.

БІРМА, Соціалістична Республіка Бірманський Союз — держава на Пд. Сх. Азії, на п-ові Індокитай. В адм. відношенні поділяється на власне Бірму (7 областей) і нац. області Араканську, Каренську, Качінську, Кая, Монську, Чінську і Шанську.

Державний лад. Б.— республіка. Конституцію прийнято 1974. Законодавчу владу здійснюють однопалатні нар. збори, які обираються населенням строком на 4 роки. В період між сесіями нар. зборів діє держ. рада, голова якої є президентом республіки. Виконавча влада належить уряду республіки — раді міністрів, очолюваній прем'єр-міністром.

Природа. Б.— переважно гірська країна. На Зх. підносяться гірські хребти Кумун, Паткай, Ракхайн та ін. Вис. до 5881 *м*, г. Кхакаборазі. На Сх.— Шанське нагір'я; внутр. частину території Б. займає Іравадійська рівнина. Корисні копалини: руди олова, вольфраму, срібла, свинцево-цинкові й залізні, дорогоцінне каміння, нафта, вугілля, горючий газ тощо. Клімат субекваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (квітень) +30°, +32°, січня на Пн. +13°, +15°, на Пд.— до +25°. Опадів на внутр. рівнинах — 500 *мм*, у горах та приморських районах — до 6500 *мм* на рік, максимум улітку. Ріки невеликі, повноводі. Найбільші з них — *Іраваді* й *Салуїн*. Грунти червоно-бурі й коричневі, в горах — жовто-бурі, червоно-бурі й червоноземи. Бл. 60% тер. Б. вкрито лісами (в горах — вічнозелені тропічні та хвойні ліси, в центр. районах — сухі листопадні та *савана*).

Населення. В Б. живе бл. 70 народностей і племен. Осн. населення — *бірманці* (73%, бл. 23 млн. чол., 1975, оцінка). Живуть також *карени* (6 млн. чол.), *шани* (2 млн. чол.), *чини* (650 тис. чол.), *мони* (550 тис. чол.), араканці (450 тис. чол.), *кая* (150 тис. чол.), вихідці з Індії, китайці та ін. Держ. мова — бірманська. Пересічна густота населення — 46 чол. на 1 *км²* (1975). 20% населення живе в містах. Найбільші міста: *Рангун, Мандалай, Молам'яйн.*

Історія. В епоху неоліту тер. Б. населяли монкхмерські племена — предки сучас. монів. З 2-го тис. до н. е. почалося просування з Пн. тібето-бірм. племен (першими були предки сучас. араканців, останніми в 7—9 ст.— предки сучас. бірманців). Держ. утворення на тер. Б. виникли на поч. н. е. Найзначнішими з них були д-ви Аракан (існував до 18 ст.), Татон (до 11 ст.) і Шрікшетра (до 9 ст.). В 9—11 ст. відбувався процес становлення бірм. народності й формування власне бірм. д-ви ранньофеод. типу — Пагану, яка в 11—13 ст. об'єднала всі д-ви на тер. Б. Після монг. навали (1283) д-ва Паган розпалася на кілька феод. князівств — Ава, Пегу, Аракан, Таунгу. В 16 ст. почалося проникнення на територію Б. європейців (спочатку португальців, потім голландців та англійців). У середині 18 ст. утворилася централізована бірм. д-ва, розквіт якої припадає на кін. 18 — поч. 19 ст. Внаслідок *англо-бірманських воєн 19 століття* Б. була підкорена Великобританією. З 1886 Б.— провінція в складі англ. колонії Індії. Межа 19 і 20 ст. була періодом формування бірм. нації і початком нац.-визвольної антиколоніальної боротьби. В 20-х рр. 20 ст. під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції почався рух за політ. реформи, який очолила бурж.-націоналістична орг-ція — Ген. рада бірм. асоціацій (1920—30). В 1921 вона вперше висунула вимогу незалежності Б. З 1918 в Б. почалася боротьба робітн. класу (страйки 1918, 1920, 1923, 1925, 1926). В 30-х рр. нац.-визвольний рух очолила революц.-демократична орг-ція Добама асіайон (1930—40), яка сприяла поширенню марксизму і з'єднанню його з робітн. рухом. У 1939 було створено Комуністичну партію Бірми. В 1937 Б. виділено в окрему колонію. Під час 2-ї світової війни Б. окупували (1941) япон. війська. Народ Б. вів проти них визвольну боротьбу, яку очолила Антифашист. ліга нар. свободи (засн. 1944, включала всі патріотичні й революц. групи країни) на чолі з *Аун Саном* 27.III 1945 в Б. почалося загальнонац. повстання, що відіграло велику роль у визволенні країни від япон. окупантів. Англ. війська, які повернулися до Б., прагнули відновити колоніальний режим. Проте боротьба бірм. народу примусила Великобританію 4.I 1948 надати Б. незалежність. Того ж року Б. встановила дипломатичні відносини з СРСР, стала членом ООН. Розходження гол. чин. у питанні про перспективи розвитку Б. призвели ще 1946 до розколу нац.-визвольних сил у країні, а 1948 — до внутр. збройного конфлікту. Утворився антиурядовий повстанський рух як лівих політ. сил (компартія, орг-ції нац. меншостей), так і правих (сепаратисти і феодали нац. меншостей, гоміндановці, що вторглися в країну). У 1948—62 країною правив блок національної буржуазії та поміщиків. Поглиблення внутр. суперечностей призвело до загальнонац. кризи і держ. перевороту 2.III 1962, внаслідок якого до влади прийшли революц. демократи. Сформована ними Революц. рада проголосила курс на досягнення внутр. миру і створення політ. єдності всіх прогресивних і патріотичних сил Б. на основі програми «Бірманський шлях до соціалізму». Проте сторонам не вдалося досягти згоди. Повстанська боротьба опозиції (зокрема й компартії) активізувалася. За цих умов 1964 Революц. рада прийняла закон, за яким у Б. було введено однопартійну систему, уособлювану Партією бірм. соціалістичної програми (ПБСП). На кін. 60-х рр. урядові війська розгромили ліві й праві повстанські рухи на Пд. і в центрі Б. З поч. 70-х рр. у прикордонних з Китаєм пн.-сх. районах Б. діяла лівоекстремістська збройна опозиція.

Перший з'їзд ПБСП (1971) вжив ряд заходів щодо організації політичної структури Б. В країні проведено антифеод. і антиімперіалістичні перетворення. II з'їзд ПБСП (1973) затвердив 20-річний план екон. розвитку Б., який передбачає дальше збільшення частки держ. і кооперативного секторів у нац. виробництві. 4.I 1974 було прийнято нову конституцію, яка в законодавчому порядку встановила, що метою д-ви є соціалістич. розвиток. III з'їзд ПБСП (1977) підтвердив цей курс. В зовн. політиці Б. дотримується позитивного нейтралітету й проводить політику мирного співіснування з ін. державами. *Г. П. Муранова.*

Політичні партії. Партія бірманської соціалістичної програми, засн. 1962. Правляча партія. Під її керівництвом діють нар. робітн. і сел. ради, молодіжні орг-ції. *Комуністична партія Бірми,* засн. 1939 (з 1948 в підпіллі). Нелегальна правобурж. опозиція включає Народну патріотичну партію, Союзну партію солідарності, Антифашистську партію народної єдності.
Г. П. Муранова.

Господарство. Б.— агр. країна з незначним розвитком фабрично-заводської пром-сті. Після 1962 проведено ряд соціальних і екон. перетворень: націоналізовано осн. засоби виробн., ліквідовано іноз.

Герб Бірми.

БІРМА

Площа — 678 тис. км²

Населення — 31 млн. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Рангун

Збір основних сільськогосподарських культур (тис. *т*)

Культура	1970—71	1974—75
Рис	8033	8446
Бобові	269	203
Арахіс	521	459
Бавовна	42	45
Джут	27,6	39
Каучук	13	15
Цукрова тростина	1414	1185
Тютюн	54	59

власність, землю передано селянам. Д-ві належать усі банки, зовн. і частково внутр. торгівля, транспорт, енергетика, нафтова пром-сть, майже всі великі пром. підприємства. В 1974—75 частка держ. і кооперативного секторів у пром-сті становила 78%, у торгівлі — 55%. Основа економіки — сільське господарство. В ньому зайнято 70% самодіяльного населення країни, на цю галузь припадає 27% вартості валової продукції. Переважають дрібні господарства. Створено систему машинопрокатних станцій, розвивається також споживча кооперація. Гол. галузь — землеробство. В обробітку 9,4 млн. *га*, в т. ч. зрошуваних бл. 0,9 млн. *га*. В структурі посівів бл. 60% займає рис — гол. прод. і експортна культура. Із зернових вирощують також пшеницю, кукурудзу і просо. Важливе значення має виробн. олійних культур і цитрусових. Плантації каучуконосів. На Б. припадає 75% світових заготівель тику. Тваринництво розвинуте слабо, розводять гол. чин. тяглову худобу. В с. г. і на лісозаготівлях частково використовуються слони. Пром-сть пов'язана в основному з використанням лісових ресурсів, видобуванням корисних копалин і переробкою с.-г. сировини. Головні галузі: харчосмакова (олійна, цукр., рибна, тютюнова; традиційно розвинута рисообробна), лісова, текст. (виробн. бавовняних і синтетичних тканин та мішковини), гірничодобувна пром-сть. Остання представлена видобуванням (тис. *т*, 1975): нафти — 965, цинку — 6, свинцю — 3, олова, вольфраму, дорогоцінного каміння. Є підприємства маш.-буд., металообр., буд. матеріалів і хім. пром-сті й два нафтопереробні з-ди. В 1974—75 вироблено 779,2 млн. *квт · год* електроенергії, в основному на ГЕС. Поширені кустарні промисли. Осн. пром. центри: Рангун, Мандалай, Молам'яйн. Залізничними шляхами та шосе Б. забезпечена недостатньо. Довжина (тис. *км*): з-ць — 4,3, автошляхів усіх типів — 8,7, судноплавних річкових шляхів — 8. Гол. мор. порти: Рангун, Бассейн, Молам'яйн, *Сітуе*. В Рангуні — міжнар. аеропорт (Мінгаладон). Осн. статті експорту: деревина, джут, рис, кольорові метали й дорогоцінне каміння; імпорту — машини, устаткування, трансп. засоби й сировина. Більша частина зовнішньоторг. обороту припадає на Японію, КНР, ФРН, Великобританію та Індію. Грош. одиниця — к'ят. За курсом Держбанку СРСР, 100 к'ятів = 11,15 крб. (серпень 1977).

Г. П. Муранова.

Медичне обслуговування. В 1972 в Б. налічувалось 24,1 тис. лікарняних ліжок (8,3 ліжка на 10 тис. ж.), у 1973 працювали 4,3 тис. лікарів (1 лікар на 6,9 тис. ж.). Лікарів готують 3 мед. ін-ти. Всі приватні лікарні та госпіталі націоналізовано, мед. допомога безплатна.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. За конституцією 1974 в Б. запроваджено обов'язкову безплатну поч. освіту. Письменність у країні становить 75%. У 1973/74 навч. р. в 4-річних поч. школах налічувалося 3425 тис., у 4-річних молодших середніх — 762 тис., у 2-річних повних середніх школах — 185 тис. учнів. У 1972/73 навч. р. в професс.-тех. уч-щах було 6,8 тис. учнів, у пед. уч-щах 4,4 тис., у вузах — 56,3 тис. студентів. Гол. вузи: ун-ти в Мандалаї та Рангуні з найбільшими в Б. б-ками; збудований за допомогою СРСР технологічний ін-т (Рангун) та ін. Наук. дослідження проводяться н.-д. ін-тами і вузами. В Рангуні — нац. б-ка. Нац. музей і картинна галерея.

Преса, радіомовлення. В 1974 в Б. видавалося 7 щоденних газет заг. тиражем 320 тис. примірників і бл. 100 ін. періодичних видань різного характеру. Частину з них видають англ. мовою. Найважливіші щоденні газети: «Лоута п'їду нейзін» («Газета трудящих», з 1963); «Уоркінг піплс дейлі» («Газета трудящих», англ. мов., з 1963): «Ботатаун» («Авангард», з 1958); «Гантаваді» (назва округу, з 1889). Найпоширеніші журнали: «Ланзін тадін» («Партійні новини», засн. 1965), «Патієйя тадінзін» («Бюлетень партійного життя», засн. 1964). Урядове Інформаційне агентство Бірми засн. 1963. Бірм. радіомовна служба веде передачі з 1946 з 8 радіостанцій.

Література Б. зародилась і сформувалась у 9—13 ст. В 14—17 ст. її осн. жанром була поезія (твори Шін Махатілавунти, Шін Махарататари, Навадейджі, Натшіннауна, Таунбіли Схаядо). В 2-й пол. 18 ст. почали розвиватися проза й драматургія, остання з кін. століття набуває широкої популярності. Видатні драматурги 18—19 ст.: М'яваді Мінджі У Са, У Чін У, У Поун Нья та ін. На поч. 20 ст. виник жанр роману; найзначніші його представники: Джеймс Хла Джо, У Джі, У Лат, Пі Моу Нін. Соціальна тематика переважала в романах Маха Схвея. В л-рі 1-ї пол. 20 ст. відображено прагнення народу до визволення від колоніального гніту. Велику роль у розвитку нової л-ри відіграв *Такін Кодо Хмайн*. Різні сторони сусп. життя розкривали У Маун Джі, У Ба Чхоу, Міндувун, Зейя, У Ян Аун та ін. Після здобуття незалежності осн. теми в л-рі — патріотизм, боротьба за побудову нового суспільства, за мир і демократію. Письменники: Дагоун Тая, Ма Ма Ле, Бан Мо Тін Аун, Аун Лін та ін.

Архітектура. На тер. Б. на поч. н. е. виникли д-ви і міста (Пейтано поблизу сучас. м. Таундуїнджі, Тарекітара, або Шрікшетра, поблизу П'їта ін.); збереглися руїни цегляних стін, буддійських культових будов, що свідчать про унікальну для Сх. Азії техніку кладки клинчастих арок і склепінь. В 11—13 ст. споруджено численні буддійські храми та *ступи* (в Пагані та ін. містах). Поширені типи храмів — центричний (з 4 входами) та осьовий (з одним входом), зі ступінчастим завершенням і багатим орнаментальним різьбленням. У 14—18 ст. будували квадратні в плані міста-столиці (Пегу, Таунгу, Ава), створювали храмові комплекси. В централізованій бірман. д-ві (18 — поч. 19 ст.) розвивалось містобудування (дерев'яні комплекси палаців і монастирів). У колон. період 1886—1947 планування міст, типи і форми будівель повторювали англ. зразки. Після 1948 розгорнулося будівництво громад., пром і житл. споруд сучас. типу за проектами бірм. і зарубіжних архітекторів, у т. ч. радянських.

Образотворче мистецтво. На тер. Б. збереглися наскельні зображення тварин і магічних знаків у печерах поблизу Таунджі, що належать до раннього неоліту. Храми прикрашалися різьбленням, статуями Будди, настінними розписами. В 19 ст. палаци оздоблювалися філігранною різьбою, великого розвитку набуло мистецтво оформлення книг, ткацтво, різьблення на слоновій кістці та лаку, литво і карбування на сріблі. В кінці 19 ст. виник станковий живопис (портретист У Чоун; у 20-х рр. 20 ст.—пейзажисти У Ба Ньян та У Ба Зо). Зі зростанням будівництва розвивається монументальний живопис. Серед. сучас. митців — У Ба Джі, У Сан Він, У Кін Маун, У Аун Со, У Луїн та ін. Розвиваються худож. ремесла.

Музика. Музика Б. має багатовікові традиції. Вона тісно пов'язана з танцями і театром. З нар. оркестрів найпоширенішим є сайн (з 1-ї пол. 16 ст.), який складається з патсайна (колового барабана), чейвайна (колового гонга), хне (бамбукового гобоя) та ін. У серед. 18 ст. склалася нова школа бірм. музики. В сучас. Б. розвивається про-

фес. музика. Створено держ. школи музики і драми в Рангуні й Мандалаї, Держ. бірм. оркестр (гастролював в СРСР 1956).

Театр. Джерела театру Б.— в нар. і реліг. обрядах. Згадки про перші вистави належать до 11 ст. В 15 ст. театр. містерії — «нібаткінг» виконували мандрівні актори. Наприкінці 17 ст. формується придворний театр. У кінці 18 — 1-й пол. 19 ст. розвивається нац. драматургія (драми «Махотада» і «Папахейн» У Чін У та «Вейтхандайя» і «Водонос» У Паун П'я). В кін. 19 ст. в Рангуні збудовано приміщення першого постійного театру. Після проголошення незалежності Б. почався новий етап розвитку театру. Створені постійні й пересувні театр. трупи, нар. аматорські театри в селах. У виставах чільне місце належить музиці й танцям. Є театри маріонеток, тіней, приватні театр. школи.

Кіно. Кіновиробництво в Б. почало розвиватися 1914. В 1920 вийшов перший худож. фільм «Любов і алкоголь» (реж. У Он Маун). У 1955 створено Раду з питань кіно, студію документальних фільмів, діють студії худож. фільмів. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Куракова Л. И. Бирма. Природные районы и ландшафты. М., 1967; Азовский И. П. Бирма. М., 1970; Гаврилюк В. С. Зарубіжна Азія. К., 1974; Васильев В. Ф. Очерки истории Бирмы. 1885—1947. М., 1962; Можейко И. В., Узянов А. Н. История Бирмы. М., 1973; Нечитайло М. В. У Бірмі, в країні шанів. К., 1973; Такин Чит Маун. Заметки о политической жизни Бирмы. 1962—1971. Пер. с бирм. М., 1976; Попов Г. П. Бирманская литература. М., 1967; Ожегов С. С. Архитектура Бирмы. М., 1970.

БІРМА́НСЬКА МО́ВА — мова *бірманців*. Належить до китайсько-тібетської сім'ї мов. Розмовляють нею бл. 23 млн. чол. (1975, оцінка). У Б. м. розрізняють діалекти: північний, центральний, тавойський і араканський. За граматичною будовою Б. м. належить до *ізолюючих мов*. Кількість складів обмежена. Б. м. має три музичні тони. Синтаксичні значення виражаються порядком слів, спец. граматичними показниками й *післяйменниками*. Найдавніші писемні пам'ятки — від 11 ст.

Літ.: Маун Маун Ньун [та ін.]. Бирманский язык. М., 1963.

БІРМА́НЦІ — нація, основне населення *Бірми*. Чисельність — 23 млн. чол. (1975, оцінка; з них 99,6% — у Бірмі). Говорять *бірманською мовою*. За релігією Б.— переважно буддисти, є мусульмани й християни; зберігаються й добуддійські вірування. Предки Б. переселились у Бірму з Тібетського нагір'я гол. чин. у 8 — серед. 9 ст. і асимілювали більшу частину місц. населення *монів*. Дальше формування культури Б. відбувалося під впливом індійців, переважно *бенгальців*. Осн. заняття Б.— землеробство, городництво, садівництво, рибальство. Розвинуті різні ремесла — прядіння, ткацтво та різьблення на камені, дереві, кістці й металі.

БІ́РМІНГЕМ — місто у Великобританії, в графстві Уорікшір. Вузол з-ць і автошляхів, кілька аеропортів. Бл. 1 млн. ж. (1972). Б. відомий з 13 ст. як торг., а з 16 ст. як пром. центр. Був одним з осередків *чартизму* в Великобританії. Головні галузі пром-сті — машинобудування (авто-, авіа-, верстатобудування), металообробна, електротехнічна. Підприємства чорної металургії, хім. (гол. чин. шини і пластмаси), легкої, поліграфічної і харч. пром-сті. Обробка кольорових металів. Виготовлення ювелірних виробів. Ун-т, музей, художня галерея. Архітектурні пам'ятки 13—18 ст.

БІ́РМІНГЕМ — місто на Пд. Сх. США, в штаті Алабама. Вузол з-ць і автошляхів, порт на р. Уорріор. 739 тис. ж. (1970, з передмістями). Значний центр чорної металургії. Підприємства важкого машинобудування, коксохім., металообр. і текст. пром-сті. Авіабудування. Розвинуті цем. і харч. галузі. Університет.

БІРОБІДЖА́Н — місто, центр Єврейської а. о. Хабаровського краю РРФСР, райцентр; на р. Бірі (прит. Амуру). Залізнична станція. 65 тис. ж. (1976). Підприємства легкої (трикотажне, швейне виробн., панчішна, взут. ф-ки), харч. (м'ясокомбінат, кондитерська ф-ка, заводи: молочний, хлібний, пивоварний), деревообробної та буд. матеріалів пром-сті. З-ди: с.-г. машин і силових трансформаторів. 5 серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий музей. Б. виник 1928.

БІРО́НІВЩИНА — реакційний режим у Росії в 30-х рр. 18 ст., названий за ім'ям фаворита імператриці *Анни Іванівни* — Е. Бірона (1690—1772), який фактично правив державою. Характерні риси Б.— засилля іноземців, гол. чин. німців, які, посідаючи керівні держ. посади, по-хижацькому грабували багатства країни. Значні зем. маєтності іноземці захопили на Україні. За Б. посилився феод.-кріпосницький гніт, зросли податки, що спричинило ряд сел. повстань. Панування кліки Бірона викликало невдоволення серед дрібного й серед. рос. дворянства та гвард. полків. У 1740 Бірона було усунуто від влади.

БІРУНІ́ (Беруні) Абу Рейхан Мухаммед Ібн-Ахмед аль-Біруні (4.X 973, Хорезм — 13.XII 1048, за ін. даними — після 1050, Газні) — середньоазіатський вчений-енциклопедист. Писав араб. мовою. Основні твори — з математики, астрономії, фізики, мінералогії, філософії, історії та етнографії. В ряді трактатів виклав основи математики й астрономії того часу. Описав *календарі* арабів, персів, греків та ін. народів; уперше на Середньому Сході висловив думку про рух Землі навколо Сонця, обчислив довжину кола Землі. Визначив *питому вагу* багатьох мінералів. Написав фундаментальну працю про Індію. Б. з іронією ставився до релігії, заперечував *астрологію;* виступав проти ворожнечі між народами.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—6. Ташкент, 1957—76.

Літ.: Булгаков П. Г. Жизнь и труды Беруни. Ташкент, 1972.

БІРЮЗА́ — мінерал класу фосфатів. $CuAl_6(OH_8)[PO_4]_4 4H_2O$. *Сингонія* триклінна. Густ. 2,6—2,84. Твердість 5,5—6,5. Колір зелений, голубий, зеленувато-сірий. Блиск восковий. Родовища Б. відомі в Ірані, АРЄ, в СРСР (Узб. РСР). Дорогоцінний камінь.

БІРЮЗО́В Сергій Семенович [8 (21).VIII 1904, м. Скопін, тепер Рязанської обл.— 19.X 1964, поблизу Белграда] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1958), Народний Герой Югославії (1964). Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1922. В 1937 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стріл. д-зією, був нач. штабу армії, Пд., 4-го і 3-го Укр. фронтів. З 1946 — 1-й заст. головнокоманд. Пд. групою рад. військ, 1953—54 — головнокоманд. Центр. групою рад. військ. З 1955 — головнокоманд. військами ППО країни, в 1962—63 — головнокоманд. ракетними військами стратегічного призначення. З 1963 — 1-й заст. міністра оборони СРСР, нач. Генштабу Збройних Сил СРСР. Канд. у члени ЦК КПРС з 1956, член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 2, 4—6-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора та ін. орденами і медалями. Загинув в авіац. катастрофі. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Віруні.

С. С. Бірюзов.

БІРЮКО́В Михайло Олексійович [справж. прізв.— Бірюк, псевд.— Купріян Диндря, Ол. Вовченко; 1 (14).X 1903, с. Новосвітлівка, тепер смт Краснодонського р-ну Ворошиловградської обл.— 1.II 1966, Львів] — український рад. письменник. Член КПРС з 1944. Працював у редакціях журн. «Всесвіт», «Радянський Львів», був військ. кореспондентом. Перше оповідання «Низова» надруковано 1928. Б. належать драм. твори «Робітфаківець» (1929), «Анна Яворенко» (1935), «На високій полонині» (1953), «Солдат повернувся додому» (1961). Автор віршів, оповідань, нарисів, у яких відображено соціалістичні перетворення в зх. областях України. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, орденом Червоної Зірки та медалями.

В. П. Павловська.

БІРЮКО́ВЕ (до 1921 — Криничне) — селище міського типу Свердловського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, за 12 *км* від залізничної станції Довжанська. В селищі — Свердловська міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Дві загальноосвітні школи, 2 лікарні. Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1778.

БІРЮСА́, Она — річка в Іркутській обл. і Красноярському краї РРФСР. Зливаючись з Чуною, утворює р. Тасєєву — ліву притоку *Ангари*. Довж. 1012 *км*, пл. бас. 55 тис. *км*². Бере початок у Сх. Саянах. Живлення снігове й дощове. Використовується для лісосплаву. На Б.— м. Бірюсинськ.

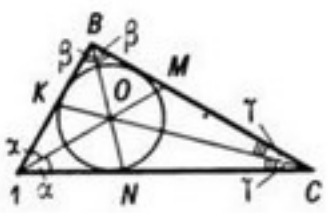

Бісектриси.

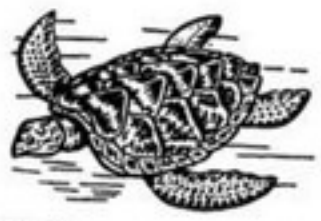

Бісса.

БІСА́У — столиця Республіки Гвінея-Бісау. Порт на Атлантичному ок., міжнар. аеропорт. 60 тис. ж. (1975). Лісопильна, рисоочисна пром-сть; виробн. рослинної олії. Гончарне ремесло. Вивіз копри, арахісу, пальмової олії, шкіряної сировини, лісоматеріалів. Музей, б-ка. Засн. наприкінці 17 ст.

БІСЕКТРИ́СА (від лат. bis — двічі і seco — розсікаю) — пряма, що проходить через вершину кута і ділить його навпіл. Б. *трикутника* — відрізок Б. одного з його кутів від вершини до перетину з протилежною стороною. Б. кутів трикутника перетинаються в одній точці — центрі *кола*, вписаного в трикутник (мал.).

БІ́СЕР (араб. бусра — стеклярус) — дрібні намистинки з прозорого чи непрозорого кольорового скла (іноді з металу) з отворами для нанизування. Відомий з давніх часів. З Б. виготовляють гаманці, сумочки, ним прикрашають меблі. На Україні великого поширення набув у 18—19 ст. Тепер у Зх. областях України та на Закарпатті Б. гаптують одяг; його застосовують в *інкрустації* на дереві.

БІСКА́ЙСЬКА ЗАТО́КА — затока Атлантичного ок. між пн. берегом Іспанії і зх. берегом Франції. Довж. 400 *км*, площа 194 тис. *км*², глиб. до 5120 *м*. Для Б. з. характерні часті шторми. Рибальство. Осн. порти: Брест, Ла-Рошель (Франція), Сан-Себастьян, Більбао (Іспанія).

БІСКВІ́Т (франц. biscuit, від лат. bis costus — двічі випечений) — 1) *Фарфор*, не покритий поливою. Відомий з серед. 18 ст. у Німеччині, пізніше у Франції, Данії, Росії. З Б. виготовляли настільні скульптури, плакетки тощо. На Україні вироби з Б. випускає Київський експериментальний кераміко-худож. завод. 2) Здоба з борошна, масла, цукру, яєць, молока та деяких ін. продуктів.

БІСКУПИ́НСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище *лужицької культури* в торфовищі на Біскупинському оз. поблизу м. Гнезно (ПНР). Розкопками 1930—50-х рр. відкрито залишки дерев'яних оборонних стін, довгих будинків, знайдено вироби з бронзи, заліза, глини і дерева (човни, весла, луки і стріли, ткацькі верстати, посуд тощо). Населення Б. г. займалося скотарством, землеробством, мисливством і рибальством, знало металургію. Знайдені предмети свідчать про зв'язки зі скіфським населенням Пн. Причорномор'я. Б. г. датується серединою і 3-ю чвертю 1-го тис. до н. е.

БІ́СМАРК (Bismarck) Отто-Едуард-Леопольд фон Шенгаузен (Schönhausen; 1.IV 1815, Шенгаузен — 30.VII 1898, Фрідріхсру) — німецький держ. діяч, дипломат, князь. У 1862—71 Б.— міністр-президент і міністр закорд. справ Пруссії. В 1871—90 — рейхсканцлер Нім. імперії. Внутр. і зовн. політику Німеччини Б. підпорядкував інтересам юнкерства і буржуазії. Провів об'єднання Німеччини під зверхністю Пруссії за допомогою воєн: 1864 — з Данією, 1866 — з Австрією. 1870—71 — з Францією (див. *Австро-прусська війна 1866, Франко-прусська війна 1870—71*). Намагався шляхом репресій і проведення демагогічної програми соціального законодавства перешкодити зростанню робітн. руху, 1878 видав Винятковий закон проти соціалістів, проводив політику онімечування польс. населення в Познані і Сілезії. Був одним з організаторів збройної інтервенції проти *Паризької комуни 1871*. Укладенням *австро-німецького договору 1879* і створенням *Троїстого союзу* (1882) сприяв розколові Європи на два ворожі імперіалістичні табори.

БІ́СМАРКА АРХІПЕЛА́Г — група островів у Тихому ок., частина держави *Папуа Нова Гвінея*. Найбільші острови — Нова Британія і Нова Ірландія. Пл. майже 50 тис. *км*². Острови переважно вулканічного походження (вис. до 2300 *м*). Невеликі острови — коралові. Клімат екваторіальний. Вологі тропічні ліси. Вирощують кукурудзу, банани, цукр. тростину, кокосову пальму. Рибальство. Найбільше місто і порт — Рабаул.

БІ́ССА, справжня каретта (Eretmochelys imbricata, Chelonia imbricata) — тварина род. *морських черепах*. Довж. панцира до 75, іноді до 85 *см*. Верхня щелепа дзьобовидно загнута, пластинки спинного панцира розміщені черепицеподібно. Поширена в усіх тропічних і субтропічних морях. На сушу виходить лише в період розмноження. За сезон самка відкладає до 100 яєць. Живиться Б. переважно молюсками й рибою. Рогові пластинки панцира Б. високо ціняться як матеріал для виготовлення галантерейних виробів, що спричинилося до інтенсивного винищення черепахи.

В. І. Таращук.

БІСТР (франц. bistre) — світлочутлива, нестійка темно-брунатна фарба, що легко розчиняється у воді. Виготовляється з деревної сажі. Має відтінки від світло-коричневого до коричнево-чорного. Широко вживалася художниками 15—19 ст. для малювання пером або пензлем. Б. (у суміші з тушшю) застосовував Т. *Шевченко*, працюючи над серією малюнків «Притча про блудного сина».

БІТ [від англ. bi(nary digi)t — двійкова цифра] — двійкова одиниця (0 або 1) інформації. Використовується в математиці як одиниця вимірювання кількості інформації (див. *Інформації теорія, Імовірностей теорія*), зокрема в *програмуванні* як позиція двійкового *коду* Див також *Байт*.

БІТИ́НІЯ (Bithynia) — рід прісноводних *черевоногих молюсків*. Раковина (вис. до 12 *мм*) коричнева, овально-конічна, спіральнозакручена, з кришечкою. Відомо 7 видів Б., поширених у Європі, Сх. і Пн. Азії та Пн. Америці. Всі вони є в СРСР. На Україні — 2 види: Б. щупальцева (B. tentaculata) і Б. Ліча (B. leachi), яка є проміжним хазяїном паразитичного черва — котячої двоустки (Opisthorchis felineus), що живе в печінкових протоках і підшлунковій залозі кішки, собаки, а часом і людини, спричинюючи *описторхоз*. У викопному стані Б. відомі починаючи з міоцену; в УРСР — з антропогену.

А. Л. Путь.

Бітинія щупальцева

БІТО́ССІ (Bitossi) Ренато (31.III 1899, Флоренція — 6.X 1969, Рим) — діяч італійського і міжнародного робітничого руху. За фахом робітник-металіст. У 1917 включився в профспілковий рух. Член Італ. компартії (ІКП) з 1921. В 1927—43 перебував у фашист. в'язницях і на засланні. В 1943—45 — активний учасник боротьби за визволення Італії від нім.-фашист. окупантів. З 1946 — член ЦК ІКП. У 1947—57 — секретар *Загальної італійської конфедерації праці* (ЗІКП) З 1961 — голова *Всесвітньої федерації профспілок*.

БІ́ТУМИ (лат. bitumen — смола) — природні або штучні складні суміші високомолекулярних вуглеводнів та їхніх неметалевих похідних (кисневих, сірчистих і азотистих). Розчинюються в бензолі, сірковуглеці, хлороформі та ін. органічних речовинах. Б. природні (тверді, рідкі й газоподібні) за походженням належать до *каустобіолітів*. Природними Б. є нафта та її природні похідні: нафтові гази, *асфальти, озокерити* тощо. Родовища природних Б. пов'язані з нафтогазоносними районами. На Україні вони є на Передкарпатті, в Дніпровсько-Донецькій западині та на Кримському п-ові. Б. штучні поділяють на технічні і твердого палива. Технічні Б. (твердої або в'язкої консистенції) одержують здебільшого з важких нафтових залишків глибокою вакуумною перегонкою при т-рі 300—350° С (залишкові Б.), окисленням при т-рі 260—280° С (окислені Б.) та змішуванням окислених Б. з неокисленими нафтопродуктами (компаундовані Б.). Осн. частини таких Б.: асфальтени, смоли й масла. До технічних Б. належать і продукти переробки кам'яновугільних і сланцевих смол. Б. твердого палива екстрагують з торфу і бурого вугілля органічними розчинниками. Осн. частини таких Б.— воски й смоли. Б. технічні застосовують у дорожньому будівництві, у виробництві гідроізоляційних і покрівельних матеріалів, лаків, бітумних пластиків, Б. твердого палива — в ливарному виробництві, в електротехнічній промисловості.

БІТУМІЗА́ЦІЯ ҐРУНТІ́В — спосіб закріплювання ґрунтів бітумом. За цим способом *бітум* нагнітають через пробурені у ґрунті свердловини. У скелистих ґрунтах каверни, тріщини і пори заповнюють гарячим бітумом (гаряча Б. г.); у піщані ґрунти нагнітають тонкодисперсну бітумну емульсію (холодна Б. г.). Бітумізацією створюють водонепроникні завіси в гідротехнічних спорудах, захищають бетонні фундаменти від впливу ґрунтових вод.

БІФІДОБАКТЕ́РІЇ (Bacterium bifidum) — мікроби кишкової флори грудних дітей і молодняка свійських ссавців (телят, цуценят та ін.) у період вигодовування їх молоком матері. Б. становлять 80—

90% кишкової флори грудних дітей, тому нормальну мікрофлору останніх наз. «біфідофлорою». Б.— грампозитивні неспороутворюючі палички, іноді розгалужені на кінцях. Б. пригнічують розвиток гнильних і хвороботворних мікроорганізмів, сприяють перетравленню вуглеводів, утворюють вітаміни групи В, вітамін К і, можливо, С. Після закінчення молочного вигодовування біфідофлора змінюється звичайною кишковою мікрофлорою дорослих організмів.

БІФУРКА́ЦІЯ (від лат. bifurcus — роздвоєний) — роздвоєння. 1) В географії — поділ течії річки і її долини на дві частини, які спрямовані до різних басейнів і сполучають їх. Відома Б. в системі р. *Оріноко* (Пд. Америка), в СРСР — в Арх. обл. (р. Піжма). 2) В анатомії — поділ трубчастого органа (трахеї, бронхів, аорти, артерій) на дві гілки однакового калібру, що розходяться під однаковими кутами. 3) В педагогіці — поділ старших класів середньої школи на два напрями, напр. на гуманітарний і природничо-математичний або класичний і реальний, що має місце в школах деяких капіталістичних країн (США, Франція). Див. також *Фуркація*.

БІХА́Р — штат Індії, на кордоні з Непалом. Пл. 174,0 тис. *км²*. Нас. 56,3 млн. чол. (1971), в осн. *біхарці*. Адм. центр — м. *Патна*. На Пн.— Індо-Гангська рівнина, на Пд.— плоскогір'я Чхота-Нагпур і височина Раджмахал. Листопадні тропічні ліси (сал, альбіція, акації та ін.) та зарості бамбуку. Гол. галузь с. г.— землеробство. Під посівами — бл. 50% території штату, бл. 20% площі зрошується. Осн. прод. культура — рис. Вирощують також кукурудзу, пшеницю, ячмінь, зернобобові, джут, цукр. тростину, картоплю. Розводять велику рогату худобу, буйволів. Б.— гол. гірничодобувний район Індії. Видобування вугілля (Дамодарський басейн), заліз., мідної і уранової руд, бокситів, слюди. Розвинуті маш.-буд., металург. і хім. пром-сть, підприємства текст., харч. галузей. Ряд підприємств збудовано з допомогою СРСР — металург. комбінат у Бокаро, з-д важкого машинобудування в Ранчі, нафтопереробний з-д у Барауні.

БІХА́РЦІ — основне населення штату *Біхар* в Індії. Заг. чисельність — 66 млн. чол. (1976, оцінка). Говорять діалектами (бходжпурі, майтхілі й магахі) мови біхарі, близької до *бенгальської мови*. Писемність і література тільки на майтхілі. За релігією більшість Б.— індуїсти, меншість— переважно мусульмани. Осн. заняття — землеробство, частина Б. працює в пром-сті. Назва «біхарці» походить від слова віхара, або біхара, що означає монастир (у країні було багато буддійських монастирів).

БІХЕВІОРИ́ЗМ (від англ. behaviour — поведінка) — один із головних напрямів у американській психології. Зародився на рубежі 19—20 ст. Засновником Б. був Е. *Торндайк*. Запровадив термін і розробив програму Б. 1913 Дж. *Уотсон*. Б. вважає предметом психології не *свідомість*, а *поведінку* людей, яку зводить до механічних реакцій у відповідь на зовн. подразнення. Б. не визнає дійової ролі психіки, свідомості (а інколи й факту існування їх). Б., по суті, заперечує соціальну природу психіки, якісну відмінність людської поведінки від поведінки тварин. Осн. ідеї, методики дослідження і терміни Б. було перенесено в антропологію, соціологію, педагогіку. В 30—40-х рр. на зміну Б. прийшов *необіхевіоризм*.

Літ.: Ярошевский М. Г. История психологии. М., 1976.

БІ́ЦЕПС (лат. biceps — двоголовий) — те саме, що й *двоголовий м'яз*.

БІ́ЧЕР-СТО́У (Beecher-Stowe) Гаррієт (14.VI 1811, Літчфілд — 1.VII 1896, Флоріда) — американська письменниця. Перша збірка — «Травнева квітка» (1843). Широку популярність здобув роман Б.-С. «Хатина дядька Тома» (1852), в якому відображено тяжке життя негрів-рабів. Хоч авторка й виявила певну обмеженість у розумінні проблеми ліквідації рабовласництва, її роман відіграв видатну роль в ідеологічній підготовці скасування рабства в США. Твір було перекладено багатьма мовами світу. Укр. мовою вперше видано 1918. Кн. «Ключ до „Хатини дядька Тома"» (1853) — публіцистичний коментар до роману. Гострі соціальні питання поставлено Б.-С. в романі «Дред, повість про Прокляте болото» (1856).

Тв.: Укр. перекл.— Хатина дядька Тома. К., 1969; Рос. перекл.— Хижина дяди Тома. М., 1977.

Літ.: Орлова Р. Д. Гарриет Бичер-Стоу. М., 1971.

БІ́ЧНІ О́РГАНИ, органи бічної лінії — спеціалізовані шкірні органи чуття, розміщені на голові й тулубі у круглоротих (*міног* і *міксин*), риб, личинок та деяких дорослих земноводних. Б. о. служать тваринам для сприймання швидкості і напряму течії води, рухів власного тіла, а також водяних струменів, які відбиваються від твердих предметів, і це дає їм змогу в темряві і в каламутній воді обходити предмети й знаходити поживу. Б. о. являють собою потовщення епідермісу; складаються з двох видів клітин: грушовидних чутливих і високих циліндричних опорних. У круглоротих та земноводних Б. о. лежать на поверхні шкіри в відкритих жолобках або в невеликих заглибинах; у риб вони містяться в жолобках або в замкнутих каналах в шкірі й сполучаються з зовн. середовищем за допомогою невеликих отворів, що утворюють т. з. бічну лінію.

БІЧУ́РІН Микита Якович [у чернецтві — Іакінф; 29.VIII (9.IX) 1777, с. Акулєво, тепер Чебоксарського р-ну Чуваської АРСР — 11 (23).V 1853, Петербург] — російський китаєзнавець, чл.-кор. Російської АН (з 1828). У 1799 закінчив Казанську духовну академію. В 1802 прийняв чернецтво. В 1807—21 очолював духовну місію в Пекіні. Автор праць з історії та етнографії тюркомовних народів Серед. і Центр. Азії на основі кит. джерел, а також з історії, культури та філософії Китаю. З 1831 — член Азіат. т-ва в Парижі.

Тв.: Китай в гражданском и нравственном состоянии, ч. 1—4. СПБ, 1848; Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. 1—3. М.—Л., 1950 — 53; Собрание сведений по исторической географии Восточной и Срединной Азии. Чебоксары, 1960.

БІША́ (Bichat) Марі-Франсуа-Ксав'є (14.XI 1771, Туарет — 22.VII 1802, Париж) — французький анатом, фізіолог і лікар. Вивчав медицину в Ліоні та Парижі. Працював лікарем у Гол. паризькій лікарні. Створив наук. класифікацію тканин, поділив їх на типи й системи (за їхніми функціональними особливостями). Описав патологоанатомічні зміни органів у людей, померлих від різних хвороб. За своїми поглядами належав до ідеалістів, бо визнавав існування непізнаванної «життєвої сили». Праці Б. відіграли значну роль у розвитку патологічної анатомії й гістології.

БІЮК-КАРАСУ́ — річка в Кримській обл. УРСР, права притока *Салгиру*. Довж. 86 *км*, пл. бас. 1160 *км²*. Бере початок на пн. схилах Кримських гір. Частково використовується для зрошення. На Б.-К.— м. *Білогірськ*.

БЙО́РНСОН (Bjørnson) Бйорнстьєрне-Мартініус (8.XII 1832, Квікне — 26.IV 1910, Париж) — норвезький письменник, театральний і громадський діяч. Боровся за нац. незалежність Норвегії. Істор. драми «Між битвами», «Крива Гульда» (обидві — 1858), «Король Сверре» (1861), «Сігурд Лютий» (1862), повісті з життя селянства «Сюнневе Сульбаккен» (1857), «Арне» (1858), «Рибачка» (1868) та ін. позначені впливом романтизму. В п'єсах «Банкрутство», «Редактор» (обидві — 1875), «Рукавиця» (1883), драм. дилогії «Понад наші сили» (1883—95) як представник критичного реалізму осуджував бурж. дійсність. У публіцистичних творах обстоював право укр. культури на вільний розвиток. Нобелівська премія, 1903.

Тв.: Укр. перекл.— Понад наші сили. «Літературно-науковий вісник», 1900, № 12; Рос. перекл.— Избранное. М., 1959.

Г. Бічер-Стоу.

Б.-М. Бйорнсон.

БЛА́ГО — категорія моралі, яка охоплює все, що має для людини позитивне значення. Різновиди Б.— моральна цінність, добро. Термін уперше ввів *Арістотель*. Залежно від здатності речей і явищ об'єктивного світу задовольняти різні потреби людини, бути їй корисними, розрізняють Б. матеріальні (засоби виробництва, одяг, їжа тощо) і духовні (свобода, істина, краса, добро та ін.). В антагоністичному суспільстві Б. для одних сусп. груп часто є злом для інших. Отже, Б. має як загальнолюдський, так і класовий характер. Марксистсько-ленінська етика носієм загальнолюдського Б. визнає революц. клас, діяльність якого служить прогресові людства. Б. може мати й індивідуальний характер, якщо воно відповідає потребам і запитам особистості.

БІФУРКАЦІЯ РІЧОК

Комунізм передбачає створення достатку матеріальних і духовних Б. для якнайповнішого задоволення розумних потреб особистості з метою її всебічного і гармонійного розвитку.

БЛАГОВЄ́ЩЕНСЬК — місто, центр Амурської обл. РРФСР, райцентр. Порт на р. Амурі. Залізнична станція. 171 тис. ж. (1976). Засн. 1856 як Усть-Зейський військ. пост; з 1858 — місто. В лютому 1918 в Б. встановлено Рад. владу. В 1920—22 Б. входив до складу *Далекосхідної республіки*. З 1948 — центр Амурської обл. Гол. галузі пром-сті: машинобудівна і металообр. (з-ди: «Амурелектроприлад», електроапаратний, суднобудівельний, ремонтно-механічний; ремонтно-експлуатаційна база, деревообр. (паперова, меблева і сірникова ф-ки та ін.), харч. (спирто-горілчаний та олійницький з-ди, млинокомбінат і м'ясокомбінат) та легка. Технологічний, с.-г., мед. і педагогічний ін-ти, 14 серед. спец. навч. закладів. Драм. і ляльковий театри, краєзнавчий музей.

О. М. Благовидова.

БЛАГОВИ́ДОВА Ольга Миколаївна [16 (29).V 1905, Петербург — 23.X 1975, Одеса] — українська рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1945. В 1921—25 навчалась в Одеському муз.-драм. ін-ті. В 1928—31 — солістка Великого театру СРСР, 1931—32 — Тбіліського, 1932—48 — Одеського театру опери та балету. З 1933 — викладала в Одес. консерваторії, з 1951 — професор. Партії: Терпилиха («Наталка Полтавка» Лисенка), Кармен («Кармен» Бізе), Графиня («Пікова дама» Чайковського), Аксинія («Тихий Дон» Дзержинського).

Д. Благоєв.

БЛАГОДА́ТНЕ — селище міського типу Волноваського р-ну Донецької обл. УРСР, на р. Кашлагачі (бас. Дніпра), за 6 *км* від залізничної станції Великоанадоль. У селищі — центр. садиба колгоспу «Шлях до комунізму», відділення районного об'єднання «Сільгосптехніка». Загальноосв. школа, амбулаторія. Будинок культури. б-ка. Засн. 1840.

А. А. Благонравов

БЛАГО́ЄВ Димитр (14.VI 1856, с. Загоричане — 7.V 1924, Софія) — перший пропагандист марксизму в Болгарії, один із засновників і керівників *Болгарської комуністичної партії* (БКП). Н. в сім'ї селянина-бідняка. Навчався в Одеському реальному уч-щі; 1881—85 — в Петерб. ун-ті. В 1883 організував одну з перших у Росії с.-д. груп (див. *Благоєва група*). В 1885 заарештований і висланий в Болгарію, де вів активну пропаганду марксизму. Підтримував зв'язки з рос революц орг-ціями, в т. ч. з ленінською газ. «*Искра*». В 1891 під керівництвом Б. створено болг с.-д. партію, революц. крило якої 1903 оформилося в партію «тісних соціалістів» (див. *Тісняки*). В 1897—1923 (з перервами) керував виданням теоретичного органу партії «Ново време». Брав участь у редагуванні газет «Работник», «Работнически вестник» та ін. парт. видань. Спираючись на досвід рос. революц. руху, твори В. І. Леніна, Б. послідовно боровся за чистоту марксизму. Праця Б. «З історії соціалізму в Болгарії» (1906) заклала основи болг. марксистської історіографії. Під час 1-ї світової війни стояв на позиціях пролет. інтернаціоналізму. Під керівництвом Б. партія «тісняків» була реорганізована у Болг. компартію (1919), яка взяла участь у створенні Комінтерну. Автор досліджень з питань марксистської філософії, політ. економії, історії, естетики, болг. літератури.

Є. В. Блажевський.

Літ.: Димитров Г. Великий учитель и вождь. В кн.: Димитров Г. Избранные произведения, т. 2. М., 1957; Димитр Благоев — выдающийся теоретик и революционер. М., 1977; Летопис за живота и дейността на Димитър Благоев, т. 1—2. София, 1974—75.

БЛАГО́ЄВА ГРУ́ПА — одна з перших с.-д. груп, що поклали початок поширенню марксизму в Росії. Засн. Д. *Благоєвим* у Петербурзі в грудні 1883. З 1884 називалася «Партія російських соціал-демократів», після встановлення зв'язку з *групою «Визволення праці»* — «Петербурзька група партії російських соціал-демократів». Б. г. організувала бл. 15 робітн. гуртків, у яких вивчали марксистську л-ру. Видавала прокламації, поширювала твори К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. В. Плеханова, випустила першу в Росії с.-д. нелегальну газ. «Рабочий» (два номери). Група мала зв'язки з революц. гуртками Москви, Одеси, Харкова, Києва, Кременчука та ін. міст. У березні 1887 Б. г. розгромлена поліцією.

БЛАГО́ЄВГРАД — місто на Пд. Зх. Болгарії, на р. Бистриці, адм. центр округу Благоєвград. Вузол з-ць і автошляхів. 41,9 тис. ж. (1971). Підприємства тютюнової, деревообр., електротех., бавовняної і харч пром-сті. Теплі мінеральні джерела. Названий на честь болг. революціонера Д. *Благоєва*.

БЛАГО́Й Дмитро Дмитрович [28.I (9.II) 1893, Москва] — російський рад. літературознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1953), дійсний член АПН СРСР (з 1947). Закінчив Харків. ун-т. Праці з питань рос. л-ри 18—20 ст., осн. з них — про життя і творчість О. Пушкіна [«Творчий шлях Пушкіна (1813—1826)», 1950; «Майстерність Пушкіна», 1955]. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Тв.: Душа в заветной лире. М., 1977.

БЛАГОНРА́ВОВ Анатолій Аркадійович [20.V (1 VI) 1894, с. Аньково, тепер Ільїнського р-ну Івановської обл.— 4.II 1975, Москва] — рад. вчений у галузі механіки (*балістики*), акад. АН СРСР (з 1943), генерал-лейтенант артилерії, двічі Герой Соціалістичної Праці (1964 і 1974). Член КПРС з 1937. Закінчив Петроградський політех. ін-т і Михайловське арт. уч-ще (1916), Вищу арт. школу (1924) і Військ.-технічну академію (1929). Викладав (1929—46) в Арт. академії імені Ф. Е. Дзержинського в Москві. З 1953 — директор Ін-ту машинознавства АН СРСР, водночас 1957—63 — академік-секретар Відділення тех. наук АН СРСР. Основні праці присвячені питанням механіки й озброєння та космічним дослідженням. У 1963—75 — голова Комісії по дослідженню й використанню космічного простору АН СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, а також медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1960.

БЛАГОРО́ДНИЙ КОРА́Л — морська безхребетна тварина. Те саме, що й *червоний корал*.

БЛАГОРО́ДНІ МЕТА́ЛИ — метали, що відзначаються високою хімічною стійкістю і привабливим зовнішнім виглядом у виробах. До Б. м. належать золото, срібло, платина і метали платинової групи (іридій, осмій, паладій, родій, рутеній). Крім високої хім. стійкості, для золота, срібла і платини характерна значна пластичність (товщина прокатаних листів до 0,0001 *мм*), а для металів платинової групи — тугоплавкість і висока твердість. Надвисока тепло- і електропровідність — у срібла; наднизька — у платини і металів її групи. Б. м. добувають з руд методами гідрометалургії, які часто комбінують із збагаченням, доповнюючи ціануванням і *амальгамацією*. Б. м. високої чистоти одержують *афінажем*. У чистому вигляді Б. м. переважно використовують як декоративні й захисні покриття. Золото, крім того, є валютним металом. Із сплавів Б. м. виготовляють електр. контакти, терморезистори, термопари, мед. інструменти і препарати, хім. посуд, ювелірні та ін. вироби. Б. м. застосовують також для очищення води.

О. О. Медвєдєва.

БЛАГОУ́СТРІЙ НАСЕ́ЛЕНИХ МІСЦЬ — сукупність робіт і заходів, спрямованих на забезпечення сприятливих умов життя населення. Характеризується гол. чин. рівнем *інженерного устаткування* і сан.-гіг. станом населених місць. Забезпечується *інженерною підготовкою* території, будівництвом шляхів, організацією міськ. транспорту, створенням системи вулиць і площ, раціональної мережі громад. харчування, торговельних пунктів, установ побутового і культ.-освітнього призначення і місць відпочинку, озелененням, застосуванням *малих архітектурних форм*. Велике значення для Б. н. м. мають тепло- та газифікація, заходи боротьби з забрудненням *навколишнього середовища*. Очисні споруди на підприємствах запобігають забрудненню повітря й водойм; раціональне планування вулиць і правильна організація трансп. руху зменшують попадання вихлопних газів автотранспорту й шуму від нього в житл. будинки. Важливим засобом охорони здоров'я, боротьби з забрудненням повітря та шумом є зелені насадження. Б. н. м. передбачає централізоване постачання населенню доброякісної води, створення каналізаційних систем, очистку й знезаражування побутових і пром. стічних вод, систематичне збирання, вивезення і знешкоджування побутового сміття й твердих відходів виробництва та виведення дощових і поливних вод з поверхні садиб і вулиць. Усе це сприяє профілак-

тиці кишкових, гельмінтних та ін. захворювань, створює населенню здорові умови життя і праці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, благоустрою надається особливо великого значення (мал.).

Заходи щодо благоустрою визначаються здійснюваною КПРС програмою соціального розвитку і підвищення рівня життя рад. народу. Ці заходи втілюються в *генеральних планах* розвитку міст, найповніше здійснюються, зокрема, при створенні нових *мікрорайонів*.

Дедалі впорядкованішими стають Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк та ін. міста і їхні околиці. Високим рівнем умов життя населення відзначаються нові міста і селища — Вільногірськ Дніпроп. обл., Дніпрорудне Запоріз. обл., Молодогвардійськ і Рубіжне Ворошиловгр. обл. тощо; села — Восход Крим. обл., Кодаки і Ксаверівка Київ. обл., Моринці Черкас. обл. та ін.

XXV з'їзд КПРС приділив велику увагу питанням Б. н. м.: дальшому підвищенню якості будівництва, комфортабельності жител, озелененню, створенню нових місць масового відпочинку трудящих тощо.

Літ.: Озеленение городов. К., 1966; Основы советского градостроительства, т. 4. М., 1969; Габович Р. Д. Науково-технічний прогрес і здоров'я. К., 1974; Ігнатов О. Н. Благоустрій житлових мікрорайонів. К., 1975.

В. П. Мойсеєнко, Н. М. Квітницька.

БЛАЖЕ́ВСЬКИЙ Євген Вікторович [23.II (7.III) 1884, с. Любомирка, тепер Котовського р-ну Одеської області — 28.VIII 1973, там же] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1950 і 1958). Член КПРС з 1952. В 1931—63 працював у колгоспі ім. М. Горького Котовського р-ну Одес. обл. В 1948 очолив ланку по вирощуванню кукурудзи. Прославився високими врожаями цієї культури. З місцевих сортів вивів високоврожайні гібриди кукурудзи Котовчанка 1 та Котовчанка 2. Делегат XX і XXII з'їздів КПРС. Нагороджений 2 орденами Леніна та медалями.

БЛАЖКЕ́ВИЧ Богдан Іванович (н. 28.VIII 1912, с. Суботів, тепер Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) — український рад. вчений у галузі електротехніки, доктор технічних наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1976). Закінчив (1939) Львівський політех. ін-т, викладав у ньому. З 1959 працює у Фізико-механічному ін-ті АН УРСР. Осн. дослідження стосуються теорії електр. кіл, електровимірювальної і обчислювальної техніки

БЛАКИ́ТНИЙ Василь Михайлович [справж. прізв.— Елланський; 31.XII 1893 (12.I 1894), с. Козел, тепер смт Михайло Коцюбинське Чернігівського р-ну Чернігівської обл.— 4.XII 1925, Харків] — український рад. письменник і громад. діяч. Навчався в Київ. комерційному ін-ті. В студентські роки брав участь у підпільних революц. гуртках. У 1917 вступив до дрібнобурж. укр. партії соціалістів-революціонерів, згодом став одним з лідерів її лівого крила, яке 1918 оформилося в партію *боротьбистів*. В тодішній діяльності Б. було багато помилкового, зумовленого позицією партії боротьбистів. У березні 1920 вступив до КП(б)У. В 1920 Б. як політпрацівник брав участь у війні з білополяками. В 1921 призначений головою Держвидаву й редактором газ. *«Вісті ВУЦВК»*. На IV—VIII конференціях КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У, був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР. Літ. діяльність Б. почав 1912, але перші твори побачили світ лише 1918. Перебування в дрібнобурж. націоналістичних партіях позначилося на ідейному змісті публікованих тоді окремих хибних статей. Після вступу до Комуністичної партії, поступово долаючи рецидиви дрібнобуржуазної ідеології, Б. стає одним з активних творців рад. пролетарської л-ри, організатором і співробітником ряду періодичних видань (журналів «Шляхи мистецтва», «Всесвіт», «Червоний перець» та ін.). Б.— один з керівників спілки пролет. письменників *«Гарт»*. Виступав у пресі як теоретик, публіцист і критик (під псевд.— В. Блакитний), як прозаїк (псевд.— А. Орталь), як поет (псевд.— В. Еллан), як фейлетоніст і сатирик (псевд.— Валер Проноза), як пародист (псевд.— Маркіз Попелястий). Б.— один із зачинателів укр. рад. поезії (перша книга лірики — «Удари молота і серця», 1920) та політ. сатири (книги «Нотатки олівцем» і «Радянська гірчиця», обидві — 1924; «Державний розум», 1925). Виступав проти укр. бурж. націоналістів («Останні часи», «Льокаї», «„Каносса" отамана Тютюнника»). Засуджував діяльність націоналістичної укр. автокефальної православної церкви, боровся за перемогу нового життя і побуту, комуністичної моралі й етики. Посмертно нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора УСРР.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1958; Поезії. К., 1967.

С. А. Крижанівський.

БЛАН (Blanc) Луї (29.X 1811, Мадрід — 6.XII 1882, Канн) — французький соціаліст-утопіст, історик, журналіст, діяч *революції 1848 у Франції*. Разом з А. *Альбером* входив до бурж. уряду як «представник робітників». Очолював Люксембурзьку комісію в робітн. справах. Вважав можливим перетворити капіталістичне суспільство на соціалістичне шляхом створення робітн. виробничих т-в за допомогою д-ви, яку розглядав як надкласову орг-цію. Б. заперечував класову боротьбу. До Червневого повстання паризьких робітників 1848 Б. поставився негативно, проте зазнав переслідувань уряду. У 1848—70 — перебував в еміграції. В працях з історії революції 1848 намагався виправдати свою угодовську позицію. Обраний до Нац. зборів 1871, Б. опинився у Версалі серед ворогів *Паризької комуни 1871*. В історію соціалістичного руху Б. увійшов як родоначальник опортунізму і реформізму в робітничому русі (луїбланівщина).

Літ.: Ленін В. І. Луїбланівщина. Повне зібрання творів, т. 31.

В. М. Блакитний.

Л. Блан.

БЛАНКІ́ (Blanqui) Луї-Огюст (1.II 1805, Пюже-Теньє, поблизу Ніцци — 1.I 1881, Париж) — французький революціонер, утопіст-комуніст, активний учасник революцій 1830 і 1848, революційних подій 1870—71. Один з організаторів і керівників таємних орг-цій — «Товариства сімей», «То-

Благоустрій населених місць. 1. Київ, площа Дзержинського. 2. Місто Донецьк, парк відпочинку. 3. Місто Рубіжне Ворошиловградської області, виробниче об'єднання «Барвінок». 4. Село Моринці Черкаської області, центр села.

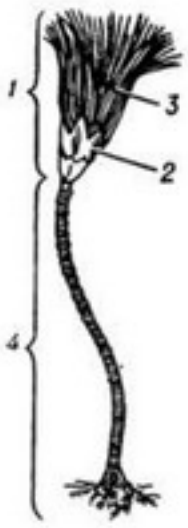

Бластоїдея:
1 — крона; *2* — тека; *3* — брахіоли; *4* — стебло.

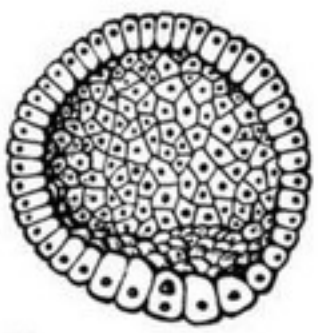

Бластула (в розрізі).

Блекота чорна:
1 — гілка з квітками і плодом; *2* — чашечка; *3* — коробочка; *4* — насінина.

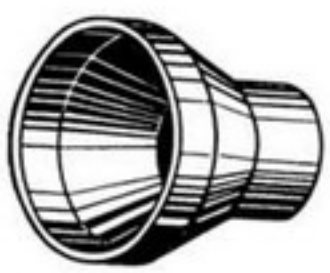

Бленда світлозахисна.

вариства пір року» та ін. Б. вважав, що капіталізм можна ліквідувати без участі нар. мас, шляхом повстання купки революціонерів, які встановлять свою диктатуру, а потім з допомогою освітніх заходів приведуть народ до соціалізму. В 1839 і 1870 Б. робив спроби здійснити переворот у Франції, проте безуспішно. За революц. діяльність зазнавав переслідувань і загалом просидів у в'язницях 37 років. У 1871 Б. заочно був обраний членом *Паризької комуни 1871*.

БЛА́НКІЗМ — течія в соціалістичному русі (головним чином Франції) в 19 — на поч. 20 ст. Пов'язана з діяльністю Л.-О. *Бланкі*. Прихильники Б. прагнули звільнити людство від капіталізму не шляхом класової боротьби пролетаріату, а через змову і повстання революційної інтелігентської меншості. Б. у широкому розумінні — змовницька тактика повстання, яка не бере до уваги наявності революц. ситуації, принижує роль партії і нехтує зв'язками з масами. В. І. Ленін підкреслював теоретичну і тактичну незрілість Б. Як політ. течія Б. в сучас. соціалістичному русі не існує.

БЛАНТА́ЙР-ЛІ́МБЕ — місто в *Малаві*. Залізнична станція, аеропорт 160 тис. ж. (1972). Підприємства швейної та харч. (переробка тютюну, чаю, кави, арахісу) пром-сті. Виробн. цементу. Торг. центр. Засн. 1876.

БЛА́НТЕР Матвій Ісакович [н. 28.I (10.II) 1903, м. Почеп, тепер Брянської обл.] — російський рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1975). В 1921—33 як театр. композитор і зав. муз. частиною працював у різних театрах. Б.— один з майстрів рад. масової пісні. Йому належать пісні «Катюша», «Партизан Железняк», «Пісня про Щорса», «Пісня про козачку», «У лісі прифронтовому» та ін.; оперети, зокрема «На березі Амуру» (1939). Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

БЛАНШУВА́ННЯ (від франц. blanchir — білити, мити, поливати окропом) — 1) Обробка плодів і овочів гарячою водою. Запобігає їхньому потемнінню, полегшує виготовлення з плодів варення. Використовується також для одержання ізюму, в'ялення винограду, у виробн. десертних і ординарних (витриманих менше одного року) вин. 2) Видалення (струганням) з нижнього боку шкур залишків підшкірної клітковини. Після Б. поверхня шкури стає гладенькою, товщина її вирівнюється.

БЛАС РО́КА (Blas Roca; справж. ім'я — Франсіско-Вільфредо Кальдеріо; н. 24.VII 1908, м. Мансанільйо, провінція Ор'єнте) — діяч робітничого руху Куби. Член Компартії Куби (КПК) з 1929. Син дрібного службовця. З 1930 — секретар к-ту партії пров. Ор'єнте. В 1931—32 перебував у в'язниці, пізніше також зазнавав репресій за революц. діяльність. З 1933 — член ЦК, Політбюро, Секретаріату ЦК КПК. Делегат VII конгресу Комінтерну, кандидат у члени ВККІ (1935). У 1934—61 — генеральний секретар компартії (1944—61 — Народно-соціалістична партія). З 1961 займав керівні посади в Об'єднаних революц. орг-ціях, а потім в Єдиній партії соціалістичної революції Куби. З 1965 — член ЦК і Секретаріату ЦК, з 1975 — член Політбюро ЦК КПК. Автор ряду теоретичних і політ. праць.

БЛА́СКО ІБА́ньЄС (Blasco Ibáñez) Вісенте (29.I 1867, Валенсія — 28.I 1928, Ментона) — іспанський письменник. Був близький до соціалістів, згодом перейшов на ліберальні позиції. Почав друкуватися 1885. У т. з. валенсіанських романах («Відчайдушне життя», 1894; «Хутір», 1898, та ін.) і зб. «Валенсіанські оповідання» (1896) викривав пороки бурж. суспільства. Ранні твори позначені впливом натуралізму. В 1903—05 створив соціальні романи «Толедський собор» (1903), «Непроханий гість» (1904), «Орда» (1905). Цикл філософсько-психологічних романів «Оголена маха» (1906), «Кров і пісок» (1908), «Мертві наказують» (1909) та ін. Після встановлення військової диктатури (1923) емігрував до Франції. Автор памфлета «Альфонс XIII без маски» (1924), роману про Х. Колумба «В пошуках Великого Хана» (1928).

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 2—3. Х.— К., 1930; Здемаскований Альфонс XIII. Х., 1925; Кров і пісок. К., 1928; Хатина. К., 1967; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—3. М.— Л., 1959.

БЛАСТЕ́МА (грец. βλάστημα — паросток) — будь-яка здатна до новоутворень частина живої тканини. У вченні про *регенерацію* Б.— скупчення однорідних клітин на рановій поверхні, з яких утворюються різні тканини втраченого чи ушкодженого органа. В *ембріології* — група клітин, з яких розвивається нова особина при нестатевому розмноженні у деяких багатоклітинних тварин (кишковопорожнинні, черви, асцидії та ін.); поверхневий шар цитоплазми в центролецитальних *яйцеклітинах* багатьох членистоногих.

БЛАСТОДЕ́РМА (від грец. βλαστός — зародок і δέρμα — шкіра, оболонка) — сукупність клітин, з яких складається зародок багатоклітинних тварин на стадії *бластули*. Являє собою стінку її. Утворюється внаслідок *дроблення яйцеклітини*.

БЛАСТОЇДЕ́Ї, морські бутони (Blastoidea) — клас вимерлих безхребетних морських тварин типу *голкошкірих*. Відомі з силуру до пермі включно. Визначено бл. 300 видів Б. Деякі Б.— провідні форми карбонових і пермських відкладів. Рештки Б. знаходять у Пн. Америці, Пд. Сх. Азії, Зх. Європі. В СРСР — на Серед. Уралі. Будову Б. див. на малюнку.

БЛАСТО́МА (від грец. βλαστός — зародок і ὄγκωμα — пухлина) — Див. *Пухлини*.

БЛАСТОМЕ́РИ (від грец. βλαστός — зародок і μέρος — частина) — клітини, що утворюються в результаті *дроблення яйцеклітини* багатоклітинних тварин. Б. звичайно не ростуть, внаслідок чого при кожному наступному поділі (аж до утворення *бластули*) зменшуються вдвічі.

БЛАСТОЦЕ́ЛЬ (від грец. βλαστός — зародок і κοῖλος — порожнистий), порожнина дроблення, первинна порожнина тіла — порожнина, що виникає між *бластомерами* у зародків тварин; заповнена рідиною. Див. *Бластула, Первинна порожнина тіла*.

БЛАСТОЦИ́СТА (від грец. βλαστός — зародок і κύστις — міхур), бластодермічний міхурець — стадія розвитку зародка ссавців, у т. ч. людини, що виникає в результаті *дроблення яйцеклітини*. Б.— це порожнистий міхурець, на одному боці якого скупчення клітин — вузлик, аналогічний *бластулі* ін. тварин.

БЛА́СТУЛА (від грец. βλαστός — зародок) — одна із стадій розвитку зародка багатоклітинних тварин, якою завершується процес *дроблення яйцеклітини*. Будова Б. різних тварин неоднакова і залежить від типу дроблення. Так, у голкошкірих, ланцетника, земноводних та ін. Б. з порожниною *(бластоцелем)* — целобластула; у молюсків і деяких червів Б. без порожнини — стеробластула; у костистих риб, плазунів, птахів Б. з редукованою порожниною — дискобластула; у деяких членистоногих Б. з порожниною, заповненою жовтком,— перибластула. У ссавців, у т. ч. людини, утворюється не Б., а *бластоциста*.

БЛА́УМАНІС Рудольф Матісович (1.I 1863, садиба Ерглі Ліфляндської губ.— 4.IX 1908, санаторій Такахарю, Фінляндія) — латиський письменник-реаліст. Літ. діяльність почав 1887. В оповіданнях («Раудупієте», 1889; «В трясовині», 1898; «У тіні смерті», 1899) та п'єсах («Блудний син», 1893; «Індрани», 1904; «Суботній вечір», 1907) розкрив соціальні суперечності тогочасного латис. села, показав духовну красу людини праці.

Тв.: Укр. перекл.— В Спієнах. К., 1952; Рос. перекл.— Избранное. М., 1959: Весенние заморозки. М., 1975.

БЛА́ШКОВИЧ (Blaškovič) Діоніз (н. 2.VIII 1913, Яблонець) — чехословацький мікробіолог і вірусолог, член Чехословацької АН, іноземний член АН СРСР (1966). Праці Б. присвячені питанням заг. та мед. вірусології, зокрема дослідженням циркуляції у природі вірусів грипу та кліщового енцефаліту, вивченню фільтрівних форм патогенних бактерій тощо.

БЛЕЙК (Blake) Уїльям (28.XI 1757, Лондон — 12.VIII 1827, там же) — англійський поет і художник-гравер. Перша значна поетична збірка — «Пісні невинності» (1789). У кращих творах відобразив трагедію соціального гноблення, мрії про світле майбутнє людства (лірична зб. «Пісні зрілості», 1794; поеми «Весілля неба і пекла», 1790, «Європа», 1794, та ін.). Поділяв ідеї Великої французької революції, яку оспівав у поемі «Французька революція» (1791), Відтворюючи сучасні йому події.

Б. часто вдавався до романтичної фантастики, міфологічних і біблійних образів («Пророчі книги», 1789—1820). Відомий як автор ілюстрацій до «Божественної комедії» Данте, «Нічних дум» Е. Юнга, ілюстрував також свої твори.
Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Перевод С. Маршака. М., 1965.

БЛЕ́ЙЛЕР (Bleuler) Ейген (30.IV 1857, Цоллікон, поблизу Цюріха — 15.VII 1939, там же) — швейцарський психіатр і психолог. У 1898—1927 — професор Цюріх. ун-ту. В психологічних дослідженнях слідом за З. *Фрейдом,* застосував метод *психоаналізу* для вивчення сфери *несвідомого.* Вивчав також *амбівалентність* почуттів (цей термін уперше ввів Б., так само як і терміни на означення хворобливих станів психіки — «аутизм», «шизофренія» та ін.), шизофренію.
Літ.: Каннабих Ю. В. История психиатрии. Л., [б. р.].

БЛЕ́КБЕРН — місто у Великобританії, в графстві Ланкашір. Залізнич. вузол, пристань на каналі Ліверпуль — Лідс. 101,7 тис. ж. (1972). Давній текст. центр країни. Підприємства хіміко-фарм., швейної, паперової пром-сті. Електроенергетичне машинобудування.

БЛЕ́КЕТТ (Blackett) Патрік-Мейнард-Стюарт (18.XI 1897, Лондон — 13.VII 1974) — англійський фізик, член Лондонського королівського т-ва (з 1933), потім його президент (1965—70), іноземний член АН СРСР (1966). Учень Е. *Резерфорда.* Удосконалив *Вільсона камеру* і 1925 перший сфотографував розщеплення ядер азоту *альфа-частинками.* Довів експериментально існування *протона,* дослідив властивості *позитрона, анігіляцію* і утворення електрон-позитронних пар. Пояснив сезонні коливання інтенсивності космічного випромінювання. Нобелівська премія, 1948.

БЛЕКОТА́ (Hyoscyamus) — рід рослин родини *пасльонових.* Одно- й дворічні трав'янисті рослини із прямостоячим стеблом. 20 видів, поширених в Європі, Азії, Африці. В СРСР — 8 видів, з них в УРСР — 3. Найпоширеніша Б. чорна (H. niger) — залозисто-опушена рослина з майже неправильними сидячими квітками. Віночок брудно-жовтуватий, вкритий сіткою фіолетових жилок. Плід — коробочка, що затуляється кришечкою. Росте в місцях, засмічених органічними рештками; отруйна (містить алкалоїди — гіосціамін, атропін та ін.). Застосовують у медицині. Перша допомога при отруєнні: промивання шлунка розчином марганцевокислого калію і суспензією активованого вугілля, сольове проносне, міцний чай або кава.

БЛЕ́КПУЛ — місто у Великобританії, в графстві Ланкашір, на узбережжі Ірландського м. 150,8 тис. ж. (1972). Морський курорт. Традиційне місце конгресів та конференцій бурж. політ. партій і профспілок Великобританії.

БЛЕ́НДА (нім. Blende) — 1) Пристрій у вигляді зрізаних конуса чи піраміди до *об'єктива* кіно- або фотознімального апарата. Б. (мал.) виготовляють таких розмірів, щоб через неї проходило тільки те проміння світла, яке створює зображення. 2) Ліхтар для освітлення рудника. 3) Заслінка з отвором, яку застосовують у мікроскопії, рентгеноскопії.

БЛЕНОРЕ́Я (від грец. βλέννος — слиз і ῥέω — течу) — гостре гнійне запалення слизової оболонки ока (кон'юнктиви), спричинюване *гонококом.* Новонароджені заражаються під час родів (якщо жінка хвора на *гонорею*) або при недостатньому догляді. Діти й дорослі вносять *інфекцію* в очі руками або предметами, забрудненими гонорейними виділеннями. При Б. різко набрякають та дуже гнояться повіки; при цьому може уражатись і рогівка, що призводить до виникнення більма. Лікування: антибіотики, сульфаніламідні препарати, промивання очей. Профілактика: своєчасне лікування гонореї сечостатевих шляхів. Дітям одразу після народження припікають слизову оболонку очей 2%-ним розчином ляпісу (нітрату срібла).
Літ.: Многотомное руководство по глазным болезням, т. 2, кн. 1. М., 1960.

БЛЕРІО́ (Blériot) Луї (1.VII 1872, Камбре — 1.VIII 1936, Париж) — французький інженер, конструктор літаків і пілот, один з піонерів авіації. З 1900 будував орнітоптери (літальні апарати з махаючими крилами) і планери, з 1906 — літаки. Здійснив на літаку політ (1908) на віддаль 7 *км,* уперше подолав на літаку (1909) Ла-Манш. Літаки системи Б. широко використовували переважно в 10—20-х рр. у франц. авіації.

БЛЕСТ ГА́НА (Blest Gana) Альберто (4.V 1830, Сантьяго — 11.XI 1920, Париж) — чілійський письменник. Зачинатель чілійського роману. В 1871—95 перебував на дипломатичній службі в Європі. Ранні романи — «Обмани й розчарування» (1855), «Перше кохання» (1858) та ін.— близькі до романтизму. Велику роль у переході Б. Г. на позиції критичного реалізму відіграла творчість О. де Бальзака. Б. Г. створив своєрідну «людську комедію Чілі» — романи «Арифметика в коханні» (1860), «Мартін Рівас» (1862), «Ідеал гуляки» (1863) та ін. Автор істор. роману «В епоху Реконкісти» (1897). Соціально-сатиричне звучання романів «На чужому грунті» (1904) та «Безумець Естеро» (1909) ослаблене песимістичною оцінкою дійсності.
Тв.: Рос. перекл.— Мартин Ривас. М., 1963.

БЛЕФАРИ́Т (від грец. βλέφαρον — повіка) — запалення країв повік. Причини виникнення Б.: подразнення очей, хронічні *кон'юнктивіти,* порушення обміну речовин, захворювання шлунково-кишкового тракту, туберкульоз, недокрів'я тощо. Розвиткові Б. сприяють *астигматизм ока* і *далекозорість.* Розрізняють Б. простий і виразковий. При простому Б. краї повік червоніють та припухають, на них утворюються лусочки; очі швидко стомлюються. При виразковому Б. утворюються дрібні гноячки й виразки, що спричинюють випадіння вій. Лікування: усунення осн. причин захворювання, обробка країв повік в'яжучими і дезинфікуючими засобами (напр., розчином борної кислоти та ін.).
Літ.: Меркулов И. И. Клиническая офтальмология, кн. 2. Х., 1971.

БЛИЗНЕ́ЦЬ Віктор Семенович (10.IV 1933, с. Володимирівка, тепер Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1952. Після закінчення в 1957 Київського ун-ту — на редакційно-видавничій роботі. Перша зб. оповідань для дітей «Ойойкове гніздо» вийшла 1963. Осн. мотиви оповідань, повістей, нарисів — любов до рідного краю, праця на благо Вітчизни.
Тв.: Паруси над степом. К., 1965; Древляни. К., 1968; Звук павутинки. К., 1970; Мовчун.— Землянка. К., 1972; Женя і Синько. К., 1974; Підземні барикади. К., 1977.
В. П. Павловська.

БЛИЗНИ́ЦЯ — гірська вершина хребта Свидовець у *Полонинсько-Чорногорських Карпатах* (Закарпатська обл. УРСР). Вис. 1883 *м.* На схилах — ліси і луки. На Б. зустрічається реліктова рослина — білотка (едельвейс).

БЛИЗНИ́ЦЯ ВЕЛИ́КА — курган (окружність — 340 *м,* висота — 15 *м*) на Таманському п-ові. Під час розкопок, що провадилися 1864—66, 1868, 1883 і 1884, відкрито чоловіче й жіночі поховання 2-ї пол. 4 ст. до н. е. представників знаті *Боспорської держави.* Досліджено склепи (один з них оздоблений поліхромним розписом; у другому відкрито поховання жінки — жриці богині Деметри в багатому вбранні, на якому було нашито 2 тис. золотих рельєфних бляшок; у третьому — воїна з дорогою зброєю). Виявлено 3 дерев'яні саркофаги, інкрустовані слоновою кісткою, розписні вази, теракотові й кістяні фігурки, предмети кінської збруї, численні золоті прикраси. Знахідки з Б. В. зберігаються в *Ермітажі.* Іл. с. 492.

БЛИЗНИЧЕ́НКО Андрій Омелянович (18.IV 1888 — 14.X 1938) — рад. партійний і господарський діяч. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в Харкові в сім'ї робітника. В революц. русі з 1903. Учасник революції 1905—07 в Харкові. В кін. 1917 — на поч. 1918 — комісар Донец. з-ці. З липня 1918 — голова Тимчасового орг. залізничного бюро ЦК КП(б)У, що керувало *Всеукраїнським страйком залізничників 1918* проти нім.-австр. окупантів. У 1919—20 — заст. наркома шляхів УРСР, командир групи бронепоїздів. У 1921—28 відряджений до Німеччини, а потім до США для здобуття інженерної освіти. З 1929 — на керівній госп. роботі: член Президії ВРНГ СРСР, нач. Всесоюз. авіац. об'єднання, керуючий об'єднанням «Союздизель». В 1930—34 — член ЦКК ВКП(б), 1918—19 — кандидат у члени ЦК КП(б)У.

БЛИЗНЮКИ́ — селище міського типу Харківської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція.
На місці Б. 1868 — 69 під час прокладання Курсько-Харківсько-Азовської з-ці виникло пристанційний

Л.-О. Бланкі.

М. І. Блантер

В. Бласко Ібаньєс.

П.-М.-С. Блекетт

Близниця Велика. Золотий головний убір з кургану.

Бліда поганка

Блящанкові. Ріпаковий квіткоїд.

Блішки земляні. *1* — хетокнема бурякова; *2* — блішка хвиляста.

не с-ще Надеждине. З 1905 має сучас. назву. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1923 Б.—районний центр. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації Б. (12.X 1941 — вересень 1943) тут діяла підпільна комсомольська група. З 1957 — с-ще міськ. типу. В Б.— комбікормовий, маслоробний з-ди, харч. комбінат, міжколгоспні буд. орг-ції, районне об'єднання «Сільгосптехніка», лісомеліоративна станція. Середня школа, лікарня. Будинок культури, клуб, 4 б-ки.

БЛИЗНЮКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 30,8 тис. чол. (1976). В районі — 108 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 13 сільс. Радам народних депутатів. Центр— смт *Близнюки*.

Поверхня району — хвиляста рівнина, розчленована річковими долинами, подекуди ярами та балками. Корисні копалини: піски, глини. Гол. річка — *Самара* з прит. *Тернівкою*. Переважають чорноземні грунти. Лежить у степовій зоні. Пром-сть спеціалізується на переробці с.-г. сировини, виробн. буд. матеріалів. Найбільші підприємства: близнюківські комбікормовий, маслоробний з-ди, харч. комбінат, лісомеліоративна станція. Працює 10 будинків побуту. Землеробство переважно зерново-буряківницького напряму. С.-г. угіддя 1976 становили 127,1 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 105,2 тис. *га*, пасовища — 17,3 тис. *га*. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник і цукр. буряки. Розвинуте садівництво. В тваринництві переважає скотарство, а також свинарство, вівчарство і птахівництво. В Б. р.— 16 колгоспів, 5 радгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Близнюки, Дубове, Самійлівка. Автошляхів — 345 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 136 *км*. У районі — 39 заг.-освітніх, музична школи, 29 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 13 будинків культури, 72 клуби, 45 кіноустановок, 48 б-к. У с. Криштопівці Б. р. народився палеоботанік А. М. *Криштофович*.

Є. П. Воробйов.

БЛИЗНЯ́ТА — двоє або більше малят (дітей), що народились одночасно в однієї матері (у людини або тих ссавців, що звичайно мають одне маля). Одноя́йцеві Б. походять з однієї запліднені яйцеклітини *(зиготи)*, що на ранніх стадіях вагітності поділилася на дві або більше ізольованих частин, з яких розвиваються самостійні зародки. Такі Б. мають однаковий *генотип*, завжди однієї статі, мають однакову групу крові й дуже схожі зовні. При неповному поділі яйця народжуються з'єднані Б., які рідко бувають життєздатними. Різноя́йцеві Б. розвиваються з різних яйцеклітин, що дозріли одночасно; вони часто різної статі, схожі між собою. Часто здатність до народження Б. є спадковою. У людини одна двійня народжується на 80—85 пологів, одна трійня — на 6—8 тис., а 4—5 Б.— дуже рідко. У с.-г. тварин можлива штучна регуляція кількості малят у виплоді, й це має велике госп. значення. Питання, пов'язані з Б., досліджують для з'ясування впливу середовища і спадковості на мінливість ознак тварин і людини (т. з. близнюковий метод).

БЛИЗНЯ́ТА — одне з 12 сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі — *Поллукс* і *Кастор*. Б. спостерігаються на всій території СРСР. Найкраща видимість у грудні — січні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

БЛИЗЬКИ́Й І ДАЛЕ́КИЙ ПОРЯ́ДКИ — взаємозалежність (кореляція) в розміщенні й орієнтації структурних елементів (атомів, молекул тощо) рідких чи твердих тіл. Кореляція, що існує на віддалях, порівнянних з міжмолекулярними (міжатомними), наз. близьким порядком (властивий рідинам, аморфним тілам), а кореляція у всьому об'ємі тіла наз. далеким порядком (властивий *кристалам*; можливі випадки далекого порядку й для рідин — див. *Рідкі кристали*).

БЛИЗЬКИ́Й СХІД — група країн на Зх. Азії і Пн.-Сх. Африки. До країн Б. С. у рад. літературі відносять Туреччину, Ірак, Йорданію, Сірію, Ліван, Ізраїль, Саудівську Аравію, Йеменську Арабську Республіку, Народну Демократичну Республіку Йемен, Кувейт, Оман, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Республіку Кіпр, Судан, Арабську Республіку Єгипет. У зарубіжній л-рі країни Б. С. разом з Іраном і Афганістаном входять у поняття Середній Схід. У 19 — на поч. 20 ст. в поняття Б. С. включали всю тер. *Османської імперії*, в т. ч. країни Балканського п-ова.

Б. С.— важливий екон. і воєнно-стратегічний вузол на політ. карті світу. Розвиток країн Б. С. після 2-ї світової війни характеризується зростанням антиімперіалістич. нац.-визвольного руху — більшість країн здобули незалежність. Але зовн. політика зх. імперіалістичних д-в, експансіонізм правлячих кіл Ізраїлю призвели до створення на Бл. Сході після 2-ї світової війни кризового становища. Див. *Близькосхідна криза*.

БЛИЗЬКОСХІ́ДНА КРИ́ЗА — вогнище напруженості, створене агресивними діями міжнародного імперіалізму і *сіонізму* проти національно-визвольного руху народів Арабського Сходу після 2-ї світової війни 1939—45. Згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 29.XI 1947 на тер. *Палестини* мали утворитися дві самостійні д-ви — арабська і єврейська. Політика імперіалістичних д-в зірвала виконання цієї резолюції. Відразу ж після проголошення 14.V 1948 д-ви Ізраїль було розв'язано *арабо-ізраїльську війну 1948—49*, під час якої Ізраїль загарбав значну частину тер. Палестини. Це призвело до виникнення проблеми палестинських біженців. Ізраїль став знаряддям імперіалістичної політики і сіонізму на Бл. Сході.

Англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту 1956 завдяки рішучій позиції СРСР зазнала провалу. Особливої гостроти Б. к. набула в червні 1967, коли Ізраїль розв'язав нову агресію проти араб. країн і окупував частину тер. Єгипту (Сінайський п-ів, сектор Гази), Йорданії (райони на Зх. від р. Йордану, араб. частину Єрусалима), Сірії (Голанські висоти). Завдяки всебічній підтримці араб. країн СРСР та ін. соціалістичними д-вами ізраїльську агресію було припинено. 22.XI 1967 Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію про політ. врегулювання Б. к., яке передбачає виведення ізраїльських військ з усіх окупованих територій, справедливе розв'язання проблеми палестинських біженців та ін. Проте правлячі кола Ізраїлю, саботуючи всі спроби справедливого політ. врегулювання на Бл. Сході, не припиняли збройних провокацій проти араб. країн. Така політика призвела в жовтні 1973 до нової арабо-ізраїльської війни, в якій Ізраїль зазнав відчутних втрат у живій силі й техніці. В результаті принципової і активної політики СРСР Рада Безпеки ООН 22.X 1973 прийняла резолюцію, в якій вимога про припинення вогню була безпосередньо пов'язана з практичним здійсненням резолюції від 22.XI 1967. З ініціативи СРСР у грудні 1973 проведено перший етап Женевської мирної конференції по Бл. Сходу. Важливим кроком на шляху до справедливого політ. врегулювання Б. к. стало прийняття на XXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН (1974) резолюцій про забезпечення невід'ємних нац. прав араб. народу Палестини і визнання *Організації визволення Палестини* його законним представником. Між тим США і Ізраїль зосередили свої зусилля на тому, щоб зволікати всеохоплююче політ. врегулювання Б. к. Становище на Бл. Сході значно ускладнилось через напружену внутріполіт. обстановку в Лівані (1975—77), спровоковану імперіалістичними колами та Ізраїлем. Істотно утруднили пошуки справедливого врегулювання Б. к. укладення керівництвом АРЄ 4.IX 1975 сепаратної Сінайської угоди з Ізраїлем при посередництві США, а також односторонне припинення керівниками АРЄ 14.III 1976 чинності рад.-єгип. договору 1971 про дружбу і співробітництво. Ці акції об'єктивно пішли в розріз з нац. інтересами араб. народів, ослабили їхній ан-

тиімперіалістичний рух, зусилля араб. д-в у боротьбі проти агресії Ізраїлю. Рад. Союз запропонував, зокрема в документах XXV з'їзду КПРС, Заявах Уряду СРСР від 29.IV і 2.X 1976, конкретну програму врегулювання Б. к. на справедливій і реалістичній основі. Ця програма передбачає виведення ізраїльських військ з окупованих араб. територій, гарантування безпеки всіх д-в цього району, їхнього права на незалежне існування й розвиток, забезпечення законних прав араб. народу Палестини, відновлення роботи Женевської мирної конференції за участю всіх заінтересованих сторін, включаючи Організацію визволення Палестини. *В. І. Нагайчук.*

БЛИ́ННИКОВ Сергій Капітонович [20.VII (2.VIII) 1901, Москва — 28.IX 1969, там же] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1963). З 1922 — в трупі МХАТу. Ролі: Восьмибратов, Курослєпов («Ліс», «Гаряче серце» О. Островського), Собакевич («Мертві душі» за Гоголем), Прокофій Пазухін («Смерть Пазухіна» Салтикова-Щедріна), Васька Окорок («Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова). Поставив спектаклі: «Міщани» Горького (1949, грав роль Безсеменова), «Над Дніпром» Корнійчука (1961, грав роль Сома) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951.

БЛИСК СВІТИ́ЛА — *освітленість*, утворювана світилом на площині, перпендикулярній до його проміння. Одиниця вимірювання Б. с.— *зоряна величина*.

«БЛИСКАВИ́ЧНА ВІЙНА́» — авантюристична імперіалістична концепція ведення агресивної війни. Розрахована на капітуляцію противника в найкоротші строки внаслідок раптового нападу на нього і навального просування в глиб країни. Стала основою воєнної доктрини нім. імперіалізму і фашизму. Політика і практика «Б. в.», які нім. фашисти застосовували проти СРСР, завершилися ганебним провалом і розгромом гітлерівських агресорів.

БЛИ́СКАВКА в атмосфері — електричний розряд між хмарами або між хмарою і землею. Див. *Електричні явища* в атмосфері.

БЛИСКАВКОЗА́ХИСТ — див. *Грозозахист*.

БЛИЩА́НКОВІ (Nitidulidae) — родина жуків. Тіло (довж. до 0,5 *см*) блискуче, часто плескате; надкрила здебільшого усічені і не прикривають кінця черевця; вусики булавовидні, тазики задніх ніг широко розставлені. Відомо понад 2000 видів, у фауні СРСР — бл. 230, у т. ч. в УРСР — бл. 140 видів. Одні з них рослиноїдні (напр., ріпаковий квіткоїд — шкідник насіння ріпака, капусти та ін. рослин), інші — хижі, знищують попелиць, щитівок, червців і личинок короїдів; деякі живляться трупами тварин. *О. П. Криталь.*

БЛІДА́ НЕ́МІЧ — застаріла назва залізодефіцитної (спричиненої недостачею заліза у крові) *анемії*, яка трапляється частіше у молодих дівчат. Те саме, що й *хлороз*.

БЛІДА́ ПОГА́НКА (Amanita phalloides) — смертельно отруйний гриб з родини мухоморових, належить до роду *мухомор*. Шапинка спочатку півкуляста, згодом опукло розпростерта, оливково-зеленувата, пластинки білі, ніжка спочатку щільна, пізніше з порожниною, з білим кільцем (залишок часткового покривала) та біля основи з піхвою (залишок загального покривала). Росте в листяних і мішаних лісах. Б. п. схожа на печерицю та на сироїжку зелену, від першої відрізняється наявністю піхви біля основи ніжки та білим кольором пластинок, від другої — наявністю кільця на ніжці та піхви біля її основи. *М. Я. Зерова.*

БЛІ́КСЕН (Бліксен-Фінекке; Blixen Finecke) Карен (17.IV 1885, Рунгстед — 7.IX 1962, там же) — датська письменниця і журналістка. Друкуватися почала 1907. У 1914—31 жила в Кенії. В основі книги «Сім готичних оповідань» (1934) — вигадані істор. сюжети. Книга спогадів «Африканська ферма» (1937) і повість «Фарах» (1950) пройняті симпатією до трудящих Кенії. Автор збірки ессе «Дагеротипи» (1951), збірок новел «Зимова казка» (1942), «Коні-привиди» (1955), «Фатальні анекдоти» (1958).

БЛІНДА́Ж (франц. blindage, від blinder — захищати заслонами) — вид укриття від вогню противника для особового складу військ; польова фортифікаційна споруда закритого типу. Б.— заглиблена в землю споруда, має міцне покриття з балок (дерев'яних, залізобетонних та ін.), вкритих шаром грунту, і відповідної конструкції двері. З появою атомної зброї Б. будують з спец. хвилястої сталі і збірного залізобетону.

БЛІ́ХЕР (Blicher) Стен-Стенсен (11.X 1782, Віум — 26.III 1848, Торнінг) — датський письменник-демократ. Ранні вірші написані в дусі прогресивного романтизму. Першим у дат. л-рі звернувся до жанру новели. Відображав життя селян і рибалок, побут і звичаї Ютландії. Автор новел «Дім розбійників» (1827), «Пастор у Вейльбю» (1829), повісті «Прядильня» (1842).

«БЛІЦКРИ́Г» (нім. Blitzkrieg) — див. *«Блискавична війна»*.

БЛІ́ШКИ ЗЕМЛЯНІ́ (Alticinae) — підродина жуків родини *листоїдових*. Тіло (довж 1,5—5 *мм*) — більш-менш овальне, вусики коротші за половину тіла, задні ноги стрибальні. Забарвлення здебільшого темне. Рослиноїдні. Дорослі Б. з. ушкоджують листки або точку росту рослин, личинки — коріння, листки і стебло. Відомо бл. 5000 видів, поширених у всьому світі, в СРСР — бл. 400, у т. ч. на Україні — бл. 200, з яких 75 — шкідники с.-г. рослин, зокрема цукр. буряків (хетокнеми західна, бурякова та ін.), злаків (хетокнеми стеблова, хлібна та ін.), рослин родини хрестоцвітих (блішки чорна, синя, хвиляста), деревних і чагарникових порід (блішка дубова, алтика ліщинна та ін.). Заходи боротьби: знищення бур'янів, рання сівба і обробка сходів *інсектицидами*.

В. М. Бровдій

БЛОК (Block) Жан-Рішар (25.V 1884, Париж — 15.III 1947, там же) — французький письменник і громадський діяч. Член Франц. компартії з 1921. Перша зб. оповідань «Леві» (1912), як і ранні публіцистичні статті, спрямована проти капіталістичного ладу. Істор. приреченість світу експлуатації утверджується в романі «... і компанія» (1917). Після перебування в Іспанії (1936) написав книгу «Іспаніє, Іспаніе!». В 1941—44 жив в СРСР. У виступах по радіо і в пресі прославляв героїв Руху Опору, закликав до боротьби проти фашизму. За книгу антифашистських статей «Від Франції окупованої до Франції озброєної» (опубліковано 1949) посмертно удостоєний Золотої медалі Миру (1950). Б. належать роман «Сібілла» (1932), п'єси «Обшук у Парижі» (1942) і «Тулон» (1943).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— «...и компания». М., 1957.

БЛОК Олександр Олександрович [16 (28).XI 1880, Петербург — 7.VIII 1921, Петроград] — російський поет. Закінчив Петерб. ун-т (1906). Перші вірші (1898) написані під впливом В. Жуковського, М. Лермонтова, А. Фета. Друкуватися почав 1903. Зб. «Вірші про Прекрасну Даму» (1904) написана в символістському дусі. Поступово в поезію Блока входять соціальні мотиви, тема капіталістичного міста («Фабрика», «З газет» — із зб. «Роздоріжжя», 1904). Після революції 1905 у творах Б. постійною є тема батьківщини, передчуття революц. бурі (цикл патріотич. лірики «Батьківщина», 1906—16; цикл «Ямби», 1907—14), незакінчена поема «Відплата» (1910—21). Пафосом життєствердження пройняті цикли «Закляття вогнем і темрявою» та «Вільні думки» (1907). Б.— автор інтимної лірики — «Кармен» (1914), поеми «Солов'їний сад» (1915), ліричних драм «Король на площі», «Балаганчик» і «Незнайомка» (всі — 1906), символіко-патріотичної п'єси «Пісня Долі» (1908), істор. драми «Троянда і Хрест» (1913). У теоретичних статтях відстоював прогресивні традиції і тенденції рос. л-ри. Велику Жовтневу соціалістич. революцію Б. зустрів захоплено, присвятив їй статтю «Інтелігенція і Революція» (січень 1918). Великий Жовтень оспівав у поемі «Дванадцять» (1918), в якій вперше в рад. л-рі опоетизував творчу силу революції в образах дванадцяти червоногвардійців. Істор. місія революц. Росії ствердується в поезії «Скіфи» (1918)

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М.— Л., 1960—63; Записные книжки. М., 1965; Укр. перекл.— Пісня Аліскана. В кн.: Тичина П. Вибрані твори, т. 3. К., 1947; Дванадцять. В кн.: Сосюра В. Вибрані переклади. К., 1951; [Вірші]. Перекл. М. Рильського. «Україна», 1956, № 5; [Вірші]. «Вітчизна», 1975, № 1.

Літ.: Рильський М. Олександр Блок. В кн.: Рильський М. Твори, т. 10. К., 1962; Крук И. Т. Поэзия Александра Блока. М., 1970; Турков А. Александр Блок. М., 1969.

І. Т. Крук.

С. К. Блинников.

Ж.-Р. Блок.

О. О. Блок.

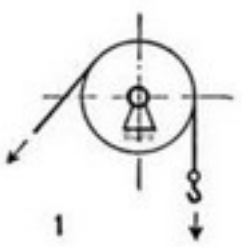

1

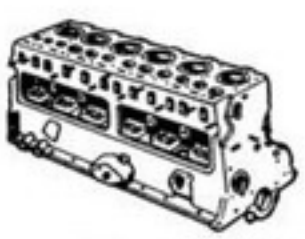

2

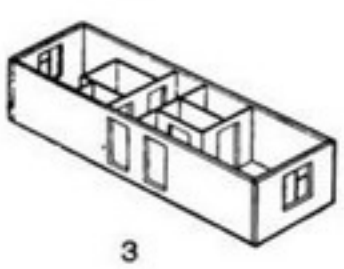

3

Блоки:
1 — напрямний;
2 — циліндрів двигуна внутрішнього згоряння;
3 — об'ємний.

Блохи:
людська і пацюкова.

Блюдечко.
Патела чорноморська.

БЛОК (англ. block, нім. Block, франц. bloc) — 1) Механізм у формі колеса з жолобом по ободу (мал.), через яке перекинуто канат (трос, ланцюг). 2) Сукупність вузлів, пристроїв, споруд або яких-небудь частин (деталей), об'єднаних за призначенням, розміщенням тощо (турбінний Б. електростанції, Б. харчування). 3) Вузол машини з кількох однакових частин, напр. Б. циліндрів у двигуні внутр. згоряння (мал.). 4) Підставка з дерев'яних брусів, напр. Б. для судна, яке будують. 5) Скріплений комплект аркушів книги, підготовлений для оправлення (Б. книжковий). 6) У гірничій справі — частина уступу, що його окремо розробляють засобами відбивання або виймання. 7) У будівництві — конструктивний збірний (стіновий Б.) або монтажний (об'ємний Б.) елемент (мал.), який використовують при зведенні будинків.

БЛОК ВИБОРЧИЙ — угода двох або кількох партій про спільне висунення кандидата або списку кандидатів на виборах до представницьких органів (парламенту), президента тощо. Як правило, в бурж. країнах партія виступає на виборах тільки від свого імені. При Б. в. у виборчому окрузі, де обирається лише один депутат, за нього агітує й союзна партія, яка свого кандидата знімає. В округах, де висувається кілька депутатів, партії, які блокуються, висувають заг. список, а одержані мандати розподіляють відповідно до *пропорційної системи* виборів. У ряді бурж. країн Б. в. використовується як форма об'єднання лівих сил. Партії й орг-ції соціалістичних д-в виступають на виборах із спільною виборчою програмою і єдиними списками кандидатів: у НДР — Нац. фронту, в Угорщині — Вітчизн. нар. фронту, КНДР — Єдиного демократичного вітчизн. фронту тощо. В СРСР на виборах до Рад народних депутатів усіх кандидатів висуває єдиний *блок комуністів і безпартійних.*

БЛОК КОМУНІСТІВ І БЕЗПАРТІЙНИХ в СРСР — політичний союз Комуністичної партії Радянського Союзу з безпартійними громадянами, метою якого є забезпечення обрання до *Рад народних депутатів* кращих представників усіх соціальних верств рад. суспільства і всіх національностей. Класовою основою Б. к. і б. є *союз робітничого класу і селянства.* Всі кандидати в депутати Рад, як комуністи, так і безпартійні, виставляються зборами колективів трудящих на основі виборчого союзу комуністів і безпартійних, що забезпечує одностайну підтримку їх всім рад. народом. Б. к. і б. є втіленням непорушної соціальної та ідейно-політ. єдності рад. суспільства. Єдиний Б. к. і б. становить основу виборів до всіх представницьких органів держ. влади і є важливою формою парт. керівництва виборами.

В. О. Барахтян.

БЛОК ПОЛІТИЧНИЙ — угода, союз, що їх укладають держави, партії чи окремі угруповання для досягнення спільних політичних цілей.

БЛОКАДА ВОЄННА — особлива форма ведення воєнних дій, спрямована на ізолювання ворожого об'єкта й порушення його зовнішніх зв'язків. Б. в. має на меті змусити противника до капітуляції, підірвати воєнно-екон. могутність ворожої д-ви, виснажити збройні сили і засоби блокованого угруповання ворожих сил, розгромити й захопити об'єкт блокади. Об'єктом Б. в. бувають окремі д-ви, угруповання збройних сил, екон. райони, військові бази, міста, порти, острови та ін. Б. в. може бути сухопутною, морською, повітряною і мішаною; за масштабами — стратегічною, оперативною і тактичною. Під час Великої Вітчизн. війни прикладом Б. в. були оточення угруповання німецько-фашистських військ у Сталінграді, *Корсунь-Шевченківська операція 1944* тощо.

БЛОКАДА ЕКОНОМІЧНА — економічна ізоляція блокованої держави, спрямована на підрив її економіки. Здійснюється припиненням зовн.-торг., фін. та ін. екон. зв'язків. Як правило, поєднується з *блокадою політичною* і нерідко з воєнною.

БЛОКАДА НОВОКАЇНОВА — метод лікування переважно хірургічних захворювань, заснований на тимчасовому виключенні *іннервації* в певних ділянках тіла введенням новокаїнового розчину. Запропонував О. В. *Вишневський.* Вплив її полягає у виключенні дії й одночасному слабкому подразненні елементів периферичної нервової системи, чим створюються сприятливі умови для запобігання розвиткові захворювання або для легкого його перебігу. При цьому поліпшується живлення ушкодженого органа та організму в цілому, припиняється надходження больових імпульсів від місця травми або запалення до центр. нервової системи та ін.

Залежно від місця та способу проведення розрізняють Б. н. поперекову, футлярну (на кінцівках), шийну, крижову та блокаду нервів поблизу вогнища хвороби. Б. н. застосовують при гострих запальних процесах різної локалізації, трофічних виразках, виразковій хворобі шлунка та 12-палої кишки, геморої, опіках, обмороженнях, травмах мозку тощо. Особливе значення має Б. н. для профілактики й лікування травматичного *шоку.*

Літ.: Вишневский А. В., Вишневский А. А. Новокаиновая блокада и масляно-бальзамические антисептики как особый вид патогенетической терапии. М., 1952.

БЛОКАДА ПОЛІТИЧНА — система заходів, які застосовують до держави шляхом порушення її зовнішніх зв'язків, щоб примусити блоковану державу виконати певні дії або утриматися від них. Б. п. проявляється в дипломатичній ізоляції д-ви. Вона часто пов'язана з екон. блокадою, іноді з воєнною. Міжнар. реакція широко застосовувала Б. п. проти СРСР у перші роки його існування, а після 2-ї світової війни — проти країн нар. демократії та країн, що стали на шлях боротьби за нац. незалежність. У 60-х рр. Б. п. застосовували США проти революц. Куби.

«БЛОКНОТ АГІТАТОРА» — громадсько-політ. журнал відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України. Видавався у Києві з 1941. В 1941 виходив під назвою «На допомогу агітатору». В 1944 журнал відновлено під назвою «Б. а.». В 1969 перетворено на журнал ЦК Компартії України *«Під прапором ленінізму».*

БЛОКОВАНА ВАЛЮТА — валюта, що перебуває на рахунках в іноземних банках, власники якої не можуть нею розпоряджатися без дозволу відповідних урядових органів країни, де ця валюта вміщена. Під час воєн звичайно блокується валюта ворожої д-ви. Розблокування супроводиться, як правило, рядом обтяжуючих для країн-кредиторів умов.

БЛОНСЬКИЙ Павло Петрович [14 (26).V 1884, Київ — 15.II 1941, Москва] — російський рад. психолог, педагог, історик філософії. У 1907 закінчив Київ. ун-т. З 1913 викладав у Моск. ун-ті та ін. навч. закладах. В 1907—14 Б. з ідеалістичних позицій написав ряд праць з історії філософії. З перших років Радянської влади брав активну участь в організації рад. школи, в перебудові шкільної освіти в СРСР. У 1919 був ініціатором заснування Академії соціального виховання в Москві. Розробляв переважно питання пам'яті, мислення, мови та дитячої психології. Блонський першим виступив з критикою ідеалістичної психології і закликав до створення психології на засадах марксистської філософії. Проте на наук. і практичній діяльності Б. негативно позначилося його захоплення *педологією* і *біхевіоризмом.*

Літ.: Данильченко М. Г. Видатний радянський психолог і педагог П. П. Блонський. Х., 1971.

БЛОХ (Bloch) Конрад-Еміль (н. 21.I 1912, м. Нейс) — американський біохімік. За походженням німець. Закінчив Вищу технічну школу в Мюнхені. Після приходу до влади Гітлера переїхав до Швейцарії, потім до США. З 1954 — професор Гарвардського ун-ту. Осн. праці присвячені проблемам *біосинтезу,* вивченню клітинного *метаболізму,* хім. будови *стероїдів, порфіринів, ферментів.* За дослідження біосинтезу холестерину і жирних к-т Б. (разом з Ф. *Ліненом*) удостоєний Нобелівської премії 1964.

БЛОХ Леонора Абрамівна [12 (24).IV 1881, Кременчук — 17.I 1943, Алма-Ата] — український рад. скульптор і педагог. Навчалася в Петербурзі та в студії Р.-Ф.-О. *Родена* в Парижі (1898—1905). З 1917 працювала в Харкові. Брала участь у здійсненні плану *монументальної пропаганди.* Твори: «Голова дівчини» (1917), бюсти К. Маркса, Ф. Енгельса, Ж. Жореса, Ж.-П. Марата, Леонардо да Вінчі (всі — 1918—21), «Жіночий портрет» (1930), «Радість материнства» (1935), «Мікеланджело» (1938—39), «Казашка медсестра» (1942); пам'ятники — Т. Шевченкові в Богодухові (30-і рр. 20 ст.). В. Ко-

роленкові в Полтаві (проект 1940). Б.— автор книги «Як учив Роден» (К., 1967).

БЛОХ (Bloch) Фелікс (н. 23.X 1905, Цюріх) — американський фізик, член Національної АН США (з 1948). Навчався у Вищій тех. школі в Цюріху і Лейпцігському ун-ті. В 1933 емігрував у США. З 1934 — зав. кафедрою теоретичної фізики Стамфордського ун-ту. Заклав основи квантової теорії кристалів (зонної теорії) і низькотемпературного *феромагнетизму*. Незалежно від Е. *Парселла* відкрив 1946 *ядерний магнітний резонанс*. Нобелівська премія, 1952.

БЛО́ХИ (Siphonaptera) — ряд паразитичних комах. Тіло (довж. 1—6 *мм*) стиснуте з боків, забарвлення від блідо-жовтого до темно-коричневого, голова маленька, ротовий апарат колюче-сисний. Безкрилі, задні ноги стрибальні. Паразитують на тілі ссавців і птахів, живлячись кров'ю. Яйця (довж. бл. 0,5 *мм*) тупоовальні, до тіла тварин не прикріплюються, а скочуються на землю. Личинки червоподібні, живляться органічними рештками тваринного і рослинного походження. Б. поширюють збудників небезпечних захворювань (чуми, туляремії, глисних інвазій та ін.). Відомо понад 1000 видів Б., з них в СРСР — бл. 400, у т. ч. на Україні — бл. 90. З них найвідоміші людська блоха (Pulex irritans), пацюкова блоха (Xenopsylla cheopsis). Заходи боротьби: додержання чистоти в приміщеннях, обробка підлоги водним розчином хлорофосу та ін. *інсектицидами*.

БЛОХІ́Н Микола Миколайович [н. 21.IV (4.V) 1912, м. Лукоянов, тепер Горьковської обл.] — рад. хірург-онколог, дійсний член (з 1960) і президент (1960 — 68 та з 1977) АМН СРСР, Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1948. Закінчив Горьковський мед. ін-т (1934). З 1952 — директор організованого ним Ін-ту експериментальної і клінічної онкології АМН СРСР, з 1975 — директор Онкологічного наук. центру АМН СРСР. Осн. праці присвячені пластичній і відновній хірургії, актуальним питанням онкології, зокрема удосконаленню хірургічного видалення пухлин, комбінованому, хіміотерапевтичному і променевому лікуванню їх. Б.— президент Міжнародного протиракового союзу (з 1966), з 1970 — почесний його президент, член багатьох іноз. академій і товариств. Депутат Верховної Ради СРСР 7 і 8-го скликань. Голова Комітету по Міжнародних Ленінських преміях «За зміцнення миру між народами». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

БЛОХІ́НЦЕВ Дмитро Іванович [н. 29.XII 1907 (11.I) 1908, Москва] — рад. фізик, чл.-кор. АН СРСР (з 1958) і АН УРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1943. Закінчив 1930 Моск. ун-т. В 1956—65 — директор *Об'єднаного інституту ядерних досліджень* (Дубна), з 1965 — директор лабораторії теоретичної фізики цього ін-ту. Праці з квантової теорії твердого тіла, квантової механіки, акустики, теорії ланцюгових реакцій і ядерних реакторів, елементарних частинок тощо. Керував проектуванням і спорудженням першої в світі атомної електростанції. Б.— член Рад. Комітету захисту миру (з 1963). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1957. Держ. премія СРСР, 1952, 1971.
Тв.: Основы квантовой механики. М., 1976.

БЛОЩИ́ЦЯ ЛІЖКОВА́ — те саме, що й *клоп постільний*.

БЛУКА́ЮЧА НИ́РКА, рухома нирка, опущена нирка — захворювання, що характеризується надмірною рухомістю нирки. Настає внаслідок ослаблення підтримуючого апарата нирки після схуднення, травм, підіймання вантажів, ослаблення черевної стінки. При Б. н. можуть бути болі в ділянці нирок, нудота, запори або проноси; при значному опущенні — порушення відтоку сечі. Лікування: носіння спец. бандажа, іноді — хірургічна операція.

БЛУКА́ЮЧИЙ НЕРВ — десята пара черепномозкових нервів людини і тварини. Містить рухові, чутливі та секреторні волокна. Іннервує (див. *Іннервація*) органи дихання, травний тракт, серце. Регулює дихальні рухи, діяльність шлунка і серця, кров'яний тиск, бере участь у рефлексах ковтання, кашлю, блювання.

БЛУ́МЕНБАХ (Blumenbach) Йоганн-Фрідріх (11.V 1752, Гота — 22.I 1840, Геттінген) — німецький анатом, зоолог і антрополог. Професор Геттінгенського ун-ту (з 1778). Б.— один з засновників сучас. антропології. Описав 5 рас людини (кавказьку, монгольську, ефіопську, американську і малайську) і вказав на існування мішаних рас. Уперше обстоював єдність походження цих рас; виступав проти вчення про *преформацію*. Проте в цілому погляди Б. були непослідовні, в спробах пояснити розвиток організмів стояв на позиціях *віталізму*.

БЛУМЕНФЕ́ЛЬД Фелікс Михайлович [7 (19).IV 1863, с. Ковалівка, тепер Миколаївського р-ну Миколаївської обл.— 21.I 1931, Москва] — російський рад. піаніст, диригент, композитор і педагог, засл. діяч мист. РРФСР (з 1927). У 1885 закінчив Петерб. консерваторію. Працював у Петербурзі та Києві; 1918—20 — директор муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка і одночасно професор (1920—22 — директор) Київ. консерваторії. З 1922 — професор Моск. консерваторії. Автор романсів, камерно-інструм., фп. п'єс, симфоній; збірки укр. нар. пісень.

БЛУ́МФІЛД (Bloomfield) Леонард (1.IV 1887, Чікаго — 18.IV 1949, Нью-Гейвен) — американський лінгвіст. Стояв на механістичних позиціях, мовні явища розглядав з точки зору *біхевіоризму*. Багато положень, які висунув Б., розвинули представники *дескриптивної лінгвістики*. Праці: «Мова» (1933), «Лінгвістичні аспекти в науці» (1939) та ін.
Тв.: Рос. перекл.— Язык. М., 1968.

БЛУМФОНТЕ́ЙН — місто в центральній частині Південно-Африканської Республіки, адміністративний центр Оранжевої провінції. Бл. 180,2 тис. ж. (1970). Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. Центр кольорової металургії. Підприємства металообр., скляної, харч., тютюнової, шкіряної пром-сті. Ун-т. Обсерваторія.

БЛЮВА́Л — те саме, що й *синій кит*.

БЛЮВА́ННЯ — складний рефлекторний акт людини і тварини, при якому вміст шлунка мимоволі викидається через рот.
Блювання зумовлюється подразненням *рецепторів* різних органів (шлунка, кореня язика, органа рівноваги та ін.), яке передається до т. з. блювотного центра *довгастого мозку*, а також безпосереднім подразненням цього центру при ураженнях центр. нервової системи (травми, менінгіт, новоутворення). Б. буває і при деяких інфекційних захворюваннях, хворобах з ураженням очеревини, гастриті, виразковій хворобі тощо, при сильному хвилюванні чи негативних емоціях. Якщо Б. часто повторюється, хворого негайно госпіталізують.

БЛЮВО́ТНІ ЗА́СОБИ — лікарські речовини, що спричинюють *блювання*. Дія грунтується на збудженні блювотного центра головного мозку — одні Б. з. впливають на нього безпосередньо (напр., апоморфін), інші — рефлекторно, внаслідок подразнення слизової оболонки шлунка та зіва (напр., іпекакуана, термопсис, сірчанокислі солі міді та цинку). Застосовують при отруєннях, лікуванні хронічного алкоголізму та ін. Деякі Б. з. в малих дозах вживають як *відхаркувальні засоби*.

БЛЮ́ДЕЧКО, морське блюдечко (Patella) — рід *черевоногих молюсків*. Черепашка (довж. у видів, поширених в СРСР, 35—40 *мм*) неправильно овальна або багатокутна, сплющена, з радіальними ребрами. Живуть у морях Європи, Америки, біля Нової Зеландії. Поширені в береговій зоні, щільно, з великою силою прикріплюючись до каміння. Живляться обростю. У Чорному й Азовському морях відомий 1 вид — Б. P. caerulea, представлений 2 підвидами: P. c. caerulea та P. c. pontica. Деякі види (напр., чорноморська патела) їстівні. У викопному стані Б. відомі з крейди. *А. Л. Путь.*

БЛЮ́ДЦЯ СТЕПОВІ́ — пологі улоговини округлої або овальної форми діаметром до сотень метрів, завглибшки до 3—4 *м*. Поширені в степовій і лісостеповій зонах СРСР, в т. ч. на Пд. України. Більшість Б. с. утворюється внаслідок вилуговування та просадки гірських порід.

БЛЮЗ (англ. blues, від blue devils — меланхолія, журба) — сольна лірична пісня американських негрів. Відома з 19 ст. В сучас. амер. і зх.-європ. джазовій музиці форму Б. використано для створення мелодій, що супроводять танець.

БЛЮМ (Blum) Ізабелла (22.IV 1892, м. Бунагі — 13.III 1975) — бельгійська громадська діячка. За

М. М. Блохін.

І. Блюм.

Л. А. Блох. Голова дівчини. Мармур. 1917.

Боа.

Бобер річковий.

Бобів: *1* — пагін з квітками; *2* — плід.

Бобівник трилистий: *1* — загальний вигляд; *2* — розріз квітки.

фахом — викладач історії та л-ри. В 1918—51 — член Бельг. соціалістичної партії (БСП). У 1951 виключена з БСП за участь у 2-му Всесвітньому конгресі прихильників миру (1950). Член Виконкому Бельг. Ради на захист миру. З 1951 член — *Всесвітньої Ради Миру*, 1965—69 — її президент-координатор. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

БЛЮМ (Blume) Леон (9.IV 1872, Париж — 30.III 1950, Жуї-ан-Жоза) — французький політичний і держ. діяч, лідер соціалістичної партії. Діяльність Б. була спрямована на розкол робітн. руху. Очолюючи франц. уряд (1936—37 і 1938), Б. зірвав послідовне проведення в життя програми *Народного фронту*. Здійснюючи політику «невтручання», сприяв придушенню Ісп. республіки. В 1946—47 Б.— голова Тимчасового уряду, який підписав невигідну для Франції екон. угоду з США, розв'язав «брудну війну» у В'єтнамі. Виступив за розрив співробітництва з комуністами. Стояв на антирад. позиціях, підтримував політику імперіалістичних кіл, спрямовану на зрив рішень *Потсдамської конференції 1945* щодо Німеччини.

БЛЮМ (Blum) Роберт (10.XI 1807, Кельн — 9.XI 1848, Відень) — німецький дрібнобуржуазний демократ, публіцист. На початку *революції 1848—49 в Німеччині* очолював демократів Саксонії. Обраний депутатом Франкфуртських нац. зборів, Б. очолив їх ліве, демократичне, крило. В рядах *«Академічного легіону»* брав участь у барикадних боях у Відні в жовтні 1848. Після придушення революції розстріляний за вироком австр. військ. суду.

БЛЮМ, блум (англ. bloom) — заготовка квадратного перерізу, утворена *прокаткою* сталевого зливка на *блюмінгу*. Переріз Б. від 150 × × 150 до 450 × 450 *мм*², довжина 1—6 *м*. З Б. виготовляють рейки, балки, трубні заготовки тощо.

БЛЮМЕНТА́ЛЬ - ТАМА́РІНА Марія Михайлівна [уроджена Климова; 4 (16).VII 1859, Петербург — 16.X 1938, Москва] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1936). Сценічну діяльність почала 1887. У 1901—32 (з перервою) — артистка Моск. театру Корша (з 1925 — Моск. драм. театру), з 1933 — Малого театру. Ролі: Пошльопкіна («Ревізор» Гоголя), Улита, Анфуса («Ліс», «Вовки та вівці» О. Островського), Мотрона («Влада темряви» Толстого), Мотилькова («Слава» Гусєва), Князєва («На березі Неви» Треньова). Знімалась у фільмах: «Зустрічний», «Шукачі щастя» та ін. Нагороджена орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

БЛЮМІНГ, блумінг (англ. blooming) — прокатний стан для обтискування сталевих зливків великого поперечного перерізу на *блюми*. В разі потреби Б. використовують для прокатки *слябів*, а також фасонних заготовок. На Б. обробляють зливки масою від 2 до 14—16 *т*. Основні частини Б. (мал.): робоча кліть з *валками прокатними*, головні електродвигуни (заг. потужністю до 12—14 тис. *квт*) і устаткування для приведення в рух валків. Вис. підйому верхнього валка 900—1800 *мм*, довж. робочої частини 2350—3000 *мм*. Розрізняють Б. великі (діаметр валків 1100—1500 *мм* і більше), середні (діаметр валків 1000 *мм*) і малі (діаметр валків менший за 1000 *мм*). Продуктивність Б. 1—6 млн. *т* блюмів на рік. В СРСР

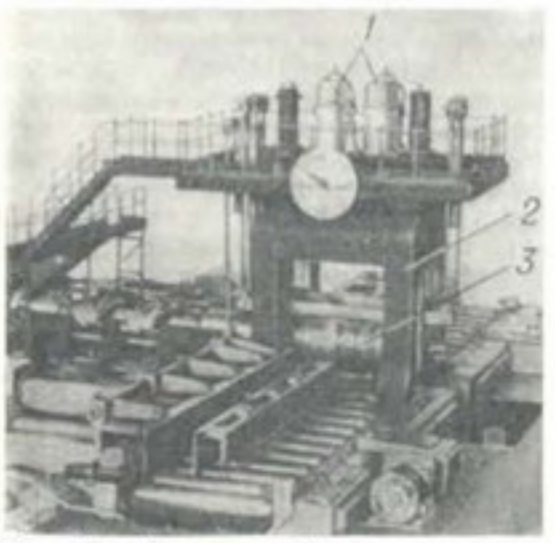

Блюмінг: *1* — головні електродвигуни; *2* — робоча кліть; *3* — верхній прокатний валок.

перший Б. став до ладу 1933 на Макіївському металург. заводі.

Ю. В. Зільберг.

БЛЮМІНГ-СЛЯБІНГ — прокатний стан для обтискування сталевих зливків великого поперечного перерізу на *блюми* і *сляби*. На Б.-с. обробляють зливки масою від 7 до 40 *т*. Порівняно з *блюмінгом* у Б.-с. більші висота підйому верхнього валка (до 2130 *мм*) і довжина робочої частини (до 3505 *мм*), що зумовлено прокаткою слябів великої ширини (до 2000 *мм*) і товщини (до 950 *мм*). Продуктивність Б.-с. менша, ніж *слябінга*.

БЛЮХЕР Василь Костянтинович [19.XI (1.XII) 1890 — 9.XI 1938] — рад. військовий і партійний діяч, Маршал Рад. Союзу (1935), герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1916. Н. в с. Барщинці (тепер Яросл. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни, унтер-офіцер. У 1917 брав участь у боротьбі за владу Рад на Поволжі та Уралі. В 1918 командував рад. військами, що розгромили білогвард. банди ген. Дутова; 10-тисячною партизан. армією на Уралі, що здійснила перехід по тилах Колчака. Б. першим нагороджений орденом Червоного Прапора (28.IX 1918). В 1919—21 командував 51-ю стріл. д-зією, що відзначилася в боях проти колчаківців і врангелівців, зокрема в *Перекопсько-Чонгарській операції 1920*. В 1921—22— головнокомандуючий, військ. міністр і голова Військ. ради *Далекосхідної республіки*. Під керівництвом Б. було розгромлено білогвардійців під Волочаєвкою та здобуто Спаськ. З 1923 — командир корпусу, нач. Петроградського укріпленого району, гол. військ радник революц. кит. уряду Сунь Ят-сена (1924—27), помічник команд. військами Укр. військ. округу (1927—29), з 1929 до жовтня 1938 — команд. Особливою Червонопрапорною Далекосхідною армією. Б. керував розгромом військ кит. мілітаристів під час рад.-кит. конфлікту (1929). Влітку 1938, в період розгрому япон. мілітаристів біля озера Хасан,— команд. Далекосхідним фронтом. На XVII з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б). Член ВЦВК (1921—24) і член ЦВК СРСР (1930—38). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, 5 орденами Червоного Прапора та орденом Червоної Зірки.

Літ.: Душенькин В. В. Пролетарский маршал. М., 1973.

БОА́, звичайний удав (Constrictor constrictor, Boa constrictor) — змія род. *удавових*. Довж. до 4 *м*. Голова вкрита дрібними лусочками. Забарвлення буро-коричневих відтінків з металевим полиском. На спині ряд великих округлих плям, по боках — своєрідний орнамент. Б. поширений у тропічній Америці (в лісах або в сухих жарких місцевостях). Живиться переважно дрібними ссавцями. Шкіру Б. використовують для виготовлення галантерейних виробів.

В. І. Таращук.

БОБЕ́НКО Андрій Михайлович (справжнє прізв.— Бібик; р. н. невідомий, Полтавщина — 1920) — український поет. З юнацьких років працював кочегаром на пароплавах Одес. порту. Склавши іспит на звання вчителя, працював педагогом. Почав друкуватися 1883 в альманасі М. Старицького *«Рада»* (поезії «Бурлака», «Марні сльози»). Згодом твори Б. з'являються в журн. «Зоря» (оповідання «Лірник», «Багата кутя») й петерб с.-д. виданні «Вільна Україна». Як поет формувався під впливом творчості Т. Шевченка. Провідна тема творів — боротьба трудящих за звільнення з-під гніту експлуататорів. Б.— один з перших поетів-робітників, творчість яких знаменувала зародження укр. пролет літератури.

Тв.: Перевесло. Одеса, 1913.

БОБЕ́Р — річка в Ровенській обл. УРСР, права притока Случі (бас. Прип'яті). Довж. 50 *км*, пл. бас. 446 *км*². Бере початок на схилах Придніпровської височини.

БОБЕ́Р РІЧКОВИ́Й (Castor fiber) — гризун родини бобрових. Довж. тіла 70—100 *см*, маса до 30 *кг*. Пристосовані до напівводяного способу життя. У Б. р. широкий лопатоподібний хвіст, пальці задніх кінцівок з'єднані плавальною перетинкою; губи, що змикаються позаду різців, дають змогу гризти під водою. Хутро від світло-каштанового до темно-бурого, іноді майже чорного кольору з густим шовковистим підпушком. Б. р. поширений у Європі і Пн. Америці. В СРСР окремі колонії збереглись у Білорусії, Воронезькому заповіднику, в Сибіру, на Україні по річках Київської, Чернігівської, Житомирської, Волинської та Ровенської обл. Живляться Б. р. корою, молодими гілками, трав'янистою рослинністю. Споруджують нори, жит. «хатки», греблі; для сплаву гілок риють канали, гострими різцями зрізають

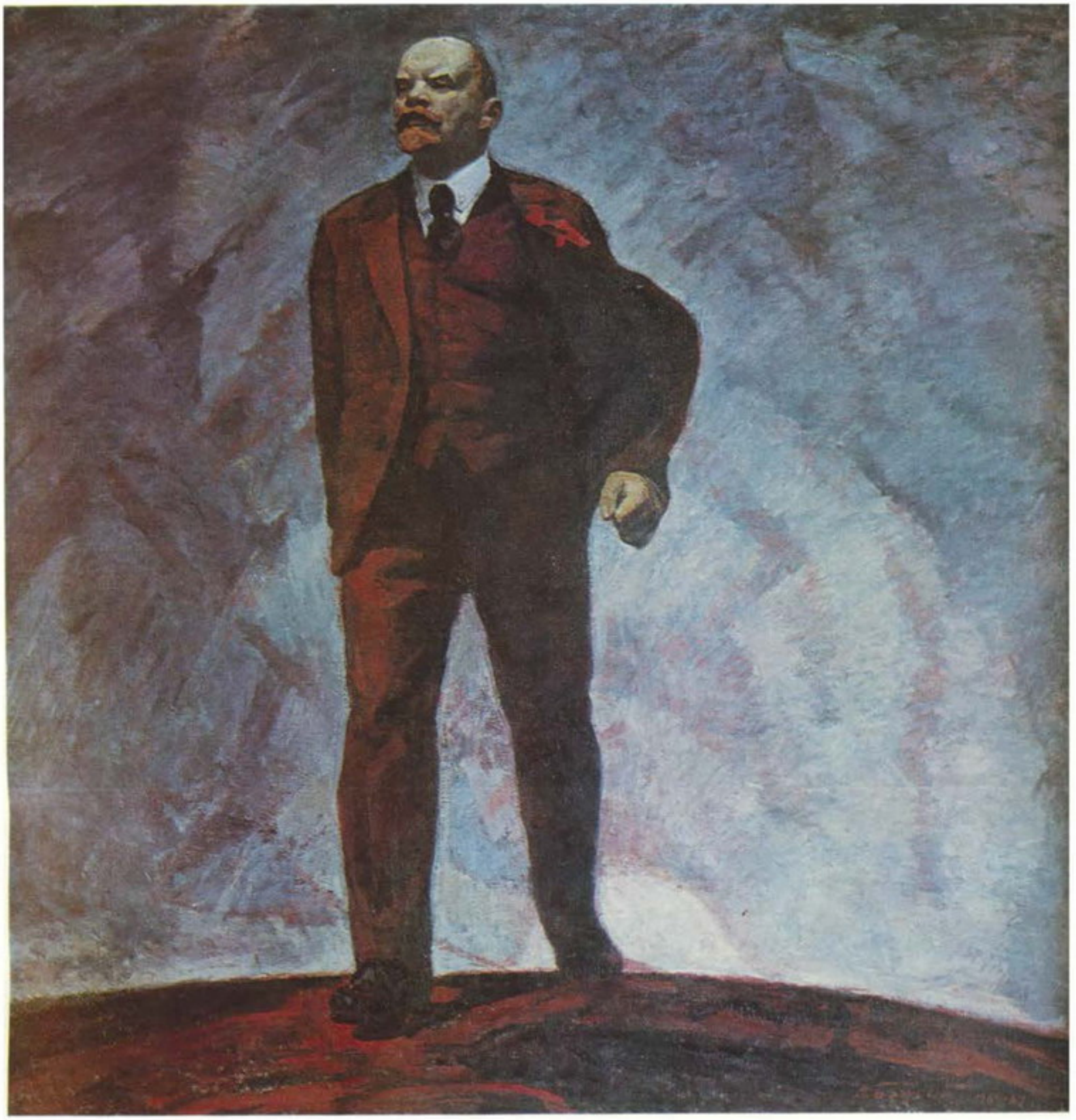

До ст. **Божій М. М.** Двадцятий вік. 1964–67. Державний музей українського образотворчого мистецтва у Києві.

1

До ст. **Бокшай Й. Й.**

1. Синевирські полонини. 1967. Державний музей українського образотворчого мистецтва у Києві.
2. Портрет верховинця. 1934. Закарпатський художній музей в Ужгороді.
3. Зустріч на полонині. 1957. Державна Третьяковська галерея.

2

3

дерева діаметром понад 1 *м*. Живуть сім'ями. Самка раз на рік (в умовах України — в червні) після 105-денної вагітності народжує 2—3 малят. Крім хутра бобрів. цініться т. з. боброва струмина — продукт *мускусних залоз*, яку використовують у парфюмерії. В СРСР полювання на Б. р. заборонено.

БОБИ́ (Vicia faba) — однорічні трав'янисті рослини род. *бобових*. Стебло прямостояче, порожнисте, від 65 до 190 *см* заввишки. Листки складні. Квітки в коротких гронах по 2—4. Плід — плескуватий *біб* з 3—4 насінинами. Б.— давня культура (на території СРСР Б. відомі з 6—7 ст.). Бл. 100 сортів, які поділяють на 2 групи — Б. кормові (сорти: Пікуловицькі 1, Хоростківські, Коричневі, Уладівські фіолетові, Хмельницькі місцеві та ін.) та харчові (сорти: Білоруські, Російські чорні та ін.). На Україні культивують переважно на Поліссі, в Лісостепу і в зх. областях.

Вирощують Б. на зерно, зелену масу і силос. Цінна кормова культура (1 *кг* зерна містить 1,29 кормової одиниці і 287 *г* перетравного протеїну). Медоноси.

БОБИКЕ́ВИЧ Костянтин (р. н. невід., с. Старі Скоморохи, тепер Галицького р-ну Івано-Франківської обл.— 9.IX 1884) — український письменник. Вчився у Львів. ун-ті, належав до академічного т-ва «Дружній лихвар». Автор оповідань з життя галицького міщанства («Клопоти „скінченого" академіка», «На обзоринах»; опубліковані 1881—82 в журн. «Зоря») та повісті «Жертва панського весілля».

БОБИКЕ́ВИЧ Олекса Христофорович (1865, с. Малі Дідушичі, тепер Стрийського р-ну Львівської обл.— 8.XII 1902, м. Стрий) — український письменник ліберально-буржуазного напряму. В 1888 закінчив Львів. духовну академію, був священиком. Друкувався в газетах «*Діло*» і «Батьківщина» та в журн. «*Зоря*». З «народовських» позицій критикував бурж. вибори (поема «В небі»). Автор оповідань з нар. життя, комедії «Настоящі».

БОБИЛІ́ — збіднілі феодально залежні люди в Російській державі 15 — поч. 18 ст., які не несли державного *тягла*, а лише платили *оброк* — бобильщину. Поява Б. пов'язана з процесом закріпачення населення, який супроводився розоренням селян і посадських людей. Після запровадження 1679 *подвірного оподаткування* Б.— власники дворів щодо податей були прирівняні до селян; бездвірні Б. не несли тягла. Після запровадження *подушної податі* 1724 Б. злилися з селянами. В просторіччі Б.— безпритульні, одинокі, безсімейні люди.

БОБИ́НСЬКИЙ Василь Петрович (11.III 1898, м. Кристинопіль, тепер м. Червоноград Львівської обл.— 2.I 1938) — український рад. поет. Перша збірка — «В притворі храму» (1919). З 1923, перебороючи естетсько-модерністські впливи, стає на шлях пролет. л-ри. Був одним з організаторів групи революц. письменників «*Горно*». Видавав прогресивний літ. тижневик «Світло» (1925—28), за його редакцією виходив журн. «*Вікна*» (1927—30). Зазнав переслідувань польс. бурж. властей. Написану в тюрмі поему «Смерть Франка» (1927) відзначено премією Українського Радянського уряду. В 1930 переїхав на Рад. Україну. Був членом літ. організацій «*Західна Україна*» і ВУСПП. Перекладав худож. твори з рос., польс., нім., франц. мов. *Тв.:* Вибране. К., 1960; Поезії. К., 1967.

П. М. Довгалюк.

БОБІВНИ́К, вахта (Menyantes) — рід рослин род. тирличевих. Єдиний вид роду — Б. трилистий (M. trifoliata) — багаторічна трав'яниста рослина з повзучим стеблом і трійчастими черговими листками на довгих черешках. Квітки з майже білим зовні й рожевим зсередини п'ятироздільним віночком зібрані в китицю на довгій безлистій стрілці.

Плід — коробочка. Бобівник поширений у помірній зоні Пн. півкулі; росте на болотах, заболочених луках та берегах річок і озер. Медонос. Лікарська рослина — відвар листя і кореневища вживають при шлункових захворюваннях.

БОБО́ВІ (Leguminosae, Fabaceae) — родина *дводольних* роздільнопелюсткових рослин. Понад 500 родів і бл. 13 000 видів, поширених по всій земній кулі. Однорічні та багаторічні трав'янисті рослини, напівкущі, кущі, зрідка дерева, ліани. Листки здебільшого з прилистками, перисто- або пальчастоскладні, рідше прості; іноді пластинки листків малорозвинені або редуковані, їхню функцію виконують листовидні черешки *(філодії)* або зелені стебла *(хладодії)*. Квітки двостатеві, здебільшого неправильні, рідше правильні, з подвійною оцвітиною, поодинокі або в суцвіттях, частіше в китицях. Пелюсток здебільшого 5. Тичинок 10 або більше. Плід — біб, здебільшого багатонасінний, розкривний, рідше — однонасінний, нерозкривний.

Б. поділяють на 3 підродини: мімозові (Mimosoideae), цезальпінієві (Caesalpinioideae), метеликові (Papilionoideae). Бобові відомі з крейдового періоду; в УРСР рештки їх знайдено в еоценових відкладах Середнього Придніпров'я і в сарматських відкладах Причорномор'я. В СРСР — 1800 видів, з них в УРСР — близько 300, де вони становлять близько 6% видів дикорослої флори. Б. мають велике госп. значення. Серед них є чимало багатих на білкові речовини та вітаміни харчових (*квасоля, горох, боби, сочевиця, арахіс* тощо) та кормових (види *люцерни, конюшини, еспарцету, чини*, горошку та ін.) рослин. Деякі види дають цінні речовини: бальзами (міроксилон, копаїфера), *дубильні речовини* (аравійські акації та ін.), камеді (трагакантові астрагали), барвники (індигофера, дрік та ін.), цінну деревину (кампешове, чорне, червоне та сандалове дерева). Деякі види Б. використовують у медицині (термопсис, солодець, буркун, калабарський біб, касія). Багато Б.— декоративні рослини (альбіція, гліцинія, робінія, запашний горошок та ін.). Б. підвищують родючість грунту, оскільки на їхньому корінні селяться *бульбочкові бактерії*, що засвоюють атмосферний азот. На полях Б. використовують як зелене добриво. Серед Б. є й *бур'яни* (напр., *софора* китниковидна).

БО́БО-ДІУЛА́СО — місто на Пд. Зх. Верхньої Вольти. Залізнична станція, вузол автошляхів, міжнар. аеропорт. 70 тис. ж. (1970). Підприємства текст. (обробка сизалю, бавовни), харч., лісопильної промисловості. Кустарне виробництво килимів. Торг. центр.

БОБОЛИ́НСЬКИЙ Леонтій (р. н. невід.— п. не раніше 1700) — український літописець. У 1699, бувши ієромонахом чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, написав твір «Літописець сій єсть Кроніка з розних авторів и гісториков многих...». Хроніка Б. являє собою компілятивне зведення творів давньогрец. і рим. істориків, давньорус. літописів, польс. і лит. хронік. У ній викладено події з давніх часів до серед. 17 ст. Найціннішою є частина літопису, де йдеться про події 2-ї пол. 17 ст., сучасником яких був автор. Вона містить оповідання про визвольну боротьбу укр., молд. і волоського народів проти тур. гніту. Б. докладно описує розгром турків російськими військами і українськими козаками під час *Чигиринських походів 1677 і 1678*.

БОБРЕ́ЦЬКИЙ Микола Васильович [20.V (1.VI) 1843, с. Троянка, тепер Голованівського р-ну Кіровоградської обл.— 11 (24).IX 1907, Київ] — український рад. зоолог-дарвініст, учень О. О. *Ковалевського*. Закінчив Київ. ун-т (1866), де працював до кінця життя (з 1877 — професор). Осн. праці Б.— з ембріології ракоподібних, комах, головоногих і черевоногих молюсків та ін. безхребетних, а також з анатомії і систематики кільчастих червів. Автор першого рос. підручника зоології для ун-тів — «Основи зоології» (в 1—3, 1884—91).

БО́БРИК — важка товста вовняна тканина з начісаним коротко стриженим ворсом з лицьового боку. З Б. шиють верхній одяг.

БО́БРИКИ — колишня (до 1934) назва м. *Новомосковська*.

БО́БРИНЕЦЬ — місто Кіровоградської обл. УРСР, райцентр, за 54 *км* від Кіровограда, з яким сполучений автошляхом.

Бобринець виник у середині 18 ст. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1938 — місто. У місті — маслозавод, харч. та побутового обслуговування комбінати, 2 цегельні, гранітний кар'єр, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Школи: 8 заг.-освітніх, музична, спортивна; с.-г. технікум, сільське профес.-тех. уч-ще, 4 лік. заклади. Будинок культури, 5 клубів, кінотеатр, 2 бібліотеки. У 60-х рр. 19 ст. у Б. жили і працювали М. Л. *Кропивницький* і І.К. *Карпенко-Карий*, які створили тут аматорський театр. гурток. У Б. відкрито музейну кімнату М. Л. Кропивницького й І. К. Карпенка-Карого.

М. М. Блюменталь-Тамаріна.

В. К. Блюхер.

В. П. Бобинський.

БОБРИНЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Кіровоградської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 42,9 тис. чол. (1976). У районі — 104 населені пункти, які підпорядковані міській і 20 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Бобринець*.

Лежить на Пд. Сх. *Придніпровської височини*. Корисні копалини: каолін, граніти, гнейси, пісок, глина. Гол. річки: *Інгул*, Сугоклія, Бобринка (бас. Пд. Бугу). Грунти

чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Переважає харч. пром-сть та виробн. буд. матеріалів. Найбільші підприємства: бобринецькі маслороб-ний, 2 цегельні з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Бобринець), 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1976 становила 133 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 119,7 тис. *га*. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, багаторічні трави. В Б. р.— 15 колгоспів, 5 радгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Автошляхів — 332 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 258 *км*.

У районі — 38 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, сільське профес.-тех. уч-ще, с.-г. технікум, 44 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. 18 будинків культури, 57 клубів, 79 кіноустановок, 44 б-ки, 2 музеї. На хуторі поблизу с. Мар'янівки Б. р. народився український актор І. О. *Мар'яненко*.

О. О. Медведєв.

БО́БРИНСЬКІ — великі поміщики, графи. Власники багатьох маєтків і цукр. з-дів на Україні (понад 40 тис. дес. у Черкаському та Чигиринському повітах Київ. губ.) і в Росії. Б. відігравали значну політ. роль у царській Росії. Родоначальник Олексій Григорович Б. (1762—1813) — позашлюбний син Катерини II і Г. Орлова. Олексій Олександрович Б. (1852—1927) — рос. реакційний державний діяч. Займався археологією. Досліджував пам'ятки бронзового і скіфського часу на Черкащині. Емігрував 1919. Георгій Олександрович Б.— генерал-губернатор Галичини в серпні 1914 — червні 1915. Проводив русифікаторську політику, водночас зберіг у Галичині австр. законодавство, яке захищало інтереси експлуататорських класів. Придушив ряд виступів трудящих мас.

Бобслей.
Траса для проведення перегонів.

БОБРИ́ЩЕВИ-ПУ́ШКІНИ — декабристи, російські поети, брати Микола Сергійович [21.VIII (2.IX) 1800, Алексинський повіт Тульської губ.— 13 (25).V 1871, с. Покровське Тульської губ.] і Павло Сергійович [12 (24).VII 1802, Алексинський повіт Тульської губ.— 13 (25).II 1865, Москва]. Навчалися в Шляхетному пансіоні при Моск. ун-ті. Після закінчення навчання — поручики штабу 2-ї армії, розміщеного в Тульчині. Члени *Південного товариства декабристів* — Микола з 1820, Павло — з 1822. За своїми поглядами близькі до П. І. *Пестеля*. В поетичних творах виступали як вільнодумці, атеїсти, сатирики. В 1826 заарештовані й засуджені — Микола на 20 років заслання (Якутська обл., пізніше — Туруханськ), Павло на 8 років каторги (Нерчинські рудники).

БОБРО́ВИЦЯ — місто Чернігівської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція.

Виникла в 12 ст. В 1654 в складі Лівобережної України возз'єднана з Росією. Рад. владу в Б. встановлено в січні 1918. З 1923 — с-ще міськ. типу. З 1958 — місто. В Б.— цукр., сухого знежиреного молока, хлібний та комбікормовий з-ди, харч. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка», будинок побуту. 5 заг.-освітніх, музична школи; 8 лік. закладів. 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 12 б-к. В 1846 в Б. приїздив Т. Г. Шевченко.

БОБРО́ВИЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Чернігівської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 67,3 тис. чол. (1976). В районі — 55 населених пунктів, які підпорядковані міській, селищній та 21 сільс. Раді народних депутатів. Центр — м. *Бобровиця*. Лежить у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: глини, піски. Найбільша річка — *Недра*. Пн.-зх. частина району розташована в зоні мішаних лісів, решта — в лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, осика, сосна, вільха) займають 20,1 тис. *га*. Переважають підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: бобровицькі цукр., сухого знежиреного молока, хлібний, комбікормовий з-ди, Новобиківський цукр. з-д Працює комбінат побутового обслуговування (Бобровиця) та 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківницького напряму і тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1976 становила 119,2 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 84,8 тис. *га*. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки. В Б. р.— 21 колгосп, 4 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Бобровиці, Кобижча. Автошляхів — 364 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 145 *км*. В районі — 41 заг.-освітня, муз. школи, Майнівський радгосп-технікум; 51 лік. заклад, у т. ч. 8 лікарень. Палац культури, 15 будинків культури, 26 клубів, кінотеатр, 35 кіноустановок, 75 б-к, істор.-краєзнавчий музей (с. Піски). В с. Пісках Б. р. народився укр. поет П. Г. *Тичина*; в с. Новій Басані — укр. рад. біохімік М. Ф. *Гулий*; у с. Воронькових поховано декабристів С. Г. *Волконського* та О. В. *Поджіо*, а також М. М. *Волконську*, які тут жили після повернення з Сибіру 1857.

О. Г. Гурбич.

БОБРО́ВНИКИ — категорія феодально залежних селян на Україні в 14—17 ст., які полювали на бобрів. Б. були в держ., магнатських, шляхетських і монастирських маєтках. Феод. повинності сплачували хутром. У зв'язку з посиленням феод.-кріпосницької експлуатації Б. у 18 ст. були перетворені на кріпаків.

БОБРО́ВСЬКА Цецілія Самійлівна [уроджена Зеліксон; 7 (19).IX 1876, м. Веліж, тепер Смоленської обл.— 6.VII 1960, Москва] — професіональна революціонерка, рад. партійний діяч. Н. в сім'ї службовця. В революц. русі з 1894. Член Комуністичної партії з 1898. В 1899—1900 вела парт. роботу в Харкові. В 1902—03 — агент «*Искры*». В 1904—14 проводила революц. діяльність на Кавказі, в Москві, Іваново-Вознесенську та ін. містах. Учасниця Великої Жовтн. соціалістич. революції в Москві, потім на відповідальній парт. і наук. роботі. Автор спогадів і праць з історії партії. Нагороджена орденом Леніна.

БОБРО́ВСЬКИЙ (Bobrowski) Йоганнес (9.IV 1917, Тільзіт — 2.IX 1965, Берлін) — німецький письменник (НДР). Почав друкуватися 1961. Творчості Б., пройнятій антифашист. ідеями, властива соціально-філос. проблематика, звернення до культури і фольклору народів Сх. Європи. Автор збірок віршів, романів «Левінів млин» (1964), «Литовські клавіри» (1966), зб. новел «Застерігаючий» (1967; дві останні — опубл. посмертно).

Тв.: Укр. перекл.— Левінів млин.— Литовські клавіри. К., 1971; Рос. перекл.— Избранное. М., 1971.

БОБРО́ВСЬКИЙ (Bobrowski) Стефан (22.IV 1841, с. Терехове, тепер Бердичівського р-ну Житомирської обл.— 12.IV 1863, Ізбиці поблизу Равича, тепер ПНР) — польський революціонер-демократ. У 1856—60 навчався в Петерб., Київ. ун-тах. Був зв'язаний з нелегальними студентськими гуртками й польс

офіцерськими орг-ціями. В 1861 організував на тер. Києво-Печерської лаври підпільну друкарню. В 1862 емігрував до Франції. На поч. *польського повстання 1863—64* прибув у Варшаву, де ввійшов до гол. органу повстанців — Центр. нац. к-ту, в якому представляв ліве крило. Протягом перших місяців повстання фактично керував ним. Вбитий на дуелі.

БОБРО́К-ВОЛИ́НСЬКИЙ Дмитро Михайлович (рр. н. і см. невід.) — князь, воєвода. Родом з Волині. Син лит. князя Коріата (Михайла) Гедиміновича. Був на військ. службі в моск. великого кн. *Дмитрія Донського*. Брав участь у походах моск. війська в Литву, на волзьких болгар (1376), на татар (1378). Відзначився в *Куликовській битві 1380*. Завдяки раптовому ударові засадного полку, очолюваного Б.-В. і серпуховським кн. Володимиром Андрійовичем, тат. військо зазнало в Куликовській битві остаточної поразки.

БОБРУ́ЙСЬК — місто обласного відпорядкування Могильовської обл. БРСР, райцентр, порт на р. Березині (бас. Дніпра). Вузол залізниць і автошляхів. 185 тис. ж. (1976). Значний пром. і культ. центр. Гол. галузі пром-сті: машинобудівна (маш.-буд., тракторних деталей і агрегатів, с.-г. машин, ваговий з-ди), деревообр. (меблеві ф-ки, фанерно-деревообр. комбінат) та хім. (гідролізний, гумотех. виробів з-ди, шинний комбінат). Розвинута також харч. (олійно-жирова, м'ясо-мол., консервна, винобробна) та легка (швейна, хутрова, шкіряна, трикотажна, взут. галузі, ф-ка худож. виробів) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. 5 серед. спец. навч. закладів. Театр драми і комедії, краєзнавчий музей. Б. відомий з 14 ст.

БОБСЛЕ́Й (англ. bobsleigh) — швидкісний спуск з гір по спеціальних трасах на спортивних керованих дво- або чотиримісних санях, які також наз. *бобслеєм*. Траси — льодові жолоби завдовжки 1500—2000 *м* з 5—8 віражами. Під час спуску швидкість досягає понад 100 *км/год*. Як вид спорту виник наприкінці 19 ст. у Швейцарії. З 1924 Б. входить до програми Олімпійських ігор.

БОВЕ́ Осип Іванович [24.X (4.XI) 1784, Петербург— 16 (28). VI 1834, Москва] — російський архітектор. У 1802—07 навчався у Моск. архітектурній школі. З 1807 працював помічником М. Ф. *Казакова* в Москві. Брав активну участь у відбудові Москви, спаленої 1812. Здійснив реконструкції Красної і забудову Театральної (тепер Свердлова) площ, планування Олександрівського саду. За проєктами Б. збудовано: в Москві — будинок Гагаріних (пізніше Книжкова палата, 1817; не зберігся), Тріумфальні ворота в пам'ять Вітчизн. війни 1812 (1827—34), 1-у міську лікарню (1828—32); церкву в с. Архангельському Моск. обл. (1822).

Літ.: Покровская З. К. Архитектор О. И. Бове. М., 1964.

О. І. Бове. Колишній будинок М. С. Гагаріна, пізніше — Книжкова палата в Москві. 1817 (не зберігся).

БО́ВЕРІ (Boveri) Теодор (12.X 1862, Бамберг — 15.X 1915, Вюрцбург) — німецький цитолог та ембріолог. Професор Вюрцбурзького ун-ту. Праці присвячені вивченню змін внутрішньоклітинних структур у процесах поділу клітини, дозрівання статевих клітин, запліднення і раннього розвитку зародка. Б. разом з К. Раблем висунув теорію «індивідуальності хромосом». Встановив різницю між *хроматином* статевих та соматичних клітин; заклав основи вчення про т. з. органоутворюючі речовини.

БОВШІ́ВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — три стародавні багатошарові поселення (Бовшів I, II і III), виявлені поблизу с. Бовшова Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Досліджувалися 1960—64. Відкрито залишки напівземлянкових жител і госп. споруд 6—7 ст., наземних і напівземлянкових жител 12—13 ст. Знайдено численні госп. предмети. На поселенні Бовшів II, крім шару ранньослов. часу, було досліджено шар *черняхівської культури* (2—5 ст.). У нижніх шарах поселень відкрито залишки споруд і матеріали *липицької культури* та фракійського гальштату (Бовшів I), культури ноа (Бовшів II) тощо. Найранішими знахідками на поселеннях Бовшів I і Бовшів II є ями із залишками культури лінійно-стрічкової кераміки (5—4-го тис. до н. е.). *В. Д. Баран.*

БОГ — уявна надприродна всемогутня істота; основне поняття всякої *релігії*. Виникнення ідеї Б. пов'язане з уособленням первісною людиною грізних і незрозумілих їй сил природи. Для первісних релігій характерне багатобожжя (*політеїзм*). У класово-антагоністичному суспільстві, з посиленням єдиновладдя, воно поступово переходить в однобожжя (*монотеїзм*). З завершенням істор. процесу формування монотеїстичних релігій виникло реліг.-філософ. вчення про Б.— *теологія*. Теоретичною основою її стала ідеалістична філософія. Марксизм-ленінізм дав всебічну критику ідеї Б., розкрив класові й гносеологічні корені уявлень про Б. і довів їхню наук. неспроможність.

БОГАЄ́ВСЬКИЙ Костянтин Федорович [12 (24).I 1872, Феодосія — 17.II 1943, там же] — російський рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР (з 1933). Навчався в петерб. АМ (1891—97) у А. *Куїнджі*. З 1900 працював у Феодосії. Твори: живописні — «Старий Крим» (1902), «Генуезька фортеця» (1907), «Феодосія» (1927), «Дніпробуд» (1930), «Будуємо гігант» (1930), «Азовсталь» (1937); графічні — альбом «Пейзажі Кімерії» (1923), «Баку» (1931).

Літ.: Барсамов Н. С. Богаевский. М., 1961.

БОГАЄ́ВСЬКИЙ Овксентій Трохимович [25.XII 1848 (8.I 1849), Полтавщина — 5.XII 1930, Кременчук] — український хірург, науковець. Закінчивши мед. ф-т Київського ун-ту (1874), працював лікарем у Миргороді, з 1883 — в Кременчуку. Відомий як хірург-новатор. Автор праць з питань хірургії, створив школу хірургів-практиків. Учасник багатьох рос. та міжнар. з'їздів хірургів.

Ю. Й. Богатяков.

БОГАРА́ (від перс. бехар — весна), богарні землі — неполивні землі в районах зрошуваного землеробства, використовувані для вирощування с.-г. культур. Богарні посіви поширені на незручних для поливу площах, гол. чин. у Серед. Азії, Закавказзі, на Пд. Казахстану. На Б. вирощують найбільш посухостійкі зернові, тех. та баштанні культури.

БОГА́ТИКОВ Юрій Йосипович (н. 28.II 1932, м. Єнакієве, тепер Донецької обл.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1968. У 1959 закінчив муз. уч-ще в Харкові. В 1960—75 — соліст Харківської, потім Ворошиловгр., з 1975 Крим. держ. філармонії. В репертуарі: народні пісні й вокальні твори рад. композиторів.

БОГАТИ́Р Захар Антонович [н. 31.VIII (13.IX) 1909, с. Коломак, тепер смт Валківського р-ну Харківської обл.] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1932. Н. в сел. сім'ї. В 1934—41 — на керівній комсомольській і рад. роботі. В 1941—42 — комісар партизанського загону, 1942—44 — комісар партизанського з'єднання під командуванням О. М. *Сабурова*. Після війни — на рад., парт. і наук. роботі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

БОГАТИРІ́ — герої народного епосу, хоробрі, сильні воїни. У *билинах* найпопулярнішими були образи богатирів — *Іллі Муромця, Добрині Нікітича* та ін. В укр. думах і казках богатирською силою наділено *Коновченка*, Феська Ганжу *Андибера, Кирила Кожум'яку, Котигорошка, Вернигору, Вернидуба* та ін. В рос. і укр. епосі

К. Ф. Богаєвський. Феодосія. Акварель. 1927. Державна Третьяковська галерея в Москві.

відтворено образи жінок-богатирок Настасії Микулівни, Настасії-королівни, Марусі — козацької дочки та ін. Майже в усіх народів світу є епічні твори про своїх нац. героїв-богатирів (франц.— «Пісня про Роланда», нім.— «Пісня про Нібелунгів», іспан.— «Пісня про Сіда», узб., казах. та ін.— «Алпамиш», кирг.— «Манас», ест.— «Калевіпоег» та ін.).

БОГАТИРЬО́В Анатолій Васильович [н. 31.VII (13.VIII) 1913, Вітебськ] — білоруський рад. композитор і педагог, нар. арт. БРСР (з 1968). Член КПРС з 1954. В 1937 закінчив Білорус. консерваторію. Один з основоположників білорус. опери. Твори: опери «У пущах Полісся» (пост. 1939), «Надія Дурова» (пост. 1956); кантати «Білорусь» (1949), «Білоруські пісні» (1967); дві симфонії, концерти для віолончелі, контрабаса; музика до драм. спектаклів і кінофільмів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

О. В. Богатський.

БОГАТИРЬО́В Семен Семенович [3 (15).II 1890, Харків — 31.XII 1960, Москва] — український і російський рад. музикознавець і педагог, заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1946). В 1912 закінчив Харків. ун-т, 1916 — Петроград. консерваторію. В 1917—19 та 1922—41 викладав у Харківській консерваторії (учні: Д. *Клебанов*, Ю. *Мейтус*, В. *Нахабін*, А. *Штогаренко* та ін.). У 1943—60 — професор Моск. консерваторії. Відновив незакінчену симфонію П. Чайковського (Es — dur, виконано 1957). Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Двойной канон. М.— Л., 1947; Обратимый контрапункт. М., 1960; Исследования, статьи, воспоминания. М., 1972.

Є. А. Богданов.

БОГА́ТСЬКИЙ Олексій Всеволодович (н. 25.VIII 1929, Одеса) — український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1952. Закінчив (1951) Одеський ун-т. З 1959 очолює кафедру органічної хімії Одеського ун-ту, в 1970—75 — ректор цього ун-ту. З 1975 — голова Південного наук. центру АН УРСР, з 1977 — директор Фіз.-хім. ін-ту АН УРСР. Осн. праці присвячені динамічній *стереохімії* і *конформаційному аналізові* гетероциклів, хімії фізіологічно активних сполук, хім. біоніці та методам органічного синтезу. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора і медалями.

Тв.: Нові проблеми сучасної стереохімії. «Вісник АН УРСР», 1974, № 12; Про нові шляхи пошуку протиракових хімічних препаратів. «Вісник АН УРСР», 1976, № 5.

С. І. Богданов.

БО́ГАЧ Петро Григорович [н. 17 (30).I 1918, с. Стара Соколівка, тепер с. Соколівка Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.] — український рад. фізіолог і біофізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1943. Праці Б. присвячені гол. чин. вивченню функцій травного апарата, ролі різних структур головного мозку в регуляції його діяльності, біофізиці м'язового скорочення тощо. За монографію «Механізм нервової регуляції моторної функції товстого кишечника» (1961) Б. присуджено премію АН СРСР імені К. М. Бикова (1967). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і Червоної Зірки та медалями.

Орден Богдана Хмельницького.

БО́ГДАН Іван Гаврилович (н. 29.II 1928, с. Дмитро-Білівка Казанківського р-ну Миколаївської обл.) — український рад. спортсмен, заслужений майстер спорту з класичної боротьби, олімпійський чемпіон (1960). Чемпіон світу (1958, 1961), чемпіон СРСР (1958, 1959, 1961). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

БО́ГДАН — селище міського типу Рахівського р-ну Закарпатської обл. УРСР, на р. Білій Тисі (притока Тиси), за 15 *км* від залізничної ст. Рахів.

Богданський лісопункт, лісництва Рахівського лісокомбінату, швейний цех Рахівської ф-ки художніх виробів. 2 заг.-освітні школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби. 3 б-ки. Виник у 1-й пол. 18 ст.

БОГДА́Н ХМЕЛЬНИ́ЦЬКИЙ — див. *Хмельницький* Богдан Михайлович.

БОГДА́НА ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО О́РДЕН — орден СРСР, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 10.X 1943 на честь видатного державного діяча і полководця України Б. *Хмельницького*. Нагороджуються Б. Х. о., згідно з статутом ордена, командири і бійці Рад. Армії, ВМФ і партизанських загонів, що виявили особливу рішучість і вміння в операціях по розгрому ворога, мужність і самовідданість у боях за Рад. Батьківщину. Б. Х. о. має три ступені. Знак ордена 1-го ступеня (найвищого) виготовляється з золота, 2-го і 3-го — з срібла. Б. Х. о. усіх ступенів нагороджено бл. 8,5 тис. чоловік.

БОГДА́НОВ Анатолій Петрович [1(13).X 1834, Нижньодевицький пов. Воронезької губ.— 16 (28).III 1896, Москва] — російський антрополог і зоолог, один із засновників антропології в Росії, чл.-кор. Петербурзької АН (1890). Опублікував «Матеріали до антропології курганного періоду в Московській губернії» (1867), «Про могили скіфо-сарматської епохи в Полтавській губернії і про краніологію скіфів» (1880) та ін. праці з антропології і зоології. Виступав проти расизму й *полігенізму*. Працював у галузі історії зоології, популяризував зоол. знання.

БОГДА́НОВ Андрій Іванович [1692, поблизу Москви — 11 (22).IX 1766] — один з перших російських книгознавців. Закінчив гімназію при Петерб. АН, працював друкарем, помічником бібліотекаря, архіваріусом у 6-ці АН. Написав історію рос. та укр. друкарень. Йому належить перша спроба бібліографічного зведення рос. і укр. книг. Б.— співавтор М. В. Ломоносова у створенні «Короткого російського літописця» (1760) — переліку найважливіших подій до царювання Петра I включно.

БОГДА́НОВ Григорій Олександрович (н. 6.III 1930, с. Свистунівка Сватівського р-ну Ворошиловградської обл.) — український рад. вчений у галузі с. г., чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1972). Член КПРС з 1964. В 1952 закінчив Харків. зоотехнічний ін-т, працював зоотехніком. У 1956—70 — наук. співробітник Н.-д. ін-ту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (Харків). З 1970 — ректор Харків. зооветеринарного ін-ту, з 1973 — директор Н.-д. ін-ту тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР, з 1976 — ректор Укр. с.-г. академії (Київ). Осн. напрям наук. робіт — годівля с.-г. тварин. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями.

БОГДА́НОВ Єлій Анатолійович [5 (17).V 1872, Москва — 14.X 1931] — російський рад. учений, один з основоположників наукової зоотехнії в СРСР. Син антрополога А. П. *Богданова*. Закінчив Московський ун-т 1895, з 1897 — викладач, а з 1908 — проф. і зав. кафедрою заг. зоотехнії Московського с.-г. ін-ту (тепер Московська с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). Праці з питань вирощування, годівлі й розведення с.-г. тварин, методики та організації зоотехнічних досліджень, походження свійських тварин та ін. Досліджував участь білків в утворенні жиру в тілі тварин, зокрема свиней, показав значення *симбіозу* мікрофлори з тваринним організмом, науково обгрунтував *кормову одиницю*, що застосовується в СРСР.

БОГДА́НОВ Іван Лук'янович [н. 4 (17).VII 1903, с. Бредовка, тепер Смоленської обл.] — російський і український рад. інфекціоніст, чл.-кор. АМН СРСР (1953). Член КПРС з 1928. Закінчив мед. ф-т Смоленського ун-ту (1927). В 1941—51 — зав. кафедрою інфекц. хвороб Свердловського мед. ін-ту, 1951—73 — директор Ін-ту інфекц. хвороб у Києві, з 1974 — зав. клінічним відділенням цього ж ін-ту Праці Б. присвячені питанням діагностики та лікування дизентерії, висипного тифу, бруцельозу, дифтерії, скарлатини тощо, а також алергії в патогенезі інфекційних хвороб. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

БОГДА́НОВ Микола Миколайович [18 (30).XI 1872, с. Ілевський завод, тепер с. Ілев Ардатовського р-ну Горьковської обл.— 30.IV 1949, Харків] — український рад. вчений у галузі ветеринарії, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Член КПРС з 1920. В 1889 закінчив Казанський ветеринарний ін-т. У 1909—12 завідував клініками т-ва покровителів тварин у Києві. В 1919—25 працював у Костромському с.-г. ін-ті, з 1925 і до кінця життя — в Харків. ветеринарному ін-ті. Праці з питань епізоотології, клініки і лікування сверблячки та сибірки, знеболення й лікування вогнепальних ран у тварин.

БОГДА́НОВ Михайло Сергійович [24.VIII (5.IX) 1881 — жовтень 1937] — учасник громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1906. Н. в Курську. В 1911—14 вів парт. роботу в Харкові, з 1916 — в Києві. В 1917 — голова солдатського к-ту 3-го авіапарку, член Київ. Ради робітн. депутатів. На 2-му Всерос. з'їзді Рад обраний членом ВЦВК, на 1-му Всеукр. з'їзді Рад — членом ЦВК

Рад України. В грудні 1917 — квітні 1918 — голова військ. відділу Народного Секретаріату. В 1918—20 — комісар 9-ї стрілецької д-зії, київ. окружний військ. комісар, одес. губернський військ. комісар. Після громадян. війни — на відповідальній військ. і держ. роботі, голова Центр. ради Тсоавіахіму УРСР (з 1932). На XII з'їзді КП(б)У обраний членом ЦКК. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

БОГДА́НОВ Олександр Олександрович [справж. прізв.— Малиновський; 10 (22).VIII 1873, м. Соколка Гродненської губ., тепер ПНР — 7.IV 1928, Москва] — російський філософ, економіст, політичний діяч. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1899). З 1896 — член РСДРП. В 1903 примкнув до більшовиків. На III—V з'їздах РСДРП обраний членом ЦК від більшовиків. У роки реакції очолив антипарт. групу «Вперед». Один з лідерів одзовізму *(див. Одзовісти)*, прихильник *богобудівництва*. В 1909 за розкольницьку діяльність виключений з партії. З 1918 — ідеолог *«Пролеткульту»*. З 1926 — директор Моск. ін-ту переливання крові. Загинув внаслідок проведеного на собі мед. експерименту. За філос. поглядами був спочатку прихильником *природничоісторичного матеріалізму, енергетизму*, потім перейшов на позиції *механіцизму* й *махізму*, створив суб'єктивно-ідеалістичну філос. систему *емпіріомонізму*. Б. є одним із засновників *тектології*. Критику ідеалістичних поглядів Б. дав В. І. Ленін у праці *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»*. Б.— автор наук.-фантастичних романів «Червона зірка» (1908) й «Інженер Менні» (1912).

БОГДА́НОВ Семен Ілліч [17 (29).VIII 1894, Петербург — 12.III 1960, Москва] — рад. військовий діяч, маршал бронетанкових військ (1945), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. Н. в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1918. В 1923 закінчив Моск. вищу військ.-пед. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. д-зією, корпусом, 2-ю гвард. танк. армією. Війська під команд. Б. брали участь у визволенні тер. України. В 1948—54 — командуючий бронетанк. і механізованими військами Рад. Армії, 1954—56 — нач. Академії бронетанк. військ. З 1956 — у відставці. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

БОГДА́НОВ Сергій Михайлович (1859, Київ — 1920) — український агроном. Закінчив Київський університет (1883). З 1885 — викладач, а з 1890 — професор агрономії Київ. університету, при якому організував дослідний сад (1886) і лабораторію для агрохім. та фізіол. досліджень (1889). Ініціатор створення на Поділлі Деребчинського дослідного поля (1888). Досліджував потребу проростаючого насіння у воді і його відношення до грунтової вологи, розробив класифікацію грунтових вод, запропонував спосіб визначення т. з. мертвого (недоступного для всмоктування кореневими волосками рослини) запасу води в грунті. Редагував журн. «Земледелие» (з 1887 — орган Київського т-ва с. г.), створив «Підручник агрономії» (т. 1—3, 1909—11), «Ілюстрований сільськогосподарський словник (Енциклопедія сільського господарства)» (1895).

БОГДА́НОВ Федір Родіонович [3 (16).X 1900, с. Єліонка, тепер Стародубського р-ну Брянської обл.— 27.III 1973, Київ] — український рад. ортопед-травматолог, чл.-кор. АМН СРСР (1952). Член КПРС з 1944. Закінчив мед. ф-т Московського ун-ту (1925). З 1958 — заст. директора по науковій частині ін-ту ортопедії і травматології в Києві і зав. кафедрою Київ. ін-ту вдосконалення лікарів. Осн. праці присвячені захворюванням суглобів, порокам розвитку довгих трубчастих кісток, питанням кісткової регенерації; одним з перших почав застосовувати сталевий стрижень для внутрішньокісткової фіксації при лікуванні переломів довгих трубчастих кісток. Нагороджений орденом Леніна, двома ін. орденами, а також медалями.

БОГДАНО́ВИЧ Максим Адамович [27.XI (9.XII) 1891, Мінськ — 25.V 1917, Ялта] — білоруський поет, перекладач і літературознавець. Писав білорус. та рос. мовами. За життя вийшла зб. поезій «Вінок» (1913). Ліриці Б. властиві оптимізм, реалістичне відображення життя дореволюц. села, любов до трудового народу; вона тісно пов'язана з нар. поезією («З пісень білоруського мужика», 1909; «Слуцькі ткалі», 1912; «Межі», 1914 та ін.). У віршах «Рушимо, браття, хутчіше!» (1910), «Пан і мужик» (1912) звучить гнівний протест проти насильства і соціальної несправедливості. Автор ряду розвідок в галузі історії укр. народу (статті з циклу «Слов'янство»), його літератури (оглядова стаття «Образ Галичини в художній літературі», незакінчена стаття укр. мовою «Забутий шлях»), а також статей «Пам'яті Т. Г. Шевченка» й «Краса і сила. Спроба дослідження вірша Т. Г. Шевченка» (обидві — 1914). Перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника та ін.

Тв.: Збор твораў. т. 1—2. Мінск, 1968; Укр. перекл.— Вінок. Х., 1929; Лірика. К., 1967; Рос. перекл.— Избранные произведения. М., 1953.

Літ.: Ларченко М. Г. Тарас Шевченко и Максим Богданович. В кн.: Т. Г. Шевченко і слов'янські народи. К., 1961; Березкин Г. С. Человек на заре. М., 1970.

БОГДАНО́ВИЧ-ЗАРУ́ДНИЙ Самійло (рр. н. і см. невід.) — генеральний суддя Війська Запорізького. За дорученням Б. Хмельницького очолював укр. посольства до Росії, Польщі, Туреччини і Трансільванії. В 1654 разом з П. *Тетерею* вів переговори з рос. урядом про возз'єднання України з Росією. Згодом, підтримуючи І. *Виговського*, підписав *Гадяцький договір 1658* про перехід України під владу шляхет. Польщі. Після скинення з гетьманства І. Виговського перейшов на бік Ю. *Хмельницького*, схиливши його на союз з Польщею і Крим. ханством.

БОГДЕ́СКО Ілля Трохимович (н. 20.IV 1923, с. Ботушани, поблизу м. Рибниці, тепер Молд. РСР) — молдавський рад. графік, нар. художник СРСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1968. Автор ілюстрацій до «Сорочинського ярмарку» М. Гоголя (1951), «Циганів» О. Пушкіна (1957), нар. балад В. Александрі (1967 і 1970), памфлета «Похвала глупоті» Еразма Роттердамського (1975), нар. казки «Гаманець з двома грошами» І. Крянге (1976). Виконав серію «Моя Батьківщина» (1961—63). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

БО́ГДО-У́ЛА, Чойбалсан-Ула — заповідник у МНР. Лежить на Пд. Зх. від м. Улан-Батора, на нагір'ї Хентей. Засн. 1953. Пл. 125 тис. *га*. Поширені ландшафти гірських степів і лісостепу. Окремі ділянки хвойної тайги. Охороняється багато видів тварин, зокрема антилопи, марал, лось, кабарга.

БОГЕ́МІЯ — 1) Спочатку назва території, на якій утворилася держава Чехія. 2) В 1526—1918 — офіційна назва Чехії (нім. Böhmen), що перебувала в складі Габсбурзької імперії.

БО́ГЗА (Bogza) Джео (н. 6.II 1908, Плоєшті) — румунський письменник. Академік Академії СРР (з 1955). Герой Соціалістичної Праці. Учасник антифашистської боротьби. Друкуватися почав 1927 як поет. Б. належать книги нарисів: «Кам'яний край» (1935), «В країні вогню, каміння і землі» (1939), «Книга Олта» (1945), «Люди й вугілля долини Жіу» (1947), «Радянські меридіани» (1956) тощо. В 1936 відвідав республіканську Іспанію, створив цикл «Трагедія народу басків» (1937). У статтях і нарисах відображає нове життя в Румунії, виступає за мир і демократію.

Тв.: Рос. перекл.— Годы сопротивления. Бухарест, 1957.

С. В. Семчинський.

БОГОБУДІВНИ́ЦТВО — реакційна релігійно-філософська течія, що виникла в Росії після поразки революції 1905—07 у вузькому середовищі ідейно нестійких інтелігентів — учасників соціал-демократичного руху. Ідеологами Б. були В. О. Базаров, П. С. Юшкевич, М. В. Валентинов, А. В. Луначарський. До них примикав О. О. *Богданов*. Богобудівники намагалися надати соціалізмові характеру реліг. вірування, поєднати марксизм із релігією. Реакційну суть Б. і спорідненого з ним *богошукання* викрив В. І. Ленін у праці *«Матеріалізм і емпіріокритицизм»* і в листах до О. М. Горького, який деякий час перебував під певним впливом Б. З піднесенням революц. руху в Росії 1910—14 Б. зазнало краху.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 17. Про ставлення робітничої партії до релігії; т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 47. Лист О. М. Горькому 25 лютого 1908 р.— Лист учням Капрійської школи 30 серпня 1909 р.

«БОГОГЛА́СНИК» — збірка пісень (з нотами) і віршів релігійно-

М. А. Богданович.

І. Т. Богдеско.

І. Т. Богдеско. Хівря. Ілюстрація до повісті М. В. Гоголя «Сорочинський ярмарок». Туш, пензель. 1951.

моралістичного змісту, надрукована в Почаєві 1790—91. Кілька разів перевидавався в Росії і на Україні. Деякі пісні «Б.» є старовинними колядками, їх співали лірники, вертепники і кобзарі. Вірш «О горе мнѣ, грѣшнику сущу» І. Котляревський використав у водевілі «Москаль-чарівник».

Ф. Я. Шолом.

БОГОДУ́ХІВ — місто Харківської обл. УРСР, райцентр, на р. Мерлі (бас. Дніпра). Залізнична станція.

Вперше згадується 1571 як прикорд. укріплений пункт під назвою Дяків острог. У 1662 закладено фортецю Б. З 1681 Б.— місто. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час тимчасової окупації Б. (12.X 1941 — 7.VIII 1943) в місті й районі діяли підпільний райком комсомолу і партизанський загін. Осн. підприємства: ремонтний, 2 цегельні, асфальтовий, молочний з-ди; м'ясокомбінат, плодоконсервний і побутового обслуговування комбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 5 заг.-освітніх шкіл, мед. уч-ще, 4 лік. заклади. Будинок культури, 14 клубів, 18 б-к. У Б. жив і працював укр. бандурист І. Й. *Кучугура-Кучеренко*, народилися укр. рад. режисер В. І. *Івченко* і укр. рад. художник М. Г. *Дерегус*.

БОГОДУ́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. бл. 1 тис. *км*². Нас. 60 тис. чол. (1976). У районі — 92 населені пункти, які підпорядковані міській, 2 селищним та 17 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Богодухів*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована ярами, балками і долинами річок. Корисні копалини: піски, глини, торф. Найбільша річка — *Мерля* з прит. Мірчиком. Грунти переважно чорноземні, по долинах річок — опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси займають бл. 15% території. Є заказники. Гол. галузі пром-сті: харч., легка та металообробна. Найбільші підприємства: Первухинський цукр. і Кленівський спиртовий з-ди, богодухівські м'ясний і плодоконсервний комбінати, ремонтний з-д. Працює комбінат побутового обслуговування (Богодухів). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків та виробн. м'яса, молока і яєць. Площа с.-г. угідь 1976 становила 80,9 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 72,1 тис. *га*, луки і пасовища — 5,4 тис. *га*. В Б. р.— 13 колгоспів, 8 радгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Залізничні станції: Богодухів, Максимівка, Гавриші, Гути, Куп'єваха. Автошляхів 366 *км*, у т. ч. з гвердим покриттям 236 *км*. У районі —43 заг.-освітні, музична і спортивна школи, сільське профес.-тех. та мед. уч-ща, 59 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 10 будинків культури, 45 клубів, 28 кіноустановок, 55 б-к, 7 істор.-краєзнавчих музеїв. У с. Кручику Б. р. народився український вчений В. Н. *Каразін*

П. Г. Лук'янов.

Б. В. Боголєпов.

О. К. Богомазов. Київський пейзаж. 1928.

Богомол звичайний.

БОГОДУ́ХІВСЬКОГО ПО́ЛКУ ЗБРО́ЙНА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1905 — виступ солдатів 269-го Богодухівського піхотного полку 17 (30).XI в Харкові. Розпочався організованим виходом на демонстрацію солдатів 1-го батальйону Богодухівського полку зі зброєю в руках. Демонстранти намагалися залучити до виступу солдатів Лебединського полку й саперів. Вони звільнили з полкової гауптвахти своїх заарештованих товаришів і влаштували мітинг, на якому вимагали запровадити в країні політ. свободи, поліпшити становище солдатів тощо. Командуванню вдалося обіцянками заспокоїти солдатів і припинити виступ. Усіх учасників демонстрації було негайно демобілізовано. Виступові богодухівців сприяла агітація, яку вели серед солдатів більшовики.

БОГОЛЄ́ПОВ Борис Валентинович [н. 4 (17).IV 1914, Дербент] — український рад. хоровий диригент, народний арт. УРСР (з 1965). Підполковник. Член КПРС з 1944. Закінчив Ленінгр. консерваторію 1938. Був одним з організаторів і худож. керівником Ансамблю пісні і танцю Пн. флоту (1938—45), худож. керівником Ансамблю пісні і танцю тричі Червонопрапорної Дунайської флотилії (1945—50). У 1950—75 — начальник і художній керівник Ансамблю пісні і танцю Червонопрапорного Чорноморського флоту. Б.—автор матроських пісень («Сапун-гора», «Вийду в степ, вийду в гори» та ін.).

БОГОЛЮ́БОВ Микола Миколайович [н. 8 (21).VIII 1909, Нижній Новгород, тепер Горький] — рад. математик, механік і фізик, академік АН СРСР (з 1953) і АН УРСР (з 1948). Герой Соціалістичної Праці (1969). В дитячі роки переїхав до Києва. З 1923 почав працювати в науковому семінарі акад. М. М. *Крилова*. В 1936—50 працював у Київському ун-ті. Керував відділом матем. фізики Ін-ту математики АН УРСР. З 1950 працює в Москві. З 1965 — директор Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень у Дубні. Разом з М. М. Криловим Б. є основоположником т. з. нелінійної механіки. Осн. праці — з теорії динамічних систем, наближених методів *математичного аналізу*, матем. фізики, *статистичної фізики* та *квантової теорії поля*. Б. дав матем. обгрунтування квантовомех. теорії *надплинності* (1947), побудував матем. теорію *надпровідності* (1958). Створив наук. школи нелінійної механіки (в Києві) і теоретичної фізики (в Москві). Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, а також медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1953. Ленінська премія, 1958.

Тв.: Избранные труды, т. 1—3. К., 1969—71.

Літ.: Верес Б. Сонячна теорема. К., 1974; Николай Николаевич Боголюбов. Материалы к биобиблиографии ученых СССР. М., 1959.

БОГОЛЮ́БОВ Олексій Миколайович [н. 12 (25).III 1911, м. Ніжин, тепер Чернігівської обл.] — український рад. вчений у галузі механіки, а також історії науки і техніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Після закінчення Харків. ун-ту (1936) працював на інженерних посадах, викладав у Харків. механіко-машинобудівному ін-ті (1940—41), у Київ. інженерно-будівельному ін-ті (з 1958, професор з 1968). З 1962 працює в Ін-ті математики АН УРСР (1963—74 одночасно працював в Ін-ті історії АН УРСР). Осн. галузі наук. діяльності — теорія машин і механізмів, історія науки і техніки.

БОГОЛЮ́БОВ Олексій Петрович [16 (28).III 1824, с. Помераньє, тепер Ленінградської області— 26.X (7.XI) 1896, Париж] — російський живописець-маринїст, академік петерб. АМ (з 1858). Член Т-ва *передвижників* (з 1873). Учився в петерб. АМ (1850—53) у М. *Воробйова*. З 1853 — художник Гол. морського штабу. Автор реалістичних полотен з історії рос. флоту («Гренгамський бій», 1866: «Гангутський бій», 1876 та ін).

БОГОМА́ЗОВ Олександр Костянтинович [14 (26).III 1880, містечко Ямпіль, тепер райцентр Сумської обл.— 3.VI 1930, Київ] — український рад. живописець. У 1911 закінчив Київ. художнє уч-ще, де навчався в О. *Мурашка*. Був організатором худож. групи «Кільце» в Києві (1914), членом ОСМУ. Твори: «Базар» (1914), «Пляшки» (1915), «Пилярі» (1927), «Київський пейзаж» (1928), «Робота пилярів» (1929).

БОГОМО́ЛЕЦЬ Олег Олександрович [н. 13 (26).II 1911, Одеса] — український рад. патофізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1944. Син О. О. *Богомольця*. Закінчив Київ. мед. ін-т (1934). Зав. лабораторією Ін-ту фармакології і токсикології М-ва охорони здоров'я УРСР (з 1953). Праці присвячені питанням реактивності організму, переливання крові, механізму дії антиретикулярної цитотоксичної сироватки (АЦС), терапії променевих уражень тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, а також медалями. Премія АН УРСР ім. О. О. Богомольця, 1971.

БОГОМО́ЛЕЦЬ Олександр Олександрович [12 (24).V 1881, Київ — 19.VII 1946, там же] — український рад. патофізіолог, держ. і громадський діяч, академік (з 1932) та віце-президент (з 1942) АН СРСР, академік (з 1929) та президент (з 1930) АН УРСР, дійсн. чл. АМН СРСР (з 1944), акад. АН БРСР (з 1939), почесн. чл. АН Груз. РСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1943) та РРСФР (з 1935). Герой

Соціалістичної Праці (1944). Народився в Лук'янівській тюрмі, де була ув'язнена його мати — революціонерка С. М. *Богомолець*. Батько Б.— О. М. Богомолець, земський лікар, також брав участь у революц. русі. Б. закінчив мед. ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі (1906), де навчався і водночас працював у лабораторії під керівництвом В. В. *Підвисоцького*. В 1909 захистив докторську дисертацію. В 1911—25 — проф. Саратов. ун-ту, 1925—31 — проф. мед. ф-ту 2-го Моск. ун-ту і одночасно (1928—31) — директор Ін-ту гематології і переливання крові. В 1931 Б. переїхав до Києва, де створив Ін-т експериментальної біології й патології Наркомздоров'я УРСР та Ін-т клінічної фізіології АН УРСР (на базі цих ін-тів у 1953 було створено Ін-т фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР). У цей час яскраво виявилися талант Б.— організатора науки, багатогранність його наук. інтересів, уміння готувати молоді наукові кадри, поєднувати наук. працю з держ. і громад. діяльністю. Під керівництвом Б. було здійснено реорганізацію структури Академії наук — встановлено систему ін-тів, замість розрізнених кафедр, комісій і комітетів. Б. створив велику школу радянських патофізіологів. Праці його сприяли розвиткові майже всіх галузей патологічної фізіології, ендокринології, порушення обміну речовин, імунітету й алергії, патології кровообігу, патогенезу шоку, механізму дії переливання крові, старіння організму тощо. Він розробив положення про залежність перебігу хвороби і видужання не тільки від причини виникнення хвороби, а й від здатності організму до опору, тобто від його реактивності, яка, на думку Б., зумовлюється насамперед станом нервової системи й сполучної тканини. Б. створив вчення про фізіологічну систему сполучної тканини, встановив, що вона виконує в організмі захисні функції, бере участь у живленні організму. Це вчення стало основою сучасних уявлень про колагенози (див. *Колагенові хвороби*). З метою посилення функцій сполучної тканини Б. запропонував і запровадив у практику антиретикулярну цитотоксичну сироватку (АЦС), яку використовують в СРСР і багатьох ін. країнах світу. АН УРСР встановила премію ім. Богомольця за кращу наук. працю в галузі теоретичної медицини. Б. був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК (з 1931), депутатом Верх. Ради СРСР 1-го і 2-го скликань та Верх. Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, а також медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Основи патологічної фізіології, т. 1—2. К., 1933—36 [у співавт.]; Продовження життя. К., 1940; Вибрані праці. К., 1969.

Літ.: Сиротинін М. М. Олександр Олександрович Богомолець. К., 1959; Кавецкий Р. Е. Послесловие. В кн.: Богомолец А. А. Избранные труды, т. 3. К., 1958; Нічик В. М. Філософські основи наукових праць О. О. Богомольця. К., 1958; Піцик Н. О. Олександр Олександрович Богомолець. К., 1971. *Р. Є. Кавецький.*

БОГОМО́ЛЕЦЬ Софія Миколаївна [дівоче прізв.— Присецька; 27.IX (9.X) 1856, с. Ковалівка, тепер Шишацького р-ну, Полтавської обл.— 11 (23).I 1892, Нижня Кара на Пн. Західного Сибіру] — українська революційна народниця. Походила з дворянської сім'ї. Вела народницьку пропаганду на Дону, потім на Харківщині, звідки її вислали в Полт. губ. під нагляд поліції. В 1880 в Києві вступила в народницьку революц. орг-цію «*Південноросійський робітничий союз*». Восени того ж року після арешту засновників союзу Є. М. *Ковальської* та М. П. *Щедріна* фактично стала його ідейним керівником. У січні 1881 Б. було заарештовано й засуджено на 10 років каторжних робіт. В Лук'янівській тюрмі в Києві народила сина — О. О. *Богомольця*. По дорозі на каторгу спробувала втекти (1882). За втечу й протести проти сваволі тюремної влади Б. було набавлено ще 8 років каторжних робіт. Померла від сухот.

БОГОМО́ЛИ (Mantoptera) — ряд *комах*. У спокійному стані Б. тримають передні, озброєні шипами, ноги зігнутими і спрямованими вперед, наче моляться (звідси і їхня назва). Забарвленням і формою тіла Б. схожі на частини рослин. Хижаки. Здобич підстерігають у засаді; живляться комахами, деякі тропіч. види нападають на дрібних хребетних (ящірок, птахів). Відомо бл. 2000 видів переважно в тропіч. і субтропіч. країнах. В СРСР — 20 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніший богомол звичайний (Mantis religiosa), 4—7 *см* завдовжки, який на Україні водиться в Степу, рідше в Лісостепу. *О. П. Криталь.*

БО́ГОР — місто в Індонезії, на Зх. о. Ява. Залізнич. станція. Бл. 196 тис. ж. (1971). Підприємства текст., шкіряної і харч. пром-сті, виробн. шин. Кустарні промисли. Бот. сад (з 1817), н.-д. ін-ти каучуку, лісівництва. Центр туризму. Курорт.

БОГОРА́З Володимир Германович [псевдоніми — Н. А. Тан, В. Г. Тан; 15 (27).IV 1865, м. Овруч, тепер Житомирської обл.— 10.V 1936] — рад. етнограф, письменник, громадський діяч. У 1890—98 за належність до «*Народної волі*» перебував на засланні на Колимі. Вивчав матеріальну культуру, побут, мову і фольклор чукчів та ін. народів Крайньої Півночі. З 1918 — на наук. роботі в Ленінграді. Ініціатор створення К-ту Півночі при Президії ВЦВК й Ін-ту народів Півночі. Автор монографії «Чукчі» (ч. 1—2, 1934—39) та ін. наук. праць, а також віршів, оповідань і романів («Жертви дракона», «Спілка молодих» та ін.).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М.— Л., 1928—29: Северные рассказы. М., 1958.

БОГОРА́З Микола Олексійович [13 (26).II 1874, Тифліс — 15.VII 1952, Москва] — російський рад. хірург, засл. діяч науки РРФСР (з 1936). В 1897 закінчив Військово-мед. академію. Професор Варшавського ун-ту (1912), зав. кафедрою хірургії (1918—41) ун-ту в Ростові-на-Дону, 1941—43 — провідний хірург евакогоспіталів в Ташкенті. З 1943 — зав. кафедрою Моск. мед. ін-ту й одночасно провідний хірург Гол. госпіталю Збройних Сил СРСР. Основні праці — з питань кістковопластичної та судинної воєнної хірургії, травматології. Особливого значення набули роботи Б. по пересадці й відновленню функціонуючих органів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

БОГОРО́ДИЦЬКИЙ Василь Олексійович [7 (19).IV 1857, Царевококшайськ, тепер Йошкар Ола — 23.XII 1941, Казань] —російський рад. мовознавець, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1915), потім — АН СРСР. Праці з загального, індоєвроп., рос. та тюркського мовознавства. Розробляв і питання фонетики укр. мови. Вивчав укр. говори (ст. «Говірка с. Сушок Золотоніського пов. Полтавської губ.», 1901).

Тв.: Общий курс русской грамматики. М.— Л., 1935; Очерки по языковедению и русскому языку. М., 1939.

Літ.: Тимошенко П. Д. В. О. Богородицький як дослідник української мови. «Українська мова в школі». 1957, № 2.

М. М. Боголюбов.

БОГОРО́ДСЬК — колишня (до 1930) назва м. *Ногінська*.

БОГОРО́ДСЬКИЙ Олександр Федорович [н. 29.VIII (11.IX) 1907, м. Горлівка, тепер Донецької області] — український рад. астроном. Член КПРС з 1953. В 1953—72 — директор *Київської астрономічної обсерваторії*. З 1963 — професор Київського держ. ун-ту. Осн. праці — з загальної теорії відносності, астрофізики та ін. Член *Міжнародного астрономічного союзу*.

О. О. Богомолець.

БОГОРО́ДСЬКИЙ Сава Йосипович (1804, Ярославська губ.— 1857) — вітчизняний вчений-юрист, фахівець з кримінального права. З 1835 — професор юрид. ф-ту Київ. ун-ту. Автор двотомної праці «Нарис кримінального законодавства в Європі на початку 18 ст.» (1862), в якій відстоював ідею гласності судочинства, засуджував жорстокість феод. законодавства.

БОГОРО́ДСЬКИЙ Федір Семенович [21.V (2.VI) 1895, Нижній Новгород — 3.XI 1959, Москва] — російський рад. живописець, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1946), чл.-кор. АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1917. В 1922—24 навчався у ВХУТЕМАСі (Москва) в А. *Архипова*. З 1924 — член АХРР. Твори: «Матроси в засаді» (1927), «Знайшли товариша» (1932—33), «Слава загиблим героям» (1945). Держ. премія СРСР, 1946. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани» і медалями.

С. М. Богомолець.

БОГОРОДЧА́НИ — селище міського типу Івано-Франківської обл. УРСР, райцентр, на р. Бистриці Солотвинській (бас. Дністра), за 22 *км* від залізничної ст. Івано-Франківськ.

Б. відомі з 1441. У 1-й пол. 18 ст. в околицях Б. діяли загони *опришків*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Б. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-

М. М. Богословський.

І. Богун.

поміщицька Польща. В 1921, 1929 у Б. відбулися страйки трудящих. В 1939 Б. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В селищі — цегельня, швейний цех Івано-Франківської швейно-галантерейної ф-ки, бондарний цех Солотвинського лісокомбінату, міжколг. буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка», комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки.

БОГОРОДЧА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Івано-Франківської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,8 тис. *км*². Нас. 67 тис. чол. (1976). В районі — 39 населених пунктів, які підпорядковані 2 селищним і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Богородчани*. Пн.-сх. частина Б. р. лежить у межах Прикарпаття, пд.-зх. — в межах *Горганів* (вис. до 1818 *м*, г. Сивуля). Корисні копалини: нафта, природний газ, озокерит, калійна та кухонна солі. Гол. річка — *Бистриця Солотвинська*. Грунти дерново-підзолисті, гірські, бурі лісові, переважно щебенюваті, гірсько-підзолисті. Переважає лучна рослинність, у передгір'ях і горах — ліси (бук, дуб, граб, ялина, смерека), що займають 39,2 тис. *га*, і чагарники. Підприємства деревообр., легкої, харч. пром-сті; виробн. буд. матеріалів. Найбільші: Солотвинський лісокомбінат, богородчанські цегельний з-д, швейний цех Івано-Фр. швейно-галантерейної фабрики. Працює комбінат побутового обслуговування (Богородчани), 2 будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових і технічних культур і м'ясо-мол. тваринництві. Площа с.-г. угідь 1976 становила 27,1 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 17,9 тис. *га*, сіножаті та пасовища — 9,4 тис. *га*. Головні культури: зернові, кормові, льондовгунець. У Б. р. — 11 колгоспів, радгосп, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Автошляхів — 278 *км* (усі з твердим покриттям). У районі — 42 заг.-освітні, спортивна, 2 муз. школи, буд. профес.-тех. училище, 41 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 16 будинків культури, 28 клубів, 43 кіноустановки, 48 б-к, 3 музеї. В с. Лесівці Б. р. народився укр. письменник М. Ю. *Яцків*.

С. В. Лук'янчук.

БОГОСЛА́ВСЬКИЙ Ростислав Володимирович (25.IV 1919, Саратов — 16.X 1971, Донецьк) — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1945. Закінчив Донец. мед. ін-т (1941), з 1953 до кінця життя працював у тому ж ін-ті — був деканом ф-ту удосконалення лікарів і зав. кафедрою госпітальної хірургії. Осн. праці присвячені хірургії шлунка, печінки, нирок, зобної залози, опікам. Він робив операції в грудній порожнині з приводу мітрального стенозу, стенокардії, бронхіальної астми тощо. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки та медалями.

БОГОСЛО́ВСЬКИЙ Євген Васильович [13 (25).X 1874, Нижній Новгород — 8.IX 1941, Чернігів] — російський і український рад. музикознавець і піаніст. У 1900 закінчив Моск. консерваторію. Брав участь в організації Моск. нар. консерваторії (1906); виступав як лектор, піаніст-соліст, акомпаніатор; зібрані від концертів кошти передавав у фонд РСДРП(б). Викладав у Моск. консерваторії (1916—19), на муз.-пед. курсах, у муз. школах. З 1919 жив у Чернігові, заснував там муз. школу. Автор «Загальної історії музики», де є розділ про укр. музику.

БОГОСЛО́ВСЬКИЙ Михайло Михайлович [13 (25).III 1867, Москва — 20.IV 1929, там же] — російський історик, акад. АН СРСР (з 1921). У 1891 закінчив Моск. ун-т. З 1898 — приват-доцент, з 1911 — професор Моск. ун-ту. Досліджував історію Росії 18 ст. Гол. праця «Петро Перший. Матеріали до біографії» (т. 1—5, 1940—48). Автор підручника для серед. школи, курсів історії Росії 18—19 ст. У працях Б. використано багато нового фактичного матеріалу.

БОГОСЛО́В'Я — див. *Теологія*.

БОГОТА́ — столиця Колумбії. Лежить на схилах Сх. Кордільєри, на вис. 2640 *м* над р. м. Вузол з-ць і автошляхів, сполучений з р. Магдаленою, а також з Карибським м. і Тихим ок. Міжнар. аеропорт. 3 млн. ж. (1976, з передмістями). Б. заснована 1538 іспанцями *конкістадорами*. З 1598 — столиця іспанського генерал-капітанства, а з 1739 — віце-королівства Нової Гранади. В 1819 визволена з-під влади Іспанії, стала столицею республіки Велика Колумбія, з 1831 — республіки Нова Гранада (з 1863 — Сполучені штати Колумбії; з 1886 — Колумбія). З кін. 19 ст. Б. — центр революц. руху країни. Важливий екон. центр Колумбії. Осн. галузі пром-сті: харчова, легка (особливо текст. і швейна), електротех., хімічна. Автоскладальні підприємства. Виробн. скла, цементу. Ун-т та ін. вузи. Нац. б-ка; музеї: нац., археологічний і етнографічний, золота (зібрання давньоіндіанських виробів). Пам'ятки архітектури 16—19 ст.

БОГОШУКА́ННЯ — реакційна релігійно-філософська течія, що виникла в Росії на поч. 20 ст. і оформилася після поразки революції 1905—07 у середовищі буржуазної інтелігенції. Представники Б. — філософи-містики і декадентська інтелігенція (С. М. Булгаков, М. О. Бердяєв, Д. С. Мережковський, З. М. Гіппіус та ін.) виступали проти марксизму, були тісно зв'язані з реакційними течіями в л-рі. В. І. Ленін викрив реакційну суть Б., показав, що воно спрямоване на одурманювання мас за допомогою більш витонченої релігії, ніж офіційна. В період революц. піднесення 1910—14 ця течія зазнала краху.

Літ.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Плеханов Г. В. О так называемых религиозных исканиях в России. В кн.: Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. т. 3. М., 1957.

БОГУ́Н Іван (р. н. невід. — 17.II 1664) — герой визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі, військ. діяч. Походив з дрібної укр. шляхти. Влітку 1648 очолював сел. повстанські загони на Брацлавщині. Обраний кальницьким полковником, Б. відзначився 1651 при обороні Вінниці. Талант полководця і особисту хоробрість Б. виявив у *Берестецькій битві 1651*. В кін. 1654 — на поч. 1655 Б. керував героїчною обороною Умані. Під час *Охматівської битви 1655* козаки під проводом Б. допомогли рос.-укр. військові розгромити польс.-шляхет. військо. Б. був палким прихильником возз'єднання України з Росією. Після переходу І. *Виговського* на бік Польщі Б. підняв проти нього повстання (див. *Богуна повстання 1659*). У 1662 польс. влада кинула Б. у в'язницю Марієнбург. У 1663 польс. король Ян II Казимир звільнив Б. і віддав під його командування правобережні козац. полки. Проте на поч. 1664 Б. був звинувачений у таємних зносинах з росіянами й укр. лівобережними козаками і розстріляний біля Новгорода-Сівер-

Богота. Панорама міста.

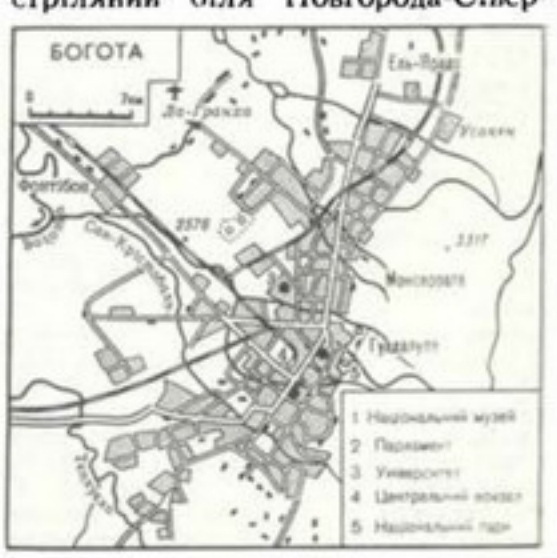

ського. Під час громадян. війни 1918—20 іменем Б. названо один з полків Червоної Армії (див. *Богунці*).

Літ.: Петровський М. Іван Богун. Саратов, 1942; Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун — народні герої визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1954.

БОГУНА́ ПОВСТА́ННЯ 1659 — народне повстання на Україні проти І. *Виговського,* очолюване І. *Богуном.* У вересні 1658 гетьман І. Виговський уклав *Гадяцький договір 1658* про перехід України під владу Польщі. Зрадницькі умови договору викликали обурення укр. народу. В жовтні 1658 на Лівобережжі повстали Переяславський, Ніжинський, Лубенський і Чернігівський полки на чолі з наказним гетьманом І. *Безпалим.* Найбільшого напруження боротьба досягла, коли 1659 повстали правобережні полки під проводом І. Богуна й запорожці на чолі з І. *Сірком.* В результаті запеклих боїв навесні і влітку 1659 рос. військо, укр. козац. полки й запорожці розгромили наймане військо І. Виговського і загони кримських та ногайських татар, які він закли́кав на Україну. Вигнані повсталим народом І. Виговський та його прибічники у вересні 1659 втекли до Польщі.

БОГУ́НЦІ — особовий склад Богунського полку *Першої Української радянської дивізії.* Разом з ін. полками цієї д-зії сформований за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22.IX 1918 в «*нейтральній зоні*». Першим командиром полку, названого на честь героя нар.-визвольної війни 1648—54 І. *Богуна,* був М. О. *Щорс.* Полк створено на базі партизанських загонів, які вели боротьбу проти австро-нім. окупантів на Чернігівщині. В листопаді 1918 Б. в складі 1-ї Укр. рад. д-зії почали бойові дії проти нім. військ і петлюрівців. Просуваючись у Київ. напрямі, вони 13.XII 1918 визволили Клинці, 12.I 1919 — Чернігів і вийшли на підступи до Києва, де разом з *таращанцями* розгромили осн. сили петлюрівської *Директорії* і 5.II 1919 вступили в Київ. За успішні бойові операції по визволенню тер. України уряд республіки 7.II 1919 нагородив Б. почесним Червоним прапором, а командира полку М. О. Щорса — почесною золотою зброєю. Продовжуючи бойові дії на Правобережжі, Б. визволили міста Фастів (20.II 1919), Вінницю (18.III 1919) та ін. У районі ст. Бородянка вони відіграли вирішальну роль у розгромі петлюрівців. У травні 1919 полк реорганізовано в Богунську бригаду, яка ввійшла до складу 1-ї Укр. рад. д-зії, що її в червні 1919 перейменовано на 44-у стрілецьку д-зію. Б. 1919—20 брали участь у боях проти денікінців, петлюрівців, військ бурж.-поміщицької Польщі в районах Шепетівка — Ровно, Старокостянтинів — Проскурів, Ровно — Дубно тощо. Після громадян. війни бригаду переформовано на полк. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Б. в складі 45-ї (з 1943—74-ї гвард.) стрілецької д-зії пройшли бойовий шлях від Сталінграда до Берліна; полк було перетворено на гвардійський, він дістав почесне найменування Познанського. *В. С. Левін.*

БОГУСЛА́В — місто Київської обл. УРСР, райцентр, на р. Росі (притока Дніпра). Залізнична станція. Населений пункт уперше згадується в літописі під 1195. У 14 ст. загарбаний феодальною Литвою, з 1569 — під владою шляхет. Польщі. Населення Б. брало активну участь у сел.-козацьких повстаннях під проводом К. *Косинського* (1591—93), С. *Наливайка* (1594—96), П. *Павлюка* і К. *Скидана* (1637), Д. *Гуні* і Я. *Остряніна* (1638). На поч. нар.-визвольної війни (1648—54) Б. звільнено з-під влади шляхет. Польщі. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Б. відійшов до Польщі. В 1685 став полковим містом *Богуславського полку.* Після 2-го поділу Польщі (1793) у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 — місто. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації Б. (26.VII 1941 — 3.II 1944) в місті діяли підпільні групи.

В Б.— ф-ки: суконна, худож. виробів, меблева; маслоробний, консервний, хлібний з-ди; харч. комбінат, кар'єроуправління, комбінат буд. матеріалів, районне об'єднання «Сільгосптехніка». В місті — 4 заг.-освітні, музична школи, пед. та 2 профес.-тех. уч-ща, 7 лік. закладів. Палац культури, клуб, кінотеатр, 2 б-ки, районна картинна галерея. Музеї: істор.-краєзнавчий і художника І. М. *Сошенка,* який народився в місті. Б.— батьківщина живописця А. *Галика.* В Б. не раз бував Т. Г. Шевченко, жили Марко Вовчок, І. С. Нечуй-Левицький, С. В. Васильченко. З істор. подіями, що відбувалися в Б. 17—18 ст., пов'язана нар. укр. пісня про *Бондарівну.* Пам'ятник комсомолці-партизанці М. К. Гризун (1958), яку закатували нім.-фашист. загарбники.

БОГУСЛА́ВСЬКА ТКА́НИНА — один з традиційних видів української народної декоративної тканини, що виник у м. Богуславі на Київщині в кінці 19 ст. Основа Б. т.— чергування гладких кольорових і візерункових смуг човникового ткацтва. Широко використовується в побуті для виготовлення портьєр, ламбрекенів, диванних подушок, килимів та ін. Б. т. виробляються в Богуславі та Кролівці. Серед відомих майстрів Б. т.— С. Нечипоренко, І. Нечипоренко, Г. Андржієвський, Н. Скопець.

БОГУСЛА́ВСЬКИЙ (Boguslawski) Войцех (9.IV 1757, Глінно, біля Познані — 23.VII 1829, Варшава) — польський актор, режисер і драматург. Творчу діяльність почав 1778. Працював актором (1780—82) і директором (1795—99) Львів. театру. В 1783—1814 (з перервами) — директор трупи «Національні актори» (згодом — «Театр народовий») у Варшаві. В 1785 створив театр у Вільні, з яким гастролював по містах Польщі, Галичини і Росії. Організатор драм. школи у Варшаві (1811). Автор багатьох п'єс і лібретто. Краща серед його творів — комічна опера «Краків'яни і гуралі» (1794, музика Я. Стефані). В 1976 її поставлено в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Я. Франка.

В. Богуславський.

БОГУСЛА́ВСЬКИЙ Костянтин Євгенович (21.V 1895, с. Павлівка, тепер Харківської області — 7.XII 1943) — український рад. композитор, співак (бас), хоровий диригент. На поч. 20-х рр. навчався у Харків. консерваторії. У 1922—33 — керівник хору Школи червоних старшин, брав участь у *Музичному товаристві імені М. Д. Леонтовича.* Твори: перші укр. рад. масові червоноармійські і молодіжні пісні («12 косарів», «Слава волі», «Рік за роком», «Червоноармійський марш», «Юнацький марш», «Чапаєвська пісня»), пісні і хори для школярів, обробки укр. нар. пісень, струнний квартет, дитячі опери-гри «Андрійко-козак» і «Годинник», музичні комедії.

БОГУСЛА́ВСЬКИЙ ПОЛК — адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні в кінці 17 — на поч. 18 ст. Створений у серед. 80-х рр. 17 ст. Полковим центром Б. п. було м. Богуслав (тепер Київ. обл.). Козаки Б. п. брали участь у походах правобережних полків під проводом С. *Палія* на Кримське ханство, Білгородську орду, на Казікермен, Тягиню та ін. тур. фортеці. Під час *Палія повстання 1702—04* козаки Б. п. відзначилися в боях під Бердичевом, Білою Церквою, Меджибожем, Старокостянтиновом. У 1708—09 вони брали участь у розгромі польс.-шляхет. військ ставленика Швеції С. *Лещинського.* В 1712 Б. п. ліквідовано.

Богуслав.
Пам'ятник комсомолці-партизанці М. К. Гризун.

БОГУСЛА́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Київської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 53 тис. чол. (1976). В районі — 39 населених пунктів, які підпорядковані міській і 21 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Богуслав.*

Територія майже всього Б. р. лежить у межах *Придніпровської височини.* Корисні копалини: граніти, глини. Найбільша річка — *Рось.* Грунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 20,2 тис. *га.* Підприємства легкої та харч. пром-сті; виробн. буд. матеріалів. Найбільші підприємства: богуславські суконна, худож. виробів ф-ки.

Богуславська тканина.
С. Г. Нечипоренко. Рушник. 1972.

Ф. К. Богушевич.

І. О. Бодуен де Куртене.

І. І. Бодюл.

О. М. Бодянський.

маслоробний, консервний з-ди, кар'єроуправління. Розвинуті нар. художні промисли (ткацтво, кераміка). Працює будинок побуту (Богуслав). Землеробство зерново-буряківницького напряму. Площа с.-г. угідь 1976 становила 45,5 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 39,3 тис. *га*. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки. Розвинуті садівництво (яблука, груші, вишні, абрикоси) та ягідництво. В тваринництві переважає м'ясо-мол. скотарство, птахівництво, ставкове рибництво. В Б. р.— 13 колгоспів, радгосп, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Богуслав і Таганча. Автошляхів — 224 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 196 *км*.

У районі — 28 заг.-освітніх, 2 музичні школи, 2 профес.-тех. та педагогічне уч-ща, 36 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. Палац культури, 17 будинків культури, 14 клубів, 44 кіноустановки, 38 б-к, 2 істор.-краєзнавчі музеї. У с. Саварці Б. р. народився укр. рад. конструктор авіаційних двигунів А. М. *Люлька*.

В. Р. Швець.

БОГУШЕ́ВИЧ Франциск Казимирович [9 (21).III 1840, фольварк Свірани Віленського пов. Віленської губ.— 15 (28).IV 1900, с. Кушляни, похований у Жупранах, тепер Ошмянського р-ну Гродненської обл.] — білоруський поет-демократ. Основоположник критичного реалізму в білорус. л-рі. Виключений з Петерб. ун-ту за участь у студентських заворушеннях (1861). Учасник польського визвольного повстання 1863—64. Закінчив Ніжинський юрид. ліцей (1868), працював судовим слідчим у Конотопі, з 1878 — адвокатом у Вільні. Писати почав під впливом поезії Т. Шевченка. Вірші Б., не видані з цензурних міркувань, поширювалися в рукописах (зб. «Білоруські оповідання Бурачека»). Автор зб. «Дудка білоруська» (1891) і «Смик білоруський» (1894), спрямованих проти соціального і нац. поневолення білорус. народу.

Тв.: Творы. Мінск, 1967; Укр. перекл.— Вибрані твори. К., 1950; Рос. перекл.— Стихи. М., 1965.

БО́ГХЕД (від назви шотл. містечка Богхед) — відміна викопного сапропелевого вугілля. Утворюється у водоймах (озерах, лагунах) з колоніальних форм зелених водоростей і мікроскопічних водоростей (Reinschia). Використовують для одержання рідкого палива, мастил, цінної смоли. Див. також *Сапропеліти*.

БО́ДЕ (Bode) Йоганн-Елерт (19.1 1747, Гамбург — 23.XI 1826, Берлін) — німецький астроном. Директор Берлінської обсерваторії (з 1786). Склав (1778) «Атлас неба», в якому міститься 17 240 зір. з них тільки 12 000 були зафіксовані раніше. Один з авторів (1772) емпіричного правила Тіціуса — Боде, яке встановлює залежність між віддалями планет від Сонця.

БОДЕ́Н (Bodin) Жан (1530, Анже — 1596, Лан) — французький мислитель, теоретик держави і права. Прихильник *абсолютизму*. Відстоював незалежність держ влади від церкви і засуджував католицьке вчення про всесвітню владу пап. Перший серед зх.-європ. ідеологів висунув ідею *суверенітету* держ. влади. Вчення Б. про д-ву і право викладено в його осн. творі «Шість книг про республіку» (1576).

БО́ДЕНСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро біля пн. підніжжя Альп, на кордоні між ФРН, Швейцарією і Австрією. Лежить на вис. 395 *м*. Довж. 63 *км*, шир. 14 *км*, пл. 538 *км*². Найбільша глиб. 252 *м*. Береги низькі. Через Б. о. протікає р. *Рейн*. Замерзає рідко. Рибальство. Судноплавне. На узбережжі — курорти.

БОДЛЕ́Р (Baudelaire) Шарль (9.IV 1821, Париж — 31.VIII 1867, там же) — французький поет. Літ. діяльність почав у 40-х рр. як критик. Брав участь у революції 1848. Складність і суперечливість світогляду Б. виявились у збірках поезій «Квіти зла» (1857) і «Маленькі поеми в прозі» (1869). Визнання несправедливості бурж. світу, симпатія до знедолених поєднуються в творах Б. з декадентськими настроями, з оспівуванням культу смерті та спробами поетизації потворного («Гімн красі»).

Тв.: Укр. перекл. [Вірші]. «Зоря», 1897, № 15 [перекл. П. Грабовського]; [Вірші]. В кн.: Драй-Хмара М. Вибране. К., 1969; [Вірші]. «Всесвіт», 1976, № 6; Рос. перекл.— Цветы зла. М., 1970.

БОДНА́РСЬКИЙ Богдан Степанович [23.VI (5.VII) 1874, Радзивилів, тепер м. Червоноармійськ Ровенської обл.— 24.XI 1968, Москва] — російський рад. бібліограф. Ініціатор видання і редактор журн. «Библиографические известия» (1913—29). У 1920—29 — голова Рос. бібліографічного т-ва при Моск. ун-ті, 1920—21 — перший директор Рос. центр. (тепер Всесоюзної) книжкової палати; 1940—56 — професор Моск. бібліотечного ін-ту. Автор праць з теорії та історії бібліографії, бібліотекознавства, серед яких основна — «Бібліографія російської бібліографії» (1913—29). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

БОДО́ (Baudot) Жан-Моріс-Еміль (11.IX 1845, Маньйо, Франція — 23.III 1903, поблизу Парижа) — французький винахідник у галузі телеграфії. Здійснив 1874—76 багаторазове телеграфування послідовним передаванням рівномірних кодових посилань електр. струму Перші апарати Б. (див. *Літеродрукувальний апарат*) стали до ладу 1877 на лінії Париж — Бордо. В 1927 іменем Б. названо одиницю швидкості телеграфування — бод; за Міжнар. системою одиниць (СІ) бод замінено секундою в мінус першому ступені ($с^{-1}$).

БО́ДРИЧІ, ободрити — плем'я *полабських слов'ян*. Населяли береги Мекленбурзької бухти, між річками Травою і Варною. В 8—9 ст. очолювали союз племен у нижній течії Лаби (Ельби), який вів боротьбу проти *саксів* і датчан. У 10 ст. землі Б. стали об'єктом агресії нім. феодалів. У процесі боротьби проти них Б. створили *Вендську державу*. В 50—60-х рр. 12 ст. землі Б. захопили нім. феодали. Утворене 1170 Мекленбурзьке слов. князівство зазнало понімечення.

БОДУЕ́Н I (Baudouin) (н. 7.IX 1930, Брюссель) — король Бельгії з 1951, з Саксен-Кобурзької династії. Вступив на престол після зречення свого батька Леопольда III (липень 1951).

БОДУЕ́Н ДЕ КУРТЕНЕ́ Іван Олександрович [1 (13).III 1845, Радзимін, поблизу Варшави — 3.XI 1929, Варшава] — російський і польський мовознавець, акад. Краківської АН (з 1887), чл.-кор. Петербурзької АН (з 1897). Засновник т. з. казанської і петербурзької лінгвістичних шкіл. Перший розробив теорію *фонеми* й фонетичних чергувань. Автор праць із загального, рос. і польс. мовознавства: «Порівняльна граматика слов'янських мов...» (1902), «Вступ до мовознавства» (1917) та ін. Виступав проти обмежень царським урядом вживання укр. мови. Листувався з І. Франком.

Тв.: Избранные труды по общему языкознанию, т. 1—2. М., 1963.

Літ.: И. А. Бодуэн де Куртенэ. М., 1960; Тимошенко П. Д. Ян Бодуен-де-Куртене і українська мова. «Українська мова в школі», 1960, № 1.

І. П. Сунцова.

БО́ДЮЛ Іван Іванович [н. 21.XII 1917 (3.I 1918), с. Олександрівка, тепер смт Вознесенського р-ну Миколаївської обл.] — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1940. Н. в сел. сім'ї. В 1937 закінчив Вознесенський агротехнікум і працював агрономом Катаржинської МТС Одес. обл. В 1942 закінчив військ. академію. В 1942—45 — в Рад. Армії. В 1946—51 — на відповідальній роботі в Раді Міністрів Молд. РСР і у представництві Ради в справах колгоспів при Уряді СРСР по Молд. РСР. В 1951—56 — на керівній парт. роботі в Молдавії. В 1958 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС і працював в апараті ЦК КПРС. З 1959 — другий секретар, з травня 1961 — перший секретар ЦК КП Молдавії. Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 5—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

БОДЯ́ГОВІ (Spongillidae) — родина прісноводних безхребетних тварин ряду *кремнієрогових губок*. Живуть колоніями, які мають вигляд здебільшого сірих, зелених або жовто-бурих розгалужених кущиків і наростів на підводних предметах. Тіло Б. пронизане складною системою каналів і порожнин. Скелет складається з кремнієвих голочок (спікул), з'єднаних органічною речовиною (спонгіном). Розмноження статеве, а також пупкуванням. У помірних широтах узимку колонії Б. відмирають, утворюючи життєздатні зимуючі бруньки—гемули, які навесні проростають у молоді губки. Живляться мікроорганізмами та рештками органічних речовин. Поширені в прісноводних (рідше солонуватоводних) водоймах земної кулі, особливо в субтропічних і тропічних зонах. 16 родів, з них 4 — в СРСР. На Україні — 7 видів, з яких найпоширеніша бодяга став-

кова (Spongilla lacustris). Відіграють роль як біофільтратори (у *біологічному самоочищенні водойм*). Окремі Б. можуть завдавати шкоди, оселяючись у водопровідних трубах. Деякі види використовують у медицині, зокрема при ревматизмі. Іл. с. 508.

О. П. Маркевич.

БОДЯ́НСЬКИЙ Осип Максимович [літ. псевд.— М. Бода-Варвинець, Ісько Материнка, І. Мастак та ін.; 31.X (12.XI) 1808, містечко Варва, тепер смт Чернігівської обл.— 6 (18).IX 1877, Москва] — український і російський філолог-славіст, історик і письменник. Закінчив Моск. ун-т (1834). Перебуваючи у науковому відрядженні в слов. країнах (1837—42), деякий час жив у Празі, де працював під керівництвом чес. славіста П.-И. *Шафарика*. Професор Моск. ун-ту (1842—68, з перервою 1848—49). Був близький до *слов'янофілів*. Секретар (з 1845) Моск. т-ва історії і старожитностей російських, редактор видання цього т-ва «Чтения Московского общества истории и древностей российских» (1846—48; 1858—77). Б.— автор праць з історії, фольклору й мови слов'ян: «Про погляди щодо походження Русі» (1835), «Розгляд різних думок про давню мову північних і південних русів» (1835), «Про народну поезію слов'янських племен» (1837), «Про час виникнення слов'янських письмен» (1855) та ін. У «Чтениях...» вміщував матеріали з історії Росії й України, видав «Історію Русів» та ін., рос. та укр. народні пісні. За редакцією Б. видано «Літопис Самовидця». З його ініціативи вийшли друком «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» Я. *Головацького*. Переклав рос. мовою і опублікував ряд праць чес., польс. та укр. істориків (П.-Й. Шафарика, Ф. Палацького, Д. Зубрицького та ін.). Автор поетичних творів, написаних укр мовою («Наські українські казки», 1835, тощо), літ.-критичної розвідки про Г. Квітку-Основ'яненка. Був у дружніх взаєминах з М. Гоголем, Т. Шевченком, М. Максимовичем. Популяризував творчість Т. Шевченка серед слов. народів, клопотався, щоб полегшити долю поета на засланні, листувався з ним

Літ.: Кондрашов Н. А. Осип Максимович Бодянский. М., 1956; Полотай А. М. Шевченко і Бодянський. «Радянське літературознавство», 1965, № 8.

І. С. Романченко.

БОЄПРИПА́СИ, бойові припаси — засоби безпосереднього ураження живої сили й техніки, руйнування військ. та ін. споруд та для виконання спеціальних завдань (освітлення, задимлення тощо). До Б. належать артилерійські снаряди, бойові частини ракет і торпед, патрони до стрілецької зброї, гранати, авіаційні бомби, заряди, інженерні і морські міни, фугаси, димові шашки. Розрізняють Б. із звичайними вибуховими речовинами та ядерні.

БОЖ, Боз, Бус (р. н. невід.— п. бл. 375) — цар *антів*. Як повідомляє історик *Йордан*, у 4 ст. Б. очолював боротьбу антів проти *готів*. Спочатку анти розбили готів, очолюваних королем *Вінітаром*. Але потім готам вдалося захопити Б. у полон, і за наказом Вінітара його було розіп'ято разом з синами і 70 можновладцями. Вважають, що ім'я Б. було відоме авторові «*Слова о полку Ігоревім*», який згадує «время Бусово».

БО́ЖЕК Юлій Іванович [н. 8 (21).V 1915, Одеса] — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1973). З 1941 після закінчення Одес. театр. училища — в Одес. укр. муз.-драм. театрі ім. Жовтневої Революції. Ролі: Пузир («Хазяїн» Карпенка-Карого), Гуска («Отак загинув Гуска» М. Куліша), Гроза («Сторінка щоденника» Корнійчука), Вожак («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Мекі Ніж («Тригрошова опера» Брехта), Скапен («Витівки Скапена» Мольєра). Портрет с. 508.

БОЖЕ́НКО Василь Назарович (1871, с. Бережинка, тепер Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл.— 21.VIII 1919, Житомир) — герой громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сел. сім'ї. Учасник рос.-япон. війни 1904—05. В 1907 ув'язнений на 3 роки за революц. діяльність. У 1915—17 — столяр у Київ. мех. майстернях, керівник Київ. спілки деревообробників. У лютому 1917 створив у майстернях більшовицьку орг-цію. В березні 1917 обраний членом Київ. Ради робітн. депутатів, у жовтні — членом Виконкому Київ. Ради. Під час *Київського жовтневого збройного повстання 1917* проти бурж. Тимчасового уряду та *Київського січневого збройного повстання 1918* проти *Центральної ради* командував червоногвард. загонами. В період окупації України військами кайзерівської Німеччини організував у «*нейтральній зоні*» партизанські загони для боротьби проти інтервентів і гетьманців, потім — командир сформованого восени 1918 в м. Унечі Таращанського полку, згодом реорганізованого в бригаду. В боях проти ворогів Рад. влади *таращанці* під командуванням Б. здобули ряд перемог. За визволення 5.II 1919 Києва ВУЦВК нагородив Б. почесною золотою зброєю. Помер від хвороби.

БО́ЖИЧ — у міфології пд. слов'ян син верховного бога. Б.— уособлення сонця, яке, мовляв, щороку вмирає й народжується. Риси культу Б. перенесено в християнську релігію: у сербів, хорватів і словенців свято «Різдва Христового» наз. «Божичем», у болгар — «Божиком».

БОЖІ́Й Михайло Михайлович [н. 7 (20).IX 1911, Миколаїв] — український рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1962). В 1930—33 вчився в Микол. худож. технікумі. Автор портретів, жанрових та істор. картин: «Портрет народної артистки СРСР Л. Маринець-Мацієвської» (1947), «Відмінниця Світлана Шипунова» (1950), «Медсестра» (1955), «Думи мої, думи» (1959—60), «В. І. Ленін» (1960—61), «Двадцятий вік» (1964—67), «Бетховен» (1968—69), «Новий час» (1969), «Апасіоната» (1975). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани» і медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1974. Іл. див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Літ.: Шапошников Ф. Г. Михайло Михайлович Божій. К., 1963.

БОЖІ́Й Святослав Михайлович (н. 22.XI 1938, Одеса) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Син М. *Божія*. В 1958 закінчив Київ. художню школу. Твори: «Соняшники» (1960), «Суботник» (1961), «Справа» (1964), «Червоний витязь» (1965), «Солдати сплять» (1967), «Одеса. 12-й кілометр» (1968), «Безіменна висота» (1969), «Кордон» (1970), «О. Довженко» (1975). «Ізолювальниця» (1976).

В. Н. Боженко.

М. М. Божій.

БОЖКО́ Петро Юхимович (н. 7.XII 1907, с. Харківці, тепер Лохвицького р-ну Полтавської обл.) — український рад. учений у галузі птахівництва, засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1940. У 1929 закінчив Київ. ветеринарно-зоотехнічний ін-т. Працював зоотехніком, науковцем. З 1952 — у Харків. зооветінституті, де завідує кафедрою технології птахівництва і племінної справи. Осн. напрям праць — інтенсифікація птахівництва на пром. основі. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани» і медалями.

БОЖКО́ Сава Захарович [11 (24).IV 1901, хутір Крутоярівка, тепер село Межівського р-ну Дніпропетровської обл.— 27.IV 1947, с. Слов'янка тих же р-ну і обл.] — український рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1920. Закінчив Комуністичний ун-т ім. Артема в Харкові, працював журналістом, викладачем вузів. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Автор роману «В степах» (1930) — про життя й революц. боротьбу робітників Донбасу кін. 19 — поч. 20 ст., істор. повістей, оповідань, нарисів.

Тв.: Над колискою Запоріжжя. К., 1925; «Українська Шампань». Х., 1930.

М. П. Довгалюк.

БО́ЗЕ (Бос) Шатьєндранат (1.I 1894, Калькутта — 4.II 1974) — індійський фізик, член Лондонського королівського товариства (з 1958). В 1924 — 25 працював у М. *Склодовської-Кюрі*. Один з творців квантової статистики (див. *Статистична фізика*) частинок з цілим *спіном* (див. *Бозе — Ейнштейна статистика*).

БО́ЗЕ - ГАЗ — газ, що підлягає *Бозе — Ейнштейна статистиці*.

БО́ЗЕ — ЕЙНШТЕ́ЙНА СТАТИ́СТИКА — квантова статистика, яка описує фізичні властивості рівноважної системи тотожних частинок з цілочисловим *спіном* (т. з. *бозонів*). Запропонована Ш. *Бозе* і А. *Ейнштейном* 1924. Основою Б.— Е. с. є Бозе — Ейнштейна розподіл — функція, що задає ймовірність знаходження частинки в певному стані. Згідно з Б.— Е. с. в кожному квантовому стані може бути довільна кількість бозонів. Б.— Е. с. пояснюються явище *надплинності*, *теплоємність* твердого тіла, випромінювання *абсолютно чорного тіла* та ін. При високій

М. М. Божій. Медсестра. 1955. Державний музей українського образотворчого мистецтва у Києві.

Ю. І. Божек.

Бойова машина піхоти на марші.

Бодягові.
Бодяга ставкова:
1 — загальний вигляд;
2 — гемула (збільшено).

т-рі і малій густині частинок (коли спінові несилові взаємодії малоістотні) Б.— Е. с. переходить в *Больцмана статистику*. Див. також *Статистична фізика*.

Літ.: Боголюбов М. М. Лекції з квантової статистики. К., 1949; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Статистическая физика, ч. 1. М., 1976.

В. Л. Вінецький.

БОЗО́НИ, бозе-частинки — 1) Мікрочастинки, що описуються квантовою *Бозе — Ейнштейна статистикою* (*фотони* — кванти електромагнітного поля, α-частинки, π-мезони, атомні ядра з парним числом *нуклонів* та ін.). 2) Елементарні збудження в слабозбудженій макроскопічній системі, т. з. *квазічастинки* (*фонони* в твердому тілі, *екситони* в напівпровідниках і мол. кристалах). Б. мають нульовий або цілий *спін* (тоді як *ферміони* — напівцілий). Характерною особливістю Б. є те, що в певному квантовому стані може бути довільна кількість їх, на відміну від ферміонів, яких у кожному квантовому стані — не більше однієї частинки.

І. І. Фіщук.

БОЗО́РГ АЛЕВІ (н. 2.II 1904, Тегеран) — іранський письменник. Навчався в Німеччині. Перша зб. оповідань — «Чемодан» (1935). У 1936 за пропаганду соціалістичних ідей був заарештований. У тюрмі створив «Тюремні записки» (1941). Мемуарна повість «П'ятдесят три» (1942) — про боротьбу політ. в'язнів. За зб. оповідань «Листи» (1951) удостоєний Золотої медалі Миру. В романі «Її очі» (1952) відтворив боротьбу демократич. сил Ірану проти реакції напередодні 2-ї світової війни. Автор книг нім мовою про Іран 50-х рр.: «Іран, що бореться» (1955), «Кривава нафта» (1956), «Країна троянд і солов'їв» (1957); зб. оповідань «Біла стіна» (1960), ряду лінгвістичних праць у співавторстві з нім. вченими (перс.-нім. словник, підручник перс. мови). Переклав перс. мовою окремі твори А. Чехова, Ф. Шіллера, Б. Шоу

БО́ЙЄР (Bojer) Юхан (6.III 1872, Оркедаль, поблизу Тронгейма — 3.VII 1959, Аскер) — норвезький письменник. Друкуватися почав 1893. Популярність Б. принесло оповідання з життя бідняків «Гельга» (1895). Реалістичні романи «Народний похід» (1896) і «Вічна війна» (1899) мали сатиричне спрямування. У романах «Останній вікінг» (1921) і «Люди біля моря» (1929) відобразив тяжке життя трудящих Норвегії.

БО́ЇЇ — група кельтських племен, які жили в давнину на території Центральної і Пн.-Зх. Чехії, Тіролю і Пн. Італії. В Італії Б. 191 до н. е. підкорили римляни. Частина Б. бл. 60 до н. е. переселилася з тер. Чехії на Балканський п-ів. Відомості про Б. зникають у кін. 1 ст. до н. е.

БО́ЙКИ — етнографічна група українців, які населяють гірські райони Львівської, Івано-Франківської і Закарпатської областей (див. *Бойківщина*). Походження назви «бойки» не з'ясоване. Найімовірніше припустити, що вона виникла за мовно-діалектною ознакою (в ряді районів Бойківщини населення вживало при розмові частку «бойє» — так). Культура й побут Б. мали деякі особливості, зумовлені істор. долею Бойківщини та природним середовищем. Б., як і все населення Зх. України та Закарпаття, тривалий час перебували під гнітом іноземних — австро-угор. і польс. загарбників. Усе це зумовило госп. відсталість Б. За роки Рад. влади внаслідок соціалістичних перетворень у жит-

Традиційний одяг бойківської дівчини і парубка. Малюнки О. Л. Кульчицької.

ті Б. сталися докорінні зміни. Б. працюють у колгоспах та в промсті. В осн. галузях г-ва Б.— гірському скотарстві, землеробстві, лісових промислах — запроваджується нова техніка. Села Бойківщини забудовано сучас. будинками. Разом з тим у Б. збереглися деякі специфічні риси в мові (див. *Бойківський говір*), одязі, будівлях. Розквітло оригінальне худож. мистецтво. Значна частина Б. живе у містах. За осн. рисами культури й побуту Б. майже не відрізняються від українців ін. районів республіки, і їхня етнографічна назва вживається здебільшого за традицією.

В. Ф. Горленко.

БО́ЙКІВСЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — партизанський район у Сколівському повіті на Львівщині, де влітку 1920 в тилу польських окупантів було проголошено Рад. владу. Першими 21.VIII виступили селяни с. Опорця. До них приєдналися жителі навколишніх сіл. 22.VIII об'єднані сили повстанців (бл. 500 чол.) захопили ст. Лавочне, де здобули чимало зброї. Було проголошено створення Б. Р. р. і обрано революц. к-т. Ревком звернувся до місцевого населення із закликом підтримати Рад. владу Проте під натиском польс. урядових військ повстанці після запеклих боїв були змушені відійти на тер. Чехословаччини, звідки мали намір пробитися на Рад. Україну. Але чехословацький бурж. уряд заарештував їх. Незважаючи на невдачу, повстання було одним з етапів у боротьбі трудящих Сх. Галичини за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною.

В. П. Сьома.

БО́ЙКІВСЬКИЙ ГО́ВІР — говір української мови, який належить до її південно-західного наріччя. Поширений у гірських районах Львівської і пн.-зх. частині гірських районів Івано-Франківської (до р. Лімниці) областей. Характерні особливості: звуження **е** (вēр'х, дēн'), **и** на місці давніх **ъ** і **ь** (дрива, кирвавий), дорсальні **з'**, **с'**, **дз'**, ц'('с'іно), зміна **ди, ли** на **ни** ('б'інна — «бідна»), збереження подекуди давнього **ы** (бык), м'які приголосні перед **і** <о (т'ік) та ін.; сліди давнього поділу відмін за основами, напр., іменники жіночого роду в родовому відмінку однини закінчуються на **е** або **и** (кыр'ве або кыр'ви — «крові»). Є своєрідна лексика (праще — «покоління», туний — «дешевий», опліччя — «сорочка» тощо).

А. М Залеський.

БО́ЙКІВЩИНА — історико-етнографічна область на Україні, що охоплювала гірські райони сучасної Львівської та Івано-Франківської областей між верхів'ями річок Сану і Лімниці та Закарпатської обл. між річками Ужем і Торцем. Назва вперше з'явилася в л-рі 1811. Походить від найменування населення області — *бойків*. Про Б. подавав відомості в своїх працях польс. етнограф В. Поль. Укр. фольклорист і етнограф Я. Ф. *Головацький* опублікував статистичні дані про чисельність бойків на 1874. У 1772—1918 тер. Б. перебувала під владою Австро-Угорщини, 1919—39 — бурж.-поміщицької Польщі. Після возз'єднання Зх. України (1939) і Закарпаття (1945) з УРСР на тер. Б. здійснено глибокі соціалістичні перетворення.

БО́ЙКО Григорій Пилипович (н. 5.IX 1923, с. Оленівка, тепер смт Волноваського району Донецької обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1950. В 1949 закінчив Донец пед. ін-т. Збірки віршів: «Моя Донеччина» (1950), «Шахтарочка» (1956), «Ми збираємось в політ» (1961), «Про дідуся Тараса» (1964), «Диво, диво, дивина» (1970), «Вітчизна в нас одна» (1974). Перекладає твори А. Барто, С. Маршака, С. Михалкова, К. Чуковського.

Тв.: Веселинки. К., 1973; Надійна зміна. К., 1975; Два хлопчики Сміти. К., 1976.

БО́ЙКО Давид Васильович (н. 14 (27).IX 1904, с. Летава, тепер Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.) — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1948, 1958). Член КПРС з 1939. В 1923—30 працював у летавській артілі «Відродження», з 1930 — у колгоспі ім. В. І. Леніна (Чемеровецького р-ну Хмельн. обл.). З 1937 — голова цього колгоспу. Б.— делегат XXI з'їзду КПРС, XXI і XXII з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 2—5-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора.

БО́ЙКО Іван Захарович [20.X (2.XI) 1908, с. Нова Гребля, тепер Роменського р-ну Сумської обл.— 25.IV 1970, Київ] — український рад. бібліограф, письменник. У 1931 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. З 1938 — гол. бібліограф Центральної наук. б-ки АН УРСР. Працював у галузі літературознавчої бібліографії. Автор бібліографічних покажчиків з питань укр. і рос. л-р. Очолював авторський колектив по підготовці двотомної

бібліографії л-ри про життя і творчість Т. Г. Шевченка (К., 1963). *Тв.:* Парують землі. Х.— К., 1931; Павло Тичина. Бібліографічний покажчик. К., 1951; Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст. Бібліографічний покажчик. К., 1967.

БО́ЙКО Іван Никифорович [11 (24).X 1910, с. Жорнище, тепер Іллінецького району Вінницької обл.— 12.V 1975, Київ] — рад. військовослужбовець, полковник (1944), двічі Герой Рад. Союзу (січень, квітень 1944). Член КПРС з 1940. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1930. Учасник боїв на р. Халхин-Голі (1939). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував гвард. танк. полком, бригадою на Зх., Калінін., 1-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. У 1948 закінчив Академію бронетанк. і механізованих військ. З 1956 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

БО́ЙКО Михайло Лук'янович (н. 14.XI 1927, с. Вільне Запоріжжя, тепер Новобузького р-ну Миколаївської обл.) — новатор у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1964. З 1953 — бригадир прохідників шахти ім. С. М. Кірова виробничого об'єднання «Кадіїввугілля». За участь у вдосконаленні методів і організації швидкісного проходження гірничих виробок на шахтах Ворошиловгр. і Донец. областей 1964 удостоєний Ленінської премії. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань.

БО́ЙКО Степан Іванович (7.I 1901, с. Потуржин на Холмщині, тепер ПНР — 19.XI 1930, м. Луцьк) — учасник революційного руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1923. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Учасник боротьби за владу Рад у Казані. В 1918 вернувся на батьківщину, де створив сільс. підпільну молодіжну революц. орг-цію. В 1925 заарештований і засуджений до 4 років тюрми. В 1929—30 — секретар Станіславського, Холмського, Волинського окружних к-тів КПЗУ. В 1930 заарештований польс. владою і під час допиту закатований у луцькій тюрмі.

БОЙКО́Т (англ., boycott) — спосіб політичної чи економічної боротьби, вид санкцій, або політ. тактики примусових заходів, форма протесту проти чиїхось дій. Полягає в повній або частковій відмові від зносин з конкретною особою, орг-цією, д-вою, від участі в роботі тих або ін. орг-цій, органів тощо. Вперше Б. застосований 1880 ірл. орендарями до управителя маєтку Ч.-К. Бойкота (звідки й назва) на знак протесту проти жорстокої експлуатації. У капіталістичних країнах Б.— один з засобів екон. боротьби робітн. класу проти підприємців і монополій. Б. широко вживається в міжнар. праві, в міждержавних екон. і політ. зв'язках. Статут ООН передбачає Б. як одну з форм колективних дій д-в — членів ООН для підтримання миру.

БОЙКО́Т ДЕРЖА́ВНОЇ ДУ́МИ — тактика більшовиків у період революції 1905—07, розрахована на зрив виборів до Думи і мобілізацію мас на збройну боротьбу проти царизму. Вперше застосована більшовиками щодо *булигінської Думи*, за допомогою якої царський уряд намагався відвернути маси від революц. боротьби і спинити наростання революції. Більшовицький ЦК РСДРП оголосив активний бойкот цієї установи, закликаючи трудящих до відкритих виступів проти неї у формі мітингів, збройних демонстрацій і заг. політ. страйку. Лозунг бойкоту Думи був підтриманий майже всією соціал-демократією Росії. Проте меншовики виступили за участь у Думі. Бойкот мав великий вплив на формування революц. свідомості мас. Наляканий *Жовтневим всеросійським політичним страйком 1905* царський уряд 17 (30).X видав маніфест, в якому обіцяв народові громадян. свободи і скликання законодавчого органу. Більшовики продовжували тактику бойкоту і при виборах до 1-ї Думи, про скликання якої уряд опублікував закон 11 (24).XII 1905 — у розпалі *грудневих збройних повстань 1905*. На Україні тактику бойкоту проводили Харківський, Луганський, Одеський, Миколаївський, Катеринославський, Херсонський та ін. к-ти РСДРП. Проте зірвати вибори в Думу не вдалося. В умовах відступу революції Б. Д. д. виявився «помилкою, хоч і невеликою, легко поправною...» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 41, с. 17). Враховуючи нову обстановку, спад революц. руху, більшовики взяли участь у виборах до 2-ї, а пізніше до 3-ї і 4-ї Дум, щоб використати їх як легальну трибуну для організації і політ. виховання трудящих.

БО́ЙЛЕР (англ. boiler — котел, кип'ятильник) — пристрій для нагрівання води в системах теплопостачання й гарячого водопостачання.

БО́ЙЛЯ — МАРІО́ТТА ЗАКО́Н — один з основних газових законів, що твердить: при незмінній температурі (T) добуток об'єму (V) даної маси газу на тиск (P) є величиною сталою, тобто $PV = \text{const}$. Б.— М. з. є точним для *ідеального газу;* для реальних газів він виконується наближено. Закон відкрив 1662 Р. *Бойль* і незалежно від нього 1676 Е. *Маріотт*.

БОЙЛЬ (Boyle) Роберт (25.I 1627, Лісмор, Ірландія — 31.XII 1691, Лондон) — англійський хімік і фізик. Заклав основи якісного хім. аналізу, запровадив експериментальний метод у хімію, першим сформулював наук. поняття хім. елемента (1661). Відкрив 1662 закон залежності об'єму газу від тиску (*Бойля — Маріотта закон*). Досліджував також світлові, електричні, теплові, акустичні явища. Світогляд Б. був суперечливим; у філософії він схилявся до ідеалізму. Портрет с. 510.

БО́ЙОВА ГОТО́ВНІСТЬ — стан, який визначає ступінь підготовленості всіх видів збройних сил до виконання покладених на них бойових завдань. Збройні сили повинні бути здатними в будь-який час почати активні бойові дії. Для цього вони підтримуються в постійній Б. г., яка забезпечується необхідною укомплектованістю їх особовим складом, зброєю, технікою, запасами матеріальних засобів, а також високою підготовкою особового складу.

БО́ЙОВА МАШИ́НА ПІХО́ТИ — броньована машина мотострілецьких військ (мотопіхоти), призначена для пересування і ведення бою. З'явилась у 60-х рр. 20 ст. в арміях різних країн. Б. м. п. має багатоцільове призначення, високу маневреність та прохідність (плаває, десантується на парашуті), оснащена засобами зв'язку, маскування, приладами денного та нічного бачення. Озброєна автоматичною гарматою 20—30 *мм* і 1—2 кулеметами, встановленими в обертальній башті (іноді озброєна протитанковими керованими реактивними снарядами); в герметичному корпусі є амбразури для ведення вогню з автоматів. Має швидкість: на гусеницях — до 75 *км/год*, на колесах — до 100 *км/год*, на воді — 6—10 *км/год*. Б. м. п. дає змогу вести боротьбу проти живої сили та бронеоб'єктів противника, взаємодіяти з танками, вести бій без виходу з машини і з виходом з неї (у спішеному бойовому порядку).

«БО́ЙОВА МО́ЛОДЬ» — журнал секції молоді *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім* у Канаді. Виходив 1930—32 у Вінніпегу. Як і його попередник — «Світ молоді» (виходив там же 1927—30), журнал «Б. м.» друкував матеріали про міжнар. молодіжний рух, закликав молодь до боротьби проти капіталу, виступав проти підготовки імперіалістами війни, висвітлював успіхи СРСР, викривав ідеологію і діяльність укр. бурж. націоналістів. Журнал «Б. м.» припинив своє існування в зв'язку з матеріальними труднощами.

БО́ЙОВА ОБСТАНО́ВКА — сукупність факторів та умов, за яких здійснюються підготовка і ведення *бою* (операції). Б. о. істотно впливає на виконання *бойового завдання* і включає відомості про становище сил противника, своїх військ і військ сусідів; характер місцевості та ступінь її радіоактивного, хімічного і бактеріологічного зараження; кліматичні й метеорологічні дані та ін. Висновок з оцінки Б. о. є підставою для прийняття рішення щодо бою. Збирання і вивчення даних Б. о. здійснюється командирами й штабами.

БО́ЙОВА ОХОРО́НА — один з видів забезпечення бойових дій військ. Див. *Охорона військ*.

БО́ЙОВА ПІДГОТО́ВКА — система заходів по навчанню і військовому вихованню особового складу збройних сил для ведення бойових дій або виконання інших завдань. Від змісту і якості Б. п. значною мірою залежить боєздатність армії і флоту. Б. п. включає одиночну підготовку солдатів (матросів), підготовку підрозділів, частин і з'єднань, командирів і штабів. Для виконання завдань Б. п. проводяться заняття, вчення, бойові стрільби, тренування, маневри, в ході

Д. В. Бойко.

І. Н. Бойко.

М. Л. Бойко.

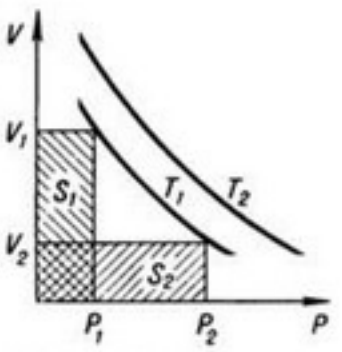

Бойля—Маріотта закон. Залежність об'єму V ідеального газу від тиску P при сталій т-рі T. Площа $S_1 = S_2$.

БОЙОВЕ ЗАВДАННЯ

Р. Бойль.

О. М. Бойченко

І. П. Бойчук.

яких військовослужбовець вивчає військ. статути, зброю і військ. техніку, способи застосування їх у бою. В Збройних Силах СРСР і арміях соціалістичних д-в Б. п. тісно пов'язана з політ. підготовкою.

БОЙОВЕ́ ЗАВДА́ННЯ — завдання, поставлене старшим начальником з'єднанню, частині чи підрозділові для досягнення певної мети за визначений строк. Зміст Б. з. залежить від виду бойових дій, можливого застосування противником зброї масового ураження, складу своїх сил і засобів, умов місцевості та ін. У наступі Б. з. полягає в знищенні сил противника і оволодінні певним рубежем, в обороні — в знищенні противника, що наступає, і утриманні своїх бойових позицій, у створенні умов для переходу в наступ. Виконання Б. з. є осн. критерієм для оцінки дій військ.

БОЙОВИ́Й КОМПЛЕ́КТ — кількість боєприпасів, встановлена на одиницю зброї (автомат, кулемет, гармату та ін.) або на бойову машину (пускову установку, танк, літак тощо). Б. к. підрозділу, частини (корабля), з'єднання обчислюється на всю зброю, відповідно до штатного розкладу.

БОЙОВИ́Й НАКА́З — одна з форм доведення *бойового завдання* до військ (сил флоту) на *бій* (операцію); основний документ по управлінню військами (силами флоту). В Б. н. зазначається оцінка угруповання і дій противника, завдання сусідів і розмежувальні лінії з ними, бойове завдання підлеглим і час готовності, місце знаходження пунктів управління та ін. необхідні відомості. В частинах, з'єднаннях, об'єднаннях Б. н. доводиться до виконавців у найкоротший строк за підписом командира (командуючого) та нач. штабу. Командир підрозділу віддає Б. н. усно на місцевості або по карті і вживає всіх заходів для його виконання.

БОЙОВІ́ ДРУЖИ́НИ 1905—07 — озброєні загони робітників, організовані більшовиками в період *революції 1905—07 в Росії* для боротьби проти царизму. В. І. Ленін вбачав у Б. д. зачатки загонів революц. армії. Перша бойова орг-ція виникла при Петерб. к-ті (більшовиків). На Україні перші Б. д. організовані в квітні 1905 у Миколаєві, Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Луганську. Б. д. створювалися також у пром. районах, селах. Б. д. мали свої статути. Значення Б. д. зросло в дні *грудневих збройних повстань 1905*. В Донбасі (Горлівка) у повстанні брали участь понад 4 тис. чол. (див. *Горлівське збройне повстання 1905*). У цілому на Україні 1905 було 10 тис. бойових дружинників. У 1906—07 Б. д. діяли в Луганську, Одесі, Харкові, Катеринославі та ін. містах. Досвід організації і діяльності Б. д. використали більшовики 1917 при формуванні Червоної гвардії.

Літ.: Ленін В. І. Завдання загонів революційної армії. Повне зібрання творів, т. 11; Рубцов Г. А. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.

Ф. Є. Лось.

БОЙОВІ́ СТРАЙКО́ВІ КОМІТЕ́ТИ — революційні організації, створені під час *революції 1905—07 в Росії* для керівництва страйковою боротьбою і збройним повстанням пролетаріату проти самодержавства. В жовтні 1905 організовано бойовий к-т при Петерб. к-ті РСДРП, згодом — в Москві. В дні *грудневих збройних повстань 1905* вони з'явилися на Україні. Першим тут створено *Катеринославський бойовий страйковий комітет*. К-ти було сформовано в Горлівці, Нікополі, Полтаві, Харкові та ін. містах.

Б. с. к. діяли як органи революц. влади. Подекуди вони виконували функції Рад робітн. депутатів. У листопаді 1906 в Таммерфорсі (тепер Тампере, Фінляндія) відбулася Всерос. конференція військ. і бойових орг-цій РСДРП, яка прийняла резолюції про централізацію всієї військ. і бойової роботи, про посилення діяльності військ. і бойових орг-цій партії. Б. с. к. відіграли велику роль у революц. боротьбі робітн. класу 1905—07. Вони стали попередниками надзвичайних органів влади — військ.-революц. к-тів, які виникли повсюдно під час Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 11. До Бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті; т. 12. Сучасне становище Росії і тактика робітничої партії; т. 15. З приводу протоколів листопадової військово-бойової конференції Російської соціал-демократичної робітничої партії; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1, К., 1955.

БОЙСКАУТИ́ЗМ (від англ. boy — хлопчик) — див. *Скаутизм*.

БО́ЙЧЕНКО Олександр Максимович [9 (22).XI 1903, Київ — 30.V 1950, там же] — український рад. письменник і громадський діяч. Член Комуністичної партії з 1923. Працював на залізниці. Потім — на комсомольській роботі (секретар райкому, Київського окружкому). В 1930—32 — генеральний секретар ЦК ЛКСМ України. На XVI з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦКК ВКП(б), на XI з'їзді КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. Обирався членом ЦВК СРСР і членом ВУЦВК. З 1931 — прикутий до ліжка тяжкою хворобою Б.— автор повісті-трилогії «Молодість» (ч. 1—2, 1945—48, ч. 3 не закінчена), присвяченої героїчній діяльності комсомолу України в 20-і рр. Тематикою і зображенням головних героїв твір перегукується з романом М. *Островського* «Як гартувалася сталь». За мотивами повісті укр. драм. театр ім. І. Я. Франка поставив п'єсу «Кров'ю серця» (1957). Б. належать також статті «За ленінський стиль у роботі», «Ленінськими шляхами» (обидві — 1931) та «Нова обстановка — нові завдання» (1932). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани» та медалями.

Тв.: Молодість. К., 1976.

Літ.: Савчук О. І. Олександр Бойченко. К., 1957; Бойченко Н. Його життя — боротьба. «Дніпро», 1963, № 11; Олександр Бойченко. К., 1973.

БОЙЧУ́К Іван (рр. н. і см. невід.)— ватажок загону *опришків*. Н. в с. Ясеневі (тепер с. Верхній Ясенів Верховинського р-ну Івано-Фр. обл.). Був близько знайомий з О. *Довбушем* і В. *Баюраком*. У 1755 сформував загін опришків, який діяв у Коломийському пов. Найбільшим успіхом загону було здобуття в липні 1759 м. Болехова. Після жорстоких сутичок з карателями Б. та його соратники відступили з Прикарпаття на Запорізьку Січ. Восени 1759 разом з гайдамацьким ватажком Г. Марущаком Б. брав участь у нападах на шляхет. маєтки поблизу Бердичева і Любара. Дальша доля Б невідома. Образ Б.— борця за інтереси пригноблених — змалював укр. письменник М. С. Шашкевич в оповіданні «Олена».

БОЙЧУ́К Іван Павлович (15.XI 1892, с. Могильниця, тепер с. Трудове Теребовлянського р-ну Тернопільської обл.— 28.IX 1976, Торонто) — діяч української трудової еміграції і робітничого руху в Канаді. Емігрував туди 1913. Був одним з організаторів (1921) Комуністичної партії Канади (КПК). У 1922—63 — член ЦК КПК. У 1931 за революц. діяльність ув'язнений на 5 років. З 1935 — секретар-скарбник *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім*. За революц. діяльність був знову заарештований і 1940—42 перебував в ув'язненні. У 1946—66— секретар-скарбник *Товариства об'єднаних українських канадців*. У 1949 очолював Канадський слов. к-т. Того самого року у складі канад. делегації був учасником І Всесвітнього конгресу на захист миру в Парижі. Не раз приїздив до Радянського Союзу.

В. Л. Чорний.

БОЙЧУ́К Михайло Львович [18 (30).X 1882, с. Романівка, тепер Терноп. обл.—1939] — український рад. живописець. У 1899 — 1906 навчався в Краків. академії красних мистецтв. З 1917 — у Києві. Член АРМУ з 1925. Під керівництвом Б. виконано розписи Луцьких казарм у Києві (1919), санаторію ім. ВУЦВК на Хаджибеївському лимані в Одесі (1928). Б.— автор плаката «Шевченкове свято» (1920). Прагнучи передати пафос революц. перетворень, велику увагу приділяв монументальному живопису. Однак звернення Б. та художників його кола («бойчукістів») до досвіду майстрів раннього *Відродження*, укр. іконопису і нар. мистецтва часто призводило до стилізації й відірваності їхніх творів від життя. В розписах Червонозаводського театру в Харкові (1933—35) Б. намагався подолати умовність, яка була притаманна його раннім творам.

БОЙЧУ́К Тимофій Львович (1896, с. Романівка, тепер Тернопільської обл.— 1922, Київ) — український рад. живописець. Брат М. *Бойчука*. Брав участь у розписах Луцьких казарм у Києві (1919), у декоративному оформленні Київ. оперного театру до Всеукр. з'їзду волосних виконавчих комітетів (1919). Автор картин: «Торговки насінням», «На пасовиську», «У шевській майстерні»; «Біля яблуні» (1919—20, ДМУОМ), обкладинок до книжок та плакатів.

БОКАЛОВИ́ДНІ КЛІТИ́НИ, бокаловидні залози — епітеліальні одноклітинні залози хребетних тварин і людини, що виділяють слиз *(муцин)*, який утворюється у верхній розширеній частині цих клітин, вкритій мікроворсинками. Б. к.— поодинокі або множинні, розміщені в слизовій оболонці кишечника, дихальних шляхів, вивідних проток підшлункової і привушної залоз, а також у кон'юнктиві ока.

БОКА́РІУС Микола Сергійович [19 (31.III) 1869, Одеса — 23.XII 1931, Харків] — рад. учений, один із основоположників рад. *судової медицини* та *криміналістики*, засл. професор (з 1925). Н. в сім'ї вчителя. З 1910 — професор кафедри суд. медицини Харків. ун-ту. Засновник першого на Україні *Судових експертиз харківського науково-дослідного інституту*, названого 1931 його ім'ям. З 1923 — гол. судовомед. експерт УРСР. Автор ряду наук. праць, у т. ч. «Судова медицина у викладі для юристів» (1915), «Первісний зовнішній огляд трупа при міліцейському й розшуковому дізнанні» (1925).

Літ.: Крылов И. Ф. Н. С. Бокариус. В кн.: Крылов И. Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы. Л., 1975.

БО́КІЙ Борис Іванович [11 (23).VII 1873, Тифліс — 13.III 1927, Ленінград] — радянський учений у галузі гірничої справи, основоположник аналітичних методів проектування рудників і шахт. Після закінчення Петерб. гірничого ін-ту (1895) працював на шахтах Донбасу. З 1906 — зав. кафедрою гірничої справи Петерб. гірничого ін-ту, професор. У 20-х рр. брав участь у відновленні й реконструкції гірничої пром-сті (з 1921 — відповідальний консультант Кузбастресту, Донвугілля, Південсталі).

Тв.: Практичний курс гірництва, т. 1. Х.— Одеса, 1931.

Літ.: Зворыкин А. А., Киржнер Д. М. Борис Иванович Бокий. М., 1951.

БОККА́ЧЧО (Boccaccio) Джованні (1313, Париж — 21.XII 1375, Чертальдо, поблизу Флоренції) — італійський письменник-гуманіст. У своїх перших творах продовжував традиції античної і лицарської л-ри (роман «Філоколо», 1338; поема «Тесеїда», 1339). Поема в октавах «Філострато» (1338) і вінок сонетів принесли йому славу. Оселившись у Флоренції на поч. 40-х рр., Б. брав участь у політ. боротьбі як переконаний республіканець. Повість «Ф'яметта» (1343) стала першим зразком психологічного жанру в зх.-європ. л-рі. Найвизначніший твір Б.— «Декамерон» (1350—53, складається із ста новел). Цим твором Б. заклав основи європ. новели і надовго визначив розвиток цього жанру. В «Декамероні» зображено широку реалістичну картину тогочасного італ. життя, середньовічній ідеології протиставлено гуманістичний світогляд нової епохи — *Відродження*. Б. кинув виклик середньовічній аскетичній моралі, сатирично викривав жадібність і лицемірство духівництва. Захищав право людини на щастя і вільний вияв своїх почуттів, виступав проти станово-феодальних пережитків. Продовжуючи традиції *Данте* і *Петрарки*, Б. розвивав італ. літ. мову на нар. основі. В алегоричній поемі «Ворон» (1354—55) виявилися суперечності світогляду Б. Останні роки життя присвятив наук. роботі. Написав першу біографію Данте — «Життя Данте Аліг'єрі» (1360) і трактати лат. мовою.

Тв.: Укр. перекл. — Декамерон. Х., 1928; Декамерон. К., 1969; Про походження життя, вдачу й науку Данте Аліг'єрі та про твори, ним написані. «Всесвіт», 1975, № 12; Рос. перекл.— Декамерон. М., 1970; Малые произведения. Л., 1975.

Літ.: Дзюба Т. В. Джованни Боккаччо. Биобиблиографический указатель. М., 1961. *А. М. Полотай.*

БОККЕРІ́НІ (Boccherini) Луїджі (19.II 1743, Лукка — 28.V 1805, Мадрід) — італійський композитор і віолончеліст, один з творців інструментального камерного ансамблю. З кінця 1768 (або поч. 1769) — придворний музикант у Мадріді. Автор симфоній (бл. 30), камерно-інструм. творів (бл. 400), творів для віолончелі тощо. Творчість Б. відіграла помітну роль у формуванні класичного стилю інструм. музики 18 ст.

БОКЛЄ́ВСЬКИЙ Петро Михайлович [12 (24).VI 1816, с. Єлшино Рязанської губ.— 10 (22).I 1897, Москва] — російський художник. Відвідував клас К. *Брюллова* в петерб. АМ (з 1845). Автор гостропсихологічних портретів (альбоми «Галерея гоголівських типів. „Ревізор"», 1858; «Типи з поеми „Мертві душі"», 1895). Створив ілюстрації до творів Ф. Достоєвського, І. Тургенєва, П. Мельникова-Печерського.

БОКЛЬ (Buckle) Генрі-Томас (24.XI 1821, Лі, Кент — 29.V 1862, Дамаск) — англійський історик, соціолог-позитивіст. У виданій 1857—61 двотомній «Історії цивілізації в Англії» (рос. переклад — 1863—64) Б., пояснюючи закономірності істор. розвитку суспільства, надавав вирішального значення геогр. факторам (кліматові, ґрунтам тощо), заперечував необхідність і закономірність революц. змін в історії.

Літ.: Чернышевский Н. Г. Замечания на книгу Г. Т. Бокля «История цивилизации в Англии». В кн.: Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений, т. 16. М., 1953.

БОКОВА́ — річка в Кіровоградській і Дніпропетровській областях УРСР, права притока Інгульця (впадає в Карачунівське водосховище). Довж. 72 *км*, пл. басейну 1320 *км²*. Влітку пересихає.

БОКОВЕ́НЬКА — річка в Кіровоградській і Дніпропетровській областях УРСР, права притока Бокової (бас. р. Інгульця). Довж. 61 *км*, пл. бас. 645 *км²*. В долині Б., поблизу с. Іванівки Долинського р-ну Кіровогр. обл.— дендрологічний парк *«Веселі Боковеньки»*.

БО́КОВО-ПЛА́ТОВЕ — селище міського типу Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськраді, на р. Кріпенькій (бас. Міусу), за 6 *км* від залізничної ст. Антрацит. У селищі — асфальтовий з-д, філіал Краснолуцької швейної ф-ки. 5 заг.-освітніх шкіл, 4 мед. пункти, Будинок культури, 3 клуби, 4 б-ки. Засн. 1796.

БОКОНБА́ЄВ Джоомарт (16.V 1910, с. Мазар-Сай, тепер Токтогульського р-ну Ошської обл.— 1.VII 1944, с. Чон-Сариой Іссик-Кульського р-ну Іссик-Кульської обл.) — киргизький рад. поет і драматург. Член Комуністичної партії з 1932. Друкуватися почав 1927. Перший ввів у кирг. л-ру образи робітників-шахтарів (поеми «Кизил Кия», 1932; «Турксиб», 1930—32; «Сулукту», 1933). Автор драм «Алтин киз» (1937), «Каргаша» (1939), лібретто опер «Айчурек» (1937; у співавторстві), «Токтогул» (1939). Кращі твори років Великої Вітчизн. війни — «Смерть і Честь», «Москва — фортеця» та ін. Україні присвятив нарис «В долинах України», вірш «Червоний стяг». Поема «На могилі Тараса», присвячена Т. Шевченкові.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные стихи. Фрунзе, 1955.

БОКОНЕ́РВОВІ МОЛЮ́СКИ (Amphineura) — підтип примітивних *молюсків*. Тіло (завдовжки від кількох *мм* до 33 *см*) вкрите *кутикулою* або черепашкою (зі спинного боку). Нервова система складається з навкологлоткового кільця і 2 бічних та 2 ножних тяжів, сполучених численними комісурами (перетяжками). Б. м. поділяють на 2 класи: *панцирних молюсків* і *борозенчасточеревих молюсків*. Відомо бл. 1150 видів, поширених у всіх морях, в СРСР — 13 видів, з яких 3 види в Чорному морі.

А. Л. Путь.

БОКОПЛА́ВИ (Amphipoda) — ряд вищих *ракоподібних*. Розмір Б.— 0,5—25 *см*, тіло в більшості сплюснуте з боків. Відомо бл. 7 тис. видів; поширені в усіх морях, водяться також в озерах, річках, підземних і печерних водах. Живуть Б. переважно на дні водойм, плавають на боці (звідси й назва); багато їх на піщаних пляжах («морські блохи»). Б. є поживою багатьох пром. риб, китів, тюленів, птахів. Розроблено біотехніку вирощування Б. для підгодівлі риб у водоймищах. Деякі Б. (напр., Chelura terebrans) пошкоджують дерев'яні портові споруди. Серед Б. є паразити ін. водяних тварин (медуз, китів), проміжні живителі паразитів амфібій, риб і водоплавної птиці.

К. О. Виноградов.

БОКОШИ́Ї ЧЕРЕПА́ХИ (Pleurodira) — ряд (за іншою системою — підряд) *плазунів*. Ховаючись під панцир, Б. ч. не втягують шию, а загинають її набік під край спинного щита. Довж. панцира 30—77 *см*. Населяють прісноводні водойми. Живляться гол. чин. дрібною рибою. 2 родини: *пеломедузові* та *змієшиї черепахи*, поширені тільки в Пд. півкулі (Тропічна і Пд Африка, Мадагаскар, Пд. Америка, Австралія, Нова Гвінея). Деякі види мають пром. значення (м'ясо, іноді яйця споживають). Викопні бокошиї черепахи відомі з еоцену (Індія), можливо, і з верхньої крейди (Нова Зеландія).

В. І. Таращук.

Б. І. Бокій.

Дж. Боккаччо.

П. М. Боклевський. «Собакевич». Літографія з альбому «Типи з поеми „Мертві душі"» М. В. Гоголя. 1895.

Й. Й. Бокшай.

БОКС (англ. box — коробка, відділення) — 1) Герметична або ізольована камера для роботи з мікроорганізмами, радіоактивними речовинами тощо. 2) Переносна скляна камера з отворами, до яких прикріплено нарукавники, що дають змогу діяти всередині камери, не порушуючи її герметичність. 3) Відділення в гаражах, промислових приміщеннях для автомобілів і випробних установок. 4) Відокремлена палата в лікарнях або клініках для запобігання внутрішньолікарняним зараженням. 5) Металева коробка в розподільних шафах або кабельних скриньках, у яку входить і з якої виходить телефонний кабель.

БОКС (англ. box, букв.— удар) — вид спорту, поєдинок у формі кулачного бою за особливими правилами. Перші правила Б. (без рукавиць) виникли на поч. 18 ст. в Англії, там же з'явились і правила Б. в рукавицях (1867). З 1904 входить до програми всіх Олімпійських ігор (крім 1912). Змагання з Б провадяться в м'яких шкіряних рукавицях (вагою 250—300 *г*) на *рингу* Бій складається з 3 раундів по 3 *хв*, з перервами на 1 *хв* (аматорський бокс). Перемога присуджується боксерові, який набрав найбільше очок або виграв бій *нокаутом*. У Б забороняється завдавати ударів нижче пояса, в потилицю, спину, головою і нападати на противника, який перебуває в *нокдауні* В СРСР боксерів поділяють на 4 вікові групи, які поділяються на 11 вагових категорій. На Україні Б займається (1976) понад 43 тис чоловік Серед них багато відомих майстрів спорту: дворазові чемпіони Європи — В. Засипко (1973, 1975), А. Климанов (1973, 1975), О. Ткаченко (1973, 1975), В. Савченко — третій призер Олімпійських ігор (1976), чемпіон Європи (1977), Л. Шапошников — чемпіон Європи (1977), В. Іванов — чемпіон СРСР (1976). В СРСР боксери об'єднані Федерацією боксу СРСР, що входить до Міжнародної асоціації аматорського боксу (АІБА) і Європейської асоціації боксерів-аматорів.

БОКСИ́Т — осадочна гірська порода, що складається переважно з гідроокислів алюмінію і заліза та різних домішок. Осн хім. компонент Б.— глинозем (Al_2O_3) Постійна складова частина — окис заліза (Fe_2O_3) Колір Б. червоний і сірий різних відтінків. Структура щільна, бобова, оолітова, пориста, землиста Використовують як алюмінієву руду, а також як сировину для виробництва високоякісного цементу, високовогнетривких виробів, абразивів тощо. На Україні Б є в Приазов'ї, на Українському щиті та в Закарпатській області.

БОКША́Й Йосип Йосипович [20.IX (2.X) 1891, Кобилецька Поляна, тепер смт Рахівського р-ну Закарпатської обл.— 19.X 1975, Ужгород] — український рад. живописець, нар художник СРСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958). У 1910—14 навчався в Будапештській академії образотворчих мистецтв у І. *Ревеса*. Автор жанрових картин, пейзажів і портретів. Твори: «Полонина Рівна» (1946), «Великий верх» (1951), «Ужгородський замок», «Озеро Балцатул» (обидва — 1955), «Бокораші» (1946—47), «Зустріч на полонині» (1957), «Село Жорнава» (1960), «Синевирські полонини» (1967), «Невичанський замок» (1970). Разом з А. М. *Ерделі* організував першу на Закарпатті художню школу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і орденом «Знак Пошани».
Іл. див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Літ.: Островский Г. Иосиф Иосифович Бокшай. М., 1967.

БО́ЛГАРЄВ Павло Тимофійович [н. 10 (22). VIII 1899, с. Нижнє, тепер Попаснянського р-ну Ворошиловградської обл.] — український рад. вчений у галузі виноградарства, засл. діяч науки УРСР (з 1959). В 1923 закінчив агрономічний ф-т Крим. ун-ту, 1925 — Крим. ін-т спец. культур. З 1932 завідує кафедрою виноградарства в Крим. с.-г. ін-ті, з 1934 — професор. Праці з питань біології винограду, *ампелографії*, а також технології виробництва безалкогольних продуктів з винограду. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

БОЛГА́РИ — нація, основне населення Народної Республіки Болгарії. Живуть у прикордонних з Болгарією районах Румунії, Греції, Югославії, Туреччини, в СРСР, Угорщині, Чехословаччині, а також у Пн. і Пд. Америці й Австралії. Заг. чисельність — 8,2 млн. чол. (1975, оцінка; з них — близько 7,75 млн. чол. живе в Болгарії). За межами Болгарії найчисленнішу групу становлять болгари в СРСР — 351,1 тис. чол. (1970, перепис; з них в УРСР — 234,3 тис. чол.). Мова — болгарська. Віруючі Б.— здебільшого православні, частина — протестанти й католики, є мусульмани. Походять Б від слов. племен сх. частини Балканського п-ова, які асимілювали місц. фракійські племена, а також протоболгарів. У 9—10 ст. остаточно консолідувалися в єдиний слов. народ і почали називатися Б. В кін. 18—19 ст., з розвитком у Болгарії капіталістичних відносин, сформувалася болг. нація Значна частина Б. працює в пром-сті, осн. заняття сільс населення — землеробство (зокрема, садівництво, виноградарство) і тваринництво. В ході будівництва соціалізму відбулися докорінні зміни в г-ві, культурі й побуті болгар. Див. *Болгарія*. *Болгарська мова*.

Літ.: Каранфилов Е. Българи. София. 1968.

БОЛГА́РІЯ, Народна Республіка Болгарія, НРБ — держава на Пд. Сх. Західної Європи, в сх. частині Балканського п-ова. В адм. відношенні поділяється на 27 округів і столичний округ. *Карти див. між с. 464—465.

Державний лад. НРБ — соціалістична д-ва. Діючу конституцію прийнято 1971. Найвищим органом держ влади і єдиним законодавчим органом є однопалатні Народні збори, які обираються всіма громадянами строком на 5 років Нар. збори обирають Держ. раду — найвищий орган держ. влади НРБ у період між сесіями Нар. зборів. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом НРБ є уряд (Рада Міністрів). Місц. органами держ. влади і нар. самоврядування в общинах, районах та округах є відповідні нар. ради, які обираються на 2,5 року.

Природа. В рельєфі Б. переважають гірські й погорбовані місцевості (бл. 70% території країни) З Зх. на Сх. простягаються гори *Стара Планина* (Балканські) завишки до 2376 *м* (г. Ботев). На Пн. від них — родюча Дунайська рівнина, на Пд. підносяться хребти Средна Гора. Найвищі гірські масиви на Пд. Зх.— Рила (вис. до 2925 *м*, г. Мусала), Пирин і Родопи (на Пд.). Найб. міжгірні улоговини — Казанлицька і Карловська, вздовж р. Марицї — Верхньофракійська низовина. Корисні копалини: буре вугілля, залізна, свинцево-цинкові, мідні й марганцеві руди, кухонна сіль, гіпс і каолін, незначні поклади нафти і газу. Багато мінеральних джерел. Клімат помірно континентальний, на Пд. Зх. близький до середземноморського. На рівнинах пересічна температура січня —2°, +2°, липня +23°, +25°, у горах відповідно —10° і +5°. Опадів 450—600 *мм*, у горах — до 1300 *мм* на рік. Річки здебільшого невеликі, гірські (Мариця, Струма, Места й ін.); судноплавний лише *Дунай*. Грунти Дунайської рівнини — чорноземні й сірі лісові, на Пд. від Старої Планини — коричневі й чорноземи («смолниця»), в горах — бурі лісові й гірськолучні. Понад 30% території Б. вкрито лісами. Переважають широколистяні породи (дуб, бук, граб), вище 1100—1300 *м* — хвойні (сосна, ялина, смерека). Вище 200 *м* — альпійські луки. Для охорони природи в країні створено ряд заповідників — народних парків, найбільші з них — *Витоша* і Золоті Піски.

Населення. Осн. населення — *болгари* (бл. 7,75 млн. чол., 1975, оцінка). Живуть також турки, цигани, вірмени, росіяни, греки, гагаузи та ін. Пересічна густота населення — 79 чол. на 1 $км^2$. 57,8% населення (1974) живе в містах. Найбільші міста: *Софія*, *Варна*, *Русе*, *Бургас*.

Історія. Найдавнішим відомим населенням на тер. Б. були *фракійці*. З 1 ст. н. е. ця територія — в складі Стародавнього Риму, з 395 — Сх. Римської імперії. З поч. 7 ст. на землях сучас. Б. почали селитися слов'яни. В 70-х рр. 7 ст. сюди вторглися протоболгари на чолі з ханом *Аспарухом*. Разом із слов'янами вони створили Перше Болг. царство (680—1018) з столицею м. Плиска. Поступово відбувався процес асиміляції протоболгар слов'янами. Прийняття християнства (865) зміцнило владу феод. верхівки й міжнар. позиції Б. За царя Симеона (893—927) внаслідок воєн з Візантією тер. Б. значно збільшилася. На цей час припадає розквіт культури Б. Здійснювалися широкі культ. і екон. зв'язки Б. з Київською Руссю та ін. д-вами. В серед.

До ст. **Боттічеллі С.** Весна. Близько 1477—78. Галерея Уффіці у Флоренції.

До ст. **Бородай В. З.**

1. Бандурист (фрагмент). Гіпс. 1960.

2. Пам'ятник партизанам-ковпаківцям у м. Яремчі. Архітектори А. Ф. Ігнащенко і С. П. Тутученко. Кована мідь, граніт. 1967.

3. Пам'яті товариша. Мідь, гальванопластика. 1974.

4. Портрет архітектора Є. І. Катоніна. Металізація. 1974.

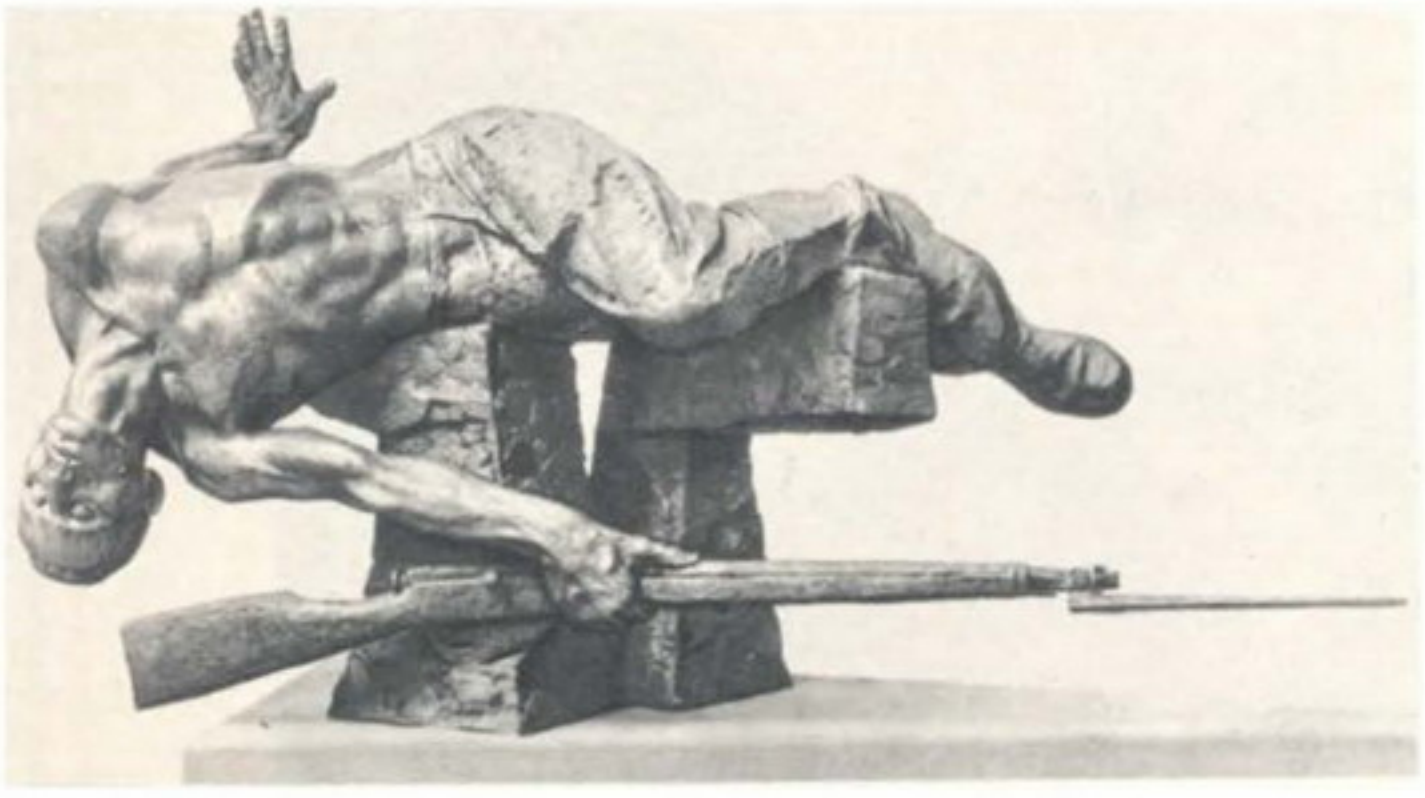

10 ст. Б. розпалася на сх. і зх. частини. В 968—971 вона стала ареною війни між Київською Руссю і Візантією (походи *Святослава Ігоровича*, *Іоанна I Цімісхія*). В 1018—1187 Б. перебувала під владою Візантії. Болг. народ вів боротьбу проти візант. іга (*Петра Деляна повстання*, повстання *павлікіан* тощо). Внаслідок масового виступу проти інозем. панування 1185—87, очоленого братами Петром і Асенем, утворилося Друге Болг. царство (1187—1396). За царя Калояна (1197—1207) Б. досягла кордонів, які мала до візант. завоювання. З серед. 13 ст. в Б. загострилася класова боротьба (*Івайла повстання 1277—80* та ін.), посилилася феод. роздробленість. У 1396 Б. захопили турки-османи. В 16—17 ст. відбувся ряд антифеод., антитур. виступів (Тирновські повстання 1598, 1686, Чипровське 1688 і Карпошове повстання 1689). Широких масштабів набув рух *гайдуків*. Болг. народ, ведучи боротьбу за незалежність, шукав підтримки у росіян і українців. Гетьман Б. *Хмельницький* 1657 вів переговори з діячем болг. нац.-визвольного руху П. Парчевичем про спільні дії проти тур. поневолювачів. У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в Б. зароджуються бурж. відносини. Зміцніли зв'язки Б. з Росією. З 18 ст. в пд. районах Росії і України селилися болгари, які тікали від тур. гніту. В 1-й пол. 19 ст. м. Одеса стало одним з центрів суспільного і культурного руху, відомого як болгарське відродження. Видатну роль в цьому процесі відіграв укр. вчений Ю. І. *Венелін*. З 30-х рр. 19 ст. чимало болгар здобувало освіту в навчальних закладах Росії, в т. ч. на Україні. З серед. 19 ст. розгортається масова боротьба болг. народу за нац. визволення (сел. повстання 1835, 1837, 1841, 1850). Першим ідеологом і організатором нац.-революц. руху був Г. *Раковський*, його справу продовжили Л. *Каравелов*, В. *Левський* і Х. *Ботев*. *Болгарський революційний центральний комітет*, широка мережа місцевих к-тів розгорнули підготовку заг. болг. виступу проти османського гніту. Проте Старозагорське повстання 1875 і *Квітневе повстання 1876* були жорстоко придушені. Лише спільна перемога рос. воїнів та болг. ополченців у рос.-тур. війні 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*, *Шипка*, *Плевен*) забезпечила визволення Б. За *Сан-Стефанським мирним договором 1878* було створено автономне князівство Б. Однак за рішенням *Берлінського конгресу 1878* Б. була розчленована. З північно-болг. земель створили васальне від Туреччини князівство Б. Війна 1877—78, в ході якої болг. селяни захопили землі тур. феодалів і самочинно ліквідували різні форми феод. залежності, розв'язала ряд завдань бурж.-демократичної революції. *Тирновська конституція 1879* узаконила прогресивні соціально-екон. зміни в болг. суспільстві. В кін. 19 ст. в Б. значно прискорився розвиток пром-сті, зросла чисельність робітн. класу, виникли перші робітн. орг-ції. В 1891 засновано Болг с.-д. партію (з 1894 — Болг. робітн. с.-д. партія, БРСДП). З 1903, після виключення з партії опортуністів, вона почала називатися БРСДП (тісних соціалістів). У 1908 після бурж. революції в Туреччині Б. оголосила про відмову від васальної залежності щодо османської д-ви. Б. брала участь у *Балканських війнах 1912—13* і в 1-й світовій війні (на боці австро-нім. блоку). За *Нейїським мирним договором 1919* Б. втратила частину своєї території.

Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Б. почалося революц. піднесення (страйки, де-

Герб Болгарії.

БОЛГАРІЯ

Площа — 111 тис. км²

Населення — 8730 тис. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Софія

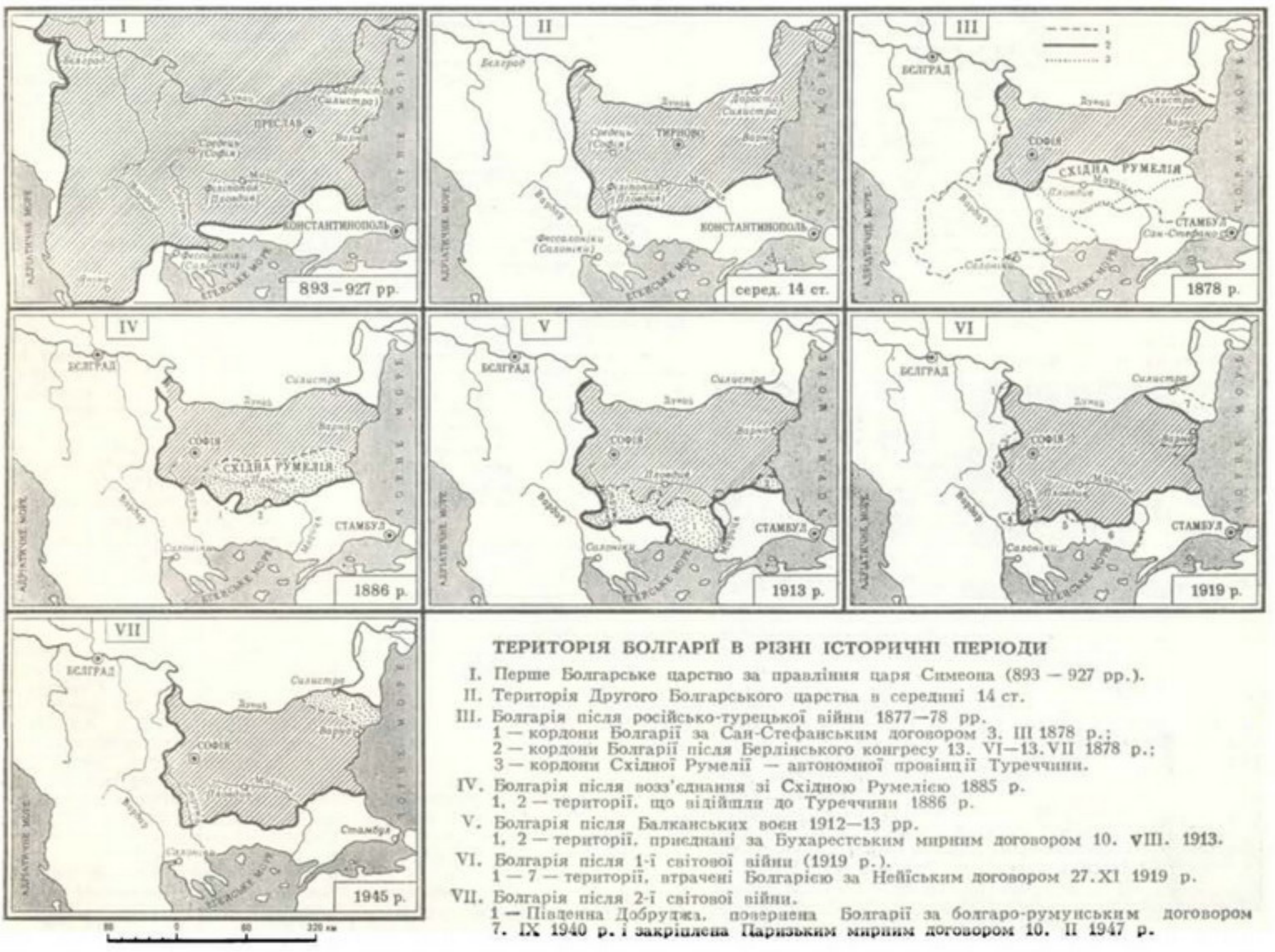

ТЕРИТОРІЯ БОЛГАРІЇ В РІЗНІ ІСТОРИЧНІ ПЕРІОДИ

I. Перше Болгарське царство за правління царя Симеона (893 — 927 рр.).

II. Територія Другого Болгарського царства в середині 14 ст.

III. Болгарія після російсько-турецької війни 1877—78 рр.
1 — кордони Болгарії за Сан-Стефанським договором 3. III 1878 р.;
2 — кордони Болгарії після Берлінського конгресу 13. VI—13. VII 1878 р.;
3 — кордони Східної Румелії — автономної провінції Туреччини.

IV. Болгарія після возз'єднання зі Східною Румелією 1885 р.
1, 2 — території, що відійшли до Туреччини 1886 р.

V. Болгарія після Балканських воєн 1912—13 рр.
1, 2 — території, приєднані за Бухарестським мирним договором 10. VIII. 1913.

VI. Болгарія після 1-ї світової війни (1919 р.).
1 — 7 — території, втрачені Болгарією за Нейїським договором 27. XI 1919 р.

VII. Болгарія після 2-ї світової війни.
1 — Південна Добруджа, повернена Болгарії за болгаро-румунським договором 7. IX 1940 р. і закріплена Паризьким мирним договором 10. II 1947 р.

ВИРОБНИЦТВО ЕЛЕКТРОНАРІВ ТА ЕЛЕКТРОТЕЛЬФЕРІВ
(тис. шт.)

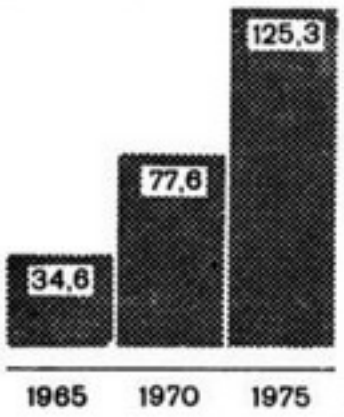

монстрації, виступи в армії, Владайське повстання 1918). В 1919 БРСДП (т. с.) перейменовано на Болг. комуністичну партію (тісних соціалістів) — БКП (т. с.). В 1923 внаслідок держ. перевороту до влади прийшов уряд фашист. диктатури на чолі з О. *Цанковим*. БКП підготувала і очолила *Вересневе антифашистське повстання 1923*. В жорстоких умовах фашист. терору 20—30-х рр. БКП керувала революційною боротьбою мас. Трудящі Б. вимагали встановлення дружніх зв'язків з СРСР. Враховуючи виступи нар. мас, міжнар. авторитет СРСР, небезпеку нім. агресії, уряд Б. 1934 встановив дипломатичні відносини з СРСР. На поч. 2-ї світової війни правлячі монархо-фашист. кола втягнули країну в союз з гітлерівською Німеччиною, на тер. Б. було введено нім. війська. Болг. народ, очолений БКП, в тяжких умовах вів антифашист. боротьбу. В 1942 під керівництвом БКП створено Вітчизняний фронт (ВФ), що об'єднав усі антифашист. сили. В країні розгорнулася широка партизанська боротьба. Пліч-о-пліч з болг. патріотами в складі партизанських підрозділів — загонах ім. Н. Колпакчієва, Л. Сандансько-го, бригадах «Чавдар», «Георгій Димитров» боролися проти гітлерівців також громадяни СРСР (в т. ч. і українці), які втекли з фашист. полону. В 1943 організовано Нар.-визвольну повстанську армію. Вступ на тер. Б. Рад. Армії (8.IX 1944) паралізував дії правлячої фашист. кліки і мав вирішальне значення для успіху визвольної боротьби болг. народу. Трудящі Б. на чолі з компартією 9.IX 1944 здійснили збройне повстання (див. *Вересневе народне збройне повстання 1944*), яке повалило монархо-фашист. режим і встановило нар.-демократичну владу (уряд ВФ). Нова болг. нар. армія разом з рад. військами взяла участь в остаточному розгромі гітлерівської Німеччини. Протягом 1944—47 в країні здійснено важливі демократичні перетворення. В 1945 відновлено дипломатичні відносини з СРСР. 15.IX 1946 Б. проголошено нар. республікою, 22.X 1946 сформовано новий уряд ВФ на чолі з Г. *Димитровим*. Внаслідок проведення агр. реформи (1946), здійснення націоналізації пром-сті, транспорту, банків, (1947) і виконання дворічного (1947—48) нар.-госп. плану було відбудовано нар. г-во і створено необхідні передумови для будівництва основ соціалізму. *Паризькі мирні договори 1947* забезпечили Б. суверенітет і тер. цілісність. 18.III 1948 підписано рад.-болг. Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. В результаті виконання 1-го (1949—53) і 2-го (1953—57) п'ятирічних планів Б. перетворилася на соціалістичну індустріально-агр. країну. В 1958 закінчився процес кооперування в с. г. VII з'їзд БКП (1958) констатував повну перемогу соціалістичних виробничих відносин у країні. В 1971 X з'їзд БКП прийняв нову Програму партії — програму побудови в Б. розвинутого соціалістичного суспільства. XI з'їзд БКП (1976) конкретизував програму дальшого будівництва розвинутого соціалістичного суспільства. Б. проводить послідовну миролюбну політику. З 1955 вона є членом ООН. Як учасник *Організації Варшавського Договору* (з 1955) і член *Ради Економічної Взаємодопомоги* (з 1949) Б. вносить значний вклад у зміцнення соціалістичної співдружності, розширення і поглиблення відносин з братніми країнами. Широко співробітничає Б. з СРСР. Чинний рад.-болг. Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу підписано 1967 (див. *Радянсько-болгарські договори*).

П. С. Сохань.

Політичні партії, профспілки та ін. громадські організації. *Болгарська комуністична партія* (БКП), існує з травня 1919, після перейменування БРСДП(т. с.) на БКП (т. с.). *Болгарський землеробський народний союз,* засн. 1899. *Вітчизняний фронт,* засн. 1942. Болгарські профспілки, засн. 1945. Входять до ВФП. Димитровська комуністична спілка молоді, засн. 1947.

Народне господарство. До встановлення нар. влади Б. була відсталою агр. країною, в економіці якої панував іноземний капітал. За роки соціалістичного будівництва внаслідок докорінних соціально-економічних перетворень (націоналізація засобів виробництва й соціалістична індустріалізація, кооперування с. г., культ. революція) при братерській допомозі СРСР та ін. соціалістичних країн Б. перетворилася на розвинуту індустріально-агр. країну з сучас. пром-стю й високомеханізованим с. г. В 1974 нац. доход країни зріс проти 1939 в 7,9 раза, обсяг валової продукції пром-сті — в 50 раз, с. г.— у 2,3 раза. В 1975 співвідношення між пром-стю і с. г. за обсягом валової продукції становило 81,2% і 18,8%. На темпи розвитку і прогресивні зміни в галузевій і територіальній структурі г-ва Б. істотний вплив справляють міжнар. соціалістичний поділ праці й соціалістична екон. інтеграція. У системі країн РЕВ народногосподарський комплекс Б. спеціалізується гол. чин. на виробн. продукції маш.-буд., хім. і харч. пром-сті та с. г. Міжнар. значення має курортно-туристське г-во. Докорінні зміни в економіці країни створили умови для зростання добробуту трудящих. За 1971—75 нац. доход збільшився на 46%, а реальні доходи на душу населення — на 32,4%.

Виробництво деяких видів промислової продукції

Види продукції	1939	1965	1975
Електроенергія, млрд. *квт·год*	0,3	10,2	25,2
Вугілля, млн. *т*	2,2	26,2	28,9
Чавун, тис. *т*	—	712,0	1565,0
Сталь, тис. *т*	6,0	588,0	2265,0
Трактори, тис. шт.	—	2,8	5,0
Сірчана кислота (100 %), тис. *т*	—	319	854,0
Тканини всіх видів, млн. *м*	41,5	336,4	448,0
Цукор, тис. *т*	25	315	316
Тютюнові вироби, тис. *т*	4	32,1	71,2

Промисловість. У процесі соціалістичної індустріалізації в Б. створено важку пром-сть, зокрема чорну і кольорову металургію, машинобудування і хім. пром-сть. Ці галузі поєднуються з високорозвинутими легкою та харч. пром-стю, які базуються на місц. с.-г. сировині.

Розвивається паливно-енергетична база народного г-ва. Електроенергію виробляють в основному на теплових електростанціях. З допомогою СРСР збудовано атомну електростанцію «Козлодуй» (880 тис. *квт*, 1975). Енергосистему Б. з'єднано з міжнар. енергосистемою «Мир». Гірничодобувна пром-сть представлена підприємствами по добуванню бурого вугілля і лігнітів (Східно-Марицький і Перницький басейни), свинцево-цинкових (Сх. Родопи) та заліз. (поблизу Софії) руд. Підприємства чорної металургії зосереджені в Кремиковцях і Пернику. Свинець і цинк виплавляють у Кирджалі та Пловдиві, мідь — у районі Златиця — Пирдоп. Розвинуте машинобудування, зокрема — підйомно-транспортне, електротех., с.-г., судно- і верстатобудування, виробн. устаткування для легкої і харч. пром-сті; електроніка. Гол. центри — Софія, Русе, Варна. Центрами хім. пром-сті є Бургас і Плевен (нафтохімія), Девня (сода, добрива), Софія (фармацевтика), Димитровград (добрива). Серед галузей легкої пром-сті найбільше значення має текст. (підприємства в Софії, Габрові, Пловдиві). Важливу роль відіграє харч. пром-сть; продукція окремих галузей (овоче- і фруктовоконсервної, тютюнової та виноробної) експортується.

Сушіння тютюну.
Тваринницька ферма поблизу міста Пазарджика.

Сільське господарство Б. розвивається на соціалістичних засадах. У 1975 у валовій продукції с. г. питома вага соціалістичного сектора — трудових кооперативних землеробських господарств (ТКЗГ) і державних землеробських господарств (ДЗГ) становила 99,9%.

Створено агр.-пром. комплекси, на основі яких поглиблюється спеціалізація, концентрація і кооперування с.-г. виробництва. С. г. високомеханізоване: 1974 в країні налічувалось понад 133 тис. тракторів (у перерахунку на 15-сильні) і понад 21 тис. комбайнів. Зростає споживання мінеральних добрив. Площа с.-г. угідь — 5982 тис. *га* (54% тер. країни). Бл. 30% оброблюваних земель зрошується. У валовій продукції с. г. 1975 на землеробство припадало 56,7%, на тваринництво — 43,3%. Важливе значення має зернове г-во. Осн. культури (збір 1971—1975, пересічно за рік, тис. *т*): пшениця — 3123, кукурудза на зерно — 2505, ячмінь — 1477. З тех. культур вирощують цукр. буряки, соняшник, тютюн і бавовник. Б.— країна розвинутого садівництва й виноградарства (збір винограду — понад 1 млн. *т* на рік), високої культури городництва, зокрема вирощування томатів і перцю. Традиційними для Б. є ефіроолійні культури, в т. ч. троянда, м'ята і лаванда. На рівнинах переважає м'ясо-молочне скотарство, в горах — вівчарство. Поголів'я (млн., 1975): великої рогатої худоби — 1,7, свиней — 3,9, овець — 10. На Дунаї та Чорноморському узбережжі — рибальство.

Транспорт. У внутр. перевезеннях найбільше значення мають залізнич. і автомоб. транспорт. Залізниць — 4290 *км* (1975), автомоб. шляхів — понад 36 тис. *км*. Морський транспорт обслуговує гол. чин. зовн. торгівлю. Тоннаж морського флоту — бл. 700 тис. брутто рег. *т*. Найбільші мор. порти — Варна та Бургас. Судноплавство по Дунаю (порти — Русе, Свиштов, Лом).

Зовнішні економічні зв'язки. Зовнішньоторг. оборот Б. зріс 1974 проти 1939 в 26 раз. Б. торгує більш як із 110 країнами. На соціалістичні країни 1975 припадало понад 80% експорту Б. (в т. ч. на СРСР — 55,5%) і понад 70% імпорту.

Болгарія вивозить підйомно-транспортні машини (електрокари, електротельфери), судна й товарні вагони, засоби автоматизації, продукцію електронної й електротех. промсті, верстати, деякі с.-г. машини, прод. товари, створювані на основі переробки с.-г. сировини (консерви, тютюн, сигарети, соки тощо), овочі і фрукти. Довозить переважно машини, устаткування, трансп. засоби, чорні метали, нафту, вугілля, целюлозу, вироби легкої пром-сті. Грош. одиниця — лев. За курсом Держбанку СРСР 100 левів = 76,92 крб. (1977).

М. І. Гонак.

Медичне обслуговування. В 1974 в Б. налічувалося 65 тис. лікарняних ліжок — 8,2 ліжка на 1 тис. ж. (1939 було 10,6 тис. ліжок — 1,2 ліжка на 1 тис. ж.). Мед. допомогу подавали 21,8 тис. лікарів — 1 лікар на 400 ж. (в 1939 — 3,1 тис. лікарів — 1 лікар на 2 тис. ж.). Лікарів готують три мед. ін-ти в Софії, Пловдиві й Варні. Широко відомі кліматичні курорти Боровець, Варна, Дружба, Златні Пясиці, Несебир та Слинчев Бряг, бальнеологічні — Кюстендил і Хисаря та грязьові — Тузла і Поморіє.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В Б. запроваджено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 7 до 18 років.

У 1975/76 навч. р. в 3747 серед. політех. школах налічувалося 1099 тис. учнів, у 560 профес.-тех. школах, уч-щах і технікумах — 287 тис., у 28 напіввищих навч. закладах — 19,7 тис. студентів. У 24 вузах, серед яких ун-ти в Софії, Пловдиві та Великому Тирнові,

Софійський університет імені Климента Охридського.

навчалося понад 106 тис. студентів. Наук. центри країни: *Болгарська академія наук*, Академія с.-г. наук ім. Г. Димитрова (засн. 1971), Академія медицини (засн. 1972). У 1973 в Б. було 6124 масові б-ки; найбільші з них — Нар. б-ка ім. Кирила і Мефодія, б-ки ун-ту й АН у Софії та ін. Нац. худож. галерея, музеї: етногр., революц. руху Б. (Софія), воєнно-істор. у Плевені та ін. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В НРБ 1974 виходило 32 газети (з них 13 щоденних) заг. тиражем 2,8 млн. примірників і 1450 журналів та ін. періодичних видань тиражем 8 млн. примірників. Основні газети: «*Работническо дело*» (з 1927) — орган ЦК БКП, «Отечествен фронт» (з 1942) — орган Нац. ради Вітчизняного фронту, «Труд» (з 1946), «Народна младеж» (з 1944), «Народна култура» (з 1957) та ін. Осн. журнали: «Партієн живот» («Партійне життя», з 1957) — орган ЦК БКП, «Ново време» (з 1897) — теоретичний орган ЦК БКП. Болгарське телеграфне агентство засн. 1898, 1973 перетворено на К-т при Раді Міністрів НРБ. Радіомовлення — з 1929. К-т телебачення і радіо при Раді Міністрів НРБ 1976 вів радіопередачі через 32 радіостанції. Телевізійні передачі почалися 1959. *О. В. Ткачов.*

Література Б.— найдавніша із слов. л-р. Її зародження припадає на 2-у пол. 9 ст. і пов'язане з виникненням слов. писемності, створеної *Кирилом і Мефодієм.* Творчість письменників 9—10 ст. (Климента Охридського, Константина Преславського, Іоанна Екзарха Болгарського, Чорноризця Храбра та ін.) мала церк.-дидактичний характер. Староболгарська культура мала вплив на духовне життя східних слов'ян в епоху Київської Русі, на зародження їх літератури. Перебування Болгарії під владою Візантії (1018—1187) загальмувало розвиток нац. л-ри. Піднесення її почалося в епоху Другого Болг. царства (1187—1396). Серед відомих письменників 14—15 ст.— Феодосій Тирновський, Євфимій Тирновський, Григорій Цамблак. Нац. відродження Б., що почалося в 2-й пол. 18 ст., сприяло розвиткові л-ри. Ідеї нац. культ. розвитку підносили просвітитель Паїсій Хилендарський, його послідовники Софроній Врачанський, Неофіт Бозвелі, Неофіт Рильський. Національно-визвольний рух у країні, зміцнення контактів з Росією та Україною благотворно вплинули на розвиток болг. нац. культури й л-ри 1-ї пол. 19 ст. В 50—70-х рр. у л-ру прийшли письменники, у творах яких відбились революц. прагнення поневоленого народу (Д. Чинтулов, Г. С. Раковський, В. Друмев, Л. Каравелов, видатний поет і революціонер Х. Ботев). Визволення Б. з-під тур. ярма зумовило новий етап у духовному розвитку народу. В л-рі цього періоду утверджувався і розвивався метод критичного реалізму, відомим представником якого був І. *Вазов.* Соціальні теми розробляли Г. Стаматов, *Єлин-Пелин,* А. *Константинов,* Т. *Влайков,* А. Страшимиров. Піднесення революц. руху в Б. в 90-х рр., заснування с.-д. партії, поширення ідей наук. соціалізму сприяли зміцненню революційного напряму в л-рі.

Основоположником марксистської критики в Б. став Д. *Благоєв.* З'явилися вірші першого пролет. поета Д. *Полянова,* поезії та політичні фейлетони Г. Киркова. Творчість пролет. письменників відкрила нові шляхи розвитку болг. л-ри. Суперечливим був творчий шлях видатних письменників Пенчо Славейкова і П. Яворова.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії активізувала діяльність письменників-демократів Б. Значну роль в об'єднанні передових літ. сил відіграв сатиричний журн. «Червен смях» (1919—23, редактори К. *Кюлявков,* Х. Ясенов, Д. Полянов). Зароджувався соц. реалізм, визначним представником якого був Х. *Смир-*

ВИРОБНИЦТВО ПЛОДООВОЧЕВИХ КОНСЕРВІВ
(тис. т)

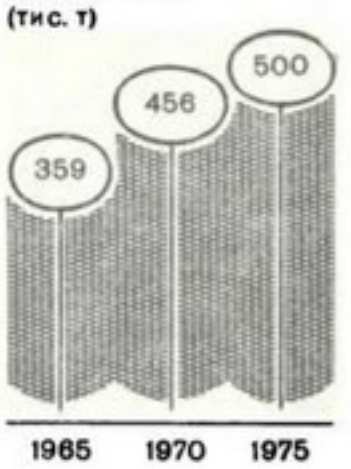

Курорт Златні Пясиці на Чорноморському узбережжі.

Пам'ятник російським і болгарським воїнам, які загинули в боях за свободу Болгарії під час російсько-турецької війни 1877—78. Шипка.

Княгиня Десислава. Фрагмент фрески з Боянської церкви. 1259.

ненський. Вересневе повстання 1923 сприяло новому піднесенню пролет. л-ри. Виходять у світ натхненні ідеями революції твори Г. *Милева,* Н. *Фурнаджієва.* З серед. 20-х рр. у країні почався фашистський терор, 1925 вбито Г. Милева, Х. *Ясенова,* С. Румянцева, заарештовано Т. *Павлова.* Емігрували Г. *Бакалов,* К. Кюлявков.

У 30-х рр. діяльність пролет. письменників пожвавилася. Активно виступали Х. Радевський, М. Ісаєв, Г. *Караславов,* О. *Василев,* К. *Велков,* Л. *Стоянов,* С. Минков. На 30-і — початок 40-х рр. припадає літ. діяльність видатного поета-комуніста Н. *Вапцарова.* Велике значення для утвердження в болг. л-рі методу соціалістичного реалізму мали праці в галузі марксистської літ. критики Г. Бакалова, Т. Павлова.

Встановлення нар.-демократич. влади в Б. поклало початок новому етапові в історії л-ри.

Панівним у літературі стає метод соціалістич. реалізму. В центрі уваги письменників —будівництво соціалізму в Болгарії, виховання революц. свідомості народу. Активізується діяльність письменників старшого покоління — Л. Стоянова, Є. *Багряни,* Г. Караславова, Х. Радевського, Г. *Белева,* Н. Фурнаджієва, інтенсивно працюють Д. *Димов,* Є. *Станев,* М. Ісаєв, А. *Тодоров, Ламар,* К. *Зидаров,* Л. Стрелков, Б. Райнов. У літературу влився новий загін письменників — В. Ханчев, Г. Джагаров, В. Петров, Д. *Методієв,* Б. Димитрова, П. Матев, А. *Гуляшки,* С. Даскалов, Л. Стефанова, пізніше — Л. Левчев, В. Башев, І. *Давидков,* Н. Хайтов, Й. Радичков. Розробляються теми історич. минулого (в творах Д. Талева, С. Загорчинова, Є. Станева). Значних успіхів досягли літературознавство і критика (П. Зарев, Г. Цанев, П. Динеков, Є. Каранфилов, Т. Жечев, Г. Димов, С. *Русакієв,* В. Велчев та ін.). Здавна існують міцні рос.-болг. і укр.-болг. літ. зв'язки. В 19 ст. в Росії жили, працювали, вчилися болг. революц. діячі і письменники Л. Каравелов, Х. Ботев, І. Вазов. Значний вплив на їхню діяльність мали рос. революц. демократи, творчість Т. Шевченка. З 1889 в Б. жив і працював (професором Софійського ун-ту) М. *Драгоманов,* який популяризував там укр. і рос. л-ри. Тісні літ. зв'язки між Б. і Рад. Союзом встановилися після перемоги нар.-демократичної влади в Б. Болг. письменники здійснили переклади багатьох творів л-р народів СРСР, зокрема укр. (Т. Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, О. Корнійчука, О. Гончара, М. Стельмаха, О. Вишні та ін.). На Україні масовими тиражами виходять твори болг. л-ри в перекладах укр. мовою. В Українській РСР 1974 за переклади болг. мовою Шевченкового «Кобзаря» Д. Методієв, а 1976 за переклади творів болг. письменників укр. мовою Д. *Білоус* удостоєні премії ім. М. Рильського.

О. В. Шпильова.

Архітектура. З 4 ст. до н. е. на тер. Б. збереглися решітки фракійського м. Севтополіса поблизу Казанлика, від епохи римського владарювання — руїни міст 1—2 ст. н. е. Раціарія, Ескус та ін. У 5—6 ст. н. е. під впливом Візантії споруджувалися християнські храми (базиліка св. Софії в м. Софії та ін.). Найдавніші пам'ятки болг. архітектури — залишки мурів фортеці й палаців у Плисці та Преславі (9—10 ст.). В період візант. панування (1018—1187) будувалися переважно фортеці (Баба Вида у Видині, Асенова фортеця поблизу Асеновграда) та замки. За доби Другого Болг. царства (1187—1396) складається тирновська худож. школа (церкви Вседержителя та Іоанна Неосвяченого в Несебирі, обидві 13—14 ст.; *Боянська церква* в Софії). З часів тур. панування збереглися мечеть Буюк-джамія в Софії (1474) і Кадин міст поблизу Кюстендила (1470). У кін. 18 ст. почалося відродження нац. архітектури. Працюють майстри — Алексі Рилець (три корпуси Рильського монастиря, 1816—19), Н. Фичев (міст через р. Янтра біля м. Бяла, 1865—67), П. Йованович (церква Богородиці в Рильському монастирі, 1834—60). В кінці 19 — на поч. 20 ст. споруджуються громад. будівлі в Софії (Народні збори, 1885, арх. К. Йованович; Нар. театр ім. І. Вазова, 1904, арх. Ф. Фельнер і Г. Хельмер; храм-пам'ятник Олександра Невського, 1904—12, рос. арх. О. Померанцев). Після 1944 інтенсивно розвивається міське будівництво. Забудовуються Софія, Пловдив, Варна та ін. міста, споруджуються нові пром. центри (міста Димитровград, Мадан та ін.). На березі Чорного м. створено нові курортні комплекси— Варна, Златні Пясиці, Албена та ін. Сучас. архітектори — Г. Стоїлов, Д. Танева, В. Вилчанов, Н. Николов, Г. Ганев, Н. Ненов, І. Мавров, Л. Бонев та ін.

Образотворче мистецтво. Давнє мистецтво на території Б. належить до античної доби (фракійські надгробки 5—4 ст. до н. е. та фрески 4—3 ст. до н. е. в гробниці поблизу Казанлика). Мистецтво раннього феодалізму характеризують рельєфи з Старої Загори (7—8 ст.), з с. Мадари (бл. 9 ст.) та ін. В 11—13 ст. високого розвитку досягли монументальний живопис (фрески в Бочкові, 1083, Тирнові, 1230; Софії — в Боянській церкві, 1259) та книжкова мініатюра. У 19 ст. посилення нац.-визвольної боротьби сприяло піднесенню образотворчого мистецтва. Інтенсивно воно розвивалося з серед. 19 ст. (художники З. Зограф, С. Доспевський, Х. Цокев, Н. *Павлович,* І. *Мирквичка, Я. Вешин,* І. Ангелов). У кінці 19 — на поч. 20 ст. мист. Б. зазнає модерністських впливів, але передові митці залишаються на реалістичних позиціях (Х. *Станчев,* І. *Фунев,* І. Бешков). Після встановлення нар.-демократичної влади митці, оволодіваючи методом соціалістичного реалізму, правдиво показують життя народу, його славне істор. минуле (В. *Димитров-Майстора,* Д. Узунов, А. Николов, І. *Петров,* С. Венев, Н. Балканський, К. *Лазаров* та ін.). Розвиваються традиційні види декоративно-ужиткового мистецтва: різьблення, вишивка, ткацтво та гончарство.

І. М. Блюміна.

Музика. Найдавніші нар. пісні — обрядові, трудові, епічні, ліричні — наспівні, метрично розмаїті. Нар. танці — хоро і рученица пов'язані з нар. звичаями. Нар. муз. інструменти: струнні — годулка; духові — гайда, кавал і сопілка; щипкові — тамбура; тупан (барабан) та ін. З кін. 19 ст. формується світська міська культура, створюються хори, духові оркестри. В 90-х рр. розвивається профес. муз. творчість (композитори Є. Манолов, Д. Христов, П. Пипков, Н. Атанасов і Г. Атанасов-Маестро). З встановленням нар.-демократичного ладу створилися умови для всебічного розвитку профес. і самодіяльного муз. мист. Композитори розробляють сучас. тематику, працюють у нових муз. жанрах — масової пісні, кантати, ораторії (Л. Пипков, П. Стайнов, Ф. Кутев, В. та П. Стоянови, П. Владигеров, М. Големинов, С. Обретенов, Д. Христов). Відомі вокалісти — Б. Христов, Н. Гяуров, Д. Узунов, К. Попова, Н. Николов; піаністи — Л. Євчева, О. Лібіх; скрипалі — Н. Симеонова, Б. Лечев. Муз. колективи: 5 оперних театрів (у Софії, Русе, Варні, Старій Загорі та Пловдиві), муз. театр ім. С. Македонського (Софія), 2 держ. ансамблі нар. пісні і танцю (Софія, Благоєвград), хорова капела ім. С. Обретенова, Ансамбль пісні й танцю Болг. нар. армії та симфонічні оркестри. В Б. є філармонія, консерваторія, Ін-т музики Болг. академії наук. В репертуарі муз. колективів Б.— укр. нар. пісні і твори укр. рад. композиторів. Поставлено опери «Наталка Полтавка» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського.

Театр. Елементи театр. мист. були ще в болг. нар. іграх. З 40-х рр. 19 ст. драм. спектаклі ставили аматорські трупи. В 1883 в Пловдиві створено перший профес. театральний колектив — Болг. драм. трупа. В 1888 в Софії відкрито театр «Основа», 1892 організовано драм. трупу «Сльоза і сміх» (з 1904 — Нар. театр; у його репертуарі 1899 були й п'єси «Глитай, або ж Павук» та «Лихвар» М. Кропивницького). В кін. 19 — на поч. 20 ст. створюються ін. професійні театри: театр Р. Попової, Сучасний театр, Вільний театр та ін. У цей час у театр. мист. сформувався реалістичний напрям. Нар. театр у Софії (керівник М. *Массалитинов*) наслідував сценічні принципи МХТ. Значний вклад у розвиток болг. театру внесли М. Ікономов, С. Огнянов, К. Сарафов і С. *Бичваров,* який на сцені Вільного театру (Софія, 1919—22) та варненських театрів «Пробуда» (1921) і «Громадянський театр» (1922) поставив «Матір-наймичку» І. Тогобочного. Після встановлення нар.-демократичної влади створено й нові театри. У Софії діють Народний театр імені І. Вазова, драм. театр «Сльоза

і сміх», Театр Нар. армії, Сатиричний театр, Нар. театр молоді, театр «Софія», Центр. театр ляльок та ін. В їхньому репертуарі — п'єси нац. драматургів, твори світової класики, рад., зокрема укр., авторів (І. Кочерги, О. Корнійчука, Я. Галана, В. Собка). Серед театр. діячів — актори Р. Делчева, О. Кирчева, С. Гецов, Г. Калоянчев, І. Кондов, М. Дупаринова, Т. Массалитинова, режисери Б. Дановський, Ф. Филипов, К. Мирський та ін. У 1948 засн. Вищий ін-т театр. мистецтва.

Кіно. Кіновиробництво в Б. почалося 1910. Спочатку виходили документальні й хронікальні фільми, з 1915 — художні, що їх випускали приватні кінофірми, акціонерне т-во «Лунафільм» (1919). Перший звуковий фільм—«Бунт раба» (1933). Після встановлення нар.-демократичної влади кіновиробництво стало державним. Фільми: «Тривога» (1951, реж. З. Жандов), «Викрадач персиків» (1964, реж. В. Радев), «Відхилення» (1967, режисери Г. Островський і Т. Стоянов), «Біла кімната» (1968, реж. М. Андонов), «Любов» (1973, реж. Л. Стайков), «Заграва над Дравою» (1976, реж. З. Хескія). Спільно з радянськими кінодіячами створено кінострічки: «Герої Шипки» (1955, реж. С. Д. Васильєв), «Урок історії» (1957, режисер Л. О. Арнштам), «Напередодні» (1959, реж. В. М. Петров) та ін. Для фільмів 60—70-х рр. характерні громадянська спрямованість, пафос утвердження нового соціалістичного життя, поглиблене психологічне й романтичне трактування образів. Серед кіноакторів —Н. Коканова, Г. Георгієв-Гец, С. Данаїлов, Д. Тончева. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Ленін В. І. Балканські народи і європейська дипломатія.— Страхіття війни.— Новий розділ всесвітньої історії.— Соціальне значення сербсько-болгарських перемог. Повне зібрання творів, т. 22; Димитров Г. М. Съчинения, т. 1—14. София, 1951—55; Димитров Г. М. Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957; Живков Т. Проблемы строительства развитого социалистического общества. Пер. с болг. М., 1976; Народная Республика Болгария. Основы государственного строя. М., 1974; Динев Д., Мишев К. Болгария. Пер. с болг. М., 1973; Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы, т. 3. М., 1967; Дихан М. Д. Болгари-політеміграити у соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр. К., 1973; Жебокрицький В. А. Оновлена Болгарія. К., 1975; Голуб В. И. Болгария социалистическая. К., 1976; Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения в 1894—1902 гг. К., 1967; Сохань П. С. Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве 1945—1965 гг. К., 1969; Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы, т. 1. М., 1976; Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976; История на България, т. 1—3. София, 1961—64; Народная Республика Болгария. М., 1974; Экономика социалистической Болгарии. Пер. с болг. М., 1976; Бернов Ю. В., Черпейко Г. А. Народная Республика Болгария. Справочник. М., 1974; Сельское хозяйство Болгарии. Пер. с болг. М., 1977; Организация школьного образования в Народной Республике Болгарии. М., 1976; Марков Д. Ф. Из истории болгарской литературы. М., 1973; Грибовська О. І., Малярчук М. Д. Історія болгарської літератури (IX—XX ст.). Львів, 1973; Русско-болгарские фольклорные и литературные связи, т. 1—2. Л., 1976—77; Зарев П. Панорама болгарской литературы, т. 1—2. Пер. с болг. М., 1976; Самойлова Н. А. Архитектура Болгарии 1918—1944 гг. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 11. М., 1973; Краткая история болгарской архитектуры. София, 1969; Степовик Д. В. Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. К., 1975; Божков А. Болгарское изобразительное искусство. София, 1964; Стайнов П. За българската музикална култура. София, 1967; Утилов В. А. Кино Болгарии. М., 1974; Сахаров И. В. Болгария. Рекомендательный указатель литературы. М., 1976.

БОЛГА́РІЯ ВО́ЛЗЬКО-КА́МСЬКА — див. *Булгарія*.

БОЛГА́РСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К (БАН) — вища наукова установа НРБ. Засн. 1911 у Софії. БАН має 10 центрів досліджень і навчання: математики і механіки, фізики і фіз.-тех. проблем, наук про Землю, біології та мед.-біологічних проблем, філософії та соціології, права, мовознавства і історії тощо. Безпосередньо Президії БАН підпорядковуються ін-ти: сучас. соціальних наук, дослідницький центр по Африці та Азії, центр наукознавства та ін. БАН видає «Доповіді» (з 1943), «Вісники» ін-тів академії. БАН підтримує тісні зв'язки з АН СРСР, АН УРСР. Серед іноз. членів БАН — укр. вчені Б. Є. Патон і В. М. Глушков. *А. В. Санцевич.*

БОЛГА́РСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (БКП). Основи БКП закладені в серпні 1891, коли з ініціативи Д. *Благоєва* було створено Болгарську с.-д. партію (БСДП); 1894 перейменована на Болгарську робітн. с.-д. партію (БРСДП). У 1903 БРСДП після виключення опортуністів стала називатися Болгарською робітн. с.-д. партією (тісних соціалістів, *тісняхів*) — БРСДП(т. с.). З усіх партій 2-го Інтернаціоналу БРСДП (т. с.) найближче стояла до більшовиків, боролася проти буржуазії та її агентури в робітн. русі. В роки 1-ї світової війни займала інтернаціоналістські позиції. Проте тісняки ще недооцінювали союз робітників і селян, необхідність поєднання легальних і нелегальних форм боротьби тощо. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції БРСДП(т. с.) почала звільнятися від старих с.-д. поглядів. Взяла участь у створенні Комінтерну і в березні 1919 вступила до нього в повному складі. В травні 1919 перейменована на Болгарську комуністичну партію (тісних соціалістів) — БКП(т. с.). У створенні й зміцненні Компартії видатну роль відіграли В. *Коларов* і Г. *Димитров*. Підготовлене й очолене БКП(т. с.) *Вересневе антифашистське повстання 1923* стало, незважаючи на його поразку, переломним моментом у процесі її більшовизації. В 1927 під керівництвом підпільної БКП(т. с.) створено легальну Робітн. партію (РП) для використання всіх можливостей у боротьбі за маси. Більшовизацію БКП(т. с.) прискорили рішення VII конгресу Комінтерну (1935). В 1938—39 БКП(т. с.) і РП об'єдналися в Болгарську робітн. партію [БРП; після 9.IX 1944 — БРП (комуністів)]. В роки 2-ї світової війни компартія очолила нар. боротьбу проти гітлерівських окупантів і монархо-фашистського уряду Болгарії.

В 1942 з її ініціативи створено *Вітчизняний фронт* Болгарії. Під керівництвом БРП(к.) болг. народ в умовах переможного наступу рад. військ 9.IX 1944 повалив монархо-фашист. диктатуру. Під керівництвом компартії в країні 1944—47 здійснено корінні соціально-економічні перетворення. V з'їзд БРП(к.), що відбувся 1948, перейменувавши партію на БКП, намітив програму побудови соціалізму в Болгарії. X з'їзд БКП (1971) прийняв нову програму партії — програму побудови розвинутого соціалістичного суспільства. XI з'їзд БКП (1976) накреслив шляхи дальшого будівництва розвинутого соціалістич. суспільства. БКП послідовно відстоює принципи марксизму-ленінізму і пролет. інтернаціоналізму, активно виступає за зміцнення миру і єдності міжнар. комуністичного і робітн. руху. Брала участь у роботі міжнар. Нарад комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, європейських нарад 1967, 1976. Чисельність — бл. 790 тис. (березень 1976). Перший секретар ЦК БКП — Т. *Живков* (з 1954). Друковані органи партії: центральний — газ. «*Работническо дело*», теоретичний — журн. «Ново време» («Новий час»). ЦК БКП видає журн. «Партиен живот» («Партійне життя») і «Политическа просвета» («Політична освіта»).

З'їзди Болгарської Комуністичної партії

I	25—27.V 1919
II	31.V — 2.VI 1920
III	8—10.V 1921
IV	4—7.VI 1922
V	18—25. XII 1948
VI	25.II— 3.III 1954
VII	2—7.VI 1958
VIII	5—14.XI 1962
IX	14—19.XI 1966
X	20—24.IV 1971
XI	29.III—2.IV 1976

Літ.: Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите Политбюро на ЦК, т. 1—5. София, 1957—65; История Болгарской коммунистической партии. М., 1971; Димитров Г. Избранные произведения, т. 1—2. М., 1957; Живков Т. Избранные статьи и речи. 1965—1975. М., 1975; XI съезд Болгарской коммунистической партии. М., 1977.

П. С. Сохань.

БОЛГА́РСЬКА МО́ВА — мова *болгар.* Належить до пд. підгрупи слов. групи індоєвроп. сім'ї мов. Говорять нею понад 8 млн. чол. (1975, оцінка). Болг. говірки об'єднують у дві осн. групи. Характерні фонетичні риси сучас. Б. м.: «щ» (шт), «жд» на місці давніх tj, dj («баща» — «батько», «вежда» — «брова»), голосний «ъ» на місці давніх «ъ», «ь» і «о» носового («кръв» — «кров», «пън» — «пень», «зъб» — «зуб»), приголосні в кінці слова і перед приголосними завжди тверді («сол» — «сіль», «борба» — «боротьба»). Граматична будова аналітична, синтаксичні зв'язки між словами в реченні виражаються за допомогою прийменників і порядку слів, уживається постпозитивний означений член («ръката», «морето»), складна система часів дієслова, є особливий переповідний спосіб. Б. м. має давню писемну традицію, яка почалася зі створенням *кирилиці*. У розвитку Б. м. розрізняють три періоди: давньоболгарський (старослов'янський: 9—11 ст.), се-

М. П. Болдуман.

С. Болівар.

Болград. Преображенський собор. 1833—38.

Болиголов плямистий: *1* — гілка з квітками; *2* — квітка; *3* — плід.

редньоболгарський (12—15 ст.) і новоболгарський (з 16 ст.). Сучасна літературна болгарська мова сформувалась у 2-й пол. 19 ст. на основі південно-східних (балканських) говірок.

Літ.: Маслов Ю. С. Очерк болгарской грамматики. М., 1956; Мирчев К. Историческа граматика на българския език. София, 1963; Попов К. Съвременен български език. Синтаксис. София, 1963. *І. А. Стоянов.*

БОЛГА́РСЬКА ПА́ЛИЧКА (Lactobacterium bulgaricum) — неспороносна бактерія з групи *молочнокислих бактерій*. Має форму довгої палички. Вперше виділена в лабораторії І. І. Мечникова з болгарського кислого молока. Викликає скисання молока з утворенням молочної к-ти. Використовується для виготовлення різновиду кислого молока.

БОЛГА́РСЬКЕ ТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО (БТА) — інформаційне агентство Народної Республіки Болгарії. Засн. 1898. В 1973 перетворено на к-т при Раді Міністрів НРБ. Має відділення в багатьох країнах світу. Центр — у Софії.

БОЛГА́РСЬКИЙ ЗЕМЛЕРО́БСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ СОЮ́З (БЗНС). Виник 1899 як селянська організація, що загалом мала просвітительські цілі, 1905 оформився в селянську політ. партію. В 1919 БЗНС входив до коаліційного уряду. В 1920—23, до фашист. перевороту, при владі був однопартійний уряд БЗНС на чолі з А. *Стамболійським*. Під час 2-ї світової війни частина членів БЗНС взяла участь у боротьбі проти нім.-фашист. окупантів та їхніх болг. пособників. Після визволення Болгарії від монархо-фашист. режиму здорове ядро союзу провело велику роботу щодо очищення від різних опозиційних груп і згуртуванню рядів БЗНС. Новий політ. курс союзу був закріплений у рішеннях 27-го з'їзду (1947) і Верховної партійної ради (1948) БЗНС, які визнали керівну роль БКП і визначили його політ. завдання в побудові основ соціалізму в країні. БЗНС має статут, але не має програми, оскільки вважає, що основою його діяльності є програма БКП; представлений в органах держ. влади НРБ. Союз налічує бл. 120 тис. членів (1976).

БОЛГА́РСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ КОМІТЕ́Т (БРЦК) — революційна організація, яка очолила національно-визвольну боротьбу болгарського народу проти турецько-османського гніту в 70-х рр. 19 ст. БРЦК був створений за ініціативою В. *Левського* і Л. *Каравелова* і мав на меті визволення Болгарії від турецького панування революційним шляхом.

Створені під керівництвом В. Левського місц. комітети БРЦК почали готувати повстання. Поразка повстання, що почалося у вересні 1875, посилила розбрат у БРЦК і спричинила вихід з комітету ряду членів (Х. *Ботева* та ін.). БРЦК фактично припинив діяльність 1876.

БО́ЛГРАД — місто Одеської області УРСР, райцентр, на пн. березі оз. Ялпух при впадінні в нього р. Ялпуху, за 7 *км* від залізничної ст. Болград.

Заснований 1821. З того самого року — місто. В 1918 Б. в складі Бессарабії загарбала боярська Румунія. Боротьбою трудящих Б. проти окупантів у 20—30-х рр. керувала підпільна комуністична орг-ція. В 1940 Б. повернено СРСР.

З-ди: винобродний, авторемонтний, залізобетонних виробів, маслосироробний; районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, плодорозсадницький радгосп. 5 заг.-освітніх, музична та спортивна школи; 2 лік. заклади. Будинок культури, кінотеатр, клуб, 3 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: Преображенський собор (1833—38), два обеліски на честь перебування 1828 в місті рос. військ, які йшли на війну з турками, мавзолей Інзова (1833). У Б. приїздив О. С. Пушкін, жив Х *Ботев*, народився А. В. *Христев*.

БО́ЛГРАДСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Одеської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1,5 тис. *км*². Нас. 81,6 тис. чол. (1976). В районі — 19 населених пунктів, які підпорядковані міській та 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Болград*. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована долинами та балками. В межі району заходять відроги Молдавської височини. Корисні копалини: черепашник, глини, пісок. Річки: Карасулак, Ташбунар, Малий Катлабух. Озеро Ялпух. Грунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Підприємства харч. (у т. ч. винобродної, олійно-жирової та борошномельної), легкої пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: болградські винобродний, авторемонтний, залізобетонних виробів з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Болград) та 6 будинків побуту. В с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. (в основному вівчарство) та землеробство зерново-виноградарського напрямів. Площа с.-г. угідь 1976 становила 109,1 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 85,7 тис. *га*, сади і виноградники — 10,2 тис. *га*. Зрошується бл. 8 тис. *га*. Осн. культури: виноград, озима пшениця, кукурудза, соняшник, овочі. В Б. р.— 16 колгоспів, 2 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Автошляхів — 279 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 240 *км*.

У Б. р.— 30 заг.-освітніх, музична, спортивна школи; 54 лік. заклади, в т. ч. 10 лікарень. 17 будинків культури, 4 клуби, 16 кінотеатрів, 20 кіноустановок, 37 бібліотек. *Г. Я. Олтян.*

БО́ЛГРАДСЬКИЙ СИВА́ШИК — озеро на узбережжі Азовського м., в Запорізькій обл. УРСР. Каналом сполучається з *Утлюцьким лиманом*. Довж. 24 *км*, шир. 3 *км*, пл. 14 *км*². Найбільша глиб. 3 *м*. Береги низькі, пологі, звивисті. Лікувальні грязі.

БО́ЛДУЇН (Balduin) Стенлі (3.VIII 1867, Б'юдлі, Вустершір — 14.XII 1947, Астлі-Голл, Вустершір) — англійський державний діяч, лідер консервативної партії. З травня 1923 по січень 1924 і з листопада 1924 по червень 1929 — прем'єр-міністр. Уряд Б. придушив заг. страйк англ. робітників 1926, здійснив 1927 збройну інтервенцію проти революції 1925—27 в Китаї і розірвав дипломатичні відносини з СРСР (1927). У 1935—37 знову очолював брит. уряд, який сприяв агресивним діям фашист. Німеччини, Італії та мілітарист. Японії.

БОЛДУМА́Н Михайло Пантелеймонович [н. 11 (23).VI 1898, Жмеринка, тепер Вінницької обл.] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1965). Сценічну діяльність почав 1923. У 1924—31 — актор Київ. рос. драм. театру, 1931—32 — Моск. драм. театру (кол. театр Корша), з 1933 — МХАТу. Ролі: Вершинін («Три сестри» Чехова), Синцов («Вороги» Горького), Майоров, Горбунов («Глибока розвідка», «Офіцер флоту» Крона), Платон Кречет (однойменна п'єса Корнійчука), Король Леонт («Зимова казка» Шекспіра). Нагороджений орденом Леніна, орденом «Знак Пошани» та медалями. Держ. премія СРСР, 1946 (двічі), 1950.

БОЛЕЗАСПОКІ́ЙЛИВІ ЗА́СОБИ — див. *Знеболювальні засоби*.

БОЛЕ́РО (ісп. bolero) — іспанський народний танець. Темп помірний, розмір 3/4 з характерним ритмічним малюнком. Виконується у супроводі гітари й барабана; ті, що танцюють, співають, відбиваючи на кастаньєтах складні тріольні ритми. У формі Б. написано ряд творів: вокальних (Глинка, Даргомижський), фортепіанних (Шопен), симфонічних (Равель).

БОЛЕСЛА́В I Хоробрий (Bolesław I Chrobry; 967 — 17.VI 1025) — польський князь 992—1025 і король 1025. Належав до династії *Пястів*. У боротьбі проти «Священної Римської імперії» (війни 1003—05, 1007—13 і 1015—18) відстояв незалежність Польщі і завершив об'єднання польс. земель. У 1018, підтримуючи *Свято-*

полка Окаянного проти *Ярослава Мудрого*, здійснив похід на Київ. Повертаючись до Польщі, загарбав *Червенські міста* у Волинській землі (відвойовані Ярославом Мудрим 1031).

БОЛЕСЛА́В II Сміливий (Bolesław II Śmiały; 1039—81) — польський князь 1058—77 і король 1077—79. Належав до династії *Пястів*. За правління Б. II Польща втратила Зх. Померʼя. Здійснив два походи на Київську Русь (1069 і 1077). Під час 1-го походу на короткий час захопив Київ. Скинутий з польс. престолу внаслідок повстання великих феодалів.

БОЛЕСЛА́В III Кривоустий (Bolesław III Krzywousty; 20.VIII 1085—28.X 1138) — польський князь з 1102. Належав до династії *Пястів*. У боротьбі проти свого брата Збігнева і його союзника нім. імператора Генріха V домігся об'єднання під своєю владою всієї Польщі. За Б. III до Польщі було приєднано *Померʼя*. В 1138 видав статут, за яким тер. Польщі було поділено між його синами.

БОЛЕ́ХІВ — місто Долинського р-ну Івано-Франківської області УРСР, у передгірʼї Карпат, на р. Сукелі (бас. Дністра). Залізнична станція.

Відомий з 14 ст. В документах 15 ст. згадується як Болехів Волоський. За 1-м поділом Польщі (1772) Б. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 Б. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 — місто. В Б.—лісокомбінат, заводоуправління буд. матеріалів, шкіряний, хлібний, соляний, керамзитовий з-ди, філіал Долинського виробничого швейного об'єднання. 3 заг.-освітні, музична школи; 2 лік. заклади. 2 будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки; музеї: істор.-краєзнавчий та атеїзму. В Б. жила укр. письменниця Н. *Кобринська*. Архіт. пам'ятка — дерев'яна церква (1770).

БОЛИ́ГОЛОВ (Conium) — рід рослин род. *зонтичних*. Дворічні трав'янисті рослини з високим плямистим стеблом і перистими листками. 4 види, поширені в Європі, Азії, Африці. В СРСР, зокрема в УРСР,— 1 вид: Б. плямистий (C. maculatum). Стебло заввишки до 180 *см*, розгалужене, борозенчасте, в нижній частині з червоно-бурими плямами. Квітки дрібні, зібрані в численні складні зонтики.

Плоди — двосім'янки. Росте як бур'ян на засмічених місцях, необроблених городах, луках і лісових галявинах. Дуже отруйна рослина, особливо плоди (містять алкалоїд коніїн). При висушуванні отруйність зникає. Заходи боротьби: знищення Б. у посівах і на необроблюваних землях; обприскування *гербіцидами*.

БОЛІ́ВАР (Bolivar) Сімон (24.VII 1783, Каракас, Венесуела — 17.XII 1830, поблизу Санта-Марти, Колумбія) — один з керівників *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*. В 1816—19 армія Б. визволила від ісп. військ Венесуелу, Нову Гранаду (було створено федеративну республіку Велика Колумбія), 1822 — провінцію Кіто (тепер Еквадор), 1824 — Верхнє Перу (проголошене незалежною д-вою і назване на честь Б. Болівією). В 1819—30 Б.— президент Великої Колумбії, провів ряд антифеод. заходів. Виступав за об'єднання латиноамер. д-в у конфедерацію.

Літ.: Маркс К. Болівар-і-Понте. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 14; Франко І. Сімон Болівар. Львів, 1904; Лаврецкий И. Р. Боливар. М., 1966.

БОЛІ́ВАР (ісп. bolívar) — грошова одиниця Венесуели, поділяється на 100 *сентимо*. За курсом на липень 1976, 4,28 Б. дорівнюють 1 доларові США.

БОЛІВІ́ЙСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1952 — антиімперіалістична, антифеодальна революція в Болівії, очолювана національною буржуазією. 9.IV в країні спалахнуло нар. повстання. Після триденних боїв було скинуто панування феод. олігархії і магнатів гірничодобувної пром-сті, зв'язаних з імперіалізмом США. До влади прийшла партія Націоналістичний революц. рух (НРР). Велику роль у повстанні відіграв пролетаріат. У 1952 було створено єдину профспілкову орг-цію — Болівійський робітн. центр, який об'єднав усі галузеві профспілки, ліквідовано стару армію, створено робітн. і сел. міліцію, запроваджено заг. виборче право, прийнято нац. програму ліквідації неписьменності, яка передбачала обов'язкову початкову освіту. Найважливішим завоюванням Б. р. стала націоналізація олов'яних копалень (декрет від 31.X 1952). Агр. реформа (декрет від 2.VIII 1953) не була повністю проведена в життя. Під тиском міжнар. імперіалізму і місц. реакції уряд НРР замість революц. розв'язання нац. проблем пішов по шляху часткових реформ.

БОЛІ́ВІЯ, Республіка Болівія — держава в центральній частині Пд. Америки. В адм. відношенні поділяється на 9 департаментів.

Державний лад. Б.— республіка. Влада повністю належить військ. хунті, яка виражає інтереси ультраправих сил країни. Фактично припинено дію конституції 1967, парламент розпущено. Глава д-ви і уряду — президент.

Природа. На Зх. Б. підносяться *Анди* (Зх. Кордільєра, Центр. Кордільєра, Сх. Кордільєра, макс. вис. 6882 *м*, г. Ільїмані) та високогірне плато Пуна; на Сх.— рівнини, що поступово знижуються до Амазонської низовини Родовища кольорових металів, поклади нафти Клімат рівнинної частини Б. субекваторіальний та тропічний (середня т-ра липня +17, +22°, січня +24, +28°; опадів 800—1600 *мм* на рік), у горах — тропічний високогірний, посушливий. Гол. річки — Бені й Маморе (бас. Амазонки), Пількомайо (бас. Парани). Озера Тітікака й Поопо. На рівнинах — *савана*, тропічне рідколісся, *гілея*, в горах — напівпустельна степова й тропічна лісова рослинність.

Населення. Бл. 63% населення становлять індіан. народи *кечуа* і *аймара* (3,5 млн. чол., 1975). Іспаномовні болівійці — метиси і креоли ісп. походження — бл. 2 млн. чол. У тропічних лісах на Сх. країни живуть різноплемінні т. з. лісові індіанці. Офіц. мова — іспанська. Середня густота населення — понад 5 чол. на 1 *км²* (1975). 30,3% населення живе в містах (1974). Найбільші міста: *Ла-Пас*, *Кочабамба*, Оруро, *Санта-Крус*, *Сукре*.

Історія. З найдавніших часів тер. Б. заселяли індіан. племена (від них, зокрема, залишилися відомі пам'ятки культури Тіауанако 1-го тис. н. е.), яких у 14 ст. підкорили *інки*. В 1532—38 тер. Б. захопили іспанці. Колонізатори винищили десятки тисяч чоловік місцевого населення. В 1542 Б. було включено до складу віце-королівства Перу, а 1776 — Ла-Плати. На тер. сучас. Б., як і у всій ісп. колоніальній імперії, утвердилося велике феод. землеволодіння ісп. колоністів, а індіан. населення було змушене відбувати трудову повинність — т. з. міту (див. також *Енком'єнда*), жити в нестерпних умовах, що викликало численні заворушення. Найбільшим з них було повстання 1780—81. В 1809 в країні розпочався рух за нац. незалежність (див. *Війна за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*). В 1824 частини армії С. *Болівара* під командуванням А.-Х. *Сукре* розгромили іспанців біля Аякучо. В серпні 1825 конгрес у Чукісаці (тепер м. Сукре) проголосив незалежність країни, на честь С. Болівара названої Болівією. Капіталістичні відносини в Б. утверджувалися повільно, внутріполіт. життя характеризувалося частими держ. переворотами. Внаслідок *Тихоокеанської*

Герб Болівії.

БОЛІВІЯ

Площа — 1,1 млн. км²

Населення — 5,6 млн. чол. (1975)

Столиця офіційна — м. Сукре, фактично — м. Ла-Пас

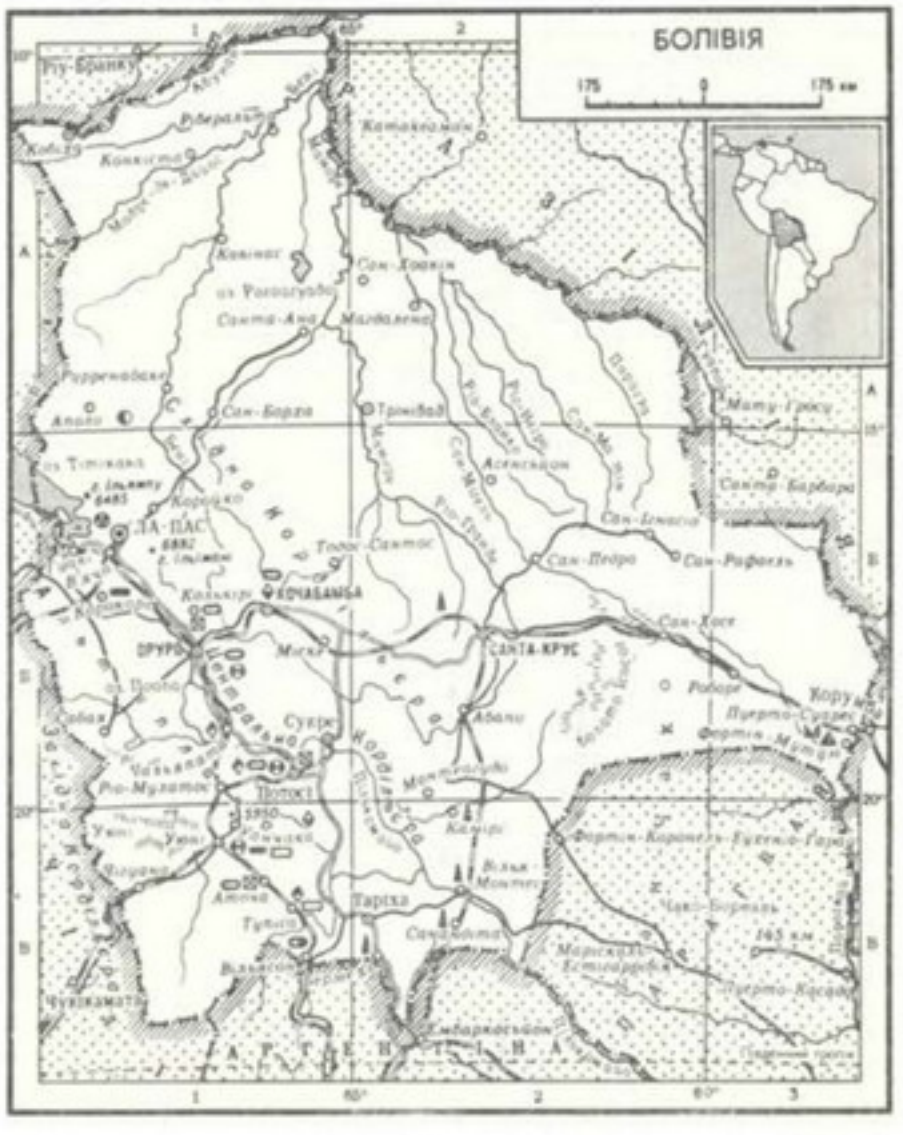
БОЛІВІЯ
175 0 175 км
ЛА-ПАС
6882
Ільїмані
ОРУРО
САНТА-КРУС
Сукре
Потоші
Тариха
Сан-Хосе
Сан-Рафаель
Сан-Педро
Сан-Ігнасіо
Сан-Борха
Трінідад
Коробіко
Коїпаса
Пуерто-Суарес
Пуерто-Кесада
Форте-Мусіто
Форте-Коїмбра
Гуахіко-Гаро
Чако-Бореаль
165 км
Чукісаката
Ріо-Мулатос
Ріо-Гранде
Ріо-Бені
Ріо-Маморе
Ріо-Ітенес
Ріо-Парапіті
Ріо-Пількомайо
Ріо-Пількомайо
Ріо-Гуапоре
Ріо-Бермехо
Ріо-Верде
Ріо-Пількомайо
Ріо-Пількомайо
Ріо-Пількомайо

Видобуток основних видів копалин (тис. *т*)

	1965	1974
Олово	24,5	30,0
Свинець	17,5	18,2
Вольфрам	1,3	2,8
Сурма	8,8	12,0
Нафта	420	2112

війни 1879—83 проти Чілі Б. втратила частину пустелі Атаками, а разом з нею і вихід до Тихого ок. В 19 ст. посилилося проникнення в Б. іноз. капіталу, спочатку переважно англійського, а згодом — американського. Під час 1-ї світової війни Б. зберігала нейтралітет. Під тиском США 1932—35 країну було втягнуто у війну з Парагваєм за нафтоносний район Чако-Бореаль. За договором 1938, вона втратила 2/3 спірної території. Нар. рух за нац. незалежність змусив уряд Б. 1937 почати націоналізацію власності амер. концерну «Стандард ойл компані». В 1943 Б. оголосила війну Німеччині, Італії та Японії, але у воєнних діях участі не брала. Дипломатичні відносини з СРСР встановлено 1945 (фактично 1969). З 1945 Б.— член ООН. Із зростанням пром. виробництва в Б. зросла чисельність робітн. класу, посилилася класова боротьба. Масові страйки гірників набули особливої гостроти 1942, 1949, 1950. У 1950 засновано Компартію Б., 1952 створено єдиний профцентр. *Болівійська революція 1952* завершилася поваленням диктаторського режиму і здійсненням ряду бурж.-демократичних перетворень. Однак здійснювана урядами В. *Пас Естенсоро* (1952—56, 1960—64) і Е. Сілеса Суасо (1956—60) політика компромісів з імперіалізмом загальмувала поступальний розвиток революц. процесу, створила умови для контрнаступу реакції та монополій США. Спроби наступних урядів протистояти натискові іноз. капіталу та внутр. реакції були перервані в серпні 1971 внаслідок держ. перевороту, здійсненого реакційною частиною армії. В 1974 було сформовано військ. уряд, який став на шлях переслідування прогресивних сил країни. Робітн. клас Б., особливо в гірничорудних районах, активно бореться за свої права. В галузі економіки уряд Б. проводить курс на залучення іноз. капіталу і стимулювання приватної ініціативи. Б.— член *Організації американських держав, Андського пакту, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Латиноамериканської економічної системи.* *М. Й. Лозюк.*

Політичні партії, профспілки. Болівійська соціалістична фаланга, засн. 1937. Виражає інтереси великої буржуазії і поміщиків-латифундистів. Націоналістичний революційний рух, засн. 1941; дрібнобурж. партія. *Комуністична партія Болівії*, засн. 1950. Болівійський робітничий центр (найбільше профспілкове об'єднання), створений 1952. Згідно з декретами уряду від 9.XI 1974 припинено діяльність усіх політ. партій, профспілки позбавлено осн. прав.

Господарство. Б.— переважно аграрна країна. Г-во її має однобічний характер і значною мірою

Стадо лам.

залежить від зовн. ринків та іноз. капіталу. Держава контролює нафтову й нафтопереробну пром-сть, 70% гірничорудної пром-сті, більшу частину залізнич. транспорту. Основа економіки — гірничодобувна пром-сть, яка працює на експорт. Б. посідає після Малайзії 2-е місце в капіталістичному світі за видобутком і експортом олова; видобувають також сурм'яні, вольфрамові, мідні, цинкові, свинцеві й вісмутові руди, золото, срібло, сірку (гол. центри — Оруро, Потосі, Туніса, Корокоро та ін.). Осн. райони нафтовидобування — деп. Чукісака, Таріха.

В 1974 вироблено 967,2 млн. *квт год* електроенергії. Текст. (виробн. бавовняних і вовняних тканин), харч. (борошномельна, цукр.) пром-сть Розвинуті кустарні ремесла.

В с. г., де зайнято 66% населення, панує велике напівфеод. землеволодіння. Феод. методи експлуатації переплітаються з капіталістичними. С. г. не забезпечує попит країни в продуктах харчування. Гол. його галузь — землеробство. В обробітку лише 2,8% території Б. Осн. прод. культури — картопля (1974 зібрано 748,8 тис. *т*) і кукурудза (276,7 тис. *т*). Вирощують також рис, пшеницю, бавовник, цукрову тростину, каву, какао та ін. Розводять (млн. голів, 1973): овець — 7,7, велику рогату худобу — 2,4, лам — 2, свиней — 1,2. Залізниць — понад 3,5 тис. *км*, автошляхів — 25,6 тис. *км*, у т. ч. асфальтованих — 950 *км*. У гірських районах велике значення має гужовий і в'ючний транспорт. Гол. аеропорт — Ла-Пас. Для зовн. торгівлі Б. використовує порти Мольєндо (Перу), Аріка й Антофагаста (Чілі). Осн. статті експорту: продукція гірничорудної пром-сті (понад 90% його вартості), нафта, газ, бавовна й кава; імпорту — прод. товари, машини, устаткування, буд. матеріали, сировина і напівфабрикати. Осн. торг. партнери: США, Великобританія, Японія, ФРН і ряд країн Латинської Америки. Грош. одиниця — болівійське песо. 20 болівійських песо = 1 доларові США.

Д. В. Сущевський.

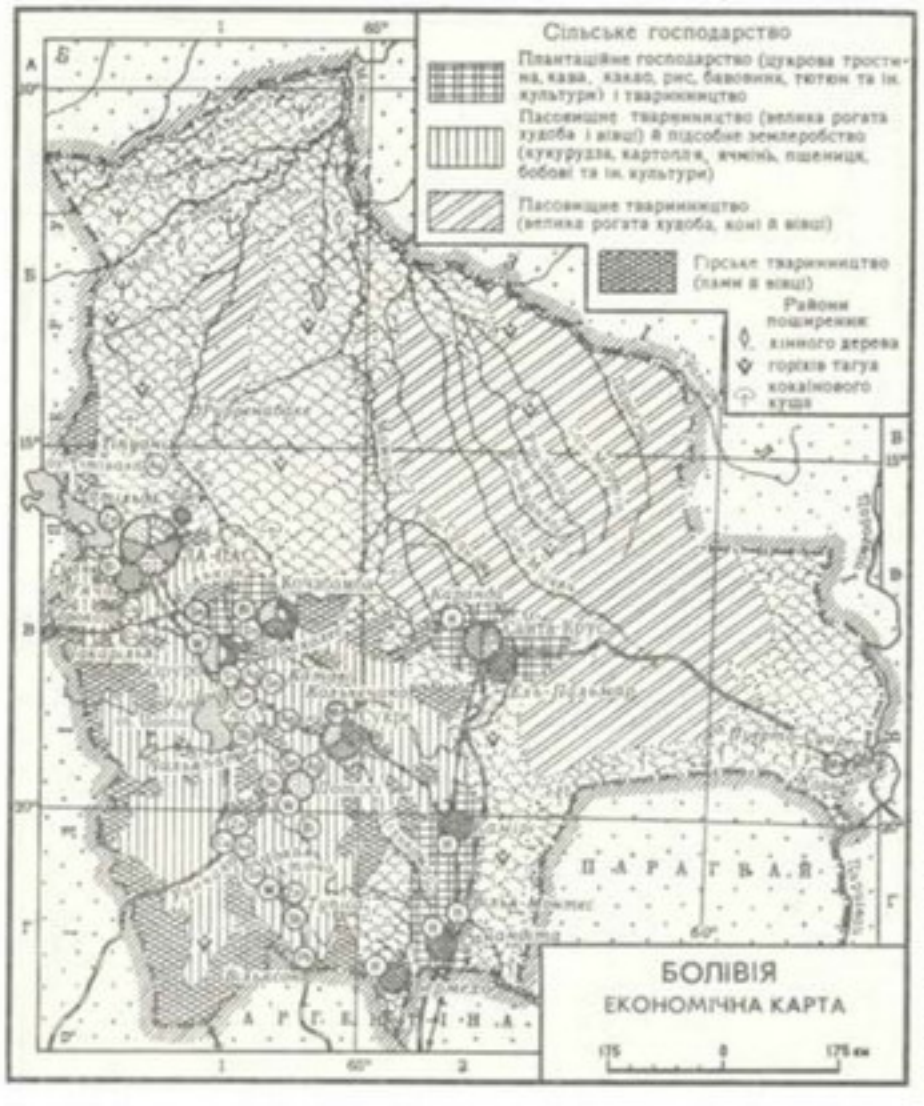

Медичне обслуговування. В 1971 в Б. налічувалося 9,9 тис. лікарняних ліжок (1,9 ліжка на 1 тис. ж.). Лікарів 1974 було бл. 2,6 тис. (1 лікар на 2,1 тис. ж.). Мед. допомога платна, за винятком деяких держ. лікарень, амбулаторій і постів мед. допомоги. Лікарів готують мед. ф-ти трьох університетів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В Б. прийнято закон про заг. обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 14 років, але він не виконується. Неписьменність серед населення становить 33% (1970). У 1973/74 навч. р. поч. освіту здобувало 750 тис. учнів, середню (в загальноосв., профес. і пед. школах) — 214,8 тис. (1970), вищу — 27 тис. студентів (1969). Найбільші вузи: ун-ти в Ла-Пасі, Кочабамбі, Потосі, Сукре. Наук. центри: Нац. академія наук, Академія історії, Болівійська академія. Б-ки: ун-тів, департаменту культури, Муніципальна в Ла-Пасі. Музеї: Нац. музей «Тіауанако» (Ла-Пас), Нац. музей монетного двору (Потосі).

В. З. Клепиков.

Ринок у місті Кочабамбі.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1974 в Б. виходило 14 щоденних газет заг. тиражем 135 тис. примірників і 13 ін. періодичних видань. Найпоширеніші щоденні газети — «Діаріо» («Газета», з 1904), «Пресенсія» («Присутність», з 1962), щотижневі — «Пуебло» («Народ», з 1946); орган Компартії Болівії «Унідад» («Єдність», з 1953). Радіомовлення ведеться з 39 радіостанцій, контролюється урядовою Генеральною дирекцією телекомунікацій. Телебачення — з 1969, ведеться з телецентру в Ла-Пасі під контролем урядової орг-ції «Емпреса насьйональ де телевісьйон Болівіана».

О. В. Ткачов.

Література Б. розвивається іспан. мовою. З колоніальних часів збереглися деякі істор. хроніки. З кін. 18 ст. і в період війни за незалежність створювалися патріотичні публіцистика (В. Пасос Канкі) та лірика (Х.-І. де Санхінес, поет-індіанець Уальпаррімачі). Антифеод., тираноборчі теми характерні для творів романтиків: поетів Р.-Х. Бустаманте, Н. Галіндо, М.-Х. Мухіа, романіста Н. Агірре, драматургів Ф. Рейєса Ортіса, Х. Росендо Гутьєррса та ін. У 80—90-х рр. 19 ст. виникла т. з. костумбристська л-ра (відтворювала побут і звичаї народу), що являла собою поч. етап реалістичного мист. (повісті й оповідання А. Самудіо, Х. Лукаса Хаймеса та ін.). Тоді ж зародився і реалістичний роман. Видатним представником реалізму в Б. був А. *Аргедас*. Із соціальними романами виступили Х. Мендоса («В надрах Потосі», 1911; «Варварські сторінки», 1914), А. Чірвечес («Кандидатура Рохаса», 1908; «Фамільний дім», 1916). З 20-х рр. 20 ст. соціальна тема проникла і в поезію (О. Естрелья, Е. Пас, Ф. Дієс де Медіна), в прозі її розробляли Г.-А. Наварро, Г.-А. Отеро, Л. Торо Рамальйо та ін. З 30-х рр. почала розвиватися т. з. індіаністська л-ра — твори про безправне становище корінного населення. Родоначальником її був А. Аргедас. Представники цієї течії: Р. Ботельйо Гонсальвес, А. Гільєн Пінто та ін. Тяжке життя трудящих — теми романів А. Сеспедеса («Диявольський метал», 1946), Ф. Раміреса Веларде («Шахти скорботи», 1953) та ін. Революц. боротьбі трудящих присвячено романи О. Серутто («Вогненний потоп», 1935), Х. *Лари* («Наша кров», 1959), М. Мендоси Лопеса («Сонце справедливості», 1947), Х. Фельман Веларде («Куля на вітрі», 1952) та ін.

Архітектура. В Б. від давньої культури Тіауанако (1-е тис. н. е.) збереглися рештки кам. пірамід, храмів, житл. кварталів. В епоху іспан. колоніалізму (16—18 століття) за участю майстрів-індіанців будуються міста (Потосі, Сукре, Ла-Пас та ін.), масивні будинки з саману, каменю та цегли, палаци, церкви із склепіннями та банями, елементами антисейсмічних конструкцій (Монетний двір у Потосі, 1759—73; церква Сан-Франсіско в Ла-Пасі, між 1743 і 1784). В 19 — 1-й третині 20 ст. споруджувалися пром. і громад. будівлі за європ. та амер. зразками (еклектика, стиль «модерн»). Житл. будинки до серед. 20 ст. були старого типу — з двориками, різьбленими порталами й балконами, з серед. 20 ст. зводять багатоповерхові залізобетонні споруди, реконструюються міста (Ла-Пас, Кочабамба). Розвивається пром. будівництво.

На одній з центральних вулиць міста Ла-Паса.

Образотворче мистецтво. В Болівії була поширена культура індіанської цивілізації Тіауанако (статуї з каменю, кераміка). Мотиви індіанського мистецтва, місцевої флори і фауни зустрічаються в різьбленні на порталах, кафедрах культових споруд у 16—18 ст. В кін. 17 — на поч. 18 ст. з'являється станковий живопис (М. Перес де Ольгін). На поч. 19 ст. розвивається станкова скульптура (Г. Сангуріма), в кін. 19— на поч. 20 ст.— живопис (Х. Гарсіа Меса, С. Ітурральде). Життя та історію народу реалістично зображують сучасні художники — С. Гусман де Рохас, Р. Бердесіо, В.-С. Ромеро, М. Нуньєс дель Прадо, А. Реке Мерувія.

М. Нуньєс дель Прадо. Танок чола. Червоне дерево. Середина 20 ст.

Музика. В Б. поширена музика індіанців (ліричні пісні — багуала, відала, уанка та інструм. мелодії — уайно, уайніто, юмбо, що супроводять танці; інструменти: кена, тарка — тростинні флейти, путука — барабан), а також креолів іспанського походження (іспанського характеру танці гато, маринера й пісні — яраві, тристе; муз. інструмент — гітара). Серед композиторів кін. 19—20 ст.— Е. Кабо, Т. Варгас, Х. Майдана. В Ла-Пасі — Національна консерваторія та Національний симфонічний оркестр.

Театр. У 16—17 ст. місіонери під час свят влаштовували театр. видовища в Потосі. В 1617—19 в Ла-Пасі було відкрито 2 театри. Характерним явищем нац. культури є карнавали, які влаштовуються в святкові дні. На них розігруються вокально-хореографічні театр. дійства, т. з. діабладос (у центрі його — сценка боротьби між добром і злом). Профес. театр. мистецтво малорозвинуте. В Сукре нерегулярно діють театри просто неба, де виступають напівпрофес. трупи. Ставляться п'єси місц. драматургів (Р. Мухіа, Х.-Д. Берріоса, М. Флореса, А. Сааведри Переса та ін.). В Ла-Пасі працює Академія сценічного мист. і декламації. В 1949 засн. Товариство діячів театру і радіо.

Кіно. В 1953 засн. Болівійський кіноінститут, який випускає переважно документальні фільми; художніх кінострічок — кілька на рік. Відомі фільми: «Укамау», «Кров кондора» (реж. Х. Санхінес). Пересувні кіноустановки демонструють фільми у важкодоступних гірських місцевостях

Літ.: Булавин В. И. Боливия. М., 1975; Сашин Г. З. Боливия. М., 1976; Боливия. Некоторые аспекты экономического развития. М., 1971; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967.

Болівія.
С. Гусман де Рохас. Материнство. 20 ст.

Болівія.
Церква Сан-Франсіско в місті Ла-Пасі. Портал. Між 1743 і 1784.

Болівія.
Краєвид в Андах.

БОЛІ́Д [грец. βολίς (βολίδος) — метальний спис] — великий вогняно-яскравий *метеор* (спалах метеорного тіла внаслідок його вторгнення у верхні шари земної атмосфери). Іноді метеорне тіло за час польоту в земній атмосфері не встигає повністю згоріти і падає на Землю у вигляді *метеорита*. Політ і падіння Б. часто супроводиться гуркотом, свистом тощо.

БОЛІНТІНЯ́НУ (Bolintineanu) Дімітріє (1819, с. Болінтінудін-Вале, поблизу Бухареста — 20.VIII 1872, Бухарест) — румунський письменник і політ. діяч. Один із зачинателів рум. роману. Як учасник революції 1848 був заарештований. Втік до Франції. Багато подорожував, особливо по Близькому Сходу. В 1857 повернувся на батьківщину. Творчість Б. пов'язана з нац.-визвольним рухом. В «Історичних легендах» (1858) оспівав боротьбу рум. народу за незалежність. Романи «Маноїл» (1855), «Єлена» (1862) спрямовані проти внутр. реакції. Автор ліричних віршів (зб. «Румунські мелодії», 1858; цикли «Квіти Босфору», 1855; «Македонянки», 1865). Писав також сатири, драм. й публіцистичні твори.

С. В. Семчинський.

БОЛЛ (Ball) Джон (р. н. невід.— п. 15.VII 1381, м. Сент-Олбанс) — англійський народний проповідник, один з керівників селянсько-плебейського антифеодального руху. Священик з Йорка. З поч. 60-х рр. 14 ст. мандрував по країні, вимагаючи в своїх проповідях скасування церк. десятини, конфіскації церк. майна, ліквідації церк. ієрархії. Закликав до соціальної перебудови суспільства. Став ідеологом *лолардів*. Разом з У. *Тайлером* очолив *Уота Тайлера повстання 1381*. Страчений після поразки повстання.

БОЛО́БАН Леонід Вітович [справж. прізв. — Серговський; н. 5 (17).VII 1893, м. Біла Церква, тепер Київської обл.] — український рад. драматург. Працював актором, режисером, виступав як театр. рецензент. Автор п'єс «Найвища міра» (1931), «Кирило Кожум'яка» (1954), зб. «Наддніпрянці» (1963), драм. поеми «Паризька сюїта» (1971). Інсценізував «Бориславські оповідання» І. Франка та повість М. Коцюбинського «Фата моргана».

Тв.: П'єси. К., 1974.

БОЛО́МЕТР (від грец. βολή — промінь і μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють променисту енергію. Осн. частиною Б. є термочутливий елемент, комплексний опір якого (а отже, й напруга

А. Т. Болотов.

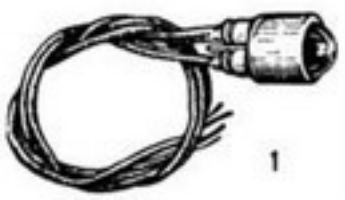

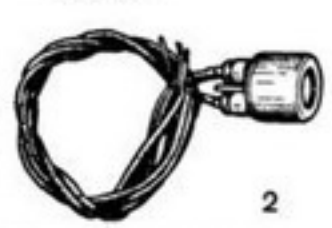

Болометри ніколеві: 1 — марки НБГ-1 (222-Б1); 2 —марки НБГ-2 (222-Б2).

Болотний кипарис звичайний: *1* — гілка з укороченими пагонами; *2* — колосок; *3* — насінина; *4* — шишка.

в електр. колі) змінюється під впливом опромінення. Розрізняють Б. металеві, напівпровідникові й діелектричні. Термочутливими елементами в металевих Б. є тонкі (бл. 0,1 *мкм*) плівки нікелю, вісмуту, платини або золота, вкриті шаром золотої черні; в напівпровідникових Б.— шари окислів нікелю, кобальту, марганцю або плівки германію і кремнію; в діелектричних Б.—шари *сегнетоелектриків* або окисли титану і кремнію. Створено високочутливі надпровідні (ізо- і неізотермічні) олов'яні Б. та глибокоохолоджувані Б. на основі легованого германію. Використовують Б. в інфрачервоній спектрометрії, радіо- і пірометрії. Нікелеві Б. (мал.) марки НБГ (222-Б) Ін-ту фізики АН УРСР застосовано в актинометричній апаратурі (див. *Актинометр*) штучних супутників Землі «Метеор». *Л. С. Кременчугський.*

БОЛО́НСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПИСУ — одна з шкіл італійського живопису 14—17 ст. Особливого значення набула наприкінці 16 ст., коли брати *Каррaччі* заснували мистецьку академію в Болоньї (бл. 1585), в якій сформувалися принципи *академізму*. Твори художників Б. ш. ж. відзначалися майстерністю композиції і рисунка. Тут створювали картини й фрески на релігійні та міфологічні теми для палаців і церков. Визначні представники Б. ш. ж.— Карраччі, Рені, Доменікіно, Гверчіно. Термін «болонська школа» пов'язують переважно з однією з течій в італ. живописі періоду формування й розквіту *барокко*.

БОЛО́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших університетів Європи, в м. Болонья (Пн. Італія). Засн. в 11 ст. як юрид. навч. заклад. У 14 ст. відкрито філос., мед., теологічний ф-ти. В Б. у. навчались і жінки; в 14—15 ст. з'явились жінки-професори. З 1478 у Б. у. викладав астрономію, а в 1481—82 був ректором укр. вчений, доктор медицини і філософії Георгій *Дрогобич* (Юрій Котермак з Дрогобича). В наступні віки ун-т поступово втрачає автономію, підпадає під вплив католицької церкви. В 20 ст.— важливий навч.-наук. центр країни. В 1975/76 навч. р. Б. у. мав 12 ф-тів: юрид. і політ. наук; торг.-екон.; мистецтв і філософії; пед.; мед.; фізики та ін.; в ньому навчалося 35 тис. студентів. У б-ці — понад 750 тис. томів. *А. В. Санцевич.*

БОЛО́НЬЯ — місто на Пн. Італії, адм. центр провінції Болонья та області Емілія-Романья. Вузол з-ць, автошляхів, аеропорт. Лежить на р. Рено, каналом сполучена з р. По. 490 тис. ж. (1971). З кін. 6 ст. до н. е. Б. (Фельсіна) — столиця *етрусків*. У 13—16 ст.— один з важливих торг.-екон. центрів Пд. Європи. З 1506 — папське місто, з 1861 — у складі Італ. королівства. В роки 2-ї світ. війни — один з найбільших центрів *Руху Опору*. В рядах *гарібальдійських бригад* (36-ї, «Паоло», «Стелла Росса» та ін.), що діяли в р-ні Б., боролися представники народів СРСР, зокрема українського.

Гол. галузі пром-сті: машинобудівна (в т. ч. верстато-, авто-, приладобудівна), електронна і електротехнічна, харч. Підприємства хім., текст., паперової, швейної пром-сті. В Б.— один з найстаріших в Європі ун-тів (засн. в 11 ст.), Академія мистецтв, в якій вчився, а згодом був її членом укр. композитор М. С. *Березовський*. Нац. пінакотека, Галерея сучас. мистецтва та ін. Архіт. пам'ятки 11—16 ст. (в т. ч. споруди зодчих Н. Пізано, Сан-Петроніо, Я. делла Кверга та ін.).

БОЛО́ТНА РУДА́ — руда, що утворилася внаслідок відкладання на дні боліт окисів і гідроокисів заліза. Залягає у вигляді *конкрецій*, прошарків, кірочок, а серед торфу — у вигляді лінз. Поклади Б. р. на Україні є в Черніг. і Житомир. областях. В минулому Б. р. використовували як сировину для одержання заліза.

БОЛО́ТНА ФРЕ́ЗА — грунтообробна машина для розкришення скиби (після первинної оранки осушених боліт та заболочених земель), руйнування осокових і земляних купин, поліпшення лук та для добування торфодрібняку.

БОЛО́ТНИЙ ГАЗ — газ, який виділяється з дна стоячих водойм. Складається переважно з *метану*, незначної кількості діоксиду вуглецю й *азоту*.

БОЛО́ТНИЙ КИПАРИ́С (Taxodium) — рід хвойних рослин родини таксодієвих. Дерева заввишки 30—35 (45) *м*. Відомо 3 види, поширені в пд.-сх. частині Пн. Америки та в Мексиці. В СРСР, зокрема на Україні, розводять Б. к. звичайний (T. distichum) як декоративну рослину. Жіночі шишки (стробіли) округлі, містяться на кінцях гілок; чоловічі зібрані на безлистих гілочках у суцвіття. Б. к. довго витримує поводі завдяки особливим дихальним кореням (пневматофорам), що постачають повітря підземному корінню. Деревина міцна, стійка проти гниття.

БОЛО́ТНИКОВ Іван Ісайович (р. н. невід.— п. 1608) — керівник великого антифеодального повстання селян 1606—07 в Росії. Був холопом боярина Телятевського на Чернігівщині. Ще молодим утік до козаків на Дон. В одній з сутичок був узятий у полон татарами і проданий у рабство в Туреччину. Здійснив втечу з неволі. Влітку 1606 Б. прибув у Путивль і очолив повстання селян, яке швидко охопило значну тер. Рос. д-ви (див. *Селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*). Після придушення повстання Б. 10 (20).X 1607 захоплений царським військом. Був засланий у Каргополь, де його осліпили і втопили.

БОЛО́ТНІ ГРУНТИ́ — грунти, що містять значну кількість нерозкладених і напіврозкладених достатньо зволожених рослинних решток, насичених перегноєм.

БОЛО́ТО — надмірно зволожена ділянка земної поверхні з вологолюбною рослинністю, з решток якої звичайно утворюється торф. Б. виникають при заростанні водойм, заболочуванні лісів, лук тощо. За характером живлення Б. поділяють на низинні, верхові й перехідні. Низинні Б. живляться багатими на мінеральні елементи грунтовими водами. Для них характерні евтрофні рослини (див. *Евтрофи*): вільха, верби, очерет, осоки, гіпнові мохи. З тварин водяться водяний щур, полівки, видра, багато птахів. Верхові Б. живляться бідними на мінеральні елементи атм. водами, утворюються майже виключно на вододілах. На них ростуть оліготрофні рослини (див. *Оліготрофи*): сфагнові мохи, сосна, багно, пухівка піхвова, журавлина, росичка. Фауна бідна: лось, вовк (улітку), глухар, біла куріпка, журавлі. Перехідні Б. за характером живлення є проміжними між низинними і верховими; на них ростуть як оліготрофні (сфагнові мохи, журавлина, росичка), так і евтрофні види (береза, деякі осоки, бобівник та ін.). В УРСР Б. поширені переважно на Поліссі.

Літ.: Зеров Д. К. Болота УРСР. Рослинність і стратиграфія. К., 1938; Брадіс Є. М., Бачурина Г. Ф. Болота УРСР. К., 1969; Типы болот СССР и принципы их классификации. Л., 1974.

«БОЛО́ТО», «Рівнина» (франц. «Marais», «Plaine») — назва, вживана в період *Великої французької революції* щодо групи депутатів *Конвенту*. «Б.», не маючи власної політ. позиції, підтримувало те чи ін. політ. угруповання залежно від кон'юнктурного моменту (спочатку *жірондистів*, потім *якобінців*, а в період розколу якобінського блоку в березні 1794 — прихильників М. *Робесп'єра*). Під час *термідоріанського перевороту* (27—28.VII 1794) «Б.» перейшло на бік контрреволюції. Назва «болото» в подальшому стала вживатися щодо політ. угруповань, поведінка яких характеризувалася хитаннями, нерішучістю, прагненням ухилитися від боротьби

БО́ЛОТОВ Андрій Тимофійович [7 (18).X 1738, с. Дворяниново, тепер Тульської обл.— 4 (16).X 1833, там же] — російський учений і письменник, один з основоположників російської агрономічної науки. Освіту здобув самотужки. До 1762 перебував на військ. службі. Вийшовши у відставку, проводив дослідну роботу в галузі с. г. Розробив важливі загальноагрономічні положення з питань обробітку грунту, застосування добрив, боротьби з бур'янами, запровадження сівозмін. Б. опрацював наукові принципи лісорозведення, впроваджував нові с.-г. рослини, створив помологічну систему, описав понад 600 сортів яблунь і груш. Виявив і правильно оцінив явище *дихогамії* як найважливішу передумову перехресного запилення. Історико-літ. інтерес становлять його автобіографічні записки.

Тв.: Избранные сочинения по агрономии, плодоводству, лесоводству, ботанике. М., 1952.

БОЛО́ТЯНА ЧЕРЕПА́ХА (Emys) — рід *прісноводних чере-*

пах. Довж. панцира 20—30 *см*; черевна і спинна частина його рухомо з'єднані між собою зв'язками. Забарвлення тіла від темно-оливкового до майже чорного з численними жовтими крапками. Живуть у малопроточних прісних водоймах. Живляться безхребетними, переважно ракоподібними, комахами, іноді дрібною рибою. Статевозрілими стають на 6—8 році життя. Протягом літа у самки буває до 3 кладок по 3—16 яєць у кожній. Рід об'єднує 2 види: Б. ч. американська (E. blandingi), поширена в Пн. Америці, та Б. ч. європейська (E. orbicularis), поширена в Європі, Пн.-Зх. Африці та Зх. Азії; в СРСР — у Європ. частині та Пн. Казахстані; в УРСР — по всій території. Викопні рештки Б. ч. відомі з четвертинних відкладів.

В. І. Таращук.

БО́ЛОХІВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — давньоруська історична область у верхів'ях Пд. Бугу і басейнах річок Горині, Случі, Тетерева. Назву дістала від м. Болохова (вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1150). Болохівські князі вели боротьбу проти спроб Галицько-Волинського князівства приєднати Б. з.; під час монголо-татар. навали визнали зверхність монголо-татар. У 1257 Болохівська земля востаннє згадується в літописах.

БОЛОШКЕ́ВИЧ Катерина Іванівна (н. 19.V 1939, с. Глибочиця Житомирського р-ну Житомир. обл.) — передовик виробництва в текстильній пром-сті, ткаля, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1967. Працює на Житомир. льонокомбінаті. Досягла значних успіхів у виконанні виробничих планів, взятих соціалістичних зобов'язань. Делегат XXIV і XXV з'їздів КПРС. На XXV з'їзді Компартії України обрана членом Центральної Ревізійної Комісії. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалю.

Л. М. Кузьмин.

БО́ЛТЕНКО Михайло Федорович [2 (14).IX 1888, поблизу м. Осовця, тепер ПНР — 6.V 1959, Одеса] — український рад. археолог, історик, філолог. Працював в Одес. археол. музеї та ун-ті. Б. досліджував *Усатівські поселення та кургани*, був учасником розкопок давньогрец. поселення на о. *Березань*, античних міст *Ольвії* і *Тіри*. Автор праць, присвячених *Геродотові*.

БО́ЛТИНСЬКИЙ Василь Миколайович [22.XII 1903 (4.I 1904), Астрахань — 3.I 1977, Москва] — рос. рад. учений в галузі механізації с. г. Герой Соціалістичної Праці (1974), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1956), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1964). Член КПРС з 1951. В 1947—68 — зав. кафедрою Моск. ін-ту інженерів с.-г. виробн. В 1968—71 — віце-президент ВАСГНІЛ. Праці з теорії тракторних двигунів та машинно-тракторних агрегатів. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1952, 1976.

БОЛТІ́Н Іван Микитович [1 (12).I 1735, с. Жданово Симбірської губ.— 6 (17).X 1792, Петербург] — російський дворянський історик, генерал-майор. Був деякий час нач. митниці у м. Василькові (тепер Київ. обл.). В істор. працях виступав з критикою *норманської теорії*. Доводив високий культ. розвиток Київської Русі. Вперше поставив питання про феод. період, походження кріпацтва в Росії, підкреслював прогресивне значення возз'єднання України з Росією. Незважаючи на помилковість багатьох висновків Б. (напр., вирішальним фактором в історії вважав природні умови країни), його погляди на історію Росії відіграли позитивну роль у розвитку вітчизн. істор. науки.

БОЛХОВІ́ТІНОВ Віктор Федорович [23.I (4.II) 1899, Саратов — 18.I 1970, Москва] — рад. авіаконструктор і вчений у галузі літакобудування, генерал-майор інженерно-авіаційної служби (1943), засл. діяч науки і техніки РРФСР. Член КПРС з 1937. Закінчив Академію повітр. флоту ім. М. Є. Жуковського (1926). Під керівництвом Б. розроблено перший в СРСР реактивний винищувач БІ-1 з рідинно-реактивним двигуном (1941). Перший політ на ньому 15.V 1942 виконав Г. Я. *Бахчиванджі*. Б.— автор праць з авіац. техніки. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора та ін. орденами, медалями.

БОЛЬЦА́НО (Bolzano) Бернард (5.X 1781, Прага — 18.XII 1848, там же) — чеський математик і філософ. У 1805—20 очолював кафедру історії релігії в Празькому ун-ті. За вільнодумство був виключений з ун-ту і позбавлений права усних і письмових виступів, після чого займався в основному математикою та логікою. Працюючи над логічними основами *математичного аналізу*, Б. першим (1817) висунув ідею арифметичної теорії *дійсних чисел*. У праці «Вчення про функції» (1830, опубліковано лише 1930) Б. виклав ряд фундаментальних понять і теорем матем. аналізу, сформульованих чи доведених пізніше ін. математиками. У філософії Б. стояв на позиціях об'єктивного ідеалізму.

БОЛЬЦА́НО — місто на Пн. Італії, адм. центр провінції Больцано. Вузол з-ць і автошляхів. 103,3 тис. ж. (1971). На базі енергії альпійських ГЕС розвинута електрометалургія. Підприємства хім., деревообр., текст. і взуттєвої пром-сті. Курорт, один з центрів туризму. Архіт. пам'ятки 13—16 ст. Засн. в 14 ст. до н. е.

БО́ЛЬЦМАН (Boltzmann) Людвіг (20.II 1844, Відень — 5.IX 1906, Дуїно, поблизу Трієста) — австрійський фізик, один із засновників *статистичної фізики* й *кінетики фізичної*, член Віденської АН (з 1895) і багатьох академій ін. країн. Автор теоретич. і експериментальних досліджень з математики, механіки, гідродинаміки, електродинаміки, оптики, зокрема, праць з теорії випромінювання (див. *Стефана-Больцмана закон випромінювання*), *кінетичної теорії газів* (див. *Больцмана статистика*), статистичної інтерпретації 2-го закону термодинаміки та ін. Вів напружену ідейну боротьбу з прихильниками махізму й енергетизму, відстоюючи молекулярно-атомістичне вчення. Не зрозумілий сучасниками, тяжко хворий, Б. покінчив життя самогубством.

Тв.: Рос. перекл.— Лекции по теории газов. М., 1956; Статьи и речи. М., 1970.

БО́ЛЬЦМАНА СТА́ЛА — одна з основних фізичних сталих, яка дорівнює відношенню універсальної *газової сталої* R до *Авогадро числа* N_A : $k_B = R/N_A = (1{,}380622 \pm \pm 0{,}000059) \cdot 10^{-23}$ Дж/К. Названа за ім'ям Л. *Больцмана*.

БО́ЛЬЦМАНА СТАТИ́СТИКА — метод обчислювання середніх значень фізичних величин системи, що складається з великого числа тотожних частинок, взаємодією між якими можна знехтувати. Конфігурація фіз. системи тотожних частинок визначається набором чисел, які характеризують кількість частинок на певних рівнях енергії. Б. с. грунтується на твердженні, що перестановка частинок, які перебувають на неоднакових енерг. рівнях, веде до зміни конфігурації системи, а перестановка частинок, які перебувають на однакових рівнях енергії, не змінює її. У стані рівноваги число частинок $n(\varepsilon)$, кожна з яких має енергію ε, описується функцією розподілу Больцмана $n(\varepsilon) = \text{const} \exp(-\varepsilon/kT)$, де k — *Больцмана стала*, T — абс. т-ра. Див. також *Статистична фізика*.

І. Р. Юхновський.

БОЛЬША́К Василь Григорович (н. 23.IV 1922, с. Безуглівка, тепер Яготинського району Київської обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1953 закінчив Вищу партійну школу при ЦК Компартії України. Провідна тема творчості Б.— життя колгоспного села. Автор книг нарисів, документальних повістей «Поїдем за Десну» (1959), «Слово про подолянку» (1960); збірок гумору і сатири, роману «Образа» (1962). та ін. За статті в книзі «Гусак на Бродвеї» удостоєний республіканської премії ім. Я. Галана (1967). На XXV з'їзді Комуністичної партії України обраний членом Ревізійної комісії Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного прапора, орденом Червоної Зірки та медалями.

Тв.: Глибокий яр. К., 1964; Образа.— Щедрик-ведрик. К., 1973; Геліос — бог сонця. К., 1974; Поїдем за Десну... К., 1976.

БОЛЬША́КО́В Олександр Гаврилович [н. 30.VIII (12.IX) 1909, Одеса] — український рад. хімік, доктор тех. наук (з 1952), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1952. Закінчив (1932) Одеський хім.-технологічний ін-т. У 1941—46 працював на Березниківському азотно-туковому заводі. З 1946 — на педагогічній роботі у вузах Одеси (проф. з 1954),

К. І. Болошкевич.

В. М. Болтинський.

Б. Больцано.

Л. Больцман.

П.-О.-К. Бомарше.

А. І. Бовдар-Білгородський.

з 1975 — зав. кафедрою хімії Одеського технологічного ін-ту холодильної пром-сті. Осн. праці стосуються процесів і апаратів хім. технології та прикладної фіз. хімії. Запропонував нову технологію виробн. *бітумів*. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

«БОЛЬША́Я МЕДИЦИ́НСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ» («БМЭ») — радянське науково-довідкове видання, що подає різнобічні відомості з медицини та пов'язаних з нею галузей знань. Статті «БМЭ» за змістом і характером викладу орієнтовані на читача-лікаря будь-якого фаху й кваліфікації, а також на ін. спеціалістів, які працюють у галузі медицини. 1-е видання «БМЭ» (1928—1936) вийшло у 35 томах. Гол. редактором його був М. О. *Семашко*. 2-е видання «БМЭ» (1956—1964) вийшло в 36 томах. Гол. редактором його був акад. О. М. *Бакулєв*. З 1974 виходить 3-є видання «БМЭ» в 30 томах. Гол. редактор — академік Б. В. *Петровський*.

«БОЛЬША́Я СОВЕ́ТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ» («БСЭ») — перша марксистсько-ленінська універсальна енциклопедія, одна з найбільших сучасних енциклопедій світу. Видається в Москві в-вом «*Советская энциклопедия*».

У 1926—47 вийшло 1-е видання «БСЭ», що складалося з 65 осн. томів і одного додаткового — «СРСР». Одним із засновників і гол. редактором «БСЭ» (до 1941) був акад. О. Ю. *Шмідт*. 2-е видання «БСЭ» виходило протягом 1950—58. Воно складалося з 51 тт. (обсягом бл. 5 тис. авторських аркушів), у т. ч. 50-й,— «СРСР» і 51-й — додатковий. У 1960 видано предметно-іменний Алфавітний покажчик. У 2-му виданні «БСЭ» містилося бл. 96 тис. статей (у 1-му — 65 тис.), 40 852 ілюстрації, 2362 карти. До 40% статей подано підтекстову бібліографію. Гол. редактором був президент АН СРСР С. І. *Вавилов*, а по його смерті, з 1951 — акад. Б. О. *Введенський*.

3-є видання «БСЭ» (1969—78) у 30 тт. вміщуватиме бл. 100 тис. статей. Нове видання відображує великі зміни в житті СРСР, де побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, революц. і трудові звершення народів СРСР, керуючу й спрямовуючу діяльність КПРС, успіхи країн соціалістичної співдружності, досягнення науки й культури всіх народів земної кулі, передові напрями природознавства і техніки. В «БСЭ» відображено істор. досвід і сучас. етап розвитку міжнар. комуністичного, робітн. і нац.-визвольного руху, проблеми й подальший розвиток марксизму-ленінізму, докорінні зміни на політ. карті світу. В усіх виданнях «БСЭ» велика увага приділяється історії, економіці, науці, техніці й культурі народів СРСР. У численних статтях 3-го видання «БСЭ» відображено історію укр. народу, успіхи Рад. України в розвитку пром-сті, с. г., науки і культури. Опубліковано матеріали, присвячені республіці, її областям і містам. Біографічні статті знайомлять читача з життям і діяльністю держ., парт. і громад. діячів, видатних представників науки і культури УРСР. «БСЭ» створюється колективними зусиллями діячів рад. науки і культури, з участю зарубіж. наук. установ, вчених і політ. діячів 50 країн. 3-є видання «БСЭ» перекладають у США, Італії (гуманітарну частину), Греції. Гол. редактор «БСЭ» — акад. О. М. *Прохоров* (з 1969). З 1957 виходить Щорічник «БСЭ».

С. М. Ковальов.

«БОЛЬШЕВИ́К» — теоретичний і політичний журнал ЦК ВКП(6), під цією назвою виходив 1924—52. У листопаді 1952 перейменований на «*Коммунист*».

БОЛЬШЕЗЕМЕ́ЛЬСЬКА ТУ́НДРА — хвиляста рівнина в межах Ненецького автономного округу (Архангельська обл РРФСР) і Комі АРСР. Лежить між річками Печорою та Усою, горами Пн. Уралом і Пай-Хоєм, на Пн. прилягає до Баренцового м У рельєфі переважають окремі горби і пасма. Вис. 100—250 *м*. Поширена *багаторічна мерзлота*. Рослинність тундрова, на Пд.— ялинові й модринові ліси. Оленярство. Мисливство. Родовища кам. вугілля, нафти, газу.

«БОЛЬШО́МУ ЧЕРТЕЖУ́ КНИ́ГА» — перший з відомих досі географічний і, частково, етнографічний опис Російської держави. Збереглася в кількох списках. Складена 1627 як пояснення до карт «Старого чертежа» і «Большого чертежа полю» (обидві не збереглися). В 20-х рр. 20 ст. знайдено карту, складену 1627 як додаток до «Б. ч. к.»,— «Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма», яка є, можливо, копією кресленика. В «Б. ч. к.» є цінні описи природи і території України. Ці відомості використовувались у 17—18 ст. в практичних і наук. цілях. «Б. ч. к.» — визначна пам'ятка вітчизняної історико-геогр думки поч. 17 ст

БО́ЛЬЯЙ Янош — див. *Бояї* Янош.

БОМАРШЕ́ (Beaumarchais) П'єр-Огюстен-Карон де (24.I 1732, Париж — 18.V 1799, там же) — французький драматург. У 1773—74 опублікував «Мемуари» — нищівну сатиру на бюрократичне судочинство, за що його було притягнуто до відповідальності. Як драматург Б. почав діяльність, створивши «міщанські драми» «Євгенія» (1767) та «Двоє друзів» (1770). У передмові до «Євгенії» він критикував класицизм і пропонував зробити театр виразником інтересів народу. Написані в обстановці революц. піднесення у Франції, сповнені гострого соціального змісту п'єси Б. «Севільський цирульник» (1775) і особливо «Весілля Фігаро» (1784) поклали початок сатиричній комедії у франц. л-рі. У цих творах драматург показав приреченість феодального світу, протиставляючи розбещеності аристократів гідність простої людини. Комедії Б. відзначаються жвавістю характерів, блискучим діалогом, напруженістю дії. За цими п'єсами В.-А. Моцарт і Дж. Россіні створили класичні опери. Остання п'єса трилогії Б.— «Злочинна мати» (1792). «Севільський цирульник» і особливо «Весілля Фігаро» — в репертуарі багатьох укр. театрів (перша постановка — в театрі ім. І. Франка, 1920).

Тв.: Укр. перекл.— Севільський цилюрик, або марна обережність. Х.— К., 1931; Безумний день, або весілля Фігаро. К., 1951; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1966.

Літ.: Артамонов С. Д. Бомарше. М., 1960.

БО́МБА (грец. βόμβος — гуркіт)— 1) Артилерійський снаряд осколково-фугасної дії масою понад 1 пуд (16 *кг*) (з меншою масою — граната); застосовувався в 17—19 ст. У гладкоствольній артилерії Б. складалась із сферичного чавунного корпуса, заряду (димного пороху) та запальної трубки (мал. 1). Заряд вибухав, коли вигоряв вміст трубки. В нарізній артилерії Б. мала довгастий корпус. 2) Авіаційна Б.— один з осн. видів боєприпасів, які застосовуються у ВПС. Розрізняють Б. основного і допоміжного призначення. Б. осн. призначення застосовують для ураження наземних і мор. цілей та живої сили (мал. 2), допоміжні — для освітлювання місцевості, створення димових завіс та ін. 3) Глибинна Б.— один з видів зброї ВМФ, призначений для боротьби проти занурених підводних човнів (мал. 3). Поділяються на авіаційні та корабельні.

БОМБА́РДА (франц. bombarde, італ. bombarda) — один з перших зразків артилерійських гармат 14—16 ст. Використовувалася при облозі та обороні фортець. Б. спочатку були невеликого калібру, потім стали великокаліберні (до 1000 *мм*). Далекобійність до 700 *м*, маса 14—19 *т*. Ядра — кам'яні, вагою 300—400 *кг*. Стволи Б. виготовляли з залізних смуг, які стягували металевими кільцями; пізніше їх виливали з бронзи. Лафета Б. не мала, її укладали на дерев'яний зруб.

БОМБАРДУВА́ЛЬНА АВІА́ЦІЯ — один з основних родів ВПС. Поділяється на фронтову (тактичну) і далекосяжну (стратегічну). Здатна завдавати ударів величезної руйнівної сили за короткі про-

міжки часу і на великих віддалях. Бомбами і ракетами Б. а. уражає наземні (і морські) об'єкти на полі бою, в оперативному й стратегічному тилу противника. Як рід бойової авіації Б. а. сформувалась у ході 1-ї світової війни. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 рад. Б. а. було озброєно досконалими на той час літаками — ПЕ-2, а з 1943 — ТУ-2. В 50—70-х рр. бомбардувальна авіація перейшла на реактивні літаки, оснащені радіоелектронним обладнанням, ефективнішою зброєю. Див. також *Авіація*.

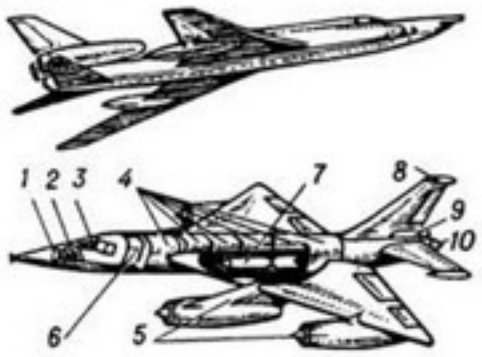

Радянський бомбардувальник. Компонувальна схема бомбардувальника: *1* — радіолокатор; *2* — головний відсік електронного обладнання; *3* — кабіна екіпажу (катапультована); *4* — паливні баки; *5* — рухові установки; *6* — відсік обладнання; *7* — бомбовідсік; *8* — станція попередження про атаку з задньої півсфери; *9* — гальмовий парашут; *10* — задній оборонний комплекс.

БОМБЕ́Й — місто на Зх. Індії, адм. ц. штату Махараштра. Вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт Санта-Крус. Гол. порт країни на Аравійському морі. Бл. 6 млн. ж. (1971, з передмістями). Б. засн. 1672. В 17—18 ст. був осн. базою англ. колонізаторів у Зх. Індії. З кін. 19 ст. став важливим центром екон. і громадсько-політ. життя Індії. Б. був місцем *Бомбейського страйку 1908*. В 1946 в Б. відбулося антибрит. повстання військ. моряків.

Б.— один з осн. пром. центрів країни: текст. (гол. чин. бавовняна), хім., машинобудівна (переважно електротех., транспортне машинобудування), нафтопереробна, метало- і деревообр., поліграф., шкіряна і харч. галузі пром-сті. Діє перший в Індії атомний реактор. Б.— важливий торг.-фін. центр. Ун-т, технологічний ін-т (збудований 1961—66 за допомогою СРСР) та ін. навчальні заклади і наук. установи. Б.— осн. осередок кінопромисловості Індії. Б. забудовувався в основному в 2-й пол. 19 і в 20 ст. будівлями в стилі англ. неокласики й неготики та спорудами в дусі інд. архітектури 15—18 ст. («Брама Індії», Музей принца Уельського). З серед. 20 ст. зводяться будівлі в сучас. європ. і амер. стилях. Осередок міста — колишня англ. фортеця, форт, розташований у пд.-сх. частині о. Бомбей. У центрі Б.— великий ринок (Крофордський, 1871), в р-ні Малабар-Гілл — парк «Висячий сад». Поблизу Б.— о. Елефанта (Гхарапурі) з печерними храмами (8 ст.).

Бомбей. У центрі міста.

БОМБЕ́ЙСЬКИЙ СТРАЙК 1908 — перший політичний страйк індійського пролетаріату. Відбувся 23—28.VII у м. Бомбеї на знак протесту проти засудження англ. судом до 6 років каторги керівника нац. революц.-демократичного руху Б. *Тілака*. Виступ робітників знайшов підтримку серед різних верств трудящого населення Бомбея та ін. міст Індії. У страйку взяло участь понад 100 тис. чол. В. І. Ленін оцінив бомбейський страйк як вияв свідомої політ. масової боротьби (див. Повне зібр. тв., т. 17, с. 167).

БОМБЕ́ЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найбільших в Індії вищих навчальних закладів. Засн. 1857. У 1975/76 навч. р. до Б. у. входило 66 коледжів і було 7 ф-тів: мистецтв, природничий, технологічний, юрид. тощо. Навчалося понад 103 тис. студентів. У 6-ці — понад 356 тис. тт. (1975). Виходить «Журнал Бомбейського університету».

А. В. Санцевич.

БО́МОНТ — місто на Пд. США, в штаті Техас. Морський порт у Мексіканській зат., з якою сполучений каналом. Вузол з-ць і автошляхів. 316 тис. ж. (1970, з передмістями). Центр нафтохім. і нафтопереробної пром-сті. Підприємства хім. (виробн. синтетичного каучуку), харч. і паперової галузей, суднобудування.

БОН (Боон; Boon) Луїс-Поль (н. 15.III 1912, Алст) — бельгійський письменник. Пише фламандською мовою. Друкуватися почав 1937. Автор романів з життя трудящих — «Передмістя росте» (1943), «Абель Галартс» (1944), «Забута вулиця» (1946), антивоєнного памфлету «Моя маленька війна» (1947). Гостросюжетні психологічні романи: «Шлях до каплиці» (1953), «Брати по зброї» (1955), «Ніщо не зникає» (1956). Б. належить сюрреалістичний роман «Райський птах» (1958).

БОНАПА́РТИ (франц. Bonaparte, італ. Buonaparte) — французька імператорська династія, заснована 1804 *Наполеоном I* Бонапартом. Посаджені на престоли в різних країнах Європи члени сім'ї Наполеона I слухняно виконували його волю. З крахом наполеонівської імперії (1814) всі вони втратили свої корони. В 1852 небіж Наполеона I Луї Наполеон став імператором Франції під ім'ям *Наполеона III*. Після встановлення *Третьої республіки* (1870) Б. скинуто з престолу.

БОНАПАРТИ́ЗМ — одна з форм контрреволюційної диктатури великої буржуазії, що спирається на вояччину і лавірує між класами в умовах нестійкої рівноваги класових сил. Б. є реакцією буржуазії на прогресивні перетворення в обстановці демократичної революції. Бонапартистська диктатура виникла у Франції після *Великої французької революції*, коли при владі став *Наполеон I*. Після поразки *революції 1848 у Франції* вона знову була встановлена внаслідок державного перевороту 1851 Луї-Бонапарта, який став імператором під ім'ям *Наполеона III*. Б. поєднує соціальну демагогію і шовіністичну пропаганду з активним наступом на демократію і революц. рух. Б. притаманні агресивні зовнішньополіт. авантюри.

БОНВІ́ЛЬ (Bonneville) Нікола (13.III 1760, Евре — 9.XI 1828, Париж) — діяч *Великої французької революції*, публіцист. Разом з абатом К. Фоше заснував у кінці 1789 «Соціальний гурток», який був одним з ідейних і орг. центрів респ. руху в Парижі. В 1790—91 Б.— редактор газ. «Буш де фер», у якій різко критикував соціальну нерівність, пропагував егалітарні (зрівняльні) ідеї. Як спосіб досягнення соціальної рівності пропонував поступові реформи. Сусп. погляди Б. сприяли формуванню ідей *утопічного соціалізму*.

БО́НДАР Василь Трохимович (31.XII 1923, с. Бурбине, тепер Семенівського р-ну Полтавської обл.— 28.X 1969, Харків) — український рад. письменник. В роки Великої Вітчизн. війни перебував у фашист. концтаборі. В післявоєнні роки працював педагогом і журналістом. У своїх поезіях, оповіданнях, повістях розкрив людиноненависницьку суть фашизму, змалював стійкість рад. людей, які опинилися в гітлерівських катівнях.

Тв.: Маки на дроту. Х., 1959; Листя летить проти вітру. Х., 1963; Поезії. Х., 1968.

БО́НДАР-БІЛГОРО́ДСЬКИЙ Андрій Ісакович [5 (18).VIII 1910, с. Летичівка Монастирищенського р-ну Черкаської обл.] — український рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1940. Після закінчення 1936 Київ. ін-ту театр. мистецтва працює в Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Скорик («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Лундишев («Майстри часу» Кочерги), Кирило Сергійович («Пам'ять серця» Корнійчука), Глоба («Російські люди» Симонова). Поставив спектаклі: «Дві сім'ї» М. Кропивницького, «Лимерівна» П. Мирного, «Над Дніпром» О. Корнійчука, «Овод» за однойменним твором Е. Войнич, «Багато галасу даремно» У. Шекспіра. Нагороджений орденом Леніна та медалями.

БОНДАРЕ́НКО Данило Тихонович [30. XII 1899 (12.I 1900), Луганськ, тепер Ворошиловград — 24. IV 1971, Дніпропетровськ] — український і молдавський рад. режисер, засл. діяч мист. Молдав-

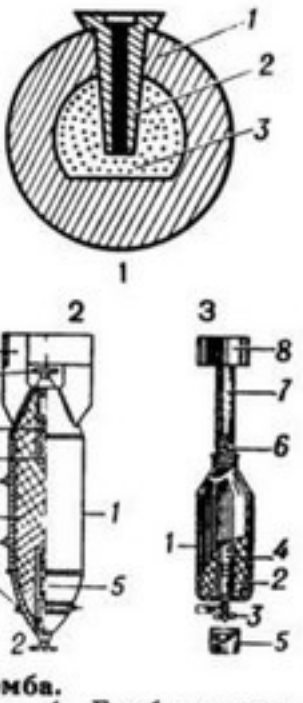

Бомба. Мал. 1. Бомба гладкоствольної артилерії: *1* — корпус; *2* — запальна трубка; *3* — заряд.
Мал. 2. Авіаційна бомба: *1* — корпус; *2* — висадник; *3* — балістичне кільце; *4* — запальні стакани; *5* — додаткові детонатори; *6* — підвісна система; *7* — заряд; *8* — стабілізатор.
Мал. 3. Глибинна бомба (вистрілюється з багатоствольної бомбометної установки): *1* — корпус бомби; *2* — заряд; *3*— вертушка висадника; *4* — детонатор; *5* — запобіжний ковпак висадника; *6* — викидний заряд; *7* — труба стабілізатора; *8* — кільце стабілізатора.

Бомбарда кінця 14 ст

Є. В. Бондаренко.

М. З. Бондаренко.

Ю. В. Бондарєв.

В. Г. Бондарчук

ської РСР (з 1953). В 1928 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. В 1933—59 працював у драм. театрах Молдавії та України. (Молд. драм. театрах Кишинева і Тирасполя, у Ворошиловградському, Вінницькому і Херсонському муз.-драм. театрах та ін.). Поставив спектаклі: «Лиха доля» Старицького, «Крила» Корнійчука, «Ревізор» Гоголя, «Влада темряви» Л. Толстого, «Кремлівські куранти» Погодіна. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

БОНДАРЕ́НКО Євген Васильович [н. 4 (17).I 1905, Харків] — український рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Сценічну діяльність почав 1924 у Харків. ТРОМі. В 1932 закінчив Харків. театр. училище при Харків. укр. драм. театрі «*Березіль*» (з 1935—ім. Т. Г. Шевченка), з 1929— актор цього театру. Ролі: Свічкогас («Ярослав Мудрий» Корчерги), Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Дикой («Гроза» О. Островського), Мальволіо («Дванадцята ніч» Шекспіра). Знімався в кіно: «Поема про море» та ін. З 1948 Б. викладає в Харків. ін-ті мистецтв. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани» та медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

Літ.: Попова Л. Євген Васильович Бондаренко. К., 1963.

БОНДАРЕ́НКО Іван [р. н. невід., с. Грузьке, тепер Макарівського р-ну Київської обл.— 8 (19).VIII 1768, Чорнобиль, тепер місто Київської обл.] — ватажок гайдамацького загону під час *Коліївщини*. Походив з кріпацької сім'ї. Створений навесні 1768 Б. гайдамацький загін діяв у районі Брусилова, Макарова і Радомишля. Захоплений шляхтою в полон, Б. був страчений.

БОНДАРЕ́НКО Михайло Захарович [7 (20).X 1913, с. Богданівка, тепер Яготинського р-ну Київської обл.— 27.VII 1947] — рад. військовий льотчик, майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1943). Член Комуністичної партії з 1940. В Рад. Армії з 1936. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ескадрильї і штурман полку зробив понад 230 бойових вильотів на штурмування. Після закінчення Військ.-повітр. академії (1946) командував авіаполком. Трагічно загинув. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора та медалями.

БОНДАРЕ́НКО-БУРДУ́Н Олександр Йонович (1884—1919) — учасник революційного робітничого руху і громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в сім'ї робітника-залізничника. В 1905 — один з керівників бойової дружини робітників Каліївського р-ну, учасник *Горлівського збройного повстання 1905*. Був засуджений до смертної кари, яку було замінено каторгою. В 1917 працював у більшовицькій орг-ції ст. Авдіївка (Донбас). Навесні 1918 брав участь у боях проти австро-нім. окупантів і в переході укр. рад. військ до Царицина (тепер Волгоград). У 1919 — голова повітового ревкому і надзвичайної комісії в Бахмуті (тепер м. Артемівськ Донец. обл.), на керівній роботі в Єлисаветграді (тепер Кіровоград). Загинув у бою проти григор'євської банди.

БО́НДАРЄВ Тихон Лаврентійович [4 (16).VI 1871—1938] — учасник боротьби за владу Рад у Катеринославі. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в с. Новій Слободці (тепер Малоархангельського р-ну Орлов. обл.) в сел. сім'ї. Під час революції 1905—07 брав участь в організації бойової дружини в Луганську. З 1908 — член парт. к-ту Брянського з-ду в Катеринославі. В 1917 — депутат Ради робітн. депутатів Катеринослава, нач. штабу Червоної гвардії міста. Учасник боротьби проти каледінщини і Центр. ради. В 20—30-х рр.— на парт. і рад. роботі в Дніпропетровську. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора.

БО́НДАРЄВ Юрій Васильович (н. 15.III 1924, м. Орськ) — російський рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45. Друкується з 1949. Перша зб. оповідань «На великій річці» (1953). Повісті «Батальйони просять вогню» (1957), «Останні залпи» (1959), роман «Гарячий сніг» (1969) — про героїзм рад. народу в роки Великої Вітчизн. війни. У романах «Тиша» (1962) і «Двоє» (1964) відображено післявоєнне життя. В романі «Берег» (1975) порушує проблему гуманізму й боротьби за мир. Автор зб. літ.-критичних статей, книги ліричної прози. За сценарієм Б. поставлено кіноепопею (у співавт.) «Визволення» (1972). Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями. Ленінська премія, 1972, Державна премія СРСР, 1977.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1973—74; Укр. перекл.— Тиша. К., 1964; Гарячий сніг. К., 1973; Берег. К., 1975.

Літ.: Михайлов О. Юрий Бондарев. М., 1977.

І. Д. Бажинов.

БОНДАРИ́ХИНСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура пізнього етапу *бронзового віку* на території Дніпровського лісостепового лівобережжя. Поселення відкрито 1953 в урочищі Бондариха поблизу м. Ізюма (звідси і назва). Для Б. к. характерні неукріплені поселення. При розкопках їх виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител, знайдено форми для відливання кельтів (сокир), крем'яні вкладні для серпів, глиняний посуд, залізні шильця і ніж (одні з найраніших залізних виробів у Сх. Європі), кістяні знаряддя тощо. Осн. заняття племен — землеробство і скотарство. Б. к. існувала з кін. 2-го тис. до 8 (або 7) ст. до н. е. Іл. с. 528.

Літ.: Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века. «Советская археология», 1961, № 1.

Є. В. Черненко.

Є. В. Бондаренко в ролі Довбні («Богдан Хмельницький») О. Корнійчука.

БОНДАРІ́ВНА — головна героїня української народної історичної пісні «У містечку Богуславку...». У пісні виведено образ чесної дівчини-красуні, дочки бондаря, яка не піддалася домаганням зухвалого й жорстокого польс. пана Каньовського. Оспівані в пісні події — вірогідні. За сюжетом пісні І. Карпенко-Карий написав драму «Бондарівна», а М. Вериківський — балет «Пан Каньовський».

Літ.: Доманицкий В. Баллада о Бондаривне и пане Каневском. «Киевская старина», 1905. № 3.

БОНДАРЧУ́К Анатолій Павлович (н. 31.V 1940, м. Старокостянтинів Хмельницької області) — український рад. легкоатлет, заслужений майстер спорту. Б.— олімпійський чемпіон 1972 (75,50 *м*) з метання молота. Чемпіон Європи 1969 (74,68 *м*). Встановив світові рекорди — 74,68 і 75,48 *м* (1969). Заслужений тренер СРСР. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

БОНДАРЧУ́К Володимир Гаврилович [н. 29.VII (11.VIII) 1905, с. Дениші, тепер Житомирського р-ну Житомирської обл.] — український рад. геолог, академік АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки (з 1974). Член КПРС з 1945. Після закінчення Волинського ін-ту нар. освіти (1924) до 1938 працював в Укр. геол. управлінні. З 1930 викладав у вузах. У 1944—51 — ректор Київ. ун-ту, 1951—53 — заступник Голови Ради Міністрів УРСР. З 1953 працює в Ін-ті геол. наук АН УРСР (1953—63— директор). Наук. праці Б. присвячені гол. чин. питанням тектоніки, заг. та регіональної геології і геології антропогену. Розробив концепцію острівного тектоновулканічного походження *земної кори*. Б.— основоположник нового теоретичного напряму в геології — *тектоорогенії*. Нагороджений орденом Жовтневої Революції та двома орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1976.

Тв.: Тектоорогения. К., 1946; Геологія України. К., 1959; Геологія родовищ корисних копалин України. К., 1966; Образование и законы развития земной коры. К., 1975.

БОНДАРЧУ́К Сергій Федорович (н. 25.IX 1920, Білозерка, тепер смт Херсонської обл.) — російський рад. актор і режисер кіно, нар. арт. СРСР (з 1952). В 1948 закінчив ВДІК. Ролі: Валько («Молода гвардія» за романом О. Фадєєва, 1948), Тарас Шевченко (1951), Іван Франко (1956)—обидві в однойменних фільмах кіностудії ім. О. П. Довженка, рос. партизан Федір в італ. фільмі «У Римі була ніч» (1960), Астров («Дядя Ваня», 1971), Курчатов («Вибір мети», 1975). Поставив фільми: «Доля людини» за твором М. Шолохова (1959), «Війна

і мир» за романом Л. Толстого (1967), в яких зіграв ролі Соколова і П'єра Безухова, «Ватерлоо» (рад.-італ. постановка, 1970), «Вони воювали за Батьківщину» (1975, роль Звягінцева). Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія, 1952. Ленінська премія, 1960.

БОНДАРЧУ́К Степан Корнійович [25.VII (6.VIII) 1886, с. Кодня, тепер Житомирського р-ну Житомирської обл.— 4.XII 1970, Одеса] — український рад. актор, режисер і театральний діяч. Один з засн. «*Молодого театру*» в Києві (1916—19). Працював режисером «Незалежного театру» (1920—22, Житомир), театру «*Березіль*» (1922—26), Першого робітн. театру в Києві (1930—32), Узб. театру (1937—41, Бухара). Ролі: Фільдінг («У пущі» Лесі Українки), Аргон («Тартюф» Мольєра), Гоппе («Молодість» Гальбе). Автор п'єс «Пролог» (у співавторстві з Л. *Курбасом*), «Варнак», «Відьма» (обидві — за Шевченком). Портрет с. 528.

БОНДОПАДДХА́Й Манік (справж. ім'я і прізв.— Прободх Кумар; 6.V 1908, с. Малбоді, поблизу м. Дакки — 3.XII 1956, Калькутта) — індійський письменник. Писав бенгальською мовою. Ранні твори: зб. оповідань «Тітонька Отоші» (1935), роман «Маріонетки» (1936). Зб. оповідань «Підробка» (1944), «Сьогодні й позавчора», «Ситуація» (обидві — 1946), романи «Дорожче за золото» (1951), «Пліч-о-пліч» (1952), «Жовта ріка й зелений ліс» (1956) відображають життя трудящих. Зб. оповідань «Копійчана оплата», «Велике й мале» (обидві — 1948) пройняті мотивами дружби індусів і мусульман.

Тв.: Рос. перекл.— Лодочник с реки Падмы. М., 1969.

БОНЕ́ЛІЯ (Bonellia) — рід кільчастих червів класу *ехіурид*. Найвідомішим видом є B. viridis, поширений у прибережній зоні Атлантичного ок. та Середземного і Баренцового морів. Самки (довжина тіла 6—7 *см*) мають довгий, роздвоєний на кінці хоботок, яким вони захоплюють їжу (детрит); самці — 1 — 2 *мм* завдовжки, мають спрощену будову тіла й живуть у статевих протоках самки. Самців Б. довго вважали за окремий паразитичний вид.

БО́НЗА (франц. bonze, від япон. бодзу — священик) — буддійський чернець у країнах Азії; переносно — пихатий, зарозумілий службовець.

БО́НИ (від лат. bonus — добрий, зручний) —1) У капіталістичних країнах кредитні документи, за якими власник може одержати в певний строк грошову суму або інші цінності; сурогат (неповноцінний замінник) *грошей паперових*. Їх випускають казначейства, а також муніципальні органи й приватні фірми. В СРСР випуск Б. припинено після грош. реформи 1922—24. 2) Паперові гроші, що вийшли з обігу і стали предметом колекціонування.

БОНІ́СТИКА (франц. bonistique) — допоміжна історична дисципліна, що вивчає як історичні джерела паперові грошові знаки і *боні*, які вийшли з обігу. Паперові гроші нерозривно пов'язані з існуванням і функціями д-ви і є цінним джерелом політико-екон., культурного і мистецького життя певної епохи. Б. як наука виникла з колекціонування паперових грошей на поч. 20 ст. і пов'язана з *нумізматикою*. При т-вах філателістів в СРСР існують секції боністів.

БОНІТЕ́Т ЛІ́СУ (від лат. bonitas — доброякісність) — показник деревної продуктивності лісу. Розрізняють 5 класів Б. л., позначуваних римськими цифрами. До I класу відносять найпродуктивніші насадження, які порівняно з ін. того ж віку дають найбільший середній приріст і запас деревини. До V класу відносять насадження найменш продуктивні. Б. л. визначають за середньою висотою дерев першого ярусу (домінуючої породи) лісостану в певному віці. Знаючи висоту і вік дерев, за допомогою шкали М. М. Орлова (1911) встановлюють клас бонітету цього насадження (див. табл.).

У гірських умовах Карпат і Криму Б. л. відповідної вертикальної зони залежить від крутизни схилу, з якою тісно пов'язана глибина грунту, його вологість і родючість.

С. А. Генсірук.

БОНІТУВА́ННЯ ГРУНТІ́В — класифікація грунтів за якісною оцінкою найважливіших агрономічних властивостей. В основі Б. г.— матеріали грунтових обстежень, які характеризують *механічний склад грунту*, наявність у ньому *гумусу*, елементів живлення рослин, водний, тепловий і поживний режим. З 1965, оцінюючи сільськогосп. угіддя, враховують і ступінь еродованості (див. *Ерозія грунту*), засоленості, кислотності, солонцюватості, зволоженості та ін. природні ознаки грунтів, що впливають на родючість. Головне завдання Б. г.— поділити грунти відповідно до родючості за певною системою: від найгірших до найкращих. При Б. г. користуються шкалою, в якій показники родючості виражені в балах. У ході Б. г. на Україні для кожного г-ва, району, області, крім грунтових карт і картограм, розроблено рекомендації щодо найраціональнішого використання землі, найефективнішого застосування добрив, підвищення родючості грунтів і захисту їх від водної та вітрової ерозії грунту, заболочування, засолювання, заростання чагарниками тощо. В капіталістичних країнах Б. г. провадять гол. чин. з метою диференціації податків на землю.

В. П. Кузьмичов.

БОНІТУВА́ННЯ ТВАРИ́Н — комплексна оцінка сільськогосподарських тварин за племінними і продуктивними якостями для визначення дальшого використання їх. Осн. положення і порядок оцінки окремих видів тварин передбачаються спец. інструкціями, які є обов'язковими для комісій по проведенню Б. т. Як правило, бонітують некастрованих тварин у племінних г-вах і племінних групах товарних ферм, користуючись бонітувальним ключем (мал.). Основними показниками, за якими оцінюють дорослих тварин, є продуктивність, жива маса, *екстер'єр, конституція тварин*, походження, якість потомства і особливості госп. використання тварин. На підставі оцінки за комплексом ознак тварин відносять до одного з класів (див. *Племінне тваринництво*). Для великої рогатої худоби встановлено 4 класи: еліта-рекорд, *еліта*, 1-й і 2-й класи; для коней — 3: еліта, 1-й і 2-й класи; для свиней — 4: еліта, 1, 2 і 3-й класи. Чистопородних тонкорунних овець поділяють на 4 класи, причому кращих тварин з 1-го класу виділяють в елітну групу. Тварин, що не відповідають показникам класності, відносять до групи некласних.

Після визначення класів тварин розподіляють по групах: плем. ядро, виробнича група, на продаж, брак — на відгодівлю. Завершується Б. т. складанням плану парування тварин на наступний рік, розробкою рекомендацій щодо дальшого ведення племінної роботи на фермах і заходів по організації годівлі, утримання та експлуатації дорослих тварин і молодняка.

Літ.: Скотарство. К., 1973; Красота В. Ф., Лобанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных М., 1976.

БОНІФА́СІО (Bonifacio) Андрес (29.XI 1863, Маніла — 10.V 1897, м. Тала, о. Лусон) — керівник національно-визвольного руху на Філіппінах. Виходець з міської бідноти. В 1892 заснував таємний революц. союз *Катіпунан*. У 1896 очолив збройне повстання філіппінців проти ісп. панування. Представники філіппінської буржуазії і поміщиків, які примкнули до повстання, намагаючись взяти його під свій контроль, безпідставно звинуватили Б. в держ. зраді. За розпорядженням президента Філіппінської республіки Е. Агінальдо Б. розстріляли. Портрет с. 528.

БОНІФІКА́ЦІЯ (франц. bonification, від лат. bonifico — поліпшую) — у цивільному праві обумовлена договором доплата до ціни товару, якщо фактична якість його вища, ніж зазначено в договорі. Найчастіше застосовують у *зовнішній торгівлі*. В капіталістичних країнах Б. наз. також повернення сплаченого мита при експорті товарів.

БОНКО́ВСЬКИЙ Денис Федорович (1816, м. Бердичів, тепер Житомирської обл.— р. см. невід.) — український поет і композитор. Поляк за походженням. Муз. освіти не мав, мелодії з голосу Б. записували його друзі і знайомі. Б.— автор текстів і музики пісень «Гандзя», «Гей я козак, зовусь Во-

С. Ф. Бондарчук.

Бонітетна шкала для 100-річних лісостанів насіннєвого походження

Клас Б. л.	Висота дерева, *м*
I	30—27
II	26—24
III	23—20
IV	19—16
V	15—13

До ст. **Бонітування тварин**

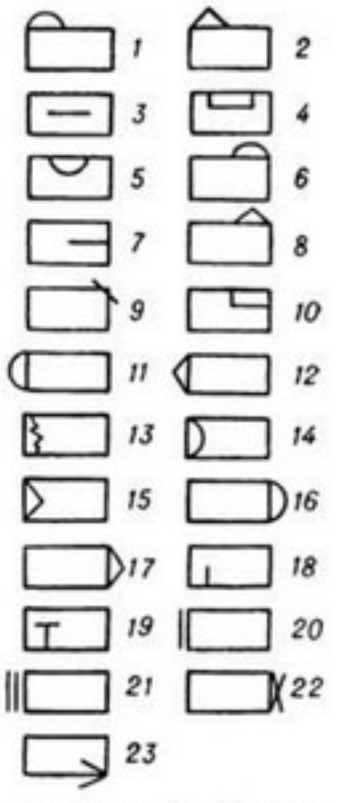

Бонітувальний ключ для овець: *1*. Широка холка. *2*. Вузька холка. *3*. Довга спина. *4*. Коротка спина. *5*. Провисла спина. *6*. Широкі крижі. *7*. Довгі крижі. *8*. Вузькі крижі. *9*. Звислі крижі *10*. Короткі крижі. *11*. Широкі груди. *12*. Вузькі груди. *13*. Перехват за лопатками. *14*. Широкі круті ребра (широкий тулуб). *15*. Вузькі ребра (вузький тулуб). *16* Добре виповнені стегна. *17*. Бідні стегна. *18*. Високонога фігура. *19*. Глибока фігура. *20*. Тварина з тонким кістяком. *21*. Тварина з грубим кістяком. *22*. Іксоподібна постава задніх ніг. *23*. Шаблюватість задніх ніг.

С. К. Бондарчук.

А. Бовіфасіо.

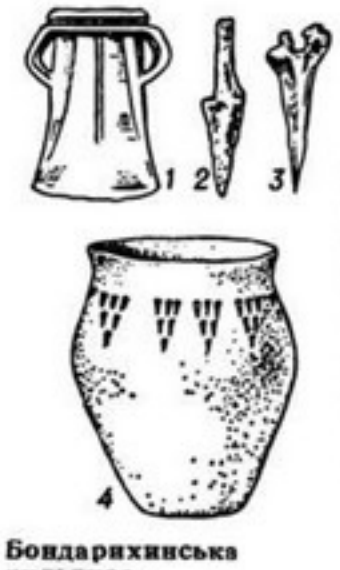

Бондарихинська культура.
Речі з пам'яток: 1 — бронзовий кельт (сокира); 2 — залізний наконечник стріли; 3 — кістяна проколка; 4 — глиняний горщик.

ля», «Нудьга козача», «Тропак» та ін. Створив мелодію до Шевченкової думки «Нащо мені чорні брови», яка стала нар. піснею.
Тв.: [Пісні]. В кн.: Пісні та романси українських поетів, т. 2. К., 1956; [Вірші]. В кн.: Українською музою натхненні. К., 1971.

Р. Я. Пилипчук.

БОНН — столиця ФРН, в землі Пн. Рейн—Вестфалія. Порт на Рейні, вузол залізниць і автошляхів, міжнародний аеропорт. Понад 283 тис. ж. (1974). Б. заснований римлянами в 1 ст. В 1273—1794— резиденція кельнських курфюрстів. З 1814 входив до складу *Пруссії*. В 1945—49 — в брит. зоні окупації Німеччини. З 1949 — столиця ФРН.

Б.— політ. і фін. центр країни, пром. значення його порівняно невелике. Підприємства електротех., фармацевтичної, меблевої, поліграф., текст., фарфоро-фаянсової, харчової пром-сті. Значний торг. центр. Ун-т, у якому навчався К. Маркс (1835—36), вищі с.-г. і пед. школи, консерваторія. Архітектурні пам'ятки: романський собор (11 — поч. 13 ст.), готична церква св. Ремігія (1274—1317), ратуша в стилі барокко (1737), палац курфюрста (тепер ун-т; 13 ст., перебудовано 1715), палац Поппельсдорф (1715—53). Після 1945 в Б. реконструйовано старий центр, створено новий район з сучас. громад. і адм. спорудами (Парламент, 1950; Зал Бетховена, 1959). В Б. народився Л. *Бетховен.*

БОННА́Р (Bonnard) Андре (16.IV 1888, Лозанна — 1959, там же) — швейцарський філолог-еллініст і громадський діяч. Професор Лозаннського ун-ту (1938—59). Автор праць «Поезія Сафо» (1948), «Боги Греції», «Трагедія і людина» (обидві — 1950) та ін. Читав лекції з рад. л-ри (1948) у Лозаннському ун-ті («До нового гуманізму. Роздуми про радянську літературу 1917—1947 років»). Активний борець за мир. З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.
Тв.: Рос. перекл.—Греческая цивилизация, т. 1—3. М., 1958—62.

БОННА́Р (Bonnard) П'єр (3.X 1867, Фонтене-о-Роз, тепер у складі Парижа — 23.I 1947, Ле-Канне поблизу Канн) — французький художник. В кін. 80-х рр. 19 ст. навчався в Школі красних мистецтв і в академії Жюльєна в Парижі. На творчості Б. позначився вплив япон. гравюри, П. *Гогена,* пізнього *імпресіонізму* (роботи К. *Моне,* П.-О. *Ренуара*). Б.— автор пейзажів, жанрових картин, інтер'єрів, натюрмортів [«Початок весни (Маленькі фавни)», 1903—04, Ермітаж у Ленінграді; панно «Осінь. Збирання фруктів», 1912, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна у Москві та ін.]. Графічні твори Б. (кольорові літографії, афіші тощо) позначені впливом стилю «модерн».

БО́ННСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т— один з найбільших університетів ФРН. Засн. 1777 як академія. З 1786 — ун-т, який існував протягом 10 років до окупації Рейнських провінцій франц. військами. В 1818 знову відкритий після передачі Рейнських провінцій Пруссії. У 1835—36 в ун-ті навчався К. Маркс. У 1975/76 навч. р. у Б. у. було 7 ф-тів: економіки і права, філософії, математики та природничих наук, мед., с.-г. і два теологічні (євангелічний і католицький). Навчалось понад 17 тис. студентів. У б-ці — понад 956 тис. томів (1975).

БОНЧ-БРУЄ́ВИЧ Володимир Дмитрович [28.VI (10.VII) 1873, Москва — 14.VII 1955, там же] — професіональний революціонер, рад. державний і партійний діяч, історик, етнограф, літератор. Член КПРС з 1895. Н. в сім'ї землеміра. З 1892 — учасник марксистських гуртків у Москві. В 1896 емігрував до Швейцарії, де встановив зв'язки з *групою «Визволення праці».* Співробітничав у газ. «Искра». Організатор Центр. б-ки і архіву ЦК РСДРП. У 1905—07 вів парт. роботу в Харкові і Петербурзі. Співробітничав у газ. «Вперед», «Звезда», «Правда» та ін. Учасник Жовтневого збройного повстання 1917 в Петрограді. В 1917—20 — керуючий справами РНК РРФСР, пізніше — на видавничій і наук. роботі. Листувався з І. Я. Франком, переклав рос. мовою деякі його твори, видав том творів Г. С. Сковороди (СПБ, 1912). Автор спогадів про В. І. Леніна. Нагороджений орденом Леніна.

БОНЧ-БРУЄ́ВИЧ Михайло Олександрович [9 (21).II 1888, Орел — 7.III 1940, Ленінград] — радянський учений у галузі радіотехніки, чл.-кор. АН СРСР (з 1931). Закінчив Петерб. інженерне уч-ще (1909) і Офіцерську електротехнічну школу в Петербурзі (1914.) Організував (1915—16) виробн. електронних ламп у Росії. В 1918—29 очолював радіолабораторію в Нижньому Новгороді, де виконав важливі дослідження в галузі далекого радіозв'язку на коротких хвилях. Працював над створенням радіоламп, схем радіотелефонних станцій, перших у світі короткохвильових напрямлених антен. За завданням В. І. Леніна взяв участь (1922) у створенні першої в світі потужної (12-кіловатної) радіомовної станції ім. Комінтерну в Москві. З 1922 — професор Моск. вищого технічного уч-ща, з 1932 — професор Ленінгр. ін-ту інженерів зв'язку, якому присвоєно його ім'я.
Тв.: Собрание трудов. М.— Л., 1956.

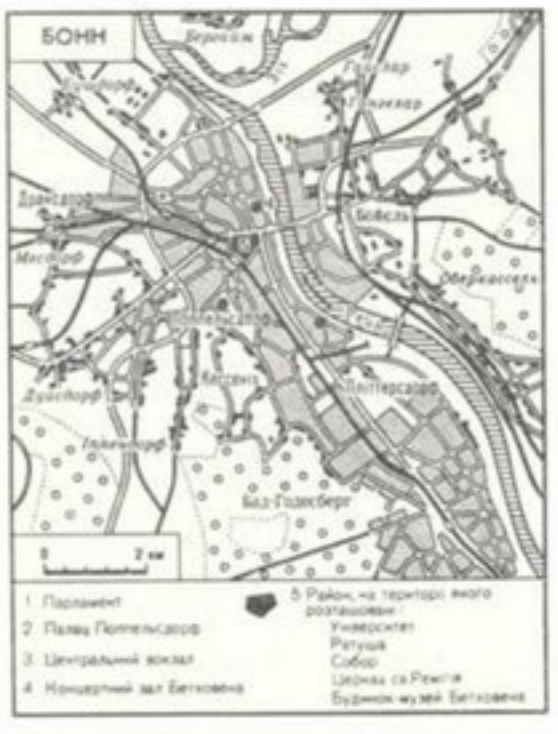

Бонн. Загальний вид міста.

БОНЧ-ОСМОЛО́ВСЬКИЙ Гліб Анатолійович [22.X (3.XI) 1890, с. Блонь, тепер Пуховицького р-ну Мінської обл.— 1.XI 1943, Казань] — російський рад. археолог, етнограф і антрополог. Працював у наук. установах і вузах Ленінграда. Досліджував палеолітичні пам'ятки Криму, зокрема стоянку *Кіїк-Коба,* вивчав знайдені на ній кістки *неандертальця.* В своїх працях доводив послідовність зв'язку культури і фіз. типу людини раннього та пізнього палеоліту. Удосконалив методи археол. розкопок, залучаючи до участі в них фахівців природничих наук.
Тв.: Палеолит Крыма, в. 1—3. М.—Л., 1940—54.

БОПЛА́Н (Beauplan) Гійом Левассер де (бл. 1600, Нормандія — 6.XII 1673) — французький військовий інженер. Перебуваючи 1630—48 на службі у польс. уряду, керував будівництвом фортець на Пд. України. В 1650 видав «Опис України», що містить цінні відомості з історії, географії, культури і етнографії України. В творі є відомості про боротьбу укр. народу проти панування польс. шляхти в 1-й пол. 17 ст., про запорізьких козаків. В 1648—50 опублікував карти України (передруковані В. О. Кордтом у «Матеріалах з історії російської картографії», в. 1—2, 1899—1910), для яких використав власні виміри.
Тв.: Рос. перекл.— Описание Украйны. СПБ, 1832.
Літ.: Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. К., 1901; Кордт В. Матеріали до історії картографії України, ч. 1. К., 1931.

БОПП (Bopp) Франц (14.IX 1791, Майнц — 23.X 1867, Берлін) — німецький мовознавець, член Прусської АН (з 1822). Один із засновників *порівняльно-історичного мовознавства.* Професор Берлінського ун-ту (1821—64). Перший довів спорідненість індоєвропейських мов. Осн. праця: «Порівняльна граматика санскритської, зендської, вірменської, грецької, латинської, литовської, старослов'янської, готської і німецької мов» (в. 1—6, 1833—52).

БОР (Bohr) Нільс-Генрік-Давід (7.X 1885, Копенгаген — 18.XI 1962, там же) — датський фізик-теоретик, член Датського королівського товариства (з 1917), іноземний

1
2

3
4
5

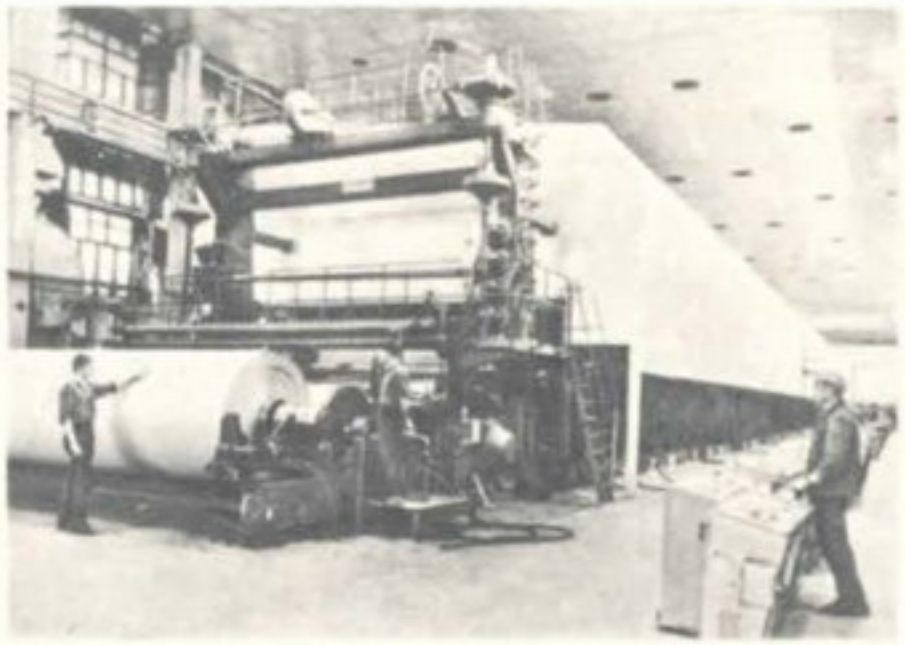

6
7
8

9
10

До ст. **Білоруська РСР. 1.** Білоруське пасмо. **2.** Мінськ. Площа Перемоги. **3.** Лукомльська ДРЕС. **4.** Головний пульт управління на Полоцькому нафтопереробному заводі. **5.** Складання автомашин на Мінському автомобільному заводі. **6.** В одному з цехів Оршанського льонокомбінату. **7.** В одному з цехів Світлогорського целюлозно-картонного комбінату. Гомельська область. **8.** Підготовка траншей для закладання дренажу на заболочених землях Мінської області. **9.** Закладання сінажу в колгоспі імені М. С. Урицького Гомельської області. **10.** Тваринницька ферма колгоспу імені С. М. Кірова Вітебського територіального міжколгоспного виробничого об'єднання.

До ст. **Білоруська РСР. 1.** Палац піонерів у Гомелі (кол. палац Румянцевих-Паскевичів). 18—19 ст. **2.** Головний корпус Академії наук БРСР у Мінську. 1935—39. Архітектор Й. Г. Лангбард. **3.** Борисоглібська церква у Гродно. 2-а пол. 12 ст. **4.** «Єфрозина Тишкевич». Парсуна 17 ст. Історичний музей у Москві. **5.** А. О. Бембель. Портрет М. Ф. Гастелло. Бронза. 1943. Художній музей БРСР у Мінську. **6.** М. А. Савицький. Зобов'язання. 1960. Художній музей БРСР у Мінську. **7.** Ансамбль танцю БРСР. **8.** Сцена з вистави «Трибунал» А. Макайонка. Білоруський театр ім. Янки Купали в Мінську. 1971. **9.** Кадр з фільму «Костянтин Заслонов». Режисери О. Файнциммер і В. Корш-Саблін. 1949.

ний член АН СРСР (з 1929) і АН ряду інших країн. Учень Дж.-Дж. *Томсона* і Е. *Резерфорда*. З 1916 — професор Копенгагенського ун-ту, директор (з 1920) Ін-ту теоретичної фізики (Копенгаген), що став міжнар. центром фізиків-теоретиків. Розробив (1913) першу квантову теорію атома (на основі ідеї М. *Планка* про квантування енергії та планетарної моделі атома Е. Резерфорда), ввівши поняття квантування фіз. величин. Багато зробив для становлення й обгрунтування *квантової механіки* (зокрема, сформулював *відповідності принцип* і *доповнювальності принцип*, які мають важливе загальнонаукове і філос. значення). В 1939 спільно з Дж.-А. Уїлером розробив теорію поділу атомного ядра, передбачив спонтанний поділ урану. Активний борець за мир. Нобелівська премія, 1922.

Тв.: Рос. перекл.— Атомная физика и человеческое познание. М., 1961.

Літ.: Кляус Е. М., Франкфурт У. И., Френк А. М. Нильс Бор. М., 1977.

БОР (Bohr) Оге (н. 19.VI 1922, Копенгаген) — датський фізик, член Датської АН та ряду інших академій. Син Н. *Бора*. Закінчив Копенгагенський ун-т. З 1962 —директор Ін-ту Нільса Бора. Праці з квантової і ядерної фізики. У 1950—52 спільно з Б. Моттельсоном розробив колективну модель ядра. Нобелівська премія, 1975.

БОР — місто обласного підпорядкування Горьковської області РРФСР, райцентр, на лівому березі Волги. Залізнична ст. Мохові Гори. 62 тис. ж. (1976). Підприємства маш.-буд. пром-сті (виробн. суднового, портового устаткування, судноремонт), металопрокатний, ремонтно-мех., авторемонтний, склоробний, силікатний з-ди. Меблева ф-ка, первинна обробка вовни. Вечірній індустріальний технікум, культ.-освітнє уч-ще. Б. відомий з 14 ст.

БОР (Borum; від араб. бурак — бура), B — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва; ат. н. 5, ат. м. 10,81. Має два стабільні ізотопи: ^{10}B (19%) і ^{11}B (81%). Вперше Б. одержали 1808 Ж. *Гей-Люссак* і Л. *Тенар*. Вміст Б. в земній корі $1 \cdot 10^{-3}$ %. У природі Б. існує у вигляді *боратів*. Б.— кристалічна речовина сірувато-чорного кольору, $t_{пл}$ 2075° С, $t_{кип}$ 3707° С, густ. кристалічного Б. 2340, аморфного — 1730 *кг/м³*. Кристалічний Б. за твердістю близький до *алмазу*, має напівпровідникові властивості. При звичайній т-рі Б. малоактивний, але при нагріванні реагує з багатьма речовинами. З киснем утворює склоподібний борний ангідрид, який, приєднуючи воду, перетворюється на *борну кислоту*. З воднем Б. утворює *бороводні*. При нагріванні Б. утворює сполуки з галогенами, сіркою, азотом. Сполуки Б. з металами — жаростійкі і дуже тверді *бориди*. Б. одержують, відновлюючи борний ангідрид магнієм або алюмінієм. Чистий Б. добувають термічним розкладом трибромідy BBr_3. Застосовують Б. у металургії, для виготовлення надтвердих жаростійких матеріалів, напівпровідників, *емалей*, спец. гатунків скла. Сполуки Б. використовують у с. г. як мікродобрива, у медицині — як антисептики, в ядерній техніці — як поглиначі нейтронів. *Ф. Д. Шевченко*.

Бор в організмі. Б. міститься в рослинних і тваринних тканинах у дуже малій кількості. Нестача Б. у грунті, як і надмірна його кількість, призводить до порушення росту і розвитку та до деяких хвороб рослин. При нестачі Б. розвиваються серцевинна гниль цукрових буряків, чорна плямистість столових буряків, бура плямистість абрикосів, скорковіння яблук та ін. Значення Б. для тваринного організму мало з'ясовано.

БОРА МАГНЕТОН — одиниця елементарного *магнітного моменту*, яка дорівнює власному (спіновому) магнітному моментові електрона: $\mu_B = 9{,}27 \cdot 10^{-24}$ *А* $\cdot$ *м²*. Вживається в атомній і ядерній фізиці при вимірюванні магнітних моментів електронів, атомів і молекул. Для *нуклонів* користуються ядерним магнетоном. Названо ім'ям Н. *Бора*. Див. *Магнетон*.

БОРА РАДІУС, *a* — радіус першої (найближчої до ядра) орбіти електрона в моделі атома водню Н. *Бора*. Виражається формулою: $a = \frac{\hbar^2}{me^2}$, де $\hbar$ — *Планка стала*, поділена на 2π, *e* — заряд *електрона*, *m* — зведена маса електрона. Б. р. $a = (5{,}29167 \pm 0{,}00007) \times \times 10^{-11}$ *м*. Згідно з сучас. уявленнями *квантової механіки* в атомі не існує електронних орбіт, і під Б. р. слід розуміти таку віддаль від ядра, на якій найбільш вірогідно виявити електрон у незбудженому атомі водню.

БОРАКОВСЬКИЙ Григорій Максимович (1846, м. Павлоград, тепер Дніпропетровської обл.— 1890) — український письменник. Закінчив Харків. ун-т. Працював лікарем. Автор істор. драми «Маруся Чурай — українська піснетворка», соціально-побутових п'єс «Із моря житейського», «Лихом щастя не добудеш», «Як долі немає — то й щастя минає», позитивно оцінених І. Франком. Б. писав комедії, водевілі. Йому належать також праці з медицини.

Тв.: Збірник драматичних творів, т. 1. Львів, 1888.

БОРАНИ — те саме, що й *бороводні*.

БОРАТИ — солі борних кислот. У природі Б. зустрічаються переважно у вигляді мінералу *бури*. Розчинні у воді переважно Б. лужних металів. Застосовують Б. для зм'якшення води; їх вводять до складу пральних порошку, використовують у скляній пром-сті тощо.

БОРАЦИТ — мінерал класу боратів. $Mg_3OCl\,[B_3B_4O_{12}]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 2,95. Твердість 7—7,5. Колір білий з сіруватим, жовтуватим або зеленуватим відтінками. Блиск скляний. Використовують Б. для одержання *бури* і *борної кислоти*.

БОРГЕС (нім. Borgis, від італ. borghése — міський) — друкарський шрифт, *кегель* (розмір) якого — 9 *пунктів* (бл. 3,38 *мм*). В СРСР є переважно шрифтом газет.

БОРДЖА (Борджіа; італ. Borgia, ісп. Borja) — аристократичний рід іспанського походження, який у 15 — на поч. 16 ст. відігравав значну роль в історії Італії. З Б. найвідоміші: Родріго Б. (1431—1503), який був папою (з 1492) під ім'ям Александр VI. Чезаре Б. (бл. 1475—1507), син Родріго, правитель герцогства Романьї з 1499. Александр VI і Чезаре прагнули будь-що створити в Серед. Італії велику д-ву на чолі з Чезаре. З політ. метою вони тричі видавали заміж дочку Александра VI Лукрецію Б. (1480—1519). Після смерті Александра VI рід Б. зійшов з істор. арени.

БОРДЗИЛОВСЬКИЙ Євген Іванович [29.VIII (10.IX) 1875, Київ — 8.XI 1948, там же) — український рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Праці з питань флористики та систематики рослин. Досліджував флору й рослинність Закавказзя (гол. чин. Вірменії та Пд. Грузії), України і Білорусії. Брав участь у складанні видання «Флора УРСР».

БОРДО — місто на Пд. Зх. Франції, адм. центр департаменту Жіронда. Доступний для морських суден порт на р. Гаронні, залізничний вузол. Понад 555 тис. ж. (1968, з передмістями). Центр нафтопереробної, машинобудівної (гол. чин. судно- і авіабудування), харчової (виробн. вина, цукру, консервів), хім., текст. і деревообр. пром-сті. Щорічна міжнар. ярмарка. Ун-т (де на відділенні славістики вивчається, зокрема, й укр. мова). Нац. академія, музей природничої історії та ін. Залишки рим. амфітеатру (3 ст.). Архіт. пам'ятки 11—18 ст., зокрема Великий театр, брама Кайо та інші.

БОРДОН (Bordon) Радо (н. 16.XI 1915) — словенський поет і перекладач. Учасник нар.-визвольної боротьби народів Югославії проти фашист. окупації в роки 2-ї світової війни. Автор поетичних збірок «Одвічні пастки» (1955) і «Уїдливі байки» (1966). Перекладає з багатьох європ. мов. Пропагує в Югославії укр. л-ру, зокрема творчість Т. Шевченка. До 150-річчя з дня його народження (1964) опублікував у своєму перекладі словенською мовою вірші поета, статтю про нього тощо.

БОРДУЛЯК Тимофій Гнатович (літ. псевд.— Т. Бондаришин, Т. Ветлина, Марко Легіт та ін.; 2.II 1863, с. Бордуляки, тепер Бродівського р-ну Львівської обл.— 16.X 1936, с. Великий Ходачків, тепер Козівського р-ну Тернопільської обл.) — український письменник. У 1889 закінчив теологічний ф-т Львів. ун-ту. Працював учителем і священиком. Автор віршів, новел і оповідань про життя знедоленої галицької бідноти, в яких показав високі моральні якості простих людей («Ближні», 1899; «Оповідання з галицького життя», 1903). Викривав антинар. діяльність укр. бурж. інтелігенції («Право патронату», «Нічний при-

А. Бовнар.

В. Д. Бонч-Бруєвич.

М. О. Бонч-Бруєвич.

Н.-Г.-Д. Бор.

Т. Г. Бордуляк.

Г. К. Боресков.

С. О. Борзенко.

М. О. Борисевич.

вид»), змалював поневіряння галицьких селян в еміграції («Ось куди ми підемо, небого», «Іван Бразілієць»). Перекладав твори І. Тургенєва, Ф. Достоєвського, Г. Сенкевича. Творчість Б. високо оцінили І. Франко, П. Грабовський, О. Маковей.

Тв.: Твори. К., 1958; Вибрані оповідання. Львів, 1953; Рос. перекл.— Рассказы. М., 1958.

БОРДЮ́Р (франц. bordure, від bord — край, межа) — 1) Смужка, що облямовує малюнок, текст, край шпалер. 2) Бортові камені чи плити, що відокремлюють проїзну частину дороги або вулиці від обочин, тротуарів. 3) Низькорослі, густо висаджені квіти чи кущики навколо клумб, куртин або газонів.

БОРЕА́ЛЬНЕ МО́РЕ (від грец. Βορέας — північ) — море, що існувало в мезозойській і на початку кайнозойської ери в середній смузі Європи і в Зх. Сибіру як частина *Тетісу*. Води Б. м., як вважають, були холоднішими, ніж у сусідніх морських басейнах. На тер. України південна межа Б. м. проходила приблизно на широті сучас. Дніпропетровська.

БОРЕ́Й (Βορέας) — 1) У грецькій міфології бог північного вітру. Зображували його у вигляді дужого крилатого чоловіка. 2) Переносно — рвучкий холодний вітер.

БОРЕ́ЛЬ (Borel) Еміль (7.I 1871, Сент-Афрік, Франція — 3.II 1956, Париж) — французький математик, член Паризької АН (з 1921). Ініціатор створення кількох галузей *математичного аналізу* (розбіжні *ряди*, теорія міри, узагальнення поняття *аналітичної функції*). Праці Б. відіграли важливу роль у розвитку *функцій теорії*. Б. належить також ряд праць з матем. фізики та *імовірностей теорії*.

БОРЕ́СКОВ Георгій Костянтинович [н. 7 (20).IV 1907, Омськ] — російський рад. фізико-хімік, академік АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1967). Закінчив Одес. політехнічний ін-т. З 1958 — директор Ін-ту каталізу Сибірського відділення АН СРСР (Новосибірськ). Осн. праці присвячені *каталізу*. Б. встановив роль хім. складу для питомої каталітичної активності *каталізаторів*, створив наук. основу приготування каталізаторів. Застосував метод матем. моделювання для конструювання й оптимізації хім. реакторів. Розробив велику кількість нових каталізаторів і каталітичних реакцій, що їх використовують у пром-сті. Держ. премія СРСР, 1942, 1953. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

БОРЕ́ЦЬ, аконіт (Aconitum) — рід рослин род. *жовтецевих*. Багаторічні трав'янисті рослини. Корені потовщені, веретеноподібні або ріповидні; листки пальчатороздільні. Квітки сині, фіолетові, жовті, зрідка білі, зібрані в китицю. Бл. 80 видів, поширених у Пн. півкулі. В СРСР понад 50 видів, з них в УРСР — 17 (більшість у Карпатах і на Прикарпатті, інші переважно в Лісостепу). Майже всі Б. містять отруйні алкалоїди — аконітин, зонгорин тощо. Деякі види вирощують як декоративні.

БОРЕ́ЦЬКИЙ Іов (Іван Матвійович; р. н. невід., м. Бірче, тепер село Городоцького р-ну Львівської обл.— п. 12.III 1631, Київ) — український церковний, політичний і освітній діяч. Здобув освіту за кордоном. Був високоосвіченою людиною свого часу. Викладав у *Львівській братській школі*, 1604—05 — її ректор. З 1610 — священик у Києві, де заснував парафіяльну школу. В 1615 за участю Б. відкрито *Київську братську школу*, в якій він був ректором. З 1620 і до смерті Б.— митрополит православної церкви в Києві. Б. вів боротьбу проти католицизму й унії. Одночасно виступав як поборник поширення серед народу грамоти, закликав передових діячів писати книги, відкривати школи. Написав і переклав ряд творів церк. змісту. Ще 1624 Б. ставив питання перед рос. урядом про возз'єднання укр. народу з російським в єдиній державі. Б. належить полемічний антиуніатський твір «Протестація». Існує припущення, що він був автором «*Перестороги*».

БОРЖА́ВА — річка в Закарпатській обл. УРСР, права притока Тиси. Довж. 106 *км*, пл. бас. 1360 *км*². Бере початок в Карпатах, на полонині Боржава. У верхній течії — гірська. нижче — рівнинна.

БОРЖА́ВА — гірський масив у Полонинсько-Чорногорських Карпатах, між річками Рікою і Боржавою (в Закарпатській області УРСР). Найвища гора — Стій (1677 *м*). На вершинах — субальпійські луки.

БОРЖО́МІ — місто, центр Боржомського району Груз. РСР, бальнеологічний і кліматичний курорт. Розташований за 149 *км* від Тбілісі. Сезон — цілий рік. Лікувальний засіб — вуглекисла гідрокарбонатно-натрієва мінеральна вода. Показання: виразкова хвороба шлунка і дванадцятипалої кишки, хронічні гастрити, хвороби обміну речовин тощо. Протипоказання: захворювання серцево-судинної системи з недостатністю кровообігу.

БОРЗАКО́ВСЬКИЙ Пилип (рр. н. і см. невід.) — один з авторів діаріуша (щоденника) *Генеральної військової канцелярії*, канцелярист. Вів діаріуш з 2 (13).VII 1722 по 27.II (10.III)1723. Поряд з відомостями про політичні події діаріуш містить докладний опис життя і побуту старшини, подає характеристики окремих представників старшинської верхівки тощо. Записки Б.— одне з джерел політ. історії Лівобережної України 20-х рр. 18 ст.

Літ.: Лазаревский А. М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—23 гг. «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца». 1898. кн. 12.

БОРЗЕ́НКО Сергій Олександрович [19.VI (2.VII) 1909, Харків — 19.II 1972, Москва] — російський і український рад. письменник, журналіст, Герой Радянського Союзу (1943). Член КПРС з 1942. Закінчив Харків. електротех. ін-т. Перша зб. оповідань «Народження комуніста» (1933). Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1944 — спец. кореспондент «Правды». Б.— автор книг про війну: «Десант у Крим» (1944), «Втамування спраги» (1949), «Життя на війні» (1958). Опублікував цикли нарисів «Корея у вогні» (1951) і «Мужність Кореї» (1952). В романі «Який простір!» (кн. 1 — 1958, кн. 2 — 1963) змалював події Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Тамань. К.—Х., 1945; Хоробрість. К., 1948; Скоряючись законам Вітчизни. К., 1949; Втамування спраги. К., 1952; События и люди. К., 1956; Жизнь на войне. М., 1958; Фронтовые были. М., 1959; Космічні брати. К., 1969 [у співавт.].

БОРЗНА́ — місто Чернігівської обл. УРСР, райцентр, на р. Борзні (бас. Дніпра), за 14 *км* від залізничної ст. Доч.

Борзна заснована в 16 ст. На поч. нар.-визвольної війни 1648 — 54 Б.— адм. центр Борзнянського полку, а з розформуванням останнього — сотенне містечко *Ніжинського полку*. Після ліквідації на Лівобережній Україні полкового устрою (1782) — центр Борзнянського пов. Чернігівської губ. В 1894 в Б. с.-д. група вперше на Україні нелегально надрукувала на гектографі працю В. І. Леніна «Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?». Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в районі Б. діяв партизанський загін. З 1966 — місто.

Підприємства: цегельний, лісопильний з-ди, харч. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 9 заг.-освітніх, музична школи, Великозагорівський радгосп-технікум, лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки.

БОРЗНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Чернігівської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. *км*². Нас. 66,4 тис. чол. (1976). У районі — 63 населені пункти, які підпорядковані міській і 24 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Борзна*. Поверхня району рівнинна. Поклади торфу, глини, піску. Гол. річка — *Десна* з прит. *Сеймом*. Грунти опідзолені, дерново-підзолисті, лучно-чорноземні й чорноземні. Лежить

на пд. межі зони мішаних лісів. Ліси (осика, вільха, дуб, сосна) займають 18 тис. *га*.
Підприємства харч. та легкої пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші: Шабалинівський спиртовий, Дочинський плодоконсервний, Борзнянський цегельний з-ди, Новомлинівська текст. ф-ка спортивних виробів та ін. Працює комбінат побутового обслуговування (Борзна). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, овочів, цукрових буряків, льону та виробництві молока, м'яса, яєць, вовни.
Площа с.-г. угідь 1976 становила 121,6 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 80,6 тис. *га*, луки і пасовища — 39,6 тис. *га*. В Б. р.— 29 колгоспів, 3 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Залізничні станції: Кути, Плиски, Доч. Автошляхів — 307 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 108 *км*.
В районі — 52 заг.-освітні, музична, спортивна школи, Великозагорівський радгосп-технікум, 47 лік. закладів, у т. ч. 11 лікарень. 24 будинки культури, 24 клуби, 52 кіноустановки, 45 б-к.

І. В. Бойко.

БОРЗО́В Валерій Пилипович (н. 20.X 1949, м. Самбір Львівської обл.) — український рад. легкоатлет, засл. майстер спорту. Олімпійський чемпіон (1972) з бігу на 100 *м* (10,14 *сек*) і 200 *м* (20,00 *сек*). Чемпіон Європи 1969 на дистанції 100 *м* (10,4 *сек*), 1971 на дистанціях 100 *м* (10,3 *сек*) і 200 *м* (20,3 *сек*), 1974 на дистанції 100 *м* (10,27 *сек*). Б. неодноразовий чемпіон СРСР. Нагороджений орденом Леніна та 2 ін. орденами.

БО́РЗОВ Олександр Олександрович [29.VII (10.VIII) 1874, Воронеж — 6.III 1939, Москва] — російський рад. географ, засл. діяч науки РРФСР (з 1935). Професор Моск. ун-ту (з 1918). Досліджував геоморфологію Підмосков'я, Приуралля, Поділля (бас. Пд. Бугу). Вивчав акумулятивний рельєф, створив теорію асиметрії річкових схилів і межиріч. Дав перше зведення з орографії і геоморфології Європ. частини СРСР, зокрема Української РСР. Брав участь у складанні й редагуванні матеріалів і карт «Великого радянського атласу світу».

БОРЗЯ́К Петро Григорович [3 (16).IX 1903, с. Пищики, тепер с-ще Жовтневе Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.] — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Після закінчення Київського інституту народної освіти (1929) працює в Інституті фізики АН УРСР.
Праці з емісійної, плівкової та напівпровідникової електроніки. У 1951 відкрив екситонне поглинання світла напівпровідниковими плівками та пов'язану з цим фотоелектронну емісію. Його дослідження холодної електронної емісії з острівцевих металевих плівок при протіканні через них струму (1963) поклало початок новому напрямові в плівковій електроніці. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медаллю.

БОРИ́ВІТЕР — спільна назва двох схожих хижих птахів ряду *соколоподібних*: Б. з в и ч а й н о г о, або п о с т і л ь г и (Falco tinnunculus), і Б. с т е п о в о г о (F. naumanni). Довж. тіла до 40 *см*. Оперення спини іржасто-руде з плямами (у самця) або з темними поперечними смугами (у самки); черево в обох статей вохристе з темними плямочками. Б. поширені в Європі й Азії. Перелітні птахи, зимують у Пд. Азії та Пд. Африці. В УРСР Б. звичайний гніздиться повсюди, Б. степовий — на півдні. Гнізда влаштовують на деревах, кам'яних будинках, у норах тощо. Кладку з 4—6 яєць насиджують протягом 28 днів. Живляться переважно дрібними гризунами, ящірками та комахами.

Л. О. Бабенко.

БОРИ́ДИ — сполуки бору з металами. Характеризуються тугоплавкістю, жаростійкістю, мех. міцністю, стійкістю проти спрацювання і корозії (див. *Корозія металів*). Одержують Б. відновленням оксидів металів сумішшю карбіду бору з сажею або відновленням суміші оксидів металів з борним ангідридом сажею, магній-термічним методом. Б. широко використовують у радіоелектроніці, ядерній техніці, виготовленні деталей різних приладів і реактивних двигунів.

БОРИНЕ́ВИЧ Антон Самійлович (20.VII 1855, Одеса — 3.XII 1946) — український рад. статистик-демограф. З 1883 працював у земських статистичних бюро; з 1890 — зав. міським статистичним бюро в Одесі, де керував одноденним переписом населення 1892 і переписами 1897, 1915, 1917. В рад. час працював у статистичних органах Одеси, брав участь у переписах населення 1920, 1923, 1926. Найзначніші дослідження: «Результати одноденного перепису м. Одеси 1 грудня 1892» (1894), «Міста Одеської губернії» (1922) та ін. Працями Б. цікавився В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 55, с. 72).

БОРИ́С ГОДУНО́В [бл. 1552 — 13 (23).IV 1605] — російський цар з 17 (27).II 1598. Походив із знатних костромських бояр Годунових. Був активним діячем *опричнини*. За царювання *Федора Івановича*, одруженого з його сестрою Іриною, Б. Г. став фактичним правителем Рос. д-ви. Після смерті бездітного Федора Івановича Земський собор обрав Б. Г. царем. За правління Б. Г. було розгорнуто колонізацію Сибіру і пд. районів країни. Йому вдалося повернути деякі рос. землі, втрачені під час *Лівонської війни 1558—83*. У внутр. політиці Б. Г. сприяв зміцненню політ. ролі служилого дворянства, верхівки посаду. Класові суперечності, які загострилися внаслідок масового голоду 1601—03, посилення феод. гніту в країні привели до *селянської війни початку 17 століття*. Помер Б. Г. під час боротьби проти *Лжедмитрія I*.

В. Н. Борисенко. Урожай. Дерево. 1969.

БОРИ́С І ГЛІ́Б — молодші сини київського великого князя *Володимира Святославича*. Під час поділу давньорус. земель 987—989 Борис (р. н. невід.— п. 1015) дістав від батька Ростов, Гліб (р. н. невід.— п. 1015) — Муром. У міжусобній боротьбі за великокнязівський престол, що почалася після смерті Володимира (1015), Б. і Г. було вбито за наказом їхнього старшого брата *Святополка Окаянного*. Рус. православна церква створила культ Бориса і Гліба, оголосивши їх святими.

БОРИСЕ́ВИЧ Микола Олександрович (н. 21.IX 1923, с. Лучний Міст, тепер Березинського р-ну Мінської обл.) — білоруський рад. фізик, акад. АН БРСР (з 1969), президент АН БРСР (з 1969), чл.-кор. АН СРСР (з 1972). Член КПРС з 1945. У 1950 закінчив Білоруський ун-т (Мінськ). З 1955 працює в Ін-ті фізики АН БРСР. Осн. праці з люмінесценції молекул, інфрачервоної спектроскопії, квантової електроніки. Ввів нові поняття в теорію люмінесценції молекул, створив ефективні інфрачервоні дисперсійні фільтри, розробив квантові генератори на парі складних органічних сполук. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1973.

БОРИСЕ́НКО Антон Миколайович [7 (19).VII 1889 — 22.VII 1937] — рад. військовий діяч, комдив. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Горі-Подолі (тепер Борисовського р-ну Бєлг. обл.) в сім'ї наймита. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). У 1918—20, командуючи полком і бригадою, брав участь у боях проти австронім. окупантів на Україні, колчаківців, денікінців, врангелівців. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі. З 1924 працював на Україні нач. Харків. школи червоних старшин, командиром і комісаром 45-ї стрілецької д-зії (з 1928), 45-го механізованого корпусу (з 1932). Був членом ЦВК УРСР. Нагороджений орденом Леніна.

БОРИСЕ́НКО Валентин Назарович (н. 2.V 1929, с. Озеряни, тепер Бобровицького р-ну Чернігівської області) — український радянський скульптор, нар. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1964. У 1947—53 вчився у Львів. ін-ті ужиткового та декоративного мистецтва у І. *Севери*. Твори: «Олекса Довбуш» (1959—60), «Данило Галицький» (1961), трилогія «Земля» (1963—64), «Волга і Дніпро» (1968), «Урожай» (1969), «Революція» (1973), «Космос» (1974), пам'ятник Першій кінній армії в селищі Олесько Львівської області (1975). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями.

В. Н. Борисенко.

О. Ф. Борисов.

Ю. К. Борисова.

М. М. Борисенко.

БОРИСЕ́НКО Костянтин Степанович [н. 17 (30).X 1905, с. Авдотьїне, тепер у складі Донецька — 1.X 1975, Київ] — український рад. вчений у галузі гірничої механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1925. Після закінчення (1928) Донец. гірничого (тепер політехнічний) ін-ту працював на шахтах Донбасу, 1934—58 викладав у Донец. політехнічному ін-ті. З 1958 працював в Ін-ті гірничої справи ім. М. М. Федорова АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки й технічної кібернетики ім. М. М. Федорова). Осн. галузь діяльності — дослідження пневматичного устаткування вугільних шахт.

БОРИСЕ́НКО Микола Михайлович (н. 25.XI 1918, м. Ніжин, тепер Чернігівської обл.) — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї службовця. Після закінчення Харків. зоотехнічного ін-ту (1941) працював старшим зоотехніком і заст. директора радгоспу в Красноярському краю. В 1941—45 служив у Рад. Армії. В 1946—52 — старший зоотехнік радгоспу «Більшовик» Харків. обл., директор радгоспу «Івківці» Черніг. обл. З 1952 працював у Чернігові керуючим обл. трестом «Укрголовмаслосирпром», головою райвиконкому, нач. обл. управління сільс. г-ва З 1961 — голова Черніг. облвиконкому, з 1963 — перший секретар Черніг. обкому партії. З 1970 — секретар ЦК Компартії України. З 1971 — кандидат, з 1976 — член ЦК КПРС. З 1961 — кандидат, з 1966 — член ЦК Компартії України. З 1970 — кандидат у члени Політбюро, з 1973 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 6 і 9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

БОРИСЕ́НКО Олександр Іванович [н. 13 (26).I 1902, с. Авдотьїне, тепер у складі Донецька] — український рад. вчений у галузі аеромеханіки та термодинаміки. засл. діяч науки УРСР (з 1977). Після закінчення (1925) Харків. технологічного ін-ту викладав у ньому. З 1930 (з перервами) працює в Харків. авіац. ін-ті. Осн. галузі наук. діяльності — газотермодинаміка авіадвигунів і турбомашин, пром. аеродинаміка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

БОРИ́СКО Дем'ян Іванович (н. 13.XI 1879, Старе Село, тепер ПНР — 4.V 1969, США) — діяч української трудової еміграції, журналіст. Емігрував у США 1904. Громадську діяльність почав у групі, що гуртувалася навколо газети. «Народна воля» (соціал-угодовського напряму з націоналістичним ухилом), яка виходила в м. Скрентоні (шт. Пенсільванія). Пізніше прилучився до пролетарського руху, співробітничав у демократичній організації *Ліга американських українців*, у робітн. газ. *«Українські вісті»*. Відомий як автор віршів, оповідань, нарисів.

В. Л. Чорний.

БОРИСЛА́В — місто обласного підпорядкування Львівської обл. УРСР, в передгір'ях Карпат. Залізнична станція, вузол автомобільних шляхів.

Час заснування Б. невідомий. Перші згадки про Б. є в документах 1387. За 1-м поділом Польщі (1772) Б. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В місті відбувся *Бориславський страйк 1904*, масовий виступ робітників 1911. В 1919—39 Б.— під владою бурж.-поміщицької Польщі. Трудящі Б. боролися за свої права, за возз'єднання з Рад. Україною (страйки 1920, 1923, 1924, 1930, 1936 та ін.). В 1939 Б.— у складі Зх. України возз'єднано з УРСР З 1940 — місто Б.— пром. центр: нафтопереробна, озокеритова, газолінова, газова пром-сть. З-ди: хім., фарфоровий, авторемонтний, ремонтно-мех., швейна, взут., нетканих матеріалів ф-ки; підприємства деревообр., легкої та харч. пром-сті. 11 заг.-освітніх, музична школи, мед. та енергетичне профес.-тех. уч-ща. 4 лік. заклади. Палац культури, 2 будинки культури, 5 клубів, 2 кінотеатри, 6 б-к, музей нафт. і газової промисловості.

В Б. жив і працював укр. письменник С. М. *Ковалів*, 1880—1905 бував І. Я. Франко, який у творах «Борислав сміється», «Бориславські оповідання», «Боа-конструктор» показав тяжке становище бориславських робітників у ті часи.

БОРИСЛА́ВСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ НА́ФТИ — родовище у Львівській обл. УРСР. В геол. відношенні являє собою брахіантиклінальну лежачу складку (див. *Брахіантикліналь*), утворену породами верхньокрейдового, палеогенового та неогенового віків, яка є складовою частиною Внутрішньої зони *Передкарпатського прогину*. Довжина складки 15 *км*, шир. 5—7 *км*. Нафт. поклади пром. значення залягають у палеогенових і частково в неогенових відкладах. Густ. нафти від 765,6 до 902,0 *кг/м*³. Вміст парафіну — 0,8—14%, смол — 3—40%, сірки — 0,13—0,71%. Особливістю Б. р. н. є значна кількість багатого на газолінову фракцію газу, який видобувають разом з нафтою. Видобування нафти за допомогою колодязів почалося в серед. 18 ст., перші свердловини пробурено 1892, пром. розробка родовища почалася 1897. Нафта надходить до Дрогобицького нафтопереробного з-ду, газ подається на Бориславський газолініовий завод.

Г. Н. Доленко.

БОРИСЛА́ВСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ ОЗОКЕРИ́ТУ — одне з найбільших у світі родовищ високоякісного *озокериту*. Пл. 0,5 *км*². Поклади озокериту пов'язані з породами міоценового віку, являють собою сітку жил, що взаємно перетинаються, потужність їх до 3 *м*. Вміст озокериту в руді бл. 2%. Озокерит зелено-коричневого, жовто-коричневого до чорного кольору. Він має високі термостійкість (± 60° С) із збереженням пластичності, діелектричні властивості, теплоємність та інертність щодо кислот, лугів, їдких газів та ін. агресивних середовищ, а також високі антисептичні властивості. Т-ра плавлення 60—90° С. Б. р. о. відкрито 1854, розробляється з 1860. Видобувають озокеритову руду шахтним способом. Озокерит вилучають з руди бензином. Щорічний видобуток — бл. 800—1000 *т*.

Г. Н. Доленко.

БОРИСЛА́ВСЬКИЙ СТРАЙК 1904 — перший загальний страйк робітників нафтової та озокеритової промисловості в Бориславсько-Дрогобицькому басейні. Страйк почали в кін. червня робітники копальні озокериту акц. т-ва «Борислав». 8.VII до страйку приєдналися робітники-нафтовики. Страйк став загальним, тривав 4 тижні, охопив понад 9 тис. робітників. На мітингу в Бориславі робітники обрали страйковий к-т, який вимагав запровадження 8-годинного робочого дня (замість 14-годинного), збільшення заробітної плати, поліпшення житл. умов тощо. Капіталісти погоджувалися на всі вимоги робітників, крім 8-годинного робочого дня. Робітники продовжували боротьбу. Австр. влада для придушення страйку послала по-

Бориславський страйк 1904. Мітинг робітників.

над 5 тис. солдатів і жандармів. Було заарештовано 70 робітників. На поч. серпня страйк було придушено. Репресії уряду викликали демонстрації протесту трудящих Львова, Кракова, своє обурення висловили трудящі Баку та ін. міст Росії.

Літ.: Каковський К. Г. Страйк нафтових робітників Бориславського басейну в 1904 р. В кн.: З історії західноукраїнських земель, в. 2. К., 1957; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967.

П. В. Свєжинський.

БОРИ́СОВ Валентин Тихонович [н. 7 (20).VI 1901, Богодухів, тепер Харківської обл.] — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). У 1927 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. Один з авторів музики Державного гімну УРСР (1947). Твори: 2 симфонії (1957, 1963), кантата «На варті Дніпрельстанів» (1932), ораторія «Весілля» (1972), «Українська сюїта» (1949), ода «Пам'яті загиблих» (1967), «Святкова увертюра» (1969), концерт для фортепіано (1971), цикл «Музика для струнних» (1975), камерно-інструм. твори, хори, вокальні ансамблі, пісні. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

БОРИ́СОВ Олександр Федорович [н. 18.IV (1.V) 1905, Петербург] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1951). У 1927 закінчив студію при Ленінгр. академічному театрі драми (тепер — ім. О. С. Пушкіна), з 1928 — актор цього театру. Ролі: Кузовкін («Нахлібник» Тургенєва), Кисельников («Пучина» О. Островського), Павло Корчагін («Як гартувалася сталь» за М. Островським), Коваль («Диктатура» Микитенка), Калінін («Життя в цвіту» Довженка), Орлик («Фронт» Корнійчука). Знімається в кіно: Павлов («Академік Іван Павлов»), Мусоргський («Мусоргський») та ін. Нагороджений орденом Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани» та медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1950, 1951 (двічі). Портрет с. 531.

БОРИ́СОВ Сергій Іванович [н. 28.IX (10.X) 1903, Ростов, тепер Ростов-на-Дону]— український рад. вчений у галузі трубопрокатного виробництва, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1952. Після закінчення (1932) Дніпропетровського металург. ін-ту викладав у ньому. З 1945 — заст. директора по наук. роботі Всесоюзного н.-д. і конструкторсько-технологічного ін-ту трубної пром-сті. Професор з 1961. Осн. дослідження Б. стосуються теорії і практики трубопрокатного і трубозварювального виробн. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

БОРИ́СОВ — місто обласного підпорядкування Мінської обл. БРСР, райцентр, пристань на р. Березині (притока Дніпра). Залізнична станція 102 тис. ж. (1976). Гол. галузі пром-сті — маш.-буд. (заводи агрегатів, автотракторного електрообладнання) і деревообр. (ф-ка піаніно, фанерно-сірниковий та деревообр. комбінати). Підприємства хім., металообр., харч. пром-сті, склоробний та залізобетонних виробів з-ди. Мед. уч-ще, політехнікум. Краєзнавчий музей. Засн. 1102.

БОРИ́СОВА Юлія Костянтинівна (н. 17.III 1925, Москва) — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1969). Після закінчення 1949 театр. училища ім. Б. Щукіна працює в Театрі ім. Є. Вахтангова. Ролі: Варя («Одна» Альошина), Валька («Іркутська історія» Арбузова), Гелена («Варшавська мелодія» Зоріна), Мавра («Правда і кривда» Стельмаха), Принцеса Турандот («Принцеса Турандот» Гоцці), Клеопатра («Антоній і Клеопатра» Шекспіра). Знімалася у фільмах: Настасія Пилипівна («Ідіот» за романом Достоєвського), Кольцова («Посол Радянського Союзу»). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 531.

БОРИСОВЕ́ЦЬ Валентин Павлович [3 (15).I 1910, Владивосток] — український рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1957). В 1931 закінчив Київ. худож. ін-т. Оформив вистави: «Богдан Хмельницький» Корнійчука (1938, Житомир. театр ім. М. Щорса), «На Велику землю» Хижняка (1949, Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької), «Молода гвардія» Мейтуса (1953, Київ. театр опери та балету ім. Т. Шевченка), «Блакитна троянда» Лесі Українки (1969, Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької); «Більшовики» Шатрова (1969), «А зорі тут тихі» Васильєва (1971) — обидві у Львів. театрі Рад. Армії. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

БОРИ́СОВИ, брати Андрій Іванович [1798 — 30.IX (12.X) 1854] і Петро Іванович [1800 — 30.IX (12.X) 1854] — декабристи. Н. в Севастополі в сім'ї викладача кадетського корпусу. В 1818 в Решетилівці Полт. губернії юнкери Б. заснували таємну орг-цію «Товариство першої згоди», перейменовану того самого року на «Товариство друзів природи». В 1823 в Новограді-Волинському офіцери Б. разом з учасником польс. визвольного руху Ю. К. *Люблінським* організували *Товариство об'єднаних слов'ян*. Головою т-ва обрано Петра. У вересні 1825 т-во злилося з *Південним товариством декабристів*. Брали участь у *Чернігівського полку повстанні*. В 1826 Б. засуджено на довічну каторгу. Час відбування її було зменшено до 20, потім до 13 років. Після переведення 1839 на поселення жили в с. Малій Розводній Ірк. губ. Після смерті Петра Андрій покінчив життя самогубством.

В. Є. Борисов-Мусатов. Водоймище. 1902. Державна Третьяковська галерея в Москві.

БОРИ́СОВ-МУСА́ТОВ Віктор Єлпідифорович [2 (14).IV 1870, Саратов — 26.X (8.XI) 1905, Таруса] — російський художник. У 1890—91 і 1893—95 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1891—93 — в петерб. АМ у П. *Чистякова*. З 1899 — член і один з керівників Моск. т-ва художників, з 1904— *«Союзу російських художників»*. Твори Б.-М. позначені декоративізмом: «Травневі квіти» (1894), «Гобелен» (1901), «Водоймище», «Дама в блакитному» (обидва — 1902), «Осіння пісня» (1905).

БОРИСОГЛЄБСЬК — місто обласного підпорядкування Воронезької обл. РРФСР, райцентр, на р. Вороні, біля її впадіння в Хопер (бас. Дону). Залізнична станція. 69 тис. ж. (1976). З-ди: вагоноремонтний, чавуноливарний, хім. маш.-буд., цегельний, бетонний, асфальтобетонний. Підприємства харч. пром-сті; взут., швейна, панчішна ф-ки та ін. Пед. ін-т, 7 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. Виник у середині 17 ст.

БОРИСОГЛІ́БСЬКА Ганна Іванівна [справж. прізв.— Сидоренко-Свидерська; 26.XII 1867 (7.I 1868), м. Себеж, тепер Псковської обл.— 26.IX 1939, Київ] — українська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1936). У 1886 закінчила школу «Благодійного товариства» в Харкові і склала іспити на звання вчительки. Театром захоплювалася з дитинства. В аматорських гуртках м. Слов'янська грала ролі Одарки («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка) і Терпилихи («Наталка Полтавка» Котляревського). В 1888 вступила до трупи М. *Кропивницького*, в якій працювала понад 10 років. У 1902—06 виступала в трупах П. *Саксаганського* й *Карпенка-Карого*, 1906—07 — Шатковського і Колісниченка, 1907—17 — в першому укр. стаціонарному театрі в Києві під керівництвом М. *Садовського*. Б. створила характерні ролі: Риндички, Гапки («По ревізії», «Зайдиголова» Кропивницького), Вусті, Секлети («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «За двома зайцями» Старицького), Ганни («Безталанна» Карпенка-Карого), Шкандибихи («Лимерівна» П. Мирного), свахи («Одруження» Гоголя), старої Княгині («Загибель „Надії"» Гейєрманса) та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції була одним з організаторів у Києві Першого театру Укр. Рад. Республіки ім. Т. Шевченка (тепер Дніпроп. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка). В 1920—25 — в театр. трупах Зх. України. З 1925 і до кінця життя — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка, де створила галерею образів у п'єсах рад. драматургів: Орини («97» Куліша), Марії Тарасівни («Платон Кречет» Корнійчу-

Г. І. Борисоглібська.

Г. І. Борисоглібська в ролі Шкандибихи («Лимерівна» Панаса Мирного).

Н. Д. Борисяк.

О. О. Борисяк.

В. П. Борищенко.

О. О. Борканюк.

В. І. Борковський.

ка), Усачихи («Майстри часу» Кочерги), Клари («Страх» Афіногенова). У фільмі «Коліївщина» І. Кавалерідзе (1933) зіграла роль матері Семена Неживого. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Йосипенко М. Г. І. Борисоглібська. «Театр», 1941, № 3.

І. О. Волошин.

БОРИ́СПІЛЬ — місто обласного підпорядкування Київської обл. УРСР, райцентр, за 35 *км* від Києва. Залізнична станція. Аеропорт міста Києва.

Вперше згадується в документ. джерелах 1590. З кін. 16 ст.— під владою шляхет. Польщі. В 1654 Б. в складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В січні 1918 в Б. встановлено Рад. владу. З-ди: залізобетонних виробів, молочний; швейна та ворсова ф-ки, харч. комбінат, районне об'єднання «Сільгосптехніка». 8 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, профес.-тех. уч-ще. 3 лік. заклади. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 2 б-ки. В Б. народився український етнограф П. П. *Чубинський.*

БОРИ́СПІЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Київської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 14,8 тис. *км*². Нас. 104,6 тис. чол. (1976). В районі — 47 населених пунктів, які підпорядковані міській і 20 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Бориспіль*. Б. р. лежить у межах *Придніпровської низовини*. Поклади торфу, глини. Найбільша ріка — *Дніпро* з прит. *Трубежем*. Грунти переважно дерново-підзолисті. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, береза) займають 2,7 тис. *га*. Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Бориспіль. У районі — підприємства харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: Гнідинський дослідно-експериментальний з-д дитячого і дієтичного харчування, Старівський цукр. з-д. Працює будинок побуту (Бориспіль). С. г. має переважно овочево-мол. напрям. У 1976 с.-г. угіддя становили 80,5 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 66 тис. *га*. Споруджено Бортницьку зрошувальну систему (28,5 тис. *га*). Гол. культури: пшениця, овочеві, картопля, кормові Розвинуті садівництво та ягідництво. В Б. р.—15 радгоспів, 4 птахофабрики, районне об'єднання «Сільгосптехніка». У Борисполі — аеропорт Києва. Залізнична ст. Бориспіль. Автошляхів — 360 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 225 *км*.

В районі — 38 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, автошкола, профес.-тех. уч-ще; 35 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. 9 будинків культури, 29 клубів, 57 б-к, істор.-краєзнавчий музей.

О. В. Щербенко.

БОРИ́СПОЛЕЦЬ Платон Тимофійович [1805, с. Гоголів, тепер Броварського р-ну Київ. обл.— 14 (26).VII 1880, Італія] — український та російський живописець і літограф. Навчався в петерб. АМ (після 1835) у К. *Брюллова*. Твори: «Артилерійський парк з видом Смольного монастиря» (1835), «Буря» (1842), «Проповідь апостола Андрія» (близько 1847, у Києві в Андріївській церкві), «Вид Рима» (1848) та ін. Підтримував дружні зв'язки з Т. Г. Шевченком. У 1852 Б. втратив зір. У 1859 петерб. АМ обрала його почесним вільним спільником.

БОРИСФЕ́Н (грец. Βορυσθένης)— 1) Назва Дніпра в творах Геродота, Арістотеля, Страбона, Овідія, Плінія та ін. Можливо, походить від місц. назв типу Березин, Берестин. 2) Назва м. *Ольвії* в античних джерелах.

БОРИСЯ́К Никифор Дмитрович [15 (27).III 1817, с. Ріг Полтавської губ.— 18 (30).III 1882, с. Золотоноша Полтавської губ.] — український геолог, професор Харківського університету. В 1838 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту, 1839—40 в Петерб. ун-ті вивчав геол. дисципліни. Працював на Україні, Уралі, в межах сучас. Рост. обл. та ін. місцях. Висунув і обгрунтував думку про поширення кам.-вуг. відкладів Донбасу далі на Зх., тобто вперше висловив ідею про Великий Донбас. Праці Б. є цінним вкладом у розвиток вітчизняної геології і грунтознавства. Основні з них присвячені вивченню геол. будови, корисних копалин і грунтів України, зокрема Донбасу, гірничій справі. Портрет с. 533.

БОРИСЯ́К Олексій Олексійович [22.VII (3.VIII) 1872, Ромни — 25.II 1944, Москва] — рад. геолог і палеонтолог, акад. АН СРСР (з 1929). В 1896 закінчив Петерб. гірничий ін-т. У 1897—98 провадив геол. дослідження на Харківщині, 1900—13 — у Криму. В 1911—30 — професор і зав. кафедрою історичної геології Ленінгр. гірничого ін-ту. Засновник і керівник кафедри палеонтології Моск. ун-ту (1939—42). В 1930—44 — директор Палеонтологічного ін-ту АН СРСР, створеного за його ініціативою. Осн. праці присвячені вченню про *фації*, питанням заг. палеонтології, палеонтології хребетних, вивченню юрських молюсків. Держ. премія СРСР, 1943.

БОРИ́ЩЕНКО Віктор Петрович [н. 21.I (3.II) 1914, Харків] — український рад. співак (лірико-драматичний тенор), нар. арт. УРСР (з 1951). Член КПРС з 1946. Навчався в муз. студії при Будинку культури залізничників у Харкові. В 1933—34 — соліст студії при Харків. театрі опери та балету, а також Харків. муз. комедії. В 1935—59 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г Шевченка. Партії: Богун («Богдан Хмельницький» Данькевича), Петро, Андрій («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), Гвідон («Казка про царя Салтана» Римського-Корсакова), Фауст («Фауст» Гуно). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями.

БОРІВСЬКЕ́ — селище міського типу Лисичанського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, біля р. Сіверського Дінця, за 9 *км* від залізничної станції Переїзна. В селищі — радгосп, 2 лісництва, 4 заг.-освітні, музична школи. 3 лік. заклади. Будинок культури, 4 б-ки. Засн. в 40-х рр. 17 ст.

БОРІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Сх. Харківської обл. УРСР Утворений 1923. Пл. 0,8 тис. *км*². Нас. 23,6 тис. чол. (1976). В районі — 39 населених пунктів, які підпорядковані селищній та 8 сільським Радам народних депутатів. Центр — смт *Борова*. Поверхня рівнинна. Поклади природного газу. Найбільша річка — *Оскіл*, в межах району — частина Червоноосківського водосховища. Грунти переважно чорноземні, подекуди підзолисті. Лежить у степовій зоні. Ліси і лісосмуги займають 9,5 тис. *га*.

Розвинуті виробн. буд. матеріалів та харч. пром-сть. Найбільші підприємства: борівські харч. комбінат, цегельний з-д, міжколгоспна буд. орг-ція. Працює комбінат побутового обслуговування (Борова). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. С.-г. угіддя 1976 становили 65 тис *га*, в т. ч. орні землі — 55,2 тис. *га*. Осн. культура — озима пшениця, вирощують також ячмінь, просо, гречку, горох, соняшник, цукр. буряки В Б. р.— 10 колгоспів, 2 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Залізничні станції: Переддонбасівська, Радьківські Піски, Колгоспна. Автошляхів — 258 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 108 *км*. У районі — 29 заг.-освітніх, музична школи. 23 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні. На березі Червоноосківського водосховища — численні бази відпочинку. Працюють 8 будинків куль-

тури, 10 клубів, 28 кіноустановок, 24 бібліотеки. *М. М. Субота.*

БО́РІН Борис Абрамович [справж. прізв.— Шварцман; 19.XI (1.XII) 1899, Одеса — 9.II 1965, Чернівці]— український рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1941. Після закінчення 1923 Одес. театр. студії працював режисером у театрах Одеси і Харкова. З 1944 — гол. режисер Чернівецького укр. драм. театру ім. О. Кобилянської. Поставив спектаклі: «Платон Кречет» і «Загибель ескадри» Корнійчука, «Ліс» О. Островського, «Єгор Буличов та інші» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Оптимістична трагедія» Вишневського, «Урієль Акоста» Гуцкова. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

БОРКАНЮ́К Олекса Олексійович (11.I 1901, с. Ясіня, тепер смт Рахівського р-ну Закарпатської обл.— 3.X 1942) — керівник революційного руху на Закарпатській Україні, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) з 1925. В 1926—29 вчився в ун-ті ім. Артема в Харкові. У вересні 1929 повернувся на Закарпаття, з жовтня — перший секретар крайкому комсомолу, відповідальний редактор газ. «Працююча молодь». З лютого 1931— редактор газ «*Карпатська правда*». З 1933 — перший секретар Закарп. крайкому КПЧ. З 1935 — депутат парламенту Чехословаччини. Делегат VII конгресу Комінтерну (1935). В роки 2-ї світової війни брав активну участь у боротьбі проти фашист. окупації на Закарпатті. Закатований у фашист. тюрмі. *І. І. Гранчак.*

БОРКО́ВСЬКИЙ Віктор Іванович [н. 6 (18).I 1900, Мінськ] — російський рад. мовознавець, акад. АН СРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. У 1946—50 працював у Львові. В 1950—60 — в Ін-ті мовознавства АН СРСР (1954—60 — директор), з 1960 — в Ін-ті рос. мови АН СРСР. Член Міжнар. к-ту славістів. Автор праць з палеографії (про берестяні грамоти), істор. синтаксису й діалектології сх.-слов. мов, історії мовознавства: «Синтаксис давньоруських грамот» (т. 1—2, 1949—58), «Історична граматика російської мови» (у співавторстві, 1963) та ін. Питання укр. мовознавства розглянуто в працях: «Вклад російських учених в українське мовознавство» (1954), «Безособові речення в давньоруських грамотах 14—15 ст. південного походження» (1950). Нагороджений орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції і «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1970

Тв.: Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков [т. 1—2]. М., 1968—72. *І. Г. Галенко.*

БО́РМАН (Borman) Френк (н. 14.III 1928, Гері, штат Індіана) — астронавт США. Закінчив Військову академію (1950) і Каліфорнійський технологічний ін-т (1957). З 1962 — у групі астронавтів. Разом з Дж. *Ловеллом* (1965) здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-7», разом з У. *Андерсом* і Дж. Ловеллом (1968) — політ навколо Місяця на космічному кораблі «Аполлон-8».

БОРМАШИ́НА — медичний апарат для приведення в обертовий рух зуболікарських інструментів (бора, дробильників та ін.), призначених для обробки твердих тканин зуба. Розрізняють Б. ножні (швидкість обертання інструмента 800—1500 *об/хв*), електричні (до 30 000 *об/хв*) та турбінні (до 300 000 *об/хв*). Останнім часом широко застосовують турбінні Б.; завдяки великій швидкості обертання інструмента скорочується час обробки зуба та зменшуються больові відчуття.

БОРН (Born) Макс (11.XII 1882, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 5.I 1970, Геттінген, ФРН) — німецький фізик, один з творців сучасної фізики, почесний член багатьох академій, іноземний член АН СРСР (з 1934). У 1921—33 — професор теоретичної фізики Геттінгенського ун-ту. В 1933 емігрував до Англії. В 1954 повернувся в Геттінген. Осн. праці з оптики, теорії твердого тіла, атомної фізики, теорії відносності, квантової механіки (зокрема, Б. дав статистичну інтерпретацію *хвильової функції*). Займався філос. проблемами науки. Активний борець за мир. Нобелівська премія, 1954.

Тв.: Рос. перекл.— Атомная физика. М., 1970; Эйнштейновская теория относительности. М., 1972; Моя жизнь и взгляды. М., 1973; Размышления и воспоминания физика. М., 1977.

БО́РНА КИСЛОТА́, ортоборна кислота, H_3BO_3 — слабка неорганічна кислота. Безбарвні кристали, малорозчинні у воді при кімнатній т-рі і значно більше — у гарячій воді, розчинні у спирті та ін. органічних розчинниках. Одержують Б. к. в основному при переробці природних *боратів*. Застосовують у медицині як дезинфікуючий засіб, у лабораторній практиці для виготовлення *буферних розчинів*, фотограф. проявників, у с. г. тощо.

Боробудур. Фрагмент тераси. Близько 800.

БО́РНГОЛЬМ — острів у Балтійському м. Належить Данії. Пл. 588 *км²*. Поверхня погорбована, вис. до 162 *м*. Уздовж берегів — дюни. Поклади глин, каоліну, граніту. Рибальство. Гол. місто — Ренне.

БОРНЕ́О ПІВНІ́ЧНЕ — колишнє володіння Великобританії на Пн. о. Калімантан, з 1963 — штат Малайзії *Сабах*.

БОРНЕО́Л, борніловий спирт, $C_{10}H_{17}OH$ — вторинний спирт групи біциклічних *терпенів*. Б.— безбарвні кристали. При окисленні перетворюється на *камфору*. Одержують Б. в основному гідратацією *пінену*. Застосовують для виробн. камфори.

БО́РНІ ДО́БРИВА — мінеральні добрива, у складі яких є мікроелемент *бор*. Їх застосовують у дуже малих дозах для передпосівної обробки насіння, позакореневого підживлення с.-г. культур, внесення в грунт окремо або в складі комплексних добрив, які містять у собі макроелементи. Як борні добрива здебільшого використовують сирі боратові руди. Ці руди містять 4—8% бору в легкодоступній для рослин формі. Найефективніші Б. д. на дерново-глейових, дерново-підзолистих, торфових і перегнійно-карбонатних грунтах. Б. д. запобігають гнилі серцевини буряків, бактеріозові льону, підвищують урожайність цих, а також зернових злакових і зернових бобових та ін. с.-г. культур, цукристість буряків та овочів, олійність насіння соняшнику, вихід волокна льону.

БОРНІ́Т, строката мідна руда — мінерал класу сульфідів. Cu_5FeS_4. *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,9—5,3. Твердість 3,5. Колір мідно-червоний. Блиск напівметалевий. Родовища Б. відомі в США і Чілі, в СРСР (Урал і Казахстан). Руда міді

БОРОБУДУ́Р — буддійська меморіальна споруда, пам'ятка середньовічної архітектури (бл. 800) на о. Ява (Індонезія). Збудована з блоків каменю на схилах природного пагорба. Має вигляд ступінчастої 10-ярусної піраміди (вис. 31,5 *м*) з численними терасами і *ступами*. У нішах терас і на верхніх ступах розміщено 504 статуї Будди. Мури нижніх терас оздоблено різьбленими рельєфами, на яких зображено фольклорно-побутові сцени.

БОРОВА́ — річка у Ворошиловградській обл. УРСР, ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 84 *км*, пл. бас. 1960 *км²*. Частково використовується для водопостачання і зрошення.

БОРОВА́, Борове — селище міського типу Фастівського р-ну Київської обл. УРСР, на р. Стугні (бас. Дніпра). Залізнична станція Мотовилівка. В селищі — Мотовилівський деревообр. комбінат, молокозавод. Комбінат побутового обслуговування. Київська овочекартопляна дослідна станція Українського н.-д. ін-ту картопляного г-ва. 2 загальноосвітні школи. 2 лікарні. Кінотеатр, 2 бібліотеки.

БОРОВА́ — селище міського типу Харківської обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Переддонбасівська.

М. Борн.

Левко І. Боровиковський.

В.-А. С. Боровик-Романов.

А. Є. Борових.

М. С. Боровиченко.

В. Л. Боровиковський.

В. Л. Боровиковський. Портрет бурмистра Полтави П. Я. Руденка. 80-і рр. 18 ст. Дніпропетровський художній музей.

Борова виникла наприкінці 18 ст. У січні 1918 в Б. встановлено Радянську владу. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації міста (8.VII 1942 — 1.II 1943) в Б. діяв підпільний райком партії. З 1968 Б.— с-ще міськ. типу. В Б.— маслозавод, харч. комбінат, цегельня, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-освітні школи, 3 лік. заклади. Будинок культури, клуб, 2 бібліотеки. В Б. народився Герой Рад. Союзу В. С. Колесник, який повторив подвиг О. М. *Матросова*. Меморіальний комплекс на честь партизанів і підпільників, закатованих фашистами, а також рад. воїнів, які загинули під час визволення селища.

БОРОВА́ ТЕРА́СА — річкова тераса, що лежить над *заплавою* ріки. Як правило, Б. т. складається з піску; на ній ростуть соснові ліси — бори (звідки й назва).

БОРОВЕ́ — селище міського типу, кліматичний та кумисолікувальний курорт у Кокчетавській обл. Каз. РСР, за 20 *км* від залізничної ст. Курорт Борове (м. Щучинськ). Сезон — цілий рік. Лікувальні засоби — кумис, сульфідна озерна грязь і ропа. Показання: туберкульоз легень і сечовивідних шляхів, захворювання опорно-рухового апарату нетуберкульозного характеру, серцево-судинні захворювання.

БОРОВИ́К Євген Станіславович [11 (24).IV 1915, Петроград — 7.II 1966, Харків] — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). В 1937 закінчив Ленінгр. політехнічний ін-т, з 1945 працював у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР (Харків). Праці з фізики твердого тіла (присвячені, зокрема, дослідженню поведінки електронів у металах у сильних електр. і магнітних полях), з фізики плазми, теплопровідності зріджених газів.

БОРОВИ́К — те саме, що й *білий гриб*.

БОРОВИКО́ВСЬКИЙ Володимир Лукич [24.VII (4.VIII) 1757, Миргород — 6 (18).IV 1825, Петербург] — український і російський живописець-портретист, академік петербурзької Академії мистецтв (з 1795). Син Л. І. *Боровиковського*. Навчався малювання у батька й дядька. В 1788 оселився в Петербурзі, де користувався порадами Д. Г. *Левицького*, а пізніше художника Й.-Б. Лампі. Рання творчість Б. пов'язана з традиціями укр. живопису 18 ст. (портрет бурмистра Полтави П. Я. Руденка, 80-і рр. 18 ст., Дніпропетровський художній музей). У цей же період Б. виконав кілька інтимних портретів («Торжковська селянка Христинія», бл. 1795, ДТГ). На поч. 90-х рр. 18 ст. Б. почав писати мініатюри й портрети, в яких знайшли відображення риси рос. *сентименталізму* (портрети — Катерини II, 1794, ДТГ; В. Арсеньєвої, 1795, Київ. музей рос. мист.; М. Лопухіної, 1797, ДТГ). В останній період творчості під впливом *класицизму* Б. створив офіційні портрети (Павла I, 1800, ДРМ). Пензлю Б. належить також портрет київського війта П. Г. Борщевського (1816, Харків. істор. музей). Іл. див. на окремому аркуші, с. 456—457.

Літ.: Алексеева Т. В. Владимир Лукич Боровиковский и русская культура на рубеже 18—19 веков. М., 1975.

БОРОВИКО́ВСЬКИЙ Левко Іванович [10 (22).II 1806, с. Милюшки, тепер Хорольського району Полтавської області — 14 (26).XII 1889, там же] — український поет-романтик. Навчався в Харків. університеті (1826—30), працював педагогом. Друкуватися почав 1828. Найвідоміша балада Б. «Маруся» (1829) — вільна переробка твору В. Жуковського «Світлана». В 30—40 рр. створив чимало балад, пісень, дум і байок. За життя автора вийшла єдина книга — «Байки й прибаютки» (1852), яка принесла йому славу видатного байкаря. Твори Б. відіграли значну роль у становленні реалістичного напряму в укр. поезії 19 ст. Б.— один з перших перекладачів О. Пушкіна і А. Міцкевича. Уклав словник укр. мови. Відомий як фольклорист і етнограф. Портрет с. 535.

Тв.: Повне зібрання творів. К., 1967.

Літ.: Франко І. Дещо про «Марусю» Л. Боровиковського та її основу. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955.

С. А. Крижанівський.

БОРОВИКО́ВСЬКИЙ (Боровик) Лука Іванович [р. н. невід.— 15 (26).IV 1775] — український живописець. Батько і вчитель В. Л. *Боровиковського*. Писав ікони для церков поблизу Миргорода на Полтавщині. Виконав портрет Данила Туптала — згодом митрополита Дмитрія Ростовського.

БОРОВИКО́ВСЬКИЙ Олександр Львович (26.XI 1844, м. Полтава — 3.XII 1905) — судовий діяч, спеціаліст з цивільного права і процесу; укр. фольклорист. Син Левка *Боровиковського*. В 1887—94 — приват-доцент Новоросійського ун-ту в Одесі. Дотримувався бурж.-ліберальних поглядів. Праці Б.: «Звіт судді» (1891—94, в 3 т.), практичні коментарі до «Законів цивільних» (12-е вид., 1909) та ін. Як фольклорист Б. відомий твором «Жіноча доля за малоросійськими піснями» (1867), де показано тяжке становище жінки-селянки. Писав поезії рос. мовою.

БОРОВИ́К-РОМА́НОВ Віктор-Андрій Станіславович (н. 18.III 1920, Петроград) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1972). Закінчив Моск. ун-т (1947). З 1956 працює в Ін-ті фіз. проблем АН СРСР. Осн. праці — з *антиферомагнетизму*. Відкрив явище *п'єзомагнетизму* (1959), нові антиферомагнетики тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Премія ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1972. Портрет с. 535.

БОРОВИ́Х Андрій Єгорович (н. 30.X 1921, Курськ) — генерал-полковник авіації (1968), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945), засл. військовий льотчик СРСР (1966). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик-винищувач, командир полку; воював на Калінін. і Центр. фронтах. Зробив 470 бойових вильотів, особисто збив 32 і в групових боях 14 літаків ворога. Після війни закінчив Військ.-повітр. академію (1951), Академію Генштабу (1957). На відповідальній роботі в Збройних Силах СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 535.

БОРОВИЧЕ́НКО Марія Сергіївна (21.X 1925, с-ще Мишоловка, тепер передмістя Києва — 14.VII 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1941. В Рад. Армії з 1941. Як санітарка 1-го батальйону 5-ї повітряно-десантної бригади Пд.-Зх. фронту відзначилася при обороні Києва. 13.VIII 1941 винесла з поля бою 8 поранених бійців, врятувала комбата й знищила 2 фашистів. 5.IX 1941 поблизу м. Конотопа винесла з поля бою більш як 20 рад. бійців. Брала участь в обороні Сталінграда. Під час *Курської битви 1943* загинула, прикривши собою командира. Похована в с. Орловці, тепер Івнянського р-ну Бєлг. обл. Школі № 122 Києва, в якій навчалася героїня, присвоєно її ім'я.

БОРО́ВИЧІ — місто обласного підпорядкування Новгородської обл. РРФСР, райцентр, на р. Мсті. Залізнична станція. 58 тис. ж. (1976). Комбінат вогнетривких виробів, полімерного машинобудування з-д, підприємства деревообр., харч. і легкої пром-сті. 4 серед. спец. навч. заклади. Краєзнавчий музей. Засн. 1770.

БОРОВО́ДНІ, борани — сполуки *бору* з воднем. Б.— безбарвні, мають неприємний запах, отруйні. Нижчі Б.— гази (B_2H_6 і B_4H_{10}) та рідини (B_5H_9), вищі ($B_{10}H_{14}$) — тверді речовини. Б.— нестійкі сполуки, дуже енергійні відновники; нижчі самозаймаються на повітрі. Застосовують Б. для покриття металів бором, для одержання чистого бору, для *вулканізації* каучуку тощо. Завдяки високій теплоті згоряння Б.— перспективне *ракетне паливо*.

БОРО́ВСЬКИЙ (Borowski) Владислав (1839 — р. см. невід.) — польський революціонер, активний учасник *польського повстання 1863—64*. Служив у царській армії в чині інженер-підпоручика. В 1859 закінчив інженерне уч-ще. З 1861 служив у саперній бригаді, дислокованій у Києві. Вів тут революц. роботу. Весною 1863, коли на Правобережній Україні почалося повстання, Б. очолив один із повстанських загонів. У бою під Бородянкою (тепер смт Київ. обл.) загін розбили царські війська; Б. потрапив до рук карателів. Незабаром утік і емігрував до Франції.

БОРО́ДАВКА (Неродич) Яцько (р. н. невід.— п. 1621) — гетьман запорізького козацтва. Обраний у кін. 1619 виписними і нереєстровими козаками, які повстали проти польс.-шляхет. гніту. В 1621 очолив 40-тисячне козац. військо, що виступило проти турків (див. *Хотинська війна 1620—21*). Угодовська частина козац. старшини домоглася позбавлення Б. гетьманства. Гетьманом обрали П. *Сагайдачного*. Невдовзі Б. було страчено.

БОРО́ДАВКИ — переважно вірусні доброякісні новоутвори шкіри, в основі яких лежить розростання епідермісу та сосочкового шару. Звичайні бородавки — щільні округлі сіруваті або жовтуваті утвори з шорсткою поверхнею; виникають вони звичайно на тильному боці кистей, на обличчі, волосистій частині голови. Плоскі, або юнацькі, Б.— округлі або неправильної форми плоскі тілесні, жовтуваті або сіруваті вузлики; розташовуються ізольовано (іноді зливаються) на обличчі, тильному боці кистей. Гострокінцеві кондиломи — найдрібніші блідо-рожеві вузлики, що, зливаючись, утворюють сосочкоподібне розростання; розвиваються на зовн. статевих органах, у пахових та міжсідничних складках. Старечі Б. (не пов'язані з вірусною інфекцією) — округлі чи овальні сірі, коричневі або чорні пухкі бляшки; розташовуються на обличчі, шиї, тулубі. Лікування: звичайні, плоскі й старечі Б. видаляються за допомогою різних речовин і фіз. методів; звичайні та юнацькі можна вилікувати навіюванням; великі гострокінцеві — хірургічним способом.

БОРОДА́ВОЧНИК (Phacochoerus) — рід *парнокопитних* род. свинячих. Включає 1 вид Ph. aethiopicus, поширений в Африці. Тіло (довж. до 1,5 *м*, вис. в плечах — 0,7 *м*, вага до 150 *кг*) вкрите щетиною; по боках голови по три бородавчасті шкірні вирости (звідси й назва); ікла верхньої щелепи великі, загнуті вгору. Нічні стадні тварини, живуть у рідколіссі, чагарниках, прибережних заростях, риють нори; всеїдні. Самка після 170 днів вагітності народжує 3—4 поросят. Б.— об'єкт мисливства (використовують м'ясо і шкіру). Б. утримують у зоопарках, де вони живуть по 10—12 років.

БОРОДА́Й Василь Захарович [н. 5 (18). VIII 1917, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — український радянський скульптор, нар. художник СРСР (з 1977), дійсний член АМ СРСР (з 1973). Член КПРС з 1945. В 1947—53 навчався в Київ. худож. ін-ті у М. *Лисенка*. Твори: композиції «Юність» (1951), «Іван Богун» (1954), «Леся Українка», «Земле моя» (обидві — 1957), «Пам'яті товариша» (1974), «Вічна слава героям» (1975); портрети — П. Панча (1960), Л. Ревуцького (1963), Т. Яблонської (1974); серія «По Єгипту» (1961—64); пам'ятники — М. Щорсу в Києві (1954, у співавторстві), партизанам-ковпаківцям у м. Яремчі (1967), Т. Шевченкові в Арровпарку (США, 1970), монумент, на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції в Києві (1977, у співавторстві). Б.— голова Спілки художників УРСР (з 1968). Делегат XXV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Іл. див. на окремому аркуші, с. 512—513.

Літ.: Лобановський Б. Б. Василь Захарович Бородай. К., 1964; Фогель З. В. Бородай. М., 1968.

БОРОДА́Ч — птах з родини яструбових; те саме, що й *ягнятник*.

БОРОДА́Ч (Andropogon) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трав'янисті кореневищні рослини з повзучими пагонами і стеблом до 180 *см* заввишки, суцвіття пальчасте або волотевидне. Бл. 100 видів, поширених переважно в тропічних і субтропічних країнах. Характерний для африканських *саван*. Деякі види трапляються в помірному поясі. В СРСР — 2 види, які ростуть і в УРСР. Найпоширеніший Б. звичайний, або кровоспинний (A. ischaemum),— в лісостеповій і степовій зонах, на Закарпатті, в Гірському Криму. Кормова рослина.

БОРОДІЙ Олексій Дем'янович [2 (15).I 1904, м. Житомир— 10.V 1943] — секретар Житомирського підпільного обкому КП(б)У під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1924. Н. в сім'ї робітника. Учасник громадян. війни 1918—20 на Україні. Під час Великої Вітчизн. війни — комісар батальйону. В липні 1942 очолив Житом. підпільний міський к-т КП(б)У. В квітні 1943 на обл. підпільній парт. конференції обраний секретарем обкому КП(б)У. В травні 1943 заарештований гестапівцями і після жорстоких катувань розстріляний.

БОРОДІ́Н Іван Парфенійович [18 (30).I 1847, біля Новгорода — 5.III 1930, Ленінград] — російський рад. ботанік, акад. Петербурзької АН (з 1902), громадський діяч. Закінчив фізико-математичний ф-т Петерб. ун-ту (1869), після чого викладав (з 1880 — професор) у ряді петерб. вузів, був директором бот. музею Петерб. АН. Праці Б. (в т. ч. підручники) присвячені питанням анатомії та фізіології рослин (вивченню дихання рослин і утворення аспарагіну, дослідженню хлорофілу тощо) і флористики. Засновник (1916) і довічний президент Рос. бот. товариства. Деякі віталістичні погляди Б. зазнали критики К. А. Тімірязєва.

БОРОДІ́Н Олекса Артемович (н. 11.II 1908, с. Піски, тепер Козельщанського р-ну Полтавської обл.) — український рад. історик, засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1930. Н. в сім'ї наймита. В 1936 закінчив Харків. комуністичний ун-т ім. Артема, 1948 — Академію сусп. наук при ЦК КПРС. З 1937 — на держ., адм. і викладацькій роботі в Києві, з 1956 — зав. кафедрою історії КПРС Київ. держ. ун-ту. Автор праць з історії КПРС. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Шістнадцятий з'їзд КП(б)У. К., 1961; Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918—1927 рр.). К., 1968 [у співавт.].

БОРОДІ́Н Олександр Парфенійович [28.IX (10.X) 1848, Петербург — 26.III (7.IV) 1898, Москва] — російський інженер і вчений у галузі залізничного транспорту, брат рос. ботаніка І. П. *Бородіна*. Закінчив Петерб. технологічний ін-т (1870) та Ін-т шляхів (1872), працював на залізницях на керівних посадах. Уперше в Росії (на Пд.-Зх. залізниці) організував (1879) мех. і хім. лабораторії для дослідження палива та ін. матеріалів, використовуваних на паровозах. У 1881 на базі Київських майстерень створив першу в світі лабораторію для випробувань паровозів у стаціонарних умовах. Виконав теоретичні й експериментальні роботи щодо створення локомотивних парових машин з подвійним розширенням пари. За проектом Б. побудовано (1885) перший швидкохідний 4-циліндровий паровоз системи тандем-компаунд. Б.— один із засновників журн. «Инженер» (1882), який видавався в Києві, а з 1889 — гол. редактор його.

БОРОДІ́Н Олександр Порфирійович [31.X (12.XI) 1833, Петербург — 15 (27).II 1887, там же] — російський композитор і вчений-хімік. У 1856 закінчив Медико-хірургічну академію; учень хіміка М. М. *Зініна*. З 1864 — ординарний професор, з 1877 — академік; з 1874 — керівник хім. лабораторії Медико-хірургічної академії. Один з організаторів і педагогів (1872—87) жіночих лікарських курсів.

Муз.-естетичні погляди Б. сформувалися під впливом М. *Балакірєва* й гуртка «*Могуча кучка*». Змістом багатьох творів Б. є вітчизняний епос. Музична мова композитора органічно пов'язана з нар. музикою. Він передавав характер і специфіку нар. музики не лише російської, а й ін., зокрема східних народів. До світової муз. класики належить опера «Князь Ігор» (почав 1869, закінчили після смерті композитора М. *Римський-Корсаков* та О. *Глазунов*), 2 симфонії (1-а — 1867, 2-а, «Богатирська», 1876), симф. картина «В Середній Азії» (1880), 2 квартети (1872, 1881), романси (серед них «Для берегів вітчизни дальної...» на слова О. Пушкіна), фп. твори. У творах Б. є елементи укр. мелосу (у «Плачі Ярославни» з опери «Князь Ігор» відчувається ладово-інтонаційна спорідненість з укр. голосіннями і плачами). Як учений-хімік Б. вніс цінний вклад у вітчизняну науку. Він одержав бромзаміщені жирні к-ти діянням брому на срібні солі цих к-т (1861), синтезував першу фторорганічну сполуку — фтористий бензоїл (1862), дослідив реакції полімеризації і конденсації альдегідів.

Літ.: Зноско-Боровський О. О. П. Бородін. К., 1950; Сохор А. Александр Порфирьевич Бородин. М.— Л., 1965. *Л. Б. Архімович.*

БОРОДІ́Н Сергій Петрович [12 (25).IX 1902, Москва — 22.VI 1974, Ташкент] — російський радянський письменник. Член КПРС з 1943. Романи «Остання Бухара», «Єгиптянин» (обидва — 1932), зб. новел «Майстер птахів» (1934), повість «Народження квітів» (1938) — з життя народів Середньої Азії 20-х рр., історич. роман «Дмитрій Донськой» (1941), історич. трилогія «Зорі над Самаркандом» (1953—73). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Державна премія СРСР, 1942.

В. З. Бородай.

І. П. Бородін.

О. Парфенійович Бородін.

О. Порфирійович Бородін.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. Ташкент, 1973—76.
Літ.: Акимов В. В. Творчество Сергея Бородина. Ташкент, 1972.

БОРОДІНО́ — селище міського типу Тарутинського р-ну Одеської обл. УРСР, на р. Саці (бас. Когильнику), за 12 *км* від залізничної ст. Березине.

Комбікормовий і цегельний з-ди, інкубаторно-птахівницька станція, харчокомбінат, Тарутинське районне об'єднання «Сільгосптехніка».

лісництво. 2 заг.-освітні й музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 3 б-ки. Засн. 1816.

БОРОДІ́НСЬКА БИ́ТВА 1812 — генеральна битва у *Вітчизняній війні 1812* між російською (головнокоманд.— М. І. *Кутузов*) і франц. (головнокоманд.— *Наполеон I*) арміями 26.VIII (7.IX) в районі с. Бородіна (за 124 *км* на Зх. від Москви).

Б. б. передував бій 24.VIII (5.IX) за Шевардінський редут, де рос. війська під командуванням ген. О. І. Горчакова героїчно відбивали атаки ворога. Цей бій забезпечив рос. військам час для завершення оборонних робіт на осн. позиціях. Перед початком Б. б. на позиціях було зосереджено у франц. військах 135 тис. чол. з 587 гарматами, в рос. армії — 120 тис. чол. з 640 гарматами 1-ю Зх. армією командував ген. М. Б. *Барклай-де-Толлі*, 2-ю Зх. армією — ген. П. І. *Багратіон*. Найкривавіші бої велися в районі Курганної висоти (батерея ген. М. М. *Раєвського*) і на Пд. від неї біля с. Семеновського (т. з. Багратіонові флеші). Опівдні, за наказом М. І. Кутузова, рос. кіннота під командуванням ген. Ф. П. Уварова і козаки ген. М. І. *Платова* обійшли лівий фланг франц. військ і атакували їх з тилу, чим викликали паніку в таборі ворога. Це дало можливість М. І. Кутузову підтягти підкріплення. Втративши 58 тис. чол., у т. ч. 1500 офіцерів і 47 генералів, Наполеон відвів свої війська за р. Колочу. Відсутність резервів і великі втрати рос. армії змусили М. І. Кутузова відвести війська за Можайськ, а потім і за Москву. В Шевардінському бою і Б. б. відзначилися солдати-українці Охтирського гусарського полку, Київ. та Чернігів. драгунських полків. Б. б. надломила моральний дух франц. армії, активізувала нар.-визвольний рух у Росії, прискорила крах наполеонівської імперії.

Літ.: Бородино. Документы, письма, воспоминания. М., 1962; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. К., 1948; Тарле Е. В. Бородино. М., 1962; Буцик А. К., Стрельський В. І. Великий патріотичний подвиг. К., 1962; Жилин П. А. Гибель наполеоновской армии в России. М., 1974.

А. К. Буцик.

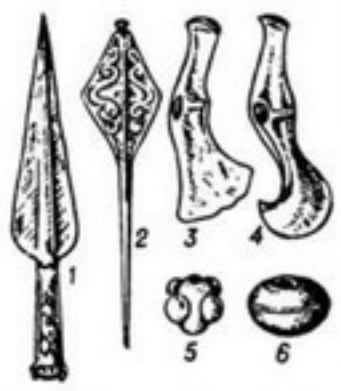

Бородінський скарб. Окремі речі: 1 — наконечник списа; 2 — шпилька; 3 і 4 — сокири; 5 і 6 — головки булав.

БОРОДІ́НСЬКИЙ СКАРБ, Бессарабський скарб — багатий скарб *бронзового віку*. Знайдений 1912 біля с. Бородіна (тепер смт Тарутинського р-ну Одес. обл.). Скарб складався з 2 срібних наконечників і втулки до списів, срібного кинджала й срібної шпильки, 2 бронзових пластин-окуть, 4 цілих і 1 поламаної бойової кам'яної сокири, 3 алебастрових головок булав. Скарб був у глиняній посудині. Більшість дослідників вважає, що речі з Б. с. різного походження: списи — з Приуралля, кам'яні знаряддя — найімовірніше, кавказькі; шпилька й кинджал — середньоєвропейські. Це свідчить про зв'язки між племенами узбережжя Чорного м. та їхніми сусідами. Б. с. зберігається в Істор. музеї в Москві.

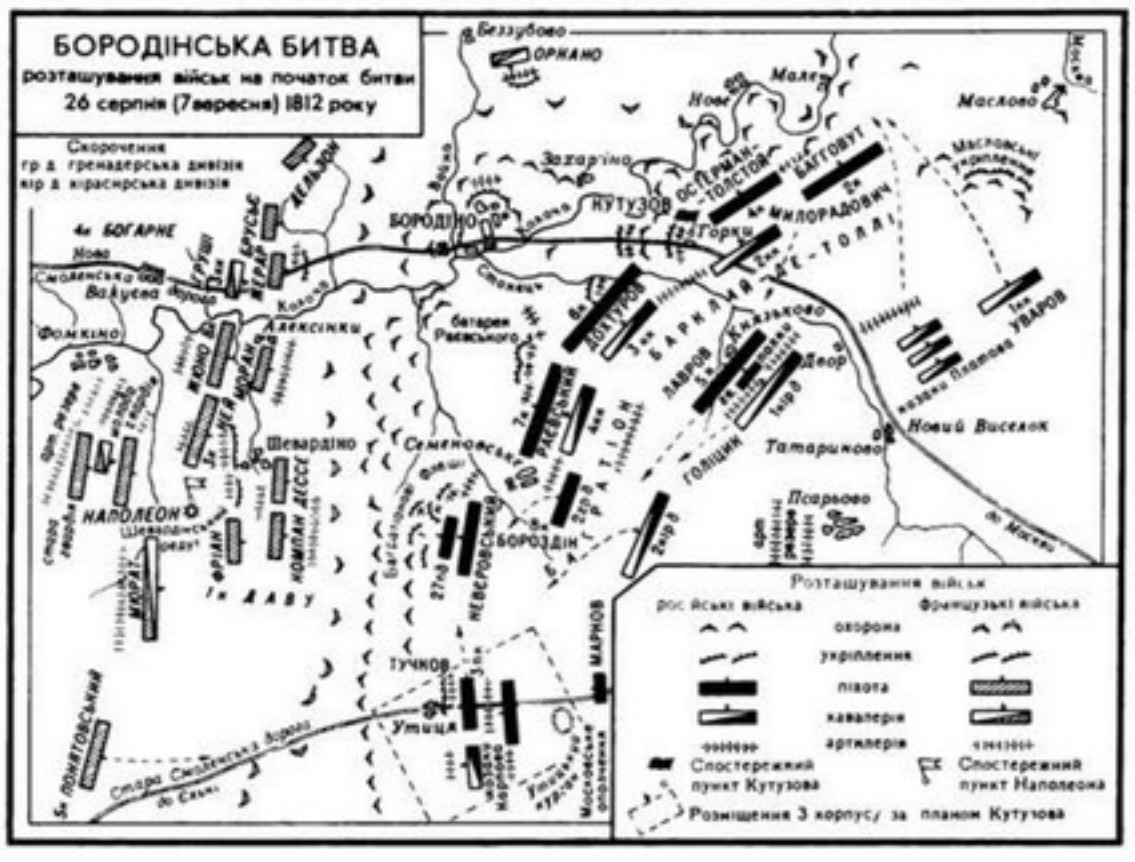

БОРОДЯ́НКА — селище міського типу Київської обл. УРСР, райцентр, на р. Здвижі (бас. Дніпра), за 3 *км* від залізничної ст. Бородянка. Час виникнення населеного пункту невідомий. За Київської Русі на місці тепер. с-ща існувало поселення Козятичі. З 1509 воно наз. Б. (перша назва траплялася в документах до 1640). За 2-м поділом Польщі (1793) Б. в складі Правобережної України возз'єднана з Росією. Рад. владу в Б. встановлено на поч. 1918. Під час нім.-фашист. окупації Б. (24.VIII 1941 — 9.XI 1943) тут діяв підпільний райком партії, що очолював боротьбу підпільних груп і партизанів. З 1957 — селище міськ. типу.

В Б.— філіал Київського з-ду «Червоний екскаватор», молокозавод, районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколг. буд. організація, комбінат побутового обслуговування, держ. сортовипробувальна ділянка с.-г. культур, держ. станція по племінній роботі і штучному осіменінню с.-г. тварин. 2 заг.-освітні й музична школи. 2 лік. заклади. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

БОРОДЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Київської обл. УРСР. Утворений 1932. Пл. 0,9 тис. *км²*. Нас. 55,8 тис. чол. (1976). В районі — 42 населені пункти, які підпорядковані 5 селищним і 16 сільс. Радам народних депутатів Центр — смт *Бородянка*.

Поверхня рівнинна. Значні поклади торфу, пісків. Річки: *Тетерів* (на зх. межі району) та *Здвиж*. Грунти дерново-підзолисті. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, вільха, дуб, граб) вкривають бл. 60% території району. Серед пром. підприємств найбільші: філіал Київського з-ду «Червоний екскаватор» (Бородянка), Тетерівський та Клавдіївський лісгоспзаги, Немішаївський з-д біохім. препаратів, Пісківський та Бабинецький склоробні з-ди, клавдіївські ф-ки ялинкових іграшок та бавовноткацька. Працює комбінат побутового обслуговування (Бородянка) та 2 будинки побуту. В землеробстві провідним є вирощування зерна та картоплі. Розвинуте льонарство. Площа с.-г. угідь 1976 становила 39,2 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 25,1 тис. *га*, пасовища і сіножаті — 13,5 тис. *га*. В тваринництві переважає мол.-м'ясне скотарство. В Б. р.— 8 колгоспів, 3 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка», Укр. н.-д ін-т картопляного г-ва (смт Немішаєве) з відділенням у с. Козинці. Залізничні станції: Бородянка, Клавдієве, Немішаєве, Спартак, Тетерів. Автошляхів 242 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 181 *км*.

В районі — 27 заг.-освітніх і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, с.-г. технікум, 38 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 13 будинків культури, 18 клубів, кінотеатр, 34 кіноустановки, 32 б-ки, 3 музеї.

В. І. Романюк.

БОРОЗЕ́ННА СІВБА́ — висівання в борозни, що їх прокладають особливі пристрої — борознороби, встановлені перед сошниками. Порівняно з рядковою, суцільною сівбою Б. с. має переваги в посушливих з морозними малосніжними зимами степах УРСР. Б. с. є засобом боротьби з вітровою ерозією (див. *Ерозія ґрунту*), захищає насіння і сходи від видування. Сніг, що нагромаджується в борознах, запобігає вимерзанню озимих, а навесні зволожує прикореневий шар ґрунту. Б. с. забезпечує сприятливі умови для розвитку опірного коріння кукурудзи і внаслідок цього поліпшується живлення рослин, підвищується врожай; літня Б. с. багаторічних трав дає змогу висіяти насіння в вологіший шар ґрунту, створити умови для найповнішого використання вологи навіть після незначних опадів.

БОРОЗЕНЧАСТОЧЕРЕ́ВІ МОЛЮ́СКИ, безпанцирні молюски (Solenogastres, синонім Aplacophora) — клас безхребетних тварин типу *молюсків*. Тіло (довж. до 30 *см*) червоподібне, гол. чин. циліндричне; безбарвне, яскраве або кольору навколишнього середовища. У багатьох Б. м. на череві є борозенка, всередині якої міститься вкрита війчастим *епітелієм* шкіряна складка (рудимент ноги). Покрив кутикулярний (див. *Кутикула*), раковини нема. Б. м.— морські донні малорухливі організми. Живуть на глибинах від 15 *м* до 4 тис. *м*, зариваючись у ґрунт (живляться *детритом*), або оселяються на *гідроїдних* та *коралових поліпах* (живляться ними ж). Відомо 150 видів, поширених в усіх морях земної кулі. В СРСР — у північних (3 види) і далекосхідних (10 видів) морях.

Літ.: Жизнь животных, т. 2. М., 1968; Мазурмович Б. М. Безхребетні тварини. К., 1974; Натали В. Ф. Зоология беспозвоночных. М., 1975.

А. Л. Путь.

БОРО́ЛИЧ Юрій Юрійович (28.II 1921, с. Великий Березний, тепер смт Закарпатської обл.— 7.I 1973, Прага) — український письменник у Чехословаччині. Навчався в Ужгородській гімназії. В 1939 емігрував до Рад. Союзу. Під час Великої Вітчизн. війни воював проти нім.-фашистських загарбників у складі 1-го Чехословацького армійського корпусу. З 1945 жив у Празі. У творах змалював бойову дружбу чехословацьких і рад. воїнів, нове життя трудящих Чехословаччини. Видав зб. оповідань: «Дарунок» (1953), «Сторінка життя» (1956), «Під одним небом» (1958), «Пісня і життя» (1960), «Хорал Верховини» (1964), «З рідних берегів» (1966)», «Президентська усмішка» (1967), «Жили собі...» (1969), «Під синім небом» (1971).

Тв.: Хорал Верховини. К., 1967; Президентська усмішка. Ужгород, 1967.

О. В. Мишанич.

БОРОНА́ — знаряддя для поверхневого обробітку ґрунту і догляду за с.-г. рослинами. За типом робочих органів сучасні Б. поділяють на зубові й дискові, а за призначенням — на Б. загального та спеціального використання. Зубові Б. застосовують для вирівнювання і розпушування верхнього шару ґрунту, розбивання грудок, боронування посівів, знищування ґрунтової кірки; вони мають сталь-ні робочі органи — квадратні, круглі та овальні зуби. За навантаженням, що припадає на один зуб, зубові Б. поділяють на важкі, середні та легкі (посівні). Пром-сть випускає зубові Б. таких типів: сіткові, пружинні, шлейф-Б., лучні шарнірні, пасовищні шарнірні та ін. Б. зубова важка швидкісна марки БЗТС-1,0 (мал. 1) призначена для роботи на підвищених швидкостях. Усіткової Б. БСО-4А. (мал. 2) шарнірне кріплення зубів забезпечує краще копіювання поверхні поля. Шлейф-Б. ШБ-2,5 (мал. 3) застосовують для раннього весняного вирівнювання та розпушування поверхні ґрунту. Її робочими органами, крім зубів, є ніж і шлейфи.

Пружинну Б. (мал. 4) використовують для вичісування бур'янів та розпушування поверхневого шару ґрунту. Найпоширеніша пружинна Б.—ПБ-12, робочими органами якої є пружинні зуби. Лучна шарнірна Б. БЛШ-2,3 (мал. 6) призначена для догляду за природними луками та пасовищами. Робочі органи її — ножовидні зуби, спеціальні скребки та шлейфи. Пасовищною шарнірною Б. БПШ-3,1 (мал. 7) подрібнюють і розтирають кал тварин на загінках культурних пасовищ, розгортають кротовини і втирають мінеральні добрива в дерновий шар лук; робочі органи цієї Б.— зуби у формі ножовидних гаків. Дискові Б. (мал. 5) призначені для обробітку зябу, подрібнення задернілих скиб, поліпшення лук і пасовищ та лущення стерні; робочі органи — сферичні диски, звичайні або з вирізами. Найпоширеніші дискові борони марок БД-10, БДТ-7,0 та БДН-3. Б. голчаста причіпна БИГ-3 (мал. 8) для поверхневого розпушування ґрунту на полях, покритих стернею, та вирівнювання поверхні мікрорельєфу. Робочими органами цієї Б. є голчасті диски. Ножова обертова Б. (мал. 9) поєднує принципи роботи зубової і дискової борін.

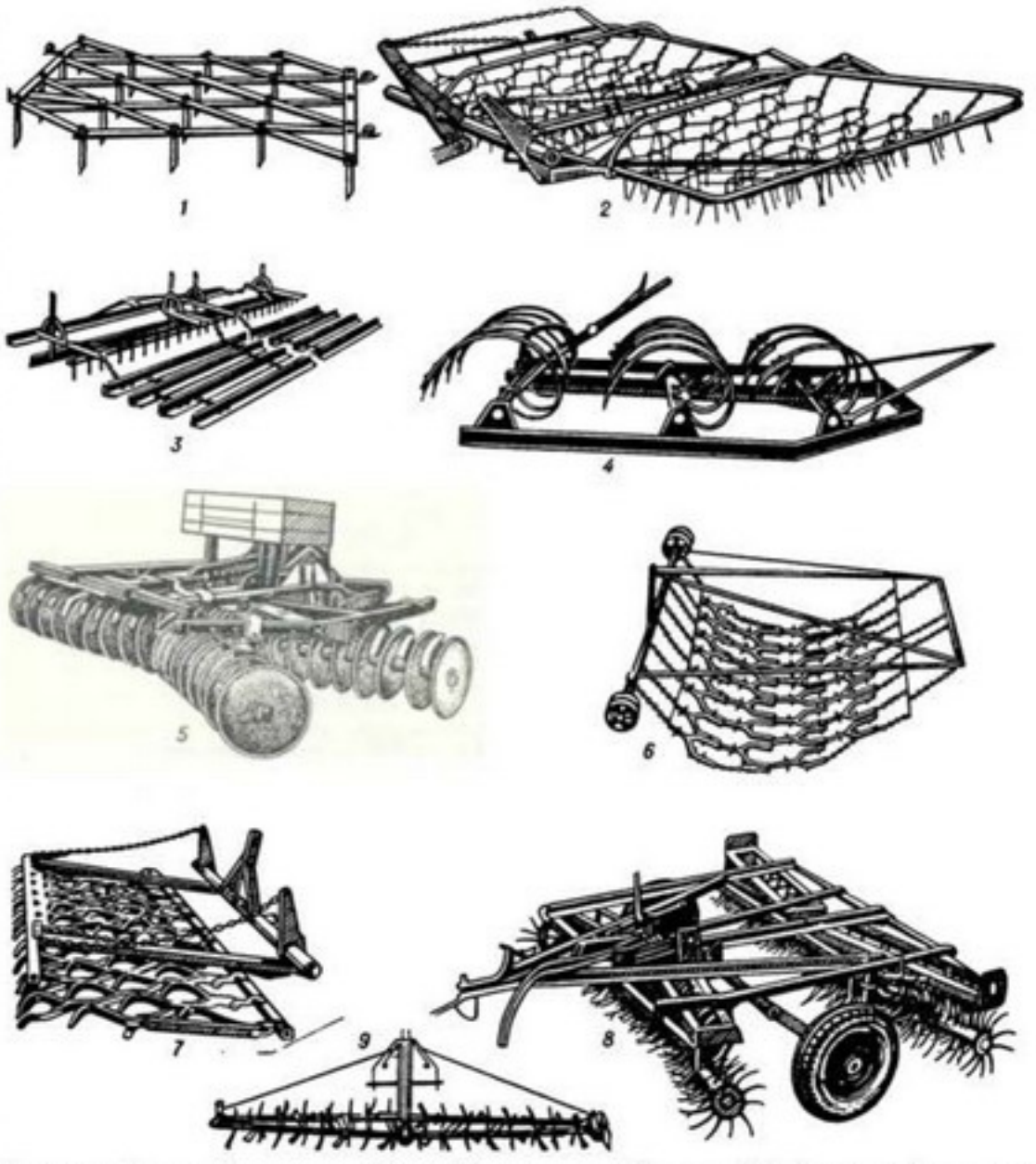

Борони: 1 — зубова швидкісна; 2 — сіткова; 3 — шлейф-борона; 4 — пружинна; 5 — дискова; 6 — лучна шарнірна; 7 — пасовищна шарнірна; 8 — голчаста; 9 — ножова обертова.

Літ.: Комаристов В. Е., Дунай Н. Ф. Сельскохозяйственные машины. М., 1976; Гапоненко В. С., Войтюк Д. Г., Діденко М. К. Сільськогосподарські машини і основи експлуатації машинно-тракторного парку. К., 1975.

В. С. Гапоненко

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ, ВЖИВАНІ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

а. о. (з назвою) — автономна область
абс.— абсолютний
абх.— абхазький
авіац.— авіаційний
австр.— австрійський
австрал.— австралійський
авт.— автономний
автом.— автоматичний
автомоб.— автомобільний
агр.— аграрний
адж.— аджарський
адиг.— адигейський
адм.— адміністративний
адм.— адмірал (з прізвищем)
адм. ц.— адміністративний центр
АЕС — атомна електростанція
азерб.— азербайджанський
азіат.— азіатський
акад.— академік (з прізвищем)
акад. АН СРСР — академік АН СРСР
акад. АН УРСР — академік АН УРСР
акц.— акціонерний
алб. — албанський
алгебр.— алгебраїчний
алж.— алжірський
алюм.— алюмінієвий
альп.— альпійський
АМ — Академія мистецтв
амер.— американський
АМН СРСР — Академія медичних наук СРСР
АН СРСР — Академія наук СРСР
АН УРСР — Академія наук УРСР
англ.— англійський
АПН СРСР — Академія педагогічних наук СРСР
араб.— арабський
аргент.— аргентінський
АРЄ — Арабська Республіка Єгипет
арт.— артилерійський
арх.— архітектор (з прізвищем)
археол.— археологічний
архіт.— архітектурний
ассір.— ассірійський
астр.— астрономічний
АСУ — автоматична система управління
ат. м.— атомна маса
ат. н.— атомний номер
атм.— атмосферний
афг.— афганський
афр.— африканський
АХРР — Асоціація художників революційної Росії
АХЧУ — Асоціація художників Червоної України
балт.— балтійський
бас.— басейн
башк.— башкирський
бельг.— бельгійський
білорус.— білоруський
біол.— біологічний
бірм.— бірманський
б-ка — бібліотека
БКП — Болгарська комуністична партія
бл.— близько
бл.-сх.— близькосхідний
Бл. Схід.— Близький Схід
болг.— болгарський
бот.— ботанічний
браз.— бразільський
брит.— британський
буд.— будівельний
букв.— буквально
бурж.— буржуазний
бурят.— бурятський
в. о.— виконуючий обов'язки
в т. ч.— в тому числі
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук імені В. І. Леніна
в-во — видавництво
ВДНГ СРСР — Виставка досягнень народного господарства СРСР
ВДНГ УРСР — Виставка досягнень народного господарства УРСР
Велика Жовтн. соціалістич. революція — Велика Жовтнева соціалістична революція
взут.— взуттєвий
вид.— видання
виробн.— виробництво
вис.— висота
візант.— візантійський
військ.— військовий
вірм.— вірменський
вітчизн.— вітчизняний
ВККІ — Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
внутр.— внутрішній
ВОАПП — Всесоюзне об'єднання асоціацій пролетарських письменників
ВПС — військово-повітряні сили
ВРНГ — Вища рада народного господарства
ВРНГ — Всеросійська рада народного господарства
ВФДМ — Всесвітня федерація демократичної молоді
ВФП — Всесвітня федерація профспілок
ВХУТЕІН — Вищий державний художньо-технічний інститут
ВХУТЕМАС — Вищі державні художньо-технічні майстерні
ВЧК — Всеросійська надзвичайна комісія
г.— гора
газ.— газета (з назвою)
гвард.— гвардійський
гвін.— гвінейський
г-во — господарство
ген.— генерал (з прізвищем)
геогр.— географічний
геол.— геологічний
геом.— геометричний
герм.— германський
ГЕС — гідроелектростанція
глиб.— глибина
гол.— головний
гол. чин.— головним чином
голл.— голландський
госп.— господарський
ГОСТ — державний загальносоюзний стандарт
грец.— грецький
громад.— громадський
громадян.— громадянський
грош.— грошовий
груз.— грузинський
губ.— губернія (з назвою)
густ.— густина
даг.— дагестанський
дат.— датський
д-ва — держава
деп.— департамент
деревообр.— деревообробний
держ.— державний
дес.— десятина
д-зія — дивізія
див.— дивіться
ДКО — Державний комітет оборони
ДМТМК — Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва УРСР
ДМУНДМ — Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР
ДМУОМ — Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР
довж.— довжина
дол.— долар
драм.— драматичний
ДРЕС — державна районна електростанція
ДРМ — Державний Російський музей
ДТГ — Державна Третьяковська галерея
екон.— економічний
електр.— електричний
енерг.— енергетичний
ЕОМ — електронна обчислювальна машина
ерс — електрорушійна сила
ест.— естонський
етногр.— етнографічний
європ.— європейський
єгип.— єгипетський
ЄЕС — Європейське економічне співтовариство
ж.— жителі
житл.— житловий
журн.— журнал (з назвою)
зав.— завідуючий
заг.— загальний
закорд.— закордонний
заліз.— залізний
залізнич.— залізничний
засл. арт. — заслужений артист
засл. арх.— заслужений архітектор
засл. діяч мист. — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засн.— заснований
заст.— заступник
зат.— затока
зб.— збірник, збірка
з-д — завод
зем.— земельний
зовн.— зовнішній
зоол.— зоологічний
Зх.— захід
зх.— західний
зх. д.— західна довгота
з-ця — залізниця
іл.— ілюстрація
ім.— імені
імп.— імператор (з ім'ям)
ін.— інший
інд.— індійський
індіан.— індіанський
індонез.— індонезійський
інж.— інженер (з прізвищем)
іноз.— іноземний
інструм.— інструментальний
ін-т — інститут
ірак.— іракський
іран.— іранський
ірл.— ірландський
ісп.— іспанський
істор.— історичний
італ.— італійський
йемен.— йеменський
йордан.— йорданський
каб.-бал.— кабардино-балкарський
кав.— кавалерійський
кавк.— кавказький
казах.— казахський
калм.— калмицький
кам.— кам'яний
кам.-вуг.— кам'яновугільний
канад.— канадський
каракалп.— каракалпацький
карел.— карельський
кельт.— кельтський
КЗпП УРСР — Кодекс законів про працю УРСР
кирг.— киргизький
кит.— китайський
кін.— кінець
ккд — коефіцієнт корисної дії
КК УРСР — Кримінальний кодекс УРСР
кн.— книга
кн.— князь (з ім'ям)

КНДР — Корейська Народно-Демократична Республіка
КНР — Китайська Народна Республіка
коеф.— коефіцієнт
козац.— козацький
кол.— колишній
колг.— колгоспний
команд.— командуючий
кооп.— кооперативний
коп.— копійка
кор.— корейський
КПВ — Комуністична партія В'єтнаму
КПК УРСР — Кримінально-процесуальний кодекс УРСР
КПЧ — Комуністична партія Чехословаччини
КпШС УРСР — Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР
крб.— карбованець
к-т — комітет
к-та — кислота
культ.— культурний
лат.— латинський
латв.— латвійський
латис.— латиський
ленінгр.— ленінградський
ЛЗС — лісозахисна станція
лит.— литовський
ліван.— ліванський
лік.— лікувальний
лікар.— лікарський
лісообр.— лісообробний
лісопил.— лісопильний
літ.— літературний
Літ.— література (в бібліографії)
л-ра — література
льонообр.— льонообробний
м.— місто (з назвою)
м.— море (Балтійське м., але море Лаптєвих)
мал.— малюнок
мар.— марійський
матем.— математичний
маш.-буд.— машинобудівний
м-во — міністерство
МДФЖ — Міжнародна демократична федерація жінок
мед.— медичний
мекс.— мексіканський
металообр.— металообробний
металург.— металургійний
мех.— механічний
МЗС — міністерство закордонних справ
мист.— мистецтво
міжнар.— міжнародний
місц.— місцевий
міськ.— міський
млн.— мільйон
млрд.— мільярд
ММС — машинно-меліоративна станція
мн.— множина
МНР — Монгольська Народна Республіка
МНРП — Монгольська народно-революційна партія
мол.— молекулярний
мол. м.— молекулярна маса
молд.— молдавський
монг.— монгольський
мор.— морський
морд. — мордовський
моск.— московський
мотомех.— мотомеханізований
МТС — машинно-тракторна станція
муз.— музичний
мусульм.— мусульманський
МХАТ — Московський художній академічний театр імені М. Горького
м'ясо-мол.— м'ясо-молочний
н.— народився, народження
н. е.— нашої ери
навч.— навчальний
наз.— називається
напр.— наприклад
нар.— народний
нар. арт.— народний артист
нас.— населення
НАТО — Організація Північноатлантичного пакту
наук.— науковий
наук.-тех. — науково-технічний
нафт.— нафтовий
нац.— національний
нач.— начальник
н.-д.— науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
НДР — Німецька Демократична Республіка
НДРЙ — Народна Демократична Республіка Йємен
невід.— невідомо, невідомий
неп — нова економічна політика
нідерл.— нідерландський
нім.— німецький
норв.— норвезький
НРБ — Народна Республіка Болгарія
о., о-ви — острів, острови (з назвою)
обл.— область (з назвою), обласний
одн.— однина
оз.— озеро (з назвою)
ок.— океан (з назвою)
ООН — Організація Об'єднаних Націй
орг.— організаційний
орг-ція — організація
осв.— освітній
осет.— осетинський
осн.— основний
офіц.— офіційний
п.— пункт
п.— помер
пакист.— пакистанський
панам.— панамський
парагв.— парагвайський
парт.— партійний
Пд.— південь
пд.— південний
Пд. Зх.— південний захід
Пд. Сх.— південний схід
пд. ш.— південна широта
пд.-зх.— південно-західний
пд.-сх.— південно-східний
пед.— педагогічний
перс.— перський
петерб.— петербурзький
п-ів — півострів (з назвою)
пл.— площа
плем.— племінний
Пн.— північ
пн.— північний
Пн. Зх.— північний захід
Пн. Сх.— північний схід
пн. ш.— північна широта
пн.-зх.— північно-західний
пн.-сх.— північно-східний
ПНР — Польська Народна Республіка
пов.— повіт
повітр.— повітряний
пол.— половина
поліграф.— поліграфічний
політ.— політичний
полк.— полковник (з прізвищем)
польс.— польський
пом.— помічник
пор.— порівняйте
ПОРП — Польська об'єднана робітнича партія
португ.— португальський
поч.— початок, початковий
прит.— притока
прізв.— прізвище (після терміна в персоналії)
пров.— провінція
прод.— продовольчий
пролет.—пролетарський
пром.— промисловий
пром-сть — промисловість
прот.— протока
проф.— професор (з прізвищем)
профес.— професійний
псевд.— псевдонім
р., рр.— рік, роки
р., рр.— річка, річки (з назвою)
р. м.— рівень моря
рад.— радянський
РАТАУ — радіотелеграфне агентство України
РЕВ — Рада Економічної Взаємодопомоги
революц.— революційний
ред.— редакція, редактор
реж.— режисер (з прізвищем)
реліг.— релігійний
респ.— республіканський
рим.— римський
рівн.— рівняння
РКП — Румунська комуністична партія
р-н — район (з назвою)
РНК — Рада Народних Комісарів
робітн.— робітничий
род.— родина (в біології)
рос.— російський
РПО — Рада Праці і Оборони
РТС — ремонтно-технічна станція
рум.— румунський
рус.— руський
с.— село (з назвою)
с.— сторінка
с. г.— сільське господарство
с. ст.— старий стиль
СА — Спілка архітекторів
сан.— санітарний
сан.-гіг.— санітарно-гігієнічний
с.-г.— сільськогосподарський
с.-д.— соціал-демократичний
сел.— селянський
серед.— середина, середній
СЄПН — Соціалістична єдина партія Німеччини
сільс.— сільський
сканд.— скандінавський
СК — Спілка композиторів
скульпт.— скульптурний
СКЮ — Союз комуністів Югославії
слов. — слов'янський
смт — селище міського типу
СП — Спілка письменників
спец.— спеціальний
СпК — Спілка кінематографістів
СРВ—Соціалістична Республіка В'єтнам
СРР — Соціалістична Республіка Румунія
ст.— стаття
ст.— століття (з числом)
ст.— станція (з назвою)
старод.— стародавній
суд.— судовий
сусп.— суспільний
сучас.— сучасний
СФРЮ — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
Сх.— схід
сх.— східний
сх. д.— східна довгота
с-ще — селище
t, т-ра — температура в °С
t заст.— температура застигання в °С
t кип.— температура кипіння в °С
t пл.— температура плавлення в °С
t тв.— температура твердіння в °С
т., тт.— том, томи
т. з.— так званий
табл.— таблиця
тадж.— таджицький
танк.— танковий
танц.— танцювальний
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
тат.— татарський
т-во — товариство
театр.— театральний
текст.— текстильний
тепер.— теперішній
тер.— територія, територіальний
ТЕС — теплова електростанція
тех.— технічний
ТЕЦ — теплоелектроцентраль
тис.— тисяча, тисячоліття (з числом)
торг.— торговельний
ТПК — Трудова партія Кореї
трансп.— транспортний
тув.— тувинський
тур.— турецький
туркм.— туркменський
ТЮГ — театр юного глядача
тюрк.— тюркський
угор.— угорський
удм.— удмуртський
узб.— узбецький
укр.— український
ум.— умовний
УНР — Угорська Народна Республіка
ун-т — університет
уругв.— уругвайський
УСРП — Угорська соціалістична робітнича партія
уч-ще — училище
ф. ст. — фунт стерлінгів
фаб.— фабричний
фаб.-зав.— фабрично-заводський
фарм.— фармацевтичний
фашист.— фашистський
феод.— феодальний
фіз.— фізичний
фізіол.— фізіологічний
філос.— філософський
фін.— фінансовий
фінл.— фінляндський
ф-ка — фабрика
фп.— фортепіанний
фр.— франк
франц.— французький

ФРН — Федеративна Республіка Німеччини
ф-т — факультет
хакас.— хакаський
харч.— харчовий
хім.— хімічний
хр.— хребет (гірський)
худож.— художній
ЦВК — Центральний Виконавчий Комітет
ЦивК УРСР — Цивільний кодекс УРСР
цем.— цементний
центр.— центральний
церк.— церковний
ЦО — центральний орган
ЦОМ — цифрова обчислювальна машина
ЦПК УРСР — Цивільний процесуальний кодекс УРСР
цукр.— цукровий
чес.— чеський
чл.-кор.— член-кореспондент (з прізвищем)
чол.— чоловік (з числом)
ЧССР — Чехословацька Соціалістична Республіка
чувас.— чуваський
швед.— шведський
шир.— ширина
шляхет.— шляхетський
шотл.— шотландський
шт.— штука
шт.— штат (адміністративно-територіальна одиниця, з назвою)
югосл.— югославський
ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури
юрид.— юридичний
якут.— якутський
япон.— японський

НАЗВИ ОДИНИЦЬ ФІЗИЧНИХ ВЕЛИЧИН ТА ЇХНІ СКОРОЧЕНІ ПОЗНАЧЕННЯ, ВИКОРИСТОВУВАНІ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

(1 — назва одиниці; 2 — скорочені позначення за системою СІ*; 3 — інші скорочені позначення)

1	2	3
Ампер	А	*а*
Ампер-година	А · год	*а · год*
Ангстрем	Å	Å
Ар	а	*ар*
Атмосфера технічна	ат	*ат*
Атмосфера фізична	атм	*атм*
Атомна одиниця маси	а. о. м.	а. о. м
Бар	бар	*бар*
Барн	б	*б*
Бел	Б	*Б*
Бер	бер	*бер*
Біт	біт	*біт*
Вар	вар	*вар*
Ват	Вт	*вт*
Ват-година	Вт · год	*вт · год*
Вебер	Вб	*вб*
Вольт	В	*в*
Вольт-ампер	В · А	*в · а*
Гаус	Гс	*гс*
Гектар	га	*га*
Генрі	Г	*гн*
Герц	Гц	*гц*
Година	год	*год*
Градус кутовий	...°	...°
Градус Цельсія	°С	°С
Грам	г	*г*
Декада	дек	*дек*
Декалітр	дал	*дал*
Децибел	дБ	*дб*
Дециметр	дм	*дм*
Джоуль	Дж	*дж*
Дина	дин	*дин*
Електронвольт	еВ	*ев*
Ерг	ерг	*ерг*
Ерстед	Е	*е*
Калорія	кал	*кал*
Кандела	кд	*кд*
Карат	кар	*кар*
Кельвін	К	*К*
Кіловат	кВт	*квт*
Кіловат-година	кВт год	*квт год*
Кілограм	кг	*кг*
Кілограм-сила	кгс	*кгс*
Кілоелектрон-вольт	кеВ	*кев*
Кілокалорія	ккал	*ккал*
Кілометр	км	*км*
Кілометр за годину	км/год	*км/год*
Кінська сила	к. с.	*к. с.*
Кулон	Кл	*к*
Кюрі	Кі	*кюрі*
Літр	л	*л*
Люкс	лк	*лк*
Люмен	лм	*лм*
Метр	м	*м*
Мікрометр (мікрон)	мкм	*мкм*
Міліметр	мм	*мм*
Міліметр водяного стовпа	мм вод. ст.	*мм вод. ст.*
Міліметр ртутного стовпа	мм рт. ст.	*мм рт. ст.*
Мінута	...′	...′
Моль	моль	*моль*
Непер	Нп	*нп*
Ньютон	Н	*н*
Оберт за секунду	об/с	*об/сек*
Оберт за хвилину	об/хв	*об/хв*
Октава	окт	*окт*
Ом	Ом	*ом*
Парсек	пк	*пс*
Паскаль	Па	Па
Пуаз	П	*пз*
Радіан	рад	рад
Рентген	Р	*р*
Сантиметр	см	*см*
Світловий рік	св. рік	*св. рік*
Секунда	с	*сек*
Секунда кутова	...″	...″
Сименс	См	*сим*
Стерадіан	ср	*стер*
Стокс	Ст	*ст*
Тесла	Т	*тл*
Тонна	т	*т*
Фарада	Ф	*ф*
Центнер	ц	*ц*

* У 2-й графі наведено скорочені позначення назв одиниць фіз. величин: Міжнародної системи одиниць (СІ), а також одиниць, допущених до застосування поряд із СІ та дозволених для тимчасового користування.

КОМПОНЕНТИ ДЛЯ УТВОРЕННЯ ДЕСЯТКОВИХ КРАТНИХ ТА ЧАСТИННИХ ОДИНИЦЬ

(1 — компонент; 2 — позначення; 3 — множник)

1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
ато	а	10^{-18}	деци	д	10^{-1}	мікро	мк	10^{-6}	піко	п	10^{-12}
гекто	г	10^{2}	екза	Е	10^{18}	мілі	м	10^{-3}	санті	с	10^{-2}
гіга	Г	10^{9}	кіло	к	10^{3}	нано	н	10^{-9}	тера	Т	10^{12}
дека	да	10^{1}	мега	М	10^{6}	пета	П	10^{15}	фемто	ф	10^{-15}

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ПЕРШОГО ТОМУ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. А. Власюк** — акад. АН УРСР (агрономія), **В. М. Корецький** — акад. АН УРСР (міжнародне право, заг. історія держави і права), **Г. С. Костюк** — дійсний член АПН СРСР (психологія), **Є. К. Лазаренко** — акад. АН УРСР (мінералогія), **Л. Г. Ткачук** — акад. АН УРСР (петрографія), **Р. В. Чаговець** — акад. АН УРСР (біохімія), **А. Є. Бабинець** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **І. М. Коваленко** — чл.-кор. АН УРСР (теорія імовірностей), **Ю. І. Кундієв** — чл.-кор. АМН СРСР (гігієна), **І. М. Мельникова** — чл.-кор. АН УРСР (історія соціалістичних країн Європи), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **Л. Й. Рубенчик** — чл.-кор. АН УРСР (мікробіологія), **В. М. Русанівський** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **С. М. Черников** — чл.-кор. АН УРСР (алгебра), **А. А. Чухно** — чл.-кор. АН УРСР (заг. питання політичної економії), **А. М. Шлепаков** — чл.-кор. АН УРСР (всесвітня історія капіталістичних країн), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко** — чл.-кор. АПН СРСР (педагогіка), **А. М. Алексюк** — доктор пед. наук (педагогіка, нар. освіта), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **І. І. Артеменко** — канд. істор. наук. (археологія), **Ю. С. Асєєв** — доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **О. К. Бабишкін** — доктор філол. наук (кіно), **Ю. В. Бабко** — доктор істор. наук (історія КПРС), **С. В. Баженов** — доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (іст. філософії), **П. О. Білецький** — доктор мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **В. С. Будкін** — доктор екон. наук (екон. географія соц. країн), **Т. П. Булат** — канд. мистецтвознавства (музика), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Г. Й. Бурчинський** — доктор мед. наук (терапія), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КПРС), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орнітологія), **В. І. Войтко** — доктор філос. наук (психологія), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фізична географія), **М. О. Голодний** — канд. юрид. наук (цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **П. Ф. Гринюк** — канд. істор. наук (новітня історія), **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **С. К. Гутянський** — канд. істор. наук (культурне будівництво), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **М. П. Загайкевич** — канд. мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картографія), **Н. М. Капельгородська** — канд. мистецтвознавства (кіно), **О. Б. Кістяківський** — доктор біол. наук (біогеографія), **Г. В. Книшов** — доктор мед. наук (хірургія, кардіологія), **Ю. Ю. Кондуфор** — доктор істор. наук (історія СРСР), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (загальні питання економіки, екон. географія), **О. П. Корнієв** — професор (систематика ссавців), **М. Ю. Корнилов** — канд. хім. наук (органічна хімія), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **В. І. Крижанівський** — канд. біол. наук (систематика ссавців), **О. П. Кришталь** — доктор біол. наук (ентомологія), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (російська література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — канд. істор. наук (історія КПРС), **В. К. Лишко** — доктор біол. наук (біохімія), **Г. Н. Логвин** — доктор архітектури (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор геогр. наук (метеорологія), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політекономія), **Б. М. Мазурмович** — доктор біол. наук (систематика безхребетних), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **А. Г. Медяник** — канд. фіз.-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** — канд. біол. наук (зоотехнія), **Б. М. Мізерницький** — засл. учитель УРСР (нар. освіта), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **І. С. Нагорний** — доктор вет. наук (ветеринарія), **Д. С. Наливайко** — канд. філологічних наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна та фізична хімія), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **А. Ф. Пічко** — канд. тех. наук (техніка), **І. О. Поваженко** — доктор вет. наук (ветеринарія), **Ф. П. Погребенник** — канд. філологічних наук (українська література), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — канд. мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філологічних наук (теорія літератури), **В. В. Скопенко** — доктор хім. наук (неорганічна хімія), **О. С. Сокол** — доктор мед. наук (інфекційні хвороби), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спец. і допоміжні істор. дисципліни), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **О. І. Тереножкін** — доктор істор. наук (археологія), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнародне право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **Р. І. Харечко** — канд. тех. наук (технологія легкої промисловості), **В. О. Хілько** — професор (політична економія соціалізму), **Я. В. Хом'як** — доктор тех. наук (будівництво), **Г. М. Цвєтков** — доктор істор. наук (історія міжнародних відносин), **К. Ф. Чернушенко** — доктор мед. наук (імунологія, алергологія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Щербань** — доктор геогр. наук (кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. геогр. наук (екон. географія), **В. Є. Ясієвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — канд. філософ. наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Авіація (2 сторінки) с. 224—225
Австралія с. 224—225
Австрія с. 224—225
Автомобіль (2 сторінки) с. 224—225
Автопортрет с. 48—49
Агітація (2 сторінки) с. 64—65
Агропромислові об'єднання с. 80—81
Азербайджанська РСР (2 сторінки) с. 224—225
Айвазовський І. К. с. 48—49
Акварель (2 сторінки) с. 112—113
Акторське мистецтво (2 сторінки) с. 448—449
Албанія с. 448—449
Алжір с. 448—449
Анатомія (2 сторінки) с. 128—129
Ангола с. 448—449
Анімалістичний жанр с. 448—449
Ансамблі пісні і танцю с. 448—449
Арабська культура с. 224—225
Арабська Республіка Єгипет с. 224—225
Аргентіна с. 448—449
Арсенальці с. 80—81
Археологія с. 272—273
Архітектура (4 сторінки) с. 224—225
Астрономічні інструменти с. 448—449
Атмосфера с. 288—289
Атомна енергія і атомна енергетика. Атомна електростанція (2 сторінки) с. 224—225
Афганістан с. 448—449
Бактерії с. 288—289
Балет с. 448—449
Барокко с. 448—449
Батальний жанр (2 сторінки) с. 368—369
Бельгія с. 448—449
Білокур К. В. с. 456—457
Білоруська РСР (2 сторінки) с. 528—529
Бірма с. 448—449
Божій М. М. с. 496—497
Бокшай Й. Й. с. 496—497
Болгарія (2 сторінки) с. 448—449
Боровиковський В. Л. с. 456—457
Бородай В. З. с. 512—513
Боттічеллі С. с. 512—513

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Австралія, оглядова с. 24—25
Австралія і Океанія, етнографічна с. 24—25
Азербайджанська РСР, оглядова с. 88—89
Азербайджанська РСР, економічна с. 88—89
Азія, фізична с. 96—97
Азія, політична с. 96—97
Азія, етнографічна с. 136—137
Албанія, оглядова с. 88—89
Албанія, економічна с. 88—89
Алжір, оглядова с. 136—137
Алжір, економічна с. 136—137
Антарктида, фізична с. 200—201
Арабська Республіка Єгипет, оглядова с. 232—233
Арабська Республіка Єгипет, економічна с. 232—233
Аргентіна, оглядова с. 232—233
Аргентіна, економічна с. 232—233
Арктика, фізична с. 200—201
Атлантичний океан с. 296—297
Афганістан, оглядова с. 296—297
Афганістан, економічна с. 296—297
Африка, фізична с. 304—305
Африка, політична с. 304—305
Африка, етнографічна с. 416—417
Білоруська РСР, оглядова с. 464—465
Білоруська РСР, економічна с. 464—465
Біогеографічне районування суші с. 416—417
Болгарія, оглядова с. 464—465
Болгарія, економічна с. 464—465

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. ТОМ 1

(на украинском языке)

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

У томі вміщено 48 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (419 сюжетів, з них 26 кольорових), 8 сторінок вклейок високого друку (18 сюжетів, з них 11 кольорових), 10 вклейок кольорових карт (28 карт) і 1 кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1448 ілюстрацій та 141 карта. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку,— на Головному підприємстві Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Том здано до набору 14 квітня 1977 р., підписано до друку 13 вересня 1977 р.

Інформ. бланк № 3052.

БФ 07540. Тираж 50 000 примірників. Формат 84 × 108/16. Фіз. друк. аркушів 34 + 4,875 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 65,31. Облік.-вид. арк. 125,2. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп. Замовлення 624.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць 1-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

НИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балаково	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 Морські рейси та відстані в км
- а–Морські порти б–Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера а–прісні, б–солоні. Позначки глибин
- Озера з мінливою береговою лінією
- 560 Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем морт
- а–Початок судноплавства на річках б–Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а–Піски б–Лавові поля
- Мангрові зарості
- а–Болота б–Солончаки
- Скелі, утуги
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 Позначки висот над рівнем морк
- а–Водорості б–Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах / на текстових картах

теплі, холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Мінмартр Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Моли та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

НИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Сокоївки	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИННІ

На кольорових картах

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ
- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золото
- Платина
- Уранові руди
- Берилієві руди
- Азбест
- Графт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Мишьякові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна

На текстових картах

- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна

На кольорових картах

- Бавовняно-чинсна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Шовкова

На текстових картах

- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна

На кольорових картах

- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі

На текстових картах

- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри кружків промислових центрів (малих, середніх та ін.) дано умовно; для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Тропічні
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горох
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. пряноші
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На кольорових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

На текстових картах

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства

На кольорових картах

На текстових картах

- Піски
- Суглинки
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напрями ударів

- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а—загальновійськові, б—кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 зв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
вдбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
гр. ар.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітрянодесантний корпус
ВФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності дається додаткові умовні позначення